

Supadma Bhakaramam
1937

Sas.
Librarian

Uttarpara Joykshora Public Library
Govt. of West Bengal

अथ तृतीयाध्याये-

प्रथम पादस्य सूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	पृष्ठे	पंक्तौ
अशनायादयः (निपातनसिद्धाः)	३७५	१२
आत्मनेपदं (अधिकारः)	३७६	१३
तच्चिषेधः	४०४	१०
आपुः (आगमः)	३७३	११
आयः	३७३	१२
आयादयः (आर्षधातुके)	३७३	१३
आश्रय्यादयः (निपातसिद्धाः)	३७३	१४
ईयङ्	३५२	
ऐराप्	३५३	
अङ्	३५१	
अङि अन्तर्हलीलोपः	३५२	
अङ् विशेष विधयः	"	
अच्	३५०	
अचि अस्य वृत्	३७५	
आम्बः	३४८	
उल्लयोरल्लयोश्च अल्लयः	४०८	
बिच् (चुरादिभ्यः)	३६७	
" (प्रयोजके)	"	
" (तत् करीतोत्पद्ये)	३६८	
शिङ्	३७०	

प्रवरचन	४४	५५
दोषोद्वयः	४०५	४
घातुमंशा.	४०६	८
नसस्तपो रिवसः क्वच	४५६	७
लुक्	४०७	१५
लुक्, लुक्	४०८	६
परस्मैपदं (अधिकारः)	४०५	३
” तद्विकल्पः	४०६	२
पुः (आगमः)	४०७	८
यंक्	४५७	१४
यंक्	४५८	५
यंक्	४६२	१
यंक्	४०२	१०
यंक्	४०४	८
यंक्	४०३	७
यंक्	४५२	५
यंक्	४०४	१०
यंक्	”	५
यंक्	४४५	४
सिध्यतेरिदात्	४०४	१३
सुरसुर्वा	४०६	५ १
सुट्कात् पूर्वः	४०७	१३
स्त्रायोकः	४०४	५
स्त्रोरः स्त्रारः	४०५	५
स्त्रारः	४४३	१३

द्वितीयपादे लुक्पीपत्तः।

शब्दरचन	पृष्ठ	पंक्त्यां
अङ्गि त्रिवचोः अ-योचो	४४४	११
अतीदीर्घोवमि	४२८	८
अन उस्	४३५	२०
अभ्योऽत् (अभ्यस्तात्)	४३६	१४
अभ्यस्तविदः (लङ्: अनः उस्)	"	३
अस्यते रस्यः	४४४	१२
अप्रातएत्	४३८	४
आत्मनेपदसंज्ञा	४३५	१६
आर्द्धधातुकसंज्ञा	४१४	३
इष्	४४५	१
इष् निषेधः	"	८
इष्यकोर्निषेधः	"	१५
इष्स्त-लुक्	४४८	१३
उच्चातोलुक्	४३६	१३
कर्त्तरि शप्	४४८	१३
कर्मकर्त्ताकर्मवत्	४४६	१३
कसः	४४२	१५
कसोलुक्	४४३	१६
कस्राधिकारः	४१५	१२
कित्-संज्ञा	४०८	११
कित्-संज्ञानिषेधः	४११	१८
कित्-संज्ञाविषयः	४१३	६
कादिः आ, पादिर्लस्य	४३०	१२
खित्-संज्ञा	४०८	४
खङ्	४१३	७

प्रकरणम्	पृष्ठ	पंक्त्यां
जेस्वस्वीरन्तइत्	४३७	२०
णल् आत औः	"	१२
तनादिभ्य उः	४५०	१०
तुदादिभ्यः शः	"	५
तुद्धीस्तातड्	४३७	१२
दिवादिभ्यः स्यन्	४४८	१
दीडीलुक्	४३७	१०
घातीरधिकारः	४१३	१३
निष्ठा संज्ञा	४१४	१
पतः पुम्	४४४	२०
परस्मैपद संज्ञा	४३५	१६
भावकर्माणीरिण्	४४५	१२
भुवोवुक्	४३७	३
यकि क्कषिरञ्चोः परस्मैपदं	४४५	१२
या स्थाने इत् याम् इयच्च	४३८	१
युस्येत्	"	१०
रुधादेः शम्	४५०	८
लकारा	४३१	१२
लिट् आम्	४३८	४
विदां करोत्विति	४४०	१३
बिभारणाधिकारः	"	१८
वेत्तेर्वा (अन्तस्य रत्)	४३७	३
शीडोरत् (अन्तस्य)	"	१
साब्धं धातुके यक्	४४८	८
साब्धं धातुके संज्ञा	४१४	३

प्रकरणम्	पृष्ठे	पंक्त्यां
सिह्	४४१	१
सिचोलुक्	"	८
सिचोलोपः	४४२	५
सीध्वं लुङ् लिटां धीढः	४३८	१३
स्यः	४४०	१८
स्वादिभ्यः स्रुः	४४८	१

तृतीयपादे सूचीपत्रम् ।

अकारलोपः (अम्-अस्थोः)	४६०	७
अत् एत् (ढण्हः)	४६४	८
अतोलुक्	४७८	७
अतोलुक् प्रकरणम्	४७८	१
अज्जेर्वीः	४८४	४
अदः (दिस्योरत्)	४३६	५
अदाद्यु तोष्ठिः	४६३	२०
अदो घञ्ठुः	४८१	८
अदोजग्धः	"	५
अनुनासिकलोपः	४७२	३
„ तद्विशेषविषयः	„—८—४७३—	७
अवर्णस्य ओत्	४८२	११
अस्ति न्रुवोभूर् वचो	४८०	१०
अस्तीर्लाङि (ईट्)	४६५	८
अस्तीः स-लोपः ..	४६०	४
„ सकारस्य हकारः	"	८
आकारस्य इकारः (दरिद्रातेः)	४६२	३
आकारस्य ईकारः (आभ्यस्तयोः)	४६१	३

प्रकरणम्	श्लो	पंक्त्यां
आक्षारलोपः (आभ्यस्तयोः)	"	५
आकारलोपः (जहातेः)	४६२	१०
आगमाः		
अम्—सृजः दृशोः	४६८	१५
तद्विकल्पः	४६८	१
दधीरुः	४६६	३
नुम-प्रकरणम्	४६८	६
रि ऋतः	४६८	७
रीऋतः	"	९
आत् इत् (दीस्यति मास्थी)	४८६	८
आत् ईत् (धुमास्थादीनां)	४८५	९
आत् ईत् (प्राथोः)	"	७
आत् एत् (लोडिं)	"	२०
तद्विकल्पः	७८६	४
आतील्लुक्-	४७८	१८
आदेशाः		
आदेशीनिः	४८३	१
आदेशिं त्वं इ लुक् च	४५८	६
आदिः षः सः	४८३	४
इकारः भीष्माकोः	४६२	६
इङ्गः ग्रमि	४८३	३
" गां	"	३७
इण् इकोर्गमिः	४८२	१४
इण् इकोर्गा	"	३०
कस्थाने कुरादेशः	४८२	"

प्रकरणम्	४४	पंक्त्यां
चच्चिजः स्याङ्	४८३	८
चायः कीः	४८५	९
चेरयः	४८०	१०
दस्तः दीर्घचोणः	४८७	१
दीदत्	४८६	१३
घाजोहिः	४८७	८
घ्यायः पीः	४८४	१२
वेडोवयिः	४८१	१५
भसजीभर्जः	"	१
शासःशिष्	४६८	८
शीङः शै	४६७	१
शीङः शय्	"	४
श्रा आनश्	४५७	४
श्वः शीः	४८८	१
श्रुतं क्षीरहविषोः पाके	"	११
स्यः स्त्रीः	४८७	१६
स्थादेः तिष्ठादिः	४६३	"
स्फायः स्फोः	४८७	१३
ह्नोवधः	४८२	"
ह्नोघ्नी	४८५	३
ह्नोर्जः	४५८	३
ह्रीर्धिः	४५७	४
इट्		
इङ् इशुभ्यां	४६५	१
इदादेः	४६४	१६

प्रकरणम्	पृष्ठ	पंक्त्यां
बदादेरच्च (लङि)	४६५	११
यङ्लुक्नीवां	४६४	१३
इट्-(घ्रुवः)	"	१०
सिचोदीस्योः	४६५	१
ऊर्णोर्न लङि वान्यस्मिन् (वृद्धिः)	४६४	८
एचः आत्	४८१	८
एधादयः (निपातसिद्धाः)	४७७	"
भङ्गस्तथोधोऽधः	४७८	७
दीर्घः		
क्रमः परस्मैपदे	४६३	८
अमादेः	"	३
ष्ठिवुक्लम्बाचमरां	"	६
ङ्खस्य	४६७	१३
दीर्घनिषेधः इणः	"	१७
दीर्घोवैजीरीलुक्	४८३	१५
नकारस्यात्त्वं	४७३	१०
लुक्	४५८	६
करोतेरुकारस्य	४५८	६
व्यस्य	४७८	१५
नस्य	४७४	"
तन्निषेधः	४७६	११
यस्य	४६८	१०
प्रत्ययोकारस्य	४५८	६
अमोनेस्य	४७४	१३
हेः	४५८	१०

प्रकरणम्	पृष्ठ	पंक्त्यां
लोपः		
—कसस्थाकारस्य	४७७	१४
—ओतः श्यनि	४६२	१२
—णेः	४७८	१८
—घि सः	४७८	१
व्यज्याभ्यामिन् दीर्घः	४८१	५
सस्य जकारः	”	४
सस्तः सि लुप्ते चार्द्धधानुके	”	११
साचोयण इक्	४८८	१२
तन्निषेधादयः	४८०	१५
सान्तस्य सस्तः	४६६	३
स्यदोजवे	४७७	७
ऋस्वः—प्रादेरूहः	४६७	”

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे सूचीपत्रम् ।

अचइत्	५१३	१२
अचइस्	”	७
अचओत्	५१४	४
अडागमः	४८४	”
अत उत्	५०८	१
अदेन्मध्ये	५१४	१३
अनुकरणस्यातोलुक्	५०३	३
अभ्यास संज्ञा	४८८	६
अभ्यासस्य		
” अत आन्	५०६	८
” अत इत्	”	१४

प्रकरणम्	पृष्ठं	पङ्क्तिः
” अतीदीर्घः	५०७	१३
” अन्तं रियः	५०५	८
” उरत्	५०३	१४
” ओरित्	५०६	१७
” कखकां चोडस्य	५०३	१७
” गुणः	५०७	१०
” घजगहोजः	५०४	५
” टुतुपोद्धितीयस्य प्रथमः भपस्य जम्	”	८
” व्युतिखाप्योर्दिस्त्	”	१८
” द्वित्वं	४८८	६
” घोघाजः	५०४	१३
” निजादेर्गुणः	५०५	४
” पृष्ठजादेरचइत्	”	८
” भुवोवः	”	१७
” यवयोरिण्	५०६	१
” ङस्त्	५०७	११
अभ्यासस्थान्ते		
” अनुस्वारागमः	५०८	६
” इकारस्य अत्त्व	५०८	१
” नीः (आगमः)	५०७	१८
” रीः (आगमः)	५०८	४
” रुरिकौ च	”	७
” सन्वत्कार्यं लघिणोदीर्घश्च	”	१८
अवर्णस्य एत्	५१५	१५
इट् (आगमः)	५२४	७

प्रकरणम्	पृष्ठे	पंक्ता
अनिद्	"	२१,
विकल्पे ट्	५२८	७
इटोनिषेधः	५२८-१३, ५३३-१८	
इटः पुनर्विधानं	५३० १६, ५३३-५	
इटः पुनर्विकल्पः	५३२	१५
इटोविशिष्यविधयः	५३५ १, ५३८-६	
इण्वा	५३८	६
उपघायाः		
„ अतोलुक्	५१२	३
„ इञ्	"	७
„ ऋऋत्	"	११
„ दीर्घः	"	१५
„ झञ्जः	"	७
ऋत इर	५११	६
ऋत उर	५१०	१२
ओत जत् (गोः)	५१६	१४
गुणः (श्रिति)	५१७	१६
गुणवृद्धिनिषेधः	५२२	५२
घटादेशी दीर्घीवः	"	४
घटादेशी झञ्जश्च	५२१	३
दम्भे दीपधीपौ	५१३	३
देडो दिगि	५१४	८
द्विलं प्रकरणं	४६५	१
पदस्यद्विलं	५००	३
द्विः विनि	५२०	६

पकारणम्	५४६	पंक्त्यां
, सनिकिडिदचि तु वा	"	१
, सिचि	५१६	"

चतुर्थाध्यायस्य ।

प्रथम पादे—सूचीपत्रम्

प्रकाः	५४६	१३
प्रच्	५४७	१६
प्रष्	५६१	१८
प्रत्	" ६८	३
प्रनः	" ४७	२
प्राकट्	" ५६	८
प्रास्	" ५८	२७
प्रासु	" ५६"	१२
प्रा	" ६३	१८
प्रा	" ५३	१४
प्रा	" ५५	३
प्रा	" ५८	८
प्राकण्	" ५६	४
प्रा	" ५८	"
प्राक	" ५७	१४
प्रा	" ४८	८
प्राप	" ५७	१
कन	"	१८
प्रा	" ५८	१७

प्रकरणम्	पृष्ठे	पंक्त्यां
कुर	,, ५७	५
कृत्याधिकारः	,, ४१	१४
कृदाधिकारः	,, ३८	४
केलिम्	,, ४५	१७
क्तः	,, ३८—७, ५६८- १२	
क्व	,, ५६	१
क्वप्-	,, ४२	१४
क्वसु, कानौ	,, ४१	५
क्विन्	,, ६०	१२
क्विवाद्यः	,, ५८	८
क्वसु :	,, ५५	१०
क्व	,, ६५	५
क्वनट्	,, ६६	१७
क्वश्	,, ६४	३
क्विष्णु, क्वकणी	,, ५६	१०
क्व्यः	,, ५३	६
क्वियाद्यः	,, ६८	१
क्विणुन	,, ५४.	८
क्वुर	,, ५७	१
क्वटः	,, ६२	११
क्वक्	,, ५८	१४
क्वकण्	,, ४६	८
क्वक्सौ	,, ६१	६
क्वड	,, ६७	४
क्वड	,, ६१	१३

प्रकरणम्	पृष्ठे	पंक्त्यां
एः	४८	१४
एकः	४६	१
एन्	५१	१२
णि	६०	"
णिन्	५२	१०
एष्यत्	४४	८
तव्यानीयी	४१	१४
दृग्	५४	४
थकट्	५१	१२
दुहः क	६२	८
नजिङ्	५८	१४
निष्ठा	६८	५
मरक्	५६	१८
यत्	४२	१
कः	५६	१६
घरः	५८	३
शः	५१	१८
शब्दशानी	३८	८
स्वसु	४०	"

द्वितीयपादे सूचीपत्रम् ।

अथुच	५७६	१७
अन्	८१	२०
अनः	७७	१८
अनि	८२	६
अप	७४	१८

प्रकरणम्	पृष्ठं	पंक्ति
अमागमः	॥ ८८	८
अव्ययज्ञतोभावे	॥ ८२	१४
इक्षत्किन्तौ (स्त्रियाम्)	॥ ७८	७
इक्षितपिः	॥ ७७	१८
इत्	॥ ७२	१
इनष्	॥ ७८	३
उष्	॥ ७०	६
ऋणादयः	॥ ८७	१
कि	॥ ७६	५
क्त्वा.	॥ ८२	१७
क्त्वा वा णम्	॥ ८४	१
क्त्वास्थाने यप्	॥ ८२	१८
क्तिच्	॥ ८०	३
क्यप्	"	१८
क्रियादयः	॥ ८१	८
खमुन	॥ ८४	८
खल	॥ ७७	३
घष्	॥ ७२	१
ङाप्	॥ ८१	४
जराधारादयः	"	१६
टम्	॥ ७८	८
शट्	॥ ८०	१४
णम्	॥ ८४	१६
णम् वा क्त्वा	"	१०
तिमिङ्गलादयः	६००	१

प्रकरणम्	पृष्ठे	पंक्त्यां
तुकागमः	५६८	११
तुम्	॥ ८२	८
चट्	॥ ७३	११
त्रिमक्	॥ ७६	१८
नः	॥	५
नि	॥ ८०	३
मिष्ठातः कः	॥ ८५	१७
॥ ॥ नः	॥ ८३	७
॥ ॥ मः	॥ ८६	१
पुंसि घणप किनायुचः	॥ ७८	१७
फुलादयः	॥	५
सुमागमः	॥ ८८	१७

तृतीयपादे सूचीपत्रम् ।

समासाधिकारः	६०१	२
सुप्सुपा	॥ ०७	१
अव्ययीभावास्वाधिकारः	॥ ०८	१
तद्विशेष विधयः	॥ ०९	१
तत् पुरुषस्याधिकारः	॥ २१	६
तत् पुरुषः - नञ्	॥ २२	१
॥ ईषद्, णेन	॥ २३	१
॥ पूर्वापरधरोत्तरमेकदेशिना षष्ठान्तेन अर्द्धे नपुंसकम्	॥	४
॥ द्वितीय तृतीय तुरीय चतुर्थतुर्थ्या	॥ २६	६
॥ कालाः परिमाणिना	॥ २८	१
॥ प्रासापन्ने द्वितीया	॥ २९	१

प्रकरणम्	पृष्ठी	पंक्त्यां
” द्वितीया	” ३३	”
” तृतीया	” ३४	”
” चतुर्थी	” ३७	५
” पञ्चमी	” ३८	”
” षष्ठी	” ४०	”
” सप्तमी	” ४६	१
नित्यसमासः	” ४७	”
उपपद समासः	” ५२	”
कर्मधारयाधिकारः	” ५८	”
उपमानसमासः	” ६३	”
कर्मधारय विशेष विधयः	” ६४ *	”
यदृच्छादयः	” ६०	”
द्विगुः	”	८
बहुव्रीहिः	” ६१	१
तद्धितेषु विधयः	” ६३	”
दन्तः	” ६५	”
पूर्वनिपातविधिः	” ६६	”
परनिपातविधिः	”	५
पुनः पूर्वनिपातविधिः	” ६८	”
उभयोर्विकल्पः	”	१७
एकशेष प्रकरणम्	” ६८	१०
परलिङ्गता	” ७१	७

* मुद्राकार प्रमादादत्र विषयान्तरेष्वप्येकः यत्राङ्कोद्धिः प्रदत्तस्त-
तश्च सूचीस्थले स प्रमादो रक्षितोऽस्माभिः ।

प्रकारसम्	५४	पंक्त्यां
मूर्ध्वलिङ्गता	"	११
तत्पुरुषे वाच्यलिङ्गता	"	१४
क्लीवता	"	२०
तद्विकल्पः	" ७२	१
युं लिङ्गता	"	"
युनः क्लीवता	" ७४	"
ह्रीयिकत्वं	" ७६	४
एकलनिषेधः	" ८०	६
स्त्रीत्वं	" ८१	१
ङ्गस्य विधानं	"	११
स्त्रीप्रत्यय लुक्	" ८२	८

चतुर्थपादे—सूचीपत्रम् ।

अलुक् समासप्रधिकारः	६८४	३
अलुक्—द्वितीयायाः	"	६
" चतुर्थ्याः	" ८६	४
" पञ्चम्याः	" ८७	१
" सप्तम्याः	"	५
" षष्ठ्याः	" ८९	१
आत्—ऋतः (इन्द्रे)	" ८२	१३
" अतः "	" ८३	१
ईत् इतः (अग्नेः)	" ८४	३
दिवोद्यावा	" ८५	१
दिवोदिवस्	"	३
उषसः उपासा	"	७
मातरपितरौ कुशीलवौ च	"	१०

प्रकारणम्	५४	पां०
स्त्रीपुंश्वत्	,,	१३.
तन्निषेधः	७००	७
ङी—ङस्वः	,, ३३	१
,, तद्धिकल्पः	,,	,,
दीर्घः अणः	७०४	१
,,—इकः	,, ०५	,,
,,—मादेः	,,	५
,,—विश्वस्य	,, ०६	१
,, यथारूढि संज्ञायां	,,	८
,,—चित्तेः	,, ०७	५
,, अन्ये पामपि दृश्यते	,,	७
यापई	,, ०८	१
इदम ई, किमः की	,, ०९	,,
टेरात्—अन्यतदादेः	,,	५.
,,—महतः	,,	१०
,,—दृष्टनोः	,, १०	१
षोडशैकादशः	,, ११	५
नञी अत्, अन्च	,,	८
,, अन्नः	,, १२	४
सः—सहस्य	,,	६
,, समानस्य	,, १३	११
अन्यस्य अन्यत्	,, १४	७
कीः—कत्	,, १५	४
,,—कां	,,	१२
,,—कवः	,, १६	३

प्रकरणम्	पृष्ठं	पंक्ता
हृदयस्य—हृत्	,	६
नासिकाया नस्	॥ १७	॥
पादस्य पदः	॥	६
पादस्य पत्	७१७	१०
उदकस्य उदः	॥ १८	११
तद्विकल्पः	॥ १८	७
ऋषेः—इकः	७२०	१
॥ भ्रुवः	॥	७
॥ ध्यापीः	॥	११
॥ इष्टकादीनां	॥	१७
॥ अचः (कप्रत्ययपरि)	७२१	॥
इत् अम्य	॥	३
तद्विकल्पः	॥	॥
नित्यस्त्रीणां प्रकृतावाप्	॥ २५	१
अपर्वप्	॥	५
अनूपादेशे	॥	१०
पृषोदरादीनि	२६	१

तद्वित सूचीपत्रम् ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे ।

तद्विताक्षिकारः	१	५	आदेरेयौवौ	॥	३
आदेरात्	२	१	उत्तरपदवृद्धिः	३	३

प्रकरणम्		पृष्ठे	पंक्त्यां
उभयपदवृद्धिः	४	८	सारवादयः १० २.
णितिवृद्धिः	१	७	स्थूलादेश्यवाद्यादेश्यविधयः १२ १-१४-६
वृत्तिविषये			समासान्त प्रकरणम् १५ १७
विशेष विधयः	४	१७	अक्समासान्तः २७ १
भस्त्राधिकारः	५	२२	अत्समः सान्तः १६-१०-१८-१-२४-२३
आथर्वणिकादयः	८	५	असिः (समासान्तः) २६ ५
इवर्णावर्णलोपः	८	५	इत्समासान्तः २७ १८
उकारलोपः	१६	१६	कप्समासान्तः ३० १६
उवर्णस्यावादेशः	१०	१०	टसमासान्तः २०-३, २४-१७
ऋकारस्य रादेशः	१५	१२	टि परे अङ्गाद्यादेशः ३८-८ ८
कार्मः	८	८	जानुनोङ्गुः २८ ८
चार्मः	१०	१०	जायायाजानिः २८ १५
टिकणादेरिकः कः	१५	५	दन्तस्य दट २८ ५
टिलोपः	६	१	नासिकाया नस् २५ १८
टिलोपः इति	११	८	ककुदस्याकारलुक् ३० ६
टिलोपः इष्टादौ	१५	१५	पादस्याकारलुक् २८ ६
मतीर्मावः	१४	११	
यलोपः	१०	८	
स्त्रीप्रत्ययसूचौ			प्रत्ययसूची
आप्	३२	४	आत् १३८ ८
ई (डी)	३२	?	आयनि ५३ १
	४२	?	आलु १३१ ५
ऊङ्	४३	४	इक् ८५ १४
			८४ ८ १२० ५

प्रकरणम्			पृष्ठ	पंक्तयः
याप्	४४	१	इकण्	१३२ २४
तद्धित प्रत्यय सूची			इण्	४७-६, ५११२३
अ	४५	१३	इत्	११२ ११
अक्	११६	११	इथट्	११५ ११
अकण्	७०	२२	इन्	१२६ "
अण्	४७	२१	इम, इक्	१२५ ७
४८	१८, ५१	-३		७ १८
५८	" ६०	८	इल	" ८ २१
६१	७ ६३	१३	ईन	७१ ११
६४	११ ६५	२०	ःप्	१८ १०२-८
६८	२५ ७१	११	१०८	१६
८१	१८ ८४	२१	इनण्	१०८ ७, ११० ८
८६	१८, ११४	२०	ईय	४४- १६
१३२	८		१०६	५, १०७ २०
अण् नौणी	५०	१२	१२१	१२
अत्	७२	१४	इयण्	५० १
	१३०	१५	एय, स	१३६ ३
अथट्	११४	५	एन	" ८ "
असु अस्तात्	१३७	४	एरण्	४८ ५
आ, जाहो	५३८	८	क	८४ ३
आम्	१३४	२०	११६- १६,	१२०
क आकिनौ	१२३	३		
कट्	१११	१२	५० १६	१०६ १८
कल्प, देश्य देशीयाः	१२२	४	क्यण्	" ३२ ८
कायनिण्	५२	१८	ड	" १४ ८

प्रकरणम्				पृष्ठ	पंक्त्यां
किन्	२८	१५	डकिण	४७	३
कोय	६७	१५	डट	१४	१७
कुण	११	१	डाच	४२	५
			डावतु	१५	१२
			डति	"	१८
			डिम	७३	१५
कलस्	३८	१६	डियतु	१३	१६
घरट	२३	६	डमतु	६७	११
चि	३८	१३	डूल	"	१२३
चुञ्च, चण्णी	२३	५	ण	५२	५ ६४ ४
जातीय	२०	१८	६८	१० ८८	१८
जाह	१०	१७	११६	२२८	२
टायणम्	५४	१४	णायनि	५१	१८
टिकण्	५०	२१	ण्य	४५	१
६०	३१	४		५१	८
६४	४७०	१०	ण्याग्निणः	५५	११
७२	५७७	१५	तनट	७३	८
८५	८०	१	तम	२३	१३
१००	१०२	१३	तमट	१५	१८
१२६	६३०	३	तयट	१४	१
टिनेयण	४८	१	तर	२३	१७
टेनेयण	४८	२३	ति	४३	१२
टेंयण	४५	"	तीय	१५	११
	४८	८	तिथट	१५	८
	५०-१६-१०६-१८		तैल	११	८

प्रकरणम्			पृष्ठं	पंक्त्यां
लृक्		७		
त्यण	६८	१		
त्यप्	६८	३	स्वामी	,, २८ १४
त्व, तापी	,, ३१	१३	गोमिन्मलीमसी	,, २८ २३
त्वा	,, ४०	१७	शुभं युादयः	,, ३० १८
यट्	,, १५	३	परुदादयः	,, ३५ २०
था	,, ३७	११	पाश	,, २३ १०
दा	,, २५	१२	पिञ्जपेजौ	६२ ८
निपातनसिद्धाः			मः	७२ ८
पञ्चमाध्यायस्य			मतुः	६७-४ १२६-२०
प्रथमपादे			मयट्	८२ १६
आर्थर्ब्वणिकादयः	८	१४	मात्रट दन्नटद्वयसटः	,, १
सारवादयः	१०	२	यः	५०-६, ,, ०३-४,
स्त्रीषु सादयः	२२	१८		,, ०६७, ,, ६
सुप्रातादयः	२६	१०	यण	५५-१८, ,, २४-८
दिदण्डादयः	२७	१५		,, ३३-३
कुम्भपद्यादयः	३०	१	यण अणी	८४ १५
कोथार.	६०	८	यत्	४६-८, ७१-२०
पितृव्यादयः	६२	१	यत् इयी	५३ ४
समांसमीनाः	,, ०८	१२	यत् ईनौ	१-३
वसतरादयः	,, १८	१७	यत् त्वयकर्णौ	५० ८
वैसारिणः	१२४	३	याप्	६३ ७
नव्यादयः	,, १३		रूपः	,, २२ १
प्रवीणादयः	,, १५		वति	,, २४ १३
इन्द्रियं	,, २५	२०	वः म, त्यादयः	,, ३१ १

प्रकरणम्	पृष्ठ	पंक्था
श्रोत्रिय	१२६	१
चेत्रिय	"	४
साक्षी	"	१८
किन्	१२८	७
वह्	१२२	७
त्यः	४८	२०
शम	१३५	४.
सात्	१४०	५
स	१३८	२२
मोढदूम, मरीसाः	६७	५
स्त्रण्, नर्णा	४६	६
लि	१३६	१६
लुक्प्रकरणम्	५४	१
अपत्ये विहितस्य	५६	१०
		५७—१२
अधीते, वेदेतार्थे विहितस्य	६५	८
फले	८४	६
आर्हीयस्य	८५	३
द्विगोः	११३	५
पूरणार्थस्य	११७	७
अध्वेः	१३७	१७
लुप् प्रकरणम्		
चातुरर्थिक प्रतयस्य	६६	१७
रक्तप्रंतयस्य	८३	२१
लोपः		
टयखन्तस्य	५०	१

शुद्धिपत्रम्

(मूलमात्रस्य)

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठं	पंक्त्यां
भ्रुतोञ्जयो	भ्रुतोञ्जयो	१६	३
चोः कुः (२।३।१२०)	चोः कुः (२।३।११४)	१७	४
र्णोपुः (३।१।२८)	र्णोपुः (३।१।२८)	..	६
रन्तृच्छीर्णाः (३।२।१०८)	रन्तृच्छीर्णाः (३।२।१०६)	१८	४
र्णिति (३।४।८०)	र्णिति (३।४।८५)	१८	७
सदृशतमत्वान् (१।१।३०)	सदृशतमत्वान् (१।१।३२)	..	८
ऋस्वस्यगुणः (२।३।२०)	ऋस्वस्यगुणः (२।३।१८)	२०	५
दोदद्वोः (३।३।१२५)	दोदद्वोः (३।३।१३१)	२१	२
अद्वाह्वादेरिण् (५।२।६६)	अद्वाह्वादेरिण् (५।२।६३)	२८	१०
ऋतोरी (३।२।४१)	ऋतोरी (३।२।४०)	२८	१
प्रादेः कः (४।१।३८)	प्रादेः कः (४।१।४०)	..	२
एचः पाठेऽग्नित्वात् (३।२।१४३)	एचः पाठेऽग्नित्वात् (३।३।१४१)	३०	१
जनपदवरणादिभ्योलुप् (५।२।१४१)	जनपदवरणादिभ्योलुप् (५।२।१४०)	३०	८
स्वमीर्लुक् (२।३।६२)	स्वमीर्लुक् (२।३।५८)	..	१०
टिरन्नं (२।४।१८)	टिरन्नं (२।४।१७)
भूवचौ (३।३।८८)	भूवचौ (३।३।८६)	३१	१२
सौत्वीन्द्यौः (२।३।८८)	सौत्वीन्द्यौः (२।३।८४)	..	१३
चक्षिजः ख्याञ् (३।३।११२)	चक्षिजः ख्याञ् (३।३।१०८)	३२	४
त्वामावा (२।४।३३)	त्वामावा (२।४।४८)	..	५

अशुद्धं शुद्धं पृष्ठे पंक्त्यां
४३ पृष्ठे ७ पंक्त्यां अन्यत्रक्षेपं पापमितरात् अन्यत्र क्षेपोजेय इति
पाठः प्रायो दृश्यते ।

पुंभ्याम् संशति	पुंभ्यां संशति	५४	४
लुङ् लङ् लृङ्सु	लुङ् लङ् लृङ्सु	५८	८
तज्जितं	तज्जितं, तदुज्जितं	६४	१
पुत्रः पुत्रः	पुत्रः, पुत्रः	६८	७

सनः सजुपाशिषश्चेति (२।३।१०५) सनः सजुपाशिषश्चेति
(२।३।१००) ७५ २

गीः षः	गीः धुः	७०	७
अतश्च	अतश्च सः	७७	१
विसर्गस्यरो भवति	विसर्गस्यरो वा भवति	८३	४
भगोऽघोऽवर्णेभ्यः	भगो अघो अवर्णेभ्यः	८६	६

८६ पृष्ठे ७ पंक्त्या खपरं इतिकिम् ? कः त्स्वरिति बहुषु पाठो
दृश्यते कः स्वरिति तत् न खपरं किन्तु खर्ष्वलमिति तेषामभि-
प्रायः परमतु शरि परे इत्यस्याभावात् सूत्रस्यास्यावसरएव नास्ति ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे ३४ सूत्रस्य अत्रशादि प्रकारेण नकारं
मकाराभ्यां प्रागनुनामिकोऽनुस्वारो वा भवतीति वृत्तिरियं पतिता ।
एवं तदुदाहरणेषु च पुंस्कासा, पुंस्कासा इत्यत्र पुं स्थासा, पुं-
स्थासा इति लिखितम् ६० पृ, ३ पं ।

सृजि स्तृ	सृजि सृ	९१	४
प्रगतोनायको	प्रगतोनायको	१२०	३
निंसनिच्च	निंसनिच्च	१२१	५
घाठ	पाठे	१२४	११
कम्म	कम्म	१२८	१

१६८ पृष्ठे द्वितीयाध्यायप्रथमपादीय १५ सूत्रस्योदाहरणानि

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठे	पंक्त्यां
पतितानि । यथा धनाय स्पृहयति, साधवे शतं धारयतीति । १६६			
, पृष्ठे, ४ पंक्त्यां नलोपोनस्यादित्यत् नलोपोहि स्यादिति, तथा प्राति			
पदिकान्तस्य ऋस्वीन स्यादित्यत् ऋस्वः स्यादिति च पाठः साधुः ।			
सहार्थिन	अप्रधाने गम्ये सहार्थिन	२०८	८
अन्यस्यहेतोः	अन्नस्यहेतोः	२१२	१०
२१६ पृष्ठे द्वितीयाध्यायद्वितीय पादोय ३२ सूत्रस्य वृत्तेरनन्तरं			
किञ्चित् पतितं यथा आतिगर्त्तंभ्यो वृष्टोदेवः, तदवधि तमभिव्या-			
प्य वा ॥ अपपरिभ्यां वर्ज्जनि ॥ आभ्यां वर्ज्जनार्थं पञ्चमीस्यात् । इति			
पञ्चमौ स्यात्	पञ्चमी वा स्यात्	२१७	५
स्तोकान्मुक्तः	स्तोकान्मुक्तः, स्तोकेनमुक्तः	२१७	१७
२२१ पृष्ठे भावकर्तृणा मिति कि मित्यतः परं नदीकुलं रुजति,			
अज्वरि सन्ताप्यो रिति किम् ? पतितं मेतत् ।			
विवेकस्य हिंसायामिति किम् विवेकस्य पिनाष्टि कामः हिंसाया			
	मिति किम्	२२२	४
२२२ पृष्ठे १२ पक्त्यां “दिवसस्य भुङ्क्ते इत्यतीनन्तरं दिवसे वा			
विरक्तो भुङ्क्ते द्विरङ्गि वेति” पतितम् ।			
विभक्तादयुक्तात्	विभागयुक्तात्	२२०	१८
पदसंज्ञं	पदसंज्ञः	२२३	१२
यादावर्जाः दोच परे	यादावजादौ च		
	सुसञ्चितं परे	२३४	१७
वायुना	अग्निना वायुना	२३५	१०
सख्या सख्ये	सख्या, सख्ये, सख्युः		१२
नदीसंज्ञकौ भवतः	नदी संज्ञका भवन्ति		१५
धीवन्ध	धीवन्धै		१७
स्त्रियै, स्त्रिये.	श्रियै, श्रिये	२३६	

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ता
गोस्त्रियोरन्यार्थे (४।३।११५)	गोस्त्रियोरन्यार्थ (४।३।११६)	२३८	४
सम्बन्धमतः	सम्बुद्धेर्मतः	२४०	१
हेगार्गीमातस्त्व	हेगार्गीमातस्त्व	"	"
इतिष्णन्	इतिष्णन्त	२४२	५
गन्धं	गन्धं	"	१३
जायानदौ	जायाः नदौः	"	१७
वधूनां	वायूनां	२४३	२
स्त्रिलिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	"	१२
प्रियात्रयो	प्रियास्त्रयो	"	१६
प्रियचत्वा	प्रियचत्वाः	"	१७
नदीसंज्ञकाच्च	नदीसंज्ञाच्च आवन्ताच्च	२४४	५
लक्ष्मीनां	लक्ष्मीणां	"	८
भिन्नयन्त्वमुद्रितत्वात् पत्राङ्केषु	भ्रमः सञ्जातः तेन	२४४	इत्यतः परं
२४८ इति पत्राङ्के सत्यपि मूलस्यैक्यमस्ति ।			
अतः परिषां	अतः परिषां	२५०	३
एद्वासोसां सुप्	एद्वाससां सुप्	"	६
भ्यसोसां (भ्यस्त्रोस आम्)	भ्यस्सां (भ्यस्सां)	"	७
२५० पृष्ठे ८ पङ्क्त्यां केषु	इत्यतः परं अत इतिकिम् ?		वालाभा
इति पतितम् ।			
सखीः सख्युः	सखीः सख्युः	२५२	६
जग्युः	जिग्युः	२५५	१
एन केवलस्य	एन केवलस्य	"	"
लग्नह	लग्नह	"	१०
ओर्वस्यात्	ओर्वः स्यात्	२५६	३

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठे	पंक्त्यां
प्रत्ययान्त अन्य	प्रत्ययान्तइतर अन्य	२५८	१
कत्तणी	कत्तृणी	,,	१४
जरसी	जरसि	२६०	३
२६० पृष्ठे १५ पङ्क्त्यां अनेहा इतरतः अनन्तरं असम्बुद्धाविति किम् ? हे सखे हे पितः इति पतितं ।			
आदाता	आदोती	२६२	१
आत् औत् स्यात्	आत् आत् स्यात्	,,	२
अकारस्यान्यादेशः	थकारस्यान्यादेशः	२६४	,,
(२।३।१३०)	(२।३।१२८)	२५५	४
लज्वत् क्रीष्टरसम्बुद्धौ	लज्वत् क्रीष्टरसम्बुद्धौ	,,	६
दःस्यत्	दः स्यात्	२६८	३
पिण्डग्रसते	पिण्डं ग्रसते	,,	८
सतप्रभान्	सतप्रभाण्	२६८	१०
ब्रह्महर्णौ	ब्रह्महर्णी	,,	१२
जरी	जूरी	२७०	१४
एषां दानां	एषां पदानां	२७३	८
सौराज्ये	सौराज्ये	२७५	१३
अविभः	लडि अविभः	२७६	२
स्कीर्नि	स्कीर्नि	,,	४
स्यत्	स्यात्	२७७	१
भषस्तथोस्तीधी	भषस्तमोस्तीधी	२७८	२
भक्ष्य	भक्षे	२८०	१८
राक्षि	राक्षी	२८२	१३
मघीनस्त	मघीनस्त	२८६	७
रात्रिधीता	रात्रिरधीता	३०३	८

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पङ्क्त्या
परतश्चान्वा	परतः सकश्चान्वा	॥	७
ग्रामनी	ग्रामणी	३०७	५
विचारयतीत्यथः	विचारयतीतार्थः	३४७	२
भृशादिभ्यश्चाथ	भृशादिभ्यश्चार्थे	३५१	३
अभृशं भृशं भवति	अभृशं भृशं कराति	३५४	२
फेन धमा	फेन धमा	३५५	५
पास्यर्हि	पास्यर्हि	३६५	१
सोषुपीति	सोषुपीति	॥	॥
लोमान्यनुमाष्टि	लोमान्यनुमाष्टि	३६८	८
धूनने	धूनने	३७४	१७
क्रियमानः	क्रियमाणः	३७८	३
शतं प्रकुरुते	शतं प्रकुरुते	३८८	॥
नानुवर्त्तयन्ति	नानुवर्त्तन्ति	४०५—१०८	
वृत्स्यति	वृत्स्यति	४०६	८
बिहृत्पति	बिहृत्पति	॥	॥
कुस्तुम्बुरुचधन्याके	कुस्तुम्बुरुच धन्याके	४६८	१
असंयोगाद्वातोः	असंयोगान्ताद्वातोः	४१०	१
(३।३।१३६)	(३।३।१२७)	॥	३
(३।३।८८)	(३।३।८६)	॥	४
(३।४।१४४)	(४।३।१३५)	४१३	२
किद्वा स्यात्	किद्वा न स्यात्	॥	८

*४१७ पृष्ठे १४ पङ्क्त्यां ननुना प्रश्नोत्तरे इत्यत्र पृष्ठोत्तरे इति क्वचित् पाठः ।

पुरायुक्ताङ्गुड् च स्यात्

पुरायुक्ताङ्गुड् लट् च वा स्यात्

अशुद्ध	शुद्धं	पृष्ठे	पंक्त्यां
द्रधातीति	दधातिते	,,	१०
लुङ् लृटौ च	लुट् लृटौ च	४१८	१६
कदा त्वं यास्यामि एष	कदा त्वं यास्यमि		
यास्यामि	एष यामि	४२०	५
लिङ्गाशंसाथः	लिङ्गाशंसाथैः	४२१	३
सुरवन्दनाधित	सुररग्नोनाधित	,,	१२
कालेविभाग	देशविभाग	४२२	३
शेषपद्धेन सम	शेषमंशब्दनम	४२३	४
२२५ पृष्ठे ८ पङ्क्त्यां अथ	इतरत्र अयदाविति किं चित्त-		
मिति पाठः ।			
आशङ्क्षिषथाः	आशङ्क्षिष्यथाः	,,	१५
गङ्गायाञ्च	गङ्गायाञ्च	४२४	१८
ग्रामं गच्छेत्	ग्रामं गच्छ	४२८	७
स्वं कचं	त्वं कटं	,,	८
मां प्रावय	मां पाठय	४२८	२
क्रियासु	क्रियासुः	४३०	२
शक्तून्पि बधानाः	शक्तून् पिव धानाः	०२२	१३
पृन्वेयं	पृन्वेयं	,,	१५
एकोह्निवारः	एकोह्निभावंः	४३२	८
पासाव पास्यामित्यादि	पासावः पास्याम इत्यादि	४३२	८
भुवोवुक्	भुवोवुक्	४३७	८
लृङ् लिटां	लुङ् लिटां	४३८	१०
चक्रद	चक्रदे	,,	१८

४३८ पृष्ठे ११ पङ्क्त्यां वोभूयाञ्चकार इतरतः परं वोभुवा-
ञ्चकार इतिपदं पतितं । तथा तत्रैव १४ पङ्क्त्यां वोभूयामःसे-
तरत्र कण्डूयामासेति भविष्यति ।

अशुद्धं शुद्धं पृष्ठे पंक्त्यां
 ४३२ पृष्ठे ७ पङ्क्त्यां भान्तीत्यतः परं भासि, भाथ, भाथ ; भासिं,
 भावः, भाम इति पतितं । तथा तत्रैव पृष्ठे ८ पङ्क्त्यां पास्यन्ती-
 त्यतः परं पास्यमि, पास्यथः, पास्यर्थति पतितं । तत्रैव तत्रैव पृष्ठे
 पङ्क्त्याञ्च दास्यते, दास्येते, दास्यन्ते, इत्यादीनाम्नपदीदाहर-
 णानि पतितानि ।

पप	पपी	४३३	१
कर्त्तास्व.	कर्त्तास्वः	४३३	१५
अददुः	अदधुः	४३६	६
अदधुः	अददुः	..	१३
लिट्०१।	लिट्०६।	४३८	०
निङाम्	लिट् आम्	..	८
इणस्तलुक्	इणस्तोलुक्	४४८	५
(३।३।१०५)	(३।३।१०३)	४४१	१२
अतत, अतनिष्ठाः	अतत, अतनिष्ट, अतथा, अतनिष्ठा	४४२	३

४४२ पृष्ठे ५ पङ्क्त्यां करोतेस्तु परेण नित्यमेवेतामन्तरं

अकृत, अकृथा इति पदद्वयं पतितं ।

अचिकीषिष्ट	अचिकीषिष्ट	४४६	३
विक्रयन्ते	बिक्रयन्ते	..	५
भावकर्म्मणः	भावकर्म्मणोः	४४७	१२
भ्राम्यति, भ्रम्यति भ्रमति.	भ्राम्यति, भ्रमति	४४८	१०
क्राम्यति, क्रम्यति, क्रामति	क्राम्यति, क्रामति
स्तम्भ् स्तुम्भ् स्कुम्भ् स्कुम्भ् स्तन्म्भ् स्तन्म्भ् स्कन्म्भ् स्कुन्म्भ्		४५०	१५
क्रमुमदी	क्लुसुमदी	४६३	५
वोभीवीति	वोभवीति	४६४	१५

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठे	पंक्त्यां
रुदादेरिभयच्चि	रुदादेरिडयच्चि	॥	१६
यच्चि	जच्चि	॥	२०
भूषायते	भृशायते	४६७	१३
(८३।३।३)	(८६।३।३)	॥	१४
ऋतोरी	ऋतोरीः	४६८	१
रभ्या	रह्या	४७०	१०
आलभ्यं	आलभ्यां	४७१	८
नलोपो	अनुनासिकलोपो	४७२	११
अदात्	अङ्गत्	॥	१४
मलोपः स्यात्	मलोपो वा स्यात्	४७३	५
अनुषङ्गस्य नोलुक् स्यात्	अनुषङ्गस्य लुक् स्यात्	४७५	८
घात्य	घात्यः	४८२	८
आप्यानं स्कन्धकण्ठांसं	आप्यानः स्कन्धकण्ठांसः	॥	१८
निर्हितं	निर्हत्तं	४८७	७
ध्वान	ध्वन	४८६	५
स्त्रीभिर्वा कुलैर्वा	स्त्रीभिर्वा कुलाभ्यां कुलैर्वा	५०२	८
अन्योऽन्यं अन्येनेन	अन्योऽन्यं अन्येनेनां वा अन्येनेन	॥	॥
जभामि	जभाम	५०४	६
अत्तरियः	अर्त्तरियः	५०५	१८
लिटि भवोवः	लिटि भुवोवः	॥	१७
तरादेस्तु मा	तरतादेस्तु मा	५२७	७
निषेधमिच्छामि	निषेधमिच्छन्ति	॥	१२

अग्रहं	ग्रहं	पृष्ठे	पंक्त्यां
विभ्रज्जिंसति	विभ्रज्जिंसति	५२८	११
सुसूर्षति	सुसूर्षति	"	१४
सिसांसति	सिषांसति	"	१७
वृतः	वृतः	"	१८
वभ्रज्जिथ	वभ्रज्जिथ	५३०	१२
सद्विरुक्तेरकाञ्	सद्विरुक्तेरकाञ्	५३१	८
अयंसिष्टां	अयंसिष्टां	५३२	११
अरंसीत्	अरंसीत्	"	१२
दरिद्राद्वा	दरिद्रोवा	"	"
घुषेर	घुषेर	५३४	१५
अवघुषितं	अवघुषितं	"	१६
अह	अह	"	१८
वाहुवाढं	वाहुवाढं	५३५	१९
निषेध	निषेध	५३७	१०
ऋत	ऋत	५३८	१०
वरीषीष्ट	वरीषीष्ट	"	३
युग्मं याने	युग्मं याने	५४८	"
मार्गं	मार्गं	"	८
सुष्युपपदेशञ्चै	सुष्युपपदेशञ्च	५४८	१२
अयुध्यते	अयुध्यते	"	१५
सुष्ट	सुष्टः	५५०	३
सजातेरिति	अजातेरिति	५५२	१८
उन्मादिष्णु	उन्मादिष्णु	५५५	१५
धृषि	धृषि	५५६	१
वह्नाभ्रास्त्रिहः	वह्नाभ्रास्त्रिहः	५६४	१४

अशुद्धं

शुद्धं

पृष्ठे पंक्त्यां

५६५ पृष्ठे १२ पंक्त्यां भद्रिरित्यतीऽनन्तरं भद्राच्चेत्येके भद्रङ्कारः
भद्रकार इत्येतत् पतितम् ।

कङ्कः	कङ्कः कर्मणि	५६७	८
मन्दरायाः	मन्दरायाः	"	१६
कर्त्तव्यः	कर्त्तव्यः	५६८	१८
वाहुल्यात् कर्त्तरि	वाहुल्यात् पुवः कर्त्तरि	५७२	४
कणोऽप्रदादेश	कणोऽप्रदेः	५७५	१२
काष्ठं तच्चति	काष्ठं तच्चति	"	२०
टिथो थच्	टिथोऽथुच्	५७६	१८
पाकेन निर्वृत्तं	पाकेन निर्वृत्तं	५७७	२
एते एव	एते त्रयः	५७८	१
प्रच्छिका	प्रच्छिका	५७९	१०
काङ्कारिकां काङ्कृत्यां	काङ्कारिकां काङ्कृति		
	काङ्कृत्यां	"	१५
तादर्थ्य	तादर्थ्यं	५८२	८
पूर्वं भुक्त्वा वा	पूर्वं भोजं पूर्वं	"	
	भुक्त्वा वा	५८४	७
व्यक्तीति	वक्तीति	"	१०
अन्यथाकारं व्यक्ति	अन्यथाकारं वक्ति	"	"
सिद्धार्थाप्रयोगः	सिद्धार्थाप्रयोगश्च	५८६	१
भूलकेनोपदश्य	भूलकेनोपदश्य भुङ्क्ते	५८८	१३
युध्यते	युध्यन्ते	५८९	१०
द्वङ्क्तेनीत्कर्ष	द्वङ्क्तेनीत्कर्षः	"	११
उरप्रतिपेधं	उरःप्रतिपेधं	५९०	७
उच्चै	उच्चै	५९१	१५

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठे	पंक्त्यां
एभ्यो भुवथ	एभ्यः क्वजो भुवथ	५८२	३
श्योऽस्यर्श	श्योऽस्यर्श	५८४	१६
पक्व	पक्वः, पक्ववान्	५८५	१८
विपरणे	विसरणे	५८६	८
एवं	एवं केचित्	५८७	११
द्वीभ्योवा	द्वीभ्यो वा	५८८	१४
द्वीणं, द्वीतं	द्वीणं द्वीतं	५८९	१८
इष्मन त्रक्विषु	इष्मनत्रक्विषु च	५९०	३
सुभ्रं मन्या	सुभ्रं मन्या	५९१	३
नाम्नना	गाम्मनना	५९२	१०
स्त्रियम्नना	स्त्रियं मनना	५९३	५
स्त्रीमनना	स्त्रीमनना	५९४	५
पातेने	पातेणे	५९५	१३ ^०
नान्ते	णान्ते	५९६	१४
रात्रिमनरा	रात्रिमनरा	५९७	१८
अनुदैर्घ्यं	अनुदैर्घ्यं	६१३	१
षष्ठीऽसमासा	षष्ठी समासा	६२६	३

तद्धित-परिशिष्टम् ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठं	पंक्त्याम्
मित्रयु ।	मित्रयूनां	१	१२
गङ्गास्रोत	गङ्गाश्रीतो	२	६
पूर्वेषुकाम	पूर्वेषुकाम	३	१८
न १। परस्य	न ०१। परस्य	५	७
आर्द्धं प्रस्थिकं	आर्द्धं प्रस्थिकं	३	८
यथातथापूरयोः	यथातथयथापूरयोः	३	१६
यथातथापूरयोः	यथातथयथापूरयोः	३	१७
आयथा पूर्वं,	आयथापूर्यं	३	१९
अयथापूर्वं	अयथापूर्यं	३	३
नष्टे लोपो	नष्टे लोपो	६	१०
औडुनोमिः	औडुलोमिः	३	३
आत्माध्वनी	आत्माध्वनी	७	३
सामानरः	सामनरः	३	११
मनश्चादिः	मनोश्चादिः	३	१७
मांसं	मांसं	३	२०
शब्दाब्दान्त्रा	शब्दान्त्रा	८	८
निर्दिष्ट	निर्दिष्ट	३	३
न-श्चात्	न-श्चात्	१०	८
इसिमा	इसिमा	१२	५
रः ०१।	रः १।	३	२२

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठे	पंक्त्याम्
(विन्मत्तु) ६॥	(विन्मत्तु) ६।	१२	५
मितार्थे	मत्यर्थे	”	१७
शिर्षोऽणि	शीर्षोऽणि	१४	१
शिर्षः १।	शीर्षः १।	”	४
शिर्षाभवति	शीर्षाभवति	”	३
हस्तिशीर्षः	हास्तिशीर्षः	”	”
दीर्घरात्रः	दीर्घरात्रः	१८	४
जानपदाख्यायी	जानपदाख्याया	२१	११
दारगवोर्व्वीव	दारगवोर्व्वीव	२३	१८
जम्भा १।	जम्भा ०१।	२८	८
दक्षिणेर्मा १।	दक्षिणेर्मा ०१।	”	१२
जांया १।	जाया ०१।	”	१५
सर्पिषादे,	सर्पिषादेः	३०	१५
अर्थान्नजः	अर्थान्नजः	”	१८
डीरोवा स्यात्	डीरो वा स्याताम्	३३	८
प्रोष्ठो	प्रष्ठो	३८	६
दीर्घकेश रथ्या	दीर्घकेशी रथ्या	४०	२२
संहितग्रह	संहितसंहितसह	४३	१६
स्त्रैणं	स्त्रैणं	४६	८
गर्गस्य गार्ग्यस्य	गर्गस्य गार्ग्यः	”	२०
शिवादिभ्यो	शिवादिभ्यो	४७	२०
षान्मातुरः	षाण्मातुरः	४८	६
ट्यण् ०१।]	ट्यण् ०१।, वहुलं ०२।]	”	१२
कल्याण्णापिनेयः	काल्याण्णिनेयः	४८	२
हरपालि	हारपालि	५१	२

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठ	पङ्क्त्याम्
इन्द्रजालि	इन्द्रजालि	,,	१२
दाक्षायणः	दाक्षायणः;	५२	३
पाण्डुकम्बली	पाण्डुकम्बली	५८	१२
औदश्वितिकम् ?	औदश्वितिकं	६१	३
तन्त्रिङ्गिकम्	तैन्त्रिङ्गिकम्	,,	३
मणाटयः	मणादयः	,,	८
प्रोष्ठपदा	प्रोष्ठपदा	,,	१४
पिञ्जपेजौ	पिञ्जपेजौ	६२	८
आङ्गैः	आङ्गः	६३	१५
योद्धभ्यः	योद्धृभ्यः	,,	२४
चातुर्विद्यिकः,	} चातुर्विद्यिकः कथं चातुर्विद्यः ?	६५	१
पाणिना		पाणिनिना	,,
काण्वादेरस	काण्वादेरण्	,,	१२
वेदित्वा	वेदित्वा	,,	१६
विहितप्रत्ययस्य	विहितप्रत्ययस्य	,,	,,
मधीते	मधीयते	,,	१७
सौपन्ना	सौपन्नाः	,,	२८
शैषिकं	शैषिकं	६६	८
संकाशादेः	संकाशादेः	,,	८
शार्करीयः	शार्करीयः	६७	३
यतस्त्वः	यतस्त्वः	६८	६
निर्द्य	निद्य	,,	७
प्रतिस्त्वः	प्रातस्त्वः	,,	१०
वर्द्धिर्वाङ्गा	वर्द्धिर्वाङ्गा	,,	१२

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्त्याम्
दृण	दृणः	७०	७
मध्यादेर्मो	मध्यादेर्मो	७२	८
कार्त्वि०यक	कार्त्वि०यक	७३	१८
सम्भूत	सम्भूत	७४	२३
चातुर्मास्य	चातुर्मास्य	७६	८
संज्ञायामिण् च	संज्ञायामण् च	,,	८
पारिग्रामिकं	पारिग्रामिकं	,,	११
श्रीर्द्ध	श्रीर्द्ध	,,	१२
आगतः	आगतं	७७	१८
गृहादि	गृहादि	,,	२१
सेवोस्य	सेव्योऽस्य	७८	७
तित्तिरिणा	तित्तिरिणा	,,	१७
तैत्तिरीयः	तैत्तिरीयं	,,	,,
कागल्लि	कागल्लिय	,,	१८
आग्नीध्रः	आग्नीध्रः	८१	३
ऋचि	ऋचि	,,	,,
धर्माग्नाय	धर्माग्नाय	८२	१
धर्माग्नाय	धर्माग्नाय	,,	३
वहृतुत्	वहृतुत्	८५	१८
वहृती	वहृती	,,	१८
विरधवीरधा	विवधवीरधा	८६	१
मण्डलं	मण्डलं	,,	८
दाधिकः	दाधिकः ।		

श्रीतः सञ्ज्ञोऽश्वसो वर्त्तते। श्रीजसा-

शब्दं	शब्दं	पृष्ठ	पंक्त्याम्
	वर्त्तते श्रीजसिकः, साहसिकः,		
	आश्वसिकः । ॥ चेरति ॥		
	तेन चरतीत्यर्थे टिकण्	१७	
	शकटिकः, हास्तिकः, दाधिकः		
श्रुवागणोवा	श्रुवागणकोवा	१८	
महानाम्निक	माहानाम्निकः	८७	५
वर्त्तते (२)	वर्त्तयति (२)	८८	११
स्थलपथिकं	स्थालपथिकं	८९	२२
उषीरिकः	उषीरिकः ।		
	शलालुनोवा ।	९०	८
	शलालुक, शलालुकः		
मांसौदनिकः	मांसौदनिकः	९१	१०
श्रीदनाट्टिकः	श्रीदनाट्टिकः	११	११
वांशकाठिनः	वांशकाठिनिकः	९२	७
सामनिकः	शासनिकः	११	११
योगी	योग्यो	१९	१९
डितेः	डतेः	९४	३
डितेः	डतेः	११	४
गणकः	गणकः	६	६
कतेः	कतेः	११	११
भावतिकः, भावत्कः,	तावतिकः, तावत्कः	११	९
असंज्ञायां	असंज्ञाया	९५	६
लौहितिकः	लौहितिकः	११	११
साख्यंभौमः	साख्यंभौमः ।	९७	२
	अथ तदीश्वर तत्रविदितौ चेति		

अथर्व	शुद्धं	पृष्ठे	पंक्त्याम्
	पृथग्योगः कर्त्तव्यः । तत्र यथा विहितं स्यात् । तेन भृमेरीश्वरो भूमौ विदितो वा भीमिकः । वेदे विदितो वैदिकः ॥		
कौटजिकः	कौटजिकः	८८	२
आढ़िकीना	आढ़िकीना	,,	२१
द्विगोलुग्	द्विगोलुग्	,,	१४
छेदिकच्छागः	छेदिकच्छागः	८८	१५
शीर्षच्छेदिको	शीर्षच्छेदिकः	,,	१६
दण्डाः	दण्डाः	,,	१७
यण् मासाख्यश्च	षण् मासाख्यश्च	१०१	६
यष्टिकन्	यष्टिकण्	,,	७
साम्बत्सरिकः	साम्बत्सरिकः	,,	२४
अग्निदेवत्यं	अग्निदेवत्यं	१०३	८
तत् ०१,	तत् ०२,	,,	१२
पादात्	पदात्	१०४	७
,,	,,	,,	८
गार्हपत्याग्नी	गार्हपत्याग्नी	,,	११
वर्हिणो	वर्हिणो	,,	१८
उरसि	उरसा	,,	२०
प्रतिजनीनः	प्रातिजनीनः	१०५	१०
परिषदोणश्च	परिषदोणश्च	,,	१२
परिषद्यः	पारिषद्यः	,,	,,
भण्डकतेभ्यः,	भण्डकः तेभ्यः	१०६	२३
महाजनिकः	महाजनिकः	१०७	३

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठे	पंक्त्याम्
पुरुषणः	पुरुषीणः	१०८	८
प्रसवां	प्रसवा	"	१२
प्रसवाः १॥३,	प्रसवा ०११,	"	१३
रावाप्यते	रवाप्यते	११०	१५
सार्व्वचर्मीणः	सार्व्वचर्मीणः	"	१७
गुल्म	गुल्फ	"	२२
शमी, करव	} पीलु, कर्कन्धु, शमी, करवी	१११	३
केशञ्चुः	केशचुञ्चुः	"	७
अनावुकट	अलावुकटः	"	१६
शसङ्कटौ	(श) सङ्कटौ	"	१४
विशसङ्कटः	वि (श) सङ्कटः	"	"
गोयोग्युगं	गोगोयुगं	"	१५
षट्	षट्के	"	१५
अवात् कठ, कुट, कुटारी	अवात् कट- कुटारी	"	१६
विज्ञाद्रे°	पिज्ञान्याद्रे°	११२	३
पिज्ञ ०११,	पिज्ञानि १॥३,	"	४
गव्भाद	गव्भाद	"	१६
हयसटौः	हयसटः	"	१८
सटौः	सटः	"	१८
डिन्वा	डिन्वा	११३	८
त्रिंशिनोमासः	त्रिंशीमासः	"	"
संघा	संघा	११५	८
संघ्यात्	संघात्	"	८

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठे	पंक्त्याम्
खानंट्	तमट्	”	१८
तनट्	तमट्	”	२०
तनड्वा	तमड्वा	”	२१
तनट्	तमट्	११६	५
षष्ठीभागः	षाष्ठीभागः	”	११
अष्टमीभागः	आष्टमीभागः	”	”
नृनाम्नः	नृनाम्नः	११८	१२
वटकादिनः	वटकादिन्	१२०	१६
अनुकः	अणुकः	”	२१
नामधेयः	नामधेयं	१२४	१८
केशवान्	केशवान्	१३८	१५
मौख्यं	मौख्यं	१३२	१८
सैन्यापत्यं	सैन्यापत्यं	१३३	५
दाक्षिकादवेतः	दाक्षिकादवेतः	१३४	८
वृद्धिप्रकरणम्	स्त्री प्रत्यय प्रकरणम् (पृष्ठे ३)		३३, ३५, ३७, ३८)

मुपज्ञ-व्याकरणम् ।



प्र थ मा ध्या ये

प्रथमपादारम्भः ।

संज्ञाप्रकरणम् ।

षीं नमोगच्छेन्नाय ।

प्रणम्य परमं देवं देवीं वाचस्पतीन् गुरुन् ।

पद्मनाभः स्फुटं पूर्णं भाषीयामाह लक्षणम् ॥ (१)

(१) प्रणम्येति—दीव्यति स्नेह्या सृष्टिस्थितिलयरूपां क्रीडां करोतीति देव ईश्वरः, परमः श्रेष्ठः, तं परमं देवं परमेश्वरं विष्णुमित्यर्थः देवानां परमो विष्णुरिति स्मरणात्, अथवा परा श्रेष्ठा मा लक्ष्मीर्यस्य तं विष्णुमेवेत्यर्थः । वाचं सरस्वतीं देवीं (देक्षीष्यमानां विजिगीषमाणां वा), कृषीन् पाषिन्वादीन् प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधुशब्दप्रयोक्तृन्, गुरुन् सम्प्रदायप्रवर्तकान् सदुपदेष्टुन् जनकादीन् वा, प्रणम्य नमस्कृत्य 'प्रणम्य' इत्यस्य सर्व्वान्वयः, पद्मनाभः तन्नामधेयोऽङ्गि कश्चित् (अङ्गमिति भावः अत्र हि अन्यकृता स्वविनीतत्वप्रदर्शनाय प्रथमपुरुषैरेवात्मस्थायिने कृतं) भाषायां (भाषणं भाषा भाषधातोर्भावे ङाप् तस्मां, वैदिकाभारिकसंस्कृतरूपायां प्रकृतिप्रत्ययविभागेन लौकिकशब्दव्युत्पादनलक्षणाध्यामित्यर्थः) स्फुटं असन्दिग्धार्थं, पूर्णं (स्वत्याचरवक्ष्येति यावन्नव्यगामित्वादिमत्, यावत् अन्यसन्दर्भेषु व्यपिर्भवति तावत् समर्थं सामान्यविशेषरूपेति वा) लक्षणं (ज्ञानुनिष्टं लक्ष्यते

अथ विवरणञ्च तस्य शब्दानुशासनेन सह पाणिनी-

येन तत्, लक्षणं सूत्रमिति शेषः) आह" ब्रवीति सूत्रातीवसमानसामोष्य वर्तमानवदिति
भविष्यदर्थे कट्, सूत्रन्तु अर्धान् सूत्रे, सूत्रयति, सूत्रयति वा ; तस्य लक्षणं यथा—

स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवत्सर्व्वतोमुखम् ।

अस्तीभसनवद्यच्च सूत्रं सूत्रविदो विदुरिति ॥

सूत्रमपि षड्विधं, तथाहि—

संज्ञा च परिभाषा च विधिनिर्णयमप्य च ।

अधिकारीऽतिदेशश्च षड्विधं सूत्रलक्षणमिति ॥

तत्र व्यवहाराद्यं शास्त्रकृतसङ्केतरूपा संज्ञा । अण्, इण्, इत्यादयः ।

परितः सर्व्वतो भाष्यन्ते अमर्थेऽपि परिभाषा, अनियमे नियमकारिणी वागिति केचित् ;
सा पुनर्हिंसा लौकिकी, शास्त्रीया चः, लौकिकी लोकप्रवृत्तौ, शास्त्रीया तु लिङ्गवती
विध्यङ्गशेषभूता चेति द्विविधा ; तत्र याऽप्युत्प्रेक्ष्य गृहीतसङ्केता दीपवत् सकलशास्त्र-
मभिज्वलयति सा लिङ्गवती, दीपी यथा एकदेशस्थोऽपि सर्व्वस्यैव गृहस्य प्रकाशक-
स्तथैषाऽपि स्वबुद्धिज्वलनद्वारा सर्व्वशास्त्रीपकारिकेत्यर्थः । * अथा तु विधीनामङ्गं तस्य
शेषो तत्र तत्र भवति येति विध्यङ्गशेषभूता उच्यते नियमद्वारा विधिसूत्रैः सहैकता-
मापद्यमाना लाघवात् प्रतिसूत्रसुपतिष्ठते इत्यर्थः, यथा कर्त्तरि कृत इत्यादयः । इमे हि
पाणिनीये यथाक्रमं तथोद्देशकार्यकालसंज्ञित्वेन विद्युते ।

अप्राप्तप्राप्तकौ विधिः, स च द्विविधः वर्षोऽप्याहमद्वयोऽभावरूपश्च ।

शामान्यप्राप्तस्य विशेषावधारणं नियमः ।

पूर्व्वसूत्रस्यपदस्य परसूत्रपूर्वस्थितिः अधिकारः, स च विधिः, तथाहि—

सिंहावलोकितार्थस्य मञ्जूकसुतिरेव च ।

गङ्गास्रोत इवाख्याता अधिकारास्तयस्त्विह ॥

केवादिभ्यस्ते गीयुषाख्यशापरोऽधिकारभेदो वर्त्तते ।

अन्वयस्य अन्यत्वादीपणमतिदेशः ।

यादिशब्दस्मृतीरूपलक्ष्य सौकर्योपाधये प्रतिसंस्कृतस्य शब्द-
लक्षणस्य । (१)

तत्रादौ वर्णोपदेशः, शास्त्रप्रयोगाय । (२)

अ इ उ ण्, ऋ लृ क्, ए ओ ङ्, ऐ औ च् । (३)

(१) अथेति । अशब्दाऽन आनन्तरे केचित्तु मङ्गलार्थेऽपि । अथ (शब्दलक्षण-
कथनानन्तरं, तस्य (स्वकृतस्य) प्रतिसंस्कृतस्य (प्रकृतिप्रत्ययानुभावेण कृतसंस्कारस्य) शब्दलक्ष-
णस्य (शब्दशास्त्रन्यायादकमूलजातस्य) शब्दानुशासनेन (शब्दा अनुशिक्षणे अन्वयादीनि
नामलिङ्गादिभेदेन येनेति, शब्दानुशासनं व्याडि-भागुरि-वररुचि प्रकृतिप्रतीयमान्याः
अनुशासनमिति जाल्येकवचनं, तेन) सह पाणिनीयादिशब्दस्मृतीः (एष अस्यास्तीति
पाणिन्-पाणिनी, यत्वं पुमानिति अण् पाणिनः, तस्यापत्यं क्रावी वा इण् पाणिनि, तेन
प्रोक्तं पाणिनीयं व्याकरणमिति शेषः तदादि पासां तास्य शब्दस्मृतय इति ताः) उपलक्ष्य
सम्बुक् विविच्य एतेन स्वकृतैरेषु प्रागाण्यमपि प्रदर्शितम् । सौकर्योपाधये सुखेन बोधाय
विवरणं (निव्रियते व्यक्तोक्तिर्यत् सूत्रार्थोऽनेनेति विवरणं वृत्तियस्य) चकारात् तदप्याहिति
समुच्चयः, लक्षणानन्तरं तद्विवरणमपि वक्ष्यतीत्यर्थः । केचित्तु अनुशासनमिति भावपूर्
मन्त्यन्ते, तदर्थस्तु प्रकृतिप्रत्ययादिजनितसंस्काररूपः, -मते चास्मिन् शब्दानुशासनेनेति पदं
विवरणश्चाहंनान्वितं, तथाहि—पाणिनीयादिशब्दस्मृतीरूपलक्ष्य शब्दानुशासनेन सह
तस्य शब्दलक्षणस्य विवरणश्चाहंन्यर्थः । पाणिनीयादि इत्यादिपदेन इन्द्रादीनामपि ग्रहणं
तथाच—

इन्द्र-शब्द-शास्त्रकृता, पिश्लो, शाकटायनः ।

पाणिन्यसुरजैनेन्द्रा जयन्त्यटादिशाब्दिकाः ॥

(२) तत्रेति । तत्र स्ववक्तव्यस्य शास्त्रप्रयोगाय (शिक्षणे अन्वयादन्ते शब्दाः सामाना-
विशेषत एभिरिति शास्त्राणि व्याकरणसूत्राणि, तेषां प्रयोगाय संक्षेपतो निर्भाषणाय)
आदौ प्रथमतो वर्णोपदेशः वृष्णां अकारादीनामुपदेशः आशीतारणम् । वर्णोच्चारणस्य
माभिप्रेक्ष्यत् प्रथमप्रेरितो वायुः प्राणो नाम, ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतिभिरभिहृती यथा-
स्थानं वर्णान्निष्पादयतीत्येवंरौत्या भवति । तस्य च स्पृष्टेषु स्पृष्टतादिभेदाः ।

(३) अ इ इति—एतत्सूत्रचतुष्टयमक्षराभ्यां प्रति प्रसिद्धानां चतुर्दशानां शिबसूत्राणा-

मन्तर्गतम् । अत्रयं किंवदन्ती—पाणिनिः पूर्वमतीव स्थूलधीरासीत् । स हि एकदा
गुरुभ्यं शास्त्रालीवनायां सतीर्थैरवमानितक्लृप्तिनाचलेकदेशं गत्वा शिवमाराधितवान् ।
अथ-तदारोपने सन्तुष्टः शिवो जनत्सं । ततश्च—

• नृत्यावसाने नटराजराजो ननाद टङ्गां नव पञ्च वारान् ।

उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धान्तद्विमर्शं शिवस्वजातम् ॥

• चतुर्दश शिवसूत्राणीह प्रदध्यन्ते यथा—

१ अ इ उ ण्, २ ऋ ॠ क्, ३ ए ओ ङ्, ४ ऐ औ च्, ५ ह य व र ट्,
६ ल ष्, ७ ज म ङ प न म्, ८ भ भ ज्, ९ घ ढ ध ष्, १० ज व ग ङ्
द श्, ११ ख फ ष् ठ ड च ट त्, १२ क प्र-य्, १३ श ष स र्, १४ ह ल्,
इत्येतदक्षरान्नायमधिकृत्य पाणिनिना कृतसं व्याकरणं विरचितं । ततश्च—

येनाक्षरसमाह्वयमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृतसं व्याकरणं प्रीतं तस्मै पाणिनेये नमः ॥

इत्याद्युक्तिपरम्पराणां धिकाशः । एतां सूत्राणामन्या णकारादय इतस्तथाहि—

अत्र सर्वत्र सूत्रेषु वर्णा अन्याद्यतुर्दश ।

धालयंमुपदिष्टानि पाणिन्याटोपसिद्धये ॥

• धालयं धातुसूत्रकशब्दशास्त्रप्रवच्ययं, अतएवानुवच्यकरणाय चतुर्दशवर्णानामुपदेश-
इति शब्दन्तुशेखरः । ततश्चादिरन्त्यं नैत्यनेन चतुर्दशमत्रा अणोदय एकनत्वारिंशत्
प्रत्याहारसंज्ञाः पाणिनीयं व्यवहृताः (१) अण्—अ, इ, उ, (२) अक्—अ, इ, उ, ऋ,
लृ, (३) एङ्—ए, औ, (४) ऐच—ऐ, औ, (५) इक्—इ, उ, ऋ, लृ, (६) उक्—उ,
ऋ, लृ, (७) एच्—ए, औ, ऐ, औ, (८) अच्—अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, औ, ऐ, औ,
(९) इच्—इ, उ, ऋ, लृ, ए, औ, ऐ, औ, (१०) अट्—अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, औ,
ऐ, औ, ह य, व, र, (११) अण्—अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, औ, ऐ, औ, ह, य, व, र,
ल, (१२) इण्—इ, उ, ऋ, लृ, ए, औ, ऐ, औ, ह, य, व, र, ल, (१३) अम्—अ,
इ, उ, ऋ, लृ, ए, औ, ऐ, औ, ह, य, व, र, ल, ज, म, ङ, ष, न, (१४) अश्—
अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, औ, ऐ, औ, ह, य, व, र, ल, ज, म, ङ, ष, न, भ, भ, घ,

१ । आदिरितान्तेऽनं समध्यः । (१)

[आदिः १।, इता १।, अन्त्येन १।, समध्यः १।,]

आदिर्वर्णोऽन्त्येन इता णकारादिना इत्संज्ञकेन •सह
समधो ग्राह्यो भवति ।

द, ध, ज, व, ग, ङ, द, (१५) वन्—व, र, ल, ज, म, ड, ष, न, झ, भ, घ, द, ध,
ज, व, ग, ड, द, इत्यादि ह् पर्थ्यन्ताः, (१६) रल्—रादयो हान्ताः, (१७) यर्—य, व,
र, ल, ज, ग, ङ, ण, न, झ, भ, घ, द, ध, ज, व, ग, ड, द, ख, फ, छ, ठ, थ, च
ट, त, क, प, श, ष, स, (१८) यय्—य, व, र, ल, ज, म इत्यादि प् पर्थ्यन्ताः,
(१९) वय्—व, र, इत्यादि द् पर्थ्यन्ताः, (२०) हग्—ह, य, इत्यादि द् पर्थ्यन्ताः, (२१)
यम्—य, व, इत्यादि न् पर्थ्यन्ताः, (२२) यण्—य, व, र, ल, (२३) यञ्—य, व,
इत्यादि म् पर्थ्यन्ताः, (२४) रश्—र, ल, इत्यादि ट् पर्थ्यन्ताः, (२५) मय्—म, ङ, इत्यादि
प पर्थ्यन्ता, (२६) डम्—ड, ष, न, (२७) भव्—भ, म, घ, द, ध, (२८) भव्—भ,
घ, ट, ध, (२९) भग्—भ, म, इत्यादि द् पर्थ्यन्ता, (३०) भर्—भ, म, इत्यादि स
पर्थ्यन्ता, (३१) भय्—भ, म, इत्यादि प् पर्थ्यन्ता, (३२) भल्—भ, म, घ, ट, ध, इत्यादि
ह् पर्थ्यन्ता, (३३) जग्—ज, व, ग, ड, द, (३४) वय्—व, ग, ड, द, (३५) खय्—ख,
फ, क, ठ, थ, च, ट, त, क, प, (३६) खर्—ख, फ, क, ठ; थ, च, ट, त, क, प, श,
व, स, (३७) कर्—क, ठ, इत्यादि स पर्थ्यन्ता, (३८) चर्—च, ट, त, क, प, श, घ,
स, (३९) शल्—श, घ, स, ह, (४०) शर्—श, घ, स, (४१) अल्—अ, इ, इत्यादि ह्
पर्थ्यन्ताः । कैयटमते र-चयोः प्रत्याहारयोः सत्त्वान् त्रिचत्वारिंशत् प्रत्याहाराः एषु
प्रत्याहारेषु संहिताया अभिवदिततया न संहिताकार्यम् । अनुकरणत्वात् सीवावा न
वर्षेभ्यो विभक्त्युत्पत्तिः कारप्रत्ययोऽपि बाहुलकाद्भव । •

(१) आदिरिति । इति सहाथे तृतीया, एति गच्छतीति इत् चित्रप्रयोजनमनुवन्ध-
माचम्, पदसाधने यत्रावतिष्ठते तदिदिति भावः ; यथा च, इ, उ, ए इत्यादी च, क,

अण् इत्युक्ते अकार-इकार-उकारा गृह्येरन् । णकारादीनां प्रत्याहारार्थमुच्चारणम् । (१)

श्वमन्ये च प्रत्याहाराः प्रयोगे द्रष्टव्याः । यथा १ अण्, २ इण्, ३ अक्, ४ इक्, ५ उक्, ६ ऋक्, ७ एङ्, ८ अच्, ९ इच्,

ई. च, इत्येते वर्णा इतः ; अन्त्येन चरमीवारितेन इता णकारादिना सङ्घादिः प्रथमीवारितो वर्णः सप्तम्यः (मध्यवर्तिना वर्णेन, वर्णाभ्यां, वर्णेर्ना सङ्घेत्यर्थः) याज्ञः संज्ञाविषयीभूतो भवति । यथा अण् इत्युक्ते अ, इ, उ, इत्येतेषां ग्रहणं भवति, तद्यथा अत्रादिर्वर्णः अकारः, रुच चरमीवारितेन इता णकारेण सङ्घ सप्तम्यः इ उ सहितो गृह्यते, णकारस्य इत्तान् नः ग्रहणम् । एवं अक् इत्युक्ते अ, इ, उ, ऋ, लृ इत्येतेषां, अच् इत्युक्ते अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ, इत्येतेषाञ्च ग्रहणं भवति । इत्यंज-कानां णकारादीनां ' इतो लोपः ' इति सूत्रेण लोपं प्राप्ते "तेषां प्रत्याहारार्थमुच्चारणम्" इति वचनबलादेव न लोपः, तेषामप्रयोगे ऋथमणादिसंज्ञानां सिद्धिरिति ; ननु— वाक्यादिनाथेप्रतीतिः, वाक्यञ्च, योग्यतासाक्षात्सन्निधिमनूपदकदम्बरूपम् "आदिरितान्त्ये-नेत्यादि" सूत्राणां तथाविधवाक्यत्वाभावात् कथं तेभ्योऽर्थप्रतीतिरिति चेन्न तत्र सर्वोच्येव सूत्राणि नियतसाम्येन पदान्याग्राह्यत्वेव अर्थान् प्रत्याययन्ति, तथाहि—

उपोहात्, पदस्यैव पदार्थः पदवियङ् ।

चालना प्रत्यवस्था च व्याख्या तन्मस्य षड्विधा ॥

तच्च व्याख्यानाय सूत्रपाठ उपोहातः, विभक्त्या पदवियङ्देः पदं, पदस्य प्रकृति-विभक्त्यर्थकथनं पदार्थः, समासपदस्य विकल्पे वाक्यकथनं पदवियङ्देः, प्रकृतिप्रत्ययादिना लभ्यस्यापि चालना, चालितस्य प्रयोजनीयत्वासः प्रत्यवस्थिति ।

(१) गृह्येरन् इति । गृह्येरन् (ज्ञेयानि) कुनैरिति शेषः । प्रत्याहारार्थं प्रत्याहार-संज्ञार्थम् आदिरितान्त्येनेत्यनेन केषां संज्ञा कृता ते प्रत्याहारा उच्यन्ते, प्रत्याहृत्यन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा अनेनेति प्रत्याहारः ; सन्ति चान्ये पारिभाषिकप्रत्याहाराः, यथा इण्, ओंषादयः, एतेषां तत्तत्सूत्रविशेषबलादेव प्रत्याहारत्वमिति ।

१०एच्, ११ऐच्, इत्यमी एकादश । अपरे च नाम्नीपदिष्टा-
द्वादश । (३)

(१) एवमथे चेति—यथा १एच् इत्युक्ते अकार-इकार-उकारा गृह्यन्ते, तथा
२इच् इत्युक्ते इकार-कारौ । ३एक् इत्युक्ते अकार-इकार-उकार-ऋकार-लृकारा,
४इक् इति इकार-उकार-ऋकार-लृकाराः । ५उक् इति उकार-ऋकार-लृकाराः ।
६ऋक् इति ऋकार-लृकारौ । ७पडिति एकार-ओकारौ । ८एच् इति अकार-
इकार-उकार-ऋकार-लृकार-एकार-ओकार-ऐकार-औकाराः । ९इच् इति इकार-
उकार-ऋकार-लृकार-एकार-ओकार-ऐकार-औकाराः । १०एच् इति एकार-ओकार-
ऐकार-औकाराः । ११ऐच् इति ऐकार-औकारौ गृह्यन्ते । एते एकादश प्रत्याहारा
आदिद्विरितान्यनति साहकसूत्रवलेन साक्षिसूत्रवत्प्रतीयत एव लभ्यन्ते । यद्यप्युक्तानि त्या
इजादय इव इङ् अजादयोऽपि प्रत्याहारा भावितमर्हन्ति तथापि प्रयोजनभावादेव तेषां
न यद्वयम् । अपरे १इक्, २खय, ३जय, ४भक्थ, ५डम, ६भय, ७यण, ८अय, खर,
१०इय, ११भल, १२यय, इत्येते द्वादश प्रत्याहारा नाम्ना स्वस्वनामघटित-परि-
भाषिकसूत्रविशेषेण लक्ष्यन्ते । प्रयोजनप्रतिपादनाय व्यवहृता इत्यर्थः ।

अथोविश्लेष्ये प्रत्याहारैर्व्यवत्प्रयोजनमिसाधयिषुणा पञ्चमामेने शेषांश्च दश शिब-
सूत्राणि विहाय स्वाभोटप्रत्याहारयदेषार्थं तत्तन्पारिभाषिकसूत्राण्यङ्गीकृतमौति दिक् ।
सन्ति चानेन सुप् सैट् औट् तिङ्गादयोऽपि* प्रत्याहाराः प्रसङ्गाभावाच्च तेषां
नाभिधानम् ।

* अथ वक्ष्योपदेशे वर्षप्रत्याहाराणामेव प्रसङ्गः सुनादयस्तु प्रत्ययप्रत्याहारा इति न
तेषामेव प्रसङ्गः ।

२ । अचोऽन्ये हल् । [अचः पू।, अनैः १३३, इल् ०११] (१)

(१) त्रिषष्टिषतुःषष्टिर्वा, वर्षाः शम्भुमतं मताः ।

प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रीक्षाः स्वयम्भुवा ॥

स्वरा विंशतिरेकंश्च स्वर्णानां पद्यविंशतिः ।

यादयश्च स्मृताः स्युः चत्वारश्च षसः स्मृताः ॥

अनुस्वारो विसर्गश्च क × ३३ पी चापि पराश्रितौ ।

*दुःषुटश्चति विंशत्यौ लृकारः स्तुत एव च ॥ इति शिक्षा ।

स्वरा एकविंशतिः—अ, इ, उ, ऋ, इति चत्वारो ऋक्षाः ; आ, ई, ऊ, ऋ, ए, ओ, ऐ, औ इत्यष्टौ दीर्घाः ; अ—, इ—, उ—, ऋ—, ए—, ओ—, ऐ—, औ—, इत्यष्टौ मृताः इति विंशतिः । लृकारस्यैकीभेदी दीर्घाभावात्, लृकारस्तु दुःषुट कुंषुट इत्यर्थः इत्येक-विंशतिः स्वराः । क, ख, ग, घ, ङ । च, छ, ज, झ, ञ । ट, ठ, ड, ढ, ण । त, थ, द, ध, न । प, फ, ब, भ, म । इति पञ्चविंशतिः स्वर्णाः वर्गाश्च कथ्यन्त । य, र, ल, व, श, ष, स, ह, इति यादयोऽष्टौ । तत्र य, र, ल, वा. अन्तःस्थाः । श, ष, स, हाः उभाषा । अन्त्येषु आश्रानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमी नाम पूज्येभ्योऽपी यर्थः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धी यथा—पलिकृती, चख्खतुः, अगृषिः, अन्नित् इत्यत्र क्रमेण क, ख, ग घेभ्य, परे तात्सदृशा एव यमृश्वत्वारः । () () (×) (३३), ततो यणस्त्रीषमेऽस्मृताः शलक्षध्वन्येन प्रतिपादितस्य यणपदाभिधेयलक्ष्मिभ्यस्य इपत्स्युटत्वस्य लृकारे कथनात् लृकारस्य स्वरत्वयल्लोभयधर्म्यमावशात् द्विविधता इति त्रिषष्टिरिति शब्दरत्नम् । लृकारस्य तुल्यस्य स्त्रीकारे चतुःषष्टिरिति, पञ्चनाभेन तु लृकारस्य दीर्घत्वमङ्गीकृतं, ततश्च पञ्चषष्टिरिति । तत्र चतुरी यमान् विहायानेः क्तमषष्टिः षष्टिर्वा वर्षा लौकिकता एव, तत्र स्वरानां अचमञ्जकत्वं विधाय तदनेषां हलत्वमभिधातुं सूत्रमवतारयति अच इति । अचः स्वरवर्णभ्योऽनेः अवशिष्टा वर्षा हलसंज्ञका ज्ञेयाः । वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणमित्यादिवत् अनै हल् इत्येतयोः संज्ञासंज्ञिनोरभेदविवक्षितत्वेऽप्येक-वचन-वहुवचनयोर्न विरोधः । “येन विधिसदन्तस्येति” परिभाषया अचोऽन्यवर्णानां हलसंज्ञकत्वे प्राप्ते “एन संज्ञाविधौ” संज्ञाविधौ तदन्तविधिर्नास्तीति परिभाषास्वरत्वेन अक्षभिवर्णानामेव हलसंज्ञा । हलागामर्षमात्रत्वात् व्यञ्जनसंज्ञकत्वमपि । अथ के

अचोऽन्ये वर्णा हलसंज्ञका भवन्ति । कादयो हान्ताः ।

३ । खयादिद्वयं वर्गस्य । [खय १, आदिद्वयं १, वर्गस्य ६] (१)

कचटतपादीनां पञ्चकानां वर्गसंज्ञा प्रतीतैव ; तस्य
आदिवर्णद्वयं खयसंज्ञं स्यात् । क, ख, च, छ, आदि ।

पुनर्हलः इत्याकाङ्गायामाह कादयो हान्ताः ; अनुस्वार, विसर्ग × क, mपानां भाष्ये
अकारोपरिनिर्देशात् अचत्वं, शर्मभ्ये पाठाच्च व्यञ्जनत्वं ; तेषां सन्धिकार्ये व्यञ्जनत्वं, ण-
त्वादिकार्ये च अचत्वमिति फलितार्थः । ते च अयोगवादा इति कथ्यन्ते, अयोगा
अचरसमावायसर्वेष्वपठिता झपि, णत्वादि कर्म्मनिर्व्वाहका इति तदर्थः । कादयो
हान्ता इत्युभयतापि तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसीन हलित्यनेन 'क' 'ह' योरपि ग्रहणं
भवति । इन्प्रदेशाभु 'हलो लघ्नाः संयोग' (१।१।१०) इत्येवमादयः ।

(१) कप्तावहर्गः यस्यादिद्वयं खयसंज्ञमुच्यते ? इत्याशङ्क्याह क, च, ट, त, पादीना-
मिति -- कश्च, चश्च, टश्च, तश्च, पश्च, कचटतपाः = ते आदयो (अवयवाः) येषां ते
कचटतपादयः, अत्रापि पूर्व्ववन् तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । ततश्च इन्हात् परः शू-
माणः शब्दः प्रत्येकं मन्त्रिसम्बध्यते इति न्यायात् कादयः, चादयः, टादयः, तादयः,
पादयश्च गृह्यन्ते, पञ्च परिमाणमस्येति संघातार्थे कः पञ्चकः । आदिशब्दस्तु सामौघ्ये,
व्यवस्थायां, प्रकारेऽवयवे च वर्त्तते इत्यापिश्लोयाः ।

१ २ ३ ४ ५

कादयः पञ्चकाः क, ख, ग, घ, ङ । कवर्गाः (कु) १

चादयः ,, च, छ, ज, झ, ञ । चवर्गाः (चु) २

टादयः ,, ट, ठ, ड, ढ, ण । टवर्गाः (टु) ३

तादयः ,, त, थ, द, ध, न । तवर्गाः (तु) ४

पादयः ,, प, फ, ब, भ, म । पवर्गाः (पु) ५

४ । तृतीयो जश् । [तृतीयः १।, जश् ०१।] (१)

वर्गस्य तृतीयो वर्णो जश्संज्ञः स्यात् । ग, ज, ङ, द, ब ।

५ । तुर्योऋष् । [तुर्यः १।, ऋष्, ०१।] (२)

एषां पञ्चकानां वर्गसंज्ञा प्रतीतेषु प्रसिद्धैव, “कादथीमावसानाः स्पर्शा” (वर्गा.) इत्यादि प्राचीनवचनैरिति शेषः । ननु वर्गान् समूहरूपमन्तः कवर्गंडव सवर्गस्यापि यदृथो-
चिन्यात् शष इत्येतयोरपि खयुसंज्ञाप्रसक्तिरिति चेन्न “व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति नहि
सन्देहादलक्षणम्” * वक्तुर्विविधप्रकारिणाख्यानतः विशेषस्यान्तराद्यर्थरूपस्य प्रतिपत्ति-
निश्चयो भवति, सन्देहाच्छास्त्रमननुष्ठापकं न इति सर्व्वमवदातम् ।

(१) त्रयाणां पूरणमृतीयः कस्य तृतीय इत्यनुहती कवर्गादीनां पञ्चानामेकैकस्य
तृतीयो गृह्यते । कवर्गस्य तृतीयो ‘ग’, चवर्गस्य तृतीयो ‘ज’, टवर्गस्य तृतीयो ‘ड’,
तवर्गस्य तृतीयो ‘द’, पवर्गस्य तृतीयो ‘ब’ । जश्संज्ञाप्रदेशाय “टु तु पो द्वितीयस्य
प्रथमो ऋषय जश्” (३।४।३१) इत्यवमादयः । पाणिन्यनुसारेतन्मथैतएव वर्णा जश्ऋष-
मर्थ्ये आयान्ति । अ इ उ णित्यस्य टीका दृश्यताम् ।

(२) चतुर्णांपूरणमृत्यः, कवर्गस्य तुर्यो ‘घ’. चवर्गस्य तुर्यो ‘भ’, टवर्गस्य तुर्यो ‘ड’,
तवर्गस्य तुर्यो ‘ध’ पवर्गस्य तुर्यो ‘भ’ । ऋषसंज्ञाप्रदेशान्, “ऋषन्ताचां गडट्वा” मित्यव-
मादयः (२।३।२०२) । पाणिन्यनुसारेतन्मथैतएव वर्णा ऋषमर्थ्ये आयान्ति । अ इ उ
णित्यस्य टीका दृश्यताम् । एवमन्येष्वपि ऋर, यण्, शर्, खर्, इशादिषु प्रथाहारिषु वीक्ष्यन्ताम् ।

* सन्दिग्धस्थलेषु पूर्वार्थायुक्ततयाख्यानत एव विशेषार्था निश्चयतस्य इति फलितं ।
तथा ह्यस्य खयादिद्वयं वर्गस्यति मूले कीदृश्वर्गोयद्वैतस्य इति, सन्देहे क, च, ट, त,
पादीनां पञ्चकानां वर्गसंज्ञा प्रतीतेषु व्याख्यानतः कवर्गादीनामेव पञ्चकानां वर्गत्वेन
यदृथं कर्षव्यमिति निश्चयो जातः । तस्य वर्गस्य आदिवयम् आदिभूतं इत्थं प्रथमद्वितीयौ
वर्णावित्यर्थः, खयुसंज्ञं, ‘खयु’ इति संज्ञा यस्य तत् स्यात् । तत्र कवर्गस्यादिद्वयं क, ख,
चवर्गस्यादिद्वयं च, ऋ, टवर्गस्यादिद्वयं ट, ड, तवर्गस्यादिद्वयं त, थ, पवर्गस्यादि-
द्वयं प, फ, । खयुप्रदेशाः “खरः खयुशरी” (१।१।२०) “पमः खयुखरपर” (१।२।२३)
इत्यवमादयः । पाणिन्यनुसारेत आदिरन्त्येनेत्यनेतएव वर्णाः खयुमर्थ्ये आयान्ति ।
अ इ उ णित्यस्य टीका दृश्यताम् ।

वर्गस्य चतुर्थी वर्णी भृष्संज्ञः स्यात् । घ, भृ, ङ, ध, भ ।

६ । डम् पञ्चमः । [डम् ०१, पञ्चमः १।] (१)

वर्गस्य पञ्चमो वर्णो डम्संज्ञो भवति । ड, ञ, ण, न, म ।

७ । भृय् वर्गोऽडम् । [भृय् ०१, वर्गः १, अडम् १।] (२)

डम्हीनो वर्गो भृय् संज्ञो भवति । क, ख, ग, घ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, न, म, य, र, ल, व, श, ष, स, ह, ळ, ण, न, म ।

८ । यवरलो यण् । [य, व, र, ल, वः १३, यण् ०१।] (३)

एते यण्संज्ञका भवन्ति ।

(१) पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । कवर्गस्य पञ्चमः ड, चवर्गस्य, ञ, टवर्गस्य ण, तवर्गस्य न, पागस्य म । डम्प्रदेशा "भृय् वर्गोऽडम्" (१।१।७) इत्येवमादयः ।

(२) भृय्यमानो डम् यत्र तादृशो वर्ग इति बहुत्रोद्धरेत्, न पुनर्न डम्, अडम् इति भ्रूतव्युत्पन्नः । कादिपञ्चकानामिव वर्गसंज्ञाकरणात्, कीवलाणां ड, ञ, ण, न, मानां वर्गत्वाभावेऽदितरेषां वर्गत्वाप्रसक्तौ, अडम् वर्ग इति कथनं न संगच्छते । अत्र मन्वे 'वर्ग' इत्यस्यानक्तौ 'यादृग्जातीयस्य निषेधी विधिरपि तादृग्जातीयस्येति' 'सुनिमंश्टहीतपरिभाषणवलात् अडम् इति निषेधन विधिरपि डम्संज्ञानां वर्णानां (सामान्यतो ह्यलाभेन) शेषेत् कीवलाणां डमां वर्गसंज्ञायोगादिति । भृय्प्रदेशात् 'भृय् भृयि सवर्णे' (१।२।७१) इत्यादयः ।

(३) यणां हि 'य र ल व' इत्येवं क्रमेण पठिताः, अत्र 'य व र ल' इत्येवं वैपरीत्यकरणत्वात् शान्तप्रयोजनसिद्धार्थमेव उदितव्यम् । यमेवं न स्यात् तदा 'इको यणचि' इत्यनेन उकारस्थाने एव प्रसज्येत, न तच्छास्त्रज्ञदभिप्रेतम् । यण्प्रदेशा इको यणचि (१।१।१२) इत्येवमादयः ।

९ । शषसाः शर् । [श, ष, साः १॥, शर् १।] (१)

एते शर्संज्ञकाः स्युः ।

१० । खर् खय्शरी । [खर् ०११, खय्,शरी १॥] (२)

वर्गादिद्वयं, शषसाः खर्संज्ञकाः स्युः ।

११ । खरुज्भितो हल् हश् ।

[खरुज्भितः (खर्-उज्भित.) ११, हल् ०११, हश् १।] (३)

खर्परिहीनो हल् हश्संज्ञः स्यात् ।

१२ । डम्यण्हीनो भल् ।

[डम, यण्—हीनः ११, भल् ०११] (४)

डम्यण्हीनो हल् भल्संज्ञः स्यात् ।

(१) 'खर् खय् शरी,' (१।२।१०) 'शरि शर्' (१।३.२५) इत्यादयः शर्प्रदेशाः ।

(२) अत्र संज्ञासंज्ञिनोरभेदोपचारात् 'खय्शरी'वित्त्वैवाभ्यां तत्तत्संज्ञिन एव लक्ष्यन्ते इति सूत्रयंत्राह वर्गादिद्वयमिति वर्गस्यादिद्वयं क ख, च छ, इत्यादि । खर्-प्रदेशास्तु 'खरुज्भितो हल् हश्' (१।१।२१) इत्येवमादयः ।

(३) खर्=वर्गादिद्वयं, शषसाः, तेन उज्भितः (वर्जितः) हल् इति शेषः इति द्रवतीयातपुरुषः । हश्—ग घ ङ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, व, भ, म, य, र, ल, व, ह इत्येते । हश्प्रदेशस्तु "हशि नित्यम्" (१।३।२२) इत्येवमादयः ।

(४) डम्य, यण् च, डम्यणी ताभ्यां हीनः इद्वित 'हण्' इत्यनमस्यते । भल्—क, ख, ग, घ, च, छ, ज, झ, ट, ठ, ड, ढ, त, थ, द, ध, प, फ, ब, भ, श, ष, स, ह इत्येते । भल्प्रदेशस्तु "नयापदान् भलि" (१।२।४१) इत्येवमादयः ।

१३ । अशर्होयय् । [अ-शर्-हः ११, यय् ०१।] (१)

शर्-हकार-वर्जितो हल् यय्संज्ञः स्यात् । एते प्रत्याहाराः
प्रयोगे लक्षणीयाः । (२)

१४ । अंडमोऽनुनासिकाः ।

[अं, डमः १३॥, अनुनासिकाः १३॥] (३)

एतेऽनुनासिकसंज्ञकाः स्युः, मुखसहितया नासिकयो-
च्चार्यमाणत्वात् ।

(१) नक्षः शर्हो यस्मिन् (हलि) स अशर्हः (कादिवाल्तो हल्) यय्प्रदेशान्
'अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण' (१।२।४६) इत्येवमादयः ।

(२) एते प्रत्याहाराः प्रयोगे लक्षणीयाः—एतेषां प्रत्याहाराणां स्वरूपाणि प्रयोग-
सूत्रतो ज्ञेयानि । तथा ह्यत्र "अशर्हो यय्" इत्यनेन शर्-हकार-वर्जितस्य हलो यय्
संज्ञाकृता, किन्तु के ते इति तु स्वरूपतो न द्रष्टव्यम् । ततश्च 'यय्'संज्ञाविषयीभूत-
वर्णानां स्वरूपं हि "अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण" इत्यादि --प्रयोगसूत्राणामुदाहरणतो
ज्ञेयमित्यर्थः ।

(३) अ अनुक्षीरः, डमः 'ऊ, ज, ष, न, माः' एते अनुनासिकसंज्ञकाः ; अं
इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः, येन विना यदुच्चारयितुं न शक्यते तस्यैव उच्चारणार्थं, यथा
ककारादित्यपि अकारः । एतेषाम् अनुनासिकेतिनाम्नः सार्थक्यं दर्शयति मुख-
सहितयेति । एते प्रथमं मुखं अनु पश्चात् नासिकास्थानं उच्चारिता भवन्तीत्यभिप्रायः,
अनुनासिका इति पदस्य नासिकामनुगता इति कुपादयः (४।३।४२) इत्यनेन सिद्धं ।
पाणिनिनते तु स्वराणामपि सर्वेषामनुनासिकत्वं वैकल्पिकतया विहितम् । तथाहि
'अथ नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्याम्बिधा' इति सिद्धान्तकौमुदी ।
तत्र "मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः" इति सूत्रेण च मुखसहितया नासिकयोच्चार्यमाण-
वर्णमात्रक्षीवानुनासिकत्वं विहितम् ।

१५ । वर्ग्यस्वरौ सजातीयैः सवर्णौ ।

[वर्ग्यस्वरौ १॥, सजातीयैः ३॥, सवर्णौ १॥] (१)

वर्ग्यः ककारादिर्वर्णः, स्वरौऽकारादिस्त्री सजातीयैः सह सवर्णसंज्ञकौ भवतः । वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः, स्वरः स्वरेण समान-प्रकारेण (२) । दृष्ट्वायं, दधीदं, मधूपमं, पितृणं, गम्भृकारः । अकः सवर्णे दीर्घः १।२।२। ऋ लृ वर्णयोश्च सावर्ण्यं वक्तव्यम् ।

(१) वर्गे भवः वर्ग्यः ककारादिः, स्वरोऽकारादिस्त्री सजातीयैस्तुल्यस्थानप्रयत्नो-च्चार्यमाणैर्वर्णै रिति* शेषः सवर्णसंज्ञकौ भवतः । सवर्णोक्तिरिति चिन्तयन् सजातीयत्वेऽपि वर्ग्यस्वरौ परस्परं सावर्ण्यं जायतेति सूचितम्, तयोः परस्परं सावर्ण्यं तु कण्ठोच्चार्यत्वेन सजातीययोः अकारादिकारयोः सावर्ण्यप्रसक्तौ दृष्ट्वायं इत्यादौ 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यनेन दीर्घत्वप्रसङ्गः, न च तथा कस्याप्यभिमतम्, एवमन्यत्र ज्ञेयम् । एतदेव स्पष्टयति ज्ञेयं वर्ग्येण समानप्रकारेण सजातीयेनेत्यर्थः । एषः सवर्णसंज्ञायां प्रयोजना-ऽभावात् 'वर्ग्योऽसजातीयैः सवर्णाविव्यक्तत्वात्पि प्रयोजनमिहो स्वरयदृष्टं भङ्गा-अकारादीनामपि स्वरसंज्ञाज्ञापनायेति कवित् । स्वरशब्दातिपरिदकार्येण 'स्वैभ-राजत' इति अकारादीनां हि परापेक्षा विनैवोच्चार्यमाणत्वात् ।^{१२}

(२) दृष्ट्वायं दधीदन्त्यादीनि सवर्णादाहरणानि, तथाहि दृष्ट + अयं, दधि + इदं, इत्यत्रिसादयुस्थितेषु "अकः सवर्णे दीर्घः" इत्यनेन पूर्व्यां अकारादीनां दीर्घत्वः, ऋ लृ वर्णयोः (परस्परं) सावर्ण्यं वक्तव्यम् इति याज्ञिकबलेन भिन्नस्थानी-

* प्रयत्नोऽत्र विविध आभ्यन्तरी वाङ्मय । आभ्यन्तरीऽपि स्पष्टपत्रप्रवृत्तसंयुत-भेदाद्यनुषंगं, स्पष्टं प्रयत्नं स्पष्टानां, ईदं पत्रमन्तस्थानां, विवृतसुभाषाणां स्वराणाञ्च, ऋस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संज्ञां प्रकियादशायां विवृतसव । वाङ्मयं विवारादिभेदेनैका-दशधा किन्तु सवर्णसंज्ञायां तस्य प्रयोजनाभावात् विवृतयोर्द्विमतः ।

ह्रील्लकारः हीतृकारः । पूर्व्वीकी दीर्घत्वे ऋकार एव । अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलञ्च दन्ताय नासिकौष्ठञ्च(१) तालु च । कस्य पुनः किं स्थानम् ?—

अ, कृ, ह, विसर्जनीयानां कण्ठः ; इ, चु, य, ग्रानां तालु ; ऋ, ट, र, षाणां मूर्धा ; ल, तु, ल, मानां दन्तः ; उ, उपध्वा-
नीयानाम् (उ, पु, उपध्वाणीयानां) औष्ठः (॥ प इत्युपध्वाणीयः);
(२) एदैतोः कण्ठतालु ; ओदैतोः कण्ठीष्ठम् ; वकारस्य दन्तौ-
ष्ठम् ; जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् (क × इति जिह्वामूलीयः) ;
(३) अनुस्वारस्य नासिकास्थानम्, (अं इति अनुस्वारः) ; (४)

स्वार्थत्वेन भिन्नजानीययोगि तयोः भावार्थमिदौ ह्रील्लकार इत्यात्र अक सवर्णे दीर्घ इत्यस्य प्राप्ता हीतृकार इति रूपं मिथ्यति । पूर्व्वस्य दीर्घत्वविधानात् ऋकार-
स्यैव दीर्घत्व न तु लृकारस्य । इदानीं वर्णानां सवर्णत्वप्रयोजकस्थानान्याह षट्पदविति ।
वर्णानां उच्चारणे षटौ स्थानानि यथा—(१) उरः (यवः), (२) कण्ठः (गलनाली),
(३) शिरः (मूर्धा), (४) जिह्वामूल, (५) दन्त, (६) नासिका, (७) औष्ठः (८) तालु ;

(१) नासिकौष्ठम्, कण्ठतालु, इत्यादौ प्राणश्रुत्वात् समाहारे क्लीबत्वमेकवचनञ्च ।

(२) ॥ गजकुम्भाकृतिवर्ण एव उपध्वाणीयः प इति उच्चारणार्थः । उपध्वायै (शब्दात्) इति कर्मण्यनीयः ।

(३) × वचाकृतिवर्ण एव जिह्वामूलीयः क इति उच्चारणार्थः, जिह्वामूले भवः जिह्वामूलीयः ।

(४) अनुस्वार्थं संज्ञितं शब्दात् इत्यनुस्वारः ।

ग, ज, ङ, द, बासु(१) कण्ठीरस्याः । पाठ्ययोगे(२)—ऋस्व-
दीर्घादयः स्वरधर्मास्तु, एकमात्रो भवेद्भ्रस्वो, द्विमात्रो दीर्घ
उच्यते, त्रिमात्रस्तु भ्रतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्धमात्रकम् ; सम्य-
ञ्चराणां ऋस्वा न सन्ति—ए, औ, ऐ, औ, सम्यञ्चराणि(३) ।

१६ । ऋस्वो लघुः । [ऋस्वः १, लघुः १]

ऋस्वः स्वरो लघुसंज्ञः स्यात् । अ, इ, उ, ऋ, लृ ।

१७ । दीर्घो गुरुः । [दीर्घः १, गुरुः १]

दीर्घः स्वरो गुरुसंज्ञः स्यात् । आ, ई, ऊ, ऋ, लृ ।

१८ । ऋस्वञ्च संयोगे । [ऋस्वः १, न ०१, संयोगे ०]

संयोगे परे ऋस्वस्वरश्च गुरुसंज्ञो भवति, न लघुः ; तेन
अततच्चदित्यत्राऽलघुपरत्वात् सन्वज्ञावो नास्ति(४) । तथा
विसर्गानुस्वारपराऽपि, “कः किं करोति ।”

(१) ग, ज, ङ, द, वा इत्यनेन कथमपि उरः समविशयति । वर्णस्थान-
प्रसङ्गात् पठितमप्युरोःप्राकृतमिति तद्विधाय प्रथमं कण्ठस्य यद्वयम् । कण्ठीरसि भवाः
कण्ठीरस्यः ।

(२) पाठ्ययोगे = पठनयोग्यकालसंयोगे तु (इति भिन्नक्रमः) ऋस्वदीर्घादयः
स्वरधर्माः स्वराणां प्रकारभेदा इत्यर्थः, एतदेव स्पष्टयति, एकमात्र इति, मात्राशब्देनैव
ऋस्वैकवर्णाधारणकाल उच्यते, एकमात्राकाशोच्चार्यमाणत्वादेकमात्र एवमनग्रह ।

(३) अ + इ = ए, अ + उ = औ, अ + ए = ऐ, अ + औ = औ इत्युभयवर्ण-
सूत्रकत्वादेतेषां सम्यञ्चरत्वम् ।

(४) अततच्चत् इत्यनेन सूत्रेण संयुक्ताक्षर-‘संस्वार’पूर्ववर्तिनसंस्वारस्य (द्विती-

१८ । उद्दिष्टस्य प्रथमोऽप्रत्ययोऽतपरः ।

[उद्दिष्ट ०११, प्रथमः ११, प्रथमः ११, उद्दिष्ट ११, प्रथमः ११, प्रथमः ११] (१)

प्रथमो उद्दिष्टस्य प्रथमोऽप्रत्ययोऽतपरः इति याज्ञिकी
भवति । उद्दिष्ट—उ, उ, उ, उ, उ—वीः कुः (२।१।२०),
प्रथमः—अ, इ, उ, ए, ओ, 'भादिकी शुभः' १।२।३, द्विविधः,
खट्वेहा । अ प्रथम इति किं बुभुवुः, आनमोऽप्यत्र प्रतीय-
मानत्वात् स्वरूपेण गृह्यते, इट्, वीपुः (३।१।२८) अर्धयति ।
अतपर इति किं अत ऐस् (२।१।३८) इवीः, मेह खडाभिः ।

यस्य तकारोऽर्थः) बुभुवुः, तकारोऽर्थः प्रथमोऽपि बुभुवुः प्रथमः कश्चित् इति भावः,
ततश्चाभ्यस्तक (प्रथमक) तकारस्य अतपरत्वाभावात् 'वीपुः' इति (२।१।२२) इ
समन्वयः । एतत्प्रथमाभावे तु अतीतवदित्येव ज्ञान् । विस्मयानुसारं, एतौ प्रती
यन्तात् स विस्मयानुसारपूर्ववर्ती वर्णः, स च तथा—प्रथमोऽपि बुभुवुः ज्ञान् तथा
कः, किम्, इत्यादयः । एतत्प्रथमोऽप्रत्ययस्य पूर्ववत् समन्वयः ।

(१) उद्दिष्ट इत् उकार, इत् इत् इत्, इ, उ, इत्यादय उद्दिष्टः, प्रथमो विद्दिष्ट-
पूर्व एव ; तथाहि अथमकः (प्रथमकः) उद्दिष्टः एवमप्रत्ययोऽतपरः (अ. परवर्ती
यस्य च तपरः, तथा अत्, इत्, इत्यादयकारः, अ तपरः अर्धयत् अथमकः) इत्यत्र
अथमेन (इत्यत्र आनमोऽप्यत्राभ्यस्तक अतवीर्येन) अत् याज्ञिकी भवति । तथाहि कु
प्रथम (उद्दिष्टः) अत्, अर्धयत्, 'उ' इत्युक्ती अर्धयत्, 'उ' इत्युक्ती अर्धयत्, 'उ'
इत्युक्ती अर्धयत्, 'उ' इत्युक्ती अर्धयत् अर्धयत्, इत् 'अ' इति अथमोऽपि 'अ',
'आ', 'ई'—इतीति विविधः अथमोऽपि अथमकारस्य अर्धयत् भवति, एवं 'इ' इत्युक्ती
विविधोऽकारः, एवमत्र, अथमो इत्युक्ती अथमकारस्य अर्धयत् अथमकारस्य

२० । हलो लम्नाः संयोगः ।

[इङ्कः १३, लम्नाः १३, संयोगः ११] (१)

संलग्ना हलः संयोगसंज्ञका भवन्ति । उच्चाच्चकार 'गुर्वि-
जादेरृच्छीर्षी' (३।२।१०६.) रित्याम् ।

त्वादि धर्माङ्गीकारे तु 'अ' इत्यटादृशानां संज्ञा, तथेकारिकाङ्गी, ङकारस्त्रिंशत् एवं लृकारोऽपि एचो हादृशानां । एटैतीरीदेशतश्च न भिन्नः सावर्ण्यम्, ए औजिति पृथक् सूत्रकरणान् । प्रत्ययशब्देनाऽत्र प्रकृतिरुत्तरं विधीयमानमुच्चादिरिव पाणिशापिकः प्रत्ययो याऽङ्कः, न तु प्रतीयते विधीयते इति व्युत्पत्तिलभ्यविधीयमानमासाव्यरूपं, तथात्वं 'चुना चुः' इत्यत्र तवर्गस्य स्थाने विधीयमानेन 'चु'ना- कृतत्वं चकारस्य यद्वहणं स्थात्र तु चवर्गस्य । वृम्पुरित्यत्र सनाशंभिव चः ४।१।८३ । इत्यनेन उपत्ययः स च केचनस्य ङस्वीकारस्य याऽङ्कः । आगमोऽपीति च च आगमोऽपि प्रतीयमानत्वान् प्रत्ययवत् प्रकृत्यनुवर्तमानेन विधीयमानत्वात् (उदिन्, ङस्वीऽपि वा सः) स्वरूपणैव गृह्यते न तु मवर्णेन, तेन इत् इत्यागमनं ङस्वीकारस्य यद्वहणं भवति, न तु त्रिविधसंज्ञकारस्य, एवं औपरादृशान्यनेन (३।१।२६) यः पुरागमो भवति स उदिदपि केचनस्य पकारस्य याऽङ्कः, न तु तवर्गस्य यथा अर्पयति । टिदागमः परवदिति मत्तु तु इटः प्रत्ययत्वं । न तु उदिन् सामान्यम् अप्रत्ययोऽनपत्य ङस्त्रः नवर्णेन सह याङ्गीभवति इत्येव मवर्णं कृते चुना-चुरित्यत्र विधीयमानोऽपि तुः सवर्णस्य याऽङ्को भवितुमर्हति प्रत्यय शब्दाथेस्य चाऽमङ्गीचः स्यादिति चेन्न अर्पयतीत्यादौ प्रागमस्य उदित्वेन पवर्गस्यैव यद्वहणं प्रशस्यते ।

(१) हल इति बहुवचनसंविधितम्, अथवा हलोश्च हलाश्च इति समस्य शिवचन-बहुवचनयोर्वहणं, तेन हलोश्च हलान्तरी तदाऽपि संयोगी भवति । यथा उच्चाच्चकार इत्यत्र हलयोः क्पथीरागन्त्ये च इति संयोगः, अस्य च संयोगत्वं तत्पूर्व-वर्धनं उकारस्य 'ङ्स्त्रय संयोग' इत्यनेन (१।१।१६) गुरुत्वे सिद्धे गुर्विजादेरित्यस्य प्राप्तिस्ततो लिट्-स्थाने आम् ।

२१ । वृद्धिरादैजारालोऽक ऐजेचञ्च ।

[वृद्धिः २१, आदैजारालः (आत्, ऐच्, आर्, आल्), १३, अकः ६१, ऐच्-२१, एचः ६१, च ०२१] (१)

आत्, ऐ, औ, आर्, आल्, इत्येते वृद्धिसंज्ञकाः, सम-
संख्यानामुद्देशिनामनुदेशो यथाक्रमम्, इत्यकः स्थाने यथाक्रमं
भवन्ति । ऐजेचञ्चेति परिभाषिता वक्ष्यति । अदुपधेचोर्णि-
तीति' (३।४।६०) वृद्धिः, पाचयति, जापयति, भावयति,
कारयति । णिति वृद्धिरचामादेः (५।१।२), आल्कारं : ऐजेच-
ञ्चेति स्थाने मट्प्रथमतयात् (१।१।३०) एदैतोरैः, औदीतीरैः
स्यात्, वृद्धिरेजूटः (१।२।४), तवैषा, जायैहत, तवौदनं, वृच्चौ ।

(१) अस्य सूत्रस्यैवं योगविभागः कर्मणः, आत् (आकारसाचम्), ऐ च (ऐ, औ),
आर्, आल् इते वृद्धिः, वृद्धिसंज्ञकाः सुप्रियर्थः, ते च वृद्धिसंज्ञका अकः स्थाने यथाक्रमं
भवन्ति, एवं ऐच् (ऐ, औ) एचश्च (ए, अ) इत्येतेषामपि स्थाने भवेन्ति ।
आत्, ऐच्, आर्, आल् इत्येतेऽकः स्थानेऽनादिष्टा अपि वृद्धिसंज्ञका इत्येतज्ज्ञापनाय
नूनं वृद्धिः प्रथमं निर्देशः, अन्यथा "अक आदैजारालो वृद्धिरित्येवंरूपं स्यात् ।" अना-
दिष्टानामप्येतेषां वृद्धित्वे "आत्तार्थाय" इत्यत्र प्रज्ञादाजगदादिप्रियनेनेयपत्ययः ।
यथाक्रमपरिभाषोभाङ्गे "समसंख्यानामिति" समा संख्या (विधेयसंख्या) येषां
तादृशानाम् उद्देशिनाम् (अनुशानाम् उद्देश्यानामित्यर्थः) यः अनुदेश उच्चारणं, क्तन
आनुपूर्वी तस्या अनतिक्रमः, उद्देश्यविधेयानां क्रमेण निर्देशः समसंख्यत्वनिर्मात फलितम्,
यथाऽत्र उद्देश्याः अ, इ, उ, ऋ, लृ इत्येते पञ्च, विधेयास्तु आ, ऐ, औ, आर्, आल्
इत्येते पञ्च, ततश्च अ स्थाने आ, इ स्थाने ऐ, उ स्थाने औ, ऋ स्थाने आर्, लृ स्थाने
आल् इत्यादिशक्यः । एच स्थाने ऐजादेशस्तु न यथाक्रमेण कित्तु 'स्थाने सदृशतमः'

२२ । एङरलो गुण इकः ।

[एङरलः (एङ्, अर, अलः) १॥, गुणः १।, इकः ६।] (१)

ए, ओ, अर्, अल, इत्येते गुणसंज्ञका इकः स्थाने यथा-
क्रमं भवन्ति । आदिकीगुणः (१।२।३) देवेन्द्रः, चन्द्रोपमः,
अर्द्धर्च्चः, तवल्कारः । ऋस्वस्य गुणः (२।३।२०) हे सखे,
हे वायो, हे पितः ।

२३ । दा धा घुरप् । [दा, धा ०२॥ घुः १।, अप् ०१॥] (२)

(१।१।३०) इति परिभाषया एकारैकारयोः स्थानतः सादृश्यात् तयोः स्थाने ऐरेव, तथा
ओकारौकारयोः स्थानतः सादृश्यात् ओरेव भवति । अदुपधेर्चाण्वीति द्विविधायकं
भवति तेन पापयतीत्यत्र अ स्थाने आ, जापयतीत्यत्र इ स्थाने ए, भापयतीत्यत्र क
स्थाने औ, कारयतीत्यत्र ऋ स्थाने आर्, णिति द्विविधिति तद्विधायकं सूत्रं, तेन
अंलकर्म लकारस्यटं वाक्यम् इत्यत्र लु स्थाने आल् । द्विरेज्जटः इति द्विविधित्वं तेन
तयैषा इत्यत्र ए स्थाने ए, जायइत इत्यत्र ए स्थाने ऐ, तवीदूनुम् इत्यत्र औ स्थाने औ
इती इत्यत्र औ स्थाने औ एतेषां क्रमेण तय+एषा, जाया+ऐइत, तव+ओदने,
वृत्त+औ इति ऋदः ।

(१) इक्--इ, उ, ऋ, लृ एतेषां स्थाने ए, ओ, अर्, अल्, इत्येते गुणसंज्ञकानां
यथाक्रमेण विधानान् इ स्थाने ए, उ स्थाने औ, ऋ स्थाने अर्, लृ स्थाने अल् ।
आदिकी गुण इति गुणविधायकं सूत्रं देव+इन्द्र इति इ स्थाने ए देवेन्द्रः, चन्द्र+उपम
इति उ स्थाने औ, अर्द्ध+अच इति ऋ स्थाने अर्, तव+लृकार इति लृ स्थाने अल् ।

(२) अविद्यमान. पकारो येषु ते अप्, पंसाभान्तेन विशेष्यविशेष्यभावान् ।
दार्धिति लुनप्रयसावहुवचनानां पदम्, अक्षयाचानिकशेषी इत्यु इति दाचतुष्टयं, धात्रयं,

परवर्जिती दाधाश्च घु-संज्ञकः स्यात् । दा-दाञ दान-
दी देङ्, दी दहोः (३।३।१२५) दत्तं । धाधाञ घेटोः
क्विः, विधिः, णत्वं प्रणिधिः । अपिदिति किं दाप-दातं धान्यं,
द्वैप-अवदातं वस्त्रं ।

२४ । कतिबहुगणतावदादि संख्या ।

[कति, यद्, गण तावदादि (तावत् आदि) ०२१, संख्या १ः] (१)

प्रत्यकापञ्चया बहुत्वम्, अथवा इधोरङ्गापञ्चया द्विवचनान्तम् उभयत्र 'रूवे बहुल मिति
सूपी लुके, केचित् दा धा इति प्रत्यकमकवचनान्तं वदन्ति । परवर्जितः पकारसम्बन्ध-
इति प्रत्यये, हु दाञ दाने, दान दाने, दी अवयवखण्डे, देङ् रक्षणे एतेषां दा-रूपं भवति;
धाञ धारणपीपणयोः, घेटोपाने अनयोर्पीरूपं भवति । घुसंज्ञायां सत्याम्, उक्त्वा-
दाप्तादिधातूनामन्यतरात् क्तं क्तं 'दी दद घी रित्यनेन घुसंज्ञक दास्याने दद आदेशः,
ततो दत्तमिति मिडम्, तथा धाञ घेटे इत्यनयोरेत्यतरात् "घोरूपसर्गात् क्विः"
(४।२।१२) इत्यनेन किप्रत्यये विधिः इति रूपं भवति, अपिच प्र-निध्यासुतरस्यात्
धाञ, घेटोरेत्यतरात् कि प्रत्यये 'नेर्गद, नद पत यद नदि, वपि, वक्ति, द्राति, पू,
सा, आम' इत्यादिना घुसंज्ञकधाती परे उपसर्गादुत्तरस्य नेर्णत्वं । दाप्-त्वने
(केटने), इत्यस्मात् पकारेण दाप्-धातोः क्तं परे 'घुसंज्ञाभावात् न ददादेशः, दातं
'किप्रमित्यर्थः, एवं द्वैप शोभने इत्यस्यात् क्तः, एच पाठेऽशित्यात् (३।३।१२३) इत्यनेन
एकारस्यात्वे दा इत्यस्य घुसंज्ञाभावात् ददादेशः, अवदातं बहुभित्यर्थः । केचित्तु दीङ्-
चये इत्यस्य निर्माङ्दीडा अपिच (३।३।१४५) इत्यनेन आत्वं घुसंज्ञायां सत्यां प्रणिदाता,
प्रणिदायैश्च "नेर्गद" इत्यादिना णत्वं स्यात्; यत्पुनर्वृत्तौ चत्वार एव दा गणिता-
सद्वैवम्यदर्शनार्थमात्रम्; दीङ्क्षु कषण कश्चिंश्च प्रत्यय एव षत्वमिति न तुल्य गणना ।

(१) कतीति—कति च, बहुषु, गण्य, तावदादिश्च इति समाहारेदन्तः, तावदादि-
धेयमिति. तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसौन तावतोऽपि बहुषुम् । संख्यायतेऽगत्या इति

एते संख्यासंज्ञकाः स्युः । कतिधा, बहुकृत्वः, गणशः,
तावत्कृत्वः, यावत्कं, एतावत्कं ।

२५ । स्वरदि चादि वदादि-तद्धित क्त्वा मान्त-
कृदव्ययम् । (१)

[स्वरदि (स्वर-आदि), चादि (च-आदि), वदादितद्धित (वत्-आदितद्धित), क्त्वा,
मान्तकृत् ०१, अव्ययं १ ।] ।

स्वः शब्दादयश्चादयश्च, वदादि तद्धितश्च, क्त्वा-मान्त-
कृतश्च अव्ययसंज्ञकाः स्युः ।

संख्येत्यन्वयवन्नात् बहुगणौ प्रचुरार्थौ न तु विपुल्यमश्रयवनावपीति त्रिसुनिर्णयकारः ।
अत्र तावदादिभिर्देवतुप्रत्ययान्ता यत्तदेतदी गृह्यन्ते । यत्तदेतदर्थः परिमाणं इवम् । (५:४।
८३) । संख्यासंज्ञायां सत्यां कति शब्दात् "संख्याया विधायै" (५।४.२७७) इति
धाप्रत्ययः कतिधा, बहुशब्दात् 'वारी संख्यायाः कृत्वस्' (५।४.२८७) इत्यनेन कृत्वस्
प्रत्ययः बहुकृत्वः गणशब्दात् "संख्ये कृत्वात्संख्याम्" (५।४।२८१) इत्यनेन शप्रत्ययः
गणशः । तावत्कृत्वस् इत्यत्र तावच्छब्दात् कृत्वस्प्रत्ययः, यावत्कम् एतावत्कम् इत्यादी
शावदेतावच्छब्दाभ्यां "संख्याया अतिशदनायाः कः" (५।३।२०५) इति सूत्रेण क्रीताश्रयं
कप्रत्ययः ।

(१) स्वरदिव्यस्य स तथा, एवं चादिः वदादिश्च ; वदादित्याऽसौ तद्धितश्चेति
कर्मधारयः, एवं मान्तयाऽसौ कर्त्वेति कर्मधारयः, ततः स्वरदिश्च चादिश्च वदादि-
तद्धितश्च क्त्वा मान्तकृत्वेति समाहारश्च । न व्यति श्रव्यव्ययं, तथा चौक्तम् "सदृशं
विषु खिन्नेषु सन्धेः अ विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्यति तदव्ययम्" विभक्ति-
यदेन कारकमन्वययोरपि गृह्यम् । स्वः, उच्चकैरित्यव्ययोदाहरणे "स्वभयच" "सुपी
लुगव्ययात्" (२।३।१३) इत्यनेन सुपी लुक्, सर्वेषु विभक्तिषु "स्वः" इत्येव रूपं भवति

स्वः, उच्चकैः, सुबलुक्, अक्च । स्वर. प्रातर, उच्चैस्, नीचैस्, दिवा, वहिस्, स्वयम्, मृषा, हे, है, अद्वा, कं, शम्, शुभं, स्वस्ति, अस्ति, अभीक्ष्णमित्याद्याः स्वरादयः । चादयः-खल्वपि ; याति च वाति वा । स्वरादयो वाचकाश्चादयो द्यातका इति भेदः । वदादयस्तु दैववत्, बहुशः । ज्ञानान्तकृतः कृत्वा, कर्त्तुम्, उच्चैःकारम् ।

एवम् उच्चकैः । उच्चकैरित्यत्र 'मूर्तिनासाऽऽद्यतिङाम् प्राक् टः कश्चान्कम्पाऽन्धाऽशात-
नन्त्य' (२।४।३२) इत्यनेन टः प्रागक्, विकल्पेन उच्चैरित्यपि भवति । स्व स्वर्ग-पर-
लोकीकथीः ; प्रातः प्रत्यये ; उच्चैस् मङ्गिति (ऊच) ; नीचैस् स्वयं (नीच) ; दिवा-दिवसे ;
वह्निम्-वार्त्तु ; स्वयम्-शक्तना ; मृषा मिथ्या ; अद्वा-भ्रुटावधारणयोः तत्त्वाऽतिशय-
शीरिति कीचिन्, कं-वारिमलकनिन्द्यासुश्लेषु, शम् सुखे ; स्वस्ति मङ्गले ; अस्ति सत्ताशान्ते,
अभीक्ष्णं यौन-युने । अन्येऽपि स्वरादयः सन्ति यथा—पुनः, शनैः, कृते, सुधक्, युगपत्,
अलर, सन्तर, आरात्, पृथक्, ज्ञम्, अद्वा, राज्ञी, साधम्, धिरम्, मनाक्, ईषत्,
जाषम्, तृणीम्, अवष्, समश, निकषा, इया, भक्तम्, तज्, हृती, इहा, अद्वा,
सामि, सना, सनत्, सनात्, उवा, तिरम्, अलर, अलरेष, ज्यात्, सइसा, विना,
नाना, स्वधा, अलम्, वषट्, यौषट्, तीषट्, अन्यत्, उपंग, घना, निगंयसा, दीषा,
मिथ्या, मृषा परा, मिथु, मिथस्, पायस्, मुहुम्, पोवाहकम्, प्रवाहिका, पाथंङलम्,
साकम्, साडेम्, नमम्, हिदक्, धिक्, अथ, अम्, चाम्, प्रताम्, प्रजाम् पतान्, ना,
माङ्, इत्यादयः, एतेषामर्थांशतत्त्वकीवतो वेदितव्या बाहुल्यभिया नाऽत्र प्रदर्शिताः ।
चादयः—च मसुचये ; खलु निषेधे वाक्यालङ्कारे निषये ; अपि सम्भावनाऽवधारण-
निन्दाऽनुशान्तसुचयेषु ; याति च याति गच्छति चति चस्योदाहरणम्, एवं वाति
वेत्यत्र वेत्यस्योदाहरणम् । अन्येऽपि चादयः सन्ति यथा—वा, इ, अइ, एव, एवम्,

२६ । निपाताश्चादयोऽसत्वे ।

[निपाताः १॥, चादयः १॥, असत्वे ७।] (१)

अद्रव्ये वर्त्तमानाश्चादयो निपातसंज्ञकाः स्युः ।

च, वा, वै, अमा, खाहा, खधा, भौ, अ, आ, इ, ई, पशु,

नूनम्, शयन्, भूयस्, चित्, नेत्, कश्चित्, यत्, हत्, माह्, नञ्, यावत्, तावत्, तथाहि, किल, अथ, सुप्त, अ, आदह, कूपत्, सुप्त, नाकिम्, नकिम्, तम्, अ, आ, इ, ई, अ, ऊ, ए, ऐ, औ, भी, पशु, यथा, भीः, अथे, एकपदे, कथाच, अह, इत्याद्या एतेषामप्यथाः कोपतोच्चातव्याः । अथ खरादिषु चादयः कथं न गणिता इति चेदाह खरादयो वाचकाश्चादयस्तु द्योतका इति । वाचकास्तु तदर्थपर्यायाः, द्योतका नाम केवलमर्थप्रकाशका न तु तत्पर्यायकाः, यथा स्वशब्दस्य स्वर्गपर्यायकत्वाद्वाचकत्वं, च शब्दश्च तु समुच्चयपर्यायकत्वाभावात् अत्र तदर्थप्रकाशनाद्द्योतकत्वम्, किञ्च खरादयो द्रव्यवृत्तयश्चादयोऽद्रव्यवृत्तयः । चदादि-तद्धिताः—वत्, तर्ता, तर्ता, दा, दि, घस्, आ, धा, एधा, असात्, अतस्, एह, अत्, आदि-कलम्, असत्, शस्, चि, सात्, वाच्, डाच्, इत्येताः अष्टविंशत् चदाहरणं देववत् इत्यत्र देवशब्दात् “तदिभ्योऽङी-इतिः” (३।४।२६६) । एवं बहुशः बहुशब्दाच्चः प्रत्ययः, ज्ञा कृत्वा, (एककर्त्तृकयोः पूर्वकाले ४।२।२२ इति ज्ञा) अमानकत् कर्तुम् (क+तुम् “तुम् तादर्थ्ये भावस्य” ४।२।२२), उच्चैःकारमित्यत्र “अथवा युक्ताख्यानेऽप्यथात् क्तञः ज्ञा वा” (४।२।७३) इत्यनेन उच्चैस् + क्त + णम् ।

(१) निपातानुदावर्धधर्थेऽपि निपाताः । सत्त्वं, द्रव्यं, तच्च लिङ्गसंख्यान्वित-मिति फलितम्, अद्रव्ये वर्त्तमाना विभेद्यतया द्रव्यभिन्नार्थाश्च, वा इत्यादयो निपात-संज्ञकाः स्युः । वै पादपूर्णे, अमा सङ्घाते, खाहा देवताभी दाने, खधा पिष्टदाने, भौ स्त्रीकारे, अ सम्बोधने, अधिषेपे, निषेधे ; आ वाक्यकारणयोः, इ सम्बोधन-क्रमुप्साविकषेपे, उ सम्बोधने । पशु सम्बोधने, तु पुनरर्थे । अही, आही, उताही-

तु, अद्वा, अहो, आहो, उताहो, कं, शं, शुभं, स्वस्ति, अस्ति, मन्त्रे, अस्ति, ब्रूहि, विभाषा, अन्यतरस्याम्, अभीक्षणम्, नञ्, नो, ना, अह, आह, इति, ह, आकृतिगणोऽयम् ।

अद्रव्य इति किं खाहा, अग्नायी ।

२७ । प्राद्युपसर्गः प्राग्धातोः ।

[प्रादि ०११, उपसर्गः ११, प्राक् ०११, धातोः ५ ।] (१)

विद्ययाथे, सन्धे तिङन्तप्रतिरूपम्, एवम् अस्ति, ब्रूहि ; विभाषा अन्यतरस्यां विकल्पाथे, आह उताचैत्यथे, अन्यत् स्पष्टम् । 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इत्यव्ययसूत्रं कुर्वन्तः पाणिनिर्मते खाहा अग्रायीत्यत्र खाहाया अव्ययत्वमपि नास्ति निपातत्वाभावाद् । निपातप्रदेशाः प्रायो निपातनेत्यादयः ।

(२) उप समीपे सृज्यते धातीरिति कर्णाण्यप् उपसर्गः, प्रादिनिपातो धातोर्भाक् उपसर्गसंज्ञकः स्यादित्येवमर्थे कृते "उपसर्गाः क्रियायोगे गतिश्च" इत्यादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युरिति पाणिनिः इति सूत्रेण प्रकृतौ, एवञ्च प्रगत एजकः प्रैजकः इह कर्णविशेषणोभूत्वात् प्रकृतस्य क्रियायोगाभावाद्गोपसर्गत्वम् तेन नावर्णनीयः ; उक्तञ्च क्रियाद्योतकाः प्राद्य उपसर्गा इति द्योतनम् पदान्तरप्रतिपादितधर्मस्य सन्निधौ मात्रं षोपकारकत्वम्, उपसर्गादि कर्त्तादिसाधननिष्पादितां क्रियामेव विशिनष्टि, नहि स्वरूपेणानुत्पन्नस्यैतं केचित् तथाहि क्रियाणां स्वरूपलाभार्थमादौ साधनसम्बन्धः पश्चात् विशेषात्पश्चात् उपसर्गसम्बन्ध इति तेषामभिप्रायः, यथा "धातुः सम्बन्धमायाति पूर्वं कर्त्तादिकारकैः, उपसर्गादिभिः पश्चात् इति सम्बन्धवेदिन" इति, तदर्थे न मन्थने, तेषां मते "पूर्वं निपातोपपदोपसर्गैः सम्बन्धमासादयतीह धातुः । पश्चात् कर्त्तादिभिरेव कारकैरिति प्रयोगार्थविदो वदन्ति ॥" पूर्वंसुपसर्गसम्बन्धे तु कृषदृष्टीः प्रादेः कर्त्त, अधिशीङ्खासां कर्त्तेति सकर्त्तकत्वमुपपन्नम् । नन्वेवमुपसर्गकार्यस्यान्तर-

प्रादिर्निपात उपसर्गसंज्ञकश्च धातोः प्राक् स्यात् ।

प्रणमति, परिणीतः । प्रादिर्द्यथा—

प्र्, प्राऽप् समन्वव निर्दुरभि व्यधि सूदति नि प्रति पर्यपयः ।

उप आङिति विंशतिरेष सखे उपसर्गविधिः कथितः कविना ॥ (१)

इत्यात् प्रकृतिगुणात् प्राक् उपसर्गवर्णनं सच्च इको गुणं भेति इत्यादः कथं निर्व्वाहः स्यात् ? मैवम्, उपसर्गप्रत्ययकार्यधीः प्रत्ययकार्यं बलोद्यः अनिर्गन्धीति निवेधान् । वहमानमिशासु “उपसर्गाश्चतुर्विधाः सम्बन्धे । धात्वर्थं वाधते कश्चित् कश्चित्तन्व-वर्धते । तमेव विशिनष्टात्थोऽनर्थकोऽन्वः प्रमुच्यते” । एतच्च पक्षोपसर्गप्रयोगः सम्भवति, यथा “आपञ्चभ्यः प्रमुच्यन्ते प्रायेणेन प्रयोक्तृभिः । उपसर्गाः क्रियाधीनि, तदीदाहृतधी यथा, आह्वरति, व्याह्वरति, प्रथमभियाह्वरति इति । प्रणमति, परिणीत इत्युदाहरणे उभयत्र “उपसर्गादीपदेशदिनुमीनानिपाम् (१) प्र १३” इत्यनेनादेर्नैव गत्वम् ।

प्र(१)—गत्यार्भात्कथं सन्वेतीभः प्राथम्यव्याप्त्यात्प्रतिश्रवणैरपि, परा(१)—परासवानादरेप्रवृत्तित्वगभावेण, अप(३)—अनादरभंशमाकल्पवेकल्प्यागनजर्थेण, सम्(७)—प्रकथं शेषनैरन्तर्थात्तत्त्वगभित्तिः, नि(१०)—पथात्सादृश्येण च वीमेत्यभावभाग-हीनसामर्थ्यमाहास्यसामोप्यदेव्युत्तरर्थेण, अव(६)—निश्चयेसाक्षात्पानादरेण, निर(७)—निषेधात्यर्थेनिश्चयवर्द्धकरणेण, दुर्(८)—निषेधकप्रतिन्दाऽवर्तणेषु, अभि(६)—समन्ता-दुभयार्थेनवचनवौस्त्यभावधर्मेण, वि(१०)—विशेष्येक्यनजर्गतादानेण, अघि(११)—उपरिभावे, सु(१२)—पूजनार्थमनायासातिशयेण, उत्(१३)—ऊर्ध्वोत्कर्षप्राकल्पनैक-र्येण, अति(१४)—अतिशयातिक्रमपूजनासम्भावनेण, परि(१५)—सन्वेतीभावाऽतिशय-वीमेत्यभावविक्रमभागन्यागनियमेण, नि(१६)—निश्चयनिर्दिष्टयोः, प्रति(१७)—सखेणव्या-हृतिप्रशस्तीत्यभावभागपथपेण सादृश्यविरोधवोपसामनाधिप, अप(१८)—आह्वरणाल्प-सम्भावनेनन्दाऽनशासमुत्तरेण, उप(१९)—चतुर्गतिपथाद्वाधानकल्पः। धक्यहीनसामोप्य-प्राथम्येण, आङ्(२०)—समन्ताद्गृहणप्रत्याहृतीषदर्थेसथोडाव्याप्तिः ।

अन्तःशब्दश्च णत्वे, धाञी, डाप, किविधी, चीपसर्गः ।

अन्तर्णयति अन्तर्द्धा अन्तर्धिः । (१)

२८ । मिद्चोऽन्यात् परः ।

[मित् ०१, अच ५१, अत्यान ५१, परः ११] (२)

अचां मध्ये अन्तरादचः परी मित्संज्ञकः स्यात्
पयांसि सिञ्चति ।

(१) णत्वविपर्ययः, धाञी डाप किविधी चान्तरादशीपसर्गत्वं नात्यत्र इति वार्तिकम्, णत्वे अन्तर्णयति, अन्तराधा ; डाप उपसर्गादादन्तात्; अन्तर्द्धा, अन्तर् + धा + कि (शीपसर्गात्); अन्तर्द्धा, धाञि परत्वे, एत उपसर्गसंज्ञा वक्तव्या; अन्तर्, अर्द्धेति निपातनादिति केचिन् । योऽन्तरम् "अन्तर्द्धायां खती, नास्ति मितिः, पयंभो गती । अचि पदायैलभ्यान्तरादन्तर्द्धायां मितिः प्रसंज्ञायां नोपसर्गत्वं भजतः; अति अतिक्रमं (अतिप्रवृत्तिं क्रियाप्रवृत्तिं) नोपसर्गत्वं भजति, परिः अर्धं गती, एतौ यदा गत्यर्थधातुयोग गतिं दातयतन्तदा नोपसर्गः, तथा अपि अत्यन्त-क्रियायोग्यतावलम्बनान्दन्तर्द्धायां मितिः सुसुच्यते नोपसर्ग इत्याह ।

(२) अन्ते भवः अन्तः । म इत् (अनुबन्धः) यस्य स मित् म्-अनुबन्ध इत्यर्थः, म् अनुबन्धः प्रत्ययोऽन्यात् स्वरात् परी भवतामि परिभाषति, मुवाद्याः प्रत्ययाः परे इत्यस्याः परिभाषाया अपवादिक्रमं परिभाषा ; पयांसि, सिञ्चतीत्युदाहरणे पयस् + ञश्, जश्चसोः मिर्भलचाणुम् च, इत्यनेन जश्चान्ते इ, नुम् च, नुम् मित्संज्ञकः अन्तरात् यस्मिन्कारान् परी भवति । सिञ्चति, सिञ्च + ति, आद्यन्तयदेकमिति व्यायादेकस्यैव प्रकारस्य आद्यत्वसन्नात्वस्य परिकल्प्य "श्च सुधादे." इति नुम् विधीयते ।

२६ । उपधोपान्त्यः । [उपधा ०१, उपान्त्यः १] (१)

उपान्त्यो वर्ण उपधीच्यते । पाचयति ।

३० । अचोऽन्तगादि टिः ।

[अचः ६, अन्त्यादि ०१, टिः १] (२)

अचां सन्निविष्टानामन्त्यो योऽच् तदादि टिसंज्ञकं स्यात् ।

पटत्शब्दः टेर्ङिति (५।१।४५) पटपटाकृत्य ।

३१ । विधये विशेषणमन्तप्रमुत्तरे त्वाद्यञ्च ।

[विधये ४, विशेषणं १, अन्त्यं १, उत्तरे ३, तु ०१, आद्यं १, च ०१]

विध्यर्थं यद्विशेषणं तद्विशेषणवतोऽन्तप्र बोद्धव्यम् (३) । परे पुनः क्वचिदाद्यञ्च । अहाहादेरिण् (५।२।६६) अदन्तात् दाक्षिः,

(१) अन्तस्य समासम् अन्त्यानां येषां अन्त्यवर्णात् पूर्वम् उपधा भवति । पाचयतीत्युदाहरणं—पच + णिच् + ति, अदुपधोर्ङिति वृद्धिः ।

(२) अन्त्यः आदिर्ङस्य तत् अन्त्यादि । पटपटाकृत्येत्युदाहरणं—पटत्शब्दात् “अव्यक्त-शब्दानुकारश्चादनेकाक्षी डाच्” (५।४।२८) इति डाच् ‘टेर्ङिति’ इति टिलोपः, “डाचि प्रकृत्या तस्य लुगनुकरणे” (३।४।२६) इति द्वित्वं तकारस्य लुक्-सिद्धाज्जूयादीनि चेति (४।३।५२) समासः ततः क्तो यच् ।

(३) तद्विशेषणवतोऽन्त्यं तद्विशेषणान्तात् कार्यं भवतीति भावः । तद्विद्येत् विशेषणं पचयत्यन्तात् परं तदा तदादिः कार्यं भवति, यथा, “अहाहादेरिण्” इत्यत्र इत्यविध्यर्थं विशेषणं अदिति, तद्विशेषणवत्या अदन्तप्रकृतेरिण् भवति इति लभ्यते, आदिष्वनेन अदन्तस्य यद्व्यभिहितं फलितम् । परे क्वचिदाद्यञ्च, आदिकी युक्, इत्यनेन

ऋतो री (३।२।४१) चिक्रीयते । आद्यञ्च परे आदिको गुणः
(१।२।३) देवेन्द्रः । क्वचिदन्तश्च आतः प्रादेः कः (४।१।३६)
सुस्थः ।

३२ । स्थाने सदृशतमोऽव्यक्तयोगे ।

[स्थाने ७, सदृशतमः १, अव्यक्तयोगे ७]

अव्यक्तसम्बन्धे सति स्थाने सदृशतम आदेशः स्यात् (१) ।
यथा ऐजेचञेति (१।१।१६) ए, औ, ऐ, औ, स्थाने ऐ, औ,
भवतः । तत्राव्यक्तयोगे सदृशतमत्वात् एदेतोः कण्ठ-
तालव्ययोः स्थाने ऐर्भवति । औदीतोः कण्ठग्रीष्मयोः स्थाने
और्भवति । तवैषा, जायैहतः, तवीदनम्, वृची । व्यक्तयोगे

अव्यक्तात् शब्दादिभ्यस्तस्यैकारस्य गुणो भवति, यथा देव + इन्द्रः देवेन्द्रः । आद्यञ्च ति
चकारादन्यस्यापि यदृषं भवति, यथा आतः प्रादेः कः ।

(१) स्थान-प्रयत्नादीदिषु बहुषु सादृश्यहेतुषु सत्सु स्थानान्तर्धे बलीयः । अव्यक्त-
योगः सन्दिहः, सन्दिहे सति यस्य येन सह स्थानगतसादृश्यं तस्य स्थाने स एवादिदो
र्भवेत् । यथा ऐजेचञ एचः स्थाने ऐच् भवेत्, एच्—ए, औ, ऐ, औ, ऐच्—ऐ, औ ।
अत्र विभेदाकथनात् सन्दिहः किं ए स्थाने और्भवेत् औ स्थाने ऐरिति, ततोऽस्याः
परिभाषायाः प्रवृत्तिः, यत एदेतोः कण्ठतालव्ययोः स्थाने ऐर्भवति एकारस्य ऐकारस्य
चोच्चारणस्थानं कण्ठतालव्यस्य स्थानगतसादृश्यं ततश्च तद्व्यस्थाने ऐरेव भवेत्,
एवं औदीतोः कण्ठग्रीष्मयोः स्थाने औरेव भवति । तवैषा इत्यादीनि उदाहरणानि ।
व्यक्तयोगे तथाविधसन्दिहाभावस्थले असदृशतमोऽपि स्यात् एचः पाठेऽभिव्यादित्यनेनैव
स्थाने आत्वं विहितम् ।

असदृशतमोऽपि स्यात् । एचः पाठेऽशित्यात् (३।३।१४३)
ग्लै—ग्लाता, दी—दाता ।

३३ । न लुब्लुका लुप्ते प्रत्यये तल्लक्षणं कार्य-
मङ्गस्य ।

[न.०१, लुब्लुका ३, लुप्ते ७, प्रत्यये ७, तल्लक्षणं १, कार्यं १, मङ्गस्य ६]

लुब्लुकशब्दाभ्यां लुप्ते प्रत्यये तत्प्रत्ययलक्षणं(१) प्रकृत्य-
वयवस्य कार्यं न भवति ।

वङ्गा जनपदास्तेषां निवास इत्यण्, जनपदवरणादिभ्यो
लुप् (५।२।१४१) णिति वृद्धभावः । लुपि युक्तवत्त्वात् बहुत्वं,
तत्, यत् स्वमूर्लुकि (२।३।६२) टेरन्न (२।४।१६) भवति ।
अङ्गस्येति किं पञ्च साम, पयः, अत्र समुदायस्य सुब्लुकलक्षणं
पदेत्ये भवत्येव न लोपविसर्गो तु (२) पदत्वलक्षणो, न रुपीति
विहितो । लुब्लुका लुप्ते निषेधात् प्रत्ययलोपि प्रत्ययलक्षणं
कार्यं भवत्येव अग्निचित् क्तिब्लाने ऋष्युत्तुक् पिति क्ति
(४।२।१०६) ।

(१) तत्प्रत्ययलक्षणं तत्प्रत्ययङ्गुक्तम् ।

(२) न लोपविसर्गो पदत्वलक्षणो (पदसंज्ञाचिह्नरूपी) यद्यप्यङ्गस्य कार्यंरूपी
तथापि तौ सुपि परे न विहितौ, ततः सुब्लुकि तयोः प्राप्तिरेव ।

३४ । विप्रतिषेधे परं कार्यम् ।

[विप्रतिषेधे ७, परं ११, कार्यम् ११]

तुल्यबलविरोधे परं यत् कार्यं तद्भवति । (१)

ऊठ् धीतः । आदिको गुणः (१।२।३) इति गुणे प्राप्ते
परत्वात् वृद्धिरेजूठ् (१।२।४) इति वृद्धिः ।

३५ । इष्टसिद्धौ प्रायः प्रकृतिः ।

[इष्टसिद्धौ ३१, प्रायः ०१, प्रकृतिः ११]

इष्टार्थसिद्धौ प्रायो बाहुलीन प्रकृतिः प्रकल्पनं कार्यम् ॥ (२)
क्वचिदेकमाद्यन्तवत् । द्विराद्येकाच् (३।४३) इयाय
अत्रादिवत्त्वं । यदनन्तादेरात् एच्च (४।१११) अध्येयं
अत्रान्तवत्त्वं । आदेशः स्थानिवत् क्वचित् (३), अस्ति ब्रुवोर्भूवचौ
(३।३।६८) भवितव्यं वक्ता स्थानिवत्त्वात् धातोरिति तव्यादम् ।
क्वचिन्न स्यात् दिव उत् सौ ल्वीत् ल्यौः (२।३।६६) इति न सु-
लीपः (४) ।

(१) यथा 'धीतः' इत्यत्र गुणस्य वृद्धेरपि प्राप्ते तुल्यबलविरोधः, ततश्च वृद्धेः
परत्वात् सैव जाता ।

(२) यथा इष्टार्थसिद्धौ एकस्वरस्य क्वचिदादिवत् प्रकल्पनं, क्वचिदन्तवत् ।

(३) आदेशः कार्यं तत्र क्वचित् स्थानिवत् स्थानितुल्यं (यस्य स्थाने जातं तत्तुल्यं)
भवति ।

(४) स्थानिवत्त्वे तु 'हलश्चाप्' इति सुलीपप्रसङ्गः स्यात् । न पदान्तद्विर्वचन-
वर्गान्तात्कारप्रथमद्वितीयदीर्घलुक्विधेषु । एषु विधिव्यजादेशः स्थानिवत् भवति,
पदान्ते को क्तः आवादेशो न स्यात्, द्विर्वचने दध्यच्च बिलं न इत्याद्युपदेशम् ।

सूत्रे षष्ठां ततः स्थाने पञ्चम्यां तत उत्तरे ।

सप्तम्याञ्च परे तस्मिन् गम्ये चोपपदे क्वचित् ॥ १

सूत्रे षष्ठां सत्यां षष्ठ्यन्तस्यैव स्थाने तत्कार्यं भवति ।
चत्विङः ख्याञ् (३।३।११२) व्याख्याता । पञ्चम्यां सत्यां
तत उत्तरे । पदात् त्वां मां त्वा मा वा (२।४।५३) । सप्तम्यां
सत्यां तस्मिन् परे पूर्वस्य कार्यं 'इको यणचि' (१।२।१३)
दध्यत्र ; गम्ये च क्षय्यजय्यी शकार्थे (१।२।१७) ; उपपदे च
उदि ग्रहः (उणादि ७मसूत्रञ्च वार्तिकम्) उद्गाहः ।

इति श्रीपद्मनाभदत्तकृतौ सुप-व्याकरणं प्रथमस्याध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

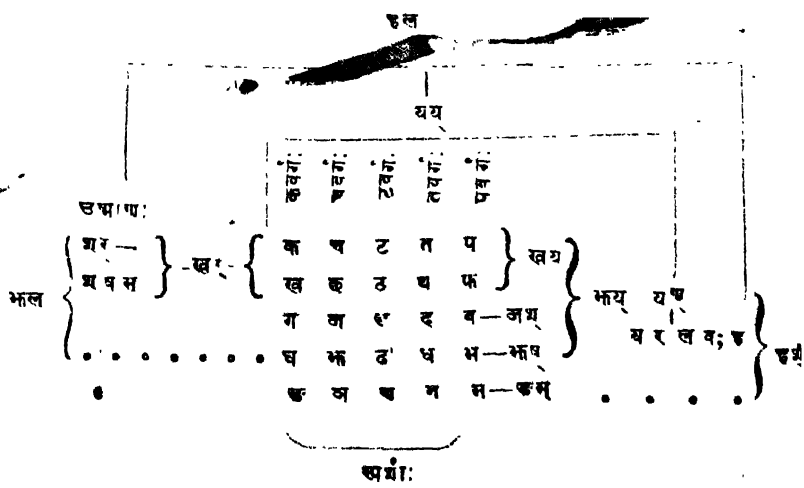
संज्ञाप्रकरणम् ।

स्वरवर्ण-कोष्ठी ।

अ इ उ (ग)	ए वृ (क)	ए ओ (ख)	ऐ औ (च)
अ इ उ अक् इक् उक्	ए वृ एक् वृक्	ए ओ एक् ओक्	ऐ औ ऐक् औक्
अ य उ य			

ऋस्वराः (५) (लघु)					दीर्घस्वराः (५) (गुरु)				
अ	इ	उ	ऋ	ॠ	आ	ई	ऊ	ॡ	ऌ
क	क	क	क	क	क	क	क	क	क
ि	ि	ि	ि	ि	ि	ि	ि	ि	ि

व्यञ्जनवर्ण-कोष्ठी ।



प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ।

सन्धिप्रकरणम् ।

अक्षसन्धिः ।

१ । एकः पूर्वपराचोः प्राग्यणः ।

[एकः १।, पूर्वपराचोः ६॥, प्राक् ०१।, यणः ५।] (१)

यणादेशात् प्राक् पूर्वपरयोरचोरिकादेशो वक्तव्यः ।

(अधिकारसूत्रमिदम्) ।

२ । अकः सवर्णे दीर्घः । [एक ६।, सवर्णे ७।, दीर्घः १।] (२)

यण इत्यत्र “अन्त्यायांरादाजाडिबहिर्दिक्शब्दे” (१।२।३६) इत्यनेन दिग्-
वाचि-प्राक्शब्देनोपसृप्तो । यणशब्देन यणादेशो लक्ष्यते, ततश्च “इकीधश्चि”
(१।२।१२) इत्यत्र पूर्व्यावान्तसूत्रात् ~~तत्र तच्च पूर्वस्थितस्य परस्थितस्याचो-~~
रिकादेशः (उभयोरिकीभावे) स्यादित्यधिकारः । एतदधिकारसूत्रमन्तरेण “दण्डायम्”
इत्यादि पदानि नन्विन्ध्वरज्, तथादि दण्ड + अयम् इति स्थिते “अकः सवर्णे दीर्घः”
इत्यनेन अयमित्यस्याकारे परतः पूर्वस्य “दण्ड” इत्यस्याकारस्य दीर्घत्वं “दण्डायम्”
इत्येवं भवेत्, एवं सुख - इव इति स्थिते “सुख” इत्यस्याकारत् परतः “इव” इत्यस्ये-
कारस्य गुणत्वं “सुख एव” इत्येवं भवेत्, एवमन्वत् प्रीयम् । एतत्पूर्वस्थितौ तु पूर्वपर-
योरचोरिकीभावे “दण्डायम्”, “सुखेव” इत्यादीनि पदानि सिद्ध्यन्ति ।

(२) केवलं “सवर्णे दीर्घः” एवमेव सूत्रमस्तु किमक इति चेन्न सावर्ण्यं हि तुल्य-
स्थानप्रत्ययान्तरमात्रस्य स्वरस्य तादृशेनैव स्वरत्वेण, तथा तुल्यस्थानप्रत्ययान्तरमात्रस्य
वर्णस्य तादृशेनैव वर्णत्वेण भवति ततश्चाप्ये (अपि + ए) इत्यत्र ‘ए’कारे परे एकारस्य,

सर्वेषु परतोऽकः स्थाने पूर्वपराचरीकादेशो दीर्घो भवति ।
दण्डायम्, दधीदम्, मधूपमम्, पितृणम्, गन्तृकारः, होतृ +
लृकारः = होतृकारः, पूर्वोको दीर्घत्वे, ऋकार एव ।

३ । आदिको गुणः । [भा.प्र. १, इकः ६१, गुणः १] (१)

तथा कच इत्यत्र ककारे परे ककारस्य दीर्घत्वं सम्भाव्यते । नन्यत्रो दीर्घः इत्यत्र सूत्रमस्ति-
किं पुनः सर्वेषु इति चेत् “दधि अत्र” इत्यत्रापि दीर्घत्वं प्रसज्यते । अ, इ, उ, ऋ, लृ
इत्येते, एतेषां दीर्घरूपाणि च (आ, ई, ऊ, ऋ, लृ) अकः ; तत्र अकारस्य अ, आ,
सवर्णाः ; इकारस्य इ, ई ; उकारस्य उ, ऊ ; ऋकारस्य ऋ, ॠ ; लृकारस्य लृ, लृ ।
एवं आकारस्य आ, अ, ईकारस्य, ई, इ ; लकारस्य ल, उ ; ऋकारस्य ऋ, ॠ सवर्णाः ।
अनेन सूत्रेण अकारात् आकाराद् वीतरतः अकारे आकारे वा स्थिते उभयोरिकीभावः
‘आ’ इति दीर्घादेशश्च विहितः एवं इकारात् ईकारात् वीतरतः इकारे, ईकारे वा स्थिते-
उभयोरिकीभावः ‘ई’ इति दीर्घादेशश्च विहितः । एवमन्यत्र उ उ इत्येतयोर्दीर्घरूपं ऊ,
ऋ ऋ इत्येतयोर्दीर्घरूपं ॠ, लृ इत्यस्य दीर्घरूपं लृ, ऋष । वस्तुतः “अकोऽकि दीर्घः”
इति सिद्धान्तकं सुदीर्घतमेवाभादादृतम् । दण्ड ! अयम्, दधि + इदम्, अयु + उपमं,
पितृ + ऋणम्, गन्तृ + लृकार इति क्रमेषु पूर्वोक्तोऽर्थः । अत्रो लृकार इति स्थिते सर्वेषु
परतः अको दीर्घो भवतीति निश्चयान् पूर्वोक्तेश्चो दीर्घत्वे प्राप्ते, ऋकारस्य दीर्घत्वं तत्र
ऋकार एव भवतीति होतृकारः । होतृ + ऋकार इत्यत्र “ऋति सत्रेषु ऋ वा” इति
कथञ्चनवचनादिकथ्येन होतृकार इति उपमपि भवति, तथा होतृ + लृकार इत्यत्र
“लृति सवर्षे लृ वा” इति होतृलृकार इति च वैकल्पिकं रूपं भवति । पितृ + ऋणं,
होतृ + ऋकारः इत्यादौ पितृणं, पितृणं, होतृकारः, होतृऋकार इत्यादीरपि वैक-
ल्पिकरूपाणि भवेयुः ।

(१) इकः स्थाने ए, ओ, अर्, अन् इत्येतेषां गुणसंज्ञाविधानान् “आदगुणः”
इत्यनेनेव प्रयोजनं सिध्यति पुनरिक इति कथयन्तु बालभोधनायम् । आत् = अवर्णात्,
अवर्णपदेन अ, आ इत्येते गृह्यन्ते, ततश्च ‘विधयं विशेषण’ नितिसूत्रेण (१।१।३१)

अवर्णान्तादुत्तरस्य इकः स्थाने पूर्वपराचीरेकादेशो गुणो भवति । सुखेन, मालेह, देवोपमः, अर्धर्धः, तवल्कारः ।

४ । दृद्धिरेजुठः । [दृद्धिः ११, एजुठः ६१] (१)

अवर्णान्तस्य ग्रहणम् । इक् = इ, उ, ऋ, लृ एतेषां दीर्घरूपाणि च । ततः अकारान्त आकाराद्वा इकारस्य ईकारस्य वा स्थितौ उभयोरेकीभावः ए इति गुणादेशश्च स्थान्, एवं अकारान्त आकाराद्वा उत्तरत उकारस्य ऊकारस्य वा स्थितौ उभयोरेकीभावः औ इति गुणादेशश्च, अकारान्त आकाराद्वा उत्तरत ऋकारस्य ॠकारस्य वा स्थितौ उभयोरेकीभावः अर् इति गुणादेशश्च, तथा अकारान्त आकाराद्वा लृकारस्य लृकारस्य वा स्थितौ उभयोरेकीभावः अन् इति गुणादेशश्च । यथा सुख + इन् = सुखेन, माला + इह = मालेह, अथवा माला + ईह (मालायां ईहा यस्य), देव + उपमः (देवस्य उपमा यस्मिन्) = देवोपमः, अर्ध + ऋचः (ऋचोऽर्धः), तव + लृकारः = तवल्कारः ; तवल्कार इत्यत्र “यथो वग्येय” (११२।३२) इत्यनेन ककारस्य विकल्पेन चिन्त्वात्, लस्य तु “अनधि ऋस्वहलोऽनहः” (११।१।६६) इत्यनेन वैकल्पिकद्वित्वं, ततश्च “द्वित्वं लस्यवत्” इति उभयोरेकीभावोऽपि तवल्कारादिषु बुद्धिर्वाच्यं रूपचतुष्टयम्” । कृष्ण + ऋद्धिः इत्यत्र गुणोत्तरम् “भृथो भृथि सुवर्णे” (१२।०६) इत्यनेन लोपे प्राप्ते कृष्णधिः इत्येकविधं रूपं भवति, तथा “भृथो भृथि सुवर्णे” (१२।६२) इत्यनेन द्वित्वे प्राप्ते चासति लोपे कृष्णदुर्धिर्ध इति त्रिविधं रूपं भवति, असति लोपे द्वित्वाभावे च कृष्णर्धिः इति द्विविधं रूपं भवति, “यथो वग्येय” इत्यनेन द्वित्वकरणे तु चतुर्विधनपि रूपं भवति ।

(१) इह कार्थिणा इत्यन्ते कार्थी कार्थे कार्थेण इत्यन्ते, निमित्तन्तु निमित्तेन तच्छेष-सम्बन्धे, इति न्यायान् निमित्तरूपस्य आदित्यस्यानुवर्तनं न तु कार्थस्य गुणस्य, न वा कार्थिण उक्त इति ; आदित्यनेन पुत्रेवत् च, आ इत्यन्ताभ्यां वाच्यम्, एच् = ए, औ, ऐ, औ, ततश्च च, आ इत्यन्ताभ्यामुत्तरतः -- ए स्थितौ ऐर्भवति, औ स्थितौ और्भवति, ऐ स्थितौ - ऐः, औ स्थितौ औः, कठ ऊकारस्य तु पूर्वमनेषु गुणप्राप्तावनेन दृद्धिर्विहित्वा, ऊकारस्य दृद्धिरीदेव । तव + एवा = तवैवा ; जाया + ऐहत् = जायैहत् ; तव + औदनम्

आदित्येव (१।२।३) अवर्णात्तादुत्तरस्य पूर्वपराचोरिका-
देशो वृद्धिर्भवति । तवैषा, जायैहत, तवीदनम्, वृद्धौ,
सौपगवी ; ऊठः खल्वपि धीतः ।

५ । स्वादीरेरिणोः ।

[खान् ५, ईरेरिणो. (ईर, ईरिण) ६१] (१)

स्वशब्दादीरेरिणोरिकः स्थाने गुणापवादो वृद्धिः स्यात् ।
स्वीरं, स्वेरी, स्वेरिणी । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
ग्रहणमिति ईरिण्याय सिद्धिः ।

- तवीदनम् . वल + धी - वृद्धौ , सा + सौपगवी (उपगोस्वापत्यं इत्यण् तमी डी) ;
ऊठ उठाहरणं धीतः, धावभातीः क्तप्रत्यये 'व ऊठ' इत्यनेन वकारस्य ऊठादेशः, तंतः
धा + ऊ + त. इति स्थिते अननेन गुवण ऊकारस्य वृद्धौ धीत इति रूपम् ।

(१) इह खान् "स्व" रूपं शब्दस्याऽशब्दभेदात्* इति परिभाषातः आदित्येव 'स्व'
इति शब्दस्यैव यदृष्यं न तदर्थकशब्दानाम्, अत्राद्यन्तरीहादिगुणं बाधित्वा भवित्यति
स्वशब्दस्याकारादुत्तरवृद्धौ वादीरेरिणोः स्थिते "आदिकी गुणः" इत्यनेन गुणे प्राप्ते तं

* शब्दस्य स्वं आत्मीयं उच्यते रूपम् एव गृह्यते न तु तत्पर्यायैककृपाणि यस्मा-
च्छब्दादयदिद्धितं तत् तस्मादेव भवति न तु तद्वाचकादव्यक्तात् इति भावः । किन्तु अ-
शब्दसंज्ञा शब्दशास्त्रे या संज्ञा कृता, तां विनेत्यर्थः तेन 'घुमाध्यामा' इत्यादौ घुकारेण
घुमंज्ञकं दा धा इत्यंतरीहिव यदृष्यं भवेत् न तु 'घु' इति स्वरूपात् यतो 'घु' इति
शब्दशास्त्रज्ञता संज्ञा एवं कर्मणोऽण् इत्यादावपि कर्मसंज्ञकानामेव यदृष्यं भवति न तु
कर्म इति पदस्य कर्म इति शब्दशास्त्रज्ञता संज्ञा । कारशब्दपगोऽपि तस्मात्तस्य यादक-
इत्यपि बोध्यम् ।

६ । ऋण, प्र, वत्सर, वत्सतर, दश, वसन,
कम्बलादणस्य ।

[ऋण ————— कम्बलात् प्र, ऋणस्य ६] (१)

ऋणादेरुत्तरस्य ऋणस्य ऋको वृद्धिः स्यात् । (गुणापवादः) ।
ऋणार्णम्, प्रार्णम्, वत्सरार्णम्, वत्सतरार्णम्, दशार्णम्,
वसनार्णम्, कम्बलार्णम् ।

७ । ऋतस्य तृतीयासमासे ।

[ऋतस्य ६, तृतीयासमासे ७] (२)

बाधित्वा वृद्धिर्भवति नित्यम् । विविहं सामान्यतोऽत्र द्विविध एव यावत्, उत्सर्गः
अपवादश्च, तत्र सामान्यो विधिरुत्सर्गः विशेषोऽपवादः । उत्सर्गोऽपवादोऽपवादविधि-
रित्येवान् इति परिभाषया उभयप्राप्तावपवादस्यैव बलवत्त्वं जायते तत्राऽत्र सामा-
न्यतोऽपवादस्य इको गुण विहितोऽपि 'स्व' शब्दस्याकारादुत्तरत इरित्यादेरिकार-
स्थितौ वृद्धिरेव भावः इति विशेषविधानात् गुणाऽपवादो वृद्धिरेवगुणस्य प्रथमम् । ननु
रुद्धे 'इरित्' इत्यनयोरेव यद्व्यभिन्नं न तु इति कथं स्वर्णि (स्व + इरिणी)
इत्यत्र वृद्धिरिति चेदाह "प्रातिपदिकयद्वयं" इति धातुविभक्तिव्यञ्जनशब्दरूपं
प्रातिपदिकम्-तस्य यद्वयं (तस्याधादाने) स्त्री-पुं नपुंसकविशेषस्याऽपि तस्य यद्वयं
भवति, अत्र इरिणि इति प्रातिपदिकमात्रस्य यद्वयं कृतं, न तु पुंरूपस्य स्त्रीरूपस्य वा
ततस्तस्य त्रिविध लिङ्गेषु वृद्धिर्भवितुमर्हतीति भावः ।

(१) ऋणपत्यादिभ्यो वत्सरशब्दोऽयं चान्द्रादीमानिष्टः, पातञ्जलशाकटायना-
दीनाम्ने नष्टः । ऋणस्यापनयनाय यदन्वद्वयद्वयते तद्व्यभिन्नम् । दशार्णो दंशः, नदी च
दशार्णा, ऋणशब्दोऽत्र दुर्गभूमौ जगि च ।

(२) ऋतशब्दोऽत्र ऋगती षोडश्याश्च वर्तते । परमशायी ऋतश्चति कर्मधारयैः

तृतीयासमासे अवर्णान्तादुत्तरस्य ऋतस्य वृद्धिः स्यात् ।
शीतेन ऋतः - शीतार्त्तः, क्षुधया ऋतः - क्षुधार्त्तः ; तृतीया-
समास इति किम् परमर्त्तः ।

८ । प्रादूढोच्चैष्य्याणाम् ।

[प्रात् ५, ऊदोच्चैष्य्याणाम् (ऊद, ऊदि, एष, एष्य २॥) (१)]

प्रादेशां वृद्धिः स्यात् । प्रौढः, प्रौढिः, प्रैषः, प्रैष्यः ।

(१) अश्लीतोच्चैष्य्याणाम् इति, इतरथोक्तं "वात्तिङि प्रादेः" (१:२:२२)
इत्यनेनावर्णलोपस्य वाचका वृद्धिः । अथैवद्वयद्वेषनानर्थक्येति परिभाषया ऊदयद्वेषेन
ज्ञान्तमेव गृह्यते, न तु ऊदत्वन्त्यैकदेशः, तेन ज्ञान्तौ प्रौढवान् इत्येव रूपं भवेत्, न तु
प्रौढवान् * इति भिद्वान्तकौमुदी । शाकटायनादीनाम्नते प्रशब्दान् ऊदशब्दस्योक्त
स्याऽपि वृद्धिर्भवति प्रौढ इति । एष माहचर्थात् एष्य इति अनव्ययस्यैव प्रैष्यप्रत्यया-
न्तस्य) यद्वेषं, तेन दर्वेषिजन्तात् ज्ञान्त्यपि प्रैष्य इति रूपं भवेत्, एष्यरूपवाभ्यासवत् तु
प्रेषणं प्रेषयति इत्यादी न वृद्धिः । प्रैष्येति: गुरुपधस्य च प्रैषः प्रैष्य इति क्रमेष रूपस्यै
प्रैष्यम् ।

* प्रशब्दादुत्तरस्य ऊद इत्यस्य वृद्धिर्भवतीति नियमे सति प्रशब्दादुत्तरस्य ऊदवान्
इत्यस्यैकदेशस्य ऊदरूपस्य स्थितौ (प्र + ऊद वान्) वृद्धिर्भवेन्न वेति जिज्ञासाया परिभाषा-
साह अथवदिति । अथवतो यद्वेषऽनयकस्य तदन्वय न यद्वेषं भवति । तथास्यैव सूत्रे
गृहीत ऊदशब्दाऽयं बहुधातोः ज्ञान्त्ययनिष्पन्नः स चाश्वान्, बहुधातोः ज्ञान्त्ययनिष्पन्नस्य
ऊदशब्दस्यैकदेश ऊदम् अनर्थक्यतस्तस्याच न यद्वेषं भवेःदात्त भावः । एतत्परि-
भाषाप्रसक्तस्य "प्रश्, अस्ज, अज, यज, राज, भाज, परिव्राज, वृद्धा षः" (२:१:११६)
इत्यत्र राज इत्यस्य स्थित्वापि भाजपरिव्राजयोर्वद्वेषम् ।

६ । अक्षादूहिण्याः । [अघात् ५, ऊहिण्याः ६]

वृद्धिः स्यात् । अक्षीहिणी सेना ; पूर्वपदात् संज्ञायामगः
(१।४।२) इति णत्वम् ।

१० । ऋगादिधातोरुपसर्गात् ।

[ऋगादिधातो. (ऋक्-आदि-धातु) ६।, उपसर्गात् ५]

प्रादेः परस्य ऋगादेर्धातोर्ऋकी वृद्धिः स्यात् । प्राच्छति,
परार्च्छति, उपाच्छति ; आदित्येव (१।२।३) अन्वृच्छति । (१)

११ । वा सुप एडादेश्च ।

[वा ०१।, सुपः ६।, एडादेश्च ६।, च ०१।] (२)

प्रादेः परस्य ऋगादेरेडादेश्च सुबन्तस्य धातोर्वृद्धिर्वा स्यात् ।

(१) प्रा. ऋच्छति, परा + ऋच्छति, अनु + ऋच्छति । धातोरिति किं प्रथमं (प्र +
ऋप्रभ) वनं, उपसर्गादिति किं उपसर्गः । युष्माद्देशात् स प्रथमो देशः । किञ्चित्
‘ऋतावाडा वा’ इति वचनमात्राणां आर्त्तिः, आर्त्तिरिति उपसर्गं प्रतिपादयन्ति ।
अन्वे तु अर्द्धे पूञ्जिते अर्त्ते, तानि आर्त्तिरिति रूपं साधयन्ति ।

(२) विधये विशेषणमन्वमुत्तरे त्वाद्यञ्चिनि न्यायात् (१।१ ३२) सुपपदेनाऽत्र
सुबन्तमुच्यते, तदपि धातुना सम्बन्धेन ततश्च य आदौ सुबन्त. पृष्ठाच्च धातुत्वं गतः, प्रादेः
परस्य तादृशस्य ऋगादेरेडादेश्च वृद्धिर्वा स्यादित्येवो लभ्यते । यथा प्र + ऋप्रभीयति
प्रकर्षेण ऋप्रभ इवाचरति, ऋप्रभ + ऋदात् (सुबन्तात्) क्वच्, तत ऋप्रभीय धातोः + ऋट् तिप्
एवंमन्वच्, लृकार इवाचरति लृकारीयति, एक इवाचरति एकौयतीत्यादौ । सर्वत्र
‘क्यञ्जमान्-ऽययात्’ (१।१।४) इति क्वच्, ‘क्यचोदस्य’ (१।१।४७) इत्यनेनास्य
इत्यच् ।

प्रार्थनीयति, प्रर्षनीयति, उपास्कारीयति, उपस्कारीयति ;
एङादेः उपैकीयति, उपेकीयति, प्रीषधीयति, प्रीषधीयति ।

१२ । इको यणचि । [इकः ६।, यण् ०१, चचि ०] (१).

इकः स्थाने अचि परे यणादेशो भवति । (एकः पूर्व-
पराचोः (१।२।१) इति निवृत्तम्) दध्यत्र, मध्विदम्, पित्रर्थः,
लाकृतिः ।

१३ । एचोऽयवायावो वान्तो यि च प्रत्यये ।

[एचः ६।, अयवायावः (अय्, अव्, आय् चाव्) १॥, वान्तः (व-अन्त) १।, यि ७।,
च ०१।, प्रत्यये ७।] (२) =

एचः स्थाने अचि परे यथासंख्यं अय्, अव्, आय्, चाव्,

(१) प्रत्याहारेषु तद्व्याच्यवार्थं निरुद्धलक्षणेति परिभाषया इकपदेन (इ १८
उ १८, ऋ १८ लृ १२), षट्षट्ठियं लृते, यण्पदेन च (य २, व २, ल २, र १) सप्त
पञ्चैतेषां विषमत्वात् यथासंख्ययङ्णाऽसम्भवेन स्थानत एवान्तर्यामिन् इति
मनोरमा, इकारस्य यकारेण सङ्केतस्यापीति ... इत्याम् उद्देशतमत्वमत इकारस्थाने यः
एवं च स्थाने न, च स्थाने र, लृ स्थाने ल इति श्रेयम् । अचीति 'असवर्थे' एव श्रेयं
सवर्थे तु द्वौ प्रैव, यण् + चचि इति पदयोर्विभावया न सन्धिः, इति च
स्थान् । दधि + अत्र इति स्थिते चनेन सूत्रेणकारस्थाने यादेशे च "अनपि इङ्गुली
ऽनङ्गः" "वर्ग्यायणश्चेति" सूत्रेण चकारयकारयोर्विलयिकत्वाच्च चत्वारि रूपानि
भवन्ति—(१) एकधमेकयं, (२) द्विधं द्वियं, (३) द्वियमेकधं, (४) द्विधमेकयम् । सधु +
इदम्, पित्र + चर्षः, लृ + चाकृतिः, इति विशेषः । कृष्णापमते पित्राभिव्यञ्ज तदित-
यकारे परे च रादेशः ।

(२) एच्—ए, ओ, ऐ, औ, इति चत्वारः, अय्, अव्, आय्, चाव्, इति च
चत्वारो विधेयाः, अनप्य यथासंख्यपाठिकतश्च ए स्थाने अय्, ओ स्थाने अव्, ऐ स्थाने

इत्येते आदेशा भवन्ति ; यादौ प्रत्यये च धान्तः—अव्, आव्, च स्यात् । अग्नये, वायवे, राये, नावे ; यि च—गव्यति, भाव्यम्, प्रत्यय इति किम् गीयानम् ; धातोर्नातन्निमित्तस्य—लूयमानस्यापत्यम्—लूयमानिः पुत्रः, नायं यप्रत्ययनिमित्त औत् ।

१४। गोरदन्ताऽवो वाऽन्ते ।

[गो ११, अदन्तावः (अदन्त-अव) ११, वा ०११, अन्ते ३]

पदान्ते वर्त्तमानस्य गोरचि परे औतोऽदन्तावो वा स्यात् । गवेश्वरः गवीश्वरः, गवाजिनं गोऽजिनम् ; अन्त इति किम् ? गवि ।

१५। गवाच्च-गवेन्द्रौ नित्यम् ।

[गवाच्च गवेन्द्रौ (गो + च्च, गो + इन्द्र) १५, नित्यम् ११]

एतो नित्यं स्याताम् । गवाच्चः(१), गवेन्द्रः ।

आय्, औ स्थाने चाव् इति सुः, यकारादिप्रत्यये परे वीलीभिः अयोदोदीतोः स्थाने अव्, चाव्, एषौ स्तः । अच् + ए, वायो + ए, रे + ए, नौ + ए, गामिच्छतीति गो + क्वच्, गो + ध, गव्य् + ति, भी + यं । गवां यानं गीयानम् इति न प्रत्यये वकारः । धातोर्नेति यादौ प्रत्यये परे धातोरेषदेहान्तादेशसर्हि तन्निमित्तस्यैव यकारनिमित्तस्येव धातोरोकारस्यैवाऽन्यनिमित्तकस्य तु न ; धातुपदेनाऽत्र नामधातुव्यतिरिक्त एव आद्यः । लूयमानस्यापत्यमित्यत्राणि द्वौ सत्याम् औकारस्य यन्निमित्तत्वाभावादावर्दौ ना भूत् ।

(१) गवां किरणानाम् अक्षीव समासान्नाच्प्रत्ययः । अयं शब्दो वाच्यः इदं पुंस्यौकान् । कलापमते नित्यत्वं वातापमविषयएव, प्राण्यञ्च तु न भवत्येव गीऽधोऽऽ ।

१६ । गव्यूतिः क्रोशयुगे ।

[गव्यूतिः (गो + यूति) १।, क्रोश-युगे ७।]

निपात्यते । अन्यत्र गीयुतिः ।

१७ । क्षय्यज्यौ शक्यार्थे ।

[क्षय्य ज्यौ (क्षे + य, जे + य) १॥, शक्यार्थे (शक्य-अर्थे) ७।]

शक्यार्थे गम्ये एतौ निपात्यते । चेतुं शक्यः क्षय्यः, जेतुं शक्यः जय्यः ; अन्यत्र क्षेयं पापं, जियं मनः ।

१८ । क्रय्यस्तदर्थे । [क्रय्य. (क्रे + य) १।, तदर्थे ७।]

क्यार्थप्रसारिते द्रव्ये क्रय्यो निपात्यते । अन्यत्र क्रियः (१) ।

पदान्ते [७।] अधिकारीऽयम् । (इतः परं कार्याणि पदान्ते विहितानि स्युरित्यर्थः) ।

१९ । ~~पञ्चोक्ते लोपः~~ । [एकः ५।, अतः ६।, लोपः १।]

(१). स्वयं धान्यादि दत्त्वा यत्र तन्मूल्यं गृह्णाति, तत्र धान्यं क्रय्यं, यत्र तु द्रव्यं दत्त्वा परकीयधान्यं गृह्णाति तत्र धान्यं क्रियं, मूल्यरूपद्रव्यं तु न क्रय्यं, नाऽपि क्रियं, किन्तु धान्यादिकमेव ; तथा शक्तिस्वभावाद्वा भाष्यस्वरसीऽपीति शब्देन्दुषेस्वरः । अन्ये तु तस्यार्थः तदर्थः द्रव्यविनिमयः तत्र वर्तमानस्य क्रिय एतौ यत्पश् भवति, यथा क्रय्या गीः १९ इत्यतारिता इत्यर्थः ।

पदान्ते(१) वर्त्तमानादेङ्: परस्यातो लोपः स्यात् । तेऽत्र,
कोऽत्र.; पदान्त इति किम् ? नयनम्(२) लक्षणम् ।

२० । ङ्सिङ्सोश्च । [ङ्सि ङर्षोः ६॥, च ०१॥] (२)

[अपदान्तार्थं वचनम्] । एङ्: परस्य ङ्सिङ्सोरतो लोपः
स्यात् । अग्नेः, धेनोः ।

२१ । अदेत्यपदान्तस्याऽजसि ।

[अदेति (अत् + एत्) ०, अपदान्तस्य ६१, अजसि ०]

अति, एति च परेऽपदान्तस्यातो लोपः स्यात् । यजन्ते,
यंजे, लक्षणस्यति, अत इत्येव [१।२।१६] यान्ति; अजसीति
किम् ? देवाः, विप्राः(४) ।

(१) सुप्तिङन्तं पदं, तस्य अन्तः पदान्तः, तद्विम् ।

(२) गौधातोः टनप्रत्ययेन अन्तः पदान्तप्रत्यये परे गौधातोरीकारस्य गुणे ने +
अन इति स्थिते "एचोऽयवा" (१।१।१३) इत्यनेन ए स्थाने अय्; एवं लूधातोः टन-
प्रत्ययेन लक्षणे, पू इत्यस्य ऊकारस्य गुणे लो + अन इति स्थिते तेनैव सूत्रेण चो
स्थाने अवादेशः । 'ने'रित्यस्यैकारः, 'लो'रित्यस्य ओकारस्य न पदान्तं वर्त्तमानस्यत
स्ताभ्यां परतोऽकारस्य न लोपः । "एचोऽतः" इति सूत्रम् "एचोऽयवा" इत्यस्यापवादकम् ।

(३) एङ्: परस्मिन्कारकोपस्य पूर्वसूत्रेण सिद्धावपि पुनरेतत्सूत्रकरणमपदान्त-
येन, अपदान्ते वर्त्तमानस्याप्यङ् उतरतोऽती लोपः स्यादित्यर्थः । अग्नेरित्यस्य एकारो
न पदान्तः किल प्रातिपदिकान्तः ।

(४) यज + अन्तं, यज + ए, लक्षणसिद्धतीति क्वच्, अस्यागमः, रातो लट् + ति =
क्वचश्च + स + ति । या + अन्ति अतपर इति विधानादाकारस्य न अन्तम्, अचाक्: सर्वथे

२२ । धात्वङि प्रादेरवर्णस्याऽनिशेषोः ।

[धात्वङि (धातु-एङ्) ०, प्रादेः (प्र-चादि) ६', अवर्णस्य ६], अनिशेषोः (न-इङ्-एध) ६५] (१)

धातोरिङि परे प्रादेरवर्णस्य लोपः स्यात् । [वृद्धेरपवादः] ।
प्रेजति, परोखति ; अनिशेषोरिति किम् ? प्रैति, प्रैधते ;
एङीति किम् ? उपेहि । इङिकोर्नित्यमधियोगः । अध्येता,
अध्येति ।

२३ । शकादेरभ्वादौ ।

[शकादेः (शक-चादि) ६', अभ्वादौ (अभ्-चादि) ०]

अभ्वादौ परे शकादेरवर्णस्य लोपः स्यात् । शकभ्युः,

(१।२।२) इति दीर्घः, एवं देवाः विप्रा इत्याद्याऽपि देव + अच् (जस्), त्रिभू + अच् (जस्) ।

(१) कथमत्र समसस्य धातोरिङ् धात्वङ् इति तत्पुरुषः, पाठोक्तिम्
धातुधामावेङ् इति कर्मधारयः, इत्याद्यङाङ् अनिशेषोरिति वर्जनात् तत्पुरुष एवति
मृचयन्नाङ् इती धातोरङीति । वृद्धेरजुदः (१।२।४) इत्यनेन या वृद्धिस्या एङाऽप-
वादः, अथवा “वा सुप एङादेव” (१।२।१२) इत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् ; भिडान्तकौमुदी-
मतेऽत्रापि षेडादौ सुबधाती वेति वक्तव्यम् । अथीत्सृष्टाऽनुबन्धत्वेन इण्प्रमाणरूपं
इङिकोरप्यभि, तथोरपि किं निषेधः स्नादित्याद्यङाङ् इङिकोर्नित्यमधियोग इति
न तथोरदन्तयोगः सम्भाव्यते । प्र + एजति, परा + प्रीखति, प्र + एति (प्र + इ +
ति), प्र + एधते (प्र + एध + ते) ; एङीति किं उप + इङि (उप + इण् + ङि) ; अधि +
इती, अधि + एति इती यद्यपीति (१।२।१९) इकारस्य यत्नम् ।

कुलटा, शुद्धोदनः, समनन्तरम्, समशनम्, अर्धशनम्, हलीषा,
लाङ्गलीषा(१) । सीमन्तः केशेषु, सीमान्तोऽन्यत्र ।

२४ । ओमाङोञ्च । [ओमाङीः (ओम्-आङ्) ७॥, च ०१॥]

ओमि आङि च परे अवर्णस्य लोपः स्यात् । ओमिति,
आ + ऊढा = ओढा अयोढा, आ + इहि = एहि उपेहि ।

(१) शक + अन्त्यः (शकानां अन्त्यः कृपः), कुल + अटा (अटतीति अटा, कुलादटा,
अथवा कुलानि अटति, अमती स्त्री, भिल्लकौ च), शुद्ध + ओदनः (शुद्धः ओदनी-
ऽस्य, तत्पुत्रः शुद्धोदनः), सम + अनन्तरम् (सममनन्तरम्), सम + अशनम् (सम-
नशनम्) भाष्यविरुद्धमिदं इयम्, समपसंगेण समासः ; अर्धे + अशनम् (अशनस्यार्धं त्रिकोण-
विषयस्य) भाष्यविरुद्धमिदम्, हल + ईषा, (हलस्य ईषा गमनं), लाङ्गल + ईषा (लाङ्गलस्य
ईषा गमनं) ईषा गतिर्हिमादानेषु ईषणमीषा. दन्तु हलदृष्ट्यायेकाल-व्यमध्य ईशाशब्दास्य
तु नेह यदृश्यम् "घातो हललाङ्गलमनसामीषाया"मिति संनोक्तत्वात् । मनोपेति च
मन + ईषा मनस + ईषा, मनसः सञ्जीव्य-सञ्जयाभावात् प्रबोदरादौ द्रष्टव्यम् । सीम
+ अन्तः (सीमान्तः केशेषु इति नियमः, सीमान्तमिति अन्तः इति, अदि अति बन्धने
इति अन्तधातोः पञ्चम्यतीति केचित्) । अन्येऽपि अटानवतीति व्युत्पत्त्या अटव्यादयो-
ऽप्युक्ताः, अटा वयः पश्चिमी यचंति अटवीति केचित् । अनैत्र तु समानोऽर्थोऽस्येति
समर्थे इत्यादीनाम्यदाहरन्ति । सिहान्तकौमुद्यां कर्कश्वः (कर्क + अन्त्यः कर्काणामन्त्यः
बदरीवाची तु कर्कश्वशब्दो दीर्घान्तकप्रत्ययेन साध्यः), पतञ्जलिः (पतञ्जलिः पतितः
निपातनात् साधुः ; पतञ्जलिर्यञ्जिप्रति वाक्ये तु पतञ्जलिर्भवतीति तत्त्वबोधिनी, स हि
पतञ्जलिनामा ऋषिः सव्याकरणसमये कस्यचित् ऋषेर्हन्तात् पतित इत्येतिह्यन), सारङ्गः
पशुपश्चिषीः (सार + अङ्) अनत्र साराङ्गः, मार्तण्डः (मृत्पृष्ठादानतः) ; श्रीमद्भारव-
ज्जतसुग्धबोधटीकायां षडस्यति-वाचस्यत्यादयोऽप्यत्रोदाहृताः ।

२५ । एवे चाऽनियोगे ।

[एवे ७, च ०२१, अनियोगे ७] (१)

एवे परेऽवर्णस्य लोपः स्यात् । अद्यैव, इहेव ; नियोगे तु अद्यैव गच्छ, इहेव तिष्ठ ।

२६ । ओत्वोष्ठयोर्वा समासे ।

[ओत्वोष्ठयोः (ओत् + ओष्ठ) ७, वा ०२१, समासे ७]

अनयोः परयोः अवर्णस्य लोपो वा स्यात् । स्थूलतुः स्थूलतुः, विम्बोष्ठी विम्बोष्ठी । समास इति किं ? तवीष्ठं रक्तम् (२) ।

२७ । न सन्धिविसर्ग-य-व-लोपे ।

[न ०२१, सन्धिः २१, विसर्ग-य-व लोपे ७] (२)

(१) निर्वोऽवधारणं तस्य निर्विधात् सादृश्यसम्भावनयोः विधिः, अद्य + एव, इह + एव, एवं चम्बेव रक्तः, तत्तदेवामृतम्

(२) स्थूल + ओत्, विम्ब + ओष्ठो ; अवर्णस्य ओत्वोष्ठयोश्च एकत्र समासे पूर्वनिर्दिष्टं प्रवर्तते, तेन ह्रस्वसुत + ओष्ठत्रयस्य इति स्थिते ह्रस्वसुतौष्ठत्रयस्य इत्येव रूपं भविष्यति, अत्र हि ह्रस्वसुत इति ओष्ठत्रय इति समासद्वयम् । आ ओष्ठ ओष्ठः, चओष्ठमित्यत्र परत्वादानादेशः ।

(३) सन्धिशब्देनात्र न केवलं वर्णानां सन्निकर्षरूपोऽर्थः, परस्युपचारात् तद्विषयक-सपि सवर्णनिमित्तकदोषादिकम् ; तेनाऽयमर्थः, दोषादिकं सन्निकर्षार्थं न भवति त्रिसर्जनीयादिकोपः सन्धिः स्यादेवेति षष्ठी पुनःशब्दसूचितम् । कः + एवः भोभगो इति (१।१।३५) विभर्गलोपे-क + एवः इति स्थिते “इद्विरेजुः” (१।२।४) इत्यनेन वृद्धिप्राप्तेः चनेन निषेधः ; अस्मै + इदमिति स्थिते “एषोऽस्मैति” (१।२।११), वृद्धिश्च एषानेन य, ततः

[अचीत्येव (१।२।१२)] पदान्ते, विसर्गादितोपि कृतेऽचि पुनः सन्धिर्न भवति । क एषः, अस्मा इदम्, असा इन्द्रः ।

२८ । सैष इति पादपूरणे ।

[सैषः (स.+एषः) १।, इति ०१।, पादपूरणे ७।]

सैष इत्यपि भवति श्लोकस्य पादपूरणञ्चेत् । सैष द्वाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः, सैष विप्रो दयाशीलः, सैष योगी विवर्त्तितः ।

२९ । ईदूदेतो द्विवचनस्य ।

[ईदूदेतः (ईत् + ऊत् + एत्) ६।, द्विवचनस्य ६।]

ई, ऊ, एकारान्तस्य द्विवचनस्याऽचि परे सन्धिर्न भवति । अग्नी इमे, वायू अत्र, खट्वे इह, पचेते इति ।

मणीवादेर्वा । मणीव मणी-इव ; दम्पतीव दम्पती-इव ; रोदसीव रोदसीइव(१) ।

पुनः सन्धिः स्यादेव पादपूरणमात्रार्थे ।
 पञ्चम्यर्थ + इदमिति इति स्थिते “ओ” (१।२।१२) इत्यनेन यकारलोपे अस्मा + इदं इत्यत्र “आदिको गुणः” (१।२।३) इत्यनेन गुणप्रती निषेधः । अस्मी + इन्द्रः इति स्थिते “प्रथोऽयमेति श्लोकांशे आवादेशः अस्मात् + इन्द्रः, ततो “ओ” यकारलोपे असा + इन्द्रः इति स्थिते, “आदिको गुणः” इत्यनेन गुणप्रती निषेधः । सः + एष इत्यत्र विसर्ग-लोपेऽपि वार्तिकबलात् पुनः सन्धिः स्यादेव पादपूरणमात्रार्थे ।

(१) “मणीव” इत्यादौ न इवशब्दः किन्तु इवार्थे वा शब्दः च शब्दो वेति केचित्, ततश्च सूत्रमिदं न सर्वमन्वतम् । जायापती इत्यत्र दम्पती जल्पती च भवति । केचित्त्वपि पेशुषो विदुषो-प्रभृतौनि पठ्यन्ते । तथाहि “मणी भाव्यापती चैव दम्पती जल्पती तथा । रोदसी वाससी चैव इवे जायापती तथा । “अनैररपीह पठ्यन्ते पेशुषोऽप्यतीनापीति मणीवादवः” । इति श्रीमद्दिव्यारजसमुत्पत्तेशुषोषटीकाशाम् ।

३० । अदसो मात् । [अदस' ६१, मात् ५.] १)

अदसो मकारात् परस्य ईदृती न सन्धिः ; एदन्न न सन्ध
वति । अमी अन्न, अमू आमय ; मादिति किम् ? अमुकेऽन्न ;
कथम् "अस्यन्न प्रतिभाति मे" ? अमी रोगीति नाऽयमदसः ।

३१ । एकस्याच्ञोऽनाङ्ङोऽव्ययस्य ।

एकस्य ६१, अथ ६ अनाङ्ङ' (न । आङ्' ६१, अव्ययस्य ६१) १

अव्ययस्याङ्ङ्वर्जितस्यैकाची न सन्धिः । अ अवेहि, इ इद्वं
पश्य, उ उत्तिष्ठ ; "वाक्यस्मरणयोरङ्ङिदाकारोऽस्ति"—
अ। एवं मन्यसे ? आ'एवं किलैतत् अनाङ्ङ इति किम् ?
ईषदर्थे, क्रियायोगे, मर्यादायाम्, अभिविधावाङ्—आ +
उष्णं = औष्णम्, आ + इहि = एहि, आ + अङ्गात् = आङ्गात्,
आ + अर्थेभ्यः = आर्थेभ्यः । (२)

(१) "अदसो मा" इति प्रथक् सूचकरणात्तत्र द्विवचनानुवृत्तिः, कीवलमोदृते ता-
मददन्निस्तत्राऽपि 'यावत् सम्भवस्तावदिति' इति अदसो मकारात् परस्यैकारस्त्वामभाव-
दोऽ एदन्न न सन्धवतीति । अमी + अथ = अस्यन्न कथमत्र सन्धिरित्यत आङ्, अमी
रोगीति, अत्र रोगिणाचञ्चोऽनीमदपव न तु अदसः प्रथमा-बहुवचनरूपम् ।

(२) "अ अवेहि" इत्यादियु अकार-इकार-उकाराः क्षणीयवार्थाः । वाक्यस्मरणयोः
वाक्यार्थ-पूर्वगतभङ्गयोः । ईषदर्थे = अस्यार्थे, आ + उष्णम् = औष्णम् अलोऽभित्यर्थः ;
क्रियायोगे = क्रियावाचकपदपूर्ववर्तिन्ने, आ + इहि एहि, इतीति क्रियापदम् ; मर्या-
दायाम् = मर्यादायाम्, आ + अङ्गात् आङ्गात् अङ्गदेशपर्यन्तमित्यर्थः ; अभिविधायाः = अभि-
व्याप्ती, आ + अर्थेभ्यः आर्थेभ्यः अर्थान् व्याप्तिवर्थः । अत्र प्रथमे पदद्वये चादिसौ गुणः

३२ । ओतः । [ओतः ६।]

ओदन्ताऽव्ययस्य न सन्धिः । नो इह, अहो अहं, उताहोः इति ।

३३ । वा सम्बुद्धावितौ । [वा ०.१, सम्बुद्धी ७, वती ७।]

इती परे सम्बुद्धावोदन्तस्य वा न सन्धिः । वायो इति, वायविति; भानो इति, भानविति; इताविति क्रिम्? वायवायाहि ।

३४ । उञ् ऊँ च । [उञ् ६, ऊँ ०.१, च ०.१]

उञ् इती परे वा न सन्धिः, तस्य च ऊँ वा स्यात् । उ इति, विति वा, ऊँ इति च । (१)

३५ । दूरादाह्वाने । [दूराद ३, आह्वान ७।]

न सन्धिर्वा । भो विप्र आगच्छ, भो विप्रागच्छ वा ।

इत्यस्य अन्त्ये च तु अकः सवर्णे दीर्घ इत्यस्य । तथाहि वेपदेवः—“मर्त्यादायामभिविधी क्रियायोगेपदश्रेयोः । य आकारः स इत् प्रीती वाक्यस्वरणयो-रङित्” ।

(१) पाणिनिमते—इती परे उञ् ऊँ इत्ययमादेशः स्यात् । तथा मयः (प्रत्याहारान्) परस्य उञो वा वा स्यादधि (१.१.७८) (८.३.३३) पाणिनीये । मय प्रत्याहारस्य (१.१.१) मञ् दृश्यताम् । वेपदेवमते उञ् सन्धिं वा नाप्नोति इती परे, यप् प्रत्याहारान् परस्य वकारो वा स्यादधि । इति श्रीमहोदयारवकृतमुद्रवोधटीका । ६. उपसर्गा-रेकमेव ।

३६ । ईदूदाद्यसन्धिः प्रगृह्यम् ।

[ईदूदाद्यसन्धिः (ईत् ऊत् षादि-असन्धिः) ११, प्रगृह्यम् २१]

ईदूदादीनां येषां सन्धिर्न विहितस्ते प्रगृह्यसंज्ञकाः प्रयोगे द्रष्टव्याः । (संज्ञा-सूत्रम्) ।

३७ । गोरति । [गोः ६१, षति ७१]

गोशब्दस्याति परे सन्धिर्न भवति वा । गो अग्रम्, गवाग्रम्, गोऽग्रम् । (१)

३८ । इकोऽसवर्णे ह्रस्वश्च ।

[इ.क. ६१, असवर्णे ७१, ह्रस्वः ११, च ०२१] (२)

पदान्तेऽसवर्णे परे इको वा न सन्धिः; दीर्घस्य च ह्रस्वः स्यात् । दधि अत्र, नदी अत्र, बधू ऋतुः । ऋति ऋवर्णाऽवर्णयोश्च । (३)

(१) एङ्लस्य गोशब्दस्यति व्याख्येयम्, तथाहि चित्रशु + अयं चित्रशुदमित्यनित्यमथ सन्धिः स्यात् इति नान्तिकीसुदी ।

(२) अथ ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे (सन्धिभावे) सिद्धे तदनुकृतिविशकारे न कर्तव्यः, इति भाष्यम् । इत् ऊत् षादि अत्र; एषं चकी अत्र, अकि अत्र, अऊात्र । वार्तिकमते समासस्यार्थे हास्य मन्स्य गतिः । यथा वाप्यत्र, अती मूले बधू ऋतु-रित्युदाहरणं वार्तिक-विक्रमेषु । वीपदेवेनापि समासस्थले सूत्रस्यास्य निषेधः कृतः । विद्यारजास्तु कश्चिदनिव्यसमासेऽपीत्याहः ।

(३) ऋत्यकः (६।१।२२२) इति पाणिनिः । ऋति परे अकः प्राग्वत् (सन्धिभावे), दीर्घस्य च ह्रस्वोवेति तदर्थः) यथा अत्रा ऋतिः, बभू ऋतिः, अत्राः ऋतिः । "अकाक" इति वीपदेवः ।

पितृ ऋणम्, हिम ऋतः, खट्ट ऋष्यः ; पक्षे यथाप्राप्तञ्च दध्यत्र,
वध्वृतुरित्यादि ; इक इति किम् ? वृक्षे ऋक्षः, वृक्षयुक्तः ।

३६ । यणा व्यवधानं व्याडिगालवयोः ।

[यणा ३१, व्यवधानं ११, व्याडिगालवयोः ६॥]

अनयोर्मतेन इको यणा व्यवधीयते । दधियत्र, मधुवत्र,
भूवादि ।

इति अवसन्धिप्रकरणम् ।

अचसन्धिचक्रम् (सामान्यविधीनामिव) ।

ब, वा +	(१।२।२.) + ड, + ई =	(१।२।२.) + उ + क, + वा	(१०३.) + ख, + ग, + घ, + ङ	(१।२।२.) + ए + ऌ + यल	(१।२।२।४.) + ए + ऌ = टि + धी, + ङी = ङी
इ, ई +	(१।२।२.) + ड, + ई =	अन्वाकारादिप परतः	यकारादिभः । (१।२।२.) न भमिः, दौर्घस्य च ङसः (१।२।३०.) यथा ल्यव-		धानञ्च (१।२।३८)
उ, ऊ +	(१।२।२.) + उ + क =	"	वकारादिभः	"	"
ऋ, ॠ +	(१।२।२.) + ऋ, + ॠ =	"	रकारादिभः	"	"
ऌ, ॡ +	(१।२।२.) + ऌ, + ॡ =	"	लकारादिभः	"	"
ॠ, ॡ +	(१।२।२.) + ठ, + ॡ =	"	"	"	"
एकारस्य	सर्वत्राऽचि परे	अयादिभः	(१।२।२३.)	प्रतिवर्षाणाम परस्य स्यादधिगतौ क्वंभीवृद्धिः स्यात् ।	सुगण्टरेलादिव
ओकारस्य	" "	अवादिभः	" "	सुधातील विकल्पेन हाश्चः । (१।२।२०, २१.)	
ऐकारस्य	" "	आयादिभः	" "	पदान्ति वलभान्दस्यकारस्य उत्तरतः अती लीप स्यात् । (१।२।२६.)	
औकारस्य	" "	आवादिभः	" "	द्विवचनभ्रमन्नीयानां ईदृशता न भवति । (१।२।२६.)	

अति एति च परे अपदान्दस्यती लीपः स्यात् ।

धार्तरिकारोकारयो परतः प्रतिवर्षस्य लीपः । (१।२।२२)

हलसन्धिः ।

४० । मोऽनुस्वारो हलि ।

[मः ६१, अनुस्वारः ११, हलि ७] (१)

पदान्ते हलि परे मकारस्यानुस्वारो भवति । देवं पश्यं,
पुंभ्याम् ।

४१ । नञ्पादान्ते ऋलि ।

[मः ६१, च ०११, अपदान्ते ७१, ऋलि ७१] (२)

अपदान्ते ऋलि परे नस्य मस्य चानुस्वारो भवति ।
पयांसि, यशांसि, सिञ्चति, आक्रान्त्वते, ऋलीति किम्—
हन्यते, रम्यते ।

(१) हलः (१।१।२) कादयो ज्ञान्ताः, तेषु परतः मकारस्यानुस्वारो भवति । देवम्
पश्य = देवं पश्य ; पुंभ्यम् + भ्याम् गुणवृद्धिर्देवेषीति (१।१।३) पुल्लस्य पदत्वे कथंयोगान्तस्य
रान् सन्दिपीरिति (२।१।११०) सलोपे अनेन सूत्रेण मकारस्यानुस्वारः, पुंभ्याम् ।
अत्र हलीति, हल्यङ्गेष्वमर्चो निहच्यथम्, अचि मा भूदित्यर्थः, तेषां अनुस्वारोऽप्यनुस्वारो
भवतीति पदान्तात्पञ्जिका ।

(२) ऊर्म्यण्ङीनी हल् = ऋल् (१।१।२२), तस्मिन् परे अपदान्तस्य नस्य चकारान्त्र-
कारस्य सप्तम्यः मस्य च इत्यर्थः अनुस्वारो भवति । पयांसि = पयस् + ङस्, जगश्चोः
शिश्र्मन्धीर्नम् चेति (१।१।६५) जसस्थाने शि (४), तुमागमथ पयन्स् + इ, इति स्थिते
धान्तमङ्गती दीर्घा नुमीति (१।१।८७) यप्रश्चिष्टस्वाकारस्य दीर्घत्व, पयान्श्चि इति स्थितं
ततश्चानेन सूत्रेण मकारस्यानुस्वारः पयांसि, एवं यशांसि ; सिञ्चति सिञ्च + ङत्, तिप्
कर्त्तरि अच् (अ), अं सुचादेः (१।१।४७) इति नुम् ; सिञ्चति इति स्थितौ अनेन

४२ । मो हे मनयवलपरे मनयँवलँ वा ।

[मः ६।, छे ७।, म-न-य-व-ल-प-रे ७।, म, न, यँ, वँ, लँ, ०१३।, वा ०११। (१)]

इकारे मनयवलपरे मस्य म, न, यँ, वँ, लँ, इत्येते वा
स्युः । किमुञ्चलयति, किञ्चलयति, किन्द्भुते, किद्भुते, कियँञ्चः,
किँञ्चः, किवँञ्चलयति, किँञ्चलयति, किलँञ्चादयति, किँञ्चा-
दयति ; सम्नाट्(५) । किबन्तराजि परे मकारोऽत्र निपात्यते ।
सम्नाट्—राजसूययाजी, सर्व्वभूर्मीश्वरः, सम्नाजी सम्नाजः ।

मकाराख्यानस्यारः सिंधति, ततः अनुस्वारस्य ययि परसवर्णं (१।२।४७) इत्यनेनानुस्वारस्य
चकारपरसवर्णं आदेशः सिद्धति । आ + क्रम + लट् + ते । इन् कर्मणि लट्ति, इम्
कर्मणि लट्ति ।

(१) मय, नय, यय, वय, लय, मनयवलाः ते परे युष्वात्, स मनयवलपरे
(इकारः)—तस्मिन् म, न, य, व, ल, परे इकारे इत्यर्थः तादृशे इकारे परे मस्य
म, न, यँ, वँ, लँ इत्येते विकल्पेन स्युः । अनुस्वारोऽपवादः, नपरं हे मकारः, नपरं
हे नकारः, इत्येवं क्रमः, यवलात् स्वभावात् सानुनासिका निरनुनासिका भयुज्यन्ते
अत्र तु सानुनासिकानां ~~इति म, वँ, इत्यादिना सूचितम् ।~~ ज्वल, हल, झल,
चलने घटादिं, ङु स्तये, ह्यः शब्दोऽन्यवृत्तातीतवाचकः । आदि सुखं च । यथापि ते
म, न, य, व ले इत्युक्तोऽपि तेषां समभोवलात् परत्वं गम्यते, तथापि परशब्देन तेषामन्य-
वधानत्वं सूचितम् तेन 'किं हेम' इत्यत्र न स्यात् ।

(२) सम्नाडित्यत्र 'मो राजि समः कौ (पा ८।१।२५)' इत्येषु विशेषसूत्रमपेक्ष्य
निपातस्य साधोयस्य सूचयति किबन्तराजोति । तेन संरेजे इत्यत्र न स्यात्, राजीति
किं संयत् । सम्नाट् सं + राज + क्तिप्, क्तिप्लोपे सम्नाज् शब्दो जातः ततः स, ततः
ब्रह्मसूत्रादिना (१।२।११६) लस्य घत्वं, ततः षट्ठीऽसी धेति (१।२।५०) षस्य टत्वं,
इत्यङ्गापेः (१।२।१८) मूलोपः सम्नाट्, भी सम्नाजी, जम्—सम्नाजः । निपातत्वात्स्य-

४३ । कृत्येऽवश्यमो लुक् समासे ।

[कृत्ये ०। अवश्यमः ६। लुक् ०२। समास ०।] (१)

कृत्ये परेऽवश्यमो मस्य लुग्भवति । अवश्यकार्यम्, अवश्य-
कर्त्तव्यम्, यदृच्छाद्यद्येति समासः (४।३।५६) ।

४४ । तुंसमोर्मनसि कामे च ।

[तुंसमोः (तुम्. सम्) ६। मनसि ०। कामे ०। च ०१।] (२)

तुंसमोर्मस्य लुक् स्यात् मनःकामयोः परतः । कर्त्तुमनाः,
कर्त्तुकामः, समनाः, सक्रामः ; समास इत्येव कर्त्तुं मनः ।

४५ । समो वा ततद्धितयोः ।

[समः ६। वा ०१। ततद्धितयोः (तत दित) ०।] (२)

त्रिगुणप्रवाऽनुस्वाराभाव इत्याह राजमृगयातीति, तथा चामरः "अनेष्टे" राजमृगेन
सम्बलस्येति यः, भ्राति यथाऽयं राजः स समाहिति कथ्यते" ।

(१) तव्य, चनीय, प्यत्, यत्, क्यप्, केलिसाः कृत्याः, अथ कृत्य इत्यनेन तदन्तस्य
युद्धं + कार्यं कृत्यप्रत्ययान्ते परे इत्यर्थः । अवश्यम् + कार्यं, अवश्यम् + कर्त्तव्यम् इति
विशेषः ; एवम् अवश्यचेयम्, अवश्यकृत्यम्, अवश्यपक्षेत्विना, अवश्यमीवीवटः । अत्र
यदृच्छाद्यद्येति समास इति ज्ञापकात् क्विदिकल्प इत्यनुमीयते तद्यथा सम्बन्धानुभवो-
ऽवश्यमेवानुमीयो क्विदिकल्प इत्युत्तरभासिकनिति विष्णुमिशकोदाहरणं वचो न सम्बन्धतया
प्रतिभाति, यतोऽप्येव व्यवधानात् न साध्यात् कल्पपरत्वम् । कृत्य इति किं—अवश्यकारी ।

(२) अच, मनःकामयोरिति वक्तव्यं, मनसि कामे चेति पृथक्पृथकोऽयथासम्बन्धा-
धेम् । कर्त्तुमनोऽस्तीति, कर्त्तुं कामोऽस्तीति सम्बन्धेन बहुव्रीहिः, पूर्वोक्तान् समासमाचक्षी-
यदिति न कृ नित्यसमासस्येति सूचयन्नाह समास इत्येव कर्त्तुं मनः इत्येव न समासः ।

(३) सम् + ततम्, सम् + दितम्, तततद्धितशब्दश्रीर्वाक्यादित्यात् व्याधि
कृते सातव्यम्, कादित्यम् ; तततद्धितशब्दश्रीस्तन्निधानात् व्याध्यातीति भाष्यम् ।

अनयोर्वा समीर्मस्य लुक् स्यात् । मततम्, सन्ततम्,
सहितम्, संहितम् ।

४६ । अतो मांसस्य पाकपचनयोः ।

[अतः ६।, मांसस्य ६।, पाकपचनयोः (पाक-पचन) ०॥] (१)

अनयोः परयोर्मांसस्यातो लुक् स्यात् । मांसाकः, मांस-
पाकः, मांसचनम्, मांसपचनम् ।

४७ । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ।

[अणः ६।, अप्रगृह्यस्य ६।, अनुनासिकः २।] (२)

पदान्तेऽप्रगृह्यस्यानुनासिको वा स्यात् । कर्म कर्म,
दधिं दधि, मधुं मधु, पचति पचति । अप्रगृह्यस्येति किम् ?—
अग्नी, वायु ।

(१) पचर्थणि पाकः, मांसस्य पाकः, मांसपाककर्तृत्वेन सृष्टेः मांसस्यातो लोपे
स्य विसर्गः क्कादित्वात् पुनः सत्वम् (१।३।२५) इत्येके, अमिहवहृदिरङ्गमन्त्रङ्
इति न्यायात् विसर्गएव न भवतीत्यर्थे । अथ मांसं पचतीत्यणि कृते, क्कादित्वात्
(१।३।२२) कुले कृते च मांसपाकः, अत्र लोपः कथं न स्यात्, सत्वम्, पचनेन भावटना-
त्तेन साहचर्यात् अणुस्ययामस्य कर्तृवाचकस्य पचने भवतीति सूच्यते । मांसाक
इत्यत्र कथं संयोगान्त्येति सलोपी न स्यादित्वाह लोपस्य स्थानिवत्त्वादिति केचित् ।

(२) अण इति । इह यद्यपि यच्छेषमनुवर्षते इति न्यायात् प्राक्तनसूत्रस्य निमित्त-
मनुवर्षयितुं शक्यते, तथापि लुक्सहचरितस्य तस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तिसोनावसानस्यैव
निमित्तत्वम्, अतएवावसान इत्येवेति काशिकावृत्तौ वामनः ; तर्हि विकल्पः कथं न
निवर्षत इति चेत् परत्र नित्यग्रहणान् । दधिं पचति मांसानि, मधुं पचति शीणिं,

४८ । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णौ नित्यं त्वन्तस्य ।

[अनुस्वारस्य ६।, ययि ७।, परसवर्णः १।, नित्यं ०२।, तु ०१।, अन्तस्य ६।] (१)

पदान्ते ययि परेऽनुस्वारस्य परसवर्णोऽनुनासिकी वा स्यात् ।
त्वङ्गद्यच्चित्रम्पञ्चङ्गण्डूयन्तमवधीः, त्वं कथं चित्रं पञ्चं कण्डूयन्त-
भवधीः ।

य, व, ले, यँ, वँ, लँ वा । सयँयन्ता, संयन्ता, सवँवत्सरः,
संवत्सरः, यलँलोकम्, यंलोकम् । अपदान्तस्य तु नित्यम्-
शङ्किता, चञ्चति, लिम्पति, छान्ति । ययि परसवर्ण इति
किम् ?—संश्रति, संहतिः ।

‘तस्यादेक्यं’ तथैवेव कारयेत् कस्यचिद्भिषक् इति शैथिले । हरिणविनीचनाविषमिं
वभञ्ज पवनात्सजीरिपुकुलमिति भट्टिः । अत्राऽनुनासिकपदेन नाऽनुस्वारः किन्तु
नांदिभिन्दुरेव । अण इति किं कर्तुं ।

(१) ननु स्व रूपं शब्दस्याशब्दमज्ञेति नियमान् सवर्णसंज्ञैव गहीतुं युज्यते सा तु
वर्गाणामेव न तु त्त्वेषां इत्याम्, तत् कथं सवर्णेनाप्तमानवर्णाऽनुनासिकी गृह्यते ?
सैव .सवर्णमंशाव्याख्यानाऽवसरे स्वटीकृतमेतत्, अत्राऽपि यत् (१।१।२३) यद्व्या-
प्तदधिकमपि विषधीकरोति । यद्येवं ययि सवर्णेऽनुनासिकी ज्ञायमानस्तस्यैव श्रुतत्वा-
द्भवत्यति किं परेषेति ? सत्यं पूर्वस्य वा परस्येति सन्देहे परग्रहणं तन्निरासार्थम् ।
तर्हि यरलवां सवर्णांनुनासिकाभावात् तेषां स्थानं वर्गपञ्चकं किं न गृह्यते, सैवं
रेफवर्जितानां तेषां साऽनुनासिक निरनुनासिकभेदेन द्वैरूप्यं समर्थितम् । कुत्तुतुपूनां
ङ्, ञ्, ष्, न्, माः सवर्णां अनुनासिकाश्च तिष्ठन्ति, यवजान्तु यं, वँ, लँ इति । एतदं व
अदं सूचयितुं यवले यँ वँ लँ बेल्याह ।

४८ । ड-णाभ्यां कुटु शरि । *

[ड-णाभ्याम् ५॥, कु, टु ०११, शरि ७] (१)

शरि परे ड-णाभ्यामुत्तरे यथाक्रमं कु-टू वा स्वाताम् ।
प्राङ्श्रिते, प्राङ्श्रिते, प्राङ्षण्डः, प्राङ्षण्डः, प्राङ्साधुः,
प्राङ्साधुः, लुङ्लङ्लृङ्, लुङ्लङ्लृङ्सु, सुगण्श्रिते,
सुगण्श्रिते इत्यादि ।

५० । ङ्स्वात् ङणनामचि नित्यं द्वे असमासे ।

[ङ्स्वात् ५१, ङ-ण-नाम् ६७, अचि ७, नित्यं, २१, द्वे १॥, असमासे ७]

ङ्स्वात् परेषां ङणनामचि परे नित्यं द्वे स्याताम् ।
क्रुङ्ङास्ते, सुगण्शिह, अचन्नस्ति; समासे तु—तिङन्तः, क्वचिदत्र
भवत्तपि आवसन्त(२) इति । ङ्स्वादिति किम् ?—प्राणस्ति ।

५१ । षटोऽसौ धेऽयथटि ।

[पः ६१, टः ११, असः ६१, धे ७, अपि ०११, अथटि ७] (३)

अश्रुतसकारस्य पदान्ते, धकारे च परे षय्य टः स्यात् ।

(१) कु, टु, इत्येतयोरेष्यकारौ उच्चारणार्थं, तत आगमत्वेऽपि तयोः स्वर्णमाह-
कत्वं नास्तीति भावः ।

(२) आप् च अण् च तौ अने यस्य इति विशदः । क्रुङ् + आस्ते, सुगण् + अच, पचन् + अस्तीति विश्लेषः । अस्तीति किं प्रत्यङ् करोति पचन् करोति ।

(३) षट् प्रत्युक्ते सकारस्य कः प्रसङ्गः येन अस्य प्रत्युञ्जत इत्याह अश्रुतसकारस्येति ।
येन कदश्च नियमवशात् (दन्त्यः सः) मूर्धन्यो भवेत्, तत्र प्राक् दन्त्यपुतेर्न स्यात्, अतएव
पूर्वविधौ लक्षणप्रातिपदीकयोः प्रातिपदीकस्यैव महत्त्वं न तु लाक्षणिकस्येति परिभाषा-

षट्, मूलषट् ; रज्जुषट्, प्रमुट्तरः । धकारे च द्विड्ढि,
आचड्ढे ; अस इति किम् - वपुष्टः, अथटीति किम् - षष्ठः ।

५२ । भयस्तृतीयो भषि च ।

[भयः ६।, तृतीयः १।, भषि ७।, च ०२।] (१)

—पदान्ते भषि च परे भयस्तृतीयो भवति । वागिह,
वाग्भ्याम्, अजन्तः, षड् गच्छन्ति, तद्याति, अब्जातम् । भषि
च भयग्रहणमपदान्तार्थम्, तेन दीग्धि, लब्धम् ।

नित्या, तनाऽत्र वाक्यत्रयं पदान्तस्य पश्य टः, धिऽपोऽन्तेऽपदान्तस्य पस्यापि धकारे परे
टलं भवति, अन्तर्भेदितिर्नी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे षट्प्रत्ययेन न स्यादिति । षष्मब्दस्य
प्रथमावहुवचने षट्, मूलषट्प्रत्ययस्य प्रथमैकवचने मूलषट् (मूलं वृषतीति किप् भस्नि-
यद्दीत्यादिना (३।३।२३६) स्वचयण इक्, स्त्रीर्निजादीरिति (२।३।२११) सर्लोपः, त्रथ,
भस्मृ, स्मृज, स्मृज्यादिना (३।३।२१६) अन्त्यस्य मूर्द्धन्यषकारः मूलषट् इति सिद्धम्, ततः
प्रथमैकवचने मूलषट् । रज्जुं स्मृजतीति किप् त्रथ भस्मृ स्मृज स्मृज्यादिना अन्त्यस्य
मूर्द्धन्यषकारः रज्जुषट् इति जातं, ततः प्रथमैकवचने रज्जुषट्, प्रमुट्तरः प्रमुट्तरः, न
पदान्तेत्यादिना (१।३।६३) टलनिषेधः । द्विप् अमीती अदादिः, तती द्विर्भक्त
इति (३।३।१) द्विस्थाने धि द्विड्ढि, आचप-ध्वे (आड्पूर्वकस्य चषधातीर्णं इति मध्यम-
पुरुषवहुवचनरूपम्) । वपुष्ट इत्यत्र क्स्वात्तसीति (१।३।३७) पलम् ।

(१) भय् (१।१।७), भय् (१।१।५) ; भषि चेति पृथग्वाक्यात् ततापदान्तविषयत्वं
गम्यते । अन्यथा पदान्ताधिकारे तथाकथनस्य वैयर्थ्यसंय । वाक् + इष्, वाक् + भ्याम्,
अच् + अन्तः, यट् + गच्छन्ति, अप् + जातम्, इति विज्ञेयः । दुष् + लट् द्वि-दीक् +
धि = दीग्धि, लभ् + क् = लप् + धं = लब्धम् ।

५३ । पञ्चमो वाऽनुनासिके नित्यन्तु प्रत्यये ।

[पञ्चमः १।, वा ०१।, अनुनासिके ७।, नित्यम् २।, तु ०१।, प्रत्यये ७।] (१)

पदान्तेऽनुनासिके परे भयः पञ्चमो वा स्यात् । वाङ्ङ-
कारः, वाग्ङकारः ; वाग्जः, वाङ्जः ; वाङ्गः, वाग्मः ;
वाङ्गे, वाग्मे ; एवं अज्जः, अज्जः ; पणः, पङ्णः ; तन्नः,
तदन्नः ; अम्मः, अम्मः । नित्यन्तु प्रत्यये वाङ्गयं, तन्नाञ्,
पणामि ।

५४ । खरि प्रथमोऽपदान्ते च ।

[खरि ७।, प्रथम. १।, अपदान्ते ७।, च ०१।] (२)

खरि परे भयः प्रथमो भवत्यऽपदान्ते च । तत्कुरुते,
तस्मिनेति ; अपदान्ते च भेत्ता, युयुत्सते, आरिषते ।

५५ । वाऽवसाने द्वित्वञ्च ।

[वा ०१।, अवसाने ७।, द्वित्वम् १।, च ०१।]

विरामे भयः पणमो वा स्यात् । द्वित्वञ्च वा । वाक्, वाग्,
वाक्, वाग्म् । (३)

(१) अचानुनासिकपदेन ङ, ज, ञ, न, मा गृह्यन्ते । प्रत्यये. प्रत्ययानुनासिके

(२) खरि (१।१।१०) ।

(३) विरामोऽवसानमिति पूर्वार्थसंज्ञा, अथवा लोकप्रसिद्धाऽवसानशब्द
समाहितमभिधत्ते इत्याह विराम इति । पदे तृतीयः सिद्ध एव, 'वा'शब्दस्याऽ-
काकाशिवदुभयवाऽव्ययः, द्वित्वे आदेशे च ; वाक्-वच धातोः कर्मणि षि, इती ली-
इति षकारलोपि षिति इति ।

५६ । पूर्वस्य तुर्यो हः । [पूर्वस्य ६१, तुर्यः ११, हः ६१] (१)

पूर्वस्य भयसम्बन्धिनो हकारस्य स्थाने तुर्यो वा स्यात् ।
वाग्धीनः, वाग्हीनः ; अज्भीनः, अज्हीनः ; षट्फलानि,
षट्हलानि ; तद्धितम्, तद्दहितम् ; अब्भीनः, अब्हीनः ।

— ५७ । शष्छोऽश्रुतेः । [शः ६१, छः ११, अश्रुतेः ६१] (२)

पदान्ते भयसम्बन्धिनः शकारस्य छो वा स्यात् । वाक्-
कूरः, वाक्शूरः ; अच्छीकः, अच्छीकः ; षट्छामा, षट्-
श्यामा ; अप्छमी, अप्यमी ; व्यवस्थितविभाषया शसि
नित्यम् यावच्छः । अश्रुतेरिति किम् श्रु—वाक्श्रुतेति ।

(१) भयसम्बन्धिनः भयाऽव्यवहितपरवर्तिन इत्यर्थः, सन्निधाननचषोऽव सम्बन्धः ।
पूर्वस्य—हकारात् पूर्वमवस्थितस्य भय इत्यर्थः, तुर्यथतुर्यो हः, भः, ड, घ, भामन्वतम ।
वाक् + हीनः, अच् + हीनः, षट् + हलानि, तत् + हितम्, अप् + हीनः ।

(२) ल, ङम् (ङ, ज, ष, न, म) परस्य शकारस्य क्वं नेच्छन्ति कातन्ताः,
“अत्र च वाङ्मस्य व्यवस्थया लकारे ङमे च परे न स्यादिति बोध्यम्, तेन तत्प्राच्यम्,
तत्प्रसंगान्नमित्यादी न स्या”दिति मुग्धबोधटीकायां श्रीमद्विद्यारनाः, पाणिनिना षट्-
प्रत्याहारे परे शस्य क्वं निहितम् (८।४।६४) पाणिनिपूत्रम् “क्वममतीति वाच्य”-
मिति धार्तिकम् । व्यवस्थितविभाषयति—खेटसिद्धिसाधनीभूतविभाषा व्यवस्थिता
विभाषा । यावच्छ इति संख्यैकार्वाहीभाषामिति यावच्छब्दात् शप्रत्ययः ।^{१०} श्रुतिर
आमेवम इत्यस्य भौवादिकस्य लट् प्रथमपुरुषैकवचनरूपं श्रुतेति ।

५८ । तोलौ ले । [तोः ६।, लः १।, ले ०।] (१)

तवर्गस्य ले परे लो वा स्यात् । तल्लेखः, तद्लेखः ; भवान्लुब्धः, भवान्लुब्धः ।

५९ । चुना चुः । [चिना ३ः, चः १।] (२)

चुना (चवर्गेण) योगे तवर्गस्य चवर्गी वा भवति । तच्चि-

(१) अत्र तवर्गस्थाने प्रवर्गमानी निरनुनासिकण्व लकार इति मग्नदायः, ततो भवान्लुब्ध इत्युदाहरणम्— किन्तु लकारस्याऽनुनासिकस्य साऽनुनासिक एव लकारः प्रवर्गमेवात्मगतस्यात् इति कात्यायनः, “भकारस्याऽनुनासिकी लकार” इति मिश्रान्त-कोमुटी, “यथो द्विधाऽरी निरनुनासिकः साऽनुनासिकः । जमीऽनुनासिकमेतत्स्थाने साऽनुनासिकः” इति वीपदेशः, उदाहरणम् विहां त्रिग्वन्ति, एवं भवान्लुब्ध इत्यपि स्यात् । अथ इति निवृत्तमिति पदानाभपञ्जिका, अत्र दान्त(पदान्त, स्थितयोस्तकारेणकारयोर्दुदा-हरणात् “दान्त” (पदान्ते) इति बोध्यं मिति सुम्भवीषटीकायां श्रीमद्वियारवाः ।

(२) अत्रानन्तरत्वात् कार्थित्वेन च “तोलौ ले” इत्यस्मात् तवर्गस्याऽनुवृत्तिः, चुनेति करणे तृतीया इति मिश्राः, महार्ये इति वयम्, किञ्च “तृतीयया साहित्य-सूचनात् योगो लभ्यते” इति सुम्भवीषटीकायां श्रीमद्वियारवाः, अपिच “सहयुक्तेऽपधाने इत्यादि सूत्रे सहयोगं विनाऽपि तृतीयाया वच्चमाणत्वात् चुनेति तृतीया नासंज्ञता” इति मिश्रान्तकौमुदीटीका, ततश्च तृतीया “योग” इत्येतस्याध्याहारः । योगो नामाऽव्यव-हितपूर्वपरैकतरवर्गित्वम्, अतएव चुनेति तृतीयानिर्देशात् परस्पापीति उत्तरग्रन्थः, तदर्थेण चवर्गादुत्तरवर्गिभ्योऽपि तवर्गस्य चवर्गः स्यादेव यतस्तत्राऽपि चवर्गभोगसत्त्वात् । चवर्गेण योगे—चवर्गेण सहाऽव्यवहिते पूर्वभिन्न पर एव वा स्थितस्त्वर्थः तादृशस्य तवर्गस्य स्थाने चवर्गः स्यात् । अत्रोद्देश्यविधेययोः समसंख्यत्वे यथाक्रमप्रतिरिति बोध्यम् । व्यवस्थितविभाषा “वाऽवसाने” इत्यस्मादिभाषाऽनुवर्षत एव, तस्याव्यव-स्थितत्वादेकभिन्नं सुवन्तदपि तिङन्तदपि वा पदे सन्धिर्भवं स्यात् “एकपदे सन्धिर्भवति”-

नेति, तत्चिनेति ; तच्छिन्नम्, तत्छिन्नम् ; तज्जितम्, तज्जङ्कारः, तदुभङ्कारः ; तज्जकारः, तदुजकारः ; प्रशाञ्चि-
ज्ज्ञोति, प्रशान्चिनेति । चुनेति तृतीयानिर्देशात् परस्याऽपि,
एकपदे नित्यं व्यवस्थितविभाषया, यदाहुः

“संहितैकपदे नित्या, नित्या धातूपसर्गयोः ।

—सूत्रेष्वपि तथा नित्या सैवाऽन्यत्र विभाषया ॥

परः सन्निकर्षः संहितोच्यते, तेन राज्ञः, यज्ञः, याज्या, प्रियपञ्चजः ।

मिति भाष्यकारणात् कारिका च “संहितैकपदे नित्येति”, संहिता नाम परः सन्निकर्षः
निरतिशयमानन्तर्यम्, अत्रोपचारात् तत्कार्यमपि संहिताशब्देनोच्यते, एकस्मिन्
सुबन्तरूपे तिङन्तरूपे वा पदे सम्भ्यमानयोर्वर्णयोः सन्निकर्षे सति नित्यमेव ययासम्भवं
तत्कार्यं भवेदित्यर्थः, यथा यज्घातानैपत्ये यज् + न, इत्येकपदे जकारश्कारयोः
संहितायां “चुना चु” इत्यनेन नस्य स्थाने जः स्यात् सञ्चदेव ‘यज्’ इत्येवं रूपं स्यात्
न कदापि “यज्ज” इति ; एवमन्यत्र, नित्या धातूपसर्गयोः, धातुश्च उपसर्गश्चौ धातु-
पसर्गौ तथाः संहिता संहिताकार्यमित्यर्थः नित्या, उपसर्गः मह धातूनां सन्निकर्षे सति
यथासम्भवं सन्निकर्षं नित्यमेव भवति, यथा अधीते अधि + इति, अत्र दीर्घः, व्याजहार
= वि + आ + जहार अत्र यथादेशः, एवमन्यत्र ; सूत्रेष्वयं संहिताकार्यं नित्यमेव
स्यात् यथा “आदिरिताऽन्तेऽन समस्यः” एवमन्यत्र ; अन्यत्र उक्तानि विकल्पेण विभाषया
निकल्पेण संहिताकार्यं स्यादिति भावः । समासे बहुपदानामेकवद्वादादेकपदत्वं तत्-
स्याऽन्येत्थनेनाऽसमसपदयोर्दृष्टम्, तथाच श्रीपतिम्बं पदभूतकसौ वति । पाणिनि-
वीपदेवधीर्मते शकारयोगेऽपि तवर्गस्य चवर्गो विहितः, किन्तु शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य
स्थाने चवर्गो निविष्टः (८।४।४०) (८।४।४४) पाणिनीये, (४६) वीपदेवधीयम् ; एवं कृते
तत् + गेति इति स्थिते प्रथमं शकारयोगे तस्य चः, ततः शकारस्थाने कः (८।४।६२)
पाणिनीये, (६१) वीपदेवधीयम्, (१।२।५७) सौपन्नम्, तच्छेत्तं इति भिन्नम्, विश्व, प्रश्न
इत्यादिषु शकारात् परस्मिन्तस्य नकारस्य चवर्गो निषेधवलात्त ज्ञातः । पद्मनाभेन-३

५६ । टुना प्रोच्च टुः ।

[टुना श, वात् ५०, च ०११, टुः ११] (१)

टुना टवर्गेण योगे, षकारादुत्तरस्य च तवर्गस्य ङवर्गे वा स्यात् । तट्टीकते, तत्पट्टीकते ; तड्डकारः, तत्पट्टकारः ; उड्डीनम्, उट्टुडीनम् ; वादयण्डकाम्, वादयण्डकाम् ; लिखण्यकारम्, लिखण्यकारम् । टुनेति द्वितीयानिर्देशात् परस्यांऽपि, एकपदे नित्यम्—वंभण्टि, ईट्टे, गूढम् ; षात् खल्वपि यथा, अच्योष्ठाः ।

(१६१) सूत्रेण प्रकारे पर एव तवर्गस्य षवर्गे विहितो न तु प्रकारयोगे, ततः प्रादिति निषेधनियमस्य प्रयोजनाऽभावान्प्रकारः कृतः । चूना चुरित्यित्तसूत्रेण "धी व'रित्येवं रूपे कृते षवर्गे पर एव तवर्गस्य षवर्गः स्यात्तु चवर्गादुत्तरस्य तवर्गस्य, तेन यज्ञोत्यादिपदानां न सिद्धिः स्यात् ।

(१) सूत्रमिदं पूर्वपूर्ववत् व्याख्येयम्, वंभण्टि भण् + षण् लुक् = वंभण् + ति (लट्), इति स्थिते अनेन सूत्रेण पूर्ववर्तिना षकारेण ङीमे तकारस्य टकारः, वंभण्टि ; ईट्टे = ईट् + ते (लट्), अनेन सूत्रेण तकारस्य टकारः, अत्राऽपि पूर्वपरयोरेत्यंतरदेम-वर्तिना टवर्गेण योगे ; गूढम्, गूढ संवरणे इत्यस्य ऋप्रत्ययरूपम् गूढ-न्-त इति स्थिते ततो ही ङी दादेरित्यनेन (१।७।११२) ङ-स्थाने ङः, ततो "ऋप्रत्ययसंज्ञाधीवत्येके (१।३।११३-वा)" इत्यनेन प्रत्ययतकारस्य षकारः, ततोऽनेन टकारयोगे षकार-टकार-सतो "द्वीलोपे" इत्यनेन ङलोपः, ङकारदीर्घञ् गूढमिति सिद्धम्, एतेषु विकल्पो नास्ति । यथा = यञ् + ता "अथमसंज्ञेत्वनेन प्रकारस्य षकारः, षकारयोगे षाऽनेन सूत्रेण तकारस्य टकारः । अच्योष्ठाः = अच्योष् + थाः, अच्योष्कुडि मध्यमपुरुषेक-वचनरूपम् ।

६२ । नटाभ्यां से । [नटाभ्याम् (न, ट), ५॥, से ७।]

आभ्यां से तुक्त्वा स्यात् । भवान्काधुः, भवान्साधुः ;
षट्साये, षट्साये । न खर्परे ; भवान्साता । (१)

६३ । क्खोऽचो द्विः । [क्खः १।, चवः ५।, द्विः १।]

अच उत्तरस्य क्कारस्य द्विर्भवति । वेति निर्वृत्तम्, पर-
स्मिन्-वा-ग्रहणात् । (२) सच्छात्रः, तरच्छायां, गच्छति ।

६४ । पदान्तदीर्घादनाड्माडो वा ।

[पदान्त-दीर्घान् ५।, अनाड्, माडः ५।, वा ०१।]

पूर्व्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प आरभ्यते, पदान्तदीर्घाच्छकारो
द्विर्वा स्यात् । कुटीच्छाया, कुटीक्षाया ; आड्माडस्तु नित्यम्
पूर्व्वेणैव—आच्छादयति, माच्छादयति । (३)

६५ । ह्याभ्यां यय् । [ह्याभ्याम् (ह्र, र) ५०, यय् ०१।]

अच उत्तराभ्यां चराभ्यां परो यय् द्विर्वा स्यात् । ब्रह्मा,

(१) 'न खर्परे' इति वार्तिकम् ।

(२) उभयोर्विभाषयोर्विधिः स नित्य इति न्यायान्, षाड् वेति निर्वृत्तम् ।
सच्छात्र इत्यत्र विभर्त्तनीयधीपि सन्धिप्रतिषेधो (२।१।२७) मामूत्रत्राणीत्यनुवर्तनात् ।
तरीक्षाया तरच्छाया, तरुणां क्षाया इति वार्त्तान्तु तरच्छायमिति स्यात् । टीका-
कारमते हे कात्र कात् पश्चत्वादी संज्ञिताऽभावान्नाऽयं विधिः ।

(३) पदान्तादिति किं प्रीच्छति, क्खेच्छति इत्यादिषु नित्यमेव स्यात् । तत्राडी
यदुष्वादाकारणधीवर्त्तमानादाऽच्छादिकल्पएव ।

ब्रह्मा ; अर्कः, अर्कः ; कुर्मः, कुर्मः ; कार्यम्, कार्यम् ; दुर्लभः,
दुर्लभः । ययीति किम्, ददर्श अर्हति । (१)

६६ । अनचि ह्रस्वहलोहलः ।

[अनचि (न-अच्) ७, ह्रस्व-हलः ५, हल् ०१, अर्हः १] (२)

ऋसाद्वलश्रोत्रो रेफ-हकार-वर्जिताऽनचपरो हल्
द्विर्वा स्यात् । द्वित्वविधौ यणादेशो न स्थानिवत्—दृङ्प्रच,
दध्यच ; विग्न्नः, विघ्नः ; उग्र्यः, उग्रः ; पुत्रः, पुत्रः ; दृग्श्यः,
दृश्यः ; शिष्यः, शिष्यः । हल्परस्तु दर्शयते, दर्शयते ; ईर्ष्या,
ईर्ष्या ; मत्स्याः, मत्स्यः ; इन्द्रः, इन्द्रः ; राष्ट्रम्, राष्ट्रम् ।
अनचीति किम् ? ददर्श । अर्ह इति किम् ? बर्षा, ब्रह्मा ।
ऋसादिति किम् ? दाचम्, नेचम् ।

(१) ब्रह्मेत्यादिषु “संहितैकपदे नित्येति” भाष्यवचनान्तरन्यमेव द्वित्वमिच्छन्ति
केचित् ।

(२) ऋसाद्वल इत्यत्र समाहारे ह्रस्व, अर्ह इति—ऋसाद्वलश्रोत्रो बहुव्रीहिः,
द्वित्वविधौ यणादेशस्य स्थानिवत्त्वस्त्रीकारे दृङ्प्रच इत्यत्र धकारस्य द्वित्वं न स्यात् इकार-
स्थाने ज्ञातस्य धकारस्य इकारमुच्यतया अनचपरत्वाभावात् । पुत्राची नरकाचायते
इति वाक्ये तु त्रिव्यङ्गनमर्थः पुत्रशब्दः, पुनातीति पूषातीः, आणादिक चप्रत्यये ऋस्वं च
एकतकारयान् पुत्रशब्दो भवति तस्येवाचीदाहरणम् । पाणिनिमते आदिर्दिशब्दे परे
आक्रामं च, गम्यमानं पुसेत्यत्र द्वित्वं न स्यात् (८ ४०८) पाणिनीयसूत्रम् “पुत्रादिनी
त्वमि पापि” । हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैव द्वित्वं विकल्पेन नाऽन्यस्येति वार्तिकम्
पुनहती, पुनहनी, पुनजग्धो, पुनजग्धी । इन्द्रः, इन्द्रः ; राष्ट्रं राष्ट्रम् इत्यादीन्वापि
शाकटायनः ।

६७ । शरः खयः । [शरः ५।, खयः २।]

शरः परः खय् द्विर्वा स्यात् । स्याली, स्याली ।

६८ । खयः शर् च । [खयः ५।, शर्, ०२।, च ०२।]

वत्सः, वत्सः ; क्षीरम्, क्षीरम् ।

६९ । यणो वर्ग्यश्च । [यणः ५।, वर्ग्यः २।, च ०२।]

उल्का, उल्का ; वल्मीकम्, वल्मीकम् ।

७० । वर्ग्याद्यण् च । [वर्ग्यात् ५।, यण् ०२।, च ०२।]

दध्यत्र, दध्यत्र ; मध्वत्र, मध्वत्र ।

७१ । वर्गादेः शरि द्वितीयः ।

[वर्गादेः ६।, शरि ७।, द्वितीयः २।]

वर्गादेः शरि द्वितीयो वा स्यात् । क्षीरम्, क्षीरम् ;
वाक्शेते, वाक्शेते ; भवत्सु, भवत्सु ; अफ्सु, अफ्सु ।

७२ । द्रलोपो द्रोः पूर्वस्याणो दीर्घश्च ।

[द्रलोपः (द्र, र-लोपः) १।, द्रोः (द्र, र) ७।, पूर्वस्य ६।, चणः ६।, दीर्घः १।, च ०२।]

द्वित्वासाहचर्यादिति निवृत्तम्, उकार-रेफयोः परयो र्यथा-
क्रमं उकार-रेफयोर्लोपः स्यात् । पूर्वस्याणो दीर्घश्च । लीडम्,
गूढम्, नीरक्तम्, अहारम्यम्, हे कर्त्ताराजसे ।

७३ । उदः स्यास्तन्मोः सस्य लुक् ।

[उदः ५।, स्या-स्तन्मोः ६।, सस्य ६।, लुक् ०२।] (१)

उदः परयोः स्यास्तन्मोः सस्य लुक् स्यात् । उत्याता, उत्तञ्चिता ।

७४ । तः न्से । [तः ६।; स्त्री ७।]

स्त्री परे तकारस्य लुग्भवति । तत्सरः । (२)

७५ । • हलो यवोर्ये वा ।

[हलः ५।, यवोः ६।, ये ७।, वा ०२।]

हलः परयोर्यवोर्ये परे लुग्वा स्यात् । आस्ये भव-मास्यम्, आस्यम् वा ; साध्वीनामुदयः साधुदयः, साध्वादयो वा ।

७६ । ऋयो ऋयि सवर्णे । [ऋयोः ६।, ऋयि ७।, सवर्णे ७।]

सवर्णे ऋयि परे हलः परस्य ऋयो लुग्वा स्यात् । छिन्तः, छिन्तः ; प्रत्तम्, प्रत्तम् ; श्लिष्टि, श्लिष्टि ; बन्धुम्, बन्धुम् । ऋयीति किम् प्रियपञ्चजः । से च सस्त्री लोपां वक्तव्यः, षस्मस्ति स्वप्ने संक्षि । (३)

इति सुपन्नव्याकरणे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

(१) उदः स्तन्मोः, उदः स्तन्मोः रोग इति केचित् ।

(२) तत् + त्सरः ।

(३) छिद् + तस् (लट्) छिन्तः, छिन्तः । प्र-दा + क्त प्रत्तम्, प्रत्तम् । श्लिष + हि (लोट्), श्लिष्टि, श्लिष्टि, श्लिष्टि । बन्ध् + तुम् बन्धुम् बन्धुम् । षस्मस्ति इति धातुः स्वप्नार्थः । से परे मल्लभास्ये लोपः स्यात् इति वार्तिकम्, षस्मस्ति + सि (लट्) षस्मस्ति 'संक्षि' इति रूपम् ।

हल्सन्धिचक्रम् ।

(सामान्यनियमानाम्)

पदान्ते अपदान्ते वा	उत्तरतः	स्थाने	आदेशः लोपो वा	परतः, योर्ग वा
पदान्ते	०	मस्य	अनुस्वारादेशः	हलि (हल् -- कादयो हान्ताः)
अपदान्ते	०	मस्य, नस्य च *	अनुस्वारः	भलि (भल् -- ऊम्- यण्-होर्लो हल्)
पदान्ते	०	अप्रगल्भस्य अणः -(अ, इ, उण्)	अनुनासिकः	०
पदान्ते	०	अनुस्वारस्य	परमवर्णाऽनुना- सिकः (ङ, ज इत्यादि) वा ।	ययि (शर्-ह-वर्जितो इल्) †
	०	ङ् नाभ्यां	क, ट, वा	शरि (श, ष, स)
पदान्ते	०	अश्रुतसकारस्य षस्य	टः	‡
पदान्ते	०	भय (ङ, ज, ष, न, म वर्जितस्य हल्)	टतीयः (ग, ज, ड, ट, व)	§
पदान्ते	०	भयः	पञ्चमः (ङ, ज, ष, न, स) वा	¶
पदान्ते च पदान्ते च	०	भयः	प्रथमः (क, च, ट, त, प)	खरि (खर् -- तर्गादिः इय, श, य, स)
	०	भयः इकारस्य	पूर्वस्य चतुर्थः	

* कृत्वि परे समासेऽवैश्वम् शब्दस्य मस्य लृक् स्यात् । मन.कामयोः परतन्तुम्-
समशब्दयोर्मस्य लृक् स्यात् । ततद्धितयोः शब्दयोः परतः समशब्दस्य मस्य विकल्पेन
लृक् स्यात् ।

† अपदान्ते नित्यम् भवति ।

‡ षकारे परे षस्य टः स्यात् ।

§ अपदान्ते भयि च ।

¶ प्रथमे परे नित्यम् ।

पदान्ते अपदान्ते वा	उत्तरतः	स्थाने	वादिभः लोपी वा	परतः शीने वा
	भावः	अकारस्य तन्मस्य (त, व, द, च, न) तवर्मस्य तवर्मस्य	अः अः अवर्गः (च, छ, ञ, झ, ञ) टवर्गः (ट, ठ, ड, ड, ष)	अकारे अवर्मथीने * टवर्मथीने †
	न-टम्भित्	त, नथीः =	च, ञः वा युक्	शे ‡ से
		वर्गद्वैः (क, च, ट-त, प) ड, रथीः	द्वितीयः (ख, छ, ठ, ष, फ) वा लोपः, पूर्वसाथी दीर्घः	अरि यथाकसं, डरथीः परतः
	उदः	आ-अथीः उल्ल तल्ल	लुक् लुक्	लोपे
	इवः	वथीः अवः	लुक् वा लुक् वा	थे अवर्गे अथि

यीमस्य कश्चित् पूर्ववर्तिना, कश्चित् परवर्तिना च ।

† अकाराद्भ्रूवरसाधि तवर्मस्य टवर्गः ज्ञातु । पदान्तवर्गात् टवर्गे न ।

‡ पक्षे नलुक् च ।

हलसन्धिचक्रम् ।

(द्वित्वप्रकरणम्)

उत्तरतः	अचराणाम्	द्वित्वम्	विषये, परे वा
इस्य स्वरात्— —(अ इ, उ, ऋ, ॠ)	इ, ण, नाम्	द्वित्वम्	असनाम्
अचः— (अ, इ, उ, ऋ, ॠ, ए, ओ, ऐ, औ)	ककारस्य	द्वित्वम्	
अथ उत्तराध्याहराणाम्	यथसंज्ञकानाम्	द्वित्वम्	
इत्यात् इत्यश्च	व, ष, वर्जितानां इत्याम्	द्वित्वम्	अतश्च
शरः	खरात्	द्वित्वम्	
खरः	शरसंज्ञकानाम्	द्वित्वम्	
वर्गात्	यथसंज्ञकानाम् (य, व, र, ल)	द्वित्वम्	
यणः	वर्गसंज्ञकानाम्	द्वित्वम्	

आड् भाङ् वर्जितात् पदान्तदीर्घादुत्तरस्य ककारस्य विकल्पेन द्वित्वम् ।

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ।

विसर्गसन्धिप्रकरणम् ।

१ । रुसोः पदान्ते विसर्जनीयः ।

[रुसोः, (र, स=र, स) ६॥, पदान्ते ७, विसर्जनीयः १।] (१)

पदान्ते रेफस्य, सकारस्य च विसर्गो भवति । अभिनः,
अरुणः, यशः, करः, निनीः । अतः पदान्ताधिकारः ।

२ । अहन्सजुषप्रतिदोषां नषोः ।

[अहन्, सजुष, प्रतिदोषाम् ६॥, नषोः ६॥]

(१) अत्र 'रु'शब्देन रेफस्यैव यद्वर्णं कृतं, न तु र इति रूपस्य, तथात्वं तदुपभ्रतीनां समाप्ते पदान्ते रुस्याने विसर्गः प्रभज्येत; र इत्यनेन रेफयद्वयस्य प्रयोजनन्तु "दधी रुः" (३।३।३४) इत्यनेन विहितस्य रु(र)कारस्य संयुहः । विसृज्यते विसर्जनीय इति कथं-
ध्यनीयप्रत्ययसु सामान्यतः कर्षप्रत्ययोपलक्षकः, ततश्च वृत्ती विसर्गः भवतीति व्याख्यानम् ।
अभिनः, 'अभिर् आवरणे' इत्यस्य रीधादिकस्य लङि सिपि रुधादेः अम् (३।२।१५४)
इति अम् कृते 'अभिनदस्' इति स्थिते "दधीरुः" (३।३।३४) इत्यनेन सकारस्य इत्वे
'अभिनरस्' इति स्थिते "संयोगान्तस्य रात् सुदिपोः" (२।३।१०) इत्यनेन सकारलोपे
'अभिनर्' इति स्थिते अनेन सूत्रेण रस्याने विसर्गः "अभिन." इति सिद्धम् । अनयेव
रौष्या 'रुधिर् आवरणे' इत्यस्य रीधादिकस्य लङि सिपि 'अरुषः' इति रूपम् । 'यशः'
इति 'यशस्'शब्दस्य प्रथमैकवचनस्य, द्वितीयैकवचनस्य वा रूपम्, निनीरिति सनन्तात्
नीधातोः क्तिपि प्रथमैकवचनरूपम् 'निनीव्' इत्यस्य प्रथमैकवचनरूपमित्यर्थः । अतः —
अस्मात् सूत्रादारभ्य पदान्ताधिकारः यावन्ति कार्याणि पदान्ते भव्यानीत्यर्थः ।

पदान्ते अहरादेर्नषोर्विसर्गो भवति । अहः, सह-जुषेः
क्लिप्, सनः सजुषाशिषोश्चेति (२।३।१०५) दीर्घत्वम्, सजू(१)
स्तापसः, सजूरित्यव्ययं चास्ति ; प्रतिदिवाः ।

३ । रः खरवसानयो-रसुपि ।

[र ६, खरवसानयो (खर चवसान) ७६, अ सुपि ७।] (२)

प्रदान्ते खरि परे, वसाने च रेफस्य विसर्गो भवति । पुनः-
कृतम्, गीः, धूः ; खरीति किम् पुनर्याति ; असुपीति किम्
गीर्षु । विसर्जनीयस्याऽधिकाराऽयम् ।

४ । क × पौ ॥ च कखपफोऽश्रुते ।

[क + , पौ ॥ १।, च ०१।, क, ख, प, फ ७।, च(न) श्रु युक्ते ७।

कपावुच्चारणार्थी विसर्गस्य सदृशतमत्वात्(३) कखयो-
र्जिह्वामूलोयः, पफयोरुपाध्यानीयश्च भवति । चकारादिसर्ग-
एवाऽवतिष्ठते । क × कविः, कःकविः, क × खलः, कःखलः;

(१) जुषि प्रातिसेवनयोरित्यस्य क्लिपि जुष, सह जुषा वर्धते इति सदृशपूर्वकान्
पुष क्लिप 'नित्य संज्ञायाम्' (४ ४।६०) सदृश्य सादृश, 'सन सजुषाशिषो' दीर्घश्च,
सजू- इत्यस्य प्रथमैकवचने सजू अनेन च स्थाने विसर्ग । इहाविशिष्टस्य सजुष्-शब्दस्य
(सजुष् इति रूपमात्रस्ययत्) ग्रहणादव्ययस्याऽपि सजुष्-शब्दस्य विसर्ग इत्याह सजूरित्य-
व्ययञ्जाप्तोति, प्रतिदिवन् । सु प्रतिदिवा ।

(२) एकाऽप्येय समसो अर्थवशाद्द्विचते, खरि परे, चवसानविषये चति । विसर्ज-
नीयस्येति च अत्रानुगतम् ।

• (३) सदृशतमत्वात् एकस्थानीयार्थभाषणान् ।

क^०परः कःपरः ; क^०फली, कः फली । अशयुक्त इति किम्
कःक्षीरम्, कःप्साति । (१)

५ । निर्दुर्वहःप्रादुराविञ्चतुरां षः ।

[निर्दुर्वहःप्रादुराविञ्चतुराम् (निर्, दुर्, वहिस्, प्रादुस्, आविस्, चतुर्,)
॥, षः १।]

एषां विसर्गस्य कादौ परे क × प^०योरपवादः षः स्यात् ।
निष्कुलम्, दुष्कुलम्, वहिष्कृतम्, प्रादुष्करोति, आविष्करोति,
चतुष्काण्डम्, निष्कलम्, चतुष्पुत्राः । (२)

६ । इजङ्गां षसौ पाशकल्पककाभ्येषु प्रत्ययेष्वनव्ययस्य ।

[इजङ्गामं (इच्, चत्) ५॥, षसौ १॥, पाश, कल्पक, काम्यप ७॥, प्रत्ययेषु ७॥,
अनव्ययस्य (न, अव्यय) ६।] (३)

पाशादिषु प्रत्ययेष्वनव्ययस्य इजङ्गात् षो भवति, अतश्च
सी-दन्त्यः । धनुष्पाशः, ज्योतिष्कल्पम्, क^०नुष्कः, दीर्घ्याम्

(१) व्याधातो परेऽपि क + पौ^० न क इति सूत्रबोधटीका ।

(२) पाणिनिना सामान्यत इकारोकारोपधम्यैव विसर्गस्य षो विहितः (८.२।४१)
पाणिनिगुत्रम् ।

(३) अनव्ययस्यति—अव्ययीभावाऽतिरिक्ताऽव्ययभिरस्येत्यर्थेभ्यो न उपपद्यन्त्यास्यंती
त्यादौ सत्त्वमेवेति शब्दलुप्तशब्दः । अत्र इजङ्गात् षः, अदन्त्यां ष इति यथाकर्म द्रम्य-
त्राह, अतश्च षो दन्त्य इति ।

तरति दीष्कः, ज्योतिष्काम्यति ; अतश्च—रक्षस्याशः, तमस्क-
त्यम् ; अनव्ययस्येति किम् ? प्रातःकल्पम्, मिथःकाम्यति,
पुनःकाम्यति । आकस्कादेरिजद्ग्रां षसावित्यनुवर्त्तिथते ।

७ । न काम्ये नरयोः ।

[न ०१, काम्ये ७, न, रयोः ६॥]

नकार, रेफयोर्विसर्गस्य काम्ये षसी न भवतः । अहः-
काम्यति, गीःकाम्यति ।

८ । नमःपुरसोः कृञि समासे वा च तिङि ।

[नमःपुरसोः (नमस्, पुरस्) ६॥, कृञि ७, समासे ७, वा ०१, च ०१,
तिङि ७.]

अनयोः कृञि समासे विसर्गस्य सः स्यात् । नमस्कृत्य,
पुरस्कारः । समास इति किम् ? नमः कृत्वा गतः । वा च
तिङि—नमस्कुरु, नमःकुरु । (१)

९ । तिरश्चात्समासेऽपि ।

[तिरश्चः ६, च ०१, असमासे ७, अपि ०१] (२)

(१) पाणिनिमते नमःशब्दस्य सर्वत्रैव विभाषा, पुरःशब्दस्याव्ययस्य नित्यमेव ।

“नमस्तुरसोर्गोः” (८।३।४०) पाणिनिमुच्यते । तत्र विद्वान्कौमुदी—गतिसंज्ञयो-
रनयोर्विसर्गस्य सः कुपोः परयोः, नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतित्वात् कृञो धोने विभाषया
गतिसंज्ञा ; तदभावे भ्रमः करोति । पुरोऽव्ययमिति नित्यम् गतिसंज्ञा ; पुरस्करोति ।
अगतित्वात्त्रैः पूः पुरोः पुरः प्रवेष्टव्याः ।

(२) अपि शब्दात् समासेऽपीति बोध्यम् । तिरःशब्दस्यान्तर्धानार्थे समासेः ।

तिरसः क्वञि सर्वत्र विसर्गस्य सो वा सगात् । तिरस्कृत्य
तिरःकृत्य ; तिरस्कृत्वा, तिरः कृत्वा ; व्यवस्थितविभाषया
नित्यम्, तिरस्कारः ।

१० । द्वित्रिचतुरां कृत्वोऽर्थे ।^{७१}

[द्वि, त्रि, चतुराम् ६॥, कृत्वोऽर्थे ७।]

एषां कृत्वोऽर्थे वृत्तीनां विसर्गस्य क, ख, प, फे षो वा
सगात् । द्विष्कुरु, द्विःकुरु ; त्रिष्पट्, त्रिःपट् ; चतुष्पीतम्,
चतुःपीतम् । कृत्वोऽर्थे इति किम् ? चतुष्पार्श्वम्, नित्यम्
पूर्वेष्वैव । (१)

११ । इसुसोरपेक्षायाम् ।

[इसुसोः (इम्, उम्) ६॥, अपेक्षायाम् ७.] (२)

इसुसोर्विसर्गस्य षो वा स्यात् । सर्पिण्डिव, सर्पिःपिव ;
यजुष्कुरु, यजुःकुरु ; अपेक्षायामिति किम् ? तिष्ठतु सर्पिः
पिवोदकम् ।

(१) . एवं चतुष्कपाल इत्यादिवपि पूर्वेष्वेव नित्यम् । द्वित्रियतुर्ण इत्थं किमर्थम् इह
मा भूत् पञ्चकृत्वः करोति इति भाष्यम् ।

(२) अपेक्षा नाम कार्थनिमित्तधीरन्वोऽत्यसम्बन्धः, अन्वयधीधयोऽप्यकार्थनिमित्तं यावत्,
सा च सामर्थ्याऽपरपथाया । अत्रेदमपि ज्ञातव्यं यत्, “अधाल्भिक्षितं समानाधिकरण-
नसमर्थेवदन्वति” तेन सर्पिःपिवित्रित्यादौ न फलं तयोः सामानाधिकरण्येन सामर्थ्येऽपि
धाल्भिक्षानाऽभावात् असमर्थतुल्यत्वम् । इसुसो च प्रातिपदिकावयवो गृह्यते ; तेन
“पत्युः कार्थः, सव्युः पाकः, कथिभिः कृत” नित्यादौ न प्रसङ्गः, तत्तत्स्थानं इसुसोः
प्रातिपदिकाऽवयवत्वाभावाद्दिति सिद्धान्तकौमुदीटीकायां तारानाथः ।

१२ । समासेऽनुत्तरपदस्थयोनित्यम् ।

[समासे अ, अनुत्तरपदस्थयोः अन्-उत्तर-पदस्थ] ६१, नित्यम् १ ;

इसुसोः समासे विसर्गस्य षः स्यात् । सर्पिष्कुण्डम्, यजु-
ष्पाठः ; अनुत्तरपदस्थयोरिति किम् ? महासर्पिःकुण्डम् । (१)

१३ । असः क्वकमिकंसकुम्भकुशीकर्णी- पात्रेष्वनव्ययस्य ।

[असः ६१, क्व, कमि. कंस, कुम्भ, कुशी, कर्णी, पात्रेषु ७॥, अनव्ययस्य (न-
अव्यय) ६१] (२)

असन्तस्य, क्वजादौ समासे विसर्गस्य सः स्यात् । अय-
स्कारः, ययस्कारः, अयस्कामः, अयस्कंसः, अयस्कुम्भः, अय-
स्कुशी, अयस्कर्णी, अयस्पात्री ; अनव्ययस्येति किम् ? अश्वः-
कारः । नोत्तरपदस्थस्य, सर्वायःकारः ।

(१) समासे परपदमुत्तरपदम् महत्सर्पिः महासर्पिः, कम्बुधारये परत्वात् सर्पिः-
शब्दोत्तरपदत्वम् ; वाक्ये तु परमसर्पिष्करोति, परमसर्पिःकरोतीति पूर्वेषु (१.३।११)
विकल्पः ।

(२) पाणिनिना अकारादुत्तरस्य विसर्गस्य सः विहितः (८.३।४६) पाणिनि-
सूत्रम् ; क्वशब्देनाऽच तदादिशब्दस्य तेन क्वधातोः क्वत्प्रत्ययनिष्पन्नशब्दमात्रस्य यहश्चम्,
समासे तस्यैव घटकत्वसम्भवात् । असन्तस्य क्वजादावेवेति नियमो नित्यार्थमेवेति पत्र-
नाभपञ्जिका । अयः + कारः, ययः + कारः, अयः + कामः, इत्यादि विशेषः । कमेः
सप्रत्ययेन कंस इति सिद्धं, तत् कमियहश्चैवैव सिद्धे कंसयहश्चैनं प्रापयति उष्ण-
दीनामव्युत्पत्तिपक्षे कस्कादित्त्वमिति गोश्रीचन्द्रः । स्त्रियाश्चित् संक्षिप्तसारवार्तिकान्
अयस्कुम्भीत्यादीनां सिद्धिः ।

१४ । अधःशिरसोः पदे ।

[अधःशिरसो. (अधस, शिरस) ६॥, पदे ७।] (१)

अनयोः पदे सः स्यात् । अधस्यदम्, शिरस्यदम् ।

१५ । कस्कादिषु च ।

[कस्कादिषु (कस्क + आदि) ७॥, च ०१।] (२)

अनुकरणत्वाद्दीर्घः । एषु यथायोगं षसी भवतः । कस्को याति, कुत आगत इत्यण् कौतस्कुतः, अहस्करः, तमस्काण्डम्, मेदस्त्रिण्डम्, वाचस्पतिः, गीष्पतिः, भ्रातृष्पुत्रः । क ख प फ इति निवृत्तम् ।

१६ । अतो ह्यतो-रुः ।

[अतः प्रः, ह्यतोः (ह्यत्, अत्) ७।, उः १।] (३)

(१) अत्रापि "समानं" इति शीघ्रम्, तेन समानाभावे "अधः पदम्, शिरः पदमिति" अनतरपदस्थस्यैव, परमशिरःपदमिति च सिद्धान्तकौमुदी ।

(२) कस्कादयो यथा—कस्कः, कौतस्कुतः, भ्रातृष्पुत्रः, शनस्कर्णः, सद्यस्काण्डः, सद्यस्की, साद्यस्कः, कास्तान्, सर्पिष्कुण्डिका, चतुष्पतिभ्यम्, वर्हिष्पलम्, यजुष्पत्रम्, अयस्काण्डः, तमस्काण्डः, अयस्काण्डः, मेदस्त्रिण्डः, भास्करः, अहस्करः;—आकृति गन्धोऽयम् । कौतस्कुत इति तद्विज्ञानस्य गणपाठात् कुतः कुत इत्यत्र विसर्गो भवत्येव इति गीयीचन्द्रः । ककनिकामत्यादि सूत्रे (१३ १३) कर्णोऽशब्दीपादानात् कर्णे परे न प्राप्नोतीति धनस्कर्णोऽयस्य कस्कादिषु पाठः इति गीयीचन्द्रः । तमस्काण्डादिः समानार्थ एवेति संक्षिप्तसारसूत्रात् (स. पा. १४०) अस्ति तमः काण्डं पश्य वाचः पति इत्याद्य-समासे न भवति । सुहः शब्दस्य ककारपकारपरस्यैव कस्कादित्वमिति केचित् सुहृत्काण्डः ।

(३) अत् इति तपरशङ्क्यात् केवलस्यैव 'अकार'स्य शङ्क्यभेदमन्वर्थः । कीऽच, इत्यत्र विसर्गस्थाने उले कृते, क + उ + अत् इति स्थिते अनेत्यस्याकारे परे न उकार-

अति, हृशि च परे अतः परस्य विसर्गस्य उर्भवति ।
कीगतः, कीऽत्र ; हृशतेरिति किम् ? क आगतः ; अत इति
किम् ? देवा अत्र ।

१७ । इचो रोऽञ्भयोः ।

[इचः ५, रः १, अञ्भयो. (अच्, हृश्) ७] (१)

अचि, हृशि च परे इजन्तादिसर्गस्य रो भवति । कवि-
रत्र, कैरिह, वधूर्याति ; अञ्भयोरिति किम् ? हरिः
पातु वः ।

१८ । अङ्गो लुकि सुपोऽहपरान्तिरयन्तरे ।

[अङ्गः ६, लुकि ७, सुपः ६, (अ[न]-इप, रानि, रयन्तरे) ७] (२)

उत्वाद्यपवादोऽयम् ; अचि, हृशि च परे, सुब्लुकि, अङ्गो
विसर्गस्य रो भवति । अहरत्र, अहर्मूलम्, अहरिदम्, अह-

स्थाने वकारः प्रवर्तते, तस्य अङ्गिरङ्गत्वात्, एकपदान्तत्वादनन्तरं गुणस्य । तथाहि
परिभाषा—“असिद्धं वहिरङ्गमनन्तरं” अनन्तरं कार्ये कर्मण्ये वहिरङ्गकार्यमसिद्धं
स्यात्, तदान्तितकार्यस्य, प्रकृतेरन्तरान्तरं, प्रकृतेर्बन्धिः, वहिरङ्गम् । मुतादकारात्
विसर्गस्य न उल्लम्, कथा—एहि सुमीतः अत्र साहि ।

(१) र इत्यस्याऽकार उच्चारणार्थः । र्फविधानसामर्थ्यात् पुनः (सूत्रान्तरि)
प्राप्ते विसर्गे न भवति । तस्यासन्नवद्व्यवस्था नामङ्गनीयेति बोधोच्यते । इच इति
किम् ? कीऽत्र ।

(२) यद्यपि सुपीऽयस्य न लुक् सम्भवति, तथापि अकार्यमेव सुप इत्यस्तीपादानम् ।
अहरत्र, इत्यत्र अहः + अत्र इति स्थिते अती अन्तोः (११।१६) इत्यनेन उल्लप्राप्ते

यीति ; सुबलुकीति किम् ? अहीभ्याम्, अहीभिः ; अरूपादि-
 ष्विति किम् ? अहीरूपम्, गतमही रात्रिरामना, अहीरथन्तरं
 साम, कथमहीरात्रः, (१) एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति ;
 “क्ये पदत्वात्” अहृथ्यति, अहृथ्यते ; लुकीनि किम् ? दीर्घाहा-
 निदाघः, हे दीर्घाहोवा, अत्र—हल इति (२।३।१८) सुलोपः ।
 “उषबुर्धोऽनौ” । “नार्पतादयो वृद्धौ” ।

विप्रतिषेधे परं कार्यम् (तुल्यवत्प्रतिरोधे परं कार्यं स्नात) इति परिभाषया उवाचः ।
 अहरिदम् अहः + इदम् इति स्थिते मीभगो इत्यनेन (१।३।२०) यल्लोपमाभी पुरस्ता-
 दपवादोऽन्तरान् विधीन् बाधते, नीचरानिति परिभाषया तन्निषेधः ।

(१) सूत्रे रात्रिशब्दे परएव निषेधः, न त रात्रि षरे, तत् कथ-महीरात्रः’
 इत्यत्र न रजम् इत्यत्र आह एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति, एकदेशे एकाऽवयवे विकृतं
 विकृतिं ह्यन्तरं प्राप्तम् अनन्यवत् न अन्यवत् प्रकृतेस्तुल्यरूपमेव भवति, अथाह रात्र-
 शब्दोऽत्र रात्रिशब्दस्योकारलोपे निषेधः, ततश्च रात्रिशब्दस्तुल्यरूप एव, अहश्च रात्रिर्इति
 समाहारे इत्यः, “स्त्रीपुंसादित्वात्” (५।१।६६) समासान्, ‘पुंस्त्रो रात्रिश्चागणा’दिति
 (४।३।६६) पुंस्त्वम् । अहरिच्छति अहम् + क्यच्, नः क्ये लौ (२।१।२) इत्यनेन नकारस्य
 पदत्वम्, ततोऽहम्सञ्जव् प्रतिदीवामिति (१।३।२) नक्षत्राण्येविसर्गः, अनेन च विसर्गस्याने-
 र्, अहृथ्यं + ति (लट्) अहृथ्यति ; अहरिवाचरति अहम् + क्यच्, (२।१।२) इत्यनेन
 यद्वत्, (१।३।२) नक्षत्राणि विसर्गः, अनेन विसर्गस्याने र्, अहृथ्यं + ति, क्यश्चेत्याऽत्र क्यच्-
 क्यडोर्बहुषम् । अहृत् लु रिफएव परे रेफं नैच्छति, तस्यै अहीरथनमित्याद्यपि भवत्येव ।
 इतिज्ञता तु प्रत्युदाहरणवत् दर्शयता अहमनस्य सन्दिग्धत्वं सूचितम् । नतमहीरु-
 मित्याद्युदाहरणेन असमासेऽपि भवतीति सूचितमिति गीशैचन्द्रः । लुकीति अहृथ्येन
 लुपि नास्य प्राप्तिरेवेति दीर्घाहा निदाघ इत्याद्युदाहरणैः सूचितमेव । लौवे तु दीर्घाह-
 व्यं न हे दीर्घानुव्यं इति बोद्धव्यम् । उषसि प्रातः वृष्यते, उषः + बुधः इति स्थिते,
 उवाचपदादेन रत्वं निपात्यते, अग्निभिद्राघे तु उषीवुष इति भनत्येव, वृपतेरिदं, “नार्प-

निपातनाबोत्वविसर्गौ । चतुर्थं (१) इति निपातनात् ।

१६ । अहरादेर्वा पत्यादिषु ।

[अहरूदेः (अहः-आदि) ६।, वा ०१।, पत्यादिषु ७॥] (२)

एषां पत्याद्दी परे विसर्गस्य री भवति । अहर्पतिः, अह-
स्पतिः ; गीर्पतिः, गीष्पतिः ।*

२० । भोभगोऽघोऽवर्णेभ्यो योऽचि लोपो वा ।

[भोभगोऽघोऽवर्णेभ्यः (भोस्, भगोस्, अघोस्, अवर्णं) ५॥, यः १।, अचि ७।, लोपः १।, वा १।]

वाशब्दोऽच समुच्चयार्थः (३) । अचि परे भोःप्रभृतेर्बिसं-

तम्" रः स्वरवसानयोरसुपि (१ ३।३) इत्यस्वापवादः, आदिशब्दात् नापांलं, नाकंटं, नार्पतमित्यादीनां ग्रहणम्, रकारस्य वृद्धात्पदत्वे (सुकारवृद्धावित्यर्थः) एवाऽयं विधिः, यत्र वृद्धा आदि कृते न विसर्गः स नार्पतादी गणनीयः इति भावः, नात्यत्र । तथाहि नारीशब्दाच्चिच्, टिलोपः, नारिधातुः, ततः क्तिप्, क्तिपि परे चिचो लृक् च कृते नार इति शब्दगतः नारः कपालश्चिचिष्ठीसमासे नाःकपालमिति गीथीचन्द्रः ।

(१) चतुर्थी पूरणः इति षट्पत्ये विसर्गाभावो निपातनात् ।

(२) आदिशब्दात्, सुवर्लेकः, ध्रुपुत्र इत्यादीनां संवहः ; इयं गीः पतिरस्मा इत्यत्र नास्य प्रवृत्तिरिति श्रीपतिः । अतिः, मणः, पुत्र इति पत्यादिः वक्ष्यते ।

* संज्ञितसारमते गीथ्यतिरित्यसाधु । गीःपतिरिति साधु । तत्रैतत्सूत्रस्य उपपन्न इत्युदाहरणं सम्यदाशयविरुद्धमेव पत्यादिषु वक्ष्यन्त्याऽपाठान् ।

(३) पूर्ववदादेव वाऽनुवृत्तौ एतेऽभिन् वापङ्गुणं निरर्थकमिति चेदाह "वाशब्दोऽच समुच्चयार्थः," अत्र वाशब्दस्य विभावार्थो न, किन्तु समुच्चयकपोऽर्थः, लोपो वा लोपस्य भयतीति श्रवणं । कमदीवरम् 'ल' इत्यस्ये परे नित्यमेव लोपमिच्छति ।

गंस्य लघुप्रयत्नतरो (१) यो भवति ; लोपो वा । भोयत्र, भोऽत्र ; भगोयागच्छ, भगीत्रागच्छ ; अघोयेहि, अघोएहि । अवर्णान्तात्—कयास्ते, कत्रास्ते ; देवायिह, देवाइह । कथं देवोऽत्र इति निरवकाशा हि विधयः सावकाशान् विधीन् बाधन्ते इत्युत्वं भवति । (२)

२१ । व्योञ्च । [व्यीः (व्, य्) ६॥, च ०१॥] (१)

क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तते इति पदान्तेऽचि परे वकार-
यकारयोर्लोपो वा भवति ।

(१) लघुप्रयत्नतरोः=लघुस्वारणः, यस्मिन्स्वारणे जिह्वाग्रोपायमभ्यसूत्रानां ग्रैथिल्यं सं लघुस्वारणः इति सिद्धान्तकौमुदी ।

(२) निरवकाशा नाम खल्पप्रसराः, सावकाशा बहुप्रसराः, तथाहि केवलादकार-
रान् उत्तरतो विसर्गस्य स्थाने अकारे परे विहितस्य उत्पत्त्यस्य, अकाराकाराभ्यामुत्तरतो
विसर्गस्थाने अचि परे विहितयोर्यत्नलोपोरपेक्षया निरवकाशत्वं, यत्नलोपोश्च उत्ता-
पेक्षया सावकाशत्वम्, अत उत्पत्तिविधिना यत्नलोपोविधिविधिः, अथवा “पूर्वविप्रतिषेधे
परद्वयार्थमित्यनेनै यत्नलोपोरेव प्रथमो अतो इत्यतो इः (१।३।१६) इत्यस्य वेद्यर्थोपनिः।

(३) ननु एकयोगविनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः, सह वा निवृत्तिरिति न्यायान्,
भीःप्रभृतेरेवाऽनुवृत्तिकविता, तत् कथं अर्थं एवाऽनुवर्त्तते ? इत्यत आह “क्वचिदेक-
देशोऽप्यनुवर्त्तते” इति, “यावत्सम्भवलावचिधि”रिति न्यायसूत्रमिदम्, भीःप्रभृतेरेव
व्यी न ज्ञः, कथं तयोर्लोपोविहितः स्यात्, अस्ति यकारस्य सम्भव इति चेत्तस्य लोपो
तदादेशविधेर्वैयर्थ्यमेवापदीत, अतः केवलाऽवर्त्तस्याऽनुवृत्तिः । “एकदेशोऽचि लोपो
वेतिरूपः तस्याऽनुवृत्ति”रिति पदानामपञ्जिका । वस्तुतस्तु अनन्तरस्य विधिः प्रतिषेधो
वेति न्यायस्य लोपो एवाऽनुवर्त्तते नान्यः । मञ्जूकमुत्या पूर्वन्तरविधिः (१।३।१६) काशब्दः

वटइदम्, वटविदम् ; हाआनय, हावानय ; तथाहुः,
तआहुः ; तस्माइदम्, तस्मायिदम् । इह वृक्षवृक्षमाचष्टे षौ
विच्-णिलोपः वृक्षआयाहि, वृक्षवायाहि ।

२२ । हृशि नित्यम् । [हृशि ७, नित्यम् ०२]

हसि परे भोःप्रभृतेर्विसर्गस्य व्योञ्च नित्यं लोपः स्यात् ।
भोगञ्च, भगोगञ्च, अघोयाहि, देवागञ्चन्ति । व्योञ्च—वृक्ष-
याति ; देवोयातीति उत्वविधेर्निरवकाशत्वात् । हृशीति
किम् ? भोःपाहि, वृक्षक्करोति ;—व्योरिति निवृत्तम् ।

२३ । तदेतदोः सोरकोरनञ्समासे हलि ।

[तदेतदो. (तत्, एतत्) ६॥, सोः ६॥, अकोः ६॥, अनञ्समासे ७, हलि ७]

एतयोरककारयोः सोः सम्बन्धिना विसर्गस्य हलि परे
लोपः स्यात् । सकर्त्तु एषयाति ; क्वचिद्व्येकी (१) “सो-वा

सङ्गच्छते, परसूत्रे नित्ययैहसाय । पाणिनिमते भोःप्रभृतेरुत्तरतोऽपि यकारलोपः स्यादेव,
तथाहि षीतो गार्ग्यस्य (पा३।२०) इति पाणिनिस्त्वम् । वृक्षवृक्षमाचष्टे इति सुपसन्-
करोतीत्यादिना (३।१।२४) षिच्, एष्टवत्त्वात् टिलोपे प्राप्ते यावत्सम्बन्धावधिधिरिति
व्याधेन वृक्षित्यस्य षट्कार्युद्योःलोपः, ततो वृक्षवीति नामधातुः, ततो विच्, विषी लोपः
षीलोपश्च, वृक्षक् इति शब्दः, तस्य प्रथमेकवचने वृक्षक्, वृक्षक् + आयाहि वृक्ष आयाहि
वलोपः । एवं अत्रयुञ्जमाचष्टे इति विच् टेः (युञ्जित्यस्य उ, अयोः) लोपः, अत्रयि
नामधातुः, ततोविच्, विषी लोपः षीलोपः, अत्रय् + आयाति, अत्रआयाति वलोपः

(१) क्वचिदिति द्विष्टप्रयोगेषु समर्थनीयम्, एवं “सो वा सो वा भवाञ्चइत्”
इत्यत्राऽपि । इषधातोर्घञ्जन एष इति रूपं, एष तु एषो वर्त्तत इत्युल्लेखेन, तथा वर्ध

भवेन्नहि भवेदिति मे वितर्कः” “एषो हनूमान्” । अकारिति किम् ? सकाराजा, एषकोयाति ; अनञ्समासे इति किम् ? असोवा अनेषोवा ; हलीति किम् ? सोऽयम् ।

२४ । वा शरि खर्परे । [वा ०११, शरि ७१, खर्परे ७१] (२)

खर्परे शरि परतो विसर्गस्य लोपो वा स्यात् । कश्चो-
तति, कःश्चोतति ; कष्ठीवति, कःष्ठीवति ; कस्तम्भः, कः-
स्तम्भः । खर्पर इति किम् ? कःस्वरः ।

२५ । शरि शर् । [शरि ७१, शर् ०११]

शरि परे विसर्गस्य सदृशतमः शर् वा स्यात् । कश्चेते,
कःश्चेते ; कषण्डः, कःषण्डः ; कसाधुः, कःसाधुः ।

२६ । चक्रे शः सोऽप्यनन्तस्य ।

[च,क्रे ७१, शः ११, सः ६१, अपि ०११, अनन्तस्य [न-अन्त ६१]

च,क्योः परतो विसर्गस्य शो वा स्यात् । कश्चरति,
कःश्चरति ; कश्चात्रः, कःश्चात्रः ; अपदान्तस्य सस्य च नित्य-
मेकपदे वृद्धति ।

वाचिनः सशब्दस्य सोवर्ण इति प्रयोगः । यत्र नजा सङ्ग न समासुक्तं भवत्येव, न स
कार्त्तान् नैष याति ।

(२). खर परी यस्यात् इति षड्व्रीहिः ।

२७। ट्ठे षः । [ट्ठे ७, षः १।]

ट्ठे परतो विसर्गस्य षो वा स्यात् । कष्टीकृते,
कः-टीकृते ; कष्ठकारः, कःठकारः ।

२८। तथे सोऽप्यसपरे ।

• [त,थे ७, स. १।, अपि ०१।, असपरे (न-सपर) ७।]

त,थे परतो विसर्गस्य षो वा स्यात् । कस्तपस्वी,
कः-तपस्वी ; कस्थकारः, कःथकारः ; असपर इति किम् ?
कः-त्सरः ।

२९। नञ्चामस्य चादौ तथैवाऽतुकि ।

[नः ६।, च ०१।, अमस्य (न-म) ६।, चादौ (च-आदि) ७।, तथा ०१।, एव
०१।, अतुकि (न-तुक्) ७।] (१)

च, छे, ट्ठे, त,थे परतोऽमस्य नस्य च तथैव श, ष, सा
भवन्ति । भवांश्चरति, भवांश्चादयति, भवांष्टीकृते, भवां-
ष्ठकारः, भवांस्थ्यङ्गि, भवांस्थुङ्गिति । अमस्येति किम् ? प्रश्नान्-
चिनीति ; अतुकीति किम् ? भवाञ्छेति ; असर्षर इति किम् ?
भवान्त्सरः ।

(१) क्रमदीश्वरेण केवलं प्रश्नानित्यस्यैव वर्जनं कृतम्, तेन तन्मते दस्य उपशमे
इत्यस्यऽपि क्षिपि प्रदानिति रूपं भवति, ततः प्रदान् + चिनीति इत्यत्र पदांश्चिनीतीति
भवत्येव । तन्मतेऽस्य सूत्रे पदान्त्सानुवृत्तिः ।

३० । कानि कानः सः ।

[कानि ७, कानः ६, स. २।] (१)

कानि परे कानित्यस्य नकारस्य सः स्यात् । स्यानिवस्वा-
द्विसर्गो नेष्यते । कांस्कान् ।

३१ । पे नूनः । [पे ७, नूनः ६।] (२)

पकारे 'नून' इत्यस्य नस्य सः स्यात् । नृंस्याहि ।

३२ । मः सुटि । [मः ६, सुटि ७] (३)

सुटि परे समो मस्य सः स्यात् । संस्कर्त्ता, सुटि सलोपो
वा संस्कर्त्ता ।

(१) कानिति द्वितीयावहृवचनान्तपदमनुक्रियते । कानि द्विरुक्त इत्यभ्यासात्, यत्र कानित्यस्य द्विरुक्तिक्रमेवाऽङ्गं विधिकेन 'हकान्कानेष्यति' इत्यत्र न स्यात् । नून-नकारस्य सकारे कृते विसर्गः कथं न विधीयते ? इत्यत्र चाह स्यानिवस्वादिति । कांस्कानित्यनुसाराऽनुनासिकाभ्यां हेरुष्यम् । कांस्कानिति रूपान्तरम् । कान् कान् पश्यसि इत्यत्र प्रथमकिञ्चिदस्य प्रशार्थकत्वात्, द्वितीयस्य कुस्मितार्थकत्वाच्च कान् कुस्मितान् पश्यसीति तदर्थः, अत्रापि द्विरुक्त्यभावात्स्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः ।

(२) नूनं इति द्वितीयान्ताऽनुकरणम्, तस्य षष्ठे कवचने नूनः । तेनाऽनु-नासिकानुसाराभ्याम् हेरुष्यम् नृंस्याहीति रूपान्तरम् । शीपतिस्तु 'नृन्' इति लुप्तषष्ठे-कवचनान्तं पदं कृत्वा नकारस्य विभाषाऽनुनासिकाऽनुसारादीपान्धानौयविधानेन पञ्च रूपान्म्याह,—तथरहि पदनाभसते नृंस्याहि, नृंस्याहि इति पदद्वयम् ; शीपतिमते नृंस्याहि, नृंस्याहि, नृंस्याहि नृंस्याहि, नृन्पाहि नृन्पाहि, नृन्पाहीति पञ्च पदानि ; सिङ्गलकौमुद्यात् नृन्पाहि, नृन्पाहि, नृन्पाहि, नृन्पाहि, नृन्पाहि, नृन्पाहि इति पञ्च पदानि सन्ति ।

(३) सुटि नकारस्याऽन्यस्यासम्भवात्समीनकार एवाऽवधीयते इत्याह सम इति । सम्+ङ्+ता, सम्भयुंपादित्यादिना (१।१।१२) सुट्, सम्+कर्त्ता, इति स्थितिः ।

३३ । पुमः खय्यखर्परे चुट्टोस्तु शष्पौ ।

[पम. ६।, खयि ७।, खर्परि ७।, चुट्टोः ७।, तु ०१।, श,षी १।] (१)

खयि परे पुमो मस्य सः सगात् । च, छे, ट, ठे तु श, षौ ;
अनेनाऽत्र प्रकरणे विसर्गसगाऽकरणं प्रत्येतव्यम् । पुंस्कासा,
पुंस्वम्, पुंश्चली, पुंष्टीकः ; अखर्पर इति किम् ? पुंश्चौरम् ।

अनेन सूत्रेण सत्वे संसृक्ता संसृक्ता इति पदद्वयम्, समो वा लोपमेके इति भाष्यम्,
ततः स लोपे संसृक्ता, संसृक्ता इति चान्यत्रपदद्वयम्, ततोऽनघीति (१।२।६१) सकारस्य
द्वित्वपत्रे संसृक्ता, संसृक्ता इति च त्रिसकाररूपद्वयम्, अनुस्वारस्यायच्-
त्वादिति सिद्धान्तोक्तिः । ततोऽनुनासिकवता त्रयाणां श्रः खयः (१।२।७०) इत्यनेन
ककारस्य द्वित्वे संसृक्ता, संसृक्ता, संसृक्ता, संसृक्ता, संसृक्ता, संसृक्ता
इति षट् पदानि ; अनुस्वारवतामनुस्वारस्याऽपि द्वित्वे षादश । एषामष्टादशानाम् (अनु-
स्वारवताम् १२ + अनुनासिकवताम् ६ = १८) तकारस्य—ऋभ्याम् यच् (१।२।२६)
इति द्वित्वे, ततो यषी वर्गयति (१।२।७०) पुमर्द्वित्वे तु एकतं, द्वितं, त्रितमिति
अनुचचारान् (१८ × ३ = ५४), ततोऽघोऽमृत्स्वस्याऽनुनासिकः (१।२।४८) इत्याकारस्य
विभाषयाऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरशतम् (१०८) इति सिद्धान्तकौमुदी । मिथाम् अनुक्लिशति-
रुपाख्यादुक्तमित्यम् ।

(१) शब्दो वाक्यभेदे, सामान्यतः खयि प्राप्ते च, छे, ट, ठयोक्तालव्य-पूर्वस्यो भवतः
इति भिद्यते । अत्र 'पुम्' इति संयोगान्तलोपे कृतेऽवशिष्टस्याऽनुस्वारस्य, संयोगान्त-
स्वेति (१।२।११०) सकारलोपे मकारस्यैव कार्यित्वान् । ननु सकारस्य विसर्गे कृते च, छे,
ट, ठे (१।२।२६, १।२।२७) ऋषाभ्याम् भवितव्यम् किं चुट्टोः शष्पाविति करणेनेत्याहं-
ङ्ग्राह्येति, अत्र प्रकरणे सकारस्य विसर्गे न कर्तव्य इति भावः । "व्याजा-
न्ध्रे ने"ति वार्तिकवत्यान् पुंस्थानमित्येव भविष्यति ।

३४ । अत्र नमः प्रागनुनासिकोऽनुस्वारो वा ।

[अत्र अ, न, मः ५।, प्राक् ०१।, अनुनासिकः १।, अनुस्वारः १।, वा ०१।]

भवाँश्चरति, भवांश्चरति ; पुंस्थामा, पुंस्थामा । पदान्त
इति निवृत्तम् ।



अथ षत्वप्रकरणम् ।

३५ । इचकुरो नुम्विसर्गव्यवायेऽपि सः
षः प्रत्ययादेश-शासिघसिवसामपदाद्यन्तसाताम् ।

[इचकुरः (इच्, कवर्गः, रः) ५।, नुम्विसर्ग, व्यवाये ७।, अपि ०१।, सः ६।,
षः १।, प्रत्ययादेश-शासि, घसि, वसाम् ६॥, अपदाद्यन्तसाताम् (न-पद-आदि, अन्त, सात्)
६॥] (१)

इच्, कवर्ग, रेफेभ्यः परस्य प्रत्ययादीनां सकारस्थ षो भ-
वति । अग्निषु, वायुषु, पितृषु, गोषु, नौषु, वाक्षु, क्रुङ्क्षु,

(१) इच् (इ, उ, ऋ, ए, ओ, ऐ, औ), कु (क, ख, ग, घ, ङ), र, एतेषां
समाहारे इन्ः, ततः पञ्चम्यकवचनम् । व्यवायशब्दस्य व्यवायशब्दोऽर्थः, नुम्विसर्गाभ्यां
(नुम्व-नुमागमः, विसर्गः प्रसिद्ध एव ताभ्याम्) व्यवधाने कृतेऽपि, अपिशब्दादव्यवहिते
कार्थ्ये व्यवहितेनेति मिति गम्यते । अथेद्वादेशत्वादेव घनेः पत्वे सिद्धे किं घसिग्रहणेन,
संशयं—आदिशब्दे इत्यादेशः सकारः, यत्र सकार एवादिशब्दे तत्र षत्वं, यत्रानेन
सद्वादेशत्वात् न स्यादिति घमादेशे घकारसहितेऽदिशात्तदव्यवचनम् । अनेन तु समसा-
देशानां शासि-घसोरिव सः ष इति नियमाद्येनेवेदं ब्रह्ममिति व्याचक्षते ।

वापुं । “ख्वाच्च । ख्वात् (ल्, व्, य) ५।, च १०।”—हृत्षु,
 हृत्त्वुषु, ख्युषु ; आदेशस्य—सिषेच, सुष्वाप ; “अत्तवर्गपराः
 सादयः सोपदेशाः”(१)—स्त्रि, स्त्रिदि, स्वदि, स्वञ्चि, स्वपयञ्च,
 सृपि, सृजि, स्तृ, स्तृ, स्त्र्या, सेह, सृ,वर्जामिति, तथाच—सूच,
 सूत्र, स्तन, संग्राम, साम, सभाज, स्तेन, स्तोमानामसोप-
 देशत्वम् । शसि, घसि, वसां—शिटम्, जत्तुः, उपितम् ।

(१) अयं केषां धातूनां सकारादेशः सम्भवतीति दर्शयन्नाह—अत्-भवर्गपरा इति । अच् (अ-धौ) च, तवर्गः (त—न) च, अच् तवर्गो, तौ परौ ध्वः ते अच्-त्ववर्ग-पराः । अस्मिन्नर्थे यद्यपि अत्तवर्गपरत्वं धातोरैव प्रसज्येत, न सस्य, तथापि “सविशेषणं विधिनिषेधौ विशेषणमुपसक्रामतो विशेष्ये वाधिते सति” इत्यनेन विधिरूपं अत्तवर्गपरत्वस्य विशेष्येण धातुना सहान्वयवाधे विशेषणे सकार एव प्रवृत्तिः । शिट् = शास + क्त, “शासः शिषडहलोरनाडः” (३।१।४३) इत्यनेन शासस्थाने शिप् + त इति स्थिते अनेन पत्वम् शिप् + त इति जातं, ततः “टुना धाडति” (१.२.६६) तस्थाने टत्वं शिट् ; जत्तुः = अद् + उत् (लिट्), “मुडभनपि—लिदि वा” ।

७ विशेषणेन सह वर्तते इति सविशेषणं पदं तस्मिन् विधिषु निषेधस्य तौ ; सवि-
 शेषणं पदे यौ विधिनिषेधौ वा यथासम्भवं विधिनिषेधयोरन्यतर इति भावः, विशेष्ये
 वाधिते सति (विशेष्येण सहाऽन्वययोगाऽसम्भवे सतीति भावः) विशेषणं पदं उप-
 संक्रामतः सङ्कृतः, यथा, “शिखी विनष्टः पुरुषो न नष्टः” इत्यत्र शिखानिशिटत्वेन
 शिखी सविशेषणं पदम्, ‘विनष्टः’ इति विधिः, तस्य, ‘पुरुषो न नष्टः’ इत्युत्तरवाक्यात्,
 विशेष्येण पुरुषेण सहाऽन्वयवाधे, विशेष्ये शिखायामेव प्रवृत्तिः, एवं “एकतारं
 नभी नैव द्रष्टव्यं सुखमिच्छता” इत्यत्र नभसोऽतीन्द्रियत्वात् न द्रष्टव्यमिति निषेध-
 विशेषणे एकतारायामवगमन्यः । एवमत्र सोपदेशाः सादयोऽत्तवर्गपराः, अत्र
 अत्तवर्गपरा इति विधिः, तस्य विशेष्येण धातुना सहाऽन्वयवाधे विशेषणे सकार
 एव प्रवृत्तिः ।

नुमादिव्यवायेऽपि सर्पींषि, सर्पिःषु, परत्वात् षत्वे कृते विस-
र्गस्य “अरि अर् (१।३।२५)” सर्पिष्षु, नेह निंस्ते । अपदाद्यन्त
सातामिति किम् ? पदादेः दधिसिकः, व्यतिसे; पदान्तस्य
असिस्तव । सात्—अग्निसात् । इचकुर इति किम् ? दास्यति,

(१।३।२०१) इत्यनेन अदस्थाने घञ्, घञ् + उम् “हिरायेकाचः” (१।४।३) इति
द्वित्वम्, “घञ्गङ्गी जः” (३।४।३०) इत्यनेन अभ्यासस्य घञ् अकारः, जघञ् + उम् इति
स्थिते ‘गम, हन, जन, खन घसामिति’ (३।३।८३) इत्यनेन उपधालोपे जघञ् +
उम् इति स्थिते, अनेन षत्वे, “खरि प्रथमः” (१।२।५४) इत्यनेन घञ्स्थाने कत्वम्, “रुषीः
पदान्ते” इति (१।३।१) उम्-संस्थाने विसर्गः, जकृष् + उः = जघृष् । उषितम् = वस + त्,
सुधिवसतिविमोहनाथेति (३।४।१४६) इट्, “वषित्वपी”ति (३।३।१३२) वस्थाने उ,
अनेन च षत्वम् = उषितमिति सिद्धम् । “आदेशप्रत्यययोः षत्वे सरकः प्रतिषेधः” इति
भाष्यम् = यथा.कसरः, घूसरः* । तुम्ब्यवधानस्योदाहरणम्—सर्पींषि, सृपधातीरिम्-
प्रत्ययेन सर्पिंस्रश्चो जातः, तस्य प्रथमा बहुवचनान्तं पदमिदम्, सर्पिंम् + जश् “अश्रमसोः
शिर्भल्लचोर्नुम् च” (२।३।६४) इत्यनेन जश्स्थाने शि (इ ि) नुमागमश्च, ततः “सान्त मङ्गत”
इति (१।३।८७) दीर्घः सर्पीन् स इ, अनेन षत्वम्, “नशापदान्ते भ्रली”ति (१।१।४१)
नकारस्याऽनुस्वारः, सर्पींषि । सर्पिःषु—सर्पिंस्र + सु, रुसी. सस्थाने विसर्गः, सर्पिःषु
इति स्थिते, अनेन अश्रमप्रत्ययस्य सस्य षत्वम्, सर्पिःषु इति षत्वकारणाऽनन्तरं “अरि अर्”-
इत्यनेन विसर्गस्य षत्वम् सर्पिष्षु इति सिद्धम् । प्रत्युदाहरति निंस्ते इत्यादि निधि
सुस्थाने अदादि खट्से, नुमागमः, निंस्ते अत्र निषधातोः सकारस्यापदान्तत्वेन
विसर्गाभावान् अ ‘से’ प्रत्ययसम्बन्धिनः सस्य षत्वम् । दधा सेकः दधिसिकः, वि + अति
+ अस + से, ‘अमसो’ इत्यनेन (३।३।८) अकारलोपः, “सः सि” (३।३।१०) इति

* भाष्यमते आदेशो य. सः प्रत्ययस्य (अवयवं षष्ठोप्रत्ययावयवोभूत ईत्यर्थः) यः
स इति योगविभाग. कर्णव्य. ।

त्रियांसि, पयःसु । टीचापदान्ते सः ष इति वक्तव्यम् ।
रारट्पि, पाणिनीये । द्रुत्वं, रारट्टि ।

३६ । स्तौतिण्योरेव सनः षत्वेऽभ्यासादसह-
खदस्विदाम् ।

(स्तौतिण्योः (स्तौति = स्तु, णि - णिजन) ६॥, एव ०११, सनः ६१, षत्वे अ,
अभ्यासान् ५१, असहखदस्विदाम् (न सह, खद, स्विद) ६॥ (१)

सनः षत्वे स्तौतिर्ष्यन्तानाञ्च अभ्यासादिचः परस्य षत्वं
सयात् । तुष्टुषति ; ष्यन्तानां—सिषेचयिषति, सिष्वञ्जयि-
षति ; असहादेरिति किम् ? सिमाहयिषति, सिखादयि-
षति, सिखेदयिषति ; नियमः किम् ? सिसिञ्चति, सुसुषते ;
षत्व इति किम् ? इह नियमो मा भूत् ; सुषुषति, तिष्ठासति ।

सलोप ; उभयत्र सकारस्य पदादौ वर्तमानत्वान् न षत्वम् । टीचाऽपदान्ते इति
वार्तिकम्, अपदान्तविषये टवर्गादुत्तरस्यापि सकारस्य षः स्यात् इति तदर्थः । एतदि
पाणिनिनृमोदितमिति 'पाणिनीये' इत्यनेन सूचितम् (पा. ८।४।४१) ; रारट्टि इत्यत्र
तेनेव पाणिनिमूलेषु सकारस्य षत्वम् ।

(१) एषकारोऽत्र नियमार्थः, सिद्धे सत्यारम्भो नियमः (सिद्धे सति पूर्वपूर्वेति शेषः
पुनस्तत्साधनार्थम् आरम्भः (प्रयत्नः) नियमः, अत्र "इष्कुर." इत्यनेन षत्वसिद्धौ पुन-
रेतत्पूर्वकारणप्रयत्नो नियमार्थमेव) ; तथाहि सनः षत्वे सति स्तौतिष्योरिवाभ्यासादिचः
परस्य नाऽन्वयान् निमित्तान्, अनेन षत्वस्य स्तौतिष्योरन्वेन षीगो व्यवच्छिन्न इत्यन्वयोन-
व्यवच्छेदकधायनेषकारः । इह नियमो मा भूत्, सुषुषति, तिष्ठासतीत्यादौ सनः षत्वा-
ऽभावेऽपि अभ्यासादिचः परस्य सस्य षत्वं कृतमित्यर्थः । स्तौतीति सुधातुः, णिः णिच्-
प्रत्ययान्तः । अत्रेदमपि ज्ञेयं यत् सति स्तौतिष्योरिवेति नियमो न तु स्तौतिष्योः सनेऽत्र,
तथाऽपि सुधावैत्यत्र षत्वं न स्यात् ।

३७ । ऋखात्तसितादितद्वितयोरतिङः ।

[ऋखात् ५।, तसितादितद्वितयोः (तसि-त आदि-तद्वित) ७।, अतिङः ५।]

पदान्तार्थं वचनम् । तसौ, तादितद्विते च परे ऋखात् परस्य सस्य षत्वं सगात् । सर्पिष्टः, वपुष्टः, चतुष्टयम् ; ऋखादिति किम् ? गीस्तः, धूर्ख्वम् ; अतिङ इति किम् ? भिन्द्युस्तराम् । (१)

३८ । निसस्तपतौ सक्तत्सेवने ।

[निसः ६।, तपतौ ७।, सक्तत्-सेवने ७।] (१)

तपतौ परे निसः षत्वं स्यात् सक्तत्सेवनञ्चेत् । निष्टपति सुवर्षम्, निष्टापः ।

(१) सर्पिम् + तस्, वपुस् + तस् चतुः + तयम् (तद्वित-तयत्प्रत्ययः) । गी. + त्सं, धूः + त्वम् (तादितद्वितप्रत्ययः) । भिद् + युम् (भिङ्) भिन्द्युम् + तराम् । सम्भव व्यभिचारे हि विग्रहणमनर्थवद्भवतीति ऋखादिति विग्रहणं न च इत्यस्यैवानुवर्तमानान्तेषां, तेन पयस्यरौमित्यत्र न षत्वप्रसङ्ग इति गीयीचन्द्रः । तादितद्वितं पदान्तवशादि च कुर इत्यनेन प्राप्तं विश्वरयमतएभोक्तं “पदान्तार्थं वचन”मिति । तसौ च परे पदान्तवशाभावात् प्राप्ते नियमार्थं—ऋखादेव तसौ परे षो भवति मान्यत इति च गीयीचन्द्रः । तन्मते तैल, चाच् प्रथमिषु तादितद्वितेषु न भवत्येव, तथाहि सर्पिस्त्वैष, वलुस्त्वाकरोति ।

(१) सेवनम् अशी करणं । निस इति सान्तप्रकृतिरथवा गिरी भविष्यत्सकारेण निहोः, तथाहि निरक्षपी सक्तत्सेवने इति संबन्धिसारसूत्रम् । सक्तदिति किम् ? बहुधा निक्षपति सुवर्षम् । तपतेरथ च न, निक्षपति ।

३९ । अम्बादेः स्थस्य ।

[अम्बादेः (अम्ब चादि) ५।, स्थस्य ६।]

पदाद्यर्थोऽयमारम्भः । अम्बादेः परस्य स्थस्य षत्वं स्यात् ।
अम्बष्ठः, आम्बष्ठः; गोष्ठम्, गोष्ठः, संज्ञायामेव, अन्यत्र गोस्थः ;
भूमिष्ठः ; सव्यष्ठः, अपष्ठः । अम्ब, आम्ब, गो, भूमि, सव्याऽप,
हि, त्रि, कु, शङ्कु, अङ्कु, मञ्जि, पुञ्जि, परम, वह्निः, दिव्यग्नि
(दिवि-अग्नि)(१) । प्रष्टोऽग्रगामिणि । स्थग्रहणात्नेह गो-
स्थानम् । इतः पदादौ विधिः ।

४० । विकुशमीपरिभ्यः स्थलस्य ।

[वि, कु, शमी, परिभ्यः ५॥, स्थलस्य ६।]

एभ्यः स्थलस्य षत्वं स्यात् । विष्ठलम् ; कुष्ठलम् ; शमी-
शब्दस्य संज्ञायां ऋस्वः शमिष्ठलम् (२) । कपिष्ठलो गोत्रे ।
कपिष्ठलः स्यात् गोत्रमादिपुरुषश्चेत् ।

(१) अम्बादेरिति किम् भूस्थः, स्थस्येति किम् गोस्थिति-रत्र स्थ इति स्वरूपस्य न तु
स्थाधातीर्यहणमिति भावः । अम्बायां तिष्ठतीति अम्बा + स्था + क आतः प्रादेरिति
(४।१.३६), ततः “आतो लुगिङिति (१।३.८८) ‘स्था’ इत्यस्याकारलुक्, अम्बा + स्थ इति
स्थिते ‘व्यापोनाञ्चि बहुलमिति’ । अम्बाया आकारऋस्वः अम्बष्ठः । परमे तिष्ठतीति
कः परमेष्ठः ततः किन् औणादिकः परमेष्ठोति पञ्जिका ।

(२) शमीस्थलमित्यत्र ऋस्वपञ्च एव षत्वमिति मित्राः । गोत्रादन्वय कपिष्ठलो मितिः
यत्पूर्विका सन्ततिः स आद्यपुरुषो गोत्रमुच्यते ।

४१ । निनदीभ्याम् स्नातेः कौशले ।

[नि, नदीभ्याम् ५॥ स्नातेः ६।, कौशले ७।] (१)

आभ्यां स्नातेः कौशले गम्ये षत्वं स्यात् । कार्ये निष्णातः,
नदीष्णः, नदीन्न इत्यर्थः । प्रतिष्णातं सूत्रे । प्रतिष्णातं स्यात्
सूत्रञ्चेत् ।

४२ । मातृपितृभ्यां स्वसुः षष्ठ्यलुकि वा ।

[मातृ पितृ-भ्याम् ५॥, स्वसुः ६।, षष्ठ्यलुकि (षष्ठी षलुक्) ७।, वा ०१।]

मातृष्वसा, पितृष्वसा ; षष्ठ्यलुकि वा मातुःस्वसा,
मातुःष्वसा ; पितुःस्वसा, पितुःष्वसा ।

४३ । सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमानाम् ।

[सु. वि, निर्, दुर्भ्यं. ५॥, सुपि, सूति, समानाम्. ६॥] (२)

एभ्यः सुष्यादेः षत्वं स्यात् । सुषुप्तः, विषुप्तः, निःषूतिः,
दुःषमम् ; सुपीति निर्देशः किम् ? सुस्वपिति । विष्टारश्चन्दसि

(१) अत्र यद्यपि स्नातेरेव षत्वं विहितम्, तथाऽपि शिष्टप्रयोग एव श्ररश्मिति
मित्राः । चांद्राम्बु निष्णातखेव षत्वं वदन्ति, तच्च प्रमाचददर्शनीपलेपञ्च दूषितमेवेति
गोशौचम् । तन्मते नि+स्ना+ञनि मिटि निषष्ठाविष्टि भवति । कौशलं नैपुण्यम्,
तदभावे नदीस्नातः । नदीष्णः-नदावगाहनकुशलः । प्रतिष्णातं सुविग्रहम् । सूत्र इति
किम् ? प्रतिष्णातम् शिरः ।

(२) सुपीति 'वचि क्षपीत्यादिना (२।३।१३२) कृतेलस्य षद्वचं, तथाहि सुपेः षत्वं
स्वपी मा सूत, (भाष्यम्) । विस्वप्रः, विस्वप्रमिति, विसुष्वापेति च ; ननु विषुषुपतृत्विच
विशक्तिवन्मन्थिनः (घृ)द्वयस्य कथं षत्वमिति चेत्, सुपः षत्वं कृते पश्चान्द्वित्वमिति वीध्यम् ।

स्यात्, विष्टारः पङ्क्तिनाम ऋन्दः । (१) अभिनिष्ठानो वर्णः ।
स्यात्—स्तनतेरभिनिष्ठानो विसर्गाख्यो वर्णः । (२)

४४ । विष्टरो वृक्षासनयोः ।

[विष्टरः १, वृक्षासनयोः ७॥]

स्तृजो निपात्यते । वृक्षासने विष्टरौ ।*

४५ । समासेऽङ्गुलेः सङ्गस्य ।

समासे ७, अङ्गुले ५, सङ्गस्य ६ ।

षत्वं स्यात् । अङ्गुलिषङ्गे यवाग् ; वाक्ये तु (३) अङ्गुलेः
सङ्गं पश्य ।

४६ । अग्निष्टुदायुष्टोमाग्निष्टोमज्योतिष्टो-
माग्नीषोमभीरुष्ठानगविष्टिरयुधिष्ठिराः ।

[अग्निष्टुत्, आयुष्टोम, अग्निष्टोम, ज्योतिष्टोम, अग्नीषोम, भीरुष्ठान, गविष्टिर,
युधिष्ठिराः १॥]

(१) ऋन्दसीति किम् ?—विस्तारः पटस्य ।

(२) अत्र “स्तन वन शृङ्गे” इत्यस्य भौवादिकस्यैव यद्वचनं, न चौरादिकस्यादन्तस्येति
स्तनतेरित्यनेन सूचितम् । एवञ्चाऽभिनिष्ठमक्षपूष्ंस्त्वैव नतु व्यक्तस्य तथैव संज्ञाविधाना-
दित्यपि चावधेयम् । इह ‘वर्णपदेन विसर्गाख्य इति काशिकामतम्’ वर्णमात्रे विभर्णे
चाऽभिनिष्ठान इति’ विक्राण्डशेषः, वर्ण इति किम् अभिनिष्ठानो गर्भिण्याः ।

* अन्यत्र वाक्यस्य विस्तारः ; ऋन्दोनाम्नि षत्वञ्च विष्टारं ऋन्दः ।

(३) वाक्ये तु इति “तु” शब्दाद्देववाक्ये न स्यादित्यर्थः ।

अष्टौ निपात्यन्ते । अग्निष्टुत् क्विबन्तः । (१)

४७ । सुषामादिषु च ।

[सुषामादिषु (सुषाम-आदि) ७॥, च ०१।] (२)

एषु षत्वं स्यात् । सुषामा, दुःषामा, सुषन्धिः, दुःषन्धिः, दुन्दुभिषेचणम्, परमेष्ठी, हरिषेणः, सुष्ठु, दुष्ठु, दिविषदित्यादि ।

४८ । तुरादेः साढः । [तुरादेः ५।, साढः ६।]

सहेः साढभूतस्य षत्वं स्यात् । तुराषाट्, जनाषाट् ; साढ इति किम् ? तुरासाहौ । आसेवाद्ङ्यवायेऽपि । सेव

(१) अत्राऽपि समासे इत्यस्याऽनुवर्तनम् । समास इति किम् ? अग्निः स्तुतम् ग्रथोति, आयुः स्तोमं वाञ्छति, व्योतिः स्तोमं दहति, भीरुः स्थानं पश्यति, गति स्थिरी मात्रः, युधि स्थिरी जनः । भाष्यमते देवतादम्भे एवाश्रीयीमी, अन्यत्र अश्रीयीमी (नम्रानकी) भाष्यवकौ ।

(२) सुषामादिषु च (दुः३।६८) पाणिनिः, जीभनं साम यस्य सुषामा, सुषामादयो यथा, सुषामा, निःषामा, दुःषामा, सुषेधः, निषेधः, निःषेधः, दुःषेधः, सुषन्धिः, निःषन्धिः, दुःषन्धिः, सुष्ठु, दुष्ठु । गौरिवक्यः संज्ञायाम् । प्रतिष्ठाका, जनाषाहं, नौवेचनम्, (दुन्दुभिषेचणम्) दुन्दुभिषेचनम् । एति संज्ञायामगात् । नचत्ताहा । हरिषेणः, रीद्विषीषेणः, स्या, स्थिन, स्थिना "मिति सव्येष्टु, "ण्यको नावि" (एकारे परे अक-उत्तरस्य सख षत्वम्, हरिषेणः, भातृषेणः, वायुषेणः ; एतीति किम् ? त्रिचीता ; नाकीति किम् ? पृथ्वी संज्ञा यस्य पृथुमेनः ; अक इति किम् ? दिव्यक्षेपिनः ; एवं सुषन्, गीषा, सुषा, नौवेति काशिष्वा ।

पर्यन्तं (१।३।५७) अङ्गव्यवधाने षत्वं वक्तव्यम् (१), तद्यथा अभिषुषीति, अभ्यषुषीत् ।

४६ । स्यादेरभ्यासव्यवाये चाभ्यासस्य च ।

[आदे (भ्या-आदि) ६।, अभ्यास-व्यवाये ७।, च ०१, अभ्यासस्य ६।, च ०१।]

स्या सेनयप्रभृतेरासेवादङ्गभ्यासव्यवाये चाभ्यासस्य षत्वं वक्तव्यम् । इजन्ताभ्यासादादेशसंकारस्य षत्वे सिद्धेऽपि नियमोऽणिजन्तादपि तथा स्यात् । (२) परितड्डी, अभिषिषेण्यिषति ।

५० । उपसर्गात् सुवति सुनीति सो स्तु स्तुभ स्या सेनय सञ्ज स्वञ्जाम् ।

[उपसर्गात् ५।, सुवति, सुनीति, सो स्तु, स्तुभ, स्या, सेनय, सञ्ज, स्वञ्जाम् ६।] (३)

(१) षत्वविधिरुपसर्गद्विविधीयमानाऽङ्गभ्यासान्तोऽपि भवतीति वक्तव्यम् ।

(२) मञ्जु किमर्थमभ्यासव्यवधाने षत्वं विधीयते, यावता परितिसाभृतीत्यादी षत्वमिच्छन् इत्यनेनैव सामान्यत्वत्वेन मिश्रत आह “इजन्ताभ्यासादि” इति । नियमो विधिः । अभ्यासस्येति वचनं नियमार्थं स्यादित्येवाभ्याससंकारस्य षत्वं ना नाऽन्वयमिस्सुप्तति, परिसिषासति । स्यादीत्यादिपदेन स्या, सेनय, संच, सिच, सञ्ज, स्वञ्जाः ; तथाहि पाणिनिभूतम्—उपसर्गात् सुनीति, सुवति, स्यति, सौति, सोभति, स्या, सेनय, संच, सिच, सञ्ज, स्वञ्जाम् (८।१।६५) ।

(३) सुषिरेण्ये, षृञ् अभिषये, विकरणदर्शनात्तादादि-सु ग्रहणं भवति । परिषुषीति, अभ्यषुषीत्, षोऽन्वयव्यति परिष्यति, षृञ् स्तुती परिष्टीति, षुभ स्वन्वे परिष्टीभते,

प्रादिस्थनिमित्तादेषां षत्वं स्यात् । परिषुवति, पर्येषु-
वत्, अभ्यषुणीत्, परिष्यति, परिष्टीति, परिष्टोभते, अधितष्टी,
सेनयाऽभिमुखं याति अभिषेणयति, अभिषजति, परिष्वजते ;
इचकुर इत्येव—प्रसुवति, प्रस्तीति ।

५१ । सेधतेरगतौ । [सेधतेः ६], अगती (न-गति) ७।(१)

प्रादिस्थनिमित्तात् सिधः षत्वं स्यात् । निषेधति ; अङ् ।
भ्यासव्यवधानेऽपि न्यषेधत् ; निषिषेध । अगताविति किम् ?
अनुसेधति गां गोपः, शपा निर्द्वेषान्नेह निषिष्यति ।

५२ । सिचेरयङि । [सिचः ६], अयङि (न यङ्) ७।

प्रादेः सिचः षत्वं स्यात् । अभिषिञ्चति, अभ्यषिञ्चत्,

न गतिनिवृत्तौ अधितष्टी, सेनयति न्यक्तः, पत्र मङ्ग, यमूत् परिष्वजे । उदसर्गादिति
किम् ? - दधि सिञ्चति, निर्गताः सेधका यस्मात् निःसेधकी देश इति नियाः । मिष्-
धातीः सुवत्यादावगणनात् प्राप्तिरेवेति न वाच्यं पाणिनिना सुवादिषु भिचो निर्द्वे-
शान् । एवं सुभोतेषु कप्रत्ययेन सावक इति स्थिते क्वचि अभिसानकीयतीत्यत्र सुभोतिं
प्रत्यपसर्गयोगाऽभावात् न पत्वम् । यत्क्रियां प्रति प्रादौनां विगेषणत्वम्, तत्क्रियां
प्रत्येवोपसर्गत्वमिति नियमः, तेन निर्गतः सावको यस्मात् निःसावक इत्यादिव्यङ्गि न
पत्वम् । सुवतोत्यादीनां अतिपा निर्द्वेषान् । सेनयति च शपा निर्द्वेषान् तेषां यङ्प्रकृ-
षत्वं न इति सिद्धान्तकीर्तनीटीका ।

(२) सेधतीति शपा निर्द्वेषान् देवादिक्थ्य भिष्यतेति विधीयम् ।

अभिषिषिचति* ; अयङीति किम् ? परिसेसिच्यते । प्रसङ्ग-
प्रतिषेधोऽयम् (१), तेनोभयसकारस्यैव निषेधः ; अप्रादेश न
सेसिच्यते ।

५३ । सदेरप्रतेः । (सदे. ६।, अ(न) प्रतेः ५।)

प्रादेः सदेः षत्वं स्यात् । निषीदति, न्यपीदत् ; अपर्तेरिति
किम् ? प्रतिसीदति ।

५४ । स्तम्भेरुपाच्चाऽचडिः ।

[स्तम्भेः ६।, उपाम् ५।, अ ०२।, अचडि (न-चड्) ७।] (२)

स्तम्भेरिजन्तात् प्रादेरुपाच्च षत्वं स्यात् । विष्टभाति,
उपष्टम्भः ; अचङीति किम् ? व्यतस्तम्भत् ।

५५ । अवात् सामीप्यालम्बनयोः ।

[अवात् ५।, सामीप्यालम्बनयोः (सामीप्य-आलम्बन) ७।] (३)

* अभिषिषिनतीति प्रमादपाठ इति यदुक्तं तद्वैयर्थ्यमेव स्यादिति सिचः पाठादुभय-
त्रैव षत्वप्रसक्तोः ।

(१) नञ्भावत् विविधः प्रसङ्गप्रतिषेधपर्य्यादाभेदान्,—तथाहि—“अप्राधान्यं
विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसङ्गप्रतिषेधोऽपी कियथा सङ्ग यत्र नञ् ॥ प्रधानत्वं
विधेयं प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्य्यादासः स विज्ञेयो यद्वीतरपदेन नञ् ॥ इति
प्रसङ्गान्धो निषेधप्राधान्यात् यङि सिचसम्बन्धिनः सस्य षत्वनिषेधे, प्रादेः परस्य,
अध्यासादुत्तरस्य च सिचसम्बन्धिनः सस्य षत्वनिषेधः स्यादेव ।

(२) उपादित्यपाणिनीयम् ।

(३)* और्जिन्धे षति चान्द्रा, और्जिन्धे वलं यथा अही मल्लस्यावष्टम्भः । अन्धोऽपि
दृक्कारोपदेशमभिधानुरसि ।

अवात् स्तम्भेः षत्वं स्यात् । सामीप्ये—अवष्टब्धा सेना ;
आलम्बने—अवष्टभ्य दण्डं स्थितः ; अन्यत्र अवस्तभ्यः शीतेन ।

पू६ । व्यवात् स्वनो भोजने ।

[व्यवात् (वि, अत्र) प्र।, स्वनः ६। भोजने ७।]

आभ्यां स्वनः षत्वं स्यात् । विष्वणति भक्तम्, अव-
पञ्चाण ; भोजन इति किम् ? विस्वनति ढक्काम् ।

**पू७ । निविपरिभ्यः सेवसितसयसिवुसह-
सुटामसोढः ।**

[नि, वि, परिभ्यः प्र॥, सेव, सित, सय, सिव, सह, सुटाम् ६॥, असोढः
६। (१)]

न्यादेः सेवादीनां षत्वं स्यात् । निषेवते, निषेवणम्,
व्यपेवत, परिषेपेवे—आसेवादिति निवृत्तम् ; सितः—
परिषितः ; सयः—विषयः ; सिवु—निषीव्यति ; सह—विष-
हते । अतो नाऽभ्यासस्य । अभ्यामादिचः षत्वं सिद्धमेव,
निसिपेव ; परेः सुट् सम्भवति—परिष्कुरु, परिष्कारः ; असोढ
इति हलन्तःऽभुकरणात् सोढरूपस्यैव न भवति । परिसोढम्,
परिसोढः ।

(१) सिद्धं तेषु सेवने, विषय वचने, सिवु तन्नुसन्ताने, सह सर्वथे । सम्यर्थपादिस्था-
दिना (१।१।१३६) सुट्, स चात्र पररेव सम्भवति, तेन आधिक्येः, पारष्कारः इति
निपातेन सूत्रं न्यः । “न धालन्तरोपसंगंस्त विगताः सेवकाः यस्मात् स विसेवदोऽयः ।
अभिसावयति, अभिधावकीयतीति” कमदीश्वरः ।

५८ । न्यादेः सिवादिस्तु स्वञ्जां वाऽङ्-
व्यवाये ।

न्यादेः (नि यादि) ५१, सिवादि (मिव यादि), लु, स्वञ्जाम् ६११, वा ०११, अङ् व्यवाये ०) (१)

नि, वि, परि-भ्यः सितु, सह, सुट्, लु, स्वञ्जाम् अङ् व्यवाये
षत्वं वा स्यात् । न्यधीव्यत्, न्यसीव्यत् ; व्यषहत, व्यसहत ;
पर्यष्करोत्, पर्यष्करोत् ; न्यष्टीत्, न्यस्तीत् ; पर्यश्वजत,
पर्यस्जत ।

५९ । परेः स्कन्देर्वैरनिष्ठायाम् ।

परे. ५१, स्कन्देः ६१, वैः ५१, अनिष्ठायाम् (म-निष्ठा) ७१] (२)

अतोऽघोपदेशार्थं वचनम् । आभ्यां स्कन्देः षत्वं वा स्यात् ।
परिस्कन्दति, परिस्कन्दति ; विस्कन्दति, विस्कन्दति ;
वैरनिष्ठायामिति किम् ? विस्कन्नम्, विस्कन्नवान् ; इह
भवत्येव—परिष्कन्नम् ।

(१) सिवादिशब्दात् सहसुटौ गृह्यते, लु, स्वञ्जोः (१.१।५०) इत्यनेन प्राप्ते
विभाषा ।

(२) स्कन्द गतिशीलण्यो, सुवादि । इह भवत्येव—वेः पृथक् योगात् विपूर्जस्त्वैव
स्कन्दतेनिष्ठायाम् न स्यात्, तेन परिष्कन्नमित्यत्र षत्वं स्यादेव । पाणिनिना तु 'परि-
स्कन्दः प्राच्यभरतेष्विति (८।१।७५) सूत्रेण परेः स्कन्देऽपि निष्ठायाम् षत्वाऽभावी निपा-
त्यते । 'परिस्कन्दी षणि प्राच्यभरतविषये क्लेत्तलोपश्च । परिस्कन्दः । अप्राच्यभरत-
विषये तु परिस्कन्दः, परिष्कन्नः ।' इति क्रमदीश्वरः ।

६० । स्फुरस्फुलोर्निर्निविभ्यः ।

[स्फुर, स्फु-नीः ६॥, निर्, नि, वि-भ्यः ५॥] (१)

एभ्योऽनयोः षत्वं वा स्यात् । निष्फुरति, निष्फुरति ;
विष्फुलति, विष्फुलति ।

६१ । स्यन्देर्व्यनुपर्यभिनिभ्योऽप्राणिषु ।

[स्यन्देः ६।, व्यनुपर्यभिनिभ्यः (वि, अन, परि, अभि, नि) ५॥, अप्राणिषु
(न—प्राणिन्) ७॥] (१)

एभ्यः स्यन्देः षत्वं वा स्यात् । विष्यन्दते विष्यन्दते तैलम् ;
अप्राणिष्विति किम् ? परिस्यन्दते मत्स्यः ।

६२ । वेः स्कम्भेर्नित्यम् ।

[वेः ५। स्कम्भेः ६।, नित्यम् ०२।] (३)

अस्य नित्यं षत्वं स्यात् । विष्कम्भाति, विष्कम्भः ।

६३ । प्रादुरूपसर्गाभ्यामस्तेर्याऽचोः ।

[प्रादुरूपसर्गाभ्याम् (प्रादुस्, उपसर्गं) ५॥, अस्तेः ६।, प्राचीः (य, अच्) ७।] (४)

आंभ्यां यकारे, ऽचि परे अस्तेः षत्वं स्यात् । यि—प्रादुः-

(१) स्फुर स्फुरणे, स्फुल्ल सञ्चये तुडादावेती । एतयोः कर्मण घणि स्फार स्फाला-
टेनेऽपि षत्वं स्यात् ।

(२) स्यन्द चरणे द्युतादावात्मनेपदी ।

(३) स्कम्भि प्रतिशब्दे क्रादिः, सौची वा, स्कम्भातेर्नित्यमिति काशिका । स्कम्भाति-
निर्देशात् विष्कम्भीतीत्यत्र षत्वं न भवतीति गोथीचन्द्रः ।

(४) अनुपसर्गालात् प्रादु-शब्दस्य पृथङ्ङिदेशः । अस्य कृत्वन्निधेय प्रयोगः । तन्महि

थात्, अभिष्यात् ; अचि—प्रादुःषन्ति ; याऽचोरिति किम् ?
परिस्तः ; इचकुर इत्येव—प्रस्थात् ।

६४ । न सोः पूजायाम् । [न०१।, सो ३।, पूजायाम् ०।]

येषां सुगन्धात् षत्वमुक्तम् तेषां पूजार्थे षत्वं नास्ति ।
सुसिक्तं, सुस्रुतं त्वया । (१)

६५ । अतेरतिप्रवृत्तौ च ।

[अतिः ५।, अति-प्रवृत्तौ ०।, च १२।] (२)

अतेः पूजायामतिक्रमणे च षत्वं नास्ति । अतिसिक्तं त्वया ।

६६ । अपेः स्तोकार्थसम्भावनाऽन्ववसर्गगर्हा-
समुच्चयेषु ।

[अपेः ५।, स्तोकार्थे, सम्भावना, अन्ववसर्ग-गर्हा, समुच्चये-प ०।] (३)

एष्वर्थेषु वर्त्तमानादपि-शब्दात् परस्य षत्वं नास्ति ।
सर्पिषोऽपि स्यात् ; सम्भावना योग्यता अपि स्येत् पर्वतं

“प्रादु शब्दस्य नियतविषयः कृत्वस्तिथीग एव वर्त्तते” इति भाष्यम् । अचालोः सकार-
एवाकारे लुभे क्रियावाचित्वात्प्रादुर्भावं परः स सम्भवति नाऽन्यः तत् कणमिति
पठन्मिति चेत् न, अनुमतेः किप् अनुस्, अनुस्त्वः अपत्यम् आनुसेयः इहापि मन्द्धीः
शङ्कते ।

(१) सुरूपभर्गः । सेकादीनामतिशय एवाऽत्र पूजा । पूजायामिति किम् ? सुपेकः ।

(२) अतिशयिता प्रवृत्तिः, फलोद्दयभूतेऽपि प्रवृत्तिरित्यर्थः । उपसर्गादित्यनेन
षत्वप्राप्तिकुप्रतिषेधः ।

(३) सर्पिषोऽपि स्यात् अत्र स्तोकार्थेऽपि, प्रादुरूपसर्गाभ्याम् (१।३।६९) प्राप्तं षत्वं

हरिः ; अन्ववसर्गः कामचाराऽभ्यनुज्ञा, अपि सिञ्च, अपि
सुहि च ; गर्हायां—अपि सिञ्चेत् पलाण्डुं विप्रः, अपि
स्तूयात् वृषलम् ; समुच्चये—अपि सिञ्च च, अपि सुहि च ।

६७ । प्रतिपर्यन्वभिभ्यो द्वितीयार्थेभ्यः ।

[प्रतिपर्यन्वभिभ्यः (प्रति, परि, चतु, अभि) ५॥, द्वितीयार्थेभ्यः ५॥] (१)

एभ्यो द्वितीयार्थेभ्यः परस्य धातीरुक्तं षत्वं नास्ति । वृच्चं
प्रतिस्थीयते ; वृच्चं वृच्चं परिसिञ्चति ; तमनुस्तौति ; मामभि-
स्यात् ।

६८ । सुञः स्यसनोः । [सुञः ६।, स्य, सनी. ७॥] (१)

निषिध्यते । अपि ख्येत्—हरिरिन्द्रः पर्वतं अपि ख्येत् क्षिप्यात् इति सभ्याव्यते ।
उपसर्गादित्यनेन (१।१।५०) प्राप्तं षत्वं निषिध्यते ; कामचाराभ्यनुज्ञा यथेष्टानुमतिः,
अत्रापि उपसर्गादित्यनेन प्राप्तं षत्वं निषिध्यते ; समुच्चये नामैकवाऽनेकप्रचयः,
सिञ्च, सुहि च इत्युभयं कुर्ष्वर्थः ।

(१) येष्वर्थेषु द्वितीया विधीयते त एव द्वितीयार्था लक्षणादयः “लक्षणवीक्षेत्-
भूताख्यानभागे” (२।२।१५) प्रत्यादिर्वृत्तिविषयतया तु पुनर्वाचकतया तेषां द्योतकत्वा-
दित्यभिप्रायः । अत्र चतुर्षामुदाहरणानां प्रथमतोत्रयोः “उपसर्गादिति” प्राप्तं षत्वं
निषिध्यते, द्वितीयचतुर्थेयोलु यथाक्रमेण “सिञ्चरयिञ्च” (१।१।५२) “प्रादुरुपसर्गाभ्यां”
(१।१।६३) षत्वेताभ्याम् प्राप्तं षत्वं निषिध्यते । अत्र केषुच(कातन्ताः) कर्षप्रवचनी-
यानां साक्षात्तुयोगी नालीत्यनुपसर्गता सिद्धेव किं तन्निमित्तकषत्वनिषेधवचनेनेति
वदन्ति ।

(२) उपसर्गादिति प्राप्तं षत्वं निषिध्यते । सौतिस्थीरीव सनः षत्वम् इति नियमा-

अनयोः सृजः षत्वं नास्ति । अभिसोष्यते ; सनः क्तिप्—
अभिसृष्टः ।

६६ । सिवुसहोच्चडिः । [सिड, सहीः ६॥, चडि ७।](१)

अनयोश्चडि षत्वं नास्ति । पर्यसीसिवत्, व्यसीसहत् ।

७० । सदिस्वञ्जोः परस्य लिटि ।

[सदि, स्वञ्जोः ६॥, परस्य ६।, लिटि ७।] (२)

अनयोर्लिटि परस्य षत्वं नास्ति । विषसाद्, परिषस्वजे ।

७१ । सुस्थादिषु च ।

[सुस्थादिषु (सुस्थ आदि), ७॥, च ०१] (३)

एषु षत्वं नास्ति । सुस्थः, दुःस्थः, प्रतिस्तब्धः, निस्तब्धः,
परिस्थितम् ।

इति श्रीपद्मनाभदत्तकृतौ सुपद्ये व्याकरणे प्रथमाऽध्यायस्य तृतीय. पाद. ।

सनि सृजः षत्वं न स्यादेव किं सनि निषेधकवचनमेत्याह “सनः क्तिप्” इति तु च सनः
षत्वे नियमान् क्तिपि तत्रास्तीति प्राप्तं निषेध. ।

(१) उपसर्गाश्रयो विधिरनेन बाध्यते ।

(२) लिटि दिव्यं चर्भं सिद्धमत अभयोर्निषेधे प्राप्ते परस्येत्युक्तम्, विषसादित्यत्र
“सदेरप्रतेरिति (१।१।३३) प्राप्ते षत्वं निषिध्यते ; परिषस्वज इत्यत्र उपसर्गादिति
प्राप्तं निषिध्यते ।

(३) उपसर्गादिति प्राप्तं निषिध्यते, एवं सुस्थितिः, निस्तब्ध इति ; निप्रतिभ्यां
सत्त्वस्यति श्रीपद्मिभूतान् ‘निटम्’ इत्युक्तम् प्राक् इति दिक् ।

विसर्गसन्धिचक्रम् ।

पदान्ते अपदान्ते वा	उत्तरतः	स्थाने	आदेशः, लोपी वा	परे	निषेधः
पदान्ते	०	रेफस्य	विसर्गः (१३१२)		•
पदान्ते	०	अहन्, सजुभ्, प्रतिदीवन् इत्येपां न-	(१३१२)		
पदान्ते		पथो ..	विसर्गः		
		रेफस्य	विसर्गः (१३१३)	खरि परे, अत्रसाने च	सुपि निषेधः
		विसर्गस्य -	क +, प०० (१३१४)	क ख, प फे परे ...	गर (ग, घ, ङ) युक्त क, ख, प, फे परे निषेध.
	अतः (अकारात्)	विसर्गस्य	उः (१३१६)	हसि, अति च परे	
	इचः (इ, उ, ऋ, ए, ऌ, ऒ, ई, ऐ, औ) †	विसर्गस्य	रः (१३१७)	अचि हशि च परे	
	भीम् भगीम्, अघोम्, अ, आ इत्येतस्यः	विसर्गस्य	य, लोपी वा (१३२०)	अधि ‡	

• उ निर, दुर, बहिस्, प्रादस्, आविश्वसुराम् विसर्गस्य क, ख, प, फ परे षः स्यात् । क +, प०० वीरपवादः (१३१५) । पाग, कल्प, क, कास्येष परे इज्जलात् विसर्गस्य घः, अदन्तात् षः स्यात् (१३१६) । कास्ये न-रथोर्विसर्गस्य सः स्यात् (१३१७) । क्वञि सनाम नभस्-पुरसोर्विसर्गस्य सः स्यात्, वाच तिङि (१३१८) । इत्यादयो विशेष-नियमाः (१३१९ - १३२५) दृश्यन्ताम् ।

† (१३१८ - १३१९) विशेषनियमौ द्रष्टव्यौ ।

‡ (१३२२ - १३२४) विशेषनियमाः द्रष्टव्याः ।

पदान्ति अपदान्ति वा	उत्तरतः	स्थाने	आदेशः, लीपी वा	परि	निबंधः
पदान्ति		वकारस्य	लीपः	अचि	
		थकारस्य च	(१।३।२१)		
		विसर्गस्य	शर(श,ष,म)	शरि(श,ष,स)	
			(१।३।२३)		
		विसर्गस्य	शः (१।३।२६)	च, के परं	
		,,	षः (१।३।२७)	ट, ठ परं	
		,,	म (१।३।२८)	त, धे परं	
		नभ्यः	श,ष माः	च क ट, ठ, *	
		सस्य च	(१।३।२९)	त, य परं	

॥ (१।३।२१-२।३।२४) विशेषानिधमाः दृष्टव्याः ।

षत्वचक्रम् ।

पदान्ति, अपदान्ति वा	उत्तरतः	स्थाने	आदेशः	परि, व्यव- धानि वा	निबंधः	गूत्रसंख्या
	इजन्त, कवर्गं रेफेभ्यः	प्रत्ययादेशः, शसि, घसि, वसाम् सस्य	षत्वम्	तुम, विसर्गं व्यवधानेऽपि पदान्त, स	पदादि, ताम्सस्यन	१।३।३५
	सुधातोः, विजन्तीभ्यश्च	अभ्यासात् सन्प्रत्ययस्य सस्य	षत्वम्	...	सङ्, खद, स्विदाम्	१।३।३६
अपदान्ति	ऋत्वात् (च, इ, उ, ऋ, ए)	सस्य	षत्वम्	तस्यै, तादि -तद्धिते च		१।३।३७
	अभ्य, आत्म, मी मुभिः सस्य, आपङ्गत्वादिभ्यः	स्यस्य-सस्य	षत्वम्			१।३।३८

पदान्ते, अपदान्ते वा	उत्तरतः	स्थाने	आदेशः	परि, अन्व- धाने वा	निर्घणः	सूत्रसंख्या
अपदान्ते	वि, कु, शमी					
	परि-भ्यः	खलस्य सस्य	षत्वम्	१।३।४०
	नि, नदीभ्याम्	घातेः सस्य	षत्वम्	कौशलाद्ये		१।३।४१
	माह, पिह-				षष्ठ्यलुक्	१।३।४२
	भ्याम्	स्वसुः सस्य	षत्वम्	...	वा	१।३।४३
	सु, वि, निर्-	सुपि, सूति,		
	दुर्-भ्यः	समानां सस्य	षत्वम्			
	तुरादेः ..	साढ-सस्य	षत्वम्	१।३।४८
		स्थादेः, तेषां अ-		अभ्यास	०	१।३।४९
		भ्यासस्य च सस्य	षत्वम्	व्यवधानेऽपि		
	अपसर्गात्	सुवति, सुनीति,	षत्वम्			१.३।५०
		धी, लु इत्या-				
		दीनां सस्य	षत्वम्			
	”	सिचघातोः			गत्यर्थ-	
		सस्य	षत्वम्		निषेधः	१।३।५१
	”	सिचघातोः	षत्वम्	०	यङि नि-	
					षेधः	१।३।५२
	”	सदघातोः सस्य	षत्वम्		प्रते कलरतो	
					निषेधः	१।३।५३
	” उपास	सम्भघातोः सस्य	षत्वम्	०	चङि	
	” अवात्	”	”	सामौप्यात्-	निषेधः	१।३।५४
				स्वनार्थयोः	०	१।३।५५
	वि, अवाभ्याम्	स्वगघातोः सस्य	षत्वम्	भीजनाद्ये	०	१।३।५६
	नि, नि, परिभ्यः	सिच, सित, सय,	षत्वम्			
		सिच, सङ्, सुटाम्			सीदरूपस्य	१।३।५७
		सस्य			निर्घणः	

पदान्ते, अपदान्तं वा	उपरतः	स्थाने	आदेशः	परं, व्यव- धाने वा	निषेधः	सूत्रसंख्या
अपदान्ते		„ कुस्त्रजयीय,		अव्यवधाने	•	१।३।५८
		सस्य	षत्वम्, वा			
	परेः	स्कन्टः सस्य	षत्वम्			
	वेः	„ „	„	•	निष्ठायां	१।३।५९
					निषेधः	
	निर्, नि,	सङ्ग, स्तु, लीः				
	वि भ्यः	सस्य	षत्वम् वा	•	•	१।३।६०
	वि अन, परि				प्राणिव	१।३।६१
	अभि, नि भ्यः	स्कन्टः सस्य	षत्वम् वा		निषेधः	
	वेः	स्कन्धः सस्य	षत्वम्	•	•	१।३।६२*
	भादुम्,	अभ्यः सस्य	षत्वम्	ये, अचि च	•	१।३।६३
	उपसर्गैः			परि		

* १।३।६४ — १।३।७१ नियमाः पत्वनिषेधविषयाः ।

स्वभावतो मूर्हेन उपकारवन्तः शब्दाः ।

मञ्जूषे वाग्दीपो ह्यहवभस्वावादराष्टीष्टकष्टम्,

योभीषग्नेभीषा विषयविषविषाणानि कुष्माण्डवण्डी ।

कम्पाशं मापमेषामिषमिषमहिषा वेषपावाण्योषित्-

भीर्वाऽमर्षाक्षुषारीषरकरुषपुरीषाऽम्बरीषाः कुरीषम् ॥

पीयूषं चिपूषा ऋषीकक्षषकावीषतपुषत्किल्बिषम्

प्रत्यूषं पुकषाक्षषायकलुषं यषं भिषक्क्षषपी ।

पुष्यं पुष्करभाष्यशुषुषिरं दुष्यं तुक्षुषीषषे

सूष्कं गीष्पदीरुषं पक्षषमित्येति तथाचाऽपरि ॥

त्रीकाविभी श्रीमद्विद्यारज्जतमुन्वनीधटौकामो मृहीतो ।

प्रथमाऽध्याये चतुर्थः पादः ।

णत्वप्रकरणम् ।

१ । रषभ्यो नो णः स्वरकुपयवहान्तरेऽय-
नन्तो नवर्जमस्यः ।

[र, ष, ऋभ्यः ५३, नः १, षः १, स्वर(अ, आ, इत्यादि) क (कवर्ग)-
पु(पवर्ग) य व-ह-अन्तरे) ७। अपि ०१, अनन्तः-(न-अन्तः) १, नवर्जम् ०१, अतस्य
(न-तुःतवर्ग)-स्य) १] (१)

र, ष, ऋवर्षेभ्यः परः समानपदस्यो नकारो णो भवति,
स्वर-कवर्गादि-व्यवधानेऽपि । तीर्णम्, पुष्णाति ; स्वरादिव्यव-
धानेऽपि, करणम्, भीषणम् ; स्वरधर्मत्वात् विसर्गाऽनुस्वारी च
स्वरी—उरःकेण, उरःपेण, इत्यत्र एकाचीति णत्वम् (१४।१५) ;
वृंहणम् ; कु—अर्केण, मूर्खेण, गर्गेण, अर्घेण, शृङ्गेण ; पु—

(१) र षभ्य इत्यन्तरेतरवन्तः, रीफ, यकार, ऋवर्षेभ्य इत्यर्थः, पूर्वपदादित्यस्य वच्य-
माणत्वात् समानपद इति समानशब्दोऽत्र "एक"पठ्यायः । स्वरः (अ, आ इत्यादि),
कः (कवर्गः) पुः (पवर्गः), यः, वः, ऋः तैरन्तरं व्यवधानमिति तृतीयातत्पुरुषः, इह अजिति
प्रत्याहारं वर्जयित्वा स्वरयद्वयं विसर्गाऽनुस्वारजाभायमिति पञ्चमाभपञ्जिका । ननु
अहंसात्राकालो रीफ ऋकारेऽसीति केचित्, सात्राचतुर्थभागी रीफऋकार इत्यपरि,
इत्युभयमनेऽपि ऋकारे रीफसङ्घावान् कथम् ऋकारस्य पृथग्यद्वयं कृतमिति चेदाह
भाष्यकारः "नहि वर्षेकदेशा वर्षयद्वयेन गृह्यन्ते ये व्यपवृत्ता अपि वर्षाभूवन्तीति" ।
'कु'व्यवाये तु—हादेशेषु (हकारादिटकवर्गव्यवधाने) प्रतिषेधो वक्तव्यमिति, तेन ह्यत्रः,

दर्पेण, रफेण, सर्वेण, दर्भेण, धर्म्मेण ; य—कार्येण, सूर्येण,
व—कुर्वीणः ; ह—वर्हेण ; अनन्त इति किम् ? विप्रान् ;
अनुस्य इति किम् ? क्लन्तति, रुन्धन्, कुर्वन्ति ; न-वर्जमिति
किम् ? नकारस्थो नो णो भवत्येव, क्लृप्सः, टृप्ते परणकारस्य
णत्वम् ।

२ । पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।

[पूर्वपदान् ५. मञ्जयां ७, अगः ५।] (१)

पूर्वपदस्थ-रघृभ्यो नो णः स्यात् । नारायणः, सूर्यणस्वा ;
संज्ञायामिति किम् ? दीर्घनयना ; अग इति किम् ? ऋगय-
नम् ; स्वरादिव्यवाय इत्येव, अर्द्धनसः । अतः पूर्वपदादिधिः ।

सुप्त इत्यादी न णत्वमिति भाव्यकारः । मन्त्रार्थेषु—र, घ, ऋवर्णाक्ष्यः पर एकपदस्थितो
नकारो णो भवति, स्वर् कवर्गादीनां व्यवधानेऽपि, स्वरादयो यदि रादि नकाराणां
सन्त्यं तिस्र्युक्तशःपि णत्व स्यादेव, पदस्यान्ते स्थितस्य नकारस्य न णत्वं भवेत्, तथा
तत्रगैयुक्तस्याऽपि नकारस्य न णत्वम् किन्तु तवर्गात्तर्गतनकारयुक्तस्य स्यादेव । पुष्पाति,
पुष् + ना + ति (पुष् + क्त) इति स्थिते तुना पाठः टृः (१।२।६०) इत्यनेन टृत्वैऽपि
नकारः सूर्येणः स्यादेव किमनेनोदाहृतेनेति चेत् मैवं निरवकाशत्वम् परलोभास्येना-
ऽयं विषयः नाऽन्यस्येयदीर्घः । उरःकेण, उरःपेण इत्युदाहरणद्वयं स्वरादिव्यवधानस्यैव,
णत्वस्य मङ्गल्य एतथीर्द्धि (१।४।१५) सूत्रेण णत्वम्, उरसः कः, उरः करोतीति वा
उरः कः, उरः पातीति उरःपैः, तेन । विसर्गाऽनुस्वारयोः स्वरसन्धी व्यञ्जनता, णत्वविधौ
च स्वरता, इति पूर्वोच्चार्यनिबन्धः, तथाहि विसर्गानुस्वारजिह्वामुक्तीयोपाध्यायीयाश्चला-
रीडमी यीर्गवाहाः स्वरधर्मा इति, एवञ्च उर × केण, उरः०पेणेत्यापि णत्वम् ।
संक्षिप्तसाङ्गते मनीः कृतमितं सूटं वा अपत्यमित्यर्थे मानव इति भवति :

(१) पूर्वपदे ये र, घ, ऋवर्णाक्ष्यः परस्य नकारस्य संज्ञायामेव णत्वमिति

३ । वनस्थायेशारिकामिश्रकासिधकाकोटरा-
पुरगाभ्यः ।

[वनस्य ६।, अर्थे, शारिका, मिश्रका, मिश्रका, कोटरा, पुरगाभ्यः ५॥]

एभ्यः संज्ञायां वनस्य नो णः स्यात् । अश्रेवणम्, शारि-
कावणम्, इत्यादि ; नियमः किम् ? इन्द्रवनम् ।

४ । प्रनिरन्तःशरकार्ष्यामखदिरेशुल्लक्षपीयू-
क्षाभ्योऽसंज्ञायाम् ।

[प्र, निर, अन्तर्, शर, कार्यं, आम, खदिर, श्लु, मल, पीयूषा-भ्य ५॥,
असंज्ञायाम् ७।, च ०१।]

प्रादेः संज्ञायामसंज्ञायाम् वनस्य नो णः स्यात् । प्रवणम्,
निर्वणम्, अन्तर्वणम्, शरवणम्, कार्ष्यावणम्, आन्नवणम्
इत्यादि । (१)

नियमः । भाष्यमते असंज्ञायामपि तद्धितपूर्वपदस्यस्याऽपि निमित्तत्वमस्ति । पूर्वपदा-
ऽवयवा रेफादयः पूर्वपदशब्दोन्मोच्यन्ते, समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति
भाष्यम् । अक्षामयनं यत्र इति अगयनम् । अश्रे नासिका यस्य सः अश्रेणसः ।

(१) अश्रे शब्दोऽयमधिकारणप्रधानमवयवम् । 'अश्रे वनं' इत्यादि वाक्ये समासं
कृत्वा निपातनादेकार इति गीथीचन्द्रः । जिनेन्द्रकु वनस्थायी पक्षीसमूहः, राज-
द्वन्मदित्वात् वनशब्दस्य परनिपातः, संज्ञाया समाख्या अलुक् ।

५ । वा वृक्षौषधिभ्योऽत्रप्रधिकाचोऽतिरि-
कादेः ।

[वा ०१, वृक्षौषधिभ्यः (वृक्ष, औषधि) ५॥, अत्रप्रधिकाचः (न-ति-प्रधिक अच्)
५।, अतिरिकादेः (न-तिरिक्-आदि) ५]

वृक्षौषधिस्थनिमित्तादनस्य नो णो वा स्यात् । शिरीष-
वणम् शिरीषवनम्, गम्भारीवणम् गम्भारीवनम् ; औषधैः—
दूर्वावणम्, दूर्वावनम् ; अत्रप्रधिकाच इति किम् ? देवदारु-
वनम् ; अ-तिरिकादेरिति किम् ? तिरिकावनम्, तिरिका,
इरिका, हरिद्रा, तिमिरा, विदारी, कर्मारः । खरादिव्यवाय
इत्येव—सूरणवनम् ।

६ । अङ्गस्यादन्तात् ।

[अङ्गस्य ६।, अदन्तात् (अत् अल्) ५।] (२)

अदन्तस्थनिमित्तादङ्गस्य नो णः स्यात् । पूर्वार्हः,
पराहः ; अदन्तादिति किम् ? निरङ्गः ।

७ । वयसि त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य ।

[वयसि ७।, त्रिचतुर्भ्याम् ५॥, हायनस्य ६॥] (२)

(२) अङ्गस्येति उपत्ययीत्यस्य कृताङ्गादेशश्चेह यदर्थं, तेन दीर्घाङ्गी प्राठत् इत्यादी
न स्यादिति मिथः, भाष्यकारस्तु “अदन्ताददन्तस्येति” वक्तव्यम् इह ना भूत् दीर्घाङ्गी
अदिति । दीर्घाच्च अङ्गान्तस्थाः इति बहुव्रीहिः, ङी अकारलोपश्च । न तु समासान्तः ।

(२) ३ निवसार्थोऽयं योगः । प्राक्जीवितकालो वयः । वयस्येति किम् ? विहायनाः
स्यात् ।

वयसि गम्ये आभ्यां हायनस्य नो णः स्यात् । त्रिहायणी
वत्सः, चतुर्हायणी गीः ।

८ । अयनस्य परादेरन्तरस्त्वदेशे ।

[अयनस्य ६। परादेः पर-आदि] ५ । अन्तरः ५। त ०१। अदेशे (न देशे)

७] (१)

परादेरयनस्य नो णः स्यात् । परायणम्, पारायणम्,
उत्तरायणम् ; अन्तरयणम् । अदेश इति किम् ? अन्तरयनो
देशः ।

९ । नियोऽग्रग्राभात् ।

[नियः ५। अग्र गामान ५ । (२)]

आभ्यां नियो णत्वं स्यात् । अग्रणीः, ग्रामणीः ।

१० । वाहनस्याहितवाह्यात् ।

[वाहनस्य ६। अहित-वाह्यात् ५ । (३)]

अस्माद्वाहनस्य णत्वं स्यात् । दर्भवाहणी वरः, इक्षुवाह-

(१) अग्र गता, इन गती वा टन. अयनम् : तु-शब्दो भेदे, अन्तरकृ देशार्थे एव
निषेधः ।

(२) निय इति क्विबन्तस्यैव ग्रहणं तेन ग्रामनेता, अग्रिनायकः इत्यत्र न णत्वं ।
अग्रयासादिति किम् ? पूर्वानीः ।

(३) उच्यते तेन तद्वाहनं निपातनादुपधादीर्थं, यदतीति वाहनमिति वा । अहित
शब्देन वाहनं यदागमितं तदुच्यते, अथ ऋषयश्चरन्त्यानीतत्राचकत्वमविवक्षितम् कुनारिप्य-
माचसपि, तदाहि "यदा वाहने भारीपितं, भूमी तदर्थमुपकल्पितं तदा भयत्वं" इति

णो गौः ; आहितवाह्यादिति किम् ? इन्द्रसम्बन्धि वाहनं = इन्द्र-वाहनम्, आहितादिन्द्रवाहणमेव ।

११ । पानस्य देशे । [पानस्य ६।, देशे ७:]

पूर्वपदस्थनिमित्तात् देशे गम्ये पानस्य नो णः स्यात् ।
सुरापाणाः प्राच्याः, सौवीरपाणाः वाह्लीकाः, कषायपाणाः
साग्वाराः ; देश इति किम् ? सुरापानो नरः । (१)

१२ । वा भावकरणयोः । [वा ०१।, भाव-करणयोः ७:]

अनयोः पानस्य एत्वं वा स्यात् । सुरापाणं वर्त्तते, सुरा-
पानं वा ; पीयूषपाणं वर्त्तते, पीयूषपानं वा ; करणे—पीयंते-
ऽननेति पानः, क्षीरपाणः कंसः, क्षीरपानो वा । (२)

काशिका । आहितशब्देन भूतकालक्रियानिर्देशात् यदा वाह्यं नारीपितं केवलं सन्निहितं
तदा न प्राप्नोतीति कैथटः । केचित्तु वाहनं वाह्यादित्याह, वाह्यात् वाहनोपवाचिनः,
तेन वाहनं यदा वहनशक्तिविकसं तिष्ठति तदा माभूत्, यथा गर्गणां वाहनं गर्ग-
नामिकवाहनमित्यर्थः ; यदा गर्गा वाह्यत्वेन विवक्ष्यन्ते न तु स्वामित्वेन तदा एत्वं
भवत्येव इति तेषामभिप्रायः । अनारीपितेष्वपि इत्तुप, इत्तुप उच्यन्ते येन तदिन्द्रवाहण
मनिर्धायते इति गोशौचन्द्रः ।

(१) ननु सुरापाणादयः प्राच्यादिदेशविशेषणीभूताः सन्ती मनुष्ये वर्त्तन्ते, तत्
कथं देशस्य वाच्यतेति चेदुच्यते देशसम्बन्धकारेण यन्मनुष्ये प्रवृत्तिः, एतावता देशपदेना-
भिधानम् ; अथवा सुरापानं यत्र देशे ते सुरापाणाः, यत्र तु तथा नास्ति तत्र एत्वं न
स्यात्, यथा सुरापानो नरः, नाऽत्र देशसम्बन्धेन मनुषो प्रवृत्तिः ।

(२) क्षीरपाणः कंसः इत्यत्र क्रन्दनस्य वाच्यलिङ्गता, तथाहि गुण-द्रव्य-क्रिया-
गोभोपाधिभिः परगामिण्यर्थेति न्यायः ।

१३ । गिरिनद्यादीनाञ्च ।

[गिरिनदी-आदीनाम् ६॥, च ०१।] (१)*

एषां णत्वं वा स्यात् । गिरिणदी, गिरिनदी ; स्वर्णदी,
खर्नदी ; चक्रणदी, चक्रनदी ; चक्रणितम्बा, चक्रनितम्बा ।

१४ । प्रातिपदिकान्तनुमविभक्तौनामयुवादेः ।

[प्रातिपदिकाऽन्त, नुम, विभक्तौनाम् ६॥, अयुवादेः (म-युव आदि) ६।] (२)

एषां णत्वं वा स्यात् । प्रातिपदिकान्तस्य—त्रीहिवापिणौ,
त्रीहिवापिनौ ; नुम्—माषवापाणि, माषवापानि ; विभक्तेः
—तन्त्रवायेण, तन्त्रवायेन ; अयुवादेरिति किम् ? विप्रयूना,
प्रपङ्केन, अग्रगामिनौ ; शास्त्रवाक्यानि, छात्रगोमिना ।
स्वरादिव्वाय इत्येव—गर्हभवाहिनौ ।

(१) गिरिनदी, गिरिनख, गिरिनद्य, गिरिनितम्ब, चक्रनदी, चक्रनितम्ब, तृथ्य-
मान, माथीन, आर्गथन इति गिरिनद्यादिः । आह्नतिगणः । स्वर्णदीशब्दो वामनाथ-
सम्प्रतौऽपि चन्द्रसम्प्रत एव ।

(२) अत्र सूत्रे द्वन्द्वसमासेऽप्याच. प्राङ् निपातय्यनक्रमेण प्राङ् निपातविधयो व्यभि-
चारिण इति सूच्यते, प्रातिपदिकस्य तुमो विभक्तेश्च नकाराणां णत्वं स्यादिति सूत्रार्थः ।
अन्तश्चन्द्राऽवसानवर्षेकदेश्वाचीति कैयटः । प्रातिपदिकान्तस्य णत्वं समासान्तग्रहणं
कारण्यम् किं प्रयोजनमसमासान्तपतिषेधार्थमिति भाष्यम्, तेन गर्गाणां भगः गर्गभगः,
गर्गभगोऽस्या असीति गर्गभगिणीत्यत्र णत्वं, गर्गाणां भगिनो गर्गभगिनीत्यत्र तु न ।
समासान्तित्यस्य कैयटेन समसस्य प्रातिपदिकस्य योऽन्वो नकारस्तस्य णत्वन्निवृत्तः क्तः,
उत्तरपदि यस्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वमिति सिद्धान्तकौमुदी च । माषवापिणीत्यत्र

१५ । एकाच्च कुमति चोत्तरपदे नित्यम् ।

[एकाच्च ७।, कु-मति ७।, ०२।, उत्तरपदे ७।, नित्यम् ०२।] (१)

एकाच्चोत्तरपदे कवर्गवति च प्रातिपदिकान्तादीनां तेषां नित्यं नो णः समात् । एकाच्च—वृद्धहृणौ, क्षीरपाणि, क्षीर-पेण ; कुमति—पुष्ययोगिणी, सर्वाङ्गाणि, नगरकाकेण, दक्षमखेण, सर्वभोग्येण ; अथुवादेरिति किम् ? अग्रगामिनौ ।

१६ । उपसर्गान्नोपदेशहिनुमीनानिपाम् ।

[उपसर्गात् ५।, नोपदेशहिनुमीनानिपाम् (न-उपदेश, हिनु, मीना, आनिप) ६॥] (२)

नकारस्य प्रातिपदिकान्ताभावादेतन्नक्षत्रस्य प्राप्तिः स्यात् वेति जिज्ञासायामुच्यते स्त्रीप्रत्ययान् प्राग्वै वापिन्शब्देन समासमतः स्त्रीप्रत्ययः, तथाङ्गत्वं गतिकारकोप-पदानां कृद्भिः सह समासवचनं सुव्युत्पन्ने प्रागिति । माषकृन्धवापेण, व्रीहिकृन्धवापेण-त्यादीनां शत्वस्य नित्यत्वं वैकल्पिकत्वं वेति शङ्कायामाह भाषाकारः “यदा तावदेतद्वाक्यम् भवति कृन्धस्य वापः कृन्धवापः, माषाणां कृन्धवापः माषकृन्धवाप इति, तदा नित्यं शत्वत्वं भवितव्यम् ; यदा त्वेतेतद्वाक्यम् भवति माषाणां कृन्धः माषकृन्धः, माषकृन्धस्य वापः माषकृन्धवाप इति, तदा विभावया भवितव्यमिति ।

(१) एकाञ्जिति बहुव्रीहिः, कुः (कवर्गः) विद्यतेऽस्येति कुमान्, समासालभूतस्य शब्दोत्तरपदत्वं कृद्भिः, उत्तरपदे एकाच्च, कवर्गवति च प्रातिपदिकान्तादीनां नकाराणां नित्यं शत्वमिति सूच्यते । चोत्तरपदसदृशं स्वटार्थम् । एकाञ्जिति प्रकृत्यैव एकाच्चिच्छिद्ये इति नीध्यम्, तेन क्षीरपीया इत्यत्र न शत्वं, क्षीरपीवन् शब्दस्य ततोवैक-वचने चनोऽस्त्रीपि इत्यकारस्त्रीप एव एकाच्चत्वं ननु प्रकृत्या ।

(२) ० चनार्थे—धात्वन्तरीपसर्गे न भवतीत्यर्थः, यथा प्रनाथक इत्यत्र प्रदृश्यस्य न नोपसर्गात्पदसर्गत्वम् । एवं प्रनिनंसति नमः; सननस्य धातुसंज्ञायां प्रकर्षधीतनार्थः

उपसर्गस्थनिमित्तादेशां णत्वं स्यात् । सर्व्वे नादयो
 न्नापदेशाः, वृत्ति, नर्द्दि, नन्दि, नक्कि, नटि, नायृ, वृ वर्ज्जम्
 —प्रणमति, परिण्णिनीषति, प्रणायकाः ; नान्यार्थे—प्रणतो
 नायको यस्मात् स प्रनायको देशः ; न्नापदेश इति किम् ?
 प्रनर्द्दति ; हिनु—प्रहिणोति ; मीना—प्रमीणाति ; आनिप्
 (लोटः)—प्रवपाणि ; खरादिव्यवाय इत्येव—प्रददानि ।

१७ । नसञ्च । [नस. ६, च ०१] (१)

प्रादिष्यनिमित्तान्नसो णत्वं स्यात् । प्रणसं मुखम् ।

१८ । अनितेरन्तश्च । [अनितेः ६, अन्त. १, च ०१]

प्रशब्द मनस्तस्य उपसर्गः, नतु नमः । यदा नमः प्रसम्बन्ध पश्चात् मनविधानं तदा णत्वं
 स्यादेव प्रणिर्ममति । हिनु-मीनेत्यत्र द्विनोति-मीनी-योन्तिलोपश्चात्, कन्दोत्त
 कथञ्च, सूत्राणि कुञ्चन्तीति उडाऽनुगामनकारणात् । द्विनोति मीना-योर्विकृतमपि गृह्यते,
 अजादेशस्य स्थानिवत्त्वात्, एकदेशविज्ञतमन-यवदिति व्यञ्जितं प्रहिण्यन्ते, प्रमीणीतः
 इत्यादि ।

(१) नासिकाया नसादेशस्येवाऽत्र यद्गणम्, नत्वस्यश्चदस्य स्थाने नसादेशस्य ।
 ननु उपसर्गस्यत्वं निधोयते, धातोः पूर्व्ववर्तिनाच्च प्रादीनामुपसर्गसंज्ञा, तत्र कथं
 प्रथममित्यत्र णत्वप्रसङ्गः प्रगता नासिका यस्मादिति वाक्ये—प्र-इत्यस्य उपसर्ग-
 भावात्, सत्यम्, क्रियाद्योतका उपसर्गाः, क्रिया कृषित् तिरीहिता, तत्रोभयक्रियासत्त्वं
 यत्क्रियाद्योतका. प्रादेशस्ये प्रत्युपसर्गाः इत्युक्तं, अत्र तु गम्यमानक्रियाद्योतकत्वमेव,
 अथवा उपसर्गप्रतिरूपक एवाऽत्र उपसर्गं उच्यते । एवं निष्पत्तित्वाद्यपि श्रेयम् ;
 अप्रादेशेऽपि खरणसः, खुरणसः, द्रुणम् इत्यादयो दृश्यन्ते ।

प्रादेरनो णत्वं स्यात् । प्राणिति ; अन्तश्च - हे प्राण्(१) ।

१६ । उभौ द्विरुक्तस्य । [उभौ १॥, द्विरुक्तस्य ६।]

द्विरुक्तस्यानितेरुभौ नकारौ णौ स्याताम् । प्राणिणः
षति । (२)

२० । निंसनिञ्चनिन्दां वा ।

[निंस, निञ्च, निन्दाम् ६॥ वा ५१।] (३)

एषां णत्वं वा स्यात् । प्रणिंस्ते, प्रनिंस्ते ; प्रणिङ्गति,
प्रनिङ्गति, प्रणिन्दति, प्रनिन्दति ।

२१ । हन्तेरतोऽन्तरस्वदेशे ।

[हन्तेः ६।, अतः ५।, अन्तरः ५।, त २१।, अदेशे (न-देशे) ७।] (४)

(१) अन प्राणने रुदादिः, हे प्राणित्वत्र प्रपूर्वकस्य तस्य क्विप् उभः किञ्चली-
रिति दीर्घः, न सख्ज्ञाविन्यनन नलोपाभावश्च । एवं परिपूर्वकस्य तस्य क्विपि पर्या
निति । क्विचिद्दिह परेः प्रतिषेधभिच्छन्ति पर्यानिति शीपतिः । अन्त्यद्वयं सख्ज्ञा-
भिति भाषाम्, तेनाऽन्त्यच प्राणिति, तन्मतेऽपि परिर्निषेधः ।

(२) प्रादिस्थानिमत्तादिति हतौ निवेशनीयम् । ननु कृतणत्वस्य निर्दिष्टने कृते-
ऽपीदृशोऽभिः किमनेन नृषेणेति चेत् उच्यते, मैत्रं प्रणिजाय, प्रणिभीषतोत्यादिर्धापि णत्व-
व्यप्रसङ्गः स्यात् ।

(३) ऋदाऽपि हतौ प्रादिस्थानिमत्तादिति वक्तव्यम् ।

(४) अत्राद्गुण्येन कृत्यवार्थे हादेशेऽपि प्रतिषेध इति भाषाम् । देशे अनर्धेण
प्रत्यय णत्वं स्यादिति क्वचित् ।

प्रादेर्हन्तोऽती एत्वं स्यात् । प्रहणनं, परिहण्यते ; अन्तर-
स्त्वदेशे—अन्तर्हणनम् ; देशे तु अन्तर्हननो देशः ; अत इति
किम् ? प्रहन्ति, प्राधानि ; अतुस्थ इत्येव—अन्तर्हन्ता ।

२२ । वमोर्वा । [वमी ७॥, वा ०१।]

वमयोः परयोः हन्तेर्णत्वं वा स्यात् । प्रहृण्वः, प्रहन्वः ;
प्रहृण्वः, प्रहन्वः ।

२३ । कृतोऽचोऽभाभपकमिगमिष्यायिवेपाम् ।

[कृतः कृ, अचः प्र, अ(न) भा, भू, प्र, कर्म, गमि, ष्याधि, वेपाम् ६॥] (१)

उपसर्गाद्भादेरन्यधातूनां कृतो नः अचः परो णः स्यात् ;
अन,मानाऽनीय,नीन् (नि,इन्),निष्ठादेशेषु सम्भवः । प्रया-
णम्, निर्यायमाणम्, प्रयाणीयम्, परिहाणिः, प्रयायिणी,
प्रहीणः ; अच इति किम् ? प्रमग्नः ; उपसर्गादित्येव—नर-
यानं ; खरादिव्यवाय इत्येव—प्रदानम् ; अभादीनामिति
किम् ? प्रभानम्, प्रभवनम्, प्रपवनम्, प्रकमनीयम्, प्रगम-
नीयम्, प्रप्यायनम्, प्रवेपनम् ; कृत इति किम् ? लोट्—
प्रभाणि, इह भवत्येव ।

(१) अच इति अकारस्य विशेषणं न तु कृतः ; अच इति अन-टनयोः उपसर्गकं
मान इति मान-कानयोः ; नि इत्यनेन अनिप्रथमवस्थापि गृहणम् ; अच निर्विशेष्योप-
सर्गस्थानं कर्तव्यमिति भाष्यम् ।

२४ । खोर्वा । [णः ५१, वा ०११] (१)

खन्ताकृती नः, अचः परो णी वा स्यात् । प्रयापणम्, प्रयापनम् ; प्रहापणीयम्, प्रहापनीयम् ; अभादीनामित्येव— प्रभापनम्, प्रभावनम् ।

२५ । नोपधादिजादेरेव ।

[नोपधात् (न उपधा) ५१, इजादेः (इच् आदि) ५१, एव ०११] (२)

इजादेरेव नोपान्ताद्घातोः कृती नोऽचो णः स्यात् । इन्ख—प्रेङ्गणम्, उन्भ—प्रीम्भणम् ; इजादेरिति किम् ? प्रमङ्गनम् ; कथं प्राङ्गणम् ? पृषोदरादिसिद्धेः ।

२६ । हलादेरिजुपधाद्वा ।

[हलाद् (हल् आदि) ५१, इजुपधात् (इच्-उपधा) ५१, वा ०११] (३)

इजुपान्ताहलादेर्घातोः कृती नोऽचो णी वा स्यात् । प्रकापणम्, प्रकापनम् ; निर्गूहणम्, निर्गूहनम् ; हलादेरिति

(१) भादेरन्यस्यात् खन्ताकृती. कृतीनोऽचो वा स्यादित्येव गृह्याद्धोर्वाभ्यः । संरिति-विहितविशेषणा पञ्चमी, तेन प्रयाप्यमाणमित्यत्र यकारव्यवायेऽपि खलं स्यात् । पूर्व-पदस्य नित्यताप्रवृत्तनायात् नौगृहण कृतन्तथाद्युभयोर्विभावयोर्मध्यं यो विधिः स नित्य इति परिभाषा ।

(२) इजादेरेव मनस इति नियमः. तेन प्रमङ्गनमित्यत्र न खलम् घातोर्इजादित्वा-भावात् । *संज्ञिसारगतं निम्-पत्यस्याद्विभक्तं इत्यस्य खलं स्यात् निर्विशम् ।

(३) कृतीऽच (१३ २३) इत्यादिना नित्यं प्राप्ते विकल्प आरभ्यते ।

किम् ? निरुहणम् ; इजुपधादिति किम् ? प्रवहणम् — नित्यं पूर्वैरेव ।

२७ । नेगैदनदपतपदवहिवपिहन्तिद्रातिघु-
मायाशमुसोचिञिदिह्वातिप्सातिष्वड्व्यवायेऽपि ।

[निः द।. नद. नद, पत, पद, वहि, वपि, हन्ति, द्राति, घु (दा, धा), मा, या, शमु, सो, चिञि, दिहि, वाति, प्साति प. ७॥, अड्व्यवाये ७, अपि ७२:] (१) . २ -

एषु धातुषु परेषु उपसर्गादुत्तरस्य निर्णयं स्यात् । प्रणि-
गदति, प्रण्यगदत् ; प्रणिद्राति, घु—प्रणिददाति, प्रणि-
दधति ; मा, माड, मेडाम् = मा—प्रणिमाति, प्रणिमिती, प्रणिमयते ; दिह—प्रणिदेग्धि ; प्रणिप्साति ।

२८ । शेषे वाऽकखादावघान्ते च पाठ ।

[शेषे ७, वा ०११, अ(न) क, खादा ७, अ(न)-पाठ ७, च ०११, पाठे ७।

शेषे क, खादि, पान्तवर्जिते धातौ परे निर्णयं वा स्यात् ।
प्रणिपचति, प्रनिपचति ; शेष इति किम् ? प्रणिनादः ; अक-
खादाविति किम् ? प्रनिकर्त्ता, प्रनिचखाद् । अपान्त इति
किम् ? प्रनिपिनष्टि ; पाठे पान्तस्य निषेधादिह भवति,
प्रणिवष्टि, प्रनिवष्टि । निर्व्विम्बः—कृतो, णत्वं निपात्यते ।

(१) अत्र द्विषागतः परवर्तितः न्यायान्तरी धातुभास्यमेव तत् किमङ्गवाये
प्रीति चेदुच्यते, परवर्त्तनं प्रत्ययो निर्भोयते न पत परमानं, तन्तत्परवर्त्तःऽपि णत्वं
विप्रविधीयते ।

२६ । नशेर्न षत्वे । [नशः ६।, न०१।, पत्वे ७।]

नशः षत्वे णत्वं नास्ति । प्रनष्टः ; पत्व इति किम् ?
प्रणाशः ।

३० । षात् पदान्तात् । [षात् ५।, पदान्तात् ५।]

पदान्तात् पकारात् णत्वं नास्ति । निष्पानं, दुष्पानं,
दुष्खेन ।

३१ । अनाङ्पदव्यवाये च ।

[अनाङ् पदव्यवाये (न-आङ्-पद व्यवाये) ७।, च ०१।]

अनाङ्पदस्य व्यवधाने णत्वं नास्ति । रीपभीमुखेन,
प्रावयानम् ; अनाङ् इति किम् ? पर्याण्डं, निराण्डम् ।

३२ । जुभादिषु च ।

[जुभादिषु (जुभ आदि) ७।, च ०१।] (२)

(२) जुभा, वृणमन, नन्दिन्, नन्दन, नगर, एताञ्चुत्तरपदानि संज्ञाः प्रयो-
जयन्ति, हरिनन्दी, हरिनन्दनः, गिरिनगरम् ; वृत्ति यङि प्रयोजयन्ति, मरीचक्यन्ते,
मर्तनम् ; गहन, नन्दन, निवेश, निवास, अग्नि, अनूप, एताञ्चुत्तरपदानि प्रयोजयन्ति,
परिनर्तनं, परिगहनम्, परिनन्दनम्, शरनिवेशः, शरनिवासः, शराग्निः, दर्भानूपः,
शाचाश्रीदृषत्वञ्च, आचार्यभोगीनः ; आकृतिगणोऽयम् । एवं सुमन्त्रिणः, विनित्रः,
खभानुः, नरनाहन इत्यादिव्यभि न णत्वम् इति संधिसारः । संबिसारमते रसाद्ये
नपणमनत्रैस्तु लवनं कृदन्तिल्यथैः । तथा तमुशब्देऽश्वशब्दे च परे वृषन् इत्यस्य
नकाये वा स्यात्, अणोवसु वृषत्सु, वृषणः ।

एषु णत्वं नास्ति । क्षुभ्राति, नरीवृत्त्यते, ननृत्तः, नरी-
नर्त्ति ; वृप्नोति, वृनमनः कश्चित्, दुर्नयः, दुर्नीतम्, हरि-
नन्दनः, हरिनन्दी, ब्रह्मघ्नः, दौर्भागिनेयः, पुनर्नवा ; आकृति
गणोऽयम् ।

इति श्रीपद्मनाभदत्तकृती सुपन्नव्याकरणं प्रथमोऽध्यायः ।

एत्वचक्रम ।

पदान्त अपदान्ते वा	उत्तरतः	नस्य	एत्वम् पर, व्य- धाने, अर्थे वा	निषेधः	सूत्रम/व्या	
	र, य, सवर्गेषुः	नस्य	॥	खर(ष, षा इत्यादि), क (कवर्ग), पु(प- वर्ग), य, व, ह. व्यवधाने	तवर्गस्यस्य नस्य नि- षेधः तत्र न स्थितस्य निषेध	१४१२
	पूर्वपदस्यस्य र, य, म, ल्य	॥	॥	संज्ञार्थे	गुणज्ञान पूर्वप दाने न	१४१२
	शारिका, मिभका मिभका, क्रीटरा पुरगाभ्यः ...	नस्य नस्य *	॥	०	०	१४१२
	अटन्तान्	अङ्गस्य नस्य	॥	०	०	१४१६
	त्रि, चतुर्भ्याम्	हायनस्य नस्य	॥	वथसि	०	१४१७
	पर पाठ.		॥	०	अन्तर श	१४१८
	उत्तर इत्यादिः	अयनस्य नस्य	॥	०	आत्देशा द्ये निषेध	
	अग, यामात्	निथी नस्य	॥	०	०	१४१९
	आहितवाङ्मात्	वाहनस्य नस्य	॥	०	०	१४२०
		पानस्य नस्य	॥	देशे *	०	१४२१
		प्रातिपदिकान्त,	॥	॥ वा +	युवादे	१४२४
		ङ्म, विभक्तौनाम् नस्य	॥	०	निषेध	

* १४१२-१४१३ विशेषनियमी ।

। १४१४ विशेषनियमः । एत्वमथोऽपि । १४१९-१४२२ निषेध-विधा
यक्त नियमा ।

पदान्ते अपदान्ते वा	उत्तरतः	नस्य	णत्वम्	परं, व्यव- धानि, अर्थे वा	निषेधः	सूत्रसंख्या
	उपसर्गात्	नीपदेश, हिनु, मीना, अनिपाम नस्य ...	”	०	०	१४१६
	”	नस्य अनितेः नस्य	”	०	०	१४१७
		निस, नित, निन्दाम् नस्य	”	”	०	१४१८
अतः		इत्तः नस्य	”	वा	अन्तरसु दे- शार्थे निषेधः	१४१९
		अथः परस्य कृती नस्य	”	”	भा.भ.पू. कमि, गमि, प्याधि, वेपाम् निषेधः	१४२३
		नेः नस्य	”	गद, गद, पत, पद, वहि, वप इत्यादिषु		१४२५

अथ द्वितीयाध्याये

प्रथमपादः ।



कारकप्रकरणम् ।

१ । कारके । [कारके ०१।]

अधिकारीऽयम् । क्रियानिमित्तं कारकम् कर्त्तृदि ; (१)

(१) कारके इति सूत्रे “कारके” इति समस्यर्थप्रतिपादक-सप्तम्यन्ताऽनुकारण-
लुप्तप्रथमैकवचनान्तं पदम् । इदञ्चाधिकारसूत्रम् । अनेन हि वक्ष्यमाणसूत्रेषु “कारके”
इत्यस्याधिकारः ज्ञतः । अतः परमधिकरणलक्षणपर्यन्तं सर्वेषु सूत्रेषु “कारके (कारक-
विषये)” इत्यस्मिन्निमित्तनिमित्तमिति । ननु सदेतितस्यैवाधिकारीयुक्तः “कारक” इत्यस्य
तु प्रथमं सङ्केताभावानस्याधिकारी न युक्त इत्याशङ्क्याह—“क्रियानिमित्तमिति—कारकं
नाम क्रियानिमित्तं क्रियायां निमित्तमिति षष्ठौसमासः, ‘क्रियते’ इति क्रिया कृजः
‘श’प्रत्यये निपातः, सा हि द्विविधा—(१) धालर्थः, (२) करोत्यर्थो वा, तत्र प्रांतीरर्थो
धालर्थः, स च द्विविधः, कोऽपि परिष्कन्दन-साधो मननादिः, कोऽप्यपरिष्कन्दन-
साधनयोर्म्यो यथाऽवस्थानादिः ; सकलार्थसंवाहक-मन्वर्थमपरमप्याह करोत्यर्थोवेति
करोतिरर्थः सर्वधालार्थानुगतः, किं करोतीति प्रश्ने पश्यति, गच्छतीत्याद्युत्तरं सम्भवतीति ।
यद्यथं कृषनक्षीत्यादीनां क्रियात्वम् ? न हि किं करोतीति प्रश्नेऽस्मीत्युत्तरं सम्भवति,
अत्रोच्यते प्रश्नकर्त्तुराशयाऽनुकल्पनेवोत्तरं सम्भवति, यद्यपिलसन्देहे किं करोतीति प्रश्-
नादीनरमेतौह्यं सम्भवति अस्ति तावदिति, इति गीयीचन्द्रः । अन्वेन तु धालर्थकरोत्यर्थेति
द्विविधेन सकलार्थाऽकार्थकेषुभवकपाचानेव धातूनां संघट्टः ज्ञतः । यद्युक्तं क्रिया त्वे-

शैव धात्वर्थरूपा ।* क्रियायां (क्रियासिद्धौ) निमित्तं † (व्यापारवन्तधाऽवस्थाऽपेक्षीयम्) यत् तत् क्रियानिमित्तं कारकम्, उक्तरूपाया विविधायाः क्रियायाः सिद्धौ (परिनिष्पत्तौ) यस्य व्यापारोऽवस्थानपेक्षणीयस्तदेव कारकमिति निष्कर्षः । तथाहि शीदनं पचति चेत् इत्यत्र पाकक्रियायाः सिद्धौ चैत्रस्य क्वाडाद्याहरणकर्तृत्वरूप-व्यापारशीदनस्य च स्वावयवविक्रितित्जनकत्वरूपव्यापारमपेक्षते तथोर्व्यापारमन्तरेण पाकस्याऽनिष्पत्तिसप्तयोः कारकत्वं, तस्यैकत्र कर्तृत्वेनाऽपरत्र कर्मत्वेन व्यपदिश्यते । क्रियासिद्धौ यथापारस्वभावस्यापेक्षा नास्ति न तस्य कारकत्वं, यथा चैत्रस्य तन्मुखं पचतीत्यत्र तन्मुखादिसम्पादनद्वारा चैत्रस्य पाकक्रियायामपेक्षणीयत्वेऽपि, तत्क्रियासिद्धौ तस्य व्यापाराभावात् कारकत्वम् । तत्र कारकं कर्त्तादि (कर्त्तादिर्यस्य), कर्तृ-ब्रह्मतोनि षट्कारकाणि, तथाहि “कारकं षड्विधं कर्तृ-कर्त्तृषी, करचनधा । सम्प्रदानमपादानं तथाधिकरणम्यतम् ।” अन्ये तु “अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्त्तृणां

* क्रिया धात्वर्थे उच्यते इति कारकीह्यासः । धातोरर्थः क्रिया इति सारमन्तरी । धातवश्च तावत् प्रथमं विविधाः—अकर्मका सकर्मकाश्चेति । तत्र मूलमन्तरं साधयितुमनोहराः सत्तासाचाद्यर्थाः भुवादयोऽकर्मकाः, एवञ्च—“वस्तुमन्तरं साधयितुं समर्था ये सकर्मकाः । उत्पादनाद्येकास्ते विज्ञातभ्याः क्वादादयः । “सकर्मकाश्चापि कतिचिद्दुकर्मकाः सन्ति, ते हि—“सक्रीयार्थविशेषणार्थो साधयन्ति वै ।” अन्येऽपि सकर्मकाकर्मकगिरूपचमसि ।

† निमित्तत्वं नामाऽवस्थापेक्षणीयत्वं, एवं यथाश्रुतीऽर्थेऽदृश्येत् तदा सम्प्रदानादेरनुमतिप्रकाशंनद्वारेण चैत्रस्य तन्मुखं पचतीत्यत्र तन्मुखादिसम्पादनद्वारा सम्बन्धिनीऽपि चैत्रस्य पाकादिक्रियानिमित्तत्वेन कारकत्वप्रसक्त्या अकर्मकं लक्ष्यगमनादतिव्याप्तिः सादिक्ष्यत आह व्यापारवन्तयेति । व्यापारो नामोत्पादनाऽपरपर्यायशब्दाविशेषः, सत्तासाक्षातीति व्यापारवान् तस्य भावः व्यापारवन्ता, तथा । स च व्यापारः सचेतने वस्तुनि नैकमिदं एव, यथा चैत्रो मन्तरीत्यत्र चैत्रस्य वस्तुमानुजूलव्यापारः (चेष्टाविशेषः) नैकमिदं एव ; अचेतने तु ज्ञापितुं सचेतनकर्तृत्वम्—यथा तन्मुखान् पचतीत्यत्र तन्मुखात् क्वाऽवयवविक्रितित्जनकव्यापारस्तु कर्तृव्यापारत्वम् ; ज्ञापितुं चरित्तस्य, यथा ‘हृषीकेशेति’ इत्यादिचितने हृषे वस्तुमानुजूलचेष्टा उपपत्तिरैव, परिश्रयित्वा इत्यर्थः । •

कारकशब्दाऽयं निमित्तपर्यायः (१) । अतः अरं यद्वक्ष्यते तत्कारकविषये वेदितव्यम् (२) ।

कर्तुश्च भेदतः षोढा कारकं परिकीर्त्यत इत्येवं रोत्या गणयन्ति ।*

(१) करोतीति कारकमिति भाष्यमतं गौरवं मन्वानः प्रत्याषटे कारकशब्दीऽयमिति । अयं कारकशब्दः निमित्तपर्यायः, क्रियानिमित्तार्थक इत्यर्थः । †

(२) 'कारके' इत्यस्य सप्तम्यर्थमाविष्करोति—अतः परमिति, अत्र सप्तम्यर्थोविषय-

* अथ भाष्यकारः करोतीति कारकमित्याह, करोति क्रियां निर्वर्तयतीति क्रियाया निर्वर्तकस्यैव कारकसंज्ञेति कैयट, ततश्च—कारुः ख्याख्यानीटनं पञ्चतीत्यत्र आविक्रितेऽन्वेषणाक्रियां कुर्वन्तु कारकमपि, अधिश्रयणक्रियां कुर्वन्तो ख्याख्यपि, ख्याऽप्यव-विक्रितं कुर्वन्तन्नमपि कारकम् । एवं उच्यते पञ्चतीत्यत्र अतः पञ्च विभागं प्रत्याख्यानोपनिमित्तां कुर्वन्तीतिऽपि, विप्राय गां ददातीत्यत्र गोस्त्रीकारं कुर्वन् विप्रोऽपि कारकः, तेषां काशादीनाम् आयोजनं कुर्वन् स्त्रतन्त्री देवदत्तश्च कर्तृकारकम् । एवञ्च क्रियाजनकत्वेन सर्वेषां कर्तृत्वे ज्ञापितेऽपि ख्यावाचनरव्यापारविषयैव करणत्वादिकं, यथाज्ञम् हरिणा—“निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वेष्वेवाऽस्ति कारके । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवं ।” कर्तृत्वं “निष्पत्तिमात्रे” इत्यत्र “ख्यावापारे ही”ति पाठीयत्वे । † अत्र च व्यापारभेदो मङ्गलार्थो दृश्यते यथा—कर्तुः कारकान्तरप्रवर्तनव्यापारः, करणस्य क्रियाजनकाऽव्यवहितव्यापारः, क्रियाफलोद्देश्यत्वव्यापारश्च कर्तृत्वः, कर्तृत्वव्यवहितक्रियाधारणव्यापारोऽधिकरणस्य, प्रेरणाऽनुमत्यादिव्यापारः सम्प्रदानस्य, अवधिभाषोपमव्यापारोऽपादानस्य । तत्र करणधारकत्वकर्तृत्वां क्रियाजनकत्वं सुव्यक्तं तेषां क्रियाऽनुत्पत्तेः, अपादानस्त्रावधिभाषोपमत्वेन हेतुत्वान्, सम्प्रदानस्य च दाह-बुद्धित्वतया पूर्वकालत्वेन ईदृश्याश्च क्रियानिर्वाहकत्वम् । करणादिषु तु स्मृत्येव क्रियां कुर्वन्तु कर्तृत्वविषयता काष्ठं पचति, ख्यातीं पचति, षोढनः पचतीत्यादि प्रयोगी भवत्येव । अपादानसम्प्रदानयोस्तु च कर्तृत्वविषया अनभिधानात् तदुक्तं भाष्ये—“पर्याप्तं करणाधिकरणकर्तृत्वानेव कर्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्तृत्वानिदर्शनात् ।”

†. कारकशब्दश्चाऽयं लोकप्रसिद्धोऽभ्युत्पत्ती निमित्तपर्यायः, यदि चक सम्प्रदानः

एव, ततश्चातः परं यच्चल्यते तत् कारकविषये वेदितव्यम् । कारकाश्चात्र विवचावन्नात् प्रयोगः* इत्यथे प्रपञ्चयिष्यते । केचित्तु जाति, द्रव्य, गुण, क्रिया, स्वरूप भेदात् कारकं पञ्चविधमाहुः † । जातिः—इत्थः, द्रव्यं—द्रव्यः, गुणः—गुणः, क्रिया—पाकः, स्वरूपं—सैवः । सर्वत्राचेतनकर्त्रादी व्यापारवत्त्वमसम्भाव्य केचित्तु विभक्त्यर्थद्वारा क्रिया-ऽन्वयित्वं कारकत्वमिति कारकसामान्यलक्षणमाहुः, यी नामार्थो विभक्त्यर्थद्वारा क्रियाया-मन्वयी तत् कारकमिति तदर्थः, यथा 'इत्थापतनम्' (इत्थावधिकविभागानुकूलपतनम्), अत्र नामार्थः इत्थः, क्रिया पतनम्, पञ्चमो विभक्त्यर्थश्च विभागः, अत्र नामार्थो, इत्थः स्थावधिकत्वसम्बन्धेन विभक्त्यर्थे विभागं दारोक्तव्य पतनक्रियायामन्वयं खनते, इति तत्र कारकत्वम्, एवमन्वय । विभागस्तु स्थाऽनुकूलत्वसम्बन्धेन पतने विभेदणीभूय भासते, चैत्रस्य पचति इत्यत्र तु नामार्थः चैत्रः, क्रिया पाकः, षष्ठीविभक्त्यर्थः सम्बन्धः, स च विभक्त्यर्थः सम्बन्धो न क्रियायां पाके प्रकारीभूतः, न वा तं (सम्बन्धं) दारोक्तव्यं चैत्रस्य पाकक्रियायामन्वयः, षष्ठा पदान्तरार्थसाक्षात्कृतया, क्रियाया अपि कर्मादि-वाचकसाक्षात्कृतया, चैत्रपाकयोः परस्परमाकाङ्क्षाभावात् चैत्रस्य सम्बन्धित्वं पाक-क्रियायां नाऽन्वेति, किन्तु तच्छुलादिपदाध्याहारचैव, यथा—चैत्रस्य तच्छुलं पचति (चैत्रसम्बन्धितच्छुलकर्म्मताकपाकानुकूलकृतिनाम्) एवं कृतेऽन्वयबोधो जायते, अतएव सम्बन्धस्य क्रियासम्बन्धाभावात् कारकत्वम्, ततश्चीकम्—“शिवः सम्बन्ध-

स्नात् तदा कर्तृब्रह्मेण सङ्ग समानार्थः स्यात्, एवं सति क्रियास्तुष्ट्यस्यैव कारकपदेना-ऽभिधानं भवेदिति अयमदिश्यानां मतमिति गीथीचन्द्रः ।

* अङ्के प्रविशतीत्यादी अङ्कादेः कर्म्मतया द्वितीयाभासौ, अधिकारविषयतया सप्तमी मङ्गाकविप्रयोगादयो विषयतया समाधानीयाः स्थितेर्गतिचिन्तनीयेति न्यायात् । तेन स्त्रीश्रवा ज्ञाने गच्छतीत्यादि प्रयोगो न कर्म्मव्यं कृति साध्यदायिकाः । समयो-र्गुणपत्न्याती तु—कर्ता, कर्माऽधिकारणं, कारणं, सम्प्रदानकं, अपादानकं सन्देशे परं पूर्वैश्च बाध्यते इति वचनान् व्यवस्था ; यथा पक्ष मृगो धावतीत्यत्र कर्ता कर्म्मबोधो वाचः । अर्थेऽप्येतन्न प्रपञ्चनं भविष्यति ।

† जातिद्रव्यगुणादीनामेव क्वचित् कसचित् कर्म्मत्वं, कर्म्मत्वं धारयत्यादिकं वा क्वचित्, एतद्वतिरिक्तपदार्थकल्पनायां नामाभावश्चेति तेषामभिप्रायः ।

२ । स्वतन्त्र-तत्प्रयोजकौ कर्ता ।

[स्वतन्त्र-तत्(स्वतन्त्र)प्रयोजकौ १॥, कर्ता १।] (१)

इत्यतः' इति । "नैत्रस्य पाकः" (नैत्रकर्तृकपचनं), 'शोदनस्य भीक्षा' (शोदनकर्तृ-
ताकभोजनाऽनुकूलकृतिसमान्) इत्यादौ षष्ठा कर्तृकर्तृविहितत्वान्, कर्तृत्वकर्तृ-
त्वप्रत्ययापनाच्च कारकविभक्तित्वमेव । "गुरुविप्रतपस्त्रिदुर्गंतानां प्रतिकुर्वीत
भिवक् स्वभेषजेः," "पद्मस्यानुकरीत्वमेव कुमारोमुखमण्डलः" इत्यादौ "मातुः
अरति," "चौरस्य द्विनक्षी"त्यादाविव क्रियाविशेषयोगे कारकायैव षष्ठी, तथास्ते-
तेषामर्थश्च—गुरुविप्रतपस्त्रिदुर्गंतान् प्रतिकुर्वीत, पद्ममनुकरीतीत्वैवरूपएव । अन्ये तु
"गुरुविप्रतपस्त्रिदुर्गंतानां"मित्यत्र 'रोगानि'ति कर्त्तृपदस्य "पद्मस्यानुकरीती"त्यत्र
शियमिति कर्त्तृपदस्य चाध्याहारं कुर्वन्ति । अपरे तूक्तोदाहरणेषु धात्वर्थे षष्ठीस्य
सम्बन्धस्यान्वयमङ्गीकृत्य कर्त्तृकर्त्तादिषट्काऽन्यतन्त्रे सति क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति
कारकत्वत्वं कर्त्तादिषट्स्त्रेव निरुद्धयन्ति । एवं सा लक्ष्मीरूपकुरते यया परिषानित्यादि-
ष्वपि बीज्यम् । कीकं पचतोत्यादौ क्रियाविशेषषष्ठीभूतानां लोकादीनां न कारकत्वं,
लोकादयो हि स्वभेषज क्रियायां प्रकारीभूता अन्वयं स्वभेषे न च विभक्त्यर्थे चारी-
कुर्वन्ति । जगदीशन् तु सर्वः यज्ञानूपस्थाप्ययाज्ञार्थेऽन्वयप्रकारीभूय भासते,
तज्ञानूपस्थाप्यतादृशक्रियायां स (सुवर्थः) कारकम् । तथाहि इत्यापतति (इत्यावधिक-
विभागाऽनुकूलपतनक्रियावान्) इत्यादौ पतप्रधतिर्धौत्वर्थे पतनादौ पञ्चम्यायुपस्थापितौ
विभागादिः प्रकारीभूय भासते इति विभागादिकत्वेन तत्तज्ञानूपस्थापिततत्तत्क्रियायां
कारकम् । स्वावधिकत्वस्युपस्थेन तादृशधात्वर्थपतनादौ परम्परया प्रकारीभावान्
इत्यादेरपि गीर्षं कारकत्वमित्याह ।

(१) क्रमप्राप्तं कर्तृत्वत्वमाह—स्वतन्त्रेति—स्वतन्त्र, तत्प्रयोजकः (तस्य स्वत-
न्त्रस्य प्रयोजकः) च गौ कर्ता (कर्तृकारकम्) ; कर्त्तृत्वत्ववचनं विशेषप्राधात्यात्, सूत्रे
शिकुरवचनमन्वयमितिःत्याद्याह, कर्त्तृत्वम् क्वचनः स्यादिव कुर्वन्तीतित्याद्यान्त्याद्या ।

क्रियायां साध्यायां कारके प्रधानभूतो योऽर्थः सः स्वतन्त्रः,
स च तत्प्रयोजकश्च कर्त्तव्युच्यते । यथा देवदत्तः काष्ठैः

अथ कः स्वतन्त्रः ? को वा तत्प्रयोजकः ? इति जिज्ञासायां प्रथमं तावत् स्वतन्त्रं व्याचष्टे
क्रियायामिति—क्रियायामुक्तरूपायां द्विविधायां साध्यायां निष्पाद्यायां सत्यां कारके
कारकायां कारकेषु वा मध्ये प्रधानभूतः प्रधानं (भूतशब्दः सूत्रपाठः, प्राधान्यञ्च कर-
णादीनामितरेवानामयोजनाहंत्वं, तद्वत् प्रधानं) योऽर्थः पदार्थः पूर्वोक्तानां जातिद्रव्या-
दीनामन्यतमः, तस्य (स्वतन्त्रस्य) प्रयोजकः (निधोजकः तत्प्रयोजकः); स च (स्वतन्त्रश्च),
तत्प्रयोजकश्च कर्ता (कर्तृकारकम्) उच्यते इति शेषः । स्वतन्त्रः कर्ता, तत्प्रयोजकश्च
कर्ता इति प्रत्येकमन्वीयते । “स्वतन्त्रप्रयोजकौ कर्त्तेति सूत्राकारे” कृतेऽप्यभौटसिद्धौ
तद्वयङ्ग्यं स्पष्टार्थमिति च “क्रियासुख्यप्रयोजकौ कर्त्ते”त्यैन्द्रं सूत्रम् । उदाहरति—देव-
दत्त इति—(काष्ठकरणक-स्याख्यधिकरणकौदनकर्त्तृताक-पाकाऽनुकूलयववान् देवदत्त
इति शब्दबोधः) । पविरत्न विक्लेदनार्थः, सा च विक्लेदना देवदत्तसाध्या भवत्येव तत्र
तत्प्रयोजकत्वेरतएवाऽस्य सकर्त्तृकत्वमपि, यदा तु भौदनः पच्यते इति कर्त्तृकर्त्तरि विषयः
पचति; तदा प्रयोजकौ षष्ठि सति पाचयत्यादनं देवदत्त इति । पचतीत्यत्र “शेषात्
कर्त्तरी”ति (१।१।२२८) परस्मैपदम् ; “उक्तं तिकादिनिर्दिष्टम्” (२।१।२६) इत्यनेन
कर्त्तृकत्वात् “अथेभावसम्बोधनयोः प्रथमे”ति (२।१।५) चनेन देवदत्त इत्यत्र प्रथमा ।
ननु यदि कारकाधीनं कर्त्तृत्वेन कर्त्तृत्वं भजते तत् कथं विप्रतिष्ठतीत्यत्र कारकाधीनता-
भावादपि विप्रसक्त कर्त्तृत्वमिति चेदुच्यते—इह कारकाधीनयोग्यतया कर्त्तृत्वमिति, यथा-
ऽपचयति सुपकारः पचनयोग्यतया पाचक इत्युच्यते । अथे तु धातुशक्तिर्वा प्रति यत्र
प्राधान्यं स स्वतन्त्रः इत्याहुः, यस्य व्यापारी धातुभीष्यते स प्रधानं कर्त्तेति तेवानभिप्रायः

* कलापटीकार्या स्वतन्त्रत्वस्यैव लक्षणं कृतम्—यथा अथ विनिर्दिष्टं स्वतन्त्रम् ? न
तावत् पराप्रयोज्यत्वं राक्षा आश्रयः कार्यं करोतीत्यादावव्याप्तेः । नाऽपि परप्रयोजक-
त्वं देवदत्तो भवतीत्यादावव्याप्तेः । नाऽपि कार्याऽनुकूलविषयविषयीवैक्यतिसाधित्वं
रथीनकरोतीत्यादावचतनत्वाद्वाऽप्येतेः । नाऽपि क्रियान्तत्वं—कर्त्तृत्वः पचतेमात्रं इति व्याधा-
दीदनादीनां क्रियावशत्वेन कर्त्तृत्वप्रसङ्गात् । किञ्च घटी भवतीत्यत्र काष्ठसाऽपि कर्त्तृत्वं

स्थास्यामीदं पचति, तेनाऽन्यः पाचयति । “प्रवृत्तौ च

तेनास्मिन् विप्र इत्यत्रापि कर्तृत्वं स्मरते । तथाचीकम् “धातुभोक्तृक्रिये नित्यम् कारके कर्तृतीच्यते । व्यापारे च प्रधानत्वात् स्मरन् इति चोच्यते इति । एवं स्वतन्त्रमुदाहरणं तत्प्रयोजकमुदाहरति । तेनेति—तेन देवदत्तेन, चन्धी यज्ञदत्तादिः, पाचयतीत्यत्र प्रयोजकं चिच् देवदत्तकर्तृकपाकानुकूलव्यापारवानन्य इति तदर्थः । ननु पाचयतीत्यत्र प्रे-क्रिये वर्तते प्रयुजिक्रिया, पचिक्रिया च, तत्र प्रयुजिक्रियायां यज्ञदत्तस्य मुख्यतया कर्तृत्वं सिद्धे पचिक्रियायां प्रयोजकत्वेन कर्तृत्वं सिद्धसाधनादनधिकमेव विहितमिति केचित्, तत्र साधीयः, प्रयुजिक्रियायां मुख्यत्वे पाचयतीत्यस्य पाकार्यप्रयोजकत्वस्यः स्यात्, ततश्च यथा देवदत्तं पकुं नियुङ्क्ते इत्यत्र नाऽयज्ञं पाकनिश्चितः प्रतीयते, तथा पाचयतीत्यत्रापि निश्चयसिद्धपाकनिश्चितं प्रतीयेत्, किञ्च प्रयुजिक्रियायामतीतायां पचिक्रियायां भवितव्यत्वाच्च देवदत्तेन यज्ञदत्तोऽपाचयदित्येव प्रयोगः स्यात् । अपिच—यदि पचिक्रियायां प्रयोजकस्य कर्तृत्वसम्बन्धी न स्यात् तदा रूपकारेण पाचयते भूपः, इत्यत्र पाकक्रियायां भूपस्य कर्तृत्वाऽभावेन कर्तृत्वक्रियाफलस्वाभावात् “स्वरितजितः कर्तुः” (१।१।१०) इत्यनेन तच् न स्यात्, तस्मात्पादेः प्रयुजिक्रियायां मुख्यकर्तृत्वं पचिक्रियायाः प्रयोजककर्तृत्वमवश्यमङ्गीकार्यम् । एवञ्च प्रयोजकस्य स्वतन्त्रत्वे “प्रयोजके चिच्” (१।१।११) इति रूपस्याऽपि प्रयोजकाऽप्रसिद्धा वैयर्थ्यं स्यात् ।

स्यात् कालस्य सर्वत्रयत्वेन क्रियाया अप्याश्रयत्वात् । नाऽपि विरचितकारककलाप-व्यापारजनकौभूतव्यापारवत्त्वं तत्त्वं देवदत्तो भवतीत्याहो विरचितकारककलापव्यापार-जनकताऽभावाद्द्वयामितिरिति चेदुच्यते—प्राधान्येन धातुवाच्यव्यापारवत्त्वं स्वतन्त्रमिति । न चेकस्यात् कार्याऽनुपपत्तिकाङ्क्षी व्यापारः करवाद्दरपीति वाच्यम् । करवादेः साक्षाद्धानुवाच्यव्यापाराऽऽसम्बन्धात् किन्तु परस्परत्वेन । न च पाचयति देवदत्तेनित्यादी पाचयतिना प्रयोजकत्वेन व्यापार उच्यते देवदत्तस्य कर्तृत्वं न स्यादिति वाच्यम् । यावता पाचयतीत्यनन्तपचिना देवदत्तव्यापार उच्यते । बहुक्तं धातुभोक्तृक्रिये नित्य-मित्यादि ।

निवृत्तौ च कारकाणां य ईश्वरः । अप्रयुक्तः प्रयुक्तो वा स
कर्त्ता नाम कारकम् ॥” निवृत्तौ—देवदत्तः कटं न करोति,
अप्रयुक्तः कटं करोति चैवः ।

ननु क्रियां निष्पादयद्येव कर्त्तादिः कारकव्यपदेशं भजते । यदा तु तथा व्यवसायो
न स्यात् तदा कारकत्वं न भजतामित्याशङ्कानिराकरणाय यत्कृतं भर्तृहरिकतां
कारिण्यमवतारयति—

प्रवृत्ताविव्यादि—प्रवृत्तौ क्रियानिष्पत्तौ कारकाणामीश्वरः प्रधानभूतः सर्व्यायीजनाहं-
इति यावत् अन्येन (प्रयोजकेन) प्रेषितोऽप्रेषितो वा यथा कर्त्ता तथा निवृत्त्यावधि-
क्रियानिष्पत्त्यभावेऽपि । प्रवृत्तिप्रयुक्तयोश्चदाहरणे दर्शितपूर्व्वे, सम्प्रति निवृत्त्यप्रयुक्तयो-
श्चदाहरणे क्रमेण प्रदर्शयति ।—निवृत्तौ देवदत्तः कटं न करोति (कटकर्मकताकृत्यनु-
कूलव्यापाराभाववान् देवदत्तः इति तदर्थः) । अप्रयुक्तः, अप्रेषितः चैवः स्त्रियया कटं
करोतीत्यर्थः ।

कारकीक्षासे कर्त्तृत्वचर्चं यथा “सुख्यप्रयोजकौ कर्त्ता क्रियायामेव सुख्यता । कृषी-
ऽज्ञीत्यादि भिन्नान् योग्यताश्रयणाद्भवेत् ॥” “प्राधान्यञ्च क्रियायां भवतश्चिन्मिन्भूतेश्चैव
सम्भवती”ति जीवीश्वरः ।

“यः करोति सकर्मतेति सर्व्ववर्त्मादयोऽहं वन् ।”

षट्कारकव्याख्याने—“क्रियायां सुख्यभूतः स्वतन्त्रकः यस्मिन् प्रयुक्तेषु च तावुच्येते
कर्त्तृकारका”इति ।

कारकसंज्ञा—क्रियाऽनुकूलकृतिमत्त्वं कर्त्तृत्वम्—कर्त्तृपदस्य यथायं कटजनकृताती-
व्यत्यन्त्रत्वात् अवेतनादौ भाक्त(गौष)कर्त्तृत्वव्यवहारः ।

शब्दार्थरत्ने—कर्त्तृत्वं नाम धातुपातव्यापाराश्रयत्वं धातुभोक्तृक्रिये निबन्धं कारके
कर्त्तृतेष्वन्ते इति चर्च्युक्तेः । स च त्रिविधः स्वतन्त्रः तत्प्रयोजकश्चेति भेदात् । तत्र
स्वातन्त्र्या नामेतरव्यापाराऽनधीनव्यापारवत्त्वं कारकान्तरप्रयोजकव्यापारवत्त्वं वा, यधीनं
हरिणा—प्रागन्वतः कृत्तिलामान्, प्राग्भावापादनादपि । तदधीनप्रवृत्तित्वेत् प्रवृत्तानां
विवर्त्तनात् । अहंत्वान् प्रतिनिधेः प्रविशेत् च दर्शनात् । आराद्व्युत्पत्कारिणान्

स्वातन्त्र्यं कर्तुरित्येति । इति—अस्मादेः—इतरव्यापारात् प्रायपि प्राधान्येनाश्रयणे; कर्तृव्यापारस्य सत्त्वात् कारकान्तराणां स्वाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च कर्तुरेव प्रयोजकत्वात्, दादादेः कुटारादिवत् स्वस्य प्रतिनिध्यसम्भवात्, कारकान्तराप्रयोगेऽपि कर्तुः प्रयोगात्, साक्षाद्वात्प्राप्तफलजनकव्यापारवत्त्वाच्च कर्तुः स्वातन्त्र्यमिति । पाषवतीत्यादावपि प्रयोज्यस्य पाशे स्वातन्त्र्यमस्त्वैव वेतनादिलाभरूपस्वार्थेनिवृत्त्य एव तस्य प्रवृत्तेः—
 “निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्वे एव स्वभूतये । अनिप्रायाऽनुरीधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रवृत्तये ।” इति हरिश्चा स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रवृत्त्यैव स्वातन्त्र्यव्यवस्थापनात् । “स्वातन्त्र्यं कर्तेति सूचयता पाणिनिना स्वतन्त्रस्यैव कर्तृत्वमङ्गीकृतम् । तत्र स्वतन्त्रशब्दः केषुचिन्नेर्वा व्याख्यातः—यस्य धातुना व्यापारोऽगुणभावेनोच्यते स स्वतन्त्र इति । एतन्मते प्रयोज्यस्य प्रयोजकस्य च स्वस्वधावारे स्वातन्त्र्यसत्त्वादुभयोरेव कर्तृत्वम् ।

जगदीशेन शब्दशक्तिप्रकाशिकायां कर्तृत्ववचनं कारिकाद्वयेनोक्तम्, तत्र प्रथमा कारिका—“तिष्ठा विकरणात्तस्य धातोर्यत्तु यादृशः । स्वार्थे यादृशि बोध्यत्तत्कर्तृत्वं तदिदोच्यते ।” इति या—

“यगन्निप्रधाल्वर्थवतया योऽनुभाष्यते ।

लटा स्वार्थेः स धाल्वर्थः कर्तृता वा निगद्यते ॥”

एतयोराशयस्य धाल्वर्थाऽन्वितयगाद्यसमभिव्याहृताख्यातबोध्यवर्णवत्त्वेनैव कर्तृत्वम् । यगादीत्यादिना कर्तृत्वविहितसञ्चयप्रत्ययसंयुतः । पचतीत्यत्र धाल्वर्थः पाकः, चाख्यातार्थः कृतिः, ततश्च पाकानुसृजककृतिमत्त्वेनैव कर्तृत्वम्, ज्ञानातीत्यत्र ज्ञानानुसृजकमेव कर्तृत्वं, नश्यतीत्यत्र नाशप्रतिशेधित्वं कर्तृत्वम् । यगाद्यसमभिव्याहृतीति करणान् पच्यते तच्छब्दे-
 इत्यादी पाकजन्यफलानुसृजकेन तच्छब्दादेर्वैधनात् न तस्य कर्तृत्वं, काष्ठैः स्थाप्या-
 मोदनं पचतीत्यादी करणविधिरूपकर्तृत्वां धाल्वर्थाऽन्विततत्तत्त्वर्थवत्त्वेऽपि स धर्मो ना-
 ख्यातेन प्रतिपाद्यः । यदा च तादृशव्यापारतात्पर्यव्याख्यानं प्रवृत्त्यते तदा काष्ठं
 पचति, स्थाप्यो पचतीत्यादी तेषां कर्तृत्वमिदमेव, तथा पच्यते मोदनः स्वयमेव इत्यादी
 कर्तृत्वकर्तृरि मोदनादिः कर्तृत्वोऽपि कर्तृत्वं, तत्र हि स्थापितव्यापारजन्यपाकजन्यफल-
 व्याख्योदनः इति बोधनपदीतरप्रथमाया व्यापारो चचचकार्यः, पाचवतीत्यादी पाकानु-

३ । क्रियाव्याप्यं कर्म ।

[क्रिया-व्याप्यम् १।, कर्म ०१।]

क्रियया यद्ग्राप्यते तत् कारकं कर्मसंज्ञं भवति । (१)

कुलव्यापारी विजयस्वार्थः तदनुकूलव्यापारश्चाखातस्त्विति तदाशय एव कर्ता । कृधातो र्वन्नाथिकत्वं, आशयार्थेऽन्यत्र कृधातुव्युत्पन्नकर्तृपदस्य यत्राशयबोधकत्वात् अवेतने कर्तृपद-प्रयोगो गौचः ।

(१) क्रियते इति क्रिया, धातुपातव्यापारविशेषः, व्याप्रीतेरावगच्छेत्, व्याप्यं साध्यं, धातुपातव्यापारजन्य-फलद्वारा सम्बन्धीयमित्यर्थः । क्रियया व्याप्यं क्रियाव्याप्य-मिति घनघाव्यत् समासः । अत्र कर्तुरिति पदमवगममध्याहार्यं, ततश्च कर्तुः क्रियया वद्ग्राप्यते, साध्यते, धातुपातव्यापारजन्यफलद्वाराऽभिसम्बध्यते इति यावत्, तत् कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । अत्र तु कर्तुः क्रियासाध्यत्वं नास्ति, तत्र न कर्मत्वं यथा नासंख्यत्वं वध्नाति, अत्र कर्मणोऽप्यस्य भवत्यक्रियया मासा व्याप्यते (सम्बध्यते), न पुनः कर्तुः, यत्र नाऽवश्यव्याप्यत्वं तत्राऽपि न, यथा पयसा शोदनं शुद्धं, अत्राऽऽश्वभोज्य शोदने न तु पयः* । कर्तृनिष्ठक्रियारूपव्यापारजन्यफलसम्बध्यत्वं कर्मत्वमिति फलितं । ननु धातोऽर्थो व्यापारः, फलञ्च तत्र "फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मणो धातुस्यधीर्भ्रिभेदे सकर्मक उदाहृतः" इति इत्युक्तेः सकर्मकस्थले व्यापारस्य कर्तृनिष्ठत्वेन फलस्य च कर्मनिष्ठत्वेन च कर्मत्वः 'कर्तृनिष्ठक्रियाजन्यफलशालित्वात् कश्चिद्वीचः, अकर्मकस्थले तु फलव्यापा-

* अत्रदीर्घश्च "तत्तममुद्दिष्टं कर्म" इति कर्मत्वधत्वं कृतम्, तेन, कर्मा, सम्बन्ध-क्रियाफलमानितयोद्दिष्टं कर्मसंज्ञं भवति, देवदत्त शोदनं पयसोत्पन्नं देवदत्तस्य पाक-क्रियया शोदनः सम्बन्धुद्दिष्टः, यामं गच्छतीत्यत्र यमनक्रियया यामः सम्बन्धुद्दिष्टः, यस्य सम्बन्धुद्देश्यत्वं नास्ति न तस्य कर्मत्वं, पयसा शोदनं शुद्धं, यद्यपि कर्तृवद्देश्यं न भवति, तद्यपि न कर्मं मासेष्वत्र वध्नाति इत्यत्र कर्मत्वं उद्देश्याभावाः । धर्मं सृष्टं करीति धर्मं सृष्टयति, इत्यत्र सृष्टं करोतीत्यत्र सृष्टनेव कर्मं, यदातु अन्तर्गतकर्मिणा सृष्टयतिक्रिया संजाता, तस्याः कर्तृवद्देश्या धर्म एव, तत्रिं वक्ष्यति कलिपत्रभाष्ये, अत्र वक्ष्यामि-कर्तृवद्देश्येण उद्दिष्टः, एतं कर्मं धातुस्योत्पन्नं कस्यवधनाच्ये इति यथाख्यानकर्तुः कर्म एवोद्दिष्टः । इति शीघ्रीचन्द्रः ।

तत्र त्रिविधम्—(१) निर्बन्धम्, (२) विकार्यम्, (३) प्राप्यञ्च ।

तत्र निर्बन्धमुत्पाद्यं, कटं करोति देवदत्तः, विकार्यमवस्था-

रयोः कर्तृनिवृत्तया कर्तव्यैव क्रियाजन्यफलशालित्वसत्त्वात् कर्तृनिवृत्तक्रियाजन्यफल-
सम्बन्धत्वं कर्मत्वमित्यतस्तदवस्थातिव्याप्तिरित्यतः कर्तृनिवृत्तौ सति क्रियाजन्यफलसम्बन्धत्वं
कर्मत्वमिति कर्मत्वमवस्थात्वं कार्यम् । सारमन्त्रयोः परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं
कर्मत्वमिति कर्मत्वमवस्थात्वं कर्तृत्वं, तत्र परसमवेतेति विशेषणात् यानं गच्छतीत्यादौ कर्तुः
संयोगरूपफलशालित्वेऽपि काऽतिव्याप्तिशस्य फलस्य स्वसमवेतत्वादिति भावः, उत्तर-
देशसंयोगफलिका क्रिया नमनं, कर्तृममवेतस्य तादृशसंयोगरूपफलस्य याने सत्त्वात्
यामस्य कर्मत्वम् । एवं गान्धदातीत्यत्र स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नस्यागो
दानम् इति दाधात्वर्थः, अत्र कर्तृसमवेतत्वात्क्रियाजन्यफलं स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपर-
कीयस्वत्वात्पत्तिः, तच्छालित्वात् गोः कर्मत्वम् । एवमन्यथाऽपि । भवानन्देनेतद्वच-
स्येव दूषणं कृतम्—नाऽपि तत् (कर्मत्व) परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं गनि-
पत्न्योः कर्मत्वस्य पूर्वस्मिन् देशे, त्वज्जतरस्मिन्, स्वत्येव पूर्वोपरदेशयोः प्रसङ्गात्, एवं
नदी वदन्ते इत्यादौ हठैरवयवोपचयस्य परस्परया तीरप्राप्तिफलत्वात् तत्रत्यफलानवये
तीरेऽतिव्याप्तिरिति । तेन हि तत्रहात्वर्थताऽवच्छेदकफलशालित्वं तत्रहात्वर्थकर्मत्वं,
एवं हि त्वजे. विभागाऽवच्छिन्नस्यन्दोऽर्थोऽगन्तव्योत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नस्यन्दो न तु स्यन्दमार्थं,
तत्रच व्यजिर्बभागरूपफलशालित्वं गोत्तरदेशस्य, न वा मनेरुत्तरदेशसंयोगरूपफलशालित्वं
पूर्वदेशस्येति न तत्राऽतिप्रसङ्गः । स्यन्दैर्वृषधातोश्च फलावच्छिन्नव्यापाराऽगोपकत्वात् न
पूर्वाऽपरदेशयोस्तोरस्य च कर्मत्वम् । ननु जानातीत्यत्र धात्वर्थावच्छेदकज्ञानरूपफल-
शालित्वसाधनपक्षे तत् कथं घटं जानातीत्यादौ घटादेः कर्मत्वमित्यत आह, जानाती-
त्यादीनाम् विषयित्वरूपविभक्त्यैवारा जानार्थाव्ययित्वमेव गीष् स कर्मत्वकलम्, अतएव
घटं जानातीत्यत्र घटविषयकज्ञानवान् इत्याकारकपक्षे योपी न तु घटवृत्तिकर्मत्वाऽऽशुभ-
ज्ञानवति ।

(१) कर्त्तव्येति, चाऽत्र पुनरर्थे, तत् पुनः कर्म विविधम्—निर्बन्धनिव्यादि । तन्-
व्यादिना ताभि सञ्चयति, तत्र तेषु विविधेषु कर्मेषु निर्बन्धम् नाम उत्पाद्यम्

कारं नेयम्, तच्छुलानोदनं पचति, प्राप्यं पृथगुपलभ्यम् क्रिया-

उत्पादयितुं शक्यमुपायम्—प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदीपस्थाप्यत्वे सति क्रिया-
 जन्मोत्पत्तिरूपफलवत्त्वं निर्वर्ण्यत्वं उत्पत्तिवाचकसम्बन्धरूपा, प्रधानप्रकाशरूपा च,
 उदाहरति—कटं करोति (कटशक्तिर्कर्मतानुशूलकृतिमान्) कटादेः क्रियाजन्मोत्पत्ति-
 मत्वमस्तीति निर्वर्ण्यत्वं । ननु कटी नाम सिद्धः पदार्थः तस्य च सिद्धत्वेन क्रियाया
 अनिमित्ततात् कथं कटादेः कारकत्वं, सत्यं, कटशब्देनाऽपि कटाद्यर्थं काशादिकं
 वाच्यमुपधारान्, एतदपि बोध्यम् यत् काशादेरुपचारेण कृतिविवयत्वेऽपि न काशादिकं
 करोतीति मुख्यतः प्रयोगः स्यादेव, करोति-समभिव्याहारकर्मवाचकपदस्याऽवयवे
 निरुद्धलक्षणाभिनयमादित्याहुः प्राञ्चः, एवमीदनं पचतीत्यत्र श्रीदनपदस्य तच्छुले तदवयवे
 वा लक्षणा । विकार्यं लक्षयति अवस्थान्तरं नेयमिति—अव्या अवस्था अवस्थान्तरं,
 तस्य नयनयोग्यम्, अवस्थान्तरं प्रापयितुं शक्यम्, तथाहि अवस्थितस्य धर्मिणः पूर्व-
 कर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिर्विकृतिः, तां नेतुं शक्यमिति नेयमित्युच्यते, प्रतीय-
 मानप्रकृतिविकृतिभावत्वे सति क्रियानिर्वाहविशिष्टजन्मोत्पत्तिरूपपाऽन्यतरफलवत्त्वं
 विकार्यत्वमिति फलितार्थः, उदाहरति—तच्छुलानोदनं पचति (इत्यत्र पचतीति
 द्वयर्थः पचिः), तच्छुलान् पचन् श्रीदनं निर्वर्णयतीति भाष्यकारस्तस्मै तच्छुलाना-
 मोदनं पचतीत्यपि प्रयोगः स्यादेव, तदर्थं तु तच्छुलविकारभोदनं निर्वर्णयतीति,—
 अत्र तच्छुलस्य पूर्वरूपपाऽपायफलवत्त्वात् श्रीदनस्योत्पत्तिरुत्पादादभवीरपि विकार्य-
 त्वम्, अत्र हि श्रीदनानुशूलतच्छुलादिगतविकृतिस्वरूपव्यापारवानित्याकारको बोधो
 भवति । एवं कर्तृ भक्ष करोति, सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादावपि विकार्यम्* । ननु
 निर्वर्ण्यत्वमिहापि विद्यते कटं करोतीतिवदिति चेत् सत्यम्, यत्र विकाराद्य-
 एव प्रमुच्यते तत्र विकार्यत्वं—तथाचीकं “सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः
 परिचामिनी । यस्य नाविद्यते तस्य निर्वर्ण्यत्वं प्रचर्तते ।” इति, अस्यांशु—यस्य
 कृती प्रकृतिः परिचामिनी नाविद्यते यस्य वा अविद्यमाना प्रकृतिस्तस्य निर्वर्ण्यत्वम् ।
 अथा कटं करोति, संयोगं जनयतीत्यादि । प्राप्यं लक्षयति पृथगुपलभ्यमिति—पृथक्

* विकार्यत्व कर्म इहा भवति “प्रकृत्युच्छेदकभूतं किञ्चिन् कार्त्तृदिभक्षणम् ।
 किञ्चिद्वाच्यत्वाधानान् सुवर्णस्य विकारव” इति हरिकारिका ।

ज्ञतविशेषं, यामं गच्छति, इदमपि प्राप्यं, कुञ्जं त्यजति
कीकिलः; कुञ्जत्यागं प्राप्नोति ।

निर्वर्त्यविकार्याभ्याम् अन्यप्रकारिणोपलभ्यते, क्रियाकृतविशेषं क्रिययाऽकरो विक्षेपो
यस्य तत्, प्राप्तिमात्रं विभाव्यते तत् प्राप्यम् * क्रियाकृतासाधारण्यधर्मकारकप्रतीति-
विषयताऽनाशयत्वे सति क्रियाजन्यफलत्वनिर्देश्यत्वं प्राप्यत्वम् । उदाहरति यामं गच्छति
(यामं गच्छत्तरदेशसंयोगजनकक्रियावान् इति बोधः) अथ यामादेः कर्तृसाधारण्य-
संयोगरूपफलत्वत्वेऽपि * क्रियाकृतप्रमादिरूपासाधारण्यविशेषफलस्याऽसत्त्वेन तादृशफल-
प्रकारकषोषाऽविषयत्वान् प्राप्यत्वम् । ननु यच्च प्राप्तिमात्रं विभाव्यते तत् प्राप्यमिति
स्थिते, यत्र प्राप्तिभावस्तत्र कथं स्यादित्याह इदमपीति, इदं वक्ष्यमाणोदाहरणमपि,
तदयथा कुञ्जं त्यजति कीकिलः (कुञ्जकृतपूष्वदेशविभागाऽनुकूलकृत्याशयः इति बोधः)
इह कुञ्जत्यागप्राप्तौ कुञ्जत्यक्तिरूपपरितेति एतदेव विशेषीति कुञ्जत्यागमित्यादिना, कुञ्जं
त्यज्यत्वेन संयुक्तोत्थयः । अथेत्वाहुः त्यजिगमिप्रकृतौना स्पन्दमात्रं भाष्यं न हि
त्यजति गच्छतीत्यनयोः प्रतीत्योरप्यत्रैवं कश्चिदभ्युपैत ततश्च गमेरुत्तरदेशसंयोगेन त्यजे-
र्विभागनाऽवच्छिन्नाः स्पन्दा वाच्याः, एवञ्च यामं गच्छतीत्यत्र गमेरर्थः संयोगः क्रिया च,
द्वितीयाया आधिपत्यं प्रतियोगित्वं वाऽप्येकतय यामकृतकृतप्रतियोगको वा यः संयोग-
स्तद्विशिष्टक्रियावान् इत्याकारको बोधः, तच्च त्यजतीत्यत्र धात्वर्थो विभागः क्रिया च
द्वितीयाया अर्थ आधिपत्यमधिपत्यं वा, ततश्च तद्विशिष्टकृतद्विधिको वा धो विभागस्त-
द्विशिष्टक्रियावान् इत्याकारको बोधः । इति ।

ननु क्रियानिमित्तं कारकमिति स्थिते निमित्तत्वञ्च विषयमानत्वेव सम्भवति क्रिया-
साध्यत्व कर्मणः कथं क्रियानिमित्तत्वम् ? तर्थाह पूर्वसविद्यमानस्य निर्वर्त्यत्वञ्च
क्रियैव हेतुः, न च काव्यं हेतुर्निमित्तं भवति इत्यरेतराशयत्वात्, एवं विकार्यप्राप्ययो-

† कर्तुः क्रियाभ्यामितिमात्रं यच्च प्रतीयते न निश्चयति न च विक्रमि ज्ञत प्राप्यमिति
बोधोचक्षुः । "क्रियाकृत विक्षेपायां विहितयत्न न तिष्ठति । इदंभावेनानांसा तत्-
प्राप्यमिति भर्तृहरिः ।

तदीप्सित-मनीप्सित-मितरञ्च—ईप्सितमुक्तम्, अनीप्सितम्
विषं भक्षयति क्रुद्धः, इतरत्तु ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलमुप-
सर्पति । (१)

रक्षान्तरणयनं संयोगित्वञ्च क्रिययैव जन्यते, क्रियानन्तरेण तयोरभावादिति पदुच्यते
किमत्यन्तासत्साध्यते अथवाऽत्यन्तमत् यदा स्वरूपमत् नाथी—(१) अत्यन्तासत् सर्व्वधः-
ऽविद्यमानं वस्तु न साध्यते, (२) न वाऽत्यन्तमत् सर्व्वदा विद्यमानं नित्यमिति यावत्
वस्तु न साध्यते हेतुत्वाभावात्, न हि अत्यन्तमसत् खण्ड्यादिकं उत्पादयितुं शक्यते
नाप्यत्यन्तसदाकाशादि च, (३) द्वितीयं स्वरूपसदं न साध्यते स्वरूपसन्नान् स्वरूपतत्त्व-
कान्तवर्त्तमानं तस्य स्वगतो भयनलक्षणः कश्चिदापारोऽख्यव, तत्र (व्यापारे) प्राप्त-
कर्तृभावस्य तस्मिन्त्याद्यमानत्वात् कर्तृत्वम् । ततश्च “व्यापारभेदाऽपेक्षायां करण-
त्वादिस्मृत्यः”, तथाहि कर्त्तं करोतीत्यत्र उत्पाद्यमानं कर्त्तृत्वात्प्रादयतीत्यर्थः अनुत्पाद्य-
मानत्वात्प्रादयतीत्यत्र अभावात् । तथाच “भवत्यर्थस्य वः कर्त्ता करोतेः कर्म्म जायते ।
कर्त्तोर्यस्यैव यः कर्त्ता भवतः स प्रयोजकः” । एवमन्वयोरपि कर्त्ता भवन् वा विकार्यते,
प्राप्तिमात्रादायन् प्राप्यत इति ; इयमेवाऽत्र निमित्तता यदेतमुद्दिश्य क्रिया प्रवर्त्तते ।
अथवा भाविनामपि निमित्तत्वं ज्ञानद्वारेणेति शून्यपाणिः कर्त्तृज्ञानस्य निमित्तत्वात्
कर्त्तादिरपि निमित्तमिति भावः ।

(१). त्रिविधमपि तरकम् पुनरोप्सितादिभेदेन त्रिविधमिति प्रतिपादयन्नाह
तदिति—तदपीप्सितमिति क्वचित्पाठः, तथापिना भैविध्येनाऽपि कर्मन्थो न सन्नाभि-
रित्यवधिः सूच्यते, तत् कर्म पुनरपि त्रिविधं (१) ईप्सितम्, (२) अनीप्सितम्, (३)
इतरत् । तत्र ईप्सितं कर्त्तुः कर्त्तृमित्यत्र, त्याग्यं पुनरनीप्सितम्, इतरत् ताव्दान्त्व-
द्वीदानीन्त्येन प्राप्तमित्यर्थः । तथापीत्तं, ईप्सिताऽनीप्सिते चैव गीचश्च कर्त्तृकर्म च, एवं
वदुविधं कर्म्मति । ईप्सितादाहरणान्मुक्तपूर्व्वार्थेव । ईप्सितश्चैव निर्बन्ध्यादि
भेदार्थं, तदन्वदनीप्सितं तथाहि—न प्राप्यं न च निर्बन्धम् न विकार्यश्च वदुविधः ।

सकर्मकाहातोर्भावेऽपि प्रत्यये क्रियाव्याप्तिरस्ति—सभां

अनभोऽतथा व्याज्यं तदभोऽस्तमोऽस्तम् । जहाति पापं माधुरित्यादि तदुदाहृतम्* ।
 बलवदनिटानुबन्धित्वे सतीटसाधनज्ञानविषयत्वमनीमिगतत्वमित्यस्यै यथा विषं भक्षयति
 क्रुद्धः, क्रोधाविषं बलवदनिटानुबन्धि जालाऽपि तद्वधयतीत्यर्थः, यदि भैषज्यमिति
 प्रीत्या तदा तदोऽस्तमेव † । इतरत् पुनः ईशुमाऽनीसिताभ्यामन्वत् गौर्णमित्यर्थः,
 यथा यामं गच्छन् हलमूलानुपसर्पति, यामगमने हलमूलोपसर्पणं यदि मार्गवशाद्भवति
 तदैवेतरत्कर्त्तव्यं, यदि पुनरतिक्रान्तपक्षेण विद्यामार्थं हलमूलमुपसर्पेत् तदैऽस्तमेव ।

अनुंहरिणा समविधं कर्म प्रीक्तं निर्वर्त्योदिभेदेन त्रिविधभोऽस्तमनीसितं चतु-
 र्विधम् यथा—

श्रीटाधीन्वेन यत् प्राप्यं यच्च कर्तुरनीसितम् ‡ ।

संज्ञान्तरेरनाख्यातं यद्यथाऽप्यनुपूर्वकमिति ॥

अन्तरमङ्गिकेन तु कर्मण्य एषं विचारः कृतः—क्रियाव्याप्यं भवेत् कर्म तच्चतुर्धा
 मनोविभिः । प्राप्यं विकार्यं निर्वर्त्यमनीसितमितोरितम् । यच्च हि क्रियया कर्तु-
 र्वाप्तिमात्रं प्रतीयते । न वैकृत्यं न निष्पत्तिस्तत्र प्राप्यं समुदाहृतम् । वनं गच्छति
 गोविन्दः प्राप्नोति गमने मतम् । यत् कर्तुः क्रिययाऽवस्थान्तरमापद्यते हि तत् । विकार्ये

* यामं गच्छति, सूर्यं पश्यतीत्यादिषु यथा जमनादिक्रियया यानादीनां प्राप्तिः
 प्रतीयते न तथा व्यागक्रियया पापस्य प्राप्तिः प्रतीयत इत्येतावताऽनीसितः पृथगुक्तमिति
 गोवीर्यम् ।

† विषमभक्षणमपि कक्षीषिदोऽस्तं भवति, इह यएष मनुष्योदुःखातो भवति,
 सोऽप्यदुःखानुनिश्चय्य विषमभक्षणमेव व्याधीमन्वरे चत्सोऽस्तं चत् तद्वधयतीति मद्वा
 भाष्यम् । तत्र अनोऽस्तमेत्यत्र नञः पश्यंदासतया ईशुमादन्वदनीसितामतीतरदपि
 गृहीतम् ।

‡ अनोऽस्तस्य संख्येति संज्ञान्तरम्, इत्यन्वयं विटसाधनत्वे इति क्रियाजन्यकत्व-
 कत्वम् ।

वा न प्रवेष्टव्यम्, कृतपूर्वी कटम् । (१) इहाऽपि भवति—(२)

तदेववा वस्त्रं रज्जति दृष्टतीत्यनम् । यद्यत् कर्तुः क्रियोत्पत्तिं प्रकाशं वा प्रयाति तत् । निर्व्विर्त्यं तद्वयथा अत्रे कटं सूतवती सूत्रम् । न प्राप्यं, न च निर्व्विर्त्यम्, न विकार्य्यं च यन्नवत् । अनभीष्टतया त्याज्यं तद्वतीस्मितभीरितम् । जहाति दुरितं साधुरित्यादि तदुदाहृतमिति ।

(१) ननु भावविहितप्रत्ययानां धात्वर्थमात्रवाचकत्वात् तत्र क्रियाव्याप्तिरिति वा नेत्यत आह सकर्मकादिति—सकर्मकाद्भातोभावे प्रत्यये कृतेऽपि क्रियाव्याप्तिरिति—सामान्यधात्वर्थविवक्षायां भावे प्रत्यये कृते विग्रहविवक्षायां क्रियाव्याप्तिर्न व्याहृत इत्यभिप्रायः, उक्तञ्च “भावेऽपि धात्वर्थकृता व्याप्तिरस्ती”ति भावेऽपि हि प्रत्यये सकर्मकाद्भातोः कर्मसम्बन्धा भवत्यत्रेत्यर्थः, इदन्तु विवक्षाधीनं शिष्टप्रयोगविषयं वेदितव्यम्, एतच्च कृत्यादे “अत्यन्तखलुर्था भावकर्मणीः” (४।१।२२४) इत्यस्य व्याख्यानाऽवसरे “सकर्मकेभ्यश्च भावे विवक्ष्यत” इत्यनेन वक्ष्येत्येव । शीपतिरपि “भावाख्यातं भ्रूयान्” (सकर्मकात् भावाख्यातत्ववतीत्यर्थः) इति नियमस्य “अत्यन्तखलुर्थास्तिह सकर्मकेभ्योऽपि भावे स्युरेव—कां दिशं मया गन्तव्यं”नित्याह । विशुनिसंघकारास्तु “पच्यते सावान्” इति सकर्मकेभ्योऽपि भावाख्यातमिच्छन्ति । सर्भा वा न प्रवेष्टव्यम् प्रवेष्टव्यमित्यत्र प्रपूर्वेकादिग्रहातोर्भावे तस्यप्रत्ययः, कृतपूर्वी कटमित्यत्र कृतं पूर्वमेवेति भावः क्तः, तद्विधायं सुप् सुपेति (४।१।२) सङ्घः इहादिकृतपूर्वादेरिन् (५।१।२६२) इतीनु० ।

(२) इहापीति—इह (सकर्मकेष्वपि कश्चित्) क्रियाव्याप्तिरस्तीति भावः ।

* कृतपूर्वीकटमित्यत्र प्रथमं कर्माविवक्षया भावे ज्ञापत्यथै विहिते तदनेन, पूर्व्यादिभिः सुप् सुपेति समाने च कृते तत्पूर्वकात् पूर्वशब्दात् कर्त्तरि इतिप्रत्ययीभवति पश्चात् कर्त्तृकृतक्रियायाः कर्मविग्रहाकाङ्क्षायां कटादिकर्मणोऽन्वयः । उक्तञ्च हरिषा अकर्मकत्वे सर्वेषु काले भावाभिधायिनी । पश्चात् क्रियावया कर्त्ता योनी भवति कर्मकाम् । अथिवहागतादिस्या यथा यानादिकर्मभिः । क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थिता । इति कर्त्तृकीशकनिष्ठात्तदपदोपस्थाप्यगमनकर्त्तृकपूर्वेष्वपि विहा कृति यथा यानं गत इत्यादीं विभिन्नपदोपात्तैरपि यानादिकर्मभिः क्रिया सम्बध्यते कर्मकामि ।

मासमास्ते; षोडनपाकं शेते, क्रोशं स्वपिति, कलिद्रं वसति—
यदाहुः “कालभावाऽध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरेः । सर्वै-
रकर्मैर्योगे कर्मत्वमुपजायते ॥”

उक्तमेव पूर्वं सकर्मकाऽकर्मकभेदेन धातूनां द्वैविध्यमिति, तत्र “फलव्यापारशीरेक-
निष्ठतृयामकर्मकः । धातुसद्योर्धर्मभेदे सकर्मक उदाहृत” इति उच्यते: फल-
समानाधिकारव्यापारबीधकोऽकर्मकः, फलव्यधिकारव्यापारबीधकः सकर्मक इति
तयोः व्युत्थो विभागः । फलं साध्यभूतो धात्वर्थः, व्यापारसु फलसिद्धानुकूल-
यवविशेष, एतदुभयं यथैकनिष्ठं भवति तत्राऽकर्मकत्वमेतयोर्भिन्नाधिकारव्यवर्तित्वे तु
सकर्मकत्वम् ; तथाहि अस्ति भवतीत्यादी फलं सत्ता, तदनुकूलव्यापारसु कर्तृनिष्ठा
विति तेषामकर्मकत्वम् ; षोडनं पचति, शानं गच्छतीत्यादी स्वावयवविक्रियानुरदे-
संयोगादीनि फलानि षोडनयानादिमाचरन्तीनि, तदनुकूलव्यापारासु कर्त्तरि षोडनगद्विषु
वर्तमाना इति फलव्यापारबीधनाधिकारव्यवर्तित्वादेतेषां सकर्मकत्वम् । अकर्मक-
धातवस्तु—“सत्ता, लज्जा, स्थिति, जागरणं, इन्द्रि, चय, भय, जीवित, मरणम् । शयन,
‘क्रीडा, खिपि, दीप्तयानं गेते धातवः कर्मणि उक्ताः + ॥” एतेषामकर्मकाणां धातूनां

• क्रियासाध्यं फलमिति वक्ष्येत् ।

+ अथ चतुर्विधा अकर्मकाधानवः सन्ति । तदुक्तं हरिषा “धातोर्धर्मान्तरे इति-
धात्वर्थेनोपसंग्रहान्, प्रसिद्धैरविशेषातः कर्म्यथोऽस्मिन्का क्रिया” । (१) धातोः कर्मा-
न्तरे इति—स्वविद्यातीयाद्यधीधकृतान् यथा प्राधातुः प्राणार्थे सकर्मकः, ब्रह्मत्याद्यर्थेऽकर्मकः,
नतु गतिवाचो गत्यादिः प्राणायामेऽप्यकर्मकः तस्योर्ध्वीरव्यर्थोः अकर्मकत्वेन स्वजातीयत्वान्;
(२) धात्वर्थेनोपसंग्रहान्, धात्वर्थेन कर्मण्य उपसंग्रहान् स्वशरीरे प्रवेष्टान्, यथा जीव-
न्त्यादीनां प्राचधारणाऽनुकूलव्यापाररूपक्रियाऽप्येतया तत्कर्मण्यः प्राचार्द. धात्वर्थेपथ
प्रथमः ; (३) मुक्तिसेः अकर्मकत्वेन प्रसिद्धेः सत्त्वादेः, (४) कर्मथोऽविशेषातः गत्यादिर-
कर्मत्वविशेषान्; अकर्मकः । अविशेषा अ कश्चित् कर्मथोऽविशेषा, यथा पचते ; कश्चित्
कर्मत्वाविशेषा, यथा मातुः कर्म्ये, अथ मातुरित्यस्य सम्बन्धत्वेन विशेषाणां न कर्म्यसंग्रहा,

योनेः कालभावाभदेशानां चतुष्टयमेव विभावया कर्मत्वमानन्ति केचिद्वैवाकरण-
 सुख्यासयादि “कालादिध्रीव्यस्येति” त्रीपतित्त्वम् “देशाभ्यकालभावं वाङ्” (२८२)
 इति वीपदेवः । “कालानामभ्यमानानां क्रियाणां गीहतामपि । आधारता ध्रीव्यधातोः
 कर्मता स्याद्विभाषये”ति कारिका च, तन्मते रामो नदीः, वनेषु च उपलसति
 वैकल्पिकाधारता च भवति । वस्तुतस्तु “कालभावाभ्यतन्मत्याः कर्मसंज्ञा शकर्मका-
 निति भाष्योक्तेः, “अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालौ भावो गन्तव्योऽप्या च कर्म-
 संज्ञक इति वाच्य”मिति वार्तिकेण कालादीनां कर्मताया नित्यत्वमेव प्रतीयते ।
 उपलसितं भाष्यवचनं कैवटेनैव विवृतं—माहादय एव कालवाचित्वेन लोके प्रसिद्धा-
 न तु दीह्यनपाकादस्य इति सत्यपि भाष्ये कालत्वे पृथगुपादानं ज्ञतम्, अप्या चादौ
 गन्तव्योऽभ्यतन्मत्यः निपातनादिमेव सस्यापि परनिपातः, गन्तव्यतया लोके च प्रसिद्धः
 क्रोधयोजनादिनियतपरिमाणः, तस्यैव कर्मत्वं नाम्यस्यैव्यजानं स्वपितोति न भवति ।
 ननु “कालाभ्यन्ता”मिति (२।१।२) द्वितीयादिभिः किं कर्मसंज्ञया ? गीदोहादीनां काल-
 ज्ञेयाऽप्रसिद्धत्वात् द्वितीया न प्राप्तातीति भावस्त तावत् कर्मसंज्ञा विधेया । इति चेन्न
 कालाभ्यन्तोः कर्मसंज्ञानन्तरैव “वास्तते भासः,” “वासितय्यीनासः” इत्यादि कर्मणि
 प्रयोगो न स्यादेव । इति चेन्न तु कालादीनां योनेऽकर्मकाणां धातूनामन्तर्गतानि
 कालपि क्रियान्तराभ्युपकल्पितानि, ततश्च कर्मत्वं, यथा विवृतमसि कारिकया—
 “कालभावाभ्यदेशानामन्तर्गतक्रियान्तरैरिति” अन्तर्गते तिरोहितं मुक्तकृष्याऽवस्थित-
 निति यावत् क्रियान्तरं क्रियापि विधीयेतां ते तैः * तथासूत्रैः सर्वैरकर्मकीर्षोऽपि काला-
 दिकपि क्रियाव्याप्तिरस्तीति भावः । विवृतव्येन मुक्तकृष्याऽदिनाया प्रसिद्धो भूनामो

करवादेः सकर्मकत्वेऽपि कर्मत्वेन कर्माऽन्वयाऽभावादकर्मकत्वं ; तेन भावे कालादयः
 कृषिन् कार्यप्रवृत्तिवैलायां अतिवचना, पश्चादिवचना यथा ज्ञतपूर्व्यां कृटम्, अन्तश्च इति
 अकर्मकत्वे सत्येव त्वाकं धावाऽभिधापिनि । पश्चात् क्रियावत्ता कर्मां योनीं नृपति कर्मका-
 निति ।

पञ्चमाभ्यन्ते सति क्रियान्तरमभिव्यातिक्रमम् ।

इह—दुहादयो द्विकर्मकाः (१)—तत्रोपयोगकर्त्तुं प्रधानं,
तन्निमित्तमप्रधानम्;—तद्यथा—गां द्धि पयो गोपः,

न तु यानादिकृषीकर्मप्रधानं, तेन यानं क्षपितौति प्रयोगो न ज्ञात् । कर्मत्वमुपभावत इति कर्मोपाधिकप्रधानं प्रत्येव इति मनस्य, ततश्च योषं क्षपिति, योषः सुष्यते इत्यादिः प्रयोगः* । सर्वैरिति विशेष्योपादानात् सकर्मकधातुयोर्नोऽपि कर्मत्वं कासादे- रिति केषित्, कौश्टोऽपि “अत्र दर्शने न केवलमकर्मकाणां कासादयः कर्मत्वं प्रति- पद्यन्ते अपि तु सकर्मकाणामिति” ततश्च रात्रिरीदम् पश्यते, रात्रिरीदम् पश्यतीत्यादि प्रयोगः । कौश्टस्तु नान्यर्भूतक्रियात्परमङ्गीकरोति तथाहि—“यदा त्वङ्गीकृतसक- मकधात्वन्तरात् कासनादावासादयो वर्तन्ते तदापूर्वेष्वेव (सूच्य) कर्मत्वं सिद्धम्, तथाहि मासमाल इत्यत्र “मासमासनेन व्याप्तीतीत्येवमर्थेत् तदा कर्त्तं करोतीतिवत् प्राकृतमेव कर्म । मासमासो, (मासकर्मकासगवान् चैत्रः) एवमन्ववापि बोधनपाकं ज्ञेते इत्यादिष्वपि बोध्यम् । केषित् कर्मोऽप्यधिकरत्नमर्थं कुर्वन्ति, तन्मते तु “मासाधिकरत्ताकासनवाभित्वेवंपी बोधः ज्ञात् । कातन्मटोकाकारत्वात् “चातीर्षेवा वनिरिति (१) ब्रवणादिमात्ररूपा (२) प्रातिविश्रितब्रवणादिकृपा च, तत्र कासादिषु प्रातिविश्रितब्रवणादिकृपीऽप्यो मुच्यते, अन्यत्र तु ब्रवणादिमात्ररूप इत्याह ।

(१) पूर्वे सकर्मकाऽकर्मकभेदेन धातूनां द्विविधस्तुक्तम्—तत्र सकर्मकाश्च द्विविधाः एककर्मका द्विकर्मकाश्च ; एककर्मोऽस्मितस्तीर्षेवोपका एककर्मका नप्सादयः, द्विकर्मो- ऽस्मितस्तीर्षेवोपकाः द्विकर्मकाः दुहादयः, दुहादीनरी दुहियारोत्यादिना नचवि- श्यति, सम्प्रति तु वीटाहरत्वं तान् विचरीतुमुपपन्नसति इहेति—इह(कर्मविधौ) दुहादयः (दुह चादियेषां धातूनां ते धातवः) द्विकर्मकाः (द्वे कर्मो जीवाव्याप्ये वेदां ते) तत्र यो. कर्मोर्भेदोऽप्युच्यते इहविधौ व्यापार्यते इत्युपवीनः कर्मवि

पीरवं गां याचते विप्रः, ब्रह्ममवचिन्वति गां गोपा, शैवं यज्वानं
 पृच्छति, पीरवं गां भिद्यते, ब्रह्ममवचिनोति फलाणि दारुणः,
 शिष्यं धर्मं ब्रूते, शास्त्रं शिष्यमनुशास्ति, चैवं शतं जयति,
 गार्गान् शतं दण्डयति, देवं वरं वृणुते, दधि मध्नाति वृतम्,
 नृपं मन्त्रं वदति—

दुहि, याचि वधि, प्रच्छि, भिद्य, चिञ्चो,
 भुवि, शासि, जि, दण्डि, वृ, मन्वि, वदः ।
 इति चोभयकर्म दुहादि विदुः ;
 छधि, गी, वहि, ह, प्रभृतीति परम् ॥

पच्, स चाऽधी कर्म चेतोति उपयोगकर्म । प्रधानं तदुद्दिश्य क्रियाप्रवृत्तेस्तस्य प्राधान्यम्, तथोपयोगं कर्म फलं पयःप्रभृति, तन्निमित्तं तस्य उपयोगस्य निमित्तं तत्साधना-
 ऽनुकूलव्यापाराशयमिति यावत्, तादृशं कर्मचापधानम् यथा गवादि. यत्र साक्षात्
 क्रियाऽन्वयित्वं प्रधानत्वं परम्परया क्रियाऽन्वयित्वमप्रधानत्वमिति केषाञ्चिद्विद्वेकः तच्चि-
 न्त्यम् गां दीग्धीत्यत्र दीहनक्रियया गीः पयसश्च सावादनधीऽस्त्वेव, परस्त्वनयोरेकस्य
 (पयसः) फलस्यरूपतयाऽन्वयस्य तु गवादेनादर्थतयेति भेदः । प्रधानाऽप्रधानविचारस्तु
 'सप्त'विधौ (१।१।२६-२७-२८) उपयुज्यते । उदाहरति गां दीग्धि पय इत्यादि एतेषां
 श्रौतबोधद्वर्जनात् पूर्वे दुहादीनां संख्यानयोश्च विचारयामः—प्राक्सु "दुह्, याच्, पच्,
 दच्छ, वधि, प्रच्छि, चि, भू, शाचि, जि, मन्वि, सुपाम् । कर्मयुक्त्वाद्वाक्यार्थं तथा
 खाम्नी, ह, जप वहा"मिति षोडश द्विकर्मकाः पठन्ति ; मायै तु "दुहि, याचि, वधि,
 प्रच्छि, भिद्य, चिञ्चो-सुपयोगनिमित्तमपुञ्जैविधी । भुवि, शासि, नुषेन च यम् सचते
 तदकौर्नितमाचरितं कविना," इत्युदावेष पठिताः । ननु द्विकर्मका इत्यस्य द्विकर्मा-
 ऽश्वितस्त्वादीषीधका इत्येवमर्थः ज्ञतः, तत् द्विकर्माश्वस्य च कर्मयोश्च येषां दारिवायी
 इत्यम् इत्यम् कर्मयुक्त्वात् साधयत इत्यत्र प्राह—वहमी खल दारिवायोवात्मनि, तथाहि—

ज्यादीनि दुहादेरन्यानि धातुरूपाणि विकर्मकाणि,—
कर्षति शस्त्रां ग्रामं, अजां ग्रामं नयति, भारं ग्रामं वहति,
कन्यां ग्रामं हरति ।

“लक्ष्मीयार्थविशेषाभ्यां कर्मणो साधयति वे । विकर्मका जनी वे च विद्याय्या दुहा-
दयः” । इति कारकीहाराः, “अथ दुहादेर्वाथेकप्रियत्वात् विकर्मकत्वमिति सुधीनि-
धीयति षट्कारकव्याख्यानम्—तथाथेद्वयं कारकीहारा प्रदर्शितं यथा—“आकर्ष-
विशेषार्थो दुहो नि.सरणन्तथा । लक्ष्मीं दामे प्रेरणश्च वाञ्छा च याचिनीयते । वेष्टनेऽना-
स्थापने च दधिघोरैः प्रवृज्यते । सीपदेशोरणश्च जिज्ञासां प्रकृतिर्भवेत् । अथवेव-
नादानमप्यधो धी चिजो मती । जञ् प्राप्त्याकर्षे च तथा धीरैः प्रवृज्यते, संधीजनं
तथाकर्षं जञ्चि वदति कश्चन । संधीजनं वारणश्च यद्देषो निययते । दू-ग्राधी प्रव-
ऽपि वर्तते प्रतिपादने । अतिक्रमं वदतीऽर्थे जि-वही, करणन्तथा । नियतो यद्व-
क्षेव दृष्टार्थो च प्रकीर्तिंती । संधीजनं प्रेरणश्च नीजोऽधो वापुदाहती । अपादानं
कर्षणश्च यद्देषो प्रकीर्तिंती । जञ्चि सञ्चालनार्थः वारणुनीजनं तथा । जवे-
र्षद्वयमाकर्षणसा धीरैः प्रवृज्यते, संधीजनं तथाकर्षः ज्ञयथाविति ज्ञेयन । सुधीपहर-
णार्थेऽप्यु वचनमिष्यते । पयतिः साधनार्थं वदेद्विज्ञेदनन्तथा । ज्यादीनां प्रथ-
तान् केषिद्विज्ञानि पञ्चिनाः । वैवाकरश्च सञ्चालानुवारिणस्तु भाष्योक्तानां दुहादीनां
विकर्माऽन्वितैकव्यापाराथेकत्वमेवाच्यते । ते हि विकर्मकानपि हिंसा विभजनी, तथाहि
“विकर्मका अपि द्विविधाः विकर्माऽन्वितैकव्यापाराथेकाः, विकर्माऽन्वितद्विव्यापा-
राथेकाः । तथायाः (विकर्माऽन्वितैकव्यापाराथेकाः) दुहादयः । न च ते द्विजानी
द्विव्यापाराथेकाः, तथात्वे ईद्विगतताभ्यामेव कर्मभ्यां व्यापारवदेऽन्वयसम्भवेन द्वितीया-
प्युपनी चकप्रतर्षति सूत्रेण दुहादीनां कारकात्तरसंज्ञानापन्नकारकयित्वा कर्मसंज्ञा-
निधानानौचित्यात् ।” इति प्रवरजन, अस्मानिशास्त्रसु विकर्मकानामपि धातूनां मध्ये
केवाहिहातूनामेक एव व्यापारी शब्दां कर्मभ्यामन्वितो भवति, अन्वेषात् विकर्मप्र-
थेको हवेव व्यापारी; दुहादधी हि विकर्माऽन्वितैकव्यापाराथेकाः, एषां एक एव

व्यापारोच्चार्या कर्मव्यानन्वीयत इत्यवधेयम् । एषविद्विद्विज्ञानस्य प्रकीर्णं हि—वाचिनि-
यन्ते “अकथितत्वे”ति सूत्रमस्ति (१४।४१) तदर्थं तु अकथितं कारकं कर्मसंज्ञं
ज्ञात् अकथितत्वञ्च कारकविशेषसंज्ञाऽन्तरेणाऽविवक्षितत्वे सति कर्मोपकारकत्वम् ।
अत्राऽविवक्षितत्वं नाम प्रसक्त्याप्रसक्तौ वा तच्छेन विवक्षाविवयलाभावः । अर्थात् यत्र
कारकान्तरस्य प्रसक्तिर्नास्ति प्रसक्तौ वा विवक्षाभावस्येत् क्रियया कथमपि सम्प्रदाति
तदा कर्मसंज्ञं भवतीति सूत्रार्थः, भाष्यकारस्तु दुहादीनष्टौ गणयन् “अपूर्वविधा”वि-
द्युक्तवान्, ईदृशी कर्मसंज्ञा पूर्व्ये न विहितता इति तस्माऽभिप्रायः, अथेदानीं यदि दुहा-
दीनां द्विकर्माऽन्वितविव्यापाराऽर्थकताऽङ्गीक्रियेत तदा दशोरपि कर्मस्योऽपि त्रिविधव्याप्यत्वे
कर्तुरीक्षिततमत्वात्—“कर्तुरीक्षिततमं कर्म” (१।४।४२, पा.) अनेनैव पूर्व्येष्वेव कर्म-
संज्ञाप्रसक्त्यापूर्व्यविवानाऽनुपपत्तेः, अतश्च भाष्ये षोडशानां मध्ये द्विव्यापारान् विहाय
दुहादयोऽष्टौ एकव्यापारा एव संगृहीताः, तन्मते येषां पुनर्द्विव्यापाराऽर्थकता तेषां भोक्तृ-
तमस्यैवैव कर्मसंज्ञा भवति, ते हि द्विकर्माऽन्वितविव्यापारा चिन्तनादिवर्द्धति बोध्यम् ।
चिन्तनाच्च घातयो द्विकर्माऽन्वितविव्यापारा । एकव्यापारायां भाष्योक्तानां दुहादी-
नामष्टानामर्थश्च दर्शितः ब्रह्मरवे, तथाहि—अन्तःस्थितद्रवद्रव्यविभागऽनुकूली व्यापारी
दुहेरवैश्वस्य विभागे वीरपादानत्वाऽविवक्षायां दुग्धोपधोक्तित्वात् कर्मत्वम् । स्वत्वान्न-
स्वत्वोत्पन्नानुकूलो व्यापारी देहीत्याद्यभिलाषरूपो दाघेरवैश्वस्य धनिनि कक्षाऽपि कार-
कत्वात् प्रसक्तौ घनादिसम्बन्धितया कर्मत्वम् । निर्यमप्रतिवन्धकपूर्व्यव्यापारः शिखरानुकूल-
व्यापारी दुहेरवैश्वस्य स्त्रियाधारस्य तस्याऽविवक्षायां घातयोर्यत्स्थितिरूपफलोपकार-
कत्वात् कर्मत्वम् । ऋज्ज्वासाविवक्षासंज्ञानाऽनुकूलो व्यापारः प्रथेरेवैश्वस्य कक्षाऽन्व-
प्रानी ज्ञानरूपफलोपधोक्तित्वात् कर्मत्वम् । ज्ञानञ्च यत् प्रष्टुं न प्रष्टव्यञ्च । निश्चिद्य
याचिन्मनानार्थकः । विभागेपूर्व्यव्यापारं चिन्तोऽर्थस्य विभागेऽप्यादानत्वाऽविवक्षायां
पुण्यादिकर्मोपकारकस्य कर्मत्वम् । ज्ञानाऽनुकूलब्रह्मरवोऽपि ऋज्ज्ज्वासाः प्रष्टविकर्मकः
स एव प्रागेवैश्वस्य तदर्थं मुञ्चोत्तज्जानवन्धोऽर्थस्य सम्प्रदानस्य तस्याविवक्षायां तत्सम्ब-
न्धितः कर्मत्वम्, एतच्च सम्प्रदानत्वविवक्षायां तु “जज्ञस तस्ये”इत्यादिप्रयोगः, एवं
दुहादीनामपि प्राग्वतमर्थसंज्ञाविवक्षया मीदोऽर्थोत्पदादानादिसंज्ञीयञ्च । अत्राऽपि
“अकथितत्वे”ति सूत्रभाष्यार्थं विव्यापाराऽर्थकताऽङ्गीकारे न चाऽपि दानिर्भवेति ।

भीष्यन् । नैवायिक्तास्तु सर्वेषामेव दुष्घातीनामेकमेव व्यापारमात्मनः, तथाहि अस्-
 मस्मिन्कामे जमदीयः—“फलाऽवच्छिन्नक्रियाहेतुव्यापारवाचितत्वादेव हि तेषां विकर्मा-
 क्तत्वं दुष्घातीभोजनाऽनुकूलव्यापारः अर्थः, भोजनस्य चरणाऽवच्छिन्नव्यापारविशेषः,
 अर्थस्य च हि.सयोगकर्म तदेव फलम्, फलं—चरणं, भोजनस्य तदनच्छिन्नव्यापाररूपत्वात्
 भोजनाऽनुकूलव्यापाररूपत्वाऽर्थेवाचकस्य दुष्घाती फलऽवच्छिन्नक्रियाहेतु(भोजनाऽनुकूल)
 व्यापारवाचितमती विकर्माक्तत्वम्; ततश्च दुष्घातयोऽवच्छेदकौभूतं च हिःचरणरूपं
 फलमादाय पयसः, तदवच्छिन्नभोजनमादाय च गोः कर्मात्मवसेयम्, एवमन्वयाऽपि
 यथावयं शेषम् ।

इदानीं प्रदर्शितोदाहरणानां शब्दबोधः प्रदर्शयते—(१) मां दीप्तिं पयो
 गोपः (गोपः मामात्मन् पयो भोजयतीति वाक्यसुगमबोधः, अभिरूपबोधस्तु-गोप-
 कर्तृत्वव्यापारकर्मो यः पयोनिष्ठवच्चि संयोगाऽनुकूलव्यापारस्यती गौरधवा पयःकर्तृतात्
 यदमीष्टिभोजनं तदनुकूलव्यापारवान् गोपः, उक्तमेव पूर्व्वे यत् स्यात्समांशं गौरवामे-
 तीति गौरपादान्तप्राप्तौ तस्याऽविवक्षायां कर्मात्मपादान्तविवक्षायाम् गौर्दोष्यतीति
 प्रथोमी भवेत्, ननु मां दीप्तिं पय इत्यस्य गोः पयस्यप्रति गोमी भवा पयस्यप्रत्ययतीत्येव-
 मर्थः कियंत चेत्तदा प्रथोमत्वव्यापारेणाप्यनामस्य गौरीसिततमकर्मत्वसिद्धावकथितस्येति
 त्वेषाऽवच्छिन्नत्वत्वाद् भाष्यकारः—“मेतदस्ति यथा स्यन्तेषु भातुषु क्रियाविशिष्ट. प्रयु-
 ज्यत इति वतीति; नैवमित्यु निश्चिप्रत्याऽपि गवर्द्धोऽहमादिषु विनिधीयते” । (२)
 पीरवं मां वाचते विमः (विमः पीरवं मां दातुं प्रेरयतीति वाक्यबोधः, अभिरूपबोधस्तु
 पीरवनिष्ठं यद्गोदानं तदनुकूलव्यपारवान् विमः, दानाच्च पीरवं यावत्प्रात्यर्थः, प्रेरणप्रदान
 प्रवर्तनं तच्च दीवतामित्याद्यभिसापकपत्न), ननु वाचिभिर्योरीकार्यत्वात् किमहेतुमंभो-
 दपादानं नित्यात्प्रदाय शेषतः “उच्यते—अनुमयात्स्याऽपि वाचिर्दुष्घातं तेना-

• एकार्थबोधेऽपि वाचिभिर्योरीकार्यत्वात् अरूपवद्वचनिति अहानिराकार्यत्वात्
 मिथोत्वार्थवद्वचनिति न तु अन्ये शान्त्यर्थवद्वचनिराहाव अन्ये शान्ति अर्थवद्वचं कान् ।
 त्रिष्वं धनं वदति, वाचते, उपदिशतीत्यादि कान् वाचिः पुनरर्थान्तरहेतुवद्वचनिति
 पंचमाथेति गोपीचन्द्रः ।

विनीतं विनयं याचत इत्यपि कर्णसंज्ञा भवतीति । अन्ये तु याचिभित्तीरर्थ-
 भेदसुपन्नत्वयन्ति, तद्यथा, भिक्षां नाम धनाद्यात्मसात्करणाय प्रेरणं याचिसु
 काऽपि कर्तव्येऽभिविशेषाय प्रेरणमिति यदा पुनसध्यर्थं याचते इति । (१)
 'ब्रजमवकण्ठि गां गोपः—गोपः गामन्तः स्थापयन् ब्रजमपाठयतीति, अन्ये तु ब्रजे गां
 प्रवेशयतीत्यर्थं कुर्वन्ति, अभिरुपवीधसु भीगतिप्रतिरोधकाऽनुकूलं यद्ब्रजस्थावरणं तत्-
 कृतिमान् गोपः, कैयटसु गां ब्रजे स्थापयतीत्याह तन्मते ब्रजस्य स्थानक्रियापिचामाधा-
 रत्वं तस्य चाऽविवक्षिततयाऽच कर्णत्वम् । (४) नैवं पत्यान् पृच्छति—निश्चास्य अभिधुते
 नैवं प्रैर्यतीत्यर्थः—अभिरुपवीधसु नैवनिष्ठं बल्योऽभिधानं तदनुकूलव्यापारवान्, अभि-
 धानमभिलाषस्तदनुकूलव्यापारश्च कान पथा मलाव्यमित्यादि प्रथः । भाष्यकेन पत्यान-
 नाचिख्यापयिषति, मानवान् नःर्गोपदेवं निवृत्तते इति कैयटः । (५) पीरवं गां भिञ्जत
 इत्यस्य पीरवं गां याचत इत्यर्थः प्रदर्शितः । (६) इत्यमवचिभीति फलानि—इत्थं
 विघटयन् फलानि निज्जगति आदने वा—फलकर्मताकच्छिदाऽनुकूलं यद्दृक्त्वं विघ-
 टनं (चाङ्गम) तद्वान्भिरुपवीधः, इत्याहफलात्यादने इति कैयटः अत्राप्यपादानत्वा-
 ऽविवक्षया कर्णत्वम् (७) शिष्यं धर्मं वृत्ते—शिष्यं धर्मं प्रतिपादयति, स धर्मं
 प्रतिपद्यते तं धर्मं प्रतिपादयतीति कैयटः, धर्मविवक्षितो या शिष्यमिहा प्रति-
 पन्निस्तदनुकूलव्यापारवानित्यभिरुपवीधः, प्रतिपन्त्यनुकूलसाहचर्यव्यापारश्च धर्मः सेव्यता-
 मित्यादिकोनुकूलव्यभिलाषः, एवं वदति, वक्तव्यादिष्वपि हेयम् । (८) शास्त्रं शिष्य-
 मनुशास्त्रि—शास्त्रं कथयित्वा शिष्यं विनीतं करोतीत्यर्थः, शिष्यनिष्ठस्य शिक्षनया प्रवर्तन-
 काऽनुकूलव्यापारवान् तदाविधव्यापारश्च सस्यां विधिहीनःशुपदेशकपः । (९) धैवं
 ब्रतं जयति—ब्रतस्य यद्दृक्त्वेन धैवं परामवतीत्यर्थः, ब्रतस्य यद्दृक्त्वात्कृषी यः धैवकर्मताक-
 परामवसात्कर्ता । (१०) गार्गां ब्रतं इत्यवति (ब्रतकृत् यद्दृक्त्वेन गार्गाननुशास्त्री-
 त्यर्थः, अभिरुपवीधश्च ब्रतवच्छाऽनुकूलं यत् गार्गाणां प्राधानं (निगमत्वम्) तत्कर्तेति ।
 (११) देवं वरं इच्छते—वरं यद्दृक्त्वं देवं क्षीतीत्यर्थः, देवनिष्ठं यत् वरस्य दातुं तत्प्रेरणा-
 यान्तिव्यति बोधः । (१२) दधि नन्वाति धृतं—दध्युत्पन्नं घृतसुत्वापयतीत्यर्थः, वीधसु
 वीधोत्पन्नाऽनुकूलं यत् दध्युत्पन्नं यत्कर्णत्वर्थः । (१३) इदं धर्मं वदतीत्यस्य शिष्यं
 धर्मं वृत्ते इतिवदेवाऽर्थः ।

इदानीं दुहादिभान् नश्यति दुहियाभीत्यादिना—भवति इ, कि, प्रतिषी धातु-
 कषण इति किप्रत्ययान्निर्देशः, क्वि, नी, वहि, इ प्रथतीति परमित्यत्र—उक्त्वि दुहा-
 दिभ्य प्रथक कृष्यादयः क्विबिहिकर्मका धातव इत्यर्थः ; दुहादिभ्यः कृष्यादीनां प्रबुद्धि-
 र्हेजन्तु दुहादीनां गीष् कर्मोक्तं भवति कृष्यादीनाम् मुख्यमिति ज्ञापनार्थम् । तथाहि—
 'द्वैराश्रीन पाठः गीष्मुख्यकर्मणोर्लादिविशेषकार्यार्थः' इति शब्दरत्नम् । इह "वाचि,
 भिचि, उच्योतीनां हुविनद्वयोश्च प्रबुद्धिर्हेमादन्वेषां नार्थपरकमिति सूचितम्—उक्तञ्च
 कातकपरिग्रहितकता—'दुहि वंदवधि, जि, दृष्टि, मयि, प्रच्छादनावांनयनार्थे,
 शास्त्री, कपो, वधिचिञ् च तथाऽनुरूपी विकर्मकोऽयं कथितो दुहादिरिति विश्व
 मित्र, मतमेतन् कौश्टविक्रमिव प्रतिभाति, तथाहि "दुह्यादीनाम् अर्थापलक्ष-
 णादीपादानात् पर्यायवधीनाऽपि कर्मसंज्ञा भवती"ति कौश्टः । कृष्यादीनाम-
 र्थाय शब्दादेशे हेर्मिताः—“मत्स्यनृकृष्यापारविशेष कर्पतेरर्थः, संयीनाऽनृकृष्यापा-
 राऽनृकृष्यापारी नवतेः, स्वत्यादिकरक स एव वदतेः, नलाङ्गुलपुष्पकृष्याना-
 नरनापथं हरतेः । प्रथतिशब्देन सुविपश्चादीनां वदथं, तथ चू, वक्षनापुष्पकवदथं
 सुवरथं; विक्रित्वनृकृष्यापारपुष्पकोपत्सुनृकृष्यापारः पुष्पैरर्थः, एते सर्वे विकर्माऽन्वित-
 । र्थ्यापारा एव, एवं जि, दृष्टिप्रथतथश्च । कृष्यादीनामुदाहरणानि—(१) कर्पति शास्त्री
 यामं—शास्त्री विकृष्य यामं नवतीत्यर्थः, शाब्दीवस्तु यामकर्षणं यच्छास्त्राननं तदनु-
 कूलविकर्षणवान्, विकर्षणं नवीकरणम् । (२) यजां यामं नवति—रज्यादिना यामं
 प्रापयति, नीवस्तु यामकर्षणं वदमानिष्ठं मननं तदनुकूलव्यापारवान्, तादृशव्यापारश्च
 गवरज्याकर्षणं वादि । भारं यामं नवति, कन्यां यामं हरति इत्यादिषु वहि, इमध-
 तीनां प्राप्तेषु नवतेः सनानार्थकतया तुल्यरूप एव वीधी भवति । चन्द्रस्तु वहिसुवी-
 रण्युदाहरति तद्विषय प्रथतिशब्देनोद्दिष्टित्यन्वे, तद्वचना—यामं यजं पृच्छति, नो वीष्टं
 सुच्यति । अथ पुनराह "जि, दृष्टि, क्वि, नी, कृष्, उच्यो, हुवि, वहि, वधान् ।
 विकर्षणं यथादीनामुपसंख्यानमित्यर्थः ॥" तस्मिन् तु ज्ञानान् कर्तं करोति, तच्छुधा-

• प्रथेयत्परं तु यथायम इति कर्मदीचरः । नडाकथिप्रथोमदर्थेनात् तेषां यामं
 भवतीत्यर्थः ।

४ । गतिबुद्ध्याहारशब्दाऽर्थाऽकार्थकाया- मनीखाद्यदिहाशब्दायक्रन्दां प्रयोज्यः । (१)

[गति, बुद्ध्याहार (बुद्धि वाहार), शब्द-वर्ध, अ(न)कर्मकायां ६४, अ(न)नी,
खाद्यदि (खादि-चदि), हा, शब्दाय, क्रन्दाम् ६११, प्रयोज्यः १।]

अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते—गत्वर्थः, बुद्ध्यर्थः, आहा-
राऽर्थः, शब्दाऽर्थः, अकार्थक इत्येषां धातूनां प्रयोज्यः कर्त्ता

नीदनं पचतीत्युदाहार्यम् । कैवटमते येषां दुहादिमध्ये परिगणना न कृतास्ते विकर्त्ता-
न्वितहिन्वापारा अपि न विकर्मकास्तथाहि “दुहादिपरिगणनाभावात्तस्य मच्योती-
त्यादौ न भवति । एतदेवीपञ्जीस्य जगदीशोऽप्याह “कृत्विचपत्यादिसु धातु-
सफलंक्रियाहेतुम्यापरवाच्यपि न दुहादिरभियुक्तेषां दुहादिमध्ये परिगणनाभावत्वा-
दिति ।

(१) गतिः (गमनं) च, बुद्धिः (ज्ञानं) च, वाहारः (भीजनं) च शब्दश्च ते (गति-
बुद्ध्याहारशब्दाः) एव अर्थाः (अभिविधायि) येषां (धातूनां) ते गतिबुद्ध्याहारशब्दाः
(धातवः), ते च अकार्थकाः (नास्ति कर्म येषां ते) च-गति—शब्दाऽर्थाऽकर्मकासीतां प्रयोज्यः ।

* इत्यात्यरः सूचनायः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते इति गतीत्यादिजनकपदाहन-
नारं स्थितेनाऽर्थसम्बन्धेन गत्यादीनां प्रतीकस्य सम्बन्धः, तत्रैव इतीत्यर्थः, बुद्ध्यर्थ इति
प्रयोगः ।

† अयमने सः कर्त्ता स एव अन्ते प्रयोज्यो भवति, प्रयोज्यशब्दकार्थः नियुक्तमानः,
द्वैवदन्ती याम् गच्छतीत्यत्र—अयमन्तस्य गच्छतीति क्रियापदस्य कर्त्ता द्वैवदन्तः, तं गच्छन्तं
द्वैवदन्तं अन्तः प्रेरयति द्वैवदन्तं याम् जलयतीति अथ हि अयमन्तकर्त्तुर्द्वैवदन्तस्य अन्तः प्रेरण
नियुक्तमानत्वात् प्रयोज्यसंज्ञा । तस्मिन्काले प्रयोज्यत्वस्य ।

कारणं स्थात् । चैत्रो ग्रामं गच्छति, गमयति ग्रामं चैत्रं मैत्रः,
 यापयति चैत्रं ग्रामं, बोधयति शिष्यं धर्मं, वेदयति बटुं
 वेदम्, भोजयति पुत्रं भक्तम्, आशयति पुत्रं भक्तम्, शब्दा-
 र्थानां शब्दात्मकक्रियाणां—अध्यापयति बटुं वेदम्, पाठयति
 पुत्रं सूत्रम्, आवयति गीतं रसिकम्, अकर्म्मकारणां—
 आसयति मित्रम्, शाययति पतिम् ;—एषां किम् ? पाचय-
 त्योदनं यज्ञदत्तेन देवदत्तः, अन्त्यादेरिति किम् ? नाय-
 यति भारं दासेन साधुः, खादयति भक्तं पुत्रेण, ज्ञाययति
 चैत्रेण मैत्रः, शब्दाययति छात्रेण, निन्दयति पुत्रेण । यदा तु
 प्रयोजकं कश्चिदपरः प्रयुङ्क्ते, तदा तस्य कर्म्मत्वं न भवति—न
 ह्यसौ गत्यर्थादीनां कर्त्ता किन्तुर्हि स्थानस्य—तद्यथा गमयति
 ग्रामं चैत्रं मैत्रेण देवदत्तः । अथ प्रयोज्यक्रियाव्याप्तौव प्रयो-

कर्त्ता कर्म भवति, नो, खादि, यदि, शब्दाव, शब्दान् शब्दाहारशब्दादीनाम् प्रयोज्य-
 कर्तुं, कर्मत्वं न भवति, नो त्रीपञ्च इत्यस्य नत्वर्थत्वेन प्राप्ती निषेधः, खाद्यदीराहाधत्वेन
 प्राप्ती निषेधः, शब्दावशब्दोः शब्दार्थत्वेन प्राप्ती निषेधः । अथ नो, वधी भारादेः तन्त्र
 तस्य उपसर्गोन्नीयुतद्वैजात्यरप्रापकार्थं नत्वर्थत्वनिषेधतः । उक्तञ्च इतिहा—“पाठार-
 गतिवोभार्थशब्दादीनां कर्त्तृत्वं भवेत् । कर्मप्रधीष्यो नानीज्ञाशब्दावशब्दखाद्यदान् ॥”
 अनिष्ठादीनि निषेधः प्रसङ्गप्रतिषेधत्वेन नो, खाद्यदीनां प्रयोज्यस्य कदापिदपि
 कर्मत्वं न भवति । इत्यसिद्धं विद्यनाथेति “अनेत्यादिना वक्ष्यतावशब्दभेदं स्फुटी-
 भविष्यति । इति हुञ्जिभ्योऽन्वे कीचिच्चिन्ता धातवो विकर्मकाः, ते हि विकर्माऽन्वित-
 रिन्वापादुर्ध्वकाः, तत्र व्यापारदीर्घो धातुमैकव्यापारीऽभिधीयते चित्तौष चिन्ता,
 ततश्च सर्वेष्वेव प्रयोजकत्वप्रती प्रधीष्यत्य कर्तुः प्रयोजकक्रियाव्याप्त्यान्तं क्रियाव्याप्तं

जकस्य कर्त्तृत्वे सिद्धे वचनमिदं नियमार्थं—गत्वर्थादीनां प्रयोज्यः कर्ता कर्त्तृत्व भवति, अन्येषां विवक्षावशात् कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वञ्च—तेन पाचयत्वोदनं देवदत्तमित्याद्यपि भवतीत्याहुः ।

कमेति (२।१।१) कर्मत्वप्राप्ती सूच्यमानेन नियमयति गत्वर्थादीनामेव प्रयोज्य. कर्म भवति नामिवात् । ततश्च नियमसूचनिर्दे नियमसु सिद्धे सत्कारणी नियम इति । कर्म-
 षोदाहरणानि—अनयति यामं चैवं नैचः, चैचः यामं गच्छति यामं गच्छन् नैचः प्रेरयतीत्यर्थः आन्दोषसु चैचकर्तृकयामकर्त्तात्कगत्वानुक्तव्यापारवान् नैचः, एवं यापयति चैचं याममित्याऽपि । एते हि गत्वऽर्थादाहरणे, बाह्यादभ्यन्तरमन्त्रं प्रवेष्टः, षोदादुष्टमनमारोहचम्, ज्ञादिद्वयमतिक्रम्य नमस्तं तरयामिति प्रवेष्टारोहचतरणार्था अपि गत्वर्थाः, तथाहि “प्रावेश्यन्मन्दिरमध्यमेन, तामङ्गमारीप्य सुतां प्रतस्थे प्रिया-
 स्तदन्वन्मनतीतरदरेः” । इति गत्वर्थाणां षड्दशे प्राप्तायां नामपि षड्दशमिति भरतः । तेन—“धृतनृवातपसुःसुकतामती न कर्मत्वं कर्मत्वमथदक्षति” “ननु मां प्रापय पत्न्यरमिक”मित्यादि प्रयोगः, “सितं सितिच्चा सुतरां सुनेर्वपुर्विस्वारिभिः सौधमिवऽ-
 ऽय लभय”मित्यत्र सितिच्चेति विज्ञेयके तृतीया तेभ सितिच्चीपलचितं सुनेर्वपुर्विस्वोवाचः ; षोदोषद्वयसु—अथ अभिगमनार्थोपसृष्ट्वंगीभूतप्रापचावंमाह, अतः सितिच्चेति न कर्म । क्तात्मनसि प्राप्तिस्तु यतिभिर्नैव, ततश्च तेषां सूत्रं—“यतिभीजनधोप्राप्तिश्चत्वार्य-
 षौव्यर्थास्तु” —इति पुनश्च प्रीतिं प्रापयतीत्यादी च प्राप्तिस्तु न यतिरिति जनदोषः । प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वविधानेन, स्वार्थविहितस्वतन्त्र कर्तुः कर्मता न प्राप्यत एव तथाहि चैची यामं भावयते, यामस्त भावकचैच इत्यादौ प्राप्तार्थेऽपि भवतिः कर्तृत्वैव न कर्मत्वम् । सुद्वाराणां—वीचयति त्रिचं धर्मं (त्रिचं धर्मं नुप्यते तं वीचयति, त्रिच्यकर्तृकधर्मं विषयकवीचाऽस्तुक्तव्यापारवान् नुचः), विद्ययि वटुं वेदम् (वटुर्वैवं वेति तं वुद्धवेदयति, वटुकर्तृकवेदविषयकवेदेनाऽनुक्तव्यापारवान् इति वीचः), अथ ज्ञान-
 वेन ईश्वरज्ञानादीनामपि संशयः, नूनं ईश्वरयति त्रिचमं वीचाम्, ज्ञानयति ज्ञान-
 सङ्गीदम्, दर्शनयति पापं ज्ञानिनीमित्यादयः प्रयोगाः, “हमेः स्वर्धरे”ति भावयत्-

नात् प्राग्वार्त्तदश्यापि द्वयेः प्रथीत्यस्य कर्मत्वं भवतीति सूचते * । आहारावांशं—
 भोजयति पुत्रं भक्तम् पुत्रः भक्तं भुङ्क्ते, तं पिताऽपि भोक्तुं प्रवर्तते, पुत्रकर्त्तृभोजनमा-
 ऽनुकूलव्यापारवान् पिता । एवम् आश्रयति इत्यत्र पुत्रः अत्राति तं पिता आश्रयति यौवकु
 पूर्ववदेव । आहारी भोजनम्, तेन पुत्रं भक्तं भोजयति, प्रीतीऽङ्गं भोजयिष्यामि भवतीं
 भुवनययमिति भट्टि । अथाऽत्रादिभोजनवत् भुवनययभोजनमपि इतिस्वरमित्यभिप्रायः ।
 शब्दाद्योनां शब्दात्मकक्रियायां शब्दात्मिका क्रिया येषां, पाश्चिनिना गत्यादिसुत्रे शब्द-
 कर्त्तृति पदं पठितम् तस्य च भाष्यकारिणोऽयं व्याख्यानं कृतं, शब्दकर्त्तृति कथमिदं विद्या-
 यते शब्दी येषां क्रियेत्यादीन्शब्दशब्दी येषां कर्त्तृति, शब्दकर्त्तृनिर्देशे शब्दक्रियात्वमिति
 चेत् त्रयत्याशोनां प्रतिषेधः, (त्रयत्यादयो धातवः साध्यनामाऽप्यस्यं क्रियाकथं शब्दमभि-
 दधतीति अतिप्रसङ्गे सति प्रतिषेधः, त्रयत्यादयस्तु त्रै, शब्दः शब्दायाः), तथा प्रथी-
 त्यादीनामुपसंख्यानच, (प्रथीत्यादयो हि शब्दीपक्षधिकपेऽप्ये वर्तमानाः शब्दक्रियाः
 (शब्दात्मकक्रियाः) न भवन्ति, किन्तु शब्दवदशक्रियाः, ततश्चाऽनामी पूर्वप्रथीत-
 दन्नामीपसंख्यानं कृतम्), प्रथीत्यादयः प्रथीति, जानाति, उपलभते, प्रथीनाकु
 प्रथीति देवदत्त, आश्रयति देवदत्त, विजानाति देवदत्तः, विज्ञापयति देवदत्तं, उप-
 लभते देवदत्तः, उपलभयति देवदत्तम् । अत्र शैबटः—“न येषां बुद्धार्थत्वात् प्रथी-
 त्यादयो हि न ज्ञानसाधकवचनाः, बुद्धार्थी तु जानात्युपलभत इत्येती वक्ष्यन्तुपलभ्यना-
 यचनी तयाऽपि प्रथीत्यकस्याप्युपलभ्यवशायां प्रकरणादिवशाद्यदा शब्दविषयात्तानेवोपलब्धिं
 प्रत्याशयतत्तत्रैवोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्, यस्तुतस्तु बुद्धार्थत्वात्तयोः सिद्धातीति चिन्तयतेतत्”
 —अत्र पुनर्भाष्यकारः—यस्तु तर्हि शब्दी येषां कर्त्तृति शब्दकर्त्तृत्व इति चेत्-अत्यति-
 भङ्गनीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् जल्पत्यादयः शब्दकक्रियायां (शब्दात्मकक्रियायां
 वर्तते) इति क्रियावदशे सिध्यति न तु कर्त्तृवदशे इत्यतस्तीनामुपसंख्यानं जल्पत्यादयस्तु
 जल्पति, विलपति, आभासते ; देवदत्तः जल्पति, जल्पयति देवदत्तम्, विलपति देव-
 दत्त, विलपयति देवदत्तं, आभासते देवदत्तः, आभासयति देवदत्तम् । अतएव शब्दा-

* अनेच्छादि (४।१।२२) जानेच्छीः इत्यत्रशब्दान् प्राग्वार्त्तकं वचने, न]
 द्वाभ्यांश्च शब्दकर्मिति शीपतिः, पाठयत्कीपधमातुरिच भिक्व ।

शब्देन नोक्तं शब्दात्मकक्रियायां यद्वचं न युज्यते, अतथाभूतानां प्रकीर्त्यादीना-
 मप्राप्ती वाचयति रक्षितं नौतनित्यादिः प्रकीर्तो न स्यात्, प्रकीर्त्यादिः संयुक्तव्यं कीवलं
 शब्दकर्मणां यद्वचश्चेत्तदा जल्पति देवदत्तमित्यादी शब्दात्मकक्रियायां जल्प्यादीनाम-
 प्राप्तिः स्यात् अतः शब्दकर्मपदेनीभवदुपायानेव संयुक्तः कार्यं इति भाष्याकाराऽभि-
 प्रायस्तात् किं “शब्दाणां शब्दात्मकक्रियायां”मिति पद्यमाभविस्वामनसमप्रसन्नमपीति तु
 नाश्रद्धनीयं क्रियेति कर्मण्येऽपि वाच्यजनतयोभयदुपायानेव संयुक्त इति सर्वमवदंतम्* ।
 उदाहरणं—अध्यापयति वट्टु वेदं, वट्टुवेदं अधीते, तं वेदमध्यापयति ; एव पाठयति
 त्वमितिवादिष्वपि क्वचनूक्तम् ; अकर्मकाणां † उदाहरणं—वासयति मित्रं, मित्रं आसीत्
 प्रयुक्तं इति तदर्थः, एवं प्राययति पति, पतिं प्रयानं प्रयुक्तं, अथा“कर्मयुक्ते
 काश्चकर्मकासुपसस्मान्”मिति भाष्यकारः, नासमाप्ति देवदत्तः नासमापयति देवदत्तम्,
 काश्चकर्म का अकर्म क्वचनवतीति भाष्यकारः, कौशटकु काश्चकर्मकं साहचर्यात् भाष्य-
 दशानामपि यद्वचं व्याख्येयं तुल्यत्वादित्याह । एवं सद्यु प्राययति सुतं जातेत्यत्र क्रिया-
 विशेषचलेन सद्युशब्दकर्मलेऽपि श्रौतधामोरकर्मकत्वमेव इति प्रकीर्तयन्तः । एषामिति
 किम् ? नत्यर्थेऽपीनां निवर्तने किं प्रकीर्तयामिति जिज्ञासायां प्रत्युदाहरति पाथयन्तीदं
 देवदत्तेन यद्वदत इति । अनीर्त्यादीत्यादि—प्रतिषेधाधी न शब्दः, न्यादे. प्रतीयः कर्ता
 कर्म न भवतीत्यर्थः, अथाऽदिश्याधीराकारार्थेन प्राप्ती निषेधः, प्राप्तीनां शब्दात्प्राप्त्यात्
 प्राप्ती निषेधः, नेतु नत्यर्थत्वात् प्राप्ती निषेधः, अथ भीर्त्याधीकर्मकत्वमेव । उदा-
 हरणाणि नावयति भारं दासेन, दासी भारं मयति, तापुर्लं नाययति एवमन्वयाऽपि ।
 शब्दायति शब्दं करोतीति (१।।।४) क्वञ्, ततः शब्दावसानं प्रयुक्तं इति चिन् ।

* कौशटकु शब्दात्मकक्रियायां कर्मकत्वात् कर्मकत्वेन वेदानुपसंग्रहस्यत्वात् शब्द-
 कर्मत्वस्य पृथगुपादानं शब्दकर्मणामेकीयसंबन्धार्थमित्याह । तसु न मनीरत्वं तथानि
 शब्दात्मकक्रियायां प्राप्तीनामप्राप्ती निषेधाऽप्युच्यते ।

† अन्वयाऽपिथनामकर्माधी वास्तवोऽकर्मकस्यद्वेषेन शब्दने न शब्दाविवदित-
 कर्माद्यः, अन्वया पचादीनामपि कर्माऽपिथनामकर्मान्वयित्वानां कार्याणि भवियुः ।

यदा लिति—“प्रयोगकमधीष्ठी न कर्म” (प्रयोगकः प्रयोग्येत् तदा न तस्य कर्मत्वं
 आदिति) केनचिन्नकर्मत्वं ज्ञतं तदभिप्रेत्याह यदा लिति, अस्ती प्रयोग्योभूतः प्रयोग्यो न
 नत्वर्थादीनां कर्ता, किन्तु चिन्मस्य चतस्रसु रूपकाऽस्य तत्र प्राद्विद्येव नास्ति । तस्याच
 पाचिनित्त्वं नत्वर्थादीनां “नचिकर्ता स चो” नत्वर्थादीनामर्थो यः कर्ता स चो कर्मसंज्ञः
 इत्यर्थः । अस्मिन् प्रयोगकक्रियाव्याप्तेऽयं प्रयोग्यस्य कर्मत्वे षिञ्चि वचनमिदं नियमार्थं
 नियमस्य नत्वर्थादीनां प्रयोग्यः कर्ता कर्मैव भवति अन्येषां विवक्षापत्रात् कर्मत्वं कर्म-
 त्वस्य भवतीति । तथाच “ब्रह्मक्रियायां स्वात्मज्ञानात् प्रेक्षणे कर्मतां गतः । नियमान्
 कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मैवाभिधीयते ।” ब्रह्मक्रियायां विवेकब्रह्मक्रियायां अस्वल्पक्रियायामिति
 यावत्, स्वात्मज्ञानात् कर्तृत्वात्, पश्चात् स्वल्पक्रियायां कर्मतां वर्तोऽपि कर्ता, नियमान्
 कर्मसंज्ञायां धातुविवेकबोधेन एव विज्ञानान्, प्राचयति देवदत्तेन सश्रद्धेन इत्यादी
 स्वधर्मैवेव दृशोवशैव अभिधीयते, यथा नत्वर्थादीनां प्रयोग्यस्य कर्मसंज्ञा नियम-
 स्यादपीत्यादिप्रवृत्तीनां प्रयोग्यस्य कर्मसंज्ञा चाऽपिनेव सूत्रेण नियमिताः । तथा
 पापिब्रह्मणा—“नत्वर्थादिषु कर्मैव नीत्याद्यादिषु कर्तृता, निवे च कर्म, कर्ता च
 यथासम्भवमिच्छते” इत्याहुः । अन्येषामिति अहम् उदाहरणं—प्राचयति देवदत्तं
 यज्ञदत्तः, “अजीयकं कर्मको भक्तसत्” “विषयपारीषत्तस्यो भवन्मन्त्रास्यस्य-
 सननं कर्मिन्द्र” इत्यादयो वैकल्पिकप्रयोगाः । केचित्तु “न नीत्याद्यादिप्रवृत्त्या-
 क्कामिद्वयतिषु कश्चित् । हेतुस्तु कर्मत्वं कर्मतां आगच्छादि” इति कर्तृहरिवचने
 कश्चित्कणद्विभक्ति कथनात् “वेवेकाथं निष्कामानकिक्रति, तैवैः पूर्वं स्थापनामी भूते
 इत्यादी कर्मविहितस्य ज्ञानजारेणानुपपत्तिरिति वदन्ति । अन्ये तु कर्मत्वेनेदं विधानं
 ते तु परत्वादकारणत्वादुपजीव्यतया च प्रयोग्यस्य कर्मत्वे प्राप्ते नत्वर्थादीनां कर्मत्वं
 विहितमिति वदन्ति । • ।

• यथा प्रयोग्यस्य कर्तृवस्तुद्विद्वत्त्वात् कर्मत्वं प्राप्नोति तर्था क्रियायां सुखात्वात्-
 कर्मत्वमपि उभयवासी परत्वे कर्तृत्वे प्राप्ते तदुपाचयनाय विवेकविवेकं स्पर्शकृति न यत्र
 च्छन्, यतो मनयतीत्यादी प्रयोग्यकर्मवैव प्रथमं तदुत्कर्तृत्वाद्बनिक्रिया नत्वप्रधानं
 प्रधानप्रधानीयोरर्थे प्रधाने कार्यसंज्ञकत्व इति त्यागात् प्रयोग्यकर्मविधायिण्य कर्मत्वमेव
 प्राप्तं ततो नियमार्थमिदम् इति नीचीचन्द्रः ।

५ । वहः सनियन्तृकः । [वहेः ६, स-नियन्तृकः १।] (१)

वहः सनियन्तृकः प्रयोज्यः कर्त्ता कर्म्यं भवति । वाहयति यवान् वृषभान् ; सनियन्तृक इति किम् ? वाहयति भारं दासेन साधुः ।

६ । भक्षोर्हिंसायाम् । [भक्षेः ६, हिंसायाम् ७।] (२)

हिंसायां भक्षेः प्रयोज्यः कर्त्ता कर्म्यं भवति । भक्षयति श्वसं वृषभान् रक्षकः ; हिंसायामिति किम् ? भक्षयति पिण्डं पुत्रेण माता ।

(१) नियन्ता सारधिरिति शेषटः, नियन्ता पश्यन्नेरकमार्षं न सारधिरिति सिद्धान्त-
कौस्तुभटीका, तेन वाहयति वशीकृतान् यवानितिप्रयोगः, नियन्ता सङ्घं वर्तते इति
सुनियन्तृकः नियन्त्रोर्नताविति नत्वर्थकत्वेन वहेर्यङ्गं, वहति यः परितः कनकस्यो-
रित्यत्र चारुवाद्यो वदन्नातुः । उपदेशनात् सत्यं वीदुर्नानात्वात्वेन वाहयिता भि-
न्नोति-पञ्चनाभपञ्चिका तेन वाहयति भारं दासेनेत्यत्र यदि दासोऽपि सत्यं भारं वीदु-
मन्तः स्नात् कनपि पापकर्मपेक्षेत तदा वाहयति भारं दासमित्यपि प्रयोगः स्यात् ।

(२) हिंसा नाम जीवीवधात्, वीजादीनामपि जीववधः नूतने, तथाहि धनः
संज्ञा भवत्येते सुखदुःखसमन्विता इति मनुः, सर्वे भाव्येयतमात्म इति हिन्दुधर्मदर्शन-
मपि, अतएव शेषटः शेषत्वात् प्रतीहास्यत्वात् यवानां वृषभार्थिणा भवति, तदवस्थायां
विद्येयैतन्मन्त्रमुपगमात्, परकीयवधमन्त्रे वा परीहिंसितो भवति । आहाराद्येन
कर्मस्ये प्राये नियमोऽयम् यत्र जीवने हिंसाऽयमनस्यैवाऽयं विधिरिति नियमः । शेषः
ऋषिः वीदुमन्त्रो विधानात्, चुरित्यन्तोऽप्यन्तरेणैवमात्रो विधिरिति ।

७ । हृद्यञ्जलभावा ।

[हृ, जञ् (क), लभान् ६७, वा ०२।] (१)

एषामाहाराऽकार्म्यं, गत्वर्थकत्वे प्रयोज्यः कर्त्ता कर्म
भवति वा । हारयति भारं दासं देवदत्तः, दायेन वा,
अभ्यवहारयति पिण्डं पुत्रं माता, पुत्रेण वा । कारयति कटं
भृत्यं भृत्येन वा ; विकारयति कामुकं वेश्या कामुकेन वा ।
पद्मानि विक्राशं लभयति भानुः पद्मैर्ष्वी ।

८ । दृश्यभिवाद्योरात्मनेपदे । (२)

[दृश्यभिवाद्योः (दृशि, अभि + वादि) ६७, आत्मनेपदे ७।]

अनयोस्तद्धि प्रयोज्यः कर्त्ता कर्म वा स्यात् । दर्शयते
वृषं भृत्यान् भृत्यैर्वा, अभिवादयते गुरुं पुत्रं पुत्रेण वा ; तद्धि
नियमादन्यत्र दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वान्नित्यं कर्मत्वमिति जिनेन्द्रबुद्धि-
पादाः ।—दर्शयति भृत्यं राजानं ; नेह अभिवादयति गुरुं
पुत्रेण ।

(१) अन्वयपूर्वकं इति संज्ञायास्तथा, विकारात्करोति वा कर्मकतया च प्राप्ते,
यदा इति. सेवादौ करोति च कर्मत्वमिति तदा चाऽप्राप्ते, अन्वयव विभावा, प्राप्ते निष्-
विधानं निविध्य विकल्पविधिरप्राप्ते च विकल्पेनैव विधानमित्यर्थः । अन्वयवचमन्वेर्न
कृतम् ।

(२) बुद्धेर्बुद्ध्यर्थत्वात् प्राप्ते विभावा, अभिवादेऽप्राप्ते विभावेति. पदमात्रपठिका,
अभिवादि इत्योरात्मनेपदे वेति वार्तिकम् । अभिवादयतावप्राप्ते कर्मत्वमिति पदे विधी-

६ । साधकतमं करणम् ।

[साधकतमं २।, करणम् २।] (२)

क्रियासिद्धौ यत्प्रकृतसुपकरणं तत्साधकतमं करणसंज्ञं भवति । दात्रेण धान्यं लुनाति, अग्नेन याति ।

यते, हवेर्बुद्ध्यान्निवृत्तम् प्राप्नो पचे निवर्त्यते इति कैयटः । दृश्येति वार्तिकसुपा-
त्रित्व सिद्धान्तसौमुदीकारेष्वेवं व्याख्यातम् सूत्रे शानसामान्यादीनामेव यदृश्यतु तद्वि-
शेषादीनामित्यनेन ज्ञाप्यते, तेन अरति किञ्चितीत्यादीन् आरयति, घ्रापयति देवदत्तेन ।

इतिकारेण “जल्पतिप्रधतीनामपि उपसंख्यानं” कृतम् तत्र सुधीभित्वामेवं सम-
र्थितम् न च जल्पभाष्योः शब्दक्रियत्वेन गतिबुध्यतीति सूत्रेणैव सिद्धे उपसंख्यानमिदं
‘अर्थमिति भनितव्यम् शब्दकर्मकाणामित्यस्य शब्दः कर्म कारकं येषामित्यर्थत्वान्,
जल्पादयस्तत्रा एव ।

(१) साधयति क्रियां निर्व्याहयति सव्यादयति वा साधकं कतिशयेन साधकतमं
करणं नाम कारकम् । अथाह भाष्यकारः—तमयदृष्टं किमर्थम् ? न साधकं करण-
मित्येवोच्यते ; साधकं करणमित्युच्यमाने सर्वेषामेव कारकाणाम् करणसंज्ञा प्रस-
ज्यते सर्वेषां हि कारकाणि साधकानि, तमयदृष्टे पुनः क्रियमाणा न दोषी भवति ;
अतुषां विध्यतीत्याऽपायत्याऽपादानं साधकत्वाच्च करणसंज्ञा प्राप्नोति तमयदृष्टे पुनः
क्रियमाणा न दोषी भवति, पर्यवसाने तु भाष्यकारेण तमयदृष्टस्य वैशेष्यं प्रतिपादितम्,
अथाह “कारणसंज्ञायां तरतमथीनी न भवती” ति* तस्याऽभिप्रायस्य साधकं करण-

* अत्र सूत्रे तमप्रत्ययी न किन्तु तदनुकरण तमशब्द एव । तादृश-तममुक्तिरै-
तन्मज्ञापयति प्रकर्षप्रत्ययस्य अन्तरेणैव प्रकरणे सामर्थ्य-तम्यः प्रकर्षो नास्तीति । तन्नि-
तीऽन्त्येन न प्रकर्षवद्, कल्पितायासिऽव्यादानं भवति, एकदेशनात्राऽधिकार्येऽव्यापारी
भवतीति ।

१० । द्विवः कर्म वा । [द्विव. ६। कर्म १।, वा ०१।]

निवृत्तावतीन साधकतमस्य प्रातिर्भवति यथाऽभिहपाय कन्या देया इत्यनेनाऽनभिहपाय
 न प्रवृत्तिरिति किन्तु तथाऽभिहपतमायति गम्यते तथाऽनैव न चाऽन्येषां कारकाणां
 करणसंज्ञा प्रसक्तिर्ना कारकाणां हि विषयभेदेन विशेषविशेषसंज्ञाश्रयणात् काचित्(कारक-
 संज्ञाः) चाऽपवादत्वात् काचित्च निरवकाशत्वादवाधिता भविष्यन्ति । अन्ये तु क्रियाया बहु-
 साध्यत्वात् साधकेषु सर्वोत्कृष्टस्यैव यदुपाय तमयदृशमित्याह्लादेव विवृणोति क्रिया-
 सिद्धाविति, अयमर्थः, क्रियायाः सिद्धिः क्रियासिद्धिः, तद्विषये प्रकृतमतिश्रयित उपकरणं
 साधनं तत्करणं स्यादिति भावः । प्रकृतत्वं नाम खल्व्यापाराव्यवधानेन फलोत्पादकत्वम्
 तथाच ज्ञेयः, यद्वापाराऽनन्तरं क्रियाप्रसिद्धिरिति, इतिच क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वा-
 पाराऽनन्तरं विवक्ष्यते तदा तत्र करणत्वं तदाश्रितमित्याह 'विवक्ष्यते' इत्यनेन तादृशं
 करणत्वं प्रयोज्यत्वव्याधीनमवति सूचितम् नाऽस्ति किमपि निरुद्धं करणं प्रयोज्या यत्कर-
 वत्त्वाऽभिप्रेति तस्यैव करणसंज्ञा भवतीति भावः, तदप्युक्तं इतिवा "वस्तुतस्तदभिर्देह्यं
 न हि वस्तु व्यवस्थितम्, स्यात्वा पच्यत इत्येव प्रयोगो दृश्यते यतः" । अत्राधारस्यापि
 स्यात्वा विवक्षया करणत्वमिति । एवं हि योऽप्यवहितः क्रिया निष्पादयति तत्करणं
 यो हि तद्वत्करणव्यवहितः क्रिया निष्पादयति स कर्ता इति कर्तृकरणयोर्भेदः ।
 ननु कर्तुः करणव्यवहितक्रियासम्पादने करणस्यैव प्राधान्ये न कर्तुरिति चेत् संलग्न
 कर्मधीनत्वान् करणस्याऽप्राधान्यं कर्तुः स्याधीनत्वान् वागुक्तिवत्त्वाद् प्राधान्यम्,
 तथाचोक्तम् "करणं नाम सर्वत्र कर्तृव्यापारलोचरः । विरोधमिति कर्तारं प्राधान्यं
 तद्विवक्षयति । करणत्वं नामाऽप्यवहितक्रियाजनकविषयितव्यापारवत्त्वमिति
 शब्दावैरुक्तम् । सारसंज्ञायां साधकतमस्यैव सवत्वं ज्ञतम्—कारकान्तरासङ्गतत्वे
 सति फलहेतुत्वम्, फलस्य धात्वधीनत्वमिति । कारकीज्ञासे करणस्यैव यथा—क्रिया-
 ऽभिहायते, कर्ता यदाविव्य वदन्ति तत् । करणं, तद्विधा वाङ्मन्यनरमपि
 ज्ञतम् ॥ शरीरव्यवसायद्वयतवाङ्मनपि ज्ञतम् । शरीरसमवेतं यत् तदभ्यन्तरज्ञाने ।

दिवः साधकतमं कर्म वा स्यात् । अचान् दीव्यति,
अचैर्व्या । (१)

११ । परिक्रये वा सम्प्रदानम् ।

[परिक्रये ७, वा ०१, सम्प्रदानम् १।] (१)

परिक्रयो नात्यन्तिकः क्रयस्तेन वेतनादिनाऽनियत-
कालस्वीकारे साधकतमं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । शताय परि-
क्रीतोऽनुब्रूहि शतेन वा ।

(१) दिव इति उभयसंज्ञासमावेशः, तेन दिवः साधकतमस्य शक्तिव्ययोगी-
बोध्यते, तेन अचेदेवयत् इत्यादी तृतीयापरत्वेऽपि सकर्मकत्वात् अकर्मप्रयुक्तपरस्मै-
पदाभावः, तृतीयथैव शक्तिव्यबोधनेन अकर्मकत्वाभावात् । अव्ययानामनेकार्थत्वत्वा-
शब्दोयोगपदार्थः, तेन दीव्यतेः साधकतमं कारणं कर्म चेति युगपदुभयसंज्ञा सिद्धातिः ।
कारकविभक्तिषु पर्यायर्थैव स्यात् युगपदुभयासम्भवात् । तेन अचा दीव्यन् इति कर्म-
स्यैव प्रयोगः स्यात् त्वेदीव्यत् इति भावे करणत्वेऽपि धातुस्य सकर्मकत्वात्, अचा द्युता
इति कर्मस्यैव क्तः स्यात् न कालसैर्युत इति कर्तार, अचाणा देवक इति क्रययोग-
ज्जन्त्या षष्ठी च नित्यम् स्यात्, तेन अचेदेवक इति न स्यादेव । तथा अचेदेवयते
ज्ञानेव इति दिवः सकर्मकत्वात् प्रयोज्यकर्तुः कर्मात्ता न स्यात् । क्रीडापेनाऽकर्मकत्वे
करणाऽवस्थाधानेन कर्मसमावेशार्थमिति चान्द्राः ।

(२) क्रयो हि विनिमयः परिशब्देन तस्य कालविशेषाऽवधिकत्वं द्योत्यते स तु
वेतनादिना सम्भवति तदेव स्पष्टीकरोति वेतनादिनेति, क्रीमुदीकारस्तु नियतकालभू-
त्यास्वीकार्यं परिक्रयमित्याहुः । वेतनादीत्यादिशब्दान् "सम्प्रदानाय परिक्रीहः कर्ताऽपि
तेव भाषियं" इति भट्टिः । कर्म्यं प्राप्ते सम्प्रदानमिति सुपस्यपञ्जिका ।

१२ । प्रदानाभिसम्बुध्यमानं सम्प्रदानम् । (१)

[प्रदानाभिसम्बुध्यमानं (प्रदानं अभिसम्बुध्यमानं) १।, सम्प्रदानम् १।].

प्रदानमात्यन्तिकं दानं तेन यदभिसम्बुध्यते, तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञम्भवति । विप्राय गां ददाति, गुरवे धनं निर्या-

(१) दीयते यत् तत् दानं, दायातीः कर्मणि टन्ः, प्रकृष्टं दानं प्रदानं प्रशब्दाद्यै व्याचष्टे आत्यन्तिकमिति, यच्च पुनरादानं नास्तीति यावत् तत्प्रदानं तेन (प्रदानेन) यदभिसम्बुध्यते, तत्प्रदानं यत्सम्बुध्यते कियते तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञम्भवति । दानानुसस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वस्थापादानं, ननु "स्वस्वत्वे विद्यमानंऽपि परस्वत्वं न विद्यते । परित्यज्य च दानक्षेदीदासीत्यात्र सिध्यति" यावत् स्व-स्वत्वं विद्यते तावत् परस्वत्वोत्पत्तिरेव न स्वस्वत्वपरित्यागाऽनन्तरं परित्यक्ते वस्तुनि स्वत्वाऽभावात् परस्वत्वोत्पादनं न घटते, तदुक्तप्रकारं दानमेव न सम्भवतीति चेदुच्यते स्वस्वत्वध्वंसोपक्रम एव परस्वत्वोत्पादान-पदार्थसामं तेन स्वस्वत्वं परित्यजन् परस्वत्वमारोपयति इति ददात्यर्थोऽभिगम्यते । सम्प्रदानत्वस्य च — सम्प्रदानं तदेव स्यात् पूजाऽनुग्रहकाव्यया, दीयमानेन संयोगात् स्वामित्वं ज्ञमते यदीति । सम्प्रदानस्य व्युत्पत्त्यर्थम्, सम्यक् प्रकषेप दीयते यच्च, तेन राज्ञा इच्छं ददातीत्यत्र पूजाऽनुग्रहकाव्ययिनामेकतराभावात् न प्रकषेपदानम् । तच्च सम्प्रदानं विविधम् प्रेरक, मनुमनूक, अनिराकर्तृकश्चेति, तदुक्तं त्यागादिकर्मणा व्यभिक्तं प्रेरकऽऽनुमनूकम्, अनिराकर्तृकश्चेति सम्प्रदानं विधा भवत्य् । यत् वेङ्गीत्युक्ता दातारं प्रेरयति तत्-प्रेरकं, यथा विप्राय गां ददाति, यत्तुभ्यं ददामीत्युक्ती सख्यं दत्तस्त्रियुगमन्वते तदनुमनू, यथा गुरवे धनं निर्यातयति, कृत्वा नाऽनुमन्वते, नाऽपि प्रेरयति, न निराकरोति, अपि तु तुष्णीमासी तदनिराकर्तृ, यथा ब्रह्मर्षे भयं ददाति, ननु भये स्तुत्यर्थेऽपि विनियोगार्हत्व-लक्षणाभावात् समेदमित्यादातुः स्वीकाराऽभावाच्च स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पादानत्वस्य संयोगात् यच्च सम्प्रदानत्वम् अस्तीत्यतं जडिहितभावस्य द्रव्यत्यागीकारात् गौष-मेव सम्प्रदानम्, एवञ्च जयानि दत्त सीतायै सर्वा ययं ज्ञते मम इति भद्रीः । एवं

तयति, अत्रवे भयं ददाति ; प्रदानमिति किम् ? राजकस्य
वस्त्रं ददाति ।

१३ । वच्यर्थे वचिमान् ।

[वच्यर्थेः (वचि-अव) १॥, वचिमान् -१।] (१)

शिक्षाय चपेटं इत्यादिष्वपि नीचं सम्प्रदानं श्रेयम् । सम्प्रदानत्वं नाम क्रियाजनकस्य-
भातिमस्वनीह्यस्त्वमिति शब्दावैरजम् । अगदीशेन सम्प्रदानं कश्चित् यथा—

नत्यादिभिन्ने भाल्थे चतुर्था विचक्ष्णवा ।

यः स्वार्थो वीधनीयस्तस्यम्प्रदानत्वमोरितम् ॥

नत्यादिभिन्ने यद्वातूपस्याय-याहवाऽर्थे विचक्ष्णवा चतुर्था यः स्वार्थो वीधयितुं
शक्यते स तद्वातूपस्याय ताहवाक्रियायां सम्प्रदानमुच्यते । तथाच कारकत्वे सति यद्वा-
तूपस्याय-नत्यादिभिन्नयाहवायर्थेकाऽन्वयवीधप्रकारचतुर्थैः तद्वातूपस्याय-ताहवायर्थे
सम्प्रदानत्वम् । ब्राह्मणाय दानं धनस्तेत्यादी ददाति; स्वत्वजनककाऽगोऽर्थे; तन्निविष्ट-
स्वत्वं ब्राह्मणादिः प्रतियोगित्वं निकपितत्वं वा चतुर्था वीध्यते इति तदेव तत्र सम्प्रदानत्वं,
तथाच ब्राह्मणप्रतियोगिकं ब्राह्मणनिकपितं यद्भवति स्वत्वं तन्मनककाऽग इति ब्राह्मणोप-
धाय गत इत्यादी विचक्ष्णचतुर्था भाल्थे वीधनपि कर्तुं न नत्यादिभिन्ने, इत्याय
केचन इत्यादी विचक्ष्ण चतुर्था वीधनीवीऽपि संनर्द्धयितुमित्यादि तुमर्थो न विचक्ष्ण-
वेति न तत्र प्रसङ्गः ।

कारकोक्तासे सम्प्रदानत्वचर्चं यथा

‘दानमात्मनिकं येन कथ्यते पूजितादिना ।

सम्प्रदानं तदुक्तं तन्निविधं परिकीर्तितम् ।

प्रेरककानिराकर्तुं तथाऽनुनतुं कीचिदेः ॥

(१) वचिरर्थो येषां ते वच्यर्थाः, अस्या वच्य समानार्था वच्यार्था इति वच्य-
शिलान् समसः (४।१।५६) वचि दीप्ती चभिप्रीत्याच, अथाऽभिप्रीत्यर्थेव वच्य-

रुच्यर्धधातुभिर्योगे, रुचिमान् योऽर्थः स सम्प्रदान-
भवति । पोताय रोचते मोदकः, पोताय खदते मोदकः ।

१४ । ज्ञावङ्कुडस्याशपां ज्ञीष्यमानः ।

[ज्ञाव, ङ्कु, स्या, शपाम ६॥, ज्ञीष्यमानः १।] (१)

एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टो यः, स सम्प्रदानं भवति ।
नृपाय ज्ञावते वन्दी, पुत्रायऽपङ्कते वणिक्, छात्राय तिष्ठते
कन्या, प्रियायै शपते पतिः ।

नोचित्यात् न नु दीप्तयेष, न हि दीप्तिमान् स्वयमेव रोचते । रुचिर्षिद्यतेऽस्त्विति रुचि-
मान्, रुच्यर्धानां धातूनां योगे रुचिमानभिलाषकः, प्रीयमान इति यावत् सम्प्रदान-
संज्ञं ज्ञात् । प्रीत्यङ्कुडस्यात्प्रमानाऽधिकरश्चस्यापारो रुचिरेषः । अनिलच्यतेऽ-
प्रीतिव्यतिकरश्चस्यापारबोधकतया न रुच्यर्धत्वमिति न तत्र सम्प्रदानत्वम् । एवञ्च
कर्णसंज्ञाप्राप्ती भवेत् तत्र बाधः । बहुकं हरिषा—

हेतुत्वेऽपि कर्णसंज्ञायां शेषत्वे चाऽपि कारणे ।

रुच्यर्धादिषु प्राक्संघे सम्प्रदानत्वमुच्यते ।

(१) ज्ञीष्यमानः, बोधयितुमिच्छमानः, यो हि बोध्यते ज्ञावता, अपङ्कता, खित्या,
प्रपथेन च स एवेत्यर्थः, मादृश-तीपच-निज्जामने ज्ञा इति घटादिपठितः निज्जामनार्थः
ज्ञाधातोः प्रथीजके चिच् तङ्, सम् प्राङ्ङवेरीत् (१।४।६५) इति प्रकृते र्भत् ईत्,
अभ्यासद्योपच ततः कर्णश्चि ज्ञानः ज्ञापयितुमिच्छमाव इत्यर्थः । ज्ञावतात्पुर्भवादि-
रात्मनेपदी अकार्षन्तु बोधयिष्य-मुच्यन्तु प्रातिपदिकबन्धवर्धनः, ङ्कुधातुरदादिः,
डित्यादात्मनेपदी, अकार्षन्तु बोधयिष्य इतराङ्गनधीन्वदिशस्त्वापनन्, ज्ञाधातुर्भवा-
दिकः प्रजाग्रतस्त्वेषास्त्वधीति (१।१।६८) तङ्, अकार्षन्तु ज्ञामिमावधीषनानुब्रूव-

१५ । स्पृहधाय्यीरभीष्टधनिकौ ।

[स्पृह-धाय्यौ. ६॥, अभीष्टधनिकौ १५] (१)

स्मितिः, अत्र साङ्गचर्यात् शपतिरिति भीवादिक एव गृह्यते शपः शपथे (१।१।६१) इति तच्, अस्याथेत् स्वामिप्रायबोधनाऽनुकूलशपथकरणम्, वृपाय ज्ञापते वृपं बोधयितुं गुणवत्त्वेन स्वीतीत्यर्थः, वथिक् पुत्रं बोधयितुम् इतरदर्शनायोग्यस्थाने घनाभिप्रायप्रतीत्यर्थः, कन्या ह्यत्र बोधयितुं स्वामिप्रायं प्रकाशत इत्यर्थः, एवं पतिः प्रियां बोधयितुं शपथं करोतीत्यर्थः, कर्मनिवृत्त्यर्थोऽयं धीग इति भावः ।

(१) अभीष्टः अभीष्टितः, धनिकः उत्तमर्णः घनप्रयोजका इत्यर्थः, स्पृह स्पृहायां चुरादिरदन्तः, धृञ् अवस्थाने तुदादिः प्रियमात्रं प्रयुङ्क्ते षिचि धारयति, स्वरूपेऽवस्थापयति इति काशिका, ततश्च अधस्त्रियनुकूलव्यापारी धारयति, इच्छामात्रं स्पृहा तद्विषयः अभीष्टितः सम्प्रदानं भवति, घनाय स्पृहयति देवदत्तः देवदत्तनिष्ठश्चाविवधो धनम् इति बोधः, ईप्सितः किम् ? पुण्यर्थः स्पृहयति वने अत्र पुण्याशीसितानि न वनम् । ईप्सितमात्रे सम्प्रदानसंज्ञा, प्रकृतं (ईप्सिततम) विवचयान्तु परस्मात् (तत्र कर्मणः सम्प्रदानस्य पञ्चमिदृशात्) कर्मसंज्ञेवेति सिद्धात्मकौमुदी, पुण्याणि स्पृहयति स्पृहणीया विभृतयः, स्पृहणीयगुणैर्निहात्मभिरित्याद्युदाहरणानि, एवञ्च श्रेयत्वविवचयायां तु कुमार्यं इव कान्तस्य एष्यन्ति स्पृहयन्ति चेत्त्वच वृष्टापीति वृष्टतादयः, वाक्पदीय-हे-लाराजीय-यन्ययोस्तु स्पृहयतिथीने कर्मसंज्ञायाः श्रेयत्ववृष्टीय वाधिकेयं सम्प्रदानसंज्ञा, ततश्च वाक्पदीयोद्वियन्यागुरीधेन परस्परं स्पृहणीयशीमन्व्यादौ दानोथी विप्र इति यज्ञाङ्गकान्प्रदाने अनीय इति व्याख्येयम्, कुमार्यं इव कान्तस्तेष्वच तु एष्यतीत्ये-तदर्थतया कृतार्थस्य कान्तस्तेति वृष्टान्तस्य विभक्तिविपरिचयान्न कान्ता स्पृहयतीति व्याख्येयमिति श्लेषित् ? नियन्तु विवचैव शरणाभित्याह वृषम् अथश्लेथं, उत्तमम् उद्दे-श्यत्वेन देयं तस्येतिन्युत्पत्त्याअवस्थितद्रव्यदानोद्देश उत्तमर्णः, अतएव भक्ताय धार-यति मोक्षं वृष्टिरित्यत्र मोक्षस्य अवश्यदेयनिग्न वृषत्वमत्र विवक्षितमिति भक्तस्य सम्प्र-दानेन, गुरवे गं धारयते इत्यस्य अमदीशेभैव व्याख्या कृता, अत्र धृता गृह्यावस्थिति-चित्तीथशा तदन्वितं कर्मत्वं चतुर्था च तन्निविष्टवृष्टात्वितं सम्बन्धित्यनुपस्थाप्यते तेन गी

सृष्टेः प्रयोगे ईक्षितो योऽर्थः, धारय य उत्तमर्थः, स सम्प्रदानभवति ।

१६ । क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थैः कोपस्थानम् ।

[क्रुध. द्रुहेर्ष्या (द्रुह, द्रुह्या),—असूया-ऽर्थे. ३७, कोप-स्थानम् २।] (१)

क्रोधोऽमर्षः, द्रोहोऽपकारः, ईर्ष्या = अक्षमा, असूया

कर्तृकाया गुरुसम्बन्धिष्टहाऽवस्थितेरनुकूलव्यापारवानित्याकारकत्वात् क्रोधः धानुत्तरपि चान्यापारवदिति कालापाः, पाणिनीयास्तु केषिन् धारेइत्तमर्थे इति सूत्रानुसारं चैत्राय शतं धारयते इत्यादाविव भुरवे गां धारयते इत्यादावपि ऋणग्रहणं धारणं, दत्तत्वञ्च चतुर्थ्यर्थः, तथाच गुरुदत्तां गां ऋणत्वेन गृह्णातीत्याकारकत्वात् वाक्यार्थः, पञ्चाशोऽश्वत्थेनाङ्गीकृत्य गृहीतञ्च द्रव्यस्यमित्याहः, नास्माभिः पाणिनीयसाम्प्रदायिका यस्या अक्षेप्तोऽधीतान्मन्त्रश्चात्र जीवं स्थीयते, तथाप्युक्तिरियं नृजामहोपाध्यायपाणिनीयधुरन्वरभट्टोऽभिदोषितस्य विकृतेव प्रतिपाति, यदि पञ्चाशोऽश्वत्थेनाङ्गीकृत्य गृहीतं द्रव्यमर्थं स्यात् तदा "भक्ताय धारयति भोजं हरि" इति भट्टोऽभिदोषितदत्तमुदाहरणमसङ्गतं स्यात् भोजो न द्रव्यं नाऽपि पञ्चाशोऽश्वत्थेनाङ्गीकृत्य पूर्व्वे भक्ताद्गृहीतः, ऋणस्यावश्यदेशकत्वेऽभ्यस्तदर्थितेऽर्थे तु न कुत्राऽप्यङ्गीकृतिः, धारयन्निव चैतस्मै वास्ति प्रतिपद्यत इति भट्टिः भक्तुः सोऽर्थं भिद्यमानं करोति इति प्रथोऽन्यकर्त्तरि भक्ते तृतीयोपाध्यायनाथेभिर्दे सम्प्रदानमज्ञावचनमिति हरदत्तादयः, मनोरमायास्तु पठ्यां प्राप्तायाभिर्दे वचनं स्थितमिति दिक् । उत्तमर्थं इति किं—देवदत्ताय शतं धारयति नाम्ने ।

(१) क्रुध् कोपेऽकर्त्तव्यः, क्रुध् क्रुध् वचायानुकूलचित्तवृत्तिविशेषः, तदर्थमेव पठ्यापवादकोऽर्थं विधिः ; द्रुह जिघांसायो, सा च दुःखजनकक्रियाकपाऽपकारजन्यचित्तवृत्तिविशेषः ; उत्कर्षविरोधिकर्त्तारोपाऽनुकूलचित्तवृत्तिविशेष इत्येतेऽर्थः, असूयतिश्च कण्डूदियंयमः (३।३।१६) तदर्थे च आचारादिगुणविशेषे दम्भकृतत्वाकारोपाऽनुकूलचित्तवृत्तिविशेषः, केषिन् क्रुधो रोषः, द्रोहोऽपि वारः, ईर्ष्या परगुणासङ्गमम्, असूया परगुणविशेष-

= गुणेऽपि दोषाविष्कारः,—क्रोधाद्यर्थैर्योगे कोपस्थानं सम्प्रदानमभवति । पुत्राय क्रुध्यति, नृपाय द्रुह्यति, सपत्न्यै ईर्ष्यति, मैत्राय असूयति ; कोपस्थानमिति किम् ? भार्यामीर्यति एनामन्यो मा द्राक्षीदिति ।

सनित्याह एषामथे इव चर्षी येषां धातूनां तैः, एषां योगे कर्माऽपवादकोऽयं रिधिः, कोपस्थानं यं प्रति कोपः धात्वर्थमूलीभूतस्य कोपस्य च विषय इत्यर्थः, ननु क्रुधादीनां परस्परं भिन्नार्थत्वात् कथं सर्वत्र कोपनस्थानसम्भव इति चेत् सत्यम्, अतएवात्र भाष्यकारः, कुपौ लिधां सामान्यमस्ति, न ह्यकुपितः क्रुध्यति, न वाऽकुपितो द्रुह्यति, न वाऽकुपित ईर्ष्यति, न वाऽकुपितोऽसूयतीत्याह, कोपपूर्वकाणामेव सर्वेषां यदृशार्थं यं प्रति कोप इति कैयटः, उदाहरति पुत्राय क्रुध्यति, अत्र विषयित्वलक्षणं सम्प्रदानं अतुष्यां बोधः पुत्रविषयकबोधवानिति बोधः, पुत्रे कोपी न युज्यते इत्यादौ हृदयस्य कोपपदसाधे पुत्र इत्यस्मात्त्वयौ न तु धात्वर्थे, एयमभ्यत्र, निचं द्रुह्यति, मिष्यमीर्यति, पुत्रनसूयतीत्यप्रयोगात् द्रुह्यादिकर्म्मणः सम्प्रदानत्ववैकान्तिकमित्युच्यते इति जगदीशः, कैयटस्तु एषां कोपपूर्वकाणां सम्प्रदानत्वविधानात् यत्र न कोपपूर्वकत्वं तत्र न भवतीत्याह यथा भार्यामीर्यति, परैर्दृश्यमानां न सङ्गते इत्यत्राद्यर्थः, इति नास्ति कोपप्रभवत्वमिहेषांयाः; श्रीपतिकु कोपस्थानेऽनाद्ये इति सूत्रस्य अस्याप्यविषय एष हतवान्, वाप्यविषये तु द्वितीयामेव । ननु चित्तदीपाद्यानामित्येषास्तु किं क्रोधादीनां विभिन्नीपादानेनेति चेदुच्यते विषादावतिप्रसङ्गवारणाय विभिन्नीपादानं तत्र कोपस्थानं वेष्टि, यत्र यथं द्विष इत्यत्र चतुर्थी न भवति, द्विषन् क्रोधाद्यैः किञ्चननिगन्धनाद्यौ यथा श्रीधरं वेष्टि । ननु कोपपूर्वकाणां सम्प्रदानत्वे कथं क्रुप्यसि कस्येचिदित्यत्र चतुर्थी न हि कोपस्य कोपपूर्वकत्वमिति चेदुच्यते कोपज्ञावद्विविधः प्रथमोऽनङ्गतावत्प्रः जनीतावाऽनस्थितः, द्वितीयोऽङ्गतावत्प्रो वाक्कायव्यापाराऽनुभीषमानः, ततोऽङ्गतावत्प्रोऽपि कोपस्य प्रयोगः तस्य चाऽनुभूतकोपपूर्वकत्वमस्यैव, अन्येऽत्र कुपिरत्र दृशार्थं इत्याहुः ।

१७ । क्रुधद्रुहीः प्रादेः कर्म ।

[क्रुध, द्रुहीः ६॥, प्रादेः ५।, कर्म ०१।] (१)

प्रादिपूर्वयोः क्रुधद्रुहीः प्रयोगे क्रीपस्थानं कर्म भवति ।
चेन्नं संक्रुध्यति, मैत्रं संद्रुह्यति ।

१८ । राधीक्षीर्यस्य विप्रन्नः ।

[राधीक्षीः (राधि, ईच) ६॥, यस्य ६।, विप्रन्नः १।] (२)

राधीक्षीस्य प्रयोगे यस्य विविधः प्रन्नः स सम्प्रदान-
भवति । पुत्राय राध्यति, विप्राय ईक्षते, नैमित्तिकः विविध-
प्रश्नेन तस्य दैत्रं पर्यालोचयतीत्यर्थः ।

(५) इह प्रादिपदेनोपसर्गोऽभिमतः, अत्र क्रुधद्रुही नाऽप्यपरी तेन ज्ञानाय प्रक-
र्यात्, ज्ञानाय कथ्यतीत्यादी न कर्मत्वं, किञ्च शिष्यस्वामिक्रीडा, मैत्रस्वामिक्रीडादौ
प्रयोगे कर्मणि चोक्तव स्यात् ।

(२) इह धातूनामनेकधात्वात् प्रन्नपूर्वकपर्यालोचयतीति धातून्, अत्र कर-
परकरेखासङ्गत्यादित्चितप्राचीनकर्मविपाककमितफलं दैत्रं, तस्य विवृण्वं विप्रन्नः
श्रीपतिरव्याह युष्माकं वा दैत्रं तस्य निवृण्वं विप्रन्नः, तथाच काशिका नैमित्तिकः
पृष्टः सन् तस्य दैत्रं पर्यालोचयतीत्याह, इतिकारस्तु किञ्चनमाचरति का क्रीडती किञ्चे-
तत्र वेत्ताकारपर्यालोचयतीति विप्रन्न इत्याह, तथाचि "ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः स्वधर्मो
रचसानव"मिति भट्टिः, राध संसिद्धी, ईच दर्शने, अथयोजिह युष्माऽयमपर्यालो-
चनमवस्यह प्रन्नपूर्वकमिति चालयेनोपसंयहादकर्मकवितो ततश्च चठ्यां नामावा वचन-
मिदमिति तुल्यवीथिनी, तादृश्ययुष्माकस्यन्विन एव सम्प्रदानत्वम् । विप्रन्न इति किम्
विप्रस्वाराध्वनीदनः ।

१६ । अनुप्रतिगृणाङ्प्रतिशुवोः पूर्वस्य कर्त्ता । (१)

[अनु—शुवोः (अनु-प्रति-गृ, आङ्-प्रति-शु) ६॥, पूर्वस्य ६।, कर्त्ता १।]

अनु,प्रति-पूर्वस्य गृणातेः, आङ्,प्रति-पूर्वस्य शुवश्च प्रयोगे पूर्वक्रियायाः कर्त्ता सम्प्रदानभवति । हीने अनु-गृणाति, पीने प्रतिगृणाति तं प्रथमं शंसन्तं कोऽपि जनः प्रोक्ताह्वयति, विप्राय गामाशृणोति, विप्राय गां प्रतिशृणोति विप्रेण याचमानोऽङ्गीकरोत्यर्थः ।

(१) अनुश्च प्रतिश्च अनुप्रती, तरपूर्वो गृणातिः मध्यपदलोपी समासः, शतिवृत्तीपन्कात्सः एकदेशाऽनुकरणमित्येके, एवं आङ् च प्रतिश्च आङ्प्रती तरपूर्वः शुवः पूर्वस्य भाल्लघटकविशेषणव्यापारस्य प्रवर्तनायाः कर्त्ता सम्प्रदानं भवति, जैनश्रीशम्भु षष्ठाऽनुकूलव्यापारलक्षणं प्रोक्ताह्वयं गृणातेरर्षेणदकदेशे च हर्षे हीनादेरन्वयः, हीननिष्ठ हर्षाऽनुकूलव्यापारवानित्याकारकस्य बोधः, एवं देयत्वेनाऽप्युपगमः शृणोतेरर्षेण नोर्विशेष्यत्वेन तदकदेशे च दाने विप्रस्योद्वेकत्वेनाऽन्वयेन विप्रोद्वेकदानकर्त्तृत्वेन गामेश्चपगच्छतीति तत्र बोधः ।

कर्मणा यमभिप्रेतौति पाणिनीयसम्प्रदानसूत्रे कर्मशब्दस्य पारिभाषिक(क्रिया-व्याप्य)कर्मपरत्वात् प्रकारान्तरेण सम्प्रदानलक्षणताद् इतिकारः—क्रियया यमभिप्रेति सोऽपि सम्प्रदानमिति स्तक्रिया अनु-क्रियोद्भ्रिका तदपि सम्प्रदानमित्यर्थः, यथा युषाय संनद्यते, युहविषयं सज्जनपूर्वकं निश्चयं करोतीत्यर्थः, पत्ने श्रिते पतिशुपयस्य श्रिते इत्यर्थः । अत्र क्रियाऽकर्मिकैवेति सम्प्रदायविदः, “तत्तन्मिपतिः पत्नौ दर्शयन् प्रियदर्शनः” इत्यादौ तु नाऽनेन सम्प्रदानता, क्रियायोगे अनुपूर्वेण इति दर्शयन्निश्चयस्य सकर्मकत्वेऽपि न शक्यते, कौटल्येन यदा दर्शादयो भाल्लघटकेन विवक्ष्यन्ते तदैव सम्प्र-

२० । अबुधिरपायादिष्वपादानम् ।

[अबधिः १, अपायादिषु (अपाय-आदि) ३॥, अपादानम् १।] (१)

अपायादिषु साध्येषु यदबधिभूतम्, तत्कारकमपादान-
संज्ञभवति । अपायः संज्ञेषुपूर्वको विज्ञेषः—ग्रामाहतः,

दाहता अन्यदा तु कर्मत्वम् । सा च भेदाभेदविद्यया प्रयोगदर्शनवशेन निवृत्तविषय-
वेत्याह । तिलानखौ प्रतियच्छति, गुरगमखौ विक्रीणीत इत्यादौ द्रव्यान्तरयुक्तपूर्वकं
दानं प्रतिदानं, मन्थयइत्यपूर्वकं दानमेव च विक्रय इति उक्तरूपप्रदानाऽभिसम्बन्ध-
मानत्वाभावेऽपि अमेवैव वार्तिकवलेन सम्प्रदानत्वम् । अन्यथ “एवमपि कर्मणः करण-
संज्ञा सम्प्रदानस्य कर्मसंज्ञा” इति साध्ये सामान्यतः कर्मणः करणसंज्ञायां सम्प्रदानस्य
च कर्मसंज्ञायां विहिततायामपि हत्तिकारिण विशिष्याभिहितम् “यज्ञेः कर्मणः करण-
संज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञिति पशुना रुद्रं यजते पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । एत-
च्छब्देऽपि विषयमिति कैयटः ।

(१) “अपायादिष्वपादानमबधिः कारकं भवे” इति कारिका तत्र विज्ञेषजनकधात्व-
शानाश्रयत्वे सति तन्मन्थविज्ञेषाश्रयत्वम् अबधित्वं तद्धि अबधिभूतं अपायादिषु साध्येषु
अपादानं कारकं भवति, तस्मात्पायशब्दार्थे निश्चिनोति अपाय इत्यादिना सव्यापारीदा-
मीनोभयहाज्यविज्ञेषकलो धात्वर्थोऽपायः, सव्यापारः व्यापाराश्रयः, उदासीनो व्यापारा-
ऽनाश्रयएतदुभयनिष्ठापविज्ञेषकत्वं फलं यच्च तादृशधात्वर्थः अपाय इत्यर्थः, विभाग-
जनकक्रिया अपाय इति फलितं, विभागस्य न कौतलं वास्तवसम्बन्धपूर्वको वास्तव एव
किन्तु बुद्धिकल्पितसम्बन्धपूर्वको बुद्धिकल्पितश्च “मथुरा पाटलिपुत्रेभ्य आक्यतरा” इति
भाष्योदाहरणं तत्र प्रमाणं, तस्मिन् अपाये (विभागजनकक्रियायां) साध्ये निष्पाये
सति यदबधिभूतं कारकं तदपादानं स्यात्, अपायादीत्यादिपदेन वारणादीनां संयुक्तः,
अपाये सोदाहरणविवधविज्ञेषा हरिणा दर्शिता यथा—“अपाये बहुदासीनं चक्षं वा
वदि वाऽचक्षम् । भुवनेव तदाविज्ञात् तदपादानमुच्यते । पतती भुव एवाचो यज्याद-

रथात्पतितः ; वारणे—यवेभ्यो गां वारयति, शिखायां—उ-
पाध्यायाद्धीते, ततः शृणोति ; नाशिखायां—नटस्य शृणोति ;

श्राप्यतस्यसौ । तस्याप्यश्वस्य पतने कुशादि भुवनियते । नेवान्तरक्रियापेक्षमवधिलं
पृथक् पृथक् । नेपथीः स्त्रिक्रियापेक्षं कर्तृत्वस्य पृथक् पृथगिति । यदुदासीनं विभाग-
जनकक्रियाऽनाश्रयः स्वयं चलं चलं वा अतदावेशात् विभागजनकतत्क्रियाऽनाश्रयत्वा-
देव भुवं स्थिरं अवधीति यावत् कथ्यते, तस्य च भुवस्य (अवधिरूपस्य अपादानसंज्ञा
भवतीति तदर्थः), कुशात्पततोऽद्यात् नेपः पततीत्यत्र नेत्रस्य पतनक्रियायामश्रवणवधिलं
अश्रवणं कुशमिति पतत इति कारिकाया विवृतम्, कुशावधिकपतनाश्रयाच्चावधिकं नेत्र-
निष्ठपतनमिति बोधः, अत्र च तत्क्रियाऽनाश्रयेत्युक्तोदभयकथंविभागस्थले न कर्तृ-
रपादानत्वमिति नेवान्तरक्रियापेक्षमिति कारिकायोरुक्तम् परस्परस्याप्येवावपसरतः,
इत्यत्र तु सृष्टानुगा गतिव्यवस्थाऽप्युपादानादेकनिष्ठा गतिं प्रतीतिरन्वस्थाऽप्युपादानत्वं न
विरुध्यते । नेपपदीपानथीः क्रियाश्रयत्वात् कर्तृत्वम्, परस्परपदीपानथीश्चाऽवधिभूतत्वा-
दुपादानत्वमिति विवेकः । अत्रेदं बोध्यं पर्वतात् पततीत्यादौ पञ्चम्यर्थे अवधी-
सम्बन्धेन प्रकृत्यर्थः पर्वतादि विशिष्यं, पतनादिक्रियायानु सम्बन्धितया पञ्चम्यर्थस्य
विशेषणत्वं, जगदीशस्य यज्ञानुपस्थाप्यतादृशार्थे नियन्त्रणात्पञ्चम्या यः स्थायोऽनु-
भावयितुं शक्यः सः (पञ्चम्यर्थः) तद्दानुपस्थाप्यतादृशक्रियारूपमपादानत्वमुच्यते इत्याह
उच्यते इत्यत्र उच्यते अधिकविभागाऽनुकूलपतनकर्तृत्वसम्बन्धेन (पत)धातुपस्थाप्यपतन-
क्रियायां पञ्चम्युपस्थाप्यो विभागः स्थाऽनुकूलत्वसम्बन्धेन प्रकाश इति स एव (विभाष
एव) तत्रापादानत्वम् । वस्तुतस्तु स्थाऽवधिकसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थः(उच्यते)मित्यत्र पञ्च-
म्यर्थविभागस्य सामानाधिकरण्यानुकूलत्वोदभयसम्बन्धेन धात्वर्थे (पतने)ऽन्वयस्य स्त्रीकृतत्वात्
संज्ञान् पतितस्यैव इति प्रयोगो न भवति चैत्राऽवधिकत्वनिष्ठविभागाधिकरूपनिष्ठं
वत् चैत्रविभागाऽनुकूलं पतनं तस्य चैत्रे वाधात् स्वावधिकत्वविभागस्य स्वस्वित्तसंज्ञात्
चैत्रः स्वयमेव विभागाश्रयो भवति विभागाऽनाश्रयस्वीवावधित्वात्कीकारादिति न तथा-
ऽदादागत्वम् । -तत्रापादानं त्रिविधं—“निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपादानविषयं तथा । अपि-

प्रतिग्रहे—घोरवाद्गुहाति ; चाखे—चौरात्त्रायते, रक्षतीत्यर्थः ;
भये—चौराद्धिभिति ; अन्तर्द्वौ—उपाध्यायादन्तर्द्वौ निखीयते
इत्यर्थः ; प्रभवने—हिमवतो गङ्गा प्रभवति ; जनने—गोमया-

चितक्रियञ्चेति चिधाऽपादानमित्यते” इति ह्युक्तेः । निर्द्दिष्टविषयं—निर्द्दिष्टः शूष-
माद्यो विषयो यस्य तत्प्रयुक्ताण्यस्मात्पचितक्रियमित्यर्थः, यथा उच्यते पतति अपा-
दानविषयभूतं पतनं शूषमाणम् । द्वितीयं उपात्तविषयं—उपात्तः क्रियान्तरघटकी-
भूतः विषयो यस्मिन् व्युत्पत्त्या स्वविषयक्रियाघटितशूषमाणक्रियान्तरमित्यर्थः, यथा
मेघात् विद्योतते विद्युत् इत्यादौ निःसरणपूर्वकविद्योतनायक विद्योततिथोगे मेघा-
देकदेकदेशनिःसरणाद्यपादानत्वं ; तृतीयं अपचितक्रियं—अपचिता क्रिया स्वविषयभूता
यत्र तत्र, कृतो भवानित्यादौ गमनक्रियाया अपेक्षा ।

पतधातोरकर्मकत्वे उच्यते इत्यत्र उच्यते उच्यते इत्यत्र उच्यते उच्यते इत्यत्र उच्यते
बोधः, तस्य स्वकर्मकत्वे उच्यते भूमिं पतित इत्यत्र उच्यते उच्यते उच्यते उच्यते उच्यते
पतनकर्मकत्वे इति बोधः । यान्नादागत इत्यत्र विभागपूर्वकीतरदेशसंघोषाऽनुकूलव्यापा-
रस्य धात्वर्थकतया विभावाऽन्वयसम्भवादपादानत्वं, अन्तेस्तु विभागपूर्वकचलन-
विषयायां चासनाश्लित इति प्रयोगः, इत्थं त्वजतीत्यादौ विभागस्य बोधने तस्य
व्यापारव्यधिकरणत्वेन कर्मत्वज्ञेयत्वे परत्वात् कर्मणा बाधः, तथाचोक्तं—अपादानसम्प्र-
दानकरणाधारकर्मत्वान् । कर्तुंभीभवसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्तत इति । स्वार्थाद्दी-
यत इत्यत्र तु अपादाने च हीयते इति ज्ञापकान् कर्मप्रत्ययान्तहीयतुयोगे कर्तुरेवा-
ऽपादानत्वं पुत्रस्य कर्मत्वात्कारिणीकर्मतैति दिक् ।

वारणे—प्रवृत्तिविधाती निवृत्तिपादनुकूलव्यापारी वारणं तस्मिन्—साध्ये यदवधिभूतं
कैश्चित्तनवीक्षितं वा तदपादानमित्यर्थः, यथेभी तां वारयति इत्यत्र नीनिहाया भीजन-
धर्मिकस्यप्रकारकनिवृत्तेरनुकूलव्यापारवानिति बोधः, तथाविधनिवृत्तेरनुकूलव्यापा-
रस्य स्वार्थेभ्यो वारा यवान् ना मुक्त्वा इत्याद्यभिप्रायः क्लृप्त एव, एवं क्लृपादन्तं वारयति,
अन्वेषिताया पतनधर्मिकक्लृपप्रकारकनिवृत्तेरनुकूलव्यापारवानिति बोधः । शिवासां-

वृद्धिकी जायते ; पराजये—रथात्पराजयते ; प्रमादे—अध-
र्मात्प्रमादयति ; जुगुप्सायाम्—अधर्माज्जुगुप्तते ; विरामे—
अधर्माद्विरमति ; आधिक्ये—शुक्तात्शुक्तः, काकारक्षणः ।

२१ । आधारेऽधिकरणम् ।

[आधारः १, अधिकरणम् १] (१)

आश्रयोऽधिकरणसंज्ञं स्यात् । स च—सामीप्यकी,
वैषयिक, आभिव्यापक, एव च । औपश्लेषिक इत्येवं स्यादाधार-

-श्रिया नाम नियमपूर्वकविद्याश्रीकारः,—तस्यां साध्यायां योऽवधिभूतः तस्याऽपादान-
मित्यर्थः । भाव्यनिष्ठस्य प्रतीकारासामर्थ्यज्ञानं भयं, अनिष्टवारणं द्राघं तत्र भयं
भयैकदेशोऽनिष्टं तद्भेदुरपादानमित्यर्थः, चौरादविमतीत्यत्र हेतुत्वं जन्तुत्वं वा पञ्चम्यर्थः तत्र
भावित्वेन खानिष्टचिन्तनपर्यवसितस्य भयस्यैकदेशोऽनिष्टचिन्तन एव वाऽन्वितं, तृषाच
चौरहेतुकस्य खानिष्टस्य भावित्वेन चिन्तनवान् चौरहेतुकत्वेन भाव्यनिष्टधर्मिकचिन्तन-
वानिति बोधः । अन्वर्तौ—अन्वक्तृकस्य कर्मकादर्थमेव च तदनुकूलव्यापारी अन्व-
हितदेशस्थित्यादिकपोऽन्वर्तनं तद्वटकमदर्थमनदर्थनं यत्कर्तृकमिति (यत्कर्तृकस्या
कर्मो-दर्थनाभावमिति त्वर्थः) तदपादानं ; प्रभवन् प्रपूर्वकस्य भूधातोरर्थः प्राक् प्रका-
शनं तत्र पञ्चम्या-अधिकरणत्वसाधेयत्वस्य प्रत्याख्यते ततश्च द्विसवदृत्तिप्रथमप्रकाशवती
नञ्चा इति बोधः ; एवं अनिष्टसाधनताज्ञानाधीना निन्दा जुगुप्सा, कृत्यभावाऽनुकूल-
व्यापारी चिद्रामः, इष्टाऽनिष्टसाधनधोक्तविपरीतत्वविद्या तत्र प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रमादः,
सर्वत्र च विषयितया ज्ञानकृत्यादौ अन्वयी अपादानसंज्ञः स्यादित्यर्थः ।

(१) आश्रयत्वेऽङ्गित्वाधारः, अधिकरणे चक्, किमाश्रित्यत इत्याकाङ्क्षा किञ्चैव
कथ्यते, ततश्च क्रिया अङ्गिप्राश्रियते च आधारः, ननु क्रियायाः कर्तृत्वत्वेन कर्मत्व-
त्वेन च वैविध्यम् कर्तृकर्मचोरेव साक्षात् क्रियाधारत्वं न तदितरस्य कटादिः, तयोऽभा-

चतुर्विधः,—गङ्गायां घोषः प्रतिवसति, वने सिंहः, तिलेषु तैलं, कटे आस्ते विप्रः ।

धिकरणसंज्ञा पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधितैव तत् का गतिरिति चेदाह भट्टोजिदी-
क्षितः “कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकनधिकरणसंज्ञं स्था” इति साक्षात्
क्रियाधारभूतयोः कर्तृकर्मणोर्धारणात् परम्परासम्बन्धेन क्रियाया आधारेणैवाधिकरण-
संज्ञेति बोध्यम्, तथाचोक्तं हरिणा—“कर्तृकर्मव्यवहितमसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् । उप-
कुर्वन्तं क्रियासिद्धौ शाल्लेऽधिकरणम् स्मृत”मिति । भूतले घटः इत्यादौ सर्वत्र यत्नोति
क्रियाध्याहारो बोध्यः । गृहे जने, कटे आस्ते, वने सिंहः (अस्ति); तिलेषु तैलम् (वर्धते)
इत्यादौ गृहादीनां कर्तृद्वारा क्रियाधारत्वम् । कर्मद्वारा क्रियाधारस्वीकारणं यथा
स्यात्प्राप्तिरूपं पचतीत्यादौ ; स (आधारश्च) चतुर्विधः चतुःप्रकारः (१) सामीप्यकः,
(२) वैषयिकः, (३) अभिव्यापकः, (४) औपसंज्ञिकः, भट्टोजिदीक्षितेन “औपसंज्ञिको
वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधो”क्तः ; समीपशब्दात् स्थायै यथि सामीप्यं ततस्तत्र
भ्रमिन्त्वधि स्थायै कः समीपसम्बन्धिलक्षणा यत्र क्रियते स आधारः सामीप्यकः, यथा
गङ्गायां घोषः प्रतिवसति, गङ्गायां शङ्खवेरपुरं गीदावर्थाभाषन इत्यादौ गङ्गादिशब्दा
घोषशाखादावन्वयमलभमाना लक्ष्यया तीरादिकं लक्षयन्ति । एवमकुल्यये करिश्त-
मित्यङ्गाङ्गव्यपदेशान्कुलिनिर्दिष्टस्थानं लक्ष्यते । केषु भवतु लक्ष्यया गङ्गादिशब्देतीरा-
दीनां बोधस्तत्र लक्षिते तीरादौ औपसंज्ञिक एवाधारो युक्तः किं भेदान्तरैरेभिः साधु
वदन्ति । तथा गीशोचन्द्रोऽपि “जले घोषस्याऽन्वयाऽनुपपत्त्या गङ्गाशब्देन तीरं लक्ष्यते
तीरं तु सङ्गीपस्यैषी विद्यत” इत्याह । (२) वैषयिकः—विषयोति संबन्धति इति विषयः
प्रतिपाद्यः, तत्र भवः वैषयिकः स च सामीप्यकादिचितयविलक्षण एव, यथा घने वेदाः
प्रसाधं, पयोषु हन्दाधि, गुरौ शिष्याः वसन्ति इति, ननु “आधारोऽधिकरणमित्यथा-
धारशब्देनात्रय लक्ष्यते आशयश्च संयोगसमवायाभ्यामन्यथा न लक्षयन्ति, गुणप्रभृतिषु
शिष्याणां न तथोरन्वयतरसम्बन्धोऽनुभूयते, तत् लक्षणमुनीशामधिकरणत्वं ? नैवं वो हि
वदन्तीनेच्छतिः स संयोगसमवायाभ्यामन्तरैरेवापि तदापिती भवति, यथा राजपुत्रवः न

२२ । अधिशोङ्-स्यासां कर्म ।

[अधि--शोङ्, स्या, आसाम् ६॥, कर्म ०१।] (१)

चाऽन राजा सह पुत्रस्य संयोगसमवायी सः, किन्तु तदधीनस्थितत्वात्पुत्री राजान्वय-
इति व्यवहिते जीके, तदङ्कुरी वसतीत्यादि बोद्धव्यम् । आभिव्यापकः—अभि समनात्
आप्प्रोति इति अभिव्यापकः अभिव्यापक एव आभिव्यापकः स्याथेऽप्य, य आधारादेवयो-
क्त्युत्पन्नस्याऽप्यग्देशभागानभिव्याप्य तिरुति सोऽभिव्यापक इति यथा तिलेषु तैलम्, श्य-
प्यत्र तिलैः सह संयोगस्यपि देशान्विभागादत्र उपश्लेष(संयोग)व्यवहारी नासीति पृथ-
ङ्ङिदेशः । औपश्लेषिक इति—उपश्लेषः संयोगस्य भवः औपश्लेषिकः, यथा कटे चासे
विषः इत्यादि अन्ये तु सकृदावयवव्यापकमभिव्यापकं, उप समीपे श्लेष उपश्लेषसत्-
कृतसौपश्लेषिकं, अथवा एकदेशवच्छेदेन श्लेषस्य समीपसुपश्लेषं तत्कृतसौपश्लेषिक-
मेताभ्यामतिरिक्तं सर्व्वं वैषयिकमिति व्याचक्षते । औपश्लेषकत्वं पूर्व्वोक्तान् चतुर्विधाना-
धारान् यथाक्रमं सामीप्यविषयाश्लेषव्याप्तिसामभिरभिहितवान् ।

आधारत्वं नाम कर्मकर्मव्यवहितक्रियाश्रयत्वं अष्टमे (आश्रयरहिते) कर्मकर्मव्यो-
न क्रियां जनयति इति आधारस्य क्रियोपकारित्वान् कारकत्वमिति शब्दरत्नम् । कारको-
त्वात् अधिकरणत्वार्थं यथा—“आश्रित्य विषयोक्तव्यं यावत् कर्माऽप्य, कर्म वा ।
क्रियया सार्द्धमववा क्रियाहारश्च वर्तते । शास्त्रेऽधिकरणं तत् स्यात्—आभिव्यापक-
सौपश्लेषिकमाभ्याधिक्येव तथा । वैषयिकस्य चतुर्धा मतमधिकरणं विशेषश्चैरिति । तिलेषु
तेजसिभ्यादाज्ञाभिव्यापकमित्येते, वने सिंही वसत्यत्र औपश्लेषिकनीरिति । साधु-
र्व्यवहति मन्त्रायामित्यत्राभ्याधिक्यं मतं, धर्मो वेदाः प्रमाद्यं स्युस्तत्र वैषयिकं स्यात्”मिति,
आधेयतावत्येतावर्णानरनेवाऽधिकरणं, तथाधेयताभेदेन नृनैव प्रतीकतुल्यसक्तु रूपत्वादिना
रुपादेरिव अधिकरणतालेनैवाऽधिकरणेन तस्मिन्नि जनदीप्तः ।

(१) अथासशीलीः साहचर्यात् तिष्ठतेरव्यकर्मकस्यैव सदृशं, तेन याने शोक-
कथितित्ततीत्यत्र न यामस्य कर्मत्वं शोकात् तु कर्मसमुद्दिष्टत्वात् कर्मत्वमिति शीलीवचनः,
सर्व्वं दृष्टेऽधिमेते त्रय्यामित्यत्र त्रय्याया आधारी दृष्टम् । वने राजानमधिक्यमिति

एवामाधारः कर्म स्यात् । स्वस्तीमधिगते, गिरिमधि-
तिष्ठति, ग्राममध्यास्ते ।

२३ । उपान्वध्याङ् वसो निवासे ।

[उपान्वध्याङ् वसः (उप, वस, अधि, चाङ्—वस्) ६।, निवासे ७] (१)

उपादेर्वसैराधारः कर्म स्यात् । ग्राममुपवसति,
पञ्जीमावसति, निवास इति किम् ? ग्रामे उपवसति भोजन-
निवृत्तिं करोतीत्यर्थः ; कश्चमेकादशीमुपवसन्ति निरख्यभक्षाः ?
—उपादनिवासाऽर्थे वसः सकर्मकत्वात् ।

अपेक्षते इत्यर्थः । उपसर्गात्परितेन न स्यात् प्रत्यागामध्यागते इत्यत्र न स्यात् । कर्मणि
नकुत्साधिष्ठितो ह्यः, नलैरभ्युपितासस्य मलययाद्रेरुपत्यका इत्यादौ कर्मत्वं, एवमातिरती-
त्यत्र आरोहणार्थत्वात् सकर्मकः स्थापातुः ।

(१) वस निवासे इत्यस्यैव यद्वचनमिति विशुभियः, गोवीचन्द्रस्तु वसतिरिति निहृष्टे
वस चाञ्छादने इत्यादेः संयुक्त्या, वसु सन्तमे इति दिवादेश निरासार्थमित्याह, न तन्
समीचीनं सुभियश्चरणादनुगन्तिकरणम् वलीय इति न्यायेन वस निवासे इति भीषादिक-
एवात्र गृह्यते न तु वस चाञ्छादने इत्यदादिसप्तस्य प्रवृत्तिकरणस्य लुप्तत्वादित्याह
इतिपा निर्दिशति वसतेरिति। अञ्छाकन्तु त्वे निवास इति वक्ष्येनान्यार्थस्य वसेर्मिरावः
एव ज्ञतः । उपादिति—आञ्छाकर्मत्वेनेव सकर्मकत्वमित्यर्थे इति बोध्यम् । एवं उपोष्य
एजनीनेत्यामित्याद्यपि वीचम् । तीर्थे उपवसति तीर्थे उपवासाधारत्वाभावात् तीर्थे
वसन् विराचस्तुपवसतीत्यर्थः, तद्युचीकम् वसतावप्यनुसोऽपि वीचोऽधिचरत्वं ज्ञतम् ।
अप्युक्तं विराचादि कर्म भीषवसेर्वातमिति कारिकावशादुपवसतिः आञ्छाकर्मत्वं देवे
आधिचरत्येवमाहुः । कश्चिदुपवाहविषये अस्मिन्ऽभिनिविशत इति न्यायान् नमरे-
ऽपिष्ठान् क्षाने वसतोत्यादिकमपि स्यात् ।

२४ । अभिनिविशो वा ।

[अभि, नि, विशः ६।, वा ०१।] (१)

अस्याधारः कर्म स्यात् । ग्राममभिनिविशते, या, या संज्ञा, यस्मिन्, यस्मिन्नभिनिविशते, यं, यं वा । “भवन्ति हि विवक्षातः कारकाणि यथा तथा । एकत्र कारकद्वये पर-
मेकं प्रवर्तते” ।* गोभ्यो दोग्धि पयः, गोषु दोग्धि पयः,

(१) नेरत्याचकत्वेन पूर्वनिपाते कर्मव्ये विपरीतोच्चारणं विशिष्टसंवातस्य (अभि-
नि) इत्येवंरूपस्य यद्व्यर्थम्, तेन प्रत्येकं विपर्ययेण वा योगे न स्यात् । अतएव
“निविशते यदि गूकश्चिखा पदे” इत्यादी न । “न्यविशत महायाद्वसकुलं भकराण्य”-
मित्यादी तु, सकर्मक एव विशधातुः ।

* यस्मिन् यस्मिन् यं यमिति द्विविधं प्रयोगं प्रति कारणमुपपन्नस्यति । भवन्ति
हीत्यादिना—वक्तुमिच्छा विवक्षा तस्या वश आद्यतता तकारकारकाणि कर्त्तादीनि
यत् भवन्ति, यदा यादृशी प्रयोगोर्विवक्षा भवति तदा तादृशं कारणं भवति, कर्मस्थले
अपादानं, अपादानस्थले षष्ठीत्यादीत्यभिप्रायः, तेनाऽभिनिविशत इत्यस्याधारक कश्चित्
(२।१।२४) इति निबन्तुवेष कर्मत्वं कश्चित् विवक्षावशादधिकारत्वनम्, एवं प्रविशति
यद्वं यद्वं वा इत्यस्य यद्वस्य कर्मसमुद्दिष्टविवक्षायां कर्मसंज्ञा तस्मैव यदोपपन्नो विव-
क्षितः तदाऽधिकारत्वं, पुत्राणि स्पृश्यतीत्यत्र ईक्षितत्वाऽविवक्षायां कर्मसंज्ञा स्पृ-
षीया विभूतय इति कर्मत्वं प्रत्यथा अपि । ननु चैत्रोऽन्वेन ग्रामं न गच्छतीत्यत्र कर्म
चैत्रादीनां कर्म, करण, कर्मसंज्ञा यतः शिवायां शिवायां कारकाणि भवन्ति, अप तु न
शिवायसिद्धिः, इत्यत्र आह “कर्मकारणकर्त्ताऽनरादिप्रतिपत्ता चैत्रादी कवश्चिप्रयुक्तां
योग्याऽनुपलम्भा निवेदुं पश्चात्तन्वी योगः, पूर्वं नञी योगसु विवक्ष एव यतः कारणकर्म-
विवक्षा हि गमनक्रियाऽत्र निवेदुमिच्छा तस्याऽऽभावे विवद्याभावादेव पूर्वं प्रतिषेधी-

कारकद्वये विप्राय गां दत्त्वा गृह्णाति, आशु त्रिष्ठति गिरिम्,
गृहं प्रविश्य निःसरति, अस्थेष घटः पश्येत्यादि ।

ऽयुक्त इति कर्मदीश्वरः । अतश्च प्रवृत्ताविव निवृत्तावपि कारकाणि भवन्तीत्युक्तमेव
पूर्वम् । ननु क्रियानिमित्तं कारकं, तच्च द्रव्यगुणादिभेदेन पञ्चविधमिति यदुक्तं तत्
द्रव्यादीनां स्वरूपतः क्रियानिमित्तमथवा तेषां शक्तिः इत्याकाङ्क्षायाभाच्च द्रव्यादीनामेक-
शब्दादानानेकरूपताया अयुक्तत्वात् शक्तिः कारकं शक्तिश्च नानाविधा, शक्तेराधारा
द्रव्यादयः स्युः, तत्र येन रूपेण शक्तिर्विचल्यते तेन रूपेण सा कारकं विवक्षातः कार-
काणि भवन्तीति कृतेः दृश्यते चैकवस्तुभित्तेऽपि पुत्रः, पिता, पितामही, मातुल इति
व्यपदेशः सम्बन्धभेदात् । उद्दिष्टोदाहरणधीर्मास्थी दीग्धि गोपु दीग्धि इत्येतयो-
रपादानाऽपि कारकं विवक्षिते । एकवृत्ति-एकच एकस्मिन् प्रयोगे कारकद्वये उभय-
कारकप्राप्ती परं अपादानेत्यादि श्लोकदर्शितं परीक्षां, न तु सूत्रगतं, कारकं प्रवर्तते प्रवृत्ती
भवतीत्यर्थः, अपादानसम्प्रदानोभयप्राप्ती सम्प्रदानस्यैव प्रवृत्तिर्भवेदित्यर्थः पूर्वपरयोः
परविपरिर्भवानिति न्यायात् । यथा अस्थेष घटः पश्य इत्यत्र कर्मसंज्ञां बाधित्वा कर्तृ-
संज्ञा, एवं वरायाङ्ग्य कन्यां ददाति, विप्रायार्धवित्वा धनुर्दीधते इत्यादी ददातीत्यादि
क्रियाणामेव साध्यत्वान्मुख्यत्वं, आदानादीनाम् तदर्धतया युष्मावः । अन्ये तु कारकद्वये
एकस्मिन् प्रयोगे परं केषुमेव प्रवर्तते न तु द्वे इत्याहुः । न भिन्नक्रियायाः कारकयो-
र्नेह परत्वमिति त्रीपतिः* ।

* अथेदं तत्त्वं - "प्रधानाप्रधानधीर्मध्ये प्रधाने कार्यसम्पत्त्यर्थ" इति न्यायात् "नीच-
प्रधानक्रिययोः प्रवृत्तौ भूतकारके, एकस्मिन् वा विभिन्ने वा प्रधानापेक्षया स्थितिः" (यच्च
क्रियावर्धं वर्धते एषा प्रधानाऽन्वयी न्याप्रधाना तच्च प्रधानक्रियासम्पत्त्यर्थे कारकात्मान-
स्थितिर्भवति) इति अगदीश्वरवचनाच्च विप्राय गां दत्त्वा गृह्णातीत्यत्र गृह्णातीति प्रधानक्रिया-
पेक्षया विप्रस्थापादानत्वं दृष्ट्वेवपथाभाऽपेक्षया सम्प्रदानत्वं ततश्च प्रधानाप्रधानधीरित्वा-
युक्तवाक्यद्वयेन अपादानस्यैव प्रसक्तौ परत्वान् सम्प्रदानसंज्ञा जाता, एवं आशु त्रिष्ठति
गिरिमित्यत्र त्रिष्ठतीति प्रधानक्रियाऽपेक्षया गिरिराधारत्वप्रसक्तौ परत्वान् कर्मसंज्ञा एवं
गृहं प्रविश्य त्रिष्ठतीत्यत्रापि, अस्ति एष घटः पश्य अथाऽस्तीत्यपेक्षया घटस्य कर्तृत्वं,

२५ । उक्तं तिङ्गादिनिर्दिष्टम् ।

[उक्तम् १।, तिङ्-आदि-निर्दिष्टम् १।] (२)

तिङ्, क्त, तद्धित, समासैर्यन्निर्दिष्टं कारके तदुक्त-
मुच्यते । क्तद्धितसमासासु सत्तामाने हि वाचकाः, व्यति-
रके तु कर्मादावनुक्तास्ते भवन्ति हि । कटं करोति देवदत्तः,

(२) तिङ् आदियेषां ते तिङ्गादयः, तिङ् क्तद्धितसमासा, तैर्निर्दिष्टं अभि-
हितं कवितमिति यावत् तदुक्तं भवति, उक्ते कर्माद्ये व्यार्थमाचमवब्रियते, एतदेव
मतं दृश्यति क्तद्धितसमासान्विति, अस्यार्थः क्त तद्धितस्य समासस्य ते सत्ता
मात्रवाचकाः, सत्तामात्रमव्यतिरिक्तप्रतिपदिकार्थमात्रं तस्य वाचका. व्यतिरिक्ते सत्ता-
समधिके कर्मादौ प्रयोक्तुर्विचक्षिते सति क्तद्धितादधीऽनुक्ता भवन्तीत्यर्थः यत् कारकं
तिङ्गाद्येर्धात्वर्थस्य विशिष्यतयाऽनुभाव्यते तदुक्तं भवति, यच्च विशेष्यस्ययाऽनुभाव्यते
तदनुक्तमभवतीति जगदीशः, तिङ्ममानाऽधिकरत्वे प्रथमा, अभिहिते प्रथमेति च
वार्तिकान्, एवञ्च तत्र प्रथमाऽपि कारकविभक्तिरिति, उक्तस्यैव प्रथमा भवति, प्रकृति-
विकृतिस्थले तु उभयोरपि तिङ्गीकृतत्वात् प्रथमा, परन्तु तत्र तिङ्गा प्रकृतेरेव संख्याः
वादेन संख्या बोध्यते नेन एको वृत्तः पञ्च गौणा भवतीति प्रथमः । यद्योक्तं इतिहा
प्रकृतिविकृतेभ्यांपि यद्योक्तत्वं इथोपि । वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति विकृतेर्न तु
इति । वाचकस्तिङ्गादिभ्यः, प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति अनुवर्ततीत्यर्थः, अत्र यद्येव्युक्तेः क्वचि
दुक्ताभवेऽपि नामार्थे प्रथमेति सूचितं, तेन सगो भूत्वा नारीचो जमान इत्यादी च संख्यो-
क्तत्वाभावात्तामार्थे एव प्रथमा । उद्दिश्यविधियस्यैव तूभावाभेयोक्तार्थतया प्रथमा,

पक्षेऽप्येवञ्च कर्मात्वं उभयोः प्राधान्याद्भयप्राप्ती परत्वात् कर्मात्संज्ञैव । विभाव मां इत्या
गृह्णातीत्यत्र आन्दवीधपकारसु विप्रसम्प्रदानताकनोक्तं कदाचिन्नरविप्राप्यादानताक-
नोक्तं क्वचिन्नरविप्राप्यादानताक, एवं गिरिकर्माकारो ह्यान्तरतदधिकारश्चैवैव्यतिमानं
चञ्चयपि । तिङ्, क्त, तत्तनु, क्तवाच प्रधानमिति ज्ञानदीश्वरः ।

कटः क्रियते देवदत्तेन, - कृतः कटो द्वासेन, शतेन क्रीतः
श्लोऽश्वः, शतिकोऽश्वः; प्राप्नोदको यामः ।

संख्याविशेषयद्वाच्यत्वं विवक्षावशाद्भयरीच पर्यायेषु भवति, तेन एको वचः पञ्च नीका भवतीत्यादिवत् न नियमः किन्तु वेदाः प्रमाणं भवति भवति वेद्यभयथा प्रयोगः । तिङ्—त्वं कुब, भवान् पञ्चतीत्यादी कर्त्तरि विहितेन तिङ्गा कर्त्तृदत्तत्वं, घटः क्रियते, शोदनं पच्यते इत्यत्र कर्म्मविहितेन तिङ्गा कर्म्मण्य उक्तत्वं, तिङ्गा करणादीनामुक्तत्वं नाभिः । कृत—पचतीति पाचकः कृता कर्त्तृविहितेनोक्तत्वात् एवं चायुष्यन्तेऽनेनेति चायुधं शस्तं दौष्यतेऽसौ दानीयो विप्रः, विभेत्व्याहोम इत्यादी कृता करणादीनामुक्तत्वं । तद्धितः—श्रेषो राजेत्यत्र कर्त्तरि विहितेन तद्धितेन कर्त्तृदत्तत्वात्, एवं शतेन क्रीतः श्वः, अये भोजनमस्यै दौष्यते इत्ययं भोजनिकः, तद्धितेन अपादानकोक्तत्वं नाभिः, सुभद्रा प्रयोजनमस्य इति लीभद्रः संयाम इत्यत्र षष्ठ्याः । समासः—प्राप्तमुदकं यं यामं प्राप्नोदको यामः, अत्र समासे कर्म्मण्य उक्तत्वं, निर्जितः कामी येन स निर्जितकाम इत्यत्र कर्त्तृदत्तत्वं, गती देवदत्तो येन इत्यत्र करणस्य, दत्ता गौर्येण स दत्तगुः, सम्प्रदानस्य, पतितं पचमज्जान् पतितपत्र इत्यपादानस्य—पाचकापुत्रेत्यादिव पदार्थकदेशेऽपि कर्त्तृ-त्यादौ धात्वर्थस्य पाकादेश्वयोऽवगमन्यः । एवं विशेषत्वं पूर्णं खाद्यता वाच्यसे, भर्त्सा वाच्यमात्रं दातुमारम्भे, विभेति प्रयोजकः कर्त्ता लभति प्रयोज्यः कर्त्ता, अचाऽनी-त्यादीत्यादिना प्रयोज्यस्य कर्म्मत्वनिषेधो 'वाच्यसे' इति कर्म्मविहितेन तिङ्गा बाध्यते, मर्त्-हरिमते नीकादीत्यादीनां कर्म्मत्वनिषेधो न सार्धचिकः, तेन चैवेत्याद्यै निर्वाच्यमान-ल्लिङ्गति, भैवेण पूर्णं खाद्यमानो भूते इत्यादी कर्म्मविहितस्य ज्ञानकारिणोऽनुपपत्तिः; पद्मानाभोऽपि कृत्स्नं प्रतिवेशनिषेधोऽपीति बध्यति; वाच्यमात्रं दातुमारम्भे इत्यत्र ज्ञान-कार्ये(वर्त्तमानः)कालाऽन्वयी न शक्यति वाचनस्य प्रधानीभूतारम्भक्रियायां तिङ्गादिना विवक्ष्यात्वधीभवात्, प्रधानाऽनुरीक्षेण प्रुषीभूतस्य कालवाच्यभीषित्वात्, प्रवं वदन् ददन्-त्यादिष्वपि श्रेयम् । 'शाकः पचता पच्यता भुज्यते इत्यत्र "सकर्मकैकधात्वर्थकर्त्तृका-ऽपरकर्म्मता, यथाऽन्वित्यस्य कर्म्मत्वे प्रथमेवाऽनुश्रियते" (यत्र सकर्मकैकधात्वर्थकर्त्तृका-ऽपरकर्म्मताऽन्वेति स' कर्म्म यस्य तादृशी चो धात्वर्थः तत्कर्त्तृकर्त्तृकत्वापरस्य-धातीर्निपा-

२६ । मुख्यं कर्म द्विकर्मणाम् ।

[मुख्यम् १, कर्म ०१, द्विकर्मणाम् ६६] (१)

द्विकर्मणां धातूनां तिङ्गादिभिर्मुख्यं कर्मोक्तं भवति । नीयते अजा ग्रामं दासेन, नेतव्या अजा ग्रामं ; हृती भारी ग्रामं ; कर्षव्या शाखा ग्रामम् ।

२७ । अप्रधानं दुहादीनाम् ।

[अ (न)-प्रधानम् १, दुह्-आदीनाम् ६।६] (२)

तस्य वा कर्मताया अन्वयो भवति यदि धात्वर्थविशेषस्य कर्मोभूते कश्चित् तत्समानकर्तृ-
कक्षापरस्य कर्मत्वान्वयो भवेत् कर्मणि वाच्ये तत्र प्रथमैव भवेत् इति तदर्थः । इति अज-
दीशकारिकया प्रथमै वानुशिष्टा, शाक पचता भुञ्जते इत्यत्र पचधातोः कर्मणि शाके
पाककर्तृकमीमनकर्मत्वस्याऽन्वयो भवति ख(शाक)कर्मताक, पाककर्तृकमीमनकर्म-
तावान् इति बोधः ।

(१) मुख्यं कर्तुरीहिततमं, यदर्थे क्रियाप्रवृत्तिर्नियते । इत्युदाहरणानि अप्रधानं
दुहादीनामित्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् नो, वहि, कर्षीषामिव मुख्यं कर्म तिङ्गादिभिर्कृतं
भवति । दुहादीर्गोच्चकं कर्म नीवहादेः प्रधानकामिति कारिका, एवञ्च मीषे कर्मणि
दुहादेः प्रधाने नो, ह, कर्षव्याम् । नुद्धिमवाश्वयोः शब्दकर्मोच्चकं निमित्तकम् । प्रयोञ्-
कर्मत्वमेवोपस्थानानां कारको मता इति च कारिकाशब्दम् । असति प्रयोञ्चकं कर्मले
स्थानानामप्येष निवमः, प्रयोञ्चकं कर्मले तु तस्यैवोक्तत्वं स्यात्, वाञ्छते चामी भार्,
प्रयोञ्चकं कर्मले वाञ्छते मीषीं इवमः । नीयते अजा ग्राममित्यादी ग्रामकर्मकत्वमु-
क्तव्यापारमन्वयमिति मन्वया इत्येवंप्रती बोधः ।

(२) अप्रधानं कर्तुर्भूतम्, अस्ति प्रयोञ्चकं कर्मले स्थानानामप्येषामिव निवमः ।

दुष्टादीनां द्विकर्मणां धातूनामप्रधानं कर्मोक्तमभवति ।
दुह्यते गौः क्षीरं गोपेन, याच्यते वरं देवो देवदत्तेन, देवासुरै-
रमृतमम्बुनिधिर्ममये, जिता मैत्रः शतम्, गर्गाः शतं दण्ड-
नीयाः ।

२८ । एयन्ते कर्त्ता च कर्म यत् ।

[एयन्ते (वि अन्ते) ७, कर्त्ता १, च ०१, कर्म ०१, यत् ०१] ; (१)

एयन्ते यत्कर्त्ता कर्मभूतस्तत् तिङादिभिरुक्तमभवति ।
गमयति ग्रामं विप्रं देवदत्तः, गम्यते विप्रो ग्रामं देवदत्तेन,
बोधयति शिष्या धर्मम्, बोध्यते विप्रो भक्तम्, पाठयति पुत्रः सुत्रम्,
आस्यते विप्रो मासम् । चकारात्(२) क्वचित् प्रतिषेधविषयेऽपि

दोष्यते गावः पशुं ध्वेन, द्वितीयावदमयोः कर्मणोः पठो चाप्रोति, यथा टीप्था, क्षीरस्य
गौरिति । दुह्यते गौः क्षीरमित्यादौ पयःकर्मकमोचनाऽनुकूलव्यापारकन्वमीचनवती
गौरित्यर्थं बोधः ।

(१) अयन्ते नः कर्त्ता एयन्ते च येन कर्मभूतस्यैवोक्तत्वं भवदौत्यर्थः, उच्यते कर्त्तृग्रहणं
जापयति एयन्ते कर्त्तुं कर्मोक्तं भवति ताऽन्यत्, विप्रो ग्रामं गच्छति, देवदत्तः विप्रं ग्रामं
गमयति, विप्रो देवदत्तेन ग्रामं गमये, गामकर्मकस्य व्यापारजन्यममनस्य कर्त्ता देवदत्त
इति बोधः, यत्र अयन्तकर्त्तृत्वमि कर्मत्वं नास्ति तत्र सूत्रक्रियान्याप्यमपि कर्मोक्तं भवेत्
यथाऽसौ नाप्यते भारी ग्रामं दण्डेन साधुना, तथाच कारिका "अभूते कर्त्तुं-कर्मत्वे पूर्व-
कर्म लघोच्यते" । कर्मधीश्वरान् ज्ञूते धर्मो राजानं द्विजः, वाचयति धर्मं राजानं
दिनं मुचः, वाच्यते धर्मं राजानं मुचया, अत्र द्विजस्याप्रथमे राघ एवोक्तत्वं भवेत्,
वाचयति धर्मो राजा मुचया, राज्ञोऽप्रथमे धर्मोऽसीत्तत्वं वाचयति धर्मं इत्याह ।

(२) चकारः अगुणसमुच्चयार्थः, तेन यत्र प्रयोज्यस्य कर्मत्वं नास्ति तत्राऽपि कश्चन

कृतः प्रयोगे कर्मत्वनिश्चयः ; तेन देवदत्तेन त्वं घृणं खाद्य-
मानो वाचसे, भक्तं खादयितव्योऽसीत्यादि ।

२९ । प्रायो निपातेन ।

[प्रायः ०१।, निपातेन ३।]

कर्म निपातेन कश्चिदुक्तं भवति । हरिरित्याह, विघ्न-
हृद्योऽपि संवर्द्धं स्वयं ह्येतुमसाम्प्रतम् । (१)

३० । तिङान्तिष्ठाः प्रथममध्यमोत्तमाः ।

[तिङाम् ६॥, विभः ०१॥, प्रथममध्यमोत्तमाः १॥] (२)

तिङां त्रीणि त्रीणि पदानि प्रथमपुरुष-मध्यमपुरुष-
उत्तमपुरुषसंज्ञकानि भवन्ति । तिप्, तस्, अन्तीति प्रथमः,

कर्मत्वनिष्ठां समुच्चिनोतीत्यर्थः, प्रतिषेधविषये प्रयोज्यस्य कर्मत्वनिषेधविषये कर्मविधि-
तस्य कृतः प्रयोगे, कर्मत्वेन कर्मविहितप्रत्ययानुरीपायै उच्यते उक्तीक्षिते उक्तस्य
कर्मार्थप्रयोगे चै प्रसिद्धस्याऽपि कर्मता, गुणार्थं खाद्यमानस्य वाचसे भूभुजा यथा ।

(१) सेवितुं साम्प्रतं विद्मः; पुरुषवागपि, कमादन्तुं नारद इत्यन्तीषि सः, मनसि-
वर्द्धितः पत्याः समागोदुमसात्प्रतमित्यादीन्मुदाहरणानि ।

(२) तिङ् इति क्कारित् तिङ्प्रत्याहारः शब्देषु, तिङ्प्रथमतिङ्कारमेतदाह
प्रथमपुरुषस्य परस्मैपदसंज्ञकताः, चाकमेपदसंज्ञकताश्च नव, तिङ् इति तुमप्रत्ययानुरूपस्य
नदं त्रीणि त्रीणि विभः संकीर्णार्थीत्यादींश्च नव, तस्यैव परस्मैपदेषु पदार्थिकायाकमे-
पदेषु पदार्थिका यथाकमे प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञकताः स्तुः, परस्मैपदेषु पदार्थिकाः प्रथम-
पुरुषाः, द्वितीयादिषु मध्यमपुरुषाः, त्रितीयादिषु उत्तमपुरुषाः ; एवमाकमेपदेषु च ।

सिप्, वस्, ष इति मधमः, मिप्, वस्, मस् इत्युत्तमः ।
 आत्मनेपदे—ते, आते, अन्ते इति प्रथमः, वे, आये, छे इति
 मधमः, ए, वहे, महे इत्युत्तमः । एवं लृङ्गादी प्रतिपत्तव्यम् ।

३१ । नाञ्चि प्रथमः । [नाञ्चि ७, प्रथमः १।] (१)

नाञ्चि वाच्ये प्रथमः पुरुषो भवति । स, भवान् पचति,
 तौ पचतः, ते पचन्ति । स त्वया दृश्यते, तौ त्वया दृश्येते, ते
 त्वया दृश्यन्ते ।

३२ । युष्मदि मध्यमः । [युष्मदि ७, मध्यमः १।] (२)

युष्मदि वाच्ये मध्यमः पुरुषो भवति । त्वं पठसि, युवां
 पठथः, यूयं पठथ । मया त्वं दृश्यसे, युवां दृश्येथे, यूयं दृश्यध्वे ;
 गम्यमानेऽपि नित्यसम्बन्धात् पठसि, दृश्यसे ।

३३ । अस्मद्युत्तमः । [अस्मदि ७, उत्तमः १।] (३)

(१) नाञ्चि नामभावे ।

(२) लं रूपं प्रथमाशब्दसंज्ञा इति न्यायादयुष्मद्युत्तमोऽपि नावेपरः सपर एव,
 तेन भवान् पचतीति सचक्षेत् न तु भवान् पचधीति । युष्मदि प्रयुज्यमाने गम्यमाने च
 विशिष्टवम् । नाकीलनेन कार्यानिवाच्ये युष्मदि प्रयुज्यमाने इत्येवो लभ्यते, तेन चत्
 लं भवतीत्यथाभावेऽपि मध्यमपुरुषः, एव स्मरतिस्मानः प्रतिव्यतिव्यापि न मध्यमः ।

(३) अस्मदि विशिष्टविधिः, अवाच्यकण्ठः पूर्ववत् सपर एव, अस्मदि प्रयुज्यमाने
 गम्यमाने च विशिष्टवम् ।

अस्मदि वाच्ये उत्तमः पुरुषो भवति । अहं पचामि, आवां पचावः, वयं पचामः । त्वयाऽहं दृश्ये, आवां दृश्यावहे, वयं दृश्यामहे ; गम्यमानेऽपि पचामि, दृश्ये ।

३४ । परिहासे मन्ययोगे तु मध्यमो मन-
स्तचोत्तमैकञ्च ।

(परिहासे ०, मन्ययोगे ०, ग ०२१, मध्यमः २१, मनः ६१, तत्र ०, उत्तमेकम् (उत्तम एक) २१, च ०२१. (२)

परिहासेऽवगती मन्यतेः प्रयोगे अस्मदि वाच्ये मध्यमः स्यात्, मन्यतेश्च तत्र मधामे प्राप्ते उत्तमैकवचनं भवति । एहि मन्ये रथेन यास्यसि यातस्ते पिता । (२)

३५ । सुप्तिङान्तिकमेकद्विवहुष्वकंवचन-
द्विवचनबहुवचनमेकयो विभक्तिश्च ।

(१) परिहासः भोत्रासभापणं तस्य अवगती ज्ञाने, तस्मिन् गम्यमाने सति । तु-
शब्दोऽवधारणे इति पञ्चनामप्रज्ञिका, परिहासे मन्यमेव प्रयोगे युक्तद्वयोर्विपर्ययो
नान्यस्यैत्यर्थः । तु-शब्दो भेदे इति मित्रः, तत्र—मध्यभीतमयोः प्राप्तयोक्तममध्यभी
विधीयते । मन्य इत्यत्र तिब्लोपेच्छात्सः बहुल्लेऽप्येकवचनं स्यादित्यर्थः ।

(२) एहि मन्ये अदत्तं भोज्यसे भुक्तः सीडतिविभिः, परिहास इति किं सुष्ठु
मन्यमे, साधु मन्यसे । मन्ययोग इति किम् ? रथेन यास्यासि यातस्ते पिता ।

[सुप्तिकाम् ६॥, विकम् १।, एक, द्वि, बहुषु ७॥, एकवचन, द्विवचन, बहु-
वचनम्, १।, एकशः ०१।, विभक्तिः १।, च १।] (१)

सुप्तिङाम् विभिस्त्रिभिर्विभक्तानां विक्रमेकैकश एक-
वचन, द्विवचन, बहुवचनसंज्ञकं विभक्तिसंज्ञकञ्च एक, द्वि, बहु-

(१) अत्रापि व्यक्तिपरिचयम् बहुवचनं तत्र एव विवक्षीति विभिस्त्रिभिर्विभक्ताना-
निर्दि - सुप् एकविंशद्विवचनानि—१ सु-शी-जम् । २ अम्-शीट्-जम् । ३ टा-भ्याम्-भिम ।
४ ङ-भ्याम्-भ्यम् । ५ ङसि-भ्याम्-भ्यम् । ६ ङस्-शीस्-आम् । ७ ङि-शीस्-सुप् । २१ ।
शिक्—लट्-लृट्-तिप्, तम्, अस्ति । सि, यस्, थ । भिप्, वस्, सस् । परस्मैपदानि १८
ते, आते, अन्ते । से, आथे, धे । ए, वहे, महे । इत्याकानेपदानि ३६

शीट्—तप्, तां, अन् । द्वि, तं, त । आनिप्, आवप्, आमप् । इति, प ४५
तां, आतां, अन्ताम् । स्त्र, आथां, धं । ऐप्, आवहेप्, आमहेप् । इति आ ५४
गुड्, लृक्, लृक्-दिप्, तां, अन् । भिप्, तं, त । पम्, व, म, इति प ८१

त, आतां, अन् । याम्, आथां, धम् । इ, वहि, महि । इति आ १०८
लृट्—ता, तादी, तारम् । तासि, तास्यस्, तास्यः । तासि, तास्य, तास्य इति प ११७

ता, तादी, तारस् । तावे, तासाथे, तास्ये । ताहे, तास्यहे, तास्यहे । इति आ १२६
भिट्—खल्, अनुस्, उस् । थल्, अथस्, थ । खल्, व, म । इति प १३५

ए, आते, इरे । से, आथे, धे । ए, वहे, महे । इति आ १४४
विभिलिङ्—यान्, यातां, युम् । याम्, यतं, यान । यान्, याव, याम । इति प १५३

ईत्, ईयाताम्, ईरन् । ईयास्, ईयाथां, ईथं । ईय, ईयहि, ईयहि । इति आ १६२
आशीलिङ्—यान्, यासां, यासुक्च यास्, यासां, यास । यासन्, यास्य, यास्य । इति प १७१

शीट्, शीयासां, शीरन् । शीटाः, शीयासां, शीथम् । शीव, शीवहि, शीमहि । इति आ १८०
विकम्-शीषि शीषि वचनानि, एकैकशः प्रत्येकं (वधासंख्यम्) एक, द्वि, बहुषु

अत्रैव एकवचन, द्विवचन, बहुवचन संज्ञं स्वादिव्येकं सूचन्, विभक्तिसंज्ञकञ्चेति द्विती-
यम् । एकैकश इति त्रीसैकशब्दाच्छब्द एकैकशो देहोति पुरुषोत्तमः, एकैकशो विनिश्च-

वर्धेषु भवति । एकं वक्तीत्येकवचनं—सु, अमादि, तिप्, सिपादि च, एकस्त्रिवर्धे—स भाति ; द्वयोर्द्विवचनं—अौ, तसादि, तौ भातः ; बहुषु बहुवचनं—जस् अन्तीत्यादि, ते भान्ति । एवं तं, तौ, तानित्यादि । प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृत्यर्थ-विशिष्टं प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः—एक, द्वौ, बहव इति प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेनाऽनूच्यते । (१)

क्रीति महाभारतम्, दुर्गसिंहोऽपि एकैकम् इति प्रायुङ्क्त । एकं वक्तीति एकवचनं कर्त्तारि टम्, द्वे वक्तीति द्विवचनम्, बहूनि वक्तीति बहुवचनम् । संख्यायथा विभज्यन्ती-ऽनयेति विभक्तिः, वि + भज् + कश्चे क्तिन् ।

(१) प्रकृतिप्रत्ययाविति—अथैकवचनादेरिकाद्येषवाचित्वम् प्रकृतिसहकारितया पृथक्त्वेन वा इत्याशङ्क्याह प्रकृतिप्रत्ययाविति—प्रकृतिनामाशावभीषहेतुः प्रत्ययविधि-नाऽऽभिभूतः शब्दविशेषः, सर्वेषामेव प्रत्ययानां प्रकृतिं निमित्तीकृत्येवोत्पत्तिः, अवधित्वञ्च पूर्वापरत्वकथं याञ्च तेन बहुलादेर्निमित्तप्रकृती नापसङ्कः । भाष्यकारस्तु तावच्च सुप-तिङी यौ ततः परौ मेव प्रकृतिरायेति प्रकृतिप्रत्ययमाह, अस्मात्पूर्व—ततः विधानावधिः औ परौ, तावच्च सुपतिङी, या च तयोराद्या विधानाऽऽवधिभूता सैव प्रकृतिरिति तदर्थः । इतिहा चैतदनुमतं लक्षणं कृतम्—तथाहि यः शब्दः खेतरसाधे स्थाय्येऽन्वयवोधने, तदपेक्षयाः पूर्वा प्रकृतिः, प्रत्ययः परः । इति प्रकृतिप्रत्ययलक्षणं कृतम् । अथ पूर्वेत्वं भीषकशब्दविधानावधित्वमेव । वक्तुतः प्रकरोति ट्त्वर्थं वीधयेति स्तुत्पत्तिसत्त्वात् प्रकृतिशब्दो योगकङ्क इति वीधम् । प्रत्ययस्तु प्रकृतिमधिकृत्य विधीयमानः स्थाय्यवोधकः शब्दविशेषः, प्रत्याययति स्थाय्येति प्रत्ययः, प्रत्ययः पर इति इतिहास्येन परत्वेन विधीयमानत्वं प्रत्ययत्वमुक्तम् । परपदेनावाऽऽवधित्वमात्रं, अवधिश्च पूर्वापरीमाणः, एवञ्च प्रकृत्यन्वयार्थविशेषे विकारभागमादीनां प्रत्ययत्वस्वीकारेण परत्वमात्रं प्रत्ययत्वम्

३६ । विंशत्यादेरेकत्वमनावृत्तौ ।

[विंशत्यादिः (विंशति-आदि) ६।, एकत्वम् १।, अनावृत्तौ (न-आवृत्ति) ७।]

विंशत्यादेरनभ्यावृत्तौ संख्यायां संख्येये च एकवचनमेव स्यात् । संख्यायां विंशतिः पुरुषाणाम्, शतं स्त्रीणाम् ; संख्येये—विंशतिः पुरुषाः, शतं स्त्रियः । आवृत्तौ तु—द्वे

बोधम् । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः केचिन् प्रकृत्यर्थाणुषादिभः, ततश्च शेषरादी—स्य (प्रत्यय), स्य प्रकृत्यन्तरप्रत्ययकत्वं प्रत्ययानामुक्तम् । विकरणादयः पुनः सर्वथा निरर्थकाः तेषां व्योतकत्वाद्यनर्थाकारात्, तथातिरेकणाऽपि कदाचिद् भातुमाचादेवार्थप्रतीतिर्दर्शनात् । उक्तञ्च वाक्यपदीये—“यत्र वाऽव्यभिचारेण तयोः शक्तिप्रकल्पनं । नियमस्तत्र नियमो न-त्वेनं श्यन्प्रवादिष्विति” । यत्र यथोरव्यभिचारेणाऽव्यव्यतिरेकाभ्यां नियमः अर्थ-प्रतीतिनियमस्तयोः प्रकृतिप्रत्यययोः शक्तिकल्पनम् । यत्र चैवं न नियमस्तत्र शवादिषु न वृत्त्याः शक्तिकल्पनं नैवार्थः । सिद्धान्ते अवयवशक्तिसंस्तीकारेण कृतद्वितादौ समुदाय-शक्तिसंस्तीकारात् निपातादीनां निर्व्विभक्तिकल्पपक्षे द्विविधैव प्रकृतिर्नामघातुभेदान् । अवयवशक्तिसंस्तीकारे तु दृष्टितेषु नामादीनामिव निपाताणामपि प्रकृतित्वमिति द्रष्टव्यम् । प्रत्ययोऽपि सिद्धान्ते द्विविध एव सुमित्थेदान्, अवयवशक्तिसंस्तीकारे तु कृतद्वितसमादि-भेदेन नामानिध इत्यवधिष्यम् । पद्यनामसु प्रत्ययान् पूर्व्वं नृवते इति प्रकृतिः सुवाद्याः प्रत्ययाः पर इति प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः, प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेनानुद्यते । इति यथा एकवचनप्रकृतिरेकार्थं शक्ति, तथा एकवचनं सुवच्येकार्थं शक्ति, तन्मर्थं प्रकृति-प्रत्ययो कञ्च नूनः, एवं विवचनेऽपि ज्ञेयम् अतएव ज्ञानदीश्वरः एकवाचित्वादी प्रकृत्यर्थः प्रत्ययेनानुद्यते, इति सर्व्वत्र प्रकृतिप्रत्ययो प्रकृत्यर्थेविशिष्टं प्रत्ययार्थं कञ्च नून इत्यन्ये । ननु प्रत्ययार्थस्य नैमित्त्याभावे तत्प्रयोजनस्य किमप्योजनमित्याशङ्गाच्च ज्ञानदीश्वरः केवला-प्रयोजित्वात्, ज्ञानी नापदं प्रयुञ्जीतेति भाव्यवचनात् केवलायाः प्रकृतिः प्रयोजनाऽनर्थात् प्रत्यययोगसाधकत्वमनयोत्वर्थः ।

विंशती नराणाम्, तिस्रो विंशतयः स्त्रीणाम् ; संख्येय—इ
विंशती नराः, तिस्रो विंशतयः स्त्रियः । अष्टादशपर्यन्ता च
संख्या संख्येये वर्तते, न संख्याने, यदाह भाष्यकारः—“आद्-
शभ्यः संख्या संख्येये वर्तते ततः परा संख्या संख्याने संख्येये-
चे”ति । व्यभिचारश्च दृश्यते—लक्षाणां पञ्च लेभे वररुचिरिति
कालिदासः । (१)

३७ । जात्यर्थे वैकस्मिन् बहुवचनमसंख्या-
प्रयोगे ।

[जात्यर्थे (जाति-प्रथे) ७, वा ०१, एकस्मिन् ७, बहुवचनम् १, अमंख्या
प्रयोगे ७ ।]

जात्यर्थे गम्ये एकस्मिन्नर्थे बहुवचनं वा स्यात् । भीरयं
शुक्लः, गाव इमे शुक्लाः, व्रीहिः सम्पन्नोऽयं व्रीहयोऽमी सम्पन्नाः,
असंख्याप्रयोग इति किम् एको गौः, एको यवः सम्पन्नः ।

३८ । अस्मदोद्दयोश्चाऽविशेषणात् ।

[अस्मदः ५, द्वयोः ७, च ०१, अ(न)विशेषणात् ५]

अविद्यमानविशेषणादस्मद् एकत्वे द्वित्वे बहुवचनं वा
स्यात् । अहं ब्रवीमि, आवां ब्रूवः, वयं ब्रूमः । अविशेषणा-
दिति किम् ? कविरहं, आवां कवी ।

(१) आद्शभ्यः इति अभिविधावाक् अष्टादशपर्यन्ता संख्या संख्येये तस्मिन् अविशेषणे
वर्तते ततः अमयत्रैवेति विपर्ययो दृश्यते । लक्षाणि पञ्चति भवितुमर्हति ।

४० । युष्मदो गौरवे । [युष्मदः, ५।, गौरवे ७।]

युष्मद एकत्वे द्वित्वे गौरवे बहुवचनं वा स्यात् । त्वं गुरुः,
युवां गुरु = यूयं गुरवः ।

४१ । भे फल्गुनीप्रोष्ठपदाभ्यो द्वित्वे ।

[भे ७।, फल्गुनीप्रोष्ठपदाभ्यः ५।।, द्वित्वे ७।]

फल्गुनीभ्यां प्रोष्ठपदाभ्याञ्च नचने द्वित्वे गर्भ्ये बहुवचनं
वा स्यात् । पूर्वे फल्गुनी, पूर्वा फल्गुनीः, पूर्वे प्रोष्ठपदे, पूर्वाः
प्रोष्ठपदाः ।

४२ । एकादन्यार्थे ।

[एकात् ५।, अन्यार्थे (अन्व-अर्थ) ७।]

बहुवचनं वा स्यात् । एको वदति, एके वदन्ति । नञः
संख्यार्थे च । अनेके वदन्ति ।

४३ । दादादेर्नित्यम् ।

[दादादेः (दारा-आदि) ५।, नित्यम् ०२।] (१)

एभ्यो नित्यम् बहुवचनं स्यात् । दाराः, आपः, वर्षाः,
जलीकसः इत्यादि ।

(१) विकृता अपि दारादिषु पठ्यन्ते, पुंसि ष्टहास । सुमनीऽसरीबलजादेर्भ्या ।
वासनहर्षी असुर इत्येकवचनात्सुक्तम् । आदिभ्यश्चङ्गा वङ्गा-जङ्गा इत्यादयः इति
पञ्चमाभयङ्गिका ।

४४ । पुष्यार्धपुनर्वसुभ्यां भे इन्द्वे द्विवचनं बहुत्वे ।

[पुष्याऽर्ध.पुनर्वसुभ्याम् ५॥, भे ७, इन्द्वे ७, द्विवचनम् १, बहुत्वे ७]

पुष्य एकः, स च तदर्धस्य, पुनर्व्वसू द्वौ, तेभ्यो नञ्चने इन्द्वे बहुत्वे प्राप्ते द्विवचनं स्यात् । उदितौ पुष्यपुनर्व्वसू, तिष्यपुनर्व्वसू, सिद्धपुनर्व्वसू । बहुत्व इति किम् ? समाहारे इदम् — तिष्यपुनर्व्वसू । (२)

४५ । तन्नोभयात् ।

[तन् ०१, न ०१, उभयात् ५ ।] (२)

तदिति द्विवचनं उभयशब्दान्नास्ति । उभयो मुनिः, उभये देवमनुष्याः ।

४६ । लुपि युक्तवल्ग्लिङ्गसंस्थे ।

[लुपि ७, युक्तवत् ०१ । लिङ्ग-संस्थे १॥]

लुपि लृबर्थे युक्तवत् प्रकृत्यर्थवत् लिङ्गवचने भवतः । वङ्गानां निवासो वङ्गा जनपदः, तेषां निवास (५।२।१३८) इत्यण् जनपदवदणादिभ्यो लुप् (५ २।७४१) पञ्चालाः, पुण्ड्राः,

(२) उभ एव द्विवचनप्रयोगः, न तु उभयः ।

(३) अयं पुनर्व्वसूः इयं निशाखा इत्यादयोऽपनञ्चा अपि दृश्यन्ते ।

कुरवः । हरीतक्यादिषु, (४) लिङ्गं न, संख्या—हरीतक्यः
फलानि । खलतिकादिषु, संख्या न, लिङ्गम्—खलतिकस्य
गिरिरदूरभवानि खलतिकं वनानि—अदूरभवञ्चेत्यण् जनपद-
वरणादिभ्यो लुप् (५।२।१४१) समासे चीत्तरपदस्य बहुवचन-
विषयस्य युक्तवत् । मथुरपञ्चालाः, उत्तरपदस्येति किम् ?
पञ्चाल-मथुरे ।

इति श्रीपद्मनाभदत्तकृतौ सुपद्धौ व्याकरणे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

(५) हरीतक्या लिङ्गं फलानीत्यस्य वचनं, खलतिकस्य वचनं, वनानीत्यस्य लिङ्गमिति
श्रेयम् ।

कारकशब्दक्रमम् ।

पुरुषाः	प्रथम	सञ्जम	सप्तमाः	अवस्थायां	कारकम्
(पुषदकाराभिन्ने	नाकि वाच्ये)	(युष्मदि वाच्ये)	(चकारदि वाच्ये)	खातन्ना (क्रिया-	कारकम्
एक.	बहु.	एक. द्वि.	एक. द्वि.	कर्तृत्वे वा	कर्तृत्वम्
(संज्ञकत्व- बोधकत्वे)	(संज्ञावहुत्व- बोधकत्वे)	तं युवां	यूयम् चण्डं	(क्रियाकर्तृं) प्रयोजकत्वे	
कः, एकः,	तौ, एतौ	तं	यूयम्	वयम्	
कः, कः,	वी, वी				
भवान्,	भवन्तौ				
तौः,	तावौ				
इवः	इचौ				
इत्वादि	इत्वादि				
तं	तौ				
एतं	इत्वादि				
वं, कं	यान्, कान्				
अपूर्व	अवतः				
तावं	गाः				
इषम्	इषान्				
	तां	युवां	मां	अस्मान्	क्रियाकार्यत्वे कर्तृत्वम्
	तां	युवां	मां	अस्मान्	क्रियाकार्यत्वे कर्तृत्वम्

प्रथम	मध्यम	उत्तमः	शब्दार्थाः	कारकम्
(शुक्लवर्णां भित्तिः)	गात्रि वाच्ये	(युष्मदि वाच्ये)		
एक.	द्वि.	एक.	द्वि.	एक.
तेन, येन,	ताभ्यां	तैः	वहु. द्वि. बहु.	वहु. द्वि. बहु.
गवा	गोभ्यां	गोभिः	तुल्यं	तुल्यं
इषेभ	इषाभ्यां	इषैः	तुल्यं	तुल्यं
खजे,	खजैः	खजैः	तुल्यं	तुल्यं
खजे	खजैः	खजैः	तुल्यं	तुल्यं
इषाभ	इषाभ्यां	इषैः	तुल्यं	तुल्यं
सकात्	ताभ्यां	तैः	तुल्यं	तुल्यं
तैः	इत्यादि	इत्यादि	तुल्यं	तुल्यं
इषात्	तयोः	तैः	तुल्यं	तुल्यं
तस्मिन्	तयोः	तैः	तुल्यं	तुल्यं
गदि	गयोः	गैः	तुल्यं	तुल्यं
इषे	इषयोः	इषैः	तुल्यं	तुल्यं

युष्मदाः

|

मध्यम उत्तमः

(युष्मदि वाच्ये)

द्वि. बहु. द्वि. बहु.

तुल्यं तुल्यं

तुल्यं तुल्यं

तुल्यं तुल्यं

तुल्यं तुल्यं

तुल्यं तुल्यं

तुल्यं तुल्यं

तुल्यं तुल्यं

तुल्यं तुल्यं

तुल्यं तुल्यं

तुल्यं तुल्यं

तुल्यं तुल्यं

तुल्यं तुल्यं

तुल्यं तुल्यं

तुल्यं तुल्यं

तुल्यं तुल्यं

तुल्यं तुल्यं

तुल्यं तुल्यं

द्वितीयाध्याये

द्वितीयपादः ।

१ । अधातुविभक्त्यथवत् प्रातिपदिकम् ।

[अ. न. धातु विभक्ति ०१, अथवत् ०१, प्रातिपदिकम् १ ।] (१)

धातुविभक्तिवर्जमर्थवच्छब्दरूपं, (यत्), तस्यातिपदिकसंज्ञं भवति । विप्रः, कर्त्ता, कुण्डं ; दासिः, राजपुरुषः ; च, वः,

(१) धातवो भुवादयः, सुपः, तिङ्शब्द विभक्तयः, धातुषु विभक्तिरिति समाहारे शब्दः, ततः स्त्रीवमेकवचनं धातुविभक्ति, ततो न धातुविभक्ति अधातुविभक्तौति पर्युदा सेन नञा समासः, धातुविभक्तिभ्यामन्यदित्यर्थः, धातुविभक्तिभ्यामन्यत् यत् अर्थवत् (शब्द-रूपं) तत् प्रातिपदिकमित्यन्यथः, अथशब्दोऽनाभिधेयार्थकः, तच्च अभिधेयं शब्दोऽकारणा-मन्तरमेव प्रतीयमानं वस्तुमात्रं, यदुक्तं "शब्दे नोऽर्थ्यमानेन यदस्तु प्रतिपद्यते, तस्य शब्दस्य तदस्तु ज्ञायतामर्थसंश्लेषेति" प्राच्यः । मनु साधुवार्थशब्दादिनुप्रत्ययेनार्थोति कथं न कृतमिति चेन्न अर्थशब्दो हि यावत् एव कदः अर्थो प्रार्थक इति । अतो मनुप्रत्ययानामर्थवदिति मृहीतं अर्थः अभिधेयं विद्यतेऽप्य, यत्किञ्चिदर्थवच्छब्दः प्रातिपदिकमिति द्योतयन्नाह अर्थवच्छब्दरूपमिति, तेनाऽनुकरणस्य स्वरूपमाचार्यवतोऽपि प्रातिपदिकत्वं सिद्धम् । अर्थस्तु 'चतुर्धा जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपः, तेषाम् "शब्दे रैभिः प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः" धातुर्विध्यादमीवान् शब्द उत्तमगुण्विधः" इति मीमांसकाः । तत्र जातिर्नाम पदार्थस्य सामान्यस्वरूपरहितः कश्चिन्नित्यो धर्मः, यथा गोषु गीत्वं ; गुणश्च विशेषाधानरहितः कश्चित् सिद्धो धर्मः, यथा ब्रह्मः, पूर्वापरौभूतादयवः साध्वो धर्मः; क्रिया, यथा पाकः ; द्रव्यश्च यदृच्छया सन्निवेशितोऽर्थविशेषः, यथा जित्यः; अतएव गौः शुक्लवती जित्य इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां परस्परित्ति महाभाष्यकारः । अर्थशब्दस्याभिधेयमाचार्यकत्वान् अर्थविवाधा-द्विहासनासन्नापि न प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्रसङ्गः स्यात् अधातानामप्यभिधेयत्वान्

वै, उच्चैः ; यदृच्छाशब्दसार्थवान्—डित्यः, डवित्यः अर्थ-
वदिति किम् ? वनमिति प्रत्यक्षरमर्थवन्न भवति—तेन 'नृ'-
लोपो न स्यात्—समुदायेनादन्तमर्थवदेव, अधातु विभक्तीति
किम् ? लङ्-अङ्—'न'-लोपो न स्यात् ; कुण्डे, त्रिपुणी ;
क्लीवे प्रातिपदिकान्तस्य ङस्वी न स्यात् ।

२। सुबाद्याः प्रत्ययाः परे ।

[सुबाद्याः (सुप् भाव) १३, प्रत्ययाः १३, परे १३] (१)

अतएव "पठं वक्ष्यामितीति स्वपुण्यकृतधेयः । अतएवाभसि ज्ञात. अथशङ्कधनुर्द्धर'
इत्यादि प्रयोगाः । प्रातिपदिकमित्यन्वर्गोऽयं शब्दः पठं पठं प्रतिपदमिति वीप्साथेऽव्ययी-
भानन्तस्य प्रतिपदं गृह्णातीति टिकच् अतः पदैकदेशस्यैवार्थं संज्ञा, न समर्थाप-
नमूहस्य । भोष्यकारकम्, "कृतद्वितसमासाथे"ति वचनेन कृतन्तद्वितानसमासाना-
नामपि प्रातिपदिकत्वमाह, एतेन हि कृतद्वितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा
नाशस्य, तथा समास एवाथेवतां पदसमुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञा नाशेवामिति च
निगमः कृतः । अर्थवदिति व्यपदेशाय वचनीनां ना भूदिति भाष्यकारः । अन्वर्थकस्य तु
प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकाशयितव्यत्वात्समाभावान् समुदायादिव प्रतिपद्ये विभक्त्युत्पत्ति-
प्रसङ्ग इति ज्ञेयः, नञ् लोपेति (१।२।१०६) नञीपप्रसङ्गश्च । अङ्—ङ् +
लङ्दिप्, घातोः प्रातिपदिकत्वनिर्देशात् नञ् लोप इत्यनेन 'न'-लोपो न स्यात् ।
कृष्णे कुण्डे + औ, औः, श्री नपुंसकाद्येति नञी + औ, कुण्डे + ई, कुण्डे, त्रिपुणी त्रिपु +
थो । औ + औ, इकोऽनाम्बौदि (१।२।६६) तुम् । अत्र औभावस्य विभक्त्यादेशस्य
विभक्तिसङ्कल्पान् प्रातिपदिकत्वाभावात् ङस्वी नपुंसके इत्यनेन (१।२।६२) न ङस्वः ।
प्रातिपदिकसंज्ञाप्रदेशात् प्रातिपदिकादित्येव (२।२।३) मादयः ।

(१) सुर्विति प्रत्याहारः सु, औ, अस् इत्यादि ; समासेति अन्, काम्य, क्वच्,
काङ्, चिच्, निङ्, चाय, इयङ् इत्यादि ; लङ्—लट्, लिट्, लृट्, लोट्, लङ्,

सुप्, सनादि, लडादि, विकरण, क्तत्, तद्धिताः प्रत्यय-
संज्ञकाः प्रकृतेः परे भवन्तीति परिभाषिताः । कथं बहुवर्ण ?
सुपो बहुवर्णं पूर्वं तु (५।४।१५६) विशेषवचनात् ।

३ । प्रातिपदिकात् । [प्रातिपदिकात् ५।]

अधिकारोऽयम् ।

४ । सु, औ, जस्, अम्, औट्, शस्, टां,
भ्यां, भिस्, डे, म्यां, म्यस्, डसि, म्यां, म्यस्,
डस्, ओस्, आम, डि, ओस्, सुप् । [५—सुप् ०१।]

एते स्वादयः प्रत्ययाः प्रातिपदिकात् परे भवन्ति । देवः,
देवी, देवा इत्यादि ।

५ । अर्थमात्र सम्बोधनयोः प्रथमा ।

[अर्थमात्र-सम्बोधनयोः ७। प्रथमा ०१।] (१)

अर्थमात्रे—अव्यतिरिक्त प्रातिपदिकार्थे = सत्तामात्रे
सम्बोधने च प्रथमा विभक्तिर्भवति । विप्रः, विप्रौ, विप्राः,—

निङ्, लुङ्, लृङ्, लिङ् इत्यादि ; विकरण इति स्य, सिच्, कसु, चङ्, चच्, डच्,
यक्, षप्, ष्वन्, अ, झ, अम्, चङ्, आ इत्यादि ; क्तत्—कट, ज्ञानच्, क्तत्, चान्,
तव्य, चनीय इत्यादि ; तद्धिताः—चच्, टिकच्, स्त्रीविहित क्ली, चाप् प्रकृतयदिति
बहुवर्णः । प्रतीयने विधीयते इति प्रत्ययः, चतीऽन्वे चानमादेशा इति ।

(१) स्वार्थो द्रव्यच लिङ्गच संख्या कर्मादिरेव च, चामी पञ्चैव क्लृप्ताशास्त्रयः
केशादिद्वयिमाः । स्वार्थे विभक्त्यर्थं, द्रव्यं विभक्त्यर्थं, लिङ्गं पुंस्वादि, संख्या एकत्वादि ।

लिङ्ग, परिमाण, संख्या, प्रातिपदिकार्था एव—स्त्री, पुमान्, नपुंसकम्, प्रत्येन परिमितो व्रीहिः प्रत्याः, खारी, आदकः, एकी, द्वौ, बहुवः । सम्बोधनमभिमुखीकरणम्, - तथाधिक्ये च हे विप्र, हे विप्री, हे विप्राः, अचेतने रूपचारात् - हे घट - वदाहुः सर्वे भावाचेतना इति साक्षाद्दर्शनस्याश्रयत्वात् यथा मन्त्राः क्रोशन्ति, क्रीडन्ति रथाः, कीचकाः स्वनन्ति । (१)

अथेनाच इति अभिवाप्रतीत्यः पदाथेः अथेनाचपदेनाचधाव्यंते इति लक्ष्यप्राद्व अन्वतिरितप्रातिपदिकार्थे इति विशेषणतिरिक्तः अन्वतिरिक्तः पदान्तरसम्बन्धः सम्बन्धाद्यर्थः, न अन्वतिरिक्तः अन्वतिरिक्तः तस्मिन् वाच्यार्थेनाच इत्यर्थः । अन्वत्यन्वतिरिक्तार्थां प्रातिपदिकेभ्यः सन्धापकं प्रतीतिः, उक्तञ्च “यच्च योऽन्वेति यं शब्दमर्थस्यैव भवेदधी, अन्वत्यन्वतिरिक्तार्थां प्रतिक्रियावस्यते” इति भाष्यकारमतमनुहुवप्राद्व सन्धापक इति । ननु गौर्व्याहृतीक, सिद्धी नाचवकः, स्थाचर्वापुवकी, नीरिव मवयः, धवच खदिरच पलाशच, नीलीत्पलं, कटं चित इत्यादी आच्यविकसंशयोपमानसमुच्चयायथार्थास्वावत्राभिधेयास्तत्कथनेभ्यः सम्भूताः पदमाः ? सर्वं, प्राप्तेव सहेतिस्त्वैवमादाय प्रथमा जाता, अन्तर्ग पदान्तरसम्बन्धादर्थान्तरं प्राद्वः । अन्तरङ्गत्वान्दर्शन एवं कृतद्वितीयैरपि प्रकृत्यर्थेषुक्तः प्रत्ययाथै एवाऽन्वयो, पाच कोमार्थं इत्यादी, सनाथे तु राजपुत्रचः विशेषणविशिष्ट एवार्थाऽन्वयो । उक्तञ्च भाष्य-कृत अन्वयो प्रातिपदिकार्थे इति—तथा चीत्तञ्च क्षेत्रेन पदेनाथैःवावाभेवाभिधीयते । पदन्तु तावकीऽर्थेन तदाहुरभिवाचकम् । सम्बन्धे इति यत्सम्बन्धाधिक्यरूपजायते, वाच्यार्थेनेव तं प्राद्वरमेकपदसंयममिति । नैतु स्त्री, पुमान्, नपुंसकमित्यादी लिङ्गाथैऽधिकः, प्रस्यो नीहिरित्यादी माननेवचन्वथीऽधिकः एकादिषु संख्याधिकं कथनेभ्यः प्रथमा स्थादित्याह लिङ्गपरिमाणसंख्यायेति ।

(१) वीथक वीधवैमभिमुखीकरणं सम्बोधनम् । तथाधिक्ये स्वनतसंख्यातिरिक्ते,

६। सम्बोधनैकवचनं सम्बुद्धिः ।

[सम्बोधनैकवचनं (सम्बोधन + एकवचन) १।, सम्बुद्धिः १।]

अस्यैकवचनं सम्बुद्धिरुच्यते । भानो इति ।

७। अनुक्ते । [अनुक्ते (न-उक्त) ७।]

अतोऽनभिहित इत्यधिकारः ।

८। कर्मणि द्वितीया । [कर्मणि ७।, द्वितीया ०१।] (१)

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया विभक्तिर्भवति । तं, तौ, तान् ।

अनुक्त इति किम् ? इत्थो इत्थताम् ।

९। कालाध्वय्यामतिसंबोगे ।

[कालाध्वय्या (काल अध्वय) ५॥, अतिसंबोगे ७।] (२)

क्रियाशुभद्रथैः साकस्येन सम्बन्धः अत्यन्तसंबोगः तत्र

(१) उक्तं-अभिहितं, अभिधानश्च प्रायेण तिङ्शतद्विभक्तिसमासेर्भवति । तत्रच तिङ्, शतं, तद्विभ, समासेरनुक्ते, अनभिहिते प्रातिपदिकाच्चादभिरिकाच्चांत्विते कर्मणि प्रातिपदिकायु द्वितीया भवति । अनुक्ते तिङ्गादिभिरुक्तावेत्यात् द्वितीयाद्विती न भवित्त्विति, 'तत्र विभक्त्याधिकारेष्विति' चेत् उच्यते उक्ते प्रथमाविधानं सामान्यं, ततः सत्यपि तस्मिन् विशेषणस्यैव विहितः साकस्ये, इत्थो इत्थतामित्यत्र कर्मणि द्वितीयाया एव प्राप्तिः स्यात् । अनुक्त इति कथनेन न तथा प्रातिरक्षीतत्वात् ।

(२) अतिसंबोगः अभिव्याप्तिः, साध्ये तु सुबुद्ध्यात्मनसंबोग एव द्वितीया भवति ।

कालाध्यध्यां द्वितीया स्यात् । मासमधीते वेदं, वर्षं कस्याची मासं गुह्यधानाः ; अध्वनः—क्रोशमधीते वेदं, योजनं कुटिला मदी, क्रोशं पर्वतः । अतिसंयोग इति किम् ? मासस्य द्विरधीते, क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः । यत्रान्तर्भूतक्रियान्तरं नास्ति तदर्थं वचनमिदं—कालिङ्गं वसतीत्यादि प्राकृतमेव कर्म ।

१० । तृतीयाऽपवर्गे । [तृतीया ०१, अपवर्गे ०] (१)

फलप्राप्तौ क्रियापरिसमाप्तिरपवर्गस्तत्र कालाध्यध्यामति-संयोगे तृतीया स्यात् । मासेनाधीतो अन्वः, क्रोशेनाधीतो वेदः ; अपवर्ग इति किम् ? मासमधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीत इति ।

ननु कर्मसंज्ञायां सत्यां कर्मण्ये द्वितीया द्वितीया सिद्धा, कालमेनेत्याह यत्रान्तर्भूत-क्रियान्तरमिति । कालाध्यध्यां द्वितीया विहितता द्विभावाभ्यां अह भर्गेदिति सुगुह्यना यदा परिहरणार्थं कालिङ्गं वसतीत्यादिषु प्राकृतं क्रियाप्राप्येति रूपमिदं कर्मण्ये, यत्रान्तर्भूतक्रियान्तरत्वम् । अहकधीते इत्यत्र क्रियायाः संबन्धः सकार्यं मासमित्यर्थः, एवं वर्षं कस्याचीति अहकधीते संबन्धः, मासं गुह्यधामिति इत्यर्थः । योजनं प्रहरीत्यत्र नार्थमिति पञ्चमाभर्षात्काला, कुटिलेति कुटिल्यत्वं, क्रोशं पर्वत इति इत्थं । मासस्य द्विरधीते मासस्य मध्ये वारवधमधीते इत्यर्थः ।

(१) । कर्मण्येतिपुर्व्वत्वात्तदपवर्ग इति चेत्पितृ, मासेनाधीतं मासाध्यवनेन समाप्त इत्यर्थः । मन्थेनाधीतमपि माधिगत कन्द इत्यत्र कारणमेव ।

११ । सप्तमीपञ्चम्यावन्तरे ।

[सप्तमी, पञ्चम्यो ११, पन्तरे ७ ।] (१)

व्यवधानहृत्तिभ्यां कालाध्वभ्यामेते स्याताम् । अथ भोक्ता,
इहहे भोक्ता, इहहान्नोक्ता, इहस्योऽयं धन्वी क्रोशे लक्ष्यं विध्यति,
क्रोशात्तत्त्वं विध्यति ।

१२ । पर्युभयसर्वाभितसा । (२)

[परि, उभय, सर्वं, अभि, तसा १ ।]

पर्यादिभिस्तसन्नेर्युक्ताद्वितीया स्यात् । परितो ग्रामं,
उभयतो ग्रामं, सर्वती ग्रामं, अभिती ग्रामं ।

(१) यतश्चाप्यकारनिर्णयं तत्र पञ्चमी, तद्व्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तमी, कालान्
सप्तमी च वक्तव्या इति वार्तिकम्—वतो यदवधिविनाध्वनैः काश्चन च निर्णयं परि-
च्छेदनात्; (देवकाशयोः परिच्छेदावविभूतवाचकान्) पञ्चमी आदिशब्दैः, चपञ्चम्यादध्वनः
प्रथमासप्तम्यौ, काष्ठात् सप्तमी वत्ता वनात् ग्रामो योजनं भोजने वा, वार्तिक्या चार्थ-
हावची भासे ।

(२) परित्र, उभयत्र, सर्वत्र अभिच सर्वत्रसुग्रीमत्र, तेषां तत्र, उभयत्रतथा
प्रत्येकं सम्बध्यते इत्याह पर्यादिभिस्तसनीरिति, परित इति सर्वतीइदं अभित
इत्युभयतःऽयं, अभिसुख्याद्यै च अभितः, परितोऽन्यवभिति निपातः, तस्मान्नेर्यमित इत्या-
भिसुख्यादौ, समन्तत्र परित्रः सर्वती विभक्तिरपि, सनीपीमवतः श्रीमहाशय्याभिसुखी-
इमित इत्यमरः । पर्यादिभिः किं मध्यती ग्रामस्य ; उक्तापवाकोऽवन् विधिः ।

१३ । समय, निकषा, उत्तरा, उत्तरेण,
हा, धिक्, अधोऽधो, अध्व्युपर्युपरि (उपरि-
उपरि)भिश्च ।

[समया—उपरिभिः १३] (१)

एभिर्युक्ताहितीया स्वात् । समयं ग्रामं, निकषा ग्रामं,
अनुरा त्वाञ्च माञ्च कमण्डलुः—तव मम मध्ये इत्यर्थः,—
अनुरेण पुष्यकारं किञ्चित् लभ्यते, हा देवदत्तं, धिक् त्वां,
अधोऽधो ग्रामं, अध्वधि ग्रामं, उपर्युपरि ग्रामं ; न सम्बुद्धौ—
हा राम, धिक् देवदत्त ;—चकारात् यावच्चैत्रं गीतं, बुभुक्षितं
न प्रतिभाति किञ्चित्, अभि रामं, राधिकामधिवचनं जातम् ।

(१) विनयवशाद्ब्रह्म्यात् समयोऽस्यैवा एव मन्त्रान्ते । समयं निकषाग्राम्यौ
अनोपपन्नमिति दुर्गादम् । समयान्तिकमध्वो, अनुरे अनुरा, अनुरेण च मध्ये
स्मृतिस्वरः । अनुरेण मन्त्रो विनाशः । अधोऽध इत्यादि मन्त्रानां शास्त्रीय एव विल
विधानात् तदर्थ एव यौक्ते द्वितीया, तेन उपर्युपरि बुद्धीनां चरति राजबुद्धयः, इत्यादी
न द्वितीयेति बोध्यम् । द्विज्ज्ञानान्तेतेषामिति विष्णुभिः । अधोऽधोऽध्व्युपर्युपरि
आयेद्विद्वत्स्यैव ब्रह्मणः । अमदीकुरन्तु अमुपस्यधिषीवान् उपर्युपरिबुद्धीनामिति । धिनि-
न्द्वयपरैरित्यादिव “उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बोधवतीत्याह । यावता चयेनेति च,
यावता पञ्चमीमधीक्यति । यामादवावदहं मीढा, यावयेषाञ्छीतम् । चारात्तद्व
योनेऽपि द्वितीया वया “अनुरतीवेनारादिति चनिष्ठावमकुनचम् ; अधिब्रह्मयोगे
राधिकामधि वचनजातमिति जयदेव ।

१४ । उपेर्न हीने । [उपेर्न १; हीने ७] (१)

हीने द्योत्वे उपेर्न युक्ताद् द्वितीया भवति । उप रामं धन्विनः रामाहीना इत्यर्थः ।

१५ । लक्षणवीपसेतथंभूताख्यानभागे प्रति-
परिव्यामनना सह हेतुहीने च । (२)

[लक्षण, वीपसेतथंभूताख्यान(वीपसा, इत्यंभूत-याख्यान), भागे ७, प्रति, परिव्यामं १॥, यनुना १, सह, हेतु, हीने ७ च ०१।]

(१) उपधादीनां शेषेषु कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तेष्वेव द्वितीया, कर्म क्रिया प्रोक्त यन् इति कर्मप्रवचनीयाः, कर्मणि भूते चाधीयप्रत्ययः, तेन सम्प्रति क्रियां न कथयति, नापि द्योतयति, किन्तु क्रियाविद्यपितसम्बन्धविशेषं द्योतयति यद्यत् इति च -

क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचक ।

नापि क्रियापदात्वेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः ॥ इति

एतदेव विवक्षीति हीनद्योत्व इत्यादिना—हीनशब्दी नानाधः, स चोरकृष्टादिषु, तेन हीनोरकृष्टसम्बन्धे गम्ये इत्येवं परिहाय हीने द्योत्व इति । यदुक्तं तद्विशेषणविभाषणं, तत्राह्वि हीनत्वं विशेषणं उरकृष्टत्वं विशेषणं, विशेषणविशेषणत्वमनयोदपशब्दी द्योतयति, स्त्राभावात् अति उरकृष्टत्वेवास्त्व हीनः विशेषणो न प्राधान्यात् । उपोऽधिके अति (७।४।८०) पाणिनीयम्, अधिके हीने च द्योत्वे उपेत्वन्त्यं प्राक्संज्ञः (कर्मप्रवचनीय-संज्ञः) स्यात्, अधिके (यथाहाधिक्यं, तत्र) सप्तमी वक्ष्यते (हीने द्वितीयेति) निहाय-कोमुदी ।

(२) लक्षणशब्दे नाभाषेपकेतुविशेषिणीऽभिप्रेतः, युगपदव्याप्यमित्या वीपसा, क्रिया-युक्तस्यैवंभवनत् प्रयोक्तृत्वमित्यर्थः, दिव्यंभवनत् तद्योतकं तदन्वयं तदुपसर्गा-

चिह्नादौ मय्ये प्रत्यादिवृत्ताद्वितीया स्यात् । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत्, वृत्तं परि, वृत्तमनु ;—युगपद्द्वयामुभिव्या वीषा गृहं गृहं प्रति गीतं, गृहं गृहं परि, गृहं गृहमनु, किञ्चित्पुकारापत्तिरित्यंभूतास्थानं मातरं प्रति साधुः, मातरं परि, मातरमनु, भागे यस्यां प्रति स्यात्, यस्यां परि, यस्यामनु, अनुना सह, हेतु, हीने च गङ्गामनु वसिता पुरी तथा सह बद्धे-त्यर्थः, वष्टि भागुरिरलोपमवाप्योरुपसर्गयोः, हेतौ—कन्या-मनु शोकः, हीने अर्जुनमनु योद्धारः ततो हीना इत्यर्थः ।

१६ । अभिना त्रिषु लक्षणादिषु ।

[अभिना १।, त्रिषु ७३, लक्षणादिषु (लक्षणा-आदि) ७३ ।]

लक्षणवीषेत्यंभूतास्थानेऽभिना युक्ताद्वितीया स्यात् । वृत्त-मभि विद्योतते विद्युत्, वृत्तं वृत्तमभि सिञ्चति, मातरमभि

भावान्, इत्यंभूत. किञ्चित्पुकारं प्राप्तः स आख्यायतेऽनेनेति इत्यंभूताख्यानं प्रकारविशेषनिवृत्तं, लोकोक्तिमात्रायां भागः, इह भाजनक्रियाजनितः, लोकारजमिती या लक्षणासिलक्षणाः सम्बन्धः, भागलक्षणादिभिर्दुर्गो भवति । एतेषु चतुर्वर्षेषु गणेषु प्रतिपरिभ्यामतुना च युक्ताद्वितीया स्यात्, सह, हेतु, हीनेषु वीषेषु च केवलेना-नुना युक्ताद्वितीया स्यात् इति योगविभाजनः, एकवचनोपसर्गं सुखीशारवाधम् वक्तुमनु सू-चयकारकमुचितमासीत् । गङ्गाद्वयु वसितेत्यत्र अनुवसितेति पदं अन्वयाभां परलक्षित्वत्वात् इत्यस्य लक्षणवेदकम् । अथ कथमनयोपसर्गजादौर्लोप इति जिज्ञासायामाह वष्टि भागुरिरिति भागुरिनामा कश्चिन्मुनिरवाप्योः (अथ अपि) उपसर्गवीरकारलोपं वष्टि वामवती । • कन्यामनु शोक इत्यत्र हेतुवद्वितीया द्वितीयाया वाधिता, यतो हीनो निरुद्धो भवति तस्याद्वितीया, अकारो हीनाधिविषय इति दुर्गः ।

साधुः ; त्रिविधिति किम् ? भागे यन्नामभि स्यात्—अद्विती-
याध्यात् पत्वञ्च । (१)

१७ । कर्त्तृकरणयोस्तृतीया ।

[कर्त्तृ करणयोः ७॥, तृतीया ०१।]

अनुक्ते कर्त्तरि करणे च तृतीया स्यात् । विप्रेण पचते
काष्ठैः । (२)

१८ । सहार्थेनाप्रधाने । (३)

[सहार्थेन (सह चर्थे) ३।, अ(न)प्रधाने ७।]

सहार्थेन युक्तास्तृतीया स्यात्, पुत्रेण सहागतः पिता,
पुत्रेण साहं बन्धुरः, पुत्रेण समं गोमान्, पितुरत्र क्रिया-गुण-

(१) प्रादुर्बपसर्गाभ्यामस्योर्वाचोरिच्छनेन पत्वम् । पाणिनीयमते युक्तायै सुयुक्ताद-
द्वितीया भवति, सु विक्रं, सु कृतं, अनुपसर्गत्वात् पत्वम् । अतिक्रमसहार्थेतिना युक्तात्
द्वितीया ज्ञान्, अति देवान् लक्षः ।

(२) पचते इति कर्त्तृवि प्रथीमः, भावकर्त्तृयो (३।१।३२) गिति तक् । पाचय-
त्कीदमं देवदेतेन यज्ञदत्त इति प्रथीत्यकर्त्तृबदाहरणम् ।

(३) अप्रधाने अप्रधानेऽर्थे-वर्षमाभ्यात् सहार्थेयुक्तात् तृतीया ज्ञान्, सहार्थेण सम-
क्रियासह-तत्पुत्रिवासमानकालीनत्वं, सहार्थेणैवैव साहं साहं समं सह सकृद्विद्यायाः
क्रिया, गुण, दत्तैः यस्य मन्त्रः साक्षात् प्रतिपाद्यते तत् प्रधानं, यज्ञ तु न तथा तद-

द्रव्य-सम्बन्धीयोऽर्थः सहार्थे नोच्यते पुनश्च प्रतीयमानत्वा-
दप्राधान्यम् । गम्ये च वृद्धी यूना ।

१६ । येनाङ्गी विकृतः ।

[यिन इ, अङ्गी १, विकृतः १] (१)

येनेति सम्बन्धिसम्बन्धादङ्गमाक्षिप्यते ; येनाङ्गेनाङ्गी
विकृता लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् । अक्षणा काणः, पृष्ठेन
कुञ्जः ।

२० । चिह्नप्रकृत्यादिभ्यः ।

[चिह्न-प्रकृति आदिभ्यः प्र०] (२)

चिह्नार्थात् प्रकृत्यादिषु तृतीया स्यात् । अपि भवान् कम-

पधानम् । साक्षादिभ्योः क्रियासम्बन्धाभावे हि पित्रा सहागत इति प्रयुक्तं, अन्वया
“सह ती चरतां धर्मं” निति वत् पितृपत्नी सहागतावित्थिवं स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिते-
त्यत्र पुत्रकर्तृकगमनसमानकालीनगमनकर्तृभिन्नः पितेति बोधः । पितुरत्र क्रिया-
गुणद्रव्यसम्बन्धो, क्रियादिभिर्विद्यमानसम्बन्धयुक्तः पुत्रस्यार्थेण सहार्थेनोच्यते, तेन तस्य
क्रियाऽर्थयोः प्रतीयमानत्वात् तस्याऽपधानमिति भावः । गम्ये च—यत्र साक्षात्
सहार्थेयोर्नास्ति तत्र सहार्थस्य गम्यमानत्वात् तृतीया स्यात् । अपधान इति किम् ?
अर्थेण सहागतायास्य गां, यद्यपि सहागतायास्य गां प्रति विशेषणत्वेनाप्राधान्यं तत्रापि
सहार्थे प्रति प्राधान्यमिति न तृतीया ।

(१) ननु कथमङ्गेन विकृतोऽङ्गी विकृती भव्यते ? उच्यते, अत्रयथार्थस्य समुदायेऽप्या-
दीपान् येनेति करणं तृतीया, सम्बन्धिसम्बन्धाः सम्बन्धिनमाक्षिपन्तीति न्यायात् येनेति
सहार्थेनाप्या प्रकृत्यर्थेभूतोऽवयवो गृह्यते । अक्षणा काण इत्यादी अपिप्रयुक्तकाणत्वानिति
बोधः ।

(२) चिह्नं लक्षणं, प्रकृतः स्वभाव आदिर्गेषां ते प्रकृत्यादयः, चिह्नं प्रकृत्यादयश्च

एतलुना छात्रमद्रासीत् ? शिखया परिव्राजकमपश्यत् ?
 प्रकृत्यादेः—प्रकृत्याभिरूपः, सुखेन त्रिलोचनः, गात्रेण गार्ग्यः,
 प्रायेण याज्ञिकः, समेन धावति, विषमेण धावति, द्विद्वीणेन
 धान्यं विक्रीणीते, पञ्चकेन पशुं विक्रीणीते ।

२१ । संज्ञः कर्मणि वा ।

[संज्ञः ६, कर्मणि ७, वा ०१] (२)

संजानीतिः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा संजानीते,
 पितरं वा ; संज्ञ इति किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति ।

तस्य, प्रकृतिश्च वाचटाशयभाषी धर्म इति शब्दरत्नम् । प्रकृत्या चाश्चित्यत्र प्रकृत्यसिद्धेः
 चाकलवागिति योध । स बाल आसीत् वपुषा चतुर्भुङ्क्तेः सुखेन पूर्णेन्दुमुखत्रिलोचन
 इति प्रकृत्याद्युदाहरणानि, प्रायेण याज्ञिक इत्यत्र प्रायशब्दस्य सम्भावनाकूपीत्यर्थः । पशु
 स्वरेण प्रियंवदः, जात्या ज्ञातव्य, नाया सुतीक्ष्ण इत्युदाहरणानराणि ।

(२) सं पूर्वकात् जघातोः क्तिप्, आतीतिथकारलोपः (३।२।१४४), संप्रतिभा-
 मकारणे (३।३.६१) इत्यात्मनेपदम्, संपूर्णोऽपि ज्ञातव्यः, यदा तु स्मरणार्थकता रूप-
 चयं, स्मरणार्थकतया कर्मणोति (३।२।१०) यद्यी, तदभावेऽनेन तृतीया च । प्रियस्य,
 प्रियेषु, प्रिय वा, संजानाति । कृति तु भाष्यवार्तिकयोरपि वक्ष्येत्—विप्रतिबंधे पर
 कार्योऽस्ति न्यायात् यथा अर्थस्य संज्ञानं । संजानीते—सम् + ज्ञा + कृट्-त्वे, ज्ञा कर्मणोऽं
 इति आदेश (३।३।०२), ईङ्त्वर्थोऽस्ति (३।३।१३) ।

२२ । हेतोः । [हेतोः ५।] (१)

फलसाधनयोग्यपदार्थो हेतुस्तस्मात् तृतीया स्यात् । धनेन कुलं, विद्यया यशः, अन्नेन वसतिः, हेत्वधीनः कर्त्ता, कर्त्तृधीनं करणमिति हेतुकरणयोर्भेदः ।

२३ । ऋणादकर्त्तुः पञ्चमी ।

[ऋणात् ५।, अनाकर्त्तुः ५।, पञ्चमी २२।] (२)

(१) फलसाधनं, तस्य साधनं (निर्यात्), तस्य योग्य (योग्यमर्हतीति) हेतुः, अन्वयि-
चारिणेन निर्याति इत्यर्थः) यः पदार्थः, स तथा अनियाद्यत्रपि फलयोग्यताभावात्
हेतुमेवेतीति प्रतीयते। योग्यनिवृत्तं, यदा विद्यया यशः । अन्वयव्यतिरेकात्। अनियाद्यत्र
अप्यत्र हेतुः, यथा धूमवत्त्वनाग्निनात् पर्वतं, अथ धनेन कुलं भवतीत्यत्र कर्त्तृ-
धनयोर्भावोऽन्वयः । हेत्वधीनः कर्त्ता । धनाधीनं कुलमित्यर्थः, कर्त्तृधीनं करण-
--दानेन लुप्तमिति अर्थकः इत्यत्र कर्त्तृकाधीनं दानमित्यर्थः । हेतुकरणयोर्भेदं विशेषः ।
पञ्चमी नाम क्रियाजनकत्वापारवह्निसत्त्वे सति पर्योक्तत्वं, यथोक्तं हरिणा --- 'अनाद्यते तु
आपारे कारणं हेतुमिच्छते, द्रव्यादिदिविषयो हेतुः, कारणं नियतक्रियामिति । इत्यादि
साधारणं निर्यात्पारभाषारण्यं हेतुत्वं, कारणत्वन्तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनिवृत्तत्वात्
विहायकौमुदी, गम्यमानाऽपि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका । अलं श्लेषं, श्लेषे सा-ध-
नानीत्यर्थः, इह साधनक्रियां प्रति शमः करणम् । अन्नेन अन्नेन वसन्तं पाययति पयः,
शान्तिं परिच्छेद्येत्यर्थः । अश्लेषव्यवहारे दानं प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया, दासा सयञ्जते
काशुकं, धर्मो न भार्यायै संयञ्जति ।

(२) अन्तमर्थादधमर्त्तं ऋणात् धनमणमुच्यते, स च हेतुः कस्यचित् एतत् पञ्चमी
विधौ घने । अन्नेन वसति इत्यत्र अन्नेन कर्त्तृत्वं व्यनक्ति । अश्लेषेति विवक्षितमिति विशेषः
विशेष न यथाश्च विभक्तयः स्मरिति स्पष्टात् अकर्मरिति ।

ऋणाद्धेतोः पञ्चमी स्यात् । शताद्वहः, अकर्तुरिति
किम् ? शतेन प्रयोजकेन बन्धितः ।

२४ । गुणादनद्यापो वा ।

[गुणात् ५।, अनद्यापः (च(न), नदी, आप्) ५।, वा ०१।] (१)

गुणाद्धेतोः पञ्चमी वा स्यात् । जाद्याद्वहः, जाद्येन बहः ;
धूमादग्निः, धूमेनाग्निः ; उपलब्धेः सन्, उपलब्ध्या सन् ।
अनद्याप इति किम् ? मैत्र्या साधुः, प्रज्ञया धीरः ।

२५ । षष्ठी हेतुप्रयोगे ।

[षष्ठी ०१।, हेतु-प्रयोगे ७।] (२)

हेतुशब्दप्रयोगे षष्ठी स्यात् । अन्यस्य हेतोर्व्वसति, अल्पस्य
हेतोर्व्वहु हातुमिच्छन् ।

(१) पराश्रितो गुणः, धूमस्याग्राग्नितत्त्वाद्गुणत्वम्, एवं योग्यानां गृह्यतेऽर्वाणा-
मभाषोऽनुपलब्धितः । हेङ्कारि पंक्तिती विद्याद्वयम् व्याशामशक्तिः ॥ एवञ्चाभिपत्तितु-
मना लघुत्वमीतिरिथादीनि क्रियामप्युदाहरणानि भवन्ति । गुणादिति किम् ? धनेन
कुलम् । एवं इत्येन दानेन चान्दं लुनातीत्यत्र दूमास्य हेतुत्वेऽपि गुणत्वामावाप्त तत्र
पञ्चमी ।

(२) हेतुशब्दयोगे विधीयमाना पर्यायशब्दयोगे न स्यात्, तन्मात्रप्रयोग एव
स्यादित्यर्थः, प्रबन्धोत्तमम् यत्र हेतुशब्देन सङ्घ समासकश्च समुदायादेकं षष्ठी, यथा
वाक्यमीषहेतीत्यादि । हेतुप्रयोग इति किम् ? निमित्तैर्बहुभिर्ज्ञातम् ।

२६। सर्वाः सर्वनाम्नोः हेत्वर्थैः ।

[सर्वा १॥, सर्वनाम्नः ५॥, हेत्वर्थे (हेतु अथ) १॥] (१)

हेत्वर्थशब्दैर्योगे सर्वनाम्नः सर्वा विभक्तयो भवन्ति ; हेत्वर्थेभ्यश्च विशेषणविशेष्यत्वात् । को हेतुरागमनं तव ? कं हेतुमागतः, केन हेतुना, कस्मै हेतवे, कस्माद्धेतोः, कस्मिन् हेतौ ; एवं निमित्तकारणप्रयोजनानाम्च,—किं निमित्तं, केन निमित्तेन, हे कारणे, हयोः कारणयोः, भवत्सु कारणेषु सोढुं, किं प्रयोजनमित्यादि ।

२७। सम्प्रदाने चतुर्थी । [सम्प्रदाने ७, चतुर्थी ०१]

सम्प्रदाने चतुर्थी स्यात्, प्रातिपदिकात् । विप्राय गां ददाति, नारदाय रोचते, पुष्येभ्यः स्मृहयति ।

२८। तादर्थ्ये । [तादर्थ्ये ७] (१)

तस्मै इदं तदर्थं, तदर्थस्य भावः तादर्थ्यं, तदर्थभावे गम्ये

(१) सर्वनाम्नी कृत्वादिना प्रथमा द्वितीया पञ्चमी षष्ठा इति शोपति, हेतुकारण निमित्तं हेत्वादि । वार्तिकतान्पर्यविदा मते सर्वनाम्नो निमित्तकारणहेतुनिमित्तयोः पञ्चमी षष्ठाः, सर्वनाम्नी हेत्वर्थेऽर्थादिति वर्तमान । भाष्ये लिख्ये समाऽऽप्युदाहृतौ विभक्तयः । सर्वं हेत्वर्थेऽर्थादिति च सर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स इति भद्रोजिदीक्षितः ।

(१) सम्प्रदाने एव तादर्थ्यं स शीघ्रकार्यापकारकभाव एव, यदा तु तान्पर्यन्तं सम्बन्धेन मानं तदा षष्ठी, सम्बन्धस्य विश्लेष्ये षष्ठीविशेष्यस्यपदादेव चतुर्थी बोध्या न तु विभ-

चतुर्थी स्यात् । यूपाय दारु, अश्वाय घासः, रन्धनाय ख्याली, कुण्डलाय हिरण्यं, एधेभ्यो व्रजति, भूतये धावति, उच्चाराय कल्पते माषः, वाताय कपिला विद्युत्, वृष्टये चोन्मुखी विद्युत्, आतपाय लोहिनी विद्युत्, युद्धाय सन्नद्यते भटः, आहाय गमयते, पत्ये शेते । गत्यर्थानाञ्च तादर्थ्यं परिस्पन्दनगतौ । ग्रामाय गच्छति, रणाय प्रस्थितः, ग्रामाय गन्ता, उत्पथेन पथे गच्छति । नाऽपरिस्पन्दनगतौ—मनसा पाटलिपुत्रं गच्छति, क्व गच्छसीत्याधारविवक्षायां । तादर्थ्यं इति किम् ? वनं याति, पत्यानं गच्छति । चान्दे तादर्थ्यं सर्वमिदमुक्तम् ।

प्यात्, तस्य कर्मकरणादिमन्त्रया बाध्यत्वात्, अत्राय इत्यत्र अश्वशब्देन दर्शितव्यते, एधशब्देन एधानयनम्, एधानाहर्तुमित्यर्थः, भूतिशब्देन तन्प्राप्तिरेवमन्वर्थापि ज्ञेयम् । कृपि सन्पद्यमाने चेति वार्तिकम् । कृप्यर्थेभ्यस्तुप्रयोगे ह्यपद्यमाने कर्त्तरि तादर्थ्यास्य विद्यमानत्वात्, तथाहि म्र उच्चाराय कल्पते, म्र उच्चारायै भवत्येव । वाताय कपिला विद्युद्वित्यादौ उत्पत्तेः प्रापिते चेति वार्तिकानुसंगं कर्मणम् । उत्पत्तेः नामाकञ्चिक-मङ्गामुतादिविकारः, विद्युतो तातादर्थ्यत्वमुक्तं यथा 'पीता वधाय विज्ञेया दुर्मिषाय तथा मित्ता । वाताय कपिला विद्युदातयाति लोहिनीति, अत्र ज्ञाप्यत्रापकसम्बन्ध-स्तादर्थ्ये । क्रियायोगे चतुर्थी निरुक्तव्येत्यत आह युद्धाय सन्नद्यते, युद्धायै सन्नद्यनं करोतीत्यर्थः ।

क्रियायोगोपपदस्य च कर्मणि स्वादिनः (२।३।१४), क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य क्रियाफलक्रियावाचकमुपपदं यस्यैवर्थः, एवविधस्त्राप्रपुण्यमानस्य तुमुन कर्मणि चतुर्थी स्वादिति यत् पाणिनीयवृत्तं, फलेभ्यो याति फलात्वाहर्तुं यातीत्युदाहरणकमक्षि, तस्मादि तादर्थ्यात्मत्वम् । तुमर्थाच्च भाववचनान् (२।३।१५), इति यत् सूत्रं, याताय ज्ञानि यद्दु यातीत्युदाहरणकमक्षि, तस्मादि तादर्थ्यात्मत्वम् ।

२६ । शक्तार्थं, हितं, नमः, स्वस्ति, स्वाहा,
स्वधा, वषट्, योगे । [शक्तार्थं—योगे ३।]

एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । शक्तौ मल्लो मल्लाय, अलं मल्लो
मल्लाय, पर्याप्तः प्रभुः*, समर्थश्च शक्तार्थाः ; हितादौः—रोगिणि
हितमौषधं, गवे हितो धूमः, नमः शिवाय, नमयकार देवेभ्यः,
कथं मुनित्रयं नमस्कृत्य†—नमसः समासे कृत्परत्वेन
क्रियात्मकत्वात्, स्वस्तिः‡ प्रजाभ्यः, स्वाहा अग्नये, स्वधा
पितृभ्यः, वषट्न्द्राय ।

३० । मन्यकर्म्मण्यवज्ञार्थादनावादेर्वा ।

(मन्यकर्म्मणि ३), अवज्ञार्थात् ५, अनावादेः (अ (न)नौ-वादि) ५, वा ०१ ।

मन्यन्तेः कर्म्मणि अवज्ञार्थाच्चतुर्थी स्यात् । न त्वा त्वाणाय
मन्ये, न त्वा त्वाणं मन्ये, न त्वा शुने मन्ये, न त्वा खानं मन्ये ।
श्यना§ निर्देशः किम् ? न त्वा त्वाणं मन्ये । अवज्ञार्थादिति
किम् ? अज्ञानं दृष्ट्वां मन्ये । अनावादेरिति किम् ? न त्वा
नावं मन्ये । नौ, अन्न, काक, शुक, शृगालाः नावाद्याः ।

• प्रभादियोगे षष्ठ्यपीति सिङ्गलकौमुदी, ततश्च प्रभुर्भूषर्भवनत्रयस्येति सिङ्गम् ।

† स्वयम्भुवे नमस्कृत्येव स्वयम्भुवमनुकृत्यितुं नमस्कृत्येति क्रियासौपदाचतुर्थी ।

‡ आशिषि च चतुर्थेण, स्वस्ति गीष्ठी भूषादिति, न तु गवाम् ।

§ श्यना निर्देशात् दिवादिदेव गृहीतः, मत्स्यगणेशः ।

३१ । अपादाने पञ्चमी । [अपादाने ७।, पञ्चमी ०१।]

अपादानकारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति । यामादागच्छति, अध्ययनात्पराजयते । यब्लोपे कर्माधिकारणयोः ।* प्रासाद-मारुह्यति प्रसादात् प्रेक्षते, आसने उपविश्येति आसनात् प्रेक्षते । प्रश्नाख्यानयोः । कुतो भवान् ? पाटलिपुत्रात् । यतः कालाध्वनीर्भानं, काले सप्तमी, अध्वनः प्रथमा सप्तमी च । फाल्गुण्याश्चैत्रमासे, चम्पातः सोमतीर्थं पञ्चयोजनानि पञ्च-योजनेषु वा ।

३२ । सीमाभिविध्योराङ्योगे ।

[सीमाभिविध्योः (सीमा-भिविधि) ७।, आङ्योगे ७।]

अनयोराङ्योगे पञ्चमी स्यात् । अपत्रिगर्त्सेभ्यो वृष्टो देवः, परि परित्रिगर्त्सेभ्यो वृष्टो देवः, तान् वर्ज्जयित्वा इत्यर्थः—अत्र वर्ज्जने द्वित्वम् ।

३३ । प्रतिनिधि-प्रतिदानयोः प्रतिना ।

[प्रतिनिधि-प्रतिदानयोः ७॥, प्रतिना ३।]

सदृशप्रत्यर्पणयोः प्रतिना युक्तात् पञ्चमी स्यात् । अभि-मन्युरर्जुनतः प्रति, भाषानक्षौ तिलेभ्यः प्रतियच्छति ।

* एवं अङ्गराग्रिर्हंति, अङ्गरं नीत्येत्यर्थः

३४ । अन्यार्थादारादाजाहिवह्दिदिक्शब्दैः
ऋते द्वितीया वा ।

[अन्यार्थ—शब्दैः (अन्यार्थ, आरात्, आच्, आह्वि, वह्दि, दिक्, -शब्द) ३॥, ऋते ०२), द्वितीया ०२१, वा ०२१ ।]

एभिर्योगे पञ्चमी स्यात् ऋते (योगे) द्वितीया वा (पञ्चे पञ्चमी) । अन्यो मैत्रात्, अन्येतरविलक्षणव्यतिरिक्तभिन्नाया अन्यार्थाः ; आराद्ग्रामात् ; आच्—दक्षिणा ग्रामात् ; दक्षिणाह्वि ग्रामात् ; वह्दिस्—वह्दिर्ग्रामात् ; दिक्शब्दः—पूर्वग्रामात्, प्राक् ग्रामात् ; ऋते—ऋते पार्थं, ऋते पार्थाहा ।

३५ । पृथक्विनानानाभिस्तृतीया च ।

[पृथक्, विना, नानाभिः ३॥, तृतीया ०२१, च ०२१ ।]

एभिर्योगं द्वितीया, पञ्चमी, तृतीया च भवति । पृथक् चैत्रं, पृथक् चैत्रात्, पृथक् चैत्रेण ; विना वातेन, विना वातात्, विना वातम् ; नाना ग्रामेणेत्यादि ।

३६ । करणे वा स्तोत्राल्पलक्ष्णकतिपया-
दसत्त्वे । [करणे ७, वा ०२१, लोका, अल्प, लक्ष्ण, कतिपयात् ५१, च(न)वस्त्रे ७१]

स्तोत्रादेरद्रव्यवर्त्तमानात् करणे पञ्चमी स्यात् । स्तोत्रान् मुक्तः, लक्ष्णान् मुक्तः, लक्ष्णेषु मुक्तः ; कतिपयान् मुक्तः, कतिपयेन मुक्तः । असत्त्वं इति किम् ? स्तोत्रेण विशेष इतः ।

३७ । दूरान्तिकार्थैः षष्ठी वा तेभ्योऽपि
सप्तमी पञ्चमी तृतीया द्वितीयाः ।

[दूरान्तिकार्थैः (दूर, अन्तिक + अर्थ) ३॥, षष्ठी ०१।, वा ०१।, तेभ्यः ५।, अपि ०१।, सप्तमी—द्वितीयाः १॥]

दूरार्थैरन्तिकार्थैश्च योगे षष्ठी वा स्यात्, तेभ्यो दूरान्ति-
कार्थेभ्योऽपि सप्तम्यादयः स्युः, पक्षे पञ्चमी च । ग्रामस्य ग्रामात्,
दूरे दूरात् दूरेण दूरं वा वसति, ग्रामस्य विप्रकण्ठे वसति,
ग्रामस्य ग्रामादन्तिकेनान्तिकं वा वसति, एवं ग्रामस्याभ्यासे
वसति । असत्त्व इत्येव, दूरः पन्थाः ।

३८ । सम्बन्धे षष्ठी । [सम्बन्धे ८, षष्ठी ०१।] (१)

स्व-स्वाम्यादिसम्बन्धे षष्ठी विभक्तिर्भवति । स च सम्बन्धो
द्विविधः, संयोगः समवायश्च । राज्ञः पुरुषः, पद्मोः पादः ;
क्रियासम्बन्धे—रजकस्य वस्त्रं ददाति ; नाग्निः सृष्टिः
काष्ठानां ।

(१) स्व-स्वाम्यादीत्यादिपदेन कस्यजनकाययवावयविप्रभृतयः । ते सर्वेऽव ई-
कियेनेव संयुक्तीतसंयोगः समवायश्च, पृथग्भूतानां सम्बन्धः संयोगः, समवेतानामभि-
प्राप्तानवयववावयविद्रव्यगुणादीनां सम्बन्धः समवायः । सम्बन्धश्च क्रियाशून्यक एव,
यद्योक्तं हरिश्चा—‘सम्बन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकर्त्तरकपूर्वकः । अश्रुतायां श्रुतायां
वा क्रियाशामभिधीयते ॥’ तत्र राज्ञः पुरुष इत्यादी सेवनादिक्रियाशाः अश्रुतायाः कर्तृ-
त्वादिना लपकार्योपकारकभावः । वीधन् राजनिर्दिष्टसंयक्तलक्षसम्बन्धवान् पुरुष
इति । राज्ञः संबन्धविवक्षायां पुरुषस्य राज्ञा इत्यपि भवत्येव, तत्र पुरुषनिर्दिष्टसंयक्त-

३६ । अतसर्थैरनञ्चैः ।

[च(न)तसर्थैः (तस् पूर्व) ३॥, अनञ्चैः (न-चञ्चि) ६।] (१)

अतसर्थप्रत्ययैर्योगे षष्ठी स्यात्, अञ्चिसम्बन्धिनं वर्जयित्वा ।
दक्षिणतो ग्रामस्य, पुरस्तात् ग्रामस्य । अनञ्चेरिति किम्, प्राग्

सम्बन्धान् राजन्ति बोधः । एवञ्च सम्बन्धोभयनिष्ठत्वेऽपि प्रतियोगिपदादेव षष्ठी
जान्तीयनिपदादित्यवगमन्याम् । यथोक्तं हरिणा,—

‘द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वात् गुणेषु स्थितिरिच्छते ।

तत्राभिधीयमानञ्च प्रधानेऽप्युपचर्यते ।

द्विष्टो यदापि सम्बन्धः बहुवचनिकु भेदकात् ॥’

न च वक्तव्यम् सम्बन्धस्य गुणत्वात् द्रव्याश्रितत्वे कथमेकत्वादिकं प्रतीयत इति,
यथा शक्तं कारकत्वेन तदाप्रितद्रव्यगतसंख्याभेदनिबन्धनो वचनभेदस्तद्वत्त्वापि । सम्बन्ध
कृतः प्रतीयते ? न तावद्वाक्यपुङ्गवाभ्यां तयोः प्रातिपदिकार्थत्वात् सम्बन्धस्य तदति-
रिक्तत्वात् तस्मात् सम्बन्धा नात्यप्रतीतिः खण्डपुण्यवत् सत्यं, राज्ञः पुङ्गव इत्युक्ते सम्बन्धादेव
राजपुङ्गवावयवम्व्यते, सम्बन्धता च सम्बन्धं विना नीपपद्यते इति सम्बन्धोऽनमेयः ।
तदन्तं—कार्यानुमेयः सम्बन्धो रूपं तस्य न विद्यते । सम्बन्धाज्ञानतः सन्नो यतस्तं
प्रतिज्ञानत इति । अथ सम्बन्धः केन सम्बन्धते ? न तावत् सम्बन्धान्तरेण वचन-
स्थापातात् मेव, सम्बन्धः स्वं प्रकाशयन्नपरं संबध्नाति, यथा प्रदीपः स्वरूपाग्नौ घटं
प्रकाशयति । कर्मादीनामपि सम्बन्धमावविववाधां षष्ठेऽवेति सिद्धात्कौस्तुभे, मावा-
णामत्रोवात्, सिद्धासि कस्यचित्, एधीदकस्योपस्कृते, सर्पिषो जानीते, फलानां तृप्तः ।
केनचित् फलानां तृप्तः आश्रित इत्यादि प्रयोगसिद्धार्थं कारणे षष्ठमशरीरिति सूचितं,
तदिदं न वक्तव्यम्, सम्बन्धविववायामेव तेषां सिद्धत्वात् ।

(१) अतसु, अस्, अस्मान्, रिष्टान्, आत्, एन, आजाह्वयः, इत्येते अतसर्थ-
प्रत्ययाः । पूर्वसमीवाधिकेयः । ततः पश्चात् यञ्चते, अञ्चते इत्यादि भाष्यप्रयोगात्

ग्रामात् । एनेन वा द्वितीया । दक्षिणेन गयां महाबोधि,
दक्षिणेन गयाया वा ।

४० । करणे ङोऽज्ञाने । [करणे ङ, ङः ६।, ञ(न)ज्ञाने ङ] (१)

वेत्येव, अज्ञानार्थस्य ङः करणे षष्ठी वा स्यात् । सर्पिषो
जानीते, सर्पिषा वा ; तेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः ।

४१ । स्मरणार्थेऽदयां कर्मणि ।

[स्मरणार्थेऽदयां (स्मरण अर्थे, ईश, दय्) ६.॥, कर्मणि ङ] (२)

एषां कर्मणि षष्ठी वा स्यात् । मातुः स्मरति, मातरं वा ;
पितुरध्येति, पितरं वा ; ईश—सर्पिष ईष्टे, सर्पिषो दयते ।

पञ्चाङ्गदयोगेऽपि पञ्चमी भवतीति गम्यते, तथाच नेधं तदपवादिका, तस्य पञ्चादित्यपि
प्रयोगो भवतीति बोध्यम् ।

(१) निष्ठाज्ञानहेतुकप्रवर्तितवचने ज्ञानातिरिति जयादित्यमतमाविष्कृत्याह-
तेन प्रवर्त्तत इति । त्रिलोचनलु-सर्पिषा रक्तो यावदेवोऽज्ञादिकं पश्यति तत्सर्पिर्विवाभ्य-
वस्यति, तत्र सर्पिषोऽसतः क्रियासिद्धौ करणत्वाभावात् सम्भस्य एव षष्ठीति निष्ठाज्ञान-
वचनी ज्ञानातिरित्याह ।

(२) “अनुभूतिः अतैरन्या, अतः संस्कारमात्रजा” इति तदर्थो षेषां ते करणार्थाः,
ते च, ईश च, दय् च तेषां प्रयोगेऽनुक्तं कर्मणि षष्ठी विधीयते । इह करणार्थेऽज्ञादिकं
इत्यकरणान् दयतेरेव यद्वचं, मातुः स्मरति, मातरं स्मरतीत्याद्यपि श्येधं । दयते इति
दय दानमतिरक्षणहिंसादानेष्विति भीवादिकं रक्षणार्थं प्रायः षष्ठी “तेषां दयते न
कक्षादिति” अट्टि । भाववाचिनामेतेषां प्रयोगे षष्ठी वेति क्रमदोशरत्नं, यथा भक्तेश्च
दयते, मातुः स्मरति, भक्तानामीष्यते, मातुः अतिरित्यादि, त्रिसुनिर्घण्टकारमते-

४२ । रुजर्थानां भावकर्तृकाणामजरि- सन्तापोः ।

[रुजर्थानां (रुज् अर्थे) ६॥, भावकर्तृकाणां ६॥, अजरि-सन्तापोः ६॥] (१)

भावकर्तृकानां रुजर्थधातूनां कर्मणि षष्ठी वा स्यात् ।
चौरस्य रुजति रोगः, चौरस्वामयत्यामः ; भावकर्तृकाणामिति
किम् ? चौरं ज्वरयति ज्वरः, चौरं सन्तापयति सन्तापः ।

४३ । जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसा- याम् ।

[जासि, नि, -म + हण, नाट, क्राथ, पिषा ६॥, हिंसायाम् ०]

हिंसार्थक्रियाणामेषां कर्मणि षष्ठी वा स्यात् । जासुश्चौरा-

नेव सकर्मकाद्भावाख्यातं स्यादिव, श्वलीकृत्य मातुः व्यर्थं । अनुक्त इति किम् ?
माता व्यर्थं । कर्मणि किम् ? मातुर्गणेश्वरपामित्यत्र श्रेयषष्ठीगमासो भवन्ति, प्रतिपद-
विधाना षष्ठी न समस्यते इति नियमः । तथाच श्रेष्ठ इत्यस्य सर्वत्रानुवर्तनेऽपि समास-
निवृत्त्यर्थमेवेषां सूत्राणां प्रहणिरित्याकरे स्पष्टमिहापि समासयोग्यताप्रदर्शनाय सर्वत्र
कदनाशब्दोदाहरणमित्यनुसन्धयम् । हरिणाऽपि—

कारकव्यपदिष्टे च पूर्वमाशक्तिर्ये पुनः ।

प्राक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति ॥ स्पष्टशुक्तम् ।

प्रतिपदं सकलप्रत्ययप्रयोगे, न तु कथीगे । हरिष्मतिरित्यादौ च हरिः श्रेयत्वेनाविव-
चायां कर्मतया कदयोगे कर्माशुभ्रश्या समास इति शब्दरवम् ।

(१) भावः केषलो धालर्थः कर्ता येषां तेषाम् । रोगस्य चौरज्वरः, चौरसन्तापो
वा, रोगकर्तृश्चौरसन्तश्चिज्वरादिकमित्यर्थः । अत्र रुजर्थानामित्यस्याप्रहृती श्रेयषष्ठी,
नेन समास इति भावः ।

दिकः, चौरस्योच्चासयति ; नि, प्र, ह्न संघातविपर्यस्तग्रहणं(१),
चौरस्य प्रणिहन्ति, प्रहन्ति, निहन्ति, निविहन्ति ; चौरस्यो-
च्चाटयति ; क्रथे घटादेर्निपातनादेत्वम्, धैर्यस्योत्क्राघयति
शोकः विवेकस्य ; हिंसायामिति किम्(२) ? धानाः पिनष्टि ।

४४ । व्यवहृपणदिवं व्यवहारे ।

[व्यवहृ (वि. अव, हृ), पण, दिवां इ॥, व्यवहारे ०] (१)

एषां व्यवहारे कर्मणि षष्ठी वा स्यात् । शतस्य व्यवहरति,
सहस्रस्य पणते, शतस्य दीव्यति, सहस्रस्य प्रतिदीव्यति ।

४५ । कत्वोऽर्थैः कालेऽधिकरणे ।

[कत्वोऽर्थैः (कत्वस्-चर्ष) ३॥, काले ०, अधिकरणे ०] (४)

कत्वोऽर्थप्रत्ययैर्योगे कालेऽधिकरणे षष्ठी वा स्यात् । पञ्चकत्वो
दिवसस्य भुङ्क्ते, हिरङ्गि वा । अधिकरण इति किम् ? दि-
रङ्गा भुङ्क्ते ।

(१) संघातः समस्तः, विपर्ययो व्युत्क्रमणः, निग्रहणं, प्रणिहण, प्रहण, निहण इति
चानुक्तम् ।

(२) प्राक्विधोमफलव्यापारी हिंसा, धानानां तदभावः ।

(३) व्यवहारीऽत्र शतक्रयविक्रयरूपः । अथ दिव अनुपकरणे इति कोनचित्
सूचितं, तद्विह न वक्तव्यमित्याह सहस्रं प्रतिदीव्यतीति । व्यवहार इति किम् ? दीव्यति
रामानं, सीतीत्यर्थः ।

(४) अधिकरणे समस्यां प्रातर्शां पक्षे षष्ठ्यर्थे वचननिदम् । कत्वोऽर्थे एवाऽर्थो
वेदां ते कत्वोऽर्थाः प्रत्ययाः, कत्वम्, चा, सुच ; वदुषा दिवसस्य भुङ्क्ते दिवसे वा,
इत्याद्यप्युदाहरणान्युदाहरणानि ।

४६ । कृतः कर्तृकर्मणोः ।

[कृतः ६, कर्तृकर्मणोः ७॥] (१)

कृतः प्रयोगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । वेति निहंसं,
पुनः कर्मग्रहणात् । भवतः शायिका, भवतीऽग्रशायिका ।
कर्मणि—अपां स्रष्टा, पुरां भेत्ता । न कर्मणि कर्त्तृकृतो
गत्यर्थस्य—वनं गन्ता । न तद्धितप्रयोगे—कृतपूर्वी कटं,
भुक्तपूर्वी भोदनं । अनुक्त इत्थिव—शयिता देवदत्तः । अथास्त्रा-
नित्यता च दृश्यते, धारै रामो रघूत्सममिति भट्टिः ।

४७ । उभयप्राप्ते रनिकापोः कर्त्तरि वा । (२)

[उभयप्राप्तेः ६१, रनिकापोः (न-इक, -चाप) ६५, कर्त्तरि ७१, वा ०२१ ।]

उभयोः कर्त्तृकर्मणोः प्राप्तिर्यत्रैकस्मिन् कृति तस्य प्रयोगे

(१) कृत कर्मणि षष्ठीविभक्त्यान् अधिकरणव्ययधामिनः पुनः कर्मग्रहणादिति निहंसं प्रापयति । नन्वत्र कर्त्तृकर्मणां क्रिया प्राप्तिव्यते तदाचौ तु धातुरेव, धातोश्च द्विविधा एव प्रत्ययाः, तिङ् कृतश्चेति, तत्र तिङ्प्रयोगे न लोकेत्यादिना (२।२।२०) षष्ठी-निषेधेन परिशेषान् कर्त्तृवदं सूत्रं प्रवर्तयत्येतेऽतः किं कृतोति चेदाह—कृतपूर्वी कटमित्यत्र कृतोति-क्रियापेक्षमनभिहितं कर्मत्वं कटस्याद्वेति, ततः षष्ठी सा भूदित्येतदर्थं तद्विज्ञानादित्यावृत्तये कृतोति षड्श्रुतिरिति भावः । अत्र कर्त्तृसाहचर्यात् कर्त्तापि स्वात्वे भेदेनात्यथैव गच्छते, तेन भोक्तेषाञ्च इत्यादौ क्रियाविशेषणरूपे अभेदान्वयिणि कर्मणि च षष्ठीति शब्देन्दुशब्दरः ।

(२) उभयोः प्राप्तिर्यत्रैकस्मिन् तत्रैकनिमित्तसङ्गावे—भोदनस्य पाकः, वाक्त्रयानां पादुर्भाव इत्यादौ विभक्तिविधाय। कर्त्तृकर्मणोः षष्ठीप्राप्तौ नात्र निवृत्त इति भावः ।

कर्त्तरि षष्ठी वा स्यात् । कर्मणि तु नित्यं पूर्वैरेव । आस्यर्थी
गवां दीहो अगोपालकेन अगोपालकस्य वा, शब्दानामनुशा-
सनभाचार्येण आचार्यस्य वा, विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणि-
निना पाणिनेर्वा । अनिकापोरिति किम् ? (इकण आपस्य
तयोर्न विकल्पः इत्यर्थः) भेदिका तव काष्ठीनां, चिकीर्षा रवे-
रालोकानाम् । कथं पाचयिता भुक्तं चैत्रेण मैत्रः, नात्रोभय-
प्राप्तिर्न उक्तं ख्यन्तस्य कर्म. णेः कर्त्ता मैत्रः स च उक्त एव,
दृष्प्रत्ययान्तीऽयं, तेन न लोकिनव्ययेत्यादिना षष्ठीनिषेधः ।

४८ । क्तस्य वर्त्तमानाधारयोः,—वा भावे ।

[क्तस्य ६।, वर्त्तमानाधारयोः (वर्त्तमान-आधार) ७।, वा ०१।, भावे ७।]

अत्र क्तस्य प्रयोगे षष्ठी स्यात्, वक्ष्यमाणनिषेधापवादोऽयम् ।

प्रामिपदेन चोभयप्रयोग एवाऽयं इति ध्वनितम् । उभयशब्देन कर्तृकर्मणो परामुख्येने-
पूर्वमन्त्रेण प्राप्ति नियमाद्यभिदम्, पाणिनिना कर्मण्यथ नियमः कृतः । कर्त्तृकर्मणोर्नो-
त्रिषाद्भिभावति वार्तिकेन कर्त्तव्यत्र विभाषा न तु कर्मणोर्नो नियमितं, तदनुसारतः पर-
मानोऽप्याह कर्मणि तु नित्यं पूर्वैरेवेति । अत्रैतं प्राचीनयोः काः—

“षष्ठी संभाविता यत्र युगपत् कर्त्तृकर्मणो ।

अस्त्रीविहितकर्मिणे कर्मण्येव न कर्त्तरि ॥

तस्यादीनां प्रयोगे च इयोरिव द्वि नेष्यते ।

कर्त्तृविभाषया केचित् कर्मणोऽपि तदेष्यते ॥

प्रधाने निबन्धा षष्ठी गुप्ते तुभयथा भवेत् ।

प्रधाने प्रथमाश्चित् स्युः षष्ठी कृथ्यात्तथा गुप्तेः ॥”

केचित् स्त्रीप्रत्यये कर्त्तरि विभावानिष्कल्पि, अथे तु स्त्रीभिन्नप्रत्ययेऽपि वदन्ति ।

वर्तमाने—राज्ञां मतः, राज्ञां बुद्धः, सतां पूजितः ; आधारे—
इदमेवामासितं, ग्रथितं, भुक्तं, पीतम्, गतमित्यादि ; वा भावे
—छात्रस्य हसितं छात्रेण वा, मयूरस्य हसितं मयूरेण वा ।

४६ । कृत्यस्य नोभयप्राप्तेरन्यस्य तु कर्त्तरि
वा ।

[कृत्यस्य ६१, न ०१, उभयप्राप्तेः ६१, अन्यस्य ६१, तु ०१, कर्त्तरि ७१, वा ०१] (१)

उभयप्राप्तेः कृत्यस्य प्रयोगे लक्षा षष्ठी न भवति । दुष्टा
गोः क्षीरं गोपेन, नेया अजा ग्रामं भूत्विन, गमयितव्यी ग्रामं
चैत्रो मैत्रेण ; अन्यस्य तु कर्त्तरि वा, यत्रोभयप्राप्तिर्नास्ति—
कर्त्तव्यः कटो मैत्रेण मैत्रस्य वा, करणीयं कार्यं चैत्रेण चैत्रस्य
वा । कर्त्तरिति किम् ? कर्त्तरि तु नित्यं पूर्वेष्वैव—उपस्था-
नीयः शिष्यो गुरोः । गेयादयो बहुलमिति कर्त्तर्यमीयः ।

५० । नल्लोकितव्यनिष्ठाखलार्थत्वानु-
कस्याप्यकमेः ।

[न ०१, लोकिनव्यनिष्ठाखलार्थत्वानु (ल-उ क्तिन-अन्वद-निष्ठा खलार्थ-त्वम्)
६१, उक्तस्य ६१, अपि ०१, अकमेः ६१] (२)

(१) इह कृत्यपदेन तस्यानीय स्वप्-स्वप्-वती मन्त्रते, न केलिमः, तस्य कर्त्तृकर्त्तरि
विहितत्वान् ।

(२) खः = खाडेभः तिप्, तच् इत्यादवः, उ = उकारान्ता उ, क्तु, इच्छ प्रथतवः,
क्तिप्, अन्वर्थ = ज्ञा प्रथति, निष्ठा = क्त, तवत्, खलार्थत्वत्वः = खल्, खल् प्रथतवः,

पूर्वस्यापवादोऽयम् । लादेशानां उकारान्तादीनाञ्च कृतां प्रयोगे उक्ता षष्ठी न भवति । लः—कटं कुर्वाणः, ओदनं भुञ्जानः, सोमं पचमानः, विशेषं विद्वान्, अन्नं पेचिवान् ; उ—कटं चिकीर्षुः, धनं गृध्नुः, कन्यामलङ्घरिण्युः ; किन्—भारं सासहिः, कटं चक्रिः ; अव्ययं—कटं कृत्वा, सुखं प्राप्य, मधु पायं पायं ; निष्ठा—ओदनं भुक्तमनेन ; खलार्थः—दूषत्-कारः कटो भवता ; षण्—कर्त्ता कटान् ; उकस्यापि—परंस्त्री-मभिलाषुकः ; अकमेरिति किम् ? दास्याः कामुकः । द्विषः शतुर्वा । चौरं द्विषन् चौरस्य द्विषन् ।

५१ । शक्रेणोर्भविष्यदाधमर्ष्ययोः ।

[शक्रेणोः (शक्रे इत्) ६॥, भविष्यदाधमर्ष्ययोः (भविष्यत्-पाधमर्ष्यं) ७॥]

अनयोर्दर्थयोर्णकेनोः प्रयोगे षष्ठी न भवति । भविष्यति—ओदनं भोजको व्रजति, यामं-जग्मिः, आधमर्ष्यं—सङ्घर्षं दासीः । भविष्यदाधमर्ष्ययोरिति किम् ? यवर्ष्याणां लावकः, अवर्ष्यं-कारी कटस्य । भविष्यति शकस्य तु तुमर्ष्यस्यैव निषेधो नान्यस्य, तेन शकस्य पूरकः, पुत्रपौत्राणां दर्शकः ।

उष्णं—एषां प्रत्ययानां तथा उकस्यापि उक्ता कर्तृकर्मणोः षष्ठी न स्यात्, उकस्येति विभागः कनेः कन्वश्लेषोक्तस्य यद्व्याजः । उकस्य योनि कनेः कर्तृकर्मणोः षष्ठी व्याजेवेति व्याजः । विज्ञानकीमुद्या दृष्टिति प्रत्याहारः प्रत्ययश्च, तत्र प्रत्याहारः शक्रेण शक्रेण-कानकपः मतवाजीवा कन्प्रत्ययस्येति न प्रातिशब्धः ।

५२ । तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीया वा ।

[तुल्यार्थैः (तुल्य अर्थे, ३॥, अतुलोपमाभ्याम् (अ, भ, तुला-उपमा) ३॥, तृतीया ०२।, वा ०२।]

तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात् पक्षे षष्ठी च । तुल्यशब्देषु तुल्यशब्दस्य वा, सदृशशब्देण सदृशशब्दस्य वा । अतुलोपमाभ्यामिति किम् ? स्त्रीमुखस्य तुला पद्म, स्त्रीमुखस्यापमा शशी ।

५३ । चतुर्थी वाशिष्यायुष्यभद्रकुशलसुखार्थ- हितार्थैः ।

[चतुर्थी ०२।, वा ०२।, वाशिषि ७।, आयुष्य-भद्र-कुशल-सुखार्थ-हितार्थैः ७०]

आयसायां आयुष्याद्यर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात्, पक्षे षष्ठी च । आयुष्यं ते भूयात्, तव वा ; चिरं जीवितं राक्षे भूयात्, राक्षी वा ; भद्रं, मद्रं ते भूयात्, तव वा ; कुशलं, निरामयं ते भूयात्, तव वा ; सुखं, शर्म्यं ते भूयात्, तव वा ; अर्थः, प्रयोजनं ते भूयात्, तव वा ; हितं, पथं ते भूयात्, तव वा ।

५४ । अधिकरणे सप्तमी ।

[अधिकरणे ७।, सप्तमी ०१.] (१)

अधिकरणकारके सप्तमी विभक्तिर्भवति । कटे आस्ती विप्रः ।

(१) अधिकरणसङ्घर्षे यथा — "कर्तृकर्म-यवहितानसाधाहारयत् क्रियाम्, उच्यते क्रियाम् क्रियाम् इति आस्ती-अधिकरणं व्युत्पत्तिः" इति ।

५५ । निमित्तात् कर्मसंयोगे ।

[निमित्तात् ५।, कर्मसंयोगे ७।]

कर्मणा संयोगे निमित्तात् सप्तमी भवति । कर्मणि द्वीपिन्
हन्ति, दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरं, केशेषु चमरीं हन्ति, सीञ्जि पुष्य-
लकी हतः (१) ।

५६ । कर्मणीनन्तक्तस्य । [कर्मणि ७, दन्तक्तस्य ६।]

तद्धितेनन्तक्तस्य प्रयोगे कर्मणि सप्तमी स्यात् । अधीती
व्याकरणे, पठिती तन्त्रे, भावज्ञान्तादिष्टादिक्ततपूर्वादेरिन् ।

५७ । अधिनैश्वर्ये । [अधिना ३, ऐश्वर्ये ७।]

ऐश्वर्ये गम्ये अधिना युक्तात् सप्तमी स्यात्, स्व-स्वामिभ्यां ।
अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः, अधिब्रह्मदत्तेषु पाञ्चालाः ।

५८ । उपेन यस्मादधिकम् ।

[उपेन ३, यस्मात् ५, अधिकम् १।]

उपेन यस्मादधिकं विवक्षते, ततः सप्तमी स्यात् । उप-
स्वार्यां ङीणः ।

(१) पुष्यलक. गन्धसगः । द्वीपिकर्मणोर्हन्तृगभीसोऽवयवावयविभावात् सप्त-
मासः इतरसीध संयोगः । मुक्ता फलाय कर्मिणमित्याहौ क्रियाधीपपदाद्यदर्थौ । यद-
पादानादीनःमविवयोऽपि तु क्रियोर्हन्तृगमाच' तदिह निमित्तम् ।

५६ । साधुनिपुणाभ्यां प्रशस्ये ।

[साधु निपुणाभ्यां ३॥, प्रशस्ये ७।

आभ्यां योगेऽत्रार्थे सप्तमी स्यात् । मातरि साधुः, पितरि
निपुणः (१) ।

६० । यस्य क्रिया क्रियाचिह्नम् ।

[यस्य ६।, क्रिया ०१।, क्रियाचिह्नं १।] (२)

यस्य क्रिया क्रियान्तरचिह्नं भवति, ततः सप्तमी स्यात् ।
गोषु दुग्धमानासु गतः, दुग्धास्वागतः । अर्हानर्हयोश्च ।
द्विजेषु भुञ्जानेषु वृषला आसते, वृषलेषु भुञ्जानेषु द्विजा आसते ।
क्रियेति किम् ? यो जटाभिः स भुङ्क्ते । क्रियाचिह्नमिति
किम् ? यो भुङ्क्ते स देवदत्तः ।

६१ । षष्ठी चाऽवज्ञायाम् ।

[षष्ठी ०१।, च ०१६।, अवज्ञायाम् ७।]

अनादरे गम्ये यत् क्रियान्तरचिह्नं भवति, ततः षष्ठीसप्तम्यौ
भवतः । रुदतः प्रात्राजीत् रुदति वा, क्रोशतः प्रात्राजीत्
क्रोशति वा ; रुदन्तं क्रोशन्तं अवज्ञायेत्यर्थः ।

(१)० असाधुप्रयोगे च, यथा असाधुः मातुः ।

(२) चिह्नं परिच्छेदकम् ।

६२ । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाच्चिप्रतिभू-
प्रसूतैश्च ।

[स्वामि-श्वर-अधिपति-दायाद साच्चि प्रतिभू प्रसूतैः ३।, च ०१।]

स्वाम्याद्यैर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्याताम् । गवां स्वामी, गोषु
स्वामी ; गवामीश्वरः ; गवामधिपतिः ।

६३ । आयुक्तकुशलाभ्यां तात्पर्ये ।

[आयुक्त कुशलाभ्यां ३।, तात्पर्ये ०]

तात्पर्ये गम्ये आभ्यां षष्ठीसप्तम्यौ भवतः । आयुक्तः
कटकरणे, कटकरणस्य वा ; कुशलः सेवायां, सेवाया वा ।
तात्पर्य इति किम् ? आयुक्तो गौः शकटे ।

६४ । यतो निर्द्धारणम् । [यतः ५।, निर्द्धारणम् ०१।]

यतो जातिगुणक्रियाभिः समुदासैदेकदेशस्य पृथक्-
करणं (निर्द्धारणं) ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्याताम् । नृणां क्षत्रियः
शूरतमः, नृषु वा ; गवां कृष्णा गौः सम्पन्ना क्षीरतमा, गोषु
वा ; अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमा, अध्वगेषु वा ।

६५ । विभक्तात् पञ्चमी । [विभक्तात् ५।, पञ्चमी ०१।]

विभक्तादयुक्तानिर्द्धारणे पञ्चमी स्यात् । मयुरा श्रुतिभ्यः
आश्वतरा, अन्यनरेभ्यः क्षत्रियः शूरतमः ।

६६ । प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया वा ।

[प्रसित-उत्सुकाभ्यां १३, तृतीया ०१, वा ०१ ।]

आभ्यां योगेऽधिकरणे तृतीया वा स्यात्, पक्षे सप्तमी च ।
केशैः प्रसितः, केशेषु वा ; केशैरुत्सुकः, केशेषु वा ।

६७ । लुबन्तनक्षत्राच्च ।

[लुबन्त(लुप् अन्त)नक्षत्रान् ५, च ०१ ।]

अस्मात् तृतीयासप्तम्यौ भवतः । पुष्येण पायसमन्नीयात्,
पुष्येषु वा । लुब्विशेषेऽणौ लुप । अधिकरण इत्येव, अद्य पुष्यः ।

इति श्रीःप्रणामदत्तकवी सुपदा व्याकरणे द्वितीयस्याध्यायस्य .

द्वितीयः पादः ।

विभक्ति-चक्रम् ।

प्रथमा	द्वितीया	तृतीया	चतुर्थी	पञ्चमी	षष्ठी	सप्तमी
उक्तकर्त्तरि	अनुक्ते	अनुक्ता-	सम्पदाने	अपादाने	सम्बन्धे	अधिकरणे
उक्तकर्त्तरि*	कर्त्तरि*	कर्त्तरि*				
		करणे				

* कर्त्तरि वाच्ये कर्त्तृत्वम्, कर्त्तरि वाच्ये कर्त्तृत्वम् ; कर्त्तरि वाच्ये कर्त्तृत्वम्, कर्त्तरि वाच्ये कर्त्तृत्वम् ।

सुवचननिर्णयः

सुपञ्च प्रथमादिभेदेन सप्तधा (१) प्रथमा, (२) द्वितीया, (३) तृतीया, (४) चतुर्थी, (५) पञ्चमी, (६) षष्ठी, (७) सप्तमीति। ता विभक्तयश्च प्रत्येकं एकवचनद्विवचनवहुवचनभेदेन त्रिविधाः। एकं वक्तुमिति एकवचनं एकत्वमात्रबोधकमित्यर्थः, एवं द्वित्वमात्रबोधकं द्विवचनम् बहुत्व बोधकं बहुवचनम्, बहुत्वञ्च त्रिप्रभृति परार्थावधित्वम्। अथेदानीं सुवर्था निरूप्यन्ते—

सुः	वचनानि		
प्रथमा	ए व सु	द्वि व शी	बहु व जम
द्वितीया	” अम्	” ” शीद्	” ” शम्
तृतीया	” ” टा	” ” भ्याम्	” ” भिस
चतुर्थी	” ” डे	” ” भ्याम्	” ” भ्यस्
पञ्चमी	” ” डमि	” ” भ्याम्	” ” भ्यस्
षष्ठी	” ” डम	” ” शीस्	” ” शाम्
सप्तमी	” ” डि	” ” शीस्	” ” सुप्

क्रमेणासामर्थाः।

प्र। प्रतिपदिकार्थमात्रम्, खिङ्गपरिमाणवचनमात्रञ्च, तिङ् सामानाधिकरण्यम् सम्बोधनञ्च।

द्वि। क्रियाजन्यफलाश्रयत्वम्।

द्वि। यदा कर्त्तरि—धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम्; यदा करणे—अश्रयवधानेनफलजनकव्यापारवत्ता।

च। उद्देश्यम् (कर्त्तव्या यमभि प्रैति।)

प । अवधि ।

प । सम्बन्धः शक्तिश्च ।

स । अधिकरणं तच्च कर्तृ कर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयेत् क्रियाम् । उपकुर्यात् क्रियामिद्वौ शास्त्रेऽधि करणं स्मृतम् ॥

नामनिरूपणम् ।

नामत्वं नाम सुवृत्पत्तिनिमित्तशब्दत्वं । तच्च नाम प्रातिपदिकापरपर्यायकम् । प्रातिपदिकलक्षणन्तु धातुविभक्तिभिन्नमर्थवद्द्रूपं प्रातिपदिकम्, कृतद्वितसमासान्तश्च । नामानि प्रक्रियादशायां चतुर्विधानि रूढं लक्षकं यौगिकं योगरूढभेदान् । तत्र रूढं प्रसिद्धं अखण्डशक्त्या अर्थबोधकत्वं रूढत्वमिति फलितम् यथा गोघटादः समुदायशक्त्यैव गोत्वव्यवच्छिन्नस्य बोधनात् । लक्षकत्वं नाम लक्षण्या वृत्तार्थबोधकत्वं लक्षणा च शब्दस्य काचित् शक्तिरूपा मुख्यार्थवाधे तत्सम्बन्धिममर्थं बोधयति यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापटनं गङ्गातीरस्य बोधः । यौगिकत्वं खण्डशक्त्या उपस्थापितार्थयोर्यौगिनार्थबोधत्वं यथा पाचकादौ प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पाकतत्कक्रात्रिंशिनं पाककर्तृत्वार्थबोधनम् योगरूढत्वं तु तथाभूतयौगिनार्थबोधकत्वे सति समुदायशक्त्या विशिष्टार्थबोधकत्वं यथा पङ्कजादेः ।

नामार्थनिरूपणम् ।

उक्तं हि हरिणा एकं द्विकं त्रिकञ्चाऽथ चतुष्कं पञ्चकं तथा । नामार्था इति सर्वेऽस्मी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः । एकं जातिः जातिरेवैका नामार्थः जातिस्तु गवादिषु गोतृादिका इत्येकः पक्षः । द्विकं जातिर्व्यक्तिश्च, अत्रापि मतद्वयं जातिव्यक्तयोः पर्यायेणैव नामार्थता कदाचित् जानीरेव तदाचिच्च व्यक्तौरेवेत्येकः । तयोः सम-

ज्ञयेन बोधइत्यपरः । व्यक्तिबैकत्वप्रतिपादिका । त्रिकं लिङ्ग
सहितं प्रागुक्तद्वयम् चतुष्कं संख्यासहितं जात्यादित्विकम् । पञ्चकं
कारकसहितं पूर्वोक्तं चतुष्कं । तदेतदन्यत्राप्युक्तं “स्वार्थो
द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च संख्या कर्मादिरिव च । अमी पञ्चैव लिङ्गार्थास्तु यः
केषाञ्चिदग्रिमा इति । चतुष्कादिमतद्वये विभक्तौ निरर्थकत्वं द्योत-
कत्वं वेति बोध्यम् । तथाहि द्योतिका वाचिका वास्युर्हित्वादीनां
विभक्तयः । स्याद्वा संख्यावतोऽर्थस्य समुदायोऽभिधायक इत्युक्तं
विभक्तेर्द्योतिकताया एव स्वीकारात् ।

सुपद्य व्याकरणम् ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य ।

द्वितीयः पादः ।

१ ॥ सुप्तिङन्तं पदम् ॥ (१)

सुप्तिङन्तं (सुप् तिङ् च) १। पद ०१॥

१ सुप्तिङान्तौ यावत् तावत् पदसंज्ञं भवति । देवाः, क्षेमं, दिशन्तु, वः । २ अन्तर्वर्तिनो विभक्तिमात्रित्य पदत्वम् । तेन वाक्कलहः । समासे नोत्तरपदान्तविधौ, परमवाचौ, परमशक्तिर्हो, परमगोदुहो परमदण्डिनौ कुत्व, घत्व, ङत्व, नलोपा न प्राप्ताः ।

२ ॥ नः क्येडौ ॥ नो ङा क्ये, ङा, क्येडौ (न ङि) ०। (२)

अङ्गि विषये क्यप्रत्यये नान्तएव पदसंज्ञं स्यात् । राजीर्यति ।

(१) सुप् च तिङ् च सुप्तिङान्तावकावयवौ यस्य तत् सुप्तिङन्तं । तिङ्माहचर्यात् सुप्पदेन प्रत्याहारी ङङ्गते न पुन सप्तमीवङ्गवचनम् । —अथवा प्रत्याङ्गयते स्यसत्ते पञ्च ङङ्गते अनेमिति सर्वोपसंहासकं किमपि प्रत्याहारपदनाभिषेयम् । अत्र सप्तविभक्तिनामन्ते यत् सुप्तिङ् भूयते तदीपोपलक्षणीभूतं सर्वोपसंहासकत्ववृत्तव्यम् । यथा राजा अस्मिन् इत्याहं तदुपलक्षितस्य समूहस्यैव गमनमवगमयते । ननु विषये विशेषणमिति आयात् विनायकशब्दं सुप्तिङन्तं लभ्यते किमन्वयङ्गवेन ? नैवंवादीः पदसंज्ञायां चन्वयङ्गं चापयति चन्वय संज्ञाविधौ तदन्वयविधिर्नास्तीति । तेन अस्मिन् विरिष्वज उकारमात्रं घिसंज्ञं न तु तदन्वय । ननु चन्वयङ्गीऽन्वयवचनः तस्य अस्मिन् सुप्तिङ्गोः पदान्वयवत्तयुक्तं न पुनर्लुप्तवीरिष्वजङ्गो अन्वयमिति नोभित्वादि । पञ्चमाशपञ्चिकाकारणं सुप्तिङ्गान्तौ यस्य इत्येकस्य सुप्तिङ्गान्तौ भवतः । अस्मिन् इति सुप्तिङ्गान्तौ चन्वयवत्तयुक्तं न भवति अतस्तद्वीरिष्वजङ्गं यावदिति सव्यामितिङ्गत्वेन वाक्यमिति वदति ।

(२) क्ये — अत्र न क्य च्चान्ताविति वदन् । अन्तर्वर्तिनो विभक्तिमात्रित्य पदत्वं

राजायते पदत्वान्नलोपः न इति किम् ? वाच्यति, तपस्यति, पुंस्यति
न कुत्व-विसर्ग-सलोपाः प्राप्ता, अडावितिकिम् ? राजनीवाचरति
राजन्यति गुरौ ।

३ ॥ सुप्तञ्चितेऽयचि ॥

सुप्तञ्चिते (सुप् तडित) ७, अयचि (न य् अच्) ७ ।

३। याद्यजादि वर्जिते सुप्तञ्चिते परे पूर्व्वं पदसंज्ञं भवति । राज्ञा, राजभ्याम्, राजत्वम्, राजतमः ; अयचीति किम् ? साच्चि-साधुः सामन्यः राजानौ ।

४ ॥ न तसौ मत्वर्थे ॥

न १। त सौ १४, मत्वर्थे (ननु अर्थ) ७ ।

मत्वर्थप्रत्यये तान्तसान्तौ पदे न स्याताम् । मरूत्वान्, यशस्वी ।
वति नभोऽङ्गिरोमनुषः । वति ७। नभोऽङ्गिरोमनुषः नभम्, अङ्गि-
रम्, मनुषः ६।० वति नभ आदेश (पदत्वं न) नभइव नभस्वत्,
अङ्गिरस्वत् मनुष्वत् ।

५ ॥ यचि भमसादिस्थाने ॥

यचि । (य् अच्) ७, भम् ०२१, असादिस्थाने (ज सादिस्थान) ७ ।

यादावजादौ च परे सादिस्थानवर्जिते पूर्व्वं भसंज्ञं स्यात् ।
यि गार्भ्यः, अचि-राङ्ग-भत्वादलोपः, असादिस्थान इतिकिम् ?
राजानौ, सामानि ।

सिध्यति प्रत्ययलोपे प्रत्ययैल्लक्षणादिति आयात् तत्त्व सतिरुक्त्वाविति तर्कं संन्यास्य परसञ्ज्ञा
सिद्धी-किसमेवेताद्य आनृत एवेति सिद्धं तद्व्यतिरिक्तानिर्णयार्थः तेन भाव एव नाभात ।
वाङ्मामिच्छति वाचिवाचरतीति वाच्यं (२।१।१७) अत्रमाम्नाव्यायादिति (२।१।१७) उपपत्त्या
दाचारोऽपिवाच्येति वाच्यत्वात्, (२।१।१७) वाच्यीत्य इत्यवर्णसंज्ञः ; (२।१।१८)
अत्रस्य दीर्घोऽङ्गत्वात्तन्नामुक इति दीर्घः ।

६ ॥ शिः सुट् चास्त्रीवस्य सादिस्थानम् ॥ (३)

[शि (१), सुट् ०११ च ०११, अस्त्रीवस्य ६१, सादिस्थानम् (१)]

जशशसोः शिरनपुंसकस्य सुट् च सादिस्थान-संज्ञकी भवत ।

शि-कुण्डानि, सुट राजानौ, पुमान्, पुमांशौ सादिस्थानं दीर्घं
पुंसः पुमानसच ; अस्त्रीवस्य सुडितिकम् ? साम सामन्त्री, न
दाघः ।

॥ उदितौ घिः सख्यसमासपतिवर्जम् ॥

[उदितौ उत इत १॥ घि (१) सख्यसमासपतिवर्जम् (सखि अयसमासपति-
वर्जम्) ०११]

उदितौ घिसंज्ञकी स्याताम् । वायुना, अग्नेः, मतौ सख्य
समासपतिवर्जमितिकम् ? सख्या, सख्ये, बहुसख्या, पत्या पत्ये
पत्युः, समासे तु भवत्येव शीपतिना, उमापतये । (४)

८ ॥ स्त्री स्त्रीयूचानियुवौ नदी ॥

[स्त्री ०११ स्त्रीयू ०११, च ०११, अनियुवौ (न इयू उव) ११, नदी ०११]

स्त्रीशब्दः, स्त्रीलिङ्गावीदृती च इयुवोरविषयौ, नदीसंज्ञकी-
भवतः । स्त्रीयूषत्यविभक्तिक निर्देशः स्त्रियै, हेस्त्रि, हेनदि, हेवधु,
धोवस्त्रे, यत्राग्व । अययवस्त्रोविषयत्वात् पुंस्वेऽपि (५) - अति-
नक्षत्रं विप्राय, बहुपुंयस्यां विप्रै । क्वं क्वी । नारीमिच्छतो-
नारीवहाचरतो वा नार्थ्याः विप्रस्य । अनियुवामितिकम् ? हे श्रोः
हे भ्रूः ।

(०) स्त्रीपुं मयोरेति वक्तव्यं अस्त्रीवस्येति कथनं ज्ञापयति प्रत्यक्षप्रतिषेधपि नञसमास-
मार्गिकत्वं तेनाऽप्येवमशक्येतादिसिध्यतीति कथ्यते । पाणिनिना सर्वनामस्यावसितुक्तं ।

(४) बहुयुक्तात् स्त्रीनायाः पतयं जन इति । विप्रदेशा स्त्रीरथये (३१।१०) इत्येव
मादय ।

(५) अययवस्त्रोविषयत्वात् पुंस्वेपीति अयमर्थः, अतिलक्ष्मणश्चस्यस्त्रावाविषय इति
श्रीशब्दः स्त्रीनायकत्वाद्गटीत्व । अस्त्रीवस्येति वक्ता समास अययवस्त्रोविषयत्वात्

६ ॥ वाम्ङितोः सि युवावस्त्री स्त्रीत्वं हि ।

[वा०११, वाम्ङितोः अ, सैयुवी (सि-इय् उक्) १४, वस्त्री (व-स्त्री) ०११, स्त्रीत्वं ०१, हि०११]

०१ वामिङ्ङिति च परे स्त्रीत्वम् सैयुवी नदीसंज्ञकौ वा भवतः ।
स्त्रियां स्त्रीत्वम् ; भ्रुवाम् भ्रुवाम् ; स्त्रिये, स्त्रिये ; भ्रुवे, भ्रुवे ;
स्त्रियां स्त्रियि ; भ्रुवां भ्रुवि । ङितिङ्ङस्त्री च, (घेरपवाद्) ॥
मस्त्रे, मतये ; धेन्वे, धेनवे ; वस्त्रीतिङ्ङिम् ? स्त्रिये, स्त्रीत्वएवेति-
किम् ? अति स्त्रिये विप्राय, सुमतये ।

१० ॥ चिङ्कार्यमित् । (चिङ्कार्यं (चिङ्, -चर्ष) १०११, इत् ०११) (६) १०

चिङ्प्रयोजनमित् संज्ञं भवति । एतीति, इत् सन् यङ्
क्लिप्सिषी सर्वावित्यादि ॥

दोलं तथा क्वं प्रताये क्विपि सति चययवस्त्रीविषयत्वाद्दोलं' नारीमिच्छति नारीवदा
चरतीति वा क्वच् क्वडिन्वात् क्विपि ततीइतः (३।३।२१) इत्कार लोपः, योविङ्ङलोतिथ
लोपः ततीनारीति स्थितस्य च्छेदक वचनं नार्थाः । यच्च वाचकविधेरियुवी न प्राप्नु-
तत्वापि नदीत्वमिति क्लमवीचरः यथा ३ प्रथि, हेवर्षांम् ।

(६) यत्प्रथितं चिङ्कार्यनामं तद्विद् सन्प्रकीर्णकारिणी चादिङ्ङत्वात् जष् षीट्,
ग्रस, टा, डे, क्वीत्यादिभ्यस्तुसर्भेयम् । उभूयति भविनुमिच्छतीति सन्, मनिपचमुपादे
रितीङ्ङिविधः (३।३।१११) इत् इत्पान्ताच्चेति (३।१।६) कित्संज्ञा । न विभक्तौ तुल्याः ।
२-६।३। इति पाणिनीय सूत्रात् तिमन्निष्यावागन्तवर्गसंस्कारमकाराणांमिप्ततिषेधात्
'जम् इत्वात् संस्कारस्य नैव' । एवमत्रापि चमङ्ङत्वात् ॥३।१।८ तद्वितवर्णं
प्रतायाथा च, च, चवर्षी इतः सुः । इति पाणिनीय सूत्रात् ग्रसः ऋहीत्संज्ञा ।
एवमत्रापि । चिङ्कार्यमित् इत्वात् चिङ्ङुप्रयोजनस्य इत्संज्ञा ज्ञेया । तच्च
चिङ्ङुप्रयोजनं त्रिविधं (१) सन्द्द्विनिरासः यदि असन्दीर्घकारककारी चिङ्ङु प्रयोजनकी
न स्यात्वात् तदा क्लमं जम्ङ्ङीः काक्केर्दे सन्द्द्वः स्यात्, एकसाहचर्येण न क्लमं च्छे-
र्षम् । (२) तदादीपव्यतिष्ठ काक्के प्रवृत्तिः, यदि कुपचच् इत्स्य सुकारणकारणद्वयीव क्लमः
सुसुदादिभिः श्लिभ इति श्लिभः स्रितिव्यादिनाक्केर्षदं चिङ्ङिर्दादिरित्यात् न स्यात् । (३)
क्लमं च्छेर्षम् चिङ्ङुत्संज्ञः कित्सुनाही च पकारोद्वीचापि सन्द्द्विनिरासार्थाः नापि
चिङ्ङीव्यविभक्तं न नार्थायाः श्लिभु प्राक्पान्तरप्रतिष्ठीयत्संज्ञार्थाः, इतिवीची चम् ।

११ ॥ इतोलीपः । (इतः ६, लीपः १।)

इत्सञ्जकस्य लीपः स्यात् । वुभूषति, संवित् ।

१२ ॥ सुपोलुगव्ययात् । [सिपः ६, लुक ०२।, अव्ययात् ५.]

अव्ययात् परस्य सुपोलुक स्यात् । स्वः प्रगतः, च, वा, वै, विप्रवत्, क्त्वा, कर्त्तुं, उच्चैःकारम् ।

१३ ॥ ऐकार्थे च । (७) [ऐकार्थं ७।, च ०२]

एकार्थे भावे सुपोलुक स्यात् । पुत्रीयति, हंसायते, राजपुरुषः, वीर्ष्वशालः ।

१४ ॥ सूत्रे बहुलम् । [सूत्रं ७।, बहुलम् ०२]

सूत्रं क्वचित् सुपोलुक स्यात् । स्त्रीयू इत्यादी ।

१५ ॥ अव्ययीभावादनतः । (८)

[अव्ययीभावात् ५।, अनतः (न-अत्) ५।]

(७) परस्परं सम्बन्धानां पदानां यौग्यकार्थं इति शब्दानां शक्तिः । औचित्यादेकार्थं इति यैकार्थमुपपद्यते । ऐकार्थमापन्नेषु पदेषु प्रत्ययेषु च सुपीक्ष्यन्ते । पीक्ष्यशालः पूर्वसर्गां शालायां भव इति वाक्ये सुप्सुपाठनास अथवा पूर्व्या चासी शाला पूर्वशब्दस्यास्त्रीपुं स्यात् तसर्गां भवः इत्याद्य ।

(८) इह स्वं रूपं शब्दसौम्येति न्यायादव्ययीभावपदेनाव्ययीभावसमास एवोच्यते । विधये विशेषण (११।३२) इति न्यायादनत इत्यनेनादन्तोऽव्ययीभावीत्युच्यते । ननु कथं बहुपदिः, अव्ययबहुः इत्यादी न विभक्तिलीप इति सत्यं गीचसुप्रत्ययीर्त्वे कार्यं संभवति इति न्यायान् वञ्चनीहरन्वपद्रमसानतादव्ययीभाकार्थं गीचसर्गां स्यात् । परमोपापीत्यादी कर्मधारयस्वीत्तरप्रदाधानात् विभक्तिलीपः स्यादेव । नामापदार्थे शब्दानुकरणे च । इति संवित्तसारस्य अन्वयेषु दृष्टान् सुपीक्ष्यविषयसम्बन्धनापदार्थे वर्णमानात्, शब्दस्यानुकृती प्रयुक्ताश्च पूर्वस्य अव्ययमात्रेषु न भवति । सार्थं तु अव्ययी च ; अनापदार्थो वञ्चनीहरिति । प्राक् इति प्रकृत्योऽव्ययं शब्दानुकृती मयुक्तं, एवै शान्तमधिकं शैव च शान्ताधिकं, अरतिक्लान्ता अतिस्वरः । अनापदार्थोद

अव्ययीभावात् सुपोलुक् स्यात् । उपाग्नि, अग्नि, अमतरिति
किम् ? उपकुम्भम् ।

१६ ॥ अतोऽमपञ्चम्यासृतीयासप्तम्योश्च वा । (६)

[अतः ५।, अम०१।, अपञ्चम्या (न-पञ्चमी) ६।, तृतीया-सप्तम्योः ६४, अ०१।; वा०१।]

अदस्तादव्ययीभावात् सुपोऽम् भवति । उपकुम्भं, अपञ्चम्या
इति किम् ? उपकुम्भादागतः । तृतीयासप्तम्योश्च वा उपकुम्भेन
उपकुम्भं ; उपकुम्भे, उपकुम्भं वा । व्यवस्थितविभषया ऋद्धि-
नदीसमासे नित्यम् सप्तम्याः सुमद्रं उम्भत्तगङ्गं धेहि । अत
इति किम् ? उपाग्नि ।

१७ ॥ हलङ्गापः सुलोपोदीर्घात् । (१०)

[हलङ्गापः (ङल्, ली, चाप्) ५।, सुलोपः १।, दीर्घात् ५।]

नात्र लुग्भवत्येव । परमसः पतति, इन्द्रस्यसिद्धतीति (इन्द्रस्यस्यनाम्निन् तिष्ठतीत्यर्थे .
इति गीयीचन्द्रः ।

(६) न पञ्चमी अपञ्चमीति नृत्वान् क्रियासापेक्षेणापि नञा तत् पुञ्चः, न तु
वङ्गमीहिः तथासति कप्समासानापत्तिरिति केचिन्, अस्माकं मते वङ्गमीहिरेव सना-
सुान्तविधेरनित्यत्वान् न कप्, अपञ्चम्या इति सुपोविशेषणं स्त्रीत्वेऽपीति नदी संज्ञा, अर्प-
ञ्चम्या इति प्रतिषेधः असप्य न तु लुग्भावस्य तेन पञ्चम्याऽऽम्, लुक् च न भवतः उपकुम्भा-
दिति तृतीयासप्तम्योश्च वेति च शब्दो वाक्यभेदे, अग्निनदी-समासे नित्यं सप्तम्या इति तत्प-
ञ्चम्, तेन संज्ञासमासेऽपि तथाच अङ्गाप्येनदीसंज्ञाव्ययीभावादाद्यः सप्तम्या इति
‘श्रीपतिसूचम् अङ्गाप्ये’, नदीवाचिना, निरयया जन्मना वा एक लक्ष्यः सन्तानिर्वाहः यत्र
वेद्याकरचर्वाः वसिष्ठवर्गः, तत्रभवेवांश्यासं रव्ययीभाव समासादित्यं सप्तम्या अम् भवतीति ।
कश्चिन् अग्निनदीसमाससंज्ञावयवेष्वीनित्यमिति पृष्ठः । मद्राणां लक्ष्यः सुमद्रं
उम्भत्तगङ्गा यस्मिन् दीर्घे उम्भत्तगङ्गं उपाधि अग्नेः सनीपमिति वाक्यम् । वङ्गलवङ्गान्
सुमद्रं सुम्भत्तगङ्गादी नित्यमम्भाव इति चिन्तान्तर्धीसुदी ।

(१०) ननु अप्यापी क्षतएव दीर्घो तत् किं दीर्घेति विधिषेनेतत्ताहः वङ्गमीहानना

इलन्तादेः सुलोपः स्यात् । वाक्, नदी, मासा । चाप इति
 द्यापतापादेरेकदेशस्यापि ग्रहणम् कारीषगन्ध्या देवता । इल-
 ङ्राप इति किम् ? धोः, लक्ष्मीः शुभंयाः, दीर्घादिति किम् ? निर्वा-
 राणसिः गोस्त्रियोरन्यार्थे (४।३।११५) इति ऋस्वः घृतमालः ।

१८ ॥ एङ्ङस्वात् सम्बुहेः ।

[एङ्ङस्वात् ५।, सम्बुहे. ६।]

एङ्ङस्वात् सम्बुहेः सुलोपः स्यात् । हे वाले, हे वायो हे
 विप्र ।

१९ ॥ ऋस्वस्य गुणो वातु क्लीवे । (११)

[ऋस्वस्य ६।, गुणः १।, वा ०२।, तु ०२।, क्लीवे ७।]

सम्बुहि सम्बुन्धिनो ऋस्वान्तस्य गुणः स्यात् । हे कवे, हे धेनो,
 हे कर्त्तः, वातु क्लीवे हे वारि, हे वारि वा, हे कर्त्तः, हे कर्त्तृ ; वा
 कथं हे नदि ? ऋस्वविधानसामर्थ्याच्च गुणः ।

२० ॥ मातुर्मातोऽर्हतपुत्रार्थेऽकपि । (१२)

[मातुः ६।, मातः १। अर्हतपुत्रार्थे (अर्हतपुत्र-अर्थ) ७।, अकपि (न कप्) ७।]

पदार्थे वाच्ये गोस्त्रियोरन्यार्थे इत्यनेन (४।३।११५) निर्वाणसिः घृतमाल इत्यादी
 ऋस्व अन्ते एकदेशे विकृतमनसोऽवतीति न्यायान् तथैर्यथाक्रमं ङीत्वात् चाप्लं वा न मष्टं
 भवति, किन्तु दीर्घत्वमेव तत्र हीर्षेति विशेषणाभावे निर्वाणसिरित्याद्याकपि सुलोपः
 प्रभवति ।

(११) ऋस्वस्य गुणः—सम्बुद्वाविति विषयसप्रती । दीर्घान्त-सुतन्, वरतन् शब्दयोस्तु
 मयाक्रमं सुतन् वरतन्वितिकपम् सुतन् सतः मलकरणाय ते, वरतन् सम्भवदन्ति फुङ्कटाः ।
 इति क्रमदीर्घरः । न पञ्चादीरित्त्वं संक्षिप्तसार एषं हे पन्थाः हे मन्थाः हे सभुन्थाः इत्या-
 दाहरणानि । सम्बुद्धी प्रान्तान् विधीन् गुणएव वाभति तेन हे कर्त्तः हे लक्ष्मी इत्यादी आत्-
 म्भवेति चाङ्ङं बाधित्वा गुण एव ।

(१२) मातुर्मातः पुनेऽन्यपदार्थे मातुर्मातो इति क्रमदीर्घरः । मातो लुतिः मातु-

अर्हत् पुत्रार्थे मातुः सम्बन्धे मातः स्यात् । हे गार्गीमातृकं
घन्योसि प्रकपीति किम् ? हे गार्गीमातृक ।

॥ २१ ॥ ऋस्वोऽम्बार्थनदीपुंचतुरनडुहाम् ।

[ऋस्वः १।, अम्बार्थ (अम्ब + अर्थ), -नदी, -पुम्, -चतुर, -अन डुहाम् ६॥]

सम्बुद्धेरेषां ऋस्वः स्यात् । हे अम्ब, हे अक्व, हे अक्व, हे अत्त ;
नद्यादेः हे नदि, हे लक्ष्मि, हे वधु, हे पुमन्, हे प्रियचत्वः, हे अनडुन् ।
भ्रुवक्षान्यपदार्थे । हे सुभ्रु ॥ डलकवतीनामम्बार्थानां निषेधः । हे
अम्बाडे, हे अम्बाले, हे अम्बिके । नदीतिकिम् हे श्रीः, हे भ्रूः
हे घीः । *

२२ ॥ एदापः । [एत् ०१, आपः १ ।]

सम्बुद्धे राप एङ्गवति । हे वाले ।

२३ ॥ भवङ्गवद्वचवताम्बा वन उस् । (१३)

[भवन्, भगवन्, अघवताम् ६॥, वा ०१, वनः ६, उस् ०१ ।]

एषां सम्बुद्धेर्वन उस् वा स्यात् । हे भोः, हे भवन्; हे भगोः,
हे भगवन्; हे अघोः, हे अघवन् ।

श्रुतिः श्लाघ्यगुणतया महाकुलसम्भूततया वा मातृत्वं तिर्गम्यते तर्हि च पुत्रमपि श्रुति
भवंतिती । गीर्गीचन्द्रः कपितु हे गार्गीमातृकः ।

* भ्रुवद्विति वङ्गश्रीही कश्चित् तत्पुरुषे च भ्रु, शब्दस्य ऋस्वः ।

(१३) अम्बयोऽपि भोः शब्दोक्ति तेषां भो प्राङ्गाणि, भोदेवदत्ता तथाच भाष्यम् अम्बयमेव
भोः शब्दो नैवा भवतः प्रकृतिरिति भगोः शब्दस्याघोः शब्दस्य चास्त्वत्त्वं चतुर्थस्यां वावस्थितं
सम्बन्धे भगोदेवदत्ता अघोमनुष्या इति स्यादेव ।

२४ ॥ उशनःसीनी वा लुग्व्वा च । (१४)

[उशनः सः ६।, नः १।, वा ०१।, लुक् ०१। वा ०१।, च ०१।]

उशनः सम्बुद्धेः सस्य नोवा स्यात्, लुग्वाच हे उशनन्, हे उशनः
हे उशनः ।

२५ । प्रचेतसोराजनि रो वा । (१५)

[प्रचेतसः ६।, राजनि ७।, र १।, वा ०१।]

• सम्बुद्धेरस्य राजनि परे सोरोवा स्यात् । हे प्रचेताराजन् हे
प्रचेताराजन् । सम्बुद्धेरिति गतम् ॥ "

२६ । अष्टन आद्वा सुपि ।

[अष्टनः ६।, आत् ०१।, वा ०१।, सुपि १।]

सुपि अष्टनः सम्बन्धिनो नस्याद्वा स्यात् । अष्टी, अष्ट वा अष्टाभिः
अष्टभिर्वा, अन्यार्थेऽपि प्रियाष्टाः प्रियाष्टी, पक्षे प्रियाष्टा प्रिया-
ष्टानौ प्रियाष्टानः ।

(१४) प्रचेतसोराजनि-प्रकरणनियमात् राजन् शब्देऽपि सम्बुद्धि विषय एव याञ्च ।
अथवा राजनीति सम्बुद्धिविषय एव नेह भवति हे प्रचेताराजासि ।

(१५) सम्बुद्धि उशनसस्मिन् मान् तथानान् मथाप्यद्मामिति वाच्यमिति ।

२७ । जश्शसोरष्टाभ्य औः स्वार्थे ।

[जश्शसोः ६। अष्टाभ्यः ५।।, औः १।, स्वार्थे ७।]

कृतात्त्वादष्टन्-शब्दात् जश्शसोरौः स्यात् । अष्टौ, अष्टौ, पर-
माष्टौ स्वार्थ इतिकिम् ? प्रियाष्टा विप्रः ।

२८ । डतिष्णानसंख्याभ्योलुक् ।

[डति षन् (घृ-ष्-अन्), संख्याभ्यः ५।।, लुक् ०१।]

डति प्रत्ययान्त, घकारनकारान्ताभ्यः संख्याभ्यो जश्शसोर्लुक्
स्यात् ॥ कति, सन्ति कति पश्य, षट्, प्रश्च, सप्त, नव स्वार्थइत्येव
प्रियकतयः प्रियकतीन्, प्रियपञ्चानः, प्रियपञ्चजः । //

२९ । अम्यतैकः पूर्वोऽक् ।

[अमि ७।, अता, ३।, एकः १। पूर्वः १।, अक् ०१।]

अमि परे तस्य अता सह पूर्वोऽगिको भवति । देवं, कविं,
धेनुं, गन्धं वन्धुं ।

३० । शसि दीर्घः पुंसि तु सख नोऽगवादेः ।

(शसि ७। दीर्घः १।, पुंसि ७।, तु ०१।, सः ६।, च ०१।, नः १।, अगवादेः (न-
गवादि) ६।)

शसि परे तस्य अता सह पूर्वोऽग् दीर्घो भवति । जाया, नदीः,
वधूः, धेनुः मातुः ; पुंसि तु सख नः विप्रान्, कवीन्, वायून् अगवादे
रिति किम् ? गाः स्तुङ्गान्, † अज्जाः, अये गाः, उदधिक्राः ॥ हाहा-
स्तुवा ॥ हाहाः हाहः, हाहान् वा ।

† तुङ्गामिति विशेषणं पुंसप्रतिपत्यर्थम् अजा इत्यादि अप्यजायते, अये गच्छति,
उदधिं क्रामति इति वाक्ये क्रिययोर्वङ्गलमिति पञ्चमलोपोदीर्घश्च ।

३१ । नामि । (नामि ७)

आमादेरे नामिपरे पूर्व्याऽग दीर्घो भवति । देवानाम्, अग्नी
नाम्, वधूनाम्, धेनूनाम्, पितृणाम् नामीति किम् ? कर्मणाम् ।

३२ ॥ नृणाम् वा ॥ (नृणाम् ०१ वा ०२) (१६)

नृशब्दस्य दीर्घो वा स्यात् । नृणां नृणाम् वा ।

३३ ॥ न तिसृचतस्रोः । (न०१, तिस्र, चतस्रोः ६५)

अनयोनामि न दीर्घः । तिसृणाम्, चतसृणाम् ।

३४ ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतस्रावचि तु
रान्तावनामि ।

(त्रि, चतुरोः ६५, स्त्रियां १, तिस्र, चतस्रो १५, अचि १, तु०१, रान्ती १५, अना
मि (न-चाम् १) (१७)

ल्लिङ्गे त्रिचतुरोः स्थाने तिसृचतस्री भवतः । तिसृभिः,
चतसृभिः, अचितु-रान्ती तिस्रः चतस्रः आमि निषिद्धौ तिसृणां
चतसृणां स्त्रिया अनल्लिङ्गत्वे च प्रियास्तिस्री यस्य स प्रियतिसा,
प्रियचतसा, प्रियतिस्री प्रियचतस्री, नानल्लिङ्गस्य स्त्रीत्वं प्रिया
त्रयोयस्यः सा प्रियत्रिः, प्रियचत्वाः स्त्री ।

(१६) नृणामिति घटनानुकरणं सुप्रथमैकवचनानां पदं । तेन पक्षे दीर्घा-
भावः ।

(१७) स्त्रील्लिङ्गे वर्तमानयोस्त्रिचतुरीरित्यन्वयात् स्त्रियामिति त्रिचतुरीर्विशेषणम् ।

३५ ॥ आमोनां रषनान्त-संख्या-ऋसिनद्यापस्वै स्त्रयश्च । (१८)

(आमः ६।, नास् ०२।, र-ष-नान्त संख्या. ऋस्व, नद्यापः (नदी, चाप) ३।, त्रैः ६।, त्रयः ३।, च०२।)

रेफ, षकार, नकारान्त संख्याभ्यो, ऋस्वान्तात्, नदीसंज्ञकाश्च, परस्यामो नामादेशो भवति । र-ष-नान्त संख्याभ्यः स्वार्थएव-चतु-र्णाम्, षष्ठ्याम्, पञ्चानाम्, परमपञ्चानाम्, नेह प्रियपञ्चजाम्; ऋस्वात्-विप्राणाम्, कवीनाम्, वायूनाम्, तिसृणाम्, नद्यादेः—नदीनाम्, लक्ष्मीनाम्, नारीणाम्, भीरूणाम्, आपः खड्गानाम् त्रैस्त्रयश्च स्वार्थएव त्रयाणाम्, नेह प्रियत्रीणाम्; एभ्य एवेति किम् ? खलपाम्, यामन्याम्, हाहाम् ।

अचि तु रान्ताविति आमोऽनास्मिन् अचि रान्ती तिस्रश्चतस्रावतेऽत्रवंप्रथमैर्भवतः । ननु इको यणचोत्पन्नेनेव रान्तादेशे सिद्धे किं पुनरेतेनेति चेत् न इकोयणचोत्पन्ना वाचकाणि स्युती डौटोः प्रथतीनि घानि सूत्राणि सन्ति तेषामपि वाचकार्थं । न तु आमोनामादेशस्य नित्यत्वात् अजादित्वाभावात् नरेफ प्रवृत्तिरस्ति कथं निषेध प्रवृत्तिरिति चेत् न नित्यादन्तरङ्ग इति न्यायादन्तरङ्गः प्रकृत्याशिसादेशः प्रत्ययादेशं वाधितुमिष्टः । अतएव न तिस्रश्चतस्री-रिति दीर्घनिषेधोयुज्यते । नामीति (न-आमि) वक्तव्ये यदनामीतिसमस्तं निर्दिष्टं तन्मन्त्रापयति नकारोपलक्षिते रेफान्तादेशेन प्रवर्तते । तेनान्यापि यानुभागमनकारी-पलक्षिता आतिस्तवार्पि न प्रवर्तते प्रियतिस्रशी कुले । यदा विचतुरीः स्त्रीलिङ्गयोः समासादन्यलिङ्गता तदापि तिस्रश्चतस्रादेशः, अन्यलिङ्गयोस्तु समासात् स्त्रीलिङ्गले निषेधः ।

(१८) रष, षश्च, नद्य—रषणा स्त्रीऽन्ने यस्याः सा रषनान्तपु सा चासी संख्या चेति कथा, तदी इन्वः, ननु विधयेविशेषणमन्यमिति न्यायात् रषनान्तसिद्धेः किमन्ययहणेनेति चेत् मैवं सुर्वेच इन्वसमासनिरासार्थं । रषनान्तसंख्याभ्यः स्वार्थएव परमपञ्चानामिति कर्मधा-रयस्त्रीत्तरपदप्राधान्यात् । त्रैस्त्रयः स्वार्थएव ।

३६ । टानास्तियामदीघेः । (१९)

[दा ०१, ना १, अस्तियाम् (न-स्त्री) ०], अदीघेः (अदस-घि) ५ ।]

अदसीध्यन्ताच्च परष्टा ना स्यात् । असुना, वायुना, मधुना पत्रे
विप्रतिषेधे नुम् न भवति । अस्तियामिति किम् ? असुया इत्या ।

३७ । अतष्टाभिसुडेडसिडसामिनणैस्
यात्स्या अनवलोपे । (२०)

(१९) टा इति प्रथमेक वचनान्तं पदं, अदीघेरिति समाहारद्वन्द्वस्याऽपि सूत्रे लिङ्ग-
वचन सतन्वमिति न्यायात् पक्षम् । मधुनेत्यत्र विप्रतिषेधे परं कार्यं कश्चिन् पूर्वमिति,
व्याख्यातं, तेन मधुशब्दान् परत्वात् प्राप्तिऽपि नुम् निषिध्यते । अथोभययापीष्टसिद्धेः किम्
नयः कल्पनयति चेत् मैत्र, रायमतिक्रान्तेन कुलेन अतिराणेत्यसिद्धेः ; न च वाच्यम्
सन्निपातलक्षणत्वाच्च न भविष्यतीति, तस्यानित्यत्वात् । सन्निपातलक्षणी विधिरनिमित्तं
तद्विघातस्येति परिभाषा. अस्यार्थस्तु यं दृष्ट्वा यस्य सम्भवः स तस्य सन्निपातः सः
(सन्निपातः) लक्ष्यते येन स विधिलक्षितस्य न निमित्तं भवति । यथा रायमति-
क्रान्तेन कुलेन श्खीनपंसके प्रातिपदिकान्तस्येति श्खं श्खत्वे पुनरेवैष्येव
भवतीति प्रेकारस्थिकारी श्खः अतिरि प्रकृतेः टा ना कृते हलि परतः एकदेशविल्लत-
मनन्ववद्भवतीति नप्रायात् स्थानिवद्भावाच्च इकारस्थाने आकारः अतिराणेत्यसिद्धेम्,
अत्र सन्निपातलक्षणविधिः टानाकृते आस्त्वविधिः स नुम्विघातस्य न निमित्तं भवि-
तुमर्हति अतोऽत्र नुमेव, न तु ना इत्याशङ्कया तस्यानित्यत्वादिति, प्राह, "इच्च नुम-
सहितटामीचेति संक्षिप्तसारमन्त्रम्, स्वादिहले परे नुमसहितयोऽटामीच्च परयोः
रैशब्दस्य इकार आह्वयति इकारस्य स्थानित्वादेव क्लीवे विघातं नञ् क्लीवे रैशब्दस्य
इकारः सम्भवति । इति गौडीचन्द्रः, वञ्जरिणेति ज्ञातकसम्मतम् । प्ररिणेति सिद्धान्त-
कौमुदी, अत्र सते नुमेव अतो न्पूर्वोक्त कल्पना-प्रयासः ।

(२०) अनवलोपेत्यत्र वेत्युपलक्षणं तेन यलोपेऽपि न स्यात् । यथाअप्युजमाचक्षणे
अचभिरिति विष्णुमित्रः ।

[अतः ५।।, टा-भिस्-ङ्-ङ्सि ङसाम् ६॥, इन-ऐस्-य-आत् स्याः १॥, अनवलोपि
(न-न, व, लोप ७।]

अतः परेषां टादीनां स्थाने यथाक्रमं इन, ऐस्, य, आत्, स्या
इत्येते स्युः । केन, कैः, देवाय, देवात्, देवस्य ; अत इति किम् ?
खट्टया ; अनवलोप इति किम् ? राजभिः, वृत्त्व, वृत्तभिः ।

३८ । एद्भ्यसोसांसुप् ।

[एद्०२।, भ्यसोसां (भ्यस्, ओस्, ञाम्) सुप् ७॥]

अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामः । (२१) भ्यसादौ परे अतः स्थाने
एङ्गवति । केभ्यः, केषाम्, केषु अनवलोप इत्येव—राजभ्यः, वृत्त्व
वृत्तभ्यः ।

३९ । अयोसि आपष्टाति च ।

[अय् ०१।, ओसि ७।, आपः ६।, टाति (टा-आत्) ७।, ५०१।]

ओसि परे अतोऽय् भवति । आपष्टासम्बन्धिन्याति च । विप्रयोः
खट्टयोः, खट्टया ।

४० । भ्यामि यि दीर्घः । [भ्यामि ७।, यि ७। दीर्घः १।]

भ्यामि यकारे च परे अतो दीर्घः स्यात् । देवाभ्याम्, देवाय,
अनवलोप इत्येव राजभ्याम्, वृत्त्व वृत्तभ्याम् ।

(२१) पूर्वसूत्रे अतइति पञ्चम्यन्तमासीत् अत्रार्थवशाद्वि पर्याप्तमिति विभक्ति
विपरिणामः ।

४१ । इदुतोरोता । [इदुतोः ६॥, औता २ ।]

सुप औता सह इदुतोर्दीर्घः स्यात् । पत्नी, धेनू, तपरः किम् ?
नद्यौ, धीवन्धुौ ।

४२ । डेरौरच्च घेः । [डिः ६॥, औः १॥, अत्०२॥, च०१॥, घेः ६॥]

इदुतोः सम्बन्धिनोडेरौः स्यात् । सख्यौ, पत्यौ, अश्च घेः
कवौ, धेनौ ।

४३ । जसि गुणः । [जसि ०॥, गुणः २॥]

जसि परे इदुतोर्गुणीभवति । पतयः, धेनवः ।

४४ । डिति घेरतसादौ ।

[डिति ०॥, घेः ६॥, अतसादौ (न-तम्-सादि) ०॥]

डिति परे धिसंज्ञकस्य गुणीभवति । अग्नये, धेनवे, वायोः,
घेरितिकिम् ? धेन्वे, सख्ये, पत्ये ; अतमदाविति किम् कुतः, कुत्र ;
सुपीत्येव पट्टी ।

४५ । अतो डीटोः । [अतः ६॥, डीटोः (डि,—डौट्) ०॥]

डि औटोः परयोर्द्धन्तस्य गुणीभवति । पितरि, पितरौ,
पितरः, पितरम्, पितरौ ; एवं मातृ, भ्रातृ, दुहितृ, यातृ, वृ,
ननान्द्र, देवृ, नानिजसिद्धस्यैकस्य न च्च अट् ।

४६ । अता डसिडसोरत उः ।

[अता २॥, डसि, डसोः ६॥, अतः ६॥, उः २॥]

ऋदन्तस्य चना सह ङसिङ्गसोरत उर्भवति । पितुः कसुः ।

४७ । ख्यात्याच्च । [ख्यात्यात् १ ।, ष० १ ।] (२२)

खि, ति, ह्रस्वौ च, खी, ती, दीर्घा च, अनयोर्थयो र्यणदेशः क्रियते, तयोः कृतयणदेशयोरिदं ग्रहणं ख्यात्यात् परस्य ङसिङ्गसोरत उर्भवति । सखुः, पत्युः, सखायमिच्छति, सखेवाचरतीति क्यच् क्यङन्तात् क्विप् यत्नोपः, सखीः, सख्यु, एवं पतीः पत्युः नखमिच्छति नखीयति, नखीः नख्युः । त्य ग्रहणात्तादेशनोपधस्यापि (२२) तुनीः-तुन्युः, धूनीः धून्युः, इह कस्मान्न भवति जरत्याः आकारव्यवधानात् क्यप्रत्यये क्विवन्तस्यापि अवयव-स्त्रीविषयत्वान् नदीत्वमिति जरत्याः पुंसः ।

४८ । आ नद्या ङिति । [आ० १ ।, नद्याः ४ । ङिति ७ ।]

(१२) ख्य, त्य, इति कृतयणादेशयोर्निर्देशः ।

(२२) लूङ् ह्रस्वो इति लूङ्धातोः ऋप्रत्ययः, ततः ऋच्चादिः क्तिन्स्योन इति वा नत्वं, ततः लूङ्मिच्छति क्यच् क्विपयत्नोपः लूनोः । एवं खामामिच्छतीति खामीः, प्रस्तीम मिच्छतीति प्रस्तीमीः, एतयोरपि ङसिङ्गोर्थेण ख्यात्यात् इत्युत्वम् खाम्युः, प्रस्तीम्युः शुक्लीयते शुक्ली, पक्लीयते पक्लीः, ङसि, ङतीः युष्कियः, पक्किय इति धातोः संयोगपूर्वकत्वात् यण, ततश्च ख्यात् परत्वाभावात् उदिति बोध्यम्, अतएव मूले तादेशनोपधस्यापीति यदुक्तं तत्र युक्तं तादेशमात्रस्यापीति वक्तव्यम् । लूङ्, क्ति लूङ्मिः, लूङ्मिर्वाचरति लूङ्मीः, ङसिङ्गमीः लून्युः, एवं पतिमिच्छति पतिरिवाचरति पतीः ङसिङ्गमीः पत्युः खमिच्छतीति खीः ङसिङ्गमीः खिय इति एकाच्त्वात् यकाराभावः, इप्रत्ययान्तस्त्रीलिङ्गस्य मस्योऽस्य तु ङसिङ्गमीः सख्या इति रूपम् आकारव्यवधानात् ।

डिति परे नदीसंज्ञकादुत्तरे आकारगमः स्यात् । लक्ष्मी,
धेन्वाम्, धीवन्वाम् ।

४६ । यापः । [या०११, आपः ५१,

आवन्तात् डिति या स्यात् । वालायै, वालाया; ।

५० । औच्छी नपुंसकाच्च । ०५०. — १००

[औत्०११, शी०११, नपुंसकात् ५१, च०११ ।]

आपः क्लीवाच्च औच्छीः स्यात्, (शकारः चिह्नार्थः) । वाले, वाले,
वारिणी, वपुषी, भत्वात् त्रिदुषी, कुले सुमखी, तिरश्ची ।

५१ । डेरामागमानीभ्याम् ।

[डिः ६१, आम्०११, आगमानीभ्याम् (आगम-आ, नी) ५१]

आगमाकारान्नियच्च डेराम् स्यात् । नद्याम्, वध्वाम्, वाला-
याम्, तस्याम्, नी-सेतान्याम्, दिनप्रणाम् ।

५२ । अचि युक्त श्रुधातुस्तीभ्रवामपदान्ते योरियुवौ ।

[अचि ७, युक्तश्रु,—धातु. स्ती,—ध्रुवां ६११, अपदान्ते (न पदान्ते) ७, यौ. ६१,
इयुवौ (इय्—उव) ११]

अगूण वृद्धि-विषयार्थं वचनम् । अचि परे युक्त-श्रु-प्रभृतीनां
योरिकारउकारयोरियुवौ स्याताम् । प्राप्नुवन्ति, धातोरधीयाते,
चिच्चियतुः, अयः धियः^१ निधुवनं कृटादि. तुष्टुवुषे, अक्षयुवः स्त्रियै,
भ्रुवै; युक्त-श्रु-इति किम्? सुम्बन्ति अपदान्ते इति किम्? अर्थः.

भ्रूथै परत्वाद्गुणवृद्धीभ्यां वाधेते, चयनं चायकः, प्राप्नवाणि ;
कचिन्नानुकरणे अग्नौचे ।

५३ । अभ्यासस्याऽसवर्णे । [अभ्यासस्य हा, असवर्णे (न—सवर्णे) ७ ।]

असवर्णे अचि परे अभ्यासस्य योरियुवौ भवतः । इयाय, उवोष,
असवर्णे इति किम् ? ऊषुः ।

५४ । स्त्रिया वामशसोः । [स्त्रियाहा, षा०१, अमशसोः ७ ।]

अमि, शसि च परे स्त्रिया इय् वा स्यात् । स्त्रियं, स्त्रीं, स्त्रियः,
स्त्रीः ।

५५ । न क्तिनोः सार्वधातुके ।

[न०३, क्तिनोः (ऊ-इन्) हा, सार्वधातुके ७ ।]

सार्वधातुके जुहोतेरिनश्च तौ न स्याताम् । जङ्गति, यन्ति,
आयन्; इन इति किम् ? इको अधोयन्ति, सोतयो राघवयो
रधीयन् (इति भट्टिः), केचिदिह विकल्पन्ते । (२४) ✕

५६ । एरनेकाचोऽसंयुक्तधातोयः सवर्णेऽपि ।

[एः हा, एनेकाचः (न-एक-अच्) हा, असंयुक्त-(न-सयुक्त)-धातोः हा, यः १, सवर्णे
७, अपि० १ ।]

असंयुक्तधातोरिकारस्य सवर्णेऽप्यसवर्णेऽप्यचि परे यः स्यात् ।

(२४) केचिदिदि "इन्द्रानुसारिणः । सार्वधातुक इति किम् ? ऊषुवतु, ईयतुः ।

जिग्युः, निन्युः, निन्यिरे, निन्युषः, द्विरक्त्याऽनेकाचत्वम् चिच्चियुः एन
केवलस्य इयुः, अधोधरे । (२५)

५७ । औष्वो नित्यसमासे क्विन्तस्यासुधियः ।

[ओःङा, च०११, वः १, नित्यसमासे ७, क्विन्तस्य ङा, असुधियः (न-सुधो) ङा ।]

क्विन्तानां धातूनां इकार उकारथोरच य, वी स्थाताम् ।
सेनान्युः उन्नौ, तिथिप्रण्यः प्रङ्गो, प्रङ्गि, षकृ-द्विभेति इति वाक्ये
वृकभीस्तस्य ङौ वृकभि, अत्र समासादनेकाचत्वम् । नित्यैकाथेमात्रे
च मालीयति मालीः माल्यः ; और्व्यः खलघ्नं, अङ्गदस्वं, दह हि-वात-
प्रमो हृहादेधातुवद्वा वातप्रस्यं, वातप्रमो वा, हृङ् ह्रूँ वा, ह्रूङ्
ह्रूह्रून् वा । एवं लघ्नह्र, शकृह्र, नित्यसमास इति किम् ? परम
नियौ, अवणधिया ; वृकाङ्गीरिति विग्रहे वृकभोः, तस्य ङौ वृकभिय
असुधिय इति किम् ? सुधियौ धातोरित्येव-विगता ईयस्य स वोः,
तस्य ङौ वी । संयुक्त इत्येव यवक्रियौ, कटप्रवौ । (२६)

(२५) मवर्णेऽपीत्यापिना असवर्णं इत्यनङ्गते सामान्येऽचीत्यर्थः । निन्युष इत्यादी-
यययन्यकार्यात् परात् द्विरक्तिलिङ्गादिविति वक्ष्यते, तथापि यावत् सम्भवस्त्वावद्
विधिरिति न्यायात् द्विरचने कृते यः प्रवर्तते इत्यभिप्रेत्याह द्विरक्त्यति, इदं पुनरे-
काचमज्ञाभ्यां याध्रते, अतएव वक्ष्यति अत्र समासादनेकाचत्वमिति । यद्येवं तर्हि
इणधातोरिचचने कृते सन्धानात् प्राग्नेकाचत्वे सति कथं योनस्यः इत्याह एने केवल-
स्येति अयमाशयः अत्र कृतेऽपि सन्धी भाविनि भूतवदुपचार इति न्यायादेकाचत्वमेव
एवं लियः, लुवौ ।

(२६) अत्र—चकारेण एय य इत्यनङ्गते, सेनान्यमित्यादयः क्विन्ताश्च तदर्थो-
पभिर्मां नित्यसमासः । अत्रापि समासान्तपदस्य धातुत्वात् सर्वस्य तथा व्यपदेशः ;

५-पू८ । भ्रुवोवर्षापुनर्हण कारकाराभ्यः ।

[भ्रुवः इ।, वर्षा-पुनः—हण्—कार-काराभ्यः ५।।।]

एभ्य एव भ्रुक् और्ध्वस्यात् वर्षाङ्, पुनर्ङौ नियमः किम् ? प्रति-
भ्रुवौ, स्वयम्भवा । (२७)

इह समासपदसुपलक्षितमिति प्रकृति नित्येकार्थमात्रेति खलं पुनातीति किप्
अङ् इत् इति किप् । हि अवधारणे इदेव अवयवविधौ वातंप्रमातीति वाक्ये
वातप्रमोतिरिति निपातनादीणादिक इः, अस्य चतुष्पादवाचिन्वात् द्विलिङ्गता ;
अप्राप्ते विभाषा उक्तञ्च अस्मा वात प्रमोति विद्मि, अस्मा वातप्रमोतिमिति । तौ वातप्रमोतिषं
तु ग्रामस्था सदृशं अतमिति । सप्रहृगब्देन स्रधात्रीजसूचने, सुष्ठु ध्यायतीति सुधोरिति
व. प्रोक्षेरनित्यसमासत्वाद्यमपि प्रादिसमासः । परमस्यासौ नीच्येति विपक्षे परमनीची,
परमं नयतीति किपि तु परमन्याविति गीयोचन्द्रः । पदानां प्रत्ययैर्योगः समासीवा
ऐकार्थः ।

(२७) पुनर्भूः स्याद्विहृढायां हण्भूः पद्मगराजयोरित्यसरदत्तः, हण्भूः स्त्रीसर्पराजयो-
रिति मेदिनी, काराभूर्निर्गङ्गस्थाने क्रियायामपि चेष्यत इति अपि च—पुनर्भवायां
वर्षाभूः क्रियायां किञ्चुलुके अने पुनर्भूः स्यात् विहृढायां हण्भूः पद्मगराजयोः काराभूर्नि-
र्गङ्गस्थाने क्रियायामपि चेष्यत इति । हण् पूर्वात् भवतः, लघादेश्छिति जडभ्रुहणभू-
शब्दीवृत्पादितः ऊणादिकत्वात् गुणाभावः हण्भूः हण्भूः इत्यत्र अन्त्येकः पूर्वोक्त,
असि दोर्ध्वेति निधानात् पूर्वं वादेश्छाद्यं हण् भू घृहण मितिभाष्यम् क्विबन्धपक्षे तु निय-
माद्येव । वर्षास्रश्चेति पाणिनीयं सूत्रम् । ततो हन्करपुनःपूर्वस्य भ्रुवो वण-
वन्तयः । इति वार्तिकम्, करस्थाने क्वचित् कार इति पठितम् । चान्द्रस्तु वर्षापुन-
र्हन्काराभ्य भ्रुव इत्यसूत्रयत् । कारा पूर्वाच्चेप्यत इति वामनः । एकस्य संगृह्य पद्म-
नाभेन खसत्रं रचितम् । हण्भू काराभूशब्दौ स्वयम्भूवृद्धिति सिद्धात्मकौमुदी, एतद्धि
वामनविक्रमम्, तत्र करभूशब्दस्य करभू, करभूः इत्युदाहरणे दर्शयते । हण्भू धातो
रीणादिक कप्रत्ययन सिद्धस्य हण्भूशब्दस्य, तु हण्भूी हण्भूः, हण्भूः, हण्भूी हण्भू

५६ । स्वमोर्लुक् नपुंसके ।

[स्वमोः (सु-श्चम्) ६॥, लुक्०२१, नपुंसके ० ।]

क्तीवे स्वमोर्लुक् स्यात् । दधि, मधु, कर्त्तृ, पयः, अहः । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकान्तस्य । सुद्यु, अतिरि (२८)

६० । अतोऽम् । [अतः ५१, अम्०२१]

क्तीवेऽदन्तात् स्वमोरम् स्यात् । खं, वनं, सोमपं । (२६)

६१ । उतरादिभ्यः पञ्चभ्यो डत्वनेकतरात् । (३०)

[उतरादिभ्यः (उतर-आदि) २ ॥॥, पञ्चभ्यः ५ ॥॥, डतु०१ । अनेकतरात् (न ड एकतर) ५ ।]

नित्येवं रूपाणि भवन्ति । अत्रैतदपि रहस्यं बोधं पाणिनीये 'स्त्रीश्चवे इति मूत्रादनन्तर नभूषुभ्रियः इति निषेधत्वेन भूषुषोश्चदयोर्धयासम्भवं इयुवौ विहितौ ततश्च वर्षा-भादीनां नियमः, पद्मनाभेन वर्षाभादीनां नियमनात्तन्मोनात् नित्यसमलस्य क्विवन्तस्य भूषुषुश्च उन्भवतीति सूचितम् । आसि स्त्रियां मोत्च इति सङ्घिसमारपञ्चम् तदर्थेत्स्व, वर्षाभादिभ्य उतरस्य स्त्रियां आसि परे ककारस्य वः न भवति, उवादेशश्च न भवति । तस्मादासः स्थाने न लीव । वर्षाभूषां, पुनर्भूषां, हृणभूनास, काराभूषामिति ।

(२८) श्रीभनाद्यौर्यं सिन् कृष्णे, रायमतिक्रान्तं कुलं एष इण् ऋत्वे इति इ ऋष्णः ।

(२६) अकारकरणन्तु जरसाद्द्वैतमिति व्याख्यास्यामः । ननु, भी मित्रेत्यादौ कथं सम्बद्धिषोपं विहाय परत्वाद् न प्रवर्तते ? मैवं सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशविधित्रैलवानिति निरवकाशत्वात् सम्बद्धिषोपएव स्यात्तन्मदेशः सीमपेति सीमं पिवतीति क्विप् ।

(३०) इह उतरशब्देन प्रत्यय उच्यते, तस्य केवलस्यासम्भवात् तदन्वोऽस्ति । सर्वनामान्तोऽर्थो उतरादिः । डतु करणन्तु टिलीपार्थम् । इहापि सावकाशनिरवकाशयोः सावकाशविधिर्यस्यनितिन्त्यादेन सम्बद्धिषोपमस्य डतुः प्रवर्तते । वीप-

उतर—उतम प्रत्ययान्त, अम्, अन्यतरेभ्यः क्लीबे स्वमीर्डतुः
स्यात् । कतरत्, कतमत्, अन्यतरत् ; अनेकतरादितिकिम् ?
एकतरम् ।

६२ । जश्शसोः शिभ्रलचोर्नुम् च ।

[जश्शसोः ६॥, शिः १ ।, भ्रलचोः ६॥, नुम्०१ ।, च० १ ।]

क्लीबे जश्शसोः स्थाने शिर्भवति । तत्सन्निधौ भ्रलान्ताजन्त-
योर्नुम् च । कष्ठाणि, चत्वारि, सुदिवि ; भ्रलचोर्नुम् च—जगन्ति,
सदृशि ; सान्तस्य दीर्घः (२।३।८०)।—वपूषि, सानड्वांहि । न
वह्रर्जोर्नुम्, रेफात् परस्य वेत्येके । वह्रर्जि, वह्ररञ्जि वहोरन्यच
नुम्, अत्युर्नर्जि कुलानि, दधीनि, कर्त्तृनि (३१)

६३ । इकोऽनाम्यचि ।

[इकः ५ ।, अनामि (न—चाम्) ० ।, अचि ० ।]

क्लीबे इगन्तात् स्वाद्यचि परे नुम् स्यात् । दधिनी, वारिणी,
मधुनी, कर्त्तृणी । आमस्तु नामेव—वाशीषाम् ।

देवेन तु हे अन्य इत्युदाहृतम् । (गि. वि, प्रकाशितं मु, वो, पत्र, ६५)
तद्धि सम्बद्धिभोपञ्च न भवतीति वार्त्तिकविबद्धम् । अन्यतमशब्दस्य तु
अन्यतममित्येति सिद्धान्तकौमुदी ।

(३१) उर्ज्ज् बलप्रमाणयोः क्लिप्, वहवो उर्ज्जोपेधां तानि बह्रर्जि
एतदेव निषेधविधानं ज्ञापयति हलद्वयव्यपदेशेऽपि नुम् भवतीति ।
रेफादित्येके रेफजकारयोर्मध्ये इत्यर्थः, तथाच वार्त्तिकम् शौ वा बह्र-
र्जोः प्राड् नुम् इति । वहोरन्यच, बह्रभिन्नपूर्वस्योर्ज्जोर्नुमित्यर्थः ।

६४ । टाद्यच्चि भाषितपुस्कं पुम्बदा ।

[टाद्यच्चि (टा—आदि—ञच्) ०।, भाषितपुंस्कं०१।, पुम्बत्०१।, वा०१।]

अर्थादिभक्तिविपरिणामः । टाद्यच्चि परे भाषितपुंस्कमिगन्तं -
पुम्बदा स्यात् । शुचये, शुचिनैः ; शुचिः शुचिनः कुलस्य भाषित
पुंस्कमिति किम् ? मधुने ।

६५ । अस्थिदधिसक्थ्यक्षणांमन्तोऽन् ।

[अस्थि, दधि, सक्थि, अ(चि)क्षणां ६५।, अन्तः १।, अन्०१।]

टाद्यच्चि परे अस्थ्यादेरन्तोऽन् स्यात् । अस्थ्या, दध्ना ; उत्तर-
पदस्य प्रियास्थ्या, दध्नः, सक्थ्यः, अक्षिण उक्तं क्लीवे ।

६६ । रायोरा हन्यतसि । (३२)

[रायः ६।, रा०१।, हलि ७।, अतसि (न-तस्) ७।]

हलादौ सुपि परे रायो रा भवति । राः, वज्रराः, राभ्याम्
क्लोवेऽप्यसौ अतिराभ्याम्, कुलाभ्याम्, हलीति किम् ? रायौ, अत-
सीति किम् रैतः ।

(३२) तदन्तस्थापीति सिद्धान्तकौमुदी अतिदध्ने । अतिदध्ने विप्राये-
त्यत्र समन्तोहि पुंलिङ्गः, दधिशब्दस्तु तदेकदेशः क्लीवमेवेति भवत्ये-
वानादेशः स्त्रीलिङ्गे च अतिदध्ने, अतिदध्ने एवं धृताक्षणा इरेकेत्यादि,
तेन गौबोध्यमदेश इति मुग्धबोध टीका । क्लीवे इत्यनुवृत्तौ यदृच्छा-
शब्दात् स्यात्, दधिर्नाम अस्थि तेन दधिना । न् इत्यस्य केषलस्य
विधाने सर्वत्रेष्टसिद्धावपि दधनीति न सिद्धेदित्यन विधानम् ।

६७ । वाचि जराया जरस् । (३३)

[वा०२ ।, अचि ० ३ जरायाः ६ ।, जरस्०१ ।]

अजादौ सुपि जराया जरस् वा स्यात् । जरे, जरसौ ; जरां जरसम् ; अत्यादिप्रयोगे च अतिज्रं, अतिजरसं विप्रं कुलस्वा क्लीवे अम्भावे लुकोविप्रतिषेधाञ्जरसादेशे पुनर्लुक् न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधो, यद्वाधितं तद्वाधितमेव । इह जरस्विधेरत इति विहितः सुवादेशविधिः (२।३।३७) पूर्वस्तथाहि अतिजरेण, अतिजरसिन् ; अतिजरंः, अतिजरसैः ; अतिजरात्, अतिजरसात् । अचोतिकिम् ? अतिजराय ; अमि—अतिजराणाम्, अतिजरसाम् । x

६८ । आत् सुना सखि ऋदुशनः पुरदंशोऽनेहोऽन्तस्या-
सम्बुद्धौ ।

[आत्०२ ।, सुना ३ ।, सखि, ऋत्, उशनस्, पुरदंशस्, अनेहम्-अन्तस्य ६ ।, असम्बुद्धौ (न-सम्बुद्धि) ० ।]

सुना सह सख्यादेरन्तस्याद्भवति । सखा, कर्त्ता, उशना पुरदंशा, अनेहा ।

६९ । सखि, तण, तच्, खच्च, नष्ट, नेष्टृ—त्वष्टृ, च्चत्, च्चोत्-पोत्-प्रशास्तृणां वृद्धिर्गौट ।

[सखि—प्रशास्तृणां ६ ॥, वृद्धिः ।, च्चोत् ० ।]

(३३) अतसीति निधेधसामर्थ्यात् ह्योति न सामान्यतो ह्यि, ह्यजादौ सुपीति ऋद्धते तेन रैत्वं रैता इत्यादौ राषादेशो न भवति ।

एषामौटि प्रत्याहारे वृद्धिः स्यात् । सखायौ, सखायः, सखायं, सखायौ, कर्त्तारौ, स्वसारौ, नप्पारौ, नेष्टारौ, त्वष्टारौ, हीतारौ, पोतारौ, प्रशास्तारौ औटोतीकिम् ? सखीन् ।

७० । गोद्यवोः सुटि । [गोद्यवोः, (गो, यो) ६ ॥, सुटि ७ ।] (३३) ।

सुटि गोद्यवोः शब्दयोर्वृद्धिः स्यात् । गौः, हे गौः, गावौ—
द्यौः, द्यावौ ।

(३३) अचीति यस्मिन् विधिल्लदादावल् ग्रहणे “इति परिभाषा वलात् अचीत्यनेन अजादाविति बोध्यं तच्च सुपीत्यस्य विशेषणम्, अजादौ सुपीति, ततश्च जरया इदं जारमित्यादौ अचि परेऽपि न जरसादेशः, एवं निर्जरस्यार्था निर्जरार्था इत्यत्रापि न । इहापि तदन्तविधिरस्येवेत्याह अत्यादिप्रयोगे चेति विष्णुमिश्रः अन्ये तु एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायमाश्रित्य अतिजरनिर्जरार्दौ जरसादेशं विदधति । (१।३।६०) अतोऽम् इत्यत्राकारकरणस्य प्रयोजनमाह अति जरसङ्गुलम् । अतिजर शब्दस्यादन्तत्वात् अतोऽम् इत्यस्यैव प्राप्तौ खमोक्तु-गित्यस्य निषेधः, ततश्च जरसादेशे कृते हलन्तत्वादपि न लुक् कारणमाह सकृद्रतो विप्रतिषेध इति सकृदेकवारं यदाधितं, तत् सर्वस्मिन् लक्षणे वाधितमेव, तस्य न पुनः प्रवृत्तिरस्तीति भावः गतः विप्रतिषेधः । अत इति अतच्चाभिस् (१।३।३७) इत्यादि सूत्रेण विहितो विधिः टा-स्थाने ना इत्यादिह्रस्वं कार्यं जरसादेशविधेः पूर्वमेव भवतीति भावः, तेन अतिजरेण, अतिजरसिन्, अतिजरैः अतिजरसैः, अतिजरात्, अतिजरसात्, इति सिद्धान्तकौमुदी ; वृत्तिकृता तु पूर्वप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः सन्निपात-परिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन्, निर्जरसादिति

७१ । औदोतोऽमशसोः । [औत्०११, औतः ६१, अमशसोः ७॥]

अमि शसि च परे औत् औत् स्यात् । गां, गाः ; द्यां, द्याः ;
अमि तक्रकौण्डिल्यन्यायेन विशेषविधिना वाध्यते ।

इति अजन्तशब्द विवेकः ।

रूपं न तु निर्ज्वरसा, निर्ज्वरस इति, भिसि निर्ज्वरसैरिति रूपान्तर-
मुक्तञ्च । तदनुसारिभिश्च घञ्शकवचने निर्ज्वरस्येवैव रूपमेतच्च भाष्य-
विरुद्धमिति सिद्धान्तकौमुदी, भाष्ये निर्ज्वरेर्भवितामिति स्पष्टमुक्तम् ।
संक्षिप्तसारे जरसञ्चास्त्रियामिनतावित्त्वनेन निर्ज्वरादिशब्दं ध्विनात्ता
विहितौ । तत्र भिसि अतिजरैः अतिजरसैरित्युदाहृतम् । अत्रैवं निष्कर्षः
वहिरङ्गविधिभ्यः स्यादन्तरङ्गविधिर्वलीति न्यायाश्रये तु प्रथमं जरसादेशे
कृते न इनाताद्यादेशः, किन्तु सावकाशविधिभ्यः स्याद्वली निरवकाशक
इति न्यायाश्रये तु जरसादेशकरणात् पूर्वं इनाद्यादेशः ।

* संक्षिप्तसारेऽत्र शकृ, शास्त्रशब्दौ गणितौ ; केचित्तु शास्त्रौ,
शास्त्र इति मन्यन्ते । सखायमिच्छति, सखीयति ततः क्षिप् सङ्क्षोप-
यलोपौ सखी, एकदेशविहृतस्यानन्यतया सखा, सखायौ, सखाय इत्यादि
सम्बोधने तु हे सखीः । इति सिद्धान्तकौमुदी । एवं श्रे(भनः सखा सुसखा,
सुसखायौ, समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीति निषेधाप्रवृत्तेर्घिसञ्ज्ञा,
सुसखिना, सुसखये सुसखेः, सुसखौ इत्यादि, एवं अतिशयितः सखा ;
अतिसखा, अतिसखायौ, परमः सखा यस्येति विग्रहे परमसखा, परम-
सखायौ ; सखीमतिक्रान्तः अतिसखिः लिङ्गवैशिष्ट्यपरिभावाया अति-
त्वत्वात् टच् । क्रमदोश्वरस्तु सखायमिच्छति सखेवाचरतीति ततः क्षिप्
सखीः, सखौ, सख्य इत्येवं रूपान्तरद्वयम् ।

अथ हलन्ताः ।

७२ । सादिस्थानेषु सः पुमान्स्त्व । (३४)

[सादिस्थाने ७ ।, पुंसः (पुमस्) ६ ।, पुमान्स् ०१ । च ०१ ।,]

अत्र पुंसः पुमान्स् स्यात् । सुसुम्क आदेशोऽयम् । पुमान् पुमांसौ ; अन्यार्थे सृष्टि स्त्रियां पुंसोऽकपि ङीमिच्छन्ति । प्रिय-पुंसी, प्रियपुंस्यौ, शमादौ-प्रियपुंसः, प्रियपुंसा स्त्रिया ; अकपीति किम् ? प्रियपुंस्का ।

७३ । पथिमथ्युभुक्तामेरात्योऽन्यः सौ तु न स्यात् । (३५)

[पथिमथ्युभुक्तां (पथिन्, सुथिन्, ऋभुचिन्) ६॥. एः ६ ।, आत् ०२ ।, थः १ ।, अन्यः १ ।, सौ ७ ।, तु ०२ ।, नः ६ ।, च ०२ ।, आत् ०२ ।]

(३४) गौणमुख्योर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति न्ययेन मुख्ययोरेव गौणो, शब्दयोरेयं विधिर्न तु गौणयोस्तेन चित्रागु, विमलद्युशब्दयोर्न स्यादिति विष्णुमिश्रः सिद्धान्तकौमुदीकारस्तु अतीतिगणदिति वाच्यम् । विहित-विशेषणश्चेति वार्तिकद्वयबलेन ओकारान्तशब्दमात्रस्य गौणशब्दवत् रूपं करोति, तथाहि उःशब्दः कृतो येन सः कृतौः, कृतावौ, कृतावः, कृताम्, कृतावौ, कृताः एवं सच उना व्रजते इति सौः सावैः सावः सां सावौ साः इत्यादि नैतदङ्गनां सम्मतमित्यत्र नेष्टमिति गौणीचन्द्रः । वीपदेवेन तु औ प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं कृतम् ।

(३५) पातेः पूजो वा दुम्सुन प्रत्ययेन पुमस् इति शब्दरूपं पाणिन्यादिसम्मतं, कामदोश्चक्रेते पुमस् इति शब्दरूपं तस्मिन्ने शसादा-वचि परे तस्य अकारस्य लुग् भवति, हलादौ तु अस्मात्प्रत्ययस्य पुंभ्याम्, पुंभिरिति, अस्माकं मते पुंभ्यामित्यादौ संयोगान्तस्येति स-कौपः ।

एषां सादिस्थाने इकारस्याद् भवति, सौ तु नकारस्यात् स्यात्, तत्सन्निधोगे अकारस्यान्वादेशः । पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः हे पन्थाः, मन्थाः ; सुमन्थाः, च्चभुचाणौ ।

७४ । चतुरनडुहोराम् हः सौ नुम् च । (३६)

[चतुर-चनडुहीः ६ ॥, आम्०१ ।, हः ६ ।, सौ ७ ।, नुम्०१ ।, च०१ ।]

सादिस्थाने अनयोराम् स्यात् हान्तस्य सौ नुम् च । चत्वारः, अनड्वान्, अनड्वाहौ ; अन्यार्थे च प्रियचत्वाः, प्रियचत्वारौ, प्रियानड्वां हि । सादिस्थान इत्येव-प्रियानडुत् कुलम् ।

७५ । अनडुहः स्त्रियाम्बा । [अनडुहः ६ ।, स्त्रियां ७ ।, वा०१ ।]

स्त्रियामस्याम् वा स्यात् (म्-इत्) । अनड्वाही, अनडुही वा गौरादि ।

७६ । उगिदचोर्नुमघातोः । (३६)

[उगिदचोः (उक्-इत्, अच्) ६ ॥, नुम०१ ।, अघातोः (न-घातु) ६ ।]

(३६) स्त्रियान्तलक्षणो ङीपि भत्वाट्टिकोपः सुपथी नगरी, अन्त-भुची सेना, आत्वं नपुंसके न भवति सुपथि बलं सम्बुद्धौ नपुंसकात्प्रकोपो वा वाच्यः हे सुपथिन् हे सुपथि । द्विवचने भत्वाट्टिकोपः, सुपथी, सुपथ्यानि सुपथा, सुपथे, सुपथिभ्यामित्यादि सिद्धान्तकौमुदी, संक्षिप्त-सारमतमेवमेव । स्त्रियां नान्तत्वादीपि अतिमथिनी, अन्यभुचिणी इत्यादौ टिकोपात्प्रोत्पत्तिः स्यादिति मुग्धवार्द्धटोका कौमुदी विरुद्धा ।

(७३) क्रमदीश्वरेश चत्वार अनडाह इति शब्द रूपे खीलत्वं उभयत्र शसादौ उद्धितम् ।

अनयोः सादिस्थाने तुम् भवति । उगित्—श्रेयान्, विद्वान्
विद्वांसौ, उपेधिवान्, महान्, महान्तौ, वृष्टन्, वृष्टन्तौ, पूषन्,
पूषन्तौ, भवन्, भवन्तौ ; अश्वेलुप्तनकारस्य (३८) प्राङ्, प्राञ्चौ ;
अधातीरिति किम् ? उखासत्, पर्णध्वत् ।

७७ । युजेरसमासे । [युजेः ६ ।, असमासे (न-समास) ७ ।]

युजेः सादिस्थाने नुम् स्यात् । युङ्, युञ्चौ ; असमास इति
किम् ? अश्वयुक् ।

७८ । नाभ्यस्ताच्छतुः शौ तु वा ॥

[न०२१, अभ्यस्तात् ५ ।, शतुः ६ ।, शौ ७ ।, तु०२१, वा०२१ ।]

द्विरुक्तजचादिषट्कमभ्यस्तं, तस्माच्छतुर्नुम् नास्ति । ददत्, जुङ्गत्
जायत्, चकासत्, शासत्, शासतौ ; शौ तु वा—ददति, ददन्ति
कुलानि ; जचति जचन्ति ।

७९ । शप्श्यन्भ्यां नुम् शीङ्योः ॥

[शप्-श्यन्-भ्याम् ५ ॥, नुम् ११ ।, शी, ङ्योः ७ ॥]

नियमार्थं वचनं । शीङ्योः परयोः शप्श्यन्भ्यामेवं शतुर्नुम्
स्यात् । पचन्ती, दिव्यन्ती कुले ; पचन्ती, दिव्यन्ती स्त्री ।

८० । शेषाऽवर्णाद्वा । [शेषावर्णात् (शेष अवर्ण) ५ ।, वा ०१ ।]

(३८) अक्षिति गृह्यते नियमार्थं उगितोर्धातिसिद्धवति तस्माच्छते
रेवेति तारानाथः क्षियां महती, वृष्टती, पृषती, जयती, वृषतीत्यादौ
तु न नुम् ।

अपु-श्वन्भामन्यस्मादवर्णात् श्री,श्वोः शतुर्मु वा स्यात्
तुदती, तुदन्तो कुले, स्त्री वा, करिष्यती, करिष्यन्तो कुले स्त्री वा ;
याती, यान्ती कुले, स्त्री वा ; अवर्णादिति किम् ? नाभ्यस्तादित्यनु-
वृत्तेर्धातोरातोलुकोऽन्तरङ्गत्वाच्च (२ । ३ । ७८), (२ । ३ । १३०)
ददती, पुनती, हन्वती, घ्नती ।

८१ । ढञ्वत् क्रोष्टरसम्बद्धौ ॥

[ढञ्वत् (ढञ्-वत्) ०२ ।, क्रोष्टः १ ।, असम्बद्धौ (न-सम्बद्धि) ० ।]

सादिस्थाने क्रीष्टुञ्जत् स्यात् । क्रीष्टौ, क्रीष्टारौ ; असम्बद्धा-
विति किम् ? हे क्रीष्टौ । स्त्रियाश्च—ढञ्वत् स्यात् । क्रीष्टौ,
क्रीष्टीभिः ।

८२ । ढतोयादिष्वनाम्यचि वा ।

[ढतोयादिषु (ढतोया-आदि) ० ॥, अनामि (न-नाम्) ०, अचि ०, वा० १ ।]

आम्वर्जिते टाद्यचि परे क्रीष्टु सृञ्वत् स्याद्वा । क्रीष्टा, क्रीष्टना ;
क्रीष्टरि, क्रीष्टौ । अनामीति किम् ? क्रीष्टूनाम् । (३६)

८३ । सान्तमहतोदीर्घानुमि ।

[सान्त (स-अन्त) महतीः ६ ॥, दीर्घः १ ।, अनुमि ० ।,]

(३६) स्त्रियाश्चेति विशेषण्यनात् ङीवे न, ङीवे ढञ्वद्वावप्राप्ति-
नास्तीति सूचते, अतएव न ङीवे इति संङ्घित्कारसूत्रम् । वञ्जक्रीष्टु वनं
वञ्जक्रीष्टुने वनाय, पुञ्जक्रीष्टुने वनाय, वञ्जक्रीष्टु वञ्जक्रीष्टुवे वनायेति । वञ्ज-
क्रीष्टुनीत्यदाहरणत् ददानवन्त्रिकाद्यन्तिकारः भ्रान्तः यतस्तृज्ज्वावा-

अनयोर्नुमि परे दीर्घः स्यात् । विद्वान् विदां षौ ; पयांषि,
रोचैंषि, महान्, महान्तौ ; नुमोति किम् ? वेधषौ, असम्बुद्धा-
वित्थेव हे विद्वन्, हे महन् ।

८४ । नोपधायाः । [नोपधायाः (न-उपधा) ६ ।]

सादिस्थाने नान्तस्य उपधाया दीर्घः स्यात् । राजा, राजानौ
सामानि, नुमि कृतेऽजन्तस्य नान्तत्वम् । वङ्गपाणि तडागानि, मधूनि,
कर्त्तृनि । असम्बुद्धावित्थेव हे राजन् । (४०)

८५ । अपः-अन्तो दोभि । (४१)

[अपः ६।, अन्तः १।, दः १।, मि ७ ।]

दिति गौयीचन्द्रः । ऋश् आह्वाने रोदने चेत्यस्मात् शौणादिके तुनि क्रौष्टु-
शब्दः, ढंचि तु क्रौष्टु शब्दः, दावपि श्रद्गालवाचकौ, द्वयोरविशेषेण सर्वत्र-
प्रयोगप्रसङ्गेः असम्बुद्धिस्थाने स्त्रियाश्च वृजन्त एव, तृतीयाद्यच्च तूभयमन्यत्र
भक्त्यद्वा तुनन्त एवेति प्रयोगनियमार्थं त्रिसूत्रीप्रवर्तत इति सिद्धान्त-
कौमुदी टीकायां तारानाथे ।

(४०) प्रकारान्वयमात् इति धातोर्नुमित्यस्याग्रहणम् अतएव द्विमि
द्विसायामित्यस्य क्विन्तस्य सुद्धिन्, सुद्धिंस इत्यस्य दीर्घत्वाभावः ।

(४१) भ इति खदिरेव तेन अश्वभक्त इत्यत्र न । तदन्तादपि भवतीति
सूचनाय स्वाप इत्युदाहृतम् शोभना आपः इति तत्पुरुषः, वङ्गास्पीति तु
वङ्ग आप एविति वङ्गब्रीह्या, समासान्तविधेरान्वयत्वात् न समासान्तः,
केचित्तु वङ्गवचने समासान्ताभावोऽनियत एवेति वदन्ति, तन्न प्रमाद्यं
यत—वङ्गपाणि तडागानि सारखाः समुपासत इत्याप्तानां प्रयोगा

आपः सादिस्थाने दीर्घः स्यात् । आपस्तिष्ठन्ति, स्वापः स्वापौ ;
उपधाया इत्येव वङ्गमि वङ्गाम्पीत्येके । समासान्ते—वङ्गपाणि-
नडागानि, भादौ सुपि तस्थान्तो दः स्यात् अङ्गिः, अङ्गयः ।

८६ । सावत्वसन्तस्याधातोः । (४२) २

[श्री ०।, अत्वसन्तस्य (अतु-अस् अन्त) ६।, अधातोः ६।]

सौ परेऽत्वन्तस्यामन्तस्य चोपधाया दीर्घः स्यात् । कृतवान्, धन-
वान्, सुयशाः, सुमेधाः ; अत्वन्तस्येति किम् धनवती न लुवल्का-
लुप्तेति निषेधात्, (१।२।३३) सुयशः कुलं ; कथं यशांसि नुमि
सान्तस्य विधेः, अधातोरिति किम् ? पिण्डं यमते पिण्डयः । अम-
म्बुद्धावित्येव हे गोमन्, हे चन्द्रमः ।

दृश्यते । केचिद्वदन्ति प्रथमविहितेन नुमा अवधानाद्दीर्घः तेन वङ्गम्
पीति वृत्तौ च तन्नोक्तं भाष्यानादृत्वादिति गीयीचन्द्रः । निव्यात् परा-
दापि नुमः प्राक् अमृन्निति दीर्घः प्रतिपदाक्त्वात् स्वामि, सिद्धान्त-
कौमुदी । अस्यार्थन्तु नुमागमस्य सामान्यत एव विधानं कृतं । दीर्घं तु
अप्युक्तं इत्यादि शब्द विशेषणमेव विहितः तन्नो नुमागमस्य निव्यत्वेऽपि
पूर्वं दीर्घस्ततो नुम् इत्येकं मतं तन्मते स्वामि, वङ्गाम्पीत्यादीनि सिध्यन्ति ।
अन्ये तु यदा नान्यत्र कार्यसिद्धिः सम्भवेत् तदैव प्रतिपदाक्त्वात् प्राधान्यं
अत्र तु न तथा आपः स्वापः इत्यादौ दीर्घप्रसङ्गात् सावकाशत्वमतन्तं
वाधित्वा प्रथमं नुमेव ततश्च नकारव्यवधानादकारस्य नोपधात्वं तन्न
दीर्घ इति तन्मते स्वामि वङ्गमि इत्यादीनि भ्रूयन्ति ।

(४२) सूत्रस्यास्य—अत्वन्तस्य, धातु-भिन्नस्यासन्तस्य असम्बुद्धौ सौ परे
उपधाया दीर्घः स्यात् इत्येवार्थो क्रमदीर्घर—भट्टोजिदीक्षितादि-वङ्ग-

८७ । इन् हन् पूषार्थ्यम्नां शौच । ✕

[इन्, हन्, पूषार्थ्यम्नां (पूषन्, अर्थ्यमन्) ६ ॥, शौ ७ १, ४ ०२ ॥]

नोपधाया इति प्राप्ते नियमार्थं, एषां सुशोरेव दीर्घः स्यात् । दण्डी
वृत्रहा, पूषा, अर्थ्यमा, शौच वरुदण्डीनि, सुवृत्रहाणि, सुपूषाणि,
वरुर्थ्यमाणि ; नान्यत्र प्रोषितार्थ्यमनं तटो अस्मद्वृद्धा—वित्येव हे-
दण्डिन् ।

८८ । डमः किभ्रलोः किङ्ति क्रमः क्ति वा ।

[डमः ६ १, किभ्रलोः ७ ॥, किङ्ति ७ १, क्रमः ६ १, क्ति ७ १, वा ०२ ॥]

किभ्रलादिना धातुराक्षिप्यते, कौ भ्रलि किङ्ति च डम-
न्स्य धातोरुपधाया दीर्घः स्यात् । सत्यभान्, प्रशान्, प्रशामौ,
प्रशामः अपदत्वादत्र नकारी न भवति । तसु—प्रतान्, प्रतान्भ्याम् ;
इन्हन्विति—निर्देशाच्चहनः ब्रह्मह्नौ (२।३।८०), नेह परत्वान्-

प्राध्यायसम्मत एव । “अथवा अत इत्यत्रानुवर्त्तनीयं तदा धातुसम्बन्धि
वर्जितस्यातः ख्याने दीर्घो भवतीति स्पष्टः सूत्रार्थो भवतीति गोपीचन्द्रः ।
पद्मनाभप्रदर्शितार्थस्तु सिद्धान्तकौमुदी विरुद्धः, यतः सिद्धान्तकौमुदीमते
धातेरप्यत्वन्स्य दीर्घो भवति उदाहरणन्तु गोमन्तमिच्छति, गोमदि-
षाचरतीति क्वञ् क्वड् वा गोमत्यति, गोमत्यते वा ततः क्विप् गोमदिति,
सुपि-गोमान्, गोमन्तौ, गोमन्तः इत्यादि ; गोशब्दात् मतुप् प्रत्ययेनापि
गोमानितिरूपं भवति । गोमान्, गोमन्तौ, गोमन्त इत्यादि भातेः डवतुप्
भवान्, भवन्तौ, भवन्तः ; शब्दन्तस्यत्वन्तत्वाभावात् दीर्घो भवतीति
भवन्, कुर्वन् । पिण्डं यसते क्विप् पिण्डयः, एवं अत्, ध्वत् इत्यादि ।

मलोपेन (३।३।५८) संयत् ; * क्रमादेर्वृज्जाधिकारे उदधि-
क्रादयो निपातिताः, भलादौ दान्तः, शान्तवान्, शान्त्वा, शान्तिः-
यङ्लुकि—शंशान्तः ; क्रमः क्तिवा । क्रान्त्वा, क्रन्त्वा वा भलीति
किम् क्रमिन्त्वा, प्रकस्य, किङ्तीति किम् ? मन्ता ॥

८६ । व ऊठ् । [वः ६।, ऊठ् ०१।]

कौ भलि किङ्ति च वकारस्य ऊठ् स्यात् । अचयूः, अचयुवौ,
पटसूः रक्तसूः, नावयतेः क्विप् नौः, भलि द्यूतम्, स्यूतम् । धाव
दिवोर्धङ्लुकि । दाधौतः, देद्यूतः, किङ्तीत्येव दाधाति, देदेति ।
अनुनासिके च वक्तव्यम्—खव् खौनाति । नैकस्य सुवन्तात् परस्य
वृचवः ।

९० । ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपान्त्येन ।

[ज्वर-त्वर-श्रिवि-व्यवि-मवां ६।।, उपान्त्येन ३।]

एषामुपान्त्येन सह वस्योठ् स्यात् । कौ भलि किङ्ति च । जूः,
जूरौ, जूर्तिः ; तूः, तूरौ, तूर्तिः ; (क) श्रूः श्रुवौ, श्रुतिः ; ऊः,
उवौ, ऊतिः ; धनमवतीति धनौः, शाल्यः, मूः, मूतिः ।

• इन् इन् '(२।।८०)' इति सूत्रे हन् इति निर्देशेन प्रतिपदीक-
त्वात् क्विभक्तोरित्यस्य हन् स्थले न प्राप्तिरवेति सूच्यते, अन्यथा तत्र हन्
ग्रहणस्य वैयर्थ्यमेव स्यात् । संयदित्यत्र सुपूर्वकात् यमधातोः क्विपि
वनतितताद्यनिटामित्यनेन (३।३।३८) मलोपस्य परत्वात् प्रथमप्राप्तिरेव ।

(क) तूर्यमिति क्वचित् पाठः ।

६१। राक्त्वोर्लोपः । [रात् ५ ।, क्वीः ६ ॥, लोपः १ ।]

कौ भलि किङ्ति च रेफाक्त्वोर्लोपः स्यात् । मूर्च्छा, मूः, मूरौ,
मूर्त्तिः ; धूर्त्वा—धूः, धूरौ, धूर्त्तिः ।

६२। योयि हलि । [यः ६ ।, षयि (म-य) ७ ।, हलि ७ ।]

यवर्जिते हलादौ प्रत्यये यलोपः स्यात् । क्युयी क्युतः, पूयी पूतः,
कण्डूयतेः क्विप् कण्डूः, कण्डूतिः, लोलूयतेः क्विप् लोलूः ; सखीयते,
सखीः सख्यौ ; अतीलुकोऽस्थानिवत्त्वाद्बलि यलोपः । अयीति
किम् ? शय्या ।

६३। वस्य वङ्गलम् । [वः ६ ।, व ०१ ।, वङ्गलम् ०१ ।]

अनूठविषयाथं वचनम् । अयि हलि वस्य लोपः स्यात् । दिदि-
वान्, दाधाति । एतः कौ वलोपः । देवृ—देः, तेवृ—तेः, सेवृ—
सेः † सवौ ; एत इति किम् ? अचयूः, एचव् ; अयीत्येव दीव्यति ।
— (पदस्थान्तस्य) अधिकारोऽचम्) ।

६४। दिव उत्सौ त्वौत् ।

[दिवः ७ ।, उत् ०१ ।, सौ ७ ।, तु ०१ ।, त्वौत् ०१ ।]

दिव् शब्दस्य पदान्तस्य वस्य उत्स्यत् । सौ पुनरौङ्गवति ।
द्युभ्याम् द्युमयम्, द्युनाथः ; सौत्वौत्—द्यौः । पदस्थेति किम् ?
दिवौ ; केवलस्य ग्रहणाच्चेह अचयूः ।

† क्रमदीश्वर मते—, देवृ द्युः, सेवृ सद्युदिति भवति ;)

६५ । कः क्तिन्नन्तस्य नञोस्तुङः । नञोर्वी ।

[कः१, क्तिन्नन्तस्य ६१, नञोः६१। तु० ११, ङः११, नञोः६१, वा०१ ।]

क्तिन्नन्तस्य पदान्तस्य कः स्यात् । दृक्, सृक्, घृतस्पृक्, दृग्भ्याम् नञोस्तु ङ्, प्राङ्, कृङ्, कृङ्भिः । नञोर्वी । नक्, नट् ; पदस्थेत्येव दृशौ ।

६६ । भ्रूषन्ताचां गङ्दवां द्वितीयः सध्वीश्च । (४३)

[भ्रूषन्ताचां (भ्रूष् अन्त अच्) ६॥, ग, ङ, द, वाम् ६॥, द्वितीयः ११, सध्वीः ७॥, च०१ ।]

(४३) पाणिनिमते धातु सम्बन्धिनामेव गङ्दवां स्थाने तद्वितीयो घट्टधभ इत्येवं रूपो भवति, तेन गर्द्भमाचष्टे गर्द्भयतीत्यत्र दकारस्य न धकारः । मुग्धवोधानुगामिनां मते शब्दस्य धातोर्वा जङ्दगव इत्येतेषां स्थाने क्रमेण भ्रूष् घघभ इत्येते भवन्ति, शब्दस्य ह्रसि विरामे च परे धातोस्तु सध्वे विरामेच इत्यर्थः । अत्र विशेषः—अदौ जव्, अन्ते भ्रभ्, मध्ये ह्रस्वर्णस्य एकस्वरस्य च व्यवधानेऽपि स्यात्, न तु वङ्गस्वरव्यवधाने, तेन गर्द्भमाचष्टे इति णिच् क्षिप् गर्द्भ् इत्यादौ न स्यात् । जकारस्य भ्रकारो न स्यादिति जौमराः, तेन जभ् शब्दस्य जप्, जेह् शब्दस्य जट् इति रूपं भविष्यति । इति मुग्धवोध टोका, निघट् = नि+गृह्+क्षिप्, अजौघट् = गुह्+यङ्-लुक्+लङ्दिप् घोच्यति = गूह् = णट्+तिप् ; अघु ङ्+गूह्+लुङ्ध्वं तुयिडभ माचष्टे+तुयिडभयति ततः तुयिडभयते ; गोधृक् = गां दोग्धीति, गो+दुह्+क्षिप्, अधोक् दुह्+लङ् दिप्, धोचि दुह् लट् सिप् ; अधुग्धं+दुह् लङ् ध्वं, वक्ष्यति वह्+कृट्तिप्, मृगावित् = मृग+व्यध-क्षिप्, विवृत् सति = वृध्+सन्+णट् तिप् ।

पदस्य-भक्षन्तोऽच् घेषां, तेषां गड़दवां स्थाने तद्वितीयो भवति ।
 मे, ध्वे च गृह-निघुट्, अजोघोट्, घोक्ष्यति, अघुद्धं, तुष्टिभयतेः
 क्विप् तुष्टिप् । दुह—गोधुक्, गोधुग्भ्याम् ; अधोक्, धोञि,
 अधुग्ध्रं, गद्वेभयतेः क्विप् गद्वेप् ; तुध—तन्वभुत्, भोत्स्यति ; अभुद्धं
 दन्तौष्ठवान् वध-व्यध-वृधाम्-वक्ष्यति, मृगावित, विष्टस्यति, अपाणि-
 नीयाः केचिदिह विकल्पन्ते ।

९७ । वसुअन्सुध्वन्खनडुहां दः । (४४)

[वसु, अन्सु, ध्वन्सु-खनडुहां ६।।।, दः २ ।]

एषामदानामन्तस्य दः स्यात् । विदत्, विदङ्गाम् विद्वन्मयम्,
 उखाञ्चत्, पर्णध्वत्, अनडुङ्गाम् ; एषामन्तस्येति किम् ? विद्वान् ;
 पदस्येत्येव विद्वांशौ ।

९८ । मोनोधातोः क्सी च । (४५)

[मः १ । नः २ ।, धातोः ६ ।, क्सी ७ ।, च ०२ ।]

(४४) वसु प्रत्ययान्तः एवात्र याज्ञस्तेन सुपूर्वकस्य वसधातोः क्विपि
 सुवः शब्दस्य तु न भवति, एकदेशविज्ञतमनन्यवदितिन्यायेन अनडुत्-
 मान् इति भवति । सिद्धान्त कौमुदीकारश्च वसु इत्यस्य, सान्तेति विशे-
 षयं दत्तम्, तेन वसु प्रत्ययान्तेऽपि विद्वान् इत्यत्र न । पद्मनाभेन तु अन्त-
 स्येति व्याख्यानात् तदेव प्रतिपादितम् यतो विद्वानित्यत्र वसु प्रत्यय-
 स्यान्तस्य कोप एव । (४५) सुग्धवोधसंक्षिप्तसारयोः तिङन्तदन्तयो-
 र्मकारस्य वमयोः, परयोर्नावहितः यथा जंगन्मि, जंगन्वः, जंगन्मः इत्यादि,
 प्रशान्, प्र+शम+क्विप् डमः क्षिभाजोरिति दीर्घः, प्रशाश् इति शब्द-

पदस्योधातोर्मानः स्यात् । कषौ च । प्रश्नान्, प्रश्नान्भ्याम्, जग-
त्वान्, पदस्येत्येव प्रश्नामौ, नेटि—जग्म्वान् ।

९९ । रः प्राग् दीर्घं दूणो हलि वक्ष्यातद्धितये कुरकुर
सुपाम् । (४६)

[रः ५ ।, प्राक् १ ।, दीर्घः १ ।, रणः ६ ।, हलि ७ ।, वः ५ ।, च० १ ।, अतद्विधे
(न-तद्धित-य) ७ । अकुरकुरसुपां (न-कुर कुर सुप्) ६ ॥]

धातोः पदान्तरेफात् प्रागिणोदीर्घः स्यात् । गीः, गीतः, सुगीः
कुलम् ; धूः, धूर्ध्यां पूः, पूर्ध्वम् ; हलि वक्ष, रश्च प्राक्-हलियगण-
मपदान्तार्थं-दोव्यति, प्रतिदोव्नाम्, विलीणं मूर्च्छति, अतद्धित
य इति किम् ? दिव्यो, धूर्ध्वः ; अकुरकुरसुपामिति किम् ? कुर्यात्,
कुर्यात् ; सुपधातोः—चतुर इच्छति चतुष्यति, दिव्यति ; कथं री-
रिष्यतुः-यणादेशः स्थानिवदित्यहलपरत्वात् ।

१०० । सनः सजुषाशिषोश्च ।

[सनः ५ ।, सजुषाशिषोः ६ ॥, च० १ ।]

न्तः सुस्तस्य लोपः, अनेन मस्थाने नः, एवं प्रश्नाम्+भ्याम्, प्रश्नान्-
भ्याम् जगत्वान् गम+कसु जगत्वस् शब्दः ततः सुः, उगिदचो रिति
(२।३।६३) नुम्; सान्त महत् इति दीर्घः, (२।३।८३) हलङ्ग्रापः (२।३।८) इति सुलोपः ।

(४६) संक्षिप्तसारे दन्तस्यैव वकारस्य ग्रहणं कृतम् तेन औषात्
प्राक् न दीर्घः यथा उक्त्वा क्तिप् उप्, उवभ्याम् । सुपामित्यनेन सुपधातो
ग्रहणम् कृतम् । धातोः पदान्तरेफादिति किम् ? चतुर्भिः, निः, दुः ।
चिकीर्षु शब्दस्य सुपि चिकीर्षु इति पदमिति मुग्धबोधटाका ।

पदान्तघनः प्राक् सजुषाशिषोश्च इषो दीर्घः स्यात् । पिपठीः
पिपठीर्भ्याम्, सजूः, आशीः ।

१०१ । नस्य लोपोऽनुमः प्रातिपदिकान्तस्य ।

[नस्य ६ ।, लोपः १ ।, अनुमः (न-नुम्) ६ ।, प्रातिपदिकान्तस्य ६ ।,]

प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्य नस्य लोपः स्यात् । कर्म, आत्मा,
सुप्रेमा, राजत्वं, राजपुरुषः, अनुम इति किम् ? राजवान् ।

१०२ । न सम्बुद्धौ वा क्लीवे ।

[न० १ ।, सम्बुद्धौ ० ।, वा० १ ।, क्लीवे ० ।]

सम्बुद्धौ न लोपो नास्ति । हे राजन् । वा क्लीवे । हे कर्म
हे कर्मन् वा ।

१०३ । वृषण्वसु वृषण्वश्वी । [वृषण्वसु वृषण्वश्वी २ ॥]

एतौ निपात्येते । वृषणो वसु, वृषण्वसु, वृषणोऽश्वः वृषण्वश्वः ।

१०४ । राजन्वान्सौराज्ये । [राजन्वान्०१ ।, सौराज्ये ० ।]

सौराज्ये गम्ये राजन्वान् स्यात् । अन्यत्र राजवान् ।

१०५ । संयोगान्तस्य रात्तु सद्विपोः । (द)

[संयोगान्तस्य १ ।, रात् ५ ।, तु०० ।, स, द्विपोः ६ ॥]

(द) तु शब्दो भेदायः, रेफपञ्चसंयोगान्तानां मध्ये सद्विपोरेव
लोपो नान्यस्येति नियमः । प्राङ् प्र+अस्य+किन्, प्राच्+ततः—सु, उगि-
दचोदिति (२।३।६३) नुम्, वृषण्वसुः (२।३।१८) इति सजुषः प्राच् इति
स्थिते अनेन संयोगान्तस्य चकारस्य लोपः, ततः कः किमन्तस्येति (२।३।६५)

संयोगान्तस्य पदान्तस्य लोपः स्यात् । गोमान्, प्राङ्, अरुणत्,
मांसपिपक्, रात्तु, सदिपोरेव कटं चिकीर्षति कटचिकी, अविभः
नान्यस्य, उर्क उर्कं सृजेर्लङि अमाह ।

१०६ । स्कोनिजादीभ्रलि च ।

[स्कोः ६ ॥ निजाद्रीः ६ ॥ भ्रलि ७ ।, च० १ ।]

भ्रलि पदान्तस्य संयोगान्तस्य च निजरूपेणादिस्थितयोः सकार

न स्थाने ङ् । गोमत् + सु, उगिदचोरिति नुम, सावत्वसन्तस्येति (२।३।८६)
दीर्घः, हलङ्गापः इति सुलोपः, गोमन्त् इति स्थिते संयोगान्तस्थितस्य तका-
रस्य लोपः । अरुणत् रुध + लङ् दिप् । अङ्गागमः, अम्, अरुणङ् इति
स्थिते अनेन अन्तस्थितस्य दकारस्य लोपः, ततः वावसाने (१।२।४५)
धस्थाने त् अरुणत्, मांस पिपक् मांसं पिपक्षतीति, क्षिप्, अतः (३।३।६१)
इत्यकारलोपः मांसपिपक्ष् शब्दः + सु हलङ्गापः इति सुलोपः, अनेन संयो-
गान्तस्थितस्य घकारस्य लोपः, कटं चिकीर्षति, कटचिकीर्षधातुः क्षिप्
अत इति अकारलोपः, कटचिकीर्ष् शब्दः सुः हलङ्गापः इति सुलोपः
अनेन संयोगान्तस्य घकारस्य लोपः, कटचिकीर् इति स्थिते रसोः
(१।३।१) इति र स्थाने विसर्गः । अविभः भ्र + लङ् दिप्, जुञ्ज्यादेः
(३।४।१३) इति द्वित्वं, उरत् (३।४।२७) इति अथस्त ष्टकारस्थाने
अकारः, ततः पृष्ठभादेरिति (३।४।३६) तस्यैव अकारस्य स्थाने इकार,
ष्टकारस्य गुणश्च अविभर्द् इति स्थिते अनेन दलोपः, ततः र स्थाने विस-
र्गश्च । सिपि च अविभः, इति । उर्क इत्यत्र न कलोपः, अमाह इत्यत्र
न टकारलोपः ।

ककारयोर्लोपः स्यात् । मसञ्ज-मसञ्जः, श्रीघ्नमक् ; रञ्च गोरञ्च, तच्च-
तट्व्यं काष्ठतट् । (घ)

१०७ । सोढोदादेस्तु घः ।

[चः ६।, वः १।, दादं: (द चादि) ६।, सु० १।, घः १।]

भक्तिपदान्तस्य ह्रस्व ङः स्यात् । धातुपाठे ङकारादेस्तु घकारः ।
सोढा, मधुलिह्, अलिह्, दादेस्तु घः दोष्त्रा, गोधक्, अधोक् ; दह-
दग्ध, ग्रामधक् । (न)

(घ) मसञ्ज + क्त, अनेन सलोपः, रञ्चादित्वात् (४।२।२२) निष्ठा नत्व-
चोः क्लृप्तः (२।३।११४) ज स्थाने ग, मघ, श्रीघ्नं मञ्जतीति क्तिप् ;
श्रीघ्नमसञ्ज + सु, अनेन सञ्चारलोपः चोक्लिति ज स्थाने ग, वावसाने इति
ग स्थाने क, एवं गा रञ्चतीति क्तिप् गोरञ्च + सु, अनेन ककारलोपः
हलङ्गाप, इति सुलोपः, घष्ठः (१।२।५१) इति घ स्थाने ट ; एवं काष्ठ
तच्च + सु काष्ठतट् ।

(न) सोढा—सह् + ता अकारस्य उत्वे (३।३।५६) सोह् + ता इति,
अनेन ह स्थाने ङः, टु नावाचटुदिति त स्थाने ट, पूर्वस्येति (१।२।५६)
ट स्थाने ङश्च भयोभयोति (१।२।७६) ङकारे परे ङकार लोपः सोढा,
मधुलिह् + सु, अनेन ह स्थाने ङ, वावसाने इति (१।२।५५) ङ स्थाने ट,
अलिह् लिह् + जङ् दिप्, अङ्गामः अनेन ह स्थाने ङ संयोगान्तस्येति
दलोपः, वावसाने इति ङ स्थाने ट, दादेस्तु—ह स्थाने घः भवति दुह् + ता
दोग्धा, गो दुह् + क्तिप् गोदुह् + सु लोपः अनेन ह स्थाने घ, वावसाने
इति घ स्थाने क, एवं ग्राम दह् + सु, ग्रामधक् । दादेदित्वादिना

१०८ । द्रुह, मुह, ख्रुह, ख्रिहा घटौ ।

[द्रुह-ख्रिहा ६।।।, घ,टौ,१॥]

एषां भक्ति पदान्तस्य हस्य घटौ स्याताम् । द्रोग्धा, द्रोढा, मित्रध्रुक्, मित्रध्रुट् ; भ्रुष तयो तोषो वेत्येक-मित्रध्रुक्त्, मित्रध्रुग्धो वा ; मित्रध्रुट् ; मित्रध्रुटो वा इत्यत्र पदान्तात् ट्त्वच्च (१:२।५६) मुग्धो, मूढः ; ख्रोग्धा, ख्रोढा ख्रिक, ख्रिट् ।

१०९ । नहो धः । [नहः ६।, घ, १।]

नहो हस्य धः स्यात् । नह्वा, उपानत् ।

११० । आहस्तः । [आहः ६।, तः १।]

आहो भक्तिहस्यन्तः स्यात् । आत्य ।

१११ । ब्रश्च, भ्रस्ज, मृज, यज, भाज, परिव्राज, कृशां, षः । [ब्रश्च-भ्रशां ६।।।, ष, १।]

एषां भक्ति पदान्तस्य षः स्यात् । ब्रष्टा, वृचुवृट्, भ्रष्टा, मासु-
मृट्, सृष्टा राजसृट्, माष्टा, स्थानसृट्, यष्टा, देवेष्ट, राष्ट, मन्नाष्ट,
भ्रष्टा, परिभ्राष्ट, परिव्राष्ट ; कृ प्रष्टा, शब्दप्रष्टा ; प्र-प्रवेष्टा, विष्ट ;
ब्रश्चेर्निष्ठायां प्रतिषेधः वृक्तम् । शचाभ्यामधातोः सः श इति वक्त-
व्यम्-निष्ठा-निष्ठाः अच्-अचप्रु । न विद्यसृजः-अस्य षो न स्यात्-
विद्यसृक् । (प)

धातुपाठे दादिः एवद्याद्यन्तेन दामलिहमात्मन इच्छति दामलिहतीति ततः क्विप दामलिट् अच् माभूत् । गोधुक् इत्यदा (१:१।६६) सूत्रेण द स्थाने घञ् ।

(प) अत्रराजयश्चक्रेनैव भाजलाभेऽपि भाजयश्चमर्षयश्चक्रेणामर्षक-

११२ । कःशो वा सुवचि ।

[कः ६।, शः १।, वा० १।, सुवचि (सुप-वच्) ० ।]

खाद्यच्चि परे कस्य शो वा स्यात् । शब्दप्राणौ, शब्दप्राणौ वा ।

११३ । षढोः कः सेऽसुपि ।

[षढोः ६।, कः २।, से ०।, असुपि (न-सुप) ० ।]

से षढो कः स्यात् । पेच्यति, लिलिचति, आपपोति किम् ?
विट् ।

११४ । चोः क्वनितः । [चोः ६।, क० १।, अनितः ६।]

भक्ति पदान्तान्त चवर्गस्य कवर्गो यथाक्रमं भवति । वक्ता, वक,
लङ् अक्त्वा, वगिक्त्वा, भिप्रक्त्वा; नानुवन्धस्य अन्, पदयेत्येववाचा,
क्त्वा ।

११५ । न्यङ्कटौनाञ्च । [न्यङ्कटौनां (न्यङ्क-चादि) ६।।। च-१।।]

भक्ति पदान्तस्येति निवृत्तं । न्यङ्कपभतेः कृत्वं स्यात् । न्यङ्क-
अङ्गु, मेवः, अणि श्यपाकादयः ।

स्येति परिभाषाद्योतनाय । तथाच आजघटकराजभगस्योन्वर्धकत्वात्-
राजग्रहणेन तस्मात् । सार्धकराजशब्दस्यैव रहणादिति बोध्यम् ।
प्रया प्रश्न क्तेन + ता, तौदादिकः उ दत्वाभेट्. वट् प्रश्नः क्तिप् अज्जि-
ग्रहीत्यदिना (श्र १६६) यण इक्, असज पाके तुदादावुभयपदी, सृजति,
सृज्यति उभावेव. देवं यजते क्तिप् साचोयण इक्. देखेट्, राजते सा-
दिभ्यस्त्रः राष्ट्रं, ट्भाजदीभौ आत्मनेपदी अर्द्धं परिवर्जते ति वचःदेः शिः
परिव्राट्, शब्द + प्रह् + शि शब्द प्राट् विश्वं सृजतीति क्तिप् विश्वसृक् ।

११६ । सल्लिटोजेः चर्वा ।

[सन्, लिटोः ७ ॥, जेः ६ ।, चेः ६ ।, वा० १ ।]

अनयोर्जः कुत्वं स्यात् । जिगीषति, जिगाय ; चिकीर्षति,
चिचीषति, निश्चिकाय, निश्चिचाय ।

११७ । xचजोर्घिस्रगतोरक्कादिवजब्रजाजामनावश्यके ।

[चजोः ६ ॥, विष्णोः (घित् षत्) ७ ॥, अक्कादिवजब्रजाजामां ६ ॥, अनावश्यके
न चावश्यक) ७ ।]

घिति षति च परे चजोः कुत्वं स्यात् । पाको, रागी, पाक्यं,
भोग्यं, अक्कादिवजब्रजाजामिति किम् ? सङ्कोचः, कूर्ज्यं, खर्ज्यं,
गर्ज्यः, राजः, परित्राज्यं समाजः अनावश्यक इति किम् ? अवश्य
पाच्यम् । न वच्चेर्गतौ । वच्च्यं गतौ किम् ? वङ्ग्यम् । भुज, न्युज,
रोमाञ्चाः कर, भुग, रोमहर्षेषु x कराद्यर्थेषु घणन्ता भुजादयो
निपात्यन्ते । प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे एतौ यज्ञाङ्गे स्याताम् ।

११८ । एयति मुचरुचपुचर्च्च याचत्त्यजियजि वृजौनाम् ।

[एयति ७ ।, मुच-रुच युव-चर्च्च—याच-त्यजि-यजि-वृजौनाम् ६ ॥]

एषां धातूनां एयति कुत्वं नास्ति । प्रभू_३च्यम्, रोच्यम्, अर्च्यम् ।
वचेरपदसंघाते वचेर्ष्यति कुत्वं नास्ति वाच्यम्, पदसंघाते तु वाच्यम् ।
प्रयोज्यनियोज्यौ शक्ये ; भोज्यम् भक्ष्ये-निपात्यन्ते-प्रयुक्तुं शक्यः
प्रयोज्यः नियोक्तुं शक्यः नियोज्यः । भोज्यं भक्ष्यं भोज्यं शोदनः,
अन्यत्र भोग्या स्त्री ।

११९ । ह्नो ह्योघो नणितोर्नस्यतोऽचोऽनिसल्लोः ।

[हनः ६ ।, हः ६ ।, घः १ ।, न-णितोः ० ॥, नः ६ ।, च० १ ।, तः १ ।, अचः ३ ।, अनिसल्लोः (न-दट्- नल्ल्) ० ॥]

नकारे णिति च परे ह्नो ह्योघः स्यात्, तत्सन्नियोगेऽच उत्तरस्य नकारस्य तकारः । नकारे घ्नन्ति, वृत्रघ्नः, णिति घातकः अनिसल्लोरिति किम् ? अत्र नसोमाभूत् अघ्नानि, घानिषीष्ट, अघान ।

१२० । घोऽभ्यासाच्च । [घः १ ।, अभ्यासान् ३ ।, च० १ ।]

अभ्यासाच्च ह्नो ह्योघः स्यात् । जिघांसति, जङ्घन्यते ।

१२१ । हेरचडि । [हेः ६ ।, अचडि (न-चड्) ० ।]

हेरभ्यःसाह्वलं स्यात् । प्रजिघाय, प्रजिघीयति, अचडोति किम् ? प्राजीहयत् ।

। भस्य । अधिकारीऽयम् ।*

१२२ । पादः पत् । [पादः ६ ।, पत् १ ।]

भस्य समासान्तस्य पादः पत् स्यात् । द्विपदः पश्य, द्विपदा, त्रिपदः, त्रिपदी, वैधात्रपद्यः ।

१२३ । वसोः साचो वजत् ।

[वसोः ६ ।, साचः (स-अच्) ६ ।, वः ६ ।, उत् १ ।]

उत्सृष्टानुवन्दस्य वसोसा सह वस्योत् स्यात् । ज्वषः, वकारस्य

* अजादि सपः, यायजादिति अजस्य च भस्यजा ।

निमित्तस्यापाचादिटोऽप्यपाचः । उपेयुष्वा, विदुषो ; भस्त्रेत्येव-
विदत्सु ।

१२४ । श्वयुवमघोनां ङीवर्ज्जमतद्धिते ।

[श्वयुवमघोनां (श्वन्, युवन्, मघवन्) ६॥३, ङीवर्ज्जं०२१, अतद्धिते (न-तद्धित) ७ ।]

भस्त्रेषां वस्रोत् स्यात् । शूनः, शूना ; यून, यूना ; मघोने ;
अतद्धित इति क्रिम् ? शूनोविकारः शौवं मांसम् ; छां भवत्येव-
शूनी-समासान्तविधेरनित्यत्वात् अतिशूनी, प्रियमघोनी ।

१२५ । वाह ऊठ् । [वाहः ६१, ऊठ्०१ ।]

वाहः साचीवस्य ऊठ् स्यात् । प्रष्टौही, शात्यूही ।

१२६ । अनोऽङ्गोपोऽयि वमस्त्वसंयोगात् ।

[अनः ६१, अङ्गोपः (अत्-लोप) ११, अयि (न-य) ७१, वमः ५१, तु०११, असं-
योगात् (न-संयोग) ५ ।]

अनन्तस्य भस्यातोलीपः स्यात् । राज्ञः, राज्ञि, तच्छा, अङ्गा-
निवृत्तं आङ्गिकम्, वमात् पुनरसंयोगात् परस्यातः-पीवा, हेन्ना
न संयोगात् पर्वणा, आत्मना, चर्मणा ; अयीति क्रिम् ? सामान्तः,
शोर्षण्यः ।

१२७ । षपूर्व्वहन् धृतराज्ञामणि ।

[षपूर्व्वहन्—धृतराज्ञाम् ६॥३, अणि ७ ।]

षिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । अर्षि एषामेवाङ्गोपः स्यात् । ष
पूर्व्वस्य=श्रीह्यः, हन्-श्रीषण्णः, धातृराज्ञः, नान्यस्य सामनः ।

१२८ । डिश्लोर्वा । [डिश्लोः ७५, शा० १ ।]

अनयोरनन्तस्त्राश्लोपो वा स्यात् । राञ्चि, राजनि ; दधि,
दधनि ; शी-साञ्ची, सामनी ।

१२९ । आतोधातोरेनापोऽन्यस्य वज्रलम् ।

[आतः ६१, धातोः ६१, अनापः (न-आप्) ६१, अन्यस्य ६१, वज्रलम् २१ ।]

भस्य धातो रातो लोपः स्यात् । सोमपा, संस्रः, संस्था, तायः*
किप् तातता, तस्मै तातते । धातोरेन्यस्यापूर्वज्जितस्य वज्रलं लोपः
स्यात् । हाहः, हाहाः, हाहान् वा ।

१३० । पथ्यादेरिनः । [पथ्यादेः (पथि—आदि) ६१, इनः ६१ ।]

पथिनशृभुर्वा भस्तेनोलोपः स्यात् । पथ्यः, पथा, मथः, मथा,
शृभुर्वा, शृभुर्वा ।

१३१ । अचोऽतः प्राग्दीर्घश्च । (म)

[अचः ६१, अतः ६१, प्राक् ११, दीर्घः ११, च० ११ ।]

लुप्तनकारस्याक्षेर्भस्त्रातो लोपः स्यात्, ततः पूर्वोऽगृदोर्घश्च ।
दधीचा, प्रतीची, तिर्च्ची, सध्रीची, समीचीनं, प्रतीच्यम्, तैरच्यम्,
अच इति किम् ? पूजायान्नलोपो नास्ति (३।३।७३) तिर्थश्चा ।

* तायु क्लिबिति क्वचित् पाठः ।

(म) दधीचा=दधि अक्षतीति क्लिप् वा किन्, अनिदितामनुसङ्गस्येति
(३।३।७३) न लुक्, ततः दधि+अच्+टा (३-१ व) दधि+अच्+
आ इति स्थिते, अनेन सूत्रेण अकारलोपः, पूर्वस्येकारस्य दीर्घश्च दधीच्+
अ=दधीचा, ननु, दधी+अच् इत्यत्र कथं न बलादेशः ? (१।१।०।

१३२ । उद इत् । [उदः ३ ।, इत् ० । ।]

उदः परस्याचोऽत इत् स्यात् । उदीचा उदीची, उदीचम्.
भस्येति निवृत्तं । (य)

१३३ । विद्यग्देवसर्वनाम्नां टेरद्राञ्चतौ क्तिन्ते ।

[विद्यक्, देव, सर्वनाम्नां इ ।।।, टेः इ ।, अद्रि ०२ ।, अञ्चतौ ० ।, क्तिन्ते ० । ।]

१२) इत्याशङ्क्याह सिद्धान्तकौमुदी, अज इति लोपस्य विद्यगेन्तरङ्गेऽपि
यग् न प्रवर्तते अकृतव्यङ्गा इति परिभाषया । पदान्नाभमते यगादेशे
कृतेऽपि अकारस्य लोपे सति निमित्तस्यापाये नैमित्तिकस्यापाय इति
न्यायात् यकारनिमित्तस्याकारस्यापाये यकारस्यापायः इति । एवं
प्रति अञ्चतीति प्रति + अच् स्त्री (डी) प्रतीचो, तिर्रोऽञ्चतीति तिरस् +
अच् स्त्री (डी) सकारव्यवधानात् तिरस्मेन दीर्घः, सह अञ्चतीति, सह-
सगोः (२ । ३ । १३५) इत्यनेन सहशब्दस्थाने सधि आदेशः ततः
सधि + अच् स्त्री (डी), सम अञ्चतीति समस्थाने (२ । ३ । १३५) समि,
समि + अच् + ईन, प्रति + अच् यत्, तिरस् + अच् अग् । नाञ्चे पूजा-
याम् (३ । ३ । ७३) इत्यनेन पूजार्थे अञ्चेन लोपाभावः तिरस् + अञ्चतीति
तिरसन्तिर्थ्यलोपे (२ । ३ । १३६) इत्यनेन तिरसः स्थाने तिरि आदेशः
तिरि + अच् तिर्यञ्च तृतीयेकवचने तिर्यञ्चा । संक्षिप्तसारे शमाद्यचि
परे अकारनेपोऽपिहितः । अमर्श्वनामयाजादिस्तादिपरेऽपि योऽञ्चतिस्तस्या-
कारस्य लोपः स्यादिति तत्त्ववोधिनी । क्वचित् दधीचेत्त्वत्र दधीच
इति पञ्चम्यन्तः पाठः, ततश्च द्यूचा इत्यधिकः दिवमञ्चतीति क्षिप् दिव
उत् (२ । ३ । ६७) वकारस्योकारः द्यू + अच् टा ।

(य) उत् अञ्चतीति क्षिप, उत् + अच् + टा, अनेन अकारस्थाने
ईकारः उदीच + आ, उदीचा, स्त्री उदीची ।

किनन्तेऽञ्चतौ परे विश्वदेष्टेरद्रिः स्यात् । विश्वद्रप्रञ्च, विश्व-
द्रप्रञ्चौ, तद्रप्रञ्च, देवद्रप्रञ्च, देवद्रप्रञ्चौ, त्वद्रप्रञ्च, अन्यद्रीची ; किनन्त
इति किम् ? विश्वगञ्जनम् । (व)

१३४ । अदसोदस्य मुर्वा द्रीपि वा ।

[अदसः ६ ।, दस्य ६ ।, सुः १ । वा० १ ।, द्रः ६ ।, अपि० १ ।, वा० १ ।]

अञ्चतौ परे कृतकार्यस्यादसो दकारस्य मुर्वास्यात्, द्रप्र स्थाने
च वा । अदद्रप्रञ्च, अमुद्रप्रञ्च, अदसुयञ्च, अमुसुयञ्च । (र)

१३५ । सद्धसमोः सधिसमौ । [सद्धसमोः ६ ५, सधिस, समो १ ॥]

(व) विश्वक् अञ्चतीति किन् न लोपः अनेन टि स्थाने अद्रि,
विश्वद्रि+अच् विश्वद्रप्रच् सु उगिदचोरिति (२ । ३ । ८) नुमागमः,
उलङ्कारापः (२ । ३ । १८) इति सुलोपः, संयोगान्तस्येति (२ । ३ । ११५)
च लोपः, कः किनन्तस्येति (२ । ४) न स्थाने ड ; औ, विश्वद्रप्रञ्चौ,
तमञ्चतीति, तत्+अञ्च+किन् न लोपः टि स्थाने अद्रि, तद्रप्रच् प्रथ-
मैकवचने तद्रप्रञ्च एवं देवमञ्चतीति देवद्रप्रञ्च, त्वामञ्चतीति, (गौणयो-
स्येति) युष्मद्भागस्थाने आदेशः टि स्थाने अद्रि, त्वद्रि+अच्, त्वद्रप्रच्
ततः प्रथमैकवचने त्वद्रप्रञ्च अन्यं अञ्चति या, अन्यद्रि+अच् स्त्री, डी
अचोऽतः (२ । ३ । १३१) इति अकारस्थाने ईकारः । विश्वद्रप्रञ्चतेति
कर्त्तरि टनः । पूजायान्तु विश्वद्रप्रञ्चः, विश्वद्रप्रञ्चा । विश्वगद्द्वसर्वादे-
र्दद्रिः । इति संक्षिप्तसारसूत्रम्, अत्र सर्वादीत्यादिपदेन पूर्व्यादयोऽह्यन्ते
नाल्पादय इति गोयीचनम् । क्वचित् कद्रप्रञ्च, भवद्रप्रञ्च इत्युदाहरण-
द्वयमधिकं वर्त्तते । तत्र त्वद्रप्रञ्च इति नास्ति ।

(र) अमुं अञ्चतीति क्षिप्, किन्वा, अदस+अच् ततः टि स्थाने

अनयोरञ्चतौ परे सध्नि, समो स्याताम् । सहाञ्चति सध्प्रञ्च,
सध्प्रञ्चौ, सध्नीची, सध्नीचा, समः-सस्यञ्, समीची ।

१३६ । तिरसस्तिर्य्यलोपे ।

[तिरसः ६ । तिरि०१ । अलोपे (न-लोप) ७ ।]

अञ्चतौ परे तिरसस्तिरिः स्यात् अतो लोपो न चेत् । तिर्य्यञ्,
अलोप इति किम् ? तिरञ् पश्य ।

१३७ । मघोनस्त वा सौ तुश्च ।

[मघोनः ६ । ङ०१ । वा०१ । सौ ७ । तुः १ । च०१ ।]

अद्भि, अदद्भि + अच् अदद्भिच् प्रथमेकवचने अदद्भिञ्, अनेन सूत्रेण पक्षे
दकारस्य मुत्वे अमुद्भिञ् । एवं अदद्भिञ् इत्यत्र इ इत्यस्य मुत्वे अदमुयञ्
अमुद्भिञ् इत्यत्र इ इत्यस्य मुत्वे अमुमुयञ् ; शसादौ अकारणोपि अद-
द्भीचः अमुद्भीचः, अदमुर्हचः, अमुमुर्हचः, एवं अदद्भीचा अमुद्भीचा,
अदमुर्हचा, अमुमुर्हचा । अत्र कारिका—असोऽङ्गः पृथक्पुत्र केचि-
दिच्छन्ति लत्ववत् केचिदन्यसदेशस्य नेत्वेकेऽसौर्हि दृश्यत इति । अस्यार्थः
केचित् पण्डिताः अदसः अत्रेच्च पृथक्पुत्रं इच्छन्ति, यदा दक्षाने-
मुत्वं, तदा द्रक्षाने न, यदाच द्रक्षाने मुत्वं तदा दक्षाने न इत्येवं प्रकारेण,
केचित् अपरे पण्डिताः लत्ववत् यथा लीकृष्टप्यते इत्यादौ री ऋकारयो-
र्युगपत् लत्वं तथा अत्रापि युगपदेव दक्षाने द्रक्षाने च मुत्वमिच्छन्ति ।
केचिदन्ये अन्यसदेशस्य परस्य इ इत्यस्य स्थाने एव मुत्वं इच्छन्ति, केचिन्ना-
भयत्र मुत्वं इच्छन्ति तन्मते अदद्युञ् इत्येव भवति ।

मघवन्कारस्य ढर्वास्यात् । मघवा, मघवानौ, मघवन्, मघवन्तौ, मघवन्तं, उग्रां मघवती, माघवतं, सौ तुश्च मघवान् वा । (ल)

१३८ । अर्च्यं नमस्तसावनजः ।

[अर्च्यणः ६ ।, ढ०१ ।, अर्चौ (न-सु) ७ ।, अनजः (न--नञ्) ६ ।]

अर्च्येनोकारस्य नित्यं ढः स्यात् । अर्चौ परे अर्च्यन्तौ, अर्च्यन्तं, उग्रां, अर्च्यती, अर्चाविति किम् ? अर्च्या, अनज इति किम् ? अनर्वाणौ ।

(ल) ढत्वाद्यभावपक्षे मघवा, मघवन्+सु नोपधाया (२।३।८) इति उपधा-
दोर्घः, नम्य लोप (२।३।१०।) इति न लोपः, एवं मघवानौ, मघवानः, मघ-
वान् मघवानौ, मघोः, पक्षे मघवान्, मघवन्तौ मघवन्तः, मघवन्तं, मघ-
वन्तौ, मघवत इत्यादि, एवं टादौ मघवता, मघोना, मघवद्भ्यामित्यादि ।
मघवानिति—मघवन्+सु, सौ तुश्चेति न स्थाने तु (त्) ततश्च उगिदचो-
रिति (०।३।७६) नुम् सावत्वेति (२।३।८६) दीर्घः, संयोगान्तस्येति (२।३।१०५)
तलोपः मघवान् । स्त्री मघानी मघवती, अणि माघवनं माघवतम् । वाम-
नेन तुरादेशोऽत्र विधीयते अतोदीर्घविधानाभावात् मघवन् मघवन्तौ
इत्युदाहृतम् । तस्य तु हविर्यञ्जिति निःशङ्को मत्वेषु मघवांगसो । इति
भट्टिप्रमाणतः अस्त्वारस्यम् । अतएव सौ मघवान् मघवा इति कलाप-
सूत्रम् । मघशब्दान्मतुपा मघवान् मघवन्तौ मघवन्त इति सिद्धम्
मघवन्निति प्रकृत्यन्तरमस्तीति चम्प्रेण प्रख्याख्यातम् तस्मात् अत्वन्तं तस्य
सम्मतम् । यदुक्तम् भाष्ये अर्च्यन्तं मघोः न शिष्यं क्त्वन्तं हि तत् ।
मनुव् वन्त्योर्विधानाच्च क्त्वन्तं मघदर्शनात् । वनिवन्तं भथ्योदात्त मघवन्
शब्दविषयकम् ।

१३६ । शसादौ वा दन्तसपन्मास, हृन्निश, यूषन्, दोषणः ।

[शसादौ (शस्-आदि) ० ।, दन्-नघ,—दोषणैः १ ॥]

शसादौ परे दन्तादेर्दन्तादयो वा स्तुः । दन्तान् दतोवा ; दन्ता-
भ्याम्, दङ्गाम् वा ; नासिकया नसा वा ; पादान् पदोवा ; मासेन
मासा वा मासे मासि वा ; हृदये हृदि वा ; मामहच्छब्दौ हलन्तौ
च विद्येते ; निशायां निशिवा ; यूषेण, यूष्णावा ; दोषा, दोष्णावा ।
यकनादयो वैदिकत्वान्नोक्ताः । (श)

इति पद्मनाभदत्तकृतौ सुपन्ने व्याकरणे

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

(श) पाददन्तयूषनिशाष्टतना, मासासनसानुनासिकोदकाहृदयाशब्क यकत्-
सकत् शशीर्षदाघः पद्दयषन्नशृष्टन्मासासनस्त्रुनसुदरहृदसन यकन्शकन्
शीर्षन् दाघयः शसादौ पा । इति मुग्धबोध सूत्रम् ।

पाद—पत्

दन्त—दत्

यूष—यूषन्

निशा—निश

ष्टतना—ष्टत्

मास—मास

सानु—स्तु

नासिका—नस्

उदक—उदन्

हृदय—हृत्

अशब्क—असन

यकत्—यकन्

सकत्—शकन्

शीर्ष—शीर्षन्

दाघ—दाघन्

अथ द्वितीयाध्यायस्य ।

चतुर्थः पादः ।

सर्वनामप्रकरणम् ।

१ । सर्वादीनि सर्वनामानि स्वार्थेऽसंज्ञायाम् । (१)

[सर्वादीनि (सर्वं आदि) १।।।, सर्वनामानि १।।।, स्वार्थे (स्व-अर्थे) ७।, असंज्ञायाम् (न संज्ञा) ७। ।]

(१) तदन्तस्यापीयं संज्ञा 'द्वन्द्वे' चेति (२।७।१) आपकात्, तेन परम-सर्व्वञ्चेति चल्, परमभवकानित्यत्राकच्च सिध्यतीति सिद्धान्तकौमुदी । एवं परमतस्मै, परमसर्व्वस्मै इत्यादि गोपीचन्द्रः तत्र सर्वादिगण एव क्रमेण पठितः, सर्वाद्यञ्च पञ्चत्रिंशत् यथा (१) सर्व्वं, (२) विश्व, (३) उभ, (४) उभय, (५) इतर, (६) इतम, (७) अन्य, (८) अन्यतर, (९) इतर, (१०) त्वत्, (११) त्व, (१२) नेम, (१३) सम, (१४) सिम, (१५) पूर्व्व- (१६) पर- (१७) अवर- (१८) दक्षिण- (१९) उत्तर- (२०) अपर- (२१) अध- राणि व्यवस्थायामसंज्ञायां, (२२) समञ्जाति धनाख्यायां (२३) अन्तरं वहिर्योगोपसंख्यानयोः, (२४) त्वद्, (२५) तद् (२६) यद्, (२७) एतद्, (२८) इदम्, (२९) अदस्, (३०) एक, (३१) द्वि, (३२) त्र्यंशद् (३३) अस्मद् (३४) भवत्, (३५) जिम् । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः, अतएव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्यैह पाठस्तु उभकावित्त्वकजर्थः । द्विवचनपरत्वाभावे नोभयत उभयवेत्तादाविवायश्चप्रसङ्गात् । तदुक्त-मुभयोऽन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे* । उभय शब्दस्य द्विवचनज्ञासीति

* उभशब्दादपयविन्यये अयश् चात्, उभयौतच्चिः, उभशब्दादृत्तविषये नित्यमयश् स्यात् स्वार्थे । तेन उभयपञ्चविनीतनिर्देशत्वादी वशा नित्योऽयश् एवं कप्रत्ययेऽपि

सर्वे—प्रभृतीनि सर्वनामसंज्ञकानि भवन्ति । सर्व, सर्वस्वै, सर्वस्मात्, सर्व, प्रिय, उभ, उभय, उत्तर, अन्तम-प्रत्ययान्त, इतर, अन्य, अन्यतर, त्व, त्वत्, एतो अन्वयार्थो, नेम, सम (अयं सर्वार्थः), भिन. पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधर. (पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर), स्व, अन्तर, तद्, त्यद्, यद्, अदस्,

केयट, अस्तीति हरदत्तः । इतरइतमौ प्रत्ययौ, इह तदन्तयोर्यदृश्यं, केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अन्यतरान्यतमशब्दाव्युत्पन्नौ, स्वभावाद् द्विवचनविषये निर्द्धारणे वर्तते, तत्रान्यतमशब्दस्य गणपाठाभावात्संज्ञा इतरान्तत्वेऽपि अन्यतरयदृश्यं अन्यतम सर्वनाम संज्ञानिवेधार्थमिति मुग्धबोधटोका । त्वत्त्वेतिद्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ । नेम इत्यपि, समः सर्वार्थः । भवत् शब्दो युग्मर्थः, एकशब्दो यदा संख्यावाप्ती तदा एक वचनान्त एव यदा मुख्यादिवाची, तदा द्विवचनवचनान्तोऽपि एकशब्दस्यार्था यथा एकैकैः प्रधाने च प्रथमे केवले तथा साधारणे समानेऽपि संख्यायामिति † । द्वादिगणः द्वियुग्मदस्मद्भवन्तः, तदादिः

स्यादिनि भावः । अकश्चि क्तं तु अयसो न प्रसङ्गः यत्र द्विवचनं न भूयते तत्रैवाय-
जिनि व्याख्यानादिति मनोरमा ।

† असर्वनामत्वे तु प्रियैकानाम् । यद्वैके भाजनमसहभुजा मनेकेषामुपकारकरोतीत्यनेकेषामिव्यससाधु ।

एवं सर्वके, अल्पे, अल्पके, एकके, एकैका इत्येके असर्वनामत्वे तु अस्याः, अशिय-
माननेकमेधा ते अनेका, भवन्त्यनेके जन्तुधेरिवीर्येण इत्यत्र किराते अनेके इत्यपपाठः
असंज्ञा इति पठनीयम् । इति अचिप्रसारः एकैक इति एकश्च एकश्चेति कर्मधारय
समासमन्त्रं भवतीति तिङन्तपाद् अत्र व्याख्यातव्यतः प्रधानार्थत्वात् सर्वनामकार्यं
भवत्येव । एकैका इत्येक इति वक्तव्येति संस्यपञ्चादप्रधानमेव सर्वनामकार्यं न
भवतीत्यन्वेषां मतं नैतददक्षिणम् सम्यतम् । अनेका इत्यप्यासर्वनाममेव चेत्तुः

इदम्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवत्, किन्, स्वार्थ इति किम् ?
नान्यपदार्थं त्वत्क, पिढकः असर्वनामत्वादक् प्राक् टर्ने भवति ।
अज्ञातकुत्सिताच्चेपेष्विति क एव, असंज्ञायामिति किम् ? उत्तराः
कुरव; ; अतिविषाये विधाये ।

तद्व्यद्-द्विपर्यन्तः, अन्ये तु त्वदादिरिति पठान्त तेषा क्रमो यथा व्यद्,
तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि इत्यादि तदादि-मर्वक्षत्र च
परमित्यत्र (४ । ३ । ८१) तदादिः किम्पर्यन्तोप्याह्यः तेन भवाच्च, अत्र
काविति गोपीचन्द्रः सर्वादिकु सर्व एव, सव आदिरवयवो यस्य गणस्य
स सर्वोदिः इति तद्ब्रह्म सविज्ञानबहुव्रीहिः । स्वार्थ इत्यन्येनाप्रधानार्थत्व
तेषां न सर्वनामसंज्ञा, यथा प्रियतत् प्रियः स यस्येति विग्रहः एवं प्रिय-
तदो, तमतिक्रान्ता अतितदः, अमुमतिक्रान्तेन अत्यदसा त्वकं पिता यस्य
इत्यत्र वाक्ये त्वकमिति सर्वनामत्वादक् एव, समासे कृते तु अप्रधानार्थ-
तयानाक् किन्तु क एव, अक् छि टि-प्राक् भवति तेन त्वकदिति रूपं
भवति न त्वत्कमिति । केचित्तु अप्रधानार्थत्वे सर्वनाम कार्थ्यप्रतिषेधो
भवति, अत्रच् न प्रतिषिध्यतु इति वदन्ति, तन्मते मकत्पिढकः, त्वकत्-
पिढक इति । न बहुव्रीहिः । इति पाणिनीय सूत्रमस्ति, तस्स-तु - बहु-
व्रीहिः चिकीर्षिते सर्वनाम संज्ञा न स्यादिति केचिदर्थं कुर्वन्ति तथाच
सिद्धान्तकौमुदी—इह समासात् प्रागेवाकारिके प्रक्रियावाक्ये सर्वनाम

बहुव्रीहेरन्यपदार्थत्वात् । यदा तु न एक अनेक इति समासस्योत्तरपदार्थप्रधान-
त्वात् तत्तत्पुत्रस्य प्रधानत्वसम्बन्धे किन्तु बहुवचन न सम्भवति नित्यं कवचनात्प्रा-
देकशब्दस्य ।

एकादपीत्येके सर्वतोऽयमिच्छन्ति पुत्रदेकात् पराजयमिति संक्षिप्तसारः । एके
इच्छन्ति नंतबहुवचन प्रमाणाकाराभावात् न गोपीचन्द्रः ।

२ । वादिम्बुद्धौ । [वा० २।, दिग्-वज्जोचो ० ।]

अन्यार्थं वचनम् । दिग्वाचि-वज्जोचि-सम्भवे सर्वनाम संज्ञा वा स्यात् । (२) उत्तरपूर्वस्य, उत्तरपूर्वाथै । न द्वितीयाद्येथोगे । (३) अत्र संज्ञा नास्ति । मासेन पूर्वाथ, मासपूर्वाथ । इन्द्रे च । अत्रापि संज्ञा नास्ति । पूर्वापराणां, कतरकतमानाम् । (४)

संज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रह वाक्य इव तत्राप्यकच् प्रवर्त्तत सच समासेऽपि श्रुयेत, अतिक्रान्तो भवन्तमतिभवकानितवत् । भाष्य-कारस्तु त्वकत्पिडको, मकत्पिडक इतिरूप इष्टापत्तिं कृत्यतत् सूत्रं प्रत्याचक्ष्वा । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् ।

(२) वक्तुतो दिड्मध्य वाच्य श्वेतत् सूत्रस्य प्रवृत्तिः । उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशामध्ये या दिक् सा उत्तरपूर्वा तस्य, अन्याथं सर्वनाम संज्ञानिषेधे विकल्पविधायकं सूत्रमिदम् ।

(३) द्वितीयेति कर्तृकरद्वयोक्तृतीयाभ्यामन्यैवात्रयाद्याः तेन त्वयका कृत त्वकत्कृतमित्यत्र सर्वनाम संज्ञैव ।

(४) इन्द्रे चत्वयं निषेधः, समुदायस्यैव, नत्ववयवस्य, इन्द्रे इति प्रथमार्थं सप्तमी. इन्द्रः सर्वनामसञ्ज्ञो न भवतीति सूत्रार्थः । त्वक्षान्धे च, तेषां त्वदन्यानामित्यत्र त्वदादेशस्तु त्वन्मदावेकत्वे पदप्रत्यययारिति त्वदादेश इति गोवीधन्ः सत्पूर्वत्वे चेति सङ्घिनसारसूत्र अत्र तदित्यननाप्रधानार्थत्वं परान्प्रक्ष्यते यस्य अप्रधानार्थत्वं प्राप्तासीत्, तत्रापि सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । वक्ष्मन्तरं येषां ते वक्ष्मन्तराः एकं वसनान्तराः, ताभ्यां इन्द्रे कृते तदन्तत्वात् प्राप्ता सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते अतो इन्द्रे चेति इन्द्रभवति वक्ष्मन्तरवसनान्तराः । अन्ये तु अप्रधानार्थत्वे चेत्त्वेन यत्र निषेध-कृतः स पूर्वावयवो यस्य तत्रापि सर्वनामसंज्ञा न भवतीति वदन्ति,

३ । वा जसि । [वा० १ ।, जसि ०] (५)

इन्द्रे जसि वा सर्वनाम स्यात् । कतरकतमे कतरकतमाः ।

४ । प्रथमचरमृतयायाऽल्पनेमकतिपयाद्वाञ्च ।

[प्रथम—कतिपयाद्वाञ्च. १ III, च० १ ।]

एते जसि वा सर्वनामसंज्ञाः स्युः । प्रथमे प्रथमाः तथायौ प्रत्ययौ—द्वितये, द्वितयाः ; इये, इया ; एवमन्ये च ।

५ । पूर्वपराऽवरदक्षिणोत्तराऽपराऽधराणि व्यवस्थायाम् । (६) [पूर्वपराऽवर—धराणि १ III, व्यवस्थायाम् ० ।]

स्वाधीपेक्षोऽवधिनियमो व्यवस्था । तद्वन्वेतानि जसि वा सर्व-

दत्तसर्वा इत्यत्र तु पूर्वसूत्रेण निषेधः अता दत्तसर्वाश्च अन्य चेति इन्द्रेऽपि तत्र भवति दत्तसर्वान्वा. इन्द्रे चेति निषेधस्तु सर्वनाम इन्द्रे एव विभा-
यते । इति गोपीचन्द्रः ।

(५) इन्द्रे चेति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधादप्राप्ते विभाषा, पुंसीत्येव, कतरकतमाः स्त्रिय । ●सञ्वादीनामव इन्द्रेऽप्यु विषय इति जयादित्य धर्मादासादिप्रदर्शितोदाहरणेन प्रतिभाति । दुर्गासंज्ञस्तु दन्तकतमे, दन्त-
कतमा इत्युदाहरणम् । श्रीभारव प्रत्यये विभाषेणुत्तम अतः नाञ्च, किन्तु
कप्रत्यय एव । सर्वाभामेतरकाः इति सिद्धान्तकामुदी । पूर्व्याद्युभया
जसि वेति संचिप्रसारसूत्रान्तश्च उभयस्यैवस्थायि जसि उभये उभया
इति रूपद्वय भवति ।

(६) पूर्व्यादिप्रत्ययान्तेषु नापेक्षमात्रस्यावधेर्नियमो व्यवस्था, ततश्च
दिग्देशकान्तेषु वर्तमानानां पूर्व्यादिप्रत्यये ऽप्यन्ते । दिग्देशकान्

नामानि स्युः । पूर्वे पूर्वाः, परे, पराः व्यवस्थायामिति किम् ?
दक्षिणाश्वत्थाः प्रवीणा इत्यर्थः ।

६ । समज्ञातिधनाख्यायाम् ।

[सं० १ ।, अज्ञाति धनाख्यायां (अ-ज्ञाति-धन-आख्या) ७ ।] (७)

असि स्त्वं सर्वनाम वा स्यात् । स्त्रेजनाः, स्वा वा । अज्ञाति
धनाख्यायामिति किम् ? स्वा ज्ञातयः, स्वा दीयन्ते ।

७ । अन्तरं वाह्यपरिधानयोः ।

[अन्तरं १ ।, वाह्यपरिधानयोः ७ ॥]

वाचित्वममीषामवधिनियमेनैव नियतं भवति । “दिशः सपत्नीभव
दक्षिणस्या” इत्यादावपि व्यवस्थास्यैव प्रसिद्धत्वात् नार्वाधवाचीशब्दः
प्रयुज्यते । आधुनिकसङ्केतस्यैव सज्ञात्वेन दिक्षु च तादृशसंज्ञाविरहेण
असञ्चायामिति न निषेधप्रसङ्गः । अतएव वेद प्रसिद्धदवगणविशेषे
विश्वशब्दस्याधुनिकसंकेताभावात् विश्वेषां देवानामित्यादिप्रयोगः ।
गोयोचन्नेऽपि विश्वरूपत्वान्महेश्वरस्य यो विश्वेर्धो वाचकः सर्वशब्दस्ते-
नैव स्तुतिरिति नमः सर्वस्मै ते इत्युपपन्नम् । दक्षिणाश्वत्था इत्यथ अमु-
कस्मात् कुशला इत्यवधिनियमः सम्भवेपि तन्नियमोनास्तीति भावः ।
पूर्वा शब्दात् असःस्थाने तसि कृते पूर्व्वतः पूर्व्वत इति पदद्वयसिद्धयैमेव
सर्वनामसंज्ञाया विकल्पविधानमिति मुग्धवोधटीका ।

(७) अज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य संज्ञायां संज्ञा सा असि वा
स्यात् । स्वमितिशब्दरूपं आत्मनि आत्मोक्तिश्च वत्तमानमेव पूर्व्वदिगणे
गृह्यते न तु अज्ञातिधनयोरेति गोयोचन्नेऽपि

अत्रेदं जसि वा सर्वनाम स्यात् । यामादन्तरे अन्तरा चाण्डाल-
 गृहा वाह्या इत्यर्थः । अन्तरे, अन्तराः श्राटकाः परिधाना इत्यर्थः ।
 न पुरि सर्वनाम—अन्तरायां पुरि वसति ।

६ । तीयो ङिति । [तीयः १ ।, ङिति (ङ-इत) ० ।] (८)

तीयपत्ययान्तो ङिति सर्वनाम स्यात् । द्वितीयस्मै, द्वितीयाय ;
 तृतीयस्मात् तृतीयात् ।

७ । सर्वनाम्नः । अधिकारोऽयम् । †

१० । अतो डेः स्मै । [अतः ५ ।, डेः ६ ।, ङे० १ ।]

सर्वनाम्नोऽदन्तात् डेः स्मै स्यात् । सर्वस्मै, तस्मै, अत इति किम् ?
 भवते ।

११ । ङसिङ्गोः स्यात् स्मिनौ ।

[ङसिङ्गोः ६ ॥, स्मात् स्मिनौ १ ॥]

अतोऽनयोरेतौ भर्तः । सर्वस्मात्, सर्वस्मिन् ।

१२ । पूर्वदिनकाद्वा । [पूर्वादिनवकात् ५ ।, वा० १ ।]

(८) तीय—इत्यग्यार्थवत्त्वादनर्थकस्त्रैकदेशस्य न यद्व्यमित्वाह पटु-
 जातीयायेति प्रकाशवचने ज.तीय इति जातोपत्ययैकदेशे न प्रसङ्गः
 इति भावः । इति सिद्धान्तश्रीमुदीटेका । तीयान्तस्य अल्पदीनाश्च
 गौणत्वे न अतिद्वितीयाय, अनल्पाः इत्येव स्यात्, एवमेव जौमराः ।

(†) अधिकारसूत्रमिदं सर्वनाम्न इति षष्ठ्यन्तस्याधिकारः,
 अतोडेः स्मै इत्यत्र सर्वनाम्नः अतोऽत् । एवं परत्रापि ।

एभ्यो ङसिञ्चोः स्नात्, स्निनौ वा भवतः । पूर्वस्नात्, पूर्वात् ;
पूस्मिन्, पूर्वे ; पूर्व, पराऽवर दक्षिणोत्तराऽपराधर ।

१३ । आदामः साम् । [आत् ५ ।, आमः ६ ।, साम् ०.१ ।]

मर्व्वनाम्नोऽवर्णान्तादामः साम् स्यात् । सर्व्वेषां सर्व्वाम् ;
केषाम्, कामाम् ।

१४ । जसइत् प्सि । [जसः ६ ।, इत् ०.७ ।, प्सि ० ।]

पुंसि मर्व्वनाम्नो जम इत् स्यात् । सर्व्वे, विश्वे, ये, ते आदित्येव
भवन्तः ।

१५ । सुपि अधिकारोयऽम् ।

[अधिकारम्बुम् सुपीति सप्रत्ययकस्याधिकारः ।]

१६ । स्त्रियां ङिति स्याट् प्राक् पुम्बच्च ।

[स्त्रियां ७ ।, ङिति ७ ।, स्याट् ०.१ ।, प्राक् ०.१ ।, पुम्बत् ०.१ ।, च ०.१ ।]

स्त्रियां सर्व्वनात्र उ न्तरे ङिति सपि स्याद्भागमो भवति । प्राक्
पुम्बच्च । सर्व्वस्यै, अमुष्याः आदित्येव भवत्ये ।

१७ । तदादेरादे ष्टेरत् । X १०

[तदादेः (तत आदि) ६ ।, आ ०.१ ।, ष्टेः ५ ।, ष्टेः ६ ।, ष्टत् ०.१ ।]

स्वादौ द्विपर्य्यन्तस्य तदादेष्टेरत् स्यात् । सः, स्यः, ततः,
तत्र ; तद्, त्यद्, यद्, अद्, इद्, एद्, एक, द्वि । द्वेर्न तसि ।
द्वितः सुपीत्येव-लुकोऽन्तरङ्गात्-लुक्-लुक्कालुप्रेति निषेधात्

(१ । १ । ३३) तत्कुलम् ; तत्पुत्रः । चादेरिति किम् ? त्वत्तः ; सर्वनाम् इत्येव प्रियतद्, प्रियतदौ ।

१८ । सौतः सः । [जी ० ।, तः ६ ।, क १ ।]

शौ परे तदादेशस्य सः स्यात् । सः, परमसः, (१०) स्यः ।
एषकः, एषा ।

(१०) पुं वक्ष्यादाविति संक्षिप्तसारसूत्रम् चादौ परे सर्वादेशे पुं-
बद्धावो भवतीति तदर्थः तत्र, तदा; इतः; इह ; चादेशोऽपि चादेशः, यथा
प्रकृत्या यथा, कथा प्रकृत्या कथं, तस्यां वेलायां तदा. तस्यां रात्रौ तर्हि ।
असर्वादेशु गौरीतः, ह्यध्यातः । समासे चेति सूत्रान्तरम् ममासे च प्राक्
स्थितं सर्वनाम पुं बद्धवति । इति तदर्थः, विषयान्तराभावात् अग्रधा-
नार्थत्वे चेति सर्वनामप्रतिषेधेऽप्ययं प्रवर्त्तते । पूर्वस्थाश्च, दक्षिणस्थाश्च
दिशोर्मध्ये यादिक् प्रवर्त्तते । सा पूर्वदक्षिणा, पूर्वा चासौ शालाचेति
पूर्वशालः पूर्वामुखमित्यत्र क्वचिदन्याभापीति दीर्घः । दक्षिणापथमुत्तरा-
पथमित्यादौ तु अच् प्रत्ययेन रूपम् । भवत्याः प्रसादः भवत्यसाद इत्येव
भवति, भवतीप्रसादादित्यागामिकम् । सः = तद् + स (उकारेत् स)
अनेन टिस्थानि अत्, सौतः सः (२ । ४ । १८) इति सूत्रेण त स्तानि
स, ततः सस् इति स्थिते वसोः (१ । २ । १) स स्तानि विसर्गः,
एवं तद् शब्दस्य प्रथमैकवचने स्यः ततः तद् + ५मी स्तानि तस्, अनेन
टि स्थाने अत् = ततस् ततः, तत्र = तद् + ७मी स्तानि च, टि स्थाने
अत् = तत्र । प्रकृत्याभितत्त्वमन्तरङ्गत्वं ततः प्रागेव समोर्णुकीति (२ । ३ ।
५८) प्राप्ते प्रकृत्यणञोऽट् स्यादेव । परमसः परमतद् + स (स,)
तदादेशः (२ । ४ । १७) इत्यनेन टि स्थाने अत्, परम त + स् इति,
अनेन त स्तानि सः परसस् इति ततोवसीरिति स स्ताने विसर्गः

१६ । अदसो दस्य सो रौस्य के तु वा ।

[अदस् ६।, दस्य ६।, सोः ६।, कौः १।, के ०।, तु० १।, वा० १।]

सौ परेऽदसोदस्य सः स्यात् । सोश्च औकारः, स्त्रीपुंसयोः
सिंहावलोकितन्यायेन—(११) असौ स्त्री, असौ पुमान् ; के तु वा
असकौ, असुकौ वा, असुकचेत्येके लुकोऽन्तरङ्गत्वान्नेह अदः कुलम् ।

परमसः ; एषः = तद् + स (स्), तदादेरिति टे रत्, एत + स इति,
अनेन त स्थाने स, तस्य च इचकुरः (१ । २ । ३५) इति षत्वे एषस्
इति, ततोऽस इति स् स्थाने विसर्गः एषः, एषकः एतद् + स (स्),
सर्वनामाटथ्यतिङां (२ । ४ । ६२ ।) इत्यनेन टेः प्राक् अक्, एतकत् +
स्, इति स्थिते, तदादेरिति टे रत्, एतक + स् इति स्थिते, अनेन त
स्थाने स ; तस्य च इचकुरोरिति षत्वं एषकस् इति ततोऽसोरिति
स स्थाने विसर्गः षत्वश्च एषकः । अकः प्रकृतिभावत्वात् न श्वधायकत्वम् ।
एवेति एतच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमपुरुषैकवचनरूपम् । किञ्च हेसैत्यत्र
सन्निपातकृत्यस्य वशं यद्व्ये निमित्तत्वात् सम्बुद्धौपः स्यादिति विष्णु-
मिश्रः ।

(११) सावित्यस्य सिंहावलोकितन्यायेन स्त्रीपुंसयोः रित्युभयत्र ट्ठिः,
सिंहे यथा युगपद्द्वयं पश्यति तद्वत् । असौ = अदस् + स (स्) तदादेरिति
टि स्थाने अत् अद + स् इति, अनेन द स्थाने स तथा स स्थाने
औ = असौ, असकौ = अदस् + स (स्), सर्वनामाटथ्यतिङां (२ । ४ । ६२)
इत्यनेन टेः प्राक् अक् अदकस् + स् इति स्थिते, तदादेरिति टे रत्
अदक + स् इति स्थिते, अनेन दस्थाने स, सस्थाने औ असकौ इति
पक्षे असुकः, अदस् + स = टेः प्राक् अक् अदकस् + स्, टे रत् अदक +
स ततः अटेरिति (१ । २ । ३०) अदस् + स स्थाने स, अत्वश्च, असुकस्

२० । अष्टैर्यथाचकालं दादु दौर्गः । (१२)

[अष्टैः ६ ।, यथाचकालं २ ।, दादु ५ ।, उ०१ ।, दं ६ ।, कः १ ।]

अष्टैर्यस्य तस्याटेरदसोदकारादुत्तरस्याचो यथाचकालं इत्य-
दौर्घानुरूपमुर्भवति । दस्य च मत्वं सुपि परतः । अमुना, प्रमू,

ततः ह्मोरिति स स्थाने विसर्गः, अमुकः, एके क्रमदीश्वरादयः के परे
सौरौ त्वं विकल्पयन्ति नतु ईस्य सत्वं तथा च सङ्घिनसारसूत्रम् 'अक्षोर्वा'
अक्षि सति अदसोदः सोभवत्येव, ओकारश्च वा भवतीति । औत्वप्रतिषेधः
अकच् — कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वचेति वार्त्तिकम् । प्रतिषेधसन्नियोग-
श्लिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्त्तते, इति सिद्धान्तकौमुदी, अस्यार्थस्तु प्रतिषेधस्य
औत्वाभावप्रतिषेधस्य (अकच्कस्य) यः सन्नियोगनियामकशास्त्रं तेन
श्लिष्टं विहितं, उत्वं तदभावे औत्वप्रतिषेधाभावे औत्वपक्षे इत्यर्थः न
प्रवर्त्तते तेन औत्वपक्षे असकौ इति । सङ्घिनसारसिद्धान्तकौमुदीमते
असकः, असकौ इति पदद्वयमेव न तु अमुक इति : स्त्रियान्तु असक्येति
सङ्घिनसारः, औत्वपक्षे तु असकौ । अतएव अमुकी देवी, अमुकोजनः,
अमुकशर्भ्यादि प्रयोगोऽसाधुरेव सत्त्वेन मत्वस्य बाधादिति सिद्धान्त-
कौमुदीटीकाया तर्कवाचक्येतिः, क्लीवे तु अदकः इति । सम्बोधने हे
असौ, हे असकौ, त्वादौर्गा सम्बोधनं नास्तीति बोपदेवे, सम्बोधनं
नास्तीति उत्सर्गः इति सिद्धान्तकौमुदी नास्तीत्यत्र मूकं प्रचुरप्रयोगेभ्य-
दर्शनमेव, किञ्च इदमक्षुप्तश्लिष्टं, समीपवर्त्तिवैतदोद्यमं अदसस्तु विप्र-
क्षष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादिति । एवमिदं स्थार्यं स्थाभिमुखीकरणा-
नर्हत्वात् । भाष्ये तु हे स इत्यदाकारं दत्तम् ।

(१२) अष्टैर्यस्य अस्यार्थः सादसक्ये र वर्त्ती विधीयते तस्य दात्
दकारात् पद उवर्त्ती भवति । अष्टैर्यस्यार्थः अष्टैरदसोयथाचकालं

अमूनि ; इष्टमिद्वैत्र विधयो विध्यन्तरमपेक्षन्ते, अथवा यथाच्काल-
मिति वचनात् । अयादौ कृते अमुया, अमुद्यै ; अटेर्विधानात् दृगादौ
च, अमूट्क्, अमूट्प्रः ।

२१ । एतद्द्वन्द्वत्वे । [एतः ६।, रंत०१।, वज्रणे ०।]

दात् उरित्थेकः, द्वितीयश्चदीमः (दकारस्य च मः) इति । यथाच्कालम्
अथः कालः उच्चारणक्रिया विशेषः अर्च्कालमनतिमान्य यथाच्कालं,
तथाहि यद्यदसौदकारात् परोऽक्षः सस्त्वादा उकारः, यदा दीर्घस्तदा
उकारः इत्यत आह ऋक्षदीर्घानुरूपमिति । अमुया इत्यत्र अदस् (स्त्री)
टा, तदादेरिति टे रत् कृते अद+आ इति स्थिते यदि प्रथमं अन्तरङ्गस्य
प्रकृत्याश्रितकार्थस्यनलीयस्तया प्रथममुत्वमत्वे क्रियेतां तदा उकारो दीर्घो-
भवेत् ततश्चायादेशे अमूया इति रूपं भवेत् न तु अदयेति, परन्तु अमु-
येति रूपं पण्डितानामिष्टं तस्य सिद्धये उत्त्वमत्वकार्थ्यात् प्राक् अयादेश-
विधेरपेक्षा अयादेशे कृते च (अदय्+आ स्थितेः) दकारस्य ऋस्यपर-
त्वात् अमुयेति सिद्धम् । अयादीत्यादिपदेन अमुद्यै । इत्यत्र प्रथमं
पुम्बत् । ननु टेरादेशः सिद्ध एव ततः क्षिमटेरिति पुनश्चोक्तं प्रयोजन-
माह, अटेर्विधानादिति (टेरवर्षमाचोत्पत्तावेकैः) विधिरिति प्रतीयते) ।

दृगादौ च ट्क्-आदौ च परे अटेः अदसौ दकारात् उत्त्वं दस्य च
मत्वं भवतीति । अमूट्क्, असौ इव दृश्यते इति सामानान्वयतदादेः कर्मस्यु-
पमानादिति (४। १। १०१) टेरात् कृते अद+ट्क् इति स्थिते अनेन
उत्त्वमत्वे अमूट्प्र, अमुट्क् इत्यदौ, दृगादीत्यादिपदेन यादौ च,
तथाहि यादौ चेति सङ्क्षिप्तसारसूत्रं, अमुया अमुद्यै, इत्यादि ; न नु
अटेरिति ऋस्यप्रह्वं, टेरादिति दीर्घनिर्णयं प्रथमस्य भविष्यतीति चेत्
विध्यर्थवचने ऋस्यनिर्देशः सर्वत्र गृह्यते । यथा आदिकोगुब इति ।

अदसो बज्जवचनस्य एत ईद् भवति । दस्य च मत्वं सुपि परतः ।
अमी, अमीभिः दादित्येव असुके । *

२२ । इदमदसोरकोर्भिस्यत एत् ।

[इदम् अदसीः ६ ।, अकोः ६ ।, भिसि ७ ।, अतः ६ ।, एत् ० १ ।]

अककारयोरिदमदसोर्भिसि अत एत् स्यात् ।

एभिः, † अमीभिः अकोरिति किम् ? इमकैः ; अत इति
किम् ? आभिः ।

२३ । इदम इत्तसिद्धोः । [इदमः ६ ।, इत् ० १ ।, तसिद्धोः ० ४]

* अमी—अदस्+जस्, तदादेरिति टेरत्, अस इदिति (२।४।१२)
जस स्थाने इत् कृते अदे इति स्थिते अनेन एकारस्थाने ईकारः, दस्य च
मत्वं अमी, अमीभिः, अदस् भिस्, तदादेरिति टेरत्, इदमदसोरिति
(२।४।११) भिसि अत एत् कृते अदेभिरिति स्थिते अनेन एकारस्य
ईकारः दस्य च म, अमीभिः असुके इत्यत्र अदस्+जस् सर्वनामय-
तिङामिति टेः प्राक् अक् अदकस् ततः तदादेरिति टेरत् अदक+जस्
(अस्) इति स्थिते अस ईत् इति जसः स्थाने इत् (२।४।१४) कृते अदके
इति ततः अटेरिति इकारादुत्वं दस्य च मत्वं एकारस्य देत् परत्वा-
भावात् न इत्वम् ।

† एभिः इदम्+भिस्, उच्यत् (२।४।२६) इत्यनेन इदमेष्टत् अ—भिः
इति स्थिते, अनेन एकारस्य एकारे कृते एभिः ।, इमकैः, इदम्+भिस्,
सर्वनामावयतिङामिति अक् इदकस्, तदादेरेरत् इदक+भिरिति स्थिते,
अतटाभिस् (२।१।३७) इत्यनेनैव भिस् स्थाने येस्, ततो उच्यतेति
उच्यते । आभिरिति लीङिप्रत्ययः ।

तसि हकारे च परे सकशास्ये ङ्गवति । इतः, इह ।

२४ । इयमयं स्त्रीपुंसयोः सुना ।

[इयमयं० २१, स्त्रीपुंसयोः ०१, सुना ३]

इदमः सुनासह इयमयमौ स्याताम् । इयं स्त्री, अयं पुंमान ।

२५ । दोमः । [दः ६१, मः ११]

इदमः सुपि दस्यमः स्यात् इमौ, (१) इमे इमं इमाः ।

२६ । टौसोरकोऽनः । [टौसीः (टा-कोस) ०१, अकः ६१, अनः ११]

टौसीः परयोर्दमोऽनः स्यात् । अनेन (§) अनयोः, अक इति किम् ? इमकेन, इमकयोः ।

२७ । हल्यत् । [हलि ०१, अत् ० ११]

हलि सुपि परे इदमोऽङ्गवति । आभ्यां, (१४) एभिः, अस्य, आभाम्, अक इत्येव इमकस्य ।

(१) इमौ = इदम् + औ, तदारिरिति टेरत् इद + औ इति स्थिते अनेन द स्थाने मः, इम + औ, इमौ ; इमे इदम् + जस्, तदारिरिति टेरत्, इद + जस्, ततोऽनेन द स्थाने म, जस् इत्, गुणे च कृते इमे । एवम् । द्वितीयैकवचने इमं, इमा इति स्त्रीलिङ्गस्य प्रथमानङ्गवचन रूपम् ।

(§) अनेन इदम् + टा, अनेन इदमः स्थाने अन, ततः, अतथाभिस् इत्यनेन टा स्थाने इम अन + इम = अनेन । अनयोः इदम + कोस, अनेन इदमः स्थाने अन ततः, अतोऽस्तीति अकारे स्थाने अय् अनय् + औः अनयोः ।

(१४) आभ्यां इदम् (युं) आम्, अनेन इदमस्थाने अत् आभिमिथि दीर्घः

२८ । सकस्यान्वादेशे ।

[सकः ६ ।, व०१ ।, अन्वादेशे (अनु-वादेशे) ० ।]

अन्वादेशे—पूर्वाक्तासु कथने इदमः सककारस्याद्भवति हलि परतः । इमकाभ्यां रात्रिधोता अथो आभ्यामहरण्यधोतम् ।

२९ । एनोद्वितीयाटोऽसु तदोऽपि ।

[एनः १ ।, द्वितीयाटोऽसु (द्वितीया, टा, ओष्) ० ॥१॥, एतदः ६ ।, अपि०१ ।]

द्वितीया.टाओससु परतः अन्वादेशे इदम एतदोऽपि एनादेशो भवति ; इमं, इमकं, एतं वा बोधय अथ एनमध्यापय । अनेन इमकेन एतेन वा भुक्तं अथैनेनाधोतमपि ; अनयोऽिमकयोरेतयो-र्वा धनं अथैनयोर्जनस्य ।

३० । एनद्वा क्लौवे द्वितीयैकत्वे ।

[एनत्०१ ।, वा०१ ।, क्लौवे ० ।, द्वितीयेकत्वे ० ।]

क्लौवे अन्वादेशे इदमेतदोर्द्वितीयेक—वचने एनद्वा स्यात् । इदम् एतद्वा फुण्डमानय अथैनत् प्रज्ञालय । (१४)

(२ । ३ । ४०) इति दीर्घं आभ्याम् । स्त्रियाम्भ्येवं रूपं भवति । अस्य— इदम्+डस् तदादेरिति टेरत् इद+डस्, ततः अत इति डसः स्थाने स्य, ततो हलि परे एकदेशेबिज्ञास्यापि इद् इत्यस्य स्थाने अत, इत्यत्र तकारः स्वरूप निर्देशकः । अस्य, आसामिति क्लीबिन्ने प्रतीकप्रवचने, इदम् आम्, आदानः (२१४) । आसामस्थाने तासु अतः स्थाने आ+आम् (स्त्रीत्वदाप)+आसाप् ।

(१४) आदिशब्दे इत्यन्वादेशः, आदिश्च कथने, यथा धर्म दिदिश-

३१ । अदेतदस्वतसोरन्वादेशेऽपि ।

[अत्०१ । एतदः ६ ।, तसोः ० ।, रन्वादेशे (अनु-वादेश) ० ।, अपि०१ ।] (१५)

एतसोरन्वादेशेऽपि सकश्चैतदोऽङ्गवति ; अत्र, अतः ;

३२ । किमः कः । [किमः ६ ।, क०४ ।]

किमः सुपि कः स्यात् । कः, कौ, के, केषु । सुपीत्येव किम् ।

तसादौ कुः । कुतः, कुत्र, क्व ; कुह वेदे । (१६)

३३ । युष्मदस्मदीरमौतीराम् दा ।

[युष्मद-अस्मदोः ६ ॥, अमौतोः ६ ॥, आम्०१ ।, दा ३ ।]

अलिङ्गे युष्मदस्मदी, अनयोर्दकारेण सह अमौतोः स्थाने आम्

मोक्षाय, अनुशब्दः पश्चादर्थे स च पूर्वकथितस्य भवति इति अन्वादेशः ।
किञ्चित् कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपदेशः इति
सिद्धान्तकौमुदी, विधातुं आपयितुं, पूर्वास्य भिन्नविभक्ताधप्यनुकथन
इति पद्मनाभपञ्जिका द्वितीयाष्टौसन्तस्य समासे इति सङ्ग्रहसारसूत्रम् ।
तदर्थं क्व कथितानुकथने विषये द्वितीयान्तस्य, औसन्तस्य च एतद् इदमत्र
स्थाने समासे सति एतद्भवति । स्त्रीषु समासे चाप्रधानार्थत्वात् प्रकृत्याव-
स्थितयोरेर्नदित्यादेशः । एतं अतः एतच्छ्रितः, एतेन कृतम्, एतत्-
कृतम्, एतयोः पुत्रः, एतत्पुत्रः । किञ्चिदुपदिश्य वाक्यान्तरेण पुनरन्य-
दुपदिश्यते तत्कथितानुकथनम् । एतां कन्यां साकङ्गारामित्वागमिकम् ।

(१५) सककारस्याप्ययमादेशो बोद्धव्यः । तथाहि “अकच् सहित-
स्याप्ययमादेशः” इति सिद्धान्तकौमुदी, ‘साकच्’ इति सङ्ग्रहसार सूत्रम् ।

(१६) अत्र सप्तम्या इति सङ्ग्रहसार सूत्रम् षोडशेऽपि क्व, कुह इति
प्रथमौ स्याताम्, तसादाविन्वादि पदे असादीनामपिग्रहणं कर्तव्यम् ।

भवति । त्वां, मां, युवां, अत्यादिप्रयोगे च । अतित्वां, अतियुवां
अतिमाम् ।

३४ । शस्रस्थान् । [शस्रः ६१, च०११, आन्०११]

युष्मदस्मदोर्दकारेण सह शस्रः स्थाने आन् भवति । युष्मान्,
अस्मान् ।

३५ । चतुर्थ्यां भ्यसो भ्यम् । [चतुर्थ्य ७१, भ्यसः ६१, भ्यम्०२१]

तयोरत्र ढकारेण सह भ्यसोभ्यम् स्यात् । युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् ।

३६ । ऊसिभ्यसोस्ति । [ऊसिभ्यसोः ६३, तिः ११]

तयोर्दकारेण सह ऊसि, भ्यसोस्तिः स्यात् ; इदनुबन्धः । त्वत्,
मत्, युष्मत्, अस्मत् ।

३७ । आम आकम् । [आमः ६१, आकम्०११]

तयोर्दकारेण सह आम आकम् स्यात् । युष्माकं, अस्माकम् ।

३८ । त्वमहं सुना । [त्वमहं०१३, सुना ३१]

तयोः स्थाने सुना सह त्वमहमौ स्याताम् । त्वं, अहं, पर-
माहम् । *

३९ । जसा यूयंवयम् । [जसा ३१, यूयं, वयं०२३]

तयोर्जसा सह यूयंवयमौ स्याताम् । यूयम्, वयम् ।

* अहं इत्यथ्यथाति, अहंमत्, अहंमन्थः, अहंप्रत्ययः, परमत्वं,
परमाहं इति सिद्धान्तकौमुदी ।

४० । ऊया तुभ्यंमह्यं । [ऊया ३ ।, तुभ्यं, मह्यं० १ ॥]

ऊया चतुर्थःकःवचनेन सह तयोस्तुभ्यं, मह्यंभौ भवतः । तुभ्यं,
मह्यम् ।

४१ । तवममौ ऊसा । [तव, ममौ १ ॥, ऊसा ३ ।]

तयोर्ऊसा सह तव, ममौ स्याताम् । तव, मम । *

४२ । दोयोऽचि । [दः १ ।, यः १ ।, अचि ७ ।]

अचि परे तयोः सम्भवतोर्दकारस्य योभवति । त्वया, मया.
युवयोः, आवयोः, त्वयि, मयि ।

४३ । भसौरात् । [भसोः ७ ॥, आत्० १ ।]

भादौ, सादौ च दकारस्याङ्गवति । युवाभ्यां, आवाभ्यां, युष्माभिः,
अस्माभिः, युष्मासु, अस्मासु :

। मपर्यन्तयोः । अधिकारोऽयम्

४४ । युवावौ द्वित्वे ।

[म-पर्यन्तयोः ६ ॥, युवावौ (यव-आव) १ ॥, द्वित्वे ७ ।]

तयोर्मपर्यन्तयोर्द्विवचने युवावौ स्याताम् । युवां, आवाम् ;
मपर्यन्तयोरिति किम् ? युवकां आवकां न तसि (१७) युवावौ ।
युष्मत्तः, अस्मत्तः ।

* ममेत्वय्यश्वास्ति ममत्वं । ममता ।

(१७) मपर्यन्तयोरिति विधानेन युवकां, आवकामित्येतयोः
सिद्धिरिति श्रेयम् । तथाहि—युवदिति सर्वादेशस्वीकारे—युवका-

४५ । त्वमावेकत्वे प्रत्ययान्तरपदयोः ।

[त्वमी १ ॥, एकत्वे ७ ।, प्रत्ययान्तरपदयोः (प्रत्यय-अन्तरपद) ७ ॥]

तयोरकृतादेशयोर्मपर्थ्यन्तयोरेकत्वाभिधाने त्वमौ भवतः । प्रत्यय-
मात्रे उत्तरपदे च । त्वां, मां, त्वन्तो, मत्तः त्वदीयो, मदीयः,
क्यच्-त्वद्यति, मद्यति । क्यञ् त्वद्यते, मद्यते ; त्वं ग्रामनीरस्य त्वत्कः,
मत्कं मतं ; उ उत्तरपदे च त्वत्पुत्रो मत्पुत्रः ; एकत्व इति किम् ? युष्म-
दीयोऽस्तपुत्रः ।

४६ । गौणयोश्च सुजसडेडसा त्वमहमादिस्तत्पुरुषे ।

[गौणयोः ६ ॥, च ० १ ।, म, जस, डे, डसा ३ ।, त्वमहमादिः १ ।, तत्पुरुषे ७ ।]

तत्पुरुषे तयोरप्रधानयोः सुजसादिभिः सह यथोक्तं त्वमहमादि-
र्भवति । त्वामतिक्रान्तोऽतित्वं, अत्यहं * त्वामतिक्रान्ता अतिययम्,
अतिवयम्, त्वामतिक्रान्ताय, अतितुभ्यम्, अतिमह्यम् ; त्वामति-
क्रान्तस्य अतितव, अतिमम । एव मनयोर्द्वित्ववृत्तयोश्च युवामति-
क्रान्तो युष्मान् वा अतित्वं, युवामतिक्रान्ताः युष्मान् वा अतिययं,
युवामतिक्रान्ताय युष्मान् वा अतितुभ्यं, युवामतिक्रान्तस्य युष्मान्
वा अतितव एवमस्मादोऽपि । तत्पुरुष इति किम् ? प्रियत्वत्पुरुषः ।

मित्वादी सककारयोरपि युवाद्यादेशापत्तौ तद्रूपसिद्धिरिति भावः ।
भाष्ये तु मपर्थ्यन्तस्योत्वभिधानेन किञ्चिच्छेषसहितयोरेव तयोर्मपर्थ्यन्त-
स्थाने षादेश इत्युक्त्या यत्र निरवशेषस्तत्र युष्मयते, अस्मयते इत्यादी
नादेश इति फलान्तरमभिहितं मपर्थ्यन्तकथनस्य ।

* मामतिक्रान्त । एवं सर्वत्र अतिक्रान्तिमित्वादी अकार घटितं वाक्यं कर्तव्यम् ।

४७ । तदाक्यवचनवच्छेष विभक्तौ ।

[तदाक्यवचनवच्छेष विभक्तौ ० ।]

उपयुक्ताच्छेषे सुजसादेरन्यस्यां विभक्तौ वाक्ये परस्परमन्वहार्थपद-
समुदाये शुभ्रदसुदोरत्यादिप्रयोगे यद्वचनं भवति, तस्मिन् प्रकृतेर्यद्द्रुपं
तादृशमेव तयोरन्यार्थेऽपि स्यात् । यदि वाक्ये तयोरेकवचनं तस्मिन्
तदान्यस्य द्वित्वे बद्धत्वेऽपि एकवचनवद्रूपम् । यदि तयोर्वाक्ये
द्विवचनं तदान्यस्य सर्ववचनेऽपि द्विवचनवद्रूपं । यदि तयोर्वाक्ये
बहुवचनं तदान्यस्य एकवचनेऽपि बहुवचनवद्रूपम् । उदाहरणानि—
त्वामतिक्रान्तौ, अतिवृत्तां विप्रौ, त्वामतिक्रान्तं अतिवृत्तां, त्वामतिक्रान्तान्,
अतिवृत्तान्, एवमतिवृत्तया, अतिवृत्तुभ्यां, अतिवृत्ताभिः, त्वामतिक्रान्तेभ्यः
अतिवृत्तभ्यम्, त्वामतिक्रान्तात् अतिवृत्तः, त्वामतिक्रान्तेभ्यः अतिवृत्तः,
एवमतिवृत्तयोः, अतिवृत्ताकं केचित् आम आकमं नेच्छन्ति । तन्मतेन
अतिवृत्तयां अतिवृत्तयि, अतिवृत्तासु । एवमसुदोऽपि तद्वित्वे युवामति-
क्रान्तौ अतिवृत्तां, युवां अतिक्रान्तं अतिवृत्तां, युवामतिक्रान्तान्
अतिवृत्तान् ; युवामतिक्रान्तेन अतिवृत्तया, एवमतिवृत्ताभ्याम्, अति-
वृत्ताभिः युवामतिक्रान्ताय अतिवृत्तभ्यं, युवामतिक्रान्तेभ्योऽतिवृत्तभ्यं,
युवामतिक्रान्तात् अतिवृत्तः ; युवामतिक्रान्तेभ्योऽपि अतिवृत्तः एवमति-
वृत्तयोः, अतिवृत्ताकम् ; अन्येषां मतेन अतिवृत्तयां, अतिवृत्तयि,
अतिवृत्तासु एवमसुदोऽपि । तद्वित्वे युवानतिक्रान्तौ, अतिवृत्तां,
अतिवृत्तां, अतिवृत्तान्, अतिवृत्तया, अतिवृत्ताभ्यां, अतिवृत्ताभिः,
युवान् अतिक्रान्तेभ्योऽपि अतिवृत्तः, अतिवृत्तः (इतिभ्यसोऽपि) ।

एवमतिशुभयोः, अतिशुभानां, अन्येषां मतेन अतिशुभयाम्, अति-
शुभयि, अतिशुभयोः, अतिशुभासु । एवं त्वामतिक्रान्ता स्त्री
अतित्वं, त्वामतिक्रान्ते स्त्रियौ अतित्वां स्त्रियौ इत्यादि (एष न
सार्वत्रिकः पाठः) । स्वभोर्लुकि च क्लीबे । अतित्वत्, अतिशुभत्.
अतिशुभत्, कुलम् एवमस्मदोऽपि । (१८)

(१८) अत्रैषा कारिका—समस्यमाने होकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।

समासार्थान्वयसंख्यस्येत् स्तोयुवावौ त्वमावपि ॥

सुजस् डेड्स्म परतः आदेशाः स्युष्मदेव तु ।

त्वाहौ ययवयौ तुभ्यमहौ तवममावपि ॥

एते परत्वादाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।

त्वमावपि प्रषाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥

होक्संख्यः समासार्था वङ्गर्थे युष्मदस्मदी ।

तयोरहोकार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥

शिङ् क्विवन्तयोश्च त्वमाद्यहमादी ॥ इति सङ्गितसारसूत्रम् अस्थार्थः
शिङ् (च) क्विपावन्ते ययोस्तौ शिङ् (च्) क्विवन्तौ, एवंभूतयोरपि युष्मद-
स्मदोः सुपा सह त्वमादिहमादिश्च भवति । युष्मानाचक्षाणः इति तत्-
करोतीति शिच्; क्विप् च ततः सौ परे त्वं, एवं युवां य्यम्, त्वां युवा-
मित्यादि । एकत्वद्वित्वयोर्विशेषं वक्ष्यतीति युष्मानित्यत्र बहुवचनान्तो-
दाहरणम् । अस् भिस् सुपसु म-स्थात् । सूत्रान्तरम् तस्यार्थः ।

शिङ् क्विवन्तयोयुष्मदस्मदोः अस्, भिस्, सुपसु परेषु मकारस्य स्थाने
आह्ववति । युवान् । याव्योस्त्वमयोरस्तुक् । सूत्रान्तरम् । याव्योः परयो-
स्त्वमयोरकारस्य लुग्भवति, युष्मानाचक्षाणेन त्वा, एवं युवाभ्यां, युषाभिः,
तुभ्यं, युवाभ्याम् । अस्थान्मस्य वा ॥ सूत्रान्तरम् । भ्यसि परे शिङ्

४८ । पदात् त्वां मां त्वामा वा ।

[पदात् ५।, त्वां मां०१॥ त्वा, मा०१॥, वा०१ ।]

पदादुत्तरौ त्वां मां इत्येतौ त्वा,मा इति वा स्याताम् । पातु त्वा,
पातु मा पदादितिकिम् त्वां पातु ।

४९ । डेडसन्तयोस्तेमे । [डेडसन्तयोः ६॥, तेमे०१॥] ।

क्विन्तयो युष्मदस्मदोः सम्बन्धी अकार आगमो नित्यं भवति । मका-
रस्य च लुगा भवति । युष्मभ्यम्, युष्मभ्यम्, युङ्भ्यमिति कातन्त्रम् । त्वत्,
युवाभ्यां, युष्मत् युष्मत्, तव, युवयोः । अकर्मोऽदीर्घो युष्मास्मोर्मस्य लुगा ।
युष्मास्मोर्मस्य लुगा भवति तयोः परस्याकर्मोऽदीर्घो भवति तत्प्रतिष्ठित-
त्वादन्वम आद्यस्यैवाकारस्य दीर्घो भवति । युष्माकं युष्माकं, युष्मामिति
कातन्त्रम् । त्वि, युवयोः, युष्मासु एवं अहं, आवां, वयम्, मां आवां
आसान्, म्या, आवाभ्यां, असाभिः, मद्यां, आवाभ्यां, अस्मभ्यं, असभ्यम् ।
असभ्यमिति कातन्त्रम् । मत् आवाभ्यां, अस्मत् ; मम, आवयोः, अस्माकं,
असाकं अस्मामिति कातन्त्रम् । म्यि आवयोः असासु । अस्मानाच्चक्षणः
इति षिच्, षिप् । अन्ये तु त्वमाद्यहमादीन्नेच्छन्ति तन्मते युष्मं, युष्मं युष्मं,
युष्मं, युष्मं धुषान् युष्म्या, युष्मेति कातन्त्रम्, युष्माभ्याम्, युष्माभिः, युष्मं युष्मम्,
युष्माभ्यां, युष्मभ्यं, युष्मभ्यं, युङ्भ्यमिति कातन्त्रम् । युष्मत्, युष्मत्, युष्माभ्यां
युष्मभ्यं, युष्मभ्यम्, युङ्भ्यमिति कातन्त्रं युष्म, युष्म, युष्मोः, युष्माकं, युष्माकं,
युष्मि, युष्मोः युष्मासु एवं अस्मं अस्मं असां, अस्या, अस्मोर्प्रति कातन्त्रम् असां
असान्, असाभ्यां असाभिः अस्मं अस्मं, इत्यादि त्वामाच्चक्षणः + त्वं, त्वां
त्वम् । त्वां, त्वां, त्वान् । त्वया, त्वेनेति कातन्त्रम् । त्वाभ्यां, त्वाभिः, त्वं, त्वाभ्यां,
त्वभ्य, त्वत् त्वाभ्यां, त्वत् त्व, त्वयोः त्वयि, त्वयोः त्वासु । मामा-

उन्मन्तयोर्द्युभ्यदस्यदोर्षयाक्रमं ते, मयौ स्याताम् । दद्यात्ते,
देहि मे; पुचस्ते पुच मे पदादित्येव तुभ्यं दद्यात् कथं जितन्ते
पुष्परीकाच्च त्वया, मयेत्यर्थे ते, मे अव्ययौ तिष्ठतः ।

पू० । षष्ठोचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्दित्वे वां नौ बद्धत्वे
वस् नसौ । [षष्ठी—अयोः इ॥, द्वित्वे ञ, वा, नौ०१५, बद्धत्वे ञ, वस्, नसौ २ ॥]

षष्ठाद्यन्तयोर्द्युभ्यदस्यदोर्षयाक्रमं द्विवचने वां, नौ बद्धवचने वस्, नसौ
स्याताम् । गावोवां गावोनौ, धनं वां दीयते, धनं नौ दीयताम् ;
देवो वां पातु, देवोनौ रक्षतु । बद्धत्वे पुचोवः, पुचोनः ; धनं वोदी-
यते, धनं नो देहि ; पातुवो गिरिजामाता, पातु नः कमलाक्षया ।
पदादित्येव च वयोर्गामः ।

चक्षाणः+मं, मां, मम् । मां मां मान् । मया, मेनेति कातन्वम् ।
माभ्याम् माभिः । युवामाचक्षाणः+त्वं युवां, यूयं, युवां, युवां, युवान् ।
युवया, युवाभ्यां, युवाभिः तुभ्यं युवाभ्यां, युवभ्यम् । युवत् युवाभ्यां
युवत् । तव युवयोः युवाकम् । युवयि युवयोः, युवासु । आवामाच-
क्षाण+अहं आवां वयम् । आवां, आवां, आवान् । आवया,
आवाभ्यां आवाभिः । मद्भ्यम्, आवाभ्यां आवभ्यम् । आवत् आवाभ्यां
आवत् । मम, आवयोः, आवाकम् । आवयि, आवयोः आवसु ।
युवामाख्यातुमिच्छति युयुययिषति । युवयोर्भाषः युवता । किञ्चि तु
त्वदयति, मदयतीति, एवं त्वदधि, अधित्वत्, अधिमत्, तवसमीपम्
उपत्वत्, उपमत्, इत्युदाहृतम् । आमिच्छति त्वदयति ।

पृ १ । नामन्वितात्वामादयोऽतत्सामान्यवचनात् ।

[न०२१, आसन्वितात् ५।, त्वामादयः १॥१, अतस्सामान्यवचनात् (न-तत्-सामान्य वचन) ५ ।]

सम्बोधनपदात्वामादयो न स्युः । विप्र त्वां वन्दे, देव मां पाहि, विप्र तव स्वं विप्र ममस्वमित्यादि । तत्सामान्यवचनाद्विशेषणान्निषेधो तास्ति । ह्यत्र वैयाकरण त्वाहं पृच्छामि, ह्यत्र गुणिन् ते स्वमित्यादि तत्सामान्येति किम् ? ह्यत्र जटिलक त्वां पृच्छामीत्यत्र निषेधएव जटिलकश्चात्र सामान्यो न भवति ।

पृ २ । वाक्यादिपदाद्योश्च वा ह्यैव पूर्वं च ।

[वाक्यादिपदायोः ७।, च-वा-हा-हा-एव-पूर्वं ७।, च०१ ।]

वाक्यादौ-श्लोकस्य सम्बन्धपदादौ च त्वामादयो न स्युः । ओदनं पच युवयोर्यथा स्यात् । युष्माकं पालकः शम्भुरस्माकं पालको हरिः । च, वा हा, हैव, पूर्वं च स्वमिदं तव च मम वा स्वं, मम ह पुत्रो ममैव पुत्रः पूर्वं इति किम् ? पुत्रश्च ते स्वमित्यादि तत्परत्वाद्भवति । दृष्ट्यार्थयोगे त्वामादयो न स्युः, अनालोचनञ्जेत् विप्रस्त्व देवं सदृष्ट्यागतः, विप्र मम वा समालोकागतः । अनालोचन इति किम् ? साच्चान्निर्भालने निषेधो माभूत्, विप्रस्त्वा पश्यति, विप्रोमा समो-चते । (१६)

(१६) एते वाः नावाद्य आदेशा अन्वादेशे वा वक्तव्याः । इति वार्तिकम् । अन्वादेशे तु नित्यं स्युः इति सिद्धान्तकौमुदी । सपूर्वात् प्रथमान्तत् कथितानुक्तथनेऽपीति सार्धप्रसार दृष्टम्—अस्यार्थस्तु सह-

पू३ । पञ्चम्यास्तसिर्वा किं सर्वादिवहोरद्वादेः ।

[पञ्चम्याः ६।, तसिः १।, वा०१।, किं-सर्व-आदि, वहीः ६।, अद्वादेः (न-दि-आदि) १।]

किमादेः पञ्चम्यास्तसिर्वा स्यात् । इदसुवन् एव, कस्मात्, काभ्यां, केभ्यो वा युतोभवानवरोहति, सर्वतोनीयते, वहुतो हीनः, इत्यादेः सामान्येन निषेधोऽयं विशेषेण भविष्यति ।

पू४ । सप्तम्यास्तः । [सप्तम्याः ६।, अः १।]

किमादेः सप्तम्यास्तोवा स्यात् । कुच, सर्व्वच, वहुच, अद्वादे-रित्येव-द्वयोः, त्वयि, मयि ।

पू५ । किमोऽच्च । [किमः ५।, अत्०१।, अ०१।]

किमः सप्तम्या अच्च वा स्यात् । क, कुह वैदिके ।

पू६ । इदमोऽहः । [इदमः ५।, अ०१।]

इदमः सप्तम्या हो वा स्यात् । आद्यपवादोऽयम् । इह ।

पू७ । अन्यासामपि दृश्यन्ते ।

[अन्यासां ६।।।, अपि०१।, दृश्यन्ते तिङन्तं]

शब्दविद्यमानवचनः सहः सेवेति सभावः । विद्यमानपूर्वात् प्रथ-
मान्तात् पदात् परयात्पुंशदस्यदेः स्थाने अमादिभिः सह ये त्वामादये र
विहितान्ते कथितानुक्तयमेऽपि भवन्ति । अथो यामे कम्बलसो खं तव वा,
अथो यामे कम्बलोमे खं मम मे । असपूर्वात् कम्बलसोऽथोखं, कम्बलो-
मेऽथोखम् ।

अन्यासामपि विभक्तौर्ना किमादेर्यथादर्शनं तसादयः स्युः । कः
कृतः कुत्र भवान्; अथमित इह भवान्; तं ततः, तत्र दीर्घायुषम्
ब्रवीमि । केन, कुतः, कुत्र भवता, अस्मिन्, इह भवति ।

५८ । आद्यादिभ्यस्तसिः । [आद्यादिभ्यः ५॥१, तसिः १ ।]

सर्वनाञ्च इति निवृत्तम् । एभ्यस्तसिर्वा स्यात् । आदौ आदितः,
प्रथमतोऽन्ततो मध्यतः पार्श्वतोमुखतः, अग्रतः, अर्थतः, कर्मतोलु-
गतः शरीरतश्च कृष्णः, शब्दतोदुष्टः, स्वरतोवर्णतो वा । प्रतियोगे
पञ्चम्याः तसिर्वा स्यात् यो नारायणतः प्रति ।

५९ । अपादाने चाहोयरुहोः ।

[अपादाने ७, च ०११, अहोयरुहोः (न-होय रुह) ६॥]

होयरुहोरप्रयोगेऽपादाने पञ्चम्यास्तसिर्वा स्यात् । यामत
आयाति, चौरतो विभेति, ह्रादेः दितः, त्वत्तो, मत्तः, युष्मत्तः,
अस्मत्तः । अहोयरुहोरिति किम् ? स्वार्थाहोयते ह्राग्भ्याम् हीनः,
स्वर्गाद्वरोहति, अपदान इति किम् ? द्वाभ्यामन्यः ।

६० । अतिग्रहाऽचलनाच्चेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ।

[अतिग्रह—आच्चेपेषु ७॥१, अकर्त्तरि (न-कर्त्तृ) ७, तृतीयायाः ६ ।]

एष्वर्थेषु तृतीयायास्तसिर्वा स्यात्, वृत्ततोऽतिगृह्यते, चरिचतो
न चलति ; व्यवहारतो निन्दितः । अकर्त्तरीति किम् ? ईमेवेषाति-
गृह्यते ।

६१ । पापहाकोश्च योगे । [पापहाकोः ६॥, च ०११, योगे ७ ।]

अनयोर्थेगे द्वितीयायास्तसिर्वात् । वृत्ततः पापः, वृत्ततोद्दीनः ।

६२ । षष्ठ्यास्तत्पत्ते । [षष्ठ्याः ६।, तत्-पत्ते ७ ।]

षष्ठ्यास्तसिर्वास्यात् । देवा अर्जुनतोऽभवन्, अर्जुनस्य पक्षा इत्यर्थः । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । रोगात् चिकित्सायाम् । तसिर्वा-
स्यात्-द्विक्वातः, प्रवाहिकातः कुरु चिकित्सां तस्या इत्यर्थः । अभितः
परितोऽव्ययम् । इमौ निपात्येते ।

६३ । सर्वनामाव्ययतिङ्गामक् प्राक्टेः कुत्सानुकम्पा-
ल्याज्ञाननयेषु ।

[सर्वनाम-अव्यय-तिङ्गाम् ६।।।, अक्०१।, प्राक्०१।, टेः ५।, कुत्-नयेषु (कुत्सा अतः
कम्पा-अल्प-अज्ञान नय) ७ ।।।]

कुत्साद्यर्थेषु सर्वनामादेष्टेः प्रागम्बा स्यात् । पापोऽसकौ, हास-
कस्त्वं ; अल्पे—नीचकैः, तिङ्गन्तस्य पचतकि, अज्ञाते कोऽसकौ
जल्पति, नीतौ—गोपायकेद्धनायुषी, अथोचकैरासनतः परार्द्ध्यात्
अव्ययान्तस्य च-धिक, धिकिक् ; हिरक्, हिरकुक् । तूष्णीमीमः
काम् । तूष्णीकामासते विज्ञाः ।

६४ । सुपस्थानोसभादे ।

[सुपः ६।, च०१।, अनीसभादेः (म-अ-स-म-आदि) ६ ।]

ओकार, मकार, भंकारादिवर्जितस्य सुपष्टेः प्रागम्बा स्यात् ।
त्वयका, मयका, त्वयकि, मयक ; अनोसभादेरिति किम् ? आव-

कयोः, अस्कासु, अस्काभिः, सुभ्यस्मिन्त्यपि त्वयकादौ एकभाक्
यथाशोभम् । (२०)

इति शीघ्रनामदत्तज्ञतौ सुपस्ये व्याकरणे

द्वितीयोऽध्यायः ।

(२०) भवतोऽक् समासे पुंवद्भावो हेत्वर्थः सर्वस्वादिश्च । इति
सङ्गिप्रसारसूत्रम् । भवच्छब्दात् समस्तसर्वनामकार्थं प्राप्ते नियमार्थं
वचनम् । भवतोऽगुभवति, समासे पुंवद्भावो भवति । हेत्वर्थः शब्दै-
र्युक्तात् सर्वस्वादिश्च भवति नान्यत् कार्यम् । तेन भवत्याः प्रसादः, भवत्-
प्रसाद इति । भवन्तौ हेतू भुङ्क्ते । भवकान्, भवकन्तौ ।

स्त्रीषु खमोरप्रधानं समासेऽथादि तद्धिते शब्दानुज्ञति कान्यादौ
प्रकृत्यैव तदादयः । इति सङ्गिप्रसार सूत्रम् गुपुंसके स्त्रीः परयोः समासे
सति अप्रधानम् । अप्रधानमित्यपरित्यक्तनिष्प्रवचनमेव यथाधर्म्यं वेदाः
प्रभाणमिति अथवा अप्रधानस्येति त्वादेर्विशेषणं अप्रधानस्य त्वदादेः
समासे सतोत्वर्थः यद्यपि अप्रधानार्थत्वे चेति सर्वनाम निषेधेनैवोक्तार्थ-
मेतत् तथाप्यत्र कृतं स्पष्टम् । प्रकृति रूपोऽवस्थाणावगम एकत्रैव जायता-
मिति । अर्धदिवर्षिते तद्धिते परे शब्दानुज्ञत् शब्दानुकारणं तत्र कान्यादौ
च प्रकृत्ये परे त्वदादयः प्रकृत्यैव तिष्ठन्ति यत् यत्कार्यं भुङ्क्ते तत्तत्र भवती-
त्यर्थः । तत्, तत्, इदम्, तत्पुत्र । तमतिज्ञान्तः अतितत्, यदा तु
अतिशब्दः पूजार्थः, तदानित्यं कुप्रादेरिति समासे च तदा अप्रधानार्थता
भवति ततः अतिस इत्येव भवति । थादा तथा, था, दावीं हिं,
तर, तमाख्यादयः बहुदोरिताः ।

लिङ्गानुशासनम्

सिद्धं विबुधजनेष्टं विदिताखिलजाज्ञयं प्रणम्यासम् ।

लिङ्गानुशासनमहं रच्मार्थाभिः समासेन ॥

नाम नपुंसकलिङ्गं तत्रनलस्तुत्व शब्दपर्यन्तम् ।

मन्वन्तो हित दित मपि सान्तं हलपूर्वकजातम् ॥ १ ॥

नपुंसकलिङ्गं नाम-नलस्तुत्व शब्दपर्यन्तं नाम नपुंसकलिङ्गं क्लीवलिङ्गमित्यधिकारः । नस्त्री, नपुमान् नपुंसकमिति व्युत्पत्तेः स्त्रीपुंसाभ्यां अन्यत् नपुंसकं वेदितव्यम् । यस्य वस्तुनः स्त्रीचिह्नं पुंचिह्नम्या नास्ति, याच शिष्टैः स्त्रीत्वेन पुंस्त्वेन न व्यवहृत-पूर्वं तत् क्लीवमिति साधारणाऽयं नियमः विशेष नियममाह-
मन्वन्तः-मन्प्रत्ययान्तः मन्भागान्तोवा, शब्दः क्लीवं यथा कर्मन्, मर्मन्, नामन्, रोमन्, शर्मन् सामन, पाणिनीये मन् इत्युक्तोऽ-
कर्त्तरोति वचनात् (इत्युक्तोऽकर्त्तरि विहितमन्प्रत्ययान्त एव-
क्लीवं तद्विबस्तु पुलिङ्गः) ब्रह्मन् (सृष्टि कर्त्तरि), आत्मन् इत्यादयः
पुंसि ; ब्रह्मन् परमेश्वरार्थः वेदार्थं च क्लीवम् । हितशब्दः क्लीव-
लिङ्गः दितशब्दश्च, सान्तं क्लीवं अत्रापि द्विस्वरं यत्सान्तं तदेव
क्लीवम् यथा षयस्, मनस्, तमस्, सर्पिस्, हविस्, ज्योतिस्, वपुस्,
यजुस् इत्यादीनि क्लीवानि, तमोराज्ञौ पुमानयमिति वचनात्
राहुवाचकस्तमः शब्दः पुमानेव, वेधम, पुं, अर्चि रप्सरसौ स्त्रीलिङ्गौ ।
भवनस्य रजतहान्तं चार्थरणापत्यहृदय तालु पुराः ।

रान्तश्च तमोर्वारुक्तमसा मध्यक्तलिङ्गोक्ती ॥ २ ॥

भवनं रजतं हान्तं-गृहं वह्निं ; गृहाः पुंसि, अर्थवाचकः शब्दाः
द्रविणं धनमित्यादयः, (१) रण (युद्ध) वाचकशब्दाः तत्र आहव सं-
ग्रामीपुंसि, आजिः स्त्रियां, अपत्यं, हृदयं, तालु, पुरम् । रान्तं-पात्रं

(१) कविचार्येण नन इत्यसमामानं वेदेति

यस्त्रं, ताम्ब्रं श्वश्रु मित्यादीनि क्लीवाणि. यात्रा. मात्रा, दंष्ट्रा वरत्रा.
स्त्रियामिव, भ्रुवः, अमितः, छात्रः, पुत्रः, मन्त्रः, दृत्रः मैत्रा इत्येत-
पुंसि, पात्रपत्र पथित्र सूत्र कृत्राः पुंस्त्रीवयोः । तत्र उर्वाकृत्
नमामि क्लीवानि ।

दलपलं लिहिमश्वासृतभय सुखदुःख पुण्यपापविशाम ।

प्रसवाभरणं विलेपव्यञ्जन फल लवण जातीनाम् ॥ ३ ॥

दल पर्णं पत्रमित्यादिपत्रार्थकं, पलं मांसं पिशितं तरसमि-
त्यादि मांसाथेकं विलं छिद्रं शृषिरमित्यादिछिद्रार्थकं, हिमं प्रालेयं
तुहिन मित्यादि हिमवाचकं ; खमिन्द्रियं व्योमच, आकाशार्थकं
शियदित्यादि, आकाशविहायसौ पुंसि द्यौःस्त्रियाम् असृतं भयं,
सुखं, दुःखं, पुण्यं, पापं विट् मलं ; प्रसवः फलं पुण्यञ्च आभरणं
भूषणं, विलेपनं कुङ्कुमादि, व्यञ्जनं श्मश्रु, चिह्नं, दधितक्राद्यपि ;
फलं लवणं । एतानि एतज्जानीयान्यन्यानि च ।

दाव्यौषधं जलधनुर्दराजिर शिखरं यस्त पिच्छानाम् ।

द्विगुरपि पात्राद्यन्तः क्रियाव्ययविशेषणं चैक्ये ॥ ४ ॥

दारु काष्ठं औषधं, जल उदकं नीरमित्यादि ; धनुः (धनुष्-
उदरं, आजिरं, अङ्गणमित्यादि शिखरं, पिच्छं । पात्राद्यन्ताद्विगु-
रपि, पात्राद्यैरदन्तैरेकार्योयोद्विगुः स क्लीबम् । पञ्चपात्रं त्रिभुवनं
चतुर्युगम् । क्रियाविशेषणं अव्ययविशेषणं एक्यम् मदैवैकवच-
नान्तमित्यर्थः । एतानि क्लीवानि ।

छायामभा वह्नां मंघ्रैरराजार्थराक्षमादीनाम् ।

भवने च तत्समासे इहैकत्वाव्ययीभावा ।

तत्समासे तत्पुरुषसमासे वह्नां मंघ्रैश्छाया शब्दः सभा
शब्दश्च क्लीबं, इह्यच्छाय ; दामोसभं वह्नानामितिकम्, कुड्यच्छाया-
कुड्यच्छायम्बा, राजशब्दभिन्नानां राजपर्यायाणां राक्षमादीनां

(मनुष्यभिन्नाना मित्यर्थः) मंघः भवन् गृह्यार्थं चकारात् मंहतरथं च
 सभाशब्दः क्लीवं इनमभं प्रभुमभं रक्षः नभः पिशचमभं, अराजात् किं
 राजमभा राजशब्दग्रहणाद्ब्रह्म चन्वगुप्तमभा । इन्द्र ममास
 शैकत्वं अव्ययीभावश्च क्लीवे ।

इन्द्रं कत्वनियमा यथा

(१) प्राणितुर्थे मेनाङ्गानां इन्द्रं ।

पाणि पादं सार्द्धं प्राणविक्रमं रथिकाश्वाराहम ।

(२) चरणानां इन्द्रं सिद्धस्यापन्यामं । कठकालापं कठकांशु-
 शम् ।

(३) अन्तर्पुंसकानां यजुर्वेदविहितं क्रतुवाचिनां इन्द्रं । अर्क्षा-
 श्वमेधम् ।

(४) मन्त्रीपाश्रायिनां इन्द्रं पदकक्रमकम् ।

(५) अप्राणिनां जाति वाचिनां इन्द्रं धान्यगण्क, नि, द्रव्य-
 जातीनामिव तेन नेह रूपरसौ, गमनाकुञ्चने जातिप्राधान्येण वाय
 मेकवद्भावः द्रव्यविवक्षयान्नु वदरासलकानि ।

(६) भिन्नलिङ्गानां नदीदेशवाचिनां इन्द्रं गङ्गाशोणं कुरुकुरु-
 क्षेवं भिन्नलिङ्ग इति किम् गङ्गायमुने ।

(७) क्षुद्र जन्तूनां इन्द्रं यूकानिक्षमं ।

(८) येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः अहिजकुलस्य गीत्राद्यम् ।

(९) अवहिकृतानां शूद्राणां इन्द्रं तक्षायस्कारम् ।

(१०) गवाश्व प्रभृतीनिच । गवाश्वम्, दामोदाम
 मितरादि ।

(१०) वृक्ष मृगादीनां विभाषा प्लक्षन्यग्रीधं प्लक्षन्यग्रीधाः, रुरु-
 पृषतम् रुरुपृषताः । कुशकाशम, कुशकाशाः, व्रीहियधम् व्रीहियवाः,
 दधिघृतं दधिघृतं । एवं प्रयोगताज्ञेयं ।

(११) विरुद्धानां अद्रव्यवाचिनाश्च विभाषया शीतोष्णं
शीतोष्णं ।

(१२) न दधिपय आदीनां दधिपयसी ऋक्सामे, वाङ्मनसे ।
अव्ययो भाव समास निष्पन्नानि च पदानि क्लीवानि अधिष्ठि-
उपसंगमः ।

कृतषष्ठान्त समासे तदादित्व कथने ह्युपक्रमोपज्ञे,

कन्योशीनरदेशे नाम्नाव्यय पूर्वकश्च पथः ॥ ७ ॥

तयोरुपज्ञोपक्रमयोरदित्वं प्राथम्यं तस्य कथने प्रकाशने सति
कृतः षष्ठान्तेन समासोययोरैवं भूते उपक्रमोपज्ञे, उपक्रमः, उपज्ञा
च क्लीवे स्यात् यथा कौपज्ञं, कः ब्रह्मा तस्य उपज्ञा एवं कौपक्रमं
लोकः ।

उशीनराणां नामसुमध्ये षष्ठान्तात् पर कन्या क्लीवे स्यात् उशी-
नरकथम्, सौशमीकन्यम् ।

अव्यय पूर्वकश्चेति चकारात् संख्या पूर्वकश्च पथः क्लीवे द्विपथं,
त्रिपथं, चतुष्पथं, विपथं, कापथम्; अन्यत्रतु धर्मपथः, योगपथः
इत्यादि ।

भावे चिन्नणकान्तोऽदन्तोहि समूह भावकर्णार्थकः ।

धर्माद्धार सार मित्राङ्गस्त्राङ्गदलन्यायसुहृदर्थं ॥ ८ ॥

चकारः, इत् अनुबंधोयस्य स चित्, नश्च, णश्च, कश्च, चिश्च
नणकचितः तेष्योऽन्योयो भावे विहितोऽदन्तप्रत्ययस्तदन्तः क्लीवं
भवितव्यं, भाव्यम्, सहितं भुक्तम् । तथा समूहार्थं, भावार्थं, कर्मा-
र्थं च विहितो योऽदन्तः प्रत्ययस्तदन्तश्च क्लीवं स्यात् भिन्नाणां
समूहः भैक्षम्, गोर्भावः गोत्वम्, राज्ञः कर्म राज्यं चौर्थ्यम् । धर्म-
अर्थ, सार, मित्र शब्दाः यथाक्रमं ऋस्त्राङ्ग, दल, न्याय सुहृदर्थं
क्लीवानि ।

कुङ्कुमं चिवुक, लिङ्गं क्लकच वाज ललाटं शृङ्गाटकम्
चट, पिट, लोष्ट, कगेटं पीठं पृष्ठञ्च कुष्ठञ्च ॥ ८ ॥

एतानि क्लीवानि ।

कुण्डाण्ड भाण्ड कारण शरणं मुखं क्षुष्यं मुष्णं तीर्थोक्तम् ।
गुदं वृन्दं कुसीदानि आह्वाने रत्नचिह्ने च ॥ १० ॥

कुण्डं अण्डं भाण्डं कारणं शरणं मुखं क्षुष्यं उष्णं तीर्थं उक्तं
गुदं वृन्दं कुसीदं आहं अन्नं रत्नं चिह्नं एतानि क्लीवानि ।

रूपं तल्पं शिल्पं समीपं कूर्पोडुपान्तरीपाणि ।

विम्बकुटुम्बे कुङ्कुममिधं ध्य युग्मगुल्मञ्च ॥ ११ ॥

रूपं वक्ष्यं शिल्पं समीपं कूर्पं उडुपं अन्तरीपं विम्बं कुटुम्बं
कुङ्कुमं मिधं इधं युग्मं गुल्ममेतानि क्लीवानि ।

किशलय शिशिर कुकुन्दुर चामर कान्तार तीर दृगाणि

वैराक्षरान्तरोष्ण किण्व शरावाणि देवञ्च ॥ १२ ॥

एतानि क्लीवानि । वैर अक्षर अन्तर उष्णं तिच्छं द ।

कणिशं वडिशं पुलिशं शोषं वर्षञ्च साहसं सवुसम् ।

पुण्याहं सुदिनाहं जक्षत् पुरीतं जगद्ग, वनम् ॥ १३ ॥

स्पष्टम् ।

नीडं गृहं शस्यं यूथं स्थूणमुष्णं गन्धमादनास्वाच्छि ।

सक्थरर कशिपु जानु च कशेरु तीरणं विश्वाहयान्याह ॥ १४ ॥

नीडं गृहं शस्यं यूथं स्थूणमुष्णं गन्धमादनं अस्थि अक्षि सक्थि
अरर कशिपु जानु कशेरु तीरणं विश्वं अहयं अहः एतानि क्लीवानि
इति क्लीवाधिकार ।

अथ पुल्लिङ्ग शब्दाः ।

पुल्लिङ्गं ऋददन्तो रूत्वक्यन्तः स्यदनदाध्वकूपानाम्

सर्वज्ञ परिमर धर्मनख घन घृणिरदपुष्य वलयानाम् ॥ १४ ॥

पुल्लिङ्गम्—पुल्लिङ्गाधिकारः—ऋदन्त शब्दाः पुल्लिङ्गा यथा पितृ
विधाट भ्राट इत्यादयः अदन्त शब्दाः पुल्लिङ्गाः नरः वृक्षः अद-
न्तास्तु कोपान्ताः षोपान्ताः णोपान्ताः भोपान्ताः रोपान्ता स्तथा
पोपान्ताः थोपान्ताः नोपान्ताः योपान्ताः सोपान्ताः टोपान्ता एव ।
रूपत्ययान्तो यथा कुरुः मेरुः किंशारुः ; तूपत्ययान्तो यथा हेतुः
संतुः धातुः तन्तुः ; कशेरु दारु श्मश्रु जतुवस्तूनि द्वित्वा रूत्वन्ता
इतरथः कशेरु प्रभृतीनितु क्लीवानि । अप्रतयान्ताः घङन्ताः । अप
प्रतयान्ताः । अच् प्रतयान्ताश्च । घङ् प्रतयान्ताः यथा भावः
माघः पाकः त्रागः अच्प्रतयान्ता यथा जयः चयः नयः ; अप्प्रतय-
यान्ता यथा करः गरः लवः प्लवः कि प्रतयान्ताः यथा प्रधिः
निधिः आदिः जलधिः इपुधिस्तु इयोरिति वाधितत्वम् । स्यटः नटः
अध्वन् कूपा एते सपर्यायाः पुंसि । सर्वज्ञः परिमरः धर्मः नख
घन घृणिः रदः पुष्य वलय एते च यथासम्भवं सपर्यायाः पुंसि ।

ध्वनितरूविषमासामुर वर्णमरुत् प्राणिनो विशेषाणाम्
धानान्यां रात्राहाङ्गा समाहारं दुन्दुभि रनेत् ॥ १५ ॥

ध्वनिः तरुः विषः मासः असुरः वर्णः मरुत् प्राणिनः जन्तु
रितादिः इतरथां विशेषाणां धान्यानां ब्रौह्मरितादीनाञ्च यथा-
सम्भवं भेदाः पर्यायशब्दाश्च पुंसि असमाहारं रात्रिशब्दान्तः अहः-
अङ्गशब्दान्तश्च पुंसि यथा अहीरात्रः सर्वरात्रः पूर्वरात्रः ह्यहः
पूर्वरात्रः अपरात्रः । पञ्चरात्रं गणरात्रं पुण्यरात्रमित्यादीनि
क्लीवान्येव । अनन्तं इन्द्रियार्थभिन्नं दुन्दुभिः पुंसि ।

ग्रंथि कलि केलि वलि गिरि वृति राशि मौलि कुक्षिपाण्यङ्घ्रिः ।
अञ्जलि हाहा ह्रह्र मङ्केत ब्रात पीत युताः ॥ १६ ॥

एते पुंसि

सून वातायन हायन जनोदनाभिजनफेनवेमाश्म ।
श्लेषोष् पापमयक्ष्मोत्सव हन्ध मद्राश्च मन्द्रयुताः ॥ १७ ॥

सूनः वातायनः हायनः जनः ओदनः अभिजनः फेनः वेमा
(वेमन्), अश्मा (अश्मन्) श्लेषा (श्लेषन्) उष्मा (उष्मन्) पापमा
(पापमन्) यक्ष्मा (यक्ष्मन्) उत्सवः हन्धः मद्रः मन्धः ।

एते पुंसि ।

गर्त्तःश्वटो निकाय्यस्तरच्छादपटस्तथोत्तरामङ्गः ।
नूपुर हार कलापवि कोश स्वार्थ विभवाश्च ॥ १८ ॥

गर्त्तः श्वटः निकाय्यः स्तरः छादः पटः उत्तरामङ्गः नूपुरः हारः
कलापः कोशः स्वार्थः विभवः । एते पुंसि—

वहवः सक्तुवल्वजदारा लाजासु गृहदेशावासाः ।
नाड्यरादिजनापपराणि ब्रणयुगपदाङ्गानि ॥ १९ ॥

सक्तु वल्वज दार लाज असु गृह देश आवासाः एते वहवश्च
नान्ताः पुंसि च । नाडी, अरादि, जन, अपपराणि यथाक्रमं ब्रण
युग, पदः, अङ्गानि पुंसि । नाडीब्रणः, अरयुगः, जनपदः, अपाङ्गः ।

मल खल कपोल कम्बल चखाल कम्बोल काल कील गलाः ।
तरल प्रवाल तन्दुल कललोपल तूल फल गोल नलाः ॥ २० ॥
एते पुंसि ।

इति पुलिङ्गाधिकारः

अथ स्त्रीलिङ्गाधिकारः ।

स्त्रीलिङ्गं योनिमन्तं प्राग्दीर्घान्त उदितोऽप्यनुक्त इह ।

ऋदिनो ह्रिदन्त दीधिति जात्यादिदरद्वयुविटि छर्हिः ॥२१॥

योनिमन्तं शब्दं स्त्रीलिङ्गं जानोयात् । प्राच्शब्दः, स्त्रीलिङ्गः, दीर्घास्वरास्तश्च, स्त्रीलिङ्गः, तत्रसेनानीविश्वपादिवर्जं मित्यनु सन्धेयम् । तथा इह लिङ्गानुशासनशास्त्रे अन्यलिङ्गत्वेनानुक्त उदितोऽपि स्त्रीलिङ्गः । ऋदिनो ऋदिनो शब्दः । स्त्रीलिङ्गः ह्यस्तश्च स्त्रीलिङ्गः दीधिति जाति प्रभृति शब्दाः दरद्वयु विटि छर्हिः शब्दाश्च स्त्रियाम् ।

भा हाः पुरुडु काकु, प्रियङ्गु, कुत्सनागूरञ्जु, चञ्चु, तनुः ।

वह्ववश्च समासिकता वर्षाष्म, मनो जलौकसोऽप्सरसः ॥२२॥

भा, हाः (हार), पुः (पुर), उडुः, काकुः प्रियङ्गुः, कुत्सना, आगूरञ्जुः, चञ्चुः, तनुः, एते शब्दाश्च स्त्रियाम् । समाः सिकताः वर्षाः आपः सुमनसः जलौकसः अप्सरसः एतेहि शब्दा स्त्रीलिङ्गा वह्ववचनास्ताश्च ।

विशेष नियमाः ।

विष कुलिशं कलत्राणि त्रिपिष्टपार्थं नपुंसके पर्वं ।

प्रसवाश्ववद्वव वाक्छेदं गरुदुश्चार वेधसः पुंसि ॥ २३ ॥

विषं कुलिशं कलत्रं त्रिपिष्टपं अश्वं पर्वं च नपुंसके । प्रसवः अश्ववद्ववः वाक्छेदः गरुत् उश्चारः वेधम् पुंसि ।

त्रिंशत्याद्ये कार्याः स्त्रियां तु नित्यं नपुंसकेऽदन्ताः ।

संख्याशतादिरिष्टा द्वित्वाद्यर्थे संख्यायाम् ॥ २४ ॥

त्रिंशति प्रभृत्येकार्याः शब्दा नित्यं स्त्रियां एकार्या अनाहन्ता-इत्यर्थः । अदन्ता संख्या द्वित्वाद्यर्थे शतादिस्य नपुंसके । द्वित्वाद्यर्थे आहन्तौ ।

स्त्रीलिङ्ग नपुंसकयो रावन्तीत्तरपदीद्विमुखावि ।

षष्ठ्यादिपदाच्छायाशालासेनासुरासनिशा; ॥ २५ ॥

आकारान्त उत्तरपदं यस्य एवंभूतोद्विगुः स्त्रीलिङ्गनपुंसकयो-
र्यथा पञ्चस्रष्टी, पञ्चस्रष्टं ; तथा अर्चिस् शब्दश्च, षष्ठ्यन्तादिपदा-
दुत्तरे वर्त्तमानाः छाया, शाला, सेना, सुरा, निशा च स्त्रीलिङ्गनपुं-
सकयोः—कुब्यस्य छाया—कुब्यछाया, कुब्यछायं वा, एवं गीशाला
गीशालं ; ब्राह्मणसेना, ब्राह्मणसेनं ; श्वनिशा श्वनिशम् ।

पुलिङ्गस्त्रीलिङ्गा मरीचि, मणि, यष्टि, मुष्टि, तूष्पाणि
चुटि, मथि, पाटलि शाल्मलि तरणि आस्थूर्मयो वसतिः
अरणीषुधीषुतिमयः समृत्य, कर्कशु, वाहु कटु, तथा ॥ २६ ॥

मरीचि, मणि, यष्टि मुष्टि, तूणि, आणि, लुटि मथि, पाटलि
शाल्मलि, तरणि शोणि, जन्मि, वसति, अरणि, इषुधि इषु
तिमि, मृत्यु, कर्कशु, वाहु, कटुशब्दाः पुलिङ्गस्त्रीलिङ्गा ।

संज्ञावहुलं वाच्यं दशरत्नित्वं ज्ञानकलिङ्गार्था ॥ २७ ॥

स्वत आमलक विभीतकवट-भस्मातक-हरीतकस्त्रिषु ।

द्विजन्ताः स्त्रिया मर्यान्ताः शृङ्खल सविषाण नखर वल्लरा ॥२८

परवलिङ्गं इन्द्रं तत्पुरुषे च द्विगौ च वाच्यमिव ।

अर्धान्तरे च प्रायलप्राप्तप्राप्तपूर्व्वे च ॥ २९ ॥

आमलक; विभीतक, वट, भस्मातक, हरीतकशब्दाः स्वतएव-
स्त्रिषु लिङ्गेषु वर्त्तन्ते । द्विजन्ताः स्त्रियाः अर्धान्ताः शृङ्खल भस्मादयश्च
परवत्-विशेषणवत् लिङ्गं भजन्ते तथा इन्द्रतत्पुरुषे च परवलिङ्गं ।
द्विगौ वाच्यलिङ्गम् भिन्नार्थता च तथा प्रायलप्राप्तप्राप्तपूर्व्वान्ता
मपि ।

दृश्यन्तेऽर्द्धर्द्धाद्या अपि पुंसि शङ्खपद्ममन्त्रोजे ।

मूतोग्रहोलवणाः सैन्धवमित्यनुदितं जनाज्ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

अर्द्धर्द्धाद्या अपि पुंसि दृश्यन्ते शङ्खः पुंसि पद्मशब्दश्च भूतः ग्रन्थः
लवणश्च पुंसि सैन्धवं क्लीवं एवं इहानुदितं जनात् शिष्टजनव्यव-
हाराजज्ञेयम् ।

व्याडिप्रणीतमथ वाररुचं सचान्द्रं
जैनेन्द्र लक्षणगतं विविधं तथाऽन्यत् ।
लिङ्गस्य लक्ष्म हि समस्य विशेषयुक्त
मुक्तं मया परिमितं नृदृशा इहार्थाः ॥ ३१ ॥
अद्यापि संशयगतार्थमनिष्टसङ्घं
लिङ्गानुशासनमिहाज्ञतया मया तत् ।
प्रोक्तं हि किञ्चिदविचार्य तदार्यैर्वर्यैः
संस्कार्यमस्ति यदि कार्यमुताऽवधीर्यम् ॥ ३१ ॥
लिङ्गानुशासनमिदं कृतसुव्रतं
शुभ्रैर्गुणैः कविहितं भुवि वामनेन ।
हृद्वाग्विलं विमलशब्दगतं प्रमेयम्
नातः परं पटुतरं शुभमस्ति लोकाः ॥

इति वामनाचार्यकृतं लिङ्गानुशासनम् ।

स्त्रीलिङ्ग विवेकः ।

(१) समाहारार्थः—अदन्तद्विगुः (पात्रयुगाद्यन्तवर्जं) यथा पञ्च-
भूली त्रिलोकी षडध्यायी पञ्चपात्रं चतुर्युगम् । (२) समूहार्थं य-
प्रत्ययान्तः स्त्रियां पाश्या वात्या । (३) अनि प्रत्ययान्तः अकारनिः
अजीवनिः तत्र तु अशनि भरण्यरणयः पुंसि । (४) निप्रत्ययान्तः
वनानिः हानिः न्नानिः तत्र वङ्गि वृष्णि अग्नयः पुंसि ; श्रीणिस्तु वा

पुंसि । एवं योनिरपि । (५) मिप्रत्ययान्तः नेमिः ; उर्मिस्तु वा
 पुंसि । (६) क्ति प्रत्ययान्तः कृतिः गतिः । (७) इण् प्रत्ययान्तः
 वापिः वासिः । (८) इन्प्रत्ययान्तः इक प्रत्ययान्तश्च आजिः कृषिः ।
 (१०) त्वाप्रत्ययान्तः-गोत्रा । (११) डाप्प्रत्ययान्तः पञ्चा
 भिदा विदा । (१२) इकण् प्रत्ययान्तः आमिका शायिका ।
 (१३) भावे क्यप् प्रत्ययान्तः हतया व्रज्या इज्या । (१४)
 वैरार्थं मेथुनार्थं च छिकण प्रत्ययान्तः काकोलुकिका अश्वम
 छिषिका । (१५) ममूहार्थं क्यप्रत्ययान्तः रथकव्या । ता
 (तल्) प्रत्ययान्तः ग्रामता देवता । इन्प्रत्ययान्तश्च नलिनी
 पद्मिनी । (१६) णट्प्रत्ययान्तः व्याक्रोशी व्याप्रहामी । (१७)
 अनप्रत्ययान्तः अन्वेषणा कारणा भावना वामना । (१८)
 (१९) शप्रत्ययान्त क्रिया मृगया इच्छा परिचर्या शय्या अटाय्या
 (२०) उणादि ईप्रत्ययान्तः तन्वीः तरीः, ऊप्रत्ययान्तश्च—
 चमूः कर्षुः । (२१) आवन्तः (आप् अन्त) लता माला शिवा
 ज्यन्तः (ङी अन्त) नारी नदी कदली पात्री घटी । ऋडन्तः
 वधुः कर्कभु । (२२) भावे क्विन्तः (क्विप् अन्त) मम्यत् विपत्
 प्रतिपत् परिपत् आपत् चित् त्रित् रुक् शक लुक संजित्
 क्षत् ममित् । इत्यादयः (२३) एकाक्षरयुन्ताः (ई ऊअन्त गोः
 शीः धुः भ्रूः धीः फू नयन्ति नौरितादी कृतः कर्त्तरीति
 वाधितत्वाद्वाच्यलिङ्गता । (२४) भाम् सुव् सग्व् (ज दिक्
 (ग्) उणिक् (ङ्) उपानत् (ङ्) प्रःत् (ष्) शरत् द्विट् (ष्) विप्रुट्
 (ष्) षट् (ष्) आशीः (ष्) ङाः । (२५) त्वक् (च) वाक्
 (च) स्मिक् (च) । (२६) दर्वि विदि वेदि खनि शालि अभि वैशि
 कृषि ओषधि कटि सातिः अङ्गुलि तिथि नाडि रुचि वीचि सूचि
 धूलि किकि केलि कृवि रात्रि शङ्कुलि भङ्गि राजि कुटि वति
 क्व, कुटि वुटि वलि पंक्ति तटि चुक्ति वेणि इतरान् शब्दाः दुन्दुभि

गिन्द्रियार्थेस्त्रियामन्यार्थे पुंसि । नाभिरक्षत्रिये स्त्रियां क्षत्रिये
 पुंसि । सीमन् शब्दः स्त्रियां स्थूणा ऊर्णा नपुंसके च । गृहशश-
 भान्तु नितं नपुंसकम् । गृहस्थूणं शशीर्णम् । पृथिवी विद्युत्दि-
 श्वीणा रात्रि नदी वनितार्थका यावन्तःशब्दाः स्त्रियाम् ।

इति स्त्रीलिङ्ग विवेकः ।

पुलिङ्ग विचारः ।

(१) घणन्तः पाक त्यागः भावः (२) अप्प्रत्ययान्तः अच्प्रया-
 लश्च करः, लयः प्रवः, पचः, जयः, चयः, नयः, भय, लिङ्ग-
 भग पदानि नपुंसके । (३) न प्रत्ययान्तः यज्ञः, प्रग्रः, स्वप्नः ;
 याच्ञा स्त्रियाम् । (४) कि प्रत्ययान्तः-प्रधिः, निर्धिः, आदिः,
 जलधिः ; इषुधिः स्त्रियां च । (५) ण प्रत्ययान्तः-ज्वालः, दायः,
 धायः, व्याधः अवसायः, वितानः, श्वासः । (६) अयुच्-प्रत्ययान्तः-
 वैषयुः । (७) नन्दादेरनप्रत्ययान्तः नन्दनः, मदनः, कम्पनः । भावार्थं
 इमन् प्रत्ययान्तः गरिमा, लघिमा, प्रतिमा, महिमा । भावे क प्रत्य-
 यान्तश्च आकूत्यः, प्रस्थः । (८) अकारान्तः पुंसि नरः वृक्षः द्रुमः तत्र
 चिवुक शालूक प्रातिपदिकाःशुक उल्मूक किरोट मुकुट ललाट
 वट वीट शृङ्गाट करट लोष्ट ऋण लवण पर्ण तोरण रणोष्ण (रण,
 उष्ण) काष्ठ पृष्ठ रिक्थ जघन आजिन तुग्नि कानन वन हजिन
 विपिन वेतल शासन सोपान मिथुन श्मशान रत्न निम्न चिह्न पाप
 रूप उडुप तल्प शिल्प पुष्य शय्य समीपान्तरीप तलभ रुक्म सिध्द
 युग्म इध्द गुल्म अध्यात्मा कुडुम किसलय हृदय इन्द्रिय उत्तरीय
 द्वार अय स्कार तक्र वक्र वप्र क्षिप्र क्षुद्र क्षिद्र नार तीर दूर क्षच्छ
 रन्ध्र अय श्मभ्र भीर गभीर क्रूर विचित्र केयूर कैदार उदार
 उदर शरीर कन्दर मन्दर पञ्जर अजर जठर आजिर वैर चामर
 पुष्कर गङ्गर कुटीर कुलीर चत्वर काश्मीर नीर अम्बर शिशिर

मन्त्र यन्त्र चेत्र क्षत्र मित्र कन्त्र क्वत्र सूत्र वक्त्र नेत्र गात्र अङ्गुलित्त्र
भलत्र अस्त्र शस्त्र शास्त्र वस्त्र पत्र पात्र नक्षत्र शिरोष जीष अम्ब-
रोष पीयूष पुरोष किल्बिष कल्माष पानस विस वुस साहसेत्ये
तानि क्लीवाणि । कण्ठक अलोक सरक मोदक चषक मस्तक
पुस्तक तडाक निष्क शुष्क वचस्क पिनाक भाष्क कटक टण्डक
पिटक तालक फलक कल्क पुलाक कूटकूटक पट कपाट कर्पट नट
निकट कीटक कार्षापण स्वर्ण सुवर्ण ब्रह्म चरण हृषण विघ्राण चूर्ण
वृण तीर्थ पोथ यूथ गाथ मान यान अभिधान नलिन पुलिन
उद्यान शयन आसन स्थान मन्दन आलान समान वसन सम्भावन
विभावन विमान शूर्प कुतप कुणप हीप विटप जृम्भ सङ्ग्राम
दाडिम कुमुम आयम क्षेम क्षीम होम उहाम गोमय कषाय
मलय अन्वय अव्यय चक्र वज्र अन्धकार सार वार पार क्षीर
ताम्र शृङ्गार भृङ्गार मन्दार उशीर तिमिर शिशिर यूप करीष
मिश्र विष वर्ष चमस सरम निर्याम उपवास कर्पास वास मास
कांस मांसित्येतानि पुंक्लीवयोः । काष्ठादिगर्था स्त्रियां शकृशब्दो
द्वेषार्थं पुंसि अन्यत्र तु क्लीवे कंसञ्चाप्राणिनि ।

(८) उकारान्त शब्दः पुंसि वायु ; धेनुः रज्जु कुङ्कु मरियु तनु
रङ्गु प्रियङ्गुवः स्त्रियाम् रज्जुः समासे पुंसि च मद्गु मधु शीधु सानु
कामण्डलूनि नपुंसकेषु ; श्मश्रु जानु स्वाहश्रु (स्वादु-अश्रु) जतु
वपु तालूनि नपुंसकेषु वसु चार्थवाचि नपुंसके देवभेदे पुंसि ।

(१०) नन्तः (न्-अन्तः) क्लृण्व वल्मा मघवा (११) देवार्थकाः
शब्दाः पुंसि तत्र दवतं पुं, देवता स्त्री ; असुरार्थकाः शब्दाः पुंसि ;
स्वर्गार्थकाः शब्दाः पुंसि तत्र स्वः अव्ययं द्यौर्दिवौ स्त्रियां । द्विविष्टपं
पुंसि ; पर्वत वाचकाः शब्दाः पुंसि तद्देदास मरु प्रभृतयः ; समु-
द्रवाचकाः शब्दाः पुंसि तद्देदाः क्षीरोद लवणीद प्रभृतयः नख-
वाचकाः शब्दाः तत्र नखोऽस्त्रीत्यादिना नखशब्दस्य नपुंसकत्वमपि

सूचतम् । दन्तवाचकाः शब्दाः केचित् दन्त स्थाने दण्डं पठन्ति ।
 स्तनवाचकशब्दाः, हस्तवाचकशब्दाः तत्र भुजवाहु शब्दौ स्त्रियाश्च ;
 कण्ठ वाचकशब्दाः तत्र समीपगलभेदेषु कण्ठं त्रिषु विदुर्बुधाः ।
 खण्डवाचकशब्दा स्तङ्गेदा नन्दकादयः, वाणवाचकशब्दाः तत्र इषु
 स्त्रियाश्च वाण काण्ठी नपुंसके च । पङ्क वाचकाः शब्दाः तत्र
 पङ्कोऽस्त्रीत्यनेन पङ्कशब्दस्य नपुंसकत्वमपि सूचितम् । आत्मवाचक
 शब्दाः यज्ञ वाचकशब्दाः क्रतुः यज्ञः, पुरुष वाचकशब्दाः, कपोल
 वाचकशब्दाः गण्डः कपोलः गुण्यार्थकाः, मेघार्थका स्तत्र अभ्रं क्लीबे ।
 केशार्थकाः शब्दाः रश्मिवाचकशब्दाः तत्र दीधितिः स्त्रियाम् ;
 दिवसार्थकाः शब्दाः तत्र दिनाहनी नपुंसके ; परिमाणार्थकाः
 शब्दाः तत्र द्रोणाढकौ नपुंसके च खारीमानिके स्त्रियां । (१२)
 मरुत्, गरुदत्विजः पुंसि । (१३) ऋषि राशि इति ग्रन्थि क्रिमि
 ध्वनि वलि कौलि मौलि रसि कपि मुनयः पुंसि । (१४) ध्वज
 गज मुञ्ज पुञ्ज हस्त कुन्त अन्त वात ब्रात दूत धूर्त् सूत मुहूर्त्
 षण्ड, मण्ड, करण्ड तुण्ड पल्लव पल्लव शस्य नितम्ब प्रभृतयोऽदन्ताः
 पथि मथि ऋभुच्चि मारथि अतिथि कुच्चि वस्ति पाणि अस्त्रान्नि
 प्रभृतयश्च इदन्ताः पुंसि ।

इति पुष्पिङ्गविचारः ।

क्लोवलिङ्ग विचारः ।

(१) भावे टनप्रत्ययान्तः करणं मरणं भावे क्त प्रत्ययान्तः गतं
 भुक्तं, आसितं भावेऽदन्तप्रत्ययाः भदितव्यं भाव्यं (२) भावे त्व अञ्
 तद्धित प्रत्ययान्ताः देवत्वं पुस्त्वं एकत्वं शौक्तां ब्राह्मण्यं कर्मार्थं च
 अञ्प्रतयः चाँय्यं, राज्यम् । (३) सुखार्थकशब्दाः तच्चवक्त्रं पुंसि
 च ; नयनार्थकशब्दाः नेत्रं पुंसि च । लोह वाचकशब्दाः वनवाचक
 शब्दाः अरण्यं पुंसि च । अटवीस्त्रियां ; मांसार्थक शब्दा रुधिरा-

धकशब्दाः, कार्मु कार्यक शब्दाः । गाण्डीवं पुंसि च । विवरार्थकाः,
 जलार्थकशब्दाः घृतार्थकाः अन्नोक्त्यसोरार्थदिना पुंसि । पुष्यार्थकाः,
 युद्धार्थकाः, पातालार्थकाः तत्र पञ्चकमलोत्पलानि वा पुंसि, आङ्गव
 संग्रामौ पुंसि आजिः स्त्रियां (४) लोपधाः क्लीवे तत्र तूल उपल ताल
 कुसुल, तरल कम्बल देवल वृषलाः पुंसि, शील मूल मङ्गल, माल
 कमल तल मुसल कुण्डल पलल मृणाल वाल निगल पलाल
 विडाल खिल शूला, पुंसि क्लीवे च । (५) शतादि संख्यावाचकाः
 क्लीवे-शतायुत प्रयुताः पुंसि च, लक्षा कोटी स्त्रियां मङ्गलः पुंसि च ।
 (६) दैवं पुंसि क्लीवे च । वियत् जगत् सक्तत् पृषत् शक्तत् यक्तत्
 उदश्वित् नवनोत अनृत अमृत निमित्त वित्त पित्त व्रत रजत हत्त
 पलित धान्य आज्य वोज मस्य धिष्ण सतय अपता मूख कूद्य मद्य
 ऋग्म्य नूर्थ्य मैन्थ नितम्ब कवच कवर हन्दाराकेतेयतानि क्लीवानि ।
 इति क्लीवलिङ्ग भेद विचारः ।

अर्थभेदलिङ्गभेद विचारः ।

कशब्दः वायुवेधस्सूर्यार्थेषु पुंसि शिरोजलाधीयोः क्लीवम् ।
 करकः पक्षि विशेषे दाडिमेऽपि पुं मघोपले पुं स्त्री करकः करकाः
 कमण्डली पुं क्लो करकं करकः । किष्कः हस्तप्रमाणे वितस्तीच
 पुं प्रकोष्ठे पुं स्त्री । कौषातकः कचे पुंसि पटोल्यां घोषके
 स्त्रियाम् । वाङ्गीकः अश्वे पुं हिङ्गुल्यां क्ली । जैवाढकः पुमान्-
 सौम्ये दीर्घायुः कुशयोस्त्रिषु । पुण्डरीकः अम्नी दिग्जादी व्याघ्रः पुं,
 सिताम्भोजादी क्ली । अमूकं-कुले शीले, पुंसिस्वाहृतजम्भि ।
 हन्दारकः सुरे पुंसि, मनोन्न श्रेष्ठयोस्त्रिषु । कारिका नटयोघिति
 क्तौ विवरण ओके शिल्प यातनयोरपि, नपुंसकं तु कर्मादी कारकं
 कर्त्तरि त्रिषु । सारंगः पुंसि हरिणे घातके च मतङ्गजे शबलेत्रि

खिति । युगः—रथशकटादीनामवयवे पुंसि, धुम्भं कृतादिषु
 क्लीबे । मौः—स्वर्गे वृषभे रश्मी वज्र शीत करे पूमान् अर्जुनी
 नेत्र दिग्वाण भू वागादिषु स्त्रियाम् । शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने
 क्रीडाभ्युयं तन्ने पाषणीत् कर्षयोद्यापि, शृङ्गः स्यात् कूचशीर्षके ।
 शुचिः श्रीष्वाग्नि शृङ्गारैश्वषाढे शुद्ध मन्त्रिणि । व्येष्टे च पुंसि, धवले
 शुद्धेऽनुपहते त्रिविति । कच्छः परिधानाञ्चले पुं, जलप्रान्ते त्रिलिङ्गकः ।
 वलजं गोपुरे चेत्रे, वलजा वल्गुदर्शना । जेतन्नः आत्मनि पुंसि,
 प्रवीणे वाच्यलिङ्गकः । कटः शोणी क्रियाकारे कलिजेऽतिशये
 शवे । गलगंडेऽपि, पिप्पल्यां कटी । शौणी कटिश्च । कटुः—रसे,
 अकार्ये त्रिषु । खेडा वंशशलाकायां स्त्री, विषे पुं, वर्णः द्विजादौ
 शूद्रादौ स्तुतौ, वर्णं तु वाऽक्षरे । अरुणः भास्करे पुं ; वर्णभेदे त्रिषु ।
 ग्रामणीः नापिते पुं श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु । करेणु हस्तिन्यां स्त्री,
 हस्तिनि पुं । तीक्ष्णं विषाभिमरलोहेषु क्ली. खरं त्रिषु । करणं
 करणे काये साधनेन्द्रियकर्म्मसु (क्ली), कायस्थे व्रतबंधे च नाव्य
 गीत प्रभेदयोः शूद्राविशोः पुत्रे वानरादौ च पुं । प्रवणं क्रमनि-
 स्त्रीयां प्रह्वे क्ली, चतुष्पथे पुं । वार्त्तं आसारे क्ली, अरोगेत्रिषु,
 वृत्तं पथे चर्त्तिते च क्ली अतीते, वर्त्तुलाकारेत्रिषु । अनन्तः—केशवे
 शेषे पुमान् ; अनवधौ त्रिषु । अभिजातः कुलीने पुं ; न्याय्य पण्डि-
 तयोस्त्रिषु । शितिः निश्चिते भुजे पुं, सितासितयोस्त्रिषु । सिन्धुः—देश-
 भेदे समुद्रे हस्तिभेदे च पुंनदी, सामान्ये स्त्री । मधु मर्या पुष्परसे
 चौद्रेऽपि (क्ली), देतचैत्रवसन्तेषु ह्रुभेदे च पुमान् मधुः । अन्यः
 तिमिरे (क्ली), चक्षुर्हीने अभिषेयवत् । ब्रह्म वेदे परब्रह्मणि च
 (क्ली) ; विप्रवेद्यसोः पुं । वलिः करोपहारयोः पुंसि, प्राण्यङ्गजे
 स्त्रियाम् । भ्रुवः मच्चद्रभेदे क्ली ; निश्चिते शास्त्रते त्रिषु । स्वः ज्ञाता
 वात्मनि, स्वं त्रिषु आत्मीये खोऽस्त्रियां धने । कीनाशः यमे पुं, सुद्र
 कर्षकयोस्त्रिषु । एवमन्यान्यपि ज्ञेयानि ।

लिङ्गपरिचयामप्रकरणम् ।

लिङ्गभेदे शब्दानां प्रत्ययविशेषवशात् यादृक् परिचयतीक्ष्ण-
भेदोषा भवति प्रकरणेऽस्मिन् तस्यैव विचारः क्रियते । तत्र तावत्
वाङ्मत्यात् प्रथमतः स्त्रीरूपमाधनयोग्याः प्रत्ययाः कथ्यन्ते ।
स्त्रीप्रत्ययाश्चत्वारः आप्, डी, ऊङ्, यापश्चेति । क्रमशस्तथा
सुल्लेखः १ । स्त्रियां वर्तमानात् अदन्तात् क्रुञ्चादेश्च आप् भवति
(पा ४।१।४), (सुप ५।२।५), पाणिनीये क्रुञ्चादि स्थाने अजा-
दितिंति पाठः । अदन्ता कन्या, खट्वा माला रामा, देवदत्ता,
वामा, ५८ क्रुञ्चादयो क्रुञ्चा अजा, एङ्का, कोकिला, पाणिनीये
अजादेराकृतिगणो यथा अज, एङ्क, कोकिल, चटक, मूषिक,
अश्व, बाल, होङ् प्राक्रान्त, वत्स, मन्द, विलात, पूर्वापहाण,
अपरापहाण, क्रुञ्च, उष्णिङ्, देवविष्, ज्येष्ठ, कनिष्ठ, मध्यम
इत्यादयः । आप् प्रत्ययस्य फल सुलोपादि । आदन्तात् शब्दात् न
आप, यथा संस्थाः, शुभयाः । अत्रेदं तत्त्वमपि बोध्यम् शब्दानां
स्त्रीत्वविवक्षायां सुवृत्पत्तः प्रागेव आवादयः स्त्रीप्रत्ययाः भवन्ति ।
तदादेस्तु, सर्व्वतान्त्रः, सुवृत्पत्तः पश्चात् टेरत्वे अदन्तत्वादाप् स्यात्,
मा, या, का इत्यादि । अपिच यदातु अजादेरदन्तस्यैव स्वरूपतः,
स्त्रीत्वविवक्षा तदैव आप् भवति समाहारइत्यादिनिबन्धनस्त्रीत्वा
त्, न आप्, यथा पञ्चाञ्जी, पञ्चखड्डी इत्यादि ।

(२) सम्, भस्त्र अजिन शब्द पिच्छेभ्यः उत्तरस्मात् फल शब्दात्
स्त्रियां आप् स्यात् । सस्फला, भस्त्रफला, * समादेरन्वयत्तु फल-
शब्दात् डी भवति (सुप ५।२।४१) दाङ्मिफली ।

* भस्त्रं च फलानि यस्या सा भस्त्रफला जीवति । व्यापिरिति भस्त्राया आकारे
इति ।

(३) सत्, क्ततनकारलोपक्षिवन्ताच्च, काण्ड, प्रान्त, शतैकेभ्य उत्तरस्मात् पुष्यशब्दात् स्त्रियां आप् स्मात् । सत्पुष्या, प्राक्पुष्या एभ्य अन्यत्र तु डीःस्मात् (सुप-५।२।४०) शङ्खपुष्यौ ।

(४) जातिवाचकात्, अमहत्पूर्वात् शूद्रशब्दादाप् शूद्रा, महत्पूर्वात् डीः महाशूद्री आभिरी, पुंयोगितु शूद्रस्य भार्या शूद्री पुंयोगश्च न केवलं दाम्पत्यरूप एव किन्तु जन्यजनकभावेऽपि बध्याशूद्रोस्तु राजन्यान् माहिकीयौ सूतौ अतौ ।

(५) वैश्यशब्दात् जातिवाचकात् स्त्रियां वत्तमानात् आप्, वैश्या, योपधशब्देभ्यश्च स्त्रिया, आर्या, योपधेषु पुनर्हय, गवयः, मुकय, मनुष्य, ऋथ, मत्स्य शब्देभ्यो डीः स्मात् हयो, गवयी, मुकरी, मानुषी, मत्सो ।

(६) ऋचि (ऋगर्थे) वत्तमानायां पादान्तात् आप् द्विपदा ऋक्, त्रिपदा गायत्री, एकपदा । अकारान्तपदशब्देन विष-हेऽपि ऋचि वाच्यायां द्विपदीत्यादि निवारणाय सूचे ऋचीति गृहीतम् ।

(७) मनन्तात्, अनन्ताद्बहुव्रीहेश्च विकृतेनाप् स्मात्, सीमा सीमे, सीमा, सीमानौ, बहुयज्वा बहुयज्वे; यज्यज्वा, यज्यज्वानी न पुंसि दाम्पत्यमरः । तत्पुरुषे च अतिपठिमा अतिपठिमानौ ।

(८) आपि परे स्वार्थे विहिततात् प्रत्ययकारात् पूर्वस्य अकारस्य इकारो भवति (पा ०।३।४४) (सु ४।४।८२) सर्विका प्रकारार्थः सतिका, जटिलिका इत्यादि अतः किम् ? नौका, प्रत्ययस्वादिति-किम् ? यज्ञोतीति शका स्वार्थविहिततादित्यनेन अन्वार्थे (बहुव्रीहौ) विहिततात् कात् न । बहुपरिभाजका नगरी, पाषिनीयेतु सुव-न्तात् विहितेतु आपि न भवति, नाकारात् राका, कात्किम् ? नन्दना । आपि किम् ? कारकः । १

(८) मामकनरकयोरपि, मामिका, नरिका । स्वकत्वपोष
दक्षिणात्थिका, अमात्थिका, इहत्थिका ।

(१०) यत्तदोरकारस्य इत् न स्यात् यका, सका, यका, सकाम् ।
त्वकनस्य निषेध अधित्थका, उपत्थका, आशिवि निषेधः, जीवका,
भवका । देवदत्तिकेति कौमुदी, देवदत्तकेति यज्ञनाभ ; दत्तभाग
लोपे तु देवका, क्षिपकादेर्निषेधः क्षिपका, ध्रुवका, कन्धका,
चटका (१) तारका ज्योतिषि, अन्यत्र तारका, वर्णका तान्त्व
अन्यत्रवर्णिका, वर्णका शकुनौ प्राचाम्, उदीचान्तु वर्त्तिका ।
अष्टका पिष्टदैवतो अष्टिकान्या, सूतिकादीनाम्बा सूतका सूतिका,
सत्पुत्रका, हन्दारिका, हन्दारका ।

(११) यकार, ककार—पूर्वस्थापः इहा स्यात् (सुप, ४।४।८३),
(पा. ७।३।४६) आर्थिका, आर्थिका, इभ्यका इभ्यिका, क्षत्रि-
यिका ; चटकाका, चटकिका । आप इति कथनेन स्त्रीत्वबोधकस्यै
वाप इति बोध्यम् तेन सांकाशिकेत्यत्र न विकल्पः, तत्राकारस्य
प्रत्ययावयवत्वेन न स्त्रीत्वबोधकत्वम्, एवं शुभं यातीति शुभं या,
अज्ञाता शुभंया शुभंयिका, शकशकायतेः क्षिप् शकशका,
ततः कः शकशकिका, इत्यादौ नित्यम् धात्वन्तयकोस्तु नित्य-
मिति कौमुदी सुनयिका, सुपाकिका सुह,पाको यस्याः
इति विग्रहः ।

(१२) अनञ् पूर्वयोः त्वौषयोः (त्वा, एषा) कात्पूर्वस्थापइहा-
स्यात् । (सु ४।४।८३वार्त्तिकम्) त्वका त्विका, एषका, (२) एषिका ;

(१) क्षिपका ध्रुवका तारका जीवका चटका भवका लक्षका कन्धका शुकका
एषका । आहतिमन्थः ।

(२) एषेति अतएवनिर्द्देशार्थं च विकल्पः एतिकाः, एषिकाः ।

नञ् पूर्वयोस्तु नित्यम् अत्विका, अनेषिका ; भस्त्रा, अजा, झा
 हा खानाम् नञ् पूर्व्याणामपि आपइहा (पा. १।३।४७). (सू४।४।
 ८४ वार्तिकम्) उपसर्ज्जनी भूतस्यैव भस्त्रा शब्दस्यात्र ग्रहणम् निर्भ-
 स्त्रिका ; उपसर्ज्जनी भूतस्य तु सूत्रान्तरणैव सिद्धम् । सिद्धान्त-
 कौमुदीमते एषा, हा एतयोस्तु उत्तरपदयोर्नत्वम् । अनेषिका,
 परमेषिका, अहके, परमहके ; अज्ञाता एषा एषका न एषका
 इत्येव विग्रहः, नतु अज्ञाता अनेषेति तथासति अनेतकदित्येव ।
 इति सिद्धान्तकौमुदीटीका । स्व शब्दस्याप्युपसर्जनस्यापि ग्रहण-
 मत्र । अनुपसर्जनं स्वशब्दस्तु आत्मोय वाचो अकर्हः, अकिं क्त-
 चाकारस्य अकारस्थानिकत्वाभावाच्चैतत्सूत्रप्रवृत्तिरित्यर्थः
 ततश्चात्मोयायां खिका परमाखिकेति नित्यमवेत्त्वम् । उपसर्जन-
 स्थले तु निःखिका, निःखका इति । अजका, अजिका, झका, झिका
 हिके, हके ।

(१३) नित्यस्त्रीणामापद्य विकल्पेनेत् । (सु।४।४।८४), (पा-७।
 ३।४८) मालका, मालिका ; गङ्गिका, गङ्गका ; खट्टका, खट्टिका ;
 बहुव्रीहैर्भाषितपुंस्त्वान्ततोर्विहितस्य नित्यम् अविद्यमाना
 खट्टा यस्या इति विग्रहः । शेषादिभाषेति पृथक् कपोऽभावे उप-
 सर्जनङ्गस्त्री अखट्टशब्दादपि अज्ञातादौ अज्ञाता अखट्टा
 अखट्टिका शेषिके कपि तु विकल्पएव । केचित्तु विकल्पेनाप्य-
 भवतीत्याहुः गङ्गाका, अन्यत्र नित्यम् शुभ्रिका ।

(१४) ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यो अश्चः, उगिदन्ताश्च प्रातिपदिकात्
 स्त्रियां डोः स्यात् । तत्र मनन्तात् मात्रादेः पञ्चादेशे न । (सु
 ५।२।२) (पा-४।१।५।४। १।५।४।१।१०) कर्त्री भवती, बहुगुणवती,
 भवन्ती पचन्ती, दण्डिनी, अश्विग्रहणाद्वातोर्षे दुर्गित्कार्यं तर्ह्य-
 श्वतेरेवेति नियम्यते तेनेह न उखासदियं, पर्यङ्घत् ; अश्चतेस्तु
 प्राची, प्रतीची, अमनन्तात् पामा, मीमा, मात्रादिश्च स्वसा

तिस्रश्चतस्रश्च ननन्दा, दृष्टिता, तथा याता, मातीति सप्त ।
पञ्चादेः पञ्च, सप्त, नव स्त्रियः । नान्तसंख्यान्तादपि न डी प्रिय-
पञ्चानो वेष्ट्याः ।

(१५) वन्नन्तात् तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां डी रच्यन्तदेशः ।
(सु ५ । २ । ३), (पा-४।१।७) वन्निति क्वनिप् वनिपाम् सामान्य
ग्रहणम् । धीवरी, बहुदृश्वरी, सुत्वरी, सुत्वानमतिक्रान्ता अति-
सुत्वरी अतिधीवरी । ह्यन्ताच्चातोर्विहितो योवन् तदन्तात् तदन्ता-
न्ताच्च प्रातिपदिकात् डीः, रश्च स्यात् ओवृ वनिप् अवावाब्राह्मणी,
राजयुध्वा, सहयुध्वा । वनन्ताद्बहुव्रीहौ डीरी वास्य ताम् बहुधीवरी,
बहुधीवरा ।

(१६) ऋगर्थभिन्नात् पादान्तात् डीर्वा स्यात् द्विपदी द्विपात् ।
अनृचीतिकिम् द्विपदा ऋक् ।

(१७) बहुव्रीहौ ऊधसन्तात् स्त्रियां डीः स्यात् सोनश्च (सु-५।२।
६), (पा-५।४।१३३१०।४।१।२५) कुण्डोधी, घटोधी, चतुरधी, दूधी,
अन्यधी, स्त्रियां किम् कुण्डोधोधैनुकम् । बहुव्रीहेरित्येव ऊधोऽ-
तिऽक्रान्ता अतूधाः ।

(१८) संख्यादेर्द्वन्द्वः, वयसि ह्ययनाच्च बहुव्रीहौ डीः स्यात्
(सु-५।२।७), (पा-४।१।२७) । द्विदाम्नी, संख्यादेरन्यत्रतु उहामा
वडवा, द्विहायनी वाला वयसोऽन्यत्र द्विहायना, त्रिहायना, चतु-
र्हायना शाला णत्वमपि न ।

(१९) उपधालोपिनोऽनन्तात् डीर्वा स्यात् अन्यस्मात्तु नैव (सु-५।
२।८) बहुतच्छी, बहुतश्चा, सुधाम्नी, सुधामा, उपधालोपिनोऽन्य
स्मात्तु, सुपर्वाणः, सुधर्माणः स्त्रियः । नित्यं संज्ञायां सुराप्तीनाम्
यामः वा बहुव्रीहौ नियमात् अतिपर्वणी क्रिया ।

(२०) टितोऽणन्तात् गौरादेश स्वार्थं डीः स्यात् (सु-५।२।९
(पा ४।१।४१) टित् कुरुचरी, गायनी, वैनतीयो ; अण-कुम्भकारी

श्रीपगवी ; गौरादिः गौरो कुमारी, तरुणी गौरादिः यथा गौर,
 मत्स्य, मनुष्य, ऋङ्ग, पिङ्गल, हय, गवय, सुकय, ऋष, पुट, तूष्,
 दुष्, द्रोण, हरिण, काकण, पटर, उणक, आमलक, कुवल, विम्ब,
 वदर, कर्कर, तर्कार, शर्कार, पुष्कर, शिखण्ड, सलद, शष्कण्ड,
 सनन्द सुषम, सुषव, अलिन्द, गडुल, पाण्ड्य, आढक आनन्द,
 आश्वत्य, स्रपाट, आपञ्चिक, शष्कुल, सूर्म, शूर्प, सूच, यूष, यूथ, सूप
 मेथ, वल्लक, धातक, सल्लक, मालक मानत सालुक वेतस, वृष, अतस
 उभय भृङ्ग मह मठ केद पेश मेद श्वन् तचन् अण्डुह अण्डुह
 एषण देह देहल काकादन गवादन योजन रजन लवण श्रीत्राह-
 मानि गोतम पारक अयस्थूण भौरिकि भौलिकि भौलिङ्गि यान
 मेध आलम्बि आलजि आलम्बि आलक्षि केवाल आपक आरष
 नट टोट नोट मूलाट शानन पीतन पातन पानठ आस्तरण अधि-
 करण अधिकार आग्रहायण प्रत्यवरोहिन् सेचन सुमङ्गलात्
 संज्ञायां अन्तर सुन्दर मन्दर मन्थर मङ्गल पट पिण्ड पण्ड उर्द
 गुर्द शम सूद आर्द हृद पाण्ड भाण्ड लोहाण्ड कदर कन्दर
 कदल तरुण तखन कलाष वृहत् महत् सोम सौधर्म रोहिणी
 (नक्षत्रे) रेवती (नक्षत्रे) विकल निष्कल एष्कल कटा (श्रीणि
 वचने) ; पिप्पल्यादयश्च गौरादिषु पिप्पली हरितकी कौशातकी
 शमी वयो, शयो, पृथिवी, क्रोष्टी, मातामही, पितामही । घट
 किशोर नद सखि वर्षाभू चाण्डाल पिप्पाल प्रभृतयश्चान्येपि
 प्रयोगतोऽज्ञेयाः ।

(२१) कुण्डी पात्रे कुण्डी अमत्रचेदिति सिद्धान्तकौमुदी
 कुण्डाऽन्या कुडिदाहे गुरोय हलः इत्यप्रत्ययः; यस्तु अस्ते जारजः
 कुण्ड इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिसङ्घो ङीर्भवत्येव अम-
 त्रेहि स्त्रीविषयत्वाभावादप्राप्ते ङीर्विधीयते नतु निरस्यत
 इति सिद्धान्तकौमुदी । गोणी आवपने आउप्यते धान्यमाजिन

धाम्यस्थापनपात्रम् गोणान्या स्थली अक्षत्रिमाभूत् स्वलाऽन्या ।
भाजी पक्षायां भाजाऽन्या नागी स्थूला चित् नागाऽन्या गजवाची
नागशब्दः स्त्रीस्थगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् सर्पवाचीतु
दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रत्युदाहरणम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ज्ञातौ
नाग्येव इति पद्यनाभः । काली कृष्णायां कालाऽन्या नीली अना-
च्छादनञ्चित नीलाऽन्या । नीत्या रक्ताशाटीत्यर्थः नीत्या अन्-
वक्तव्य इत्यन् अवाच्छादनेऽपि न सर्वत्र किन्तु नीलादोषधौ नीली ।
प्राणिनिश्च । नीली गौः । संज्ञायां वानीली नीला । कुशी लौह
बिकारे कुशान्या कामुकीमैथुनेच्छायां । कामुका अन्यत्र । कवरी
केशवेशे कवराऽन्या चित्रेत्यर्थः । जानपदी वृत्तिः अन्यातु
जानपदा ।

(२२) केवल मामक भागधेय पापाऽपर समानार्थकत सुमङ्गल
भेषजाः एभ्यो नवभ्यो नित्यं डीःस्यात् संज्ञायाम् (सु ५।२।१०)
केवली नामज्योतिषम् मामकी देवता समानी कन्दः आर्य्यकृती
सुमङ्गली भेषजी अन्यत्र केवली मामक ग्रहणत्रियमार्थं असंज्ञायां
मामिका । पृथिवी भूमौनाऽन्यत्र । पाण्डुर मुन्दरयो मनुष्यजातौ
अन्यत्र पाण्डुरा भूमिः मुन्दरा प्रतिमा । स्वार्थ इति किम् ?
वहुकुरुचरा नगरी बहुकुम्भकारा ।

(२३) टकारेत् ढ अण् अङ्ङ्यमञ्-दण्णत्र मात्रट तयप् ठक् ठञ्
कञ् करप् एतत् प्रत्ययान्तं यददन्तं प्रातिपदिकन्ततः स्त्रियां डीः-
स्यात् । कुरुचरी । उपासर्जन्त्वाद्देह वहुकुरुचरा (पा ४।१।१५)
(सु।५।२।११) वच् + छट् + शानच् स्त्री (डी) वच्मान्णा इत्यत्र छटः
टित्वा दुमिस्वाच्च डीः प्राप्तः इत्यग्रङ्गाह सिद्धान्तकौमुदी लास्य-
मनुवन्धकार्यं लादेशानामिति ज्ञापनाच्च भवतीति । अस्यार्थः
आशोर्लिङः स्थाने यासुट् भवति तस्य च परस्मैपदेषूदात्तोडिञ्चे रिति
डित्वं विहितम् एतच्च डित्वाविधानं ज्ञापयति लास्यं लट् छट्

इत्यादि दशलकारस्थितं यदनुबन्धकार्यं टित्व डित्वादि तत् ।
 (अनुबन्धकार्यं) आदेशानां लकारादेशानां तिवादीनां न भवति
 अथवा यासुटः पुनर्डीत्वविधानं निरर्थकं स्यात् सौपर्ण्यो ऐन्द्री
 औत्सी ऊरुड्यसी ऊरुदघ्नो ऊरुमात्री पञ्चतयी अक्षिकी लावणिकी
 यादृशी इत्वरी ताच्छीलिकेऽपि चौरौ ।

(२४) नञ् सञ् इकक ख्यन् प्रतयान्ततरुण तलुनशब्दाना-
 मपि डीः (वार्त्तिकम्) स्त्री णी यौ स्त्री शाक्तीकी आव्यङ्करणो तरुणी
 तलुनी ।

(२५) गर्गादेः डी टेः आयनश्च (सु-५।२।१३) (पा ३।१।२।४।१
 ४२) गार्गी गार्गीयनी, वात्सो वात्स्यायनी वाहुल्यान्नितं लौहि-
 तपादेः लौहित्रायनी साशित्रायनी कात्रायनी शाकल्यायनी
 माध्यायनी लौहित्रं शंसित वभ्रु, वल्गु मण्ड, गण्डु शङ्कु निगु
 गुहलु मन्तु मङ्ग, अलिगु जिगीषु मनु तन्तु मनायी सुनु कथक
 कन्थक वृक्ष ऋक्ष तनु तरुक्ष तण्ड वतण्ड कपि कत कुरु कत
 कौरव्यायनो माण्डूकायनी आसुररूपसंख्यानं आमुरायनी तस्येद-
 मितरणन्तात् कौरवीसेना माण्डुकी भार्या ।

(२६) अदन्तात् द्विगोर्डीप् स्यात् । (सु-५।२।१५) (पा ४।१।
 २१) त्रिशती त्रिलोकी त्रिखली अजादित्वात् त्रिफला त्रानीका
 इत्यादौ नडी ।

(२७) अपरिमाणान्तात् विस्तारित कम्बलान्ताच्चद्विगोर्डीप्
 न स्यात् तद्वितलुकि परिपामाणान्तात्, स्यादेव । (सु-५।२।१६)
 (पा ४।१।२२) पञ्चभि रश्मैः क्रीता पञ्चाश्वा ठक्लुक् द्वीविस्तौ पञ्च-
 तीति द्विविस्ता इयाचिता द्विकम्बला परिमाणान्तु, इयादृकी द्विप्रस्थी
 तद्वितलुकीति किम् ? पञ्चाश्वी समाहारे संख्यादेरपि डीनं
 त्रिशता ।

(२८) चोत्रे यः काण्डान्तोद्विगुस्ततो नडी; तद्वित लुकि अचोत्रेत्

भवतीव (सु-५।२।१७) (पा-४।१।२३) । द्विकाण्डे परिमाणमस्यां द्विकाण्डा चेतभक्तिः अत्र इयमचप्रतयस्यलुक् अक्षे च तु द्विकाण्डीरञ्जुः ।

(२८) प्रमाथे यः पुरुषस्तदन्ताद्विगोर्डी वा स्यात् तद्वितलुकि (सु-५।२।१८) (पा-४।१।२४) । द्वी पुरुषौ प्रमाणमस्याः द्विपुरुषी द्विपुरुषावा परिखा ।

(२०) अन्तर्वन्नी गर्भिण्याम् पतिवन्नी भार्यायाम् उभयत्र मत्वन्तात्. निपातनम् । (से-५।२।१८-२०) (पा-४।१।२२) । भार्याया अन्यत्र पतिमती पृथिवी ।

(२१) पतुर्डीः स्यात् इकारस्य च नकारः ऊढायां भार्यायां । ऊढा भार्या चेत पत्नी नान्यत्र ।

(२२) पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य डीर्वा स्यात् । सुपञ्चकारेण तु अन्यपदार्थं च स्त्रियामेतद्विहितम् नान्यत्र । (पा-४।१।३४) (सु-५।२।२१) गृहस्य पतिः गृहपतिः गृहपत्नी सुपञ्चमते गृहपतिरेव । बहुब्रीहौ तु वृहपतिः वृहपत्नी ; दृढपतिः दृढपत्नी वृषलपत्नी वृषलपतिः । अथ वृषलस्य पत्नीतिव्यस्ते कथमिति चेत् पत्नीतुरपचारात् अथवा आचारविवन्तात् कर्त्तरि क्लिप् अस्मिंस्तु पक्षे पत्नीयौ पत्नियः इतीयङ् विषये गवाम्पतिः

(२३) नित्यं सपत्नीयादिषु । (पा-४।१।३५) (सु-५।२।२१) समानस्य सभावोऽपि निपातयते इति सिद्धान्त कौमुदी । सपत्नी, एकपत्नी, वीरपत्नी समान एक वीर पिण्ड भ्रातृपुत्रादिः ।

(२४) शोषादेर्डीर्वास्यात् स्वार्थे - (सु-५।२।२२) पाणिनिना तु क्षेत्रज्ञात् शोषशब्दात् डीर्वाहितः (४।१।४३) शोषी शोषा चण्डी चण्डा उपाध्याया शोष चण्ड उपाध्याय अवल विशाल विशङ्कट विकट ऊपण पुराण कल्याण साधारण उदार । उपाध्यायस्य

पत्नीतार्थतु उपाध्यायानो उपाध्यायीति यातु स्वयमेवाध्यापिका
तत्र वा डीर्वाच्यः उपाध्यायो उपाध्याया इति सिद्धान्तकौमुदी ।

(३५) एत एत हरित लोहित शब्देभ्यः स्वार्थे डीर्वास्यात्
तानथ । (सु-प्र२।२३) । पाणिनिना तु अनुदात्तात् तोपधात्
वर्णवाचिनः शब्दादेवैतद्विधानं कृतम् (पा ४।१।११) खेनी खंता
एनी एता ; लोहितो लोहिता ; अमित पलितयोर्न । इति वार्त्तिक-
कम् अमिता पलिता ; चन्द्रमि क्लमके अमिकी पलिकी । पिमङ्गा
दुपसंभ्यानम् पिसङ्गी पिसङ्गा । योपधमिद्यात् डीप-कन्धाधी
सारङ्गी अनुदात्तात् आप् एव क्लृप्ता कपिला ।

(३६) क्लिनार्थ-भिन्नात् इवर्णान्तात् डीर्वास्यात् । (सु-प्र२।२४)
अन्तकम् रात्रो रात्रिः ; धृली धृलिः भूमौ भूमिः ; आली
आलिः ; भुवनी, युवतिः पडनी पडतिः ; शस्त्री शक्ती शक्तिः वस्ती
वस्तिः, एवं स्वार्थे लक्ष्मीर्यामितरपि दुर्घटरक्षितः । अक्तिनर्था-
दिताकम् ? गतिः शक्तिः हाथिः अकरणिः मांकारि मकार्पोः
स्त्रियाभितिकम् ? अतिथिः ।

(३७) उदन्तादगुणवाचिनो वा डीः स्यात् (सु-प्र२।२५) (पा ४।
१।४४) । सृद्धो सृद्धः ; गुर्वी गुरुः तन्वी तनुः ; खरु संयोपभात् भवति
खरुः पतिस्वरा कन्या कद्रुः पाण्डुः । उत् इतिकम् ? शचिः
गुणतिकम् ? आशुः ; बह्वादिभ्यश्चेति पाणिनि सूत्रम् (४।१।४५)
मुपद्ये एतत्सृत् न्नास्ति । यद्धो बहु अच्चलि अङ्कति अंहति शकटि
शक्ति (शस्त्रे) शारि वारि राति राधि शाधि अंहि कपि यष्टि
मुनि चण्ड अराल क्लृपण कमल विकट विशाल विशङ्कट भरुज
ध्वज ; चन्द्रभागा (नद्याम्) कल्याण उदार पुराण अवन क्लौड
नख खुर शिखा बाल शफ गुद भग गल राग । सखिशब्दस्य
स्त्रियां सखी अशिशुशब्दात् अशिश्वीति (पा ४।१।६२) अशिश्वी
शिशुना विनतामरः ।

(३८) पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तमानात् पुंनस्त्री नितं डीः स्यात् ।
सूर्यादेस्तु न स्यात् । (सु-५।२।२६) (पा-४।१।४८) गणकस्य भार्या-
गणकी शूद्रो वैद्यो क्षत्रियो प्रष्टो गोपी पालकान्तात्र गोपालिका
अश्वपालिका ; सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या देवताभिन्नायान्तु सूर्यो
कुन्ती मानुषीयम् सूर्याद्याः सूर्य पालिक ज्येष्ठ कनिष्ठ मध्यमा ;
ईश्वरी इति त्रीणादिको वरट् ।

(३९) अग्नि वृषा कपि. पृतक्रतु कुमित कुमीदेभ्यः डी टेरा-
यश्च । अग्नायो. वृषाकपायी, पृतक्रतायी, कुमितायी, कुमीदायी ।
मनोः स्त्रियां डी वा स्यात् टेरायः आवत् मनायी मनावी मनुः ।

(४) इन्द्र वरुण भव शर्व रुद्र सृष्ट हिमरख यव यवन मातु-
लाचार्य ब्रह्म योषधेभ्योऽङीः टेरनादेशश्च । इन्द्राणी वरुणानी
भवानी हिमरखयोर्भद्रार्थं सच्चक्षिमं हिमानी सहरख्यं अर-
ण्यानी दृष्टोयवोयवानी यवनाक्षिप्यां यवनामां लिपि. यवनानी
मातुलोपाध्यायाभ्यां पुंयोगे टेरान वा स्यात् डीनिवमव मातुलानी.
मातुली उपाध्यायानी उपाध्यायी । अर्याणी अर्या क्षत्रियाणी
क्षत्रिया पुंयोगात् अर्या क्षत्रियो । क्रीतात् स्त्रियां डीः स्यात्
करणपूर्वञ्चेत् (सु ५।२।३०) (पा-४।१।५०) धनक्रीतो स्त्रीक्रीती ।
ज्ञान्तात् स्त्रियां डीः स्यात् अल्पत्वे द्योति (सु ५।२।३१) (पा ४।१।
५१) अभ्रलिप्ती अल्पाभ्रा. अक्षरलिप्ती जिह्वा अल्पाक्षरा । अल्पा-
ख्यायां किम् चन्दनलिप्ताङ्गना । स्वाङ्गपूर्वात् ज्ञान्तात् बहुब्रीहौ
स्त्रियां डीः स्यात् (सु ५।२।३२) (पा ४।१।५२) उरुभिन्नी केशविशुभो
कर्णक्षित्री नेह बहुक्षता । जातान्तान्न दन्तजाता । पाणि गृहीतो
भार्यायां । पाणिगृहीताऽन्या । जातिशब्दपूर्वात् ज्ञान्तात्
बहुब्रीहौ डीर्वास्यात् (सु ५।२।६) (पा-वार्त्तिकम्). पलाण्डुभक्षिता
पलाण्डुभक्षिता सुरापीतो सुरापिता, अनाच्छादनादितिकिम् ?
वृक्षाच्छन्ना अजातादृरितेव वृक्षजाता ।

(४१) असंयोगपूर्वादिप्रधानात् स्वाङ्गवाचकप्रतिपदिकाद्वा डीः
 स्यात् (सु ५।२।३४) (पा ४।१।५) दीर्घकेशो दीर्घकेशा अतिकेशी,
 अतिकेशा, चन्द्रमुखी चन्द्रमुखा, संयोगोपधात् सुगुल्फा । नख-
 मुखादसंज्ञायां- सुनखी मुनखा, सुमुखी, सुमुखा, असंज्ञायामिति-
 किम् शूर्पणखा, कालमुखी । क्रोडादेर्निषेधः—सुक्रीडा, अनुगला-
 क्रोड़ गल, भग, खुर, बाल, गुद, शफ, शिखा, सहनञ्विद्यमान
 पूर्वाच्च न भवति सकेशा, अकेशा विद्यमानकेशा ; वङ्गच्युक्ताना-
 मपि न पृथुजघना । स्वाङ्गश्च—अद्रव्यभूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्य
 मविकारजं अतत्स्थन्तददृष्टश्च तेन चेत् तत् तथायुतम् । सुखेदा—
 द्रव्यत्वात्; सुज्ञाना अमूर्त्तत्वात्, सुमुखा शाला अप्राणिस्यत्वात्,
 सुशोफा विकारजत्वात् अतत्स्थं तददृष्टश्च सुकेशी, सुकेशा रथ्या
 अप्राणिनि दृष्टत्वात् तेन चेत्तत्तथा युतम् सुस्तनी सुस्तना वा
 प्रातिमा प्राणिवत् प्राणि सदृशे स्थितत्वात् ।

(४२) नासिका, उदर, श्रोत्र, जङ्घ, दन्त, कर्ण शृङ्ग शब्देभ्यश्च वा
 डीः । (सु ५।२।३५) (पा ४।१।५५) तुङ्गनासिकी तुङ्गनामिका,
 तनूदरी, तनूदरा, विम्बौष्ठो विम्बौष्ठा, समदन्ती, समदन्ता चारु-
 कर्णी, चारुकर्णा । अङ्ग गात्र कण्ठेभ्योऽपि खङ्गी खङ्गा, सुगात्री
 सुगात्रा सुकण्ठी सुकण्ठा । पुच्छाच्च सुपुच्छी सुपुच्छा । पक्षपु-
 च्छाभ्यां चोपमानार्दः उलुकपक्षी काकपुच्छी । दिक्पूर्वपदात्
 स्वाङ्गात् डीः (पा ४।१।५८) प्राङ्मुखी ।

(४३) जाति वाचि यत्र स्त्रियां नियतं अयोपधश्च तत्र डीः स्यात्
 (सु ५।२।३६) (पा ४।१।६०) कुङ्कुटी, विहगी, ऋगी, दूती, दृतनी
 वृषली, नटी, कटी, मटी जातिय आकृति ग्रहणाजातिः लिङ्गानाञ्च न
 सञ्वेभाक् । सङ्गदाख्यातनिर्घाञ्चा गोत्रश्च चरणैः सह । अस्त्रायः
 ग्रहणमिति कारणं ल्युट् मामानात्वात् नपुंसकम् आकृति रवयव-
 सन्निवेशः, ग्रहणं बोधकरणं यस्याः सा अनुगतैकाकारव्यञ्जा

जाति रितार्थः ईदृशाकारो गौरितयाकारदर्शनादेव तन्नोच इति भावः । लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभाक् लिङ्गानां सर्व्वं न भजते, जाति वाचकानां नियतलिङ्गत्वं (पुंस्त्वं स्त्रीत्वं, क्लीवत्वं वा) भवति, नतु त्रिलिङ्गता तथाच शुक्लादिगुणानामनेकत्वे नानुगताकारप्रतीति विषयत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वाभावात् जातित्वम् अत एव तटं त्रिष्वि-
तुगन्तः प्रमादिक्येव । अवयव संस्थानस्य वृषलादिष्विव ब्राह्मणनि विशेषात् वृषलत्वादिर्जातिर्न स्यादतोलक्षणान्तरमाह सहादाख्यात निर्ग्राह्या सक्रदेकवारं यस्यां कस्याश्चिद्व्यक्ती ब्राह्मणोऽयं वृषलोऽय मितुंपपदेशेन निश्चयेन ग्राह्या । मुख्य जातिमभिधाय पारिभाषिक जातिमाह गोत्रचेति गोत्रं वंशपरस्परं चरन्तोवेदशास्त्रा अपत्य प्रतयान्तः शास्त्राध्येतवाची च शब्दो जाति कार्य्यं लभत इत्यर्थः । जातिकार्य्यं डीः, पुम्ब्रह्मावादिक्म् । श्रीपगवो कवी वदृचो अस्त्री-
विषयादितिकिम् ? मञ्जिका पिपीलिका वलाका एता नितय-
स्त्रियः ।

(४४) अल्पविवक्षायां डीः स्यात् (सु-५।२।५२) अल्पं ह्रस्वं ह्रस्वी, एवं घटी, दण्डो ।

(४५) मनुष्यजातिवाचिन इदन्तात् स्त्रियां डीः स्यात् (सु-५।२। ५३) (पा ४।१।६५) । दाक्षी कुन्ती, अवन्ती; योपधादपि औदमेयी । सनुष्ये तिकिम् तित्तिरिः ।

(४६) उदन्तात् मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ऊङ् स्यात् । (सु ५।२ ५) (पा ४।१।६६) कुरूः, भीरूः, ब्रह्मवन्धूः योपधात्तु न अध्वर्य्यः ब्राह्मणोः मनुष्यजातेरितिकिम् ? धेनुः जातेः किम् ? किमभी-
रहररार्थसे ।

(४७) अप्राणिजातेरुदन्तादूङ् स्यात् । (सु ५।२।५। पा वात्ति-
कम्) अलावूः कर्कन्धूः अप्राणीति किम् ? कृकवाकुः, रज्वादेस्तु
रज्जुः इनुः ।

(४८) वाहन्त (वाङ्-अन्त) कद्रु कमण्डलुभ्यां संज्ञाया नूङ् स्यात् (सु ५।२।५५) (पा ४।१।६७) भद्रवाहः कद्रुः, कमण्डलूः, संज्ञायां किम् वृत्तवाहः ।

(४९) उपमानं संहितं संहितं सह शफ लक्षणं वामं पूर्वस्य ऊरु शब्दादूङ् स्यात् । (सु-५।२।५१) (पा ४।१।६।७०) करभोरुः संहितोरुः हितेन सह संहितौ ऊरु यस्याः संहितोरुः महिते इति संहौ ऊरु यस्याः सहोरुः ।

वामोरुः रभोरुरितरपि भवति पङ्क शब्दस्य स्त्रियां पङ्कः श्वशुर शब्दस्य च श्वशुरिति निपातनम् ।

(५०) युवन् शब्दात् स्त्रियां तिः स्यात् युवतिः ।

(५१) गोत्रार्थविहितादिणन्तादणन्ताच्च स्त्रियां याप् स्यात् । कारीषगन्ध्या । क्रौडिप्रभृतेषु । स्त्रियां याप् स्यात् । क्रौड्या क्रौडिनाडी आपिशलि सौधातकि भौरिकि कापिष्ठलि भोजात् क्षत्रियजातेः भोज्या कुलनाम्नश्च पौलिक्या मौश्वर्या । देवयज्ञा-देव्या, देवयज्ञाः देवयज्ञी देवयज्ञि मौटिवृद्धि मातरयज्ञि काण्डवृद्धिः । अष्ट शब्दाच्च आवद्या ।

स्त्रीलिङ्गशब्दस्यान्यालिङ्गताया- माकृतिभेदः ।

(१) स्त्रीलिङ्ग शब्दस्य (क) बहुव्रीहिसमासेऽन्यालिङ्गता भवति ।

(ख) तत्पुरुषे चातयादिभिः समासे ।

(ग) इच्छार्थे क्वचं ततः क्विपि ।

(घ) आचारार्थे क्वङ् ततः क्विपि ।

(ॐ) आख्यानार्थादौ णिच् ततः क्विपि ।

(२) 'वद्भुव्रीहौ तत्पुरुषे वा अन्यलिङ्गत्वं गोशब्दस्य स्त्री-
प्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकस्य ङ्ङस्वः स्यात् । यथा चित्रा गौर्यस्य
स चित्रगुः, कौशम्बरानिर्गतः निष्कोशाग्निः खट्वात्मिकान्तः
अतिखट्टः एतेषाञ्च यथाक्रममिकारान्तोकारान्ताकारान्त
पुंलिङ्ग वद्भुपाणि क्लीबेऽपि तादृश क्लीबलिङ्गवत् । अत्र स्त्र्यधिकारोक्त
प्रत्ययएव ग्राह्य स्तेन अतिलक्ष्मीरित्यादौ 'नास्य प्रवृत्तिः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी । पद्मनाभस्तु अगदेरियसः परस्य च स्त्री-
प्रत्ययस्य ङ्ङस्वोनिषिद्धः तेन सुश्रीः सुलक्ष्मीः वङ्गप्रियसी राजा इत्यादौ
न ङ्ङस्वः । तत्पुरुषसमासे ईयसोऽन प्रतिषेधः तेन प्रियसीमति-
क्रान्तः अतिप्रियसिर्नृप इति पद्मनाभः । कपि न ङ्ङस्वः— कल्याण
पञ्चमीकः पक्षः । समामातिरिक्तस्थले भिन्न लिङ्गतायामपि
न ङ्ङस्वः तेन कुमारीमिच्छति कुमारीवाचरतीति क्वच्, क्वङ् वा ततः
क्विपि यलोपे कुमारीति शब्दरूपस्य ङ्ङस्वोऽन स्यादेवमन्यत्रापि
ज्ञेयम् ।

शब्दरूपाणि ।

अजन्त पुल्लिङ्ग शब्दानाम् ।

तत्राकारान्त रामशब्दः ।

राम+सु इतोऽणोपः (२ । ३ । १२) सोऽकारोऽणोपः, रामस इति स्थिते षोः (१ । ३ । १) स् स्थाने विसर्गः रामः । राम+ञौ षड्विदे-जीति (१ । २ । ४) षड्वौ रामौ । राम+जस्=राम+जस् इति अकः सर्वणं (१ । २ । २) दीर्घः रामास्, ततः षस इति सस्थाने विसर्गः रामाः । राम+अम्=अभ्यन्तेक इति (२ । ३ । ३०) एकाकत्वं, रामम्, राम+ञौट्, ञौवत्=रामौ । राम+प्रस्, राम+अस् अत्रि दीर्घः (२ । ३ । ३१) प्रसः अता सह पूर्वस्थाकारस्य दीर्घः, सकारस्य न् रामान् । राम+टा=राम+आ अतष्टाभिस् इति (२ । ३ । ३७) टास्थाने इन, आदिकः (१ । २ । ३) इति गुणे रामेन इति स्थिते रघृभ्य इति (१ । ४ । १) यत्वं रामेभ्य । राम+भ्यास् भ्यामि यि दीर्घ इति (२ । ३ । ३०) दीर्घः रामाभ्याम् । राम+भिस् अतष्टेति (२ । ३ । ३७) भिस् स्थाने ऐस् राम+ऐस् इति स्थिते षड्विदेजीति षड्विः सस्थानेः रामैः । राम+ङे अतष्टेति (ङे स्थाने य भ्यामि यि इति दीर्घः रामाय । राम+भ्याम् पूर्ववत् रामाभ्याम् । राम+भ्यस् एद भ्यसोऽसामिति (२ । ३ । ३८) अकार स्थाने एकारः सस्थाने . रामेभ्यः । राम+ङसि अतष्टेति ङसि स्थाने आत् राम+आत् अकः सर्वणं (१ । २ । २) इति दीर्घः रामात्) रामाभ्याम्, रामेभ्यः पूर्ववत् । राम+ङस् अतष्टेति ङस् स्थाने स्य रामस्य । राम+ञोस् अयोऽसीति (१ । २ । ३६) ञोसि परे अकार स्थाने अय्, राम्+अय् ञोस इति स्थिते सस्थानेः रामयोः । राम+आम्, आमोऽसामिति

(२।३।३५) वामस्थाने नाम् नामीति (२।३।३२) दीर्घः रामा-
 खाम् । राम+ङि राम+इ आदिकोगुण इति (१।२।३) गुणः
 रामे । रामयोः पूर्ववत् । राम+सुप् यदभ्यसोसामिति (२।३।३८)
 अकार स्थाने एकारः रामे+सु ततः इचुकुरोः (१।३।३५) इति घत्वम्,
 रामिषु । सम्बोधने हे राम+सु यङङस्यादिति (२।३।१८) सुबोधः
 हे राम हे रामौ, हे रामाः एवं सर्वे पुल्लिङ्गाकारान्त शब्दाः घट पट,
 कुन्त, मठ, देवादयः । इदानीं वैशिष्ट्यं दर्शयति । नान्ति जरा यस्य सः
 निर्जरः, राम शब्द वदस्य रूपं पक्षे अजादौ सुपि वाचि जराया
 (२।३।६७) इति विकल्पेन जरसादेशः निर्जरसौ, निर्जरसः । निर्जरसं,
 निर्जरसौ, निर्जरसः । तृतीयैकवचने सिद्धान्तकौमुदीमते निर्जरसा
 सुपङ्गमते निर्जरसिन, अत्र मूलटीका द्रष्टव्या । निर्जरसैरिति केषित् ;
 निर्जरसे, पञ्चमैकवचने निर्जरस इति सिद्धान्तकौमुदी, निर्जरसादिति
 सुपङ्गादयः मूलटीका द्रष्टव्या । असि निर्जरसः, केषितु निर्जरस्येकैक-
 मेव रूपं वदन्ति । निर्जरसोः निर्जरामां निर्जरसाम् । निर्जरसि
 निर्जरसोः, निर्जरिषु । हे निर्जर हे निर्जरसौ, इत्यादि । एवं
 अतिजर विजरइत्यादयः ।

पाद, दन्त, मास, यूष शब्दानां स्थाने शसादौ विकल्पेन यथाक्रमं
 षत्, दत्, मास् यूषण् आदेशा भवन्ति । (१।३।३६) । विकल्पपक्षे
 रामवत् । पादः, पादौ, पादाः, पादं पादौ, पदः, पादान्, पादेन पदा,
 पादाभ्यां पदभ्यां पादैः पद्भिः । इत्यादि एवं दन्तः दन्तौ, दन्ताः । दन्तं
 दन्तौ दतः दन्तान्, दन्तेन दता, दद्म्यां दन्ताभ्यां दद्भिः दन्तैः । उत्यादि
 मासः मासौ मासाः, मासं मासौ मासः मासान् मासा, मासेन, माभ्याम्
 मासभ्याम् सुपङ्गमते (१।३।३) इति सस्य पदत्वं, रूसोः (१।३।१) इति न
 स्थाने विसर्गः भो भगो (१।३।२०) विसर्गबोधः माभ्याम् मासाभ्यां माभिः,
 मासैः । इत्यादि यूष, यूषौ यूषाः । यूषं यूषौ यूषाः । यूष+सुप् यूषन्

आदेशः यूषन् + अस् इति स्थिते अन् अलोप (२।३।२६) इति अकार लोपः, रघृभ्यः (१।४।१) इति नस्य ञत्व) पक्षे यूषान्, यूषा, यूषण, यूषभ्याम् (यूष + भ्याम् यूषन् आदेशः, नस्य लोपः (२।३।१०१) नलोपः यूषभ्याम्) यूषाभ्यां यूषभ्यः यूषैः । यूषो, यूषाय, यूषभ्यां यूषाभ्यां यूषभ्यः यूषेभ्यः, यूषात् यूषभ्यां यूषाभ्यां यूषभ्यः यूषेभ्यः । यूषाः यूषस्य यूषाः यूषयोः यूषाणां यूषाणाम् । यूषिण (यूष + ङि यूषन् आदेशः, ङीष्ठीर्वा (२।३।२८) विकल्पेन अकार लोपः रघृभ्यः (१।४।१) इति ञत्व) यूषण् + इ = यूषिणि यूषणि (यूषण् + इ), यूषे, यूषाः यूषयोः यूषु, यूषेष्ु । द्वयोरङ्गोभयः ट प्रत्ययः एकदेश (५।१।८२) इति अहन् शब्दस्य अङ्गदेशः हाङ्ग इति शब्दरूपं तस्य सर्वासु विभक्तिषु राम-शब्दवत् रूपानि सप्तम्येकवचने तु विसायेत्वादिना (५।१।८३) विभाषया अहन् आदेशोभवति ततश्च ङीष्ठीर्वाति विकल्पेन अकार लोपे हाङ्गि हाङ्गि हाङ्ग इति रूपत्रयं भवति एवं अङ्ग, सायाङ्ग शब्दादीनाम् ।

सर्वादयः—

सर्वं, विश्व, उभ, उभय, उतर उतम प्रत्ययान्त, अन्य, अन्यतर, इतर, त्वत्, त्व, नेम, सम, सिम, तद्, त्वद् यद्, एतद्, किम, एक । इत्येषां पुंसि जस्, डे, डस्ति, आम्, डि वर्ज्ण सर्वासु विभक्तिषु अदन्त पुंलिङ्गवद्रूपाणि भवन्ति । जसादीनान्तु (जसः स्थाने इत्) (२।४।१४) डेः स्त्री (२।४।१०), डसेः स्नात् (२।४।११) आमः साम् (२।४।१३) डेः स्मिन् (२।१।११) (यथाक्रमं इत् प्रभृतयः आदेशा भवन्ति ।

सर्वः, सर्वो, सर्वे + जस्, तस्य स्थाने, इत् सर्व + इ, इति स्थिते आदि-कोगुळः (१।२।३) इति गुणः सर्वे) । सर्वं, सर्वो, सर्वान् सर्वेषु, सर्वाभ्याम्, सर्वैः । सर्वस्मै, सर्वाभ्यां, सर्वेभ्यः । सर्वस्नात् सर्वाभ्यास् सर्वेभ्यः । सर्वस्य, सर्वयोः सर्वेषां (सर्व + आम, तस्य स्थाने साम, एङ्गसोसा-मिति (२।३।३८) अकार स्थाने एकारः, इच्छुरोः (१।३।३५) षत्वम्

सर्वेषाम्) । सर्वस्मिन्, सर्वयोः, सर्वेषु । एषं विन्वादीनाम् । उभशब्दस्तु-
 निवद्विवचनान्तः उभौ, उभौ, उभाभ्याम् १, उभयोः २, उभव
 शब्दस्य पुनर्द्विवचनं नास्ति । उभयः, उभये । उभयम् उभयान् ।
 उभयेन उभयैः । उभयस्मै, उभयेभ्यः । उभयस्मात्, उभयेभ्यः ।
 उभयस्य उभयेषाम् । उभयस्मिन्, उभयेषु । हृदत् मने द्विवचन
 प्रयोगोऽपि भवति । केचित्तु जसि उभये, उभया इत्यादीहरन्ति । नेम
 शब्दस्य जसः काथं वा स्यात् (१७।७) नेमे, नेमाः । शेषं सर्व-
 वत् । तद् त्वद्, यद्, एतद् इत्येषां टि स्थाने (१७।७) 'ष्यत्' भवति
 ततश्च यथाक्रमं त, त्व, य, एत, इति रूपाखि ततः प्रथमैक वचने त, त्व,
 एत इत्येषां तस्मान्ने स भवति (२।४।१८) । तद् शब्दस्यः सः तौ, ते । तं,
 तौ, तान् । तेन, ताभ्यां, तैः । तस्मै, ताभ्यां तेभ्यः । तस्मात्, ताभ्यां,
 तेभ्यः । तस्य, तयोः, तेषाम् । तस्मिन्, तयोः, तेषु ।

त्वद् शब्दस्य—स्यः त्वौ, त्वे । त्वं, त्वौ, त्वान् । त्वेन, त्वाभ्यां,
 त्वैः । त्वस्मै त्वाभ्यां त्वेभ्यः । त्वस्मात्, त्वाभ्यां, त्वेभ्यः । त्वयोः त्वेषाम् ।
 त्वस्मिन्, त्वयोः त्वेषु ।

यद् शब्दस्य—यः, यौ, ये । यं यौ, यान् । येन इत्यादि 'तद्' शब्दवत् ।
 एतद् शब्दस्य—एषः, एतौ, एते । एत्वं एतौ, एतान् । एतेन,
 एताभ्यां, एतैः । एतस्मै, एताभ्यां, एतेभ्यः । एतस्मात्, एताभ्यां,
 एतेभ्यः । एतस्य, एतयोः, एतेषाम् । एतस्मिन्, एतयोः एतेषु ।
 द्वितीया टा ऊस् इत्येतेषु परतः पूर्वोक्तस्यानुवचने 'एतद्' शब्दस्थाने एन
 इत्यादेशो भवति । एनम्, एनेन । एवयोः । तस् च परस्यास्य स्थाने
 ष्यद्भवति (१।४।३१) ष्यतः, ष्यत् ।

क्विम् शब्दस्य सुपि 'क्' इत्यादेशो भवति । कः कौ, के, । कं कौ,
 कान् । केन, काभ्यां कौः । कस्मै इत्यादि 'तद्' शब्दवत् तस्, च, च
 परस्यास्य स्थाने 'कु' इत्यादेशो भवति (१।४।२२) कुतः, कुत्र, कुह ।

पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अर्ध इत्येतेषां व्यपस्थाया
मर्थे सर्वनामकार्थाणि स्युः अन्वय तु सामान्याऽऽत्मकार्थाणि । सर्व-
नामकार्थाणि तु अशः इत्, ऊः, औः, उसैः स्नात् इत्यादीनि । तत्र च
जस, ऊसि, डि, इत्येतेषां कार्याणि विकल्पेन (२।४।११, २।४।१२) ।

पूर्वशब्दस्य—पूर्वः, पूर्वो, पूर्वे, पूर्वाः । पूर्वं पूर्वो, पूर्वात् ।
पूर्व्य, पूर्वाभ्याम्, पूर्व्यैः । पूर्व्यस्यै, पूर्व्यास्ताम्, पूर्व्यभ्यः । पूर्व्यस्नात्
पूर्व्यात् पूर्व्याभ्यां, पूर्व्यमभ्यः । पूर्व्यस्य, पूर्व्ययोः पूर्व्याम् । पूर्व्यस्मिन्
पूर्व, पूर्व्योः पूर्व्यसु । एवं अपरादीनाम् ।

अशब्दस्य अपतिधनभित्तार्थे पूर्वादिवत् सर्वनाम कार्थाणि भवन्ति ।
जसि स्ने, स्नाः, उसैः स्नात्, स्नात्, औः स्मिन्, स्ने अन्वय सर्व-
वत् (२।४।११, २।४।१२)

अन्तरशब्दस्य बाह्ये, परिधानीयार्थे पूर्वादिवत् सर्वनामकार्थाणि
भवन्ति । जसि, अन्तरे अन्तराः, उसैः अन्तरस्नात् अन्तरात्, औः
अन्तरस्मिन्, अन्तरे अन्वय सर्ववत् । (२।४।७, २।४।१२)

एकशब्दः संख्यायां नित्यैक वचनान्तः । एकः । एकं । एकेन
एकस्यै । एकस्नात् । एकस्य । एकस्मिन् । अन्यार्थे, प्रधाने, प्रथमे,
केवले, साधारणे, समाने, अल्पे च सर्वं वचनान्तः तस्य रूपस्य सर्वशब्द
वत् ।

प्रथम, चरम, तवप्रथमान्त, अथप्रथवान्त, अल्प, अर्द्ध, कतिपय
इत्येतेषां शब्दानां जसि विकल्पेन सर्वनामकार्थं भवति (२।४।७) प्रथमे,
प्रथमाः, चरमे, चरमाः, द्वितीये, द्वितीयः, द्वये, द्वयाः इत्यादि अन्वय
तु रामशब्दवत् रूपाणि ।

द्वितीयप्रथमान्तशब्देभ्यः स्ने, ऊसि, उस, डि इत्येतेषां सर्वनाम
कार्थाणि विकल्पेन भवन्ति । द्वितीयः, द्वितीयैः, द्वितीयाः । द्वितीयं,

द्वितीयौ द्वितीयान् । द्वितीयेन, द्वितीयाभ्यां द्वितीयैः । द्वितीयस्यै, द्वितीयाय द्वितीयाभ्यां द्वितीयेभ्यः । द्वितीयस्यात् द्वितीयात् द्वितीयाभ्यां द्वितीयेभ्यः । द्वितीयस्य, द्वितीययोः, द्वितीयेभ्यु यवं ढवीयादीनाम् ।

आकारान्त पुंलिङ्गः शब्दाः

सोमपा शब्दः—सोमपाः (सोमपा+सु (स्) रसोः इति स स्थाने विसर्गः), सोमपा (सोमपा+चौः ङङिङेजिति ङङिः सोमपौ), सोमपाः (सोमपा+जस् अन्तः सर्वत्र इति दीर्घः) । सोमपा (सोमपा+अम् अन्व-तक इति (२।३।१०) इति एकाक् । सोमपौ (पूर्ववत्) सोमपः (सोमपा +अस् आतोधातोःरिति आकारलोपः (२।३।१२) सोमप्+अस् सोमपस् इति स्थिते रसोः इति सस्थाने विसर्गः), सोमपा (सोमपा+टा, आतोधातोः आकारलोपः सोमप्+आ, सोमपा), सोमपाभ्यां, सोमपाभिः । सोमपे (सोमपा+डे आकार लोपः सोमप्+ए सोमपे), सोमपाभ्यां सोमपाभ्यः, सोमपः (सोमपा+ङसि आकार लोपः स स्थाने विसर्गः), सोमपाभ्यां सोमपाभ्यः । सोमपः (ङसिबत्) सोमपौः (सोमपा ङोस् आकारलोपः) सोमपाम् (सोमपा+आम् आकार लोपः) । सोमपि (सोमपा ङि आकार लोपः), सोमपोः (पूर्ववत्), सोमपासु । एवं विश्वपा, गोपा, कीलाचपा, शकृद्भा वातता प्रभृतयः । ६

हाहाशब्दः—हाहाः, हाहौ, हाहाः । हाहां, हाहौ, हाहान् (हाहा +अस्, असि दीर्घं सञ्चन् (२।३।३) हाहान्) । हाहा (हाहा+टा अन्तः सर्वत्रे (१।२।२) दीर्घः), हाहाभ्यां, हाहाभिः । हाहौ (हाहा ङे (१।२।४) ङङिः), हाहाभ्याम्, हाहाभ्यः । हाहाः (हाहा+ङसि (१।२।२) दीर्घः), हाहाभ्यां, हाहाभ्यः । हाहाः (ङस् दीर्घः), हाहौः (हाहा | ङोस् (१।२।४) ङङिः), हाहानां (आम्, दीर्घः) । हाहे (हाहा | ङि (१।२।२) गृह्यः), हाहौः (पूर्ववत्), हाहासु ।

अवेदं रहस्यं,—अतोः क्षिवादिप्रत्ययैरत्यन्तानां आकारान्तप्रत्ययानां
श्रीमणवमुपाधि भवन्ति । प्रकृतान्कारान्तानाम्पु हाहापदिति ।

इकारान्ताः पुंलिङ्गशब्दाः ।

हरिः (सु, इतोः षोडशोः सौवकार षोडशोः, हरि+सु+वर्षोः इति संस्थाने
विसर्गः) हरी (हरि+वौ (२।३।१५) घिसंज्ञा, इतोः (२।३।७२) दीर्घः
हरी । हरयः (हरि+अस, (२।३।४१) इति गुणः, हरे+अस् इति
स्थिते एचोयवा (१।२।१३) एस्थाने अय, हरयस् (१।३।२१) स स्थाने
विभर्गः) । हरिम् (हरि+अम् (२।३।३०) एकाक्) हरी (पूर्ववत्),
हरीन् (हरि+अस् (२।३।३२) दीर्घः सखन्) । हरिणा (हरि+टा
(२।३।३६) टःस्थाने ना (१।३।१) ङत्वञ्च), हरिभ्याम्, (हरि+भ्याम्),
हरिभिः (हरि+भिस् (२।३।२) सस्थानेः । हरये (हरि+ङे (२।३।४)
गुणः, हरे+ए (१।२।१२) एस्थाने अय), हरिभ्याम्, हरिभ्यः (हरि+
भ्यस्, सस्थानेः) । हरेः (हरि+ङसि (१।२।३७) गुणः, हरे+अस्
ङसिङसोश्चेति (२।२।२०) इति अकारः षोडशोः हरेस्, सस्थानेः) हरिः
भ्याम्, हरिभ्यः । हरिः (हरि+ङस् ङसिवत्), हर्ष्याः (हरि+
र्ष्यांस् इकोयञ् (१।२।१२) इस्थाने षं हर्ष्यास सस्थानेः), हरीष्याम्
(हरि+ष्याम् (२।३।३६) आन स्थाने षाम् (२।३।३२) दीर्घः, (१।३।१)
ङत्वञ्च) (हरी (हरि+ङि (२।३।३२) ङेः स्थाने षौ, ङकार स्थाने
अच) हर+वौ (१।२।४) वृद्धिः), हर्ष्याः (हरि+र्ष्यांस् पूर्ववत्),
हरिषु (हरि+सुप् (२।३।१२) षंकार षोडशोः (१।३।३५) ङत्वञ्च । सम्बो-
धने हे हरे (हरि+सु (२।३।१८) गुणः एङ् ऋत्वात् (२।३।१८) सुषोः)
हे हरी, हे हरय (पूर्ववत्), एवं ऋषि, अग्नि-प्रभृतयः ।

सखिप्रत्ययः—सखा (सखि+सु, आत् सुनेति (२।३।६८) सुमा मह
इकार स्थाने आत्वं) । सखावौ (सखि+वौ, सखि वृद्धिद्वौटि (२।३।६८)

इकारवृद्धिः सखे+ञौ, (१।२।१३) हेकार स्थाने ञाय्), सखायः
 (सखि+जस् (वृद्धिः, सखे+ञस् हे स्थाने ञाय् सखावस् स स्थानेः)।
 सखायं (सखि+ञम् (२।३।६६) वृद्धिः (१।२।१३) हे स्थाने ञाय्),
 सखायौ (पूर्वघत्), सखीन् (सखि+घस् (२।३।६९) दीर्घः सञ्चम्)।
 सख्या (सखि+टा (घित्वाभावात् न सखि टा, ना ञा इवोयञ् (१।२।१२)
 इस्थाने य), सखिभ्याम्, सखिभिः। सख्ये (सखि+ङे (२।३।७०, घित्वाभावात्)
 न गुणः, सखि+ए इ-य), सखिभ्यां, सखिभ्यः। सख्युः (सखि+ङसि,
 घित्वाभावान्न गुणः, सखि+ञस् इव, सख्युम्। स्यात्वादिति (२।३।७०)
 ङसेः अस्थाने ङ, सख्युस् सस्थानेः), सखिभ्याम्, सखिभ्यः। सख्युः
 (ङसिवत्), सख्योः (हरिवत्), सखीनाम् (हरिवत्)। सख्यौ
 (सखि+ङि (२।३।७२) ङेः स्थाने ञौ घित्वाभावात् न इ स्थाने ञ,
 सखि+ञौ इ स्थानेय), सख्योः, सख्यु (हरिवत्)। सख्यौ हे सखे
 (हरिवत्), हे सखायौ, हे सखायः। श्रीभयः सखा, सुसखिः न
 पूजनादिति निषेधात् राज्ञःसखिभ्यः (५।१।८४) इत्यनेन न ङ।
 सुसखा, सुसखायौ, सुसखायः। सुसखायं सुसखायौ सुसखीन्। टादौ
 घिसंज्ञा भवतीति सिद्धान्तकौमुदी, ससखिना+हरिवत् रूपाणि।
 परमसखा यस्य बज्जत्रीहो न टः, परमसखि ऋद्ः सुसखिवत् रूपाणि।
 सखीमतिक्रान्तः समासान्तविधेरनिष्पन्नान्न टः पतिसखि शब्दः तस्य हरि-
 वत् रूपाणि, अथ गोखियामिदनेन (०।३।१।५) ऋत्वा, स च नाचखिभ्यः,
 तत्तच्च (२।३।६८) (२।३।६९) सुनकेर्नप्रवृत्तिः तत्र हि प्राञ्जतस्य यञ-
 यात्। बज्जच् पूर्वस्य सखिशब्दस्य 'बज्जसखि' इत्येवंरूपस्य च टादौ
 बज्जसखिना इत्यादीनि हरिवत् रूपाणि। पतिशब्दः—पतिः, पती, पतयः
 (हरिवत्)। पतिम्, पती, पतीम् (हरिवत्)। पत्या (घिसंज्ञाभावात्
 सखिवत्) पतिभ्याम्, पतिभिः। पत्ये इत्यादि सखिवत्। पत्या इत्यादि

सखिवत् । पत्न्यः इत्यादि सखिवत् । प्रत्नौ इत्यादि सखिवत् । प्रत्ना
पति, उमापति इत्यादौ समासो घिसंज्ञायाः प्रकृतेः ह्रिवत् रूपाणि,
ततश्च टादौ प्रजापतिना, प्रजापतये, प्रजापतेः प्रजापतौ इत्यादि ।

ननु समस्तस्य युञ्ज पतिरूपत्वाभावात् समास स्थलेषु सखिनेत्यादिवत् ।
घिसंज्ञा भवतीव कथं सूत्रे पत्नौ समासग्रहणमिति चेत् न तथात्वे वञ्ज-
पूर्वकस्य पतिशब्दस्यापि घिसंज्ञा स्यात् ततश्च सुसखिनेत्यादिवत् वञ्ज-
पतिनेति प्रसक्तिः न तु तद्विद्यं वञ्जपत्या इत्यस्येष्टत्वात् । एवञ्चित् सूत्रे
कथं न समस्तयोरेव सखिपत्नोर्यद्द्वयं कृतमिति चेत् न तथात्वे वञ्जपत्नेति-
वत्, वञ्जस्येष्टे तस्य प्रसक्तिः तच्च नेष्टं वञ्जसखिना इत्यस्येष्टत्वात् । अथ
कथं सीतयाः पतये नमः, नष्टे मृते प्रव्रजिते जीवि च पतिते पतौ इति
पराशरश्च । अत्रायुः पति रिति व्याख्यातः पति (तत्परोति, तदाचष्टे
इति लिच ङितोपः षौआदिकः इप्रत्ययः ङितोपश्च) एवं निघण्टोऽयं
पतिशब्दः ततश्च जात्याभिव्याजितत्सुजात्यमर्तोऽयं पतिशब्दः सूत्रेऽस्मिन्
प्राकृतस्यैव ग्रहणात् । एवं सखिना नामरेणैव पतिना राघवेण च
इत्यत्रापि ।

द्विशब्दः द्विवचनान्तः (पुं) द्वि+ञौ (२।४।१७) टेरत् इ+ञौ
(१।१।४) ङङिः द्वौ, ङि+ञौ ङ (पूर्ववत्) द्वौ, द्वि+ञ्वां (२।४।१७)
टेरत् इ+ञ्वां भ्यामि (२।३।४०) दीर्घः दाभ्याम् ; द्वि+ञोस् (२।४।१७)
टेरत् इ+ञोस् अयोसीति (२।३।३६) अय् इय्+ञोस् इयोस्,
सञ्ज्ञाने : द्वयोः २ । यत् परमद्वौ, अयव्यञ्जौ तु द्विगौ न चञ्चित् द्विः,
द्वौ, द्वयः (अन्यत् ह्रिवत्) । शवतिशान्तोऽतिदिः ह्रिवत् ।

त्रिशब्दः वञ्जवचनान्तः (पुं) त्रयः (त्रि+जस् (२।३।४३) युञ्जः
(१।२।१३) त्रिज्ञाने अय, अयस्, सञ्ज्ञाने : त्रयः) त्रीन् (त्रि+त्रश्
प्रसि (२।३।३१) दीर्घः चन् त्रीन्), त्रिभिः (त्रि+भिस्, त्रिभिः) त्रिभिः.

(त्रि+भ्यस् स+ः) त्रयाणाम् (त्रि+भ्याम्, आमीनामिति) (२:३:३३) आमः स्थाने नाम् चेश्वयश्च, आमीति (२:३:३२) दीर्घः । गैर्यत्वे अस्माकं मते प्रियत्रीणाम्, सिद्धान्तकौमुदी मते प्रियत्रयाणाम् ।

कतिशब्दः वज्रवाचकः वज्रवचनान्तश्च । कति कति (कति जस् वा प्रस् छतिष्यान्त (२ ३:२९) इति कस, प्रसौर्लुक् । कतिभिः, कतिभ्यः कतिभ्यः, कतीनाम् (हरिवत्), कतिषु हरिवत् ।

औडुलोमिशब्दः (उडुलोमः अपत्यं पुमान् इ, (५:१:१७) टेषाम्) औडुलोमिः, औडुलोमी (हरिवत्) ; लोप्योऽपत्येषु वज्रवचनो वक्तव्यः इति, वार्तिकम्—ततो असि उडुलोमाः । एवं औडुलोमिं, औडुलोमी, उडुलोमान्) अकारान्तवत् औडुलोमिना, औडुलोमिभ्यां उडुलोमैः । द्विवचनपर्यन्तं हरिवत्, वज्रवचनं अकारान्त (पुम्बत्) आभिप्रश्निन्तु हरिवत् इति ऋक्षिकारान्ताः ।

ईकारान्तः सुश्रीशब्दः (प्रोभना श्रीयस्य—सः सुश्रीः) सुश्रीः (सुश्री+सु, (स्) सुश्रीसः सस्थाने विसर्गः), सुश्रीषौ सु+श्री+शौ अचिचुत्तेति (२:३:५२ (ईस्थाने इय् सुश्रिय् शौ सुश्रियौ, सुश्रियः सुश्री जस् अचीति ईस्थाने इय् सुश्रीयम् सस्थाने) । सुश्रियं (सुश्री+अम् ईस्थाने इय्) सुश्रियौ (पूर्ववत्), सुश्रियश्च सुश्री+अस, (असवत्) । सुश्रिया (सुश्री+टा ईस्थाने इय्), सुश्रीभ्याम्, सुश्रीभिः भिसः सस्थाने :) । सुश्रिये (सुश्री+उ+ईस्थाने इय्, (२:३:९) स्त्रीत्व एवेति नदी-संख्या विधानात्, वार्तिकम्—इवत् विकल्पेन नदीत्वं तथात्वे सुश्रियौ इति पदान्तरमपि स्यात्), सुश्रीभ्याम्, सुश्रीभ्यः (सस्थानेः) सुश्रिवः (ईस्थाने इय्) सुश्रीभ्याम् सुश्रीभ्यः । सुश्रियः, सुश्रियोः, सुश्रियां (ईस्थाने इय्) । सुश्रिचि, सुश्रियोः, सुश्रीषु (बत्वं) । एवं चक्रौ, सुधी, प्रवृत्तयः ।

सेनानीशब्दः सेनानीः (सेनानी+सु (स्), सस्थाने विसर्गः) सेनाभ्यो सेनानी+ञौ, औ (ञ वेति (२३।५७) इकार स्थाने य), सेनान्यः (सेनानी+अस्) (२।३।५७) इकार स्थाने यः, एवं सर्वत्र ऋजाश्चै सुपि) । सेनान्यं, सेनाभ्यो, सेनान्यः । सेनाभ्या, सेनानीभ्यां सेनानीभिः । सेनान्ये, सेनानीभ्यां सेनानीभ्यः । सेनान्यः, सेनानीभ्यां, सेनानीभ्यः । सेनान्यः, सेनाभ्योः, सेनान्यां । सेनान्याम् (सेनानी+ङि (२३।५७) ऊँराम्, इकार स्थाने य) सेनाभ्योः, सेनानीषु । सम्बाधने सेनानीः (प्रथमावत्) एवं ग्रामणीः, अग्रणीः दिनप्रणी उद्गी, प्रधीशब्द प्रभृतयः, प्रधीशब्दस्य डौतु प्रधि इति रूपं भवेत् एवं सर्वेषां नीभिन्नानां नित्यसमस्तानां क्लिवन्तानां इकारान्तानां सप्रत्ययवचने) । परमश्वासौ नीश्चेति इति कर्मधारयसमासनिष्पन्नस्य परमनीशब्दस्य केवलनाशब्दस्य च ङि वर्जं सुधीवत् रूपं डौतु परमनियां, निवामिति । सुधीप्रथोः शब्दार्थाभिन्नरूपतैव सुधीशब्दस्याचि परे इकार स्थाने इय्, प्रधी शब्दस्य तु यः स्यात्, सुद्धधी, अत्रवद्धधी प्रभृतीनां अत्रित्यसमस्तानां शब्दानां सुधीशब्दत्रत् रूपम् । वृकाभीशब्दः यदा वृकादिभेतीति क्लिप्रप्रत्ययान्निष्पन्नः, तदा तस्य प्रधीवत् रूपं यदा तु वृकाङ्गीरिति समसादिप्रत्ययान्तदा सुधीवत् ।

वीशब्दः (विजता ईर्यस्य सः वी) वीः, वीः, वीः, वीः) इकोऽप्यञ्चोति इकार स्थाने यः एवं परच्चापि (। वी) वी अन् अन्त्यैक (२।३।३०) इति वृकाङ्क, वीः, वीन् (अस्तिदीर्घ इति दीर्घः सस्थाने गश्च) । व्या, वाभ्याम् वीभिः । वी, वीभ्यां वीभ्यः । वीः, वीभ्यां वीभ्यः । वीः, वीः व्याम् । वी (वी+ङि अकारः सवर्णे दीर्घः), वीः, वीषु ।

वातप्रमीशब्दस्य वातप्रमीः, वातप्रमीः, वातप्रम्यः । वातप्रमी वात-वातप्रम्यं वा, वातप्रम्यो वातप्रमीन् वातप्रम्यः वा । वातप्रम्या, वात-

प्रमीभ्यां वातप्रमीभिः वातप्रम्ये, वातप्रमीभ्यां, वातप्रमीभ्यः । वातप्रम्यः,
वातप्रमीभ्यां वातप्रमीभ्यः । वातप्रम्यः, वातप्रम्योः, वातप्रम्यां । वातप्रमी,
वातप्रम्यि वातप्रमिषु । हे वातप्रमीः । सुप्रसन्नकारमते वातप्रमीशब्दस्य
विकल्पेन धातुवत्त्वम् ततश्चाम् शब्द, छिस्तु भिन्नरूपता धातुवत्तापक्षे तथापि
शोच्यते इकारस्थाने यत् । सिद्धान्तकौमुदीकारमते यदा औभासिक
इप्रत्ययान्तो वातप्रमीशब्दस्तदा वीशब्दवत् रूपं, यदातु क्षिप् प्रत्ययान्त-
स्तदा प्रधीशब्दवत् रूपमिति भेदः ।

यान्यनेन यथीमार्गः पातिशोक्तमिति प्रपीः सूत्रं, एतौ वषो, प्रपी,
शब्दौ च औभासिक ई प्रत्ययनिष्पन्नौ एतवोरपि वी शब्दवत् रूपाणि ।

बहुश्रेयसीशब्दः बहुः श्रेयस्यः यस्य स बहुश्रेयसीः । बहुश्रेयसी,
(बहुश्रेयसो + सु वृणुत्राप इति सुलोपः) बहुश्रेयस्यौ, बहुश्रेयस्यः
(इकोयञ्चीति इकारस्थाने य एवं परचापि । बहुश्रेवर्षी बहुश्रेयस्यौ
बहुश्रेयसीन् (शसिदीर्घः) । बहुश्रेयस्या, बहुश्रेयसीभ्यां, बहुश्रेय-
सीभिः । बहुश्रेयस्यै (बहुश्रेयसी + के अचयवस्त्वोविषयत्वात् युञ्सेऽपि
नदीसंज्ञा, तत आनद्याम्) आकारागमः इकोयञ्चीति इकारस्थाने य
बहुश्रेयस्या + ए, वृद्धिरेति वृद्धिः बहुश्रेयस्यै, बहुश्रेयसीभ्यां बहुश्रेय-
सीभ्यः । बहुश्रेयस्याः (बहुश्रेयसी + छसि, पूर्ववत् नदीसंज्ञा आकारा,
गमः इकारस्थाने यः, बहुश्रेयस्या + अत्स इति स्थिते अकः सर्वत्र दीर्घः
संस्थाने विसर्गश्च) बहुश्रेयसीभ्यां, बहुश्रेयसीभ्यः । बहुश्रेयस्याः (छसि
वत्) बहुश्रेयस्योः बहुश्रेयसीनां बहुश्रेयस्यां (बहुश्रेयसो + छि, पूर्ववत्
नदीसंज्ञा, आमागमः छि स्थाने आम्च (२।३।५ ।) बहुश्रेयस्या +
आम् अकः सर्वत्र दीर्घः बहुश्रेयस्यां, बहुश्रेयस्योः बहुश्रेयसीषु । तस्मिन्ने
हे बहुश्रेयसि (ऋलोऽन्वार्थं इति ऋत्याः) बहुश्रेयस्यै, बहुश्रेयस्यः ।

अतिक्रम्योशब्दः लक्ष्मीमतिज्ञानोद्यः स अतिक्रम्योः । एवशब्द

बहुश्रयसीवत् साध्यते विशेवस्तु प्रथमैकवचने सुलोपो न भवति अति-
लक्ष्मीरिति ।

कुमारीमिच्छति, कुमारीवाचरति, ब्राह्मणः क्वच्, क्वड् वा ततः
क्लिप् यलोपे कुमारीशब्दः कुमारी (सु, हलङ्ग्राप इति सुलोपः) कुमार्थी
(ओञ्चवेति इकारस्थाने यः) कुमार्थः । कुमार्थ्ये, कुमार्थ्या, कुमार्थ्ये । कुमार्थ्या
कुमा-री-भ्यां, भिः कुमार्थ्ये (बहुश्रयसीवत्), कुमारी-भ्यां, भ्यः । कुमार्थ्याः
(बहुश्रयसीवत्), कुमारी-भ्यां-भ्यः । कुमार्थ्याः, कुमार्थ्याः, कुमारीणां ।
कुमार्थ्यां (बहुश्रयसीवत्), कुमार्थ्याः कुमारीषु । हे कुमारी कुमार्थ्ये, ।
कुमार्थ्यः । एवं जरतीमिवाचरति जरती यवा । सखायमिच्छति सखे
वाचरतीति क्वच्, क्वड् वा ततः क्लिप् यलोपे सखीशब्दः अस्मान्कं मते
प्रधीवत्, साध्यते । सिद्धान्तकौमुदीमते- एकदेशविकृतस्यानन्यतया
ओट्प्रथमं सखिशब्दवत् यथा सखा, सखाद्यौ सखायः सखायं सखायौ
ततः सख्यः । सख्या प्रधीवत् किन्तु डसि, डसोः सख्युरिति । सह खेन-
वर्तते सखः तमिच्छतीति सखीः, सुखमिच्छतीति सुखीः, नखमिच्छतीति
नखीः एवम्विधानां सर्वेषां डसि, डस्वर्णं प्रधीवत् रूपाणि डसि,
डसोन्तु सख्युः, सुख्युः, नख्युः इति, एवं सुतमिच्छति सुतीशब्दः, लून-
मिच्छति लूनीशब्दः, क्षाममिच्छति क्षामीशब्दः, प्राप्सोममिच्छति प्राप्सोमी
शब्दः एतेषां डस्वर्णं डसि, डस्वर्णं प्रधीवत् रूपाणि डसि, डसोन्तु
सुत्युः, लून्युः क्षाम्युः प्राप्सोम्युः, माक्षीवतीति माक्षीशब्दस्य प्रधीवत् रूपाणि
एवं अन्येषामपि ज्ञेयम् ।

उकारान्ताः शम्भुशब्दः । शम्भुः (सु (न्) सस्थानेः), शम्भ (औ २।३।४१)
दीर्घः । शम्भवः (जस् (२ । ३ । ०३. मुञ्जः, शम्भो + जस्, १।२।१३) ओ
स्थाने क्वच् शम्भवस् सस्थानेः) । शम्भम् (क्वच् (२।३।३०)-यवाक्), शम्भू
(पूर्ववत्) शम्भून् (प्रसि दीर्घः, सख न् (२ । ३ । ३१) । शम्भुना (टा

स्थाने ना), शम्भुभ्यां, शम्भुभिः । सम्भवे (डे (२ । ३ । ४४) गुणः
 शम्भो+ए, खो स्थाने ख्व), शम्भुभ्यां, शम्भुभ्यः । शम्भो (डसिगुणः,
 अकारलोपः, सस्थाने :), शम्भुभ्यां, शम्भुभ्यः । शम्भोः (डसिवत्),
 शम्भोः (खोस्, उ स्थाने व), शम्भूनाम् (याम् स्थाने नाम्, नामि
 दीर्घः) । शम्भो (डि स्थाने खौ, घिस्थाने ख, शम्भ+खौ वृद्धिः)
 शम्भोः, शम्भुषु (घत्वम्) । हे शम्भो, हे शम्भ, हे शम्भतः । एवं
 विष्णु, वायु, भानु, साधु, विभु, प्रभु प्रभृतयः ।

क्रौष्टु शब्दः । (२ । ३ । ६) सादि स्थाने ढञ्जत्, असमुद्धौ (२ । ३ । ८)
 क्रौष्टा (क्रौष्टु+स, ढञ्जत्, क्रौष्टु+स् इति स्थिते आत् सुनेति
 (२ । ३ । ६८) सुना सह ऋ स्थाने आकार.), क्रौष्टारौ (क्रौष्टु+
 खौ, ढञ्जत्,) सखि-वृद्धरौटोति (२ । ३ । ६९) (वृद्धिः), क्रौष्टारः
 (क्रौष्टु+जस्, ढञ्जत्, वृद्धिः, सस्थाने :); क्रौष्टारम् (क्रौष्टु+अम्,
 ढञ्जत्, वृद्धिः), क्रौष्टारौ (पूर्ववत्). क्रौष्टुन् (शम्भुवत्) । याम्
 भिन्ने टाद्यच्चि परे विभाषया ढञ्जत् (२ । ३ । ८२) क्रौष्टा (क्रौष्टु+
 टा (आ), ढञ्जत्, क्रौष्टु+आ (१ । २ । १२) (ऋ स्थाने र) पक्षे
 क्रौष्टुना (शम्भुवत्), क्रौष्टुभ्यां, क्रौष्टुभिः (शम्भुवत्) । क्रौष्टु
 (डे (ए), ढञ्जत्, ऋ स्थाने र) पक्षे क्रौष्टिवे, क्रौष्टुभ्यां क्रौष्टुभ्यः
 (शम्भुवत्) । क्रौष्टुः (डसि) (अस्) ढञ्जत्, ऋता डसिखसोरिति
 (२ । ३ । ४१) ऋकारेण सह अकार स्थाने उकारः सस्थाने :), पक्षे
 क्रौष्टोः (शम्भुवत्), क्रौष्टुभ्यां, क्रौष्टुभ्यः । क्रौष्टुः क्रौष्टोः (डसिवत्),
 क्रौष्टोः (खोस्, ढञ्जत्, ऋस्थाने र, सस्थाने :) क्रौष्टोः (शम्भुवत्),
 क्रौष्टूनाम् (शम्भुवत्) । क्रौष्टुणि षि, ढञ्जत्, गुणश्च (२ । ४ । ४४),
 क्रौष्टौ (शम्भुवत्), क्रौष्टोः, क्रौष्टोः, क्रौष्टुषु (शम्भुवत्) हे क्रौष्टो
 (शम्भुवत्) । इति उकारान्तः ।

ऊकारान्त इह्य शब्दः—इह्यः (सु (स्) सस्थाने :), इह्यौ (औ, ऊ स्थाने व). इह्यः (जस्, अस्, ऊस्थाने व सस्थाने :). इह्यं (अस् ऊ स्थाने व), पद्मनाभमते इह्यं इह्यमिति पदद्वयं, इह्यौ इह्यन् (अस् दीर्घः सख न्) पद्मनाभमते इह्यः, इह्यमितिपदद्वयं । एवं इह्या, इह्यभ्याम्, इह्यभिः । इह्ये, इह्यभ्यामित्यादि आसि इह्यां ह्यौ-इह्यि । एवं लमइह्य, शकइह्य—प्रभृतयः ।

अममतिज्ञान्तः अतिचमूशब्दः, अतिचमूः, अतिचम्वौ, अतिचम्वः । अतिचमूं, अतिचम्वौ, अतिचमूंन् एवं (ङि, डसि, इस्, आम्, डि वञ्जे इह्यवत् । ङे प्रभृतिषु यथाकसं अतिचम्वै, अतिचम्व्याः अतिचम्व्याः अतिचमूनाम्, अतिचम्व्याम् (२।३।४८), (२।३।५५), (२।३।५१) सूत्रान्यनुसन्धेयानि) ।

सभूशब्दः—सभूः, सभुवौ (सभू + औ अचि युक्तेति (२।३।५२) ऊकार स्थाने उव्), सभुवः (जस्, ऊस्थाने उव्) सभवं सभुवौ, सभुवः । सभुवा, सभूभ्याम् इत्यादि । उचि सभुवे, उसौ सभुवः, उसि सभुवः, औसि सभुवोः, आसि सभुवाम्, डौ सभुवि । एवं प्रतिभूः, खयंभूः, ल, कटप्र प्रभृतयः ।

खलंपुनातीति खलपूशब्दः खलपूः खलपूौ (खलपू + औ (२।३।५७) अजादौ सपि ऊस्थाने वः) खलपूः । खलपूः, खलपूौ, खलपूः शेषं ऊह्यवत् । एवं अङ्गादस्य, सलू (प्रभृतयः ; वर्धामूः, दन्मू प्रभृतीनान्तु (२।३।५७।२।३।५८) सूत्रयोरनुवृत्तिः ; इति ऊकारान्ताः ।

ऊकारान्ताः—धाढशब्दः धाता (धाढ + सु आत्सुनेति (२।३।६८) सुना सह ऊस्थाने आत्वं), धातारौ (धाढ + औ ङङिः) । धातारः । धातारं, धातारौ धातुम् । धाता, धाढभ्यां, धाढभ्यः । धातुः, धात्रोः, धातृभ्याम् । धातरि, धात्रोः धाढु । हे धातः (२।३।२०) हेधातारो हेधातारः । एवं विधाढ, दाढ, नमू उद्गाढ लघु प्रभृतयः ।

पितृशब्दः पिता (सु, (२।३।६८) आत्), पितरौ (पितृ+ञौ ऋतो डैराटोः, २।३।४५, इति गुणः) पितरः पितरं पितरौ पितृन् शेषं धात्वत् सम्बोधने हे पितः हे पितरौ, हे पितरः । एवं भ्रातृ, जामातृ, देव, नृ प्रभृतयः नृशब्दस्य आनि तु नृणां नृणामिति रूपद्वयं भवति (२।३।६६) । इति ऋदन्ताः । ऋकारान्ताः शब्दा न सन्ति । कृ प्रभृतयः कति अनुकरणशब्दाः सिद्धान्तकौमुद्यामेवम् दर्शिताः कृः, क्रौ, क्रः । कृम्, क्रौ, कृन् । क्रौ । क्रो इत्यादि । गन्तृ, शक्तृ इत्यनुकरणशब्दै तयोर्ग्रथा गमा, शक्ता गमलौ, शक्तलौ, गमलः, शक्तलः । गमलम्, शक्तलम् गमलौ, शक्तलौ, गन्तृन्, शक्तृन् । गमला, शक्ता । उसिडसोस्तु गन्तृः, शक्तुः ।

एकारान्तः से शब्द सेः सयै सयः । सयं, सयै सयः । सया, सेभ्यामित्यादि । उसि, उसोः सेः, आनि-सयां । औकारान्तगोशब्दः गौः (गौ+सु) गौश्वेतिति (२।३।७०) वृद्धिः, सस्थानेः), गौवै (औ, वृद्धिः, औ स्थाने आत् (१।२।१३), गौवः । गौम् (गौ+अम् आदेशोत्तरिति (२।३।१) औस्थाने आ) गौवै (पूर्ववत्) गाः (गौ+अस् आदेशोत्तरिताः (२।३।७१) औस्थाने आ, सस्थानेः) । गवा, * गोभ्यां गोभिः । गवै, गोभ्याम् गोभ्यः । उसि, उसोः गौः आनि गवां, डौ गवि । एवं सुद्यौशब्दस्य । एकारान्त सुरैशब्दः सुराः (सुरै+(२।३।६६) रादेशः सस्थानेः) सुरावै, सुरायः । सुरायं सुराया सुरायः । सुराया, सुराभ्याम् इत्यादि । अत्रेदं रक्षसं अजादौ सपि (१।२।१३) सेस्थाने आत् भवति, हलादौ तु (२।३।६६) रैशब्दस्य रादेश इति ।

* टा प्रभृतिषु अजादिषु एवौश्रवा इति (१।२।१३) औस्थाने आत् । ऐशब्दस्याजादौ ए स्थाने आत् ।

आकारान्त ग्लौशब्दः ग्लौः, ग्लौवौ, ग्लौवः । ग्लौवं ग्लौवौ ग्लौवः ।
इत्यादि अजादौ सुप्ति आस्थाने आव् (१।२।१३) भवति इत्यादौ तु आ
स्तिष्ठत्येव ।

इति अजन्तपुंल्लिङ्गाः ।

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गाः ।

आकारान्तः रमाशब्दः ।

रमा (रमा+स हलङ्गाप इति (१।१।१६) सुलोपः), रमे (रमा
+ञौ, औच्चीति (२) ३।५०) आस्थाने प्री (ई) रमा+ई इति स्थिते
गणः (१।२।३), रमाः (जस् (अस्), (१।२।२) दीर्घः, सस्थानेः) ।
रमाम् (रमा+अम् (२।३।३०) एकाक्), रमे (औवत्), रमाः (शस्
दीर्घः (२।३।३२) सस्थानेः) । रमया (टा, अयोमीति (२।३।३६)
आस्थाने अय् रमय्+था रमया), रमाभ्यां, रमाभिः । रमायै (रमा+
डे, आनद्यां इति (२।३।४८) आकारागमः, याप (२।३।४३) यागमः
रमाया +ए इति स्थिते वृद्धिः), रमाभ्यां रमाभ्यः । रमायाः (डस्ति,
आकारा-गमः, यागमश्च रमाया+अस् दीर्घः, सस्थानेः), रमाभ्यां
रमाभ्यः । रमायाः (डङ्गिवत्), रमयोः (औस् अयोसीति आस्थाने अय्,
रमय्+ओस् रमयोस् सस्थानेः), रमाभ्याम् (आम् तस्य स्थाने नाम्
(२।३।३५) रमाभ्याम् (डि, आकारागमः, यागमः, डेरामिति (२।३।५२)
डिस्थाने आम्), रमयोः (पूर्ववत्) रमासु । सम्बोधने रसे (रमा
+सु एदापः (१।१।२३) इति आकार स्थाने एकारः, एङङ्खादिति
(१।३।१८) सुलोपः) रमे, (औवत्), रमाः (अस्) । एवं कता, वाक्ता,
माता, दुर्गा, ताराप्रभृतयः । अम्बा, अक्ता, अक्ता, शब्दानां सम्बोधनैक-
वचने यथाक्रमं अम्ब, अक्ता अक्ता इति रूपम् (१।३।२२) अम्बाङ्का.

अम्बाला, अम्बिकाप्रभृतीनाम् यथाक्रममम्बाडे, अम्बाने, अम्बिके इति ।
सर्वाप्रभृतीनां पूर्वोक्तानां सर्वनामशब्दानां डे, डसि, डस्, आम्,
डीवर्जं सर्वासु विभक्तिषु रमाशब्दवत् रूपाणि भवन्ति । डे, डसि,
ओस् डिषु स्यागमो भवति आकारङ्गस्यच (२।४।५) आमस्तु सामेव,
तथाहि सर्वा+डे=सर्वस्ये, डसि=सर्वस्याः, डस्=सर्वस्याः,
आम् सर्वासां, डि=सर्वस्याम् । एतं विश्वप्रभृतयः । पूर्वोदीनामपि
डे प्रभृतिषु विकल्पेन सर्वनामत्वात् पूर्वस्यै, पूर्व्यायुः, पूर्वस्याः पूर्वाया
आमि पूर्व्यामां पूर्व्याणां, डौ पूर्वस्यां पूर्व्यायां ।

एवं दक्षिणाप्रभृतयः । द्वितीयादीनामपि तथा । 'तद्, त्वद्' एतद् ।
शब्दानां सौ (प्रथमैकवचने) सा, स्या, एषा इति रूपं डयादौ तु
तस्यै, तस्याः इत्यादि ; नासिकाशब्दस्य शसादौ विभाषया नस् इत्यादेशो
भवति (२ । ३ । १३६) । शसि नसः, टा-नसा, नोभ्यां नोभिः । नसे
इत्यादि पक्षे रसावत् । निशाशब्दस्य च शसादौ विकल्पेन, निष् । इत्या-
देशो भवति निष्ः, निशा, निड्भ्यां (निशा + भ्यां निष् आदेशः, व्रश्च
भस्जेति (२ । ३ । १११) शस्थाने ष्, षष्ठ (१ । २ । ५१) इति षस्थाने
ट्, अयस्तृतीय इति (१ । २ । ५२) (ट स्थाने ड), निड्भिः, केचित्सु
निज्भ्यां निज्भिरिति सिद्धान्तकौमुदी । सङ्घि निट्सु (निशा + स,
निष् आदेशः, शस्थानेष्, षस्थानेट्, नटाभ्यामिति (१ । २ । ६२) तुक्
(त्) । पक्षे निट्सु निष्श्च इति केचित् । गोपाशब्दः विश्वपावत् ।
एवं शुभंयादयः ।

इकारान्ताः—मतिशब्दः मतिः मती, मतयः । मतिम्, मती (इतिवत्)
मतीः (शसि दीर्घः, स्त्रीत्वात् न सञ्चन् । मत्वा (टा इकार स्थाने य)
मतिभ्यां मतिभिः । डे, डसि, डस् डिषु विकल्पेन (२ । ४ । ६)
नदीत्वम् । नदीत्वपक्षे तासु विभक्तिषु आमागमस्य (२ । १ । ४८)

ततश्च डे-मत्वे, (मति+डे, आमागमः मत्वा+ए इतिस्थिते वृद्धिः) पक्षे मत्वे (हरिवत्), डसि मत्वाः (मति+डसि (अस्) आमागमः मत्वा+अस् दीर्घः सस्थानेः) पक्षे मतेः (हरिवत्), डस् मत्वाः (डसि-वत्) पक्षे मतेः । डि—मत्वां (मति+डि, आमागमः, डि. रामश्च (२।३।५१) मत्वा+आम् दीर्घः, पक्षे मता (हरिवत्) अन्यत्र हरिवत् । एवं श्रुति, स्मृति, बुद्ध्यादयः ।

द्वि शब्दः (२।३।१७) टेरत्वे सत्वाप् ततश्चकारान्तवत् द्वे २, दाभ्याम् ३, द्वयोः २ ।

त्रि शब्दः, स्त्रीलिङ्गस्य त्रिशब्दस्य स्थाने 'तिष्ठ' इत्यादेशो भवति । आम् भिन्ने अजादौ सुपि तिष्ठ इति आदेशः (२।३।६) तिष्ठः २, तिष्ठभिः, तिष्ठभ्यः ३, तिसृणाम्, तिष्ठु । प्रियास्त्रय स्त्रीलिङ्गवा यस्याः सा प्रियन्निः । मतिवत् । इति इकारान्ताः । ईकारान्तनदीशब्दः—नदी, हलङ्गाप इति सुलोपः, नद्यौ, नद्यः । नदीम् (अभ्यतैकेति एकाक्) नद्यौ, नदीः (स्त्रीत्वान्न सश्च न) नद्या नदीभ्याम् नदीभिः । डयादौ नदीसंज्ञा. आमागमश्च (२।३।४८) नद्यौ, नदीभ्याम्, नदीभ्यः । नद्याः नदीभ्यां, नदीभ्यः । नद्याः, नद्योः नदीनाम् । नदीत्वात् आमस्थाने नाम् (२।३।४५) । नद्याम् (ऋश्चामागमः डे राम् दीर्घश्च) नद्योः, नदीषु । हे नदि (ऋषाम्बार्थेति नदीत्वात् ऋषः (२।३।२२) ततः यङ् ऋषादिति सुलोपश्च (२।३।१९) । हे नद्यौ, नद्यः । एवं गौरी, कुमारी, प्रभृतयः । लक्ष्मी, तरो, तन्वोप्रभृतीनां सुलोपाभावात् लक्ष्मीः, तरोः, तन्वोरिति शेषं नदीवत् ।

+ प्रियास्त्रिस्त्रीयस्य इति विपक्षे यः पुल्लिङ्गः शब्दोजायते तत्रापि 'तिष्ठ' आदेशः तथाहि प्रियतिष्ठा, प्रियतिष्ठी, प्रियतिष्ठः प्रियतिष्ठः प्रियतिष्ठी प्रियतिष्ठुन् । प्रियतिष्ठः इत्यादि । एवं लोके प्रियतिष्ठः, प्रियतिष्ठकी, प्रियतिसृक् ।

स्त्रीशब्दः स्त्री (हलङ्गाप इति, सुलोपः), अजादौ सुपि ईकार-
स्थाने इय् आदेशो भवति (२।३।५२) स्त्रियौ, स्त्रियः । अस्मि
शसि च परे विकल्पेन इय् आदेश (२।३।५४) स्त्रियं; स्त्रीं स्त्रियौ
स्त्रियं; स्त्रीः । स्त्रिया, स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः । स्त्रियै (आमामम । ईस्थाने
इय स्त्रिया + ए वृद्धिः), स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः । इसि, इसौ स्त्रियाः
(आमागमः स्त्रिया+अस् दीर्घः । सस्थाने :) इसि स्त्रियोः आमि
स्त्रीणाम्, इप्रां स्त्रियाम् (आमागमः ऊँराम् च, दीर्घः) स्त्रियोः स्त्रीषु ।
हे स्त्रि, स्त्रियौ स्त्रियः ।

(स्त्रियमतिक्रान्तः अति स्त्रिः, सिद्धान्तकोमुद्यामस्य रूपस्यैवं
दर्शितानि । अति स्त्रः, अतिस्त्रियौ अतिस्त्रयः, हे अतिस्त्रे, अतिस्त्रियो,
अतिस्त्रियः । वाम्प्रसोः (२।३।५४) अतिस्त्रिं, अतिस्त्रियम् अतिस्त्रियौ,
अतिस्त्रियः, अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा, अतिस्त्रये, अतिस्त्रेः, अतिस्त्रेः,
अतिस्त्रियोः अतिस्त्रीणाम् । स्त्रीवतु अतिस्त्रि, अति स्त्रियो अतिस्त्रीणि ।
अतिस्त्रिणा, अतिस्त्रिणे, अतिस्त्रये, अतिस्त्रेः अतिस्त्रिणः, अतिस्त्रिणोः,
अतिस्त्रियोः इत्यादि । स्त्रीमतिक्रान्ता अतिस्त्रिः, अजादौ अतिस्त्रीः,
अतिस्त्रिया, अतिस्त्रियै, अतिस्त्रये अतिस्त्रियाः, अतिस्त्रेः, अतिस्त्रीणाम् ।
अतिस्त्रियाम् अतिस्त्रीः ।)

श्रीशब्दः श्रीः, श्रियौ, श्रियः । श्रियै, श्रियौ, श्रियः । श्रियाः श्रीभ्यां
श्रीभिः । डे, डसि, डस्, आम्, डिषु, विकल्पेन नदीसंज्ञा (२।३।६)
नदीत्वपक्षे आमागमः (२।३।४८), आम् स्थाने नाम् (२।३।६५)
ऊँराम् च (२।३।५१) । अन्यत्र ई स्थाने इयादेशमात्रम् । श्रियै,
(आमागम श्रिया+ए वृद्धिः), पक्षे श्रिये (श्री+ए इयादेशमात्रं),
एवं श्रियाः श्रियः श्रियोः श्रीणाम् (नदीत्वादानेनाम् (२।३।६५)
पक्षे श्रियाम् (श्री+आम् इयादेशमात्रं) । श्रियाम् (आमागमः ऊँराम्

श्रिया+आम् दीर्घः), पक्षे श्रियि । श्रियोः श्रियु हे श्रिः, हे श्रियौ, हे श्रियः ।

प्रधीशब्दस्य वृत्तिकारादीनां मते लघ्नीवद्रूपं, कैयटमते पुंववद्रूपम् । प्रल्लग्रा धीरिति विग्रहे तु लघ्नीवत्, अमि श्रिति च प्रथं, प्रध्य-इति विशेषः । सकुधीर्यस्याः, सकुध्यायति वेति विग्रहे वृत्तिकारमते सुधोः श्रिवत्, मतान्तरे पुंवत्, सकुधीरिति विग्रहेतु श्रिवदेव । ग्रामयोः, पुम्वत् । एवं खलपूप्रभृतीनामपि बोध्यम् ।

इति ईकारान्तस्त्रीलिङ्गाः ।

उकारान्तस्त्रीलिङ्गाः—धेनुशब्दः

धेनुः धेनु, धेनवः । धेनुम्, धेनू (शम्भुवत्) धेनूः (स्त्रीत्वान्न सखन्) । धेन्वा (धेन्+आ उस्थाने व), धेनुभ्यां, धेनुभिः । डे, डसि, डम् आम्, डिघु विकल्पेन नदीत्वम् नदीत्वपक्षे, आमागमः, आमोनाम् डोराम् च (२।३४८, २।३।३५, २।३।५१) अन्यत्र पक्षे शम्भुवत् । धैन्वै, धेनवे, धेन्वाः धेनोः २ धेन्वोः, धेनूनाम् । धेन्वाम् धेनौ धेन्वोः धेनुषु । एवं रञ्जु प्रभृतयः क्रोष्टुशब्दस्य क्रोष्ट्री, क्रोष्ट्री इत्यादि नदीवत् ।

उकारान्ताः वधूशब्दः वधूः, वध्वौ, वध्वः । वधूम् वध्वौ, वधूः ।

वध्वा, वधूभ्यां गौरीवत् विशेषस्तु गौरीशब्दस्य ईस्थाने योभवति अस्य तु ऊ स्थानेव इति । तथाहि ड्यादौ—वध्वै वध्वाः, वधूनां वध्वामिति ।

भूः श्रिवत् विशेषस्तु स्त्रीशब्दस्य यत्र ईस्थाने श्यादेशो भवति, अस्य तत्र ऊस्थाने उवादेश इति भूः, भुवौ, भुवः । ड्यादौ भुवै भुवे भुवा भुवः भूषां भुवाम् । भूषां भुवि इति सप्तम्यधने हे भूः,

एष सुभ्र् शब्देऽपि सम्बोधने सुभ्र् इति “हा पितः कासिहे सुभ्र् इति भट्टिप्रयोगः प्रमादुश्वायमिति वहव इति च सिद्धान्तकौमुदी । पद्म-नाभस्तु भ्रुवश्चाठम्यपदार्थे इति सूत्रेण भट्टिप्रयोगस्य साधुत्वमाह । ऊकारस्य ऋत्वत्वे सुजोपात् सुभ्र् इति ।

खलपूः पूम्बत् ।

पुनर्भूः, पुनर्भूँ, पुनर्भूँः । पुनर्भूँमित्यादि पुनर्भूनाम् । सम्बोधने पुनर्भू इति सिद्धान्तकौमुदी । वर्षाभूः पुनर्भूवत् सम्बोधने तु वर्षाभू-रिति सिद्धान्तकौमुदी, केयटमते वर्षाभु । स्वयम्भूः पुंवत् । मातृशब्दः पितृवत् माता, मातरौ, मातरः । मातरं मातरौ शसि तु मातृरिति ।

खसृ शब्दस्तु घाटवत् खसा, खसारौ खसारः (शसि तु खसृरिति । याटशब्दः माटवत् । यौ शब्दः गोवत् । रै शब्दः सुरैवत् । राः, रायौ, राय इति

इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दाः ।

अथजन्तस्त्रीवलिङ्गशब्दाः ।

अकारान्तः फलशब्दः फलम् (सु+अतोऽम् (१।१।६०) इति सुस्थाने अम्), फले (चौ, चौच्छीति (२।१।५०) चौस्थाने शी (ई) फल +ई गुणः), फलानि (जस्, तस्यस्थाने शि (इ) नुमा-गमश्च (२।३।६२) उपधा दीर्घः (२।३।८४) एवं पुनरपि फलम्, फले फलानि टादौ रामवत् । एवं सर्व्व अकारान्ताः, विशेषस्तु एकतरभिन्नैः इतर, इतम पत्ययान्त, इतर अन्य, अन्यतरशब्दानां क्त्वावे स्वमोर्द्धे तु (अत्) स्यात् (२।६।६१) कतरत्, कतमत्, इतरत्, अन्यत्, अन्य-तरत् अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममिति, एकतरमिति अन्यत्र चौप्रभृतिषु फलवत् । यत् तत्, यतत् किम् इत्थेषां स्वमोर्द्धे, तत्, यतत्, किम्

इति रूपानि, एतच्छब्दस्य तु अन्वादेशे एनदिति अन्यत्र विभक्तिषु फल-
वत् । यत् ये, यानि, तत् ते, तानि, एतत्, एनद्वा, एते, एतानि. किम्,
के, कानि । अजर शब्दस्य अजरम् (फलवत्), अजरसी (वाचिजराया
इति जरसादेशः, औ च्छीति औ स्थाने शी (इ) अजरस् इ अजरसी),
पक्षे अजरे (फलवत्), अजरांसि (जश्प्रसोः शिरिति जसःस्थाने शिः
(इ) नुमागमश्च; ततः सान्तमहृत इति दीघः (२।३।८३) पक्षे अज-
राणि (फलवत्) । एवं पुनरपि प्रोचं पुम्बत् । हृदय शब्दः—हृदयं,
हृदये, हृदयानि । हृदयं, हृदये फलवत् प्रसादौ तु (२।३।१३६)
विकल्पेन हृदादेशो भवति, हृदादेशपक्षे हृन्ति, हृदा, हृद्रामित्वादि,
पक्षे तु फलवत् ।

शेषाञ्चिन्मते मांसास्योदकानां प्रसादौ यथाक्रमं मांस, आसन्, उदन्,
इत्यादिशा भवन्ति । तत्तदादेशपक्षे प्रसादौ मांस शब्दस्य, मांसि, मांसा,
मांश्यामित्वादि, आस्य शब्दस्य तु आसानि, आसा, आसभ्यामित्वादि,
उदानि, उद्वा. उदभ्यामित्वादि, आसा, उद्वा अनोऽह्लाप इति अकार-
लोपः । पक्षे फलवत् । इतरेतरान्योन्यपरस्परमिदं त्रयं क्रियाव्यतिहार
वृत्ति निपात्यते नित्यमेकवचनं स्त्रीवच्च ; तेभ्यश्च स्त्रीनपुंसकयोर्वर्तमानेभ्यः
सुष आम् वा स्यात् । इतरेतरं इतरेतराम् स्त्रियोः, कुजे वा । एवं
द्वितीयायामपि । इतरे तरेषु इतरेतराम्वा स्त्रीभ्यां कुलाभ्यां स्त्रीभिः
कुलैर्वा । इतरेतराय, इतरेतराम्वा स्त्रीभ्यामित्वादि । इतरेतरात्
इतरेतराम्वा स्त्रीभ्यामित्वादि । इतरेतरस्य, इतरेतराम् वा स्त्रियोः,
कुलयोः इत्यादि । इतरेतरे, इतरेतराम्वा स्त्रियोरित्वादि । एवमन्योन्यं
मन्योन्यां वा, परस्परं परस्परां वा । अन्योऽन्यस्याऽन्योऽन्याम् परस्परस्य
पराम्बामित्वादि । पुंसि तु आमेव न भवति, स्त्रीवैकत्वश्च भवति ।
इतरेतरं, इतरेतरेष्वेत्यादि । एवं सर्वत्र

इकारान्ताः दधिशब्दः दधि (सु खमोर्लुगिति (२।३।५६) सोर्लुक्), दधिनी (चौ, तस्य स्थाने शि (इ) नुमागमः, उपधा दीर्घः) एवं पुनरपि दधि, दधिनी, दधीनी । दध्ना (टा, अस्तिदधीति । (२।३।६५) अन्तोऽन् अनोऽन्तोप इति अकारलोपः (२।३।२५) । दधिभ्यां दधिभिः । एवं डयादौ दध्ने, दध्नः, १ दध्नाः २ दध्नाम्, दध्नि, दधनि (अन्तोऽन् द्विश्योर्ब्विति विकल्पेन अकारलोपः) दध्नाः दधिषु एवं अस्थि सकृत्थि, अस्तिशब्दाः एतेभ्यः अन्येषां इकारान्तानां टादौ हरिवत् । शुचि प्रभृति विशेषणशब्दानान्तु टादौ विकल्पेन पुम्बत् भवति यत्र पुम्ब-द्वावो न तत्राजादौ सुपि, नुमागमः (२।३।६३) शुचिना, शुचिने, शुचिनः २ शुचिनेः, शुचीनाम् शुचिनि, शुचिषु । एवमन्येषामिकारान्त-विशेषणशब्दानाम्

अथेकारान्तविशेष्यशब्दाः वारि वारिणो, वारिणि । वारि वारिणो, वारीणि, दधिवत् । वारिणा (हरिवत्) वारिभ्यां वारिभिः । वारिणे (डे, नुम् (२।३।६३) वारिभ्याम्, वारिभ्यः । वारिणः २ (डसि, डस नुम् सस्थानेः) वारिणोः २ (वोस् नुम् सस्थानेः, हरिवत्) । वारिणि (डि, नुम्) वारिषु (हरिवत्) । सम्बोधने हे वारि, हे वारि वा (२।३।२०), हे वारिणो, हे वारीणि । अनादिप्रभृतिविशेषणशब्दानां शुचिवत् रूपम् । द्विशब्दस्य स्त्रीलिङ्गवत् चिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गि ततः पुम्बत् ; सुधिशब्दस्य टादौ सुधिया, सुधिनेत्यादि, प्रधिशब्दस्य प्रध्या प्रधिनेत्यादि, इतीकारान्ताः । उकारान्त-मधुशब्दः मधु (सुलुक् (२।३।५६), मधुनी (चौ, शी, नुम्) । मधूनि (जश्च, शि, नुम् उपधादीर्घः) । पुनरपि मधु, मधुनी, मधूनि । टादौ मधुना, मधुने, मधुनः २, मधुनोः २, (वोस् नुम्) मधूनाम् (हरिवत्), मधुनि, मधुषु मधो, मधु नी, मधूनि ।

सानुशब्दस्य मधुवत् रूपं, शमादौ तु, विभाषया स्वकारदेशः ।
सूनि, सानूनि एवं परत्रापि ।

प्रियक्रोष्टुशब्दं प्रियक्रोष्टुनी प्रियक्रोष्टूनि । टादौ पुम्बत्पक्षे प्रिय-
क्रोष्टा प्रियक्रोष्टना, प्रियक्रोष्ट्रे, प्रियक्रोष्टवे । इत्यादि अन्यत्र नुमेव
प्रियक्रोष्टुना, प्रियक्रोष्टुने इत्यादि । (२ । ३ । ५६) आमि तु प्रिय-
क्रोष्टुणाम् (हरिवत्) सुलुशब्दः ऊकारस्य ऋस्वत्वे सुलु इति रूपं भवति
सुलु, सुलुनी, सुलूनि पुनस्तथा मधुवत् टादौ सुलु सुलुना इत्यादि ।

धाट् शब्दः धाट्, धाटणी, धाटूणि पुनस्तथा टादौ धात्वा. धाट्या
इत्यादि । सम्बोधने धातः धाट्, धाटणा, धाटूणि ।

प्रकृष्टा दौर्ध्रञ्च कुले तत्प्रद्यु, प्रद्युशब्दः, मधुवत् टादौ पुम्बत् न भव-
तीति सिद्धान्तकौमुदी ।

प्रकृष्टा रा यत्र तत् तत् प्रि वारिवत् प्रि प्रिणी, प्रीणि, प्रिणा
प्र्राणेति पदानाभः भवामादौ तु प्र्राभ्याम् प्र्राभिः (२।३।६६) इति ।
आमि तु प्र्राणाम्, प्र्रीणामिति सिद्धान्तकौमुदी । शोभना नौ यत्र
सुनुशब्दः । मधुवत् ।

इति अजन्तक्लीबलिङ्गशब्दाः ।

सुपाम् ।

(सामान्य नियमाः)

(१) अव्ययात् सुपोलुक् ।

(२) श्कार्थे (पदानां प्रत्ययैर्योगे, समासे च) सुपोलुक् । तथादन्त-
भिन्नादव्ययोभावसमासानिष्पन्नात् पदाच्च सुपोलुक् । अदन्तादव्ययो-
भावात्तु सुपः अम् भवति, पक्ष्या न भवति, तृतीया सप्तम्योस्तु विकल्प-

नाम् भवति । उपकुम्भं ; उपकुम्भेन उपकुम्भं, उपकुम्भात्, उपकुम्भे,
उपकुम्भम् ।

सु । इतौलीप इति उकारजेपः, ततश्चावशिष्टस्य सु इत्यस्य हल्,
डी, आप् इत्येतेभ्य उत्तरस्य कौपो भवति । तेन सह ऋकारस्यात्वं,
तस्मिन् परे अत्वन्तासन्तस्य उपधा दीर्घः । क्लीबे तस्य लृक्, अदन्ता
क्लीवात्तु अम् । अन्यत्र तस्य स्थाने विसर्गः । इदमादौ विशेषनियमा
द्रष्टव्याः । एवमन्यत्रापि विभक्तौ ।

कौ । एतेन सह इदुतोदीर्घः, ऋकारस्य क्वचिद्दृडिर्गुणश्च क्वचित्,
स्त्रियां आपः, क्लीवात् सामान्याश्च तस्य स्थाने षी (ई) । तस्मिन् परे
इदन्तात् क्लीवात् नुम् च) अन्यत्र यथाप्राप्ति वृद्धादयः ।

जस् । तस्मिन् परे घिसंज्ञकस्य, गुणः, ऋदन्तस्य वृद्धिर्नुम्श्च,
क्लीबे-जसः स्थाने शि भलचोर्नुम् च) सर्वनामः पुंसि जश् इत् ।
इति प्रत्ययान्तघान्तान्त संख्यावाचकेभ्यो लृक् । अन्यत्र यथाप्राप्ति
दीर्घादयः लृक्, अष्टन् शब्दात् कौश्च ।

अम् । तस्याता सह पूर्वाक्ष एकाक् । क्लीबे लृक् अदन्ता तु अम् ।
कौट् । कौवत् ।

शस । पूर्वाक्षोदीर्घः, पुंसि तु सस्वन ; अन्यत्र च जश्वत् । *

टा । अदन्तात् टा स्थाने इन, घिसंज्ञकाददस्शब्दाश्च टा स्थाने
ना, स्त्रियां आपः अच् टा परे । अन्यत्र यथाप्राप्ति दीर्घादयः ।

* शसादौ अचिपरि क्विवन्तानुनिष्पन्नानामादक शब्दानामाकार लीपः स्यात् ।
लुप् नकारस्याच्चेत्तरकरस्यापि । वस् प्रत्ययान्तस्याच्चा वस् जड् । अथु,
वसघीनामपि वस् जड् । वाहः, आकारेण सह वस्तीकारः । अन्तानां अकारलीपः
संयुक्ताभ्यां वकारसकाभ्यां अन्यत्रान्तस्याकारलीपयोगभवति । क्ली तु विकल्पेन लीपो
भवति ।

भ्याम् । अस्मिन् परे अकारस्य दीर्घः ;

भिसु । अदन्तात् भिसः स्थाने ऐः ।

डे । अदन्तादस्य स्थाने यः तस्मिन् यकारे परे अकारस्य दीर्घः सर्वनाम्नोऽदन्तात् तस्य स्थाने स्मभंवति । †

भ्याम् । पूर्व्ववत् ।

भ्यः । अस्मिन् परे अकारस्थाने एकारः ।

इति । अदन्तादस्य स्थाने आत् भवति । सर्वनाम्नोऽदन्तात् स्मादादेशः ख्यात्वाद्दन्ताच्च तस्याकारस्थाने उकारः । अन्यत्र यथाप्राप्ति दीर्घगुणादयः ।

भ्याम्, भ्यस । पूर्व्ववत् ।

इस । अदन्तादस्य स्थाने स्यः स्यात्, ख्यात्वाद्दन्तावस्याकारस्थाने उकारः । अन्यत्र यथाप्राप्ति दीर्घगुणादयः ।

ओस् । अस्मिन् परे अकारस्यापञ्च 'अय्' भवति । अन्यत्र यथा प्राप्ति वृद्धादयः ।

आम् । रघनान्तसंख्या, ऋखस्वरान्त, नदीसंज्ञक, आवन्तेभ्यः आमः स्थाने नामादेशः । नामि परे ऋखस्वादोर्घञ्च, सर्वनाम्न आमः स्थाने साम् भवति, तस्मिन् परे अकार स्थाने एकारश्च ।

डि । घिसंज्ञकात् डे स्थाने औः, तस्मिन् परे घि स्थाने अश्च । आगमाकार नोभ्यां डेः आम् स्यात् । अदन्तात् सर्वनाम्नः डे स्थाने स्मिन् । अन्यत्र यथाप्राप्तं दोर्घं गुणादयः ।

ओस् । पूर्व्ववत् ।

† छिति परे घिसंज्ञकस्य गुणः स्यात्, नदीसंज्ञकादाकारामसः, आवकात् यावन्मय, सर्वनाम्न आवन्तात् सामसः पुञ्च ।

सुप् । प इत्, तस्य, इतोऽलोपः । सुपि परे अकार स्थाने एकार । ‡

(१) सम्बोधनैकवचनस्य (सम्बोधने) एङः, ऋखान्ताच्चलोपे,
भवति ।

(२) सम्बोधनैकवचने परे ऋस्यस्य गुणः स्यात् क्लीवात् वा ।
अग्वार्थे, नदीसंज्ञक पुंस्ये तुरनुडुहां ऋत्तः, भ्रुवस्वान्यपदार्थे ऋत्तः । अपि
एच्च ।

‡ पदान्ते भूपन्ताचां गङ्, दवां स्थाने षट्, श्, भाभवन्ति । वसुप्रत्ययान्त, अंसु
ध्वंसु, अण्डुहामन्तस्य द् । धातोर्भस्य न स्यात् । पदान्त रेफात् प्राक् इर्भादीर्घः ।
तुल्लि परे वकरान् पूर्वभ्रितस्यापि इर्नोदीर्घः । पदान्तस्य लोपः । भ्रुवस्वपरे पदा
न्तस्य इत्य ङः स्यात्, दादेर्ङकारस्य तु षः स्यात् ।

अथ हलन्त—शब्दानां रूपाणि ।

तत्र पुंल्लिङ्गशब्दरूपाणि ।

क-कारान्त सर्वशब्दः ।

शर्वशक् + स हलङ्गाप इति (२।३।१६) सुलोपः, पक्षे वाऽवसाने इति विकल्पेन कस्थाने ग, द्वित्वञ्च (१।२।५५) सर्वशग्, सर्वशक्त, सर्वशग्ग, सर्वशक् + औ सर्वशक्कौ, सर्वशक् + जम् सर्वशक्कः । सर्वशक् + ञम् सर्वशक्कम्, सर्वशक् + औ सर्वशक्कौ, सर्वशक् शस् सर्वशक्कः । सर्वशक् + टा (ञा) सर्वशक्का, सर्वशक् + श्याम् भय-स्तृतीय इति (१।२।५२) क स्थाने ग्-सर्वशग्भ्यां सर्वशक् + भिः (१।२।५२) क स्थाने ग्, सर्वशग्भिः । सर्वशक् + ङे सर्वशक्के, सर्वशग्भ्यां, सर्वशग्भ्यः । सर्वशक् + इति सर्वशक्कः, सर्वशग्भ्यां, सर्वशग्भ्यः । सर्वशक् + डस् सर्वशक्कः, सर्वशक् + औस् सर्वशक्कौ, सर्वशक् + ञाम् सर्वशक्काम् । सर्वशक् + ङि सर्वशक्कि, सर्वशक्कौ, सर्वशक् + सु इच्-कुर इति (१।१।३५) घत्वं सर्वशक्त्तु । सम्बोधने सर्वशक् प्रथमैक—वचन वत् । एवं अन्येऽपि ककारखकारायन्ताः ।

गोरक्ष् (गां रक्षतीति गो + रक्ष् + क्षिप्) शब्दः गोरक्ष् + स हल-ङ्गाप इति (२।३।१६) सुलोपः स्त्रीर्निजाद्योर्भङ्गि चेति (२।३।१०३) षन्तस्थितस्य क्ष इत्यस्यादिभूत ककारलोपः गोरक्ष् इति स्थिते षष्ठ इति (१।२।५१) य स्थाने ट्, गोरक्ष्, पक्षे वाऽवसाने इति (१।२।५५) टका-रस्य डकारे, द्वित्वे च क्षान्ते गोरक्ष्, गोरक्ष्, गोरक्ष्, गोरक्ष् + औ गोरक्षौ-गोरक्ष् + जम् गोरक्षः । गोरक्ष् + ञम् गोरक्षम्, गोरक्षौ, गोरक्षः ।

गोरक्ष् + टा गोरक्षा, गोरक्ष् + भवाम् स्त्रीर्नीति ककारलोपः, षष्ठ इति षकार स्थाने टकारः, भयस्तृतीय इति (१।२।१२) टकार स्थाने डकारः गोरड्भ्याम्, एवं गोरडिभः । गोरक्ष् + छे गोरक्षे, गोरड्भ्यां, गोरड्भ्यः । गोरक्ष् + छसि गोरक्षः, गोरड्भ्यां, गोरड्भ्यः । गोरक्ष् + छस् गोरक्षः, गोरक्ष् + चोस् गोरक्षोः, गोरक्ष् + चाम् गोरक्षाम् । गोरक्ष् छि गोरक्षि, गोरक्षोः गोरक्ष् + सु सुप्रद्वित इति (२।३।३) पदत्व ततः स्त्रीर्नीति ककार लोपः षष्ठ इति षकार स्थाने ट् गोरट् सु पक्षे नटाभ्यां से इति (१।२।६२) तुकि छते गोरट्त्सु । सम्बोधने गो-ट्, गोरड् इति प्रथमैक वचनवत् ।

काष्ठतक्ष् (काष्ठ + तक्ष् + क्विप्) शब्द प्रभृतीनां एवमेव रूपाणि, यथा काष्ठ + तक्ष् + सु काष्ठतट्, ड्, काष्ठतक्षो, काष्ठतक्षः । सिद्धान्तकौमुदी-मते तद्धि रद्धिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु स्त्रीः इति न प्रवर्तते षि लोपस्य स्थानिवद्भावात् । तस्मात् संयोगान्तलोपः । तथाहि गो + रक्ष् गिच, गोरक्षि + क्विप्, गिचो लोपः, गोरक्ष् इति शब्दः ततः सु घृणङ्याप इति सुलोपः अत्र स्त्रीर्नीत्यस्य प्रवृत्त्यभावात् संयोगान्तस्मेति (२।३।१०५) षकार-लोपः गोरक्, पक्षे गोरग्, गोरक्, गोरग् इति गोरक्षौ गोरक्षः । गोरक्षम्, गोरक्षौ, गोरक्षः । गोरक्ष्णा, गोरग्भ्याम्, गोरग्भिः । गोरक्षे, गोरग्भ्यां, गोरग्भ्यः । गोरक्षः, गोरग्भ्यां, गोरग्भ्यः । गोरक्षः, गोरक्षोः, गोरक्षाम् । गोरक्षि, गोरक्षोः गोरक्षु । सम्बोधने तु गोरक्ष् इति एवं तक्ष् + गिच् + क्विप् तक्, तग्, इत्यादि ।

पिपक्ष् (पच् + सन् पिपक्ष् + क्विप्) शब्दः—पिपक्ष् + सु हलङ्याप इति सुलोपः अत्र क्ष इत्यस्यादिभूतककारस्य षकारजातत्वाद्भिन्नरूपेणादि स्थितत्वाभावात् स्त्रीर्नीत्यस्य न प्रवृत्तिः, संयोगान्तस्य (२।३।१०४) तु प्रवृत्तिः ततोऽन्तस्थितस्य षकारस्य लोपे पिपक्, पक्षे वाटवसाने इति

पिपग्, पिपक्क, पिपग्ग, एवं अन्धत्र ख्यन्तगोरक्षवत् । एवं मांसपिप क्ष्
विवक्ष्, दिधक्ष् शब्दानां रूपाणि ।

लुङ् शब्दः लुङ् लुङो, लुङः । लुङ् लुङो लुङः । लुङा, लुङ्भ्यां,
लुङ्भिः । लुङ्, लुङ्भ्यां, लुङ्भ्यः । लुङः, लुङ्भ्यां, लुङ्भ्यः । लुङः
लुङोः लुङाम् । लुङि, लुङोः लुङ्सु पक्षे डगाभ्यामिति । (१।२।४६)
कु लुङ्क्ष् । सम्बोधने लुङ् । एवं लङ्, लृङ् प्रभृतयो डकारान्ताः ।

चकारान्त सुवाच् शब्दः (शोभना वाग्यस्य सः) सुवाच् + सु
हलङगाप इति सुलोपः, चोः क्वथित इति (२।३।११०) च स्थाने क्,
सुवाक् पक्षे वा०वसाने इति सुवाग्, सुवाक्क, सुवाग्ग सुवाचौ, सुवाचः ।
सुवाचं, सुवाचौ, सुवाचः । सुवाचा सुवाच् + भ्याम् चोः क्विति च स्थाने
क्, भय क्तृतीयः (१।१।५२) कस्थाने ग् सुवाग्भ्यां, सुवाग्भिः । सुवाचे,
सुवाग्भ्याम्, सुवाग्भ्यः । सुवाचः, सुवाग्भ्याम्, सुवाग्भ्यः । सुवाचः,
सुवाचोः, सुवाचाम् । सुवाचि, सुवाचोः, सुवान्तु (सुवाच् + सुप् चोः
क्विति चस्थाने क्, इच् कुर इति (२।४।३५) घत्वम्) सम्बोधने सुवाक् ।

प्राच् शब्दः (प्र + अच् + क्तिन्) * प्राच् + सु । हलङगाप इति
सुलोपः उगिदचोरिति (२।३।७६) नम्, संयोगान्तस्येति (२।३।६५)
चकारलोपः, कः क्तिन्तिस्तेति (२।३।६५) नकारस्थाने इ = प्राङ्,
प्राच् + चोः उगिदचोरितिनम् चुनाचुरिति (१।२।५६) नकारस्थाने
ञ् प्राचौ, प्राचः । प्राच् + अम् प्राचम् प्राच् + चोः प्राचौ, प्राच् +
शस् अचोऽतः प्राग्दोर्घश्चेति (२।३।१३१) अकारलोपः, पूर्व्वदोर्घश्च
प्राचः । प्राच् + टा अकारलोपः पूर्व्वदोर्घश्च प्राचा, प्राच् + भ्याम्

* प्र + अच् + क्तिन् क्वितिदामनुषङ्गस्येति, (३।३।७३) उपधा नकारलोपः प्र +
अच् अकः सवर्णे (१।१।२) इति दीर्घः प्राच् :

चोः कु इति (२।३।२३) चस्थाने क्, भयस्तृतीय इति (१।२।५२) कस्थाने ग्, प्राग्भ्याम्, प्राच् + भिः प्राग्भिः । प्राच् + डे अकारलोपः, पूर्वदोषः (२।३।२३) प्राचे, प्राग्भ्याम्, प्राग्भ्यः । प्राच् + डसि अकारलोपः पूर्वदोषः प्राचः, प्राग्भ्यां प्राग्भ्यः । प्राच् + डस् अकारलोपः पूर्वदोषः प्राचः, प्राच् + आस् अकारलोपः पूर्वदीर्घः प्राचोः, प्राच् + आम्, अलो, पू, दी, प्राचाम् । प्राच् + डि अ, लो, पू, दी, प्राचि, प्राच् + ओस् (पूर्ववत्) प्राचोः, प्राच् + सु चोः कु इति, च स्थाने क्, इच् कुर इति (२।२।३५) वत्त्वं प्राच् । सम्बोधने प्राड्,

देवद्राच् (देव + अच् + क्तिन्) शब्दः *

देवद्राच् + सु षलङ्गाप इति सुलोपः उगिदचोरितिनुम् संशोमान्तस्येति चलोपः कः क्तिन्तस्येति नकारस्थाने ऊ् देवद्राड्, देवद्राञ्चौ, देवद्राच्चः । देवद्राश्चम्, देवद्राञ्चौ (प्राच्वत्) देवद्राच् + अस् अचोऽतः प्राग्दीर्घश्चेति अकारलोपः ततोनिमित्तस्यापाये नैमित्तिकस्यापाय इति यकारस्य अपायः, पूर्ववर्तिन इकारस्य दीर्घः देवद्रोचः । देवद्राच् (पूर्ववत् अकारलोपः इकारदीर्घः देवद्रोचा, देवद्राग्भ्याम्, देवद्राग्भिः (प्राग्वत्) । देवद्राच् + डे (अलो इ—दीर्घः) देवद्रोचै, देवद्राग्भां, देवद्राग्भ्यः । देवद्राच् + डसि (अ, लो, इ, दी,) देवद्रोचः, देवद्राग्भ्यां देवद्राग्भ्यः । देवद्राच् + डस् (अ, लो, इ, दी,) देवद्रोचः, देवद्राच् + आस्, अ, लो, इ, दी, देवद्रोचोः, देवद्राच् + आम् (अ, लो, इ, दी,) देवद्रोचाम् । देवद्राच् + डि (अ, लो, इ, दी) देवद्रोचि, देवद्रोचोः, (पूर्ववत्) देवद्राच् (प्राच्वत्) । सम्बोधने देवद्राड् ।

* अग्निदिनागिति नकार लोपः, विश्वदेव भवन्नास्मानिति (१।३।२३) टिस्थाने अटि, देवद्रि + अच् इकीयत्वतीति (१।२।१२) इकार स्थाने य, देवद्राच् ।

प्रत्यच् (प्रति+अच्+क्विन्) शब्दः प्रत्यङ्; प्रत्यञ्चै, प्रत्यञ्चः । प्रत्य-
 षम्, प्रत्यञ्चौ प्राच्वत् । शसादौ देवद्राच्वत् । एवं दध्यच् शब्दोऽपि ।
 विश्वद्राच् (विश्वक्+अच्+क्विन्, विश्वग्देवेति टि स्थाने अद्रि इकोयण-
 चीति इकार स्थाने य) शब्दः विश्वद्राङ्, विश्वद्राञ्चौ विश्वद्राञ्चः । इत्यादि
 देवद्राच्वन् एवं तद्राच्, यद्राच्, क्रद्राच्, भवद्राच् अन्यद्राच् (तन्+
 अच्+क्विन्, यत्+अच्+क्विन्, किम्+अच्+क्विन्, भवन्+अच्+क्विन्
 अन्य+अच्+क्विन्) प्रभृतयः । अदम्पूर्वस्य क्विन्न्तस्याञ्चनेखत्वारि
 रूपाणि भवन्ति । अमुमुयच्, अदमुयच्, अदद्राच्, अमुद्राच् (२३ १३४)
 सूत्रं दृश्यताम् । एषां रूपाणि यथा—

अमुमुयङ् अमुमुयञ्चौ, अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्चं अमुमुयञ्चौ, अमु-
 मुयङ् । अममूर्इचा, अममुयग्भ्रां, अममुयग्भिः । अममूर्इचे, अमु-
 मुयग्भ्रां, अममुयग्भ्यः । अममूर्इचः, अममुयग्भ्रां, अममुयाग्भ्राः ।
 अममूर्इचः, अममूर्इचोः, अममूर्इचाम् । अममूर्इचि अममूर्इचोः,
 अममुयञ्चु । एवं अदमुयच् इत्यस्यापि । अदद्राच्, अमुद्राच् इत्येतयोस्तु
 देवद्राच्वत् रूपाणि । सध्राच् (सह+अच्+क्विन्, सह समोः सधि
 समी (२।१।१३५) सह स्थाने सधि इकोयणचीति इकार स्थाने य)
 शब्दः देवद्राच्वत् । सञ्चिच् (सम+अच्+क्विन्, (२।०।१३५) सम स्थाने
 समि आदेशः, इकार स्थाने य) शब्दः प्रत्यच् शब्दवत् ।

तिर्य्यच् (तिरस्+अच्+क्विन् तिरसतिर्य्यञ्चौपि (२।३।१३६) इति
 तिरस स्थाने तिरि आदेशः, इकार स्थाने य) शब्दः । तिर्य्यङ्, तिर्य्यञ्चौ,
 तिर्य्यञ्चः । तिर्य्यञ्चम् तिर्य्यञ्चौ (प्राच्वत्) शसि अकार लीपे 'तिरि आदेशा-
 भावात् तिरञ्चः इति रूपं एवं सर्वं चाजादौ सुपि । टादौ तिरञ्चा, तिर्य्य-
 ग्भ्रां तिर्य्यग्भिः । तिरञ्चे, तिर्य्यग्भ्रां तिर्य्यग्भ्यः । तिरञ्चः, तिर्य्यग्भ्रान्,
 तिर्य्यग्भ्यः । तिरञ्चः, तिरञ्चोः, तिरञ्चाम् । तिरञ्चि, तिरञ्चोः, तिर्य्यञ्चु ।

उदच् (उन् + उच् + क्तिन्) शब्दः—उदङ्, उदञ्चैः उदञ्चः । उदञ्चम् उदञ्चौ, उदच् + शस् उदङ्गन् (१।१३२) इति व्यकारस्थाने ईकारो उदच् + शम् उदीचः एवं सर्वत्राजादौ सुपि व्यकार स्थाने ईकार भवति । उदीचा उदग्भ्याम्, उदग्भिः । उदीचे, उदग्भ्यां, उदग्भ्यः । उदीचः, उदग्भ्यां उदग्भ्यः । उदीचः, उदीचोः, उदीचाम् । उदीचि उदीचोः, उदच् ।

नाञ्चेः पूजायां (३।१।७६) इति पूजार्थे व्यञ्चेः क्तिन्न्तस्य न लोपाभावान् व्यचोऽतः (१।१३१) इति सूत्रस्य न प्राप्तान्तञ्च रूपाणि यथा । प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः । प्राञ्चं, प्राञ्चौ (पाचवत्) ; प्राञ्चः । प्राञ्चा, प्राञ्च + भ्याम् संयोगान्तस्येति (२।१।१०५) चलोपः, क्तः क्तिन्न्तस्येति (२।३।६५), न स्थाने ङ् प्राङ्भ्यां, एवं प्राङ्भिः । प्राञ्चे, प्राङ्भ्यां प्राङ्भ्यः । प्राञ्चः प्राङ्भ्यां, प्राङ्भ्यः । प्राञ्चः, प्राञ्चोः, प्राञ्चाम् । प्राञ्चि प्राञ्चोः, प्राञ्च + सु संयोगान्तस्येति चलोपः, क्तः क्तिन्न्तस्येति न स्थाने ङ् तत इत्याभ्यां) कुटुशरंति (१।२।४६) इकारात् 'कु' आगमः, इचकुर इति (१।३।३५) 'सु' इत्यस्य सकारस्य घत्वं प्राङ्ङ्, पक्षे 'कु' आगमभावात् प्राङ्ङ् एव पूजार्थे प्रथङ् आदयः ।

क्रुच् (क्रुच् धातु + क्तिन्) शब्दः क्रुच् - च वलङ्गाप इति सुलोपः, संयोगान्तस्येति चकारलोपः, क्तः क्तिन्न्तस्येति न स्थाने ङ् क्रुङ्, क्रुच् + चो क्रुचौ, क्रुच् + जश् क्रुजः । क्रुच् + अम् क्रुचम्, क्रुच् + चो क्रुचौ, क्रुच् + शस् क्रुचः । क्रुच् + टा क्रुचा, क्रुच् + भ्याम्, संयोगान्तस्येति चकार लोपः क्तः क्तिन्न्तस्येति न स्थाने ङ् क्रुङ्भ्याम्, एवं क्रुच् + भिः क्रुङ्भिः । क्रुच् + उं क्रुचे, क्रुच् + भ्याम्, क्रुङ्भवाम्, क्रुच् + भ्यम् क्रुङ्भ्यः । क्रुच् + षिम् क्रुचः, क्रुङ्भ्याम्, क्रुङ्भ्यः । क्रुच् + ङ्स् क्रुचः ; क्रुच् + चोम् क्रुचोः, क्रुच् + चाम् क्रुचाम् । क्रुच् + चि, क्रुचि, क्रुचोः,

क्रुञ्च् + सुप् मयोगान्तस्येति चकारलोपः, कः क्लिनन्तस्येति न स्थाने
 ङ क्रुङ्स, पक्षे चकारलोपः, न स्थाने ङ तत ङणाभ्यां वा कुट्ट
 इति । १ । २ । ४६ । कु आगमः, सुपः सकारस्य षत्वं क्रुङ्सु ।

पयोमुच् शब्दः ।

पयोमुच् + स, हलञ्याप इति सु लोपः, चो. कु इति (२ । ३ ।
 । १३४) च स्थाने क्, पक्षे वाऽवसाने इति (१ । २ । ६६) विकल्पेन
 क स्थाने ग्, पक्षे द्वित्वञ्च पयोसुक, पयोमुष्, पयोमुच् + औ पयो
 मुर्चा, पयोमुच् + जस् पयोमुचः । पयोमुच् + अम् पयोमुचम्, औट्-
 पयोमुर्चा, पयोमुच + शस् पयोमुचः । पयोमुच । टा पयोमुन्ता,
 पयोमुच् । भ्याम्, भयस्तृतीय इति (१ । २ । ५२) च स्थाने ग्,
 पयोमुग्भ्याम्, एवं पयोमुच् + भिः पयोमुग्भिः । पयोमुचे, पयोमुग्भां
 पयोमुग्भाः । पयोमुचः पयोमुग्भां, पयोमुग्भाः । पयोमुच
 पयोमुचाः पयोमुचाम् । पयोमुचि, पयोमुचा पयोमुच् । सुप्
 चोः कु इति च स्थाने क् इचकुर इति सोः षत्व पयोमुचु, सञ्चीप्रने
 पयोमुक् पयोमुग् इत्यादि ।

एवं जलमुच् प्रभृतयः ।

सुहृच् (स + व्रश् + क्षिप् भ्रस्त्रिग्रहीत्यादिना यण

इक् (१०६।३।३) शब्दः ।

सुहृच् + सु, हलञ्याप इति सुलोपः व्रश् भ्रस्ज (१११।३।२)
 इति च स्थाने ष सुहृस्प् इति स्थिते, स्कीर्णीति सकारलोपः
 सुहृप् इति स्थिते षट् इति (५१।२।१) षकार स्थाने टकारः सुहृट्,
 सुहृच् + औ सुहृचौ, सुहृच् + जस् सुहृचः । अम्—सुहृचम्, औट्-
 सुहृचौ, शस्—सुहृचः । टा—सुहृचा, भ्याम्—सुहृद्भ्याम् (सुहृच् +
 भ्याम् चकार स्थाने षत्वं, सकार लोपः पस्थाने टत्वं, ततोभय
 स्तृतीय इति ट स्थाने ङकारः) एव भिस सुहृद्भिः । ङ सुहृच्

भ्याम्—सुवृड्भ्याम्, भ्यस्—सुवृड्भ्यः । डसि—सुवृश्चः, भ्याम्—सुवृड्भ्याम्
 भ्यस्—सुवृड्भ्यः । डस्—सुवृश्चः, ओस्—सुवृश्चोः, आम्—सुवृश्चाम् ।
 डि—सुवृश्चि, ओम्—सुवृश्चोः, सप्—सुवृट्सु (चकारस्य षत्वम्, सकार
 लोपः, षस्थाने ट । पक्षे सुवृट्सु (६२।२।२) । सम्बोधने सुवृट्
 सुवृश्चो, सुवृश्चः । एवं वृक्षवृश्च्, मूलवृश्च् प्रभृतयः ।

अच् (स्वरार्थकः) शब्दस्य तु ।

अच्, अचौ, अचः । अचम्, अचौ, अचः । अचा, अज्भ्याम्
 अजभिः । अचे, अज्भ्यां, अज्भ्यः । अचः, अज्भ्यां, अज्भ्यः । अचः
 अचोः, अचाम् । अचि, अचोः, अच्सु । शचाभ्यामधातोरिति ।
 वार्त्तिकान्तु अचश्चु इत्यादि । शिष्टप्रयोगत एवाऽस्य रूपानि
 दर्शितानि ।

ककारान्तः शब्दप्राक्शब्दः ।

शब्दप्राक् + सु, ङलङ्वाप इति सुलोपः प्रथमसज्ज् इति कस्य षत्वम् ।
 षट् इति (५१।२।१) षस्य टत्वम्, शब्दप्राट्, शब्दप्राक् + चो कःशो
 वा सुवचोति (११।२।२) विकल्पेन कस्य शत्वे शब्दप्राशौ, शब्द
 प्राक्षौ च, शब्दप्राक् + जस् शब्दप्राक्, शब्दप्राशश्च । शब्दप्राक्
 अम् शब्दप्राक्, शब्दप्राशम् शब्दप्राक् + प्रौट्, शब्दप्राक्षौ, शब्द
 प्राशौ, शब्दप्राक् + शस्, शब्दप्राक्, शब्द प्राशः । शब्दप्राक् + टा
 शब्दप्राक्षा, शब्दप्राशा, शब्दप्राक् + भ्याम् कस्य षत्वम् षस्य च टत्वम्
 ततः भयस्तृतीय इति (५२।२।१) ट स्थाने इकारे कृते शब्द
 प्राड्भ्याम् एवं भिसि शब्दप्राड्भिः । डे- शब्दप्राक्, शब्दप्राशे, भ्याम्
 शब्दप्राड्भ्याम्, भ्यस्—शब्दप्राड्भ्यः । डसि—शब्दप्राक्, शब्दप्राशः,
 शब्दप्राड्भ्याम्, शब्दप्राड्भ्यः । डस्—शब्दप्राक्, शब्दप्राशः, ओस्—
 शब्दप्राक्षोः, शब्दप्राशोः, आम्—शब्दप्राक्षाम्, शब्दप्राशाम् । डि—
 शब्दप्राक्षि शब्दप्राशि, शब्दप्राक्षोः, शब्दप्राशोः, शब्दप्राट्सु,
 शब्दप्राट्सु (सुवृश्चत्) ।

एवमन्त्रं ऽपि प्राङ्प्रभृतिश्चकारान्ताः ।

जकारान्तः-युज् (युज् + क्तिन्) शब्दः ।

युज् + सु हलङ्गाप इति सुलोपः युजेरसमासे इति (७०।३।२) इति नुम्, संयोगान्तस्येति जकार लोपः, युन् इति स्थिते कः क्तिन्-न्तस्येति (८५।०।२) न स्थाने ङ युङ्, युज् + औ युजेरेति नुम् चुनाचुः इति (५८।२।१) न स्थाने ज युञ्जी, एवं जस युञ्जः । अम्— युञ्जं, औट्- युञ्जी, शस् युजः । टा-युजा, भ्याम्-युग्भ्याम् (युज्-भ्याम्-चाः क्तिनि (११४।३।२) च स्थाने ग् एवं भिस-युग्भिः । ङ-युजे, युग्भ्याम्, युग्भ्यः । ङमि-युजः, युग्भ्याम्, युग्भ्यः । ङस् युज्, युजो युजाम् । ङि युजि, युजोः, युञ्चु (युज्+सुप् चाः क्तिनि ज स्थाने ग्, खरि प्रथम इति (५४।२।१) ग् स्थाने क्, इच् कुर इति (३५।३।१) पत्व) । सम्बोधने युङ्, युञ्जी, युञ्जः ।

सुयुज् शब्दस्य-तु समासे नुमागमाभावात् । कः क्तिन्तस्येति जस्य कत्वे - सुयुक्, सुयुग, सुयुजोः, सुयुजः । सुयुजम, सुयुजौ, सुयुजः । सुयुजाः, सुयुग्भ्याम्, सुयुग्भिः । सुयुजे, सुयुग्भ्याम्, सुयुग्भ्यः । सुयुजः, सुयुग्भ्याम्, सुयुग्भ्यः । सुयुज', सुयुजोः, सुयुजाम् । सुयुजि, सुयुजोः, सुयुञ्चु । सम्बोधने सुयुक्, सुयुजौ, सुयुजः । एवं अश्वयुज् प्रभृतयः ।

हुतभुजः हविर्भुजः प्रभृतिशब्दानामपि अश्वयुजशब्दवत् रूपाणि भवन्ति । राज् शब्दस्य तु ब्रह्म भ्रसृजेति सूत्रेण जकारस्य पत्वे -सुवृहत्-वत् रूपाणि यथा -

राट्, राड्, राह्, राड्ङ, राजौ, राजः । राजं, राजौ, राजः । राजा, राड्भ्याम्, राड्भिः । राजे, राड्भ्याम्, राड्भ्यः । राजः, राड्भ्याम्, राड्भ्यः । राजः, राजोः, राजाम् । राजि, राजोः, राट्सु, राटत्सु । सम्बोधने—राट्, राड्, राह्, राड्ङ, राजौ, राजः । एवं सम्वाज्प्रभृतयः । विश्वराज् शब्दस्य विश्वस्य वसुराटोः (४४।२।४) ।

इति सूत्रेण राट् परं दीर्घत्वे विश्वाराट् विश्वाराड्, इत्यादि,
विश्वराजौ, विश्वराजः । विश्वराजं, विश्वराजौ, विश्वराजः ।
विश्वराजा विश्वाराड्भ्याम्, विश्वाराड्भिः । विश्वराजे, विश्वा-
राड्भ्याम्, विश्वाराड्भ्यः । विश्वराजे, विश्वाराड्भ्याम्, विश्वा-
राड्भ्यः । विश्वराजः, विश्वराजोः विश्वराजाम् । विश्वराजि,
विश्वराजोः, विश्वाराट्सु, विश्वाराट्सु ।

परिब्राज् (परित्यज्य सर्व्वं ब्रजति परि+ब्रज+क्विप्, दीर्घश्च,
सन्नासी तदर्थः) शब्दस्य ब्रथभ्रमजेति सूत्रेण पदान्ते जकारस्य
पत्वे = परिब्राट्, परिब्राजौ, परिब्राजः इति विश्वराजवत् रूपाणि ।
विभ्राज् शब्दस्य—विभ्राट्, विभ्राजौ, विभ्राजः । विभ्राड्भ्याम्,
विभ्राड्भ्यः, विभ्राट्सु, विभ्राट्सु । इत्यादि रूपाणि । राजि
माहचर्यात् टुभ्राजृ दीप्ती इति फणादिरेव गृह्यते, यस्तु एजू,
भ्रेजू, भ्राजू दीप्ती इति तस्य कुत्वमेवेति सिद्धान्तकीमुदी वचनात्
फणादेरन्यत्र विभ्राक्, विभ्राजौ, विभ्राजः । विभ्राजं, विभ्राजौ,
विभ्राजः । विभ्राजा, विभ्राग्भ्यां, विभ्राग्भिः । विभ्राजे, विभ्राग्भ्यां,
विभ्राग्भ्यः । विभ्राजः, विभ्राग्भ्याम्, विभ्राग्भ्यः । विभ्राजः,
विभ्राजोः, विभ्राजाम् । विभ्राजि, विभ्राजोः, विभ्राज् इति
रूपाणि ।

राजसृज् शब्दस्य ब्रथभ्रमजेति सूत्रेण पदान्ते जकारस्य
पत्वे राजसृट्, राजसृजौ, राजसृजः । राजसृजं, राजसृजौ, राज
सृजः । राजसृजा, राजसृड्भ्यां, राजसृड्भिः । इत्यादि राज् शब्द
वत् रूपाणि एवमनीऽपि तनुसृजप्रभृतयः स्रजस्ताः शब्दा विश्वसृज
शब्दस्य तु पद्मनाभमते 'न विश्वसृजः' इति वार्त्तिकवत्तात् ब्रथ
भ्रमजेति सूत्रस्याप्राप्ती 'चोः कनितः' इत्यनेन कुत्वे—विश्वसृक्,
विश्वसृजौ, विश्वसृजः । विश्वसृग्भ्यां, विश्वसृक्, इत्येव प्रकाराण्येव
रूपाणि भवन्ति । मतमेतच्च विधाता विश्वसृग्विधिरित्यनेनाऽभर-

मिहस्याप्यनुमादितामिति प्रतीयते । सिद्धान्तकौमुदीकारमते विश्वसृज शब्दस्य पदान्ते जकारस्य षत्वमेव भवति । ततश्च विश्व-सृष्ट, विश्वसृजौ, विश्वसृजः । विश्वसृडभ्याम्, विश्वसृड्भिः, विश्व-सृष्टसु, विश्वसृष्टत्सु इत्वेवं प्रकाराण्येव रूपाणि भवन्ति । तथाहि इह यजि सृजोः कुत्वं न, विश्वसृडादौतु - न सृज दृशोः इति सूत्रे रज्जुसृडभ्यामिति भाष्यप्रयोगात् । यद्वा ब्रथादिसूत्रे सृजि युज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः । क्लीवस्यासृज्शब्दस्य तु कुत्वं सृजः, क्लिनः विधानादिति सिद्धान्तकौमुदो । विधाता विश्वसृग्-विधिरिति अमरपाठस्तु सपद्ममतं समर्थयति । रज्जुसृड्भ्या-मिति भाष्यप्रयोगस्तु विश्वसृजि षत्वं न समर्थयति, यतो वार्त्ति-केन विश्वसृजि एव षत्वं निषिद्धं, रज्जुसृजि तु षत्वं न कोऽपि पिवाद इति सुधोभिर्विभाव्यम् ।

देवेज् (देवं यजते इति क्लिप् साचोयण इक्) शब्दस्य ब्रश् भ्रसृजेत्यादिना पदान्ते जकारस्य षत्वे - देवेट्, देवेजौ, देवेजः । देवेड्भ्यां, देवेट्सु, देवेटत्सु । इत्यादि राजवत् रूपाणि । एवमनेऽपि रामेज् प्रभृतयः ।

ऋत्विज् (ऋतौ यैजतीति ऋतु + यज् क्लिप्, साचो यण इक्) शब्दस्य तु-ऋत्विक् दध्यक् इति निपातसूत्रेण ब्रषेति सूत्रोक्तस्य षत्वस्यापवादेन कुत्वविधानात् ।

ऋत्विक्, ऋत्विग्, ऋत्विजौ, ऋत्विजः । ऋत्विजं ऋत्विजौ, ऋत्विजः । ऋत्विजा, ऋत्विग्भ्यां, ऋत्विग्भिः । ऋत्विजे, ऋत्विग्भ्यां ऋत्विग्भ्यः । ऋत्विजः, ऋत्विजोः, ऋत्विजाम् । ऋत्विजि, ऋत्विजोः ऋत्विजु । सम्बोधने ऋत्विक्, ऋत्विग्, ऋत्विजौ, ऋत्विज इति । एवं दध्यज् शब्दस्य रूपाणि ।

सृन्ज् शब्दः (क्लिवन्तः)

सृन्ज् + सुः हलच्चाप इति सुस्त्रीपः, संयोगान्तस्वेति जकार-

लोपः खन्, खन्ज । औ चुनाचुः इति (५६।२।१) न स्थाने ज खञ्चौ ।
 एवं खन्ज् + जस् खञ्जः । अम्—खञ्जम्, औ...खञ्चौ, शस्—खञ्जः ।
 टा—खञ्जा, भ्याम्—(संयोगान्तलोपः) खन्भ्याम्, एवं खन्भिः ।
 खञ्जे, खन्भ्यां, खन्भ्यः । खञ्जः खन्भ्यां, खन्भ्यः । खञ्जः,
 खञ्जोः खन्जाम् । खञ्जि, खञ्जोः खन्सु, खन्तुसु ।

भृस्ज् (भृञ्जतीति भ्रस्ज् + क्तिप्, भ्रस्जि, ग्रहीतादिना
 साचीयण इक्, पाचकोऽर्थः) शब्दः ।

भृस्ज् + सु, हलव्याप इति सुलोपः स्कोर्णीति मकारलोपः,
 ब्रश् भ्रसजेतानेन जस्य षतुः भृष् इति स्थिते षट् इतानेन (५१।२।१)
 षकारस्य टकारः भृट्, भृस्ज् + औ भृस्जौ, भृस्ज् + जस् भृस्जः ।
 भृस्ज् + अम् भृसजम्, भृस्ज् + औट् भृस्जौ, शस्—भृस्जः । टा—
 भृसजा भ्याम्—भृड्भ्याम् भिस्भृड्भिः । डे—भृसजे, भ्याम्—भृड्-
 भ्याम् भिस्—भ्रास् भृड्भ्यः । डसि—भृसजः, भृड्भ्याम्, भृड्भ्यः ।
 डम्—भृसजः, औस् भृसजोः भ्रास—भृसजाम् । डि—भृसजि, औस्—
 भृसजोः सुप् भृट् सु, भृट्त्म् । सम्बोधने भृट् भृसजौ, भृसजः । एवं
 मांस भृसज प्रभृतयः ।

मस्ज् (मस्ज् + क्तिप्) शब्दस्य—

मसज् + सु हलव्याप इति सुलोपः स्कोर्णीति मलोपः चोः क्तिप्
 कुतुं मक् मग् मक्क, मग्ग, मसजौ मसजः । मसजं मसजौ
 मसजः । मसजा, मग्भ्यां, मग्भिः । सुप् मसु इतेषां प्रकाराणि
 रूपाणि भवन्ति । एवं जलमसज शोघ्रमसज प्रभृतीनाम् ।

ऊर्ज् + सु, हलव्याप इति सुलोपः चोः क्तिप् ज स्थाने ग-
 वावसाने इति ग स्थाने क ऊर्क, ऊर्ग, ऊर्ज् + औ ऊर्जौ, ऊर्ज् +
 जस् ऊर्जः । ऊर्जम्, ऊर्जौ, ऊर्जः । ऊर्जा ऊर्ग्भ्यां, ऊर्ग्भिः ।
 ऊर्जे, ऊर्ग्भ्यां, ऊर्ग्भ्यः । ऊर्जः ऊर्ग्भ्यां, ऊर्ग्भ्यः । ऊर्जः

ऊर्जाः, ऊर्जाम् । ऊर्जा, ऊर्जाः, ऊर्जम् । सम्बोधने ऊर्जा, ऊर्जा,
ऊर्जाः, ऊर्जाः ।

टान्तः षट् शब्दः (संख्यावाचकः बहुवचनान्तः) षट् + जस्
डतिष्णान्त संख्याभोग्लुक् (२८।३।२) इति जसीलुक् षट् । एवं शसि
षट् । भिसि षड्भिः भयस्त्वृतीय इति (५२।२।१) टस्थाने ड । तथा
षड्भ्यः । षड्भ्यः । आम् -षष्णाम् आमीनामिति आमीस्थाने
नाम् (३५।३।२) ततश्च षष्णवति षष्णगरि षष्णामिति ट् स्थाने ष ।
मप् षट्त्सु, षट्सु ।

णान्तः - सुगण् शब्दः (सुगणयतीति क्तिप्)

सुगण् + सु हलङ्यापो इति सुलोपः सुगण्, औ सुगणौ जस्-
सुगणः । अम् सुगणम्-औट्-सुगणौ शस्-सुगणः । टा-सुगणा,
भाम्-सुगणभ्याम् भिसु सुगणभि । डे-सुगणे, भागं-सुगण-
भ्याम्, भास्-सुगणभ्यः । डस् सुगणः, औस्-सुगणौः, आम् सुग-
णाम् । डि-सुगणि, औस सुगणोः सुप्-सुगणसु पक्षेडणाभ्यामिति
टुकागमः सुगणट्सु मिदान्तकौमुदी मते सु गणह्सु इत्यपि
भवति ।

तकारान्तः भूभृत् (भू + भृ + क्तिप्, तुकागमः) शब्दः ।

भूभृत् + सु हलङ्याप इति सुलोपः, भूभृत्, भूभृत् + औ भूभृती,
भूभृत् + जस् भूभृतः । भूभृत् + अम् भूभृतम्, भूभृत् + औट् + भूभृती,
भूभृत् + शस् भूभृतः । टा-भूभृता, भ्याम्-भूभृद्भ्याम् (कयस्त्वृतीय
इति त स्थाने द्), एवं भूभृद्भिः । डे भूभृते, भूभृद्भ्याम्,
भूभृद्भ्यः । डसि-भूभृतः, भूभृद्भ्याम्, भूभृद्भ्यः । डस्-भूभृतः
भूभृताः, भूभृताम् । डि-भूभृति, भूभृताः, भूभृत्सु । सम्बोधने
भूभृत्, भूभृती, भूभृतः ।

भवत् (भू + शब्द) शब्दः ।

भवत्-सु हलङ्याप इति सुलोपः उगिदचोरिति (७६।३।२)

नुमागमः संयोगान्तस्येति तलोपः भवन्, भवत् + औ उगिदचो
रिति नुम् भवन्ती, भवत् + जस् उगिदचोरिति नुम् भवन्तः । एवं
भवत् + अम् भवन्तम् भवत् + औट् भवन्ती शशादी भूभृत्वत् भवत्
+ शस भवतः । टा—भवता, भगाम्—भवद्भगाम्, भिस्—भवद्भिः ।
भवते, भवद्भगां, भवद्भगः । भवतः, भवद्भगां, भवद्भगः । भवतः, भवतोः,
भवताम् । भवति, भवतोः भवत्सु । सम्बोधने न सम्बुद्धावित्येवेति
दीर्घाभावात् भवन्, भवन्ती, भवन्तः । एवं धावत् (धाव + शट्),
गच्छत् (गम + शट्), कुर्वत् (कृ + शट्), वहत, (वह +
शट्), पुषत्, (पुष + शट्), पिवत् (पा + शट्), प्रभतयः सर्वे
शट् प्रत्ययान्तशब्दाः । ततश्च करिष्यत् (कृ + लृट्, स्यट्)
शब्दस्य करिष्यन्, करिष्यन्ती, करिष्यन्तः । करिष्यन्तं, करिष्यन्ती,
करिष्यत् । करिष्यता इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । एवं भविष्यत्
गमिष्यत्, हनिष्यत् प्रभतीनां रूपाणि ।

ददत् (दा + शट्), दधत् (धा + शट्), यच्चत् (यच्च + शट्),
जायत् (जाय + शट्), दरिद्रत् (दारिद्रा + शट्), चकासत्
(चकासृ + शट्) प्रभृतीनां तु शट्प्रत्ययान्ताभ्यस्तानां नाभ्यस्ता-
च्छतुरिति (७८ । ३ । २) नुमागमाभावात् भूभृत् शब्दवत् रूपाणि
ददत् ददती, ददतः । ददतं, ददती, ददतः । ददता, ददद्भ्यां
ददद्भिः । ददते, ददद्भ्याम् ददद्भ्याः । ददतः ददद्भ्याम्
ददद्भ्याः । ददतः, ददतीः, ददताम् । ददति, ददतीः, ददतसु
सम्बोधने ददत् ददती ददतः ।

भवत् (भा + षवत्) शब्दस्य तु—

भवत् + सु हलश्चाप इति सुलोपः उगिदचोरिति नुम् सावत्स
सन्तस्येति (८३ । ३ । २) उपधादीर्घः संयोगान्तस्येति तलोपः
भवान्, औ प्रभृतिषु तु शट्प्रत्ययान्तभवत्शब्दवत् भवन्ती
भवन्तः । भवन्तं भवन्ती भवतः । इत्यादि सम्बोधने तु असम्बुद्धौ
सौपरि दीर्घस्य विधानात् न दीर्घः हे भवन् भवद्भगवदधवताम् इति

(२३।३) विकल्पेन वन स्थाने उसि कृते-हे भोः, भवन्ती, भवन्तः ।
अत्रभवत्, तत्रभवत्शब्दयोरप्येवं । तथा भगवत्, अघवत्शब्दयो-
रपि । भगवान्, भगवन्ती, भगवन्तः । भगवन्तं, भगवन्ती, भगवतः ।
इतरादि सम्बोधने—भगवन्, भयोः, भगवन्ती, भगवन्तः । अघवान्
अघवन्ती, अघवन्तः । इत्यादि सम्बोधने—अघवन् अघोः
अघवन्ती, अघवन्तः ।

धीमत् (धीर्वृद्धिः विद्यतेऽस्य धी + मतुप्) शब्दः ।

धीमत् । सु हलञ्चयापः इति सुलोपः, सावत्वमन्तस्येति उपधादीर्घः,
उगिदचौरिति नुम्, संयोगान्तस्येति तलोपः धीमान्, धीमन्ती,
धीमन्तः । धीमन्तम्, धीमन्ती, धीमतः । धीमता, धीमद्भ्रां,
धीमद्भिः । इत्यादि सम्बोधने—धीमन्, धीमन्ती, धीमन्तः । तथा
वुडिमत्, रूपवत्, आयुषत्, गोमत्, प्रभृतीनां मतुप्प्रत्ययान्तशब्दा
नामेवमेवरूपाणि । गोमन्तमिच्छति, गोमानिवाचरतीति क्वञ्,
ततः क्विप गोमत् इति शब्दस्यापि गोमान्, गोमन्ती, गोमन्त इत्येवं
धीमत्, शब्दवत्रूपाणि भवन्ति, सिद्धान्तकौमुदीमते अधातो
रिन्धनेन अधातुपूर्वस्यापि ग्रहणं तथाहि अधातोरिति अधातु
पूर्वस्यापि नुमर्थमिति सिद्धान्तकौमुदी ।

गतवत्, कृतवत्, प्रभृतीनां क्त्वतुप्रत्ययान्तानामपि धीमत्
शब्दवत्रूपाणि गतवान्, गतवन्ती, गतवन्तः । इतु प्रत्ययान्ताना
मप्येवम् ।

महत् शब्दः * ।

महत् + सु हलञ्चयाप इति सुलोपः उगिदचौरिति नुम्, सान्त महती-

* वर्तमाने प्रत्ययद्वयं हजनश्चद्वयवर्धेति । वार्तिकम्—वर्तमाने एते (एवत्, महत्,
महन, जगत्) निपात्यन्ते, अद्वय एषां कार्यं स्यात् । अद्वयत् कार्थ्येण तुमागमादिकम् ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ।

दीर्घीः (८३।३।२)संयोगान्तस्वेति तलोपः महान्, महत् + औ उगि-
दचौरिति लुम्, सान्तमहतोरिति दीर्घः, महान्ती, महत्, जस—महान्तः
लुम् दीर्घः। एवं अम् औटोः—महान्तं, महान्ती, शसादौ,—तु धीमत्
शब्दवत् महतः। महता, महद्भागम्, महद्भिः। इत्यादि

सम्बोधने कवचने दीर्घाभावात् सम्बोधने, महन्, + महान्ती,
महान्तः।

पृषत् शब्दः।

पृषन्, पृषन्ती, पृषन्तः। पृषन्तं, पृषन्ती, पृषतः। पृषता इत्यादि
शसादौ—धीमत्त्वत्।

वृहत् शब्दः।

वृहन्, वृहन्ती, वृहन्तः। वृहन्तम्, वृहन्ती, वृहतः इत्यादि।

यकारान्तः-अग्निमथ् शब्द *।

अग्निमथ् + सु हलञ्चोप इति सुलोपः, खरि प्रथम इति थ् स्थाने
त् अग्निसत्, वाऽवसाने इति त् स्थाने विकल्पेन दकारोऽपि भवति
अग्निमद्, औ—अग्निमथी, जस्-अग्निमथः। अम्—अग्निमथम्,
औट्—अग्निमथी, शस्—अग्निमथः। टा-अग्निमथा, भ्याम्-अग्निम-
मङ्गाम् (भयस्मृतीय इति थ् स्थाने द्) एवं भिस्-अग्निमथिः।
ऊयादौ—अग्निमथे, अग्निमङ्गाम्, अग्निमङ्गाः। अग्निमथः, अग्नि-
मङ्गाम्, अग्निमङ्गाः। अग्निमथः, अग्निमथीः, अग्नि-
मथाम्। अग्निमथिः, अग्निमथीः, अग्निमत्सु (अग्निमथ् + सुप्
खरि प्रथम इति थ् स्थाने त्) सम्बोधने-अग्निसत्, अग्निमद्, अग्नि-
मथी, अग्निमथः।

† मसन्नुच्चाविवेक ।

* 'अग्नि' नधाति अपि + मथ + क्विप् ।

एवं शशिमथ्, दधिमथ्, समुद्रमथ् प्रभृतयस्वकारान्तशब्दाः ।

दकारान्तः सुपादशब्दः † ।

सुपाद् + सु, इत्यध्याप इति सुलोपः, खरि प्रथम इति द स्थाने त् सुपात्, पत्ने सुपाद्, श्री—सुपादौ, जस्-सुपादः । अम्—सुपादं, श्रीट्—सुपादौ, शस—सुपदः (सुपाद् + शस, पादः पत् (१२२।१।२) पाद् इत्यस्य स्थाने पत्) । टा-सुपदा (सुपाद् + टा पत् आदेशः), भयाम्-सुपाद्भयाम्, भिस-सुपाद्भिः । डे-सुपदे ('पत्' आदेशः), सुपाद्भयाम्, सुपाद्भिः । डसि-सुपदः ('पत्' आदेशः), सुपाद्भयाम्, सुपाद्भिः । डस्—सुपदः, सुपदोः, सुपदाम् । डि—सुपदि, सुपदोः, सुपात्स (सुपाद् + सुप् खरि प्रथम इति द् स्थाने त्) । सम्बोधने—सुपान् सुपाद्, सुपादौ, सुपादः ।

एवं द्विपाद्, त्रिपाद्, चतुष्पाद् सहस्रपाद् प्रभृतयः ।

तद्, त्यद्, यद्, एतद् इत्येतेषां दकारान्तानां पुं रूपाणि अकारान्तशब्दप्रसङ्गे दर्शितानि ।

युष्मद्, अस्मद्-शब्दयोः द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादीय ३३-४५ सूत्रै रूपाणि सिद्धानि भवन्ति । इयमत्र केवलं तयोरूपाणि प्रदर्शयामः, साधनपद्धतिस्तु श्रुते तत्तत्सूत्रे भयोऽवगन्तव्या ।

युष्मद् शब्दः ।

त्वं, युवां, यूयम्, । त्वाम्, युवां, वाम्, युष्मान्, वः । त्वया, युवाभ्यां युष्माभिः । तुभ्यं, ते, युवाभ्यां, वाम्, युष्मभ्यं वः । त्वत्, युवाभ्याम्, युष्मत्, । तव, ते, युवयोः, वाम्, युष्माकं, वः । त्वयि युवयोः युष्मासु ।

† सु (श्रीभनः) यादौऽक इति उभासौ संस्कारपूर्वकं ति पादादेशः ।

अस्मद्शब्दः ।

अहं, आवां, वयम् । मां, माः आवां, नी, अस्मान्, नः । मया,
 आवाभ्याम्, अस्माभिः । मद्वां, मे, आवाभ्यां, नी, अस्मभ्यं, नः ।
 मत्, आवाभ्याम्, अस्मात् । मम, मे, आवयोः, नी, अस्माकं, नः ।
 मयि, आवयोः अस्मासु ।

आतयुष्मद् (त्वामातक्रान्तः) शब्दः ।

	एक	द्वि	वहु
प्रथमा	अतिलम्	अतित्वाम्	अतियुयम्
द्वितीया	अतित्वाम्	अतित्वाम्	अतित्वान्
तृतीया	अतिलया	अतित्वाभ्याम्	अतित्वाभिः
चतुर्थी	अतितुभ्यम्	अतित्वाभ्याम्	अतिलभ्यम्
पञ्चमी	अतिलत्	अतित्वाभ्याम्	अतिलत्
षष्ठी	अतितव	अतिलयोः	अतित्वाकम्
सप्तमी	अतिलयि	अतिलयोः	अतित्वासु (क)

अत्रास्मद् (मामतिक्रान्तः) शब्दः ।

प्रथमा	अत्राहम्	अतिमां	अतिवयम्
द्वितीया	अतिमाम्	अतिमाम्	अतिमान्
तृतीया	अतिमया	अतिमाभ्याम्	अतिमाभिः
चतुर्थी	अतिमद्वां	अतिमाभ्याम्	अतिमभ्याम्
पञ्चमी	अतिमत्	अतिमाभ्याम्	अतिमत्
षष्ठी	अतिमम	अतिमयोः	अतिमाकम्
सप्तमी	अतिमयि	अतिमयोः	अतिमासु (ख)

(क) त्वामति क्रान्ती अतित्वाम्, त्वामतिक्रान्ता अतियुयम् । मामतिक्रान्तं अति
 त्वाम्, त्वामतिक्रान्तान् अतित्वान् । मामतिक्रान्तं अतिलया । एवं चत्वारि विभक्ति
 भेदे वाच्यभेदः करणीयः ।

(ख) अत्रापि विभक्तिभेदे वाच्यभेदः कार्यः, मामतिक्रान्तान् अतिमान्, मामतिक्रान्तं
 अतिमत्, मामतिक्रान्ताम् अतिमभ्याम्, मामतिक्रान्तासु अतिमासु इत्यादि ।

युवां आवां वा अतिक्रान्तः इति वाक्यनिष्पन्नयोः अति-
युषद्, अत्युषद् शब्दयोस्तु सु, जस्, डे, डस् सु हि प्राग्बत्, सु—अति-
त्व', अत्युषम् ; जस्-अतियुयम्, अतिवयम्, डे-अतितुभ्यम्, अति-
मह्यम्, डस्-अतितव, अतिमम (४६।४।२) सूत्रं दृश्यताम् । औ, अम्,
औट् सु अतियुवां अत्यावाम् एकरूपपदमेव भवति । शसि—अति
युवान्, अत्यावान् । द्वितीयैकवचने अतियुवया, अत्यावया ।
भ्यामि—अतियुवाभ्याम्, अत्यावाभ्याम् । भिसि, अतियुवाभिः,
अत्यावाभिः । चतुर्थीविभुवचने अतियुवभ्यं, अत्यावभ्यम् । ड सि-
भ्यसोः—अतियुवत्, अत्यावत् । औस् अतियुवयोः, अत्यावयोः ।
आमि—अतियुवाकम् अत्यावाकम् । डौ—अतियुवयि, अत्यावयि ।
सुपि—अतियुवासु, अत्यावासु । युषान्, अस्मान् वा अतिक्रान्त
इति वाक्यनिष्पन्नयोः अतियुषद्, अत्युषद् शब्दयोः पुनः सु, जस्,
डे, डस् सु हि प्राग्बत्, अतित्व', अत्युषम् ; अतियुयं, अतिवयम् ;
अतितुभ्यम्, अतिमह्यम्, अतितव, अतिमम । औ, अम् औट्सु—
अतियुषां अत्युषां । शसि—अतियुषान्, अत्युषान् । द्वितीयैक
वचने—अतियुषया अत्युषया । भ्यामि—अतियुषाभ्याम्, अत्युषा-
भ्याम् । भिसि—अतियुषाभिः, अत्युषाभिः । चतुर्थीविभुवचने
अतियुषभ्यं, अत्युषभ्यम् । डसिभ्यसोः—अतियुषत्, अत्यु-
षत् । औस्—अतियुषयोः, अत्युषयोः । आस् अतियुषाकं
अत्युषाकम् । डौ—अतियुषयि, अत्युषयि । सुपि—अति
युषासु, अत्युषासु । (४७।४।२)

धकारान्तः—बुध् (बुध्यतीति बुध् + क्तिप् । शब्दः "

बुध् + क्त्, इत्यस्याप इति सुलोपः भवन्ताच्चासिन्ति (६६।१।२) च स्वाने
भ, खरि प्रथम इति ध् स्वाने त्, भुत्, भुद् ; औ—बुधी, जस्—बुधः ।
अम् बुधम्, औ—बुधी, शस्—बुधः । टा—बुधा, भ्याम्—भुष्याम्

(बुध् + भ्राम्, भ्रषन्ताचामिति व स्थाने भ, भयस्तृतीय इति ध स्थाने द्), एवं भिस् भुङ्घिः । डयादौ—

बुधे, भुङ्गाम्, भुङ्गः । बुधः, भुङ्गाम्, भुङ्गः । बुधः, बुधोः बुङ्गाम् । बुधि, बुधोः, भुत्सु । सम्बोधने—भुत्, भुद्, बुधौ, बुधः । एवं तत्त्वबुध् प्रभृतयः ।

मृगाविध् (मृग + व्यध् + क्तिप्) शब्दः ।

मृगावित्, मृगाविद्, मृगाविधौ, मृगाविधः । मृगाविधम्, मृगाविधौ, मृगाविधः । मृगाविधा, मृगाविङ्गाम्, इत्यादि बुध् शब्दवत् न वद्, व्यध, वृधामिति निषेधात् वकारस्य भंकारो न भवति । एवमन्वे धकारान्ताः युध् प्रभृतयः ।

नकारान्तः—आत्मन् (अत् + मन्) शब्दः ।

आत्मन् + सु, हलध्याप इति सुलोपः, नोपधाया इति (८४।३।२) उपधादीर्घः, नस्य लोपः इति (१०१।३।२) नकारलोपः आत्मा, औ—आत्मानौ (उपधादीर्घः), जस्—आत्मानः (उ, दी,) । अम् आत्मानम् (उ, दी,), औट्—आत्मानौ (उ, दी,), शस् आत्मनः । टा—आत्मना, भ्याम्—आत्मभ्याम् (नस्य लोप इति नलोपः), एवं भिस्—आत्मभिः । डयादौ—आत्मने, आत्मभ्याम्, आत्मभ्यः । आत्मनः आत्मभ्याम्, आत्मभ्यः । आत्मनः, आत्मनोः आत्मानाम् । आत्मनि, आत्मनोः, आत्मसु (नलोपः) । सम्बोधने आत्मन् (नसम्बुद्धौ इति (१०२।३।२) नलोपनिषेधः, सम्बुद्धावितोवेति दीर्घनिषेधश्च) आत्मानौ, आत्मानः ।

एवं ब्रह्मन्, यज्वन्, सवर्षन्, अग्निशर्मन्, देवशर्मन्, मनुष्यशर्मन् प्रभृतयः ।

राजन् शब्दः ।

राजन् + सु हलध्याप इति सुलोपः, नोपधाया इति उपधा-

दीर्घः, नख लोप इति न लोपः, राजा, एवं राजानौ, राजानः ।
 राजानं, राजानौ, (आत्वत्) राजन्+शस्, अनोऽलोप इति
 अकार लोपः, राज्नः इति स्थिते चुनाचुः इति (५८।२।१) न स्थाने ज
 राज्ञः। राजन्+टा, अनोऽलोप इति अकारलोपः राज्ञा इति
 स्थिते चुनाचु इति न स्थाने ज राज्ञा, राजभ्याम् (नलोपः),
 राजभिः (नलोपः, अनवलोपे (३७।२।३।२) इति
 निषेधात् अकारात्परस्यापि भिसः स्थाने न ऐस्)। राजन्+
 ङे (अलोपः, न स्थाने ज) राज्ञे, राजभ्याम्, राजभ्यः (अनव-
 लोप इतिव इति न भसि अकार स्थाने एत (३८।३।२) ।
 राजन्+ङसि (अलोपः, न स्थाने ज) राज्ञः, राजभ्याम्, राजभ्यः ।
 राजन्+ङस् राज्ञः (ङसिवत्), शीस्- राज्ञोः (अलोपः न स्थाने
 ज), आम् राज्ञाम् (अलोपः न स्थाने ज) । राजन्+ङि
 (अलोपः, न स्थाने ज) राज्ञि, ङिश्योर्व्वेति (११८।३।२) अकार
 लोपस्य वैकल्पिकत्वात् पक्षे राजनि, राज्ञोः, सुप् राजसु (नलोपः
 अनवलोपइतिवेति न अकार स्थाने एकार (३८।३।२) । सम्बो-
 धने राजन्, राजानौ, राजानः (आत्वत्) ।

एवं लघिमन् प्रभृतयोऽनन्ताः । यथा

लघिमा, लघिमानौ, लघिमानः । लघिमानं, लघिमानौ,
 लघिन्नः । लघिन्ना, लघिमभ्याम्, लघिमभिः । लघिन्ने, लघिन्नः
 लघिन्नोः, लघिन्नाम् । लघिन्नि, लघिमनि, लघिमसु । सम्बो-
 धने लघिमन्, लघिमानौ, लघिमानः ।

अर्थमन् शब्दः ।

अर्थमन्-सुलोपः इन् इति (८३।३।२) उपधादीर्घः नख
 लोप इति नलोपः, अर्थमा, शी- (इन् इति नियमान्, नोप-
 धाया इति न दीर्घः) अर्थमशी, जस्-अर्थमसः । अम्-

अर्थ्यमणम्, अौट्—अर्थ्यमणौ (सर्व्वत्ररपृभा इति नस्य णत्वम्),
 शसादौ—राजन् शब्दवत् अर्थ्यन्ः । अर्थ्यन्ना, अर्थ्यमभ्याम्, अर्थ्यमभिः ।
 अर्थ्यन्ने, अर्थ्यमभ्याम्, अर्थ्यमभाः । अर्थ्यन्ः, अर्थ्यन्तोः, अर्थ्य-
 न्नाम् । अर्थ्यन्नि, अर्थ्यमणि, अर्थ्यमसु । एवं प्रोषितार्थ्यमन
 शब्दोऽपि ।

वृत्रहन् शब्दः ।

वृत्रहन्+सु सुलोपः, इन् ह्रस्विति उपधादीर्घः, नखेति न लोपः
 वृत्रहा, वृत्रहणौ, वृत्रहणः । वृत्रहणम्, वृत्रहणौ (अर्थ्यमा शब्दवत्)
 शस्—वृत्रघ्णः (अनोऽलोप इति अलोपः, हनो होघो (११८।३।२)
 इति ह्र स्थाने घः) । टा—वृत्रघ्णा (अलोप ह्र स्थाने घ) वृत्रहभ्याम्,
 वृत्रहभिः (राजन् शब्दवत्) । वृत्रघणे (अलोपः ह्र स्थाने घ) ।
 वृत्रघ्णः (अः लो, ह्र स्थाने घ), एवं षष्ठेऽत्रक वचने । वृत्रघणोः (ओस्
 अलोपः ह्र स्थाने घ), एवं सप्तमीद्विवचने, वृत्रघ्णाम् (आम् अलोपः
 ह्र स्थाने घ) । वृत्रघणि, वृत्रघ्णोर्ब्बेति अलोपस्य वैकल्पिकत्वात् पक्षे
 अलोपाभावे वृत्रहणि, वृत्रहसु (राजवत्) । सम्बोधने वृत्रहन्
 इत्यादि राजन् शब्दवत् । एवं भ्रूणहन् प्रभृतयः ।

पूषन शब्दस्य—तु अर्थ्यमन् शब्दवत् रूपाणि, पूषा, पूषाणौ, पूषाणः ।
 पूषाणम्, पूषाणौ, पूषाः, पूषा, पूषभ्याम्, पूषभिः । पूषो, पूषभ्याम्,
 पूषभाः । पूषाः, पूषाः, पूषाम् । पूषा, पूषणि, पूषसु सम्बोधने पूषन ।
 एवं सुपूषन शब्दस्यापि ।

प्रतिदिवन् शब्दस्य राजन् शब्दवत् रूपाणि भवन्ति, शस्
 प्रभृतयः आदिसुपि तु अकारलोपे रः प्राग्दीर्घ इत्यनेन (८८।३।२)
 अकारात् पूर्व्वस्य इकारस्य दीर्घत्वञ्च भवति । यथा प्रतिदिवा,
 प्रतिदिवानौ, प्रतिदिवानः । प्रतिदिवानं, प्रतिदिवानौ, प्रतिदीवः ।
 प्रतिदीवा, प्रतिदिवभ्याम्, प्रतिदिवभिः । प्रतिदीवः प्रतिदीवः ।

राजानमागमयति । चित्रीकरणे—उज्जयिन्याः प्रस्थितोमादिभ्यां
 सूर्यमुद्गमयति, सूर्याद्गमनं मग्नावयति इत्यर्थः । मच्चययोगज्ञाने
 च । पुष्ययोगं जानाति—पुष्येण योजयति चन्द्रम् । अन्यत्रापि-
 कर्तारमाचष्टे कारयति, पात्रं करोति पाचयति । वादितवन्तं
 प्रयोजितवान् णेर्णिच्क्वतोर्लुक् । अविददद्वीणां परिवादकेन ।
 चाज्ञीवयति इयत्र प्रकृतेरेकाच्त्वाट्टिलोपाभावः । अग्निचिदा-
 देस्तु टिनोपमिच्छन्ति अग्निचयति, गोनावौ गोनयति । प्रियादेः
 प्रस्थस्फादापः । प्रियमाचष्टे प्रापयति, स्थिरं स्थापयति, स्फिरं
 स्फापयति, वज्रं वंहयति, वज्रं भूययति, भावयतीत्येके । पृथुं
 प्रथयति । स्थलादेर्वा स्थवादिमिच्छन्ति । स्थूलयति, स्थवयति,
 दूरयति, दवयति । श्येत्यादिभवान्यादीनां पुम्बच्च । श्येनीमाचष्टे
 श्येतयति, एनीं एतयति, हरिणीं हरितयति, भवानीं भवयति,
 रुद्राणीं रुद्रयति इत्यादि । श्येताश्यादेश्यादेश्लुक् । श्येताश्यामाचष्टे
 श्येतयति, अशतरं अशयति । (५)

(५) विधये विशेषण मन्थमुत्तर इति न्यायात् सुप इत्यनेन सुवन्तं
 लभ्यते । तत्करोतीत्यादाविष्यच्चादिशब्दः शिष्टप्रयोगानुसारार्थः, तत्
 शब्देन च यस्माद्वाञ्छोमिष् विहितस्तत् पराम्बध्यते । इष्टवदिति—इष्ट
 प्रत्यये सति यत् कार्यं भवति, तत् स्यात्, तच्च, टिलोपादिः । पयोमात्र
 भोजनं व्रतं करोति । पयोदुग्धं जलं वा, तदन्धत् न किमपि भुङ्क्ते
 इत्यर्थः । एवं श्रीमतीं श्रीमन्तं वा अययति, पयस्विनीं पयसयति ; कृन्तो-
 पाख्याने इति—कृच्छब्दः कृत्प्रत्ययपरः, स यवाक्ते यस्व, स कृदन्तः,

⊗ २४ । पुष्कादेर्णिङ् । [पुष्कादेः (पुष्क—वादि) १, णिङ्-०१ ।]

एभ्योणिङ् स्यात्, इष्टवच । पुष्कमुत्चिपति उत्पुष्कायते
व्याघ्रः । भाण्डं समाचीनोति संभाण्डयते कुलालः, चीवरमञ्जति

तस्य उपाख्याने छदन्तास्त्रिचिसति छत्प्रत्ययस्य लुक्, प्रकृतेर्यस्मात् धातोः
छत्प्रत्ययो जातस्तस्यान्यरूपतामपन्नस्य पुनः स्वरूपापत्तिः, कारकं कर्त्तृ-
कर्मदि प्रकृतिवच, छतः प्रकृतेर्यादृशं कारकमासीत् ख्यन्तेऽपि तादृशमेव
कारकं स्यात् । यत्र प्रत्ययलुग्निधीयते, तत्रैव निमित्तापायात् प्रकृति-
प्रत्यापत्तिः, तस्याश्च सत्यां धातुत्वेन नामत्वनिवृत्तौ समासोऽपि निवर्त्तते,
अतः कारकञ्च प्रकृतिवद्भवति । यथा राजानमागमयतीत्यत्र गमधातोः
प्रत्यावृत्तौ तत्समुद्दिष्टस्य राज्ञः कर्मत्वसिद्धिरिति गोयीचन्द्रः एव-
मन्यत्र । कंसवधमिति—हननं वधः, हनधातेरुत्प्रत्यये वधादेशः, कंसस्य
वधः कर्त्तृकर्मणोरिति कर्म-स्थाने घटी, [घटीसमासश्च, कंसवध
इत्यतो णिच्, छत्प्रत्ययस्य लुक्, प्रकृतेः (हन धातोः) प्रत्यावर्त्तनं, ततो
हनधातेरिचि, णिति वृद्धिः, हनोहोष इति हस्य घकारो गकारस्य
तकारश्च, घाति-लटति, घातयति । एवमन्यत्राप्युक्तां । चित्रीकरणं
व्याख्यं, तच्चेत् प्राप्तार्थविवयं प्राप्तिकर्तं भवति, तदा छदन्तास्त्रिच् स्यात्,
छङ्गुमादिकञ्च पूर्वैवत्, उज्जयिन्या हि माहिष्मती दूरदेशः अस्वीयसा
कालेन प्राप्तत्वादाख्ये । नक्षत्रेण सहितेयोगः, नक्षत्रयोगस्तस्य ज्ञानं,
इत्यर्थे छदन्तास्त्रिच्, छत् लुक् कारकं प्रकृतिवच । अन्यत्रापि छदन्तो-
पाख्यानादन्यत्रापि छत्लुक् प्रकृतेः प्रत्यापत्तिश्च । आश्रयतीत्यत्र प्रकृतेः
आसरेकाचत्वान्न टिलोपः, अग्निचिदादेशु प्रकृतेरेकाचत्वेऽपि टिलोपः ।
संक्षिप्तसारमते तत्करोतीत्यर्थे नाम्नएव णिच् भवति नाम, च तिङन्तदि-
तरं, सुप्-अन्यम् । प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे वञ्जमिष्टवच्चेति वार्तिकमुद्धृत्य

पिदधाति वा षष्ठीवरयते भिक्षुः । अङ्गान्निरसने । हस्तान्निरस्यति
हस्तयते, पादयते अन्यत्र हस्तयति, पादयति । (६)

२५ । गुपु-धूप-विष्णु-पणि-पणोरायः ।

[गुपु—पणे ५१, आयः ११]

एभ्यः आयः स्यात् । गोपायति, धूपायति. विष्णायति, पणा-

सिद्धान्तकौमुदीकारेणऽपि प्रातिपदिकासिच भवतीत्युक्तम् । तन्मते
करोत्याचष्ट इति धात्वर्थमात्रं शिञर्थः । अन्तिकं जेदयति, युवानं युव-
यति, कनयति च ; वाङ् साधयति, वृद्धं ज्यापयति, वर्धयति वा ; उहं
वरयति, वारयति, गुहं गरयति, दीर्घं द्राघयति, वन्दारकं वन्दयति ;
प्रशस्यं प्रशस्ययति इति सिद्धान्तकौमुदी, तन्मते स्थूलादेः स्थवादेश्च
नित्यश्च, ततश्च दूरयत्यवनते विवस्वतीत्यत्र दूरयतीत्यस्य सिद्धौ कष्ट-
कल्पना कृता, दूरमयति, अतते वा दूरात्, दूरातं कुर्वतीति । त्वां मां
त्वापयति, मापयति, मपर्यन्तस्य त्वमौ पररूपात् पूर्वो नित्यत्वाट्टिलोपः
वृद्धिः पुक्, त्वादयति मादयतीति तु न्याय्यम्. इति सिद्धान्तकौमुदी ।
एवञ्च तन्मते युवामावां युग्मयति अस्मयति, शानमाचष्टे, शावयति, विद्वांस
माचष्टे विद्दयति विदाभ्ययति विदयति वेति ; सङ्गुप्रसारमते वङ्
शब्दस्य शिचि भावयतीति रूपं भवति, भृययतीत्येके इति अरुम्भतम्
तदिति सूचितम्, श्वेताश्वदेरश्वदिलुग्ना लुक्धात्मने पदं च । इति
संक्षिप्तसारसूत्रम्, श्वेताश्वदीनां शिचि कृते अश्वदीनां लोपी वा भवति
लकि सति आत्मनेपदश्च श्वेतयते ।

(६) समाचयनं राशीकरणं, अङ्ग शब्देऽवयवचनः, तस्मात् प्रत्ययो-
ऽत्र भवन्नर्थवशादेव तन्निरसने भवति, अतएवाह हस्तौ निरस्यतीति,
निरसनं निष्तेपणम् ।

यति, पणोस्त्यर्थ एवायः पणायति, न व्यवहारे पणते, व्यवहारेचे-
त्येके न चोपलेभे वणिजाम्यणायः इति भट्टिः । कमेर्णिङ् । कामयते ।

२६ । ऋतेर्घृणायामौयङ् । [ऋतः ५१, घृणायं ७१, ईयङ् ०११]

ऋतिः सौत्रोधातुस्तस्मादीयङ् स्यात् । ऋतीयते ।

२७ । आयादय आर्द्धधातुके वा ।

[आयादयः १०१, आर्द्धधातुके ७१, वा ०११]

आर्द्धधातुके विषये आयादयो वा स्युः । गोप्ता, गोपायिता,
कमिता, कामयिता ; अर्त्तिता, ऋतीयिता ।

२८ । णौ पुरादत्ति द्विज्जीरोक्नुयीक्ष्मायोगुणश्च ।

[णौ ७१, पुः ११, आत्-अग्नि- (ह) द्वि जी-रो-क्नुयो-क्ष्मायः ५१, गुणः ११, च ०११]

अदन्तादेरुत्तरे णौ पुरागमः स्यात् । इको गुणश्च । दाङ्पयति,
अर्पयति, ह्येपयति, व्नेपयति, रेपयति, क्रुयीक्ष्माबोर्यन्नोपश्च क्रोप-
यति, क्ष्मापयति । आदेः पाकादौ ह्रस्वश्च । घटादित्वात् आ पाके
अपयति । मारण, तेजन, तोषण, निर्शामनेषु ज्ञः * अपयति ।
ग्लास्त्रोरनुपसर्गे वा ग्लपयति । ग्लापयति ; स्त्रपयति, स्त्रापयति,
नोपसर्गे प्रंस्त्रापयति, प्रंस्त्रापयति ।

२९ । शाक्शासोक्त्वाव्ये पाभ्योयः ।

[शा-क्-शा-सो-क्त्वा (ह) व्या (ञे)-भे-पाभ्यः ५१११; पुः ११]

• श्रीमारण तेजनतोषणनिशामनेष्विति क्वचित् पाठः ।

एभ्यो णौ युः स्यात् । निज्ञाययति, ह्याययति, ह्याययति, व्यव-
सायति, संव्याययति, वाययति, पै पिवत्योः पाययति ।

३० । आत इणित् कृतोः ।

[आतः ५१, इण-णित्कृतोः (ण इत्-कृत्) ७॥]

इणि, णिति कृति च परे आदन्तात् युः स्यात् । अवायि,
वायकः, अदायि, दायकः । .

३१ । णौ पातेलुः । [णौ ७१, पातेः ५१, लुः ११]

णौ पातेलुः स्यात् । पालयति ।

३२ । अर्थादेराप् । [अर्थादेः (अर्थ-आदि) ५१, आप् ११]

एभ्यः आपुः स्यात् । अर्थापयति, सत्यापयति, वेदापयति ।
प्रस्थस्फात्, प्रापयति, स्थापयति, स्फापयति ।

३३ । क्रौडजोना—मैराप् ।

[क्रौडङ्-जोनाम् ६१११, ऐः ११, आप् ११]

णवेषामैकारस्य आप् स्यात् । क्रापयति, इङ् अध्यापयति,
जिज्ञापयति, ॥ चेर्वा ॥ ॥ अध्यापयति, सञ्चाययति ।

३४ । वियस्य प्रजने । [वियः ५१, चर् ११, प्रजने ७१]

णौ वीधातोरेराप् वा स्यात्, गर्भधारणहेत् । पुरोवातो
गाः प्रवापयति, प्रवाययति वा ।

३५ । धूजप्रौञ्जोनुक् । [धूज-प्रौञ्जः ५१, नुक् ११]

आभ्यां णौ नुक् स्यात् । धूनयति, प्रीणयति, प्रीणनम् । ज्ञानु
वन्दादन्यतो न भवति धावयति, प्रावयति ।

३६ । लीलाभ्यां वा नुक्लुकी स्त्रे ह्रद्रावणे ।

[लीलाभ्यां ५॥, वा०११, नुक्लुकी १॥, स्त्रे ह्रद्रावणे ७ ।]

लीलीङ्गीरहतात्वहतात्वयोरिदं ग्रहणं आभ्यां नुक्लुकी वा
स्याताम् स्त्रेह्रद्वीकरणे । घृतं विलीनयति, विलालयति वा ; तैलं
विलीनयति, विलालयति वा । (१)

३७ । स्फायोवोऽन्तः । [स्फायः ६१, वः ११, अन्तः ११ ।]

षौ स्फायोऽन्तो वो भवति । स्फावयति ।

३८ । श्देरगतौ तः । [श्देः ६१, अगतौ (अ-गति) ७१, तः ११ ।]

षौ श्देरन्तस्ती भवति । फलानि शातयति । अगतावितिकिम् ?
गाः शादयति ।

३९ । रुहेः पोवा । [रुहेः ६१, पः ११, वा०११ ।]

षौ रुहेरन्तः पो वा स्यात् । रोपयति, रोहयति ॥

४० । सिध्यते रेदादपारलौकिके ।

[सिध्यतेः ६१, इत्०११, आत्०११, अपारलौकिके (ः-पारलौकिक) ७ ।]

षौ सिध्यतेरेकार आद्भवति । ग्रामं साधयति, अपारलौकिक
इति किम् ? स्वर्गं सेधयति ।

४१ । वै वाज् धनने । [वै०११, वाज्०११ धूनने ७ ।]

(१) अन्यत्र विकल्पयतीति परं । ली इति ईकारप्रसङ्गादात्त्वपक्षे
नुक् नेति सिद्धान्तकौमुदी । षादेश्च षौ ब्रह्मदौ परे वा भवति ।

शौ वै वाज् भवति । वाजयति पचौ, धूनन इति किम् ? प्रवा-
पयति केशान् ।

४२ । स्फोरो वा स्फारः ॥ [स्फोरः ६॥, वा० २ ; स्फारः १॥]
स्फोरो णौ स्फारोवा स्यात् । विस्फारयति, विस्फारयति,
स्फोर इति किम् ? यङ्लुकि पोस्फुरयति ।

४३ । दोषो दूषः । [दोषः १॥, दूषः १॥]
दोषो णौ दूषः स्यात् । दूषयति, दूषका अणौ क्वचित् दूषणम् ॥
॥ वा चित्तदूषणे ॥ चित्तं दूषयति दोषयति वा । (२)

४४ । क्यचौदस्य । [क्यचि ७॥, इत्०१॥, अस्स ६॥]
क्यचि परे अवरणस्य ईद्भवति । राजीयति, मालीयति ; अस्येति
किम् ? विदस्यति ।

४५ । अग्रनाय-उदन्य-धनाया वुभुक्षापिपसागर्देषु ।

[अग्रनाय-उदन्य-धनायाः १॥॥, वुभुक्षा-पिपासा-गर्देषु ७॥॥]

क्यचि वुभुक्षार्थे-अग्रनादयो निपात्यन्ते । अग्रनायति वुभुक्षुः,
उदकं उदन्युः, पिपासुः, धनायति वृधुः । अन्यत्र अग्रनोयति,
धनीयति, उदकीयति ।

(२) लिख, वशिष्ट, लज्जां लिखाप, वश्टाप, लज्जापा वेति संक्षिप्त-
सारसूत्रम्, लिख अक्षरविन्यासे तुदादिः, वंदि विभजने, लज्जि प्रका-
शने चुरादिः यथा स्थाने कौ परे लिखाप, वश्टाप, लज्जापा वा
भवन्ति । लिखापयति, लेखयति, शिष्टप्रयोगदर्शनाल्लक्ष्यमेतत् अतं
नत्वार्थमिति धातुपदायथे अवस्थितमिति गोपीचन्द्रः ।

४६ । सुरसुर्वानवणादेर्लानसायाम् ।

[सुः १।, अस्तुः १।, वा० १।, लवणादिः (लवण—आदि) ५।, लाजसायाम् ७॥]

क्यचि स्मृहायां लवणादेः सुरसुर्वी स्यात् । लवणस्यति, चीर-
स्यति, दधिस्यति, दूधस्यति, मधुस्यति मध्वस्यति ।

४७ । वृषाश्वान्मैथुने । [वृषाश्वान् ५।, मैथुने ७ ।]

आभ्यां मैथुने सुरसुर्वी स्यात् । वृषस्यति गौः, लक्षणं मा वृष-
स्यन्ती महीक्षं गौरिवाऽगमत् ॥ इति भट्टिः अयस्यति वडवा ।

४८ । भूवादिसनाद्यन्ता धातवः । (परिभाषा सूत्रम्)

[भूवादि-सनाद्यन्ताः (भू-आदि, मन् आदि-अन्त) १।।।, धातवः १।।।]

भवादयोदशगणपरिपठिताः सनाद्यन्ताश्च धातुमंज्ञका भवन्ति ।
धातुप्रदेशा धातोरित्येवमादयः । (३)

४९ । आत्मनेपदम् । (अधिकार सूत्रमिदम्)

[आत्मनेपदम् ०१ ।]

आत्मनेपदमित्यधिक्रियते ।

५० । नोपसर्गाद्द्वितीयार्थात् ।^६

[न०१, उपसर्गात् ५।, द्वितीयार्थात् (द्वितीया अर्थ) ५।]

(३) भूश्च वाच्य भूवा, भूवा आदयो येषां ते भूवादयः, वा शब्द
नात्र वा-सदृशाः क्रिया वाचका उच्यन्ते, क्रियानाचका भू-प्रभृतयः धातव
इति सिद्धान्तकौमुदी सम्मतौऽर्थः, सनाद्यश्च सन्, क्यच्, क्यङ्, विप्,
यङ्, यङ्-लुक्, गिच् प्रभृतयः । ते अन्ते येषां ते च धातवस्तेषां धातु
संज्ञा भवति ।

नियमसूत्रम् । उपसर्गान्तु नियमः, उपसर्गाच्चत्सनेपदं
विहितं, तद्वितीयार्थान्न भवति । यथा परिक्रीडते, न तथा वृक्षं
परि क्रीडति । (१)

पृ १ । अनुदात्तङितः । [अनुदात्त-ङित. १ ।]

गणपाठेऽनुदात्तेतो ये धातवस्तेभ्य ङितच्चात्मनेपदं स्थात् ।
आस्ते, ववृते, वोभृयते, हंसायते, आसीनः, ग्रथानः । (२)

(१) ननु प्रसक्तोहि प्रतिविध्यते, इतः पूर्वम् उपसर्गादात्मनेपदं
नोक्तमेव तत्कथं प्रतिषेध इत्यत आह उपसर्गादिति इह निषेधवलादेव
विधिरवर्तयते, तेन उपसर्गाद्विधेयं यदात्मनेपदं तद्वितीयार्थात्समा-
द्वसर्गात् भवेदिति नियमः 'लक्षणवीप्से त्यम्भताख्यानभागे प्रतिपरिभ्या
मनुना सह हेतुहाने चेति (२ । २ । १५) प्रतिपर्यादिभिर्या द्वितीया
विहिता. तस्माद्द्वितीयार्थप्रयुक्तान् प्रतिपर्यादिषुपसर्गाद्विहितं आत्मनेपदं
न भवति । यथा क्रीडोऽन्वाङ् परेरित्वात्मनेपदं विहितं द्वितीयार्थपरिने
भवतीति पदान्नाभयञ्जिका । अत्र सूत्रे भान्तोपसर्गग्रहणम् ।

(२) अनुदात्तश्च ङित्, अनुदात्तङो, तावितो यस्य सः अनुदात्तङित्
तस्मान्—ननु अनुदात्तस्तावन्न सङ्गैतितः कथं तदनुबन्धिता धातवो
आस्यन्त इत्यत आह गणपाठे—इति गणपाठे अनुदात्तत्वेन ये प्रसिद्धा
इत्यर्थः । वस्तुतः—अनुदात्तादयः स्वरधर्मा लोके तेषां प्रचारो नास्ति,
वेदे त्वस्येव, तथाहि उच्चरदात्तः, नीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वरितः, इति
पाणिनिस्तथाहि । गणे तु केचन उदात्तेतो, धातवः, केचनानुदात्तेतः,
केचन स्वरितेत इति धातूनां द्विचरौ भिदाऽस्ति । आदेशानां तिस्रां
पराङ्मात्मनेपदसंज्ञितमस्ति । इदच्चात्मनेपदं भावकम् लोरिति सूत्रम्-

पृ२। भावकर्म्मणोः । [भाव-कर्म-णोः ॥]

धातोर्भावे कर्मणि चात्मनेपदं स्यात् । भूयति, भूयमानः, क्रियते, क्रियमानः कटः । (३)

विधानात् कर्त्तव्यं च व्यवस्थितमिति पदानाभपञ्जिका । कर्त्तव्यं अनुदात्तङिद्-
यन्यामिति संक्षिप्तसारसूत्रम् अनुदात्तश्च, डच् इति इन्द्रसमासं ज्ञत्वा
तावितौ येषां ते अनुदात्तङितः इन्द्रात् परः पूर्वो वा यः श्रूयते स जभते
प्रथेक्षसम्बन्धमिति अनुदात्तेवां ङिताश्च धातुनामित्यर्थः, यनाथौ (यङ्-
कण्ठे) प्रथयौ तौ च धातू न सुम्भवत इति तदन्तानां यङ्गं इति गोयो-
चन्द्रः । अस्माकं ङित्त्वेन यडादिप्रत्ययानां यङ्गमिति थोङ्गम् । उप-
देशे थोङित् तथा भूताश्च धातोरात्मनेपदं स्यादिति सिद्धान्तकौमुदी ।
उपदेशं आद्योच्चारणं, तेन गाङ् कुटादिभ्य, इत्यतित्थिकाङित्त्वेऽपि सति
पुङ्कुटिषतीत्यादौ नैतन्प्रसङ्ग इति तट्टीका ।

(३) सर्व्वेस्मादेव धातोर्भावकर्म्मणोर्वाच्योक्तङ् विधीयते । धात्वर्थः
केवसोभावस्तस्यैकत्वात् प्रथमवृद्धिविषयत्वाच्च प्रथमैकवचनम् । भूय-
मानमित्यस्मादेकवचनमेव, नतु पाकादिशब्दत्सर्व्ववचनानि । ज्ञान करणे
इति कर्मणि कटने सर्व्वधातुके यत्ति (३।१२।१४२) रिषोऽयको-
रिति (३।३।१२) ष्ट खाने 'रि' आदेशः क्रियते, एवं क् +
कर्म्मणि प्रायश्च क्रियमाणः । अकर्म्मणा अपि धात्व उपसर्गसम्बन्धेन
सकर्मणा भवतीति गोयीचन्द्रः यथा अनुभूयते घट इति । अकर्म्मणः
अपि क्रियान्तरान्तर्भावे सकर्मकः स्यात् इति संक्षिप्तसारम् । अक-
र्मणा न केवसमुपसर्गसम्बन्धिनः सकर्मका भवन्ति, किन्तु क्रियान्तरान्त-
र्भावोऽपि यथा आसन्नो आसविषाः, प्रयन्ते प्रयनिका आसितुं, प्रमितुं
वाच्यते इत्यर्थः ।

व्यतिनयते, व्यतिवहते भारम् ? एतो प्रापणवचनौ न गत्यर्थौ; एवं
संप्रहरन्ते योद्धारः, हरतेर्न हिंसार्थः । (५)

५५ । निविशः । [निः ५ ।, निशः ५ ।]

निपूर्वादिशङ्कत् स्यात् । निविशते, निविशमानः प्रादेर्नियमा-
न्नेह मधुनि विशन्ति भ्रमराः । (६)

५६ । क्रियो विपर्यवात् । [क्रियः ५ ।, वि, परि, चवान् ५ ।]

(५) अर्थशब्दस्य हन्परत्वात् पत्येकसम्बन्धः पुनर्द्वन्द्वश्च । अन्योऽन्यो-
तरेतरपरस्परशब्दा अन्योऽन्यार्थाः, ते उपपदं यस्य स अन्योऽन्यार्थोपपद-
कस्मात् । ३ गत्यर्थेऽसंनिवहः । हिंसार्थेऽसंप्रहृजः । इति सङ्गुप्त-
सारसूत्रम् । बह्वेः प्रापणोपसर्जनीभूतगत्यर्थत्वात् हसादित्वे प्राप्ते असं-
निवह इति भाष्यदर्शनादुक्तं, अयमेव निषेधो ज्ञापयति प्रापणार्थेऽपि
गत्यर्थत्वेन निषेध इति व्यतिवहन्ति, व्यतिहरन्ति भारं कृषकाः इति
धर्मशास्त्रे भाष्यार्थविरुद्धमेव व्यतिवहन्ते भारं, व्यतिहरन्ते भारमिच्छ-
दाजहार । दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मधुवा दिवम् । सम्यग्ब्रिनि-
मयेनैभौ दधतुर्भुवनइयमिति रघुः । अत्र शिष्टप्रबोधादेव परस्मै-
पदित्वमेवमन्यत्र ।

(६) नीपसर्गादिति (३।१।५०) निषेधवचनादुपसर्गस्य नेरिदं यद्वह
मिति पदान्नाभपञ्जिका । धातुभिः सह नियमेनोपसर्गाणां सम्बन्धा
दुपसर्गाणामेव न्यादीनां यद्वहं अत उपसर्गादेव भवति नान्यस्मादिति
गोयीचन्द्रः । प्रथमं धातोरुपसर्गस्य सम्बन्धः पश्चात् साधनेति च गोयी-
चन्द्रः । 'मधुनि' इति द्वितीया वञ्चवचनान्तं पदं अतीटञ्च निरुपसर्गत्वा
भावात्तत्त्वनेपदं ।

एभ्यः क्रियसङ्घ् स्यात् । विक्रीणीते, परिक्रीणीते, अबक्रीणानः । (७)

५७ । जेर्विपराभ्याम् । [जेः ५ ।, जि, पराभ्याम् ५ ॥]

आभ्यां जेरुङ् स्यात् । विजयते, पराजयमानः । प्रादेर्निय-
मान्ने ह वङ्गवि जयति वनम् । (८)

५८ । आदाजोऽस्वाङ्गप्रसारणे ।

[आ—दाजः ५ ।, अ (न) साङ्गप्रसारणे ० ।]

आजोदाजसङ्घ् स्यात् । अस्वाङ्गप्रसारणञ्चेत् । धनमादत्ते
अस्वाङ्गप्रसारण इति किम् ? व्याददाति मुखम्, नदीकूलं व्याद-
दाति । (९)

(९) हुक्तीञ् इत्यविनिमये क्राादिः ।

(८) जि जये, जिजृ अभि भवे इत्यस्याप्यत्र यद्व्यमित्याङ्गः उपाध्याय-
सर्वस्वादयः । वहवोवयः पक्षिणो यत्र इति वङ्गवि । इति वनस्य
विशेषणं ततश्चात्र वेत्तपसर्गात्वाभावात्मानेपदम् ।

(९) आडोदोऽनास्यै विचरये (१।३।२०) इति पाणिनि सूत्रं । आस्य
यद्व्यमित्यविवक्षितम् । विपादिकां व्याददाति पादस्कोटो विपादिकेति
सिद्धान्तकौमुदी । पराङ्ग कर्मकाङ्ग निषेध इति वार्तिकं यथा व्याददते
पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् । एतत् सर्व्वे संगृह्य यद्गनाभेनास्वाङ्गप्रसा-
रण इत्युक्तम्, नदी कूलं व्याददातीत्यत्र तु सर्व्वे भावाश्चेतना इत्युपधारात्
स्वाङ्गत्वम् । अकर्षभिस्राये आत्मनेपदार्थं सूत्रं ततश्चादत्ते विद्वमपति-
मुखं स्वकीयमिति प्रयोगस्तं कर्षभिस्रायस्त्वविवक्षयादिति सिद्धान्त-
कौमुदी टीका ।

५८ । क्रीडोऽन्वाङ् परेः समञ्चाकूजने ।

[क्रीड् ५ ।, कनु, आङ्, परेः ५ ।, कजः ५ ।, च ० १ ।, च (न) कूजने ० ।

एभ्यः क्रीडते कृङ् स्यात् । असुक्रीडते, आक्रीडते, परिक्रीडते, परिक्रीडमानः संक्रीडते, अकूजन इति किम् ? संक्रीडन्ति शकटाः । (१०)

६० । आगमेः क्षमायां । [आ गमेः ५ । क्षमायां ० ।]

तङ् स्यात् । आगमयस्व तावत् । (११)

६१ । शपः शपथे । [शपः ५ ।, शपथे ० ।]

तङ् स्यात् । प्रियायै शपते पतिः । शपथ इति किम् चौरं शपति । (१२)

(१०) कूजनार्थे सम्पूर्णाकारेण क्रीड् आत्मनेपदं न स्यादिति पद्यनाभपञ्जिता । अनोः कर्मप्रवचने यान्न, उपसर्गेण समा साहचर्यादिति सिद्धान्तज्ञेयमुदी । कश्चिदाद्यर्यानुपरिभ्यामिति सङ्कृतसासूत्रं तेन साहचर्यमनु क्रीडति, खौ खीं परि क्रीडतीत्यादा आत्मनेपदमज्ञानान्नोपसर्गाद्वितीयार्थादित्यनेनैव मतार्थत्वम् ।

(११) य्यन्तस्त्वैदं दृश्यं क्षमा च क्षाप्रतीत्यर्थं । आगमयस्व तावत् मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ।

(१२) वाचा शरीरस्पर्शनं शपथ इति मोयीचन्द्रः, प्रकृतकारकं शपथ इति पद्यनाभपञ्जिता । प्रियायै इत्यत्र क्षाप् कृङ् स्यात्प्रामिति । (२।१।४) सम्प्रदानं चौरं शपति आक्षेपसीत्यर्थः ।

६२ । नाथे राशिषि कर्म च षष्ठीवा ।

[नाथेः ५ ।, आशिषि ० ।, कर्म ० १ । च ० १ । षष्ठी ० १ ।, वा ० १ ।]

आशिषि नाथे षष्ठी स्यात् । तत्कर्म च षष्ठी वा । सर्पिषोनाथते सर्पिष्वी । आशिषीति किम् ? राजानमुपनाथति । (१३)

६३ । हरतेर्गति ताच्छील्ये । [हरतेः ५ ।, गतिताच्छील्ये ० ।]

अत्रार्थे ह्यङ्कृष् स्यात् । पेटकमया हरन्ते, जातिग्रहणं किम् ? पितरमनुहरवि पुत्रः ।

६४ । किरोऽपाञ्चतुष्पाक्कृनिष्वालेखने सुट् च ।

[किरः ३ ।, अपात् ५ ।, चतुष्पात्प्रकृतिषु ० । ।, आलेखने । ० ।, सुट् ० १ ।, च ० १ ।]

सुट् कात्पूर्व इति विवक्ष्यते, अपात् किरतेचतुश्चरणपरिविषये हर्षजीविकाकुलायकरणेष्वालेखने गम्ये तड् स्यात् । कात् पूर्व सुट् च, अपस्किरते भूमिं दृषभो हृष्टः, श्वा, कुक्कुटो वा । नान्यत्र अपस्किरति असम् । (१४)

(१३) नाथ, नाथ याच्ञीयैश्चर्षाद्योःस्त्रियेतस्माराशिष्यवर्थे वर्तमानान् कर्तव्यात्मनेपदं भवति । इष्टाशंसनं—आशी । राजानमुपनाथति याचत इत्यर्थः, याचनेऽप्यात्मनेपदं अचिदुच्यते तथा च भारविः मासंयैरथ तत्र प्रयोजनं नाथसे त्रिसु पतिं च भूभृतः । एतच्चिन्त्य मिति गोयीचन्द्रः ।

(१४) । अपात् किरचतुष्पात् पक्षि हर्षादौ सुट् च सम्प्रति । इति संक्षिप्त-सारसूत्रं अपादुचरणात् न विद्येय इत्याद्याचतुष्पात्-पक्षिवाच इह आदि-

६५ । आङि नुप्रक्कः । [आङि ० ।, नु—प्रक्कः ५ ।,]

आङुप्रपदे सु,प्रक्किभ्यां तङ् स्यात् । आनुते शिवा, आङ्क्ख
सुत्तम् । (२५)

६६ । स्थो विप्रावसमः । [स्तः ५ ।, वि, प्र, अत्र, समः ।]

एभ्यलिष्ठते क्तङ् स्यात् । वितिष्ठते, प्रतिष्ठते, अवतिष्ठते, संति-
ष्ठते ।

६७ । प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ।

[प्रकाशन, स्थेयाख्ययोः ० ॥ ८०११,]

प्रकाशने, स्थेयाख्यायाश्च तिष्ठतेकङ् स्यात् । क्वाचाय तिष्ठते
कन्या स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः ; स्थेयो विवाद पदनिर्णयता संशय्य
कर्णादिषु तिष्ठते यः ; संशयं कृत्वा तेषु निर्णयं करोतीत्यर्थः । (२६)

पदेन जीविकायां, आश्रय करके च कर्त्तव्यात्मनेपदं भवति, अपादुक्तः
किरतेरात्मनेपदविषये कृद्दिषये च चतुश्चानुपक्षि हर्षादौ विषये सुट्
भवतीत्यर्थ इति तट्टीका चतुश्चाव्-पद्याति किम् ? अपकिरति मनूष्याः,
हर्षादाविति किम् ? अपकिरति आ ओदनमदन्न हर्षादि मात्र दिवक्ष.या
यद्यपि तद्ग्रामिकथयपि क्तदभावे नेष्यते, इत्याहुः गजोऽपकिरतीति
सिद्धान्तकौमुदी गजोऽपकिरतीत्यत्र हर्षे सत्यपि आषेखनाभावान्न सुट्
नातस्तर्हि इति तट्टीका ।

(१५) आङ्पूर्व्या-नुधातुबत्कण्ठ्यापूर्व्ये शब्दे स्वभाव, देव वर्त्तते,
आनुते शिवा उत्कण्ठिता शब्दं करोतीत्यर्थः ।

(१६) प्रकाशनं स्वाभिप्रायाभिप्रायनं तस्मिन्नर्थं, स्थेयो विवादपद

६८ । आङः प्रतिज्ञायाम् । [आङः ५ ।, प्रतिज्ञायाम् ० ।] १

आङः स्वसङ् स्यात् । षब्दं नित्यमातिष्ठते प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

६९ । उदोऽनूर्द्धचेष्टायाम् ।

[उदः ५ ।, अनूर्द्धचेष्टायाम् (न-उदं चेष्टा) ० ।]

अत्र उदस्रसङ् स्यात् । सुक्तावुत्तिष्ठते जनः । अनूर्द्ध इति किम् ? पीठादुत्तिष्ठति । (२)

७० । उपान्मन्त्रकरणपूजासङ्गति मैत्रीकरणपथिषु ।

[उपात् ५ ।, मन्त्रकरण, पूजा, सङ्गति, मैत्रीकरण, पथिषु ० ॥]

नियता, तस्याख्यायाश्च संप्रत्य कर्थादिषु तिष्ठते कर्थादीन्निर्बन्धत्वेनाश्रय तीत्यर्थः ।

(१) षब्दं नित्यत्वेन प्रतिजानीते इति सिद्धान्तकौमुदी, अभ्युपगच्छ-
तीति गोयीचन्द्रः । प्रतिज्ञा अभ्युपगमोऽङ्गीकरणमित्यर्थः । श्लोचकर्मकात्
इति सङ्गिप्तसारसूत्रं अकर्मकाज्जानातेः कर्त्तव्यात्मनेपदं भवति श्लोचप्रदे-
दित्यनेन कश्चयक्रियाफले आत्मनेपदं प्राप्तमेव अकश्चयक्रियाफले अनेन
विधीयते मधुनोजानीते ज्ञात्वा प्रवर्त्तत इत्यर्थः । नाप्रवर्त्तनादिति
सूचान्तरम् अकर्मकात् श्लोविहितमात्मनेपदं प्रवर्त्तनार्थात् भवति एकस्या
मभिजानामि मातरीति भक्ति ।

(२) उदोऽनूर्द्धकर्मणीति पाणिनिस्त्वम् उदं देवसंयोगानुपूर्व-
यत् कर्म तदूर्द्धकर्म, तदन्यस्मिन् इत्यर्थः । यद्यपि अनूर्द्ध इत्युत्पन्नूर्द्ध
क्रियायां वचनानादुत्पूर्वार्थात्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यादित्यर्थोक्तमस्मत्ते, तथापि

मन्त्रकरण—देवपूजादौ गम्ये, पथि कर्त्तरि च उपात्स्वत्ताञ्
स्यात् । गायत्र्या तमुपतिष्ठते, देवपूजादौ-विप्रोऽकमुपतिष्ठते, गङ्गा-
समुद्रमुपतिष्ठते, राजा राजानमुपतिष्ठते, अयं पन्थाः श्रौणमुप-
तिष्ठते । वा लिप्सायां । अर्थो दातारमुपतिष्ठते, उपतिष्ठति
वा । (३)

७१ । अकर्मकात् । [अकर्मकात् ५ ।]

अकर्मकात् उपात् स्वकृञ् स्यात् । उपतिष्ठते भोजने (४)

७२ । समो दृश्यर्त्ति-वेत्ति स्वरति श्रु, गमृच्छि प्रच्छः ।

[समः ५ ।, दृश्, अर्त्ति (ऋ), स्वरति (ऋ), श्रु, गमि, गृच्छि, प्रच्छः ५ ।]

परिस्थन्दिनात्मककर्म बोधनाय कर्मपदमित्याह ईहायामेवेति इच्छा
पूर्विका चेष्टा ईहा, सा च यामाच्छतमुत्तिष्ठतीत्यादौ नास्तीति न तद् ।
उदोऽनूद्घटने इति सङ्घिससारसुत्रम् अनूद्घटन इति पर्यदासा
श्रयणादूद्घटनासदृशी इत्यक्तोममनात्मिका चेष्टैवाऽस्य विषयः अत-
एवाह यामाच्छतमुत्तिष्ठतीति उत्पद्यत इत्यर्थः । एवं यदुत्तिष्ठति वर्ज्येभ्यो
दृषाणां क्षयि तद्वनमित्यभिज्ञानशक्तुन्तेऽपि ।

(३) मन्त्रः करणं क्रियातिसाधनं यस्य, तन्मन्त्रकरणं तस्मिन्नर्थं मन्त्र-
पदेन वेदाज्ञाता ऋचोभिधोषन्ते, यथा गायत्र्या तमुपतिष्ठते मन्त्रकरण
इति किम् ? भर्त्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । करण इति किम् ? सावित्री-
मुपतिष्ठति । सङ्गतिः संश्लेषः, मैत्रीद्वारस्यापि भवतीति सङ्गतिमैत्र्याभेद
इति गोयोचनः । पन्थाः श्रुणमुपतिष्ठते प्राप्नोतीत्यर्थ इति सिद्धान्त-
बौमुदी । दातारमुपतिष्ठते लिप्साया उपमच्छतीत्यर्थः ।

(४) उपतिष्ठते सन्निहितोभवतीत्यर्थः ।

संपूर्वादिशादेरकर्मकात्तद्ध् स्यात् । संपश्यते, अधातोर्डादेश
समारन्त ममाभीष्टाः, संविद्रते, संस्वरते संश्रुणुते, संगच्छते, समृच्छते
अकर्मकादित्येव वासं संगच्छति । (५)

५-७३ । व्युत्तपाड् यम हनः स्वाङ्गकर्मकाच्च । (६)

[व्युत्तप (वि-उत्-तप), आङ्-यम, हनः ५ ।, स्वाङ्गकर्मकात् (स्व अङ्गक-कर्मक) ५ ।,
५०१ ।]

व्युदत्तपेराडोयमहनश्चाकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकाच्च तद्ध् स्यात् ।
वितपते, उत्तपते, आगच्छते, आहते, आप्नते । स्वाङ्गकर्मकाच्च वित-

(५) अकर्मकादित्येव रक्षांसीति पुरापि संश्रुणुमहे इति मुरारि-
प्रयोगः प्रामादिक इत्याहुरिति सिद्धान्तकौमुदी । अथास्मिन्नकर्मका-
धिकारे हनि,गम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् ष्टुगु—“धातोर्ध्यान्तरे
वृत्ते धात्वर्थेनोपसंग्रहात् प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मखोटकर्मिका क्रिया” ।
नदी वहति स्यन्दत इत्यर्थं अत्र बहेः स्यन्दनमात्रार्थकत्वादकर्मकत्वं
प्राप्त्यर्थं तु सकर्मकत्वं यथा वहति भारम् । एवं धात्वर्थेन कर्मकं
उपसंग्रहादपि क्रिया अकर्मिका भवति यथा जीवति, नृत्यति, प्राणधारणं
जीवनं, गात्रविक्षेपविशेषो नृत्यं तयोर्द्वयोरपि धात्वर्थप्रविष्टकर्मकत्वा
दकर्मकत्वम्, प्रसिद्धिश्च सत्ता जागरणादीनां अकर्मकत्वेन प्रसिद्धानां
यथा मेघोवर्षति । कर्मखोटविवक्षातो यथा द्वितान्न यः संश्रुयुत इति
अकर्मकप्रयोगः ।

(६) स्वाङ्गकर्मकाचेति चकारेणाकर्मकस्य संग्रहस्तेन उत्तपते,
वितपते इति । स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु अङ्गवमिति पारिभाषिकम् । ततश्च
स्वाङ्गपदेनाच्चात्मीयं वृत्तपादादि ष्टुगुते । पराङ्गे, अङ्गवमिति च

पते, पृष्ठं उत्तपते पाशिं, आयच्छते, आहते स्वं वचः, ने ह-उत्तपति सुवर्णम् ।

७४ । क्लो निविसमुपात् । [वृ: ५ ।, नि-वि सन्-उपात् ५ ।]

एभ्यो क्ले असत् स्यात् । निङ्गयते, विङ्गयते, संङ्गयते उप-
ङ्गयते सखीम् ।

७५ । स्यङ्घायामाङः । [स्यङ्घायां ० ।, आङः ५ ।]

पराभिभवेष्व्यायामाङीक्रे असत् स्यात् । मङ्गीमसमाङ्गयते,
अन्यत्र गासाङ्गयति ।

७६ । अस्यत्सूक्ष्मो वा प्रादेः ।

[अस्यत्सूक्ष्मः (अस्यति-ऊच्) ५ ।, वा ० १ ।, प्रादेः (प्र-आदि) ५ ।]

प्रादेराभ्यां तङ् वा स्यात् । निरस्यति, निरस्यते, समूहन् समूह-
मानः । (७)

७७ । कृष्णो भर्त्सन, गन्धन, सेवन, साक्षस, प्रकथनो-
पयोगेषु ।

* [कृष्णः ५ ।, भर्त्सन—उपयोगेषु ० ।।।]

कर्मणि न भवति इति मोचीचन्द्रः । अतएव 'गाखिषी कनकप्रिलानिभं
भुजाभ्यामाजङ्घे विषमकोचनस्य वक्षः' इति भारविः, आहर्ध्वं मा रक्षतम
मिति भट्टिप्रयोगश्च ग्रामादिक एवेति भागवतिः । प्रायश्चित्तध्याहारोवा
भेत्तुमिन्द्रादि तुमुप्रनाथाहारोवाटस्तु समीपमेवेति वेति सिद्धान्तकौमुदी ।

(७) ऊहवितर्के असु ऋषये इत्येतयोरात्मनेपदं वा भवति कर्त्तृदि
वाचे अस्यतीति निर्देशोऽसभुवि इत्यस्य निरासार्थः, अकर्मकादिति निवृत्त

एवर्थेषु कञ्जसङ् स्यात् । भर्त्सने उत्कृष्टते शत्रुं, गन्धनं हिंसात्मकसूचनं उदाकृष्टते, सवने राजानमुपकृष्टते, साहसे पर-
दारानुपकृष्टते, प्रकथने देशान् प्रकृष्टते, धर्मादौ विनियोगे श्रुत
प्रकृष्टते ।

७८ । प्रतियत्ने कर्म च षष्ठी वा ।

[प्रतियत्ने ७ ।, कर्म ० १ ।, च ० १ ।, षष्ठी ० १ ।, वा ० १ ।]

सतोगुणान्तराधाने कञ्जसङ् स्यात् । तत्तन्निश्चयोगे तत्कर्म
च षष्ठी वा स्यात् । एधोदकस्योपस्कृष्टते, एधोदकम्बा, उपात् प्रति
यत्ने सट् च (३ । १ । २५) ।

७९ । अधेः प्रसहने । [अधेः ५ ।, प्रसहने ७ ।]

प्रसहनमभिभवः, पराजयो वा, तत्राधेः कञ्जसङ् स्यात् । तमधि
चक्रे । (८)

मिति सिद्धान्तकौमुदी तथाहि वन्धनं निरस्यति, निरस्यते इत्युदाहरणम् ।
सङ्घिप्तसारोपि अनयोः कर्मकत्वं एवात्मनेपदमित्यन्ये तदपुक्तं तथाच
सन्ततं तिनिरमिन्दुत्वासे इति भारविदिति अनयोः रिवादीनां चन्द्रमत
दूषणमिति गोपीचन्द्रः ।

(८) प्रसहनं क्षमाभिभवश्च, बह्वर्षश्लेषाभिभवे चेति पाठादिति
सिद्धान्तकौमुदी । अधेरभिभवे, उपेक्षायाश्च इति सङ्घिप्तसार सूत्रद्वयं ।
तत्र उपेक्षायामित्यस्य “भवाद्दशश्लेषेर्द्धिकुञ्जैते इति निरासया हन्त इत्या
मगसितेभ्युदाहरणं इत्यम् ।

८० । वेः शब्दकर्मणोऽकर्मकाच्च ।

[वेः ५।, शब्द कर्मणः ५।, अकर्मकात् ५।, व ०१।] (६)

वेः क्तञः शब्दकर्मकाच्च तङ् स्यात् । क्रोष्टा विकुर्वते खरान् ।
अकर्मकाच्च । विकुर्वते अग्नाः साधु दान्ताः ।

८१ । नियो ज्ञानोपनयनोत्सञ्जनसम्माननविगणन
भृतिव्ययेषु । (१०)

[नियः ५।, ज्ञान, उपनयन, उत्सञ्जन, सम्मानन, विगणन, भृति, व्ययेषु ७।।]

एष्वर्थेषु नीजकृत् स्यात् । ज्ञाने अर्थान्नयते धीरः, उपनयते
माणवकमुपनयते, उत्सञ्जने उत्सङ्गीकरणे वालकमुदानयते,
सम्मानने गुरुं विनयते, विगणनं च्छणादिशोधनं मद्राः करं विनयन्ते,
भृतौ कर्मकारालुपनयते वेतनेनात्मसमीपीकरोति, व्यये शतं
विनयते ।

८२ । कर्त्तृस्थाऽनङ्ग कर्मकादा ।

[कर्त्तृ-स्थ अङ्ग-कर्मकात् ५।, वा०१।,]

(६) शब्दकर्मणः किम् ? चित्तं विकरोति कामः । विकुर्वते
विकारं कर्तन्ते इति सिद्धान्तकौमुदो । चेतन्ते इति गोयीचन्द्रः । विविध
गतिं कुर्वन्तीति यद्गनाभपञ्जिका ।

(१०) ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः, अर्थान्नयते निश्चिनोतीत्यर्थः । उपनयनं
विधिनात्मसमीपप्रापणं, उपनयीवेदार्थज्ञानप्रयोजकसंस्कारस्तस्य पर-
गमित्वात् परस्मै पदे प्राप्तेनेन तद् विधीयते, न ह्युपनयनमात्रेणाचार्यत्वं
किन्तु तत्पूर्वकाध्यापनेन अतश्च माणवकमुपनयते इत्यस्य विधिना

कर्तृस्थमनङ्गं कर्म यस्य तस्मान्नियस्तद् स्यात् । क्रोधं विनयते,
विनयति वा, अपनयत्य मानिनि मानम् । कर्तृस्थेति किम् ? गुरोः
कोपं विनयति, अनङ्ग इति किम् ? गडुं विनयति । (११)

८३ । क्रमेः स्फोतत्ववृत्तानुत्साहेषु ।

[क्रमेः ५।, स्फोतत्व-वृत्ति-उत्साहेषु ७॥]

एवर्थेषु क्रमेस्तद् स्यात् । प्राज्ञे शास्त्रं क्रमते, वृत्तिरप्रतिघातः
ऋच्यस्य क्रमते बुद्धिः, युद्धाय क्रमते भटः । (१२)

तमात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उत्सङ्गं उत्क्षेप्यं, उत्सङ्गीकरणमिति
पद्मनाभसम्मतीत्यर्थः ; सम्माननं पूजनं शास्त्रे नयते, शास्त्रस्य सिद्धान्तं
शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः ; तेन च शिष्य सम्माननं फलितमिति सिद्धान्त-
कौमुदी । नयते बुद्धिमांस्तर्के पदार्थान् सम्यग्गमयन् सम्मानितोभव-
तीति सङ्क्षिप्तसारात् । मद्राः मद्रदेशीयाः कर्त्तुं राजसं विनयन्ते शोधयन्ति ।

(११) कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणीति पाणिनिसूत्रम् (१।३।३७)
नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्नन्तच्छरीरावयवभिन्ने एव-
स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते क्रोधं विनयते अपनयति
तत् फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वाद् स्वरितञितः इत्येव सिद्धे नियमार्थं
मिदं । कथं तर्हि अविगम्य नयन्ति पौरुषमिति कर्तृगामित्वाविवक्षाया-
म्भविष्यतीति सिद्धान्तकौमुदी, संचित्तप्रसारे अनभिधानादनपनयनस्य न
स्यादिति सूत्रान्तरमस्ति, तदर्थस्तु अपनयनार्थस्य अनभिधानात् तद्
न स्यात् अपनयनार्थस्यैव स्यादिति । अपनयनं खण्डनं तमविगम्य
नयन्तीत्यत्र नीजः प्रापयार्थत्वं न त्वपनयनार्थता ।

(१२) प्राज्ञे बुद्धिमज्जने शास्त्रं क्रमते स्फोतं भवति, अस्य बुद्धिः
ऋचि क्रमते न प्रतिहन्यते इत्यर्थः ; भटः युद्धाय क्रमते उत्साहं करोति ।

८४ । उपपराभ्याम् [उपपराभ्याम् ५।]

आभ्यां स्तीतत्वादौ गम्ये क्रमे सङ् स्यात् । आस्वनस्मिन्नुपक्रमते,
पराक्रमते ।

८५ । आडो ज्योतिरुद्गतौ ।

[आडः ५।, ज्योतिरुद्गतौ (ज्योति-उद्गति) ७।]

ज्योतिरुद्गमने आ-क्रमे सङ् स्यात् । आक्रमते भानुः ज्योति-
रिति किम् ? आक्रमति धूम, उद्गताविति किम् ? आक्रमति गिरिं
रविः । (१३)

X ८६ । वेः पादविक्षेपे । [वेः ५।, पादविक्षेपे ७।] X

(१३) उद्गतिरुद्गमनमुच्यते, उद्गमनपूर्विका व्याप्तिश्च प्रथमेऽर्थे
वर्त्तमानोऽकर्मकः क्रमिः, द्वितीयस्तु सकर्मकः उभयोरुदाहरणं यथा
संक्षिप्तसारे आक्रमते रविः, उद्गच्छतीत्यर्थः, अभिराक्रमते दिवमुत्थाय
व्याप्नोतीत्यर्थः तथाच दिवमाक्रममाद्येव केतुताराभयप्रदेति भट्टिः । नभः
समाक्रमति ह्यव्यवर्त्तना स्थिरैकचक्रण रथेन भास्करइत्यसाधुरिति भाग-
वृत्तिः । अस्मन्मते त्वच कवसाङ्पूर्वकत्वाभावान्नात्मनेपदप्राप्तिरेव । ज्योतिः
शब्देनाभिरपि गृह्येत इति अभिराक्रमते इत्युदाहरणेन प्रतीयते ।
उपमानेनापि यत्रोपमेयस्य ज्योतीरूपता प्रतीयते तत्राप्यात्मनेपदमिति
सूत्रयितुं दिवमाक्रममाद्येति भट्टिप्रयोगोदर्शितः अतएव माघेऽपि
दन्ताक्षिकावरणनिश्चलपाण्डियुग्ममर्द्धादितोरभिरिन्दोदयशैलमूर्ध्निः । स्तोकेन
नाक्रमत वल्लभपालमन्त्रः श्रीरुद्रकी पद्मिणीमत्स्यप्रकाय इति गोपीचन्द्रः ।

प्रतिदीवोः, प्रतिदीवाम् प्रतिदीवि, प्रतिदिवनि, प्रतिदिवसु ।
सम्बोधने - प्रतिदिवन्, इत्यादि ।

युवन् (यु + कनिप्) शब्दः ।

युवा, युवानौ, युवानः युवानं, युवानौ, (लघिमन् शब्दवत्)
शसादौ-युवन् + शस् प्रथमघोनामिति (११४।३।२) व स्थाने
उकारः ततश्चाकः सर्णं इति उकारस्य दीर्घत्वे यून्ः । टा-यूना
(वस्य उलं, दीर्घश्च) भ्याम् युवभ्याम् (नलोपः), एवं युवभिः ।
ङे-यूने (वेङ्-दी) युवभ्याम्, युवभ्यः । ङसि-यून्ः (शस्वत्)
युवभ्याम्, युवभ्यः । ङस्-यून्ः (शस्वत्), आस्-यूनीः (वउ, दी),
आम्-यूनाम् (वउ, दी) । ङि-यूनि (व, उ, दी), आस्-यूनीः,
सप्-युवसु (नलोपः) सम्बोधने-युवन्, युवानौ, युवानः ।

श्वन् शब्दः ।

श्वान्, श्वानौ, श्वानः । श्वानं, श्वानौ (लघिमन् शब्दवत्),
शसादौ तु-युवन्वत् यथा-शूनः । शूनाः श्वभ्याम्, श्वभिः । शूने,
श्वभ्याम्, श्वभ्यः । शून, श्वभ्याम्, श्वभ्यः । शूनः, शूनोः, शूनाम् ।
शूनि, शूनोः श्वसु । सम्बोधने-श्वन्, श्वानौ, श्वानः ।

मघवन् शब्दः ।

मघवन् + सु + सुलोपः, मघोनस्तृवेति (१३७।३।२) सौ विक-
ल्पेन न् स्थाने तु (त्), उगिदचोरिति नुम्, सावत्वसन्तेति दीर्घः,
संयोगान्तस्येति तलोपः मघवान्, पक्षे नोपधाया इति उपधादीर्घः
नस्य लोप इति न लोपः मघवा, औ-मघवन्तौ (न् स्थाने ङ (त्) (१३-
७।३।२) उगिदचोरिति नुम्) पक्षे मघवानौ (नोपधाया इति दीर्घः),
जस्-मघवन्तः (तृ, नुम्), पक्षे मघवानः (उपधादीर्घः) । अम्-मघ-
वन्तम् (ङ, नुम्), पक्षे मघवानम् (उपधादीर्घः) औट्-मवन्ती, पक्षे

मघवानौ, शस् मघवतः (ढ), पक्षे मघोनः (वस्य उ (१२४।३।२) एवं टादौ_मघवता, मघोना, मघवद्भ्याम्, मघवभ्याम् (नलोपः) मघवद्भिः, मघवभिः, (नलोपः) । मघवते, मघोने, मघवद्भ्यां, मघवभ्याम्, मघवद्भ्यः, मघवभ्यः । मघवतः, मघोनः, मघवद्भ्यां, मघवभ्याम्, मघवद्भ्यः, मघवभ्यः । मघवतः, मघोनः, मघवतोः, मघोनीः, मघवताम्, मघोनाम् । मघवति, मघोनि, मघवतोः, मघोनीः, मघवत्सु, मघवसु ।

मघशब्दान्ततुपा निष्पन्नस्य मघवत् शब्दस्य मघवान्, मघवन्तौ, मघवन्तः । इत्येवं प्रकाराणि रूपाणि भवन्ति ।

अर्वन् + सु, सुलोपः, नोपधादीर्घः, नस्य लोपः अर्वा, औ अर्वन्तौ (अर्वन्स्त्रासाविति न स्थाने ढ (त्) (१३८।३।२) उगिदचौरिति नुम् जस्-अर्वन्तः (न स्थाने ढ (त्) नुम्) । अम्-अर्वन्तम्, (ढ नुम्), औट्-अर्वन्तौ, शस-अर्वन्तः, (ढ) । टादौ_अर्वता, अर्वद्भ्यां, अर्वद्भिः, अर्वते, अर्वद्भ्याम्, अर्वद्भ्यः । अर्वतः, अर्वद्भ्याम्, अर्वद्भ्यः । अर्वतः, अर्वतोः, अर्वताम् । अर्वति, अर्वतोः, अर्वत्सु । सम्बोधने-अर्वन्, अर्वन्तौ, अर्वन्तः ।

अनर्वन् शब्दस्य-तु अनर्वा, अनर्वानी अनर्वानः । अनर्वानं अनर्वानी इत्यादि आत्मन् शब्दवत् रूपाणि भवन्ति ।

पञ्चन् शब्दः (वहुवचनान्तः)

पञ्चन् + जस् इतिष्णान्त संख्याभ्य इति (२८:३।२) जसौलुक नस्य लोप इति न लोपः पञ्च । पञ्चन् + शस्-पञ्च (जस्वत्) । भिस्-पञ्चभिः (नलोपः) । भ्यस्-पञ्चभ्यः (नलोपः) । आम् पञ्चन् + आम् आमोनामिति (३५।३।२) आम् स्थाने नाम् नस्येति नलोपः, नामीति (३१।३।२) अकारदीर्घः पञ्चानाम् । सुप् पञ्चसु (नलोपः) । एवं परम-पञ्चन्, सप्तन्, नवन्, दशन् प्रभृतयः ।

प्रियपञ्चन् (प्रियाः पञ्च यस्य) शब्दस्य तु स्वार्थाभावात् न जस्

शशोलुक् नापि आमः स्थाने नाम् । ततश्च राजन् शब्दवत् रूपाणि भवन्ति । यथा

प्रियपञ्चा (सुलोपः उपधादीर्घः न लोपः) प्रियपञ्चानौ (उपधा दीर्घः), प्रियपञ्चानः । (उपधादीर्घः) । प्रियपञ्चानं, प्रियपञ्चानौ, प्रिमपञ्चजः (अलोपः न् स्थाने ज्) । प्रियपञ्चजा (अलोपः न् स्थाने ज्), प्रियपञ्चभगाम् (नलोपः), प्रियपञ्चभिः (नलोपः) । प्रियपञ्च-जे (अ, लो न् स्थाने ज्), प्रियपञ्चभगाम्, प्रियपञ्चभयः । प्रियपञ्चजः अ, लो, न्, स्थाने ज् । प्रियपञ्चभगाम्, प्रियपञ्चभयः । प्रियपञ्चजः (ङमित्त्वत्) प्रियपञ्चजोः, (अ, लो न्, स्थाने ज्), प्रियपञ्चजाम् । प्रियपञ्चजि (अ लो, न्, स्थाने ज्) पक्षे प्रियपञ्चनि, प्रियपञ्चजोः, प्रियपञ्चसु (न लोपः) । सम्बोधने—प्रियपञ्चन्, प्रियपञ्चानौ, प्रिय पञ्चानः ।

अष्टन् शब्दः (वहुवचनान्तः) ।

अष्टन् + जस्, अष्टन् आर्द्धेति (२६।३।२) न स्थाने आकारः, जस्शसोरष्टाभ्यः (२७।३।२) जस्, स्थाने औः ततः वृद्धिरिति वृद्धिः अष्टौ, पक्षे इतिष्ठान्तेति, जशोलुक् नस्येति न लोपः अष्ट। अष्टन् + शस् अष्टौ, अष्ट (जस्वत्) । अष्टाभिः (न स्थाने आ), पक्षे अष्टभिः । एवं अष्टाभ्यः, अष्टभ्यः । अष्टानाम्, (पञ्चवत्) अष्टासु (न्स्थाने आ), अष्टसु (पञ्चवत्) एवं परमाष्टन् शब्दोऽपि ।

प्रियाष्टन् (प्रियाः अष्टौ यस्य) शब्दस्य तु गौणत्वे राजन् शब्दवत् रूपाणि ।

प्रियाष्टा, प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टानः । प्रियाष्टानं, प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टः । प्रियाष्टा, प्रियाष्टभ्याम्, प्रियाष्टभिः । प्रियाष्टे, प्रियाष्टभ्याम्, प्रियाष्टभ्यः । प्रियाष्टोः, प्रियाष्टोः, प्रियाष्टाम् । प्रियाष्टिः, प्रियाष्टनि, प्रियाष्टोः, प्रियाष्टसु । सम्बोधने—प्रियाष्टन्, प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टानः ।

अन्यार्थेऽपि भवतीति पद्यनाभवचनात् पक्षे नकारस्यात्वमपि भवति ।

आत्त्वपक्षे =

प्रियाष्टन् + सुः नकारस्याकारः प्रियाष्टाः, औ प्रियाष्टौ, नकार-
स्याकारः वृद्धिः) जस् प्रियाष्टाः न आ दीर्घः)। अम् प्रियाष्टां, औट् -
प्रियाष्टौ, शस्—प्रियाष्टान् । टा—प्रियाष्टा (न आ दीर्घः) प्रिया
ष्टाभ्यां, प्रियाष्टाभिः । डे प्रियाष्टै (न आ वृद्धिः) । डसिडसोः
प्रियाष्टाः (न आ दीर्घः) । ओस् प्रियाष्टौः (न आ वृद्धिः) । आम्
प्रियाष्टाम् (न आ दीर्घः) । डि प्रियाष्टै) न आ गुणः सप्
प्रियाष्टासु ।

सिद्धान्तकौमुदीमते गौणस्थले हलादौ सुपि एव नकारस्यात्वं
विकल्पेन भवति न त्वजादौ ।

इनन्तः = गुणिन् शब्दः ।

गुणिन् + सुः सुलोपः इन्हन्निति उपधादीर्घः नस्य लोपः इति
न-लोपः गुणी, औ-गुणिनी, जस—गुणिनः । अम्, गुणिनं, औट्
गुणिनी, शस्—गुणिनः । टादो-गुणिना, गुणिभ्याम् (न लोपः), गुणिभिः
(न लोपः) । गुणिने, गुणिभ्याम्, गुणिभ्यः । गुणिनः, गुणिभ्याम्,
गुणिभ्यः । गुणिनः, गुणिनीः, गुणिनाम् । गुणिनि, गुणिनी, गुणिस
(न लोपः) । सम्बोधने गुणिन्, गुणिनी, गुणिन । एवं मानिनः,
धनिन्, देहिन्, कर्मिनः, दण्डिन् प्रभृतय इनन्त शब्दाः ।

पथिन् शब्दः ।

पथिन् + सुः पथिमथृभुक्षामिति (७३।३।२) इकारस्य नकारस्य
चाकारः, थकारस्यावेत्यादेशः पत्यास इति स्थिति स स्थाने : पत्याः
औ-पत्यानी (इकारस्याकारः, थ स्थाने न्य), जस्-पत्यानः (इ स्थाने
आ, थ स्थाने न्य) । एवं अम्-पत्यानम्, औट्-पत्यानी, शस्-पथः

(पथ्यादेरिन इति (१३०।३।२) इन्भागस्य लोपः, पथ् + अस् पथः) टा-पथा (इन् लोपः), भ्याम्-पथिभ्याम् (नलोपः) एवं भिस्-पथिभिः । डे-पथे (इन् लोपः), भ्याम्-पथिभ्याम्, (पूर्ववत्), भ्यस् पथिभ्यः (न लोपः । डसि पथः, भ्याम् पथिभ्याम्, भ्यस् पथिभ्यः । डस् पथः, औस् पथोः (इन् लोपः), आम् पथाम् (इन् लोपः) । डि पथि (इन् लोपः), औस् पथोः, सुप् पथिषु (नलोपः) । सम्बोधने--पन्याः, पन्यानी, पन्यानः प्रथमावत् । एवं मथिन्, ऋभुत्तिन् शब्दयोरपि । यथा मन्याः, मन्यानी, मन्यानः । मन्यानः, मन्यानी, मथः । मथा, मथिभ्याम्, मथिभिः । इत्यादि । ऋभुत्ता, ऋभुत्ताणौ ऋभुत्ताणः । ऋभुत्ताणः, ऋभुत्ताणौ, ऋभुत्तः । ऋभुत्ता, ऋभुत्तिभ्याम् ऋभुत्तिभिः । इत्यादि ।

घकारान्तः--गुप् (गुप् + क्विप्) शब्दः ।

गुप् + सु, सुलोपः गुप् पक्षे वाऽवसाने इति पस्य बलं गुब्, औ गुपौ, जस्—गुपः । अम्—गुपं, औट्—गुपौ, शस्—गुपः । टा—गुपा, भ्याम्—गुब्भ्याम् (भ्यस्तृतीय इति पस्य बलं), एवं भिसि गुवभिः । डे—गुपे, गुब्भ्याम्, गुवभिः । डसि गुपः औस्गुपौः, आम्-गुपाम् । डि—गुपि, औस् गुपौः, सुप्—गुप्सु । सम्बोधने—गुप् गुपौ, गुपः ।

मकारान्तः--इदम्शब्दः ।

इदम् + सु, इयमयमिति (२४।४।२) सुना सह इदमः स्थाने अयम् आदेशः अयम्, इदम् + औ तदादेरिति (१७।४।२) टेरत्-इद = औ इति स्थिते दोमः (२५।४।२) दकारस्य मकारः इमौ, इदम् + जस्, टेरत्वं दस्य मत्वं जस इत् पुंसीति (१४।४।२) जस इत्त्वं गुणश्च इमे । इदम् = अम्, टेरत्त्वं दस्य मत्वं इमौ, इदम् + शस्, टेरत्त्वं दस्य मत्वं, ततः शसि दीर्घस्य (३०।३।२) प्रवृत्तौ स्रस्थानेन आदेशः

इमान्—इदम्+टा टौसोरकोरन इति अन आदेशः ततः अत-
 टाभिस् (३७।३।२)इत्यस्य प्रवृत्तौ अनेन, इदम्+भगाम् हल्यत्
 (२७।४।२)इति इदमः स्थाने अ, ततोभगाम्यि दीर्घः (४०।३।२)
 अकारस्य दीर्घः, आभगाम्, इदम्+भिस्, हल्यत् इति इदमः
 अकारः, इदमदसोरिति (२२।४।२) भिसि अस्य एत्वम् एभिः ।
 इदम्—डे, तदादेरिति टेरेत्, अतो डेस्मै (१०।४।२) इति डे स्थाने
 स्मै, हल्यत् इति अत्वं अस्मै, इदम्=भगाम् (पूर्वं वत्) आभगाम्
 इदम्=भस् हल्यत् इति अत्वं ततएङ्गसोसामिति (३८।४।२)
 अकार स्थाने एकारः एभ्यः । इदम्+डसि टेरेत्त्वं डसिङ्गोरिति
 (११।४।२), डसिस्थाने स्मात्, हल्यत् इति अत्वं अस्मात्, आभ्यां,
 एभ्यः । पूर्ववत् । इदम्+डम्, टेरेत्त्वं अतष्टाभिस् इति डस
 स्थाने स्य, हल्यत् इति अत्वं अस्य, इदम्+ओम् टौसोरिति
 इदमः स्थाने अन, ततः अयोसीति (३८।३।२), अकार स्थाने
 अय् अनयोः, इदम्+आम् टेरेत्त्वं आदाम इति (१३।४।२) आमः
 स्थाने साम्, हल्यत् इति अत्वं, एङ्गसोसामिति एत्त्वं इच्कुर
 इति षत्वं एषाम् । इदम्+डि टेरेत्त्वं डसिङ्गोरिति डि स्थान-
 स्मिन्, हल्यत् इति अत्वं अस्मिन्, इदम्+ओस् अनयोः (पूर्ववत्),
 इदम्+सुप इत्यत् इति अत्वं एङ्गसोसामिति अकारस्य एत्त्वं इच्-
 कुर इति षत्वम् एषु । सककारस्य तु इदम् शब्दस्य—अयकं, इमकौ,
 इमके। इमकं, इमकौ, इमकान्। इमकेन, इमकाभ्याम्, इमकैः ।
 इमकस्मै, इमकाभ्यां, इमकेभ्यः । इमकस्य, इमकयोः, इम-
 केषां । इमकस्मिन्, इमकयोः, इमकेषु। पूर्वोक्तानुक्तयने (अन्वादेशे)
 सककारस्याककारस्वापीदम्शब्दस्य द्वितीयाटा-ओस्स—एनौ,
 एनान्, एनेन, एनयोः । किम् शब्दस्य रूपाणि अकारान्तपुंलिङ्ग
 प्रसङ्गे दर्शितानि ।

प्रशाम्शब्दः ।

प्रशाम् + सु, सुलोपः मीनोधातोरिति (६८।३।२) म—स्थाने न प्रशान्, औ—प्रशामौ, जस्—प्रशामः । अमादौ. प्रशामं, प्रशामौ, प्रशामः । प्रशामा, प्रशान्भ्याम् (म स्थाने न्), प्रशान्भिः (मस्थाने न्), प्रशामि, प्रशान्भ्याम्, प्रशान्भ्यः । प्रशामः, प्रशान्भ्याम्, प्रशान्भ्यः । प्रशामः, प्रशामाः, प्रशामां । प्रशामि, प्रशामोः, प्रशान्सु (मस्थाने न) पक्षे तुक् प्रशान्त्सु । सम्बोधने—प्रशान्, प्रशामौ, प्रशामः । एवं प्रतामशब्दोऽपि । प्रतान्, प्रतामौ, प्रतामः । प्रतान्भ्याम्, प्रतान्भिरित्यादि ।

रकारान्तः—चतुर्शब्दः—संख्यावाचकः, बहुवचनान्तः । चतुर् + जस्, चतुरनुङुहोरिति (७४।३।२) आमागमः, इकीयणचेति उकार स्थाने व, चत्वारः । चतुर् + शस्-चतुरः । भिस्—चतुर्भिः । भ्यस्—चतुर्भ्यः । आम्-चतुर्णाम् (आमोनामिति आमस्थाने नाम्) । सुप्—चतुर्षु असुपीति निषेधात् न र् स्थाने विसर्गः) ।

एवं 'परमचतुर्' शब्दस्यापि रूपाणि भवन्ति । यथा—परम-चत्वारः, परमचतुरः । परमचतुर्भिः । परमचतुर्भ्यः । परम-चतुर्णाम् । परमचतुर्षु । प्रियाः (वान्धवाः) चत्वारो यस्य इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नस्य प्रिय-चतुर्शब्दस्य तु—प्रियचतुर् + सु, सुलोपः, चतुरनुङुहोरित्यादान्यार्थे चेति वचनात् आमागमः उस्थाने व, रुस इति र स्थाने विसर्गः प्रियचत्वाः, औ—प्रियचत्वारौ (आमागमः), जस् प्रियचत्वारः (आमागमः) । अम्—प्रियचत्वारं (आमागमः), औट्—प्रियचत्वारौ, शस्—प्रियचतुरः । टादौ—प्रियचतुरा, चतुर्भ्याम्, प्रियचतुर्भिः । प्रियचतुरे, प्रियचतुर्भ्याम्, प्रियचतुर्भ्यः । प्रियचतुरः, प्रियचतुर्भ्याम्, प्रियचतुर्भ्यः । प्रियचतुरः, प्रियचतुरोः प्रियचतुराम्, । प्रियचतुरि, प्रिय-चतुरोः, प्रियचतुर्षु । सम्बोधने—प्रियचत्वारः (आमागमः)

ऋस्रोऽस्वार्थं (२१।३।४) इति ऋस्वः, प्रियचत्वारौ, प्रियचत्वारः ।

प्रियाः (स्त्रियः) चतस्रो यस्य इति वाक्यनिष्पन्नस्य प्रियचतुर शब्दस्य तु—त्रिचतुरोरिति (३४।३।२) सूत्रे स्त्रिया अन्य लिङ्गत्वे चेति वचनात् सूत्रस्य प्रवृत्तौ—प्रिय चतुर+सु, चतसृ आदेशः आत् सुनेति (६८।३।२) सुना सह ऋ स्थाने आत् प्रियचतसा औ-प्रिय चतस्रो, जम्—प्रियचतस्रः । अम्—प्रियचतस्रं, औट्—प्रियचतस्रौ, शम्—प्रियचतस्रः । टादौ—प्रियचतस्रा, प्रियचतसृभ्याम्, प्रियचतसृभिः । प्रियचतस्रे, प्रियचतसृभ्याम्, प्रियचतसृभ्यः । प्रियचतस्रः, प्रियचतसृभ्यां, प्रियचतसृभ्यः । प्रियचतस्रः, प्रियचतस्रोः, प्रियचतस्राम् । प्रियचतस्रि, प्रियचतस्रोः प्रियचतसृषु । सम्बोधने प्रियचतसः, प्रियचतस्रौ, प्रियचतस्रः ।

लकारान्तः—कमल् शब्दः । *

कमल्, कमलौ, कमलः । कमलं, कमलौ, कमलः । कमला, कमलभ्याम्, कमल्भिः । कमले, कमलभ्याम्, कमल्भ्यः । कमलः, कमलभ्याम्, कमल्भ्यः । कमलः, कमलोः, कमलाम् । कमलि, कमलोः, कमल्षु । सम्बोधने—कमल्, कमलौ, कमलः ।

वकारान्तः—सुदिव् (शीभना दिव् यस्य) शब्दः ।

सुदिव्+सु, दिव् उत् सौ लौत् (८४।३।२) इति व स्थाने औत्, इकार स्थाने य, अत्र व स्थाने औत् आदेशस्य अन्तरङ्गत्वे पृथमं तस्मिन् कृते हलन्तत्वाभावात् सलोपः, ततश्च स स्थाने विसर्गः

* कमलं, कमलौ वा आचलाशः इति शिच् टि लोपः कमलि घातुः ततः क्विप् शिच् लोपः कमल् इति शब्दः । अस्य साधने न किमपि विशिष्य सूत्रं मस्ति तत् ह्यपस्थितं दर्शितान्तरम् ।

सुदगौः, * औट्—सुदिवौ, जस्-सुदिवः । अस्-सुदिवम्, औ-सुदिवी, शस्-सुदिवः । टा-सुदिवा, भ्याम्-सुदुग्भ्याम् (व स्थाने उत्), भिस्-सुदुग्भिः (व स्थाने उत्) । ड्यादौ—सुदिवे, सुदुग्भ्याम्, सुदुग्भ्यः । सुदिवः, सुदुग्भ्याम्, सुदुग्भ्यः । सुदिवः, सुदिवोः, सुदिवाम् । सुदिवि, सुदिवोः, सुदुग्भ्यः । सम्बोधने—सुदगौः, सुदिवौ, सुदिवः ।

अचैदीव्यतीति, अच् + दिव् + क्तिप्, व ऊ ट् (८६।३।२) वकारस्य ऊकारे 'अचद्यु' इत्येवं प्रकृतिर्भवति, ततः अचद्यु + सु, स स्थाने विसर्गः अचद्युः, औ-अचद्युवौ, अचि युक्तेति (५२।३।२) ऊकार स्थाने उव), एवं जस्-अचद्युवः । अस्—अचद्युवं, औट्—अचद्युवौ, शस्—अचद्युवः । टा—अचद्युवा, भ्याम्-अचद्युग्भ्याम्, भिस्-अचद्युग्भिः । ड्यादौ—अचद्युवे, अचद्युग्भ्याम्, अचद्युग्भ्यः । अचद्युवः, अचद्युवोः, अचद्युवाम् । अचद्युवि, अचद्युवोः, अचद्युवुषु सम्बोधने—अचद्युः, अचद्युवौ, अचद्युवः । एवं हिरण्यं षीवतीति (हिरण्य + षीव् + क्तिप्) हिरण्यष्टु इति प्रकृतिः ततश्च स्वादौ—हिरण्यष्टुः, हिरण्यष्टुवौ, हिरण्यष्टुवः । हिरण्यष्टुवं, हिरण्यष्टुवौ, हिरण्यष्टुवः । हिरण्यष्टुवा, हिरण्यष्टुग्भ्याम्, हिरण्यष्टुग्भिरित्यादि अचद्युवत् ।

अवतीति (अव् + क्तिप् ज्वरत्वेति (६०।३।२) अच्चा सह वस्य, उकारः 'ऊ' इति प्रकृतिः ततश्च स्वादौ उः उवौ, उवः । उवं, उवौ, उवः । उवा, ऊग्भ्याम्, ऊग्भिः । इत्यादि, एवं मू (मव + क्तिप्) अयू

* ननु केवलस्यायहणान्नैह अचद्युरिति मूलवचनेन सुदिव् इत्यपि दिव उत् इति सूत्रस्याप्राप्तिरेवाऽवगम्यते ततश्च सूद्युरिति भङ्गितु भङ्गतीति चेन्न केवलपदेन प्रकृत्यादिवि-
श्वतावन्मात्रं प्रातिपदिकं यत् तदेव गृह्यते ततः समसोऽपि तस्मिन् दिव उदिति सूत्रस्य
गतिर्भवत्येव । अचद्युरित्यत्र तु अचद्यु एतावन्मात्रं प्रातिपादिकं न तु प्रकृत्या दिवात्
प्रातिपदिकं ततो न सूत्रस्य गतिरिति सर्वमवदातम् ।

(श्रिवि + क्विप्) प्रभृतयः, धनमवतीति (धन + अच् + क्विप्, ज्वरत्न-
रेति (६०।३।२) अचा सह वकारस्य ऊकारः, वृद्धिरेजुठः (४।२।१) ऊका-
रस्य वृद्धौ धनौ, ततः धनौ + सु, स स्थाने विसर्गः धनौः, औ—धनावौ
(एचोऽयवेति (१३।२।१) औकार स्थाने आव), एवं जस्—धनावः ।
अम्—धनावं, औट्—धनावौ, शस्—धनावः । टा धनावा,
भ्याम्—धनौभ्याम्, भिस्—धनौभिः । इत्यादि गौशब्दवत् ।

देवृ (देव्) + क्विप् (पद्मनाभमते एतः क्तौ वलोप इति वार्त्तिक-
वलात् (६३।३।२) वलोपे 'दे' इति प्रकृतिः ततः--दे + सु सस्थाने
विसर्गः देः, औ-दयौ (एचोऽयवेति एकारस्थाने अयः, एवं जस्--
दयः । अम्-दयम्, औट्--दयौ, शम्-दयः । टा-दया, भ्याम्-
देभ्याम्, भिस्-देभिः । इत्यादि एवं से (सेव् + क्विप्), ते (तेव् +
क्विप्) शब्दयोः । क्रमदीश्वरमते वकारस्य ऊलं भवति ततः (द +
ऊ 'दयू') से + ऊ सयू, ते + ऊ तयू इति प्रकृतयः ततश्च दयूः, दयुवौ,
दयुवः । एवं प्रकाराणि रूपाणि भवन्ति ।

शकारान्तः तादृश् (त + दृश् + क्तिन्) शब्दः ।

तादृश् + सु, सुलोपः, कः क्तिन्न्तस्येति श् स्थाने क, तादृक,
वाऽवसाने इति कस्य गले तादृग्, औ-तादृशौ, जस्-तादृशः । अम्
तादृशं, औट्-तादृशौ, शस्-तादृशः । टादौ-तादृशाः तादृग्भ्याम् (कः
क्तिन्न्तस्येति श् स्थाने क्, भयस्तृतीय इति क स्थाने ग्), एवं
तादृग्भिः । तादृग्, तादृग्भ्याम्, तादृग्भाः । तादृशः, तादृग्भ्याम्,
तादृग्भाः । तादृशः, तादृशौः, तादृशाम् । तादृशिः, तादृशोः, तादृशु
(श स्थाने क, ततः षत्वम्) । सम्बोधने तादृक्, तादृशौ, तादृशः
एवं यादृश्, कीदृश्, एतादृश्, अन्यादृश्, भवादृश् प्रभृतयः ।

सुदृश्, आयतदृश् प्रभृतीनामप्येवमेव रूपाणि । स्यूशोऽनुदके
इति सूत्रेण क्तिन् प्रत्ययनिष्पन्नानां छुतस्युश् प्रभृतीनामपि तादृश्

शब्दवत् रूपाणि, घृतस्मृक्, घृतस्मृग्, घृतस्मृशौ, घृतस्मृशः ।
इत्यादि—एवं स्मृशः मर्मस्मृशः, षड्स्मृशः प्रभृतयः ।

विशः शब्दः ।

विश् + सु, सुलोप ब्रश्च भ्रसृजेति श् स्थाने ष, षट् इति ष् स्थाने
ट् विट्, पक्षे वाऽवसाने इति ट् स्थाने ड् विड्, औ-विशौ, जस-
विशः । अम्-विशम्, औट्-विशौ, शस्-विशः । टा-विशा, भ्याम्-
विड्भ्याम् (श् स्थाने ष, ष स्थाने ट्, भ्यस्तृतीय इति ट् स्थाने ड्),
एवं भिस्-विड्भिः । ड्यादौ-विशे, विड्भ्याम्, विड्भ्यः । विशः,
विड्भ्याम्, विड्भ्यः । विशः, विशोः, विशाम् । विशि, विशोः,
विट्-सु, विट्-त्सु । सम्बोधने विट्, विड्, विशौ, विशः । नश्,
वज्जि सम्बन्धां शकारान्तानामिवमेव रूपाणि ।

नश् शब्दः ।

नश् + सु, सुलोपः नशेर्वा (८५।४।२) विकल्पेन श् स्थाने क्,
नक् पक्षे, वाऽवसाने कस्य गत्व नग्, विकल्पपक्षे ब्रश्च, भ्रसृजेति श्
स्थाने ष, षट् इति ष् स्थाने ट्, नट् पक्षे वाऽवसाने इति नड्, औ-
नशौ, जस-नशः । अम्-नशम्, औट्-नशौ, शस्-नशः । टा-नशा,
भ्याम्-नग्भ्याम् (शकारस्य कत्वं भ्यस्तृतीय इति ककारस्य गत्वं)
पक्षे नड्भ्याम् (ब्रश्चेति शस्य षत्वं, षट् इति षस्य टत्वं भ्यस्तृतीय
इति टकारस्य डकारः), एवं भिस्-नग्भिः, नड्भिः । ड्यादौ-नशे,
नग्भ्याम्, नड्भ्याम्, नग्भ्यः, नड्भ्यः । नशः, नग्भ्याम्, नड्भ्याम्,
नग्भ्यः, नड्भ्यः । नशः, नशोः, नशाम् । नशि, नशोः, नच्छु (श्
स्थाने क्, इच्छुर इति षत्वम्) पक्षे नट्-सु शस्य षत्वं षस्य टत्वम् ।
पक्षे नटाभां से इति तुक् नट्-त्सु । सम्बोधने — नक्, नग्, नट्, नड्,
नशौ, नशः ।

षकारान्तः - दधृष् धृष् + क्तिन् निपातनं) शब्दः ।

दधृष् + सु, सुलीपः, कः क्तिन्न्तस्येति ष् स्थाने क् दधृक् पक्षे वाऽवसाने इति कस्य गर्त्वे दधृग्, औ-दधृषौ, जस् दधृषः । अम्-दधृषं, औट्-दधृषौ, शस्-दधृषः । टा-दधृषा, भगाम्-दधृग्भगाम् (ष् स्थाने क् भयस्तृतीय इति क स्थाने ग्, एवं भिस्-दधृग्भिः । डयादौ-दधृषे, दधृग्भगाम्, दधृग्भाः । दधृषः, दधृग्भगाम्, दधृग्भाः । दधृषः, दधृषोः, दधृषाम् । दधृषि, दधृषोः, दधृच्छु (ष स्थाने क् ततः षत्वम्) । सम्बोधने-दधृक्, दधृग्, दधृषौ, दधृषः ।

द्विष् शब्दः ।

द्विष् + सु, सुलीप षट् इति ष् स्थाने ट् द्विट् पक्षे वाऽवसाने इति टस्य डत्वे द्विड्, औ-द्विषौ, जस-द्विषः । अम्-द्विषं, औट्-द्विषौ, शस्-द्विषः । टा-द्विषा, भगाम्-द्विड्भगाम् । ष् स्थाने ट् भयस्तृतीय इति ट् स्थाने ड्, एवं भिस्-द्विड्भिः । डयादौ-द्विषे, द्विड्भगाम्, द्विड्भाः । द्विषः, द्विड्भगाम्, द्विड्भाः । द्विषि, द्विषोः, द्विट्सु (ष स्थाने ट्) पक्षे द्विटत्सु (ष् स्थाने ट्, तुक्) । सम्बोधने-द्विट्, द्विड्, द्विषौ, द्विषः । एवं सुरद्विष्, सुरद्विष् प्रभृतयः । रत्नानि मुष्यति रत्न + मुष् + क्तिप्, रत्नमुष् शब्दस्यार्थवमेव रूपाणि साध्यानि । यथा-रत्नमुट्, रत्नमुड्, रत्न-मुषौ, रत्नमुषः । रत्नमुषं, रत्नमुषौ, रत्नमुषः । रत्नमुषा, रत्नमुड्भगाम्, रत्नमुड्भिः इत्यादि । एवं द्युतिमुष्, धनमुष्-प्रभृतयः । संस्थावाचकस्य बहुवचनान्तस्य षष्शब्दस्य षट् (षष् + जस् डतिष्णान्त इति (२८।३।२) जसौलुक षट् इति ष स्थाने ट्) । षट् (जस् वत्) । षड्भिः (ष् स्थाने ट्, भयस्तृतीय इति ट् स्थाने ड्) । एवं षड्भाः । षष्णाम् (आम्, षानि नाम्, षष्णवति, षष्णगरी, षष्णामिति निपातनम्) ।

षट्सु (ष स्थाने ट), पक्षे षट्सु (ष स्थाने टः तुक् च) । एवं परम-
षष् शब्दस्यपि । प्रियाः षट्स्य इति बहुव्रीहिनियमस्य प्रिय
षष् शब्दस्य रूपाणि द्विष् शब्दवत् अन्यार्थत्वात् ज्ञशशसोर्लुक् नार्प
आमः स्थाने नाम् । यथा—प्रियषट्, प्रियषड्, प्रियषष्ठी, प्रिय-
षषः । प्रियषष्, प्रियषष्ठी, प्रियषषः । प्रियषषा, प्रियषड्भ्यां, प्रिय-
षड्भिः । प्रियषषे, प्रियषड्भ्याम्, प्रियषड्भ्याः । प्रियषषः, प्रियष-
ड्भ्याम्, प्रियषड्भ्याः । प्रियषषः, प्रियषष्ठीः, प्रियषषाम् । प्रियषषि
प्रियषष्ठीः, प्रियषट्सु, प्रियषट्सु । सम्बोधने—प्रियषट्, प्रियषड्,
प्रियषष्ठी प्रियषषः ।

पिपठिष् (पट + सन् + क्तिप्) शब्दः ।

पिपठिष् + सु, सुलोपः, सनः सजुषाशिषीर्थात् उपधादोर्घः
(१००।३।२) रूसइत्यने न ष स्थाने विसर्गः पिपठीः, औ—पिपठिष्ठी,
जस् पिपठिषः । अम्—पिपठिषम्, औट्—पिपठिष्ठी, शस्—पिप-
ठिषः । टा—पिपठिषा, भ्याम्—पिपठीर्भ्याम्, (सनः सजुषेति
इकार दोर्घः) स्थाने विसर्गः (१।३।१), विसर्गस्थाने र्) एवं भिस्—
पिपठीर्भिः । ड्यादौ—पिपठिषे, पिपठीर्भ्याम्, पिपठीर्भ्याः ।
पिपठिषः, पिपठीर्भ्याम्, पिपठीर्भ्याः । पिपठिषः, पिपठिष्ठीः, पिप-
ठिषाम् । पिपठिषि, पिपठिष्ठीः, पिपठीर्षु पिपठिः षु । सम्बोधने
पिपठीः, पिपठिष्ठीः, पिपठिषः ।

चिकीर्ष (क्क + सन् + क्तिप्) शब्दः

चिकीर्ष + सु, सुलोपः, संयोगान्तस्येति ष कारलोपः, रः खरव-
सानयोरिति (३।३।१) र स्थाने विसर्गः चिकीः, औ—चिकीर्षी, जस्-
चिकीर्षः । अम्—चिकीर्षम्, औट्—चिकीर्षी, शस्—चिकीर्षः । टा-
चिकीर्षा, भ्याम्—चिकीर्ष्याम् (ष-लोपः) भिस्—चिकीर्षिः (ष-लोपः) ।
ड्यादौ—चिकीर्षे, चिकीर्ष्याम्, चिकीर्ष्याः (ष-लोपः) । चिकीर्षः,

चिकीर्षोः, चिकीर्षाम् । चिकीर्षि, चिकीर्षोः, चिकीर्षु असुपीति (३।३।१) निषेधात् न र स्थाने विसर्गः । सम्बोधने चिकीः, चिकीर्षो, चिकीर्षः । एवं प्रियचिकीर्ष, हितचिकीर्ष कटचिकीर्ष प्रभृतयः ।

सजुष् शब्दः (सह + जुषः क्तिप्, अर्थस्तापसः)

सजुष् + सु, सुलोपः, सनः स जुषेति (१००।३।२) दीर्घः, अहन् सजुष् इति (२।३।१) ष् स्थाने विसर्गः सजूः, औ-सजुषौ, जस्-सजुषः । अम्-सजुषम्, औट्-सजुषौ, शस्-सजुषः । टा-सजुषा, भ्याम् सजूर्भ्याम् (उकार दीर्घः, स् स्थाने विसर्गः (२।३।१), विसर्ग स्थाने र् (१७।३।१), एवं भिस्-सजूर्भिः । ड्यादी-सजुषे, सजूर्भ्याम्, सजूर्भ्यः । सजुषः, सजूर्भ्याम् सजूर्भ्यः । सजुषः, सजुषोः, सजुषाम् । सजुषि, सजुषोः, सजुषुषु (उकारदीर्घः, ष् स्थाने विसर्गः इच्ञुर इति षत्वं, शरिशर इति (२५।३।१) विसर्ग स्थाने ष्) पक्षे सजूषु । सम्बोधने सजूः, सजूषौ, सजूषः ।

दोष (दम् + डोस्) शब्दः

दोष् + सु, सुलोपः रुस् इति स्थानोभूतस्य षस्य विसर्गः दोः, औ-दोतौ, जस्-दोषः । अम्-दोषम्, औट्-दोषौ, शस्-दोषः पक्षे शसादौ वेति (१३।६।३।३) दोषन् आदेशः, अनोऽलोप इति (१२६।३।२) अकारलोपः, दोष्णः । टा-दोषा, पक्षे दोष्णा (दोषन् आदेशः, अकारलोपः), भ्याम्-दोर्भ्याम् (स स्थाने विसर्गः, विसर्ग स्थाने र्), पक्षे दोषभ्यां, (दोषन् आदेशः, नलोपः) एवं भिस्-दोर्भिः दोषभिः । ड्यादी-दोषे, दोष्णे, दोर्भ्याम्, दोषभ्यां, दोर्भ्यः, दोषभ्यः । दोषः, पक्षे दोष्णः, दोर्भ्याम्, दोषभ्याम्, दोर्भ्यः, दोषभ्यः । दोषः पक्षे दोष्णः, दोषोः, पक्षे दोष्णोः, दोषाम् पक्षे दोष्णाम् । दोषि,

पक्षे दोष्णि पक्षे डिश्योर्व्वेति अलोपाभावे दोषणि, दोषोः दोष्णोः, दोससु (ष स्थाने विसर्गः, विसर्गस्थाने ष) दोःसु पक्षे दोषसु । (दोषन् आदेशः, न लोपः) सम्बोधने दोः, दोषी, दोषः ।

सकारान्तः—वेधस् शब्दः

वेधस् + सु, सुलोपः सावत्वसन्तस्येति (८६।३।२) उपधादीर्घः, रुस इति स स्थाने विसर्गः वेधाः औ-वेधसौ, जस-वेधसः । अम्-वेधसं औट्-वेधसौ, शस्-वेधसः । टा-वेधसा, भगाम्-वेधोभगाम् (स स्थाने विसर्गः, अतोऽहमतोरिति (१६।३।१) विसर्ग स्थाने उ वेध उ + भगाम् इति स्थिते आदिकोगुण इति (३।२।१) गुणे कृते वेधोभगाम् एवं भिस्-वेधाभिः । ड्यादौ—वेधसे, वेधोभगाम्, वेधोभयः । वेधसः, वेधोभगाम्, वेधोभयः । वेधसः, वेधमोः, वेधसाम् । वेधसि, वेधसोः, वेधस्यु (स स्थाने विसर्गः, शरिशर् इति विसर्ग स्थाने स्) सम्बोधने असम्बुद्धावित्येवेति दीर्घाभावात् वेधः, वेधसौ, वेधसः । एवं सुयशम्, उग्रतेजस्, प्रचेतम्, अङ्गिरस्, सुमेधस्, पीतवासस्, चन्द्रमस् प्रसृतयः असम्बुद्धः शब्दाः । प्रचेतस् शब्दस्य-तु सम्बुद्धौ राजनि परे सकार स्थाने विकल्पेन रकारो भवति यथा हे प्रचेताराजन् (स स्थाने र् प्रचेतराजन् इति स्थिते ट्रौर्लोप इति (७।२।१) रलोपः पूर्वाणो दीर्घश्च) पक्षे प्रचेताराजन् (विसर्ग स्थाने उ) ।

पिण्ड' व्रसते (पिण्ड + व्रस् + क्तिप्)

पिण्डव्रस् शब्दस्य प्रथमैकवचने सावत्वसन्तस्येति सूत्रे अधा-
तोरिति निषेधात् उपधादीर्घाभावे पिण्डव्रः इति रूपं भवति,
अन्यत्र तु वेधस् वत् यथा—पिण्डव्रसौ, पिण्डव्रसः । पिण्डव्रसं,

पिण्डग्रसौ, पिण्डग्रसः । पिण्डग्रसा, पिण्डग्रोभ्याम्, पिण्डग्रोभिः ।
इत्यादि एवं पिण्डगुस् शब्दस्यापि ।

अनेहस् शब्दः

अनेहस्+सु, आत्सुनेति (६८।३।२) सुना सह अन्तस्थाने
आकारे कृते अनेहा औ-अनेहसौ, जस्-अनेहसः । अम्-अनेहसं
औट-अनेहसौ, शस-अनेहसः । ङा-अनेहसा, भ्याम्-अनेहोभ्याम्
भिस्-अनेहाभिः । इत्यादि वेधस्वत् । सम्बोधने असम्बुद्धाविति
आत्स्वनिषेधात् अनेहः, अनेहसौ, अनेहसः । एवं पुरुदं-सस्
शब्दोऽपि यथा = पुरुदंसा, पुरुदंससौ, पुरुदंससः । इत्यादि
सम्बोधने पुरुदंसः । केचित्-पुरुदंशम् इति पठन्ति ।

उशनस् शब्दः

उशनस्+सु, आत्सुनेति सुना सह अन्तस्थाने आकारः,
उशना, औ उशनसौ, जसादौ-उशनसः । उशनसं, उशनसौ,
उशनसः । उशनसा, उशनीभ्याम्, उशनोभिः । उशनसे, उशनो-
भ्याम्, उशनीभ्यः । उशनसः, उशनोभ्याम्, उशनोभ्यः । उशनसः,
उशनसोः, उशनससु, उशनसु (वेधस्वत्) । सम्बोधने उशनसोवेति
(२४।३।२) विकल्पेन सकारस्य नकारे उशनस्, पक्षे सकारस्य लुकि
उशनः अन्यत्र सकार स्थाने विसर्गः उशनः, उशनसौ, उशनसः ।

अदस् शब्दः

अदस्+सु, तदादेरिति टेरेत्वं, अद+सु इतिस्थिते अदसोदस्य-
सोरौघेति (१८।४।२) द स्थाने स, स स्थाने औ असौ, अदस्+औ
तदादेरिति टेरेत्वं अटैर्यथाच्कालमिति (२०।४।२) अकार स्थाने
उकार, दकार स्थाने मकारश्च अमु+औ इति स्थिते इदुत्तोरौता
(४१।३।२) औकारेण सह उकारस्य दीर्घः अमु, अदस्+जस-

टेरत्वं, जस इत् पुंसीति (१४।४।२) जस स्थाने इकारः अदे इति स्थिते एत ईद्वहुत्वे (२१।४।२) इति एकार स्थाने ईकारः, दकारस्य च मकारः, अमी । अदस् + अम्, टेरत्वं, अकार स्थाने उकारः (२०।४।२) दकारस्थाने मकारः, अम्यतैक इति (२९।३।२) एकाकः, अमुं, अदस् + औट् अमू (औवत्); अदस् + शस् टेरत्वं, अकार स्थाने उकारः, दकारस्थाने मकारः, अमु—अस् दति स्थिते शमि दीर्घ इति (३०।३।२) दीर्घः, सकारस्य नत्वं अमून् । अदम्—टा टेरत्वं, अकार स्थाने उकारः, दकारस्य मत्वं अमु—टा इति स्थिते टानास्त्रियामंदोषेरिति टा स्थाने ना अमुना, अदस्—भगाम्, टेरत्वं अकारस्य उकारः, दकारस्य मकारः, अमुभगाम्, अदस् + भिस, टेरत्वं इदमदसोरिति (२२।४।२) अकार स्थाने एकारः, अदे + भिः इति स्थिते एतईत् (२१।४।२) एकार स्थाने ईकारः, दकारस्य मत्वं अमीभिः । अदस्—ङे, टेरत्वं ङे स्थाने स्मै (१०।४।३) अकार स्थाने उकारः, दकारस्य मकारः, तत इचकुर इति षत्वं अमुष्मै, अदस्—भगाम्—अमुभगाम् (पूर्ववत्), अदस्—भगस्, टेरत्वं एङ्गसोसामिति (३८।३।२) अकार स्थाने एकारः, अदे + भः, इति स्थिते एत ईदिति एकार स्थाने ईकारः, दक्ष् च मत्वं अमीभः । अदस्—ङसि टेरत्वं ङसिङोरिति (११।४।२) ङसि स्थाने स्मात्, अकार स्थाने उकारः, दकारस्य मकारः, षत्वञ्च अमुष्मात्, अदस् + भगाम् अमुभां (पूर्ववत्), अदस्—भगाम् अमीभाः (पूर्ववत्) । अदस् + ङस् टेरत्वं, अतष्टाभिस् इति (३७।३।२) ङस् स्थाने स्य, अकारस्य उकारः, दकारस्य मकारः, षत्वञ्च अमुष्, अदस्—ओस् टेरत्वं अयोसीति (३९।३।२) अकार स्थाने अय्, ततः अकार स्थाने उकारः, द स्थाने मकारः, अमुयोः, अदस् + भाम् टेरत्वं, आदाम इति (१३।४।२) भाम् स्थाने साम्, एङ्गसोसामिति (३८।३।२) अकार स्थाने एकारः, अदे—भाम् इति स्थिते एत ईद्वहुत्वे इति एकार स्थाने ईकारः, दकारस्य च मत्वं

पत्वञ्च अमीषां । अदस्-ङि टेरत्वं ङसिद्धीरिति (११।४।२) ङि स्थाने स्मिन् अद + स्मिन् इति स्थिते अकार स्थाने उकारः दकारस्य मकारः पत्वञ्च अमुष्मिन्, अदस् + ओस् अमुयोः (पूर्ववत्), अदस् + सुप् टेरत्त्वं एङ्गसोसामिति अकार स्थाने एकारः, अदे + सु इति स्थिते एत ईद्ववहुत्वे इति एकार स्थाने ईकारः दकारस्य च मकारः, पत्वञ्च अमीषु । सककारस्य तु अदस्शब्दस्य—अदकस् + सु, के तु वा (१६।४।२) इति विकल्पेन दकारस्य सत्वस्य सोरौलस्य च विधानात् असकौ, पञ्चे अमुकः, असुकश्च त्येके, औ = अमुकौ, जस्—अमुके । अम्—अमुकं, औट्—अमुकौ, जस्—अमुके । अम्—अमुकं, औट्—अमुकौ, शस्—अमुकान् । टादी—अमुकेन, अमुकाभ्याम्, अमुकैः । अमुकाय, अमुकाभ्यां, अमुकेभ्यः । अमुकस्मात्, अमुकाभ्याम्, अमुकेभ्यः । इस्—अमुकस्य, औस्—अमुकयोः, आम्—अमुकेषां । ङि अमुकस्मिन्, औस् = अमुकयोः, सुप् अमुकेषु । अमुकपञ्चे त्वेवं

पर्णध्वस् शब्दः (पर्ण + ध्वस् + क्तिप) ।

पर्णध्वस् + सु, सुलोपः, वसु, अन्सु (१६।७।३।२) अन्तस्थाने द्वाऽवसाने इति दकारस्य तु पर्णध्वत्, पञ्चे पर्णध्वद्, औ—पर्णध्वसौ, जस्—पर्णध्वसः । अम्—पर्णध्वमं, औट्—पर्णध्वसौ, शस्—पर्णध्वसः । टा—पर्णध्वप्, भ्याम्—पर्णध्वभ्याम् (स स्थाने द्), भिस्—पर्णध्वभिः (स स्थाने द्) । उयादौ—पर्णध्वसे, पर्णध्वभ्याम्, पर्णध्वभ्याः, पर्णध्वसः, पर्णध्वभ्यां, पर्णध्वभ्याः । पर्णध्वसः, पर्णध्वसोः, पर्णध्वसाम् । पर्णध्वसि, पर्णध्वसोः, पर्णध्वत्सु (स स्थाने द्, खरि प्रथम इति द स्थाने त्) । एवं ध्वस्, अस्, उक्ताअस् प्रभृतयः । यथा—यत्, अमौ, असः । असः, असी, असः । असाः, अङ्गां, अङ्गिरित्यादि ।

विहस्रशब्दः ।

विहम् + सु, सुलोपः उगिदचोरिति (७६।३।२) नुम् सान्तमहत्तोरिति (८३।३।२) दीर्घः, विहान्स इतिञ्चिते संयोगान्तस्येति स लोपः, विहान्, श्री-विहान्सौ (नुम् दीर्घः, नस्यानुस्वारः), एवं जस्-विहान्सः । अम्-विहान्सं, औट्-विहान्सौ, शम्-विदुषः (वसोः साचो व उत् (१२३।३) इति अच्चा मह वकारस्य उकारः षत्वं च) । टा-विदुषा (वस्य उत्वं, षत्वञ्च), भ्याम्-विहङ्गाम् (वसु अन्सु, ध्वन्मुति (८७।३।२) स चाने द्), एवं भिस्र्-विहङ्गिः । ड्यादौ-विदुषे, विहङ्गां विहङ्गम् । विदुषः, विहङ्गां विहङ्गः । विदुषः विदुषोः, विदुषाम् । विदुषि, विदुषां विहत्सु स चाने द् खरि प्रथम इति द स्थाने त्) । सम्बोधने मम्बुडौ दीर्घनिषंघात् विहन्, विहान्सौ, विहान्सः ।

लघीयम् (लघु = ईयसु) शब्दः

लघीयस् = सु, सुलोपः उगिदचोरिति नुम् सान्तमहत्तोरिति दीर्घः, संयोगान्त इति सुलोपः लघीयान्, श्री-लघीयांसौ, जस्-लघीयांसः । अम्-लघीयांसं औट्-लघीयांसौ शम्-लघीयसः । टादौ (विधस्वत्) - लघीयसा, लघीयोभ्याम्, लघीयोभिः । लघीयसे, लघीयोभ्याम्, लघीयोभ्यः । लघीयसः, लघीयोभ्याम्-लघीयोभ्यः । लघीयसः, लघीयसोः लघीयसाम् । लघीयसि लघीयसोः लघीयसस्स, लघीयसु । सम्बोधने लघीयेन्, लघीयांसौ, लघीयांसः । एवं प्रेयस्, त्र्येयस्, ज्यायस्, वर्षीयस् प्रभृतयः सर्वे ईयसु प्रत्ययान्ताः शब्दाः ।

सेदिवस् (सद + कसु) शब्दः

सेदिवस् + सु, सुलोपः उगिदचोरिति नुम्, सान्तमहत्तोरिति

दीर्घः, संयोगान्त इति मलोपः सेदिवान्, औ-सेदिवांसौ, जस्-सेदिवांसः । अम् = सेदिवांसं, औट्-सेदिवांसौ, शस्-सेदुषः (व स्थाने उकारः ततो निमित्तस्यापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायात् इकारस्याप्यपायः षत्वं च) । एवं टा—सेदुषा, भगस्—सेदिवङ्गाम् (स स्थाने द्) भिस् = सेदिवङ्गिः (स स्थाने द्) । डयादौ—सेदुषे, सेदिवङ्गाम्, सेदिवङ्गः । सेदुषः, सेदिवङ्गाम्, सेदिवङ्गः । सेदुषः, सेदुषाः, सेदुषाम् सेदुषि, सेदुषोः, सेदिवत्सु । सम्बोधने-सेदिवन्, सेदिवांसौ, सेदिवांसः । एवं तस्थिवस्, पेचिवस्, जग्मिवस् प्रभृतयः सर्व्वं वस् प्रत्ययान्त शब्दाः चकार्वस् शब्दस्य शसि चकारुषः, एवं टादौ—चकारुषा, चकार्वङ्गां, चकार्वङ्गिः एवं जग-न्वस् शब्दस्य ।

तुष्टवस् शब्दस्य तु—

तुष्टवान्, तुष्टवांसौ, तुष्टवामः । तुष्टवांसं, तुष्टवामौ, (सेदि-वस् शब्दवत्) शमादौ-तुष्टवुषः (वसः साध इति वकारस्य उकारः, अचि युक्त इति (५२।३।२) तस्य उकारस्य स्थाने उक् इचकुर इति षत्वञ्च । एवं तुष्टवुषा, तुष्टवङ्गाम्, तुष्टवङ्गिः । तुष्टवुषे तुष्ट-वङ्गाम्, तुष्टवङ्गः । तुष्टवुष, तुष्टवङ्गाम्, तुष्टवङ्गः । तुष्टवुषः, तुष्टवुषोः, तुष्टवुषाम् । तुष्टवुषि, तुष्टवुषोः, तुष्टवत्सु । सम्बो-धने—तुष्टवन्, तुष्टवामौ, तुष्टवांसः । एवं शशुवस् प्रभृतीनाम् ।

पुम्स् शब्दः

पुम्स् + सुः सुलोपः, सादि स्थाने पुंस इति (७२।२।२) पुसान्म् आदेशः संयोगान्तस्येति मकारलोपः पुमान्, औ—पुमांसौ (पुमा-नस् आदेशः, न चापदान्ते भलीति (४१।२।१) न स्थाने अनुस्वारः), जस्—पुमांसः (पुमान्स् आदेशः, न स्थाने अनुस्वारः) । अम्-पुमांसं (पुमान्स् आदेशः, न स्थाने अनुस्वारः), औट्-पुमांसौ, शस्—पुंसः

(म स्थाने अनुस्वारः ४०।२।१) । टादौ—पुंसा, पुंभ्याम् (संयोगान्त इति सकार लोपः म स्थाने अनुस्वारः) एवं पुंभिः । पुंसे, पुंभ्याम्, पुंभ्यः । पुंसः, पुंभ्याम्, पुंभ्यः । पुंसः, पुंसोः, पुंसाम् । पुंसि, पुंसोः, पुंसु (संयोगान्तस्येति स लोपः म स्थाने अनुस्वारः) । सम्बोधने—पुमन् (पुमानस् आदेशः ऋस्वोऽम्ब्वार्थ इति ऋस्वः) पुमांसौ, पुमांसः । स्त्री च पुमांश्च इति इन्दुसमासं तु स्त्रीपुंस इति रूपं भवति स च अकारान्त शब्दवत् साध्यः ।

सुहृन्म् शब्दः

सुहृन्स् + सु, सुलोपः संयोगान्तस्येति सुलोपः सुहृन्, औ-सुहृंसौ (न स्थाने अनुस्वारः), जस्—सुहृंस (न स्थाने अनुस्वारः) । एवं अम्—सुहृंसं, औट्—सुहृंसौ, शस्—सुहृंसः । टा—सुहृंसा, भ्याम्—सुहृन्भ्याम् (संयोगान्त लोपः), भिम्—सुहृन्भिः (संयोगान्त लोपः) । डयादौ—सुहृंसे, सुहृन्भ्याम्, सुहृन्भ्यः । सुहृंसः, सुहृन्भ्याम्, सुहृन्भ्यः । सुहृंसः, सुहृंसोः, सुहृंसाम् । सुहृंसि, सुहृंसोः, सुहृन्सु (संयोगान्तलोपः) । सम्बोधने—सुहृन्, सुहृंसौ, सुहृंसः ।

सुष्ठुपेसतीति (सु + पिस + क्तिप्) सुपिस् शब्दः । तस्य रूपाणि कौमुद्यां दर्शितानि, यथा—

सुपीः, सुपिसौ, सुपिसः । सुपिसं, सुपिसौ, सुपिसः । सुपिसा, सुपीर्भ्याम्, सुपीर्भिः । सुपिसे, सुपीर्भ्याम्, सुपीर्भ्यः । सुपिमः, सुपिसोः, सुपिसाम् । सुपिमि, सुपिसोः, सुपीषु । सम्बोधने—सुपीः, सुपिसौ, सुपिसः ।

हकारान्तः—लिङ्ग शब्दः

लिङ्ग + सु, सुलोपः होढोदादेरिति (१०७।३।२) ह स्थाने ढ्, वाऽवसाने इति ढ स्थाने ट लिङ्, पच्चे लिङ्, औ—लिङ्गौ, जस्

लिहः । अम्—लिहं, औट्—लिहौ, शस्—लिहः । टा—लिहा,
भ्याम्—लिड्भ्याम् (ह्रस्वस्थाने ढ, भयस्तृतीय इति ढ स्थाने ड्),
एवं भिस्—लिड्भिः । डयादी—लिहे, लिड्भ्याम्, लिड्भ्यः ।
लिहः, लिङ्भ्याम्, लिङ्भ्यः । लिहः, लिहोः, लिहाम् । लिहि,
लिहोः, लिट्सु (ह्रस्वस्थाने ढ, खरि प्रथम इति ढ स्थाने ट्) पक्षे
लिट्त्सु (ह्रस्वस्थाने ढ, ढ स्थाने ट् नटाभ्यां से इति तुक्) । एवं
मधुलिहः, अलिहः प्रभृतयः ।

सिहः (सिह्यतीति + सिह् + क्विप्) शब्दः । .

द्विह + सु, सुलोपः, दुह्, मुहः, स्रुह्, सिहामिति (१००५३२)
हस्य घत्वे, घस्य च वाऽवसान इति कर्त्वे सिक् पक्षे तेनैव सूत्रेण
हस्य ढत्वे पुनः वाऽवसाने इति ढस्य ढत्वे सिट्, औ—सिहो, जस्—
सिहः । अम्—सिहम्, औट्—सिहो, शस्—सिहः । टा—सिहा, भ्याम्—
सिग्भ्याम् (ह्रस्व घत्वे), घस्य च गत्वे) पक्षे सिड्भ्याम् (ह्रस्व ढत्वे,
ढस्य डत्वे), एवं भिस्—सिग्भिः, पक्षे सिड्भिः । डयादी—सिहे,
सिग्भ्याम्, सिड्भ्याम्, सिग्भा, सिड्भाः । सिहः, सिग्भ्याम्,
सिड्भ्याम्, सिग्भाः, सिड्भाः । सिहः, सिहोः, सिहाम् । सिहि,
सिहोः, सिह्यु (ह्रस्वस्थाने घ, घ स्थाने क, षत्वञ्च) पक्षे सिट्त्सु
(ह्रस्वस्थाने ढ, ढ स्थाने ट्) अन्यत्र सिट्त्सु (ह्रस्वस्थाने ढ ढ स्थाने ट्
तुक् च) । सम्बोधने सिट्, सिड्, सिहो, सिहः ।

स्त्रीलिङ्ग उष्णिह् शब्दस्य--तु निपातनात् घत्वमेव ततश्च उष्णिक
उष्णिग् उष्णिहो, उष्णिहः । उष्णिहं, उष्णिहो, उष्णिहः ।
उष्णिहा, उष्णिग्भ्याम्, उष्णिग्भिः । उष्णिहे, उष्णिग्भ्याम्, उष्णिग्भाः ।
उष्णिहः, उष्णिग्भ्याम्, उष्णिग्भाः । उष्णिहः, उष्णिहोः, उष्णिहाम्
उष्णिहि, उष्णिहोः, उष्णिह्यु । सम्बोधने उष्णिक, उष्णिग्, उष्णिहो
उष्णिहः । .

अनडुहशब्दः

अनडुह्+सु, सुलीपः, चतुरनुडुहामिति (७४।३।२) अमागमः, उकार स्थाने व, नुमच् संयोगान्तस्येति हलोपः अनड्वान्, औ-अन-ड्वान् (अमागमः उकार स्थाने वः) एवं जम्-अनड्वान् । अम्-अन-ड्वान् औट्-अनड्वान् शम्-अनडुहः । टा-अनडुहा, भगाम्-अन-डुहाम् (वमु अन्सु इति (८७।३।२) ह स्थाने ट्) एवं भिस्-अनडुदभिः । ड्यादौ-अनडुहे, अनडुदभगाम्, अनडुदभगः । अनडुहः, अनडुहगाम्, अनडुहः, अनडुहोः, अनडुहाम् । अनडुहि, अनडुहोः, अनडुत्मु (ह स्थाने ट् खरि प्रथम इति द स्थाने त्) । सम्बोधने-अनड्वान् (अमागमः उकार स्थाने व ऋस्वोऽम्बार्थ इति (२१।३।२) इति ऋस्व) अनडुहो, अनडुहः । एवं प्रियानडुहशब्दस्यापि यथा प्रियानड्वान् प्रियानड्वान् प्रियान-ड्वान् । इत्यादि ।

दुह् शब्दः

दुह्+सु, सुलीपः होट् इति (१०७।३।२) ह स्थाने घ वाऽवसाने इति घ स्थाने क्, भषन्ताचामिति द स्थाने धः धुक् पक्षे धुगः औ-दुहो, जस्-दुहः । अम्-दुहम्, औट्-दुहो, शस्-दुहः । टा-दुहा, भगाम्-धुग्भगाम् (ह स्थाने घ भयस्तृतीय इति घ स्थाने ग्) भषन्ताचामिति द स्थाने धः । एवं भिस्-धुग्भिः । ड्यादौ-दुहे, धुग्भगाम्, धुग्भाः । दुहः, धुग्भगाम्, धुग्भाः । दुहः, दुहोः, दुहाम् । दुहि, दुहोः, धुक् (ह स्थाने घ खरि प्रथम इति घ स्थाने क्, पत्व, द स्थाने धः) । सम्बोधने-धुक्, धुग्, दुहो, दुहः । एवं गोदुह, ग्रामदुह प्रभृतयः । ग्रामदुह् शब्दस्यापि अनया रोत्या रूपाणि साध्यन्ते । ग्रामधक्, ग्रामदुहो, ग्रामदुहः । ग्रामदुहः, ग्रामदुहो ग्रामदुहः । ग्रामदुहा, ग्रामधग्भाः, ग्रामधग्भिः । इत्यादि । एवं दिह् शब्दस्यापि ।

द्रुह (द्रुह्यतीति द्रुह् + क्तिप्) शब्दः ।

द्रुह् + सु सुलोपः, द्रुह, सुहेति (१०८।३।२) ह स्थाने घ भक्ष-
न्ताचामिति द स्थाने ध, वाऽवसाने इति घ स्थाने क् भ्रुक् एवं
भ्रुग्, पक्षे अनेनैव सूत्रेण ह स्थाने ढ, भक्षन्ताचामिति द स्थाने
धः ततः वाऽवसाने इति ढस्य ढत्वे भ्रुट्, एवं ढत्वे भ्रुङ्, औ-द्रुहौ,
जस्-द्रुह् । अम्-द्रुहं, औट्-द्रुहौ, शस्-द्रुहः । टा-द्रुहा, भ्याम्
भ्रुग्भ्यां ह स्थाने घ, भयस्तृतीय इति घ स्थाने ग) पक्षे भ्रुङ्भ्याम्
(ह स्थाने ढः, भयस्तृतीय इति तस्य डकारः), एवं भिस्-भ्रुग्भिः,
भ्रुङ्भिः । ड्यादौ-द्रुहे, भ्रुग्भ्याम्, भ्रुङ्भ्याम्, भ्रुग्भ्यः, भ्रुङ्भ्यः ।
द्रुहः, भ्रुग्भ्याम्, भ्रुङ्भ्याम्, भ्रुग्भ्यः, भ्रुङ्भ्यः । द्रुहः, द्रुहोः,
द्रुहाम् । द्रुहि, द्रुहोः । भ्रुक्षु (ह स्थाने घ मरि प्रथम इति घ स्थाने
क पत्वञ्च) पक्षे घ्रुट्सु (ह स्थाने ढ खरि प्रथम इति ढ स्थाने ट्)
एवं घ्रुट्सु (पूर्ववत् ढत्वादिकं ततः नटाभ्यामिति तुक्) । सम्बो-
धने भ्रुक्, भ्रुग्, भ्रुट्, भ्रुङ् द्रुहौ, द्रुहः । एवं मित्रद्रुह्, सुरद्रुह्,
तद्रुह् प्रभृतीनां रूपाणि । मुह्, स्त्रुहोरपानयैवरीत्या रूपाणि
साधान्ते । यथा मुक्, मुग्, मुट्, मुङ्, मुहौ, मुहः । मुहं, मुहौ,
मुहः । मुहा, मुग्भ्याम्, मुङ्भ्याम्, मुग्भिः, मुङ्भिः । इत्यादि
एवं स्त्रुक्, स्त्रुग्, स्त्रुट्, स्त्रुङ्, स्त्रुहौ, स्त्रुहः । स्त्रुहं, स्त्रुहौ, स्त्रुहः ।
स्त्रुहा, स्त्रुग्भ्यां, स्त्रुङ्भ्याम्, स्त्रुग्भिः, स्त्रुङ्भिः । इत्यादि ।

सोपानह् (उपानहा सहवर्त्तमानः) शब्दः ।

सोपानह् + सु सुलोपः नहोघः (१०९।३।२) इति हस्य घः, वाऽ-
वसाने इति घ स्थाने त् । सोपानत्, औ-सोपानहौ, जस्-सोपा-
नहः । अम्-सोपानहं, औट्-सोपानहौ, शस्-सोपानहः ।
भ्याम्-सोपानद्भ्याम् (ह स्थाने ध, भयस्तृतीय इति घ स्थाने ढ),
एवं भिस्-सोपानद्भिः । ड्यादौ-सोपानहे, सोपानद्भ्याम्, सोपा-

नद्वाः । सीपानहः, सीपानद्वां, सीपानद्वाः । सीपानहः, सीपानहोः, सीपानहाम् । सीपानहि, सीपानहोः, सीपानत्सु । सम्बोधने—सीपानत्, सीपानहोः, सीपानहः । कप्-समासान्ते तु-सीपानत्क इति रूपं, तच्च अदन्तपुंलिङ्गवत् साध्यम् ।

विश्ववाह् शब्दः ।

विश्ववाह् + स, सुलोपः होट् इति ह्रस्वस्थाने ट् वाऽवसाने इति ट् स्थाने ट्, पक्षे डत्वच्च, विश्ववाट्, विश्ववाड्, औ-विश्ववाहो, जस्-विश्ववाहः । अम्-विश्ववाहं, औट्-विश्ववाहो, शस-विश्वौहः वाह ऊठ (१२५।३।२) इति वा स्थाने ऊकारः वृद्धिरेजुठ इति वृद्धिः । टा-विश्वौहा (वा स्थाने ऊ, वृद्धिः), भगाम्-विश्ववाड्भगां (ह्रस्वस्थाने ट्, ठ स्थाने ड्) एवं भिस्-विश्ववाड्भिः । ड्यादी-विश्वौहे, विश्ववाड्भगाम्, विश्ववाड्भाः । विश्वौहः, विश्ववाड्भगाम्, विश्ववाड्भरः । विश्वौहः, विश्वौहोः, विश्वौहाम् । विश्वौहि, विश्वौहोः, विश्ववाट्सु (ह्रस्वस्थाने ट्, ठ स्थाने ट्) पक्षे विश्ववाट्सु ठलादिकानन्तरं तुक् सम्बोधने-विश्ववाट्, विश्ववाड्, विश्ववाहो, विश्ववाहः । प्रहवाह् प्रभृतयः शब्दा अपि एवं । शालिवाह्, भूवाह्-प्रभृतिशब्दा अपि एवं नियमेन साध्याः । यथा-शालिवाट्, शालिवाड्, शालिवाहो, शालिवाहः । शालिवाहं, शालिवाहो, शाख्यहः । (वा स्थाने ऊकारः इकार स्थाने यः) । एवं-शाख्यहा, शालिवाड्भगाम्, शालिवाड्भिरित्यादि । भूवाट्, भूवाड्, भूवाहो, भूवाहः । भूवाहं, भूवाहो, भूहः (वा स्थाने ऊ, दीर्घः) । भूहा, भूवाड्भगां, भूवाड्भिः इत्यादि । श्वेतवाह्शब्दस्य तु-उक्त्य-शंसादेर्डस् । उक्त्य-शंस इत्यादेर्हलि परे अन्तोडस् भवतीति संक्षिप्तसारमिथमात् बन्धमाणप्रकाराणि रूपाणि भवन्ति ।

श्वेतवाः (अन्तस्थाने डस् सावलेति दीर्घः, स स्थाने विसर्गः

श्वेतवाह्यैः, श्वेतवाहः । श्वेतवाहं, श्वेतवाह्यैः, श्वेतवाहः । पक्षे
 श्वेतौहः, (वा स्थाने ऊ वृद्धिः) । श्वेतवाहा, श्वेतौहा, श्वेतवीभगाम्,
 श्वेतवीभिः । श्वेतवाहे, श्वेतौहे, श्वेतवीभगाम्, श्वेतवीभः । श्वेत-
 वाहः, श्वेतौहः, श्वेतवीभगाम्, श्वेतवीभः । श्वेतवाहः, श्वेतौहः,
 श्वेतवाह्यैः, श्वेतौह्यैः, श्वेतवाहां, श्वेतौहाम् । श्वेतवाहि, श्वेतौहि,
 श्वेतवाह्यैः, श्वेतौह्यैः, श्वेतवःसु, श्वेतवससु (वधसवत् । सम्बोधने-
 श्वेतवः, श्वेतवाह्यै, श्वेतवाहः ।

तुरासाहशब्दः ।

तुरासाह् + सु सुलोपः हीट इति ह स्थाने ढ, तुरादेः साढः
 (४८।३।१) इति षत्वं, वाऽवसाने इति ढ स्थाने ट् पक्षे ड् च, तुरा,
 षाट्, तुराषाड्, औ-तुरासाह्यैः, जस्-तुरासाहः । अम्-तुरासाहं,
 औट्-तुरासाह्यैः, शस्-तुरासाहः । टा-तुरासाहा, भगाम्-तुरा-
 षाड्-भगाम् (ह स्थाने ढ, षत्वं, ढ स्थाने ड), एवं भिस्-तुरा-
 षाड्-भिः । ड्यादौ-तुरासाहे, तुराषाड्-भगाम्, तुराषाड्-भः । तुरा-
 साहः, तुराषाड्-भगाम्, तुराषाड्-भः । तुरासाहः, तुरासाह्यैः,
 तुरासाहाम् । तुरासाहि, तुरासाह्यैः, तुरासाह्यैः, तुरासाह्यैः, तुरासाह्यैः,
 तुरासाह्यैः (विश्ववाहवत्) । सम्बोधने तुरासाह्यैः, तुरासाह्यैः, तुरासाह्यैः,
 तुरासाह्यैः ।

इति हलन्तपुंलिङ्गशब्दाः ।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्देषु येभ्य आप् भवति तेषां आवन्तस्त्रीलिङ्ग
 वद्गुणाणि भवन्ति, येभ्योडीभवति तेषामीकारान्तशब्दवद्गुणाणि
 भवन्ति, अवशिष्टानां हलन्तानां तु प्रायः हलन्तपुंलिङ्गवद्गुणाणि
 भवन्ति । अत्र केषाञ्चित् रूपाणि दर्शयन्ते ।

चकारान्तस्य वाच—शब्दस्य वाक्, वाग्, वाची, वाचः । वाचं वाची, वाचः । वाचा, वाग्भ्याम्, वाग्भिः । वाचे, वाग्भ्याम्, वाग्भ्यः । वाचः, वाग्भ्याम्, वाग्भ्यः । वाचः, वाचीः, वाचाम् वाचि, वाचीः, वाचुः । सम्बोधने वाक् वाग्, वाची, वाचः । सर्वत्र पदान्ते चोःकनित इति च स्थाने क् । एवमन्येऽपि ।

जकारान्तस्य—स्रज्—शब्दस्य स्रक्, स्रग्, स्रजौ, स्रजः । स्रजं, स्रजौ, स्रजः । स्रजा, स्रग्भ्याम्, स्रग्भिः । स्रजे, स्रग्भ्याम्, स्रग्भ्यः । स्रजः, स्रजोः, स्रजाम् । स्रजि, स्रजोः, स्रजुः । एवं पुष्पस्रज्, मुक्तस्रज् प्रभृतयः । अत्रापि चोःकनित इति ज् स्थाने गत्वं ।

तकारान्तस्य सरित्शब्दस्य—सरित्, सरिट्, सरितौ, सरितः । सरितं, सरितौ, सरितः । सरिता, सरिट्भ्यां, सरिट्भिः इत्यादि - भूभृत् वत् ।

दकारान्तस्य तद् शब्दस्य तद् + मु तदादेरिति (१७।४।२) टेरत्वं आप्, सौ तः सः (१८।४।२) त स्थाने स, हलङ्घ्याप इति मुलोपः-सा, औ-ते (टेरत्, आप्, ता + औ इति स्थिते औच्छीनपुंसकाच्चैति (५०।३।२) औ स्थाने श्चि (ई) ता + ई इति स्थिते आदिकोगुणः (३।२।१) इति गुणः) जस्-ताः (टेरत्वं आप्, ता + अस् इति स्थिते अकः सवर्णे (२।२।३) इति दीर्घः रुस इति स स्थाने विसर्गः)। अम्—ताम् (टेरत्वं आप्, ता + अम् इति स्थिते अम्यतैक इति (२८।३।२) एकाक्), औट्-ते (औवत्), शस्—ताः (जस्वत्) । टा-तया (टेरत्वं आप्, ता + टा (आ), अयोसीति (३८।३।२) आकारस्थाने अय, भ्याम् ताभ्याम्-टेरत्वं आप्, दीर्घश्च), एवं भिस्-ताभिः । डे-तस्यै-टेरत्वं, आप् स्त्रियां डीतीति (१६।४।२) स्याङागमः, प्राक्पुंश्चैति वचनात् ङस्रत्वं तस्या + ए इति स्थिते ह्रिजृठः (४।२।१) इति ह्रिः, भ्याम्-ताभ्याम्, पूर्व्ववत्) तथैव भयस् ताभ्यः । डसि-तस्याः (टेरत्वं

आप् स्त्रियां ङीति स्याडागमः, प्राक् पुम्बत् तस्या + अस् इति स्थिते अकःसवर्णे इति दीर्घः), भगम्—ताभगम्, भगस्-ताभगः । ङस्-तस्याः (ङसिवत्), ओस्-तयोः (टेरत्वं आप् अयोसीति आकार स्थाने अय् स स्थाने विसर्गः), आम्-तासाम् (टेरत् आप् आदाम् इति (१३।४।२) आमः स्थाने साम्) । ङि-तस्यां (टेरत् आप् स्याडागमः प्राक् पुं वत् तस्या + ङि इति स्थिते डेरामागमा नीभगामिति (५१।३।२) ङि स्थाने आम् दीर्घश्च), ओस्-तयोः (पूर्ववत्), सुप्-तासु (टेरत्वं आप्, दीर्घश्च) । एवं यत् शब्दस्यापि यथा = याः, ये, याः । यां, ये, याः । ययाः, याभगामः, याभिः । यस्यै, याभगामः, याभगः । यस्याः, याभ्याम्, याभ्यः । यस्याः, ययोः, यासाम् । यस्यां, ययोः, यासु ।

एतद् शब्दस्य ।

एतद् + सु टेरत् आप्, एता + सु (स् इति स्थिते सौतः स इति त स्थाने स इचकुर इति षत्वञ्च एपा + सु इति ङलब्ध्याप इति सुलोपः एषा, औ-एते (टेरत् आप्, दीर्घः, औ स्थाने शी (ई) ततो गुणः), जस-एताः (टेरत्, आप्, दीर्घः स स्थाने विसर्गश्च अम्-एताम् (टेरत् आप् अम्यतैक इति एकाक्), औट्—एते (औवत्), शस्-एताः (जस्वत्) । टा-एतया (टेरत् आप्, अयोसीति आकार स्थाने अय्) भगाम्-एताभगाम्, टेरत्-आप् दीर्घः) एवं-भिस्-एताभिः । ङे-एतस्यै (टेरत्, आप् स्याडागमः प्राक् पुम्बत् एतस्या + ए इति स्थिते षङिः) भगाम्—एताभगाम्, भगस्-एताभगः । ङसि-एतसयाः (टेरत्, आप् स्याडागमः प्राक् पुम्बत् एतस्या + अस् इति स्थिते दीर्घः स स्थाने विसर्गः) । भगाम्—एताभगाम्, भगस्—एताभगः । ङस्-एतसया (ङसिवत्), ओम्-एतयोः (टेरत् आप् अयोसीति आकार स्थाने अय् स स्थाने विसर्गः) आम्-एतासाम् (टेरत् आप् आमः स्थाने साम्) । ङि-एतसयाम्

(टेरत् आप स्याडागमः, प्राक्पुब्वत् एतस्या+ङि इति स्थिते ङि स्थाने आम्) ओस्-एतयोः (पूर्ववत्), सुप एतासु (टेरत् आप्, दीर्घः) ।

धकारान्तस्य चुध्—शब्दस्य ।

चुत्, चुद्, चुधी, चुधः । चुधम् चुधी, चुधः । चुधा, चुद्गाम्, चुद्भिः । चुधे, चुद्गाम्, चुद्गः । चुधः, चुद्गाम्, चुद्गः । चुधः, चुधीः, चुधाम् । चुधि, चुधीः, चुतसु । एवं सर्व्वे वीरुध् प्रभृतयो धकारान्ताः । नकारान्तानां सप्तन्, अष्टन्, प्रभृतीनां पुम्बद्गुपाणि ।

पकारान्तस्य-अप्शब्दस्य (वहुवचनान्तस्य अस्य साधनन्तु विशेषनियमानुगतमेव अप् + जम् अपोऽन्तोदीभि (८५।३।२) इति दीर्घः आप् । अप् + शस अपः । अप् + भिस् (अपोऽन्तोदीभि इति प स्थाने द्) अद्भिः । एवं अद्भिः । अद्भिः । आम्-अपाम् । मुप् अप्सु । सम्बोधने आप् ।

भकारान्तस्य ककुभ् शब्दस्य ।

ककुभ् + सु, वाऽवसाने इति भकारस्य पत्वं बलञ्च ककुप्, ककुब्, श्री ककुभौ, जस-ककुभः । अम् ककुभम्, औट--ककुभौ, शस्-ककुभः । टा -ककुभा-भ्राम् ककुब्भ्राम् (भ्रयस्तृतीय इति भ स्थाने व), एवं ककुब्भिः । ड्यादौ-ककुभे, ककुब्भ्राम्, ककुब्भ्रः । ककुभः, ककुब्भ्राम्, ककुब्भ्रः । ककुभः, ककुभौः, ककुभाम् । ककुभिः, ककुभौः, ककुप्सु (खरि प्रथम इति भ स्थाने प्) । सम्बोधने ककुप्, ककुब्, ककुभौः, ककुभः ।

मकारान्तस्य-इदम् शब्दस्य—

इदम् + सु, इयमयं स्त्रीपुंसयोः सुनेति (२५।४।२) सुना सह इदम् 'इयं' आदेशः इयं, औ-इमे तदादेरिति टेरत् इद + औ इति

स्थिते आप् इदा + औ इतिस्थिते दोमः (२५।४।२) दकारस्य मत्वम्
इमा + औ, ततः औ ष्ठी नपुंसकाच्चेति (५०।३।२) औ स्थाने शी,
(ई), इमा + ई इतिस्थिते आदिको गुण इति (३२।१) गुणः, जस-
इमाः (टेरत् आप्, दस्य मत्वम् इमा + अर् इति दीर्घः स स्थाने
विसर्गः) । अम्-इमां (टेरत् आप्, दस्य मत्वम् इमा + अम्-इति
अस्यतैक इति (२८।३।२) एकाक्), औट्-इमे (औवत्), शम्-इमाः
(जस्वत्) । टा-अनया (टौसोरिति (२६।४।२) अन आदेशः,
आप् अना + टा आ) इति स्थिते अयोसीति (३८।३।२) आकार-
स्थाने अय्, भ्याम्-आभाम् (ह्रल्यत् (२७।४।२) इति इदमः स्थाने
अ, आप् दीर्घः) एवं भिस-आभिः । ङि-अस्यै (टेरत् आप् स्त्रियां
ङीतीति (१६।४।२) स्याडागमः प्राक्पुस्वत् ह्रल्यत् इति अ,
अस्या + ए इति स्थिते वृद्धिरजूठः (४।२।१) इति वृद्धिः),—भ्याम्
आभाम् (पूर्ववत्), तथैव भस्-आभिः । ङसि-अस्याः (टेरत् आप्
स्त्रियां ङीतीति स्याडागमः, ह्रल्यत् इति अ प्राक्पुस्वत् अस्या + अस्
इति स्थिते अकः सवर्णं (२।२।१) इति दीर्घः स स्थाने विसर्गः)
भ्याम्-आभाम्, भस्-आभिः । ङस्-अस्याः (ङसिवत्, औस-
अनयोः (टौसोरिति अन आदेशः, आप् अङीसीति आकार स्थाने
अय् स स्थाने विसर्गः), आम्-आसाम् (टेरत् आप् आदामः (१०।४।२)
इति आमः स्थाने साम् ह्रल्यत् इति इदमः स्थाने अ दीर्घश्च) ।
ङि-अस्याम् (टेरत् आप् स्त्रियां ङीतीति स्याडागमः, ह्रल्यत् इति
अकारः प्राक्पुस्वत् अस्या + ङि इति स्थिते, ङेरामागमानी
भ्यामिति (५।१।३।२) ङि स्थाने आम् दीर्घश्च), औस्-अनयोः (पूर्व-
वत्), सुप्-आसु (ह्रल्यत् इति इदमः स्थाने अत् आप् दीर्घश्च) ।
एना द्वितीयेति (२८।४।२) मूर्त्रेण द्वितीया, टा, औस्सु एनादेश-
ङीति द्वितीयायां-एनां, ङने, एनाः । ढतीयेकवचने एनया, औसि
एनयोः इति रूपान्तराणि भवन्ति च ।

किम् शब्दस्य

किम् + सु किम्: क इति (३२।४।२) किम् शब्दस्य क आदेशः
 आप् का + सु इति स्थिते हलञ्जाप इति सुलोपः, औ-के (किम्
 स्थाने क आप् औ स्थाने शी गुणः), जस्-का: (किम्: स्थाने क
 आप् दीर्घः स स्थाने विभर्गः) । अम् काम् (किम् स्थाने क आप्
 अम्यतैकेति एकाक्) औट्, के (औवत्), शस् का: (जसवत्) । टा
 कया (क आदेशः आप् आकार स्थाने अय्), काभ्याम् (क आदेशः
 आप् दीर्घः) एवं भिम्-काभिः । डे कुसै (क आदेशः स्याडा
 गमः प्राक् पुम्बत् कस्या + ए इति स्थिते वृद्धिः) भ्याम्-काभ्याम्
 भ्यास् काभ्यः डसि कस्या: (क आदेशः आप् स्याडागमः प्राक् पुम्बत्
 कस्या अस् इति स्थिते दीर्घः) भ्याम्-काभ्याम्, भ्यास् काभ्यः ।
 डस-कस्या:, (डसिवत्) औस-कयो:, (क आदेशः आप् आकार
 स्थाने अय् स स्थाने विभर्गः (आम्-कासाम् (क आदेशः
 आप् आमः स्थाने साम्) । डि कस्याम् (क आदेशः आप्
 स्याडागमः प्राक् पुम्बत् कस्या + डि इति स्थिते डि स्थाने आम्
 दीर्घश्च) औस-कयो: (पूर्ववत्) सुप् कासु (क आदेशः
 आप्) ।

रकारान्तस्य गिर शब्दस्य

गिर + सु सुलोपः रः प्राक् दीर्घ इति (६६।३।२) इकार दीर्घः
 र स्थाने विभर्गः (३।३।१) गीः औ-गिरौ जस्-गिरः । अम्-गिरं
 औट्-गिरौ, शस्-गिरः । टा-गिरा भ्याम्-गीर्भ्याम्,
 (रः प्रागिति दीर्घः) एवं भिस् गीर्भिः) ड्यादौ-गिरि,
 गीर्भ्याम्, गीर्भ्यः । गिरः, गीर्भ्याम्, गीर्भ्यः, गिरः, गिरौ,
 गिराम् । गिरि, गिरौ, गीर्षु । र प्रागिति दीर्घः (मन्वोधने गीः
 गिरौ, गिर) ।

पुर धूर् प्रभृतीनामपि रूपाणि अनया रीत्या साध्याणि । यथा (पुरः, पुरी, पुरः । पुरम्, पुरी, पुरः । पुरा, पूर्भ्याम्, पूर्भिः । पुरे, पूर्भ्याम्, पूर्भ्यः । पुरः, पूर्भ्याम्, पूर्भ्यः । पुरः, पुरीः, पुराम् । पुरिः, पुरीः, पूर्षु । सम्बोधने—पूः, पुरी, पुरः । एवं धूर् शब्दस्यापि । अन्येषामपि रान्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपास्त्वमेव साध्यानि ।

चतुर् शब्दस्य—संख्यावाचकस्य बहुवचनान्तस्य—

चतुर् + जस्, त्रिचतुरोरिति (३४।३।२) चतस्रादेशः; स स्थाने विसर्गः—चतस्रः । शस्—चतस्रः (जस्वत्) । भिस्—चतस्रभिः त्रिचतुरेति (३४।६।२) इति सूत्रेण चतस्रादेशः । एवं भ्यस्—चतस्रभ्यः । आम्—चतस्रणाम् अनामीति निषेधात् न चतस्रादेशः ततः चतसृ आदेश एव आमिनामिति आमः स्थाने नाम्, न तिसृचतस्त्रीरिति दीर्घनिषेधः । सुप्—चतसृषु, चतसृ आदेशः षत्वञ्च । प्रियाः चतस्रो यस्या इति विश्वहनिष्यन्नस्य प्रियचतुरशब्दस्य नान्यलिङ्गस्य स्त्रीत्वे इति निषेधात् न चतसृ आदेशो भवति । ततश्च प्रियचत्व, प्रियचत्वारौ, प्रियचत्वार इत्थेव प्रकाराणि रूपाणि भवन्ति दर्शितानि च तानि ।

दिश् शब्दस्य—शकारान्तस्य—

दिश् + सु, सुलोपः, कः क्लिनस्तस्येति श् स्थाने क्, षत्वे दिग्-श्री—दिशौ, जस्—दिशः । अम्—दिशं, शी—दिशी, शस्—दिशः । टा—दिशा, भ्याम्—दिग्भ्याम् (श स्थाने क्, भ्यस्यसृतीय इति क स्थाने ग्) एवं भिस्—दिग्भिः । ऊयादौ—दिशे, दिग्भ्याम्-दिग्भाः । दिशः, दिग्भ्याम्, दिग्भाः । दिशः, दिशीः, दिशाम् । दिशि, दिशीः, दिक्षु । सम्बोधने—दिक्, दिग्, दिशी, दिशः । दृश, तादृश, यादृश प्रभृतीनामेवमेव रूपाणि ।

वकारान्तस्य दिव् शब्दस्य त् सुदिव् शब्दवत् रूपाणि यथा—
द्यौ, दिवौ, दिवः । दिवं, दिवौ, दिवः । दिवा, द्युभ्याम्, द्युभिः ।
दिवे, द्युभ्याम्, द्युभ्यः । दिवः, द्युभ्यां, द्युभ्यः । दिवः, दिवोः,
दिवाम् । दिवि, दिवोः, द्युषु ।

शकारान्तस्य दिग्-शब्दस्य पुंलिङ्गतादृशं शब्दवत् रूपाणि । यथा
दिक्, दिग्, दिशौ दिशः । एवमन्ये ऽपि शकारान्ताः ।

त्विष शब्दस्य प्रकारान्तस्य ।

त्विष + सु, सुलोपः, षष्ट इति ष स्थाने ट्, षत्ते ड, औ- त्विषौ,
जम् त्विषः । अम्-त्विषं, औट्-—त्विषौ, शम्-त्विषः । टः-—त्विषा,
भ्याम्-तिड्-भ्याम् (ष स्थाने ट्, ट स्थाने ड). एवं भिस्-—त्विडभिः ।
डयादौ त्विषं, त्विड्-भ्याम्, तिड्-भ्यः । त्विषः, त्विड्-भ्याम्,
त्विड्-भ्यः । त्विषः, त्विषोः, त्विषाम् । त्विषि, त्विषोः, त्विट्सु ।
पक्षे त्विट्सु ।

मजुष शब्दस्य-पुंलिङ्गवत् रूपाणि यथा

मजूः, मजूषौ, मजूषः । मजूषं, मजूषौ, मजूषः । मजूषा,
मजूषाम्, मजूषिः । मजूषं, मजूषाम्, मजूष्यः । मजूषः, मजू
ष्याम्, मजूष्यः । मजूषुः, मजूषोः, मजूषां । मजूषि, मजूषोः,
मजूषषु, मजूषु ।

आशिष् शब्दस्य

आशिष् + सु, सुलोपः, सनसजुषाशिषश्चेति (१००।३।२)
द्रीर्घः, षत्वसा स्थानिवत्त्वात् रुम इति ष (स) स्थाने विसर्गः
आशीः, आशिषोः, आशिषः । आशिषां आशिषौ, आशिषः ।
आशिषा, आशीर्षाम्, आशीर्षिः । आशिषे, आशीर्ष्याम्,
आशीर्ष्यः । आशिषः, आशीर्ष्याम्, आशीर्ष्यः । आशिषः, आशीषोः,
आशिषाम् । आशिषि, आशिषोः, आशीष्षु, आशीषु । सम्बो-
धने-आशीः, आशिषौ, आशिषः ।

अदस्-शब्दस्य (सकारान्तस्य)

अदस्+सु, टेरत्-आप् अदसोदस्येति (१६।४।२) द स्थाने सः, सु स्थाने औ असौ+औ, वृद्धिः असौ, औ—अमू, टेरत्, आप्, अदा-औ इति स्थिते औच्छी नपुंसकाच्चेति औ स्थाने शी (ई) तत आदिको गुण इति गुण अदे इति; अटेरिति (३०।४।२) दकारस्य मः आकारस्य च जकारः), जम्—अमूः (टेरत्, आप्, अदा+अस् इति ततो दीर्घः अदाः इति स्थिते दस्य मत्वं आकारस्य ऊत्वञ्च) । अम्—अमूः (टेरत्वादिकं पूर्व्ववत् अदा+अम् अम्यतैकेति एकाक् अदां ततो दकारस्य मकार, आकारस्य जकारश्च), औट्—अमू (औवन्), शस्—अमूः (जश्वत्) टा—अमुया (टेरत्वा-दिकं पूर्व्ववत् अदा+टा (आ), ततो अयोऽसीति आकार स्थाने अय् । अदया इति स्थिते दकारस्य मः, अकारस्य उकारश्च, अमुया, भ्याम्-अमूभ्याम्, (टेरत्वादिकं पूर्व्ववत् अदा+भ्याम् इति स्थिते मत्वं ऊत्वञ्च एव) भिसि अमूभिः । डे-अमुथ्यै टेरत् आप् स्याडागमः अदा+स्या, ए इति स्थिते प्राक्पुम्बत् अद+स्या+ए इति वृद्धिः दस्य मत्वं षत्वञ्च, अमुथ्यै भ्याम्-अभूभ्याम् (पूर्व्ववत्), भस्-अमूभ्यः । डसि-अमुथ्याः । अदस् डस्मिंटेरत्वं स्याडागमः प्राक्पुम्बत् अदस्य +अस् इति स्थिते दस्य मत्वं—अकारस्य उवः षत्व, दीर्घश्च, भ्याम् भ्यासीः पूर्व्ववत् । औस-अमुयोः अदस् + औस टेरत्वादिकं अदा औस् इति स्थिते अयोसीति अकार स्थाने अय, दस्य मत्वं अकारस्य उत्वञ्च अमुयोः, आम्-अमूषां (टेरत्वादिकं आदाम इति आमः स्थानं साम्, अदा + साम् इति स्थिते दस्य मत्वं आकारस्य ऊत्वञ्च, षत्वञ्च) । डिअमुथ्यां (टेरत्वादिकं पूर्व्ववत्, स्याडागमः प्राक्पुम्बत् अद + स्या + डि इति स्थिते दस्य मत्वं, अमुथ्या + डि इति स्थिते डेरामा गमिति डि स्थाने आम् दीर्घश्च), औस्-अमुयोः (पूर्व्ववत्) सुप्-अमूपु (टेरत्वादिकं पूर्व्ववत् अदा+सु इति स्थिते, दस्य मत्वं ऊत्व षत्वञ्च) ।

हकारान्तस्य उपानह् शब्दस्य-नहोघः (१०६।३।२) इत्यस्य प्रवृत्तौ वक्ष्यमानप्रकाराणि रूपाणि भवन्ति-उपानत्, उपानह्यौ, उपानहः । उपानहं, उपानह्यौ, उपानहः । उपानहा, उपानह्यौम्, उपानह्यः । उपानहे, उपानह्याम्, उपानह्यः । उपानहः उपानह्याम्, उपानह्यः । उपानहः, उपानह्यौ, उपानह्याम् । उपानह्यः, उपानह्यौ, उपानतसु । सम्बोधने—उपानत्, उपानह्यौ, उपानहः ।

वक्ष्यमाणहलन्तशब्देभ्यः स्त्रियां डी भवति, ततश्च तेषामीकारान्तशब्दवत्रूपाणि ।

पुं	स्त्री	पुं	स्त्री
प्राच्	प्राची	गुणिन्	गुणिनी
प्रत्यच्	प्रतीची	मानिन्	मानिनी
अवाच्	अवाची	एवं सर्व्वेभ्य इनन्तेभो डीः स्यात् ।	
उदच्	उदीची	राजन्	राज्ञी
सत्	सती	श्वन्	शुनी
असत्	असती	युवन्	युवती
ददत्	ददती	मघवन्	मघोनी
दधत्	दधती		मघवती
जज्ञत्	जज्ञती	द्वहन्	द्वह्नी
जाग्रत्	जाग्रती	भ्रूणहन्	भ्रूणघ्नी
चकासत्	चकासती	अर्ब्बण्	अर्ब्बती
भवत् (भू + शब्)	भवन्ती	उपेयिवस्	उपेयुषी
भवत् (भा + डवत्)	भवती	तस्त्रिवस्	तस्त्रुषी
शासत्	शासती	एवं सर्व्वेभ्य क्तसु प्रत्ययान्तेभो	
पचत्	पचन्ती	डी भवति ।	
दीव्यत्	दीव्यन्ती	विद्मस्	विदुषी
गच्छत्	गच्छन्ती		
दृष्यत्	दृष्यन्ती		

पुं	स्त्री	पुं	स्त्री
कुर्वन्त्	कुर्वन्ती	लघीयस	लघीयमी
करिष्यत्	करिष्यती	प्रेयस्	प्रेयमी
	करिष्यन्ती	श्रेयस्	श्रेयमी
एवं सर्व्वभा एष शब्दप्रत्ययान्तेभ्यो		गरीयस	गरीयमी
भा भवति । तत्र विशेषस्तु यत्र		एवं सर्व्वभ्य ईयसु प्रत्ययान्तेभ्यो	
शप् श्यन् वा भवति तत्र ड्यां		डी भवति । इति संक्षेपः । एषां	
सत्यां नित्यं नुम् । शप् श्यन्		सर्व्वेषां शब्दानां नदीशब्दवत्	
भ्यामन्यस्मादवर्णात् विकल्पेन		रूपाणि भवन्ति ।	
नुम् यत्र अवर्णानास्ति तत्र न नुम् ।			

इति हलन्त स्त्रीलिङ्ग प्रकरणम् ।

हलन्त क्लीवलिङ्गप्रकरणम् ।

हलन्तक्लीवलिङ्गशब्दानां टादौ पुं वद्गुपाणि प्रथमद्वितीययोश्चैक
रूपाणि ततश्च केवलं प्रथमारूपाणि दर्शयामः ।

ककारान्तस्य-सर्व्वशक् शब्दस्य सर्व्वशक् । सु- स्थमान् क् इति
सु-लुक् पक्षे सर्व्वशक् सु-लुक् वाऽवमाने इति क स्थाने ग् औ-
सर्व्वशकी औ च्छीन पुंसकाच्चेति औ स्थाने शी (ई) जम्-सर्व्व
शङ्कि जम्शमीः शिर्भलचानुम चेति जम् स्थाने शी (ई) नुम् च ।
एवं द्वितीयायामपि—सर्व्वशक्, सर्व्वशकी, सर्व्वशङ्कि । टादौ-तु
पुस्वत् । ये खलु शब्दा अनेनैव नियमेन माध्यास्तेषां रूपान्येवा-
ऽत्र दर्शयामः । खकारान्तस्य चित्रलिख् शब्दस्य-चित्रलिक, चित्र-
लिग्-चित्रलिखी, चित्रलिङ्कि । गकारान्तस्य सुवल्ग शब्दस्य
सुवल् (सुलुक् संयोगान्तस्येति क्लोपः) औ-सुवल्गी, जम्-सुवल्-
न्गि । चकारान्तस्य वाच् शब्दस्य वाक्, वाग्, वाची-वाञ्चि ।
प्राच्शब्दस्य प्राक्, प्राग्, प्राची, प्राञ्चि । प्रत्यच् शब्दस्य प्रत्यक्-

प्रत्यच् प्रतीची, प्रत्यञ्चि । तिर्य्यच् शब्दस्य तिर्य्यक्, तिर्य्यग्, तिरश्ची * तिर्य्यञ्चि । उदच् शब्दस्य—उदक् उदग् उदीची, उदञ्चि । गवाच् शब्दस्य—सु गवाक्, गवाग्, गोअक्, गोअग्, गीक्, गीग्, गवाङ्, गोअङ्, गोङ्, औं--गोची, गवाञ्ची, गोअञ्ची, गीञ्ची, जस्-- गवाञ्चि, गोअञ्चि, गोऽञ्चि । टादीं--गोचा, गवाञ्चा, गोअञ्चा, गोञ्चा गवाग्भ्याम्, गोअग्भ्याम्, गोग्भ्याम्, गवाङ्भ्याम्, गोअङ्भ्याम्, गोङ्भ्याम् इत्यादि सुपि तु रूपाणि—गवाङ्क्तु, गोअङ्क्तु, गोङ्क्तु, गवाङ्पु, गोअङ्पु, गोङ्पु, गवाञ्क्तु, गोअञ्क्तु, गोञ्क्तु ।

जकारान्तस्य अमृज् शब्दस्य असृक्, असृजी, असृञ्चि । ऊर्ज्-शब्दस्य ऊर्क्, ऊर्ग्, ऊर्जी, ऊर्ज्जी, ऊर्ज्जि । तकारान्तस्य-हरित् शब्दस्य—हरित्, हरिद, हरिती, हरिन्ति । यक्तत्—शब्दस्य यक्तत्, यक्तद्, यक्तती, यक्तन्ति, यक्तानि । टादीं यक्तन् आदेशे यक्तता, यक्ता, यक्तङ्गाम्, यक्तभ्याम्, यक्तङ्गिः, यक्तभिः । डे--यक्तते, यक्ते, यक्तङ्गाम्, यक्तभ्याम्, यक्तङ्गिः, यक्तभ्यः । यक्ततः, यक्तः, यक्तङ्गाम्, यक्तभ्याम्, यक्तङ्गिः, यक्तभ्यः । यक्ततः, यक्तः, यक्तङ्गाम्, यक्तभ्याम्, यक्तङ्गिः, यक्तभ्यः । यक्ततः, यक्तः, यक्तङ्गाम्, यक्तभ्याम्, यक्तङ्गिः, यक्तभ्यः । यक्ततः, यक्तः, यक्तङ्गाम्, यक्तभ्याम्, यक्तङ्गिः, यक्तभ्यः । एवं शक्तत् शब्दमपि ।

गतवत्	गतवती	गतवन्ती
भवत्	भवती	भवन्ति
ददत्	ददती	ददति ददन्ति
भविष्यत्	भविष्यती	भविष्यन्ति
महत्	महती	महन्ति
अग्निमथ अग्निमद्	अग्निमथी	अग्निमन्थि
हृद	हृदी	हृन्दि

नाम	नाम्नी	नामानि
कर्म	कर्मणी	कर्माणि
पर्व	पर्वणी	पर्व्वाणि
बहुवचह्	बहुवचनी	बहुवचहाणि
स्थायि	स्थायिनी	स्थायीनि
स्वप	स्वपी	स्वप्ति स्वापि
वाः	वारी	वारि
सद्य्	सुदिवी	सुद्वि
विट् (वा) विड्	विशी	विंसि
दोः	दोषी	दोषी
पिपठीः	पिपठीषी	पिपठीषि
पयः	पयसी	पयांसि
विद्वत्	विद्वशी	विद्वान्सि
सेद्वित्	सेद्वशी	सेद्विवांसि
गरीयः	गरीयसी	गरीयांसि
हविः	हविंशी	हवींषी
धनुः	धनुषी	धनूंषि
सुपुस्	सुपुमी	सुपुपांसि
लिङ्	लिङ्गी	लिङ्गि
खनडुत्	खनडुत्ती	खनडुत्ति

अथ तृतीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

(सनन्तादि-प्रकरणम्)

१ । गुप्तिज्किङ्क्षः सन् वज्जलम् । (१)

[गुप्-तिज्-कित्-भ्यः ५।।।, सन्०१।, वज्जलम्० २।]

गुपादिभ्योधातुभ्यः सन्—प्रत्ययोवज्जलं भवति । गुपेर्निन्दायां जुगुप्सतेऽधर्मं, तज्-पूर्ववत् सनः (२।१।१०७), तिच् चमायां तिति-

(१) इह तिज् किङ्क्षीं निट्नुनन्त्याभ्यां साङ्घर्षात् गुपगोपन-कुत्सनयोरेति भौवादिकस्य ऽऽह्यते । इति विष्णुमिश्रः । गुपेर्निन्द्या-मिति सङ्क्षिप्तसारसूत्रं गुपगोपनकुत्सनयोरेत्यस्मान्निन्दार्थादेव सन् भवति । गुप् व्याकुलत्वे गुप्सत्त्वे इत्येतयोर्निन्दार्थाभावादप्रत्ययमिति गोवीचन्द्रः । लौकिकार्थप्रतिपत्तये वज्जलप्रत्ययमिति पद्मनाभैपञ्चिका, लौकिकार्थस्तुगुपगोपनकुत्सैयोरेत्यादिः । जुगुप्सते गुप+सन् कित् संखडित्त्वनेन (३।४।११) प्रित्त्वे प्राप्ते द्विराद्येकाचः (३।४।१) इति मस्य द्वित्, घञ्प्रसङ्गेऽजः (३।४।१०) इति मस्त्वान्ने ञः, सनि यश्चगुपादेर्ध्वेति (३।४।१११) इङ्भावात्, इत्त इगुपान्ताच्चेति (३।२।७) कित्त्वंच्चा, तत्तच्च गुप्ताभावः (३।४।८४) भूवादिसनाद्यन्ताधातवः (३।१।७७) इति जुगुप्स धातुत्वात्ः कठ् ने, पूर्ववत् सन (३।१।१०७) इत्यात्मनेपदं । निन्दायामन्यथाप्यर्थे केवलादस्मादात्मनेपदं न भवतीति गोवीचन्द्रः । तत्कारणस्तु सिद्धात्कौमुद्यां स्यत्सुत्वं यथा चानुबन्धस्य

चतेऽपराधम् ; कित्—रोगनिर्णय, सन्देहयोः, चिकित्सत्यातुरं,
भिषक्, चिकित्सति सन्देग्धीत्यर्थः, अन्यत्र यथाप्राप्तं गोपयति,
तेजयति, संकेतयति ।

२१ मानबधदानशानणरो च । (२)

[मान-बध-दान शानः ५।, एः (२) ६।, ई०१।, च०१।]

केवलेऽचरितार्थत्वात् सनन्तात् तद्ध इति । तिज् क्षमायां निशामने-
चेति गोयीचन्द्रः तितिक्षते तिज्—सन् द्वित्वादिकं पूर्व्वकत्, चोक्तमितः
(३।१।११४) जस्थाने ग, खरि प्रथम इति (१।२।५४) ग-
स्थाने क, इचकुर इति घत्वं तितिक्ष्—जट्ते । प्रतीकारे संग्रहे चार्थे
कित् सन् भवति । चिकित्सतीति, कित् निवासे रोगापनयने च परस्मै-
पदी, सूत्रे चकारोऽनृत्तसमुच्चयार्थस्तेनार्थान्तरदक्षेऽपि भवति,—यथा
क्षेत्रे जातानि दृश्यानि चिकित्स्यानि विनाशयनीयानि इत्यर्थः । पर-
दारा परद्वयं क्षत्रियः पारदारिकः तत्र जातः चिकित्स्यः, निग्रहीतव्यः
इत्यर्थः । अथवा एतदप्यर्थद्वयं प्रतीकारार्थं एवानुप्रविशति ततएव
सूत्रहता व्याधिप्रतीकारार्थं इति नोक्तम् । इति गोयीचन्द्रः । अन्यत्र
अर्थं यथाप्राप्तं गम्यानुसारत इति शेषः । गोपयति, तेजयति, संकेतयति,
गोपयतीत्यत्र प्रयोजके शिच्, तेजयति सङ्केतयतीत्यादौ चुराटि शिच्
वा भूवादौ चानयोः पाठादिति विष्णुमिश्रः । गोपयतीत्यत्र प्रयोजके
शिजिति यदुक्तं तबिन्तरमेव स्वार्थप्रयोजकयोर्भिन्नार्थकत्वात् स्वार्थ-
प्रसङ्गे प्रयोजकौदाहरणाऽनुपपत्तेः ।

(२) मानबधदानशानणरो इतरौ खरितेतौ । इह यावत् सम्भव
क्लावदिधिरितिन्यायेनाभ्यासस्यैव इकारश्च ईकार, इति विष्णुमिश्रः ।
मानपूजायामिह विचारार्थं, बध बन्धने अत्र विज्ञप्तार्थं, दान अवस्यद्धने

एभ्यः सन् वज्रलं स्यात् । इकारस्य ईत्वस्याभ्यासे । मीमांसते
शास्त्रार्थं विचारयतीत्यर्थः, विभ्रुसते गजं विकृतं करोतीत्यर्थः, दान-
ज्ञानः स्वार्थं दीदांसति दीदांसते देखे, शीशांसति शीशांसते अस्त्वम् ;
वज्रलमित्येव—मानयति, बाधयति, निशानयति ।

३ । स्थानितुमोधातेरिच्छायाम् । (३)~

[स्थानितुमः ५।, धातोः ३।, इच्छायाम् ७ ।]

ज्ञान् तेजने च्चनयोः स्वार्थं एवेति पद्मनाभपञ्जिका, विचारश्चात्रान्वय
द्यतिरेकाभ्यामशेषदोषनिरासपूर्वकतत्त्वावधानाय परामर्शः, न तु
द्रव्यादिस्वरूपानुसन्धानमात्ररूपः इति । स्वार्थश्च द्योतनेन विना द्योतार्थः
प्रतीयत इति च गोयीचन्द्रः । मीमांसते—मान+सन् मा इत्यस्य द्विरङ्गि-
(३। १३) इत्सनीति (३।४।४०) अन्वयाकारस्थाने इकारः, तस्य-
चानेन ईकारः, न चापदान्ते (१।२।४१) नकारस्थानुस्वारः, मीमांस-धातु
स्ततो लट्ते, बीभत्सते—बध+सन् वकारस्य द्वित्वं (३।४।३) इत्सनीति
अभ्यासस्य अकारस्य इत्वं, तस्य चानेन ईत्वं, भवन्ताच्चासिति (२।३।६६)
वस्थाने भ, खरि प्रथमः (१।२।४४) धस्थाने त्, दीदांसते, शीशां
सते इत्यत्र मीमांसते इति घत् द्वित्वादिकं ज्ञेयम् । उक्तार्थेभ्योऽन्यत्र मानयति,
पद्मनाभ पञ्जिकायां मानते, मानयति, वधते बाधयति दानते दानयति,
निशानते, निशानयतीति प्रत्युदाहरणानि सन्ति । दी अदखण्डने,
शीतनूतकरणे इत्येतयोस्तु प्रत्ययेन यथाक्रमं दान ज्ञान इति रूपं तस्य
तत् करोतीति निजा दानयति, ज्ञानयतीति स्यात् मानेर्जिज्ञासायां
बधेच्चित्तविकारे, दानेर्जावे, ज्ञानेनिशाने इति सिद्धान्तकौमुदी ।

(३) स्थानि गन्धमानं तुम् यस्येति वज्रवीहिः । तुमर्थे ज्ञानमानो
बुध्यमानो यस्येति फलितार्थः इति पद्मनाभ पञ्जिका, निम्नस्तु स्थान-

इच्छार्थं गम्ये तुम्प्रत्ययान्ताद्घातोः सन् वज्जलं स्यात् । कर्त्तु-
मिच्छति चिकीर्षति, दिव्-सुधुषति, इह स्या सुमूर्षति, नदीकूलं
पिपतिषति इत्युपमानात् । इच्छासिनन्तासु सन्—चिकीर्षितुमिच्छति,
इह भवत्येव-जुयुषिषते । x

प्रत्ययस्यार्थत्रयं-निवृत्तप्रकर्षं प्रसङ्गरूपं, अत्र तदेवार्थत्रयं घटते, तथाहि
स्थानि निवृत्तिमत् तुम् यस्य, तस्मादन्तर्भूततुमर्थोदित्यर्थः अथवा स्थानि
अप्रकर्षघत् तुम् यस्य, अस्मिन् तुममपसाथ्ये सन् विधीयते इत्यर्थः ।
अथवा स्थानि प्रसङ्गि तुम् यस्य तुभ्योग्याद्घातोदित्यर्थः । घातोः कर्मणः
समानकर्त्तृकादिच्छायाम् इति (पाणिनि सूत्रम्—३।१।७) इधि कर्मणः
इधिकैककर्त्तृकाद्घातोः सन् प्रत्ययो वा स्यादिच्छायां इति सिद्धान्तकौमुदी,
तुम् गर्भादिच्छायामिति संचिप्रसारसूत्रम् तुम् गर्भा यस्य स तुम् गर्भः
अन्तर्भूतत्वात् गर्भं इव अन्तर्भूततुमर्थं इत्यर्थः । चिकीर्षति छ+सन्,
इच्छानगमां सन्सीति (३।४।६) ऋकार दीर्घः, तत ऋत इद् (३।४।७)
ऋकारस्थाने इद् रः प्रादीर्घः (२।३।८) इकार दीर्घः की इत्यस्य
द्वित्वं, कखळामिति (३।४।२८) क स्थाने च ऋस्रोऽभ्यास इति (३।४।२६)
अभ्यासस्य ऋसः, तत इचङ्गुर इति वत्त्वं चिकीर्षं धातु क्तौ णट्तिप्
चिकीर्षति, देवितु मिच्छति युधुषति दिव्+सन् वज्जल वकारस्य
ऊकार इकारस्थाने य, दूइत्यस्य द्वित्वं अभ्यासस्य ऋसः, संकारस्य वत्त्वं
युधुष-धातुक्तौ णट्ति, एवं भवितुमिच्छति बुभुषति, श्रोतुमिच्छति
शुश्रूषते । मर्त्तुमिच्छति म्+सन् उर्षीः (३।४।२१) इति ऋकार स्थाने
उर, ततो रः प्रागिति दीर्घः मू इत्यस्य द्वित्वं अभ्यासस्य ऋसः, सस्य वत्त्वं
सुमूर्षति, पतितुमिच्छति पत+सन्, इङागमः (३।४।१३) पकारस्यद्वित्वं
इत्सनीति णट् अभ्यासस्य इकारः पिपतिष धातुः णट्ति पक्षी—पिपत्-

४ स्वार्थकर्मणः काम्यः [स्वार्थकर्मणः ५.१, काम्यः ११] (४)

इच्छायामेपितुर्वात्स्वार्थकर्मणः काम्यः स्यात् । दिवमिच्छति
द्युक्काम्यति, सत्युचमिच्छति सत्युचकाम्यति । स्वार्थ इति किं राज्ञः
पुत्रमिच्छति ।

सति । पियतिघतीत्यादौ अप्राणिनि औपचारिकी इच्छा स्वीकरणीया ।
आ मुमूर्षतीत्यादौ एवं विधमस्य दुःखं येन मर्त्तुमिच्छतीत्याशङ्कते किञ्च
मरणाविधयापि । इच्छा कदापि भवत्येव, यत् इदृशं नाम तत् दुःखं
येनास्य मरणं सुखं । इति गोयीचन्द्रः, पद्मनाभस्तु मर्त्तुमिच्छतीव,
पतितुमिच्छतीव । यदा तु तुम् प्रव्यक्त एव तदा तुमेतदभिव्यक्तत्वात्
तुमगर्भता नास्ति मनोदविधयत्वात् वाक्यमेव भवति, यथा भवितुमिच्छति
इति गोयीचन्द्रः, तुमगर्भादिति किम् कार्यमिच्छति इच्छायामिति किम् ?
कर्त्तुं जानाति । अतुमगर्भादुपासने षुब इति संचिप्रसाररूपं उपासने
वाच्ये अतुमगर्भात् शुभोतिः सन् भवतीति तदर्थः, गुबं शुभघते उपासत
इत्यर्थः । उपासनार्थाभावे तुम् गर्भादेव भवतीति गोयीचन्द्रः । श्रैधि-
काम्भतुवर्थायाच्छैधिको मत्वर्थिकः । सत्पुः प्रत्ययान्तेन सन्निष्ठा-
समन्ततः इत्यनुसृत्याह इच्छा समन्तादिति स्वार्थात् भवत्येव ।

(४) स्वस्मै इदं स्वार्थं स्वार्थं च तत् कर्म चेति । इति कर्मधारयः
एषितुः स्वार्थकर्मणः इत्यर्थः । नासमस्तापेक्षात् काम्यादिः । इति
संचिप्रसाररूपं असमस्तं अपेक्षत इति असमस्तापेक्षा तस्मान्नाज्ञो न
काम्यादिः स्यादिति तदर्थः यथा सन्तं पुत्रमिच्छति अत्र हि पुत्रशब्देऽ-
समस्तं सन्तमपेक्षते असमस्तता च यस्मान्नाज्ञः प्रत्ययोभीकृत्सेन
सहैवास्यापेक्षा, तेन महाशयं पुत्रमिच्छतीत्यत्र समस्तेऽपि महाशय
शब्दस्य पुत्रशब्देनासमस्ततायां न काम्यादिः, उपपन्नमेतत् स्वान्तरैः-

X
५ । क्यजमान्ताव्ययात् । (५)

[क्यच्०११, अमान्ताव्ययात् (ब-मान्ता-व्यय) ५१]

इच्छायामेषितुरात्मार्यकर्माणः क्यच् स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति
पुत्रीयति, दिव्यति क्येःपदत्वादुत्वं न भवति (२।३।२, २।३।६४),
गव्यति, रैयति । अमान्ताव्ययादिति किम् ? किमिच्छति, स्वरिच्छति ।

प्रेया व्यवस्था ज्ञेया, तेन कर्मणोऽपि इत्यत्रापि असमस्तापेक्षात् कर्मण
उत्तरे अग्रभवतीति ज्ञेयं तेन महान्तं कुम्भं करोतीति वाक्यमेव तिष्ठति ।
इति गोयीचन्द्रः । उक्ताच्च कर्मण इति सङ्क्षिप्तसारसूत्रम् उक्तादपि कर्मणः
काम्यो न भवति इति तदर्थः । इष्टः पुत्रः, इष्यते पुत्रः । दिवमिच्छति
द्युक्ताम्यति, दिव+काम्य ऐकार्थे च (२।३।२३) इति अमोलोपः 'दिव
उत्' इति (२।३।६४) व स्थाने उकारः इकार स्थाने य, द्युक्ताम्य+लट्
तिप् । राज्ञः पुत्रमिच्छतीत्यत्र राज्ञ इति पदं अन्यसम्बन्धोतनाथं यदा
राजसम्बन्धिनि पुत्रे पुत्रमिच्छतीति वाक्यं क्रियते तदा पुत्र काम्यतीति न
भवतीत्यभिप्रायः । कर्मण इति किम् दात्रेणेच्छति ।

(५) पुत्रमिच्छतीति पुत्रं+क्यच् ऐकार्थेचेति सुपोलुक् पुत्र+य,
क्यचोदस्येति (३।१।४३) पुत्र इत्यस्य अकारस्य स्थाने ईय, पुत्रीय
धातुस्ततोऽलट् तिप् पुत्रीयति ; दिवं इच्छति दिव्यति दिवं+क्यच्, ऐ-
कार्थेचेति सुपोलुक् दिव्+य इति न क्येऽदौ इति पदत्वाभावात् न व
स्थाने उत् दिव्य धातुस्ततोऽलट् तिप् दिव्यति । दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राचां-
प्रमादिक एवेति सिद्धान्तकौमुदी, तत्र गिरमिच्छति गीर्यति पुरमिच्छति
पूर्यतीति यदुदाहृतं तदस्माकं मते चिन्त्यमेव अकुरकुरसुपामिति दीर्घ-
निषेधात् । गव्यति गामिच्छति गां+क्यच्=गो+य, यि च प्रत्यये इति
अकार स्थाने अय, गव्यधातुस्ततोऽलट् तिप्, एव नार्थति नावमिच्छति नावं

X

६ । उपमानादाचारेऽधिकरणाच्च ।

[उपमानात् ५१, आचारे ७१, अधिकरणात् ५१, च०११ ।]

उपमानात् कर्मणोऽधिकरणाच्च परे आचारार्थं क्यच् बङ्गलं
स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति भृत्यं, मात्रीयति परंस्त्रियम्,
प्रासाद इव आचरति प्रासादीयति यः कुच्यां, पर्यङ्कीयति मङ्क्रे
तस्य सन्तोषशीलस्य कुञ्जिकाप्यपराधते ।

७ । कर्तुः क्यङोजोऽप्सरसोश्चान्तलुक् । (६)

[कर्तुः ५१, क्यङ्०११, ओजोऽप्सरसोः (ओजम्, अप्सरम्) ६५, च०११, चान्तलुक्०११ ।]

+क्यच् = नौ + य, नाथ् + लट्तिप् रैयति रायमिच्छति राय् + क्यच् =
रै + य, रैय धातुस्ततो लट्तिप् । मान्नाथयान्तुकाभ्यप्रत्ययोभवत्येवेति
सिद्धान्तकौमुदी, किंकाभ्यति स्वःकाभ्यतीति ।

(६) सूत्रस्यास्य त्रिधा विभागः उपमानात् कर्तुं राचारार्थं क्यङ् स्यादि-
त्येकः, उपमानकर्तृभूताभ्यामोजोऽप्सरसोभ्याम् क्यङ्, तयोश्चान्तलुगिति
द्वितीयः, तथाभूतात् प्रयसः क्यङ् विकल्पेनान्तलुक्चेति तृतीयः । पाणि-
निना अन्तःस्थितस्य सकारमात्रस्य विभाषया लोपोविहितः (३।१।११)
ततश्च ओजसोऽप्सरसोर्नित्यमितरेषां विभाषयेति कारिकाया ओजोऽप्सरसो-
भ्यामन्यस्य सान्तस्य विभाषया सलोपोभवेदित्यायातं । पद्मनाभक्रमदी-
श्वरप्रभृतयस्तु ओजोऽप्सरसोर्नित्यमन्तलुक् प्रयसस्तु विकल्पेनेति विदधुः ।
तयोर्भते एधोऽन्यत्र सलोपो न भवति । लोपदेवेनापि विकल्पेन सलोपो-
विहितः, मुग्धवोधटोकायान्तु ओजायते, अप्सरायते, दुर्मनायते एतेषु
नित्यं सलोपो वक्तव्य इति वैशिष्ट्यं दृश्यते । पद्मनाभमते दुर्मनायते
इत्यादौ भृश्यादिभ्यः (३।१।८) इति अन्तङ्गोलोपोः । मरुङ् इव आचरति
मरुङ् + क्यङ्, मरुङ् + य ऋस्यस्य दीर्घ इति (३।३।१८) इति अकारस्य दीर्घः

उपमानात् कर्त्तुराचारे क्क्ञ् बङ्गं स्यात् । गृह्ण इवाचरति,
गृह्णायते, गच्यते गच्यः, नाच्यते द्रौणिः, भिषज्यते कश्चित् । ओजोऽ-
स्तरसोऽन्तलुक् । ओजायते, अस्तरायते । पयसोऽपि वा । पया-
यते, पयस्यते ।

८ । विपृच् । [विप्०११, च०१ ।]

उपमानात् कर्त्तुराचारे विप् स्यात् । अय इवाचरति अश्नति
खरेः, विधवति रविः, गोदुहति कश्चित् । गल्भ क्लीव, -होडात्तङ् च
गृह्णाय धातुस्ततो लट् ते, गौरिवाचरति गाः+क्क्ञ्+य, यिच प्रचये
इति ओकार स्थाने अच्, गच्यधातुस्ततो लट्ते, नौरिवाचरति, नौ+क्क्ञ्
नौ+य औकार स्थाने आच् यि च प्रचये इत्यनेन, नाच्य धातुः+लट्ते,
भिषगिवाचरति भिषज्+क्क्ञ्, भिषज्य धातु लट्ते अत्र क्वे पक्
सञ्ज्ञाभावात् अस्थाने मोग भवति । ओजस्+क्क्ञ् सजोपः, ऋसस्येति
दीर्घः ओजाय धातुः, लट्ते, एवं अस्तरायते । पयायते इत्यत्र पयस्+
क्क्ञ् सलेपः अकार दीर्घः पयाय धातुः लट्ते, यत्र सलोपिन तत्र पयस्
+क्क्ञ् पयस्यधातुः लट्ते । यश्नायते यश्नस्यते; विदायते विदस्यते
इति सिद्धान्तकौमुदी, गोथीचञ्स्तु विदस्यते+इत्येकमेव पक्षमाह ।
कुमारीवाचरति कुमारायते, कुमारी+क्क्ञ्, क्क्ञ् मानिनोः(४।१।११)
इति पुम्नत् कुमार+य, ऋसस्य दीर्घः कुमाराय धातु लट्ते, एवं हरिबी-
वाचरति हरितायते, गुर्बीव गुह्यते, मुनीवाचरति श्नायते, सपत्नी
वाचरतीति, सपत्नायते, सपत्नीयते, सपत्नीयते इति सिद्धान्तकौमुदी ।
यदा सपत्नस्य श्चोः स्त्री सपत्नी, तदा सपत्नायते, यदा समानः पतिरस्या
इति सपत्नी यदा सपत्नीयत इति, सपत्नीयते इत्यत्र तु विवाहजन्यसञ्चार-
विशेषनिमित्तेन पतिशब्देन समासे नित्यस्त्रीत्वात् न पुम्नत् ।

—गल्भादेसाङ्, (विप्) च । गल्भते, क्लीवते, विहोङते, गल्भा-
सृजे । (१)

६ । भृशादिभ्यश्च क्यङन्तद्धलोलीपश्च ।

[भृशादिभ्यः (भृश+आदि) ५॥॥, चुर्ये, (चि-चर्य) ०१, क्यङ् ०१॥, चक-हलः ६१,

लीपः ११, च०११,]

अभूततद्भावे भृशादिभ्यः क्यङ्, हलन्तस्यान्तलोपश्च । अक्षु-
भृशं भवति भृशायते, शीघ्रायते, वेहत्-वेहायते, उन्मनायते ॥
लोहितादेर्डाचः क्यश्च (लोहितादेर्डाजन्तात् क्यश्च स्यात्) (२) । लोहि-
तायति, लोहितायते, मन्दायति, मन्दायते, लोहित-हरित-नील-

(१) उपमानात् कर्तुराचारार्थे विप्, तस्य सञ्चेलोप एव, संक्षिप्त
सारे क्यङोलोपोविहितः, पाणिनिमते विपः क्लिविति संज्ञा । गल्भ—
क्लीव—होङात् विप्, विपिंसति तङ् च । वार्तिकमते अक्षुर्व्वकादेव
गल्भात् विप्, तङ् च, क्लिवेवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाश्च क्यङे वेति
माधवादयः । अइवाचरतीति विपि अति, अतिः, अन्ति । लिटि तु क्लौ,
अतुः, उः प्रत्ययग्रहणमपनेय अनेकाश्च इत्युक्तेर्भ्राम् इति सिद्धान्तकौ-
मुदी । विप्चेति चकारः क्यङा सह विपः साहचर्यार्थः । गल्भा-
दिभ्योविप् जातेन वेति निश्चेतुमेव गल्भाद्धक्ते इति अत्र प्रत्ययान्ते-
नैव दद्यात्वेति लिटाम् (३।२।१०८) ।

(२) लोहितादेउजन्तात् क्यश्च स्यात्, चकारात् क्यङपि । अइति
परस्मैपदप्रयोगार्थम् । अत्र चुरित्यनुबन्धात् अभूततद्भावविशयत्वं ज्ञेयं, तच्च

पीत-मन्द-भद्र-फेन-निद्रा-करुणा-घृणा, आहतिगणोऽयम् । डाच्
—पटपटायति, पटपटायते, कर्त्तुरित्येव—अभृशं भृशं भवति ।

१०। कष्टादेरविशेषणान्तस्ये क्रमणे । (३)

[कष्टादेः (कष्ट-कादि) ५।, अविशेषणात् (न-विशेषण) ५।, तस्ये ४।, क्रमणे ७।]

क्यङित्येव कष्टाय क्रामतीत्यर्थे कष्टादेः क्यङ् स्यात् । कष्टायते,
—ज्जायते, पापं चिकीर्षतीत्यर्थः । कष्ट-कच-मद्र-क्यङ्—गहन । न
विशेषणात् कष्टाय तपसे क्रामति ।

लोहितशब्दस्यैव विशेषणं नतु डाचोऽसम्भवात्, नाप्यादिशब्दयाह्यायां
तस्य प्रत्याख्यानात्-इति सिद्धान्तकौमुदी । पटपटायते, पटत् शब्दात् डाच्
प्रत्ययः, कृत्भक्तियोगं विनाऽपीह डाच्, डाजन्तात् क्यङः क्यचस्य विधा-
नादिति नागोजीभट्टः, ततः डाचि प्रकृत्येति (३।४।६) इति द्वित्वं, तस्य
च लुक्, ऋस्य दीर्घ इति दीर्घः, पटपटाय धातुः कर्त्ते । यत्-लोहित
श्याम दुःखानि ह्यं गन्वे सुखानि च । मूर्च्छा निद्रा घृणा घृमाः करुणा
नित्यकर्मणीति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि पदद्वयमुदाहरन्ति, तद्वाच्य-
विरुद्धम्, तस्मात्तेभ्यः क्यङ् उच्यते श्यामायते । इति लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषया लोहिनी-शब्दादपि लोहिनीयति, लोहिनीयते इति च सिद्धान्त
कौमुदी । कर्त्तुरित्येव अभृशंभृशंभवतीत्यत्र क्रियाविशेषणम् ।

(३) कष्टनिमित्ताय पापकर्मणे क्रामतीत्यर्थे कष्टादेः क्यङ् भवति
इति संक्षिप्तसारमतं, तेन तन्मते कष्टाय तपसे क्रामतीत्यत्र प्राप्तिर्नास्त्येव,
मन्त्रादृशक्यङ्भ्यश्च कष्टनिमित्ताय पापकर्मणे प्रवर्त्तते इत्यस्मिन्नर्थे आद्यो-
भवति इति ज्ञेयीचन्द्रः । कष्टादयोऽस्तिविषये पापायोः तेषो

* मतेति क्यङित्याठः ।

११ । सुखादिभ्यस्तद्वेदयते । (४)

[सुखादिभ्यः (सुख आदि) ५।।।, तत्०१।, वेदयते तिङ०]

तदनुभवतीत्यर्थे सुखादिभ्यः क्यङ् स्यात् । सुखं वेदयते सुखा-
यते । सुख-दुःख छन्दः—अस-गहन-अलोक-करण ।

१२ । वाष्पोष्मफेनधूमादुद्भवति ।

[वाष्प उष्म-फेन-धूमात् ५।, उद्भवति तिङ०]

एभ्यस्तदुद्भवतीत्यर्थे क्यङ् स्यात् । वाष्पमुद्भवति वाष्पायते,
उष्मायते, फेनायते, धूमायते ।

१३ । रोमन्याद्वर्त्तयति हनुचलने । (५)

[रोमन्यात् ५।, वर्त्तयति तिङ्, हनुचलने ० ।]

तद्वर्त्तयतीत्यर्थेऽस्मात् क्यङ् स्यात् । हनुचलनञ्चेत् । रोमन्यं

द्वितीयान्तेभ्योचिकीर्षायां क्यङ् स्यात् । पापं चिकीर्षतीति पदविग्रहः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ।

(४) आत्मनः सुखैरेतनुभव एव क्यङ् इति सञ्चित्तसारव्याक-
रणम् । आत्मन इति किम्? परसुखस्याप्यानुमानिकेन भवेद्विद्यत
एवेति यथा सुखं अनुभवति प्रसाद्येदेवस्य इत्यत्र न ; सुख, दुःख,
करण, छापण, द्रव, अलोक, आत्म, सोढ, छन्द, अंश, प्रतीप इत्येकादश
सुखादय इति गोपीचन्द्रः । सुखादिभ्यः कर्मभ्यः वेदनायामथ क्यङ्
स्यात्, वेदनाकर्तुं देव चेत् सुखादीनि स्युः । कर्तृग्रहणं किम्? परस्य
सुखं वेदयते इति सिद्धान्तकौमुदी ।

(५) भक्षितस्य पुनरुद्गीर्षं यत्तत्तत् तदनुचलनम् । कीटे

वर्त्तयति रोमन्यायते गौः । हनुचक्षन इति किम् ? कीटोरोमन्यं
वर्त्तयति ।

१४ । शब्दादेः करोति । [शब्दादेः ५।, करोति तिङ्०]

तत् करोतीत्यर्थे शब्दादेः क्यञ् स्यात् । शब्दं करोति—शब्दा-
यते, शब्द, वैर, कलह, अभ्र, कण, अश, मेघ, अटा, अट्टा, अटाटा,
श्रीका, कोटा, पोटा, मोटा, प्रुष्टा, सुदिन, दुर्दिन, नौहार । (६)

१५ । नमस्तपोवरिवसः क्यच् ।

[नमस्-तपस्-वविवसः ५।, क्यच्० १।]

तत् करोतीत्यर्थे नम आदिभ्यः क्यच् स्यात् । नमः करोति,
नमस्यति देवान्, तपस्यति, वरिवस्यति गुरुन् परिचरतोत्यर्थः ।
चित्रडः आश्चर्य्ये । चित्रोयते हेममृगम् डित्वात्तड् । (७)

रोमन्यं वर्त्तयतीत्यस्य उद्गीर्षं, वह्निर्निर्गतं अवतीर्षं वा पृष्ठतोनिर्गतं
रोमाज्याख्यं द्रव्यं गडिकां करोतीत्यर्थः । कैयटस्तु अपानदेशाग्निःसृतं-
द्रव्यमिह रोमन्यं, तदन्नातीत्यर्थः । वर्त्तुणं करोतीति न्यासकारहरदत्तौ ।

(६) शब्दयतीति तु शब्द शब्दक्रियायामित्यस्य चौरादिकस्य
रूपं । वैरयतीत्यादि साध्विति कश्चित् । शङ्काशब्दस्यापि शब्दाद्यन्त-
र्गतत्वं, तथाच शङ्कायते ते मयतीति भट्टिः ।

(७) ननु नमस्यतीत्यत्र नमःशब्दस्य सत्तायोगे कथं न चतु-
र्थीत्याह नेतदस्ति अर्थवदग्रहणेनार्थकस्येत्वमुच्यते नमः शब्दस्य तत्र
ग्रहणम् । सत्यपि चार्थवत्त्वे प्रत्ययार्थगुणीभूतस्य तस्यैपदान्तरेण सम्ब-
द्धस्य कर्तुमशक्त्वात् । यदा उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वर्त्तनीयसीति

१६ । कण्डादिभ्योयक् । (८)

[कण्डादिभ्यः (कण्डु-आदि) ५॥१, यक्०१ ।]

तत् करोतीत्यर्थं कण्डादिभ्योयक् स्यात् । कण्डुञ्ज् कण्डुयति,

द्वितीया भविष्यत्वेव । नमसः पूजायां, तपसस्तपश्चरणे, वरिवसः परिचर्यया
 च्छार्थे इति सिद्धान्तकौमुदी । नमसः प्रक्षाने इति संचिप्रसारः ।

(८) कण्डुआदेशोऽगमपठिता द्विधा, धातवोनामानि च । तत्र
 धात्वधिकारज्ञातुभ्य एवायं प्रत्ययः, नतु, नामभ्यः । कण्डुआदीनामनुबन्ध-
 आत्मनेपदार्थः, खरित् जितोः (१।१।१९०) इत्यात्मनेपदं कण्डुयते, अक-
 ल्यथक्रियाफले तु कण्डुयति । इति गोपीचन्द्रः । सिद्धान्तकौमुद्यामपि
 यश्चोधातुभ्यो निबन्धं यक् स्यात् स्वार्थे । धातुभ्यः किं ? प्रातिपदिकेभ्या-
 नाभूत्, द्विधा हि कण्डुयत्यः, धातवः प्रातिपदिकानि च । कण्डुञ्ज् गात्र-
 विधर्मक कण्डुयति, कण्डुयते । मन्तु अपराधे, चन्द्रस्त जितमाह मन्तुयते,
 वल्गु, पूजामाधुर्ययोः वल्गुयति, हृषीङ् रोषणे, जन्कायाश्च कथं
 न पत्या धरणा हृषीयते इति निघण्टुचरितं । महिङ् पूजायां महीयते पूजां
 लभत इत्यर्थः । तिरस् अन्तर्द्धा तिरस्यति । उरस् बलाद्यर्थः उरस्यति,
 बलवान् भवतीत्यर्थः । मद्दुद वाक्स्त्वलने, मद्दुयति । एणा, खेणा—विनासे,
 इजेत्वन्वे । जेट्, जोट् धेन्वै; पूर्वभावे, खप्रे च ; दीप्ताधिकारे, जोष्यति,
 जोषिता, जोष्यति, जोषिता । सुख दुःख तत् क्रियायां सुख्यति, दुःख्यति सुखं
 दुःखज्ञानभवतीत्यर्थः । मृग अन्वेषणे मृग्यति । आहति गमोयन् अन्वे,
 ऽपि सन्ति, यथा मेधा आमुग्रहणे मेधायति, कुसुमक्षेपे कुसुम्यति,
 मगधपरिवेष्टने, गीषदास्ये इत्यन्वे मगध्यति । हरस्, हरञ्, हरण ईर्ष्या-
 याम् हरस्यति, हरय्यति, रःप्रागिति (१।१।३८) दीर्घः ईर्यति ईर्यते ।
 भिषञ् चिकित्सायां भिषज्यति । सपर पूजायां, आरर आरा
 कर्मणि, भिषञ् उपसेवायां, इषुध शरधारणे, चरव, वरव—मते।

कण्डूयते, सुखं अत इत्यतोलुक् सुख्येयुः प्रकृतयो रूपम् ; मृग—
मृग्यन्तः पदवी । कण्डुञ्ज, असुञ्ज, मन्तु, वल्गु, हृणीऊ, महिऊ,
तिरस, उरस्-सम्पन्न-गद्गद् एला, केला, खेला, छोट, लोट, सुख,
दुःख, मृगमदि ।

१७ । धातोरेकाच्चलादेरपुनर्भूचोभृशाभीक्ष्णो यङ् ।

[धातोः ५।, एकाचः (एक-चच्) ५। हलादेः (हल्-आदि) ५।, अपुनर्भवः (न-पुन-
दच्) ५।, श्शाभीक्ष्णो । (श्श + आभीक्ष्ण) ०।, यङ्-०।] (६)

एकाच्—हलादिः—योधातुस्तस्मादत्यर्थे, पौनःपुन्ये च यङ्
भवति । भृशं पुनःपुनर्वा पचति पापच्यते, जाज्वल्यते, अजेर्वी

चुरख चौर्ये, तूरख त्वराधाम्, भुरख धारख पोषणयोः । लिट् अक्षं-
कुत्सनयोः लिच्यति ; शाट् जीवने । इत्यादि ।

(६) एकः अच् यत्र, स एकाच् तस्मात् एकाचः ; हल् आदिर्यस्य
स हलादिः तस्मात् हलादेः ; इदं इयं धातोर्विशेषणम् । भृशं अति-
शयः, आभीक्ष्णं पौनःपुन्यं, तयोदर्थयोगंश्चमानयोः य एकाच् हला-
दिर्धातुस्तस्मात् यङ् स्यात् मुभवचन्तु न स्यात् । क्रियादि सर्वत्रैव विविधा
प्रधानभूता, गौणी च । तत्र विक्रोदनादिरूपा प्रधान क्रिया, अधिपत्य-
यादिरूपा गुणक्रिया, यदा तु प्रधानक्रिया समाप्त्यनन्तरमपि क्रियान्तर-
मनन्तरम्] सैत्तारभवते तदा पौनःपुन्यम्भवति । यदा पुनर्गुणक्रियायामेव
भूयःसमाचरन्नात् प्रधानक्रियामेवामेव निर्व्वाहयति तदाक्रियातिशयो-
भवति । क्वातिरेकेष्वप्यतिशयोभवति, यथा जाज्वल्यते दीपः । यद्येदिल-
मात्मनेपदार्थं पापच्यते पच + यङ् लिट् संच्येति (१ । ४ । १२) द्वित्वे
प्रप्ति द्विदार्थेकाचः (१।०।१) इति [पकारस्य द्वित्वं, दीर्घोऽनगमश्चेति

(३।३।११३) वेवीयते, अस्तेर्भू (३।३।८८) वोभृथते, एकाच इति किम् ? भ्रंशं जागर्त्ति, हलादेरिति किम् ? अभीक्षाभीक्षते, अग्रुभ-
रुच् इति किम् ? भ्रंशं शोभते, रोचते ।

१८ । ऋत्विक्त्वित्रिमूत्यट्पूरुण्यः । (१०)

[ऋ—सृवि-सृत्वि-सूषि षट्-अग्र (अग्र)-ऊर्ण्यः ५।।।]

एभ्योभ्रशाभीक्ष्णो यङ् स्यात् । अरार्थ्यते, सोसृच्यते, सोसृच्रते,
मोसूच्रते, अटाच्यते, अग्रु (अग्र) अग्रायते, प्रोर्षोणूयते । गत्यर्थात्
कोटिल्य एव यङ् भवति । कृटिलं गच्छति जंगम्यते; चक्रम्यते
द्रुमु—दं द्रुम्यते । न भ्रशाक्ष्णो भ्रंशं गच्छति ।

(३ । ३ । ११३) अभ्यासस्याकारस्य दीर्घः, पापच् + य पापश्च धातुसतो
कटते, एवं जाञ्चल्यते ज्वल-यङ्, जकारदित्त्वं, अभ्यासस्य दीर्घः
जाञ्चल्य-कटते अज-यङ्-अजेर्वी (३।३।११३) अजस्थाने वी
आदेश, वी इत्यस्य दित्त्वं गुणोयङ् लुबोः (३ । ३ । ११३) अभ्यासस्य
इकारस्य गुणः वेवीयधातुसतो कटते वेवीयते । अस-यङ् अस्तेर्भू
(३।३।८८) इति असस्त्विति भू आदेशः । भू इत्यस्य दित्त्वं टुतुपो-भावश्च
अग् (३।४।११) इत्यनेन अभ्यासस्य भकारस्य वकारः, गुणोयङ् लुबोः इति
उकारस्य गुणः वोभृयधातुसतो कटते । जागर्त्ति जाग्र-कटति,
इह-कटते ईहते, भ्रंशं शोभते, रोचते इत्यत्र यङ् नेति भाष्यम्, पौनः
पुन्ये तु स्यादेव रोचत्यने (यच् + यङ्, उकारदित्त्वं अभ्यासगुणः, रोचश्च +
कटते) एवं शोभन्मते । इति सिद्धान्तकौमुदी । ततश्च भ्रंशं शोभत
इत्युपलक्षणं अभीक्षां शोभत इति प्रत्ययमिति मीमांसकप्रतिपत्तिं चिन्तयेत् ।

(१०) अरार्थ्यते ऋ + यङ् ऋ संयोगादिति (३ । ३ । १०) अकारस्य

१६ । लूप-सद-चर-जप-जभ-दृच् दन्शं गृभ्यो भाव-
गर्हायाम् । (११)

[लुप-गृभ्यः ५।।, भावमर्हायाम् ७ ।]

गुणः, र्थ्यं र्थ्योदवाविति (३।४।७) रकारस्य द्वित्वं, दीर्घोऽनागमस्येति
अभ्यासदीर्घः अरायं धातुस्ततो लट् ते ; सूचि+यङ्, शिच् लोपः सूकार-
द्वित्वं अभ्यासगुणः सोऽस्य+लट् ते सूचि+यङ् शिच् लोपः सूकारद्वित्वं
अभ्यासगुणः सोऽस्य+लट् ते, एवं मूचि+यङ् चौरादिका एते, अट्+
यङ्, अजादेर्द्वितीयः (३।४।५) इति टकारस्य द्वित्वं, अभ्यासस्य
दीर्घः अटास्य+लट् ते, एवं अश्र+यङ् अश्राश्रते । प्र+ऊर्णु+यङ्
अजादेरिति गुकारस्य द्वित्वं अभ्यासस्यगुणः ऋस्य दीर्घः इति (३।
३।३८) मूल गुकार संस्मिष्टोकार दीर्घः प्राणानूयधातुस्ततो लट् ते सूचि-
मिदमजाद्यर्थं अनेकाजार्थं चेति-पद्मनाभपद्मिका ।

हलाद्येजाच् चूरादिण्यन्तस्त्वेषे इति सङ्क्षिप्तसार सूत्रं । अस्यार्थस्तु
हलादिर्याधातु रेकाच् चूरादिभिजन्तात् तस्माद् यङ् स्यादिति केषाञ्चि-
न्मतम् । हलादेरिति किम् ? अश्रमर्जयति, अकाजिति किम् ? पुनः पुनर्ग-
वेषयति । एतन्मते न क्वेवर्णं सूचि, सूचि मूचि इत्येतेभ्य एव नियमः
किन्नेवं विधेभ्योऽन्येभ्योऽपि यङ् स्यात् । गत्वर्थात् कौटिल्य एव यङ् न
अश्रुभीन्द्येषे तेन अश्रं क्रामति पुनः पुनरटतीत्यादौ न यङ् ।

अं गम्यते, अम+यङ् गकारस्य द्वित्वं अजगद्येज इति (३।४।२०)
अभ्यासस्य गकारस्य अकारः, अदुपधङमामिति (३।४।३६) अभ्यासान्ते
अमागमः, अं गम्यधातोस्ततो लट् ते, एवं अम्+यङ् अकार द्वित्वं अदुप-
धङमामिति अभ्यासान्ते अमागमः, अचम्य+लट् ते, अमु+यङ् इकार
द्वित्वं अभ्यासान्ते अम् दंम्य+लट् ते । गत्वर्थादेव गति कौटिल्ये इति

एभ्योधात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुप्यति लोलुप्यते,
चञ्चूर्यते. दंश्यते, निजेगित्यते । (१)

सङ्क्षिप्तसारसूत्रम्. कोटिल्यं हि त्रिविधं भवति, कुटिलं क्रामतीत्यत्र
किं कुटिलं, विधमदेशं क्रामति, कुटिलचित्तं क्रामति, कुटिलगतिं
वा क्रामतीति संशयनिरासायं गतिकौटिल्य इति ह्यतम् । इति
गोयीचन्द्रः । केचित्तु सर्वे गत्यर्थाः प्राप्त्यर्थान्नानार्थाश्चेति मतमवलम्ब्य
प्राप्त्यर्थान्नानार्थयोरपि कोटिल्यार्थं यङ्, तस्य लुक् च भवतीत्याहुः तन्न
मनोरमं, गत्यर्थद्वारा प्राप्त्यर्थान्नानार्थनामे गतिबुद्ध्याहारेति सूत्रे बुद्ध्यर्थस्य
एथक्तेनोक्तिर्न स्यादिति सुधोभिर्भिभाव्यम् ।

(१) लुपृच्छेदने, सद्गृ विसरणगतत्ववसानेषु, जप् अल्प व्यक्तायां
वाचि. जभि, जूभी गात्रविनामे, दह भस्मीकरणे, दन्श दंशने, गृ
निसरणे, चर गते । भावोधात्वर्थस्तस्य गर्हायां गम्यमानयां लुपादिभ्यो
धातुभ्यो यङ् स्यात्, न भृशामीक्ष्णायोः । गर्हितमिति क्रियाविशेषणं
क्वेदनस्य गर्हितत्वं निरर्थकत्वं, दोषदुष्टत्वञ्च । लुप + यङ् लुप्कारस्य द्वित्वं,
गुण यङ् लुकोः (३ । ४ । ४३) अन्धासस्य उकारस्य गुणः, लोलुप्य + लट्ते,
गर्हितं चरति, चर + यङ् चकारद्वित्वं चरफणोः परादुच्चेति, (३ । ४ ।
४७) अन्धासान्ते अम्, प्रहृतेरकारस्य उकारश्च, चञ्चूर्य + लट्ते, दंश्यते,
दन्श + यङ् अनदितामिति (३ । ३ । ७३) न लोपः दकारद्वित्वं,
अदुपघङ्गामिति अन्धासान्ते अम्, दंश्य + लट्ते, नि + गृ + यङ्; ऋ
स्थाने इर् (३ । ४ । ७३) योयङि (३ । १ । १) रकारस्य सत्त्वं गि इत्वस्य
द्वित्वं अन्धासस्य गुणः, निजेगित्य + लट्ते, एवं सद — सासद्यते, (पापञ्चते
इति वत्) जप् — जं अप्यते । गृ शब्द इत्वस्यापि यङ्त्वं केचिदिच्छन्ति,
अगर्हायान्तु साधु जपति । धात्वर्थ इति विशेषणं किम् ? साधनगर्हायान्तु

२० । यङो लुग्भुज्जलं प्रकृतिवत् परस्मैपदी च । (२)

[यङ्: ही, लुक्०१, वङ्जलं०२, प्रकृतिवत्०१, परस्मैपदी०१, च०१ ।]

५ वङ्जलं यङो लुग्भवति । स च यङ् लुगन्तः प्रकृतिवत्, परस्मै-
पदी च । वोभवीति, वोभोति, वोभृतः, वोभुवति. दं दग्धि. वाचुल्या-

म भृत् गायत्री जपति वृषलः, गायत्रीजपे श्रुद्रस्यानधिकारात् साधन
गर्हयम् । सदचरयोरपि कोटिल्लार्थं प्राप्नौ विशेषवचनम् ।

यङादिप्रत्ययाः सर्वत्र काले विवक्षावशात् सर्वत्र वाच्येऽपि भवन्ति ।

(२) वङ्जलप्रत्यये विकल्पार्थः—वङ्जलं विकल्पेन धातुभ्यो यङो
लुग्भवति. स च यङ् लुगन्तः प्रकृतिवत् यङुत्पत्तेः प्राक् यत् यत्कार्यं
विहितं यङ् लुकि सत्यपि तद्भवतीत्यर्थः, प्रकृतिवत्त्वे आत्मनेपदिनामात्मने
पदप्राप्तौ नियमति परस्मैपदी चेति यङ् लुगन्तो धातुनियतं परस्मैपदी
भवतीत्यर्थः । सङ्घिनसारमते यङलुगान्तानां कर्मस्थितिहार वृज्जं परस्मै-
पदित्वं, कर्म स्थितिहारे तु स्थितिलोकवते धान्यं क्लृप्त्वा इत्यात्मनेपदित्व-
मेव । अपि यङि यत् कार्यं द्विवृत्तिगुणादिकं विहितं यङ् लुक्वपि
तद्भवतीति ज्ञेयम् । प्रत्ययलक्षणेन यङन्तात् द्वित्वं, अभ्यासकार्यं, धातुत्वं,
कङादय इति सिद्धान्तकौमुदी, यङि यत्कार्यं यद् यङ् लुकि न भवतीति
प्रवादस्य तु उक्तं कार्यं श्योऽन्यत्र प्रवृत्तिसत्त्वायै व्यक्तीभविष्यति यदुक्त-
मिथादिना । वोभवतीति—भू + यङ्, तस्य लुक्, भू इत्यसा द्वित्वं, टुनुप
इति भ स्थानि न, अभ्यासस्य गुणः, वोभूधातुस्ततो कट्ति यङ् लुको वा
(१।१।२६) विकल्पेन ईट्, इग्लक्षपधयोरिति (३ । १ । ८४) प्रकृते-
रुकारस्य गुण एचोऽयवा इति शोकार्थस्थाने अच् वोभवीति । भू यङ्
लुक् पूर्ववत्, वोभूधातुस्ततो कट्ति उच्चारणः वोभोति । एवं भू +
यङ् लुक्, वोभ + कटत्सु, इत्यान्त गुणः वोभू + कट् अन्ति अन्तीदम्भ-

दनिट्त्वं नेत्यते यदुक्तं पानिणीये श्रुतिपा श्रुपानुवन्धेन निर्दिष्टं
यद्गणेन च । यच्चैकाग्रहणं किञ्चित् पञ्चेतानि न यत् लुकि ।

क्तात् (३ । ३ । ६७) इति अन्तस्थाने अत्, अचि युक्तेति (२ । ३ ।
५२) उकार स्थाने उव् वो भवति । दह-यङ् लक्, दकारद्वित्वं अदुप-
धडमामिति । अमवासान्ते अनुस्वारागमः दंदह ङट्क्लि, ङोङ्दादेस्तु घ
इति (२ । ३ । १०७) इ स्थाने घ, भवत्तयोर्घोऽघः इति (३ । ३ । ८६)
तकार स्थाने घकारः, भवत्तृतीय इति (२ । १ । ५२) घ स्थाने
ग, दंदग्धि । प्रकृतिवदित्यनेन दहधातोरनिट्त्वे प्राप्ते विशेषमाह
वाङ्मत्यादनिट्त्वं प्रकृतिवत्त्वात् प्राप्तिमिति शेषः, न इष्यते वाङ्मत्यस्य
क्वचित् प्रकृतिः, किञ्चिदप्रकृतिः क्वचिदिभाषा, क्वचिदन्यदेव विधेर्विधानं
वङ्मधा समीक्ष्य चातुर्विधं वाङ्मकं वदन्ति । एवं प्रकृतिश्च निट्तिश्च
विभाषादि विधेः क्वचित् अपूर्णस्य विधानं स्यात् वङ्मन्तश्चतुर्विध-
मिति । अतोऽत्र प्रकृतिवत्त्वस्याप्राप्तिरेव । स्वमतं सप्रमाणं करोति
यदुक्तमित्यादिना श्रुतिपा निर्दिष्टं यत् कार्यं यङ् लुकि तत्र भवति ।
श्रुतिपा निर्दिष्टं यथा षौवश्रुतीत्यत्र यङः स्थानिवद्भावात् भवति
यद्योत्यादिना (३ । ३ । ३३६) साचोयञ् इक्प्रप्तौ, तत्र वृत्तेति
श्रुतिपा निर्दिष्टात् तत्र भवति, श्रुपा निर्दिष्टं यत् कार्यं यङ् लुकि
तत्र भवति । एवं सर्वत्र, श्रुपा निर्दिष्टं यथा वरीभरिषतीत्यत्र इवन्त-
र्जेति (३ । ४ । १११) विकल्पनेट्प्रप्तौ, तत्र भवतीति श्रुपा
निर्दिष्टात्तन्निषेधः, ष्टुदून्तावित्यनेन (३ । ४ । १०६) नित्यनिट्,
अनुवन्धनिर्दिष्टं यथा श्रीश्रुतीत्यत्र श्रीश्रीरत् (३ । ३ । ६६) इति
रदादेशो न भवति अनुवन्धनिर्दिष्टत्वात्, मन्नेन निर्दिष्टं यथा रोरो-
पीत्यत्र रदादेशिति (३ । ३ । १७) न इट् मन्नेन निर्दिष्टत्वात् यतानि

तथाहि आचार्या यङ्लुकीच्छन्ति सेट्कत्वमनिटामपि । लुङि
चैवाङ्मिच्छन्ति लृदित्सु इरिदादिषु । दंद्द्विषति, दंद्द्विषीष्ट, बंभ-

पञ्च कार्याणि यङ्लुकि न भवन्ति । यङि यत्कार्यं तदश्ङ्लुकि
न भवतीत्यस्य प्रवादस्येतत्पञ्चकार्यपरत्वमिति भावः । आचार्याः पाणि-
न्यादयः अनिटामपि धातूनां सेट्कत्वमिच्छन्ति, यथा वेभिदिता, इति,
अपिकारादेवं बोद्धव्यं विकल्पस्य निषेध एव भाष्ये सेटामपि धातूना-
मनिटत्वमिच्छन्ति वंभगटा इति यङ्लुग्वृत्तिः । अनुबन्धेन निर्दिष्टस्य
यङ्लुकि निषेधाद्विशेषमाह लृदित्सु, इरिदादिषु च लुङि अङ्
इच्छन्ति, लृदित्-यथा अजंगमत्, गम+यङ्लुक् गकारदित्वं हजो-
गहोज इति ग स्थाने जः, अदुपघङ्माभिति अभ्यासान्ते अमागसः
जंगमधातुः लुङ् दिप्, लृदिद्युतादिपुषादिभ्यः (३।२। ८ २३) इति
अङ् अजंगमत् । इरिदादि यथा भ्रशमजरत् इति वाक्ये अजीजरत्,
अजरिजरत् अजरर्जत् जृ+यङ्लुक् अ इत्यस्य दित्वं उरदिति (३।
४। २०) अभ्यासस्य ऋवर्णस्य अत्, ऋत्वञ्चेति (३। ४। ४२) अभ्या-
सान्ते री, अजरी जृ लुङ् दिप् अङ्गागमः, इरिजृओति अङ् । ऋट्शो
दङोति (३। ४। ७६) गुणः, अजरीजरी, एवं अजरिजरदित्वञ्च
(३। ४। ५१) अभ्यासान्ते रि, अजर्जरदित्वञ्च तेनैव सूत्रेणाभ्यासान्ते
त्क्, अन्या सर्वा प्रक्रिया तुल्यैव । अङ्भावपक्षे सिचि, सिचि वृद्धिरकः
इति (३। ४। ७२) ऋकार वृद्धिः, इहयथाङ्गधातुके (३।४।१२३)
इति सिचि परे इट्, सिचोदिस्योरोट् (३। ३। २६) इति सिचि
उत्तरे ईट्, इट् ईटि (३। २। ११६) इति सिचोलोपः, अन्या
प्रक्रिया पूर्ववत् तेन अजरीजारीत्, अजरिजारीत्, अजर्जारोदिति
प्रदक्षयं भिलित्वा षट् पदानि । दं दद्विषति, दद्व+यङ्लुक् दकार
दित्वं, अदुपघमाभिति अभ्यासान्ते दंद्द+सन् अनिटामपि सेट्कत्व-

ण्टि. पास्यर्द्धि, सोसुपोति, चोक्रुशीति । न लघूपान्तेति (३।४।१०२)
न गुणः । वेभिदिता, वेभिदाश्चकार । यडादिलगार्द्धधातुकेति

मिच्छन्तीति घघनात् सनि इट्, इच् कुर इति, घत्वं दंदहिष धातुः
लट्ति; दंदहिषीष्ट, दह + यङ् लुक् । (पूर्व्ववत् प्रक्रिया) दंदह +
लोङ्सीष्ट, इट्, घत्वं च पूर्व्ववत्; बंभशिट्, भञ्ज + यङ् लुक् भका-
रस्य हित्वं टुतुप इति भकार स्थाने व, अभ्यासान्ते अन्तुस्वारगमः, बं
भञ्ज + लट्ति. टुना घाञ्चटुः (१।२।५६) तकारस्य टकारः ।
पास्यर्द्धि, स्पर्द्धं + यङ् लुक्, हलादिः संयोग इति (३।४।४) पका-
रस्यद्वित्वं, दीर्घाटनागमस्येति अभ्यासदीर्घः, पास्यर्द्धं + लट्ति, भव-
स्तथोरिति (३।३।८६) त स्थाने ध' भयो भयोति (१।२।७६)
घकारे परे घकारलोपः; सोसुपोति खप् + यङ् लुक्, खपेच्चङ् यङ्
लुकि चेति (३।३।१३४) साचयञ् इक् सुकारद्वित्वं, गुणो यङ् लुको-
रिति अभ्यासस्य गुणः; सोसुप् + लट्ति, यङ् लुकोवेति (३।३।२६)
इट्; एवं क्रुशधातौ यङ् लुकि चोक्रुशीति । वेभिदिता + भिद्-
यङ् लुक्, वेभिद् + लुट् ता, वेभिदाश्चकारेत्यत्र, वेभिद् + लिट् आम्,
यङि च वेभिदितेतिरूपं, भिद् + यङ्, वेभिद्य + लुट् ता, इट् वाङ्-
ल्यात्, यस्य हलोऽनोर्थादेः (३।३।६२) इति यकारस्य लोपः,
यस्य लुकि डित्वात् गुणत्वमिति पद्मनाभर्पाञ्जका. गोथोचन्त्रस्तु लुटि
वेभिदिता, ष्टिटि वेभिदिष्यतीत्यादावपि यन् (ङ्) लुक् नित्वमित्याह ।
प्रकृतिबन्नात् प्रकृतिवत् कार्यप्रसङ्गः कृताभ्यासविधेरपि 'जंहन'
इत्येवं रूपं प्राप्तस्यापि आद्यप्रकृतेः, 'हन' इत्येतस्य वधादेश्चकारादि
अजं वधीतृ हन् + यङ् लुक् हकारद्वित्वं हजोवहोञ इति हकारस्थाने

न गुणः (३।४।८८) प्रकृतिवत्त्वात् कृताभ्यासविधेराद्यप्रकृतेर्वधा-
देशादिकार्यञ्च । अजं वधीत्, अदोदुहीत्, सेट्कत्वात् कस अवाव-
चीत्, जोङ्गति वाङ्ग्यान्वित्यमचि लुक्—लोलुवः, नेह लोलूया ।

जकारः, अभ्यासान्ते अमागमश्च अङ्गन्धातुः—जङ् दिप् सिच् अङ्गा-
गमः लुङि च तङि वेति (३।३।१०४) एन स्थाने वधादेशः, सिचि
परि इट् सिच उत्तरे ईट् इट ईटि सिचो लोपः; अदोदुहीत्,
दुह+यङ् लृक्, दोदुह+लुङ् दिप् सिच्, अङ्गागमः ततः—सिच्
सिचि इट् सिच उत्तरे ईट् इट ईटि सिचोलोपः श्वसह इग्-
पान्तादित्यनेन (३।२।१२०) अणिट् एव हान्तस्य कसविधानात् सेट्
कत्वात् कस, अत्रापि यडादिजगङ्धातुके इति न नृणः । वधादेशादि-
कार्यञ्चेत्यत्र चकारेण सार्वधातुके च वोङ्ग्यम् । सार्वधातुके यङ्लुकि
विकरणा भवन्ति, अदेशोऽपि ऋषिभाष्ये कार्यं क्तयाहि अततिष्ठत्, अत-
तिष्ठोत्, अजंगच्छत्, अजंगच्छीदिति यङ्लृग् इतिः । कश्चिदाह हत-
द्विरुक्तेरेव हन्तेर्वधादेशस्तन्भते अवधीदित्येक इति गोपीचन्द्रः सिजान्त-
कोमुदीमते अवधीत् अजङ्गनीदिति रूपद्वयम् । अवावचीत्, वच + यङ्-
लृक् वावच+लुङ् दिप्, सिजादिकं पूर्व्ववत्, अवावोचदिति क्रमदीश्वरः ।
जोङ्गति जङ्+यङ् लृक्, जोङ्ग जट् अणिति, नङ्गिनः सार्वधातुके (२।३।५५)
उ स्थाने वः; न तु जेज्स्तस्य तु उवादेश प्रसक्तित्तिरितिपद्मनाभपञ्जिका ।
अचि कर्त्तव्ये नित्यं यङ् लृग्भवति लू + यङ् लृक् लोलू + अच् ऊकार-
स्थाने उवादेशः, लोलूया इत्यत्र ङापि वाङ्ग्यात् यङ्गलृक् न भवतीति
श्रेयं, लू+यङ्, लोलूय+ङाप ह्रदचि यङ्गलृङ्ग्यम् इति सङ्घिप्रसार
सूत्रम् अतस्त्वन्विनि अचि परे हलन्तस्य धातौर्नित्यं लृक् स्यादिति
तदर्थाः । ह्रदचीत्यप लक्ष्यमिति गोपीचन्द्रः ।

२१ । चूरादिभ्यो णिच् ।

[चूरादिभ्यः (चूर—आदि) भ्यः ५॥१, णिच् ०१॥] ।

चूरादिभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे (२) णिच् भवति । चोरयति, नाटयति ।

२२ । प्रयोजके । [प्रयोजके ० ।]

प्रयोजके (४) कर्त्तरि गम्ये धातोर्णिच् स्यात् । कुर्वन्तं प्रयुङ्क्ते कारयति, हारयति ।

(३) अनिर्दिष्टार्थैः प्रत्ययः स्वार्थं भवतीति न्यायान् स्वार्थं इति, स्वार्थश्च चुरस्तेये, नट श्वस्यन्दने इत्यादिग्रन्थपठितार्थैः इति, णिचो-
णकार इत् वृद्ध्यर्थः ; चकारश्च प्रसिद्ध्यर्थः । सङ्घिनसारे युजाद्यन्तर्गत
धातूनां विकल्पेन, हिं सार्थकाणाञ्च विकल्पेन चूरादित्वं विहितं । वस्तुतः
सर्वेभ्य एव धातुभ्यो विवक्षया स्वार्थं णिच् भवतीति ज्ञातव्यम् ।

(४) प्रयोजकपदेनेह तत्समवेतप्रेषणाध्येषणतत्सम्बन्धाचरणमर्थो
कक्ष्यते, तथा चोक्तं—प्रेषणाध्येषणे कुर्वन् तत्सम्बन्धानिवाचरन् ।
प्रयोजकोभवेत् कर्त्ता क्रिया तस्य णिचोच्यते । प्रेषणं भ्रत्यादेः क्वचिदर्थं
नियोजनं अध्येषणं आरब्धस्य सत्कारपूर्वकं नियोजनं अध्येषणं,
तत्सम्बन्धाचरणञ्च । सिद्धान्तकौमुदीकारस्तु प्रयोजकस्थापारे प्रेषणादौ
वाच्ये धातोर्णिच् स्यादित्याह । प्रयोजकश्च चेतनाचेतनसाधारण्येन
प्राज्ञः । प्रेषणञ्च भ्रत्यादेर्निष्कृतस्य प्रवर्त्तनमाश्लेष्यर्थः, आदिशब्देनाध्येषणा
नुमत्तादीनां ग्रहणं समानस्याधिकस्य वा सत्कार पूर्वकं प्रवर्त्तनाध्येषणा
प्रार्थनेत्यर्थः, अनुमत्तादिस्तु राजादेस्तादनुमतिं विना कार्यानिश्चयेः ।
इति तट्टीका । यत्र पुनः प्रेषणाद्यर्थः प्रयोजक व्यापारमन्तरैर्बोध्यते
तत्र न णिच् यथा वर्ज्जनां त्वां सुरभयः । अत्र आग्निमि खोट्, धातुनैव

२३ । सुपस्तत्करोत्यादौ बङ्गलमिष्टवच्च ।

[सुप. ५।, तत्करोतीत्यादौ (ब्रू-करोति-आदि) ७।, बङ्गलं०२।, इष्टवत्०२।, च०२।]

तत्करोति, तदाचष्टे, इत्यादौ अर्थे सुवन्तास्त्रिच् स्यात् । इष्टवत् कार्य्यञ्च, बङ्गलं टिलोपादि । सूत्रं करोति सूत्रयति, पटुमाचष्टे पटयति, मातरं मातयति, कुमारयति, अर्थापयति, सत्यापयति, वेदापयति, पाशं विभोवयति विपाशयति, रूपं पश्यति, निरूपयति, वीण्या उपगायति, उपवीणयति, तूलैरनुकृणाति अनुतूलयति । सौक्यैरुपस्यूति, रूपह्लोकयति, सेनया अभिसुखं याति अभिषेणयति, लोमान्यनुमाष्टि अनुलोमयति, त्वचं गृह्णाति त्वचयति, त्वचशब्दोऽदन्तः एवं हलि, कलि, कृत, वर्ण ; अजहलत्, हलि इहङ्गलं ; वर्ष्मणा संनह्णाति संवर्ष्मयति, चूर्णैरवध्वंशते अवचूर्णयति, मुण्डं करोति मुण्डयति, एवं मुण्ड, मिश्र, सद्गण, लवण, धवल, मलिन पवित्रादि । व्रतात्तन्मात्रभोजनने, निवर्त्तने च । पयोव्रतयति, वृषलान्नं व्रतयति ततो निवर्त्तत इत्यर्थः । वस्त्रेण समाच्छादयति सम्बस्त्रयति, तृशानि विहन्ति वितृशयति तृश धूलिः । करणैश्चात्वर्ये । हस्तिना अतिक्रामति, अतिहस्यति, दात्रेण लुनाति दात्रयति । विन्मत्तोलुक् । स्रग्विनमान्चष्टे स्रजयति, अ्रग्वन्तमाचष्टे अ्रुचयति ।

कृदन्तोपास्थानि कृष्णुक, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः, प्रकृति वच—कारकम् । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति, वलिवन्धं बन्धयति वलिं, राजगमनं प्रेषणाद्यर्थं उह, अतएव अकर्मकस्याप्यस्य, सकर्मकत्वं, अन्तर्भावित्यर्थो धातुः । सृञ्चतु मां भवानित्यत्र प्रेषणाद्यर्थं कौट् बिहितः । इति

अचार्थे वेः क्रमेस्तद्ध स्यात् । साधुः विक्रमतेऽथः । पादविच्छेप
भेति किम् ? विक्रमति राजा । (१)

८७ । प्रोपाभ्यामारम्भे । [प्र-उपाभ्यां ५३, आरम्भे ० ।]

आभ्यामारम्भे क्रमेस्तद्ध स्यात् । प्रक्रमते भोक्तुः, उपक्रमते गन्तुम् ।

८८ । अप्रादेर्वा । अप्रादेः (न प्र-आदि) ५१, वा०१ ।]

अप्रादेः क्रमेस्तद्ध वा स्यात् । क्रमते, क्रामति वा ।

८९ । शो निङ्गवे । [शः ५१, निङ्गवे ० ।]

अपङ्गवे ज्ञस्तद्ध स्यात् । शतमपजग्दीते,

९० । अकर्मकाच्च । [अकर्मकान् ५१, च०१ ।]

ज्ञस्तद्ध स्यात् सर्पिषो जानीते ।

९१ । सम्प्रतिभ्यामस्मरणे ।

[सम्-प्रतिभ्याम् ५१ च (न) स्मरणे ० ।] (२)

(१) यद्यपि क्रमेः पादविच्छेपे इति पठ्यते तथापि पादविच्छेप इति
शतं अनिकर्षा धातव इति सूचनार्थं इति गोपीचन्द्रः ।

(२) स्मरणमिति उत्कण्ठास्मरणं सूचितं, अतोऽनुकण्ठास्मरणे
आत्मने पदं भवत्येव । स्मरणमात्रे न भवतीति बहुनां सम्मतम् । सप्तति-
भ्यामनाद्यानि इति पाणिनिसूत्रम् (११३।८६) अनाद्यानि इति योगो विभ-
ङ्गते, • तत् सामर्थ्यादकर्मकाश्चेति प्राप्तिरपि वार्यते इति सिद्धान्त
बोसुदो ततश्च मातुः संजानातीत्यत्र आत्मनेपदं ।

* 'अनाद्यानि' इत्यस्य अन्त्यभिधानित्वात्पूर्वेण योमी विभङ्गते, अन्त्यभिधान्यात्र
अनाद्याने च आत्मनेपदं न भवतीति अकर्मकादिति मात्रस्यात्मनेपदस्य विवेकः ।

आभ्यां वदस्यत् स्यात् । गेहं संजानीते, शतं प्रतिजानीते, अस्य-
रण इति किम् ? मातुः संजानाति ।

६२ । वदोदौप्रियत्नोपमन्त्रणज्ञान-सान्त्वनविमतिषु ।

[वदः ५। दीप्ति-यत्-उपमन्त्रण-ज्ञान-सान्त्वन-विमतिषु ७।]

एवर्थेषु वदस्यत् स्यात् । वदते चार्थी लोकायते, गेहे वदते,
उपमन्त्रणं रहस्यपद्वन्दनं कुलस्त्रीमुपवदते, ज्ञाने अथमेकोवदते ।
सान्त्वने आन्तानुपवदते, विविधमतौ चेत्ये वदते । (३)

६३ । व्यक्तवाचां सहीत्तौ ॥

[व्यक्त वाचां ६।, सहीत्तौ (सङ् + उक्ति) ७ ।]

मनुष्याणां सहीच्चारणे वदस्यत् स्यात् । विप्राः सम्प्रवदन्ते, व्यक्त
वाचामिति किम् ? वरतसु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ।

६४ । अनोरकस्मात् । [अनीः ५। अ (न) कर्मकात् ५।]

अनु-वदस्यत् स्यात् । अनुवदते कठः कालापस्य ; अकर्मका-
दिति किम् ? पूर्वोक्तमनुवदति । (४) (६)

६५ । वा विप्रलापे । [वा०।, विप्रलापे ७।]

(३) दीप्तिः प्रकाशः, यत्र उत्साहः । कुलस्त्रीमुपवदते प्रलोभय-
तीत्यर्थः, अथमेकोवदते वदितुं जानातीत्यर्थः, चोचे विप्रतिपद्यमानौ
विविधं वदतीत्यर्थः ।

(४) अत्रापि अज्ञवाग्निषय एव । तेन अनुवदति शीघ्रा इत्यत्र
आत्मनिषयम् ।

विरुद्धप्रज्ञापान्त्रिकायां सद्योक्तौ वदसङ् वा स्यात् । विप्रदन्ते
मौडूर्तिकाः, विप्रवदन्ति वा । सद्योक्तावित्येव क्रमेण वदन्ति
काचाः । (५)

९६ । अवाङ्गिरः । [अवात् ५, गिरः ५]

अवाङ्गिरतेसङ् स्यात् । अवगिरते, गिर इति किम् ? अव-
गृणाति । (६)

९७ । समः प्रतिज्ञायाम् । [समः ५, प्रतिज्ञायां ७]

अत्रार्थे संगिरतेसङ् स्यात् । शब्दं नित्यं संगिरते । (७)

९८ । उदञ्चरः सकर्मकात् ।

[उदः ५, चरः ५, सकर्मकात् ५]

उदञ्चरतेसङ् स्यात् । गेहमुचरते, सकर्मकादितिकिम् ? नाद
उचरति । (८)

(५) विप्रज्ञापञ्च अज्ञवागिषय एव याज्ञस्तेन विप्रदन्ति इत्युच्यते
इत्यत्र तात्मनेपदम् । प्रकुण्ठयः पक्षिणः विप्रवदन्ति नामास्तं कुर्वन्-
न्तीत्यर्थः ।

(६) गिरतेरिति विद्देशो गृ शब्दे इत्यस्य क्रादेर्निशासार्थः । अव
यूयस्य गृणातेरनभिधानात् प्रयोगश्च नास्तीति जयादिशब्दादयः इति
गोथोच्यते ।

(७) मधुरमुद्गिरते भिक्षु रित्तसाधुरिति संक्षिप्तसारम् ।

(८) उचरते उच्यते गच्छतीति विज्ञानकौमुदी, उच्यते इति
संक्षिप्तसारम् ।

६६ । समस्तृतीयायुक्तात् । [समः ५१, तृतीयायुक्तात् ५१]

तृतीयान्तेन युक्तात् सञ्चरतेऽङ् स्यात् । रथेन सञ्चरते रविः । (६)

१०० । दानश्चाग्निष्टव्यवहारे सापि चतुर्थ्यर्थे ।

दानः ५१, च ०१, च (न) अष्ट व्यवहारे ७१, सा०११, अपि ०७१, च०११, चतुर्थ्यर्थे (चतुर्थी चर्थे) ७१ ।]

अत्रापि समोदानस्तृतीयायुक्तात् स्यात्, सापि तृतीया चतुर्थ्यर्थे । दास्या मालां संप्रयच्छते कामुकः । (१०)

१०१ । उपाद्यमः स्त्रीकरणे ।

[उपात् ५१, यमः ५१ स्त्रीकरणे ७१,]

अत्रोपयमस्य स्यात् । कन्यामुपच्छते, सपाथंसत नाधवम् । (११)

× १०२ । युजेः प्रादेरसन्निर्दुःरोऽयज्ञपात्रे । *

[युजेः ५१, प्रादेः (प्र+आदि) ५१, च (न) सम्-निर्-दुः ५१, च (न) यज्ञ पात्रे ७१]

(६) हेतुतृतीयायुक्तादपि भवति वृद्धा सञ्चरते, अत्र सूत्रे सकर्मका-
दकर्मकादपि सामान्येन विधानम्, तृतीयायुक्तादिति किम्? उभौ लोको
सञ्चरतीति गोयोचन्द्रः ।

(१०) कामुकः सन् दास्ये मालां ददातीत्यर्थः, दास्ये मालादानमग्निष्ट
व्यवहारः इति गोयोचन्द्रः । पूर्वं सूत्रे सम इति घट्टो, तेन सूत्रद्वय
मिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते, दास्या सम्यच्छते इति
सिद्धान्तकौमुदी ।

(११) पाणिग्रहबलिश्च स्त्रीकरणं गृह्यते, न स्त्रीकरणमात्रमिति अया-
दिखेनोक्तम्, सर्व्ववर्म्मचन्द्रादीनामप्येतन्मतं, तन्मते असम्मतिस्तु चनाय

यज्ञपात्रादन्यत्रियथे प्रादेर्युजेस्तु स्यात् । उपसृङ्क्ते, प्रसृङ्क्ते
नियुञ्जानः, अमन्निदुर इति किम् ? संयुनक्ति, नेह यज्ञपात्राणि
प्रयुनक्ति । (१२)

१०३ । समः क्षुवः । [समः ५१, क्षुवः ५१]

संक्षुण्णितेस्तु स्यात् । संक्षुण्णते शस्त्रम् । (१३)

१०४ । भुजोऽपालने । [भुजः ५१, ष (न) पालने ०] . .

पालनादन्यार्थे भुजस्तु स्यात् । अदीनं भुङ्क्ते, अनुभवे सुह
भुञ्जानः । नेह भुनक्ति एथित्रीं राजा पालयतीत्यर्थः । (१४)

शकटमुपयञ्जते, भाष्यमिति दर्शितम् इति गोयीचन्द्रः, वस्तुतः स्त्रीष
रगमात्र एव तेन "शास्त्राण्युपायंसत जित्वराशि" इति भट्टिप्रयोगेऽपि
सङ्गच्छते ।

(१२) समिदुर इत्येते वञ्जितात् उपसर्गात् युजेस्तु स्यात् । खर
यन्तोपसर्गादिति वार्तिकम् । युजिरयोगे इत्यत्राकार्थक्रियाय
आत्मनेपदाद्यं वचनम् इति गोयीचन्द्रः ।

(१३) समोदृश्यतीत्यत्र क्षुण्णधातुमपठित्वा पृथक् सूचकरायं सकर्मक
दपि तद् विधानार्थमिति सिद्धान्तकौमुदी टीका ।

(१४) भुनक्तेरिति निदेशो भुजपालनाभ्यवहारयोरित्यस्य रौध
दिकस्य ग्रहणार्थः, तेन भुजकौटिल्य इत्यस्य तौदादिकस्य ग्रहणं न भवति
पालनव्यतिरिक्तेऽर्थे वर्त्तमानाद् भुनक्तेरात्मनेपदं भवति । इति गोयीचन्द्रः
'बुभुञ्जे एथिवीपालः एथिवीमेव शेषला'मित्यत्रोपभोगार्थे एव
पालनार्थः ।

१०५ । शदेः शिति । [शदेः ५१, शिति ७१]

शदेः शिद्विषये तङ् स्यात् । शीयते, शीयमानः शितीतिकिम् ?
शत्स्यति ।

१०६ । मृडोलङ् लोडोश्च ।

[मृडः ५१, लुङ् लोडोः ७१, च०११]

श्रियतेः शिद्विषये लुङ् लोडोश्च तङ् स्यात् । श्रियते, अमृत,
मृषीष्ट, नियमः किम् ? ममार, मरिष्यति ।

१०७ । पूर्ववत् सनः । [पूर्ववत् ०११, सनः ५१]

असनन्तवत् सनन्तात् तङ् स्यात् । आसौ आसिसिषते, आक्रान्ति
आचिक्रंसते, नेह शिशत्सति, सुमूर्षति ; नञ्छेतद्भातुमात्रं * किन्तु
शिदादि । (१५)

१०८ । सुमृशः । [सु-मृशः ५१]

आभ्यां सनन्ताभ्यां तङ् स्यात् । सुमूर्षते, दिदृचते ।

(१५) नञ्छेतद्भातुमात्रमिति शब्द धातुः, मृधातुश्च नात्मनेपदिनौ, किन्तु
शिद्विषये शब्दः, शिद्विषये, लुङ् लोडोश्च मृञ् आत्मनेपदित्वं विहितमत
स्तदन्यत्र नात्मनेपदप्राप्तिः । पूर्व्वं यस्य परस्मैपदित्वं तस्य परस्मैपदित्वं
यस्यात्मनेपदित्वं अनुवन्धेनोपसर्गसम्बन्धेनार्थविशेषणं वा तस्यात्मनेपदित्वं
मेव । निविविद्यते इत्यत्र नैविंश इति उपसर्गस्य निमित्तत्वं, तिष्ठासते
रथ्वा विकर्मस्थेभ्य इत्यर्थेविशेषनिमित्तम्, सुमूर्षति, शिशत्सतीत्यत्र

१०९ । श्रुवोऽनाङ्प्रतेः ।

[श्रुवः ५१, अनाङ्प्रतेः (न-आङ्-प्रति) ५१]

आङ्प्रतिहीनात् श्रुवोतिः सनन्तात् स्यात् । श्रुवोति, नेह
आश्रुवति ।

११० । अननोर्ज्ञः । [अननोः (न-अनु) ५१, अः ५१]

अनहीनात् सनन्तात् अनोर्ज्ञः स्यात् । अनो जिज्ञासते, अननो,
रिति किम् ? पुत्रमनुजिज्ञासति,

१११ । शकेर्जिज्ञासायाम् । [शकेः ५१, जिज्ञासाया ७१]

जिज्ञासायां शकेस्तङ् स्यात् । विद्यासु चिञ्चते

११२ । आमः करोते रामन्तवत् ।

[आमिः ५१, करोतेः ५१, आमन्तवत् ०१]

आमन्तात् करोतेरामन्तवत् तङ् स्यात् । ईहते, ईहाश्चक्रे
करोतेरितिकिम् ? ईहाश्चभूव ।

११३ । षेरणि कर्मकर्तृत्वेऽनाधाने ।

[षेः ५१, अष्टिकर्मकर्तृत्वे ७१, अनाधाने (न-आधान) ७१]

अस्वार्योऽयमारम्भः । अण्यन्तस्य कर्मणः कर्तृत्वे ष्यन्तात् तङ्-
स्यात् । आरोहति गजं राजा आरोहयते गजः स्वयमेव राजानं ।
पश्यन्ति भृत्या नृपं, दर्शयते भृत्यान् नृपः स्वयमेव, रुहिः कर्तृ-

नोपसर्गो, नार्थविशेषो नापि धातुविशेषः निमित्तं किन्तु जुडादीनि
गोबीषन्तः ।

स्वक्रियोद्विः कर्तृस्वभावः इति कर्मवद्भावाद्भिन्नविधिः, अनाध्यान इतिकिम् ? स्मरति शिवं शैवः, स्मारयत्येनं शिवः स्वयमेव । (१६)

(१६) अस्वार्थ इति वक्ष्यमाणेन शेरिति सूत्रेण कर्तुः स्वार्थे क्रिया कृते आत्मनेपदं वक्ष्यते इति ततोऽन्यार्थे इति, शिजुत्पत्तेः प्राक् यः कर्म आसीत्, स यदि शिचि कृते कर्ता भवति यस्या एव क्रियायाः कर्म आसीत् तस्या एव शिजन्ताया कर्तृत्वे सति अस्या विषय इत्यर्थः । मनुष्यन्तावस्थायामपि हस्त्यादेः कर्मकर्तृत्वात् कर्मवत् कर्मकर्त्तृत्वेनैव कर्मवद्भावादात्मनेपदं निह प्रप्नोति किमनेन इत्याशङ्क्याह, रुहि कर्तृस्वक्रिय इति रुहिः रुहधातु कर्तृस्व क्रियः, कर्तृस्व धात्वर्थः यद्यपि न्यग्भवनस्य हस्तिशि कर्म शि समवेतत्वात् कर्मस्वक्रियात्वमप्यस्य तथापि न्यग्भावनायाः प्रधानक्रियायाः कर्तृस्वत्वात् कर्तृस्वक्रियात्वमेवास्य न्याय्यम् हस्तपदादि सञ्चारसहित्यापारविशेषः क्रिया, हस्तपदादिसञ्चाररहित्यापारविशेषो भावः । इति क्रियाभावयोर्भेदः; अत्र द्वे क्रिये वाच्ये न्यग्भवनं न्यग्भवनञ्च, अत्र न्यग्भवनस्य गजः कर्ता, न्यग्भवनस्य राजा न्यग्भवन्तं गज राजा न्यग्भावयतोत्यर्थः इति विष्णुमिश्रः एवं करेणराटोहयते निघादिनमिति माघः । एवं सखीनिव प्रीतियुजोर्तेनु जीविनः समानसानानु सुहृदश्च वान्धवैरित्यादि भारविरपि, सिद्धान्तकौमुदीकारेण सूत्रेऽस्मिन् चत्वारि अवान्तरवाक्यानि दर्शितानि तथाहि (१) शेरित्वात्मनेपदं स्यात् (२) अथौ या कर्म (क्रिया) सैव चेस्यन्तेनोच्यते (३) अथौ यत् कर्म (कारकं) स चेत्यौ कर्ता स्यात् (४) न त्वाध्याने । अस्वार्थस्तु शिजन्तादात्मनेपदं भवति चेत् यदि अथौ योव्यापारः स एव व्यापारः स्यात्तेऽपि कथ्यते, तथा अथौ यत् कर्म कारकं यौ तस्य कर्तृत्वं भवेत्, तथा उक्तकण्ठपूर्वक स्मरत्याद्यस्य बोधो न भवेत् । इति ।

११४ । भौक्ष्मोः प्रयोजकभये भौषभापस्त्रापस्य
कृति च ।

[भौ, -क्ष्मोः इ॥, प्रयोजकभये ७, भौष-भाप स्त्राप १, च०१, कृति ७, च०१,]

भयमुपलक्षणं प्रयोजकाद्भये विस्त्रये च भौ,—स्त्रियोर्षेस्तड्-
स्यात् । तयोश्च सादृश्याद्भियो भौष,भापौ स्याताम्, स्त्रिड्श्च स्त्रापः,
ते ह्यादेशाः कृति च । मुण्डोभौषयते, भौषणम् । मुण्डोभापयते,
भापकः । अटिलोविस्त्रापकः । कृति चेति निर्द्देशात् कर्मण्यपि
भोषाद्यादेशाः भौष्यंते, प्रयोजक इतिकिम् ? काष्ठिकया भाषयति,
रूपेण विस्त्राययति त्रिलोकीम् ॥ (१)

११५ । गृध्रिवञ्चोः प्रलम्बने ।

[गृधि, वञ्चो इ॥, प्रलम्बने ७ ।]

अनयोर्षेस्तड् स्यात् । शिष्टम् गर्हयते, वञ्चयते, प्रलम्बन
इतिकिम् ? गर्हयति, वञ्चयति श्यानम् ।

११६ । लियोलापः पूजापरिभवयोश्च ।

[लिय' इ। स्त्राप १, पूजापरिभवयो. ७, च०१ ।]

(१) प्रयोजकाद्भयस्य विस्त्रयस्य वा प्रयोगकर्तुं तदैव भौस्त्रि-
योर्षेस्तड् स्यात् । भकारसादृश्यात् भियो भौष, भापौ, सकारसादृ-
श्यात् स्त्रिय स्त्राप इति । कथन्तर्हि "विस्त्रापयन् विस्त्रितमात्मवृत्तौ
मनुष्यवाचे" ति । करणादेव हि तत्र स्त्रापः, अन्यथा शानजपि स्यात् ।
तत्रम् विस्त्राययन्नित्येव पाठ इति साम्प्रदायिका । यदा मनुष्य वाक्
प्रयोजककर्त्रां विस्त्रापयते, तथा सिंहे विस्त्रापयन्निति ख्यन्तास्त्विति ।

पूजापरिभवयोर्विसम्बादे च लियोणेतङ् स्यात् । जटाभिरा-
लापयते, श्वेनोवत्तिकामुल्लापयते, शिग्रुमुल्लापयते, नान्यत्र कन्या
मुल्लापयति । अत्र लियोवेति (३३, १४७) लादेशः (२) ×

११७ । मिथ्योपपदात् कृजोऽभ्यासे ।

[मिथ्योपपदात् (मिथ्या-उपपद) ५१, कृजः ६१, अभ्यासे ७१]

अभ्यावृत्तौ मिथ्याशब्दप्रयोगे कृजोणेतङ् स्यात् । पदं मिथ्या-
कारयते । (३)

११८ । स्वरितञितः कर्तुः स्वार्थे क्रियाफले ।

[स्वरित-ञितः ५१, कर्तुः ६१, स्वार्थे ७१, क्रियाफले ७१]

क्रियाफले कर्तुः स्वार्थे गम्ये गणपाठे प्रसिद्धा ये धातवः
स्वरितेतो ङितश्च तेभ्यस्तङ् स्यात् । यजते, कुरुते, परार्थं यजति,
करोति ॥ (४)

११९ । स्वार्थशब्दयोगे विभाषा । ×

[स्वार्थशब्दयोगे ७१, विभाषा ०११]

रूपेण विस्माययतीत्यत्र रूपं न विस्मयस्य प्रयोजकं किन्तु करणमेव
अकर्तृगतक्रियत्स्वार्थमिदं सूत्रमिति सङ्क्षिप्तसारम् ।

(२) विसम्बादः प्रवक्ष्यन्म् । जटाभिरालापयते पूजामधिगच्छती-
त्यर्थः, उल्लापयते अभिभवति, वक्ष्यति च ।

(३) स्वरादिदुष्टमसङ्गदुष्कारयतीत्यर्थः ।

(४) यद्यपि सर्व्वासामेव क्रियाणां फलं कर्तृमेव भवति फला-
काङ्क्षाया विना कर्तुः प्रवृत्तिसम्भवात्, तथापि फलशब्देनात्र प्रधानं

स्वार्थे क्रियाफले यदात्मने पदं विहितं तत् स्वार्थशब्दयोगे वा स्यात् । स्वं कटं कुरुते, करोति वा ; एवं वक्ष्यमाणेभ्योपि ।

१२० । अपाहृद् । [अफत् ५१, वदः ५१ ।]

स्वार्थे तड् स्यात् । धनार्थी न्यायमपवदते । (५)

१२१ । यमः समुदाडोऽयन्ये ।

[यमः ५१, समुदाडः (सम्-उत्-आङ्) ५१, अयन्ये (न-यन्य) ७१ ।]

एभ्योयमस्राड् स्यात् । ब्रीहीन् संयच्छते, भारमुद्यच्छते, वस्त्रमायच्छते, अयन्य इति किम् ? चिकित्समुद्यच्छति । (६)

१२२ । अप्रादेर्ज्ञः ।

[अप्रादेः (न-प्र-आदि) ५१ ज्ञः ५१ ।]

स्वार्थे प्रादिरहितत् ज्ञस्तड्-स्यात् । गां जानीते, परार्थे गां जानाति । (७)

फलमभिधेयं, यदर्धमसौ प्रधानक्रिया आरभ्यते तदेव प्रधानं फलम् । यथा यागक्रियायां यजमानस्य स्वर्गप्राप्तिः, पाकक्रियायाश्च भोक्तृसृष्टिः, तदर्धमेव क्रियारम्भात् । दक्षिणा, वेतनादिप्राप्तिस्तु न प्रधानं फलम् । इति गीयीचन्द्रः ।

(५) अस्वरितञित्वाद्प्राप्ते विधानम् । इति गीयीचन्द्रः ।

(६) अधिगन्तुमुद्यमं करोतीति सिद्धान्तकौमुदी ।

(७) सकर्मकार्थमिदं श्लोकार्थक्यादित्यनेनैव अन्यत्र सिद्धेः । कथं तर्हि “इत्थं नृपः पूर्वमवाप्तलोके ततोऽनुञ्जये गमनं सुतस्येति” भट्टिः कर्मणि ङिट् नृपेणेति विपरिग्राम इति सिद्धान्तकौमुदी ।

१२३ । एः । [षेः ५ ।]

एण्नात् स्वार्थं तङ् स्यात् । कारयते, धनार्थं पाठयते, परार्थे
पाठयति ।

१२४ । अदधेपादमायमायसपरिमुहृत्चि नृतिवदवसः ।

[अद-धे-पा-दस-आयस-आयस-परिमुह-रुचि-नृति-वद-वसः । ५]

वक्ष्यमाणनिषेधापवादोऽयम् एभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थं तङ् स्यात् ।
आदयते, धापयते, पाययते, दमयते, शत्रुं आयमयते, आयासयते,
परिमोहयते, रोचयते, नर्त्तयते, वादयते, वासयते अन्यत्र भिषां
वासयति, दमयति गजं, नर्त्तयति भुजम् ।

१२५ । न निगरणचलनार्थेऽङ्बुधयुधनशजनप्रुद्रुश्रुभ्यः ।

[न०१।, निगरण-चलन-अर्थं, इङ्, बुध, युध, नश, जन, प्रु, द्रु, श्रु-भ्यः ५॥]

स्वार्थं भ्रूणाद्यर्थादेर्णरिति प्राप्ते आत्मनेपदं न स्यात् । आश-
यति, भोजयति, चलयति, कम्पयति, इङ् अध्यापयति, बोधयति,
योधयति, नाशयति, अनयति, प्रावयति, द्वावयति आवयति ।

१२६ । अणावकर्मकाच्चेतनकर्त्तृकात् ।

[अ (न) षी ७।, अ (न) कर्मकात् ५।, चेतन कर्त्तृकात् ५।]

अणन्ते यच्चेतनकर्त्तृकोऽ कर्मकस्ततोऽण्नात् स्वार्थं तङ् न स्यात् ।
आसो विप्रः आसयति विप्रं, चेतनेनिकिम् ? शोषयते श्रीहीनातमः;

अणाविति किम् ? आरोहयते विप्रः तं प्रयोजयति आरोहयते,
कर्त्तरीत्येव शायते दधितो नार्था । (८)

१२७ । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् । ×

[शेषात् ५१, कर्त्तरि ७१, परस्मैपदम् ०१ ।]

आत्मनेपदहोनाद्धातोः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् । याति, प्रवि-
शति, वर्द्धयति, पुनः कर्त्तृग्रहणं कर्म्मकर्त्तरि निरासार्थं विष्पष्टार्थञ्च ।
आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां क्वचित् । कदाचित् कुप्यते
माता नोदरस्था हरितकी, प्रियामुखं किम्पुहस्युचुम्बे । परस्मैपद-
मप्याहुः क्वचिदेवात्मनेपदे वलद्वाधां राधां सिद्धदलयः । तिडोपि
तिडमिच्छन्ति क्रियति पुरुषाकारो नानुवर्त्तयन्ति भाग्याणि ।

१२८ । अनुपराभ्यां कृञः । [अनुपराभ्याम् ५१ कृञः ५१,]

आभ्यां कृञः सर्वत्र परस्मैपदं स्यात् । अनुकरोति, पराकरोति ।

१२९ । परिप्रवहः परिमृषः । [परि-प्र-वहः ५१, परि-मृषः ५१ ।]

आभ्यां परस्मैपदं स्यात् । परिवहति, प्रवहति, परिमृष्यति ।

१३० । क्षिपेरतिप्रत्यभिभ्यः ।

[क्षिपेः ५१, क्षतिप्रत्यभिभ्यः (क्षति-प्रति-क्षमि) ५१॥]

एभ्यः क्षिपेक्ष्ण्ये स्यात् । अतिक्षिपति, प्रतिक्षिपति, अभिक्षिपति ।

१३१ । रमो व्याङ्गुपपरिभ्यः ।

[रमः ५१, व्याङ्गुपपरि (वि-व्याङ्गु-उप-परि) भ्यः ५१॥]

(८) एवमात्मनश्च प्राक्कर्म्मणः कर्त्तृत्वे न स्यात् । घातयत्वात्मा
स्वमेवात्मानमिति सङ्गितसारं ।

एभ्योरमस्तु स्यात् । विरमति, आरमति, परिरमन् ।

१३२ । उपादकर्मकादा ।

[उपात् ५, अकर्मकात् ५ वा०१ ।]

अकर्मकादुपरमस्तु वा स्यात् । भोजनादुपरमति, उपरमते वा ।

१३३ । द्यूतादेर्लुङि । [द्यूत-आदि ५, लुङि ७]

तद्वा स्यात् । व्यद्युतत्, व्यद्योतिष्ट, अलुटत्, अलोतिष्ट द्यूता-
दयो द्वाविंशतिः ।

१३४ । वृद्ध्यः स्यसनोः । [वृद्धाः ५॥१, स्य-सनोः ७॥]

स्ये, सनि च वृतादेश्चदा स्यात् । वृत्स्यति, वर्त्तिष्यते, विवृत्षति,
विदर्त्तिषते । वृत्, वृधु, वृधु, सन्दु कृपु ।

१३५ । कृपो लुटि च । [कृपः ५, लुटि ७, च०१ ।]

तद्वा स्यात् । कल्पतासि, कल्पितामे, कल्पप्रति, कल्पिष्यते ।

१३६ । सुट् कात् पूर्वोऽङ्भ्यासव्यव्याये च ।

[सुट् ०१, कात् ५, पूर्वः १, अङ्-वभ्यास व्यव्याये ७, च०१ ।]

द्वयमधिक्रियते । अधिकारसूत्रम् ।

१३७ । संपर्युपात् कृञः समवायभूषणे ।

[संपर्युपात् (संपरि-उप) ५, कृञः ५, समवाय भूषणे ७ ।]

समादेः, कृञः कात् पूर्वः सुट् स्यात् । समवायभूषणे ।
संस्कृतं । अङ्भ्यासव्यव्याये च । समस्कारोत्, परिचस्कार, उपस्करु ।
सम; साधनविशेषे च । संस्कारः ।

१३८ । उपात् प्रतियत्नविकृतवाक्याध्याहारेषु ।

[उपात् ५१, प्रतियत्न-विकृत-वाक्य-अध्याहारेषु ७॥]

उपादेवर्थेषु कञः सुट् स्यात् । उपस्कृते, विकृते उपकृतं
भुङ्क्ते, गम्यमानवाक्यस्योपादाने उपकृतं जल्पति नित्यमेषः कथं
ततोनिश्चिनुमः पदार्थम् ।

१३९ । किरो लवणे । [कि० ५ । लवणे ७ ।]

किरतेः कात् पूर्वः सुट् स्यात् । उपस्कीर्य लुनाति, लवण
इति किम् ? उपकिरति पुष्यम् ।

१४० । प्रतेश्च हिंसायाम् । [प्रतेः ५१, च० ११, हिंसायाम् ७ ।]

प्रतेरुपाच्च हिंसायां किरतेः सुट् स्यात् । उरोविदारं प्रति-
चस्करे नखैः, उपस्कीर्णा दस्युः ।

१४१ । आश्चर्यमङ्गने । [आश्चर्यं ०११, अङ्गने ७ ।]

निपात्यते ।

१४२ । गोष्यदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ।

[गोष्यदं ०११, सेवितासेवित-प्रमाणेषु ७॥]

निपात्यते । गोभिः सेवितो गोष्यदीदेशः, असेविते गोष्यद-
वनम्, गोष्यदपूरं वृष्टोदेवः । आस्यदं कृत्यप्रतिष्ठयोः । स्यात्
अपरस्यराः क्रियासातत्ये अपरस्यराः सार्था यान्ति अविच्छेदेनेत्यर्थः

१४३ । पारस्करादयोऽपि संज्ञायाम् ।

[पारस्करादयः (पारस्कर-आदि) १॥१, अपि ०११, संज्ञायाम् ७ ।]

एते संज्ञायां साधवः स्युः । पारस्कारोदेशे । कुचुर ह

धान्यके । अपस्करोरथाङ्गे । अक्वस्करोवच्चस्के । प्रतिष्कषोऽ-
 यगास्यादौ । प्रस्करहरिश्चन्द्र ऋषौ, मस्कर मस्करिणौ वेणुपरिब्राज-
 कथोः । कास्तीरमजस्तुन्दश्च नगरे । कारस्करो वृत्ते । रथस्या नदी ।
 किष्किन्दः पर्वतः । परः शताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ।
 तद्दृहतोस्तलोपे च । तस्करश्चौरे । वृहस्पतिः सुरगुरौ । वनस्पति
 वृत्ते । प्रायश्चित्तादयोऽप्यत्रैव द्रष्टव्याः ।

१४४ । डलयोरलयोश्च व्यत्ययो वङ्गलम् ।

[डलयोः ६॥, रलयोः ६॥, व्यत्ययः १॥, वङ्गलं ०२॥]

एषां द्वयोर्द्वयोर्व्यत्ययो वङ्गलं भवति । चूडा, चूला, जडं जलं
 वलभी, वडभो; विलालः, विडालः, बिरालश्च । नडोनलः, रलयोः
 खल्लूपि. वारः वालः, गुडं गुलं, रघुः, लघुः, कापारिका, कापालिका
 अरं, अलं, अङ्गुरी, अङ्गुली, रोम, लोम, विरोचनं विलोचनम्-;
 भीरुः, भीलुः कृपश्च लृ सामर्थ्ये । कल्पते क्लृप्तः नान्यत्र कृपा,
 कृपणाः । गीयङ्ङि । निजेगिल्यते । नान्यत्र गीर्यते, अचि वा
 गेरति, गिलति । गरोविधे । गलः कण्ठे ।

अथतौ प्रादेरप्रतेः । प्राथते, प्रायते, प्रतेस्तु प्रत्ययते परेर्वा
 णङ्ङयोः । परिघः पलिघः, पर्यङ्ङः पत्यङ्ङः । क्वचित् प्रवृत्तिः
 िचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं वङ्गधा
 मोक्ष्य चातुर्विधं वाङ्गलकं वदन्ति ।

इति श्रीपद्मनाभ दत्तव्रतौ सुपद्मभाकरणे तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ।

(डित्संज्ञादिप्रकरणम्) ।

१ । डिट्पिङ्गुङ्सार्वधातुके ।

डित्०१।, अ (न) पित्-लुङ्-सार्वधातुके १ ॥]

अपिङ्गुङ्—अपित्—सार्वधातुके डित्ती भवतः । अतत, अतथाः कुरुत, चिन्वन्ति ; अपिदिति किम् ? करोति । (१)

२ । व्यचरेणिट्सिः । [व्यचरेः ५ । अ (न) कित्-असिः १ ।]

व्यचरेणिट्सिभ्यामन्यः प्रत्ययो डिट्भवति । विचिता, विचितुं, अणिट्सिरिति किम् ? णि—व्याचयति, असि—उरुव्यचाः ।

३ । असंयोगादलित्किट्किन् ।

[अ (न) संयोगात् ५ ।, अ (न) लित्—लिट्०१।, कित्०१।]

(१) लुङ् च, सर्वधातुकञ्च लुङ् सार्वधातुके, (दन्), न पित् अपित् अपिती लुङ् सार्वधातुके कम्मधारयः, अपित् लुङ् सार्वधातुके डित्संज्ञके भवतः इति सूत्रार्थः । डित्त्वञ्च गुणादिनिघेधार्थं, अमुनासिकलोपाद्यं, साक्षीयञ्च इति धानार्थञ्च ।

असंयोगाद्वातोरल्लिट् कित् स्यात् । चक्रतुः, जुञ्जुवुः, ऊचुः, दुद्दुवुः, संविव्युः, संविविरे एच आत्वं, न व्याज्यावेञ्जोऽल्लिट् यपो-
रिति (३।३।१३६) यण इक्निषेधात्, आतोलुगिट्किडिदचोः
इत्यातो (३।३।६८) लुक्, असंयोगादिति किम् ? वलिर्ब्वन्मे
जलधिर्ममन्थे अल्लिदिति किम् ? विभेदिय, आमादेशे लितो न
स्थानिवत्त्वम् औषाञ्चकार । (२)

४ । मृड्-मृद-गुध-कुश-क्लिश-वद-वसः क्वा ।

[मृड्-वसः ५।, क्वा ०१ ।]

वक्ष्यमाणनिषेधापवादोऽयं । मृडादेः सेट् क्वा कित् स्यात् ।
मृडित्वा, मृदित्वा, गुधित्वा, कुशित्वा, क्लिशित्वा, उदित्वा,
उषित्वा । (३)

५ । ग्रह-रुद-विद-मुषः संश्च ।

[ग्रह-मुषः ५।, सं०१।, च०१।]

(२) असंयोगान्तादित्यर्थः । अल्लिदिति (ल्ल् यलभ्यामन्थः । ननु
आमादेशे कृते परिचायकाभावात् कथं कित्त्वा सिध्यतीत्याह आमा-
देश इति कित्त्वञ्च पूर्व्ववत् गुणादिनिषेधायं ।

(३) सूत्रेऽस्मिन् क्वचित् क्लिशस्थाने क्लिश इति पठितम् । पद्म-
नाभपञ्जिकायां क्लिश, क्लिश इति द्वयोर्ग्रहणं कृतम् । ननु क्वाप्रत्ययः
क्लिद्वयत्वेव तत्कथं कित्त्वं विधीयत इत्याशङ्क्याह वक्ष्यमाणनिषेधापवादो-
ऽयमिति 'न क्वा सेडिति (३।२।६) सूत्रेण सेट्क्वाया यत् कित्त्वं निषिद्धं
तस्य निषेधस्यापवादार्थम् ।

एभ्यः सेट्क्वा, संञ्च कितौ स्याताम् । गृहीत्वा, जिघृक्षति ;
 रुदित्वा, रुरुदिषति ; विदित्वा विविदिषति ; मुषित्वा, मुमुषिषति ।
 ६ । इक् इगुपान्ताच्च सन्ननिट् ।

[इक्ः ५१, इगुपान्तात् (इक्-उपान्त) ५१, च०, सन्०११, सनिट् (न-इट्)०११]

इगन्तादिगुपधाच्च धातोरनिङादिः सन् कित् स्यात् । चिची-
 षति, चिकीर्षति इगुपान्ताच्च-विभक्तति, वुभुक्षते अनिङिति किम् ?
 शिशधिषते ।

७ । उरिगुपधाच्च लोङ्सिचौ तङि ।

[उ (ञ) ५१, इगुपधत् (इक्-उपध) ५१, लोङ्-सिचौ १११, तङि ७१]

ञकारान्तादिगुपधाच्च धातोरात्मनेपदे लोङ्, सिचौ कितौ
 स्याताम् । कृषीष्ट हृषीष्ट, अकृत, अकृत, तीर्षीष्ट, अतीर्षं स्वयम्,
 इगुपधात्-भित्सीष्ट, भुत्सीष्ट, अभित्त, अबुद्ध, अनिङित्येव वर्द्धि-
 षीष्ट, अवद्धिष्ट ।

८ । स्थाघोः सिजादिच्च ।

[स्था-घोः ६१, सिज्०११, आत्०११, इत्०११, च०११]

स्थाघोस्तङि सिच् कित् स्यात् । आत् इच्च । उपस्थित, घु-
 अर्पित, अधिषातां ; इट्माहचर्यान्नेनि अधाधिषाताम् । (४)

९ । न क्वा सेट् । [न०११, क्वा०११, सेट् (स-इट्)०११]

सेट् क्वा किञ्च स्यात् । शयित्वा, देवित्वा, वर्त्तित्वा, सन्दित्वा ।

(४) पुनः सिज्यदृश्यं षोडोनिदृश्यं, कित्कारणं गुह्यनिषेधार्थम्

१० । ऋति, कृशि, मृषि, तृषि, वृच्चि, लृच्चि, नोपध-
थ-फान्ताद्वा ।

[ऋति—नोपध-थ-फान्तात् (न-उपध-थ-फ-अन्त) ५१, वा०११]

एभ्यः सेट् क्वा किञ्च स्यात् । ऋतः सौत्रः—ऋतित्वा, अर्चित्वां ,
कृषित्वा, कर्षित्वा ; मृषित्वा, मर्षित्वा ; तृषित्वा, तर्षित्वा ; वृचित्वा,
वृञ्चित्वा ; लृचित्वा, लृञ्चित्वा ; नोपधथफान्तात्-गथित्वा, गन्थित्वा,
गुफित्वा, गुम्फित्वा । (५)

११ । हलादेव्युपधादवयः संञ्च ।

[हल्-आदेः ५१, व्युपधात् (उ-इ-उपध) ५१, अवयः (न-व-य) ५१, सन्०११, च०२१]

उ-इ, वी, उपधे यावत्, तस्माद् व्युपधाद्वातो रवयन्तात् सेट् क्वा
संञ्च कितौ वा न स्याताम् । द्युतित्वा, द्योतित्वा ; दिद्युतिषते,
दिद्योतिषते ; लिखित्वा, लेखित्वा ; लिलिखिषति, लिलेखिषति,
अ-व-य इति किम् ? देवित्वा, क्लोधित्वा ; हलादेरिति किम् ?
एषित्वा, एषिषति ; सेङ्गित्थेव भुक्त्वा, वुरुचते ।

१२ । न निष्ठा शी-पूङ्-स्विदि-मिदि-क्षिदि-धृषः ।

[न०११, निष्ठा०११, शी—धृषः ५१]

एभ्यः सेट् निष्ठा किञ्च स्यात् । शयितः, शयितवान् ; पत्रितः,
पत्रितवान् ; प्रखेदितः, प्रखेदितवान् ; प्रमेदितः, प्रमेदित-

(५) अथित्वा, अश्रित्वा इति क्वचित् पाठः ।

वान् ; प्रधर्षितः, प्रधर्षितवान् । खिदादेरादितोभावारम्भयोरितीट्
(३।४।१४४) । उड्डयतेञ्चाक्त्वम् उड्डयितः, नेह उड्डीनः ।

१३ । मृषः चान्तौ । [मृषः ५ ।, चान्तौ ७ ।]

निष्ठा किञ्च स्यात् । मर्षितं, मर्षितवान् चान्तार्धिति किम् ?
अवमृषितं ते वाक्यम् ।

१४ । उदुपध-शब्दिकरणाद्वा भावारम्भयोः ।

[उदुपध (उत्-उपध)—शब्दिकरणात् (शप्-विकरण) ५।, वा० १।, भावारम्भयोः
(भाव आरम्भ) ७॥] ५५३

उदुपान्तात् शब्दिकरणाद्वातोर्भावादिकर्मणोः सेट् निष्ठा किदा
स्यात् । द्युतितं, द्योतितमनेन ; आरम्भे—प्रद्युतितः, प्रद्योतितो-
भासुः द्योतितुमारम्भ इत्यर्थः । शब्दिकरणादिति किम् ? निरु-
धितं ते वाक्यम् ।

१५ । धातोः । [धातोः ५ ।]

अधिकारसूत्रम् । आकृतपरिसमाप्ते धातोः कार्यमधि-
क्रियते । (६)

(६) आकृतपरिसमाप्तेरिति, कृद्बलमिति तिङोऽन्त्ये कृत्सञ्ज्ञकाः
प्रत्यया भविष्यन्ति तेषां समाप्तिपर्यन्तं धातोः कार्यं, वक्तव्यमित्यधि-
कृतमिति वेदितव्यम् । अधिकारश्च कार्यिकार्यनिमित्तादिपदानां यदु-
दीरणं । वक्ष्यमाणार्थसङ्घेपादधिकारः स उच्यते इति कार्यित्वेनैव ।

१६ । क्त-क्त-वतू निष्ठा । [क्त-क्त-वत २॥, निष्ठा० १॥]

संज्ञासूत्रम् । एतौ निष्ठासंज्ञकौ स्याताम् । भिन्नः, भिन्नवान् ।

१७ । शिञ् लोट् लिङ् लङ्ः सार्वधातुकम् ।

[शित्-लट्-लोट्-लिङ्-लङ्ः १॥॥, सार्वधातुकं ०१॥] (७)

संज्ञासूत्रम् । अत्र धात्वधिकारे शिदादयः प्रत्ययाः सार्व-
धातुकसंज्ञाः स्युः । सार्वधातुकप्रदेशाः सार्वधातुके यगित्येव-
मादयः । (३२।३४२)

१८ । शेष मलुङाङ्धातुकम् ।

[शेषं०१॥, मलुङ्०१॥, आङ्धातुकम्०१॥]

संज्ञासूत्रम् । शिदादेरन्यच्छेषं, तल्लुङ्-वर्जितमाङ्गधातुकसंज्ञं
भवति । (८)

अथ कालाधिकारः ।

१९ । वर्त्तमाने लट् । [वर्त्तमाने ७॥, लट् ०१॥]

आरब्धक्रियाया आपरिसमाप्तेर्वर्त्तमानः कालः । तत्र धातोः
परे लट् स्यात् । (९) अस्ति, भवति, तिष्ठन्ति गिरयः, स्रवति नदी ;

(७) शितः शप्, श्यन्, श्रु, श्राट्, श्रप्रभृतयः ।

(८) लुङ् न सार्वधातुकं, न आङ्धातुकम् ।

(९) लट् प्रत्ययो भवतीति क्वचित् पाठः । ननु वर्त्तत इति समाख्या-
वचनान् प्रस्तुतक्रियैव वर्त्तमानपदेनोच्यते, एकस्मिन्नपि चिकीर्षिते वस्तुनि
क्रियाभेदात् अयः कालाः प्रवर्त्तन्ते तथाच “दग्धा च दहनीयश्च

२० । भूते लुङ् । [भूते ७, लुङ् ०१ ।]

अतीतकाले धातोर्लुङ् स्यात् । अभूत्, अग्रभूत्, अचैषीत् । (१०)

२१ । अनद्यतने लुङ् । [अनद्यतने (न—अद्यतने) ७, लुङ् ०१ ।]

अद्यतनहीने भूते लुङ् स्यात् । षठ्प्रहराद्दूर्द्धमनद्यतनः कालः ।
आसीत्, अकरोत् ।

२२ । लुङ्भिश्चावचने ऽयदि ।

[लुङ् ०१, अभिश्चावचने ७, अ(न) यदि ७ ।]

स्मरणोक्तौ भूतेऽनद्यतने धातोर्लुङ् स्यात् । स्मरसि काश्यां
वत्प्यामः, संभविष्याव एकस्यामभिजानामि मातरि । अयदीति
किम्?—यद्योगे माभूत् । वयस्य जानामि यत् काश्यामवसाम ।

दह्यमाना च दृश्यते । वर्त्तिरेकाभिसंयोगाद्दर्त्तमानः स उच्यते । साध-
यितुं प्रस्तुतं यावता परिसर्माप्यते तावानेव वर्त्तमानोविवर्त्तितः ।
“वर्त्तमानत्वञ्च प्रयोगसमकालयत्नादिहेतुकत्व-क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतु-
स्तदर्थं यद्विचेष्टितम् । तत्तन्मीक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यविचारयन्नित्युक्तेः ।
क्रियोत्यन्तौ यो हेतुर्यत्नादिर्यञ्च तदर्थं क्रियार्थं विचेष्टितं चेष्टादि-
कार्यकथापारः तद्द्वयं समकालिकं वीक्ष्य गच्छतीति प्रयुञ्जीत । ननु
नित्योत्थापीकालः स कथं वर्त्तमानादिरूपः इति चेत् सत्त्वं कालस्य
वर्त्तमानत्वादितः क्रियाद्वारकः, तथा च क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या
सर्वस्य भेदिकेतिह्युक्तेः ।

(१०) सामान्यतोभूतेह्यस्तनेऽनद्यतने परोक्षेऽपरोक्षे च लुङ्विधि-
रिति पद्मगामपञ्जिका ।

१३। साकाङ्क्षे यदि वा । [साकाङ्क्षे ०, यदि ०, वा ०१।]

साकाङ्क्षे वक्तारि यद्युपपदे अभिज्ञोक्तौ लृट् वा स्यात् ।
स्मरसि यन्मगधे वक्ष्यामः, तत्र दुग्धं पास्यामः, स्मरसि यन्मगधे
अवसाम, तत्र दुग्धं अपिवाम । अयद्योगेऽपीत्येके ।

२४। परोक्षे लिट् । [परोक्षे ०, लिट् ०१।]

भूतानद्यतने परोक्षे लिट् स्यात् । चकार, ववृधे, मुप्नोऽहं
किं विललाप ? मत्तोऽहं किं विचचार ? । लोकाख्याते विवचातः
परोक्षे चापरोक्षवत्—अहन् कसं विष्णुः, न्यक्षिपच्चाङ्गदं यत्नात्,
अभन्नृपः । वितर्केऽद्यतने चाङ्गरनद्यतनवदुधाः, अद्यारणद्वाटि-
काम् । (११)

(११) यद्यपि क्रिया नामाऽत्यन्तापरिपृष्टा पूर्वोपरोभूतावयवा न
शक्या पिण्डोभृता निदर्शयितुमिति भाष्योक्तेः सर्व्वासां क्रियाणां परो-
क्षत्वं तथापि तदनुकूलशक्तिमतं व्यापारविष्टानां साधनानां पारोक्ष्या-
परोक्ष्याभ्यां क्रियाणां तथान्ये द्रष्टव्ये । स्वयंकारस्य वर्त्तमानता दशया-
मपि व्यासङ्गादिना स्वयं तदप्रतिसन्धाने अहं पपाचेति प्रयोगो भव-
त्येव । मत्तादिक्रियावत् तस्या अपि परोक्ष्यसम्भवात् । इत्यञ्च बङ्ग-
जगदपुरस्तात् तस्य मत्ता किलाहमिति प्रयोग इति मनोरमा । ननु
इन्द्रियाविषयः परोक्षः कालः, आत्मसाध्या च क्रिया प्रत्यक्षा, तत्, कथं
मस्मद्विषयकोलिट् प्रवर्त्ततामित्याह सुप्नोऽहमिति अत्र स्वयं जनिताऽपि
क्रिया कर्त्ता नोपलक्ष्यते केवलं फलवत्त्वादानुमीयते अतस्तज्ज्ञानं मनसाति-
रिक्तेन्द्रियाऽप्रत्यक्षमेवेति विष्णु मिश्रः 'उत्तमे चित्तविच्छेपे' इति कस्यापि

२५ । अत्यन्तापङ्गवे च । [अत्यन्तापङ्गवे ७, च०१ ।]

लिट् स्यात् । कपित्यां दृष्टोऽपि मया, नाऽहं कपित्यौ
जगाम ।

२६ । दृशश्चतो लङ् च । [दृशश्चतो ७, लङ् ०१ च०१ ।]

हान्त-शश्चतोर्धामे लङ्, लिट् च स्यात् । इति हाऽकरोत्,
शश्चदकरोत्, चकार वा ।

२७ । प्रश्ने चासन्नकाले । [प्रश्ने ७, च०१ आसन्नकाले ७ ।]

पञ्चवर्षाभन्तरे प्रश्ने लङ्, लिटौ स्याताम् । पृच्छामि त्वां,
अगच्छच्चैत्रः जगाम वा ।

२८ । लट् स्नेनाऽपरोक्षे च ।

[लट् ०१, स्नेन ३, च (न) परोक्षे ७, च०१ ।]

परोक्षेऽपरोक्षे भूतानद्यतने स्नेन युक्तालट् स्यात् । पचति स्म,
करोति स्म ।

२९ । ननुना प्रश्नोत्तरे । [ननुना ३, प्रश्नोत्तरे ७,]

प्रश्नादुत्तरे ननुना युक्ताङ्गुतमात्रे लट् स्यात् । अकार्षीः कटं ?
ननु करोमि । न, नुभ्यां वा । न करोमि, नाकार्षीम् ; तु करोमि,
त्वकार्षीम् ।

सूत्रं चित्तविच्छेपएव उत्तमे लिट् इति तदर्थः । कृतस्याकारणे कर्तु-
रत्यन्तापङ्गवेऽपि च । दर्शनादेरभावे च चिच्च विद्यात् परीक्षतामिति ।

३० । पुरा लुङ् चास्ते । [पुरा ०१, लुङ् ०१, च ०१ अ (न) अ ७]
 भूतानद्यतने पुरा युक्तालुङ् च स्यात् । अवात्सुरिह
 पुरा विप्राः, वसन्तीह पुरा मृगाः । पचे लङ्लिटौ अवसन् पुरा,
 जघुः पुरा ; अस इति किम् ! पुरा वसन्ति स्म । उक्तम् भूते ।

३१ । भविष्यति लृट् । [भविष्यति ७, लृट् ०१]

भविष्यति काले लृट् स्यात् । भविष्यति, करिष्यति ।

३२ । अनद्यतने लुट् । [अनद्यतने (न-अद्यतन) ७, लुट् ०१]

भविष्यानद्यतने लुट् स्यात् । श्वः कर्त्ता, परश्वीभोक्ता ।
 आशङ्कायामद्यतने च इयं नूनं कदा गन्ता चेवं पादौ दधा-
 तीति । (१)

३३ । यावत् पुराभ्यां लट् । [यावत्, पुराभ्यां ३३, लट् ०१]

आभ्यां निपाताभ्यां युक्ताङ्गविष्यति लट् स्यात् । यावद्-
 गच्छामि, पुरा गच्छामि । *

३४ । कदाकर्त्तुर्वा । [कदाकर्त्तुः ७, वा ०१]

कदा कर्हि—योगे भविष्यति लङ्वा स्यात् । कदा जयति,
 जेष्यति, जेता वा, कर्हि याति, यास्यति, याता वा ।

(१) अनागतेऽङ्गि श्वः, परश्वस्तत्परेऽह्नोत्वमरः । शङ्कात्त्रानुश्रीचनं,
 तस्मिन् गम्ये । वाक्यगम्ये तु न स्यात् । व्यवसायीभविष्यामि दुःखस्यास्य
 कदा न्यदमिति भट्टिः ।

३५ । किं कतरकतमैलिषायाम् ।

[किम्-कतर कतमैः ३॥॥, लिषायाम् ७ ।]

एभिर्योगे लिषायां लङ् वा स्यात् । लब्धुकामः पृच्छतीति, कस्ते भिक्षां ददाति, दास्यति, दाता वा एवं कतरः कतमञ्च । (२)

३६ । वाञ्छितादन्यसिद्धौ च ।

[वाञ्छितात् ५॥, अन्यसिद्धौ ७, च०१ ।]

इषितादन्यसिद्धौ (३) गम्यमानायां लङ् वा स्यात् । यो दधोदनं ददाति, स स्वर्गं गच्छतीति दातारं प्रोत्साहयतीत्यर्थः । पक्षे लुट्, लृटी च ।

३७ । लोडर्थलक्षणे च । [लोट्-लक्षणे ७, च०१ ।] (४)

प्रेषादिलक्षणे गम्ये धात्रौ लङ् वा स्यात् । गुरुश्चेदागच्छति, आगमिष्यति, आगन्ता वा अथ त्वं हन्दीऽधीष्व । प्रेषोऽत्राध्ययनं, तस्य लक्षणं गुर्वागमनमिति । ऊर्द्धं भौहर्त्तिके लिङ् च । मुहूर्त्तस्योपरि गुरुश्चेदागच्छति, आगच्छेत् अथ त्वं अधीष्व पक्षे लुङ्, लृटी च । (५)

(२) लब्धुमिच्छा, लिषा, तस्यां गम्यमानायां ।

(३) प्रदीघनायामित्यर्थः ।

(४) लोडर्थः प्रेषादिः, तस्य लक्षणं ।

(५) मुहूर्त्तार्द्धं ; ऊर्द्धं मुहूर्त्ते तत्र भवः ।

३८ । वर्त्तमानसामोष्ये वर्त्तमानवद्वा ।

[वर्त्तमानसामोष्ये ७।, वर्त्तमान वत् ०१।, वा०१।]

वर्त्तमानसामोष्ये भूते, भविष्यति च वर्त्तमानवत् प्रत्ययो वा स्यात् । कदा त्वं आगतोऽसि, अथमागच्छामि, आगच्छन्नस्मि, पक्षे अद्यागमं. आगतोऽस्मि कदा त्वं यास्यामि, एष यास्यामि । (६)

३९ । आशंसायां भूतवच्च ।

[आशंसायां ७।, भूतवत् ०१।, च०१।]

वाञ्छार्या भविष्यति, वर्त्तमानवत् भूतवच्च प्रत्ययो वा स्यात् । गुरुश्चेदागच्छति, आगमदागतः, आगमिष्यति, आगन्ता वा युक्तासुन्दोऽधीमहे, अध्यगोमहि, अध्येष्यामहे, अध्येतास्महे च । (७)

४० । क्षिप्रार्थोपपदे लृट् ।

[क्षिप्रार्थोपपदे (क्षिप्र + अर्थ + उपपद) ७। लृट् ०१।]

(६) अत्र गुणवचनेनापि षष्ठीसमासः । सामीप्यमुभयत्र सम्भवतीत्याह भूते भविष्यति च । इति विष्णुमिश्रः ।

(७) अनागतस्येष्टस्य क्षिप्त्वा आशंसा “सौमित्रे मामुपायंस्थाः” “मामुपायंस्त रामेति वदन्ती सादरं वच” इति च भट्टिः । अत्र वर्त्तमानसामोष्ये चानुवर्त्तते इति विष्णुमिश्रः ।

आशंभायां क्षिप्रार्थोपपदे लृट् स्यात् । गुरुञ्चेत् क्षिप्रमाग-
मिष्यति त्वरितमध्ये च्छे । (८)

४१ । लिङाशंसायः । [लिङ्-०१, आशंसार्थैः (आशंसा-अर्थ) ३॥]
आशंसार्थैर्योगे लिङ् स्यात् । उपाध्यायञ्चेत् आगच्छेत्,
आशंसे, कन्दोऽधोद्योय, अवकल्पे क्षिप्रमधोद्योय । (९)

४२ । क्रियासातत्यसामीप्ययोर्यथाकालमनद्यतने लुङ्,
लृटौ ।

[क्रिया-सातत्य-सामीप्ययोः ७॥, यथाकालं ०२१, अनद्यतने ७॥, लुङ्-लृटौ १॥]

क्रियाप्रवन्धे कालानां सामीप्ये च यथाकालं भूतभविष्य-
दनद्यतने लुङ्-लृटावेव स्याताम् । यावज्जीवं भ्रममन्नमदात्,
दास्यति च येयं यौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यां गुरुवन्दनाधित,
आगामिन्यामाधास्यते च । (१०)

(८) विनश्यति पुरीक्षित्प्रं तूर्णमेष्यति सम्पद इति भट्टिः ।

(९) आशंसा न हि नः प्रेते जीवेम दशमूर्द्धनीति भट्टिः ।

(१०) सततस्य भावः सातत्यं क्रियाणां सातत्यसामीप्ये क्रिया
सातत्यसामीप्ये पूर्व्ववत् समासः, ननु क्रिया सामीप्ये वक्तव्ये कथं कालाना-
मित्युक्तं नैवं क्रियासामीप्यमपि सम्भवत्कालनिरपेक्षं न स्यादित्युक्तं ।
अन्यलकाराणामपवादोऽयमिति विष्णुमिश्रः । क्रियासातत्य इति
किम् ? ददौ स दयितां भ्रात्रे, सामीप्य इति किम् ? अयोध्यां श्वः
प्रयातोऽसि ।

४३ । सीमन्तौ चावरे लृट् ।

[सीमन्तौ (सीमा—उक्ति) ७, चावरे ७, लृट् ०१ ।]

सीमन्तौ सत्यां अवरस्मिन् कालविभागे भविष्यदनद्यतने लृडेव स्यात् । योऽयमापाटलिपुत्रात् गन्तव्यः पत्न्याः, तस्य यद्वरं कौशम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भीक्ष्यामहे ।

४४ । कालविभागे चानहोरात्राणाम् ।

[काल विभागे ७, च०१, अनहो (न-अहः) रात्राणां ६॥]

सीमन्तौ अहोरात्रसम्बन्धिहीने अवरस्मिन् कालविभागे लृडेव स्यात् । आगामिवत्सरस्य यद्वरं वैशाख्यास्तत्र गयां यास्यामः, अनहोरात्राणामिति किम्? आगामिमासस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः (११) तत्रार्थे तास्महे ।

४५ । परस्मिन् वा । [परस्मिन् ७, वा ०१ ।]

परस्मिन् कालविभागे ऽनद्यतने लृड् वा स्यात् । आगामि-वर्षस्यायहायण्याः परस्मिन् धर्मं श्रोथामः, श्रोतास्मः ।

४६ । लिङ् निमित्ते लृड् क्रियातिपत्तौ ।

[लिङ् निमित्ते ७, लृड् ०१, क्रियातिपत्तौ (क्रियाश्चतिपत्ति) ७ ।]

भविष्यति, भुते च क्रियातिपत्तिः सम्भवति । तत्र हेतु-फलयोरत्यन्तलिङ् विषये लृड् स्यात् । यदि वर्षसहस्रमजी-

(११) पञ्चदशानां रात्राणां समाहारः इति द्विगुः राज्ञिर्वर्षापुण्ये-त्यादि सूत्रेण पुंस्त्वम् ।

विष्य', तदा पुत्रपौत्रादीनद्रक्ष्यं, अमङ्गात् वसुधा तोये यदि त्वं
नाधरिष्यथाः । (१२)

४७ । आशेषाङ्गते । [आ०१, शेषात् ५, भूते ७।]

अधिकारसूत्रम् । शेषशब्देन सममभिव्याप्य क्रियातिपत्तौ
भूते लृङ्-विकल्पनीयः, ततः परं नित्यमेव ।

४८ । लङ्पिजात्वोः सर्वत्र गर्हायाम् ।

[लट्०१, अपि-जालोः ७, सर्वत्र ७, गर्हायाम् ७।]

अपि जातुयोगे कालसामान्ये गर्हायां लट् स्यात् । अपि
भवान् वृषलं याजयति, मन्त्रे जातु वदन्त्यज्ञाः । अलिङ्-
विषयत्वात् लृङ् नास्ति ।

४९ । कथमि लिङ् च वा ।

[कथमि ७, लिङ्०१, च०१, वा०१।]

कथमि सति गर्हायां लिङ्, लट् च वा स्यात् । कथं वृषलं
याजयेत्, याजयति, पक्षे यथाप्राप्तं याजयिष्यति कथमयी-
यजत्, इत्यादि क्रियातिपत्तौ भूते लृङ्-विकल्पनीयः त्व माशङ्कि-
षथाः । कथं भविष्यति नित्यमेव ।

५० । किं कतरकतमेषु लिङ् लृटौ ।

[किं, कतर, कतमेषु ७, लिङ्, लृटौ १॥]

(१२) कुतश्चिद्द्वैगुण्यादनतिपत्तिः क्रियातिपत्तिरिति विष्णुमिश्रः ।
यद्यहं नाथ नाथास्यं विनसा हतवान्मवा नाश्चास्त्वमिति भट्टिः ।

किमादिषु सङ्गु गर्हायां सर्व्वलकारापवादो लिङ् लृटौ
स्याताम् । को नाम कतरो नाम वृषलं याजयेत्, याजयिष्यति
क्रियातिपत्तौ अयाजयिष्यत् ।

५१ अश्रद्धाऽमर्षयोश्च । [अश्रद्धाऽमर्षयोः ७॥, च०१ ।]

अनवक्तृप्तौ क्रोधे च लिङ्, लृटौ स्याताम् । न अहधे नाव
कल्पयामि स राजसूयं याजयेत्, याजयिष्यति, न मर्षयामि,
दुर्जनः पूजां लभेत, लप्स्यते ।

५२ । किं किलाख्यर्थयोर्लृट् ।

[किं किलाख्यर्थयोः (किं-किल-अखि-अर्थे) ७॥, लृट् ०१ ।]

अनयोर्योगे अश्रद्धादौ गम्ये लृङ् इव स्यात् । किं किल स
भवान् जाल्मं याजयिष्यति, न अहधे लक्षणेनावकल्पयामि
अस्ति भवति विद्यते वधिरो नाम वेद, मध्येष्यते ।

५३ । यद्यदियदाजातुषु लिङ् ।

[वत्-यदि-यदा जातुषु ७॥, लिङ् ०१ ।]

एषु सत्सु लिङ् इव स्यात् । अश्रद्धादौ—न अहधे नावकल्पय
मिदं ग्लायेत् यत्कच्छेषु भवानपि, न मर्षयामि यदि याजयेत्,
यदा याजयेत्, जातु संसृष्टेत् पण्डितो जनः । क्रियातिपत्तौ न
सहे यद्ययं अयाजयिष्यत् ।

५४ यच्च-यत्रयोर्गर्हायाच्च । [यच्च-यत्रयोः ७॥, गर्हायां ७॥, च०१ ।]

अनयो र्योगे अश्रद्धामर्षयोर्गर्हायाच्च लिङ् इव स्यात् । यच्च यच्च

भवान् सीदेत्, नावकल्पयामि न मर्षयामि विगर्हे क्रियाति-
पत्तो यच्चायमकरिष्यत् ।

५४ । आश्चर्ये । [आश्चर्ये ७] (१)

यच्च यत्र योगेऽद्भते लिङ्गेव स्यात् । आश्चर्यं यच्च यत्र भवान्
याजयेत्, क्रियातिपत्तो यच्च यत्रायं वेदमगास्यत् ।

५५ । शेषे लृङ् यदौ । [शेषे ७, लृट् ०१, च (न) यदौ ७]

यच्च यत्राभ्यामन्यस्मिन्नाश्चर्ये लृङ्गेव स्यात् । अद्भतमन्धो-
नाम गिरिमधिरोह्यति, वधिरोनाम वेद मध्येष्यते । अथ-
यदि स भुञ्जीत आश्चर्यं यदि स अभोक्ष्यत । (२)

५६ । उताप्योर्लिङ् वाढार्थे ।

[उत-श्चयोः ७, लिङ् ०१, वाढार्थे (वाढ + चर्थ) ७]

उत कुर्यात्, अपि कुर्यात् । भूते वेति निवृत्तम् । अतीभूते
भविष्यति च क्रियातिपत्तो लृङ् नित्यं स्यात् । उताऽकरि-
ष्यत् । (३)

(१) आश्चर्यं इति पृथक्करणमन्तराद्येति पद्मनाभपञ्जिका ।
आश्चर्यं यच्च यत्र त्वां प्रत्रयाम वयं हितमिति भट्टिः ।

(२) शेषे यच्च यत्राभ्यामन्यस्मिन् यदा, जातुप्रभृतातुपपदे इति
पद्मनाभपञ्जिका ।

(३) वाढार्थे, ष्टशार्थे प्रतिज्ञानार्थे च वर्तमानयोस्ताप्योः । सर्वेषा-
मपवादोऽयमिति विष्णुमिश्रः । भूते च क्रियातिपत्तो नित्यमिति पद्म-
नाभपञ्जिका ।

५७ । शक्तिसम्भावनेऽलमप्रयोगे । (४)

[शक्ति सम्भावने ७, अलम् अप्रयोगे ७]

शक्ति-सम्भावने लिङ् स्यात् । अपि शिरसा गिरिं भिन्द्यात्, लृङि अपि शैलमभैत्यत् । नालं प्रयोगे अलं हस्तिनं हनिष्यति ।

५८ । वा धातौ सम्भावनार्थेऽयदि ।

[वा ०१, धातौ ७, सम्भावन-अर्थे ७, च (न) यदि ७]

सम्भावनार्थधातावुपपदे लिङ् वा स्यात् । सम्भवयामि, अवकल्पयामि भवान् भूञ्जीत भोक्ष्यते वा अयदीति किम् ? न अद्भुधे यत् न सुञ्जीत, लृङि अद्भुधे अभोक्ष्यत भवान् ।

५९ । हेतुफलयोः । [हेतु-फलयोः ७]

अनयोर्वर्तमानाद्वातोर्लिङ् वा स्यात् । दक्षिणञ्चेत् यायात् शकटं पर्याभवेत्, पक्षे लृट् । नेह वर्षतीति धावति इति शब्दे नैव हेतु सम्भावनस्य द्योतनात् । लृङि दक्षिणञ्चेत् अया-स्यत् शकटं पर्याभविष्यत् । (५)

६० । इच्छार्थाद्दत्तेमाने । [इच्छा-व्ययात् ५, वर्तमाने ७]

(४) लिङित्येव, शक्त्युपलक्षणं तेन सम्भवनमात्रे चेति पद्मनाभपञ्जिका ।

(५) हेतुः करणं, फलं हेतुजं सुखं, तयोरेकवाक्यवर्तमानाद्वातो-रित्यर्थ इति पद्मनाभपञ्जिका । इति शब्द एव हेत्वर्थः, तेनैव हेतु-सम्भावनस्य द्योतनास्तिष्ठादिर्न भवति । यदि धातुरेव इति धातुफलं द्योतयति तदैव लिङादिः स्यादिति ।

इच्छार्थाद्वर्तमाने लिङ् वा स्यात् । इच्छति, इच्छेत् ;
वष्टि, उस्यात् ;

६१ । इच्छार्थे विधिसंप्रश्नप्रार्थने च लिङ् लोटौ ।

[इच्छा-अर्थे ७, विधि-संप्रश्न-प्रार्थने ७, च २१, लिङ् लोटौ १॥]

इच्छार्थे धातो सति विध्यादौ च गम्ये धातोर्लिङ् लोटौविव
स्याताम् । कामये त्वं भुञ्जीथाः, इच्छामि त्वं भुङ्क्ष्व ;
विधिरज्ञातज्ञापनं, नियोगी, नियोगतःकरणं, अज्ञातज्ञापनं--
विधि दृष्टार्थोऽदृष्टार्थश्च कृषिं कुर्यात्, करोतु वा ; स्वर्गकामो
यजेत्, यजतु वा ; नियोगी बहुविधः अधीष्टिः, आमन्त्रणं,
प्रैषश्च, तत्र सत्कारपूर्वकीनियोगोऽधीष्टिः, गुरो मामध्यापयेः,
ग्रन्थापय वा । यदृच्छानियोग आमन्त्रणम् यथारुचि भुञ्जीत,
भुङ्क्तां वा ; दत्तपूर्वकीनियोगः प्रैषः तत्र लोट् कृत्याश्च
वक्ष्यन्ते, नियोगतः करणं निमन्त्रणम् अद्वादौ इह भुञ्जीत,
भुङ्क्ता वा । संप्रश्नः सम्प्रधारणं, किन्नु तर्कमधीयीथ, किं वेद
मध्येयै ; प्रार्थने लभेथ भिक्षां लभै वा । (६)

६२ । कामप्रवेदनेऽकच्चिति ।

[कामप्रवेदने ७, अ (न) कच्चिति ७]

(६) इच्छार्थधातावपपदे सतीति चकारो विध्यादिसमुच्चयार्थः ।
पुनर्लिङ्ग्रहणं लोट् समावेशाद्विकल्पनिरासार्थमिति । नियोगतः करणं
यस्य लङ्गने प्रत्यवायो न भवेत् तदेव निमन्त्रणमिति च पद्मनाभपञ्जिका ।

इच्छाप्रकाशने तौ स्याताम् । इच्छा मे कामीमे शृणुयाद् भवान्, शृणोतु वा । अकञ्चित्तीति किम् ? कञ्चित् जीवति ते पिता । (७)

६३ । प्रैषानुज्ञाप्राप्तकालेषु लोट् कृत्याश्च ।

[प्रैष-अनुज्ञा-प्राप्तकालेषु ७।।, लोट् कृत्याः १।।, च ०१ ।]

एषु लोट्, कृत्याश्च भवन्ति । पृथक् लोट् ग्रहणं कृत्य-समावेशार्थं । ग्रामं गच्छेत्, त्वया ग्रामो गन्तव्यः । अनुज्ञायाम् एवं कुरु, एवं कर्त्तव्यम् । कटकरणे प्राप्तस्ते कालः कटं कुरु कटस्त्वया कार्यः । (८)

६४ । लिङ् चोद्धमौहर्त्तिके ।

[लिङ् ०१, च ०१, ऊद्धमौहर्त्तिके ७ ।]

ऊद्धमौहर्त्तिकार्थाद्घातोः प्रैषादौ गम्ये लिङ्, लोट्, कृत्याश्च स्युः । ऊद्धं सुहर्त्तात् स्वं कटं कुर्याः, कुरु च ; त्वया कटः कर्त्तव्यः ।

६५ । स्मे लोट् । [स्मे ७, लोट् ६१ ।]

ऊद्धमौहर्त्तिकेऽर्थे स्म योगे प्रैषादौ गम्ये लोडेव स्यात् । ऊद्धं सुहर्त्तात्, कटं करो तु स्म भवान् । (९)

(७) कञ्चित्च्छब्दः कामप्रवेदनार्थः, तस्य प्रयोगे इति पद्मनाभपञ्जिका ।

(८) प्राप्तः कालो यस्येति बङ्गब्रीहिर्न तु प्रथमातत्पुरुष इति पद्मनाभपञ्जिका ।

(९) विध्यर्थे प्राप्ते स्मयोगानियमोऽयम् ।

६६ । अधीष्टौ च । [अधीष्टौ ७, च ०१ ।]

अधीषणायां स्म-योगे लीडेव स्यात् । अङ्ग स्म विद्वन्मां प्रावच । (१०)

६७ । कालसमयवेलासु लिङ् यदि । (११)

[काल-समय-वेलासु ७।।।, लिङ् ०१।, यदि ७ ।]

कालादिषु यदि सति लिङ् स्यात् । कालोऽयं यदि त्वं भुञ्जोथा; कालोऽयं, समयोऽयं, वेलेऽयं, भीक्तुमिति तुम् भविष्यति । (१२)

६८ । अर्हशक्तयोः कृत्यटचश्च । (१३)

[अर्ह शक्तयोः ७।।, कृत्य टचः १।।।, च ०१ ।]

अर्हार्थे, शक्ती च लिङ्, कृत्य, टचः स्युः । भवान् कन्या-मुदहेत, युना कन्या वोढव्या, युवा कन्याया उद्दोढा ।

(१०) सूत्रे चकारोऽनुकर्षणार्थः, अङ्गेति सम्बोधनम् लिङ् निरासार्थमिति पद्मनाभपञ्जिका ।

(११) यद्यदियदाजातुष्विति यो लिङ् विहितः सो-ऽङ्गामर्षयो-रेवेत्ययं भिन्नो यद्योगे लिङ् विधिरिति पद्मनाभपञ्जिका ।

(१२) अधिन्यमायुधं कर्तुं समयोऽयं रघोरिति कालिदासः ।

(१३) अर्हणं अर्हः योग्यता, शक्यं शक्तिः सामर्थ्यं तयोर्वर्त्तमानात्, धातोरिति विष्णुमिश्रः ।

६६ । आशिषि लोङ् लोटौ । [आशिषि ७, लोङ् लोटौ १॥]

एतौ स्याताम्, कल्याणं वः क्रियासु चिरं जीव ।

७० । माङि लुङ् । [माङि ७, लुङ् ०१।]

माङि सति लुङेव स्यात् । मा साहसं कार्षीः, मोज्जि-
ग्रहः स्वपौरुषम् ।

७१ । स्म परे लङ् च । [स्म-परे ७, लङ् ०१, च ०१।]

स्म-परे माङि सति लुङ् लङौ स्याताम् । मास्म द्राक्षीत्
मास्म पश्यत् ।

७२ । धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । [धातु सम्बन्धे ७, प्रत्ययाः २॥।]

धात्वर्थसम्बन्धे भिन्नकाला अपि प्रत्ययाः सिध्यन्ति ।
अग्निष्टोमयाजो, पुत्रोऽस्य जनिता, वनं गतः श्वोभविता,
गोमानयमासोत्, वसन् ददशै । (१४)

७३ । क्रिया-समभिव्याहारे लोट् लोटो, हि स्वी,
वा च तध्वमोर्यथाविध्यन् च । ।

[क्रिया-समभिव्याहारे ७, लोट् ०१, लोटः ६१, हि स्वी १॥, वा ०१, च ०१,
तध्वमोः ७॥, यथाविधि ०१, अन् ०१, च ०१।]

क्रियासमभिव्याहारे धातोर्लोट् कालत्रयेऽपि लोटस्तु
हि-स्वी भवतः, ता च त, ध्वं विषये च वा, यथाविध्यन् च

(१४) धात्वर्थविशेषणविशेष्यभावलक्षणोऽपि भिन्नकाला अपि प्रत्ययाः
समा तित कृतत्तद्धिता विशेष्यधात्वर्थकाले सिध्यन्ति, साधवो भवन्ति ।

यस्माद्वातीर्लोत् विहितस्तस्यैवानुप्रयोगश्च । लुनीहि, लुनी-
हीत्येवाऽयं लनाति, लविथति, अलावीत्, न छिनत्त्याद्यनु-
प्रयोगः, अयमर्थः ईदृगसौ त्वरावान् यदन्यानपि प्रेरयन् तां
क्रियां स्वयमेव करोति एवं लुनोत लुनीर्त्येवायं लनाति त-
विषये हिर्वा लनीहि, लुनीहि वा अधीष्व, अधीष्वेत्येवाय-
मधीते, अध्यैष्ट, अध्यैष्यते, अधीध्वमधीध्वमित्येवायमधीते ध्वं
विषये स्त्रो अधीष्व अधीष्वेति वा एवं परस्मैपदात्मनेपदिनोः
सर्वलकारे सर्व्ववचनेऽप्यनुसन्धेयम् । (१५)

७४ । समुच्चये वा सामान्यवचनस्यानु च ।

[समुच्चये ७१, वा ०२१, सामान्यवचनस्य ६१, अनु ०२१, च ०१२ ।

क्रियासमुच्चये पूर्व्ववल्लोत् विधिर्वा स्यात् । अत्र सामान्य-
वचनस्यानुप्रयोगः । खमट द्यामटाटोर्वीमित्येवायमटति, इमा
वटतः, ओदनं भुङ्क्ष्व शक्तूनपि वधानाः खाद् इत्येवायमभ्यव
हरति । अभ्यवहारस्त्रिषु समः पक्षे यथा प्राप्तञ्च । एवं सर्व्व-
लकारेषून्वयम् । इति कालाधिकारः ।

७५ । लः कर्त्तृकर्मभावेषु । [लः १११, कर्त्तृ-कर्म-भावेषु ७११]

लकाराः कर्त्तरि, कर्मणि, भावे च स्युः । भवति, क्रियते

(१५) समभिव्याहारः पौनः पुन्यार्थः भ्रष्टार्थश्च त, ध्वमोऽिति विषये
सप्तमी । यथाविधीति पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । अनु चेति पश्चात्
प्रयोगश्चेति पद्मनाभपञ्जिका ।

कटः, क्रियेते कटौ, क्रियन्ते कटाः, भावे भूयते । एको हि वावः
केवलो धात्वर्थ इति ।

७६ । लट् लृटो स्तिप्, तस्, अन्ति ; सिप्, थस् थ ;
मिप्, वस् मस् । ते, आते, अन्ते ; से, आथे, ध्वे ; ए, वहे, महे ।
[लट् लृटोः ६॥, तिप्—महे०॥ ।]

लट् लृटोः स्थानेऽमी तिवादयः स्युः । भाति, भातः,
भान्ति । इत्यादि । आत्मनेपदे—शेते, शयाते, शेरते ; शेषे,
शयाथे, शेध्वे ; शये, शेवहे, शेमहे । लृटः पास्यति, पास्यतः,
पास्यन्ति, पास्यामि, पास्याव, पास्यामेत्यादि ।

७७ । लोटस्तुप्, तां, अन्तु ; हि, तं, त ; आनिप्,
आवप्, आमप् । तां, आतां, अन्तां ; स्व, आथां, ध्वं ;
ऐप्, आवहैप्, आमहैप् । [लोटः ६॥, तुप्—आमहैप् ०१॥ ।]

लोटः स्थानेऽमी तुवादयः स्युः । पातु, पातां, पान्तु ;
पाहि, पातं, पात ; पानि, पाव, पाम । दत्तां ददातां, दद-
ताम् । दत्त, ददाथां दद्धम् । ददै, ददामहै, ददामहै ।

७८ । लिटो णल्, अतुस, उस् ; थल्, अथुस, अ ;
णल्, व, म । ए, आते, इरे ; से, आथे, ध्वे ; ए, वहे, महे ।

[लिटः ६॥, णल्—महे ०१॥ ।]

लिटः स्थानेऽमी णलादयः स्युः । पपी, पपतुः, पपुः ।

पपिथ, पपथुः पप । पप पपिव, पपिम । ददे, ददाति,
ददिरे । ददिषे ददाथे, ददिध्वे । ददे, ददिवहे, ददिमहे ।

७९ । विदो लटो वादितो नव ।

[विदः ५१, लटः ६१, वा ०११, वादितः ५१, नव ०११॥]

वेत्तेलट आदितो नव णलादयो वा स्युः । वेद, विदतुः,
विदुः । वेथ विदथुः विद । वेद, विद्व, विद्म । पत्ते वेत्तीत्यादि ।

८० । ब्रुवः पञ्चाहस्य । [ब्रुवः ५१, पञ्च ०११॥, आहः ११, च ०११]

ब्रुवलट आदितः पञ्च णलादयो वा स्युः । ब्रुव आहादेशश्च
आह, आहतुः आहः । आथ, आहथुः पञ्चेति किम् ? ब्रूथ पत्ते
ब्रुवोनीत्यादि ।

८१ । लटः—ता, तारौ, तारस् ; तासि, तास्यस्,
तास्य ; तास्मि, तास्वम्, तास्मस् । ता, तारौ, तारस् ; तासे,
तासाथे, ताध्वे ; ताहे, तास्वहे, तास्महे ।

[लटः ६१, ता—तास्महे ०११॥]

लुटः स्थानेऽमी तादयः स्युः । कर्त्ता, कर्त्तारौ, कर्त्तारः ;
कर्त्तासि, कर्त्तास्यः, कर्त्तास्य ; कर्त्तास्मि, कर्त्तास्व, कर्त्तास्मः ।
कर्त्ता, कर्त्तारौ, कर्त्तारः ; कर्त्तासे, कर्त्तासाथे, कर्त्ताध्वे ; कर्त्ताहे
कर्त्तास्वहे, कर्त्तास्महे ।

८२ । लुङ्, लुङ् लुङां—दिप्, तां, अन् ; सिप्, तं,
५५

त ; पम्, व, म । तं, आतां, अन्त ; यास्, आयां, ध्वम् ;
इ, वहि, महि । [लृङ्, लङ्, लृङ्गाम् ६॥॥, दिप्—महि ०१॥॥]

लृङ्, लङ्, लृङ्गां स्थाने प्रत्येकं दिवादयः स्युः । दिप्
सिपोरिकारपकारी चिह्नार्थौ । अभूत्, अभूतां, अभूवन् ;
अभूः, अभूतं, अभूत । अभूवम्, अभूव, अभूम । अकृत, अकृ-
षातां, अकृषत ; अकृषा, अकृषायां, अकृढ् ; अकृषि, अकृ-
ष्वहि अकृष्वहि । लङ्: खल्वपि—अभवत् अभवताम्, अभ-
वन् ; अभवः अभवतं, अभवत ; अभवं, अभवाव, अभवाम :
अवर्द्धत, अवर्द्धतां, अवर्द्धन्त इत्यादि । लृङ्:—अभविष्यत्, अभ-
विष्यतां, अभविष्यन् ; अवर्द्धिष्यत अवर्द्धिष्येतां, अवर्द्धिष्यन्त ।

८३ । लिङो यात्, याताम् यस् ; यास्, यातं, यात ;
याम्, याव, याम् । ईत्, ईयातां, ईरन् ; ईथास्, ईयाथां,
ईध्वम् ; ईय, ईवहि, ईमहि । X

[लिङ्: ६।, यात—ईमहि ०१॥॥]

लिङ्: स्थानेऽमी यादादयः स्युः । भवेत्, भवेतां, भवेद्यु-
भवेः, भवेतं भवेत ; भवेयं, भवेव, भवेम । वर्द्धेत, वर्द्धेयातां,
वर्द्धेरन् ; वर्द्धेया, वर्द्धेयायां, वर्द्धेध्वम् ; वर्द्धेय, वर्द्धेवहि, वर्द्धेमहि ।

८४ । लोङो-यात्, यास्तां, यासुस् ; यास्, यास्तं,
यास्त ; यासं, यास्व, यास्म । सौष्ट, सौयास्तां, सौरन् ;

सौष्टास्, सीयास्यां, सौध्वम् ; सीय. सीवहि, सीमहिङ् ।
किच्चाद्यद्भुम् ।

[लोटः ६।, यात्—सीमहिङ् ०१।।] । कित् ०१।, च ०१।, आद्यद्भुं (चादि-
यद्भुं) ०१।]

लोटः स्थाने अमो यादादयः स्युः । आद्यद्भुं कित्सञ्जकञ्च
स्यात् । डकारस्तिङ्ङिति प्रत्याहारार्थः । भूयात्, भूयास्तां,
भूयासुः । भूयाः, भूयास्तं, भूयास्त । भूयासं, भूयास्त, भूयास्तम् ।
वर्द्धिषीष्ट, वर्द्धिषीयास्तां, वर्द्धिषीरन् ; वर्द्धिषीष्टाः, वर्द्धिषी-
यास्यां, वर्द्धिषीध्वं, वर्द्धिषीय, वर्द्धिषीवहि, वर्द्धिषीमहि ।

८५ । न स्तिङ्ङि पूर्वार्द्धं शट्कस्य च परस्मैपदम् ।

[लः ६। तिङ्ङि ७। पूर्वार्द्धं (पूर्वं चर्द्धं) ०१।, शट्क-कम् १।।, च ०१।, परस्मै-
पद ०१।]

तिङ्ङि विषये लादेशानां पूर्वार्द्धनवकं, शट्, कसू च परस्मै
पदसञ्ज्ञकानि स्युः । परस्मैपदप्रदेशः शेषात् कर्त्तरि परस्मै-
पद मित्येवमादयः (३।५।२७) ।

८६ । परार्द्धं मानश्चात्मनेपदं तड् च ।

[परार्द्धं (पर-चर्द्धं) ०१।, ज्ञानः ०१।, आत्मनेपदं ०१।, तड् ०१।, च ०१।]

तिङ्ङि विषये लादेशानां परार्द्धं नवकं ज्ञानज्ञानयोरानञ्च
ते द्वे आत्मनेपदसञ्ज्ञके भवतः, तड् सञ्ज्ञके च ।

८७ । लुङः सिजातोऽन उस् । X

[लुङः ६।, सिजातः (सिञ्-जात) ५।, ज्ञनः ६।, उस् ०१।]

सिजन्तादातश्च लुङोऽन उस् स्यात् । अकार्षुः, अस्युः,
सिजात इति किम् ? अभूवन् ।

८८ । लङोऽभ्यस्तविदो गणश्चैकः ।

[लङः ६।, अभ्यस्तविद् ५।, गणः १।, च०१। इकृः ६।]

अभ्यस्तसंज्ञकाद्विदश्च लङोऽन उस् स्यात्, इगन्तस्य गुणश्च ।
अजुहवुः, अददुः, एयुवुः, अजन्तुः, अजागरुः, अशासुः, विदः—
अविदुः अविदन्नित्येके ।

८९ । अनभ्यस्ताद्विषो वा ।

[अनभ्यस्तात् (न-अभ्यस्त-आत) विषः ५।, वा०१।]

अनभ्यस्तादादन्ताद्विषश्च लङो अन उस् वा स्यात् । अयुः,
अयान् वा, अद्विषुः, अद्विषन् वा ।

९० । उस्यातो लुक् । [उमि ७।, आतः ६।, लक्०१।]

अन उमि परे आतो लुक् स्यात् । अदुः, अदधुः ।

९१ । अन्तोदभ्यस्तात् । [अन्तः १।, अन्त०१।, अभ्यस्तात् ५।]

अभ्यस्तात् परस्यान्तु स्थाने अद्भवति । जुङ्गति, विभ्यति,
जच्चतु, जायतु, वोभवतु ।

९२ । तङ्गनतः । [तङि ७।, अनतः (न-अत्) ५।]

आङ्गनेपदेऽनदन्तात् परस्यान्तु स्थाने अद्भवति । आङ्गने
व्यतिभाते, ददतां, व्यक्रोणत, अकुर्वत, अवरिषत, अनत इति
किम् ? च्यवन्ते ।

६३ । श्रीडोरत् । [शीडः ५१, रत्०२१]

शीडः परस्यान्तु स्थाने रङ्गवति । शेरते, शेरतां, अशेरत ।

६४ । वेत्तेर्व्वा । [वेत्तेः ५१, वा०२१]

तङ्ङि वेत्तेरन्तो रङ्गा स्यात् । संविद्रते, संविदते, समविद्रत,
समविदत ।

६५ । भवो वुगचि लुङ् लिटोः ।

[भुवः ५१, वुक्०२१, अचि ७१, लुङ् लिटोः ७१]

अनयोरचि भुवो वुक् स्यात् । अमूवन्, बभूव, अस्थानि
वत्त्वान्न लिङामि वोभुवाञ्चकार ।

६६ । दीडोर्याङ्गाटि । [दीङ्गः ५१, युक्०२१, लिटि ७१]

लिङ्गचि दीङ्गोयुक् स्यात् । उपादिदीये ।

६७ । आत औ णलः । [आतः ५१, औ०२१, णलः ६१]

आदन्ताखलः स्थाने और्भवति । ययौ, ववौ, पपो ।

६८ । तुह्योस्तानङ्गाग्निषि वा ।

[तुह्योः ६१, तानङ्गः २१, आग्निषि ७१, वा ०२१]

आग्निषि विषये तुह्यस्थाने तानङ्ग वा स्यात् । करोत,
कुरुतात्, पुषाण, पुष्णीतात् ।

६९ । जेस्वन्वीरन्तइत् । [जेः ५१, स्वन्वीः ६१, रन्तः २१, इत्०२१]

जेर्लोटास्वन्वी रन्त इत् स्यात् । जयति, जयन्ति ।

१०० । अतोयेढ्यामियञ्च ।

[अतः ५।. या०१।. इत्०१।, याम्०१।, इयम्०१।, च०१।]

अतः परीलिङी या इत् स्यात्, याञ्च इयम्भवति । भवेत्, भवेयम्, अतः किम् ? पुनोयात् ।

१०१ । आदिदपित् । [आत्०१।, इत्०१।, अपित्०१।]

अतः पर आकार इङ्भवति । पचेताम्, जयेताम् अपिदिति किम् ? यजावहै, अत इति किम् ? व्यतिभाते ।

१०२ । अतो दीर्घो वमि । [अतः ६।, दीर्घः १।, वमि ७।]

व,मयोः परयोःरतो दीर्घः स्यात् । भवामि, भवावः, भवामः ।

१०३ । यस्येत् । [यषि ७।, एत्०१।]

युसि परे अत एत् स्यात् । भवेयुः, दीव्येयुः, अतः किम् ? पुनोयुः ।

× १०४ । प्रकृतौचः सौध्वल्लुङ्लिटां धोढो यणहस्थे-
निटोत्रा च ।

[प्रकृतौचः (प्रकृति—इच्) ५।, सौध्वं—लुङ्—लिटाम् ६।।।, यणहस्थेणितः (यन्-ह-स्थ-इन्-इट्) ५।, वा ०१।, च०१।]

प्रकृतेरिचः परेषां सौध्वं, लुङ् लिटां धस्य ङः स्यात् । कषीढ्वं चोषीढ्वं, लुङ् अथोढ्वं, लिट् चकढ्वे ; यण् हकार स्यात् इन् इटश्च विकल्पेन, यायिषीढ्वं, यायिषीध्वं वा, अत्राहिढ्वं, अत्राहिध्वं वा, अकारिढ्वं अकारिध्वम्वा । इट् लविषीढ्वं, लवि-

षीध्वं वा, दिदौविद्धे, दिदौविध्वे वा, जगृह्विद्धे, जगृह्विध्वे वा । इच् इति किम् ? भित्सीध्वम्, यण् हस्त इति किम् ? आसिध्वम् ।

१०५ १ द्यासकाशयनेकाच्प्रत्ययेभ्यो निङाम् कृत्वस्ति लिट्चानुः ।

[दयाम् काशयनेकाच्प्रत्ययेभ्यः (दय, चाम्, काश, यय्, अनेकाच्, प्रत्यय) ५॥, लिट्०१॥, चाम्०१॥ कृत्वस्ति (कृ नू-च्छक्ति) लिट्०१॥, च०१, यत्. १॥]

दयादिभ्यः परस्य निङाम् स्यात्, कृत्वस्ति विहितो लिट् चानुप्रयुज्यते । दयाञ्चक्रे, आसास्वभूव, काशामास पलायाञ्चक्रे, अनेकाचः—चकासास्वभूव, दरिद्राञ्चकार, चुलपाञ्चकार, चुलुम्पः सौत्रधानुः । प्रत्ययान्तात् चिकीर्षास्वभूव, वीभूयाञ्चक्रे, नेत्याञ्चकार, कारयास्वभूव, व्यवधानेऽपि तं पातयां प्रथममास पपात पञ्चान्त, पुत्रोयाञ्चकार, शब्दायास्वभूव, वीभूयामास, अनेकाचत्वे सिद्धे प्रत्ययग्रहणेमेकाजर्थं तेन विष्णाञ्चकार ।

१०६ गुर्विजादे रनृच्छूर्णाः ।

[गुर्विजादेः (गर इच् आदि) ५॥, अनृच्छूर्णाः (न—रृच्छूर्ण) ५॥]

गुरुरिच् आदिर्यावत्सन्नाल्लिट् आम् भवति । कृत्वस्ति लिट्चानु प्रयुज्यते । ईहाञ्चक्रे, उभाञ्चकार, इन्दास्वभूव, कृन्दसि न-लोपात् समीधे । अनृच्छूर्णोरिति किम् ? आनच्छ्, प्रोर्णनाव, गुर्विजादेरिति किम् ? इयेष ।

१०७ । उषजागृविदोवा वेरगुणश्च ।

[उष-जागृ-विदः ५।, वा०१।, वेः ६।, अगुणः (न-गुणः) १।, च ०१]

एभ्यो लिट् आम् वा स्यात् । कृभ्वास्त लिट्ज्ञानुप्रयोगः ।
 ओषाञ्चकार, उषोषः जागरामास, जजागार, विदेरगुणः
 विदाञ्चकार, विवेद ।

१०८ । भौङ्गीभृङ्गवोदिरतइच्च ।

[भौ, ङ्गी, भृ, ङ्गवः ५।, विः १।, अतः ६।, इत्०१।, च०१।] ५ ।

एभ्योलिङाम् वा स्यात् । कृभ्वास्ति विहितो लिट् चानु
 प्रयुज्यते, द्वित्वमतइच्च । विभयाञ्चकार, विभाय ; जिङ्गयाम्बभूव,
 जिङ्गाय ; विभरामास, वभार ; जुह्वयाम्बभूव, जुह्वाव ; एषां
 हिरिति करणं मनुमापयति अन्यस्य लिङांम कृते द्वित्वं न
 भवतीति ।

१०९ । विदां करोत्विति लोटि वा ।

[विदा करोतु, तिङन्मानकरण -१।, इति ०१।, लोटि ७।, वा ०१।]

विदेर्लोटाटि वा निपात्यते । इति शब्दः प्रकारार्थस्तेन सर्व-
 वचनान्येव भवन्ति । विदां करोतु, विदां कुरुतां, विदां
 कुर्वन्तु । विदां कुरु इत्यादि—पक्षे वेत्तु, वित्तां विदन्तु ।

११० । अथ धातोविकरणाः । अधिकारसूत्रम् ।

१११ । लृङ् लृटोः स्यः । [लृङ् लृटोः ०।।, स्यः १।]

लृङि, लृटि च परे धातोर्त्तरि स्यः प्रत्ययो भवति । अ-
 भविष्यत्, भविष्यति ।

११२ । लुङि सिच् । [लुङि ७, सिच् ०१]

लुङि परे धातोः सिच् स्यात् । अचेषीत्, अहीषीत् अका-
षीत् ।

११३ । स्पृश-मृष-कृष तप दृषी वा ।

[स्पृश—दृषः ५१, वा ०१]

एभ्योलुङि सिच् वा स्यात् । अस्याचोत्, अस्यार्चीत्,
असृचत् । अताषीत्, अत्राषीत्, अटपत् एवं सर्व्वत्र ।

११४ । गाति स्था घु पिवति भूभ्योऽतडि लृक् ।

[गाति (गा), स्था, घु, पिवति (पा), भूभ्यः ५॥१, अतडि (न-तड्) ७,
लृक् ०१]

एभ्यः परस्मैपदे ऋचो लृग्भवति । इणिकोर्गा लुङि
(३।३।२०५) अगात्, अध्यागात् ; अस्थात् ; घु—अदात्,
अधात् ; पा—अपात् ; भू—अभूत् ; गाति, पिवतीति किम् ?
गै अगासीत्, पा रचङ्—अपासीत् अतड्नीति किम् ? अगा-
धिषाताम् ।

११५ । घ्राधेशाक्सासो वा ।

[घ्राधेशाक्सा-सः ५१, वा ०१]

एभ्योऽतडि सिचिलुक्वा स्यात् । अघ्रात्, अघ्रासीत् ; अधात्
अधासीत् ; अशात्, अशासीत् ; अक्खात्, अक्खासीत् ; असात्,
असासीत् ।

११६ । *तनादेस्तथासोरकञः ।

[तनादेः (तन-चादि) ५१, त-थासोः ७१, ञ (न) कञः ५१]

एभ्यस्तथासोः परयोः सिचोलुग्वा स्यात् । अतत, अत-
निष्ठाः ; करोतेस्तु परेण नित्यमेव ।

११७ । ऋस्वभ्रूलोभ्रुलि लोपोऽनागमात् ।

[ऋस्व—भ्रुलः ५१, भ्रुलि ७१, लोपः ११, अनागमात् (न-आगम) ५१]

ऋस्वान्तात्, भ्रुलन्ताच्च भ्रुलि परे सिचो लोपः स्यात् ।
वेति-निवृत्तम्-आहृत, समस्कृथाः ; भ्रुलन्तात्—अभिस्र,
अवुद्ध, अभिस्रां, अवात्ताम्, ऋस्वादिति किम् ? व्यजेष्ट, भ्रुल
इति किम् ? सममंस्त, भ्रुलीति किम् ? आहसाताम्, अना-
गमादिति किम् ? अकारिष्ठाः ।

११८ । इट्ईटि । [इटः ५१, ईटि ७१]

ईटि परे इट उत्तरस्य सिचो लोपः स्यात् । व्यकारीत्,
अदेवीत्, आरोदीः

११९ । शषहृद्गुपान्ताद्दृशोऽङिः कसः ।

[श-ष-हृद्गुपान्तात् (शक्-उपान्त) ५१, य- (न) दृशः ५१, अङिः ५१, कसः ११]

शषह्रान्तादिगुपधादनिटो लुङि कसः स्यात् । सिचोऽप-
वादः । अदिक्षत्, अदिक्षत्, अघुक्षत्, अदृश इति किम् ?
अद्राक्षीत् । अनिट इति किम् ? अमोषीः ।

१२० । श्लिषः आलिङ्गने । [श्लिषः ५१, आलिङ्गने ७१]

श्लिषः कसः स्यात् । अश्लिषत् कन्याम् । आलिङ्गन इति
किम् ? समाश्लिषत् जतुः काष्ठम्

१२१ ।^१ लुग्वा दुहदिहलिह गुच्चां तथधवेषु तडि ।

[लुक्०१। वा०१।, दुह दिह-लिह-गुरां ६॥, त-थ-ध-वेषु ७॥, तडि ७।]^२

दुहादेस्तथधवेषु परतस्तडि लुग्वा स्यात् । अदुग्धं अधु-
चत ; अदिग्धाः अधिचथाः ; अलीढ्वं (१) अलिचध्वं, अगुह्महि,
अधुच्चावहि । ईषत्पृष्टतरवकारोऽयं तेनाभ्रलपरत्वात् ढत्वा
भावः । दुहेष धत्वं नास्ति । अदुग्वाहि, अधुच्चावहि ।

१२२ । णि-ञि-डु-अ-कमः कर्त्तरि चङ् ।

[णि-ञि-डु-अ-कमः ५।, कर्त्तरि ७।, चङ्०१।]

ण्यन्तादेर्लुङि कर्त्तरि चङ् स्यात् । णेः-अच्चीकृरत्, आदेः
अणिअियत्, अदुद्रुवत्, अशुशुवत्, अचकमत् ; कर्त्तरीति किम् ?
अकारयिषातां ङटौ तेन ।

१२३ । धेश्चिभ्यां वा । [धे, च्चिभ्यां ५॥, वा०१।]

धेटः श्यतेष लुङि, चङ् वा स्यात् । अदधत्, अधासीत्,
अधात् ; अशिश्चियत्, अश्वयीत्, अश्वत् । कर्त्तरीत्येव अधि-
षातां गावौ वत्सेन ।

१२४ । ऋ-स-शासु-सु-ख्यावचोऽङ् ।

[ऋ-स-शासु-सु-ख्या वचः ५।, ऋङ्०१।]

एभ्यो लुङि कर्त्तर्यङ् स्यात् । आरत्, समारन्त, असरत्,
अशिषत्, आस्यत्, पर्यास्यन्त, आख्यत्, अवीचत् ।

(१) लिह ध्वं अडागमः, ह्योदोदादेन्नु इति हस्य ङकार, ट्ना वा-
चट् इति ध्व इत्यस्य धकारस्य ङकारो ह्रस्वोप इति ङकार लोपः पूर्व्वेच्छे-
कार दीर्घश्च अलीढ्वं ।

१२५ । क्कालिपि सिचः । [क्कालिपि-सिचः ५ ।]

एभ्योलुङ्गङ् स्यात् । आङ्कत्, अलिपत्, असिचत्, । तङ्ङि
वा । आङ्कत आङ्कास्त ; अलिपत, अलिप्त ; असिचत, असिक्तः ।

१२६ । * लृदिद्द्युतादिपुषादिभ्योऽनङि ।

[लृदिद्-द्युतादि-पुषादिभ्यः ५॥॥, अ(न) तङ्ङि ७ ।]

लृदितो, द्युतादेश, पुषादेश परस्मैपदे लङि अङ् स्यात् ।
अगमत, अङ्कत्, व्यद्युतत्, अश्वियत्, अपुषत्, अशुषत् पुषादि
दिवाद्यन्तर्णणः तेनाऽन्यत्र अपोषीत् ।

१२७ । इरिञ्चु अस्मिन्नु मुचु म्लुचु ग्रचु ग्लुञ्चो वा ।

[इरि-ञ्चु-अस्मिन्नु-मुचु-म्लुचु-ग्रचु-ग्लुञ्चः ५।, वा०१।]

इरिदादिभ्योलुङ्गङ् वा स्यात् । अभिदत् अभैत्सोत्,
अजरत्, अजारीत्, अश्वत्, अश्वयोत्, अश्विश्वियत्, अस्तभत्,
अस्तभोत्, अमुचत्, अघोचोत्, अम्लुचत्, अम्लोचोत् अयुचत्,
अघोचोत् : अम्लुचत्, अम्लुञ्चोत्, कैचिद्ग्लुञ्चे नलोपं नेच्छन्ति
अग्लुञ्चदिति ।

१२८ । श्वि वचो रङि श्व वीचौ ।

[श्वि, वचोः ६॥, अङ्ङि ७, अ-वीचौ १॥]

अनयोरङि परे श्ववोचौ स्याताम् । अश्वत्, अवीचत् ।

१२९ । अस्यते रस्यः । [अस्यतेः ६, अस्यः १ ।]

अस्यतेरङि अस्यः स्यात् । आस्यत् ।

१३० । पतेः पुम् । [पतेः ६, पुम् ०१ ।]

पतेरङि पुम् स्यात् । अपतत् ।

१३१ । इण् त पदः । [इण् ०१, तं ७, पदः ५ ।]

लुङि तकारे परतः पद्यतेरुत्तरे कर्त्तरि इण् स्यात्
उदपादि शस्यं, त इति किम् ? उदपत्साताम् ।

१३२ । * दीप जन बुध पूरि तायि प्यायो वा । *

[दीप-जन-बुध पूरि-तायि-प्यायः ५१, वा ०१ ।]

दीपादेर्लुङि त भूते इण् वा स्यात् । क्रुद्धोऽदीपि, अदी-
पिष्ठ, अजनि, अजनिष्ट ; अबोधि, अभुध ; अपूरि अपूरिष्ट ;
अतायि अतायिष्ट ; अप्याचि, अप्यायिष्ट ।

१३३ । कर्मकर्त्तरि न रुधतपोर्वाच दुहाचोः ।

[कर्मकर्त्तरि ७, न ०१, रुध, तपोः ६॥, वा ०१, च ०१, दुहाचोः (दुह च्) ६॥]

वक्ष्यमाण इण् कर्मकर्त्तरि रुधतपोर्न स्यात्, वाच-दुहाचोः ।
अरुद्ध गौः स्वयमेव, अतप्त तपस्लापसः, दुहेरजन्तस्य च वा
अदुग्ध गौः स्वयमेव अदोहि वा; अकृत कटः स्वयमेव अकारि वा
अलविष्ट केदारः स्वयमेव अलावि वा ; इह विकरणस्य नियेधो
नागमस्त्रेणः अकारिषाताम् ।

१३४ । * णिस्त्रुनमअन्यिग्रन्थिब्रुकिरादिसनात्मनेपदा-
ऽकर्मकाणां न यगिणौ ।

[णि स्त्रु-अन्यि ग्रन्थि ब्रु-किरादि-मन-आत्मनेपद-अकर्मकाणां ६॥, न ०१,
यक् इणौ १॥]

ण्यस्मादेः कर्मकर्त्तरि यगिणौ न स्याताम् । अत्र पारि-
शेष्यात् कर्त्तरि विहित विकरण एव । कारयते कटः स्वयमेव
प्रसूते गौः स्वयमेव प्राञ्जोष्ट स्वयं, नमते दण्डः स्वयमेव अनंस्त

स्वयं । अय्यते माला स्वयमेव अपयन्तिष्ठ स्वयं, व्रूते कथा स्वय-
मेव अवीचत, किरते हस्ती स्वयमेव अकीर्ण स्वयं ; समन्तात्
चिकीर्षते कटः स्वयमेव अचिकीर्षिष्ठ स्वयं, तड् अधिका रे येऽ-
कर्माकारेषां विकुर्वन्ते सैन्धवाः स्वयमेव स्वयमश्वीव्यकृत, कथं
चेतांसि विक्रियन्ते व्यवस्थितविभाषाया अनुवृत्तेः ।

१३५ । दुर्धने यक् । इहेः ५।, न ०१।, यक् ०१।]

दुर्धेयक् न स्यात् ५ दुग्धे गौः स्वयं, लङ् अदुग्ध गौः स्वयं ।

१३६ । कृषिरञ्जौर्यकि वा परस्मैपदम् ।

[कृषि, रञ्जोः ६।, यकि ७।, वा ०१।, परस्मैपदम् १।]

अनयोः कर्मकर्त्तरि यन्विषये परस्मैपदं वा स्यात् । कुप्यति
पादः स्वयमेव कुप्यते वा ; रज्यति वस्त्रं स्वयमेव रज्यते वा
स्वयमन्वरज्यदतुषारकरः ।

१३७ । * कर्मस्थधात्यर्थे कर्मवत् कर्मकर्त्ता । (१)

[कर्मस्थधात्यर्थे (कर्मस्थ-धातु-अर्थे) ७।, कर्मवत् ०१।, कर्मकर्त्ता १।]

कर्मस्थायां क्रियायां सत्यां कर्मणा तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्म
वद्भवति । इण्यगात्मनेपदार्थं । अपाथोदनः स्वयमेव भिद्यते

(१) धातोरर्थं क्रियोच्यते, क्रियाश्च द्विविधा काचित् कर्मसमवायिनी,
काचित् कर्त्तृसमवायिनीति, तत्र कर्मसमवायिन्यां क्रियायां सत्यां कर्मणः
तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्म कर्त्ता, शाकपार्थिवादिस्वात्मन्थपदीलोपः समासः,
कर्मवद्भवति अयमर्थः यदा एकस्यां क्रियायां यस्य कर्मत्वमासीत्
तत्रैव तस्य कर्त्तृत्वं विवक्ष्यते तदा तस्य कर्त्तृत्वमतिदिश्यते, एकस्यापि
कर्मकर्त्तृत्वयोस्तुल्यक्रियत्वमवाधितमेव तथाहात्तं क्रियमावन्त, यत्

कुशलः स्वयमेव, कर्मस्थेति किम् ? कर्त्तृस्थे माभूत् । गच्छति
ग्रामः स्वयमेव कथं कर्त्तृस्थे आरोहयते हस्ती हस्तिपकं स्वयमेव,
विशेषविधानात्तड् । क्वचित् दुहिपथोः सकर्मकयोः कर्मवत्
दुग्धे गौः क्षीरं स्वयमेव, उडु स्वरौ लोहित फलं पच्यते, क्वचित्
करणेनतुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मं वद्भवति । परिवारयति कण्टके
वृक्षं जनः, परिवारयन्ते वृक्षं कण्टकाः स्वयमेव ।

१३८ । तपस्तपः कर्मकस्थैव । ✕

[तपः ६।, तपःकर्मकस्थ ६।, एव ०१।]

तपः कर्मकस्थैव तपःकर्त्ता कर्मवद्भवति । तप्यते तपः
स्तापसः तपःकर्मकस्थैवेति किम् ? वितपति पृथिवीं सविता
(सूर्यः) ।

१३९ । इण् ते लुङिभावकर्मणः ।

[इण् ०१।, ते ०।, लुङि ०।, भावकर्मणोः ०।]

कर्मं स्वयमेवहि सिध्यति, सुकवेस्तद्गणे वृद्धाः कर्मकर्त्तृति तद्विदुः
“क्वचि” स्वधापादे हि कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके व्यापारभेदापेक्षायां
करणत्वादिसम्भव” इति । यस्मिन् कर्मणि कर्मवस्थां प्रतिपन्नेऽपि
तादृशी क्रिया लक्ष्यते यादृशी कर्म्भाटवस्थायां स कर्त्ता कर्मवद्भवतीति
न्यासकृतः ; कर्मणि यानि विहितानि इह यथात्मने पदानि तानि कर्म
कर्त्तृत्वेतिदिश्यन्ते । “कर्मस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्मवत्
कर्त्तृस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्त्तृवदित्युक्तेः, कर्मस्थः पचतेर्भावः
कर्मस्थाश्च भिदादयः । कर्मस्थाः कर्ममाचस्थाः गमनादयस्तु कर्त्तृस्थाः ;
कर्त्तृस्था वुध्यतेर्भावः कर्त्तृस्थाश्च गमादयः” इति सिद्धान्तकौमुदी टीका ।

तभूते लुङि भावकर्मणोर्धातोरिण् स्यात् । अभावि कटेन,
अदोहि गौर्गोपेन ।

१४० । न तपोऽनुतापे । [न ०२१, तपः ६१, अनुतापे ७]

इष्ठास्ति । आत्मनाऽतप्त पापेन कर्मणा ।

१४१ । इणस्तलक् । [रथः ५१, तः ६१, लुक् ०२१]

सामान्येन इणः परस्य लङ्गतकारस्य लुक् स्यात् । समपादि
शस्यम् ।

१४२ । सार्वधातुके यक् ।

[सार्वधातुके ७१, यक् ०२१]

भावकर्मणोः सार्वधातुके यक् स्यात् । भूयते, क्रियते
कटः ।

१४३ । कर्त्तरि श्वनदङ्गादियङ्लुक् । (२)

[कर्त्तरि ७१, शप् ०२१, श्वनदङ्गादि यङ्लुक् (न. अद, उ-आदि यङ्लुक्) ५१]

अदादिजुहोत्यादियङ्लुगान्तादन्यस्माद्घातोः कर्त्तरि सार्व-
धातुके परतः शप्प्रत्ययो भवति । भवति, पचति, चिकीर्षति,
पुञ्जीयति, कारयति; अश्वदङ्गादेरिति किम् ? अत्ति, जुहोति,
बोभोतीति ।

(२) अदभक्षणे, ऊदाने, ता अदङ्ग, अद हू आदी येषां गणपठित
धातूनां ते अदङ्गादयः, ते च यङ्लुक् च समाहारे इन्द्रः अदङ्गादि यङ्लुक्
न अदङ्गादि यङ्लुक्, अश्वदङ्गादि यङ्लुक्, पथ्युंदासे नञ्, तस्मा-
द्घातोः कर्त्तृवाचिणि सार्वधातुके शप् भवति । शपः शकार, पकारौ
चिङ्गार्थौ ।

१४४ । दिवादिभ्यः श्यन् ।

[दिवादिभ्यः ५१११, श्यन् ०११]

शपोऽपवादः । दिवादेः सार्वधातुके श्यन् स्यात् । दीव्यति,
सौव्यति ।

१४५ । वा भ्राश, भ्राश, भ्रमु, क्रमु, क्लमु, वसि,
व्रुटि, लसः ।

[वा ०११, भ्राश-लसः ५१]

एभ्यः श्यन् वा स्यात् । भ्राश्यते, भ्राशने ; भ्राश्यते,
भ्राशते ; स्रमु चलने, भ्रमु अनवस्थाने, दाभ्यामेव भ्राम्यति,
भ्रम्यति, भ्रमति क्राम्यति, क्रम्यति, क्रामति, क्लाम्यति, क्लामति ;
वस्यति, वसति । व्रुथ्यति, व्रुटति ; लस्यति, लसति ।

१४६ । समोयसः केवलाच्च ।

[समः ५१, यसः ५१, केवलात् ५१, च ०११]

संपूर्वाद्यभोदैवादिक्ताच्च श्यन् वा स्यात् । संयस्यति,
संयसति, यस्यति, यसति ; अन्यतो नित्यमेव प्रयस्यति ।

१४७ । स्वादिभ्यः श्रुः । [स्वादिभ्यः ५१११, श्रुः ११]

स्वादेः शपोऽपवादः श्रुः स्यात् । सुनोति, मिनीति ।

१४८ । कृवि, धिवि, श्रुवां, कृ, धि, श्रुट, च ।

[कृवि, धिवि, श्रुवां ५१११, कृ, धि, श्रुट ०११११, च ०११११]

कृव्यादेः श्रुः स्यात् । कृवाद्यादेशाच्च ; कृषीति, श्रुषीति ।

१४९ । अक्षी वा । [अक्षः ५१, वा ०११]

अक्षः श्रुर्वा स्यात् । अक्ष्णोति, अक्षति ।

१५० । तनूकृतौ तक्षः । [तनूकृतौ ७, तक्षः ५]

तक्षः श्रुर्वा स्यात् । तक्षति, तक्ष्णोति, तनूकृतावितिकिम् ?
सन्तक्षति वाग्भिः ।

१५१ । तुदादिभ्यः शः । तुदादिभ्यः ३॥१, शः १ ।

एभ्यः शः स्यात् । तुदति, तुदति ।

१५२ । रुधादेः श्रम् । रुधादेः ५, श्रम् ०१ ।

एभ्यः श्रम् स्यात् । रुषष्टि, भिनत्ति ।

१५३ । तनादिभ्य उः । [तनादिभ्यः ५ ॥, उः १ ।

एभ्यः उः स्यात् । तनोति, सनोति ।

१५४ । क्रादेः श्रा पादिह्रस्वश्च ।

[क्रादेः ५, श्रा ०१, पादि (पू-ञादि) श्रस्वः १, च ०१]

एभ्यः श्राप्रत्ययः स्यात् । प्रादीनां ह्रस्वश्च । क्रीणाति,
पुनाति ।

१५५ । स्तम्भ स्तुम्भ स्कम्भ स्कुम्भु स्कुम्भ्यः श्रुश्च ।

[स्तम्भ, स्तुम्भ, स्कम्भ, स्कुम्भ, स्कुम्भ्यः ५॥१, श्रुः १, च ०१]

स्तम्भादिभ्यः सौत्रेभ्यः श्रुः स्यात् । श्रा च स्तम्भोति, स्तम्भाति,
स्तुम्भाति, स्तुम्भोति ; स्कम्भोति, स्कम्भाति ; स्कुम्भोति, स्कुम्भाति ;
स्कुम्भोति, स्कुम्भाति । उक्ता विकरणाः

इति श्रीपद्मनाभदत्तकृतौ सुपङ्गव्याकरणे द्वितीयस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य

तृतीयः पादः

(पदकदम्ब-साधन-प्रकरणम्)

१ । ऊभ्रलोच्चेर्धिः शा शासेश्चास्तेरेत् ।

[ऊभ्रलः १।, हे ६।, धिः १।, शा०१।, शासिः ६।, च०१।, अस्तेः ६।, एत्०१।]

जुहोतेर्भलन्ताश्च हेर्धिः स्यात्, शासेश्च शा, अस्तेश्च एद्भवति ।
जुहुधि, भिन्धि, छिन्धि, शाधि, एधि । (१)

२ । हलः आ आनश् चौ ।

[हलः ५।, आ ०६।, आनश् ०१।, चौ ७।]

(१) अत्र चकारः समुच्चयार्थः ननु भलन्तादनयोर्हे धौ सिद्धे
आदेशमात्रं विधीयते इति केचित्, अनयोः परत्वान्नित्यत्वाच्च आदेशे
कृते भलन्ताभावान् हेर्धिस्येद्युभयं विधीयत इति केचित् । इति विष्णु-
मिश्रः आदेशस्य निरवकाशत्वात् आदेशो न भवतीति विष्णुमिश्रः ।
जुहुधि-ऊ+लोट् हि अनेन हि स्थाने धि, जुहुत्वादेरिति (१०।४।३)
ऊकारद्वित्वं । घञमहोञः (१०।४।३) इति पूर्व्वं चकारस्थाने ञकारः,
भिदिरविदारणे इत्यस्मात् लोट् हि, हि स्थाने धिः, रधादित्वात् (१५।२।
२।३) नम्, अमस्थो रतः (१।३।६) इत्यनेन अमः अकारलोपः भयो-
भयिसवर्णे इति (७।१।१) दकारलोपः । एवं छिद् इत्यस्य छिन्धि ।
शास+हि हि स्थाने धिः, शासः स्थाने आ, आधि अस+हि,
हि हिस्थाने धि, असस्थाने ए एधि ।

८ । कर् डित् सार्वधातुके । [कुर०११, डित्सार्वधातुके ७ ।]

डित्-सार्वधातुकविषये करोतिः कुरादिश्यते । कुरुतः

कुर्वन्ति डिति किम् ? करोति । (१)

९ । अमस्तोरतुः । [अम्-अन्तोः ६१, अतः ६ ।]

लगित्येव-डित्सार्वधातुके अमथासेष्वातीलुक् स्यात् ।

रन्थः रन्थन्ति, स्तः, सन् ; अत इति किम् ? परत्वाल्लडि वृद्धौ सत्यां—आस्तां, आसन् । (२)

१० । सः सि । [सः ६१, सि ७ ।]

(८३:३) क् स्थाने कर् उपत्ययः तस्य लोपः, क्+यात् कुर्यात् । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च कुरादेशे क्ने उपत्ययः ।

(१) क्+तस्, कुरादेशः उ प्रत्यय न गुण वृद्धीति (६६:४।३) न गुणः, कुरुतः, कुर्वन्ति, क्+अन्ति, कुरादेशः उपत्ययः इकीयणधीति उकार स्थाने व । करोतीत्यत्र तु डित्त्वाभावात् न कुरादेशः, ऋकारास्य (८४।४।३) गुणः ।

(२) रध्+तस् अम् (न) अम् इत्यस्य अकार लोपः त स्थाने ध (७६:२।१), भयोभयीति धकार लोपः, रन्थः रध्+अन्ति अम् तस्य अकार लोपः, रन्थन्ति, अस्+तस् अकार लोपः स्तः, अस्+शब् अकार लोपः सत् शब्दः पुं प्रथमैक वचनं, स्त्री सती । लडि वृद्धि विधायकसूत्रस्य परवर्तित्वात् तेनाऽकारलोपं बाधित्वा प्रथमं वृद्धिः वृद्धौ सत्याच्च अकाराभावात् लोपः । अस्+लड्+तां अकार वृद्धिः आस्तां अस्+लड् अन् अकार वृद्धिः आसन् ।

लुगित्येव-अस्तेः सकारस्य लुक् स्यात् । व्यतिसे पिति च वक्तव्यम् अस्ति । (१)

११ । ह एति । [हः ११, एति ० ।]

एति परे अस्तेः सोहः स्यात् । व्यतिहे । (२)

१२ । आभ्यस्तयोरानुः । [इना-अभ्यस्तयोः ६॥, आतः ६ ।]

ङित् सार्वधातुके अनयोरात् लुक् स्यात् । पुनन्ति, अपु-
नन् ; ददति, जाञ्चति, दद्यात् । (३)

१३ । ई हल्यघोः । [ई ०११, हलि ०१, अघोः (न-घु) ६ ।]

(१) अस्तेरित्यनुष्वज्यते, सकारे ङित्यवगन्तव्यं । व्यतिसे कर्त्तरि क्रियाविनिमये (५१।१।३) इति आत्मनेपदं वि+अति+अस्+से अकार लोपः, सलोपः । ननु अस्तेः साविति वेनचित् सूत्रितम् तदभावात् कथं तद्वेदिष्याह पिति चेति वक्तव्यं वक्तव्यं, व्याख्येयमित्यर्थः स इति योगविभागात् पित्यपि सकारे लक्षार्थवोधो भवति ।

(२) व्यतिहे इत्यत्र ईर्ष्ववत् तद् वि+अति+अस+ए, अकार लोपः, स स्थाने हः ।

(३) पु+लट् अन्ति आ (ना), तस्य आकार लोपः पुनन्ति, पु+लट् अन् आ तस्य आकार लोपः । ददति दा+अन्ति आकार लोपः, द्वित्वं अन्तोऽदभ्यस्तादिति (६१।१।३) अन्तस्थाने अत्, जाञ्चति चा+यङ् लुक् जा इत्यस्य द्वित्वं (४।४।३) जाञ्चा+लट् अन्ति आकार लोपः, अन्ति स्थाने अत् । दद्यात्, दा+लिङ् यान् दा इत्यस्य द्वित्वं अभ्यासः आकार लोपः दद्यात् ।

हलि परे आभ्यस्तयोरात् ईत् स्यात् । पुनीतः, पुनीयात् ;

जिहीते, जिहीयात् ; अघोरिति किम् ? घत्ते, दद्यात् । (१)

१४ । इद्दिरिद्रातेः । [इत्०२१, दरिद्रातेः ६१]

ङित् सार्धधातुके दरिद्रातेरीत्वापवाद इत् स्यात् । दरि-
द्रितः, दरिद्रियात् ; हलीत्येव दरिद्रति । (२)

१५ । भौहाकोर्वी । [भौ-हाकोः ६॥ वा०२१]

हलि तत्र भौहाकोरिद्वा स्यात् । भिय ईत्, इत् विभित् ;
विभीतः ; विभियात्, विभीयात् ; जहृत्, जहीत् । आ च
होहौ, जहिहि, जहोहि जहाहि च । (३)

१६ । लोपोयि । [लोपः ११, यि ७]

यादौ तत्र जहातेरातो लोपः स्यात् । जह्यात्, जह्युः ।

१७ । अतः श्यनि । [अतः ६१, श्यनि ७१]

(१) पु+तस् आ आकार स्थाने ईकारः, पुनीतः, पु+ङित् स्यात्
आ आकार स्थाने ईकारः, हा+कटने आकार स्थाने ईकारः हीकार
द्वित्, अभ्यास ऋख ह स्थाने ज जिहीते, हा+यात् जिहीयात् ।

(२) दरिद्रा+तस् आकार स्थाने इकारः दरिद्रितः, दरिद्रा+
यात् आकार स्थाने इकारः दरिद्रियात्, दरिद्रा+अन्ति आकार लोपः
अन्ति स्थाने अत् ।

(३) हौ हि प्रथमे परे हाक इत्यस्य आकारस्य आकारस्य वा
आकारस्य इत्वापवादार्थं विकल्पद्वयेन पदत्रयार्थं च द्वेन जहोहि
श्लोकां वेदेहि, जहिहि विदधि, जहाहि प्रमदावन मिति भट्टिः ।

“ श्यनि परे श्रीदन्तस्योती लोपः स्यात् । सीऽध्वस्यति,
दी-यति ।

१८ । श्मादेर्दीर्घः । [श्मादेः (गम-आदि) ६।, दीर्घः १।]

श्यनि श्माद्यष्टस्य दीर्घः स्यात् । श्मस्यति, श्मु, त्मु, द्मु,
अमु, भ्मु, च्मु, क्रमु, मदी ।

१९ । छिवृक्त्वाचमां शिति ।

[छिवृ क्त्वा—आचमां ६।।।, शिति-७।]

एषां शिति दीर्घः स्यात् । निष्ठीवति, क्लामति, आचामति ।

२० । क्रमः परस्मैपदे । [क्रमः १।, परस्मैपदे ७।]

शिति दीर्घः स्यात् । क्रामति, क्रामन्, नेह क्रमते ।

२१ । स्यादेस्तिष्ठादिः ।

[स्यादेः (स्वा-आदि) ६।, तिष्ठादिः (तिष्ठ-आदि) १।]

शिति स्यादेस्तिष्ठादिरादिश्रुते । तिष्ठति । पात्रोः पिव,
जिघ्रौ । पिवति, जिघ्रति । धोधमः । धमति । शोमनः । आम्-
नति । दानयमोर्यच्छः । यच्छति । दृशेः पश्यः । पश्यति ।
अर्त्तच्छः । अर्त्तच्छति । सत्तेर्धाव वेगे । धावति, अन्यत्र सरति ।
इदमदोः शीयसीदौ । शीयते, सीदति । इषोरिच्छः । इच्छति ।
गमोगच्छ । गच्छति । ज्ञाजनोर्जा । जानाति, जायते, शिती-
त्येव पाति ।

२२ । अदाद्युतो वृद्धिः पिति हलि ।

[अदाद्युतः (अदादि + उत्) ६।, वृद्धिः १।, पिति ७।, हलि ७।]

पिति हलादौ सार्वधातुके अदादेरुदन्तस्य वृद्धिः स्यात् ।
 रीति, रीषि, नीति, कौति, स्तौति हलोति किम् ? रयाणि, ^{आदेः}
 रवीति, स्तवीति ईट् वैदिके ।

२३ । ऊर्णोर्न लङि वाऽन्यस्मिन् ।

[ऊर्णोः इ।, न१०; लङि ७।, वा०१।, अन्यस्मिन् ७।]

ऊर्णोस्तत्र लङि वृद्धिर्नास्ति । प्रीणीत, प्रीणीः ; वाऽन्यस्मिन्
 प्रीणीति, प्रीणीति पितौत्येव प्रीणीतः ।

२४ । अदेस्तृन्चः । [अत्०१।, एत्०१।, तृन्चः इ ।]

पिति हलि वृहः अमोऽदेहवति । वृण्णैडि, अवृण्णैट् ।

२५ । ब्रुव ईट् । [ब्रुवः ५।, ईट्०१।]

पिति हलि ब्रुव ईट् स्यात् । ब्रवीति, ब्रवीतु ; पितौत्येव
 ब्रूयात् ; हलित्येव ब्रवाणि ।

२६ । यङ् लुक् वा । [यङ् लुक् ५।, वा०१।]

पिति हलि यङ्लुगान्तादौट् वाऽस्यात् । गलपीति,
 लालसि ; वोभूवीति, वोभोति ; पितौत्येव व्यतिवोभूते ।

२७ । रुदादेरिभ्यचि ।

[रुदादेः (रुद-आदि) ५।, इट्०१।, अचि (न-य-अच्) ७]

अचि सार्वधातुके रुदादेरिट् स्यात् । रोदिति, रुदितः
 टिटागमः परवृद्धिति न गुणः अच्यतीत्येव रुदात्, रुदन्ति रुदि
 स्वपि, श्वसि, अणि, यचि ।

२८ । ईडोश्भ्यां से ध्वे च ।

[ईडोश्भ्यां (ईड् ईश) ५०, से ०; ध्वे ०; च ०] ।

आभ्यां से ध्वे च परे ईट् स्यात् । ईडिषे, ईशिषे ; ईडिध्वे,
ईशिध्वे । (१)

२९ । सिचोदिस्योरीट् ।

[सिचः ५१, दिस्योः ०१, इट् १११] ।

दिस्योः परतः श्रूयमाणसिच उत्तरे ईट् स्यात् । अवादीत्,
अकार्षीत् । सिचि माङि भियो वा । मा भैषीः, मा भैः । (२)

३० अस्तेर्लङि । [अस्तेः ५१, लङि ०१]

दिस्योरीट् स्यात् । आसीत्, आसीः ।

३१ । रुदादे रञ्च । [रुदादेः ५१, ञत् ०११, च ०११]

रुदादेर्लङि दिस्यो रन् स्यात् । ईट् च इटोऽपवादः (३।१।२०)

(१) अनीशीडः सध्वे इति चन्द्रगोमिना सूत्रयित्वा जनजनने इत्यस्य
अतिजञ्जिष्व, इत्यदाहृतम्, तस्य क्वान्दसत्वादुपेक्षितमाचार्येण ।

(२) श्रूयमाणसिच इति वचनान् सिचो लुकि न भवति, यथा
अवात् । अवादीत् वद+लुङ् दिप् अङ्गमः (१।४।२) सिच्, सिचः
उत्तर ईट्, सिचि परे इट्, इटि लघोरतोक्त्वात् इति (६४।४।३) इङिः
इटः ईटोति सिचोऽपः (१।८।२।३) ईकार दीर्घः अवादीत्, अकार्षीत्
ज्ञ+लुङ् दिप्, अङ्गम सिचि इङिदिति (७४।४।३) इङिः सिच उत्तर
ईट् । मा+भी+लुङ् दिप् माभैषीः, पक्षे माभैः ।

अरोदत्, अरोदीत् ; अरोदः, अरोदीः ; अस्वपत्, अस्वपीत् ;
अस्वपः, अस्वपीः । (१)

३२ । अदः । [अदः ५१]

अदेलीङि दिखोरत् स्यात् । आदत्, आदः । (२)

३३ । दिपि सस्तः सिपि वा ।

[दिपि ७, सः ११, तः ११, सिपि ७, वा ०११]

दिपि सान्तस्य सस्तः स्यात् । अशात्, अचकात् ; अशात्त्वं,
अशास्त्वं वा नास्तेरिङ्गव्यवधानात् आसीः । (३)

३४ । दधो रुः । [दधोः ६११, रुः ११]

लङि सिपि दस्य धस्य च रुः स्याद्वा । अभिनस्त्वं, अभि-
नत्त्वं वा, अरुणस्त्वं, अरुणत्त्वं वा ; नर्देर्यङ् लुकि रलोपदोर्धत्वे
अनानाः, गृधोर्भ्रमन्ताच्चकत्वात् (६२।३।२) गस्य घत्वे कृते धस्य
रत्वे अजघाः । (५)

(१) अदादेरिङि इत्यनेन प्राप्स्य ।

(२) अच चानुक्तं न सर्वं ज्ञेति परिभाषया, अदित्यनुवर्त्तते, न
इट् इति विष्णुमिश्रः ।

(३) स इति सान्तस्य धातोः नास्तेरिति ; टिदागमः परवर्द्धित
न्यायात् इटः प्रत्ययत्वमतिदिश्यते ततश्च प्राप्तौ निषेधः ।

(४) दधोरिति दान्तधान्तयोः ग्रहणं अनाना नर्दे यङ्लुकि नानर्दं
तद् सिप् अङ्गमः दकारस्य रत्वे कृते “लुलोपो ङोरिति (७२।२।१)
इति र लोपः पूर्वदीर्घश्च । अनाना एवं गृध इत्यस्य अजघाः ।
रत्वे च ङकीति अभ्यासान्तरम् (५०।४।३) ।

३५ । शीङः शो सार्वधातुके । X =

[शीङः ६।, शो ०१।, सार्वधातुके ७।]

सार्वधातुकमात्रे शीङः शो स्यात् । शोते, शयाते, शयानः ।

३६ । श्य् यि किङिति । [श्य् ०१।, यि ७।, किङिति ७।]

यादौ किङिति प्रत्यये शीङः शयादिश्यते । श्य्यते, संश्य्य-
मानः, शाश्यते, श्य्या, किङिति किम् ? श्येयम् ।

३७ । प्रादेरूहो ऋस्वः । [प्रादेः ५।, कच् ६।, ऋस्वः १।]

यादौ किङिति प्रादेरूहो ऋस्वः स्यात् । समुह्यते, समुह्य-
मानः, अत्युह्य गतः । किङितोत्येव अत्युह्योऽयमर्थः ।

३८ । ऋस्वस्य दीर्घोऽकृतसार्वधातुके ।

[ऋस्वस्य ६।, दीर्घः १।, च(न) क्तसार्वधातुके ७।]

अकृतसार्वधातुके किङिति यकारे च परे ऋस्वान्तस्य
दीर्घः स्यात् । भूषायते, चीयते, वल्गायति, तोस्तूयते, स्तयते ;
अकृत सार्वधातुक इति किम् ? प्रकृत्ये, सुयात्, चिनुयात् ।
अतो दीर्घो न यकि । सुख-सुखेयुः ; चिकीयते ; अतः (९३।
३३) इत्यतोलक ।

३९ । इणो न लोडि प्रादेः ।

[इणः ६।, न ०१।, लोडि ७।, प्रादेः ५।]

प्रादेरुत्तरस्य इणिलोडि दीर्घो न स्यात् । उदियात्, अन्वि-
यात्, प्रादेरिति किम् ? ईयात् । (९)

(१) प्रादिविशतिरपसर्गाः ।

४० । चतुरी । [कृतः ६।, री ०१।]

अङ्गत्सार्वधातुके किङ्किति यकारे चतुरी स्यात् । माद्वी-
यते, चेक्रीयते, त-परः किम् ? निजेगिष्यते, चेकीर्यते ।

४१ । रि लोङ् यकोः शेरियः ।

[रि ०२।, लोङ् यकोः ०।।, शेरि यः १।]

लोङि, यकि च चतुरी रिः स्यात्, शेरियश्च । ङ्खविधा-
नात्त दोर्घः । क्रियते, क्रियात्, यीत्येव कषीष्ट ; शेरियः—
म्वियते, आद्रियते ; किङ्कियेव—हरति । (१)

४२ । शासः शिषड् हनोरनाडः । ×

[शासः ६।, शिष् ०१।, ङङ् हलोः ०।।, ष (न) षाङः ५।]

अङि हलादौ किङ्किति च शासः शिषादिश्यते । अशि-
षत्, शिष्टः, क्यप् शिष्यः, शिष्यते, शादेशसामर्थ्यान्नेह शाधि-
अनाड् इति किम् ? आशासः, आशास्यते, आशीः, आङः किपि
निपात्यते ।

४३ । अमः सृजदृशाः भन्त्यकिन्ति ।

[अमः १।, सृजदृशाः ६।।, भन्ति ०।, यकिन्ति ०।]

अनयोर्भलादावकित्यमागमः स्यात् । सृष्टा, अस्त्राचीत्,
दृष्टा, अद्राचीत् ; कितोतिक्रिम् ? सृष्टः, सिष्ट्यति । (२)

(१) यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः सविधिर्वाध्यते । यस्य तु
विधेर्निमित्तत्वमस्ति नाऽसौ वाध्यते इत्यभिप्रेत्य, ह ङ्खविधानसामर्थ्यादिति ।

(२) अम इत्यस्य मित्त्वं सिद्धोऽन्यात्पर इत्यर्थः । सिष्ट्यति इत्यत्र इत्

४४ । ह्य-ट्य ह्य-स्यृश-मृश-कृषां वा ।

[ह्य-कृषां ६।।, वा०१।]

एषां भ्रत्यकिति प्रमागमः स्याद्वा । ^{स्यृश-मृश} सप्तः सर्ता, स्यृष्टा ^{स्यृश-मृश} स्यृष्टी ; अकितीत्येव—अस्यृक्षत् । (१)

४५ । इदितो नुमधातोः ।

[इदितः (इत् इत्) ५।, नुम् ०१।, धातोः ५।]

इदितोर्धातोर्नुमागमः स्यात् । वन्दते, कम्पते, अभि- ^{वत् इत्} नन्दते । (२)

४६ । शे मुचादः । [शं ७।, मुचादः ६।]

इगपान्ताच्चिति (१।२।३) कित्त्वं, एवं दिदृक्षतीति विष्णुमिश्रः । दृक्षीष्टे इत्यत्र उरिगुसुपधाच्च षोड्सिचौ तडोति (७।२।३) कित्त्वमिति पद्म-नाभपञ्जिका ।

(१) ह्यसृगतौ, ह्यप्रोक्षने, ह्यहर्षणमोचनयोः स्यृशसंस्पृशे, मृषु भङ्गने, मृषतितिक्षयां उभयोरैव तथा कृष कर्षणे, कृष विलेखने इत्यु-भयोरिति पद्मनाभपञ्जिका । अखाप्तोत्, असःप्तोत् इति पदद्वयं बङ्गषु पुस्तकेषु दृश्यते तदतीव मन्दं, कापि व्याकरणे ह्यपेः सिजविहितत्वात् केवर्षं नृदनुबन्धादङ्गेव । तथाच गिरिमन्वह्यपद्रामोल्पसुर्जनकसम्भवा-मिति भट्टिः । एवं चप्ता, तप्ता, दप्ता दप्ता, मृषकृषोर्बदाहरणं मृग्य-मिति विष्णुमिश्रः ।

(२) इत् (इकारः) इद् यस्य स इदित् केवलेदनुबन्धस्य धातोर्नुम्, न विशिष्टानुबन्धस्य तेन भिदिर इत्यादीनां न स्यात् । टुनदिसम्भवा-वित्वाद्दौ तु टुकारस्य पृथक् कारणात् न विशिष्टानुबन्धः ।

एषां शुं नुम् स्यात् । मुञ्चति, लिङ्गति ; मुच, लुप, विदि,
लिप, सिच, कृति, खिद, पिशः । (१)

४७ । मसृजिनशीर्भलि ।

[मसृजिनशीः ६॥, भलि ०]

अनयोर्भलि नुम् स्यात् । मसृजेरन्यात् पूर्व्वं नुममिच्छन्ति,
मडत्ता, मड् द्यति, नष्टा, नञ्द्यति भलीतिकम् ? नशिता
रधादि । (२)

४८ । रधिजभोरचि । [रधिजभोः ६॥, चचि ०]

अनयोरचि नुम् स्यात् । रन्धयति, रन्धकः, जन्धयति,
जन्धकः । अचोति किम् ? रन्धा, जन्धः । (३)

४९ । रधेरिति लिव्येव ।

[रधेः ६॥, इति ०, लिटि ०, एव ०१]

(१) मुञ्चन्मोचने, लुप्लुक्केदने, विद्लुक्ताभे, लिप उपलक्षे, सिच
एते उभयपदिनः । कृतीच्छेदने, खिदपरिधाने, पिश अवयवे एते पर-
स्त्रीपदिनः इति पद्मनाभपञ्जिका ।

(२) टुमसृज शुद्धे तुदादिः, नश अदर्शने दिवादिः । ननु मसृजेर्नुमि
कृते सकारस्यादित्वाभावात् कथं स्कोनिर्जाद्योरित्यादिना (१०६।३।२)
मकारलोपः स्यात्, न च प्रागेव सलोपः प्राप्नोति इति, निबन्धादन्तर-
ङ्गत्वाच्च नमेव स्यात् इत्यत आह मसृजेरन्यात् पूर्व्वमिति विष्णुमित्रः ।
अन्यात् पूर्व्वमिति जकारात् पूर्व्वमित्यर्थः सकारात् पूर्व्वं नुमि कृते
सलोपस्य स्थानिवत्त्वादनुस्वारस्य परसवर्णत्वं न स्यादिति पद्मनाभपञ्जिका ।

(३) रधिसंसायां, जभगात्रविनामे, जभमैद्युने इत्यभयोरिव ।

इटि रधिर्लिञ्चिव नुम् स्यात् । नान्यत्र रङ्गिभिव, न क्वसौ
रेधिवान्, नियमः किम् ? रधिता, रधितुम् । (१)

५० । रभलभोरशब्लिटोः ।

[रभलभोः इ॥, शब्लिटोः (न-शप्-लिट)]

अनयोराच्च नुम् स्यात् । आरम्भयति, आरम्भौ, लम्भयति,
लम्भकः । अशब्लिटोरिति किम् ? आरभते, आरभे

५१ । लभेराडो यति । [लभेः इ॥, आः उ॥, यति ०॥]

आडोलभेर्यति नुम् स्यात् । आलभ्यं ।

५२ । उपात् स्तौ । [उपात् ५॥, स्तौ ०॥]

नुम् स्यात् । उपलम्भा विद्या, स्तुताविति किम् ? उपलभ्यं
किञ्चित् ।

५३ । प्रादेः खनघनोः न केवलसुदुर्भ्याम् ।

[प्रादेः ५॥, खलघनोः ०॥, न केवलसुदुर्भ्याम् ५॥]

अनयोः प्रादेर्लभेनुम् स्यात् । सुप्रलभः प्रादेरिति किम् ?
इषलभः, लाभः, लभेर्घणिकेवलाच्च दृश्यते कात्यायनीं तुष्टुवरिष्ट-
लभात्, राष्ट्रलभः । न केवलसुदुर्भ्याम् सुलभः, दुर्लभः,
सुलाभो दुर्लभः, केवलेति किम् ? अतिसुलभः, कथमति
सुलभः सुलभसिद्धौ पश्चात् प्रादिसमासेन ।

५४ । णमिणोः प्रादेर्वा ।

[णमिणोः ०॥, अप्रादेः ५॥, वा०१॥]

(१) पूर्वेषु प्राप्तिं नियम्यते, इटि नुम् चेत् लिञ्चि वेति ।

अनयोर्लभेर्नुम् स्यात् । लभं लभं, लाभं लाभं ; अप्रादेरिति किम् ? नित्यं प्रलभं, प्रालभि ।

पू५ । वनतिनाद्यानिटामनुनासिकलोपो भ्रूलि किङ्किति ।

[वनति-तनादि-ष्मिटात् ६॥, अनुनासिकलोपः १।, भ्रूलि ७।, किङ्किति ७।]

एषां भ्रूलादौ किङ्कित्यनुनासिकलोपः स्यात् । वतिः, ततं, सन्ततिः, क्षतु—क्षतिः, क्षत्वा ; ङिति—अतत, अतथाः ; अनिटां यमि, रमि, णमि, गमि, हनि, मन्थतौनां—यत्वा, यतिः, ङिति हतः भ्रूलौतिकिम् ? वनितं, गम्यते ।

पू६ । न क्तिचि दौर्घषः ।

[न०२। क्तिचि ७।, दौर्घः १।, य०२।]

वनत्यादेः क्तिचि न लोपो नास्ति । डमः क्तिब्भ्रूलोः किङ्कितौति (८८।३।२) दौर्घष न भवति । यन्तिः, तन्तिः ।

पू७ । क्विपोर्वङ्गलम् । [क्विपोः ७।, वङ्गलम् ०२।]

तेषामनुनासिकः कौ र्थाप च बहुर्धं लुप्यते । अदात्, संयत्, आनत्, परीतत्, वाहुल्यान्ने ह ब्रह्महनी ; यपि—संयत्य, अनु-मत्य, आहत्य, वाहुल्यादवमन्य मानिनोमानम् । वा गभादेः आगत्य, आगम्य, विरत्य, विरम्य, उक्कत्य, उक्कन्य वाहुल्यादत् उच्च अयेगूः ।

पू८ । हनस्तङ्गि सिचि । [हनः ६।, हङ्गि ७।, सिचि ७।]

तङ्गि सिचि हन्तेर्न-लोपः स्यात् । आहत, आहसाताम् ।

५६ । यमोगन्धने । [२ मः ६।, गन्धने ७।]

हिंसार्थसूचने यमस्तङ्घि सिचि म-लोपः स्यात् । उदायत गन्धन इति किम् ? आर्यस्त पादम् । (१)

६० । वोपयमने । [वा०२।, उपयमने ७।]

स्वीकारे तङ्घि सिचि यमो म-लोपः स्यात् । उपाद्यत कन्यां, पत्ने उपायस्त ।

६१ । गमेलोङ्घि च । [गमैः ६।, लोङ्घि ७। च०१।]

गमेल्लङ्घि सिचि लोङ्घि च मलोपः स्याद्वा । सङ्गसीष्ट, सङ्गंसीष्ट ; समगत, समगंस्त भ्रमरः सरीरुहेण । (२)

६२ । जनसनखनामाज्भलि किङ्त्सनि ।

[जन-सम-खनाम् ६॥, ज्ञात०१।, भलि ७।, किङ्त्सनि ७।]

एषां भलादीं किङ्ति संनि च नकारस्याङ्गवति । जातं, जंजातं, (३) सातं, सातिः, सिज्जुकि (११५।२।३) अस्रात,

(१) उदायत उत्+च्वा+यम+लुङ् त, सिचि, अनेन सूत्रेण मलोपः ततो ऋखभल इति (११७।२।३) सिचो लोपः । आर्यस्त=च्वा+यम+ लुङ् त अत्र गन्धनार्थाभावात् मलोपाभावे न सिचो लोपः, न स्थाने अनुस्वारः ।

(२) सम्+गम+लोङ्घीष्ट=सङ्गसीष्ट : सम्+गम+लुङ्-त=समगत ।

(३) जन+यङ् लुक् ऋ । जातं जातः, सातं सात इति कश्चित् पाठः ।

असायङ् ; सिषासन्ति ; खातं, खातिः, भ्रूलौति किम् ? जिज-
निषति, चिखनिषति । (१)

६३ । ये वा । [ये ७, वा०१ ।]

जनादेर्यादौ किङ्ति आद् वा स्यात् । जायते, जन्यते ;
खायते, खन्यते ; चाखायते, चंखन्यते ।

६४ । तनेर्यकि । [तनेः ६१, यकि ७ ।]

आद्वा स्यात् । तायते, तन्यते ।

६५ । सनः क्तिचि लुक् च वा ।

[सनः ६१, क्तिचि ७, लुक्०११, च०११, वा०११ ।]

सनोतेः क्तिचि आद्वा स्यात् । लुक् च वा । सातिः, सतिः,
सन्तिः ।

६६ । आन्न लुक् । [आत् ५०, न०६१, लुक्०११ ।]

अमः परस्य नो लुक् स्यात् । भुनक्ति, हिनस्ति ।

६७ । अपि दंशरञ्जसञ्जस्वञ्जाम् ।

[अपि ७, दंश, रञ्ज, सञ्ज, स्वञ्जो ६११ ।]

एषां अपि नो लुक् स्यात् । दशति, रजति, प्रसजति,
परिष्वजते ।

६८ । रञ्जेर्घणि भावकरणयोः ।

[रञ्जेः ६१, घणि ७, भावकरणयोः ७१ ।]

(१) अत्र सन्ति इडागमे भक्तपरत्वाभावान्नास्त्वम् ।

षणि रञ्जे नी लुक् स्यात् । भावे रागोवर्त्तते, करुणे रागं
कुङ्कुमं ; रजनाद्या औषादिकाः ।

६६ । णो मृगरमणे । [णी ७, मृगरमणे ७]

णौ रञ्जेरच नोलुक् स्यात् । रजिता मृगाः, रजयति मृगं ।

७० । खञ्जेर्लिटि वा । [खञ्जेः ६, लिटि ७, वा० ११]

अस्य नो लुक् स्यात् वा । सखजे, सखञ्जे वा ।

७१ । अनिदितामनुषङ्गस्य किङ्ति ।

[अनिदितां ६॥, अनुषङ्गस्य ६, किङ्ति ७] (१)

किङ्त्विषामनुषङ्गस्य नो लुक् स्यात् । सक्तं, सनीषस्यते,
दनीष्वस्यते, अनिदितामिति किम् ? कम्पयते ।

७२ । लङ्गिकम्योरुपतापाङ्गविकारयोः ।

[लङ्गिकम्योः ६॥, उपताप. अङ्गविकारयोः ७]

(१) न इदित्, अनिदित्, इदनुबन्धभिन्नानामित्यर्थः । धातूनां अनु-
षङ्गस्य नकारस्य लोपः । इति सूत्रार्थः सङ्गमनुगत इति प्रादिसमासः
तस्य संयोगादिभूतनकारस्येति पद्मनाभपञ्चिका । उभयोर्विभाषयोर्मध्ये
यो विधिः स नित्य इति न्यायात् । खञ्जेर्लिटि वा, क्तजान्तनशांवेति
विभाषयोर्मध्यस्था विधयो नित्याः अतोऽत्र न—लुक्कार्यस्य नित्यत्वं ।
इति विष्णु मिश्रः । सन्ज+क्त सक्तं, खन्सु+यङ् सनीषस्यते, ध्वन्सु
+यङ् दनीष्वस्यते उभयत्र नीरन्ते इति ह्रस्वञ्च (४५।७।४) अन्वयासान्ते
नो आगमः ।

अनयोरत्रार्थे नो लुक् स्यात् । विलगितः, विकपितः । (१)

७३ । दंशेर्यङ्लुकि पिति च ।

[दंशेः दा. यङ् लुकि ङा, पिति ङा, च०१ ।]

अत्र दंशेर्नोलुक् स्यात् । दंशतीति, दंशष्टः ।

× ७४ । क्ति जान्तनशां वा । [क्ति ङा. जान्तनशां इशा. वा०१]

जान्तानां नशेय क्ति नो लुक् ता स्यात् । रक्ता, रंक्ता वा ; अक्ता, अंक्ता वा, नष्टा, नंष्टा वा ; किङ्तीत्येव अञ्जित्वा ।

७५ । भञ्जेरिणि च । [भञ्जेः दा. रिणि ङा. च०१ ।]

भञ्जेरिणि क्ति च नो लुक् स्याद्वा । अभाजि, अभाञ्जि वा ; भक्ता, भंक्ता वा ।

७६ । नाञ्चेः पूजायाम् । [नाञ्चेः दा. पूजायाम् ङा]

अनाञ्चेर्नोलुक् नास्ति । अञ्जिता गुरवः, अञ्जाते, समक्ती ऽन्यत्र । (२)

(१) लुगि गत्यर्थे, कपि चलने, इदित्वादप्राप्ते विधिरयं इति पद्यनाभ पञ्जिका । अनयोरूपतायाङ्गविकारयोर्नकारो लुप्यते विगलितो रोग इत्यर्थः, विकपितो देहोविकारो रोगितर इति विष्णुमिश्रः ।

(२) पूज्ये साधुसम्भाषणं । तथा च उदञ्जिताक्षोञ्जितदक्षिणीरु इति भट्टिः । समक्क इति तु अक्षु अनुपादाने इत्यस्यान् त्तः, मिश्र नकारस्य नकारश्च ।

७७ । क्ति स्कन्दस्यन्दीः । [क्ति ७१, स्कन्दस्यन्दीः ६॥]

अनयोः क्ति नो लुक् नास्ति । स्कन्दा, स्यन्दा, प्रस्कन्द्य ।

७८ । श्रे ढन्फादेः । [श्रे ७१, ढन्फादेः ६॥]

एषां श्रे नोलुक् नास्ति । ढम्फति, तुम्फतु ; ढन्फ, तुन्फ, द्रुन्फ, टन्फ, च्छन्फ, शुन्भ, (शुन्फ), उन्भ, (उन्फ) गुन्भ (गुन्फ) ।

७९ । स्यदो जवे । [स्यदः ६१, जवे ७१]

स्यात् । स्यन्दीऽन्यत्र ।

८० । एधौद्वावोदप्रअथहिमअथाः ।

[एध षोडश अवीद प्रअथ हिमअथाः १॥]

अमी निपात्यन्ते । इन्सो+घण=एधः, उन्दी+मन्=अः, ओद्गोक्त्स्वन् कुचतटभुवं, अच्—अवीदः, ईषदाङ्ः, प्रअथः, हिमं अथ्नाति मुञ्चति कर्मणोऽण हिमअथयन्द्रमाः ।

८१ । कसस्यातो ऽचि । [कसस्य ६१, अतः ६१, अचि ७१]

निपातप्रसङ्गाद्गुणित्येव । अचि कसस्यातो लुक् स्यात् । अघुचि, अघुचि ।

८२ । गम हन जन खन घसां किङ्त्वनडि ।

[गम हन जन खन घसां ६१, किङ्त्वि ७१, वनडि (न चङ्) ७१]

अजादो किङ्त्वि गमादेरतो लुक् स्यात् । जग्मुः, संजग्मिरे, जग्नुः, जग्न्, जग्न्ति, जग्ने, निचक्ष्नुः, जज्ञः, अनिदिता-मिति किम् ? अगमत्, अघसत् ।

८३ । धि सोलोपः । [धि ७, सः ६१, लोपः ११]

धि सकारस्य लोपः स्यात् । चकाधि, आध्वं, वस—निवध्वं
वस्त्रं, ऐच्छिध्वं, अलविद्धं ; लोपेऽपि सिचोत् ।

८४ । जोजि यणच्परे । [जः ११, जि ७, यणच् परे ७]

यणच्परे जकारे परतः सो जो भवति । मृज्ज्यते, वभ्रज्ज्य,
वमृज्जाते मज्जति, मज्जन् ।

८५ । भ्रषस्तयोर्धोऽधः ।

[भ्रषः ५१, तयोः ६७, सः ११, अधः ६]

अधाजो भ्रषन्तान्तयोर्धः स्यात् । दोग्धि, अघुहाः, लब्धम् ।
अध इति किम् धत्तः ।

८६ । सस्तः सि लुप्ते चार्द्धधातुके । ✕

[सः ६१, तः ११, सि ७, लुप्ते ७, च०११, चार्द्धधातुके ७]

आर्द्धधातुके सकारे परतः सस्तो भवति । जिघत्सति,
वत्स्यति, अवात्सीत्, लुप्ते च अवात्सां प्रत्ययलोपलक्षणैव
सिद्धे लुप्तयङ्गमुद्धृतं खलु प्रापयति षट्ठीः कः सेऽसुपौत्यत्र
(११३।३।२) सिचो लोपे कत्वं मा भूत् तेन अट्टष्ठाः अट्टुमिति
आर्द्धधातुक इति किम् ? वस्से आर्द्धधातुके विधिरास्यमिध्वीः ।

८७ । आतोलुगिट्किङ्दचोः ।

[आतः ६१, लुक्०११, इट्किङ्दचोः ७]

इटि किङ्दचि परे आतोलुक् स्यात् । पपिथ, पपिव,
पपथुः, पपुः आर्द्धधातुक इत्येव—यान्ति ।

८८ । दरिद्रो वज्जलं । [दरिद्रः ६।, वज्जलं ०१।]

आर्द्धधातुके बहुलं दरिद्रातेरातो लुक् स्यात् । दरिद्रात् दरिद्रयति, अचि—दरिद्रः । लुङ्-सनोरिति इणि वा । अदरि-
द्रीत्, स्वागमे, अदरिद्रासीत्, अदरिद्रि, अदरिद्रायि-वा, दिद-
रिद्रिषति, दिदरिद्रासति ; कसौ न लिङ्गम् ददरिद्रान्
ददरिद्रावानित्येके, वाहुल्यान्नेह—दरिद्रायकः, दरिद्राणं ।

८९ । अतः । [अतः ६।]

आर्द्धधातुके ऽतो लुक् स्यात् । अतः—यायावरः, चिकीर्षिता,
चिकीर्ष्यते ।

९० । यस्य हलोऽनौर्ध्यादेः ।

[यस्य ६।, हलः ५।, अनौर्ध्यादेः (न-र्ध्यादि) ५।]

आर्द्धधातुके हलः परस्य यस्य लुक् स्यात् । वेभिदिता
सुखितुं ; वेभिदितुम् नेह ईर्ध्याता, हल इति किम् ? लोलूयिता
लोलूया कथं पुत्रकाम्या बहुलानुवृत्तेः ।

९१ । क्यस्य वै । [क्यस्य ६।, वा० १।]

हलः परस्य क्यस्य लुक् स्यात् । समिधिता समिधिता,
नमसितुं, नमस्यितुं व्यवस्थितविभाषया नेह—नमस्या,
तपस्या, वरिवस्या ।

९२ । ऐलीपोऽनिङास्वाय्यामन्तेषु । X

[योः ६।, लोपः १।, अनिङा—तुषु [न इट् आसु, आय्य, आस, आनटः इव,
०॥]]

इडादिवर्जिते आर्द्धधातुके णिङ् णिचो णेर्लोपः स्यात् ।
 कामनः, याष्टिः, पाक्ति, पाचनं, अचीकरत्, कारकः, कार्यते,
 क्तिप् घटकाः ; कसु चकारान् अनिडादिष्विति किं ? कारयिता,
 इट्—साहचर्यादिणिच घटयिष्यते, स्पृहयालुः, स्पृहयाथः,
 आम्, कारयामास ; अन्तट् मण्डयन्तः, औणादिकः इत् हर्ष-
 यिन्नु, णेरिणु ष्छन्दसोति-नोच्यते कारयिष्णुरिति बहुलानुवृत्ता
 यति गण्यं, डापि चिन्तियेति च ।

६३ । इटि निष्ठायाम् । इटि ७ । निष्ठायाम् ७ ।

णेर्लोपः स्यात् । कारित, गणितः ।

६४ । यप्यय् लघुपूर्व्यात् ।

[यापि ७ । यप्यय् लघुपूर्व्यात् ५ ।]

लघुपूर्व्यात् वर्णात् यपि णे रय् स्यात् । प्रवेभिदय्य, प्रणमय्य ;
 लघुपूर्व्यादिति किम् ? प्रयोध्य. प्रपाच्य ।

६५ । वाप्नोतेः । [वा० २ । वाप्नोतेः ६ ।]

आप्नोतेर्यपि णेरय् वा स्यात् । प्रापय्य, प्राप्य ।

६६ । अस्तिब्रुवोर्भूवचौ ।

[अस्ति ब्रुवोः (अस्ति, ब्रू) ६॥, भूवचौ (भू, चव) ६॥]

आर्द्धधातुकेऽस्तेर्भूवोवचः स्यात् । भविता, भविष्यति,
 भूत ; वक्ता, उवाच, नास्तेरनुप्रयोगस्य ईहामास ।

९७ । भस्जो भर्ज् वाऽनृतः । *

[भस्जः ६।, भर्ज् ०१।, वा०१।, अनृतः (न-नृत) ६।]

आर्षधातुके ऋषिषयादन्यत्र भस्जो भर्ज् वा स्यात् । भ्रष्टा, भर्षा ; वभ्रूज, वभर्ज् ; अनृत इति किं भृष्टं ।

९८ । अदो जग्धः कित्ति यपि ।

[अदः ६।, जग्धः १।, कित्ति (कित्, ति) ७।, यपि ७।]

कित्तकारे यपि चादो जग्धः स्यात् । जग्धः ; जग्धा, प्रजग्धा, कित्तिति किम् ? अत्ता बहुलानुवृत्त्या अत्र ।

९९। लुङ् सनपि घसलृघण्यनुपसर्गे लिटि वा ।

[लुङ् सनपि (लुङ्, सन्, अप्) ७।, घसलृ०१।, घणि ७।, अनुपसर्गे (न उप-सर्ग) ७।, लिटि ७।, वा०१।] *

लुङादिष्वदो घसलृः स्यात् । लृदित्वाद्ङ, अघसत्, अघासि जिघत्सति ; अप्-प्रघसः, निघसः, घण-घासः, नोपसर्गे, न्यादः लिटि वा जघास, जघतुः ; आद, आदतुः ।

१०० । वेञ्जो वैयिश्च किति वो वा ।

[वेञ्जः ६।, वैयिः १।, यः १।, च०१।, किति ७।, वः १।, वा०१।]

वेञ्जो लिटि वैयि वा स्यात् । उवाय, किति—यश्च वकारो वा जयतुः, जवतुः, पक्षे ववौ ववतुः ।

* कश्चित् तु सूत्रमिदं लुङ् सनपि घसलृः । अखानुपसर्गे । लिटि वा । इत्थेवं त्रिधा विभक्तम् ।

१०१ । च्चनोवधो लोङ्यनिधि ।

[च्चनः ६१, वधः ११, लोङि ०१, च्चनिधि (न इत् ०१)]

लोङि हस्तेर्वधः स्यात् । वध्यात्, वध्यास्तां, वधिषीष्ट ; अनिषीति किम् ? च्चानिषीष्ट ।

१०२ । लुङि च तङि वा ।

[लुङि, ०१, च०११, तङि ०१, वा०११]

लुङि हस्तेर्वधः स्यात् । अवधीत् । तङि वा—आवधिष्ट
आहत्, अवधि, अघानि । स्यति च । वध्यः, घात्य । न जन-
वर्धति (६२।४।३) वृद्धिनिषेधः ।

१०३ । इणिकोर्गा लुङि ।

[इणिकोः ६१, गा०११, लुङि ०१]

लुङ्यनवीर्गा स्यात् । अगात्, अध्वागात् । अगायि यामः,
अध्वायि पाठः ।

१०४ । णिसनीर्गमिरवोधने ।

[णि, सनीः ६१, गमिः ११, च (न) वीधने ०१]

षी सनि च इणिकोर्गमिः स्यात् । गमयति यामं, जिगमि-
षति, अधिजिगमिषति, अवोधन इति किम् ? चात्मानं (१)
प्रत्याययति, अथाययति, प्रतीषिषति, इकः अधीषिषति । (२)

(१) अर्थात् प्रत्याययतीति अचित् पाठः ।

(२) अजादेः सनः सकारस्य द्वित्वम् ।

१०५ । इङ् सनि । [रङ् ६१, सनि ७]

सनि इङो गमिः स्यात् । आस्रमधिजिगांसते ।

१०६ । गाङ्लिटि । [गाङ् ०११, लिटि ७]

लिटि इङो गाङ् स्यात् । अधिजगे (१) ।

१०७ । णौ संञ्जङोर्वा । [णौ ७१, सन्, चङोः ७३, वा ०११]

णौ परतः सन् चङ् विषये इङो गाङ् वा स्यात् । आस्र-
मधिजिगापयिषति, शिष्यं अध्यापिपयिषति, (२) चङ्—
अध्यजिषत्, अध्यापिषत् । (३)

१०८ । लुङ्लङोर्गीः । [लुङ्, लङोः ६३, गीः ११]

अनघीरिङोर्गीः स्यात् । अथगीष्ट, अथ्यैष्ट, लृङि—अध्यगी-
षत्, अथ्यैषत् ।

१०९ । चक्षिङ् ख्याञ् । [चक्षिङ् ६१, ख्याञ् ०११]

आर्षधातुके चक्षिङ् ख्याञ् स्यात् ।

व्याख्याता, व्याख्यास्यति, व्याख्यास्यते, जित्वाद्भयपदी ;
कर्मणि—व्याख्यायते, वाङ्मनानुवृत्त्या नेह वर्जने संचक्ष्वा
दुर्जनाः वर्जनीया इत्यर्थः ; सर्वधातुभ्योऽसिः—वृणाचष्टे
वृचक्षा राक्षसः, टमः विचक्षणः ।

(१) उकारः परमसिद्धः ।

(२) अधीयानं प्रयोगनिवृत्तिः ।

(३) अधीयानं प्रदीरत् ।

११० । वा लिटि । [वा०११, लिटि ०१]

लिटि चक्षिडः स्याड वा स्यात् । आचस्थी, आचस्थे
आचचक्षे वा ।

१११ । अजेवीरक्यघणसु । *

[अजे: ६।, वी: १।, अक्यघणसु (न क्य, घण, अप्.) ०॥]

* अजेवी: स्यात् । प्रवायकः, प्रवयनीयं, वीत्वा, वीतः ;
अक्यादिव्यति किम् ? समव्या, समाजः, अप्—समजः ।

११२ । टनाकिडलोर्वा ।

[टनाऽकिडलो: (टन, अकित् हल्) ०॥, वा०११]

टनेऽकिडलि चाजेर्वीर्वा स्यात् । प्रवयणं, प्राजनं, प्रवेथति
प्राजिथति, प्रवेता, प्राजिता ।

११३ । प्यायः पीर्लिङ् यङोः ।

[प्यायः ६।, पी: १।, लिट्, यङो: ०॥]

लिटि यङि च प्यायः पीः स्यात् । आपिष्ये, आपेपीयते ।

११४ । अप्रादेर्निष्ठायामाडस्वन्धूसोः ।

[अप्रादे: ६।, निष्ठायां ०१, आडः ५।, तु०११, अन्ध, उधसो: ०॥]

अप्रादेर्निष्ठायाम् प्यायः पीः स्यात् । पीनोवाडुः, पीनवान्,
अप्रादेरिति किम् ? प्रप्यामः आडस्वन्धूसोः आपीनोऽन्धुः
आपीनमुधः । अन्धूसोरिति किं प्राप्यामं स्वन्धकण्ठांसं ।

११५ । चायः कौर्यङि । [चायः [६], कीः ११, यङि ७]

यङि चायतेः कोः स्यात् । चकोयते ।

११६ । हनोन्नोहिसायां ।

[हनः ६१, न्नोः ११, हिंसाय ७]

यङि हन्तेर्घ्नोः स्यात् । जेन्नोयते ; हिंसायामिति किम् ?
जंघन्यते ।

११७ । आदीर्घ्राध्नोः । [आत्, ५१, ईः ११, घ्रा, ध्नोः ६७]

यङि घ्रा, ध्नोरात् ईः स्यात् । जेघ्नोयते, देघ्नोयते ।

११८ । घुमा स्या गा पिव साहाकोऽकि यपि किङ्-
ङलि ।

[घुमास्याभापिवसाहाक (घु-मा, स्या, गा (जै), पिव (पा), सा (सो), हाक्)
६१, अकियपि (अ-कि, यप्) ७, किङ्-त्, हलि ७]

हलादी किङ्त्वेष्णुमादीर्भवति । द्रोयते, धीयते, देधीयते ;
घेष्ट्—धीतं, धीतवान्, मीयते, स्त्रीयते, तेष्टीयते, मै—गीयते,
गोतं, पै—पीयते, पेपीयते, पीतः ; सोः—सीयते, व्यवसेष्टीयते ;
हाकः—हीयते, हीनः, पिव-सा-हाक इति किम् ? पातेः-
पायतेः—पातः ; ओहाङ्—उहायते, हानः ; अकियपोत्कि
किम् ? क्तिप्-संख्याः यपि-प्रदाय । तेनोद्गीय खलेनेत्यपि
वाङ्मुखात् आपीयेति च योरुपाने ।

११९ । लोङेत् । [लोङि ७, एत् ११]

लोडि तेषामादेत् स्यात् । देयात्, घेयात्, प्रमेयात्, स्वेयात्, गेयात्, पेयात्, अभ्यवसेयात्, हेयात् । किङ्तीत्वेव (१) दासीष्ट ।

१२० । स्थोऽन्यस्य संयोगादेर्वा ।

[स्तः ५१, अन्यस्य ६१, संयोगादेः (संयोग-आदि) ६१, वा०११]

लोडि तिष्ठतेरेन्यस्य संयोगादेर्धातोरेत एदा स्यात् । ध्येयं, ध्यायात् ; स्वेयात्, स्वायात् ।

१२१ । दोस्यतिमास्थामित्तिकिति वा च प्राङ्घोः ।

[दोस्यतिमास्थां (दो, सो, मा, स्था) ६॥, इत् ०११, ति ७, किति ७, वा०११, च०११, प्राङ्घोः (प्रा, ङा,) ६॥]

तादौ किति एषामादित् स्यात् । दित्तिः, निर्दित्तिः, दितं, अवदितवान् ; सितिः, सितं ; मितं, मित्वा ; स्थितिः । प्राङ्घोर्वा निश्चितं, निश्चातं, छितं, छातं । नित्यं संश्रितव्रत इति । (२)

१२२ । दोदद्घोः । [दः ६१, इत् ०११, घोः ६१]

तादौ किति दोदत् स्यात् । दत्त्वा, दत्तं, दत्तवान् । घोरिति किम् ? अवदातं, द्यतेरित्त्वं उक्तं ।



(१) मासीष्ट इति क्वचित् पाठः ।

(२) क्वचित् दित्त्वा, निर्दितं, अवदितवान्, इत्तितान्युदाहरणानि दृष्टानि ।

१२३ । मरुत् प्राद्यचस्तो वा दीर्घश्चेष्टोऽनारम्भे ।

[मरुत्प्राद्यचः (मरुत् प्र-आदि-चच्) ५, ० तः १, वा० १, दीर्घः १ च० १, दृक्ः ६, अनारम्भे (न-आरम्भ) ७ ।]

मरुत्प्रश्नादजन्तात् प्रादेश (१) तादौ किति दस्तौ वा स्यात् । इयन्तस्य दीर्घश्च । मरुहत्तो, मरुत्तो वा ; प्रदत्तं, प्रत्तं ; विदत्तं, वीत्तं वा ; सुदत्तं, सूत्तं ; व्यतेरपि—अवत्तोमारः, अच इति किम् ? निर्दितं, अनारम्भ इति किम् ? आदि कर्मणि न भवति—प्रदत्तं ।

१२४ । धाञो हिः, क्ति चाकश्च ।

[धाञः ६, हिः १, क्ति ७, चाकः ६, च० १ ।]

तादौ किति धाञो हिः स्यात् । हित्वा, विहितं ; क्ति-चाकश्च । हित्वा राज्यं वनं गतः, तीत्येव—विहाय ।

१२५ । स्फायः स्फौर्निष्ठायां ।

[स्फायः ६, स्फोः १, निष्ठायां ७ ।]

निष्ठायामस्य स्फोः स्यात् । स्फोतं, स्फोतवान् ।

१२६ । स्यः स्तौः प्रात् । [स्यः ६, स्तौः १, प्रात् ५ ।]

प्रस्त्यायतेर्निष्ठायां स्तौः स्यात् । प्रस्तौतः प्रस्तौमः प्रस्तौम-वान् प्रस्तौतवान् । (२) प्रादिति किम् ? संस्थानः ।

(१) अजन्त प्रादेशेति क्वचित् पाठः ।

(२) प्रस्त्योवेति निष्ठा तकारस्य मकारः

१२७। श्यः शीः स्यर्शद्रवमूर्त्तयोः ।

[श्यः ६।, शीः १।, स्यर्श, द्रवमूर्त्तयोः ७॥]

अत्रार्थयोः श्यैः शीः स्यात् । शीतोवायुः, शीतवान्
द्रवस्य काठिन्ये—शीनं घृतं, शोना वसा ; स्यर्शादौ किम् ?
आश्यानः कर्ह मः ।

१२८। प्रतेष्य, अभ्यवपूर्वस्य वा ।

[प्रतेः १।, अ०१।, अभि, अव, पूर्वस्य ६।, वा०१।]

निष्ठायां प्रतेष्य श्यैः शीः स्यात् । प्रतिशीनः, प्रतिशीनवान् ;
अभ्यवपूर्वस्य वा—अभिशीनः, अभिश्यानः ; अवशीनः, अव-
श्यानः, अवशीनवान्, अवश्यानवान् ।

१२९। शृतं क्षीरहविषोः पाके ।

[शृतं ०१।, क्षीर, हविषोः ६३, पाके ७।]

आतेः अपेक्ष, निपात्यते । शृतं क्षीरं, शृतं हविः अन्वय
आणाः अपिताः ।

१३०। वचि स्वपि यजादेः साचो यण इक् किति ।

[वचि, स्वपि, यजादेः (यज-आदि) ६।, पाचः (सह चच्) ६, यणः ६।, इक्
०१।, किति ७।]

किति वच्चादेः साचो यण इक् स्यात् । वचि, जडुः, प्रीच्य,
सुप्ता, सुप्यते, वजादि—यजि, वपि, वधि, वधि, वैजः, व्यज,
वेज, वद, शि—इत्यात्, इष्टिः, उष्यते, जडु, उचितं, उतं,

साच—ग्रहणात् व्यञ्जी यञ्चैव—संवीतं, आहतं, उच्छूनः, उदितः, संबदित इति बद्—स्यैथ्यं ।

१२१ । सनि प्रकः । [सनि ७, प्रकः ५]

यण इक् स्यात् । पिपृक्षति ।

१२२ । स्वपेय्यङ् यङ्लुकि च ।

[स्वपेः ६, चङ्, यङ्, लुकि ७, च०१ ।]

एषु, सनि च स्वपर्यण इक् स्यात् । सुषुप्ति, असुषुपत्, सोषुष्यते, सोषुषीति, सोषोमि (१) ।

१२३ । स्थमिव्योर्यङ् लुकीः ।

[स्थमि-(स्थम्.) व्याः (व्यञ्ज) ६॥, यङ्, लुकीः ७॥]

अनयोर्यङि, यङ्लुकि च साचोयण इक् स्यात् । मेषि-
म्यते, मेषेष्मि ; वेवोयते, वेवेति, वेवयोति ; आर्षधातुक इति
निवृत्तं ।

X १२४ । भस्जि ग्रहिं ब्रश्चि प्रक्षि ज्या वयि वष्टि व्यधि
व्यचां किङ् ति ।

[भस्जि, ग्रहि, ब्रश्चि, प्रक्षि, ज्या, वयि, वष्टि, (वश्च.) व्यधि, वचां ६॥
किङ् ति ७ ।]

(१) स्वपन्तं प्रयुक्तवान् इति शिच् ततो लुङ् चङि दिव्यचमं उपधा
दोषेण ।

एषां किङ्ति (२) साचोयण इक् स्यात् । भृष्टं, भृष्ट्यात्
भृञ्ज्यते, भृञ्जति, गृहीतं, गृह्णाति, वृक्तं, वृञ्चति, पृष्टं, पृच्छति,
जीनः, जिनाति, जयतुः, जयुः, वञ्च—उञ्चिंतं, उञ्च्यते, उञ्चन्ति,
व्यध—विद्धं, विध्यति, व्यच—विचितवान्, विचितिः, विचितं ।

१३५ । ङोद्विरुक्तिहेतौ णिव्यावाये च ।

[ङः ६।, विरुक्तिहेतौ ७।, णि—व्यावाये ७।, च०१।]

ङोऽत्र यण इक् स्यात् । जुहाव, जोहयते, जुह्वते :
णि—व्यावाये च—जुहावयिष्यति, अजुहवत्, द्विरुक्त-हेताविति
किम् ? ङाययाञ्चकार ।

१३६ । श्वेर्वालिङ्यङोः । [श्वेः ६।, वा०१।, लिङ्-यङोः ७।]

णौ च संयङोः । [णौ ७।, च०१।, संयङोः (घञ् यङ्) ६।]

अत्र श्वेर्यण इक् स्यात् । शुश्राव्युं, शिश्राय, शुश्रवतुः, शिश्रि-
यतुः, यङ्—शोश्रूयते, शोश्रूयते ; णौ—च संयङोः शुश्रावयि-
ष्यति, शिश्रावयिष्यति, अशुश्रवत् अशिश्रियत् ।

* १३७ । न व्यदेशस्य णिव्यावाये च ।

[न०१०, व्यदेशस्य, णिव्यावाये च०१।, च०१।]

एषां लिटि यपि च यण इक् नास्ति । संविव्युः, संविव्याय-
जिच्यतुः, प्रव्याय, ववुः, प्रवाय ; न व्यदेशस्य निषेधः पृथ-
गुपादानात्—जयुः ।

(२) किति ङितिहेतौ ङचित् पाठः ।

१३८ । परेर्व्यो यपि वा । [परेः ५।, व्यः ६।, यपि ७।, वा०१।]

यपि परे व्यो यण इग् वा स्यात् । परिवीथ, परिव्याथ ।

१३९ । वशेर्न यङि । [वशेः ६।, न०१।, यङि ७।]

यङि वशे र्यण इक् नास्ति । वावश्यते ।

१४० । श्चि व्या ज्याङ्गामिन्दोर्घः ।

[श्चि, व्या, व्या, ङां ६॥, इक् ०१।, दोर्घः १।]

एषां यण इग् दोर्घो भवति । शूनं, संवोतं, जोनं, आहूतं, कथं जिनाति ? (प्रादिङ्गखत्वात् १५४।४।२) ।

१४१ । एचः पाठेऽश्रित्यात् ।

[एचः ६।, पाठे ७।, अश्रिति ७।, ष्यात् ०१।]

अश्रिति परे धातोरुपदेशमात्रे एच आत्वं स्यात् । घेट्—धाता, धातुं धीयते ; ज्लै—ज्वाता, दी—दाता, दातव्यं, अश्रितौति किम् ? धयति—स्तनन्धयः बालः ।

१४२ । न व्योलिल्लिटि । [न०१।, व्यः ६।, लिट्/लिटि ७।]

व्योलिल्लिटि आत्वं नास्ति । संविद्याथ, संविध्ययिथ, लिदिति किम् ? संविद्युः ।

१४३ । मिमीङ् दीङां यपि च ।

[मि, मीङ्, दीङां ६॥, यपि ७।, च०१।]

एषामेङ्विषये यपि च विधिवत्सादृश आत्वं स्यात् । प्रमा-तव्यं, अपमाय, अपमानं, अपमाय, उपदातां, उपदाय ।

१४४ । नमिमौञ् न्नियां खलपोरचि च ।

[न०१, मि, मी, लियां ६॥, खलपोः ०॥, अचि ०, च०१]

ईषन्मयीमयः ईषल्लयोलयः ।

१४५ । लियो वा । [षियः ६।, वा०१]

ली, लीडोरेञ् विषये यपि चास्त्वं वा स्यात् । अलैषीत्, अलासीत्, अलास्त, अलैष्ट, विलाता, विलेता, विलानं, विलयनं, विलापयति, विलाययति, विलाय, विलीय ।

१४६ । नित्यं स्फुरस्फुलोर्घणि ।

[नित्यं ०१, स्फुरस्फुलीः ६॥, घणि ०]

घण्यनयोरेच आत्वं स्यात् । विस्कारः, विस्फालः ।

१४७ । ठे सच्चि वहोरोद्वर्णस्य ।

[ठे ०, सच्चि, वहोः ६॥, ओत् ०१, अवर्णस्य ६]

ठे परे सच्चिवहोरवर्णस्य ओत् स्यत् । सोढा, अवोढा, सोढा, साङ्गेत्यपि विभाषायामपीकृत्येके ।

१४८ । दीधीवेव्योरीलुक् यौवर्णयोः ।

[दीधी, वे व्हीः ६॥, ई-लुक् ०१, यौवर्णयोः (यि, इवर्ण) ०॥]

यीकार उच्चारणार्थः । यकारेवर्णयोः परयोरनयोरीलुक् स्यात् । *आदीध्यते, आदीध्यगतः, दीधितिः, वेध्यते, हान्दसा-विभो धात् ।

१४९ । आदेशोर्णो नः । [आदः हा, णः हा, नः हा]

गणपाठे धातोरादेशोर्णो नः स्यात् । षोड् नयति, णम्—
नमति । (३)

१५० । षः सोऽसुपृष्ठिवुक्कौनां ।

[षः हा, सः हा, अ-सुप, षिवु, पुक्कौनां हा]

गणपाठे धात्वादेः षः सो भवति । षा-स्याता, षिड-स्मयते
असुबादेरिति किम् ? सुपधातोः षोडोयति-षड्दन्ता अस्व
षोडन्तः षुषोदरादि, षोडन्तमाचष्टे णिच टिलोपः, पचा-
द्यच्—षोडस्ततः क्यच्, षिवु—निष्ठीव्यति, पुक्कति ।

इति ओपसनाभदत्तकृतौ सुपन्ने व्याकरणे तृतीयास्याध्यायस्य
तृतीयः पादः ।

(३) उपदेशमात्रे उच्चारणमात्रे कार्यान्तरेभ्यः प्रागिति यावत् ।

अथ तृतीयाध्यायस्य

चतुर्थः-पादः ।

अडागमादिप्रकरणम् ।

१ । अट् प्रागमाडि लुङ् लङ् लृङ् लृङ्क्तेनाजादेस्तु
वृद्धिश्च ।

[अट् ०१, प्राक् ०१, अमाडि ०, लुङ् लङ्, लृङ् लृङ्क्तेना, तेन १, अजादेः (अच् आदि) इ, तु ०१, वृद्धिः १, च० १ ।]

अमाङ्योगे लुङ्, लङ्, लृङ् लृङ्क्ते परतोधातोः प्रागडा-
गमोभवति । अभूत्, अभवत्, अभविष्यत् ; तेन सह अजादेस्तु
वृद्धिश्च । अभ्यष्ट, अभ्यथत्, अभ्यथ्यत् ; संग्रामयतेरुपसर्गात् प्रागडा-
गममिच्छन्ति—असंग्रामयत्, संग्रामयुक्ते धातुरप्यस्ति, अमा-
ङ्गीति किम् ? मा त्वं भूः, मा अ भवन्ती स्तां । नाजादिसुपो-
ऽक्ताद्यन्तस्य । अप्सरायत, ज्ञाद्यन्तस्य—'गौजदत् । इहाभ्यासा-
देशयोः कृतयोरजादित्वं—अ-एग्रः ; वश—श्रीष्टां ; यज—
एज्यत । (१)

(१) अमाङ्गीत्यत्र किमुपपदसप्तमी, क्रियायोगसप्तमी वेति सन्देहं
परिहरन्नाह,—अमाङ्योग इति माङ् शब्देन माङ् योगोक्तः । इह
प्राक् इति वचनात् धातोरित्यधिकृतं यद्वर्षते तदत्र पञ्चम्यन्तं वेदि-
तव्यम् । लृङ् इत्यत्र ङाभ्यामिति ज्ञातम् ; अट् आगमः अडागमः

२ । द्विराद्येकाजच्चादेशः स्थानिवच्च । x.

[विः ११, आद्येकाच् (आदि, एक अच्) ०११, अचि ०१, आदेशः ११, स्थानिवत् ०११, च ०११]

आदिरेकाजवणः प्रायः द्विर्भवति । इत्यधिक्रियते—एका-
जिति—बहुव्रीहिः आद्यन्तवदेकोऽपि स्वरोद्विरच्यते । इथाय,
पपाच, पपाठ, आट ; द्वित्वे कत्तयोऽचि परे हातादेशः
स्थानिवत्—निनाय, ययुः, जङ्गुः, आयल्लगादेशयोः स्थानि-
वत्त्वेन द्वित्वं ; अचीति किम् ? जेनीयते, यङीत्वं न स्थानि-
वत् एतदेवज्ञापकं अन्यकार्यात्परा द्विरक्तिः लिङ्गाद्विष्विति ।
ङेज-जुहाव, ह-तितोर्वान्, घृ-पुपूर्वान् । णि-लोपा द्विरक्तः परः,

अट्टकारः पुनरासेवादङ्ग्यवायेत्यादि विशेषार्थम् । तेन अटा सह
अजादेः पुनः षड्विच्च विधोयते ।

तु शब्दो वाक्यभेदे समुच्चये च । स्तामिति अस्रधातोर्लङि प्रथ-
माद्विर्बचनम् । कथं मानिषाद प्रतिष्ठान्वमगम इति चेदाह अत्र पदसमा-
वेशान्न माङ् योगः, माङ्देन योगः इति केचित्तु, अथवा मनीनां वचने
यद्यद्यद्दृश्यते पदमन्यथा तत् सत्त्वं वैदिकं क्षेयं तत्र वक्तुं क ईश्वरः ।
नाजादेरिति—अजादिसप्त अजायत, अजायिष्ठ, अजायिष्यत, एवं
अप्सरायत । क्ताद्यन्तस्याजादेस्य सुवधातोर्लङ्गमो भवत्येव । यथा—
अजाहृदन्, ऊङ्गमख्यातवानिति णिच् ततो लुङ् दिप्, चङ् ऊङ्ग्यत्वादेः
प्रकृत्यच्चाद्यप्रकृत्यन्त इति ङकारस्य लुप्ताकारेण सह हकारस्य द्विरक्तिः
(६।४।३) घभगङ्गोज इति हस्य धत्वं । इहाभ्यासा देश्योरिति—
इष्टसिद्धौ विधयो विध्यन्तरमपेक्षन्ते रेथ इत्यत्र अर्त्तेरिय इत्यभ्यासस्य

तेनाजादेदितोयोद्धिर्भवति । आटिटत् ; णी-कृतं स्थानिवदेव
अजुहवत् । (२)

३।* हलादिः संयोगे शरपूर्वस्तु खयः प्राक् शरः ।

[हलादिः १।, संयोगे ७।, शरपूर्वः १।, तु ११।, खयः ११।, प्राक् ०१।, शरः ५ ।]

संयोगे सति आदिभूतीहलेकाज् द्विर्भवति । ध्वान-
जुहवत्

इयादेशे कृते अटा सह अजादेर्द्विरिति एवं वशकान्तावित्यस्य
ओष्ठा इत्यत्र तु वकारस्य उकारादेशे कृते अङ्गागमेन सह वृद्धिः ततश्च
इहाभ्यासादेशयोरित्यस्य आभ्यास आदेशयोरिति पदच्छेदः अभ्यासे
भवः आभ्यासः । अभ्यासस्थाने आदेश इति यावत्, सच आदेशस्य
तयोः । एतेन हि अङ्गागमान् प्राक् द्विरिति च्छायते, अन्यथा ऐय
इत्यजादित्वात् प्रागेव वृद्धिः प्रसङ्गो, इह आदेश इत्यस्य स्युष्टत्वं
अभ्यासादेश आदेश इत्येतयोः श्लेषः । आदेशे कृते अजादित्वनिवृत्ता-
वता सिद्धेऽपि स्पष्टार्थमुक्तम् ।

(२) द्विरिति वारार्थं सुप्रत्ययः । एकाजिति एकोऽच् यस्येति बज्-
जोहिः, आदिश्च एकाज्चेति कर्मधारयः आद्युगादेशयोरिति आयादेश-
लुगादेशश्च इति तयोः लुक् रूप आदेशः अथवा लृक् आदिश्यते यस्य
यत्र वा स लुगादेशः, इयाय इत्यत्र आयादेशः, यु-रित्यत्र आकार-
लुक् जङ्गु रित्यत्र अकारलुक् । अत्र प्रत्ययस्याधि परे य आदेशस्तस्यैव
ग्रहणं अन्यकार्यात् परा द्विरिति च्छेज इत्यत्र यञ् इक् कृते, ऋधा-
तोश्च ऋत् इरिक्तते, एधातोश्च उर्पोरित्युक्ते कृते द्विर्भवति । ननु यदि
अन्यकार्यात् परैव द्विरिति च्छेजि कथं आटिटदित्याह खिजोपीद्विरुक्तेः
पर इति ज्ञापकमिति च्छपिता विधयो छानित्वा भ्यु इत्यनित्यताऽपगमः

दध्वाण ; शरपूर्वसु खयः शरः प्रागेव द्विर्भवति—सुख्योत्, -
निटिष्ठेव, चस्तन्द । (१)

४ । अजादेर्द्वितीयो वन्द्रादा त्वन्तः ।

[अजादेः दा, द्वितीयः रा, वन्द्रादौ (व्, न्, द्, र्, चादि) ङ, तु ०रा, अन्तः १।]

अजादेर्द्वितीयोर्द्वितीय एकाञ् द्विर्भवति । अटिटिषति, शेर-
लोपे—आटिटत्, वन्दरादौ संयोगेऽन्तो हलेकाच् द्विर्भवति ।
व्—उञ्जिजिषति, न्—उन्दिदिषति, उञ्चिचिषति, द्—अद्दि-
दिषति, र्—अर्चिचिषति, अर्कायितुमिहति—अर्चिकायिषते । (२)

प्रायः । यौ-कृतमिति अजुहवदित्यत्र यौ कृतद्वेः स्थानिवत्त्वेन ऊशब्दो-
द्विर्भवतीति पद्मनाभपञ्जिका, मिश्रस्तु कथमजुहवदित्यत्र यौ शब्दस्य
द्विसंज्ञितित्याह यौ कृतमिति, यौ लिचि यन् कृतं तत्सर्वं स्थानिवदेव
इति । वस्तुतः अजादेश्चस्थानिवदित्यनेनैव मतार्थत्वे पुनरुक्तिरिदम् ।
अथवा तस्यैवोदाहरणान्तरमिदं ।

(१) शर् पूर्व्यायस्येति वज्रवीहिः न तु शरः पूर्व्यः । शरः प्राक्
इति शरमतिक्रम्य प्राक् भवतीत्यत्र । इति पद्मनाभपञ्जिका । चुञ्जात्,
इत्यादौ सुातिरत्तरणे, द्विवुनिरसने, उन्दिषतिश्रीषद्योरित्येषां
लिटि लिखिरूपत्रयं ।

(२) वन्दरादौ त्विति तुशब्दोभेदार्थः । यदि व, द, र, राः
संयोगस्यादिभूताः स्यान्तादा अजादेर्द्विर्भावते किन्त्वन्तहलेकाजिति ।
उञ्ज अजर्न, उन्दिक्लेदने, उञ्चि उञ्चे, द्द् अभिधोगे, अर्चपूजायां,
चाद्यौ तोदादिकदौधादिकौ भौवादिकाः शेषाः । अर्क इवाचरतीति
व्यङ्ग्यात् तुम् ।

५ । ईर्ष्यो यः सन् वा । [ईर्ष्यः इ।, यः १, सन् ०१, वा ०१ ।]

द्विः स्यात् । ईर्ष्यिषिषति, ईर्ष्यिषिषति । (१)

६ । र्यन्ययोरनौ । [र्य, न्य, योः इ।, र्नी (र्न्) १॥]

र्यन्ययोः संयोगे र्, नौ द्विरुच्यते । अरर्यते, अर्यमाख्यात-
वान् अरर्यत्, अनन्यत् । (२)

७ । उदयत्यादेः प्रकृत्यचाद्यप्रकृत्यन्तः ।

[उदयत्यादेः इ।, प्रकृत्यचा (प्रकृति, अच्) ३, आद्यप्रकृत्यन्तः (आद्य प्रकृति
अन्त) १ ।]

एषां प्रकृत्यचा सह मूलप्रकृत्यन्तो द्विर्भवति । उद-
माख्यातवान् श्रीजडत्, वहीइकाशोइस्य लुमाकारेण सह
द्विरुक्तः—एवं ऐयष्टत् । (३)

८ । कण्डूयादे र्यः । [कण्डूयादेः इ।, यः १ ।]

एषां यो द्विरुच्यते । कण्डूयिषिषति, असूयिषिषति ।

(१) ईर्ष्य ईर्ष्यार्थः तस्य यः, सन् वा द्विरुच्यते, वा शब्दः समु-
च्चयार्थः । यकारद्विवर्चनं पूर्वेषु प्राप्तमध्यनूद्यते क्रमश्चवस्थार्थं तेन
युगपन्न स्यात् ।

(२) वनदरादौ त्वन्त इत्यस्य वाधकमिदम् । अरर्यते, इत्यत्र भृश-
मिर्यति ऋसूचिइति यङ् । अरर्यं दित्यत्र सुपक्तत्करोत्यादाविति णिच्
ततो लुङ् दिप् चङ् । एवमनन्यत् अन्यमाख्यातवान् इति वाक्यम् ।

(३) इष्टमाख्यातवान् ऐयष्टदिति ।

६ । अजादेर्नाम्नो वा यथेष्टन्तु हलादेः ।

[अजादेः ६।, नाम्नः ६।, वा ०१।, यथेष्टं ०२।, तु ०१।, हलादेः ६।]

अजादेर्नाम्नो यकारोवा द्विरुच्यते । अश्लीयिषति, अश्लि-
श्लीयिषति हलादेर्नाम्नोयथेष्टं द्विरुच्यते । पुपुत्वीयिषति पुति-
त्वीयिषति, पुत्रीयिषति, पुपुतित्रीयिषति ।

१० । पूर्वोऽभ्यासः । [पूर्वः १।, अभ्यासः १।]

धातोर्द्विरुक्तस्य पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् । द्विरुक्तजचादिष-
ट्केऽभ्यस्तं । द्विरुक्तमुभयं, (१) जचादिषट्कञ्च अभ्यस्तसंज्ञं
भवति । ददति, जञ्जति जञ्च, जागृ, दरिद्रा, चकास, शास,
दिधी ; अभ्यस्तप्रदेशाः अन्तोऽदभ्यस्तादित्येवमादयः । (६१।२।३)

११ । लिट् संशुड्यङ्लुक्चनभ्यासस्य ।

[लिट् ०१।, नन् चङ्, यङ्, लुकि ०।, चनभ्यासस्य (न-चभ्यास) ६।]

एषु धातोर्द्विरुक्तिः स्यात् । प्रीर्णनाव, डुढौके, चिकीर्षति,
अचीकरत्, चेकीयते ॥ यङ्-साविध्याद्यङ्लुकि च-चर्क-
रोति, चर्कति ; एतत् पृथगुपादानं खलु ज्ञापयति—यङि यत्-
कार्थं तद्यङ्लुकि न भवति । अनभ्यासस्येति किम् ? चेकीयि-
यते ; लिटोऽस्थानिवत्त्वान्न लिङामि—दयाञ्चक्रे ।

१२ । जुहोत्यादेः कर्त्तरि सार्वधातुके ।

[जुहोत्यादेः ६।, कर्त्तरि ०।, सार्वधातुके ०।]

(१) उभयमित्यनेन प्रथमं परस्य गृह्यते । सर्वं द्विरुक्तमित्यर्थः ।

एषां कर्त्तरि साव्यधातुके द्विर्भवति । लुहीति, जिहीतां,
अमिमीत, जह्यात् ।

१३ । पदमाभीक्ष्णवीक्षयोः ।

[पदं ०११, आभीक्ष्ण, वीक्षयोः ०॥]

अनयोः सुप्तिङन्तं पदमेव द्विरुच्यते । आभिन्त्ये—तु—
भुक्त्वा, भुक्त्वा व्रजति, नदीमवस्कन्दमवस्कन्दमाचामति, लुनीहि
लुनीहीत्येवायं लुनाति, आमन्त्रणे भौम भौम पश्य पश्य युग-
पद्माप्तुमिच्छा—वीक्षा । गृहे गृहे अश्वाः, नदीं नदीमवस्कन्द-
सुपत्सृशति इहाद्यतरमाद्यतरमानय । न समासे नद्यवस्कन्द
माचामति ।

१४ । त्रिचतुरपि सन्भमे । [त्रिचतुर् ०११, अपि०११, सन्भमे ०॥]

त्तरायां पदं त्रिचतुरपि भवति । अहिरहिरहि पश्य पश्य
पश्य ।

१५ । गुणसादृश्यं पीडानुपूर्वेषु वज्रलं समासवच्च ।

[गुण, सादृश्य, पीडा, आनुपूर्वेषु ०॥॥, वज्रलं ०११, समासवत् ०११ च ०११ ।]

एषु द्विरुक्तं पदं वज्रलं समासवद् भवति । गुणे सुखसुखेन
प्रिय-प्रियेण ; सादृश्येऽपि गुणवचनस्यैव इष्यते । पटुपटुः, मृदु
मृदी, पूर्वपदस्य पुं वत् । मन्दमन्दसुहितः प्रथमौ खं भौत
भौत इव शीतमद्युखः । पीडायां जतगता नष्टनष्टा आनु-

पूर्वे ज्येष्ठज्येष्ठं प्रवेशय, एकैकमचरं जपति, बाहुभ्यात् मन्दं
मन्दं नुदति पवनः । (१)

१६ । उपर्यध्यधसः सामीप्ये ।

[उपर्यध्यधसः (उपरि, अधि, अधसः,) १॥, सामीप्ये ७ ।]

एते सामीप्ये द्विर्भवति । उपर्युपरि, अधधि, अधोअधोग्रामं
सामीप्ये इति किम् ? । सर्वस्योपरि चन्द्रमाः ।

१७ । परिरसमासे वर्जने ।

[परिः १।, असमासे ७।, वर्जने ७ ।]

द्विः स्यात् । परिपर्युद्धेः, समासे तु—पर्युद्धि वृथो
देवः ।

१८ । डाचि प्रकृत्या तच्च (२) लुगनुकरणे ।

[डाचि ७।, प्रकृत्या ३।, तः ६।, च०१।, लुक् ०१।, अनुकरणे ७ ।]

डाचि परे पदं प्रकृत्या द्विर्भवति । तान्तस्य तस्य च लुक्
च । (३) पटपटाकृत्य, खरट्खरटा करोति ; अनुकरण इति
किम् ? सुखाकरोति ।

(१) अत्र कर्मधारय समासातिदेश एव ।

(२) प्रकृत्यन्तश्चुमिति क्वचित् अनुकरणे डाचि परे अनुकृतं पदं
द्विः स्यात् सति द्वित्वे तान्तस्य तच्च लुक् ।

(३) अन्तस्य च इत्यन्वय पाठः ।

१९ । इतरेतरान्योन्यपरस्परं स्त्रीवमेकत्वे सुपञ्च स्त्री
नपुंसकयोराम् वा ।

[इतरेतरान्योन्यपरस्परं (इतर-इतर, अन्य-अन्य पर-पर) ०१, स्त्रीव ०१,
एकत्वे ७, सुपः ६, स्त्रीनपुंसकयोः ७॥, आम् ०१, वा०१ ।]

इदं त्रयं कर्मव्यतिहारवृत्तिं निपात्यते । नित्यमेकवचनं
स्त्रीवञ्च ; तेभ्यश्च स्त्रीनपुंसकयोर्वर्त्तमानेभ्यः सुप आम् वा स्यात् ।
इतरेतरं इतरेतराम्वा स्त्रियौ स्त्रीवे वा स्पृष्टेते, इतरेतरेण,
इतरेतराम्वा स्त्रीभ्यां स्त्रीभिर्वा कुलैर्व्वा स्पृष्टते । एवमन्योन्यं
अन्योन्येन अन्योन्यां वा, परस्परस्य परस्पराम्वा मित्रे व्यतिस्तुतः
पुंसि तु आम् न भवति ।

२० । यथास्ते यथायथं । [यथास्ते ७, यथायथं ०१ ।]

अत्रेदं निपात्यते । यथायथं ताः सहिताः नभश्चरैः । (३)

२१ । क्वचिद्द्वन्द्वघनाघनौ ।

[क्वचित् सप्तम्यन्त-अयथं, इन्दुः, घनाघनौ १॥]

एतौ क्वचिदर्थे निपात्यते । द्वौ, द्वौ—इन्दु-कलहयुग्मयोः
इन्दुनाम समासः । शक्रादौ—घनाघनं ।

२२ । चराचराद्यो वा । [चराचरादयः १॥, वा०१ ।]

(१) यथायथं ताः सहिता नभश्चरप्रभाभिर्बद्धासितशैलश्रीवर्धनं वनं
विभ्रन्तप्रो वनजायतेक्षणाः क्षणद्यतीनां दधुरेकरूपताम् ।

एते द्विरुक्त्या वा निपात्यन्ते । चराचरः, चलाचलः, पता-
पतः, वदावदः ; पक्षे—चरङ्गलः पतोवदः उक्तं द्विर्वचनं ।

२३ । अव्यक्तानुकरणस्येतावतो लुग्वा ऽनन्तवच्चाभौ-
त्तौ तु तः ।

[अव्यक्तानुकरणस्य (अवाक्त-अनुकरण) ६।, इतो ७।, अतः ६।, लुक् ०१।, वा०१।, अनन्तवत् ०१।, च०१।, आभीक्ष्ण्ये ७। तु०१।, तः ६।]

इतो परे अव्यक्तानुकरणस्यातो लुग्वा स्यात् । अपदान्तवच्च ।
अतोऽनुकि टकारादेश्चतुर्थो न भवति । घटिति करोति घट-
दिति वा ; गम्भीरमम्बुदैर्नदितं । आभीक्ष्ण्ये तु तकारस्यैव
लुग्वा इतो परे पटपटेति करोति पटत् पटदिति वा ; पदमिति
निवृत्तं ।

२४ । ऋस्वोऽभ्यासस्य । [ऋस्वः १।, अभ्यासस्य ६।]

धातोर्भ्यासस्य ऋस्वः स्यात् । ययौ, जग्मौ, एच इन्
ऋस्वत्वे उ ढीके ।

२५ । उरत् । [उः ६।, अत् ०१।]

अभ्यासस्य ऋवर्णस्याद्भवति । ववृधे, चक्रे, ऋलृवर्णयोः
सावर्णात् चकृपे ।

२६ । कखर्क्षां चोडस्यजः ।

[क, ख, र्क्षां ६॥, चः १।, उडः ६।, च०१।, जः १।]

एषामभ्यासानां चः स्यात् । चुकुपे, चिखनिषति, चेहि-
यते ;—ङञ्जः जुङवे ।

२७ । न कवतेर्यङि । [न०१।, कवतेः ६।, यङि ७।]

कुडो यङि कञ्चोन स्यात् । कीकूयते, अकीकूयिष्ट ।

२८ । घजगहोजः । [घ, ज, ग, ह' ६।, जः १।]

रषामभ्यासानां जः स्यात् । जघास, जभामि, जगाम ;
जगृहे, जुहाव ।

२९ । टुतुपोर्द्वितीयस्य प्रथमो ऋषश्च जश् ।

[ट, तु, पीः ६।, द्वितीयस्य ६।, प्रथमः १।, ऋषः ६।, च०१।, जश्०१।]

अभ्यासस्य टुतुपोर्द्वितीयस्य प्रथमो भवति । निटिष्ठेव,
तस्यौ, पफाल, ऋषश्च जश् तच्चतुर्थस्य तृतीयो भवति । डुडुके,
दधौ, विभर्त्ति ।

३० । धोधाजोङित्सध्वनथे ।

[धः १।, धाञः ६।, ङित् स, ध्व, त, थे ७।]

ङिति सकारादौ धाञो दत्वापवादादौ धकार एव तिष्ठते ;
धत्से, धत्स्व, धद्, धत्ता, धत्य, यङ्लुकि धाञः दात्त-
येत्येके ; ङित्किकिम् ? दधासि ।

३१ । द्यति स्वाप्योर्द्विष्व ।

द्यति, स्वाप्योः (द्यत, स्वापि) ६१, दि, व. ११]

अनयोरभ्यासस्य द्वि,स्र इत्येती स्यातां । द्विद्युते, देद्युत्यते ;
स्वापिर्णन्तः—सुष्वापयिष्यति । न घणन्तादेः—स्वापस्ततोणिच्
सिष्वापयिषति ।

३२ । निजादेर्गुणः सार्वधातुके ।

[निजादेः ३।, गुणः १।, सार्वधातुके ७।]

निजिर, विजिर, विञ्ज, एषामभ्यासानां गुणः स्यात् ।
नेनेक्ति, अनेनेक्, वेवेक्ति, अवेयेक्, वेवेष्टि, अवेवेट, सार्व-
धातुक इति किम् ? निनेज ।

३३ । अत्तरियः । [अर्तेः २।, इयः २।]

अस्य इयः स्यात् । इयर्त्ति, ऐयः, इयृयात्, सार्वधातुक
इत्येव—आर ।

३४ । पृभृज्रादेरच इत् ।

[पृ, भृजादेः ६।, अचः ६।, इत् ०१।]

एषां सार्वधातुकेऽच, इत् स्यात् । पिपर्त्ति, पिपूर्यात् ।
पृभृज्, माङ्, हाङ् । विभर्त्ति, अविभः, विभृयात्, मिमीते,
जिहीते ।

३५ । लिटि भूवोवः । [लिटि ७।, भूवः ६।, वः १।]

लित्यभ्यासस्य भूवो वः स्यात् । बभूव ।

३६ । वचिज्यादिव्यथेरवेञ् इण्यवयोर्व्य, ज्य, स्त्रे
विजिसु ।

[वचि, व्यादि, वायेः इ।, अवेञ् इ।, इण्०१।, य, व—योः इ॥, व्य, ज्य, स्त्रे, ७।, वि, जि, सु, ०१।]

वच्यादेर्ज्यावयित्यादेर्व्यथेश्च िव्यभ्यासयोर्वयोरिण् स्यात् ।
उवाच, इयाज, वयि—उवाय ; व्य, ज्य, स्त्रे, वि जि सु इत्येते
स्युः । संविब्याय, संविब्ययिथ, विब्यथे, जिज्यौ, सुखाप, अवेञ्
इति वेञ्जरूपस्यैव निषेधो—नादेशस्य वचौ ।

३७ । आनच्यत ऋदुपधाग्रद्विहलां ।

[आन्० १।, अचि ७।, अतः इ।, ऋदुपधाग्रद्विहलां (ऋदुपध, अय, द्विहल्) इ।]

एषां मभ्यासस्याचि परे अतः स्थाने आन् भवति । आनर्द्ध,
आनृधतुः, अशु—आनश, द्विहलां—आनञ्ज, आनङ्ग, आनर्च्च ।
नाञ्केः आहि आयामे (१) आञ्क, आञ्कतुः अचीति किम् ?
चचार ; द्विहलामिति किम् ५ आट ।

३८ । इत् सनि । [इत्० १।, सनि ७।]

अत इत्येव—सनि परेऽत इत् स्यात् । पिपासति, पिपक्षति ।

३९ । औः प्यणजेऽवर्णपरि ।

[औः इ।, पु, यण, (पवर्ग, य, व, र, ळ), जे ७।, अवर्ण—परे ७।]

अवर्ण—परे पवर्गे, यणि, जकारे च सन्यभ्यासस्य उकारस्य

(१) आयामे इति क्वचित् पाठः ।

इत् स्यात् । पु—पिपावयिषति, विभावयिषति, यणि—यिया-
वयिषति, रिरावयिषति, लिलावयिषति । लुः सौत्रः । जिजा-
वयिषति, णौ—कृतं स्थानिवदेव इति स्थानिनोद्विरक्तिः । अवरुण-
पर इति किम् ? वुभूषति ।

४० । प्रूद्रुश्चुसुड्च्युडां वा ।

[प्रू, द्रु, शु, सु, ड्, च्युडां इ॥ वा०२१ ।]

एषां यण व्यवधाने ऽ वर्ण परे सनि वा धोरिन् स्यात् ।
पिप्रावयिषति, पुप्रावयिषति, चिच्यावयिषति, चुच्यावयिषति,
अवरुण पर इत्येव—पुप्रू षते ।

४१ । गुणोयङ्लुक्त्तोः । [गुणः ११, यङ्, लुक्त्तोः ७०]

यङि, यङ्लुकि चाभ्यासस्य गुणः स्यात् । लीलूयते,
लीलवोति ।

४२ । दीर्घोऽनागमस्यातः ।

[दीर्घः ११, अनागमस्य (न-आगम) इ१, अतः इ१ ।]

यङि, यङ्लुकि चाविद्यमानागमस्यातो दीर्घः स्यात् ।
पापच्यते, पापचीति, अशांश्यते, आशीति, अनागमस्येति किम् ?
जंगम्यते ।

४३ । नीरन्ते—वञ्चु, संसु, ध्वंसु, भ्रंसु, कष, पत,
पद, स्कन्दां ।

[नीः ११, अन्ते ०१, वञ्चु, संसु, ध्वंसु, भ्रंसु, कष, पत, पद, स्कन्दा इ॥]

यङि, यङ्लुक्चैषामभ्यासस्यान्ते नौः स्यात् । वनीवच्यते, वनीवञ्चीति ; सनीस्रंस्यते, सनीस्रंसीति ; दनीध्वंस्यते, दनीध्वंसीति ; वनीभ्रस्यते, वनीभ्रंसीति ; चनीकष्यते, चनीकषीति, पनीपत्यते, पनीपतीति, पनीपद्यते, पनिपदीति, चनीस्कन्द्यते, चनीस्कन्दीति ।

४४ । अदुपधङमां जप जभ दह दन्श भञ्ज पशाञ्चानुस्वारोऽन्तवच्च ।

[अदुपधङमां (अत् उपध, ङम् (ङ, झ, ञ, न.) ६१, जप, जभ, दह, दन्श, भञ्ज, पशां ६११, च०११, अनुस्वारः ११, अन्तवत् ०२१, च०११]

यङि, यङ्लुकि चैषामभ्यासस्यान्ते अनुस्वारागमः स्यात् । स च पदान्तवच्च वा परसवर्णार्थं ; अदुपधङमान्तानां—चंचूर्यते, चंचुरीति ; वंभण्यते, वंभणोति ; तंतन्यते, तन्तनीति ; जंगम्यते, जङ्गमीति ; जपादेः—जंपप्यते, जञ्जपोति ; जंजभ्यते, जञ्जभीति, दंदह्यते, दन्दहोति ; दंदश्यते, दन्दशीति, लुकि चास्य न स्य लोप उक्तः ; वंभज्यते, वंभञ्जीति, पश, वन्धने पंपश्यते, पम्पशीति, अदिति त—परः किं वाभास्यते (१) ।

४५ । चरफलीः परादुच्च ।

[चर, फलीः ६११, परात् (पर-अ१) ०११, उ०११, च०११]

यङि, यङ्लुक्चौरनद्योरभ्यासस्यान्तेऽनुस्वारः स्यात् । प्रकृते रत उच्च चंचूर्यते, चंचूरः, चञ्चूर्तिः ; पंफुल्यते ; पंफुलीति ।

(१) भामक्रीधे भुवादिः आत्मनेपदी ।

४६। उत्ति च । [उत्०१, ति ७, च०१।]

पुनरुद्ग्रहणमयड्लुगर्थं तादी च अदुद्भवति । चूर्त्तिः
जिफला—विशरणे प्रफलत्वं पद्मं ।

४७। रीर्त्तन्मध्यस्य । [रीः १, ऋन्मध्यस्य (ऋत्-मध्य) ६।]

ऋन्मध्यस्य धातोरभ्यासस्यान्ते रीः स्यात् । यडि, यड्लुकीः
परतः वरोह्यते, वरोहतीति, (१) परीष्ट्यते, परीष्ट्यतीति ।

४८। रुरिकौ च लुकि । [रुरिकौ १०, च०१, लुकि ५।]

ऋन्मध्यस्य यड्लुक्प्रभ्यामस्यान्ते रुरिकौ स्यातां । रीश्च ।
नर्नर्त्ति, नरिनर्त्ति, नरीनर्त्ति, नर्त्ततीति, नरिनर्त्ततीति । नरी-
नृतीति ऋन्मध्यस्यैव, जायादि, तसादी जागृढः, जरीगृढो-
वेत्येके—केचिद्ग्रहैर्यड्लुकि यण इकमिच्छन्ति तेषां मतेन जरी-
गर्दि जरीगृहोतीत्यादि ।

४९। चरतश्च । [चरतः ६, च०१।]

यड्लुकि ऋदन्तस्त्रैधातोः रभ्यामस्यान्ते रुरिकौ स्यातां ।
रीश्च । चर्त्ति, चरिकर्त्ति, चरोकर्त्ति, च्चर्त्ति, अर्थ्यर्त्ति,
अररोति अर्थ्यरोति, अर्थ्यृतः, अर्थ्यृतोत्यादि तपरः किम् ?
कृ—चाकर्त्ति, करोतेः चर्करोतमिति यड्लुकः संज्ञायां ।

५०। णौ चङानग्लोपि त्वरादेः सन्वस्रघौ लघ्विणो
दीर्घश्च ।

(१) वरीष्ट्यते, वरीष्ट्यतीति । इति क्वचित् पाठः ।

[णी ०, चङि ०, अग्लोपि त्वरादेः (न-श्क्-लोपि, त्वर, आदि) ६।, सम्भत् ०१।, लघी ०, लघिणः (लघ-इण्) ६।, दीर्घः १।, अ०१।]

चङि परे णी परतोऽभ्यासस्य लघौ धातुवर्णे परे सम्भ-
इवति । लघिणीदीर्घश्च । अपोपठत्, अविभ्रजत् ; ओरित्वं
अपोपवत्, अवीभवत् । प्रु, द्रु, अ्रु, स्त्रु, प्रुङ्, च्युङां वा ।
अपिप्रवत् अपुप्रवत्, अग्निश्रवत्, अश्रुश्रवत्, अदिद्रवत्,
अदुद्रवत्, लघाविति किम् ? अररञ्चत्, अजजागरत्, अदि-
दोपत्, आटिटत्, इत्यत्र णी परे लघुपरत्वाभावात् दीर्घः ।
णाविति किम् ? अचक्रमत्, अग्लोपि त्वरादेरिति किम् ?
चुरादौ कथं, वर, गणादेरदन्तस्यातो लुकि अचकथत्, दृशद-
मास्थ्यातवान्—अदृशत्, घटं कृतवान्—अजघटत्, कथं अवी-
वहीणां, परिवादकेन, णी णिलोपेऽपि * ख्याकतिनिर्द्देशात्
सिद्धं ; त्वरादोनां त्वर, प्रथ, मृद, स्मृ, दृ, स्तृ, स्मृश्राम् । अतत्व-
रत्, असस्मरत्, अददरत् । ऊर्णां दीर्घः । प्रोर्णं नवत् ।

५१ । गणोर्वा । [गणैः ६।, १।०१।]

* वादितवन्तं प्रयोजितवान् इति वाक्ये लदन्तोपास्थाने लङ्लुक
प्रकृतिप्रथपतिप्रकृतिवच्च कारकमित्यनेन प्रकृतौ सत्यां णिलोपो किञ्चित्
ततोऽग्लोपित्वे कथं सन्वदिति पूर्वपक्षः, अत्र सिद्धान्तमाह णी णिलोपे
इति णिपदमत्र जातिपरं जातेरेकत्वान्नित्यत्वाच्च सर्वदाऽवस्थान मिति
नाग्लोपित्वम् । सजातीयस्य द्वितीयस्य खेदिंशमानत्वात् लुतोऽपि प्रथमो-
त्थिरलसवद्दृष्ट्यते इति भावः ।

गणयतेर्णौ चङि सन्वहा स्यात् । अजोगणत्, अजगणत्,
पर्वतीय इति माऽवजोगणः ।

५२ । वेष्टिचेष्टेरेरत् ।

[वेष्टि चेष्टोः (विष्, चेष्टि,) इण, एः इ।, चत् ०१।]

णौ चङानयोरभ्यासस्य इकारस्यात्वं वा स्यात् । अविवेष्टत्,
अववेष्टत्, अचिचेष्टत्, अचचेष्टत्, इत्यभ्यासविधिः ।

५३ । उपधा ह्रस्वोऽनग्लोपिशास्त्रदितां ।

[उपधा ह्रस्वः १।, अमग्लोपि (न-अङ्ग्लोपिन्)—शास्त्रदितां (शास्त्र-चत्-इत्)
इ॥]

चङि परे णौ परतो धातोरुपधायाः ह्रस्वः स्यात् । अचो-
करत्, अजोह्वरत् अजूहवत्, असोसरत् । उपधाह्रस्वत्वे कृते
द्विर्वचनं मा भवान् आटिदत् । उपधेति किम् ? अचकाङ्कत्,
अग्लोपि शास्त्रदितामिति किम् ? मालामाख्यातवान्, अम-
मालत्, मातरं अममातन्, शशिः, अशशासत्, ऋदितां वा
ष्ट - अषवाधत् ढोक्, अडुढौकत् ।

५४ । भ्राज भाष भास दीप जीव मीन पीड, कण
रण वन भणश्रणास्वा ।

[भ्राज, भाष, भास, दीप, जीव, मीन, पीड, कण, रण, वन, भण, श्रणास्वा इ॥, वा०१।]

एषां णौ चङुपधाया ह्रस्वोवा स्यात् । अवभ्राजत्,
अविभ्रजत्, अवभाषत्, अवीभषत्, अजिजीवत्, अजिजिवत् ।

अचकाणत्, अचीकणत् ; अवभाणत्, अवोभणत्, अशश्राणत्,
अशिश्राणत् ।

५५ । अकृक् पिवतेः कृताभ्यासविधेः ।

[अकृक् २१, पिवतेः ६१, कृताभ्य सविधेः (कृत-अभ्यास विधि) ६१ ।]

णौ, चङि कृताभ्यासकार्यस्य पिवतेरुपधाया अती लृक
स्यात् । अपीप्यत् अपीप्यतां ।

५६ । इत्स्थो वाच जिघ्रतेः ।

[इत् ११, स्थः ६१, वा० ११, य० ११, जिघ्रतेः ६१ ।]

णौ चङि तिष्ठतेरुपधाया इत् स्यात् । अतिष्ठिपत्, घ्रीवा ।
अजिघ्रिपत्, अजिघ्रपत् ।

५७ । ष्ट चर्त्तत् । [ष्ट ११, चर्त्तत् ११ ।]

णौ चङुपधा च्चवर्णव्य ष्टडा स्यात् । इरगरामपवादः ।
इर् अचीकृतत्, अचीकीर्त्तत् ; अर्-अवीवृतत्, अववर्त्तत् ; अर
अमीमृजत् अममार्जत् । (१)

५८ । इज्भनगमां सन्सि दीर्घावा च तनेः ।

[इज्भनगमां (इज्-भन-गम्) ६११, सन्सि ७१, दीर्घः ११, वा० ११, च० ११,
तनेः ६१ ।]

सन्—सकारे परत इजन्तादेर्दीर्घः स्यात् । चिचीषति
चिकीषति, तुष्टुषति, चिकीर्षति, हन—त्रिघांसति, (२) इङ्गो गमि

(१) ऋस्वग्रहण दीर्घस्यापि ग्रहणं ।

(२) इह हन्तेरदादिकस्य साहचर्यात् इङ्गो गमेरेव ग्रहणं न पुन-
भावादिकस्य गन्तृगतावित्यस्य ।

अधिजिगांसते तनेर्वा—तितांसति, तितंसति ; सीति किम् ?
जिगमिषति, तितनिषति ।

५९ । दम्भेर्धोपधिपौ द्विलुक् च ।

[दम्भेः दा, धोप, धिपौ १॥, द्विलुक्० १, च० १ ।]

दम्भेः सन-सि धोप, धिपौ, स्यातां । द्विरुक्तस्य लुक् च ।
धोपति, धिप्सति, सीत्येव—दिदन्धिपति ।

६० । घमौमामच इस् ।

[घमौमां (दा, धा, मो, मा, दा, चचः दा, इस्० १ ।]

एषां मन-मि अच इस् भवति । द्विरुक्तेर्लुक् च । दित्-
मति, धित्सति ; मात्रो मित्सते (मा, मेङ्, माङः) मा—मित्-
सति, प्रमित्सते ।

६१ । रभ लभ शक् पत् पदामित् ।

[रभ, लभ, शक्, पत्, पदां १॥, इत्० १ ।]

एषां अच इत् स्यात् । सन—सि द्विरुक्तस्य लुक् च ।
आरिष्यते, लिष्यते, शिचते, पित्सते ; सीत्येव—पिपतिषति ।

६२ । राधोहिंसने । [राधः दा, हिंसने १ ।]

अच इत् स्यात् । द्विलुक् च । अपरित्सति हिंसन इति
किम् ? आरिरात्सति ।

६३ । ऋध ईर । आस्रु जपेरीत् ।

[ऋधः दा, इत्० १, आस्रु, जपेः दा, इत्० १ ।]

एषां सन्-सि अच ईरीती स्यातां । द्विर्लुक्च । ईत्सति
ईषति, जपेर्षि—लोपे—ओषति, सीत्येव—अर्द्धिधिषति, जिञ्ज-
पधिषति, द्रवन्तर्द्धीति (११३।४।३) विकल्पेन इट् ।

६४ । मुचेरोद्वा कर्म कर्त्तरि ।

[मुचेः ६।, ओत्० १।, वा० १।, कर्मकर्त्तरि ७।]

अस्याच ओद्वा स्यात् । द्विर्लुक्च । मीक्षते वत्सः स्वयवेव,
सुमुक्षते, कर्मकर्त्तरीति किम् ? सुमुक्षति वत्सं गोपः ।

६५ । देडो दिगि लिटि । दंडः ६।, दिगि ०१।, लिटि ७।]

अच इति निवृत्तं । लिटि देडोदिगिः स्यात् । द्विर्लुक् च
दिग्ये, दिग्याते ।

६६ । अदेन्मध्येऽसंयोगपार्श्वीऽनादेशाभ्यासस्य गुण-
वादिशसिद्धोऽणिति ।

[अत्०१।, एत्०१।, मन्थे ७।, असंयोगपार्श्वीः १।, अनादेशाभ्यासस्य (म-आदेश
अभ्यास) ६।, अगुण् वादि शसि ददः (म-गुण, व आ. द, श ३, दद) ६।, अणिति (म-
ण् इत् ७।]

अणिति लिटि परेऽनादेशाभ्यासस्य धातोर्मध्ये ऽसंयोग
पार्श्वीऽत एङ्गवति । द्विर्लुक्च । रेणुत्, रेणुः, रेणियथ, पेवुः,
पेचियथ, पेचे । अनादेशाभ्यासस्येति किम् ? वभणुतुः, असंयोग
पार्श्वे इति किम् ? ततक्षुः, तत्करतुः, शशकथ, पपकथ, अणित्तीति
किम् ? रराण, पपाच ।

अगुणादेरिति किम् ? विश्वरतुः, विश्वरिथ ; बादि
बबले, बस—विश्वरतुः, विश्वरिथ ; दद—दददे, दददाते ।
रधिनशोः संयोगेऽप्यनुमि—रेषा. नेष्म, नेह—ररन्ध्रव ।

६७ । त्फन भजत्रपत्रन्यग्रन्य द्भान् नश्च लृक् ।

[त्, फल, भज, त्र, त्रन्य, ग्रन्य, द्भान् ६॥, नः ६, च०१, लृक्०१ ।]

एषामणिति लिटि परे अत, एङ्गवति । द्विर्लृक् च ।
नीपान्तस्य नस्य च लृक् । तरतेर्गुणार्थं वचनं । तेरतुः, तेरिथ ।
थेलुः, थेलिथ, भेजुः, भेजिथ, त्रेपुः, त्रेपिथ, त्रेपे, त्रेपिरे, त्रेथुः,
त्रेथिथ, त्रेथुः, त्रेथिथ, देभुः, देभिथ ; अत्रयत्रयद्भान् केचिदेत्वं
विकल्पयन्ति, नलोपस्तु नित्यमेव, तन्मतेन शश्रथुः, जग्रथुः दद-
भिद्य । नशेलुङ्मि च । पुषाद्यङ्-अनेष्म । मनैराणिस्यके ।
मेनका ।

६८ । राधोहिंसायां । [राधः ६, हिंसायां ७ ।]

अस्य विधिवलादात् एत् स्यात् । द्विर्लृक् च । अपरेधुः,
अपरेधिथ, हिंसायामिति किम् ? आरराधतुः ।

६९ । वा जूभ्रम् चमि वमि फणादौनां ।

[वा०१, जू, भ्रम्, चमि, वमि, फणादौनां ६॥]

अणिति लिख्येषामवर्णस्य एद्वा स्यात् । द्विर्लृक् च ; जेरुः,
जजरु, जेरिथ, जजरिथ, एवं—स्त्रेमुः, बभ्रमुः, त्रेमुः, तत्रमुः,
वेमुः, ववमुः, फणादेः—फेणुः, पफणुः, फण, वाजू, आञ्च,
ध्वाञ्च, स्यमु, खनः इति फणादि ।

७० । सिचि वृद्धिरकोऽश्विजागुः परस्मैपदे ।

[सिचि ७, वृद्धिः २१, अश्विः ६१, अश्वि जागुः (न-सिचि, जागृ) ६१, परस्मैपदे ७१]

अक इत्यवर्ण उत्तरार्थः । इगन्तस्य सिचि परस्मैपदे वृद्धिः स्यात् । अजैषोत्, अहौषोत्, अलायोत्, अतारीत्, अश्विजागुरिति किम् ? अश्वयीत्, अजागरोत् ; परस्मैपद इति किम् ? व्यजेष्ट । वीर्णोः । प्रीर्षीवोत्, प्रीर्षीवोत् ; अगुणपत्रे-प्रीर्षीवोत् सिचोति वक्तव्ये—वान्यस्येति (७०।४।३) चावत् ।

७१ । अनिटो हलन्तस्य । [अनिटः ६, हलन्तस्य ६१]

सिचि परस्मैपदे अनिटो हलन्तस्याको वृद्धिः स्यात् । पञ्च—अपाचोत्, अगृज-अरांचीत्, भनृज—अभांचीत्, अनेनृचोत्, अरोत्सात् अनिट इति किम् ? अदेवोत् ।

७२ । इटिलघोरतोलान्तवद्व्रजां ।

[इटि ७१, लघोः ६१, अतः ६१, लान्त वद व्रजां (ल, र्-अन्त, वद व्रज) ६११]

लान्तरान्तादेरिडादी सिचि परस्मैपदे वृद्धिः स्यात् । अचालीत्, अचारीत्, अवादीत्, अत्राजीत्, लघोरिति किम् ? अवभ्रीत् ।

७३ । वान्यस्यैकाचो हलादेरङ्गान्त लण वध श्वसेदितां ।

[वा०२१, वान्यस्य ६१, हलादेः (हल्-आदि) ६१, अङ्गान्तलण वधश्वसेदितां (न-ह-न-य-अन्त, अह, वध, श्वसे, एदिन्) ६११]

लान्तादेरन्यस्यैव हलादेरेकाचोहमयान्तादि—वर्जितस्य

इडादी सिचि परस्मैपदेऽतोऽङ्घ्रिर्वा स्यात् । अपाठोत्, अपठीत्, अतानीत्, अतनीत्, एकाच इति किम् ? चकासृ, अचकासोत्, अङ्घ्रान्तादीनामिति किम् ? ह—अग्रहोत्, म—अवमोत्, य—अव्ययोत्, अक्षणीत्, हनोवध—अवधोत्, अश्व-सीत् ; एदितां अहसीत्, अलगीत्, सिचिति निवृत्तं ।

७४ । च्छत इरुपधायश्च ।

[ऋतः ६।, इरु०१।, उपधायः ६।, च०]

अगुणवृद्धिविषयाथं वचनं । च्छदन्तस्य, च्छदुपधस्य च धातोः च्छत इर् स्यात् । किरति, कीर्यति, चिकीर्षति, आस्तीर्णं, कृत-कीर्त्तयति, कीर्त्तनं, परत्वाद्गुणवृद्धिभ्यां वाध्यते विचकारतुः, विचकार ; न सुपः अनृत्यते ।

७५ । जर्षोः । [कः १।, षोः ५।]

पवर्गादुत्तरस्य च्छु उर् स्यात् । पिपूर्त्तं, पिपूरति, पोपूर्यति, पुपूर्षति, वृ-वुवूर्षति, भृ-वुभूर्षति, ष्ट—मुमूर्षति, परत्वाद्गुणवृद्धी—निपपरुः, निपपार ।

७६ । शितिमिदेगुणः । [शिति ७., मिदेः ६., गुणः १।]

शित्वस्य गुणः स्यात् । मेद्यति, अमेद्यत् ।

७७ । च्छदृशीरङि । [च्छ, दृशीः ६।, अङि ७।]

श्चवर्णान्त—दृशीरङि गुणः स्यात् । आरत्, अजरत्, अदर्शत् ।

७८ । ऋसंयोगाद्यृतोर्यक् यङ् लोड्येषु ।

[ऋ, संधीगाद्यृतीः (संयोग आदि-ऋत्) इा, यक्, यङ्, लोड्-येषु (यक्, यङ्, लोड्-य,) ७॥]

एषत्तैः संयोगादेः ऋदन्तस्य च गुणः स्यात् । यक्, अर्थ्यते, अरार्थ्यते, अर्थ्यात्, अर्थ्यास्तां, स्म-स्मर्थ्यते, साम्मर्थ्यते, स्मर्थ्यात् ; ध्वृ-ध्वर्थ्यते, दाध्वर्थ्यते, ध्वर्थ्यात् । न सुटः कञ्जोयगादिषु । संस्क्रियते, संचेस्क्रियते, संस्क्रियात् ।

७९ । ऋत्कृतोश्च लिटि । [ऋत्कृतोः इा, (ऋत्कृतोः ऋदन्त) लिटि ७]

लिटि ऋत्कृतोश्च संयोगाद्यृतश्च गुणः स्यात् । आनर्ह, आनर्हंतुः, ऋतः—निजगरुः, तस्तरुः, तेरुः, ऋ—आरुः संयोगाद्यृतः—सम्भरुः, दध्वरुः, सञ्चस्करुः, णिति परत्वाद्दृष्टिः निजगार । ऋतो न कसौ । तितोर्वान् ।

८० । शृट् पृट् ऋस्वो वा । [शृट्, पृट्, पू. ०१, ऋस्वः ११, वा०११]

एषां लिटि ऋस्वो वा स्यात् । शृयुः, शृगरुः ; शृष्टवान्, शृष्टोर्वान् । दद्रुः, ददरुः ; पप्रुः, पपरुः ।

८१ । इग्लघूपदयोरुश्रोश्चकिङ्ति ।

[इग्लघूपदयोः (इक्-लघु-उपध) इा, उश्रोः (उ, श्र,) इा, च०११, अकिङ्ति ७ ।

पर्युदासे (२) नञि किङ्तोऽन्यस्मिन् परे इगन्तस्य लघू-

(१) नञ् (निषेधः) हि द्विविधो भवति पर्युदासः, प्रसङ्गप्रतिषेधश्च । तत्र पर्युदासस्थले विधेः प्राधान्यं निषेधस्य च अप्राधान्यं ।

पदस्य च धातोरश्रीञ्च विकरणयोर्गुणः स्यात् । जयति, वर्द्धते, करोति, चिनोति, लघूपधस्येति किम् ? सृदयति, अक्ङ्त्तोति किम् ? जितं, विभिदुः, चिनुतः, नियमः किम् ? अकेनिषं इटो न गुणः । लिखादेष्टनादौ वहुलं । लिखनं, लेखनं, लेखनोयं, लिखनीयं लिख्यं, लेख्यं, नित्यं लेखनी, मिलनं । षिवुसिवो-दीर्घश्च । निष्ठोवनं, निष्ठेवनं, सौवनं सेवनं ।

८२ । जागरवौष्णलङित् सु ।

[जागः ६।, अघोष्णलङित्सु (न-वि, इण, णल्, ङित्) ७।]

प्रतिषेधवृद्धिविषये च जागर्त्तेर्गुणः स्यात् । जागरितः जागर्थ्यते, जागर्थ्यात् । जागरयति, जागरकः अघोष्णलङित् स्थिति किम् ? आणादिकोविक् जागृविः, इण अजागारि, णल् जजागार परत्वाल्लि वौत्तमे अहं जजागरेति ङिति जागृ-यात् ।

८३ । गोहृज्दृच्योतः ।

[गीहः ६।, क्त ०१।, अचि ७।, षीतः ६।]

गीहो अचि अ्रोत ऊत् स्यात् । उपगूहयति, निर्गूहनं, निर्गूहयति, अचोति किम् ? घोह्यति । गोह इति किम् ? गुहा ।

नञ्पि समस्तो भवति । ततश्चात्र विधेर्गुणस्य प्राधान्यत् निषेधस्य चाप्राधान्यम् । किङ्त्तोत्त्यस्मिन् इत्यर्थ-आयातः ।

८४ । मृजेवृद्धिः सन्यपि किङ्दचि तु वा ।

[मृजेः ६१, वृद्धिः ११, सनि ७, अपि ०१, किङ्दचि ७, तु०१, वा०१ ।]

मृजेर्गुणापवाद्दो वृद्धिः स्यात् । मार्षा, मार्षि, मार्ष्यं, सनि किञ्चैऽपि मिमार्चति, किङ्दचि तु वा ममार्जुः, ममृजुः माज्जन्ति, मृजन्ति ; व्यवस्थित—विभाषाया नित्यं तुन्दपरिमृजः ।

८५ । अदुपधेचोर्णिति ।

[अदुपधेचीः (अत् उपधा-इच्) ६१, णिति ७ ।]

अदुपधस्य इजन्तस्य च धातोर्णिति वृद्धिः स्यात् । पाचयति, पाचकः, नायः, भावः, कारयति, संविव्याय ; णेर्न वृद्धिरिणागमे । घटयिष्यति ।

८६ । णलि वीत्तमे । [णलि ७, वा०१, उत्तमे ७ ।]

उत्तमे णलि वृद्धिर्वा स्यात् । अहं पपाच, पपच वा ; चकार, चकर वा ।

८७ । न जनवधमान्तानां मिण क्तोरणाचमि क्मि वमि यमि रमि णमि गमां ।

[न०१, जन, वध, मान्तानां (न-जन वध-म अन्त) ६१, इण क्तोः (इण-क्त) ७, अनाचमि क्मि वमि यमि रमि णमि गमां (न-या-चमि, क्मि वमि रमि णमि गम्) ६१ ।]

जनादेरिण क्तति च वृद्धिर्नास्ति । अजनि, जनः, जनकः ; अवधि, वधः, वधकः ; अशमि, शमः, शमकः, अनाचमादेरिति किम् ? आचामि, आचामकः, कामः, वामः, यामः, रामः ;

प्रणाम, गामुकः । अमेर्णके वृद्धिः श्रुरादि पाठाद्वा । भ्रामकः,
वृष्णि—भ्रामश्चामयते । वेः अमेर्घणि वा । विश्रामो, विश्रमः ।

८८ । घटादेर्णौ ह्रस्वश्च ।

[घटादेः (घट, ऋादि) ह्र, णौ ण, ह्रस्वः ण, च०॥]

णौ घटादेर्द्विर्नास्ति । दीर्घस्य च ह्रस्वः स्यात् । घटयति,
घटकः, व्यथयति, व्यथकः, रमयति, रमकः, गमयति, गमकः,
उद्घाटयति, संक्रामयतीत्यपि श्रुरादिपाठात् । दीर्घस्य च
ह्रस्वश्च—हेड, हिडयति, आ पाके-अपयति । घट, व्यथ, प्रथ,
प्रम, स्त्रद, स्खद, जञ्ज, दल, कृप, क्लृप, (१) कन्द, क्रन्द, (२)
कृद, क्रद, अित्वरा, इति घितः । ज्वर, गड, हेड, वट, भट,
परिभाषणे । नट नृती । नट गतावित्येके । षक, चक, कखे,
रगे, लगे, हगे, छने, घगे, एगे, सम्बरणे । कगे नोच्यते ।
अक, अग कुटिलायां गती । कण, रण, गती । चण, शण,
अण, दाने । चण गतावप्येके । अथ, सथ, क्रथ, लथ,
हिंसायां । चन्सु, वन्सु नोच्यते । ज्वल दीप्ती । खन, शब्दे ।
ज्वल, हल, हलन्, चलने । नड जिह्वीन्मन्यने । मदी हर्ष-
स्लेपनयोः । स्मृ आधाने । नृ भये । नृ नये । आ पाके ।
मारण, तोषण, तेजन, निशामनेषु ज्ञा । चल कम्पने ।
कृदित्जनने । ध्वन शब्दे । खन अवतंसन इत्यर्थेके । जनो,
जृथ क्लृप, रञ्जोऽमन्ताद्य । ज्वल, हल, हल नमामनुपदगर्गे

(१) कृप, कृप इति कश्चित् पाठः ।

(२) कन्द, क्रन्द इति कश्चित् पाठः ।

वा । स्त्रा, स्त्रा, वनुरमाञ्च । न कस्यमिचमां । श्रमोऽदर्शने ।
यमोऽपरिवेषणे । स्वदेरप, परिभ्याञ्च न घटादित्वं । अपस्त्रा-
दयति, परिस्त्रादयति । फण गताविति घटादयः ।

८८ । णमिणोर्दीर्घो वा ।

[णमिणोः (णम्-इष्) ७॥, दीर्घः ११, वा०११ ।]

शौ घटादर्णमि, इणि च दीर्घो वा स्यात् । घटं घटं, घाटं
घाटं वा ; अघटि, अघाटि, घटयिष्यते, घाटयिष्यते । श्रमं श्रमं,
श्रामं श्रामं, अश्रमि, अश्रामि ; श्रं श्रमयतेः—श्रं श्रमं, श्रं श्रामं ;
अश्रंश्रमि, अश्रंश्रामि, अश्रञ्जि, अश्राञ्जि, अश्रद्धि, अश्राद्धि,
अश्रिडि, अश्रीडि ; न जनवधोरिति (८७।४।३) निषेधात्
अजनि, अवधि ।

९० । न गुणवृद्धौ पिवाद्यग्लोपिनां ।

[न०११, गुण, दृढी ११॥, पिवादि अग्लोपिनां (अक्-लोपि) ६॥३]

एषां गुणवृद्धौ न स्यातां । पिबति, कुरुते, अर्धगोष्ट-
गियोऽनिणि पिवादित्वं । इणि अर्धगायि । अग्लोपिनां—गुण-
यति, लघयति । चुरादौ—कथ, वर गणादयोऽदन्ताः । शौ तेषा
मग्लोपित्वात् । कथयतीत्यादि । दीधौ, वेव्यौ क्वान्दसी. तयोश्च
पिवादित्वं, अर्धोध्यकः ।

९१ । कुटादेरणिति । [कुटादेः ११, अणिति ७ ।]

अणिति प्रत्यये कुटादेर्गुणवृद्धौ न स्यातां । कुटिता, कुटितुं,

संकुटिर्द्विष्यं, अघुवीत्, अणित्ति किम् ? घण-कोटः, उत्-
कोटप्रति ।

६२ । विजेरिति । [विजे. ६, इटि ७]

अस्येति गुणो न स्यात् । उद्विजिता, उद्विजितुं, इटीति
किम् ? उद्वेजनं, खन्तादुद्वेजिता वृष्टिभिरिति ।

६३ । वीर्णीः । [वा०१॥, जर्णोः ६]

जर्णीरिति गुणवृद्धौ वा न स्यातां । प्रीर्णविता, प्रीर्णुविता,
सिचि-प्रीर्णवीत्, प्रीर्णवीत्, प्रीर्णुवीत् ।

६४ । न भू सुडोलुङ् लोटीः ।

[न०१॥, भू, सुडोः ६॥, लुङ्, लोटीः ७॥]

भुवोलुङि. सुडोलोटी गुणो न स्यात् । अभुत्, अभूः,
सुवै, सुवावहै ।

६५ । यडादि लृक् आर्द्धधातुके वातः ।

[यडादि लृक् (यङ्-आदि-लृक्) ०१॥, आर्द्धधातुके ७॥, वा०१॥, अतः ५]

यडादिलुगन्तानामार्द्धधातुके गुणवृद्धौ न स्यातां । लीलुवः,
चञ्चरः, येभिदिता, मरीचजः, नेन्ययति, वोभुवाञ्चकार, चरि-
क्ययति, तातृ—तांतिरयति, तातिराञ्चकार, क्य—लृक् समि-
धिता, समिधकः । विद्वोपस्य च विधुवयति रविः, अतोवृद्धिर्वा
पापाचयति, पापचयति ।

६६ । न लघूपान्तस्याचि पिति सार्वधातुके ।

[न०१। लघूपान्तस्य ६।, अचि ७, पिति ७।, सार्वधातुके ७] ।

लघूपान्तस्य द्विरुक्तस्य धातोर्जादौ पिति सार्वधातुके गुणो न स्यात् । नेनिजानि, अनेनिजं, वेभिदीति, चञ्चुरीति, विवन्तस्य च—गोदहति, अचोति किम् ? वेभेति, हलि दीर्घत्व चञ्चूर्तिः ।

६७ । इड्यच्चार्षधातुके ।

[६८०१।, अयचि (न-य्, अच्) ७।, आर्षधातुके ७]

याद्यजादिवर्जिते आर्षधातुके परे धातोर्दिङागमो भवति । भविता, भविषीष्ट, पठिष्यति, अयचीति किम् ? भवं, भवनीयं, आर्षधातुकविधिरापदापरिसमाप्तेः ।

६८ । स्तृ स्र धूञ्दिन्निष्कृष रधादि दरिद्राद्वा ।

[स्तृ स्र धूञ् दिन्निष्कृष रधादि दरिद्रात्, स्तृ, सधूञ्, (उत्-इत्) निष्कृष, रधादि, दरिद्र) ५।, वा०१।]

एभ्योऽयच्चार्षधातुके इड् वा स्यात् । स्वरिता, स्वर्त्ता, सृतिः, स्रयत्योः, सविता, सीता, धविता, धीता, उदित्, गाहिता, गाढ़ा, गोपिता, गोप्ता, मार्जिता, मार्ष्टा, निष्कोषिता, निष्कोषा, रधिता, रद्धा, रधि, नश्चि, ह्यपि, ह्यपि, द्रह, मुह, झुह, इति रधादि ; दरिद्रा—ता—दरिद्रिता, दरिद्रिषति, दरिद्रासति ।

६९ । न शकादेः । [न०१।, शकादेः (शक् आदि) ६।]

शकादेरिष्ठास्ति । शक्ता, शक्ष्यति, पक्ता, पक्ष्यति ।
 अनिडोकः शकिः कान्ते चान्ते पचि, वचो विचिः ।
 सिचि, मुचि, रुचो, (१) चैक ष्छान्ते प्रक्षिरुदाहृदः ॥
 भजि, भञ्जि यजि, त्यजि, रञ्जिरुजः
 छजि, सञ्जि, विजि, खजि, मञ्जि, भुजः ।
 युजि, भृञ्जि, निजोऽपि च जान्तगणे
 गुणसिन्धुभिरुचिर इत्यनिटः ।
 अदिं हदिं स्कन्दि, भिदि, छिदि, हृदौन्
 गदिं, सदिं, खिद्यति, पद्यती, चिदिं । (२)
 तुदिं, नुदिं, विद्यति, विन्द, इत्यपि
 प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः । विन्द इति श्रमा निर्देशः
 क्रुधि, राधि, रुधि, हृधि, वुध्यतथो
 व्यधि, शुध्यति, सिध्यति, बन्धि, युधः ।
 सह साधयः इत्यनिटो धगणे
 हनि, मन्धति, चेत्यपि नान्तगणे ॥
 स्वपि, वपि, तपि, लीप्यापि, शपोपि क्षिपि छपि लिपि
 लुम्पि कृपयश्च ।
 पान्तगणेष्वथ भान्ते रभि लभि जभयोप्यनिटः । मान्ते
 यभि रमि नमि गमयश्च ।

(१) दिचोचैक इति पाठान्तरम्

(२) मिदिं इति क्वचित् पाठः ।

शिषि, श्लिषो, दुष्य, विषि, द्विषि, त्विषीन्
 पिषिं कृषिं, पुष्यति, शुष्य, तुष्यतीन् ।
 दिशिं, दृशिं, दंशि, मृषीं, रिशिं, निशिं,
 रुशिं, स्पृशि, क्रोशविशोऽनितो जगुः ।
 घसिश्च वसुतिः सान्ते, हान्ते दहति मेहती ।
 दिहिर्दंहि लिङ्गी रोह, वहो नहि रिमेऽनितः ॥

अदुदन्तावनेकाचो (अत्-उत्-अन्त अनेक् अच्), वृङ्-
 वृञो. रु, चु यु, श्रुवः नु, च्नु, श्रिञो, श्रि, डो, श्रोङ्, सेटोऽ-
 जन्ता उदाहृताः एभ्योऽन्ये स्वरान्ताः सर्वेऽप्यनितः । चेता,
 स्तोता, कर्त्ता, कञादेर्दीर्घत्वे लाक्षणिकत्वञ्च भवति । चिकी-
 र्षति, वभूर्षति, तुष्टयति ।

१०० । वर नर ति चादौ कृत्यभणादेः ।

[वर, नर, ति, चादौ (व-आदि) अ, कृति अ, अभणादेः (न-मण-आदि) ५ ।]

वरादौ कृतोष्मास्ति । वर—ईश्वरः, न—याचञा, र—
 दोषः, क्तिन्—दीप्तिः व-वस्त्रं ; आशिश्चद्वात् क्तिप्—विद्युत्,
 क्त्तु वस्त्र, तु—जन्तुः, मन् भस्म, त—हस्तः, सिक्—कुक्षिः,
 सु—इक्षुः, स—वत्सः, क—कलकं, सर—अक्षरः, एते श्रीणा
 दिकाः । अभणादेरिति किम् ? भणितिः, निपठितिः, संकु-
 चितिः । (१)

१०१ । स्नौतेस्तडि । [स्नौतेः ५१, नडि अ]

(१) गृहीतिः, संकुटितिरिति क्वचित् पाठः

इसास्ति । कर्मणि—प्रश्रोता, प्रस्त्रीषीष्ट, प्रतञ्जीति किम् ? (२)
प्रस्रविता ।

१०२ । क्रमेस्तड्छात् । [क्रमेः ५।, तड्छात् (तड्-च्छ) ५।]

आत्मनेपदनिमित्तात् क्रमेरिशास्ति । प्रचिक्रंसते, उप-
क्रंसते, आक्रंसते, तड्छत्वात्—छति च—उपक्रन्ता । तड्-
छादिति किम् ? निष्क्रमिता ।

तरादेभ्यमादौ वेत्येके । तर्त्तुं, तरितुं, तर्त्तयं, तरितयं ;
आदि—शब्दात्—जप्त्वा, जपित्वा ; जप्तयं, जपितयं ।

१०३ । अजागोऽजागः किति ।

[शुक्रः (त्रि-उकः) ५।, अजागः (न-जाग्य) ५।, किति ७।]

अिञ्जउगन्ताच्च कितौशास्ति । अितः, रत्वा, भूत्वा, सूतं
सूतेः, (३) इतं, तोर्त्वा, पूर्णं (४) जपेरपि निषेधमिच्छामि जप्तं,
अजागरिति किम् ? जागरितः ।

१०४ । सनि श्चु गुह् गुपादेश्च ।

[सनि ७।, श्च, गुह्, गुपादेश्चः (गुप-आदि) ५।, च०१।]

यहादेः शुक्रश्च सनीशास्ति । जिघृक्षति, जुघृक्षति,
गुपादेरनिष्कार्यं जुगुप्सते, तितिश्चते, चिकित्सति । शुक्रश्च
कित्वाद्गुणः शिञ्चीषति, रुक्षति ।

(२) अ-डि तु इति क्वचित् पाठः ।

(३) सृजः (सृयतेः) इति क्वचित् पाठः ।

(४) पूर्तमिति क्वचित् पाठः ।

१०५ । ऋ पूड् स्मिड्पूड्किरादिभ्य इट् ।

[ऋ, पूड्, स्मिड्, अशू, किरादिभ्यः (किर आदि) ३११, इट् ०११]

एभ्योनिषेधविकल्पापवादः सनीट् स्यात् । अरीरिषति,
पिपविषते, स्मिड्—सिस्मयिषते, अशू अशिशिषते, कू—चिकरि-
षति, ग् जिगरिषति, इड्—दिदरिषति, छड्—दिधरिषति,
प्रड्—पिपृच्छिषति ।

१०६ । इवन्तद्ध् भ्रस्ज् दन्भ् श्रि स्व् यूर्णु भ्रति
ज्ञपि सनि तनि पतिभ्यो वा ।

[इवन्त—पतिभ्यः (इव्-अन्त, ऋध, भ्रस्ज, दन्भ, श्रि, स्व्, यूर्णु, कर्णुड, भ्र, ज्ञपि,
सनि, तनि, पति) ५११, वा०१]

एभ्यः सनीड्वा स्यात् । इवन्ताद्—दिदेविषति, दुद्यूषति,
ऋध—अर्दिधिषति, ईर्त् सिसति, भ्रस्ज् विभ्रज्जिसति, विभ्र-
जति, दन्भ्—दिदन्भिषति, धिष्यति, धोषति, श्रिञ्—श्रियो-
षति, श्रियथिषति, स्वृ—सिस्वरिषति, सुसूर्षति, यु—यिवविषति,
युयूषति, ऊर्णु—प्रीर्णुनविषति, प्रीर्णुनूषति, भ्रु—विभ्ररिषति,
वुभूर्षति, ज्ञपिर्ष्यन्तः—ज्ञिज्ञपथिषति, ज्ञोषति, सनि—सि-
सनिषति, सिसांषति, तितनिषति, तितांसति, पत, पिपति-
षति, पित्सति ।

-१०७ । वतः । [वतः (वड्, वज् वतः) ५१]

वड् वज्, ऋतञ् सनीड्वा स्यात् । प्राविवरिषुः, प्रावि-

वरीषुः, प्रावुवृषुः, षतः—तितरिषुः, तितीषुः लाक्षणिकत्वा-
द्नेह चिकीर्षति (१) । सनीति—निवृत्तम् (१०४।४।३) ।

१०८ । तडि लोड् सिचोः संयोगाद्युत्थाऽसुटि ।

[तडि ०।, लोड्, सिचोः ०।, संयोगद्युतः (संयोग-आदि-षत) ५।, ७०१।, असुटि (न सुट्) ०।]

तडि लोड् सिचोः (२) वृतः संयोगादेर्दन्ताच्च इड् वा
स्यात् । वरिषोष्ट, वृषोष्ट, आस्तरिषोष्ट, आस्तीर्षोष्ट, धृ—
ध्वरिषोष्ट, ध्वृषोष्ट ; सिचि—अवरिष्ट, अषत, आस्तरिष्ट,
आस्तीर्ष्ट, अध्वरिषातां, अध्वृषातां ; असुटीति किम् ? संस्कृ-
षीष्ट, समस्कृत, तडोति—किम् ? आस्तरिषां, आस्तरिषुः
नित्यमिष्ट् ।

१०९ । कृ स्र वृ भृ स्तु द्रु श्रु सुवी न लिटि ।

[कृ, स्र, वृ, भृ, स्तु, द्रु, श्रु, सुवीः ५।, न०१।, लिटि ०।]

एभ्य एव लिटीष्ठास्ति । चकव, चक्रुः, सस्रव, ववव,
वववहे, बभ्रव, बभ्रवहे, तुष्टुव, दुद्रुव, शश्रुव, सुस्रुव, असुटीत्येव
—सञ्चस्करिव, सञ्चस्करिम, नियमः किम् ? विभिदिव, रधादे-
र्वेत्येके—ररन्धिव, रेध्व, ररन्धिम, रेध, सुमोहिय, सुनीड् ।

(१) चिकीर्षुः इति क्वचित् पाठः । अत्र सनि ऋकारस्य दीघत्वात्
न विकल्पेन इट्प्रामिरित्त्वर्थः ।

(२) लोड् सिचोरात्मनेपदे इति क्वचित् पाठः ।

११० । ऋतस्वादेः स्थलि ।

[ऋतः ५१, स्वादेः (सु-आदि) ५१, स्थि ७१]

ऋदन्तात्, सु, द्रु—प्रभृतेष्वैव थलोष्वास्ति । सन्नर्थ, सस्वर्थ, चकर्थ, (१) ऋत एकाच इति वक्तव्यं ; तेन—जजागंरिथ, स्वादिग्रहणं परविकल्पापवादार्थं (१११।४।३)—तुष्टीथ, सुश्रीथ, सुस्रोथ, दुद्रोथ, असुटीत्येव—सञ्चस्करिथ ।

१११ । अण् सृज् दृशत्वतोऽनिटो वा ।

[अण्, सृज्, दृश्, अत्वतः (अत्-वत्) ५१, अनिटः (न-इट्) ५१, वा०१ ।]

शकादिपाठेऽनिटोऽणन्ताच्च, सृजि, दृशिभ्याञ्च, अत्वतश्च (२) थलोङ् वा स्यात् । अणन्तात्—पपिथ, पपाथ वा ; जिगथिथ, जिगीथ ; जुहविथ, जुहोथ वा ; सृज—ससर्जिथ, सस्रष्ठ ; दृश—ददर्शिथ, दद्रष्ठ ; अत्वतः—शेकिथ, शशक्थ ; वभर्जिथ, वभ्रष्ठ ; जघनिथ, जघन्थ, अनिट् इति किम् ? लुलविथ, दुधविथ, जघहिथ, अत इति किम् ? रुरोहिथ, विभेदिथ, तपरः किम् ? रराधिथ ।

११२ । अद्यत्ति वृवयिभ्य इट् ।

[अद्यत्ति वृवयिभ्यः (अदि, अत्ति, (अ), इ, वयि ५१। इट् ०१ ।]

एभ्यस्थलि प्रतिषेधविकल्पापवादः (११०।४।३, १११।४।३)

(२) जहथं इति क्वचित् पाठः ।

(२) अत् निद्यमानोऽस्य इति अत्वत् तस्य अकार मध्यवर्ति न इत्यर्थः अत् इति तपरनिर्देशात् अकारमध्यवर्तिन दाधधाती न निषेधः ।

इट् स्यात् । आदिथ, घस्लृदेशाच्च—जघसिथ, आरिथ, वव-
रिथ, वेज्रोवयि—उवयिथ, च्चनस्वादेर्नियमात् (११०।४।३)
नब्योल्लिष्टोत्यात्वनिषेधादनन्ताच्च व्यञ्ज इट् सिद्ध एव—
संविध्यथिथ ।

११३ । वसौ सद्विरुक्त्येकाजाद्घसः ।

[वसौ ७।, सद्विरुक्त्येकाजाद्घसः (व-द्विरुक्त-एक-घञ्, आदन, घञ्) ५।]

कृतद्विर्वनैकाच, आदन्ताच्च, घसञ्, वसाविट् स्यात् ।
आदिवान्, पेधिवान् ; आतः—पपिवान्, तस्थिवान्, घस—
जघिवान्, सद्विरुक्त्येकाच इति किम् ? विभिद्वान्, शिञ्चि-
वान् ।

११४ । वा गम च्चन विद्लु विश दृशः ।

[वा०१।, गम, च्चन, विद्लु, विश, दृशः ५।]

एभ्योवसाविड् वा स्यात् । जग्मिवान्, जगन्वान्, जग्मिवान्,
जघन्वान्, विविदिवान्, विविद्वान्, विविशिवान्, द्विविश्वान्,
दृदृशिवान्, दृदृश्वान् ।

११५ । अह्वनः स्त्रे । [अह्वनः (अत् हन्.) ५।, स्त्रे ७।]

आभ्यां स्त्रे इट् स्यात् । करिष्यति, हनिष्यति, अहनिष्यत् ।

११६ । वधादेशाच्च लोडसिचोः ।

[वधादेशात् (वध-आदेश) ५।, च०१।, लोड, सिचो ७।]

इट् स्यात् । वधिषोष्ट, अवधिष्ट, अयचीत्येव (६७।४।३)—वध्यात्

११७ । अञ्जोः सन् सिचोः ।

[अञ्जोः ५।, सन्-सिचोः ७॥]

इट् स्यात् । ऊदित्वेन (६८।४।३) विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं
वचनं । अञ्जिजिषति, आञ्जीत् । *

११८ । स्तु ह्र धूजः सिच्यतडि ।

[स्तु, ह्र, धूजः ५।, सिचि ७।, च्यतडि ७ ।]

इट् स्यात् । अस्तावीत्, असावीत्, अधावीत्, अतड्डीति
किम् ? अस्तोष्ट, अमोष्ट, अधोष्ट, अधविष्ट ।

११९ । यम रम नमातः सुच् ।

[यम, रम, नमातः (यम, रम, नम, जात्) ५।, सु ०२।, च ०२।]

एभ्यः सिचोः स्यात् । स्वागमश्च । अयंसीत्, अयंसीष्टां,
अरंसीत्, अनंसीत्, आदन्तात्—अयासीत्, अधासीत्, दरिद्राद्वा
—अदरिद्रासीत्, अदरिद्रीत् अतड्डीत्येव—आयंस्त, अरंस्त,
व्यत्यभास्त ।

१२० । तीषु सह लुभ रूप रिषोधा ।

[ति ७।, इषु, सह, लुभ, रूप, रिषः ५।, वा ०२।]

एभ्यस्तकारादाविड् वा स्यात् । इषु—एष्टा, एषिता ;
सहिता, सोढा ; लोभिता, लोब्धा ; रोष्टा, रोषिता ; इषु गतौ
नित्यं प्रेषिता ।

१२१ । सेऽसिचि कृत वृत चृत कृद् तद् नृतः ।

[से ७।, असिचि (न-सिच्) ७।, कृत, वृत, चृत, कृद्, तद्, नृतः ५।]

कृतादेः सकारादाविङ् वा स्यात् । कत्स्यति, कर्त्तिस्यति, अकत्स्यत्, अकर्त्तिस्यत् चत्स्यति, चर्त्तिस्यति, कृत्स्यति, कर्दिस्यति, तत्स्यति, तर्दिस्यति, निवृत्सति, निनर्त्तिसति, असिचोति किम् ? अकर्त्तित् ।

१२२ । गमेरतङ्गीट् । [गमेः ५१, अतङ्गि (नतङ्) ७१, इट् ०११]

पुनरिट्प्रहणं नित्यार्थं सेतङ्गि विषये गमेरिट् स्यात् । गमिष्यति, जिगमिषति, इङ्गीगमेच्च कृतिः । अधिजिगमिषिता व्याकरणस्य, अतङ्गीति किम् ? संगंस्यते, सङ्गंसौष्ट, अधिजिगांसते ।

१२३ । तङ्गि वृतादेः क्लृपो लुटि च ।

[तङ्गि ७१, वृतादेः (वृत्-आदि) ५१, क्लृपः ५१, लुटि ७१, च ०२१]

सेटकत्वे सिद्धेऽपि नियमः । से तङ्गेऽव वृतादेरिट् स्यात् । वर्त्तिस्यते, वर्त्तिषोष्ट, अवर्त्तिस्यत्, स्यन्दिस्यते, क्लृपो लुटि च—कल्पिस्यते, कल्पितासे ; तङ्गीति किम् ? वत्स्यति, तङ्गि नियमात् परस्मैपदे स्यन्दि, क्लृपिभ्यां ऊहिलाद्विकल्पोऽपि (६८१४३) निषिद्धः । व्यवस्थितविभाषया वा । सिष्यत्सति, चिक्लृप्सति, कल्प्नासि, कृति—विवृत्सिता, विवृत्सितुं, सेतङ्गविषयत्वान्नेट् (१२४११३) ।

१२४ । न श्चोदिदादिङ्गीयश्चिसि वमि विभाषितेऽटो निष्ठायां ।

[न०११, श्चोदिदादिङ्गीयश्चिसि—इट्: (चि-रत् इत्-चात्-इत्), डी, चिसि, वमि, विभाषित इट्) ५१, निष्ठायां ७१]

खेरीदादेश्च निष्ठायामिष्ठास्ति । शूनः, शूनवान्, ईदितः—
 नशः, उद्विग्न, आदितः—मिषः, क्षिणः, मूर्च्छा—मूर्त्ता, मूर्च्छितः
 इति तारकादित्वादितः ; डीयादेः—डीय इति श्यना निर्द्देशः
 उड्डोनः, डीडोभौवादिकादपतिषेधः । उड्डयित, श्वस्तः, वान्तः
 विभाषितेष्टो यस्य विकल्पेन क्वचिदिद्भुक्तः ; ऊदितः (६८।४।३)
 —गूढः, गूढवान्, उदित् (१४०।४।३) वृद्धः, रधादौ—नष्टः ।

१२५ । धृष शसो वैजात्ये ।

[धृष, शसः ५।, वैजात्ये ७।]

आभ्यामविनोततयां निष्ठायामिष्ठास्ति । धृष्टं, विश्वस्तः
 अन्यत्र धर्षितः, विश्वसितः ।

१२६ । कषः कृक् गहनयोः ।

[कषः ५।, कृक्, गहनयोः ७।]

निष्ठायामिष्ठास्ति । कष्टं व्याकरणं, कष्टं वनं, कषित
 मन्यत्र ।

१२७ । घुसेरविशब्दने । [घुसेः ५।, अविशब्दने ७।]

निष्ठायां इष्ठास्ति । घुष्टा रज्जुः, विशब्दने तु अवघुसितं
 ते वाक्यं प्रतिज्ञातं ख्यातं वा ।

१२८ । अहः सन्निविभ्यः ।

[अहः ५।, सं. नि, वि, भ्यः ५।॥]

इष्ठास्ति । समर्षः, न्यर्षः, व्यर्षः, पभेः सन्निकर्षे ।
 अभ्यर्षा सेना, अभ्यर्हितमन्यत्र ।

१२६ । मनु पति निष्क ष गत्यर्थभाव इट् ।

[मनु, पति, निष्क, ष, गत्यर्थ,—भावः, ५।, इट् ०१।]

एभ्योनिषेधापवाद इट् स्यात् । मनितः, पतितः, निष्कु-
पितः, धावितः गत्यर्थं इति किम् ? धौतं वस्त्रं ।

१३० । श्लिष्ट विरिञ्चादयोऽविष्यष्टस्वरादिषु ।

[श्लिष्ट, विरिञ्चादयः (विरिञ्च—आदि) १॥, अविष्यष्ट-स्वरादिषु (न-विष्यष्ट-
स्वर-आदि) ७॥]

अविष्यष्टाद्यर्थं श्लिष्टादयोऽनितः साधवः स्युः । श्लिष्टमवि-
ष्यष्टे, श्लेष्ठितमन्यत्र, विरिञ्चः खरोविरेभितमन्यत्र ; आदि
शब्दात्—क्षुभ्योमन्ये, क्षुभितमन्यत्र ; स्वान्तं हृदि, ध्वान्तं
तमसि ; लग्—लग्नः संसक्ते ; फण—फाण्टमनायासे । वहो
वाङ् प्रतिज्ञाभययोः । वहेवहेश्च परिवहोऽधिपे ; हँहेहँढः
स्थूलवलिनोः ।

१३१ । ऐ रध्ययने वृत्तं । [ऐः ५, अध्ययने ७, वृत्तं ०१।]

एत्यन्तस्य वृते ष्टे निपात्यते, अध्ययनञ्चेत् । वृत्तं सूत्र-
मनेन ।

१३२ । वा दान्त, शान्त, दस्त, पूर्ण, स्पष्ट, क्वन्न, ज्ञप्ताः ।

[वा०१।, दान्त—ज्ञप्ताः, १॥]

एते एत्यन्ता वा निपात्यन्ते । दान्तः, दमितः ; शान्तः,
शमितः ; पूर्णः, पूरितः ; दस्तः, दासित, स्पष्टः, स्पष्टितः,
क्वन्नः, क्वदितः ; ज्ञप्ताः, ज्ञपितः ।

१२३ । रुध्यमत्वरसंघुषाखनः ।

[रुध्यमत्वर संघुषाखनः (रुधि-अम्-त्वर-संघुष-आ-खन) ५।] ।

एभ्योनिष्ठायामिङ् वा स्यात् । रुधः, रुधितः ; अभ्यान्तः,
अभ्यमितः, तूर्णं, त्वरितं ; संघुषितं, संघुषं ; आखान्तः,
आखनितः ।

१२४ । हृषोलोम विस्मित प्रतिहृतेषु ।

[हृषः ५।, लोम, विस्मित, प्रतिहृतेषु ७॥]

लोमि कर्त्तरि विस्मिताद्यर्थे हृषेर्निष्ठायामिङ् वा स्यात् ।
हृष्टं, हृषितं वा लोम, केशैः ; हृष्टी, हृषितः विस्मितः, प्रतिहृती
वा ।

१२५ । अपचितश्च । [अपचितः ५।, च०१।]

चायते वा निपात्यते । पचेऽपचायितः ; अपचितिर्नित्यं ।

१२६ । आदितोभावारम्भयोः ।

[आदितः (आत्-इत्) ५।, भावारम्भयोः ७॥]

आदितोनिष्ठायां पूर्व्वेण निषेधे (१२४।४।३) प्राप्ते भावादिक-
कर्मणोरिङ् वा विधोयते । मित्रं, मेदिनमनेन ; प्रमित्रः, प्रमे-
दितः । श्मि वमिश्च । श्वस्तं, श्वसितं ; वान्तं, वमितं । शकः
कर्मणि क्ते । शक्नो घटः कर्त्तुं शकितो वा ।

१२७ । क्लिशपूङ्क्लानिष्ठयोः ।

[क्लिश, पूङ्क्लानिष्ठायाः ७॥]

इङ् वा स्यात् । क्लिष्टा, क्लिशित्वा ; क्लिष्टं, क्लिशितं,
क्लिष्टवान्, क्लिशितवान् ; पूत्वा, पवित्वा ; पूतः, पवितः ।

१३८ । लुधि वसति विमोहनार्थलुभि पूजार्थाच्च
इट् ।

[लुधि, वसति, विमोहनार्थ—लुभि, पूजार्थ-अच्चः ५।, इट् ०१।]

एभ्यः क्त्वा निष्ठयोरिट् स्यात् । लुधित्वा, लुधितः ; उषित्वा,
उषितः ; आकुलीकरणे—लुभित्वा ; पूजायामञ्चतेः—अञ्चित्वा,
अञ्चितो गुरुः ; अन्यत्र तीषु सह लुभरुषेति क्त्वाट् (१२०।४।३)
वा लुभ्वा, लुभित्वा ; हलादेश्युपधादित्वक्त्वे (११।२।३)—
लोभित्वा ; इह निषेधः—लुब्ध, उदङ्गमुदकं कृपात् ।

१३९ । जृभ्रश्चेः क्त्वि । [जृ, उष्टेः ५।, क्त्वि ७।]

निषेधविकल्पापवाद इट् स्यात् । जरित्वा, हश्चित्वा ।

१४० । उदितोवा । [उदितः ५।, वा ०१।]

उदितः क्त्वाट्वा स्यात् । शान्त्वा, शमित्वा, शिष्ट्वा, शासित्वा ;
स्रष्ट्वा, स्रंसित्वा ; उवुन्दिर निश्रामने । वुन्त्वा, (१) वुन्दित्वा ।

१४१ । ग्रहेरिड् दीर्घोऽलिटि ।

[पस्तेः ५।, इट् ०१।, दीर्घः १, अलिटि (न-लिट) ७।]

ग्रहेरिड् दीर्घः स्यात् । गृह्येत्वा, ग्रह्येत्तुः अलिटिती-
किम् ? जगृहिव ।

१४२ । वा वृत्तोऽलोड् परस्मैपदसिचोः ।

[वा ०१।, इतः (इड्, वृञ्, चत्) ५।, अलोड् परस्मैपद सिचोः ७॥]

(१) वुन्द+क्त्वा, खरिप्रथम इति इ स्थाने त् भयोभयीति तकार
लोपः ।

वृङ् वृञ् चत इङ् दीर्घोवा स्यात् । वरोता, वरिता ; प्राव-
रीष्ट, प्रावरिष्ट ; तरिता, तरीता, वृत इति किम् ? करिष्यति,
अलीङ् परस्मैपदसिचोरिति किम् ? वरीषीष्ट, आस्तरिषीष्ट
परस्मैपदसहचरिते सिचि प्रावारिषुः, आस्तरिषुः, अलिटी-
त्येव (१४०।४।३)—तेरिथ ।

१४३ । स्य सिचि लोङ्लुटि भावकर्मणोरज्भनग्रह
दृशोवेण् ।

[स्य, सिचि ७।, लोङ्, लुटि ७।, भावकर्मणोः ७।, अज्भन ग्रह दृशः (अज्
हन, ग्रह, दृश्,) ५।, वा०१।. दण ०२ ।]

अजन्तादेः स्यादौ भावादिकर्मणोरिण् वा स्यात् । भावि
ष्यते, भविष्यते, कारिष्यते, कारिष्यते. घानिष्यते, कनिष्यते,
ग्राहिष्यते, ग्रहोष्यते, दर्शिष्यते, दृक्ष्यते ; सिचि—अदायिषातां
अदिषातां, अघानिषातां, अहसातां, अग्राहिषातां अग्रहोषातां,
अदर्शिषातां, अदृक्षातां, लोङि—दायिषीष्ट, दासीष्ट, घानिषीष्ट,
वधिषीष्ट, ग्राहिषीष्ट, ग्रहोषीष्ट, दर्शिषीष्ट, दृक्षीष्ट ; लुटि—
नेता नायिता, हन्ता, घानिता, ग्राहिता, ग्रहीता, द्रष्टा,
दर्शिता ।

इति श्रीपद्मनाभदत्तकृतौ सुपद्मे व्याकरणे ष्ठीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य

प्रथमः पादः

(कृतप्रकरणम्)

१। कृदङ्गलं । [कृत्०१।, वङ्गलं २।]

कृदित्यधिक्रियते । स च वङ्गलं स्यादिति च । (१)

२। लट्लृटोरस्मादौ शब्द शानश्च ।

[लट् लृटोः इ०। अस्मादौ (न-अ-आदि) ७।, शब्द ०१।, शानः १।, च०१।]

लट् लृटोः स्थाने कृत्संज्ञकः शब्द, शानश्च भवति । पृथङ्-
निर्देशोऽयथासंख्यार्थः । भवन्, जुङ्गत्, चिकीर्षन्, धारयन्नुप-
निषदं ; शानः—पवमानः, अधीयानः, कुर्वाणः, क्रीणानः,
भाव्यमानो, भूयमानः ; लृटः—खल्वपि, कश्चिन्, कश्चि-
माणः । क्रियायाः हेतुलक्षणयोः । (२) अर्जयन्नास्ते, जल्पन्ती-

(१) कृदित्यस्य द्वैविध्यं सञ्ज्ञाधिकारभेदान्, तस्मादतः परे ये प्रत्य-
यान्ते कृत् संज्ञका वेदितव्याः । वाक्यभेदमभ्युपगच्छन्नाह सचेति—स च
कृत्संज्ञकः प्रत्ययो वङ्गलं स्यादिति च अधिक्रियते । क्वचित् प्रवृत्तिः
क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं वङ्गभा समीक्ष्य
चातुर्विधं वाङ्गलकं वदन्ति ।

(२) शब्द इति लुप्तविभक्तिक निर्देशः । शब्दशानयोः पृथग्विभक्ति
निर्देशेन यथाक्रमस्य प्रतिषेधः कृतः, अन्यथा शब्दशानावित्थेवं विद-
धान् । तथासति लटः स्थाने शब्द, लृटः स्थाने शान एव प्रसज्येत, न तु

ज्ञातव्याः । (१) माडगाक्षेपि । (२) माजीवन्, मापक्ष्यमाणः, वाडुल्यात् (३) क्वचिन्नित्यं, हे पचन्, हे पचमानः, पचन्तं, पचमानं, पथ्य । पक्ष्यता, पक्ष्यमाणेन, कृतं । कचिन्नियमः । अर्हन् पूज्ये । द्विषन् शत्रौ । सुन्वन् यजमाने । कचिन्न स्यात् । पचति-तरां, अस्मादाविति किम् ? पचतिस्म, करोतिस्म, पुरायाति ।

३ । विदो लटः स्वसुः । [विदः ५१, लटः ६१, स्वसुः (३म्) ०१]

स्यात् । विद्वान्, विद्वांसौ, विद्वन्नापि ।

४ । इडः शट् शक्ती । [इडः ५१, शट् ०१, शक्ती ७]

इडः सामर्थ्यलटः शट् स्यात् । अधीयन् पारायणं, नेह कष्टे नाधीते ।

इयोः स्थाने द्वौ । शित् करणं सार्वधातुकचिञ्कार्यम् । कारयिष्यमाण इति क्वचित् पाठः ।

(१) हेतुशतपत्तिर्लक्षणमस्य प्रेरणोधर्मः । अर्क्यग्नस्ते इत्यत्र अर्क्येन मस्यस्थितिहेतुः, जल्पन्तीक्षातया इत्यत्र जल्पनं क्षानस्य लक्षणम् । क्रियाया इति किम् ? यदुत् भवते तल्लघुरचोत्सवर्ति लाघवस्य हेतुः । इति शब्देन हेतोश्चक्षावपि न, यथा हस्ती पलायते इति धावते ।

(२) ऋड्वाधकोट्यं विधिः । आक्षेपादन्यत्र माडि ऋडेव भवति ।

(३) व्राडुल्यात्—भवन, भवति ; सन्, अस्ति ; जानन्, जानातो-त्यादुभयविध प्रयोग एव भवति । तिडः सम्बोधनाद्यसम्भवात्तत्र (सम्बोधन कर्मकरणाधिकारादिषु) निखमेव शट्शानौ । पूजादेरन्यत्र न शट् यथा अर्हति चैरीवधम्, वेष्टि रोगी औषधम् । सुरां सुनोति । उत्तरपदेऽपि शट्शानौ नित्यम् पतत्पतङ्गप्रतिमः, जसदिसच्छेदः ।

५ । शानः शक्तिवयः शीलेषु । परंस्मै भाषाच्च ।

[शानः १।, शक्ति, वयः, शीलेषु ७॥, परस्मैभाषात् ५।, च०१।]

शक्त्यादौ सर्वधातुभ्योलटः शानः स्यात् । हस्तिनं निघ्नानः,
शिखण्डं वहमानः, हसमानोविप्रः ।

६ । लिटः कसु कानौ । [लिटः ६।, कसु, कानौ १॥]

लिटो बहुलं कसुकानौ स्यातां । शुश्राव—शुश्रुवान्, उप-
मेदिवान्, तस्थिवान्, ऊषिवान्, तितोर्व्वान् ; कानस्तडि—
पेचानः चिक्वानः । दास्त्रानादि ह्यन्दसं ।

७ । ईयिवान् अनाश्वाननूचानः ।

[ईयिवान्, अनाश्वान्, अनूचानः १॥]

एते निपात्यन्ते । इटि—ईषियिवान्, उपेयिवान् ; इडभावे
नञि अनाश्वान्, धृतजपधृतेरनाशुषः । अनुवचेरतड्यपि ।
कर्त्तरि कानः अनूचानः ।

८ । कृत्याः प्राक् णकात् ।

[कृत्याः १॥, प्राक् ०१॥, ण्य, णकात् ५।]

णकात् प्राक् कृतः कृत्यसंज्ञका वेदितव्याः ।

९ । तव्यानीयौ । [तव्यानीयौ (तव्य-अनीय) १॥]

धातोस्तव्यानीयौ स्यातां । भवितव्यं, भवनीयम्

१० । वास्तव्यः कर्त्तरि । [वास्तव्यः १।, कर्त्तरि]

निपात्यते । वसतीतिवास्तव्यो जनः ।

११ । यदणन्तादेरात एच्च ।

[यत् ०१, अणन्तादेः ५।, आतः ६।, णत् ०१, च ०१ ।]

अणन्तादेर्यत् स्यात् । आदन्तस्यादेच्च । दित्थं, धित्थं, देयं, धेयं, ह्वयं, भव्यं, आदिशब्दात् विभज्यं । तकि, शकि, शसि, सहि, चति, यति, जनश्च । तक्यं, शक्यं, शस्यं, सह्यं, चत्यं, यत्यं, जन्यं । पवर्गादवपि, रपि, लपि त्रपि, दभि, चमः । जयं, लभ्यं, रम्यं, वपादेशु ख्यत् वाष्यं, लाष्यं, दभः, सौत्रः, अवदाभ्यं । गद्, नद्, चर, यमोऽप्रादेः । गद्यते इद् गद्यं, माद्यत्यनेन मद्यं, चर्यं, यम्यं, प्रादेशु ख्यत् प्रगाद्यं, कथं, नियम्यं पञ्चात् प्रादिसमासेन । आचरेरगुरो, आचर्यी धर्मः, गुरो—तु ख्यत् आचार्यः । अवद्यं गर्हं । पण्यं विक्रये । पाण्यमन्यत्र, वर्थीऽनिरोधे । मुख्य इत्यर्थः । अन्यत्र वार्या ऋत्विजः । अत्रर्थ्यं संगति । वह्यं करणे । वहन्यनेन वह्यं शकटं । अर्थ्यः स्वामिवैश्ययोः । आर्थीऽन्यत्र । उपसर्थास्यादृतमत्याम् ।

१२ । सुपो वदः क्यप् च । [सुपः ५, वदः ५।, क्यप् ०१, च ०१ ।]

सुपः वदः क्यप् स्यात् । यच्च । ब्रह्माद्यं, ब्रह्मवद्यं, मत्वीद्यं, सत्यवद्यं, तदस्यास्तीत्यत् सत्यवद्यो रघूत्तमः सुप इति किम् ? वाद्यं बाहुल्यान्नित्यं । मृषीद्यं । प्रादेरनोरेव । अनद्यं नान्यत्र अभिवाद्यं ।

१३ । भुवो भावे । [भुवः ५।, भावे ७ ।]

सुपोभुवः क्यप् स्यात् । ब्रह्मभूयं, ब्रह्मत्वं ।

१४ । हनः स्त्रियां नस्तु च ।

[हनः ५१, स्त्रियां ७१, नः ६१, त०११, च०११]

भावे क्यप् स्यात् । ब्रह्महत्या ।

१५ । ऋदुपध शास्त्रेति स्तु इ वृज्ज जुषोऽक्लृप चृतेः
क्यप् ।

[ऋदुपधशास्त्रेति—जुषः (ऋत्-उपध, शास्त्र, एति इण्, स्तु, इ, वृज्ज, जुष-)
५१, अ-क्लृप, चृतेः (न-क्लृपचृत्) ५१, क्यप् ०११]

ऋदुपधादेः क्यप् स्यात् । वृत्त्यं, शिष्यं, इण्-इत्यः, स्तुत्यं,
आहृत्यः, वृत्यः, जुष्यः, वृडस्तु वार्थ्यः अक्लृप चृतेरिति किम् ?
कल्प्यां, चर्त्यं । खेच खनः—क्यप् खेयं ।

१६ । भृजोऽसंज्ञायां । [भृजः ५१, असंज्ञायां (न-संज्ञा) ७१]

क्यप् स्यात् । भृत्यः, संज्ञायांन्तु भार्थ्या । वा समः ।
संभृत्यः, सभार्थ्यः ।

१७ । ग्रहेः पदपरतन्त्र पक्षवाह्यासु ।

[ग्रहेः ५१, पद, परतन्त्र, पक्ष, वाह्या सु ७१॥]

एष्वर्थेषु ग्रहेः क्यप् स्यात् । प्रगृह्यं पदं, गृह्यः परतन्त्रः,
पक्षोऽर्जुनगृह्योद्दरिः । ग्रामगृह्या सेना ग्रामवाह्याइत्यर्थः ।

१८ । रुच्य कृष्ट पच्याऽव्यथाः ।

[रुच्य—व्यथाः (रुच्य, कृष्ट पच्या अव्यथ्य) ११॥]

निपात्यन्ते । रोचते रुच्यः, कृष्टेन पच्यन्ते कृष्टपच्याः शालयः
न व्यथते अव्यथ्यः । राजसूयः क्रती । सूर्याऽर्के । कुप्यंधने ।

गीप्यमन्यत्र । आज्यं घृते । आङ्गमन्यत्र । पुष्यसिद्धौ नञ्चे ।
 भिद्योद्यौ नदे । भिद्यः, उद्यः उज्भमन्यत्र । युग्मं याने ।
 विपूथो मुञ्जे । विनीयः कल्के । जित्या हली । जित्या स्यात् ।
 हलि हृद्वलञ्चेत् ।

१९ । क्त, वृषि, मृजि, शंसि, दुहि, गृहिभ्यो वा ।

[क्त. वृषि—गृहिभ्यः ५॥, वा०१ ।]

एभ्यः क्यप् वा स्यात् । क्त्यं, कार्यं, वृष्यं, वर्ष्यं, मृज्यं,
 मार्गं, शस्यं, शंस्यं, दुह्यं, दीह्यं, गुह्यं, गीह्यं ।

२० । ऋहन्तासुयवोष्यत् ।

[ऋ. हल, षा-सु, यवः (यु) ५।, ष्यत्०१ ।]

ऋवर्णान्ताद्दलादेश्च ष्यत् स्यात् । कार्यं, तार्यं, पाक्यं,
 आसाव्यं, याव्यं ।

२१ । ऋजेः पाणिसमराभ्यां ।

[ऋजेः ५।, पाणिसमराभ्यां ५॥]

ष्यत् स्यात् । पाणिसर्ग्यां रज्जुः । सङ्गरसर्ग्यः ।

२२ । औरावश्यके । [औः ५।, आवश्यके ७ ।]

उवर्णान्तादावश्यके ष्यत् स्यात् । भाव्यं, अवश्यलाव्यं,
 लव्यमन्यत्र ।

२३ । अमावसेर्यञ्च । [अमावसेः (अमा-वसे) ५।, वत्०१।, व०१।]

अमापूर्वार्द्धसेर्यञ्च स्यात् । ष्यञ्च । सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्का-
 विति अमावस्या, अमावास्या वा ।

२४ । प्रणायोऽकामाऽसम्मतयोः ।

[प्रणायः ११, अकामासम्मतयोः (न-काम, न-सम्मत) ७॥]

स्यात् । प्रणायोनिष्पृहोऽसम्मतश्च । आनायो दक्षिणायो ।
पाय्यं माने । माहो निपात्यते । सान्नाय्यं हविर्विशेषे ।
निकायोऽगृहे । चिन्नो निपात्यते । धाया सामिधेन्यां । धान्नो
निपात्यते । सामिधेनी षक् ।

२५ । क्रतौ कुण्डपाय्य, सञ्चाय्यौ ।

[क्रतौ ७, कुण्ड—यौ १॥]

एतौ क्रतौ स्यातां । कुण्डैः पौयते सोमोऽस्मन्निति कुण्ड-
पाय्यः । सञ्चौयते सोमोऽवेति सञ्चाय्यः ।

२६ । अग्नौ चित्योपचाय्य परिचाय्य समूह्याः । चित्या च ।

[अग्नौ ७, चित्योपचाय्य—समूह्याः (चित्य, उपचाय्य, परिचाय्य, समूह्य) १॥,
चित्या ०११, च०११]

एतेऽग्निविषये स्युः । चित्योऽग्निः, उपचौयते उपचाय्यः,
परिचाय्यः, समूह्यः, स्त्रियां भावे चित्या—अग्नि चित्या ।

२७ । कर्मकर्त्तरि केलिमोहलः ।

[कर्मकर्त्तरि ७, केलिमः ११, हलः ५१]

हलन्तादत्र केलिमः स्यात् । पचेलिमा माधाः, स्वयमेव,
भिदेलिमं काष्ठं ; उक्ताः कृत्याः (क) ।

(क) कृत्यप्रत्ययाः यत्, य्यत्, स्य, अनीय, ष्यप्, केलिमाः । तथा-

२८ । एक ढचौ कर्त्तरि वर्त्तमाने ।

[एक ढचौ १४, कर्त्तरि ७, वर्त्तमाने ७ ।]

एतौ एक, ढचौ वर्त्तमाने कर्त्तरि स्यातां । कारकः, कर्त्ता, वाङ्मन्त्रात्-पादाभ्यां ऋचते पादहारकः । एको भविष्यति, तुमर्थे च । वर्षशतस्य पूरकः, ओदनं भोजको ब्रजति भोक्तृमित्यर्थः । शौलाचारसाधुषु निन्दादेः । निन्दकः, हिंसकः, निन्द, हिंस, क्लिप्त, खाद, परि-रट, परि-क्षिप, परि-वादि, व्यभाष, असूय । प्रादेर्देवि क्रुशश्च । परिदेवकः, आक्रोशकः ।

२९ । नृति खनि, रजेः शिल्पिनि टकण् ।

[नृति, खनि, रजेः (रञ्ज) ५१, शिल्पिनि ७१, टकण् ११ ।]

एभ्यः शिल्पिनि टकण् स्यात् । नर्त्तकः, नर्त्तकी, खनकः, खनकी, रजकः, रजकी निपातनात्र-लोपः ।

३० । प्रुष्टल्होऽकः साधुकारिणि ।

[प्रु, ष, ल्होः (लु) ५१, अकः ११, साधुकारिणि ७१ ।]

एभ्यः साधुकारिण्यकः स्याद्वा । प्रवक्, सरकः, लवकः ।

३१ । जीवादेराशिषि ।

[जीवादेः (जीव-आदि) ५१, आशिषि ७१ ।]

अकः स्यात् । जीवतात्, जीवकः, नन्दकः ।

दिमाः पक्षभावे कर्मणि च भवन्ति, अन्तश्च कर्मकर्त्तरि । तथाच—
 क्त्याः पक्ष समाख्याता भावे कर्मणि यत्, एतौ, तथागोयौ च क्यप् ;
 घट्टः—कैलिमः कर्मकर्त्तरीति ।

३२ । नन्दादेरनः ।] नन्दादिः (गन्द-आदि) ५१, चनः ।] (ख)

एभ्यः कर्त्तरि वर्त्तमाने अनः स्यात् । अण्नात्, नन्दयतीति, नन्दनः, मदनः, वासनः, भूषणः, साधनः, शोभनः, लोकनः, दीपनः, अण्णन्तात्—तपनः, णत्वे—लवणः ; अण् विषये च जनार्दनः मधुसूदनः, इत्यादि ; क्रोधभूषार्थं शीलाचारसाधुषु—क्रीधात्, क्रीधनः, कोपनः, भूषार्थात्—भूषणः, मण्डनः । चलनशब्दार्थादकर्मकाच्च । चलनार्थात्—चलनः, वेपनः, कम्पनः, शब्दार्थात्—शब्दनः, रवणः, अकर्मकादिति किम् ? पठिता तन्त्रं, टण् भविष्यति । आत्मनेभाषादय (आत्मनेभाषात् अ-य) दीप, दोष, डितो, हलादेः, शीलादौ—वर्त्तनः, देष्ट, देवनः, वहनः, अयन्तादेरिति किम् ? प्राप्यायिता, दीपिता, दीक्षिता, शयिता, हलादेरिति किम् ? एधिता, अकर्मकादित्येव—वसिता, वस्त्रं । जु, चंकम्य, दंद्रम्य, शृ, गृधि, ज्वल, श्च, लष, पत, पदः । शीलादौ—जुः सौत्रः जवनः, चंकमनः, दंद्रमनः, गहनः, पूर्वणैव सिद्धे पदग्रहणं, सकर्मकार्थं प्रपदनः ।

३३ । पचादेरच ।] पचादिः (पच-आदि) ५१, चच् ०११ ।

एभ्यः कर्त्तरि वर्त्तमानेऽच् स्यात् । पचतीति पचः, वदः, कवदः, देवः, मेघः, श्वेतः, स्पर्शः, योधः, स्मरः, लेहः, श्लेषः, लोलुबः, चक्षुरः, चौरः । प्रायोऽण् विषये च । श्वपचः, जातिस्मरः, शक्तिधरः, गदाधरः, गङ्गाधर, हृजोऽनुत्क्षिप्य कर्मणः ।

(ख) क्वचिन्नन्दादेरिति पाठः ।

अंशहर, मनीहरः, पित्तहरं, चौरं वाक्यहरा दूती, अनुत्क्षिप्य
कार्त्तव्यः इति किम् ? भारहारः ।

३४ । वयसि च । [वयसि ७५, व०१ ।]

वयसि गम्यमानेऽच् स्यात् । कवचहरः, क्षत्रियः, कुमारी
वा ; अस्थिहरः श्वा । आङि ताच्छील्ये । पुष्पाहरः, विद्याधरः ।
अर्हः । पूजार्हः । शक्यार्थेऽर्हः । शक्तिग्रहः । शक्ति, लाङ्गुल,
अङ्गुल, यष्टि, तोमर, घट, घटी, धनुषः । सूत्रादवधारणे ।
सूत्रमर्थतोऽवधारयति सूत्रग्रहः, सूत्रग्राहोऽन्यत्र । किं बहु
यत्तदः क्लृप्तः । किंकरा, बहुकरा, यत्करा, तत्करा । शमः
संज्ञायां । शङ्करः । स्तम्बेरमोहस्तिनि । कर्णे जपः सूचके ।
श्रीङ्कः सुपः । उत्तानः शीते, उत्तानशयः, अवमूर्द्धशयः, पार्श्वार्थां
शीते, पार्श्वशयः, उरःशयः, खे शीते, खशयः, गुहाशयः । दिग्धसह-
पूर्वाच्च । दिग्धसहशयः ।

३५ । ज्वलादेरप्रदेर्णश्च ।

[ज्वादेः ज्वल-आदि ५१, अप्रदेः (न-प्र-आदि) ५१, षः ११, व०१ ।]

ज्वलादेर्णः स्यात् । अञ्च । ज्वालः, ज्वलः, चालः, चलः,
रामः, रमः । कषपर्थ्यन्ता ज्वलाद्यः । अप्रदेरिति किम् ?
प्रज्वलः ।

३६ । श्याद्वग्धाश्रुसंस्वतीन वसावहवितन श्वसः ।

[श्याद्वग्धा—श्वसः (श्या, जात्-वध, शान्, संस्व, क्षति-इम, श्व-सी, श्व-ह,
वितन, श्व) ५]

एभ्यो णः स्यात् । अवश्यायः, श्याग्रहणं सोपसर्गात् कवा-
धनार्थं । आतः, दायः, धायः, व्यधादेर्व्याधः, आश्रयः, संभावः,
अवसायः, अवहारः, वितानः, श्वासः ।

३७ । दूणीयद्भुवो वा न्पसर्गे ।

[दू, णी, प्रह, भुवः (भू) ५१, वा० (१), उपसर्गे (न-उपसर्गे) ७ ।]

एभ्यो णः स्यात् हा । दावोदवः, नाथोनयः, ग्राहीग्रहः,
भावोभवः, उपसर्गे तु प्रभवः ।

३८ । इगुपधञ्जादेः कः ।

[इगुपध. (इक्-उपधःञ्जादे) (ञा-ञादि) ५१, कः ११ ।]

इगुपधात् ज्ञादेः कः स्यात् । ईशः, वुधः, कुशः, कृशः,
ज्ञादेः, जानातोति ज्ञः, प्री, प्रियः, कृ, किरः, ग्रह-गृहं, गृहाः ।
वाहुल्यात् सुप्यपपदेश्च । मूलं विभुजतीति, मूलविभुजो रथः,
नख—सुचं धनुः । कौमोदते, कुमुदं, सरोरुहं अपोविभर्त्तीति
अबन्धं, महोन्नः । शोकापनुदः प्रिये । तुन्द परिमृजोऽलसे ।
तुन्द परिमार्जोऽन्यत्र । करणादौ च । अयुध्यते अनेनेति आयुधं
शस्त्रं आविध्यतेऽनेन आविधः त्रयोदिव्यम्यत्रेति त्रिदिवः सर्गः ।

३९ । कृतादेर्हनः । [कृतादेः (कृत-ञादि) ५१, हनः ५१ ।]

कृतघ्नः, शत्रुघ्नः, स्वम्बोहन्यते स्वम्बघ्नः, गौर्हन्यते, अस्त्रौ गोघ्नः
अतिथिः । उपघ्न आश्रये । निघ्न आयत्ते ।

४० । आतः प्रादेरप्रादौ सुपञ्च ।

[आतः ५१, प्रादेः ५१, अप्रादौ (न-प्रादि) ७१, सुपः ५१, च ०११ ।]

आदन्तात् प्रादेः कः स्यात् । प्रखः, सुखः, प्रङ्गः, सुष्टुः । असति प्रादौ सुवन्तमात्राच्च—गां ददातीति गोदः, नृपः, सर्वाङ्गः, अङ्गुलित्रः, आतपात् चायते आतपत्रं कृत्रं, हाभ्यां पिवतीति द्विपः, कच्छपः, मधुपा स्त्री, चीरपा, स्वस्थः, मध्यस्थः, नदीञ्जः । प्रादाविति किम् ? कर्मणोऽण् गोसन्दाय ।

४१ । समादौ च ख्यातेः ।

[समादौ (सम्-आदि) ७१, च ०११, ख्यातेः ५१ ।]

सुपः संपूर्वादौ च सति ख्यातेः कः स्यात् । गोसंख्यः, ख्याख्यः । प्रे दाञ्जः । शुभप्रदः, तिथिप्रज्ञः । उदस्यो भावे च । आखूनामुत्थानं आखूत्यो वर्त्तते ; कर्त्तरि च तत उत्तिष्ठतीति तदुत्थो दरीमुखत्येन समीरणेन ।

४२ । गेयाद्गष्टक् । [गेयात् ५१, गः ५१, टक् ० ११ ।]

गेयाद्गायतेष्टक् स्यात् । वेदगः, वेदगी, सामगः, सामगी ।

४३ । सुराशीध्वोः पिवते ।

[सुरा शीध्वोः ७११, पिवतेः ५१ ।]

एतयोरुपपदयोष्टक् स्यात् । सुरापी, शीधुपी, कथं मधुपी, भ्रमरी, जातेह्नी ।

४४ । लक्षणे जायापत्यो र्चनः ।

[लक्षणे ७१, जायापत्योः ७११, र्चनः ५१ ।]

अनयोर्हनष्टक् स्यात् । जायाञ्चो रेखा. पतिघ्न. मित्तल-
कालकः । . . .

४५ । अमनुष्यकर्तृके च ।

[अमनुष्य कर्तृ के (न-मनुष्य-कर्तृक) ७। च२१।]

अमनुष्यकर्तृके उपपदे हनष्टक् स्यात् । वातघ्नं तैलं,
पित्तघ्नी तिक्ता, श्लेष्मघ्नं त्रिकटु ; नेह शत्रुघ्ना नारी । नगराद्-
हस्तिनि । नगरघ्नी, व्याघ्रौ, नेह नगरघ्नातो हस्तौ ।

४६ । शक्तौ हस्ति कवाटयोः ।

[शक्तौ ७।, हस्तिकवाटयोः ७।]

अनयो हनष्टक् स्यात् । हस्तिघ्नः कपाटघ्नो, शक्ताविति
किम् ? हस्तिघातो विषेण ।

४७ । णनोहो व्रीहिकालयोः ।

[णनः १।, हः ५।, व्रीहि, कालयोः ७।]

व्रीही काले चाभिधेये हो णनः स्यात् । हायनो व्रीहि
रब्दथ । कञ्जो हेतो णनः स्यात् । कारणम् ।

४८ । गस्थकट् णनौ । [गः ५।, थकट्, णनौ १।]

गायतेस्थकट् णनौ स्याताम् । गायकः, गायनौ ।

४९ । पा, घ्रा, ध्मा, धे, दृशः शः ।

[पा—दृशः ५।, शः १।]

एभ्यः शः स्यात्, ततो विकरणश्च । पिवः, जिघ्रः, आजिघ्रः,
उद्धमः, उद्धयः, उत्पश्यः ।

५० । अप्रादेर्लिम्पि विन्द, धारि, पारि, वेदि, चेति,
शाति, साह्यदेजिभ्यः ।

[अप्रादेः (न-प्रादि) ५१, लिम्पि—साह्यदेजिभ्यः (साहि-उत्तरि) भ्यः ॥]

एभ्योऽप्रादेः शः स्यात् । लिम्पिः, विन्दिः, धारयः, पारयः,
वेदयः, चेतयः, शातिः सौत्रः शातयः, साह्यः, उदेजयः ।
गवादेर्विन्देः संज्ञायाम् । गोविन्दिः, अरविन्दिः, कुविन्दिः,
नेलिम्पिः । निलिम्पा, नाम देवाः ।

५१ । दाञ् धाञ् वा । [दाञ् धाञ् ५१, वा ०१]

आभ्यां शो वा स्यात् । ददौ दायः, दधौ धायः ।

५२ । ग्रहादेर्णिन् । [ग्रहादेः ५१, णिन् ०१]

एभ्यः कर्त्तरि णिन् स्यात् । ग्राहो, स्थायो, परिभावो ।
आवश्यकाधमर्णयोः । अवश्यं कारी कटस्य, ऋणे शतं दायो ।

५३ । शीलाभौक्ष्णोः सुपोऽजातेः ।

[शील-आभौक्ष्णो ०१, सुपः ११, अजातेः (न-उः) ५१]

अन्वार्थयोः सुवन्ताद्वातोर्णिन् स्यात् । शीले शीघ्रं भोजी,
नित्यस्त्रायी, सृदुभाषो, हृद्भुवेवी । आत्मानं आवयतीति आत्म-
श्रावी, आभौक्ष्णो पुनः पुनर्मधु पिबति मधुपायो, चोरपायी,
कषायपायी, सजातेरिति किम् ? तृणं नेता शीले तृण् ।
साधीः । साधुकारो, साधुदायो । ब्रह्मणो वदः । ब्रह्मवादी ।
कुमारशीर्षादन्तेः कुमारघाती, शीर्षघाती । कर्त्तृरुपमानात् ।

सिंह इव नहति सिंहनहीं, हंसगामी । ब्रती । खण्डित-
शायी, अश्राद्धभोजी ।

५४ । मनः । [मनः ५१]

सुपोमन्यते णिन् स्यात् । दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानी
भार्यायाः, रिपुमानी भ्रातुः ।

५५ । ख्यस्यात्ममाने । [ख्यः ११, च०११, षात्ममाने ७१]

आत्ममाने गम्ये मनः ख्यः स्यात् ; णिन् च । पण्डितमन्यः
पण्डितमानी, साधुमन्यः, साधुमानी । करणाद्भूते यजः ।
(णिन् स्यात्) । हविषा इष्टवान् हविर्याजी ।

५६ । गर्हायां कर्मणो हनः ।

[गर्हायां ७१, कर्मणः ५१, हनः ५१]

णिन् स्यात् । पितृव्यं हतवान् पितृव्यघाती, अन्या-
सक्तघाती ।

५७ । इन् विक्रथः । [इन्०११, विक्रथः ५१]

भूते गर्हायामिन् स्यात् । तैलविक्रथी, घृतविक्रथी ।

५८ । भविष्यति गमिगाम्यादयः ।

[भविष्यति ७१, गमि, गाम्यादयः (गामी-आदि) १॥१]

एते भविष्यति इन्स्ता णिन्स्ताः ख्यः । गमी, गामी ;
भागामी, खायी, भावी ।

५९ । आक्रोः शीलाचारसाधुषु ।

[आ ०१, क्रोः ५१, शील-आचार-साधुषु ०॥]

क्षिपर्थ्यन्तमयमधिकारः ।

६० । तृष्ण । [ङण०१]

कर्त्तरि धातोः शीलादौ गम्ये तृष्ण स्यात् । मण्डूक गत्या वर्त्तमान इत्येव । शीले विरुद्धं वक्त्रा खलः, आकारे-वधूं मुण्डयितारः आविष्टायनाः, साधौ मन्ता खेलः, निर्णेता वेदार्थं मनुः ।

६१ । संपृच्, वि-विच्, त्यज, रज, भज, संवृजादेर्घि-
णुन् ।

[संपृच्-संवृजादेः (संवृज-आदि) ५१, घिणुन्०१]

एभ्यः शीलादौ घिणुन् स्यात् । सम्पर्की, विवेकी, त्यागो, रागी, भागी, निपातनान्न-लोपः, संसर्गी सरितां नृपः । आदि शब्दात् युज योगो ; प्रमादेर्न जनबधमान्तानुमिति (प३।४।३) वृद्धिनिषेधः—शमी, तमो, दमो, अम्ये, अमी, क्षमी, क्लमो, मादौ ; द्विष, दुष्ट, दृष्टानुरुध, विरुध, संज्वराऽभ्याहनश्च (संज्वर, अभि-आ-हनः, च) । द्वेषो, दोहो, द्रोहो, अनुरोधो, विरोधो, संज्वरी, अभ्याघातो । आङो-यस, यस, सुष, क्रीडः । आयामी, आयासौ, आमीषी, आक्रीडौ । प्रे-यस, लप, छ, ह, मथ, वद, वसः । प्रयासौत्यादि । परेः स्र, देवि, क्षिप, रट, दष्ट, सुष्ट, वदः । परिसारी, परिदेवीत्यादि । वी—स्र, कष, लष, वद, नमं, कन्व, अग्नः । विसारी, विक्राषी,

विकृत्यौ, विश्रम्भौत्यादि । अपलषञ्च । अपलाषी । समत्वपा-
ञ्चरः । सञ्चारी, अतिचारी, अपचारी ।

६२ । इन्, जि, इच्छि, विश्रयतोन् (वि + श्रि; अति +
इन्), वमाऽव्यथाभ्यम (अव्यथ, वम, अभि + अम),
परिभू, प्रज्ज्, प्रसुभ्यः ।

[इन्०११, जि—प्रसुभ्यः ५॥]

एभ्यः शोलादौ इन् स्यात् । जरी, आदरो, क्षयो, विश्रयौ,
अत्ययौ, वमो, अव्यथी, अभ्यमी, परिभवो, जु सौत्रः प्रजवौ,
प्रसवी ।

६३ । इष्णुः सञ्च, चर, वृत्, वृधु, रुचि, भ्राज. निरा-
कृञ्, अलंकृञ्, प्रजनाऽपत्रप, भूत्पचोत्पतोन्मदः ।

[इष्णुः ११, सञ्च-चर—मूत्पचोत्पदीन्मदः (भू, उत्पच, उत्पत, उन्मद) ५॥]

एभ्यश्चतुर्दशभ्यः शोलादौ इष्णुः स्यात् । सहिष्णुः, चरिष्णुः,
वर्तिष्णुः, बद्धिष्णुः, रोचिष्णुः, भ्राजिष्णुः, निराकरिष्णुः, अल-
ङ्करिष्णुः, अपत्रपिष्णुः, भविष्णुः, उत्पतिष्णुः, उन्मादिष्णुः । ये
रिष्णुश्छन्दसीति नोच्यते, भावयिष्णुरिति ।

६४ । भूजिग्लः कञ् । [भू, जि, ग्लः, ५१, कञ् १॥]

एभ्यः कञ् स्यात् । भूष्णुः, जिष्णुः, ग्लानुः, ग्लानुः—
अनीलं (११८१३) निपात्यते ।

६५ । त्रसि, गृधि, वृषि, क्षिपेः क्रः ।

[त्रसि-क्षिपेः ५१, क्रः ११]

एभ्यः क्रुः स्यात् । त्रस्रः, गृध्रुः, वृष्णुः, क्षिप्रुः ।

६६ । उकण् स्या, ष्ट, भू, वृष, चन, कम, गम,
लष, पत, पदः ।

[उकण् ११, आ-ष्ट-पदः ५१]

एभ्यः उकण् स्यात् । स्यायुकः, शारुकः, भावुकः, वर्षुकः,
कामुकः, गङ्गा गामुकः, परस्त्रीमभिलाषुकः, पातुकः, पादुकः ।

६७ । जल्प, भिक्ष, कुट्ट, लुपट, वृड आकट् ।

[जल्प, -ट्टः ५१, आकट् ११]

एभ्य आकट् स्यात् । जल्पाकी, जल्पाकः ।

६८ । शीङ्, स्पृष्टि, गृष्टि, पतेरालुः ।

[शीङ्-पतेः ५१, आलुः ११]

एभ्यः आलुः स्यात् । श्यालुः, स्पृह्यालुः, गृह्यालुः, पत-
यालुः ।

६९ । दा, धे, सि, सद, शदो रुः ।

[दा-शदः ५१, व ११]

एभ्योरुः स्यात् । दारुर्दानशीलः, धारुः, सेरुः, सहुः, शदुः ।

७० । द्र, घस्यदोमरक् । [द्र-घसि षदः ५१, मरक् ११]

एभ्योमरक् स्यात् । द्रमरः, घस्यरः, अमरः ।

७१ । भञ्ज भास मिदोघुरः ।

[भञ्ज, भास,, मिदः ५।, घुरः १।]

एभ्योघुरः स्यात् । अनङ्गमानभङ्गुरं, कर्मकर्त्तरि च भङ्गुरं
काष्ठं, भासुरं, मेदुरं ।

७२ । विदि, भिदि, छिदेः, कुरः ।

[विदि, भिदि, छिदेः ५।, कुरः १।]

एभ्यः कुरः स्यात् । विदुरीञ्जाता, दोषान्धकारभिदुरः,
करौन्द्रदर्पछिदुरीन्द्रगेन्द्रः, भिदि छिदेः कर्म कर्त्तरि च । भिदुरं,
काष्ठं, छिदुरा रज्जुः ।

७३ । इन् जि सत्ति नशः करप् ।

[इन्०१।, जि, सत्ति, नशः ५।, करप् ०१।]

एभ्यः करप् स्यात् । इत्वरः, जित्वरः, विसृत्वरः, नश्वरः ।
गत्वरः । अभ्रल-परत्वाभ्रलीषो निपात्यते ।

७४ । जागृ, यायजि, जंजपि, दंदाश्रि, वावदेरूकः ।

[जागृ,—वावदेः ५।, कर्त्तृ १।]

एभ्यः ऊकः स्यात् । जागृ—जागरूकः, यङ्लुगन्तात् या—
यज्यादे, यायजूकः, जंजपूकः, दंदाश्रूकः, वावदूकः ।

७५ । किन्, सच्चि, वच्चि, चले, र्यङ्कः ।

[किन्०१।, सच्चि, वच्चि, चले ५।, र्यङ्कः ५।]

सञ्जादेर्यङ्लुगन्तात् किन् स्यात् । त्रैलोक्यभारं सासच्चिः,
वावच्चिः, चाचलिः ।

७६ । पापति, सस्त्रि, चक्रि, दधि, जङ्घि, नेमयः ।

[पापति—नेमयः १॥]

षड्मो शौलादौ किनन्ता निपात्यन्ते ।

७७ । स्मजसि, कमि, कम्पि, नमि, हिंस, दौपौरः ।

[स्मजसि (स्त्रि, -न-जस ०,)—दौपा ५१, रः ०१]

एभ्योरः स्यात् । स्मेरः, नज्रो जसः—स्मजसा शब्दप्रवृत्तिः,
कम्पः, कम्पः, नम्पः, हिंसः, दौप्रः ।

७८ । सनाशंस भिञ्जुः ।

[सनाशंस भिञ्जुः (सन् सनन्, आशंस, भिञ्जु) ५१, उः ११]

सनन्तादेः शौलादौ उः स्यात् । कटं चिकोर्षः, चेममाशंसः,
भिञ्जुः ।

७९ । विन्द, रिङ्कुः । [विन्दुः ११, इङ्कुः ११]

द्वौ निपात्येते ।

८० । स्वपि ढपि धृषेर्नजिङ् ।

[स्वपि ढपि धृषेः ५१, नजिङ् ०११]

एभ्योनजिङ् स्यात् । स्वप्नक्, ढष्णक्, धृष्णक् ।

८१ । ष्टवन्दे रारुः । [ष्ट, वन्देः ५१, आरुः ११]

आभ्यामारुः स्यात् । शरारुः, वन्दारुः ।

८२ । भियः क्रुं । [भियः ५१, क्रुः ११]

श्रीलादी भियः क्तुः स्यात् । भोरः, स्वार्थे कः भोरकाः,
सत्वे भोरकाः ।

८३ । स्थेप्र भासपिषकषोवरः ।

[स्थेप्र (स्था, ईप्र,) भास, पिष, कषः ५।, वरः १।]

एभ्योवरः स्यात् । स्थावरः, ईश्वरः, भास्वरः, पिष्वरः,
विकश्वरः ।

८४ । यो यडः । [यः ३।, यङ्गः ५।,]

यातेर्यङन्तात् वरः स्यात् । ययावरः अनिलयः ।

८५ । क्तिव्विच् मन् वन् कनिपः प्रायेण ।

[क्तिव्विच् मन् वन् कनिपः १॥, प्रायेण ७॥]

क्तिवादयः प्रत्ययाः, धातोः प्रायेण भवन्ति । प्रायग्रहणात्
क्त्विद्भावाकारकयोश्च । क्तिव्विचोः पर्व्यापहारौ लोपः । क्तिप्
विभ्राजते विभ्राट्, भाः, भासौ, धुर्वी—धुंः, धुरौ, विद्युत्, उज्ज्
जर्क् उज्जौ, पृ—पूः, पुत्थौ, सुपश्च—ग्रावसुत् । आदेः दीर्घश्च ।
श्रीः, जूः, कटपूः, झूः, झूः । हीर्दित्वश्च । ह्यतेऽनया जुहूः,
ध्यायतेर्देधातेर्वा धीः । गमादेर्दित्वश्च । जगत्, दिद्युत्, ददत्,
उखास्रत्, पर्येध्वत्, मांसपिपक्, शोकछित्, भूः, पुनर्भूः
प्रतिभूरन्तरस्थः, दिविषत्, प्रसूः, प्राविट्, गोधुक्, मित्राय
दुह्यति मित्रधुक्, प्रयुक्, अश्वयुक्, वेदवित्, शत्रुजित्, प्रणोः,
सेनानीः, राजते राट्, सम्नाट्, शस्यमत्ति, शस्यात्, कव्यात्, वाहु-
ल्यात्—अनादः, कणादः, कव्यादोऽपि, कर्मणीऽण् (८१।१।४) ।

दीर्घानुनासिकलोपादव्जाद्याः अस्सु जायते, अब्जाः, अपेगाः, उदधिक्राः । सम्पदादेः स्त्रियां भावे । सम्पत्, विपत्, संवित्, परियत्, चित्, वित्, हित्, भित्, शक्, रुक्, लुक् । ब्रह्मादिषु हनादेर्भृति । ब्रह्माणं हतवान्, ब्रह्महा, भ्रूणहा, पुण्यकृत्, कर्मकृत्, पापकृत्, सोमसृत्, अग्निचितवान्, अग्निचित् । श्येनादेरग्याख्यायां । श्येनचित्, रथचक्रचित्, उक्तं श्रीलादौ । विच्,—वेट, शुभं याः, मन्—सुशर्मा, देवशर्मा, सुदामा, दीर्घः खत्रामा ; सस्त, अश्वत्यामा ; वन्—यज्वा, घृतपावा, भूरिदावा । कणिप् सूत्र सूत्वा, धोवा, पोवा । भूते दृश्यः कर्मणः । मेरुदृष्टवान्, मेरुदृष्ट्वा, पारदृष्ट्वा । युधिकृञ्जी राज्ञः सहाच्च । राजयुध्वा, राजकृत्वा, सहयुध्वा, सहकृत्वा ।

८६ । वचादेर्णिः । [वचादेः (वच्-आदि) ५१, णिः ११]

एभ्योणिः स्यात् । वाक् प्रकृ—प्राट् शब्दप्राट्, व्रज—परिप्राट् । भज, सह, वहिः कर्मणः । अर्द्धं भजते अर्द्धभाक्, पादभाक्, सहवह्नेः छन्दसि तुराषाट्, त्रिनाषाट् ।

८७ । युजादेः क्तिन् । [युजादेः (युज्-आदि) ५१, क्तिन्०११]

एभ्यः क्तिन् स्यात् । युज्, युञ्जी, समासे प्रयुक्, अश्वयुक् । क्रुञ्चेर्जीपधात् । क्रुड्, क्रुञ्चौ ; वाहुल्यात् कर्मादौ च । दृश्यतेऽसौ दृक्, दृश्यतेऽनया दृक् । अश्वेः सपः । प्राड्, विश्वदृड् । स्पृशोऽनुदकात् । घृतस्पृक्, मन्त्रेण स्पृशति, मन्त्रस्पृक् ; अगुदकादिति किम् ? उदकस्पर्शी विप्रः ।

८८ । ष्वत्विग् दृष्टक्, स्वगुष्णिङ् ।

[ष्वत्विक्—उष्णिङ्: (ऋत्विक्, दृष्टक्, सक्, उष्णिङ्) १॥]

एते क्तिन्न्ता निपात्यन्ते । ष्वती यजतीति ष्वत्विक्, धृषि-
द्वित्वञ्च दृष्टक्, सृज्यतेऽसौ सक् । उतः स्त्रिहेस्तलोपञ्च । षत्वञ्च
उष्णिक् ।

८९ । समानान्यतदादेः कर्मण्युपमानात् दृश्यट्क्
सकौ च ।

[समानान्यतदादेः (समान-अन्य-तद्-आदि) ५।, कर्मणि ७।, उपमागात् ५।,
दृशः ५।, टक् सकौ १॥, च०१।]

समानादेरुपमानात् परस्मात् दृशः कर्मणि क्तिन्, टक्,
सकः स्युः । समान इव दृश्यतेऽसौ सट्क्, सदृशः, सदृचः ।
अन्यतदादेष्टेरात् । अन्याट्क्, याट्क्, ताट्क्, याट्शी ।

९० । विसंप्रभ्यो भुवोङ् ।*

[वि, सं, प्र, भ्यः ५॥॥, भुवः ५।, ङः १।]

एभ्योभुवो ङुः स्यात् । विभवतीति विभुः, संभुः, प्रभुः,
शतद्रादयश्च । शतदुरित्याद्याः साधवः स्युः । शतद्दुः, शितद्दुः,
शं भवते प्राप्नोति शम्भुः शिवः, भू प्राप्तावात्मनेपदी ।

९१ । कर्मणोऽण् । [कर्मणः ५।, षण्०१।]

कर्मोपपदाङ्गात्तोरण् वङ्कुलं स्यात् । कुम्भं करोति कुम्भ-
कारः, इवधारः, हारपालः, वेदाध्यायः, कच भिप्रायः । आत-

सोपसर्गात् । गोसन्दायः । ज्ञाताभोऽप्रादौ च । स्वर्गज्ञायः,
तन्त्रवायः, मा—धान्रमायः ; नेह-गोदः क एषाच पूर्वविप्रति-
षेधेन वाङ्मत्यात् तुमर्थे चर्त्ततः गोदायो व्रजति गोसन्दायो
व्रजति । क्वचिन्न भवति आदित्यं पश्यति, यामं गच्छति, क्वचि-
दचप्रभृतयः पयोधरः, मधुसूदनः, कथं मांसशीला मांसे शील-
मस्या इति समासेन अचप्रत्ययेन वा तेन ङीर्न भवति । एवं
मांसकामा, मांसभक्षा, कल्याणाचारा, सुखप्रतीक्षा, दुःखकामा ।

६२ । दुहः क्रीदुघञ् । [दुहः ५१, कः ०११, दुघः ११, च ०१ ।]

दुहः कर्मणः कः स्यात् । दुघादेशञ् । कामदुघा, क्षिप्—
कामधुक् । सुपः । अधिकारोऽयं । प्राक् जीर्यते ।

६३ । चरेष्टः । [चरेः ५१, टः ११]

सुवन्ताच्चरेष्टः स्यात् ? कुरुषु-चरतीति कुरुचरः, खेचरी,
नक्रचरी, भिचाचरः । आदाय, सहाच्च । आदायचरी, सहचरी ।

६४ । पुरोऽग्रतोऽग्रेभ्यः सत्तैः ।

[पुरो—अग्रेभ्यः (पुरच्, अग्रतः, अग्रे) ५११, सत्तैः ५१]

अग्रेभ्यः सत्तैष्टः स्यात् । पुरःसरतीति पुरःसरः, अग्रतः—
सरः, अग्रेसरो ; वाङ्मत्यात्—पुरःसरा वाचः ।

६५ । पूर्व्यात् कर्त्तुः । [पूर्व्यात् ५१, कर्त्तुः ५१]

पूर्व्यात् सत्तैष्टः स्यात् । पूर्व्यःसरतीति पूर्व्यसरः, कर्त्तु-
रिति किम् ? पूर्व्यः सरतीति पूर्व्यसारः ।

१६ । कञोच्चेतुशीलानुकुम्भेष्वशब्दादेः ।

[शब्दः ५१, चेतुः, शीलानुकुम्भेषु, (शोच-चानुकुम्भ) ७॥, च (न) शब्दादेः ५१]

हेत्वादी गम्ये सुपः करीतेष्टः स्यात् । यश्चस्तरौ विद्या, शीलं स्वभावः आह्वकरः, आनुकूल्ये—वचनकरः, एवं—शीलादी द्विवाकरः, निशाकरः, रजनौकरः, एवं विभा, प्रभा, भास, कार, अन्त, अनन्त, आदि, बहुल, नान्दी, किं, लिपि, लिवि, वलि, भक्ति, कर्तृ, चित्र, क्षेत्र, एकादिसंख्या, जंघा, वाहु, अहन्, यत्, तत्, धनुष्, अरुष् इत्यादि । कर्मकरोभ्यत्वे । कर्म-कारोऽन्यत्र । हेत्वादाविति किम् ? कुम्भकारः, अशब्दादेरिति किम् ? शब्दकारः, श्लोककारः, शब्द, श्लोक, कलह, गाथा, वैर, चाटु, सूत्र, मन्त्र, पद ।

१७ । स्तम्बकरि, सङ्घात्करो प्रोचि वत्सयोः ।

[स्तम्बकरि, सङ्घात्करो १॥, प्रोचि, वत्सयोः ७॥]

इदन्तौ निपात्येते । स्तम्बकरिर्वोचिः, सङ्घात्करिः वत्सः ।

१८ । दृतिहरिनाथहरो पशौ ।

[दृतिहरि, नाथहरो १॥, पशौ ७॥]

एतौ पशौ कर्त्तरि स्यातां । दृतिहरिः श्वा, नाथहरिरश्वः ।

१९ । आत्मोद्गरकुक्षिभ्यो भृञ् इस् ।

[आत्मोद्गर (आत्मन्-उद्गर) कुक्षिभ्यः ५॥, भृञ् ५१, इस् ०११]

एभ्यो भृञ् इस् स्यात् । आत्मानं विभक्तिं आत्महरिः, उद्-

रन्ध्रयश्चकोराः, कुम्भिश्रिः । फलेग्रहिः । फलानि गृह्णा-
तीति फलेग्रहिः ।

१०० । एजोः खश् । [एजोः ५१, खश् १ ।]

सुप एजयतेः खश् स्यात् । अङ्गमेजयः, जनमेजयः ।

१०१ । धेटोमुष्टादेः । [धेटः ५१, मुष्टादेः ५१ ।]

खश् स्यात् । मुष्टिन्धयोवालाः, स्तनन्धयी वाला, धातो-
ष्टित्वात् ङी । शुनिन्धयः पापः ; मुष्टि, स्तन, शुनी, घटो,
खारी, वातः । नासिकादेर्धः । नासिकान्धमति, नासिका-
न्धमः ; नासिका, नाडी, श्रेणो, पाणि, कर, घटी, खारो,
वातः । वातन्धमः । वातादजः । वातमजोमृगः । शङ्गाञ्ज-
हातेः । शङ्गं अहा माषाः । तिलविध्वरुषन्तुदः । तिलन्तुदः
काकः, विधुन्तुदो राहुः, अरन्तुदीमर्म्मसृक् । अल्पमितनख-
परिमाणात् पचः । अल्पम्यचः, मितम्यचः, नखम्यचा यवाऽगूः,
परिम्यणात् प्रस्थम्यचः । वह्नालिहः ॥ वहं लिहा गौः, अभ्रं-
लिहो वायुः । कूलादुद्रुजोदहेः । कूलमुद्रुजो गजः, कूलमुदहा
नदी । दृशेरुग्राऽसूर्यात् । उग्रंप्रंश्र्यः, सूर्यं न पश्यतीति असूर्यं
यश्या देवो । ललाटात्तपः । ललाटंतपः सूर्यः । भद्राहेत्येके
भद्रङ्करो, भद्रकारः । प्रियवशाददः । प्रियम्वदः, वशम्वदः
अनुकूलः । सर्व्वकूलाभ्रकरौषात् कषः । सर्व्वंकषः खलः,
कुलंकषा नदी, अभ्रङ्कषी गिरिः । करीषं कषा वात्या । वाचं-
यमी व्रती । वाचं यमः । अन्यत्र वाग्यामः । सर्व्वंसहेरम्वद,

(सर्व्वसह, इरस्मद्) परन्तप, दिशन्तप, भगन्दर, पुरन्दराः ।
सर्व्वसहः साधुः, असंज्ञार्थग्रहणं—इरया माद्यति इरस्मदो
मेघज्योतिः । परान्तापयतीति परन्तपः, भगं दारयतीति
भगन्दरो रोगः, पुरन्दरः शक्रः ।

१०२ । मेघत्ति भयात् कृञः खः ।

[मेघत्ति (मेघ जति), भयात् ५१, कृञः ५१, खः ११]

एभ्यः कृञः खः स्यात् । मेघङ्करोवातः, ज्यतिङ्करः, भयङ्करः ।

१०३ । क्षेम, प्रिय, मद्रादण् च ।

[क्षेम, प्रिय, मद्रात् ५१, ञण् ०११, ष ०११]

एभ्यः कृञः खोऽण् च स्यात् । क्षेमङ्करः, क्षेमकारः, प्रियङ्करः,
प्रियकारः । मद्रङ्करो, मद्रकारः । क्वचिदुत्सर्गापवादयोः समा-
वेशः तेन क्षेमकरस्य हितस्य प्रजानामिति भट्टिः ।

१०४ । आशिताङ्गवः करणभावयोः ।

[आशितात् ५१, भुषः ५१, करणभावयोः ७११]

आङोऽश्नातेः क्षान्तादाशिताङ्गवः खः स्यात् । आशितेन,
तप्तनेन भूयतेऽनेन, आशितभयः श्रोद्दनः, भावे—फलैर्येष्वाशित-
भवं तन्निरित्यर्थः ।

१०५ । भृ, त्, वृजि, धारि, सच्चि, तपि, दमो नाम्नि
ऋस्वस्य ।

[भृ—दमः ५१, नाम्नि ७, ऋस्वः ११, ष ०११]

एभ्यः संज्ञायां सुपः खः स्यात् । विश्वम्भरो विश्वः, विश्व-

भरा भूः, रथन्तरं साम, पतिम्बरा, धनञ्जयः, धारेणं स्वय
वसुन्धरा, सर्वं सहा भूः, प्रचुनपः, बलिन्दमः छण्डः ।

१०६ । गमः । [मत्तः, ५१]

गमेः खः स्यात् । प्रवङ्गमः, भुजङ्गमः, शुभङ्गमः, पूर्वङ्गमो-
ऽयं पन्थाः । हृदयङ्गमा वाचः ।

१०७ । प्रवङ्ग, तुरङ्ग, विहङ्ग, विहङ्गम, विहग
भुजंगाश्च ।

[प्रवङ्ग—भुजङ्गाः १॥१, च०११]

अत्र मलोपो विहायसो विहश्च निपात्यते । लत्वे प्रवङ्गश्च ।

१०८ । प्रियाढ्य, सुभग, स्थूल, पालित लघान्भाद-
चूर्मुवः खिष्णुखुकणौ ।

[प्रियाद्य (प्रिय-आद्य),—लघान् (लग्न, लन्) ५१, खर्चुः ५१, मुवः ५१, खिष्णु,
खुकणौ १॥]

प्रियादिभ्योऽचूर्तेभ्यः खि—सादृशाचूर्तार्थे वर्त्तमानेभ्यः परा-
ङ्गुवः खिष्णु, खुकणौ स्यातां । अप्रियः प्रियो भवति प्रियन्नाविष्णुः,
प्रियन्नावुकः ; सुभगन्नाविष्णुः, सुगन्नावुकः ; अचूर् रिति किम् ?
आच्छीभविता ।

१०९ । करणे कृजः खनट् ।

[करणे ०१, कृजः ५१, खनट् ०११]

प्रियादिभ्यः कर्तेतेः करणे खनट् स्यात् । अप्रियं प्रियं

कुर्वन्त्वनेन प्रियङ्करणं दानं, आख्याङ्करणी वनिष्या, सुभगङ्करणं दानं, स्थूलङ्करणमीषधं, लम्नङ्करणं द्यूतं अन्यङ्करणं श्लोकः, चूष्टनेन भवितव्यं आङ्गीकरणो रसविधिः ।

११० । गमादेर्डः । [गमादेः (गम-आदि) ५।, डः १।]

सुप इत्येव । सुपो गमादेर्डः स्यात् कर्त्तरि । सुजगः, तुरगः, पद्ग्रां न गच्छतीति पन्नगः सपेः, खगः, प्लवगः, पूर्वगः, अत्यन्तगः, अध्वगः, दूरगः, पारगः, सर्व्वगः, सर्व्वत्रगः, स्वराग-रगः, उरसः सलोपश्च—उरगः । सुदुर्धामधिकरणे । सुगः, दुर्गः । निर्गोदेशे । गिरि शिंते । गिरिशः, कङ्कः, आखन्धते आखा, परिखा । उदस्तलोपश्च उखा । आशिषि हनः । शत्रुं वध्यात् । शत्रुहः । कचिदनाशिषि वराहः, कटाहः, अपाञ्चर-क्ले शतमसः, ज्वरापहः, क्लेशापहः, तमोऽपहः । राजघः ; पाणिघ, ताडघी शिञ्जिनि । एते निपात्यन्ते । राजघस्तोच्णः, पाणिना, हन्तीति पाणिघः ।

१११ । भूते जनः । [भूते ञ, जनः १।]

भूते जनो डः स्यात् । उपसरे जातः, उपसरजः । मन्द-राया, ऋखश्च । मन्दुरजः, तज्जः, कतजः, ब्राह्मणाज्जातो, ब्राह्मणजेधर्म्यः । बुद्धिजः, कौशल्याजो रामः, न जातोऽजः, हिंजानो द्विजः, सङ्गजः, चाक्कजः, रामानुजः, स्वानुजः, प्रजाताः, प्रजाः, पश्चिजः, प्रथमे जातः, प्रथमजः, केन जातः, किञ्चः,

कचिद्भजातेः, अश्वाज्जातः, दाव्या, घाटादयः । पृषोदरादौ
ज्ञेयाः । सुप इति निवृत्तम् ।

११२ । जौर्यतेरटः [जौर्यतेः ५।, षटः १। ५]

अश्माद्भूतेऽटः स्यात् । जरन्, जरतो ।

११३ । निष्ठा । [निष्ठा १।]

पृथक्त्वाद्घातुमात्राङ्गते क्त, क्तवत् स्यातां । क्ततः, क्तवान् ।

११४ । ज्ञानेच्छा पूजार्थं जीतः क्तो वर्त्तमाने च ।

[ज्ञानेच्छा (ज्ञान, इच्छा) पूजार्थं (पूजा-अर्थं) ज्ञातः ५।, क्तः १।, वर्त्तमाने ७।, च०१।]

एभ्यः क्तो वर्त्तमाने च भवति । ज्ञानार्थात् राज्ञां ज्ञातः,
मतो बुद्धोऽवगतः, राजभिर्ज्ञायत इत्यर्थः । इच्छार्थात् इष्टः
वाञ्छितः, पूजार्थात् सतां पूजितः, अर्चितः, जीतः, खल्वपि,
त्रिमिदा, मिनः, क्षिणः, वाहुल्यात्, अन्येभ्योऽपि, दान्तः,
शान्तः, कान्तः, चान्तः, रुष्टः, तुष्टः, हृष्टः, कष्टः, उद्यतः ।

११५ । कृत्य, क्त, खलार्थां भावकर्मणोः ।

[कृत्य, क्त, खलार्थाः (खल्-अर्थ) १॥, भाव कर्मणोः ७॥]

कृत्यादयो भावे, कर्मणि च स्युः । भवितव्यं, सकर्मकीभ्यस्व भावे
विवक्ष्यते, सभां वा न प्रवेष्टव्यं, भूतं, कृतं, तव, ईषदाख्यभवं
तेन, कर्मणि—कतव्यः क्ततः कटो भवता, सुकरः कटो भवता ।

११६ । गेयादयोवङ्गलं ।

[गेयादयः (गेय-आदि) १॥१, वङ्गलं ०२१ ।]

स्युः । कर्त्तरि—गेयोऽयं साक्षां ; कर्मणि गियान्यनेन सामानि । एवं भव्योऽयं, भावे—भव्यमनेन, प्रवक्तौति प्रवचनोयो गुरुर्धर्मस्य, समावर्त्तनोयो गुरुः उपनोतस्य, उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः, उपासक इत्यर्थः । लोचनं लोभयतीति लोचनलीभनोया शस्य पङ्क्तिः, जायते वा जन्यः, आप्लवते, आप्लाव्यः, आपतति आपत्यः ; पुनर्व्वहुलग्रहणं स्पष्टार्थं, करणाद्यर्थश्च, करणेस्त्रानोयं चूर्णं, सम्प्रदाने—दानोयो भिक्षुः, अपादाने—भेतव्या रजनी, आधारे—शयनीयं वस्तं, रमनीया वापी, रम्यमुद्यानं, तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थेयः ।

११७ । आरम्भे क्तः कर्त्तरि च ।

[आरम्भे ७१, क्तः ११, कर्त्तरि ७१, च०११ ।]

आदि कर्मणि क्तः कर्त्तरि च स्यात् । प्रकृतः कटं चैत्रः, अन्यत्र यथाप्राप्तञ्च प्रकृतः कटोऽनेन ।

११८ । गत्यर्थ्याऽकर्मक श्लिष शौड स्यास वस जन रुहजौर्यतिभ्यश्च ।

[गत्यार्थाऽकर्मक (गति-कर्म-अकर्मक) श्लिष, शौड, स्यास (स्या-आस) वस, जन, रुह, जौर्यतिभ्यः (जू) ५॥१, च०११ ।]

एभ्यः क्तः कर्त्तरि च स्यात् । यामं गतोऽसौ, पक्षे यथाप्राप्तञ्च यामोगतस्तेन, यामे गतममुना । देशमहिः सप्तः, अथमहिना

सुप्तः, इहाहिना सुप्तं, अकर्मकात्—भूतोऽयं, भूतमनेन ;
 श्लिषादेः—अयमाश्लिष्टः कन्यां, अनेनाश्लिष्टोऽसौ, श्लिषादेः पृथ-
 गुपादानं उपसर्गात् सकर्मकायं—अधिश्चयितः खट्वां पतिः,
 खट्वाऽधिश्चयिताऽनेन ; अधिश्चयितमस्यां, एवं उपस्थितो गुरुः,
 उपासितो गुरुं, अध्युषितस्तरुं, उपजातः पुत्रं, आरूढस्तरुं,
 अनुजीर्णोऽयं वृषलो, ऋवतुः कर्त्तर्यैव व्यवस्थितः ।

११६ । अधिकरणे च गत्याहारार्थाऽकर्मकेभ्यश्च ।

[अधिकरणे ७।, च०१।, गत्याहारार्थाऽकर्मकेभ्यः (गति-आहार-अर्थ-अकर्मक)
 ५।७, च०१।]

एभ्यः क्तोऽधिकरणे च भवति । पक्षे यथाप्राप्तञ्च—इदमहे-
 र्गतं, इदमहेः सुप्तं, इदमस्य भुक्तं, इदमस्य पीतं, इदमस्यासितं,
 अयितं, कथं पीता गावः, विभक्ता भ्रातरः ? पीतं विभक्तञ्चा-
 स्यास्तीति मत्वर्थीयोऽत् ।

इति श्रीपद्मनाभदत्तकृतौ सुपद्मे व्याकरणे क्तप्रकरणं नाम
 चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

उणादिप्रकरणम् ।

१ । उणादयो वङ्गलं । [उणादयः (उण-आदि) १॥, वङ्गलं ०१]

उणादयः प्रत्ययाः धातोर्वङ्गलं स्युः । यदाहुः । उणादयो-
ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति । वर्तमान इत्यनुवर्तते ।

२ । क्रादिभ्य उण् । [क्रादिभ्यः (क्र-आदि) ५॥, उण् ०१]

एभ्य उण् स्यात् । कार्य्यं कारुः, वायुः, जायुः, पायुः,
स्वादुः, मायुः । मङ्गेरलच् । मङ्गलं ; केचित् भूते च वृत्तं
तदिति वर्त्म, भसितं भस्म ; भीमादयोऽपादाने विभेत्यस्मात्
भौमः ; भोगः, पुनर्वङ्गलग्रहणं स्पष्टार्थं ।

३ । न्यादेः करणे चट् ।

[न्यादेः (नी-आदि) ५१, करणे ७, चट् ०१]

नोञादेः करणे चट् स्यात् । नयन्त्वेनेन नेत्रं, दान्त्वेनेन
दात्रं ; नी, दाप, शस, यु, युज, सु, तुद, सि, सिच, मिह,
पत, नह । शस्त्रं, योत्रं, योक्त्रं, स्तोत्रं, तोत्रं, वेत्रं, वेक्त्र, मेढ्रं,
पत्रं, नद्नी, पोत्रं हलशुकरयोर्मुखे । वाङ्मत्यात् धः कर्मणि
च । धोयतेऽसौ धात्री ।

४ । दंष्ट्रादशने । [दष्टा ०१, दशने ७]

आवन्ता निपात्यते ।

५ । अर्थादेरित्रः । [अर्थादेः (अर्था-आदि) ५।, इत्र. १।]

एभ्यः इत्रः स्यात् । अर्थ्यतेऽनेनेति अरित्रं नौवाहनं, करणे—
रिपुलवित्तीवाणः, धवित्रं, धुवित्रञ्च, व्यजनं, सवित्रं, खनित्रं,
सहितं, चरित्रं, वहित्रं । बाहुल्यात् कर्त्तरि च । पुनातीति
पवित्तीऽग्निः, पवित् चषिः ।

६ । घन भावकारकयोरकर्त्तरि ।

[घण् ०१।, भावकारकयोः ७।, अ (न) कर्त्तरि ७।]

अनयोर्धातोरुत्तरे घण् स्यात् । भावे—पाकः, त्यागः,
रागः, कारके संज्ञायामसंज्ञायाञ्च लिख्यतेऽसौ लेखः, वेदः,
प्रास्यते—प्रासः, रज्यतेऽनेन रागं कुङ्कुमं ; दास्यते ऽस्मै दासो
विप्रः, आहरन्त्यस्मादित्याहारः—आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधारः ।
बहुलाधिकारात् पदादेः—कर्त्तरि च । पयति पादः, रजति
तेगः, सरति कालान्तरमिति सारः स्थिरांशः, अतिसारो
शाधिः, विसारो मत्स्यः । वहतीति वाहोऽश्वः, कलते कालः,
विध्यतीति व्याधः, सरन्त्यनेन सारोवलमित्यादि ।

७ । शृणोते वायुवर्णं निवृत्तेषु ।

[शृणोतेः (श्रु) ५।, वायु, वर्ण, निवृत्तेषु ७।।]

घण् स्यात् । शारां वायुः, वर्णश्च ; नोशारः, प्रावरणं । अतो
तावेऽकर्त्तरि कारके विधिः ।

८ । परिमाणार्थे सर्वेभ्यः ।

[परिमाणाद्य (परिमाण-अर्थे) ७।, सर्वेभ्यः ५।।]

अत्र सर्व्वेभ्योधातुभ्यो घष् स्यात् । सर्व्वग्रहणादपवाद-
विषये च । एकस्तण्डुलनिश्चायः, द्वी शूर्पनिष्पावो । बाहुष्णा-
न्नैकोऽपि तव निश्चयः इत्यप् ।

६ । इडादेश्च । [इडादेः (इड, आदि) ५१, च०११ ।]

अपोऽपवादाथोऽयमारम्भः । इडादेश्च स्यात् । अध्यायः,
उपेत्याधोयते अस्मादित्युपाध्यायः, दीर्यतेऽमोभिर्दाराः, जोर्यते-
ऽनेन जारः । समीदुवः । स्तुवश्च यज्ञे । सन्दावः, संस्तावः
कन्दोगानां, अयज्ञे तु संस्तवः । निरुदः पुवः । निष्पावः,
उत्पावः । समुदोयुदुवः । संयावः, उद्यावः, संद्रावः, यावश्च ।
प्रे द्रु, स्तु, स्तुवः । प्रद्रावः, प्रस्तावः, प्रस्त्रावः, स्त्रावश्च । वे
चुस्त्रुवः । विचावो, विश्रावः । प्रस्त्रोऽयज्ञे । प्रस्तारः, यज्ञे तु
वह्निः प्रस्तरः । प्रथने वेरशब्दे । वारि विस्तारः, शब्दे तु वाग्-
विस्तरः । कन्दसि च । विष्टारः पङ्क्तिनाम कन्दः । रुवः प्रादेः ।
संरावः, विरावः । आङो वा केवलाच्च । आरावः, आरवः, रावो,
रवः । श्रिभुवोऽप्रादेः । श्रायः, भावः, प्रादेस्तु, प्रश्रयः, प्रभवः ।
प्रभावादिस्तु समासेन । उदः श्रियो वा । उच्छ्रायः, उच्छ्रयः ।
श्रवान्नियः । श्रवनायः । उदो वा केवलाच्च । उन्नायः, उन्नयः ;
नायो, नयः ; जालमानायः, परिणायः, शारीणां सर्व्वतीनयने ।
श्रभेर्लुवः । अभिलावः । न्युदोयः, किरश्च धान्ये । निगार,
उद्गारः, निकारः, उत्कारः, एतौ धान्योत्क्षेपनार्थौ । अन्यत्र
निकरः, पुष्पोत्करः । श्रवात्तृस्तृन्नः । श्रवतारः, श्रवस्तारः ।

न्यायोनये । नीवारस्तृणधान्ये । पर्यायोऽनुक्रमे । उपशाय,
 विश्रायौ पर्यायशयने । अद्य ममोपशायः, तवाद्य विश्रायः ।
 हस्तादाने चेरस्तेये । हस्तेन, पुष्पप्रचायः, फलोच्चायः, हस्तादान
 इति किम् ? वृक्षाये पुष्पप्रचयोऽयं । अस्तेथ इति किम् ? चौर्येण
 पुष्पप्रचयं करोति हस्तेन । गृह, देह, राशिकरणेष्वाम्नादेश्च कः ।
 निकायो गृहं, कायोदेहः, काष्ठनिकायः । सङ्घे सधर्मिणाञ्च ।
 एकधर्मानुसारिणां समूहे—भिद्युनिकायः, सधर्मिणामिति
 किम् ? शूकरनिचयः । उदियहः । उद्याहः । न्यवादाक्रोशे ।
 निग्राहस्ते भूयात्, अवग्राहस्ते भूयात् । समि मुष्टौ । अङ्गोम-
 लस्य संग्राहः, मुष्टिरित्यर्थः । परेर्यञ्जे । उत्तरपरिग्राहः, अयञ्जे
 तु परिग्रहः । प्राक्षिप्सायां । पात्रप्रग्राहेण चरति भिद्युः । वा
 वणिजां । वणिक् सम्बन्धिन्यभिधेये प्राहा । तुलाप्रग्राहः, तुला-
 प्रग्रहो वा । रश्मी च । रश्मिरश्मादिधारणरज्जुः, तत्र प्रग्राहः,
 प्रग्रहः । अवाहृष्टिविवन्धे । अवर्गाहोऽवग्रहश्च मेघस्य । खनः ।
 वेल्लेव—आखानः, आखनः * वृज आक्रादने । प्रावारः, प्रवरः ।
 आङ्घ्रिप्लवः । आप्लावः, आस्रवः । पर्सेर्भुवोऽवज्ञाने । परिभावः,
 परिभवः । उदङ्घोऽनुदके । अनृतोदङ्घः, नेह—जलोदङ्घनं ।

१० । ऋदिण् गमादेरप् ।

[ऋदिण् गमादेः (ऋत्, इण् गम्, आदि) ५१, अ० ११ ।]

ऋदन्तादिण्स्ताञ्च गमादेश्च, घणोऽपवादोऽस्यात् । ऋतः, करः,
 निकरः, आतरः, गरः, सङ्गरः, इण्स्तात्—चयः, जयः, भयं
 क्लोवे, लोकाश्रयस्वाङ्घ्रिण्यस्य ; जरः ! पवः, द्रवः, विद्रवः, उल्लवः,

गमादेः खखपि—गमः, निगमः, ग्रहः, वियहः, लखे, अक्षेषु
 ग्लहः, परिसरः, अवसरः, उपसरो गर्भग्रहः, छदः, प्रहदः,
 अपि ह्रस्वः । सञ्चरः, वहः, व्रजः, व्यजः, पणः, आपणः, मदः ।
 प्रमद, सम्मदो हर्षे ; अन्यत्र प्रमादः, वृ-वरः, वृञ् आदेरः, वञ्चः,
 रणोभणः । प्रादेरदः । विघसः, प्रघसः, अप्रादेस्तु घासः ।
 नेर्वा । निघसः, न्याद । व्यध, जपोऽप्रादेः । व्यधः, जपः,
 प्रादेस्तु—प्रव्याधः, उपजापः । स्वनहसो वा । स्वनः, स्वनः-
 हसः, हासः, अप्रादेरित्येव—प्रहासः । यमो नि, वि, समुपाच्च ।
 अप्रादेश्च । यमो, यामः, नियमां, नियामः, वियमो, वियामः,
 संयमः संयामः । नेगेद, नद, पठ, स्वनः । वेत्येव—निगदो,
 निगादः, निनदो, निनादः, निपठो, निपाठः ; निस्वनो,
 निस्वानः । कणाऽप्रदादेश्च । नेश्च कणः, क्वाणः, निकणः,
 निकणः । प्रादेश्च वाणायाः—प्रकणः, प्रक्वाणः इत्यादि । नित्यं
 समुदोरजः, पशोः । पशुसम्बन्धिन्यभिधेये समजः पशूनां संघः,
 उदजः पशुप्रेरणं, अन्यत्र विप्रसमाजः । ह्योहृश्च । हवो, हुति ।
 विन्यत्युपाच्च । हुश्च विह्वो, निहवः, अतिहवः, उपहवः ।
 आहवो निपाने । आहवो युद्धे । ह्नो वधः, घातश्च । मूर्त्तौ
 घनः । मूर्त्तौ ह्नो घनः स्यात् । अन्तर्घणो देशे । अयमन्तर्देशे
 स्यात् । गृहैकदेशे प्रघणः, प्रघाणौ । उद्घनोऽत्याधाने ।
 यत्राधाय काष्ठं तक्षति । स उह्वनः । अपघनोऽङ्गे । स्तम्बायो
 विद्गुभ्यः करणे । एभ्यो ह्नोऽपघनादेशश्च, स्तम्बघनः, के स्तम्ब-
 न्नोऽपि ; अयोघनः, विघनः, द्रुघणः कुठारः । संज्ञायां एत्वं ।
 परेर्घः । परेर्ह्नोऽपघनादेशश्च । परिघः । संघो गणे । उह्वः ।

प्रशंसार्या । निघो निमिते । निघाः, इच्छाः, परितः, समा
इत्यर्थः ।

११ । गोचराङ्गयौ । [गोचराङ्गयौ (गोचर आङ्गुय) ११]

एतौ निपात्येते । शुक, वकाद्या श्रीणादिकाः ।

१२ । यज, याच, स्वप, यत, रत्तोः ।

[यज—रत्तः ५१, नः ११]

एभ्यो यथायोगं भावेऽकर्त्तरि कारकेऽत्र नः स्यात् । यजन्त्व-
स्मिन्निति यञ्चः, याचञ्जाः, स्त्रियां स्वप्नः, यत्नः रत्ताः । विञ्चः
प्रञ्चौ । विक्, प्रक्के निपात्येते ।

१३ । घोरूपसर्गात् किः ।

[घोः ५१, उपसर्गात् ५१, किः ११]

उपसर्गादादन्तात् किः स्यात् । आदिः, आधिः, निधिः,
विधिः, प्रणिधिः, अन्तर्धिः ; बाहुल्यात्—कर्त्तर्याप विधिः ।

१४ । कर्मणोऽधिकरणे । [कर्मणः ५१, अधिकरणे ७१]

कर्मणोपपदाद् घोः किः स्यात् । जलं धीयतेऽस्मिन्निति
जलधिः, इषुधिः, शीषधिः स्त्रियां ।

१५ । द्वितोऽयच् । [द्वितः (द्व-इत्) ५१, अयच् ०१०]

टुकारेत् संज्ञकादयच् स्यात् । वेपथुः, वमथुः, क्षवथुः ।

१६ । द्वितस्त्रिमक् तद्भाव निवृत्ते ।

[द्वितः (द्व-इत्) ५१, त्रिमक् ०११, तद्भावनिवृत्ते ७१]

तद्भावनिवृत्तेऽर्थे डुकारेत् संज्ञकात् त्रिमक् स्यात् ।
पाकेन निवृत्तं पक्तिमं, लञ्चिमं, क्वचिमं ।

१७ । दुःखीषद्भ्यः कृक्कृकार्थेभ्यः खल् ।

[दुःखीषद्भ्याः (दुः-सु-ईषत्) ५॥, कृक्कृकार्थेभ्यः (कृक्-क्कृक्-कार्थे) ५॥, खल् ०११]

दुरादिभ्योधातुभ्यः खल् स्यात् । कृक्त्रेण क्रियते दुष्करः,
अकृक्त्रेण क्रियते सुकरः कटो भवता, सुलभा विद्या, ईषत्-
करः, ईषल्लभः, ईषल्लभमिति लभ्यसिद्धौ पश्चात् समामेन ।

१८ । कर्त्तृकर्मभ्याञ्च भूकृभ्यां ।

[कर्त्तृ, कर्मभ्यां ३॥, च०११, भू, कृभ्यां ३॥]

दुरादिपूर्वात् कर्त्तृर्भुवः, कर्मणः कृजः खल् स्यात् । कृक्त्रे-
णाद्येन भूयतेऽनेन दुराद्याम्भवं, तेन स्वाद्याम्भवं, कृक्त्रेणाद्योऽयं
क्रियते दुराद्याम्करस्त्वया पुत्रः, स्वाद्याम्करा कन्या । एवं ईष-
दाद्याम्भवं, ईषदाद्याम्करा इत्यपि ।

१९ । आदृषि, पृषि, मृषि, युधि, शासुभ्योऽनः ।

[आत्—शासुभ्यः ५॥, अनः १।]

आकारान्तात् दृश्यादेश्च दुरादिभ्योऽनः स्यात् । दुष्पानं,
सुपानं, ईषत्पानं, दुर्दानो गौः, दुर्हर्शनः, दुर्धषणः, दुर्मर्षणः,
दुर्योधनः, दुःशासनः ।

२० । इकि शतिपो धातुकथने ।

[इ, कि, शतिपः १॥, धातुकथने ७।]

एते एव प्रत्यया धातुनिर्देशे स्युः । इ—इन्धिः, यजिः ;
 कि—रुधिः, युधिः ; शतिप्—भरतिः, करोतिः । दृष्ट्यन्ति^१
 सत्तयो (दृष्टि, अन्ति, सन्ति) निर्पातनात् । आकाराद्या-
 स्तद्धिताः कारशब्देन समासेन च एवंकारः, वषट् काराद्याः ।
 इक् कथादिभ्यः । कृषिः, गिरिः, किरिः । इणजादिभ्यः ।
 आजिः, आटिः, आतिः । पदादेस्तिः । पत्तिः, यष्टिः, शक्तिः-
 आयुधं, ज्ञातिः, औणादिकाश्चैते ।

२१ । टनः कर्त्तरि च । [टनः १।, कर्त्तरि ७।, च०२।]

धातोर्भाव, कारकयोश्चनः स्यात् । गमनं, दानं, पयः पानं,
 गुह्यभोजनं ; कर्त्तरि उपश्रमयतीति उपश्रमनः, द्विषदुपश्रमनी
 विद्या, गुणमुक्तवान् गुणवचनः । कर्मणि—राजभोजनाः शालयः,
 अवसेचनी वृक्षः, करणे प्रमाणं, उपमानं, क्लेदनः परशुः, इधाम्र-
 चनः कुठारः, पलाशघातनः ; सम्प्रदाने—सम्प्रदीयतेऽस्मै सम्प्र-
 दानः, अपादाने—प्रपतनो भृगुः । आधारे—गोदोहनी,
 मत्स्यधानो, राजधानो, ओदनपचनः कटाहः, व्रीहिहरणः
 कुशलः ।

२२ । पुंसि घणप् किनाऽयुचः ।

[उचि ७।, घणप् (घण्-अप्) किनायुचः (किन् अयुच्) १३॥]

घण् अप् किन् अयुच् एते प्रत्ययाः पुंसि स्युः । तथैवीदा-
 हताः । कथं सारमिदं, सारेयं ; कि—ओषधिरियं, अप्—
 धनं, वनं, न—याच्ञा ? वाहुण्यात्, आहुष—लिङ्गमशिश्वं

लोकान्ययत्वाल्लिङ्गस्येति ; भावे टन, क्तौ क्तौवे । इसनं, इसितं
तव ।

२३ । इनणभिविधौ वृद्धिरादेशोपसर्गस्य ।

[इनण् ०१, ऋभिविधौ ७, वृद्धिः १, आदेशः ६, च०१, उपसर्गस्य ६ ।]

अभिव्याप्तौ धातोर्भावे क्तौवे इनण् स्यात् । उपसर्गस्यादे-
र्द्ध्विञ्च । सांराविणं, सांकीटिनं ।

२४ । स्त्रियामिकन् क्तिनौ ।

[स्त्रियां ०१, इकन्, क्तिनौ १॥]

स्तौलिङ्गे भावे कारके च कर्त्तरि इकण् क्तिनौ स्यातां ।
भवतः शायिका, आसिका ; संज्ञायां—प्रवाहिका, प्रहर्षिका,
विचर्षिका, प्रस्कन्दिका, दमनकपुष्पभञ्जिका । पर्याये—अद्य
तव शायिका । अर्हं—अर्हसि त्वमिच्छुभचिकां । धारे—धारयसि
मे पयः पायिकाः । उत्पत्तौ—उत्पन्ना मे पयःपायिका—
क्तिन्—कृतिः, स्थितिः, इष्टिः, गोतिः, भृतिः, कोर्णिः । प्रश्ना-
ख्यानयोरिण् च । इकणादयश्च । प्रश्ने—काङ्कारिमकार्षीः,
काङ्कारिकां, काङ्गत्यां काङ्कियां वा ? आख्याने—सर्वा-
ङ्कारिमकार्षे, सर्वाङ्कारिका, सर्वा कृतिमित्यादि ।

२५ । जति, यूति, जूति, साति, हेति, कोर्त्तयश्च ।

[जति—कोर्त्तयः १॥, च ०१ ।]

निपात्यन्ते । अवतेर्व्वेजो वा ऊतिः, स्यतेः सिञ्जो वा सातिः, हि गतौ, हेतिः ।

२६ । ग्ला, स्त्रा, ज्या, द्वा—भ्योनिः ।

[स्त्रा—ह्राश्चः ५.॥११, निः ११]

एभ्यो स्त्रियां निः स्यात् । ग्लानिः, स्त्रानिः, ज्यानिः, हानिः ।

२७ । क्तिजाशिषि नाम्नि ।

[क्तिच् ०११, षाशिषि^३ ७, नाच्चि ७]

आशिषि धातोः, क्तिच् स्यात् । कर्त्तरि । तनुतात् तन्तिः, वन्तिः, भूतिः ।

२८ । व्याडि, व्यतीहारे णट् ।

[व्याडि (वि-आड्) ७, व्यतीहारे ७, णट् ०११]

क्रिया—व्यतिहारे व्याड् संघातूपपदेऽन्यतश्च धातोः, स्त्रियां णट् स्यात् । व्याक्रीशी, व्यवहासी, व्यात्युची ।

२९ । ब्रजादेर्भावे क्यप् ।

[ब्रजादेः (ब्रज—आदि) ५१, भावे ७, क्यप् ०११]

ब्रजादेः स्त्रियां भावे क्यप् स्यात् । ब्रज्या, इज्या, परिचर्या, जागर्या, गुणविधानाम् तुक् कृत्या । संज्ञायां समजादेः । समज्या, समस्या, निगत्या, निपत्या, मन्या, विद्या, सुत्र-सुत्या, शय्या, इण इत्या ।

३० । क्रियाटाव्या मृगया परिश(स)र्य्यैकाः ।

[क्रिया—परिसर्य्यैकाः (क्रिया, अदाया, मृगया, परिस(श)र्य्यै, इह, १॥॥ ।

पञ्चैते स्त्रियां भावे निपात्यन्ते ।

३१ । सनादिषिद्धिदादिभ्योऽङ्गाप् ।

[सनादि (सन्-आदि), षिद्धिदादिभ्यः (षित् भिद आदि) ५॥॥, ङाप् ०१॥ ।

एभ्योभावे स्त्रियां अकर्त्तरि कारके च ङाप् स्यात् । सनाद्यन्तात्—जिगोषा, पुत्रोया, पुत्रकाम्या, लोलूया, चक्रमा, कण्डूया, षितः—पचा, त्रपा, क्षि, क्षिया, घटादेः—षितः, घटा, व्यथा, प्रथा, बाहुल्यान्नेह, उपलब्धिः, भिदादेर्यथादर्शनं, भिदा, विदा, क्विदा, पृक्षा, क्षिपा, गुहा, रुजा, एयन्तात्—चिन्ता, पूजा, कथा, अर्चा, कुम्भा । गुर्वादिहलोऽदीपादेः—शिखा, भिक्षा, चूडा, पीडा, मेधा, ईहा, ऊहा, वाधा, बाहुल्यात्—ऊहः, वाधः, अदीपादेरिति किम् ? दौमिः, आप्तिः । सोपसर्गादादन्तात् । प्रमा, प्रतिमा, प्रभा, आख्या, आज्ञा, प्रपिवन्त्यस्यां प्रपा, आस्था, व्यवस्था, उपधा, विधा, अन्तर्धा, अत्-अहा, निपातनात् ।

३२ । जराधारादयश्च ।

गुणवृद्धिभ्यां ङावन्ता, निपात्यन्ते । जरा, धारा, गोधा, जागरा, अप् प्रत्यये जागरश्च—लेखा, रत्ने, रेखा, हारा, कारा, भावा, आरा, ज्वाला, क्रपेः—कृपा निपातनात् ।

३३ । एयासश्चान्यादेरनः ।

[एयासश्चान्यादेः (णि-अन्त, आस, अन्य आदि) ५॥, अनः १॥]

ख्यन्तादेः खियामनः स्यात् । कारणा, भावना, वासना, उपासना, अन्यना, आदिशब्दात् ग्रन्थना, घटना, बन्धना, गवेषणा, इषेरनिष्कार्थात्—अन्वेषणा, पर्येषणा, वाङ्मत्यात्, क्वचित् सामान्य, विशेषयोश्च समावेशः । परिष्टिः, पाचयतेः—पाक्तिः ।

२४ । आक्रोशे नञ्प्रतिनिः । [आक्रोशे अ, नञि अ, च्चिनिः २।]

शापे नञ्युपपदाद्वातोरनिः स्यात् । तस्याजननिरेषाऽस्तु जननोक्ते शकारिणः अकारणिस्ते भूयात् ।

२५ । तुम् तादर्थ्य भावस्य ।

[तुम् ०१।, तादर्थ्ये अ, भावस्य इ ।]

धात्वर्थस्य तादर्थ्यं गम्ये धातोलुम् स्यात् । क्लामान्त कद-
व्ययं । पक्तुं, भोक्तुं, व्रजति, पाक्ताय भोजनाय इत्यर्थः । एवं
व्रजति भोक्तुं, मल्लोभोक्तुं, कालोभोक्तुं, समयो भोक्तुं, वेला
भोक्तुं, गन्तुमनाः, भोक्तुकामः, श्रोतुं श्रवणं, द्रष्टुं चक्षुः, योषुं
धनुः, वक्तुं जडः, पातुं पयः, तुमर्थे णकः, प्रागुक्तः श्रोद्दन्
भोजको व्रजति ।

२६ । क्त्वाऽलं खल्घोः प्रतिषेधयोः ।

[क्त्वा १।, खल्घोः अ, प्रतिषेधयोः अ ।]

प्रतिषेधार्थयोरलं खल्घोर्योर्गि क्त्वा स्यात् । अलं क्त्वा, खल्घो-
क्त्वा, खल्घोक्त्वा, खल्घो वाचिकं न वक्तव्यमित्यर्थः वाङ्मत्यात्
अलं रोद्दनेन, अलं भोजनेन ।

३७ । मयतर्व्यतीहारे वा मिश्र यपि ।

[मयतेः ५।, व्यतीहारे ७।, वा०१।, मिः १।, च०१।, यपि ७।]

मेडः, कर्मव्यतीहारे क्त्वा वा स्यात् । यपि तस्य मिश्र वा ।
अपमित्य याचते अपमातुं याचते, विनिमयं कर्तुमित्यर्थः, यपि
अपमाय ।

३८ । एककर्तृकयोः पूर्वकाले ।

[एककर्तृकयोः ६।, पूर्वकाले ७।]

एककर्तृकयोर्धात्वोर्यः पूर्वकाले वर्त्तते तस्मात् क्त्वा स्यात् ।
भुक्त्वा व्रजति, कटं कृत्वा श्रेते, हित्वमतन्त्रं, तेन स्नात्वा
भुक्त्वा, पोत्वा, व्रजति । परापेक्षया वा । एककर्तृकयोरिति
किम् ? त्वयि गते जल्पत्यसौ । पूर्वकाल इति किम् ? भुङ्क्ते,
जल्पति ।

३९ । परावरयोगे च ।

[परावरयोगे (पर-अवर-योग) ७।, च ०१।]

स्यात् । वाच्यमतिक्रम्य यौवनं वाच्यात् परमित्यर्थः ।
अप्राप्य नदीं पर्वतः, अत्रापि पूर्वकालता एक कर्तृकता च
गम्यते, भवत्यतीति पदमध्याहारात् । तथा भ्रनत्कृत्य पतति,
सुखमुन्मील्य हसति, इत्यत्र वाक्यादेव पूर्वकालता गम्यते यदि
समकालं विवक्षते तदैवं स्यात् । भ्रनत् कुर्वन् पतति, भ्रन्-
भ्रनायमानो वा पततीति । इह स्नात्वा सुखं भवति, पापं
कृत्वा अनुतापः स्यादित्यादौ स्थितस्येति पदमध्याहार्यम् ।

४० । आभौक्षणे णम् वा । [आभौक्षणे ७, णम् ११, वा ०१ ।]
पूर्वार्थे पौनःपुन्ये च धातोर्णम् स्यात् । क्त्वा च भोजं
भोजं व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति ।

४१ । अग्रे प्रथमं पूर्वेषु ।

[अग्रे, प्रथम, पूर्वेषु ७॥]

एषु प्रयुज्यमानेषु णम्, क्त्वा च स्यात् । अग्रे भोजं, अग्रे
भुक्त्वा, व्रजति ; प्रथमं भोजं ; प्रथमं भुक्त्वा व्रजति ; पूर्वं भुक्त्वा
वा व्रजति ।

४२ । कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुन् ।

[कर्मणि ७, आक्रोशे ७, कृञः ५१, खमुन् ०१ ।]

कर्मण्युपपदे कृञः, खमुन् स्यात्, आक्रोशयेत् । आक्रोशे—
तं चौरं कारमाक्षिपति ।

४३ । स्वादुवचने च । [स्वादुवचने ७, च ०१ ।]

स्वादुर्थे च कृञः खमुन् स्यात् । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते, लवणं
कारं न च्चौ स्वादुक्त्य ।

४४ । अन्यथैवमित्यं कथमोणमसिद्धार्था प्रयोगे ।

[अन्यथैवमित्यं कथमः (अन्यथा, एवं, इत्यं कथं) ५१, णम्—सिद्धार्थाप्रयोगे
(सिद्ध-व्यर्थरूपप्रयोगे) ७ ।]

एभ्यः कृञो णम् स्यात् । सिद्धार्थाप्रयोगश्चेत् । अन्यथा
व्यक्तीति अन्यथा कारं व्यक्ति, एवं कारं, इत्यं कारं, कथं कारम् ।

४५ । यथातथाभ्यामह्योत्तरे ।

[यथा, तथा भ्यां ५११, अह्योत्तरे (अह्यया-उत्तर) ७१ ।]

ऊजोणम् स्यात् । यथाकारं, तथाकारं भुङ्क्ते, किन्त्वानेन ?

४६ । कर्मणोदृशि विदः साकल्ये ।

[कर्मणः ५१, दृशि, विदः ५१, साकल्ये ७१ ।]

कर्मण आभ्यां णम् स्यात् । ब्राह्मणदर्शं प्रणमति सर्वान् ब्राह्मणान्नित्यर्थः । भिक्षुवेदं भोजयति । अतः कर्मणो विधिः ।

४७ । यावतोविन्दजोवेः ।

[यावतः ५१, विन्द, जोवे ५१ ।]

णम् स्यात् । यावद्देदं भुङ्क्ते, यावज्जीमधीति ।

४८ । चर्मोदराभ्यां पूरेः ।

[चर्मोदराभ्यां (चर्म-उदर) ५१, पूरेः ५१ ।]

णम् स्यात् । चर्मपूरं तिलान् ददाति, उदरपूरं भुङ्क्ते ।

४९ । वृष्टिप्रमाणेऽजलोपो वा ।

[वृष्टिप्रमाणे ७१, अजलोपः ११, वा ०११ ।]

वृष्टिप्रमाणे पूरेणम् स्यात् । अजलोपश्च वा । गोष्यदपूरं हृष्टीदेवः, गोष्यदप्रं वा ।

५० । चेलार्थात् क्रीपेः ।

[चेलार्थात् (चेल-अर्थ) ५१, क्रीपेः ५१ ।]

णम् स्यात्, वृष्टिप्रमाणे । चेलक्रीपं हृष्टीदेवः, वस्त्रक्रीपम् । पागुपदं श्रेयथाविध्यनुप्रयोगः । इतोयस्मात् धातोर्णम् विहित-

स्तस्यैवाऽनुप्रयोगः कार्यः । मण्डूकगत्या सिद्धान्ताप्रयोगः ।
प्रागुपदेशः (६४।२।४) ।

५१ । निमूल, समूलात् कषः ।

[निमूल, समूलात् ५।, कषः ५।]

णम् स्यात् । निमूलकाषं कषति, समूलकाषं कषति—
समूलं कषतीत्यर्थः ।

५२ । अकृतात् कृञः । [अ(न)कृतात् ५।, कृञः ५।]

अकृतकारं कुरुते ।

५३ । जीवाद्ग्रहः । [जीवात् ५।, ग्रहः ५।]

णम् स्यात् । जीवयाहं गृह्णाति ।

५४ । शुष्कं चूर्णं रुक्षात् पिषः ।

[शुष्कं, चूर्णं, रुक्षात् ५।, पिषः ५।]

एभ्यो णम् स्यात् । शुष्कपेषं पिनष्टि, चूर्णपेषं पिनष्टि, रुक्ष-
पेषं पिनष्टि ।

५५ । हनः समूलात् । [हनः ५।, समूलात् ५।]

णम् स्यात् । समूलघातं न्यवधीदरींश्च ।

५६ । करणाच्च । [करणात् ५।, च०१।]

कर्मण इति निवृत्तम् । हनः करणीपपदाणम् स्यात् ।
पाणिना हन्तीति पाणिघातं हन्ति, शरघातमरीन् हन्ति ।

५७ । स्नेहोदकात् पिषः ।

[स्नेहोदकात् (स्नेह-उदक) ५१, पिषः ५१]

स्नेहोदकात् करणात् पिषोणम् स्यात् । घृतपेषं पिनष्टि,
तैलपेषं, पिनष्टि, उदकपेषं पिनष्टि ।

५८ । हस्तार्थाद्वर्त्तिग्रहेः ।

[हस्तार्थात् (हस्त-अर्थ) ५१, वर्त्ति, पचेः ५१]

आभ्यां णम् स्यात् हस्तार्थात् करणात् । हस्तवर्त्तं वर्त्तयति,
हस्तग्राहं गृह्णाति, पाणियाहं ।

५९ । स्वार्थात् पुषः । [स्वार्थात् (स्व-अर्थ) ५१, पुषः ५१]

आत्म-आत्मौघ धन-ज्ञाति-करणात् पुषेणम् स्यात् । स्वेन
पुष्णाति, पुष्यति, पोषयति वा स्वपोषं एवं, आत्मपोषं, आत्मौघ-
पोषं, रौपोषं, गोपोषं, पितृपोषं पुष्णातीत्यादि ।

६० । वन्धोऽधिकरणात् । [वन्धः ५१, अधिकरणात् ५१]

वध्नातेर्णम् स्यात् । चक्रे वद्धः—चक्रवन्धं वद्धः ; गुप्तिवन्धं
वध्नाति ।

६१ । कर्त्तुर्हृद्वाक्षि पूरेः ।

[कर्त्तुः ५१, ऊर्द्धात् ५१, श्षि, पूरेः ५१]

आभ्यां ऊर्द्धात् कर्त्तुर्णम् स्यात् । ऊर्द्धः श्षति—ऊर्द्धशेषं
श्षति, ऊर्द्धं पूरं पूर्यते ।

६२ । पुरुषाद्वहः जीवान्नशः ।

[पुरुषात् ५।, वहः ५।, जीवात् ५।, नशः ५।]

पुरुषात् कर्तुर्वहैः, जीवान्नशश्च णम् स्यात् । पुरुषः सन्
वहति—पुरुषवाहं वा वहति ; जीव एव नष्टः—जीवनाशं नष्टः ।

६३ । उपमानात् कर्मणश्च ।

[उपमानात् ५।, कर्मणः ५।, ८०१ ।]

उपमानात् कर्तुः कर्मणश्च धातोर्णम् स्यात् । मृग इव
नष्टः—मृगनाशं नष्टः ; घृतं विलायं विलीनः ; कर्मणश्च रत्न-
मिव निहितः—रत्नधातुं निहितः ; मयूरिकावन्धं बद्धः ।

६४ । उपदंश स्तृतीयायाः ।

[उपदंशः ५।, तृतीयायाः ५।]

यथाविध्यनुनिवृत्तम् । तृतीयान्तादुपदंशीणम् स्यात् ।
मूलकेनोपदंश्य मूलकोपदंशं भुङ्क्ते, अतो विकल्पेन समासः ।
मूलके नोपदंशं वा ।

६५ । हिंसार्थाद्भिन्नकर्मकात् ।

[हिंसार्थात् (हिंस-अर्थ) ५।, अभिन्न कर्मकात् ५।]

तृतीयान्तोपपदात् हिंसार्थाद्धातोर्णम् स्यात् । दण्डोपघातं
गाः कालयति, दण्डेनोपघातं वा ; दण्डताडं ; दण्डेन ताडं ;
अभिन्नकर्मकादिति किम् ? दण्डेनाहत्य वृक्षं गाः कालयति,
अत्रार्थान्तरप्रयोगाद् अभिन्नकर्मता ।

६६ । सप्तम्याश्चोपपीडरूथकर्षः ।

[सप्तम्याः ५।, च०१।, उप पीड, रूथ, कर्षः ५।]

सप्तम्यन्तात् तृतीयान्ताच्च उपपीडादेशम् स्यात् । 'उपादेव पीडोऽन्यतोऽनियमात् ; पार्श्वोपपीडं शिते, पार्श्व उपपीडं—पार्श्वेनोपीडं वा ; हस्तोपरोधं, हस्त उपरोधं, हस्तेनोपरोधं वा धनुर्ददाति ; पाणिकर्षं वट्कमानयति पाण्युपकर्षं, पाणौ कर्षं, पाणिनाकर्षं वा ।

६७ । समासन्ति प्रमाणयोः । [समासन्ति प्रमाणयोः ७।]

सन्निधानगतौ, प्रमाणे च सप्तम्यन्तात्, तृतीयान्ताच्च धातोर्णम् स्यात् । केग्राहं युध्यते, केशेषु ग्राहं, केशैर्ग्राहं वा : दण्डनेनोत्कर्षं दण्डिकां क्लिनन्ति—दण्डुल उत्कर्षं, दण्डु-लेनात्कर्षं वा ।

६८ । अपादानात् त्वरायां ।

[अपादानात् ५।, त्वरायां ७।]

अपादानात् धातोर्णम् स्यात् । त्वरा चेत् । शय्योत्थायं व्रजति, शय्याया उत्थायं वा ।

६९ । द्वितीयायाश्च । [द्वितीयाः ५।, च०१।]

द्वितीयान्तात् त्वरायां धातोर्णम् स्यात् । लोष्ट्रग्राहं, युध्यन्ते. लोष्ट्रं ग्राहं वा ।

अरगुर ओराडा । अस्यपगारं युध्यन्ते, अस्यपगोरं, असि-
मपगोरं । अत्तरायाञ्च । एकरज्जं ।

७० । खाङ्गाद्भ्रुवात् । क्लिश्यमानाञ्च ।

[खाङ्गात् (ख-ञ्ज) ५।, ञ (न) भ्रुवात् ५।, क्लिश्यमानात् ५।, च०१।]

द्वितीयान्तात् खाङ्गाञ्च धातोर्णम् स्यात् । भ्रूविच्चेपं,
यत्किं भ्रुवं विच्चेपं, वा ; अभ्रुवादिति किम् ? शिर उत्क्षिप्य
कथयति । क्लिश्यमानाञ्च । उरप्रतिपेषं युध्यन्ते । भ्रुवार्थमिदं—
यत्राहते प्राणी म्रियते तद्भ्रुवं ।

७१ । विशि, पति, पदि, स्कन्दो, व्याप्यमानासेव्य-
मानाभ्यां ।

[विशि—व्याप्यमानासेव्यमानाभ्यां (व्यापमान, षामेव्यमान) ५॥]

आभ्यां कर्मभ्यां विश्यादिर्णम् स्यात् । व्याप्यमानात् वीक्ष-
मानद्रव्यात्, समासे—द्विरुक्तेरप्रयोगः, गीहानुप्रवेशमास्ते, गीहं
गीहमनु प्रवेशं वा ; लतानुपातं पुष्पं गृह्णाति, लतां लता-
मनुपातं वा ; गीहानुप्रपादमास्ते, गीहं गीहमनु प्रपादं वा ;
नद्यवस्कन्दमाचामति, नदीं नदीमवस्कन्दं वा ; आसेव्य-
मानादाभीक्षणं क्रियायाः गीहानुप्रवेशमास्ते, गीहमनु-
प्रवेशमनुप्रवेशं वा ; एवंनद्यवस्कन्दं नदीमवस्कन्दं मव-
स्कन्दं वा ।

७२ । कालादसुत्वषोऽन्तरे ।

[कालात् ५१, अंतु, त्वषः ५१, अन्तरे ।

अन्तरे वर्त्तमानात् कालात् कर्म णोऽस्यति, त्वषिभ्यां णम् स्यात् । द्वाहाभ्यासं गाः पालयति, द्वाहमभ्यासं वा । द्वाहतषे द्वाहं तर्षं वा । अन्तर इति किम् ? द्वाहमभ्यस्य शरान् गतः ।

७३ । नाम्न आदिशि ग्रहेः ।

[नाम्नः ५१, आ-दिशि, ग्रहेः ५१ ।

नाम्नः कर्मण आभ्यां णम् स्यात् । नामादेशमाचष्टे, नाम-याहं ।

७४ । अयथायुक्ताख्यानोऽव्ययात् कृजः क्त्वा वा ।

[अयथा युक्ताख्यानं (न-यथायुक्त-आख्यान) ७१, अवयात् ५१, कृजः ५१, क्त्वा ११, वा ११ ।]

अव्ययात् कृजः क्त्वा स्यात् । पक्षे णम् ; अयथायुक्ताख्यान-ञ्चेत् । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः इति नोचैः कृत्य, नोचैः कृत्वा वा वदति । उचैरिहाख्यानं युक्तं । आवेदयन्तः क्षितिपालमुच्चैः-कारं मृतं रामवियोगशीकात् । नोचैरिहाख्यानं युक्तं ।

७५ । तिर्य्यकोऽपवर्गे ।

[तिर्य्यकः ५१, अपवर्गे ७१ ।]

तिर्य्यक् शब्दात् कृजः क्त्वा, णमी स्यातां । समापनञ्चेत् । तिर्य्यक्कृत्य, तिर्य्यक्कृत्वा, वा तिर्य्यक्कारं गतः समाप्येत्यर्थः ।

७६ । तस्यन्तस्वाङ्गनाधार्थप्रत्ययेभ्यो भुवश्च ।

[तस्यन्तस्वाङ्ग (तसि—अन्त—स्व-अङ्ग) नाधार्थ, प्रत्ययेभ्यः (ना, धा, अर्थेप्रत्यय)
५।।।, भुवः ५।, च ०१।]

एभ्योभुवश्च क्त्वा, णमौ स्यातां । तस्यन्तस्वाङ्गात् सुखतः
कृत्य, सुखतः कृत्वा, वा सुखतः कारं । पृष्ठताभूय, पृष्ठतीभूत्वा,
पृष्ठतीभावं । ना, धार्थप्रत्ययेभ्यश्चार्थेऽभिधानं । नानाकृत्य,
नानाकृत्वा, वा नानाकारं, नानाभूय, नानाभूत्वा, नानाभावं ।
एवं विना च ; द्विधाकृत्य द्विधाकृत्वा, द्विधाकारं, द्विधाभूय,
द्विधाभूत्वा, द्विधाभावं । एवं हंघं, त्रैघं, द्वेघा, त्वेघादिश्च ।

७७ । तूष्णीमः । अन्वक्त् आनुकूल्ये ।

[तूष्णीमः ५।, अन्वक्त् ०५।, आनुकूल्यं ०।]

चानुकूल्यं न सर्वत्रेति कृजो निर्वृत्तिः । आभ्यां भुवः क्त्वा
णमौ स्यातां । तूष्णीभूय, तूष्णीभूत्वा, तूष्णीं भावः । अन्नग्भूय,
अन्नग्भूत्वा, अन्नग् भावं रघु वृषभयोर्वानवेन्द्रोविरावान् ।

७८ । अव्ययकृतो भावे । [अव्यय कृतः १।।।, भावे ७।]

अव्यय कृतो भावे च भवन्ति । तत्कथं औदनं भोक्तुं व्रजति,
कटं कृत्वा शीते तत्राहुः, भावेऽपि हि प्रत्यये सकर्मकाद्धातोः
कर्मसम्बन्धो भवत्येव । यथा औदनस्य पाकः कर्मणि षष्ठीः ।
उक्ताः, कृत्प्रत्ययाः ।

७९ । क्त्वा यप् समासे ऽनञ् पूर्व्वे ।

[क्तः ६।, यप् ०१।, समासे ७।, अ(न) नञ्पूर्व्वे ७।]

समासे नञोऽन्यस्मिन् पूर्व्वं क्लोयप् स्यात् । प्रकृत्य, विनीय, संज्ञाय, संधाय, शक्लौकृत्य, उरीकृत्य, नानाकृत्य, उच्चैः कृत्य, कथयति । यदृच्छादयश्चेति निपातनात् नेह—परम-कृत्वा, अनञ्-पूर्व्व इति किम् ? अकृत्वा, समासं इति किम् ? उच्चैःकृत्वा, क्वचित् केवलस्यापि—दृश्यते स्वधनं त्यज्य गच्छति, सभ्यावधूं गृह्य करेण गाढमिति ।

८० । अमदोदान्निष्ठातो नोदस्य ।

[अ(न) मद्: ५।, दात् ५।, निष्ठातः ६।, नः १।, दः ६।, च ०१।]

दकारात् परस्य निष्ठा-तकारस्य नः स्यात् । दकारस्य च नकारः । भिन्नं, भिन्नवान् ; अमद् इति किम् ? मत्तः, मत्तवान् ।

८१ । रल्वादि स्यत्याद्योदितोऽपृ मूर्च्छः ।

[रल्वादि—(र-स्य-आदि) स्यत्याद्योदितः (स्यति . (सृ) आदि, चोत् इत्) ५।, अ(न) प्र. मूर्च्छः ५।]

रेफादेर्निष्ठातकारस्य नः स्यात् । कोणं, पूरी—पूर्णं, कथं चरितं ? इट्—व्यवधानात्, कथं कृतस्यापत्यं, कार्त्तिः, छतः—भार्त्तिः, वृहेर्वहिरङ्गत्वात्, ल्वादेः—खल्वपि लूनः, लूनवान् ; जीनं, लीनं स्यत्यादेः ; सूनः,—दूनः, दीनः, उड्डीनः इत्यादि ; भोदितः—लग्नः, मग्नः, मसृजेर्मीनो वा नम्नोदिग-म्बरः, अपृमूर्च्छ इति किम् ? मूर्त्तः, मूर्त्तः, मूर्त्तवान् । दुम्बो-दीर्घश्च । निष्ठातत्वञ्च । दूनः, गूनः ।

८२ । आतीयणसंयोगपूर्वाद्दध्याख्यः ।

[आतः ५१, यण् संयोगपूर्वात् ५१, ख (न) ध्याख्यः ५१,]

यण्संयोग पूर्वादादन्तादातोर्निष्ठातोः स्यात् । संस्थानः, आणः, प्राणः, निद्राणः, ज्ञानः, ज्ञानवान् इत्यादि । अध्याख्य इति किम् ? ध्यातः, ख्यातः, ख्यातवान्, यण्संयोगपूर्वाद्दितिकिम् ? आतः, धातोरित्येव—निर्यातः ।

८३ । क्षियोदौर्घश्च कर्त्रधिकरणयोः ।

[क्षियः ५१, दौर्घः ११, च०११, कर्त्रधिकरणयोः (कर्त्-अधिकरण) ७॥]

क्षियोऽत्र निष्ठातोः स्यात् । दौर्घश्च । कर्त्तरि—क्षीणो-धर्मः, अधिकरणे—इदमस्य प्रक्षीणं, अनयोरिति किम् ? भावे क्षितमस्य जातं ।

८४ । वाक्रोशदैन्ययोः ।

[वा०११, आक्रोश, दैन्ययोः ७॥]

क्षियोऽत्र निष्ठा एत्वं दौर्घा वा स्यात् । आक्रोशे—क्षीणा-युक्त्वं, क्षितायुक्त्वं, दैन्ये क्षीणो विप्रः ।

८५ । श्योऽस्यश । [श्यः ५१, ख (न) स्यर्षे ७॥]

श्योऽत्र निष्ठातोः स्यात् । शीनं, घृतं, अस्यर्ष इति किम् ? शीतोवायुः ।

८६ । अञ्चोऽनपादाने ।

[अञ्चः ५१, अम (न) अपादाने ७॥]

निष्ठातोः स्यात् । समक्तः शकुनेः षादौ । समक्तः पङ्के,
अनपादान इति किम् ? उदक्तं सुदकं कूपात् ।

८७ । पूजोविनाशे । [पूजः ५१, विनाशे ७१]

निष्ठातोः स्यात् । पूना यवाः ; विनाश इति किम् ?
पूतं धान्यं ।

८८ । षिञ्जोयास कम्मकट्टकस्य ।

[षिञ्जः ५१, ग्रामकर्षकर्म कस्य ६१]

निष्ठानत्वं स्यात् । षि—सिनी यासः स्वयमेव ; अग्यत्र
सितीयासीऽनेन ।

८९ । दिवोऽविजिगौषायां ।

[दिवः ५१, अ (न) वि-जिगौषायां ७१]

निष्ठानत्वं स्यात् । आद्यून औदरिकः, परिद्यूनवान्, अवि-
जिगौषायामिति किम् ? द्यूतं ।

९० । निर्व्वाणोऽवाते । [निर्व्वाणः ११, अवाते ७१]

निपात्यते । निर्व्वाणोऽमुनिः । अवात इति किम् ? निर्व्वातो
वातः गत इत्यर्थः ।

९१ । शुषः कः । [शुषः ५१, कः ११]

शुषो निष्ठातः कः स्यात् । शुष्कः, शुष्कवान् । पशोवः ।
पञ्जवान् ।

६२ । क्षायोमः । [क्षायः ५१, नः ११]

क्षायो मः स्यात् । क्षै—क्षामः, क्षामवान् ।

६३ । प्रस्त्यो वा । [प्रस्त्यः (प्रस्त्ये) ५१, वा ०११]

प्रस्त्यायतेः निष्ठातो मो वा स्यात् । प्रस्तीमः, प्रस्तीतः ।

६४ । अप्रादेः फुल्ल क्षीव कृशीत्फुल्ल संफुल्लोक्लाघाः ।

[अप्रादेः ५१, फुल्ल—क्षीव, कृशीत्फुल्ल (कृश-उत्फुल्ल), संफुल्लोक्लाघाः (संफुल्ल-उक्लाघ) १॥१]

एते निष्ठातकारेण सह निपात्यन्ते । फुल्लः, निष्ठाधिकारे निपातनात् फुल्लवान्, अप्रादेरिति किम् ? त्रि फला विषरणे आदित्वाच्चेट् प्रफुल्लतं पद्मं, क्षीव-प्रक्षीवितः, कृशः-कृशितः, लाघृ-प्रोक्लाघितः कथं प्रफुल्लं, पुण्डरीकाक्षं यः पश्यति हरेर्मुखं, पथात् समासेन ; उत्फुल्लादयो निपातिता एवं क्तवतीनेकन्ति तेषां क्षीवितवानित्यादि ; अथ मन्यते पाणिनोये चेति निष्ठा-धिकारे निपातनात् अन्यथा शेषे क्ताधिकारे एव उक्तं स्यात् । भक्त इति अप् प्रत्ययान्तः केचित् ज्ञान्तो निपात्यते ।

६५ । नुदोन्द विन्द त्राम्नाद्रोभ्यो वा ।

[नुदोन्द, नुद-उन्द विन्द, वा, त्राम्ना, द्रोभ्य, ५॥११, वा ०११]

एभ्यो निष्ठातो नो वा स्यात् । नुन्नं, नुत्तं वा ; नुत्तवान्, नुन्नवान् ; उन्नं, उत्तं वा ; विदि विचारणे विन्नं, वित्तं वा ; त्राणं, त्रातं, देवत्रात इति नित्यं, घ्राणं, घ्रातं ; द्रोणं, द्रोतं ।

९६ । ऋणं धारे । [ऋणं १, धारे ७]

स्यात् । ऋतमन्यत्र ।

९७ । वित्तं धनाख्यातयोः ।

[वित्तं १, धनाख्यातयोः (धन आख्यात) ७ ।]

विन्देर्निपात्यते । वित्तं, धनं, वित्तः पाण्डित्येन, विद्व-
मन्यत्र ।

९८ । भित्तं सकले । [भित्तं १, सकले ७]

भित्तं खण्डे स्यात् । भिन्नमन्यत्र ।

९९ । धूत्तः कितवे । [धूत्तः ०१, कितवे ७]

स्यात् ।

१०० । ऋ ल्वादेः क्तिनस्तोनोऽपिपत्तेः ।

[ऋ, ल्वादेः (लृ-आदि) ५, क्तिनः दा, तः दा, नः १, ऋ(न) पिपत्तेः (घ) दा]

ऋकारान्ता ल्वादेश्च क्तिनस्तो नो भवति । कीर्णिः,
गोर्णिः, लूनिः, धूनि, लीनि, पिपत्तेषु पृत्तिः ।

१०१ । द्रादो ऋसः क्तिनिष्ठयोः ।

[द्रादः ५, ऋसः, क्तिन्, निष्ठयोः ७ ।]

द्रादोऽत्र ऋसः स्यात् । प्रद्रसः, प्रद्रसवान् ।

१०२ । क्वादेरद्वयपसर्गस्यापि ।

[क्वादेः ५, ऋ(न) द्वयपसर्गस्य (न-द्वि उपसर्ग) दा, ऋपि ७]

ह्रादेरपप्रत्यये ऋस्वः स्यात् । छदः, प्रहृदः, उहृदः, अहृदुप
सर्गस्येति किं समुपह्रादः ।

१०३ । इस्मनत्र क्विषु । [इस्-मन्-त्र-क्विषु ७॥]

एषु ह्रादेः ऋस्वः स्यात् । छदिरियं, मन्-छद्म, च छत्रं,
क्विप् प्रहृत् ।

१०४ । क्षियो दीर्घो यपि । [क्षियः ६१, दीर्घः ११, यपि ७]

यपि क्षियो दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ।

१०५ । आनेऽतोऽम् । [आने ७१, अतः ६१, अम् ०१]

आने परेऽतोऽम् स्यात् । पचमानः, करिष्यमान, अत इति
किम् ? ददानः । आस आदीत् । आसः परस्यानस्यादीङ्भवति ।
आसीनः, उदासीनः ।

१०६ । ऋस्वान्क् पिति कृति ।

[ऋस्वात् ५१, तुक् ०११, पिति ७१, कृति ७१] ।

ऋस्वान्तादातोः पिति कृति च परे तुगागमः स्यात् ।
प्रकृत्य, जित्वरः, अग्निचित् । ऋस्वान्तादिति किम् ? ग्रामणीः,
पितोति किम् ? चितं, कथं ग्रामणि कुलं, ऋस्वस्य वहिरङ्ग-
त्वात् ।

१०७ । खिति नाजन्तद्विषदरूपोऽनव्ययस्य मुम् ऋस्वस्य ।

[खिति (ख-इत्) ७१, नाजन्त (न-अच्-अत्) द्विषदरूपो (द्विषत् अच्अच्) ५१,
अनव्ययस्य (न-अच्अच्) ६१, मुम् ०११, ऋस्वः ११, च ०११]

खिदन्ते परे नाजन्तादेर्मुमागम् स्यात् । राजमेजयः, राजम्न्यः, गुण्णिम्न्यः, गुरुम्न्यः, जनमेजयः । दीर्घस्य च झस्वः स्यात् । कामिनिमेजयः, महिलम्न्या, शुभ्रंमन्या, शक्रं-मन्यः, खलपुम्न्यः, रिपुम्न्यः, द्विषदरुषोरन्तलोपश्च । द्विषमे-जयः, अरुन्नुदः, अनव्ययस्येति किम् ? दिवामन्या रात्रिः दीषामन्यमहः, नान्तादेरिति किम् ? विहम्न्यः ।

१०८ । इच एकाचोऽम् द्वितीयावच्च ।

[इचः ५१, एकाचः ५१, अम् ०११, द्वितीयावत् ०११, च०११]

इजन्तादेकाचः खिदन्ते परेऽमागमः स्यात् । सचाम् द्वितीयैकवचनवत् । नाम्न्या, स्त्रियम्न्या स्त्रीमन्या, भ्रुवम्न्या, नावंमन्या, नृ—नरंमन्याः । काराऽगदसत्यास्तुभ्यः । अगदं-कारः, सत्यंकारः, अस्तुङ्कारः ।

१०९ । श्येनतिलात् पातिने ।

[श्येनतिलात् ५१, पाति ७१, मे ७१]

आभ्यां नान्ते पाति परेऽम् भवति । श्येनम्पाता मृगया, तैलं पाता स्वधा ।

११० । रात्रेः कृति वा । [रात्रेः ५१, कृति ७१, वा०११]

कृति परे रात्रेरम्बा स्यात् । रात्रिञ्चरो, रात्रिचरः ; रात्रिमटो रात्राटः खिदन्ते तु मुम् नित्यं रात्रिमन्यमहः ।

१११ । तिमिङ्गिलादिषु च ।

[तिमिङ्गिलादिषु (तिमिङ्गिख-आदि) ०॥ च०११] ।

तिमिङ्गिलादिषु अम् द्वितीयैकवचनवन्निपात्यते । तिमि-
ङ्गिलः, दीपङ्करः सर्व्वन्दमः । धेनुर्भव्यायां । धेनुंभव्या गौः ।
अग्निभ्राष्टादिभ्ये । अग्निमिन्धो, भ्राष्ट्रमिन्धः । उष्ण भद्रात्
करणे । उष्णाङ्करणं, भद्राङ्करणं ।

इति आपद्मनामदत्तकृतौ सुपद्मे व्याकरणे चतुर्थस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

समासप्रकरणम् ।

१ । समर्थानां समासः ।

[समर्थानां ६।४, समासः १।,]

परस्परसम्बन्धार्थानां पदानां समासोवेदितव्यः । अधिकारी-
ज्यम् । अनेकपदस्यैकपदत्वं समास इति, यथा राज्ञः
पुरुषो राजपुरुषः, समर्थानामिति किम् ? भार्यारान्नः पुरुषो
देवदत्तस्य । (१)

(१) समान इत्यस्याधिकारः । परस्परस्य सम्बन्धो अर्थो येषां तानि
परस्परसम्बन्धार्थानि पदानि । इह वज्रघनमतन्त्रं पदद्वयस्यापि समस्य
मानत्वात् ततः समर्थं च समर्थानि च. समर्थानीति वा । सामर्थ्य-
ज्ञाकाङ्क्षा—योग्यता-सत्ति-मतां भवन्ति । अभिधानार्थवसानमाकाङ्क्षा,
वाधविरहोयोग्यता, अन्वयविरोधिपदाजन्यपदजन्योपस्थितिरासत्तिः, एते-
नाकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमत्पदकदम्बकं वाक्यमेव समासो भवतीति मतः
स्वीकृत एव, समसनं समासः संक्षेप इत्यर्थः । समासत्वं बहुनां
पदानामेकपदायमानत्वं इत्याह अनेकस्येति । ननु सम्बन्धार्थानामिति
वक्तव्ये यत्र परस्परस्युक्तं तत्र यस्य येन सह सम्बन्धस्तस्य तेन समास इति
प्रतिपादनायै; तेन भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति वाक्यान्तरा
वयवयोरान्नः, पुरुष इति पदयोर्नास्ति सम्बन्धार्थता । ननु परस्पर-
सम्बन्धार्थत्वं समर्थत्वमिति क्वचित्तं, तत्तु इहो नास्ति, तस्य स्वपद
प्रधानत्वात् परस्परसम्बन्धार्थताऽनपपत्तेः इति चेत् सत्त्वं धव-खदिर-

पक्षाशांश्चिन्धि इति वाक्ये साहित्येन क्लेदनं प्रतीयते, न तु प्रत्येकं, ततः परस्परसम्बन्धार्थता विद्यत एव, अर्थक्रियासम्बन्धान् प्राक् समासे क्रियमाणे कथं साहित्यमिति चेन्नैवं समासे बुद्धिविषयीकृते कस्मिंश्चित् क्रियान्विते बुद्धावेव साहित्यविवक्षेति शब्दे सम्बन्धस्तु, पश्चात् कार्य्यः । एवं हि उत्तमस्य राजपुरुष इत्यत्र उत्तम विशेषितषष्ठान्ते राजपदेनापि समासः स्यात् । इति चेन्न जहत्स्वार्थवादिमते समस्तैकदेशस्य अप्रतियोगिना कारकतरेण च पदेन सम्बन्धोनेष्यते, तदुक्तं प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते । कारकप्रतियोगिभ्यां यद्यदन्यदपेक्षते, अपेर्वज्जलवाचित्वाद्भृत्तिस्तत्र तु इष्यत इति । यथा तरुण्योवृषणीभार्थ्य इति, कमलेः समकेशन्ते इत्यादयः पुनरिष्यन्त एव ; प्राच्यस्तु समस्तस्यासमस्तेन नित्यापेक्षेण सकृतिरित्याहुः, नन्वेवमपि कथमनर्थकस्य प्रादेरपदैः कृदन्तैः सह परस्परसम्बन्धार्थताऽभावादपदत्वाच्च समासः स्यात्, इति चेत् ? सद्यं, विशेषवचनान् वाज्जलकाश्च तथाचोक्तं प्रादेरनर्थकस्यापि कृदन्तैरपदैः सह अपि वाज्जलकादेव समासो न विरुध्यते । वीपदेवेन समासस्य लक्षणमेवं कृतं “दैक्यं मांऽन्वये । दयोः (पदयोः) दानां (पदानां) यदेक्यं एकता तत् सः” समासः तच्चैक्यं अन्वये सति कार्य्यं, अन्वयश्च अभिप्रेतभन्वयः स च क्वचित् विशेष्यरूपेण, क्वचित् विशेषणरूपेण, द्वन्द्वे तु सर्वेषां विशेष्याणां साहित्यरूपेण अन्वयः । नित्योऽनित्यो विकल्पश्च समासः कर्त्तुं रिच्छया । वीपदेवमते समासश्चतुर्विधः सर्वपदप्रधानः, सर्वपदार्थाप्रधानः, पूर्वपदार्थप्रधानः, उत्तरपदार्थप्रधानश्चेति । समर्थः पदविधिरिति पाणिनिस्तत्रम् । (२।१।१।) पदसम्बन्धीयो विधिः (कार्य्ये) स समर्था श्रितः । सामर्थ्याश्च द्विविधं अपेक्षावत्त्वमेकार्थीभावश्च । अपेक्षा च स्वार्थपर्यवसायि पदानामाकाङ्क्षादिवशात् यः परस्परं सम्बन्धः सा ।

एकार्थी भावश्च विशेष्यविशेषणभावाटवगाह्यौ कीपस्थितिजनकत्वं राज्ञः पुरुष इत्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सन्निहितोयोग्यश्च स तेन तेन सम्बन्धते । यथा राज्ञः पुरुषोऽन्वयश्च, राज्ञीं देवदत्तस्य च पुरुषः, ऋद्धस्य राज्ञोऽश्वोधनश्चेत्यादि ; वृत्तौ तु नैवं वृत्तीनामेकार्थी भावान् राजपुरुषादिशब्देन विशिष्येकार्थबोधकतया न तदैकदेशे ऋद्धादेरन्वयः, पुरुषांश्च विशेषणतयोपस्थितानाञ्च नाश्चादिसम्बन्धिता राज्ञादीनाम्, जनितान्वयाच्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादिः स्वामितया पुरुषादावन्वयः । इति द्रष्टव्यम् । समासविभागी यथा वैयाकरण-भूषणसारे सुपां—सुपा, तिडा, नाम्ना, धातुनाऽथ तिडां—तिडा, सुवन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधोवुधैः ।

(१) सुपां सुपा पदद्वयमपि सुवन्तं राजपुरुष इत्यादि । (२) सुपां तिडा पूर्वपदं सुवन्तं, उत्तरं तिडन्तं यथाप्यर्थभूषयन् अत्र गति भेदात्तवता तिडाऽपि समास इति वार्त्तिकेण समासः । (३) सुपां नाम्ना कुम्भकार इत्यादौ उपपदमतिङ्गिति समासः स च 'गतिकारक्योप-रानां छद्भिः समासवचनं प्राक् सुवत्यत्तेरिति' परिभाषया भवति (उत्तरपदे सुवत्यत्तेः प्राक्) समासः । अन्यथा चर्मकीतोत्यादौ ननो-पानापत्तेः । (४) सुपां धातुना उत्तरपदं धातुमात्रं न तिडन्तं कटपूः, इत्यादौ । (५) तिडां तिडा पिवत खादतेत्यादौ—आख्यातमाख्यातेन, क्रियासातव्ये इति समासः । (६) तिडां सुवन्तेन पूर्वपदं तिडन्तमुत्तरं सुवन्तं जहि स्तम्बः इत्यादौ ; समासे परपदमुत्तरपदम् ।

तत्र केचित् समासः खलु अव्ययीभाव, तन्पुरुष, दन्ध, वज्रब्रीहि-भेदाच्चतुर्द्धत्वाङ्गः, तत्र पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थ-प्रधानस्तत्पुरुषः, उभयपदार्थप्रधानोऽदन्धः, अन्यपदार्थप्रधानो वज्र-ब्रीहिरित्यादि लक्षणमपि प्रायिकमेव, तथाहि उन्मत्तगङ्गं इत्यव्ययीभावे

पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादव्याप्तिः, अन्यपदार्थप्राधान्याद्वृद्धनीहिलक्षणाति
 व्याप्तिश्च, तिश्चग्रादीनिचेति (१२३।४) समासात् । सुपझति इत्यवयवीभावे
 उत्तरपदार्थ-प्राधान्यात् तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरवयवीभावाव्याप्तिश्च
 प्रतिना .मात्रार्थ इति समासः (७।३।४) । अर्द्धपिप्लीति तत्पुरुषे
 पूर्वपदार्थप्राध.न्यत्वादवयवीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च, अर्द्धार्चादयः
 क्लीवेचेति (६८।३।४) समासात् ; एवं पूर्वकाय इत्यादौ द्रष्टव्यम् ।
 द्विवा इति वृद्धनीह्यात्रुभयपदार्थ प्राधान्यात् द्वन्द्वातिव्याप्तिः, वृद्धनीह्य-
 व्याप्तिश्च ; शशकुशपलाशमित्यादि द्वन्द्वे समाहारान्यपदार्थप्राधान्याद्
 वृद्धनीह्यतिथरभिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्च स्यादिति भावः । सिद्धान्ते त्वययी-
 भावाधिकारपठितत्वमवयवीभावत्वमित्यादि द्रष्टव्यं । वक्तुतस्तु चिञ्जितग-
 वयादिनिष्ठलाङ्गलादेर्वास्तवपश्वलक्षणत्ववदेतेषामपि (पूर्वपदार्थ प्राधान्या-
 दीनां) न समासलक्षणत्वम् ।

ननु पूर्वपदार्थप्राधान्यादि समासे सुवचम्, तथाहि समर्थः पदविधि-
 रिति सूत्रे भाष्यकारेणैकधोक्तेष्वपि पक्षेषु एकार्थीभाव, व्येक्ष्य-
 रूपयोः जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थपक्षयोः पर्यवसानं लभ्यते, तत्राजहत्-
 स्वार्थपक्षे पूर्वपदार्थप्राधान्यादित्यवस्था नाऽसम्भविनीत्याशङ्का मनसि
 कृत्याह,—“जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थं द्वे वृत्तौ, तेन पुनस्त्रिधा ; भेदः,
 संसर्ग, उभयं वेति वाच्यं व्यवस्थितम् । अन्यार्थः—जहति पदानि स्वार्थं
 यस्यां सा जहत्स्वार्था ; पदे यथा वर्णानां आनर्धक्यं, तथा वृत्तावपि
 पदानां आनर्धक्यं, अयं भावः समासगत्येव राजविशिष्टपुरुषभा-
 नसम्भवे, न राजपुरुषपदयोरपि पुनस्तद्वोधकत्वं कल्प्या, एषभयावकादि-
 पदेषु वृषादिपदानामिव, अन्यथा राजपदेन विग्रहवाक्येव राज्ञः
 स्वातन्त्र्येणोपस्थितिसत्त्वात् ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यत्रैव ऋद्धस्य राज-
 पुरुष इत्यस्यायापत्तेः । अजहत् इति—न जहति पदानि स्वार्थं यस्यां

ना अजहत्स्वार्था अयमभिप्रायः राजपुरुषादिसमासादौ नातिरिक्ता
 शक्तिः, कल्पकाभावात्, कृतमराजादिपदादेर्वर्थापस्थितिसम्भवे तत्कल्पनस्य
 गौरवपरमहृतत्वाच्च, कृतमशक्तित्याग्रेष्यप्रमाणिकः कल्पइति, तथा चाका
 ङ्गादिवशात् कृतमशक्त्यैव विशिष्टार्थबोधः, अयमेव व्येच्छापत्तौ
 मत्तान्तरत्वेन भाष्यकारैरुक्तः । न चाऽत्र मते समासस्तेति विशेषणा-
 न्वयापत्तिः, सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगानेति
 वार्तिकान्, तथा वैतन्मन्वादिनां पूर्वोत्तरपदार्थसत्त्वात् (१) पूर्वपदार्थ-
 प्रधान इत्यादिश्रवस्थाऽभ्युपगमा इति भावः । इति वैयाकरणश्रुतगमार्थः ।
 पूर्वपदार्थप्राधान्यादीनां न समासलक्षणतेति सिद्धान्तं, प्रति कश्चिदा-
 शङ्कते नन्विति वृत्तिशब्देनाऽत्र समासः तत्र मतद्वैधं वर्तते एकत्र मते
 यथा पदे वर्णानां न अर्थवत्त्वं तथा समासेऽपि पदानां अर्थवत्त्वं नास्ति,
 वृषभ इति पदान्तर्गतस्य वृष इत्यस्य यथा नार्थवत्त्वं, तथा राज-
 पुरुष इत्याप्तान्तर्गतस्य राज इत्यस्य पुरुष इत्यस्य च नार्थवत्त्वं अयमेव
 जहन् स्वार्थपक्षः । अन्य मते समासान्तर्गतपदानामर्थवत्त्वमेवान्ति अय-
 मजहत्स्वार्थपक्षः, अत्र पक्षे पूर्वपदार्थप्राधान्यादीनां सम्भव एव । इति
 शङ्का कर्तुरभिप्रायः । अजहत् स्वार्थपक्षस्तु भाष्यविरुद्धत्वादयुक्त एव ।
 तथाहि वप्रोक्षशा सामर्थ्ये योऽसौविकार्थीभावहतीविशेषः स वक्तव्य
 इति भाष्यवचनात् ।

प्रसङ्गाद् वृत्तिभेदमपि निरूपयति ते पुनरिति—हे अपि वृत्ती त्रिविधे
 वाच्यत्रिविधात् वाच्यमेवाह भेद इत्यादिभेदः अन्योऽन्याभावः, तथाच
 राजपुरुष इत्यादावराजकोयभिन्न इति बोधः भेदस्तूत्तरकालमुपतिष्ठत-
 इत्याशयेनाह ससर्ग इति, विनिगमनाविरहादन्यस्वामिशोऽपि राज-

(१) वृत्तयः क्वन् पञ्चधा कृतद्धितसमानैकशेषसनायन्तघातुरूपा तत्र विशेषण
 यत्तानां कां प वृत्तिर्न जायते, न वा एतौ स्थितस्य विशेषणयोः ।

पुरुष इत्यादिप्रयोगापत्तिश्च मनसि कृतोभयं वाच्यमित्याह उभयं वेति—
तथाचाराजकीयभिन्नो राजसम्बन्धवांश्यायमिति बोधः । सिद्धान्ते तु समासे
विशिष्टशक्तिं स्त्रीकुर्वन्ति, ततश्च राज्ञः पुरुष इति विग्रहवाक्यात्
राजपुरुष इति समस्तस्य भिन्न एव शब्दबोधप्रकारः, विग्रह-वाक्य-
एव व्यपेक्षा, समासे तु एकार्थीभावात् विशिष्टार्थं बोधः ।

जगदीशमते समासस्तु महावाक्यमेव यदुत्तरवर्तीत्वतलादिस्तत्-
समुदयार्थावच्छिन्नं स्वार्थं बोधयति यथा राजपुरुषत्वमित्यत्र राजपुरु-
षस्य भाव इत्यर्थो लभ्यते । राज्ञः पुरुषत्वमित्यत्र तु राजनि पुरुषभावः
प्रतीयत इति समस्तासमस्तयोर्भेदः । स च समासः सप्तविध एव,
तथाहि “सच्चायं षड्विधः कर्मधारयादि प्रभेदतः । यच्चोपपदसंज्ञो-
ऽन्यत्तेनाऽसौ सप्तधा मतः ।” सच्चायं समासः कर्मधारय, द्विगु, तत्-
पुरुषाद्ययीभाववज्जनीहिदन्द्-भेदात् षड्विध एव, यश्च कुम्भकारादि-
रप्युपदसंज्ञकः समासोऽस्ति तेन समं समासः सप्तविधः । वा भटा-
दिभिस्तु पूर्वैः पण्डितैः पूर्वमध्यान्तसर्व्वपदप्राधान्यात् समासस्य पञ्चविधत्व
मुक्तम् । कश्चित् समासः पूर्व्वपदार्थं धर्मिकान्वयबोधजनकतया
पूर्व्वपदप्रधानः, यथा प्राप्तजायार्द्धपिण्णीपूर्व्वकायादिस्तत्पुरुषः, यथा वा
उपकुम्भाद्यययीभावः, पुरुषसिंहादिकर्मधारयश्च । कश्चिन्मध्यपदार्थ-
धर्मिधीजनकतयेव मध्यपदप्रधानः, यथा घटानधिकरणप्रतियोगिता
नवच्छेदबोत्यादिस्तत्पुरुषः । कश्चिदन्यपदार्थधर्मिकधीहेतुत्वादन्त्यपद-
प्रधानः राजपुरुषादिकस्तत्पुरुषः, नीलोत्पंपलादिकः कर्मधारयः,
द्विगुर्ग्याद्यवयवीभावश्च, कश्चित्सर्व्वपदार्थधर्मिकबुद्धिहेतुत्वात् सर्व्वपद-
प्रधानः यथेतरेतरदन्द्, दन्द्मात्रं वा, कश्चित् खण्डकान्य पदार्थधर्मिक-
ज्ञानजनकत्वादन्त्यपदार्थं प्रधानः यथा, वज्जनीहिः खलेयवाद्यययीभावश्च ।
तदेवं पञ्च भेदानादायैव यत् पञ्चविधत्वं पूर्व्वैरुक्तं न तत्र विरोधः ।

२ । सुप्तपा । [सुप०११, उपा ३ ।]

सुवन्तेन सह सुवन्तं समस्यते इत्यधिकृतं वेदितव्यं, विधि-
श्चायं ; भूतः पूर्वं, भूतपूर्वः, विसृष्टपटुः, पुनर्नवः, अध्व-
गन्तव्यः इति । (२)

समासः पुनर्नित्यानित्यभेदेन द्विविधः, नित्यसमासस्थाने हि स्वान्त-
र्गतनामसु विभक्तिमात्रप्रक्षेपेण स्वलभ्यार्थस्यावोधः यथा कृष्णसर्पः-
निर्मलकमिव्यादि, कृष्णः सर्पः, मल्लिकाया निः, न सुर इत्यादितस्त-
ल्लभ्यस्य वैजात्यादेरग्रहात् । अनित्यसमासस्थाने तु स्वान्तर्गतनामसु
विभक्तिप्रक्षेपेण स्वलभ्यार्थस्य वोधो विद्यते, नित्यसमासानां स्वपदे-
र्विग्रहोनास्ति अनित्यानामन्तीति निष्कर्षः ।

(२) विधिश्चायमिति यत्र समासस्य लक्षणान्तरं नास्ति तस्य शिष्टे-
रिष्टस्य सिद्धार्थमयं विधिश्च भूतः पूर्वं भूतपूर्वः, इत्यादौ अनेनैव
समासः, नैकशब्द इत्यत्र सुप्तुपेति समास इति वामनः । सह सुपेति
पाणिनीयसूत्रं । २ । १ । ४ । सहेति योगो विभज्यते इति मिद्धान्त-
कोमुदी तस्यार्थस्तु सुवन्तं समर्थेन सह समस्यते इति प्रथमयोगार्थः,
तेन समर्थेन सुवन्तेन, तिङ्ङित्तेन, नाम्ना, धातुना, सुपा च समास इत्यर्थः
तत्रार्थं भूतपूर्वः, द्वितीयमनुष्यचक्षुः, तृतीयं पृच्छती, उपसर्गकार-
कीपपदानां छद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुतपत्तेरित्युक्तेर्नासैवाऽत्र
समासः । चतुर्थं कटपूरित्यादि । समर्थः समर्थेन समस्यते इति द्वितीय-
योगार्थः, तेन तिङन्तेन समर्थेन समर्थस्य तिङन्तस्य समासः यथा पिव-
स च खादत्, अञ्जीत पिवतेत्यादि । तिङन्तस्य सुवन्तेन समर्थेन च समासो
यथा यद्दीडादयः । इत्येतन्मनसि निधायाह सहेति योग विभज्यते
इति योगोद्योगनमन्वयवोधोपयोग्यासत्तिपरिकल्पनमिति भावः विभज्यते,

३। अन्वयीभावः । [अन्वयीभावः १।]

तत्पुरुषान् प्रागन्वयीभावोनाम समासो वाच्यः । अन्वय—
संज्ञेयम् । तेनाथमन्वयवहोद्वयः । (३)

विशेष्ये, भेद्ये, अवान्तरानुपूर्वोविशेष्ये भिन्नतया कल्प्यात् इत्यर्थः ।
एतं सर्वत्रयोगविभागायः ।

(ः) तत्पुरुषान्प्रागिति—तत्पुरुषो वक्ष्यते (१५।३।४) तस्मान्
प्राक् पूर्वं अन्वयीभावनामकसमासस्याधिकार इत्यर्थः । अन्वयस्य
अन्वयभवनं अन्वयीभावः द्विप्रत्ययान्तः । अन्वयमञ्जा, अन्वयान्विता
अन्वयी अन्वयी चणसौ सञ्जा चेति कर्मधारयः । विष्णुमिश्रस्त
अन्वयीत्यस्याः सा अन्वयी ततः कर्मधारये पुम्बन् । तथाहि अन्
वयं अथयं भवत्यनेनेत्यन्वयी भावः, पूर्वपदमन्वयं परपदमन्वयं यद्भेदेन
सर्वं अन्वयत्वं प्रतिपद्यते सोऽन्वयीभावः । अन्वयवदिति लिङ्गयोगान् पूर्व-
पदाव्ययत्वं प्रायिकमेव, तिष्ठद् प्रभृतेस्तु प्रकरणादेवाव्ययत्वं, अन्वयी-
भावस्य लक्षणं शब्दशक्तिप्रकाशिकायामिव कृतम्—उत्तरार्थान्वित-
स्वार्थवाच्यपूर्वस्तु यो भवेत् । समासे सोऽन्वयीभावः स्त्रीपुंलिङ्ग विव-
र्जितः । यः समानः उत्तरार्थान्वितवार्थवाच्यपूर्वो भवेत् स स्त्रीपुं-
लिङ्गविवर्जितः समासः अन्वयी भाव इत्यन्वयः, उत्तरं परपदं तस्यार्थः
तेन अन्वितः स्वार्थो यस्य एवम्भूतं अन्वयं पूर्वं यस्य स यत्र समासे
अन्वयरूपस्य पूर्वपदस्याथ, उत्तरपदस्याथान्वित एव भासते सोऽन्वयी
भावः समास इति निष्कर्षः । ततश्च निर्मलिकं, उपकुम्भं, इत्यादौ मल्लि-
काया अभावः कुम्भस्य सामोष्यादिर्मल्लिकादिपदप्रागुत्तिना निराद्यन्वये
नानुभावात्, तथाहि—निर्मलिकमित्यत्र पदद्वयं निः, मल्लिकेति, पूर्वपदं
निः अन्वयं, तस्यार्थः अभावः, उत्तरपदं मल्लिकेति प्रसिद्धार्थकमेव, ततश्च

४ । अव्ययं सप्तम्यनुक्रमसमीपपञ्चादयथात्ययाऽभाव
शब्दप्रकाशयौगपद्यसम्पदसम्प्रतिसाकल्यान्तार्थेषु ।

[अव्ययं १।, सप्तम्यनुक्रम (सप्तमो-अनुक्रम) समीप, पञ्चादयथात्ययाऽभाव (पञ्चात्-यथा-अत्यय अभाव) शब्दप्रकाश, यौगपद्य, सम्पद-सम्प्रति (सम्पद्-असम्प्रति) साक-ल्यान्तार्थेषु (साकल्य-अन्त-अर्थ) ॥]

सप्तम्याद्यर्थेष्वव्ययं सवन्तेन सह समस्यते । सप्तम्याद्यर्थे—स्त्री-
ष्वधिकृत्य या कथा प्रवर्तते सा अधिस्त कथा, अनुक्रमेऽनुज्येष्ठं,
यथावृद्धं प्रविशन्तु ; समीपार्थे उपकुम्भं, पथाद्यर्थेऽनुरथं
पादाताः, यथार्था वहतः—योग्यता, वीक्षा, पदार्थानतिवृत्तिः,
सादृश्यं—योग्यतायां अनुरूपमस्य दानं, वीक्षायां प्रतिदिनं

पूर्वपदार्थः (अभावः) उत्तरपदर्थान्वित एवानुभूयते ; एवं उपकुम्भ-
मित्यत्र उप, कुम्भेति पदद्वयं पूर्वपदस्याव्ययग्रीपेत्यस्य सामीप्यमर्थः कुम्भश्च
प्रसिद्धार्थक एव, ततश्चात्र कुम्भस्य सामीप्यमित्युत्तरपदार्थान्वितः पूर्व-
पदार्थः प्रकाशते इत्यवग्रीभोः । एवं सर्वत्रावायीभावस्थले पूर्वपद-
प्राधान्यं । अर्द्धशरीरमित्यादौ शरीरस्यार्द्धमिति उत्तरपदार्थान्वित-
स्वार्थबोधकमप्यर्द्धपदं नावायं ; एतल्लक्षणं, प्राधिकत्वाभिप्रायेण, सन्ति
चावायीभावस्योदाहरणान्तराणि यत्रावायस्य पूर्वपदत्वं नास्ति, न वा
अवग्रीभोर्भत्वमपि यथा अक्षपरि, खलेयवं, तिष्ठद्, इत्यादीनि, न तेऽत-
ल्लक्षणस्य गतिरिति लक्षणान्तरमाह—“अमादेशं विना श्रूयमाणा
घष्ठी न बोधिका । स्वार्थे तदर्थस्य तद्वा सोऽवग्रीभोः इच्छते ।” अमा-
देशं विना श्रूयमाणाघष्ठी स्वार्थे यत्समासार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यसमर्था
स एवावग्रीभोः यत्समासोत्तरं घष्ठीविभक्तौपः; अमादेशो वा भवति
न कदाचिदपि स्वरूपेण विद्यमानत्वं सोऽवग्रीभोः इति निष्कर्षः ।

ददाति । पदार्थानतिक्रमे यथाशक्ति करोति, सादृश्ये सदृशः
 विख्यासाकस्त्रि, मलस्त्रि, सवीणं ध्वनति, अत्ययार्थे—निः
 शीर्षं, अतिचौवनं, अभावः सम्बन्धिभेदादनेकविधः । तत्र
 ऋद्धाभावे विगता ऋद्धि र्यवनानां दुर्यवनं, दुर्भिक्षं, अर्थाभावे
 अभावो मल्लिकाणां निर्म्मल्लिकं, शब्द प्रकाशने पाणिनेः शब्दस्य
 प्रकाश इतिपाणिनि, उत्पाणिनि, योगपद्ये सचक्रं निधेहि
 वाणं । सम्पद् द्विविधा, आत्मतासम्पत्तिः, समृद्धिश्च ; सम्पन्नं
 व्रह्म वाभ्रवाणां सव्रह्म ; समृद्धिर्मद्राणां सुमद्रं, सुभिक्षं,
 असम्प्रत्यर्थे—नायमस्य भोगकालोऽतिसृक्तं द्विमं, तिसृक्का-
 ग्रामे भवं तिसृक्तं वस्त्रं, साकल्ये—सदृणमव्यवहरति, अन्तार्थे
 सतद्धितमधीते । (४)

५ । यथा न तुल्ये । [यथा ०११, न ०११; तुल्ये ७ ।]

(४) सुबिन्धेव, अर्थशब्दः प्रत्येकमनिसम्बन्धने, तेन सम्प्रत्यर्थान-
 क्रमार्थेयथार्थादिष्विति, एष्वर्थेषु वर्तमानमन्वयं भवन्तेन सह समसनीय
 मित्वर्थः । अयन्तावन्नियसमासः, विभाषाया विच्छेदागत्वात्, (११३१०)
 सम्प्रत्यर्थेऽधिकाकरणः, तत्र वर्तमानोऽऽदिः सामानाधिकरणात् स्त्री-
 शब्देन सम्प्रत्यन्तेन समस्येति इति विदुषोति स्त्रीष्विति नित्यसमासत्वात्
 वाक्यान्तरेणैयं विदुषिः, अस्ति समासे सति, अय्ययीभावश्चेति नपुं-
 सकल्ये (१०३३१४) ऋस्त्री नपुंसकः (५१११२) इति ऋस्त्रं, तत्र अय्ययी-
 भावादनत इति (१५१३२) सुपोलुक् एवमन्वयः । पदनाभस्तु अधिशब्दो-
 ऽयमन्वयं प्रथमान्तस्तेन प्रथमा पूर्व्वं समासे (१८३१४) इत्यधि—शब्दस्य
 पूर्व्वनिपात इत्याह, एतच्चिन्त्यं प्रथमापूर्व्वं समासे इत्यस्य समाससूत्रे यत्

प्रथमानिर्दिष्टं तस्यैव पूर्वनिपातोविहितः, समाससूत्रे 'अवयवं इत्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् अवयवस्यैव पूर्वनिपातः सङ्गच्छते, अन्यथा समासवाक्ये प्रथमा निर्दिष्टस्य पूर्वनिपाते राजपुरुष इत्यत्र पुरुषस्य पूर्वनिपातापत्तिः । किञ्च अधिस्त्रीति तिङ्छत्तद्धित समासैरेवोक्तं प्रथमेति नियमादधिना द्योतितेऽपि वैषयिकसप्तम्यर्थे न प्रथमेति सप्तम्यन्तस्यैव समासः । एवं गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः तस्मिन् अधिगोपं । अनुक्रमः आनुपूर्व्यं, तच्च क्रियाकृतं यथाशब्दोऽप्यनुक्रमार्थः यथादृढमिति च । कुम्भस्य समीपमुपकुम्भं अतीऽम् पञ्चमा इति (१६।३।२) सुपोऽम् एवं चानुर्थं रथस्य पश्चादित्यर्थः । समया ग्रामं; निकषा लङ्गां, आरादनादित्यत्र तु नावायीभावः अभितः परित इति, अन्यार्थादादिति द्वितीया. पञ्चमोर्विधानसामर्थ्यादिति सिद्धान्तकौमुदी, समयादिशब्दा अधिकरणशक्तिप्रधाना इति तेषां सामीप्यमात्रवाचित्वाभावात् तैः समास इति लट्टीका । गृहस्योपरि तिष्ठति, उपरि शिरसो घट इति सामीप्यस्य अविबद्धितत्वात् यथा, द्विरुक्तिर्न भवति, तथा सामीप्यार्थेऽवायीभावोऽपि न ; शरभङ्गः प्रविश्यात् सुतीक्ष्ण मुनिनेतन मित्यचाराच्छब्दस्य सामीप्यागमकत्वात् समासः, दण्डकान् दक्षिणेनेत्वचापि समीपइत्यगमकत्वात् समासः । इति गीयीचन्द्रः, उपदेशदौ तूपशब्दस्य समीपवर्त्तिपदार्थबोधकतया सामीप्यमात्रवाचित्वाभावात् नावायीभावः । पश्चाच्छब्दस्य नायं समासः ततः पश्चात् अंस्यत इति भाष्यप्रयोगादिति सिद्धान्तकौमुदी । कथं तदनु इति । षष्ठोऽसमासः कर्त्तव्य इति गीयीचन्द्रः । योग्यता, वीष्णा. पदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानीति चत्वारोऽयथार्थाः । दिनं, दिनं प्रति इति प्रतिदिनं, एवं अर्थं अर्थं प्रतीति प्रत्यर्थं प्रति शब्दस्य वीष्णायां कर्म प्रवचनीयसंज्ञाविधान—सामर्थ्यात् तद्योगे द्वितीयागमं वाक्यमिति सिद्धान्तकौमुदी । नित्यसमासे

यथाशब्दः सदृशार्थं न समस्यते । यथाशकस्तथार्जुनः । (५)

स्वपदविग्रहोनास्तीत्युक्तं तत्कथमर्थमर्थं प्रतीति वाक्यं इत्याह वीष्पायां यदि नित्यसमासस्तदा तत्र (वीष्पायां) द्वितीयाविधानमनर्थकं स्यादतोऽत्र द्वितीयागर्भं वाक्यं प्रदर्शितं वस्तुतः समासेनैवात्र वीष्पाद्योत्वते नातोद्विरक्तिः । पदार्थानतिवृत्तिः पदार्थानतिक्रमः । अत्ययशब्देन ध्वंसाभावो ग्राह्यः । अन्यत्रार्थाभाव ऋद्धाभावयोः पृथङ्निर्देशः कृतः, नन्वर्थाभाव इत्यनेनैवाऽत्रापि समासः सिद्धस्तथाहि अर्थाभावोऽपि वस्त्वभावः ऋद्धाभावोऽपि वस्त्वभावः किमर्थं पृथक्त्वक्षणाभ्याशङ्क्य गोयीचन्द्रेणोक्तं अस्ति विशेषः उत्तरपदार्थाऽभावः अर्थाभावः तथाहि निर्मल्लिकामिति मल्लिकाया एव अभाव उच्यते, दुर्यवनमित्यत्र न यदनाना मभावः किन्तु तदीयाया ऋद्धेः । एवं दुर्मिक्षमित्यत्र न भिक्षाभावः किन्तु भिक्षाया ऋद्धेः । इति गोयीचन्द्रः । यश्चाभावार्थं समासः स उत्तर-पदार्थाभावद्योतकः नञ्-अनञ् साधारणावयवेन भवति । नञ्-तत्-पुरुषस्तु नञैव सहान्योन्याभावद्योतकः सर्वत्र क्वचिदत्यन्ताभावबोध-कोऽपोत्वमयोर्भेदः । अतएव निर्मल्लिकामित्यादिवत् अनुपलम्भ इत्यादी नामभावबोधकत्वेऽपि नाऽवयवीभावाः । प्रागभावाङ्निवारणार्थं विद्यमान-पदार्थप्रतियोगिताद्योतनार्थञ्च अत्राभावग्रहणं तेन कपालेऽघटं, निःशश-शृङ्गमित्यादिप्रयोगेन स्यात् । सात्वत्यं अश्रेषं सतद्धितमधीते तद्धितान्त-मधीते तद्धितमधीत्वाऽन्यन् किञ्चिन्नाधीते इत्यर्थः ।

(५) पूर्वण सादृशार्थं प्राप्ते निषेध आरभ्यत । नन्वत्र शक्य उप-मानं उपमेयमपेक्षते ततश्च सापेक्षत्वात् समासो न भवितेति किमनेन सूत्रेण इति चेत् भैवं अत्र समुदायस्य सापेक्षत्वं नैकदेशस्य ; समुदायस्य सापेक्षत्वे समासो विद्यते, समसनीयाऽवयवस्य पदस्य सापेक्षत्वे समासो

६ । यावद्वियत्तायां । [यावत् ०११, इयत्तायां ७]

अवधारणे यावत् समस्यते । यावदमत्रं विप्रानामन्त्र-
यस्त्र । (६)

७ । प्रतिना मात्रार्थे । [प्रतिना ३, मात्रार्थे (मात्रा अर्थः) ७]

सुवित्येव—अल्पार्थे प्रतिना सह सुवन्तं समस्यते । शाकप्रति,
सूपप्रति । (७)

नाभिधीयते । यथाऽसादृश्ये इति पाणिनिमूत्रम् (०।१।५) । यथत्व
सादृश्ये इति संचिप्रसारमूत्रं । सादृश्यप्रतिषेधादवगम्यते गुणभुतेऽपि
सादृश्ये समाधो भवतीति गीयोचन्द्रः । (१)

(६) अनवायं यावत्क्वब्दोऽसौ समस्यते अवधारणार्थं । यावदमत्र-
मिति, यावन्ति अमात्राणि पात्राणि सन्ति पञ्च षड्वा तावतीविप्रानामन्त्र-
यस्त्र इत्यवधारणं अमात्रेयत्तया विप्रेयत्ता विवक्षिता, इयत्तायामितिकिम् ?
यावद्दत्तं तावद्भूक्तं, कियद्दत्तं कियद्भूक्तं, इति इह यावत्तावक्वब्दाभ्यामेक-
कालोद्योत्यते न तु दत्तमवधार्यते । संख्यादिनेयत्तापरिच्छेदोऽवधारणं ।
तद्वोधकं यावदित्यवयवं सुवन्ते न समस्यते इति सिद्धान्तकौमुदी टीका । (२)

(७) सुवित्येव—अल्पार्थवाचकोऽत्र मात्राशब्दः । मात्रार्थवृत्तिना
प्रतिना सहेत्यर्थः । शाकप्रतीति—अनथोरल्पत्वं गम्यते । अल्पत्वेऽनवायस्य

(१) भाष्यानुसारिणस्तु यथाशब्दः सुवन्तेन समस्यते न सादृश्यदोषो इति सचायं
कुर्वन्ति । यथाशकस्तथाऽर्जुन इत्यत्र यत् सादृश्यवान् शकस्तत्सादृश्यवान् अर्जुनः
न तु शकसादृश्यवानिति सिद्धान्तकौमुदी टीका । (२) यावदित्यवयवस्यावधारणे
नित्यमव्ययीभावः इति गीयोचन्द्रः ।

८ । परिणाऽक्षशलाकासंख्याद्युतेऽन्यथावृत्तौ ।

[परिणा ३, अक्ष, शलाका, संख्याः, १॥, द्यूते ७, अन्यथावृत्तौ ७]

अक्षादयः परिणा सह समस्यन्ते । द्यूतेऽन्यथावृत्तिश्चेत् ।
अक्षाभ्यां द्यूते अक्षेनेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये अक्षपरि,
पञ्चभिः शलाकाभिर्द्यूते एकया, शलाकया न तथा वृत्तं शलाका-
परि तथा संख्या—एकया न तथा वृत्तं एकपरि, द्विपरि,
त्रिपरि । (८)

च प्रतिनेति संक्षिप्तसारसूत्रम् अल्पार्थं वर्त्तमानेन प्रतिना सह अवा-
यस्यानवग्रथस्य च नित्यमवग्रथोभावः इति गोयीचन्द्रः । सुप् प्रतिनामात्रार्थं
इति पाणिनीय सूत्रं (२।१।९) पुनः सुप्ग्रहणमवग्रथनिरुक्त्यर्थमिति
तट्टीका । वक्तुतः सायं प्रति, श्वःप्रतीत्यवग्रथस्यापि ससासोद्दृश्यते
ततश्चाऽत्र पुनः सुत्तुग्रहणं प्रतेः पूर्वनिपातनिषेधार्थमिति दिक् ।
एतेन प्रतिना नाम मात्रार्थं । इत्यत्र नामग्रहणमवग्रथवगावर्त्तकमिति वर्द्ध-
मानोक्तिरपि प्रत्यक्ता ।

(८) द्यूतविषयेऽन्यथावृत्तौ वर्त्तमानेन । परिणा सह अक्षशलाका-
संख्याः समस्यन्ते । अक्षादीनां क्रीडनद्रव्याणां पातयितुः पराजय
साधनाक्रियान्धवावृत्तिः । अत्राक्षादयस्तृतीयान्ता एव समस्यन्ते ।
तथाचोक्तं अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् कितववग्र-
हारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोरिति । श्रीपतिस्तु षष्ठान्तानामित्याह ।
इहाक्षशलाकयोरैकत्ववर्त्तमानयोरिव ससासः संख्या च त्रिचतुः पर्यन्ता ।
तथा च अक्षशलाकद्वित्रिचतुरां परिणा कितवपराजये इति संक्षिप्तसार-
सूत्रम् । एवं त्रिपरिः, चतुःपरिः इत्यादि किञ्च पञ्चकानामद्यत् पञ्चभि-

६ । विभाषा । [विभाषा ०१ ।]

अतोविभाषाधिकारः । (६)

१० । आङ्परिवहिरञ्चः पञ्चम्या ।

[आङ् अप, परि, वहिरञ्चः (वहिस, अञ्च), १॥१॥, पञ्चम्या ३ ।]

एते पञ्चम्यन्तेन वा सह समस्यन्ते । आपाटलिपुत्रं, वृष्टी-
देवः, अपाटलिपुत्राद्वा अपत्रिगत्तं, अपत्रिगत्तेभ्यः, परित्रिगत्तं,
परित्रिगत्तेभ्यः, वहिर्यामं, वहिर्यामाद्वा अञ्चेत्यन्तः, प्राग्ग्रामं,
प्राग्ग्रामात् । (१०)

रक्षैश्च प्रपत्न्याकाभिर्वा भवति. यदा पञ्च उक्तानां अवाञ्चो वा पतन्ति तदा
पातयिता जयति, अन्यथा पातयिता हारयतीति. द्युत् इति किम् ? एकेन
प्रलाकेण न तथा वृत्तं यथा पूर्वं युद्धम् । अन्यथा वृत्ताविति किम् ?
अक्षेण तथा वृत्तं यथा पूर्वं जयति ।

(६) अतः समासो विभाष्यत इत्यर्थः । विभाषा इति पाणिनिस्त्वम्
(२.१.१।१२) एतन् सामर्थ्यादेव पूर्ववर्तिनां नित्यसमासत्वं । सह सुपेति ।
नित्यसमासः ।

(१०) अप, परि, वहिस, अञ्च, आङ् इत्येतेषां पञ्चम्या सहाय्यी-
भावः । आपाटलिपत्रमिति सीमाभिविध्योराङ् योग इति पञ्चमी ततः
समासे सुपीठम् । इह पथ्यादिसामार्थ्यादुपपदविभक्त्या पञ्चम्या समासः ।
ईषदर्थेन आङ् प्रव्येन समासो न । ईषदर्थस्य आङ् प्रव्यस्य पञ्चम्या सह
समासो न सम्भवति, सापेक्षत्वादित्यन्ये । अपत्रिगत्तमित्यादौ अप-
परिभ्यां वञ्चन इति पञ्चमी वहिर्यामं प्राग्ग्राममित्यादौ अन्यार्थारा-

११ । लक्षणानाभिप्रती अभिसुख्ये ।

[लक्षणेन ३। अभि, प्रती १॥ आहिसुख्ये ७ ।]

आभिसुख्यार्थं अभि, प्रती लक्षणवाचिना सुवन्तेन, सह समस्येति । अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति, प्रत्यग्नि, लक्षणेनेति किम् ? शुभ्रं प्रतिगतः, शुभ्रं गत इत्यर्थः । (११)

दिव्यादिना पञ्चमी । यदा तु वहिर्वृत्तित्वादिना उत्तरपदप्रधानत्वं विवक्ष्यते तदा वहिर्यामः, प्राग्ग्राम इत्यादौ कम्मधारयः स्यादिति पञ्चम्येत्युक्तम् । ज्ञान्ताद्यर्थं व्यतिरिक्तोऽस्य विषय इति गौडोचन्द्रः । अप परि वहिरञ्चवः पञ्चम्याः (२।१।२) आह्मर्थ्यादाभिविध्योः (२।१।४) पाणिनीय सूत्रे ।

(११) आभिसुख्यार्थं वर्तमानावभि, प्रती लक्षणोभूतेन सममनीयौ भवतः । अत्रादिर्लक्षणं तेन शलभानां पातो लक्ष्यते, तयोर्लक्ष्यलक्षणसम्बन्धोऽभिना द्योत्यते अभिना त्रिषु लक्षणादिष्विति लक्षणा वीप्सेति द्वितीया । एतौ शब्दशक्तिवैचित्र्याद् यथा लक्षण सम्बन्धं द्योतयतस्तथा अभिसुख्यमपि, अतएवाग्नेरभिमुखमेव शलभाः पतन्ति न पार्श्वतो न पृष्ठत इत्यर्थो लभ्यते । शुभ्रं प्रतिगत इति, शुभ्रान्मथुरां चलितो दिङ्मोहान् शुभ्रमेव निवर्त्तते, नात्र लक्षणं किन्वाभिसुख्यं वर्धते एव । आभिसुख्य इति किम् ? वृक्षमभि विद्योतते विद्युत् । अभिप्रती अभिसुखस्याग्नादेर्जापकत्वसम्बन्धे नान्वयस्य च द्योतकौ उदाहरणोऽस्मिन् । अग्निज्ञाप्यशलभकर्तृक मग्न्यभिसुखं पतनमिति बोधः । वाक्ये तु कर्म प्रवचनीयदोःकसम्बन्धेन अन्वयिनी द्वितीयेत्यादाहरति । अभिमभीति । ग्रामं प्रतिगत इत्यस्य यस्मादागत स्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थकतया कर्मावा-

१२ । अनुदैर्घ्यं सामीप्ययोः ।

[अनु ११, दैर्घ्यं, सामीप्ययोः ७॥]

अनुरत्र समस्यते । अनुगङ्गं वाराणसी गङ्गावत् आयता,
अनुवनं वापी तत्समीपे इत्यर्थः, अनुक्रमाद्यर्थे पूर्वमुक्तं । (१२)

लक्षणता इति सिद्धान्तकौमुदी टीका : सूत्रमिदं पाणिनीयसूत्रेण सर्व्वत
रेक्यं भजते । अत्रिप्रत्योराभिमुख्ये लक्षणद्वितीययेति सङ्गिप्रसारसूत्रं ।
लक्ष्यलक्षणसम्बन्धे विहिता या द्वितीया, साऽत्र लक्षणादेव भवति ।
अत्रि, परि इत्येतयोराभिमुख्ये वर्त्तमानयोर्लक्षणविहितया द्वितीयया
सहाय्ययीभावोवा भवति । अत्रिप्रिद्व्यवाप्रिलक्षणं, तेन पतङ्गानां
पातोलक्ष्यते तयोर्लक्ष्यलक्षणसम्बन्धोऽभिना द्योत्यते । इति गोयीचन्द्रः ।

(१२) अनुदैर्घ्यं सामीप्ययोर्वर्त्तमानस्तद्धर्म्यं लक्ष्यभिभूतेन समस्यते ।
अनुगङ्गं वाराणसीति दीर्घया गङ्गया सह दीर्घा वाराणसीति लक्ष्यते, तेन
गङ्गावद्दीर्घा वाराणसीति प्रतीतिः ; गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्यापलक्षितेऽर्थः
एवमनविन्ध्यं दण्डकाः, अनुसिप्रं विशाला अतएव भेदाभावात् पथ-
मैत्र, भेदे तु षष्ठो स्यात्—अथा अनुगङ्गं वाराणस्या इति वर्द्धमानः ।
अनुवनं वापीति, अत्र समीपशब्दो धर्मिर्वचनस्तेन तत् समीपेति
ख्यात्यातवान् । पूर्व्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदं सामीप्यग्रहम् ।
अनुक्रमाद्यर्थं कथं नोदाह्रियते इत्यत्र आह अनुक्रमाद्यर्थे पूर्व्वमुक्तमिति ।
अनुयेत् समया (२।१।१५) । यस्य चायामः (२।१।१६) इति पाणिनीय
सूत्रे समया सामीप्यं, आयामो दैर्घ्यम् । तत्समीपे तदैर्घ्यं चानोः ।
इति सङ्गिप्रसारसूत्रम् । तस्य समीपं तत्समीपं तदित्यनेनोत्तरपदार्थः
पराम्भश्यते, तदैर्घ्यमिव दैर्घ्यमस्य तदैर्घ्यं अत्रापि तदित्यनेनोत्तरपदार्थः
पराम्भश्यते । तत्समीपे, तदैर्घ्यं च वर्त्तमानस्यावयवस्थानोः सुबन्धेन

१३। तिष्ठन्वादीनि च । [तिष्ठन्वादीनि शा. च ०१ ।]

तिष्ठन् प्रभृतीनि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावौ ऽस्मिन् काले तिष्ठद्गुकालः, आयतोगवं, खलियवं लूनयवं, संक्रियमाणयवं, उच्चतगङ्गं, नाम देशः, लीहितगङ्गं, समंभृति, समं पदाति, सुषमं, विषमं, निःषमं, दुःषमं, अपरुषमं, आयतीसमं, प्राह्लं, प्ररथं, प्रसृगं, प्रदक्षिणं, सम्प्रति, असम्प्रति, पापसमं, पुण्यसममित्यादि । (१३)

सहाय्योभावो भवति । अस्ति समीपशब्दो धर्मवचनो यथा ग्रामस्य समीपो वृक्षः, अस्ति च धर्मवचनः यथा ग्रामस्य समीपगिति ; इह तु धर्मवचनस्थानोरनेन समासः धर्मवचनस्य तु अन्त्यं समीपव्यनेन समासो यथा अनुवृत्तं वृत्तस्य समीपमित्यर्थः ।

(१३) अथयोभावसञ्ज्ञकस्तिष्ठद्गुादिसमुदयो निपात्यते, तिष्ठन्ति गावोऽस्मिन् काले दोहाय वाहाय वा स तिष्ठद्गुः कालः निपातनाच्छब्दः प्रथमासमानाधिकरण इत्यनेन प्रतिनियत एव शब्दप्रत्ययविधानादेव निपातनाच्छब्दः ऋखी नपुंसके (पू०१३।०) इति ऋखः, एवं वहद्गुः अयन्ति गावोऽस्मिन् काले इति आयतोगव इग गतादित्यस्मान्निपातनाच्छब्दः, पुस्वद्वावाभावः, अन् समासान्तश्च । खले यवं खले यवा यस्मिन् काले इति निपातनान् सप्तम्या अलुक् एवं लूनयवं लूयमाणयवं, संहृतयवं, संक्रियमाणयवं, पतयवं, पृथमाणयवं, खलिवुसं, संहृतवुसं, संक्रियमाणवुसं, संस्कृतवुसं सभावादन्ते तिष्ठद्गुादयः कालवाचिनः । विभाषाधिकारोऽपि नित्यसमास, तेन न वाक्यान् कालविशेषे संज्ञा प्रतीयते, कालोऽन्यपदार्थोऽपि प्रथमान्तो एवेति श्रौपतिः । वद्धमानमिश्रादयस्तु तिष्ठद्गुः वहद्गुः, आयतीगवानां

१४ । पारे मध्ये षष्ठ्या वा ।

[पारे, मध्ये १११, षष्ठ्या श. वा ०२१]

एते षष्ठ्यान्तेन वा समस्येते । निपातनादेत्वं पारे गङ्गं,

प्रथमान्तमात्रत्वं नेच्छन्ति तथाहि तिष्ठद्, वहद्, आयतोमवानि
 कानविशेषेण चान्येन समासः । लून लूयमानपृतपूयमानयवान्यन्य
 पदार्थे च व्यतिरेकविभक्तिः । खलेसंहृतमंक्रियमाणं वुसेन च इति
 तेषां भूत्राणि तिष्ठद्, भात्रा इव कान्तिभात्रा, वहद्, पद्मिन्य इव इति
 प्रयोगः । अत्र सूत्रे चकारोऽवधारणे तेन एभिः सह समासान्तं न
 भवति । परमं तिष्ठद्, इति न कर्मधारयः केचित्तु सजातीयः समासो
 भवत्येवत्याहुः व्यतिष्ठद्, जपन् मन्त्रामिति भट्टः, अन्ये तु वाक्यमेवैत
 दित्याहुः । (२) उन्मत्तगङ्गादिदेशविशेषाभिधानार्थं अत्रापि नित्य-
 समासं वज्रब्रौह्मेर्वाधकः । समं भूमि, समं पदातीति समत्वं भूमेः समत्वं
 पदातीरिति विग्रहः समत्वं सममव्ययं ; वर्द्धमानस्तु निपातनात् पूर्वपदस्या-
 मन्तत्वमाह । उन्मते भूमि पदातिभ्यामिदेष समासः नान्यत्र । तेन समा-
 भूमिर्यस्मिन् ग्रामे स समभूमिग्रामः उत्तरपदार्थं प्राधान्ये तु समभूमि
 रिति कर्मधारयः । सुधर्ममत्यादौ शोभनत्वं, विगतत्वं निन्दितत्वं
 समस्येति दुर्गादिसम्मतं वाक्यं ; श्रीपतिस्तु आयतीत्वं समस्य आयती
 समं एवं अपरसमं, पापसमं, एषु त्रिषु भावप्रत्ययस्य लुप्तिपात्यते, सुधर्मं
 प्रदन्तिगं इमनि भावपराणि अव्ययानि । वर्द्धमानस्तु शोभना समा-
 ध्वस्मिन्निति सुधर्मं उत्तरपदप्राधान्ये तु कर्मधारयः शोभना समा सुधर्मे-
 त्याह । गोयीचन्द्रस्तु—समत्वं भूमेरिति वाक्योपदर्शनेन पूर्वपदार्थ-

(१) किञ्च सम्युत्पत्त्येतस्य नत्रा समासे असम्युतीति पदस्य भिदत्वेऽपि तस्य
 अर्थान्तरं समासान्तरादेतानि व्यावर्तयतीति वेदितव्यम् ।

गङ्गायाः पारं, मध्ये गङ्गं, गङ्गायाः मध्यं, वासुदेवसौ पुनर्व्या
गङ्गायात्—गङ्गापारं, गङ्गामध्यं । (१४)

प्राधान्यविबक्षायामव्ययीभाव इति दर्शितं उत्तरपदार्थप्राधान्यविबक्षायान्त
समभूमिः. समपदातिरिति कर्मधारय एव, समाः पदातयोयस्मिन्
देशे काले वा समं पदातीति धातु परायणं शोभनत्वं समस्येति
वाक्येनापि पूर्वपदार्थ प्रधानता दर्शिता एवं विघ्नमित्यादावपि विस-
दृशत्वं समस्येति वाक्यं । उत्तरपदप्राधान्ये तु प्रादेः कृष्टाद्यैरिति
समासः. आद्यतो आद्यत्वा वा इत्यनेन प्रथमान्तेन तृतीयान्तेन वा आद्यतो
शब्देन प्रकारवाचिनः समशब्दस्य समासोदर्शित, एवमेव पापसमं
पुण्यसममित्यादि । उत्तरपदप्राधान्येऽपि आदिशब्दात् अपसर्वं, एकान्त
अपदिशमित्यादीन्युद्धानि इति ।

तिष्ठद्गादीनां गणना यथा—

तिष्ठद्गु, वृद्धद्गु, आयत्तीगवं, खल्लयव, जूनयवं, जूयमानयवं, पूतयवं,
पूयमानयवं, संहृतयवं, संश्रियमाणयवं, संहृतवुसं, संश्रियमाणवुसं,
समंभूमि, समंपदाति, सुषमं, विषमं. दुःसमं निःषमं, अपसमं, आद्यतो-
समं प्रौढं, पापसमं, पुण्यसमं, प्राङ्, प्ररथं, प्रभृगं, प्रदक्षिणं, अपर-
दक्षिणं, सम्प्रति, असम्प्रति एते तिष्ठद्गु प्रभृतयः ।

(१४) पारे मध्ये इति जुप्त प्रथमद्विवचनं अत्राव्ययीभावसमासे
सूत्र-निर्देशानयोरेवं स्यादित्याह निपातनादेत्वमिति । इति विभाषा-
ऽधिकारे पुनर्वाचनं किमर्थमित्याह वानुवृत्ताविति तेन रूपत्रयं—
पारे गङ्गं, गङ्गापारं, गङ्गायाः पारमिति कर्णादिनेन्दीवरखण्डमेकं मध्ये
कपीकप्रतिबिम्बसक्तं । अत्रेतिनात्रान्तयोरपि समासोविहितः । पारे मध्ये
इति सौचत्वात्प्रबुद्धोविभक्तिकोनिर्देश इति गोपीचन्द्रः ।

१५ । संख्या वंश नदीभिः ।

[संख्या १॥॥, वंश, नदीभिः ७॥॥]

संख्याशब्दाः वंशभवेनदोवाचिभिश्च समस्यन्ते । द्वौ मुनी-
व्याकरणस्य वंशौ द्विमुनि व्याकरणं, त्रिमुनि शाखा; द्विगङ्गा,
पञ्चनदं, समाहारे । (१५)

१६ । तत्पुरुषः । [तत्पुरुषः २॥]

अयमधिकारः । तत्पुरुषोनाम समासो वाच्यः । प्राक्
कर्म्मधारयात् । (१६)

(१५) संख्यापदेनाऽत्र द्वि प्रभृतिरिष्टः विद्यया जन्मना वा एक
कक्षयः सन्तानो वंशः तत्र भवो वंशः दिगादेशः । द्वौ मुनी सम्प्रदाय
प्रवर्तकाविति इत्या भाष्यते, विद्यया पाणिनिकाव्यायनयोरेकयोगः,
व्याकरणस्येति सम्बन्धे षष्ठी, जयादित्यस्तु विद्यया सह विद्यावतोरभेद
विवक्षया सामान्याधिकरण्यमित्युक्तवान् तन्मतमाविष्करोति द्विमुनि
व्याकरण मिति । द्विमुनि व्याकरणं त्रिमुनिरागम इत्यादावन्यपदार्थं
प्रधानत्वादङ्गत्रीहरिपि । (१) द्वि—प्रभृतिरिष्टत्वात् एकमुनिभार्यस्य,
एकभरद्वाजः इत्यत्र कर्म्मधारय एव । द्विगङ्गमित्यादौ द्वयोगङ्गयोः
पञ्चानां नदीनां समाहार इति वाक्यं समासान्त ट प्रत्ययः । वयं पुरै-
क्षिप्रहि सप्तसिन्धु प्रभो यथा पञ्चनदं तथाद्यः । द्विगोरपवादोऽयमश्वयो-
भावः ।

(१६) वाच्य इति । सत् पुरुष इत्ययं शब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियत
इत्यर्थः, गुत्संज्ञाअयणादुत्तरपदार्थंप्राधान्यं तत् पुरुषस्य स्वभावाद्देति

(१) षष्ठीद्वी द्विमुनि व्याकरणं, अथासौभाने त्रिमुनि व्याकरणस्येति भेदः

१७। नञ् । [नञः १।]

नञ् सुवन्तेन सह समस्यते । न ब्राह्मणो ऽब्राह्मणः । (१७)

विष्णुमिश्रः । स च स्वभावादुत्तरपदार्थप्रधान इति सङ्क्षिप्तसारः पदानामर्थाभिधानव्यवस्थाहेतुः स्वभाव एव । उत्तरपदार्थप्रधानता च तत्पुरुषस्य प्रायेणोक्ता कुत्रापि व्यभिचार दर्शनान् पूर्वकाय इत्यादौः पूर्वपदार्थप्रधानतैवाधिगम्यते । इति गोयीचन्द्रः । शब्दशक्तिप्रकाशिकायां तत्पुरुषस्य लक्षणं यथा—“यदीयेन सुवर्धेन यत् यद्वोधनक्षमः यः समासस्तस्य तत्र तत्पुरुष उच्यते” यः समामः यदर्थगतेन सुवर्धेनोपलक्षितस्य यदर्थस्य अन्वयबोधं प्रति स्वरूपधीर्यः स समामः तदर्थस्य तदर्थं तत्पुरुषः । तथाच यादृशानुर्वी प्रकारकं ज्ञानं यदर्थं विप्रोषिता ऽवच्छिन्नयदर्थविप्रोषकाऽन्वयबोधजनकं (यदर्थं विषयतानिरूपितं यदर्थं विषयताशक्तिबोधजनकं इति यावत्) तादृशानुर्वीमत्, समासत्वं तदर्थस्य तदर्थं तत्पुरुषत्वं ।

(१७) तञ् इत्यव्ययस्य सुवन्तेन सह समामः । स च प्रथमान्त पदपूर्वक एव । ननु “सतां न च निषेधोऽस्ति सोऽसत्सु च न विद्यते । जगत्त्वेन न्यायेन नञर्थः प्रलयं गतः” इत्यनेन नञर्थस्य प्रवृत्तासम्भवात् कुत्र नञ् प्रवर्त्ततामिति चेदाह सर्वाहि जनो ज्ञातमयं ज्ञापयितुं शब्दान् प्रयुनक्ति । तत्र ज्ञानमुभयं प्रमा भ्रमश्च । तत्र पूर्वस्मिन् (प्रमाज्ञाने) न नञ् व्यापारः, उत्तरस्मिन् (भ्रमज्ञाने) तु नञ् व्यापारोऽस्ति इति ; स च नञ् द्विविधः पर्युदासरूपः प्रसङ्गप्रतिषेधरूपश्च । आद्ये अब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणादन्यो ब्राह्मणत्वेनाध्यासितो राजन्यादिः ब्राह्मणसदृश इति प्रतीयते, द्वितीये तु मिथ्यानिवृत्तिरब्राह्मणोऽयं, न भवति ब्राह्मणत्वस्य निषेधः किञ्चात्र न सती निषेधः ; न वाप्यसतः किन्तु भ्रमात् ब्राह्मणा-

दन्त्यस्मिन् प्रयुक्तस्य ब्राह्मणशब्दस्यार्था निविध्यते अत्राक्षर इत्यस्योत्तर
 पदार्थप्रधानत्वेऽपि ब्राह्मणो नाभिधेयः किन्तु सादृश्यजनितभ्रमनिवन्धनात्
 क्षत्रियादौ ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिरत्र न जा ख्यायते । एवं अभक्षा गौः
 अपेया सुरा इत्यादौ इतराभ्यवहार्यसादृश्यादीपितमभ्यवहार्यत्वं न जा
 निविध्यते । असितं, अधर्मः, अनिश्चरित्यादौ रूढि विषयतया च
 तदन्यदाख्यायते इति गोयीचन्द्रः । नञार्थाः षडेव तथाचोक्तम्—तन्
 सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राधान्यं विरोधश्च नञार्थाः
 षट् प्रकीर्त्तिता इति क्रमणो यथा अब्राह्मणः, अपापं, अघटः, अनुदरी,
 अक्षेत्री, कन्या, असुर इत्यादि तत्परुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् अवर्षा-
 हेमनः, असर्वस्मै इत्यादौ तु स्तत्रिङ्गवचनसर्वनामत्वादिकं न व्याह्रियते ।
 ब्राह्मणस्याभाव इत्यर्थं अब्राह्मणमिति पूर्वपदार्थप्रधान्यादव्ययीभाव
 एव (१) ननु पर्युदास स्थले ---“प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता
 पर्युदास स विज्ञेयो यत्रोत्तर पदेन नञ्” इति उत्तर पदेन नञः
 सम्बन्धात् परस्पर सम्बन्धार्थतया समासो भवतु, प्रसङ्ग प्रतिषेधस्थले तु
 अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता प्रसङ्ग प्रतिषेधोऽयं क्रियया
 सह यत्र नञ् इति क्रियया सह नञः सम्बन्धात् अकिञ्चित् कुर्वाण
 इत्यादौ कथं समास इत्याशङ्क्याह श्रोपतिः क्वचिदसाक्षात् सम्बन्धेऽपि
 समासः यथा सूयं न पश्यतीत्यमं पश्यः, किञ्चिन्न कुर्वाणः अकिञ्चित्
 कुर्वाणः माघं न हरमाणः अनाघं हरमाणः, न पुनर्दीदन्ते अपुनर्देया
 ग्राहं न भुङ्क्ते अग्राहभोजी, वस्त्रेभ्यो न हितः अवत्सोयः, वधं
 नाहति अगधः इत्यादिषु पूर्व प्रयुक्तैश्चैव समासो भवति नान्यत्रेति ।
 केचित् अलग्निप्रियादित्यादौ प्रसङ्गप्रतिषेध स्थले सूत्रकृता समास
 करणात् प्रसङ्ग प्रतिषेधेऽपि समासो भवतीति गम्यते । अनेकमित्यत्रैक-
 वचनमुत्तरपदार्थप्रधानत्वे सिध्यति तथाह्यत्र भ्रमणान् दिवादावर्थे

एकत्वादारोपितस्याभिधाता एकशब्द उपपत्तिसंख्य एव द्वित्वादीनामि-
 दधातोति एकवचन सुपपद्यते, अनेकशब्दस्य सामान्याधिकरण्यादप्येक-
 वचन मेव नियतं यथा अनेकः प्राकृतः क्रमः, करेणुः प्रस्थितानेका इति ।
 अनेके अनेकेषामिति वज्रवचनमपि कैश्चित् समधीयते किन्तु तद्भ्रू-
 षारिणा न व्यवस्थित मिति वृत्तिकृता निराकृताएव “यतो भवन्त्यनेके
 अक्षधेरिवोर्मय” इत्यत्र पाठ इति वृत्तिकृता त्यक्तम् । यदा तु विजा-
 तीयानामर्थानां प्रत्येकमनेकत्वं विवक्ष्यते तदा अनेकस्यैवानेकत्वे द्विवचन
 वज्रवचनेऽपि भवतः । धवश्च, खदिरश्च उभावनेकौ धवश्च खदिरश्च,
 पलाशश्च प्रत्येकतया इमे अनेके धव खदिर पलाशाः । अनेकैराचार्यैः
 खण्डशः प्रणोतं शास्त्रमित्यत्र न विद्यते एकत्वम् येष्विति वाक्ये वज्रवृद्धिः
 काव्यः इति गोपीचन्द्रः । नञ् समासं कालापाः कर्मधारयसमासेऽन्त-
 र्भावयन्ति तदसत् उभयगतविशेषणविशेष्यभावस्य प्रसिद्धत्वात्, नञ्
 इति (२।२।६) पाणिनीय सूत्रम् सुपा सप्त नञ् समस्यते इति सिद्धान्त
 कौमुदी उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः । आरोपितत्वं नञाद्योत्यते
 तथा ब्राह्मणशब्दादारोपिनब्राह्मण इति बोधे अर्थात् ब्राह्मणभिन्न
 इति पर्यवस्यति । उत्तरपदप्राधान्यादेव अतस्मिन्नित्यादौ सर्व्वनाम
 कार्यं सिध्यति । तथाचोक्तं हरिणा नञ् समासे अपरस्य प्राधान्यात्
 सर्व्वनामता । आरोपितत्वं नञ् द्योत्वं नञ्चोऽप्यतिसर्व्ववदिति ।
 (१८) ईषदिति गुणमुक्ता यो गुणिनि वर्त्तते समुच्चय वचनः ।
 गुणवचनेनेति किम् ? ईषद्गार्ग्यः अयं जातिशब्दो द्रव्यवचनः गार्ग्यं
 द्रव्याश्रित गुणक्रिययोः श्लोकातां गमयितुमीषत् शब्दः प्रयुज्यते, यथा
 गीतर इत्यत्र आतायुत्कर्षा भावात् तद्वाङ्मनस्य द्रव्यस्य गुणस्य
 प्रकारं प्रकर्षे गमयितुं प्रकर्षं प्रत्ययः । (१९) पूर्वापरारोत्तर मिति
 समाहारो रन्ध्रः एकदेश प्रदेशः अवयव इति यावत् ततो मत्वर्थीयः ।

१८ । ईषद्भाणेन । [ईषत् ०२१, गर्णेन ३ ।]

ईषच्छब्दो गुणवाचिना सुबन्धेन सह समास्यते । ईषद्भक्तः, ईषत्पिङ्गलः । (१८)

१९ । पूर्वाऽपराधोत्तरं शिवात्तद्व्यतिरेकं । अहं जपुंसकं । (१९)

[पूर्वाऽपराधोत्तरं (पूर्वा-लप-अधा-उत्तरं) तः, अ-इतिना आ-पठान्तिव ३ ।]

पूर्वादयोऽवयववा अतोऽवयववचनस्यैव समासो भवति । अथावयविना घञ्भक्तौत पूर्व्यादेः प्रथमायाः समासाभावति घञ्भक्तौतमासापवादकत्वात् । अथानिस्तु घञ्भक्तवचनान्तेन समासमीहते । अंशिनोऽनेकत्वे । इति सङ्ग्रहसारसूत्रं । अंशिनोऽनेकत्वे नति अंशिवृत्त्या समासो न भवति पूर्व्याच्चाङ्गाभिति गोवाच्यम् । अत्र व्यापकवचनेनेति वक्तव्यं, अन्यथा पूर्वं वर्धाणां इत्यादौ पूर्ववर्धा न स्यादिति व्यापकत्वमुक्तं । वर्धाख्यस्यांशिनयकत्वान्न, एवं पूर्व्याश्चिख्यादि, ननु विभाषाधिकारात् पादिकोऽयं समासः तद्विहितपक्षे घञ्भक्तौ समासः कथं न स्यात् । तत्रापि पक्षे वाक्यं स्यादिति सत्यं, उत्तरसूत्रे वा ग्रहणमेवं ज्ञापयति महता वाऽधिकारेण वाक्यमेव व्यवस्थापयति, न तु समासान्तरप्रवृत्तिरिति । अथ एकदेशे समुदायोपचारात् पूर्व्याकाय इति विशेषणसमासेनैव सिध्यति किमनेनेति नचोद्यमेवं तर्हि घञ्भक्तौ समासोऽपि प्रसज्येत इत्यत आह घञ्भक्त्यादि । अंशिवृत्त्या पूर्व्यादेः प्रथमायाः इति सङ्ग्रहसारसूत्रं । अंशोऽवयवः यस्यास्तीति सोऽंशो तस्य घञ्भक्तौ सह तत्पुरुषो भवति घञ्भक्तौ च सम्बन्धे विहिता अंशिनो च सह सम्बन्धोऽंशिवृत्त्येव एव सम्भवति, अतोऽर्थवशादेव पूर्व्यादयोऽवयवचनान्ताः । यद्यपि पूर्व्यादेः प्रथमायाः अंशिवृत्त्या सह समास उक्तः तथापि घञ्भक्तौ

पूर्वादयो ऽवयविना षष्ठ्यन्तेन समस्यन्ते । पूर्वं कायस्य
पूर्वकायः अपरकायः, अधरकायः, उत्तरकायः, अर्द्धपिप्पली
अर्द्धं समभागे क्लीवं (२०) । नेह ग्रामार्द्धः । षष्ठीऽसमासाप-
वादोऽयं, तेन कायपूर्वमिति न भवति । मध्याङ्गादयो विशेषण
समासेनैव सिध्यन्ति ।

२० । द्वितीया, तृतीय, तुरीय, चतुर्थ, त्वर्या, वा । (२०)

[द्वितीय—तूर्या ६।।। वा ०१।]

सह प्रथमान्तस्य समासो भवति यतो विभक्तयोनित्वमेव नाम गुणीभूताः
पूर्वादिपदस्य पूर्वनिपातार्थाः, कायस्य पूर्वं मिति षष्ठीसमासे सति काय-
पूर्वमित्येवं स्यात् तन्प्राप्तौ अपवादरूपोऽयं प्रथमासमासः । इति
गोयीचन्द्रः एवं अपरकायः, अधरकायः, उत्तरकायः, पूर्वाङ्गः, मध्याङ्गः,
अपराङ्गः, सायाङ्गः, पश्चिमरात्र इति पूर्वादे राकृतिगणः । पूर्वापरा-
वरोत्तरमेकदेशेनैकाधिककरणे (२।२।१) इति पाणिनीयसूत्रं । अव-
यविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्या विशिष्टस्वेदवयवी षष्ठी
समासाऽपवादः एकदेशेना किम् ? पूर्वं नाम्नेः कायस्य ; * एकाधि-
करणे किम् ? पूर्वश्रृङ्गाणां । इति सिद्धान्तकौमुदी सर्वोऽप्येकदेशो-
ऽङ्गा समस्यते, संख्यात्रिसायेति ज्ञापकत्वान् । केचित्तु सर्व्वं एकदेशः
कालेन समस्यते नत्वङ्गैव ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वान् । तेन मध्यरात्र
इति च सिद्धान्तकौमुदी ।

* पूर्वं नाम्नेः कायस्येति नाम्नेः पूर्वोभागः, सः कायस्यावयव इत्यर्थक्षेपेन नाम्नेर-
वयवविल्लासात्पूर्वत्वं पूर्वश्रृङ्गयोगे पञ्चमी, तथाञ्चत्वं पूर्वस्य भागस्य नाम्नेरवधिनल-
देकदेशेति नाम्ना न समास इति भावः । अंशेति किम् ? रात्रः पूर्वोद्देशः ।

एतेऽवयविना षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्यन्ते । द्वितीयं
भिन्नायाः, द्वितीयभिन्ना, तृतीयकथा, तुरीयवापी, चतुर्थगाथा,
तूर्यश्लोकः । पक्षे विभाषाधिकारे पुनर्वाग्रहणात् पूरणप्रत्य-
यान्तेनापि षष्ठीसमासः । भिन्नाद्वितीयं, वापोतुरीयमित्यादि ।

(२०) अर्द्धं नपुंसकमिति समभागवृत्त्यर्द्धमेकदेशिना षष्ठ्यन्तेन
समसनीयं स्यात् । नन्वर्द्धमित्युक्तेऽपि समांशवृत्तार्द्धशब्दो लभ्यते इति चेत्
लक्षणपार्यक्वादप्यथा एकमेव लक्षणं विदध्यात् । समविभागोऽर्द्धशब्दः
नपुंसकलिङ्गः । ननु एकदेशे समुदायोपचारात् विशेषणसमाप्तेनैवार्द्धं
काय इति भविष्यति, एवं सति पुंलिङ्गेनाप्यर्द्धशब्देनार्द्धग्राम इति स्यात्
नाटयं विरोधः तस्यापीच्छत्वात् यतोभाष्यकारेणाऽर्द्धं नपुंसकमिति
पर्यायानलक्षणमिव निरस्तं । इति गोपीचन्द्रः । नपुंसकमिति किम् ?
ग्रामार्द्धः इहासमांशवृत्तिना अर्द्धशब्देन सह प्रथमा तत्पुरुषोनाऽपि तु—
कर्म्मधारयः कथं तर्हि मासार्द्धं, वर्षार्द्धं, पणार्द्धं भद्वितं मया, निशार्द्ध-
मतीतमिति भाष्यादौ प्रयुक्तं सत्यं पृथग्योगत्वात् पक्षे षष्ठीसमासः, कर्म्म-
धारयोवा भविष्यति । अर्द्धं जरती चार्द्धवैश्रसमिति केनाप्युक्तं तदपि
वाङ्मत्यादेवेति विष्णुमिश्रः । श्रोपतिस्तु अर्द्धं सतीऽर्द्धं वृद्धोऽर्द्धं जरतीत्य-
साकल्यवृत्तेऽर्द्धस्य तृतीयासमासः एवं गोपीचन्द्रोऽपि अनयोऽर्द्धं न
वैश्रसं भवति सा खल्वर्द्धं न पुमानिति वाक्येऽपि तत् प्रयोगो दृश्यते
इत्याह । द्रव्यैक्य एव तेनार्द्धं पिप्यन्तीनामित्यत्र न समास इति सिद्धान्त-
कौमुदी । अर्द्धं पिप्यत्य इति तु चार्द्धं पिप्यती, चार्द्धं पिप्यती, चार्द्ध-
पिप्यती चेत्येकशेषात् । इति जुमरः । ननु यद्यंशिनोऽनेकत्वेऽपि एक-
शेषेणार्द्धं पिप्यत्य इति प्रयोगो भवत्येव, किमर्थं तर्हि नांशिनोऽनेकत्व
इति निषेधः । अत्रोच्यते । अर्थभेदो हि महान् विद्यते । अर्द्धं पिप्यत्य

२१ । कालाः परिमाणिना । (२१)

[कालाः १॥१, परिमाणिना ७ ।]

परिमाणिना षष्ठान्तेन कालशब्दाः समस्यन्ते । मासो जातस्य मासजातः, वर्षजातः ।

इत्यनेन खगडरूपाणामिव पिप्पलीनां वज्रत्वमुच्यते । यदा तु अक्षतानां मेव पिप्पलीनामर्द्धं वाच्यं भवति तदार्षं पिप्पल्य इति प्रयोगो माभूदिति निषेधात् । अर्द्धपिप्पली इत्यत्र अर्द्धपिप्पल्यादियु चेति प्रतिषेधात् न ऋश् इति च 'गोयीचन्द्रः । अग्र भोजनं, भोजनाग्रमिति सिद्धार्थमग्रशब्दोऽन्तेऽत्र पठ्यते ।

(२१) द्वितीयेति—एते द्वितीयादयः पञ्च षष्ठान्तेनाऽवयविना वा समस्यन्ते । ननु कथं भिक्षाद्वितीयमित्यादौ षष्ठीसमासः ? कायस्य पूर्वमिति वदाक्यमेव भवितुमर्हति इत्याह पक्षे इत्यादि ; अत्र सूत्रे तुरीयशब्दः पाणिनिना प्रत्याख्यातः किन्तु मुन्यन्तरेणोक्तः, तथा च बोधः विद्यत्तुरीयं सविता विबुध्यति । ननु पूरणार्थस्य षष्ठीसमासनिषेधाद्भिक्षाद्वितीय * मित्यादौ कथं षष्ठीसमासः इति चेदुच्यते अनेन द्वितीयादेविकल्पेन समासविधानं पूरणे षष्ठीसमासनिषेधस्य प्राधिकरत्वं सूचयति तेन षष्ठीसमासोऽप्यत्र भवति वर्गपञ्चमादिप्रयोगसिद्धिरप्यतएवेति गोयीचन्द्रः ; अन्यतरस्यां । इत्यत्र अहणसामग्र्योत् पूरणगुणेति निषेधं वाधित्वा षष्ठी समास इति सिद्धान्तकौमुदी ; कथं हस्ताग्रमग्रशब्दं, पादतलं, तलपादं, अभिधानात् समासोभयलमिष्यते तथा च यामनः हस्ताग्राग्रहस्तयोगं नगुणिवोर्भेदाभेदाभ्यामिति ।

* न पूरणार्थं भोगे इत्यर्थेन द्वितीय इति सिद्धं ।

† द्वितीयजातः तुरीयाव्यन्तरस्यामिति पाणिनीय मत्वम् ।

२२ । प्राप्तापन्ने द्वितीयया । (२२)

[प्राप्तापन्ने १॥, द्वितीयया ३ ।]

एतौ द्वितीयान्तेन वा समस्येते । प्राप्ताजीविकां प्राप्ताजी-
विकाः, आपन्नजीविकाः, पन्ने जीविका प्राप्तः ।

(२२) कालाः--परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी, परिच्छेदेन घञ्प्रान्तेन परिमाणवाचिनः कालशब्दाः समस्यन्ते, यद्यपि द्रौणाऽऽकादीनां परि-
माणत्वं, प्रसिद्धं तथा यवच्छेदहेतुत्वात् कालस्याऽत्रगोणत्वं । अत्र सूत्रे
काला इति वज्रवचनात् कालपरिच्छेदिका संख्याऽपि काला इत्युच्यन्ते,
तेन द्वेदहनीति हेतुपदे परिमाणिना समस्येते पञ्चादनयोरेवोत्तरपदे द्विगु-
र्भवति । यथा द्वेदहनी जातस्य द्वाङ्गजातः (१) राजाह सखिभ्यश्च
इति ष्ट प्रत्यये ष्टेऽङ्गोऽङ्ग इत्यादिनाऽङ्गादेशः । एवमन्यत्रापि तदहर्जात
मित्यादि सिध्यति । दुर्गस्तु मासो जातः सम्पन्नोऽस्येति वज्रव्रीहिना सिद्ध
मित्याह । अप्यतिस्तु मासस्य जातः मासजातः कुमारः एवं पक्षजाता
कन्या, परिमाणं हि कालपरिमाणिनं प्रति घञ्प्रान्ततामासादयति, यथा
त्राहस्य दधोदं, पञ्चाहस्याङ्गरः वर्षशतम्याऽयं ब्राह्मण इति ; जातस्य
मासः परिमाणमिति विग्रहेऽसमासोऽयमिति ।

काला इति वज्रवचनात् कालविशेषवाचका गृह्यन्ते तथा च
कालाः परिमाणिना समस्यन्ते न तु परिमाणाः कालैरिति । कालस्य परि-
च्छेदकत्वं क्रियाद्वारेव मासजातादिव्यवहारे जननद्वयकालान्तराल
भावो मासादिजातादिकं पुरुषमपि परिच्छिनन्ति तेन द्वाहादि जाते न

(१) दूधोरङ्गीः समाहारी द्वाहः, द्वाही जातस्येति विग्रहे द्वाहजानः, उत्तर-
पदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये वज्रान्ततपुरुषपक्षीपसंख्यानमिति सिद्धान्त
कामुदी ।

२३ । द्वितीयाश्रितातीत पतित गतात्यस्तप्राप्तापन्ना-
रूढ गम्याद्यैः । (२३)

[द्वितीया १।, श्रिता—गम्याद्यैः श्रित-अतीत-पतित-गत-अत्यस्त-प्राप्त-आपन्न-आ-
रूढ गम्यादि (गमि आदि) ३।।]

श्रिताद्यैर्द्वितीयान्ताः समस्यन्ते । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः,
लोकातीतः, श्वभ्रपतितः, तरङ्गात्यस्तः, सुखप्राप्तः, दुःखापन्नः,

मासजातादि व्यवहारः, इदञ्च सूत्रं जातस्य मास इति विग्रहे जातमास
इत्यनियमयोगनिवारणार्थमिति वज्रब्रीहिस्या गतार्थता तु न शक्या
मासजातोऽस्येत्यादितोमासस्येव जननप्रतीतेर्नत्वन्वयपदार्थस्य । वृत्ति
विग्रहयोस्तुल्यार्थत्वेऽपि सूत्रभाष्यप्रामाण्यादत्र न तथा कल्पनमतएव न
मासस्य प्रधानता, अपि तु जातस्येति च निदान्तकौमुदी टीका ।

(२३) प्राप्तापन्नेति 'वा' शब्दं विदुषोति स्पष्टार्थं विभाषाया अधि-
कृतत्वात् । पक्षे जीविकाप्राप्त इति द्वितीयाश्रितेत्यनेन समासः (२५।३।४)
उभयोर्विभाषितत्वाद्वाक्यमेव पक्षे तिष्ठति तत्तुल्यद्वन्द्वान्तस्यपद-
लिङ्गकावित्यन्तस्यपदलिङ्गत्वे प्राप्ते प्राप्तापन्नानुपसर्गपूर्वत्वे चेति
प्रतिषेधस्तेन प्राप्तापन्नयोर्द्विलिङ्गं, तत् समुदायस्य भवति । इति गोपी-
चन्द्रः । उपापोर्नाम्नि वज्रलं (७७।४।४) इति सूत्रे वज्रलयद्वयान्त
असंज्ञायामपि क्वचित् ऋसः इति विष्णुमिश्रः । यदातु प्राप्ता जीविका
मिति काक्यं तदा प्राप्तजीविकेत्यत्र पूर्वपदे क्वचिदन्यत्रापीति पुम्बद्वाव,
एवं द्वितीया भिक्षाया द्वितीयभिक्षेत्यत्राप्येवमेव पुम्बद्वावः* । इति

* इह सूत्रे द्वितीयया अ इति हिला अकारोऽपि विधीयते, तेन प्राप्ता जीविका
स्यो प्राप्तजीविका, एवं आपन्नजीविका । इति सिद्धान्तकौमुदी । अ इति हिलेति
आ इति बेदीऽपि इष्टव्यसेन आ अ स्यादिति मन्तार्थ इति तट्टीका ।

वृक्षारूढः, ग्रामगमो, ग्रामगामी, ओदनवुभुक्षुः, द्विषद्वीर्य-
निराकरिणुः, विप्रायं वेदविदुषे ।

२४ । क्तेन खट्वाक्षेपे । [क्तेन ३१, खट्वा ११, आक्षेपे ७ ।]

क्तान्तेन द्वितीयान्ता खट्वा समस्यते । खट्वारूढीजाल्मः । (२४)

च गोयीचन्द्रः । खरभेदात् न वज्रब्रौह्मै गतार्थता । किञ्च प्राप्त
सुखादि तत्पुरुषादौ वज्रब्रौह्मिणीकारे नियन्तस्य जातिकालसुखादि
भ्रंशेति परनिपातविधानात् परनिपातापत्तिरतन्त्रिणासायेदं सूत्रं
ब्रह्मयमिति सिद्धान्तकौमुदी टीका । किन्तु (वज्रब्रौह्मै), प्राप्ततन्वी
रित्यत्र ऋदादित्वात् कः स्यात् प्राप्ताव इत्यत्र राजादित्वाभावात्
टोन स्यादिति गोयीचन्द्रः । प्राप्तापन्ने च द्वितीयया इति पाणिनि सूत्रम्
(२।२।४) ।

(२४) तत्पुरुषोहि द्वितीयादि सुवर्षस्य भेदात् षड्विधः । ग्राम-
गतः, चैत्रगीतः, प्राङ्गणदत्तः, वृत्तपतितः, चैत्रधनं, मैत्रगतिः, गृहस्थित
इत्यादौ द्वितीयादिसुवर्षस्य कर्मत्वकर्तृत्वादेर्वाधभेदादेतस्य (तत्पुरु-
षस्य) षड्भेदः । इयांस्तु त्रिंशेषो यदेतेषु धात्वर्थान्वयेषु द्वितीयादेरर्थः
प्रायीघटकः । पीठं परितः, पुण्येन सुखं, शमाय विद्या, दण्डाङ्कः, गवां
कृष्णा सम्पन्नक्षीरा, तिलेषु तैलमित्यादिविग्रहे तत्पुरुषस्यासाधु-
त्वात् । वर्षसुखी, लोष्टृकाणः, कुण्डलहिरण्यं, घटान्यः, कुवेरवलिः,
कर्मकुशल इत्यादौ धात्वर्थान्वयाभावेऽपि तत्तद्विशेषविधे द्वितीयादि
तत्पुरुषः । तत्र द्वितीया तत्पुरुषमाह द्वितीयाश्रितेति कष्टश्रित
इत्यादौ गत्वर्थान्कर्त्तृत्वञ्च चकारात् कर्त्तरि क्तः (१२३।१।४) ग्रामं
गमो ग्रामगमो इत्यत्र गमीत्यादि भविष्यति गमि गम्यादय इति इणन्त-
णिनन्तः साधुः, शक्योर्भविष्यदधमर्णयोरिति षष्ठी निषेधः (५१।२।२)

२५ । स्वयं स्वामि । [स्वयं स्वामि ०१॥]

एतौ ज्ञेन समस्येते । स्वयं कृतं, स्वामि भुक्तं, सामीत्यर्थ-
ग्रहणात्नेमिभिन्नं, अर्धं कृतं च । (२५)

ओदनं वुभुक्षुः, द्विषद्दीर्घ्यं निराकरिष्णुः, वेदं विद्वान् इति वाक्यं, न
लोकनिश्चयमिति षष्ठीनिषेधः (५०।२२) तथा शौचेभ्यः, सुखेभ्युरिति ।
क्रियाविशेषणमपि समस्यते—नितान्तक्षामः निकामसुखी, नित्यभीरुः,
नित्यस्त्रायी, शीघ्रभोजीत्यादि तदुक्तं समासविधेषु लक्षणमुपलक्षण
मिति * हंसमण्डलद्युतिजिष्णुरित्यत्राप्यनेनैवसमासः ; षष्ठां समास,
इति नैयायिकाः । आपतिस्तु, निष्ठादिषु स्तुर्नेष्यते यथा सत्यानुरक्ता
न वजस्य जिष्णव इति । द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्त प्राप्तपन्नेः ।
इति पाणिनि सूत्रं (२।१।२४) तत्र गम्यादीनामुपसंख्यानं कृतं । द्वितीयाया
गताद्यैरिति संचिप्रसार सूत्रं । गतादिस्तु—गत, विद्वस्, अश्रितः अतीत,
पतित, अत्यस्त, प्राप्त, आपन्न, गमिन्, जामिन्, वुभुक्षु, वुभुक्षु इत्या-
दीति जुमरनन्दी, गतादेराकृतिगणनात् सुखमिषुः सुखेभ्यः, सुखमिच्छुः
सुखेच्छुः, हंसमण्डल द्युतिजिष्णु, रित्यपि सम्बन्धनीय मिति गोयीचन्द्रः ।

(२५) नित्यसमासोऽर्थं नहि वाक्येन निन्दा गम्यते । इति सिद्धान्त-
कौमुदी । खट्वारारूढ इति वाक्ये आरौहणमात्रमवगम्यते न तु क्षेपः,
(निन्दा) । खट्वारारूढ इत्यनेन न केवलं खट्वारौहण मात्रेण यस्य निन्द्यता,
सोऽभिधीयते किन्तु येन केनाप्यनुचिताचरणेन अतएवाह उतपथप्रस्थित
इति गोयीचन्द्रः । आक्षेपादन्यत्र तु खट्वारारूढ इति यद्गनाभ-
पञ्जिका ।

* क्रियाविशेषणं समासएकाद्व्युत्पन्न इति तु न दृश्यं लोकनिश्चयस्य नाम्ना
मित्यादी कारिकासाधः प्रयुक्तत्वात् इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ।

२६ । काला अत्यन्तसंयोगे च ।

कालाः १॥, अत्यन्त संयोगे ७, च०२॥]

द्वितीयान्ताः कालशब्दाः क्तान्तेन अत्यन्त संयोगे च सुवन्तेन सह समस्यन्ते अहरतिष्ठता, रात्राररुढाः, वर्षं भोग्यो वर्षभोग्यः, सुहुत्सुखम् । (२७)

(२६) स्वयंसामीति लुप्तप्रथमा द्विवचनान्तं पदमित्याह एते इति । स्वयमात्मनेत्यर्थोऽर्थस्य सामीत्यर्द्धे, सामिशब्दोऽन्वयपर इत्याह सामीत्यर्थग्रहणादिति । सामिभुक्तविषयाः समागमा इति कालिदासः । अर्द्धापभुक्तेन * विघेण जायामिति च ; त्रिपदोऽप्ययमिति वर्द्धमानक्त्याह स्वयं धैतौ पादौ स्वयंधैतपादस्तस्यापत्वं स्वयंधैतपादिः । ननु स्वयमात्मनेति तृतीयार्थोऽर्थस्यशब्दोऽर्थं कर्तृकरणे कृता वज्जल मित्वनेन भवितव्यं, कथमस्य द्वितीया तत्पुरुषप्रकरणे निवेशनमिति चेन्न दोषः, अव्ययत्वादधिभक्तिकत्वाच्च 'क्त' प्रस्तावादागतोऽर्थं ब्राह्मणाङ्गाने भिक्षुका अप्यागच्छन्तीति न्यायात् । इति पद्मनाभपञ्जिका । स्वयं क्तेन (२।१।२५) सामीति (२।१।२७) इति द्वे पाणिनीये सूत्रे स्वयमित्यत्र द्वितीया न सम्बन्धते अयोग्यत्वादिति सिद्धान्तकौमुदी स्वयमित्यात्मनार्थकं कर्तृशक्तिप्रधानं तेन न द्वितीयासम्बन्धयोग्यत्वमिति तट्टीका । विशेषश्चसमासेनैव सिद्धे सामिशब्दस्यैव पूर्व्व निपातार्थं सामिशब्दमिति गीयोचन्द्रः ।

* सर्व्वं च छदुपादाने कारकीपसर्गपूर्व्वस्य च कृतीपहणमिति स्वयं चिर-
विन्वीनः, स्वयंधर्मा इति जमरः । क्तान्तेन केवलेन समासासम्भवात् तदन्तग्रहणं
तावद्धवतु सीपसर्गेण कथं समासः इत्यत्र आह सर्व्वत्रेति छदुपादाने छद्वहणमिति
कारकपूर्व्वस्य उपसर्गपूर्व्वस्य च कृतीपहणं अतएव स्वयं, चिरविन्वीन इत्यादावैवेत्य
मिति गीयोचन्द्रः ।

२७ । तृतीयातत्कृतगुणवचनसमीपार्थार्थं पूर्वं निपुण
कलहावरमिश्रसत्त्वैः ।

[तृतीया ०१, तत्-कृत-गुणवचनः समीपार्थार्थं (सम-कण-वर्ध-वर्ध)-पूर्वनिपुण
कलहावर-मिश्र-सत्त्वैः ३॥]

गुणवचनेन समार्थ-ऊणार्थ-अर्थोदिभिस्तृतीयान्तं सम-
स्यते । शलाकया काणः शलाकाकाणः, शङ्कुलया खण्डः शङ्कुला-
खण्डः इह कस्मान्न भवति घृतेन पाटवं ? नेदं तत्कृतगुणमुक्त
वत् किन्तु तद्वचनपरिणामोपाधिरिति । समार्थाद्यैः पितृसमः,
गुरुतुल्यः, एकीणः, द्वाङ्गविकलः, धान्यार्थः, मासपूर्वः, वाङ्-
निपुणः, वाक्कलहः, मासावरः, गुडमिश्रः, वाक्सत्त्वैः (२८) ।

(२७) काला इति अत्र सूत्रे वाक्यद्वयमवगन्तव्यं यथा द्वितीयान्ताः
कालवाचिनः शब्दाः ज्ञान्तेन समस्यन्ते इत्येकं वाक्यं, अत्यन्तसंयोगोऽ-
भिविधौ ज्ञान्तादन्येन च सुवन्तेन समस्यन्त इत्यपरं । अत्र चकारः
समुच्चयार्थकः । कालाः पंदिमामिनेति प्रथमा तत्पुरुषः, अयन्तु द्वितीया
तत्पुरुषइत्युभयोर्मेहदन्तरं । वर्षभोग्यं इत्यादौ कालाध्वभ्यामिति
(६।२।२) द्वितीया, एवं मुहूर्त्तसूत्रं, कालाः (२।१।२८), अत्यन्त संयोगे
चेति (२।१।२६) पाणिनीय सूत्रद्वयं । कालार्थस्य च, अविच्छेदेऽन्येचेति
च सङ्घिनसारेऽपि सूत्रद्वयं । न ज्ञवतेति वर्द्धमानसूत्रं तेन वर्षं औदनं
भुक्तवानित्यत्र न समासः, ज्ञान्तेन समासस्थले तु नात्यन्तसंयोगोऽर्थ इति
सिद्धान्तकौमुदी ।

(२८) तृतीयेति गुणसुक्तवान्, गुणवचनः वाच्यलिङ्गं टनः कर्त्तरि
चेति कर्त्तरि टनः, यः पूर्वं गुणे वर्त्तित्या पश्चाद्गुणे वर्त्तते, स गुणवचनः,
यदि गुणमात्राभिधायकः शब्दः गुणवचनेनापेक्षितः स्यात्तदा गुणेनेति

विदध्यात् एवं सति घृतेन पाठवमित्यादावपि समासः प्रसज्येत । तेन
 तृतीयान्तेन, कृतः तत्कृतश्चाऽसौ गुणवचनश्चेति कर्मधारयः । तृतीये-
 त्वनेन तृतीयान्तं गृह्यते तृतीयान्तेन गुणवचनस्य करणं न सम्भवीति
 तृतीयाकृतनेनेति सामर्थ्यादुभयोरप्यर्थद्वारा सम्बन्धः । इति गोपीचन्द्रः ।
 समोकार्थेति इन्द्रात्परं वङ्गञ्जीहिः, समार्थं ऊगार्थं इति । ततोइन्द्रः ।
 शलाकाकाण इत्यादि अत्र काणखण्डशब्दौ निमीलने खण्डने च वर्त्तित्वा
 पश्चादर्थ आदित्वादभेदोपचाराद्वा, तद्वति पुरुषे वर्त्तते, इति गुणवचनौ
 भवतः, तौ च यथाक्रमं शलाकावाच्येन शङ्खलावाच्येन कृतौ ।

एवं गिरिकाणः, प्रमादकाणः, प्रमादमूर्खः, तृतीयाकृतनेनेति किम् ?
 अक्षणाकाणः, अक्षिकाण इति तु भागवृत्तिः, अगुणवचनेन तु धनेन धन-
 वान् गोभिर्वपावान्, परभृतध्वनिमुखरः, शरदन्तुरादयस्तु घष्ठीसमासेन ।
 प्रतीतिर्विषयमपहरतीति न्यायादर्थव्यवस्था । अस्मार्थः गिरिः शिशुञ्जीङ्ग-
 द्रव्यं, मूर्खशब्दोऽपि जडपर्यायो जाये गुणे वर्त्तित्वा द्रव्ये वर्त्तते, अक्षि
 काण इति भागवृत्तिरित्यत्रापि, तृतीयान्तेनाक्षणा यस्य काणत्वमित्यस्ति
 तस्य तृतीयाकृतत्वमिति समासो भवति अक्षणा काण इति तृतीयाकृतने-
 त्वस्य प्रत्युदाहरणं नहि तृतीयान्तेनाक्षणा देवदत्तस्य काणत्वं कृतं किन्व-
 नेन केनापि द्रव्येण अक्षणा पुनः केवलः काणयुक्तो देवदत्तोऽस्यते इति
 न्यासकृताऽपि व्याख्यातम् । धनेन धनवान् इति द्रव्यवचनोऽयं न गुण-
 वचनः । नहि मुखर दन्तुरशब्दौ गुणवचनौ तत् कथं परभृतध्वनि मुखर
 इत्यादौ समास इत्याशङ्क्याह घष्ठी समासेनेति । ननु घष्ठीसमासेन पद
 निष्पत्तिर्भवतु अर्थस्तु तृतीयासमासेन घटते इत्यत्र आह प्रतीतिर्विषयमप-
 हरतीति प्रतीतिर्विषेवावगतिः विषयं अर्थावगतिनिमित्तं शब्दसिद्धौ
 कृतमन्वयनिश्चयमपहरत्यतिक्रामति तथाहि मखण्डपशब्दादुत्पन्नार्थविषेवाव-
 गतिः मखण्डं पितृतीति शब्दसिद्धौ कृतमन्वयमतिक्रामतीति ।

घृतेन पाठवमित्यत्र तु शुद्धगुणवचनं न तु गुणमुक्त्वा गुणित्वा

२८ । कर्त्तृ, करणे, कृता वङ्गन् ।

[कर्त्तृ, करणे ११। कृता ३। वङ्गन् ०२।]

तृतीयान्ते कर्त्तृकरणे कृदन्तेन सह समस्येते । चौरहतः,
शरभिन्नः, दध्पसिक्तः, अश्वयानं, बाहुल्यान्नेह—दात्रेण
लूनवान् । (२८)

वर्त्तते इति, पितृसम इत्यत्र तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामिति तृतीया, एकोण,
एकेन ऊग इति विग्रहः तथा वन्मुविधुरः, रूपशून्य इति, मिश्र शब्दो
त्र सोपसर्गानिरूपसर्गश्च गृह्यते । एभिरिति किम् ? मासेन परः
मासेन कनोयानिति विष्णुमिश्रः । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन
(२।१।३०) पूर्वं सदृशसमोणार्थ, कलह, निपुण, मिश्रश्चक्षुः (२।१।३१)
इति पाणिनि सूत्रद्वयं अवरस्योपसंख्यानमिति वार्त्तिकं—मासावरः मामे
नावर इति ।

(२८) इह वङ्गलग्रहणं सर्वोपाभिष्यभिचारार्थं तेनात्मना तृतीयः,
आत्मना पञ्चमः, 'आत्मनः पूरण' इत्यलुक् ; तथा कायशूरः, इमशकटः,
मदमलीमसः, प्रकृतिरूपणः, प्रकृतिसुभगः, मत्त्वसङ्कुलः, अर्थपरिहृतः,
वशिकधनाच्छः, अश्वीयराजन्यकहास्तिकाच्छः, विरहदुर्व्वलः, स्नेहाद्रः,
वासविङ्गलः, विद्यारुद्धः, गुणाधिकः, वयोऽधिकः, वयोज्येष्ठः, तपोज्येष्ठः ।
तथा एकोणविंशतिः, एकोणत्रिंशत्, एकोणशतं, अर्द्धेन चतस्रः, अर्द्ध-
चतस्रोमांसाः शिशुप्रयोगतः सर्वमन्यदनुसन्धेयमिति विष्णुमिश्रः । इह
न स्यात् दाघेण लूनवान्, परशुना च्छिन्नवानिति सङ्गिप्तसारम् । तत्र कृता
कर्त्तृकरणयोरिति सूत्रं, कर्त्तृकरणे कृता वङ्गन् (२।१।३२) इति
पाणिनीयसूत्रं, कृदङ्गे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति सिद्धान्त-
कौमुदी । एताविति किम् ? भिक्षाभिषयितः हेतवेषा तृतीया, कृतेति
किम् ? काष्ठैः पचतितराम् ।

२९ । कृत्यैरधिकार्थोक्तौ ।

[कृत्यैः ३।।।, अधिकार्थोक्तौ (अधिक-अर्थ-उक्ति) ०।]

कृत्यैस्तृतीयान्तं समस्यते, अधिकार्थोक्तिश्चेत् । खलेह्यः कूपः,
काकपेया नदी, वाष्पकेद्यानि दृणानि । (३०)

३० । चतुर्थो प्रकृत्यर्थं वलिङ्घित सुख रक्षित देयैः ।

[चतुर्थी १, प्रकृत्यर्थं-(प्रकृति-अर्थं) वलि, ङित, सुख, रक्षित, देयैः ३।।।]

प्रकृतिवाचिना सुवन्तेन, सह अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं सम-
स्यते । यूपाय दारुः यूपदारुः ; कुण्डलाय हिरण्यं कुण्डलहिरण्यं,

दधोदनादीनि चेत्येके एतान्यन्तभृत्क्रियान्तराणि दृतोयासमास-
रूपाणि निपात्यन्ते दध्ना मिश्रितमोदनं दधोधनं एवं दधिश्कृतवः,
वसोदनं, श्रुषोदनं, शाकौदनम् इत्यादि, इह व्यञ्जनविशेषाणामर्थविशेषैः
सह समासः, गुडमे मिश्रा धानाः गुडधानाः, मधुलाजाः, उदकश्कृतव
इत्यादि पिण्डितद्रव्येण पिण्डीकरणयोग्यस्य गुडादेः समासः, अश्वेन युक्तो-
रथः अश्वरथः, वडवारथः, वाहीकरथः इत्यादि इह यानेन रथादिना
सह वाहीकस्य समासः । दध्ना पूर्णोघटः दधिघटः एवं धान्यकुमुजं,
माघपेटकः, पादाभ्यां ङियते पादहारकः अर्थं नित्यसमासः ।

(३०) कृत्यपदेनात्र यकार एवेच्छते, प्रयुक्तत्वात् कृत्यैः सह कर्तृ-
करणे विहितायास्तृतीयायास्तत्पुरुषोभवति अधिकार्थोक्तौ गर्भ्यमागायां
स्तुतिनिन्दा निमित्तमप्यारोपितार्थवचनमधिकार्थोक्तिः, अतएव कृत्यैः
स्तुतिनिन्दोरिति सङ्गिप्रसारसूत्रं, अनेह्यः शुना जेह्यः अत्र पूर्वतोद्भाव-
नात् स्तुतिः, निन्दार्थमारोप्यते अमात्रकेह्य इति । एवं काकपेया नदी,
वाष्पकेद्यानि दृणानि मदुतोद्भावनात् स्तुतिः, अयत्नकेद्यत्वे निन्दा । अन्ये
तु कश्चित् स्तुतिं क्वचिन्निन्दामामगन्ति, तथाहि दन्तकेद्यं दधि, पाणिकेद्यं

प्रकृतोति किम् ? रञ्जनाय ख्यालो ; अर्थेन सह नित्य समासः सर्वलिङ्गता च बहुलानुवृत्त्या—विप्राय इदं, विप्रार्थं पयः, विप्रार्थां शाटो, विप्रार्थः पटः ; यच्चवलिः, गोहितं, गोरक्षितं, देवदेयं पुष्पं, वरप्रदेया कन्या । (३१)

३१ । पञ्चमीभयाद्यैः ।

[पञ्चमी ०१, भयाद्यैः (भय-काण) ३॥]

भयादिभिः पञ्चम्यन्तं समस्यते । राज्ञोभयं राजभयं, वृकभोः, अश्वभोः, सितेतरः, ग्रामनिर्गतः, अधर्म्मजुगुप्सुः । अप्रेतापोढमुक्तपतितापत्रक्षैरल्पशः । सुखापेतः, कल्पनापोढः, रोगमुक्तः, मञ्चपतितः, रणापत्रस्तः । अल्पशः इति किम् ? प्रासादात् पतितः । श्लोकाऽऽम्लिक, दूरार्थं, कङ्कानि क्लेन । पञ्चम्या

पयः सूत्रभेद्यं तम इत्यादौ घनतायां क्लृतिरेव तथा दात्रकेचः प्रस्तर इति निन्दा कठिनत्वं हि प्रस्तरस्य गुण इति श्रीपतिः, अधिकार्योक्ताविति किम् ? कावेन प्रेया, वङ्गलग्नहृत्वात् वुधोपेन्द्रं, कृच्छ्रसाध्यं, घनघात्य-मित्यादावपि समास इति वङ्गमानः । कृत्तैरधिकार्थवचने (२।१।३३) इति पाणिनीयसूत्रं क्लृतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनमिति सिद्धान्तकौमुदी । अतःपरं पाणिनीये “अन्नेन व्यञ्जनम्” (२।१।३४) दध्योदनः “भक्ष्येण” मिष्ठीकरणं (२।१।३५) गुडधाना इति सूत्रद्वय-मस्ति, सङ्घिप्तसारेऽपि भक्ष्येण संस्कारस्येति सूत्रान्तरमस्ति, पद्मनाभस्य दध्योदनादीनि चेत्येके इति वार्त्तिकवलादेव तेषां सिद्धिः ।

(३१) यूपदेवपादानकारणमिह प्रकृतिस्यते तथाच मीमांसा वार्त्तिककारः प्रकृत्या विकृतिर्यस्मात् चतुर्थ्यन्तात् समस्यते । तादर्थ्यं यूप-दाव्यादि यथा कुण्डलक्राञ्चनमिति । प्रकृत्या विकृतेस्मादर्थ्ये इति सङ्घिप्त-

अलुक्—स्त्रीकाम्पुक्तः, अन्तिकादागतः, निकटादुपेतः, दूरादागतः, विप्रकृष्टादुपेतः, कृत्वाद्वाप्तः । (३२)

सारसूत्रम् । रन्धनाय स्थालीयत्र तदर्घता विद्यतएव किन्तु न प्रकृति-
विहती । रन्धनस्थाली इति तु षष्ठीसमासः ।

अर्थनेति विभाषाधिकारेऽपि वाक्यमिह न सम्भवति नित्यत्वात्,
परं लिङ्गं इन्द्रतत्पुत्रवर्गधरये इति नियमेऽपि वाच्यलिङ्गता, तत्रोप-
पत्तिमाह बाहुलानुदयेति । अश्वघासः, रन्धनगृहं, मातृशाला, क्रीडा
तडागः, शयनपर्यङ्कः, पश्चिमस्थली, * विश्रामगृहमित्यादौ षष्ठी-
समास एव भाष्ये विहितः । हितसुखयोर्योगे चतुर्थीपक्षे षष्ठी च भवति
तत् षष्ठीसमासेनेव सिद्धे हितसुखयोः पाठः स्पष्टार्थः, अथवा क्षेपविव-
क्षायामाशीरर्थसमासार्थमिदं प्रमादार्थं चागृह्य सुखन्ते भूयादिति षष्ठी-
समासविधाने तु तत्र सिध्यति क्षेपे षष्ठां अलुगिधधानात् । वरप्रदेया
कन्या, गुरुप्रदेयाधिकनिस्पृष्टोऽर्थी पित्रदानमित्यादि प्रयोगदर्शनादेतद-
प्यादिपदेन संग्रहणीयम् । पद्मनाभेन देयशब्दोत्रसूत्रे गणितस्ततश्च वलि-
रक्षितदेयेनेति च तादर्थ्यविकारार्थं सम्प्रदानार्थश्च वचनं देयेति
किम् ? विप्राय प्रदातव्यमित्यत्र नेति विष्णुमिश्रः । चतुर्थी तदर्थाथवलि-
हितसुखरक्षितैरिति पाणिनीयसूत्रम् । ततश्च वार्त्तिकं अर्थेन नित्यसमासो
विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् । इति अर्थशब्दस्य नित्यपुंत्वेन, परवलिङ्ग-

* क्वचित् प्रकृतिविहृत्यविवक्षायाश्च इति सङ्घिप्रसारसूत्रम् । प्रकृतिविहृत्यविव-
क्षायाश्च कुत्रापि तादर्थ्यमात्रे विहितताया चतुर्थ्याः पदान्तरेण समासे भवति ।
अश्वघासः अश्वघासः शयने अश्वरः अश्व अश्वरः, केलये गृहं केलिगृहं । अश्वघासा-
दयः षष्ठीसमास इति भाष्ये स्थितेऽपि वृत्तित्वात् अत्र चतुर्थी समाधीर्हितः ।

३२ । षष्ठो । [षष्ठो १]

षष्ठान्तं सुपा सह समस्यते । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । (३३)

मित्यस्य वाधायाह विशेव्यल्लिङ्गता चेति । एतदेवाऽत्रत्यविधेयं ननु
निवृत्तं चतुर्थैव तदर्थास्तोक्त्वादिति तट्टीका ।

३२ । भय आदिभिः कतिपयैः शब्दैः पञ्चमी पञ्चम्यन्तं पदं समस्यते ।
सितेतरमन्तरेणोक्तोदाहरणेष्ववधिरपायादिष्वपादानं, सितेतरमित्यत्र
तु अन्यार्थंति (३४।२।२) पञ्चमी, एवं क्षिप्यमाणमसितेतरभासा शुभ्र-
नेव करिचर्मं चकाशे 'इति भारविः ।' भयाद्यैरित्याद्यशब्दात् परलोक-
भीरुः, अपवादभीरुः । द्वीपान्तरानीतलवङ्गप्यैरिति, मुखभ्रष्टः, शाखा-
च्युतः, वेदवह्निष्कृतः, पापनिरतः, तल्लब्धः, सत्याप्तः, तदन्यः, तदन्तरं, त्वदन्य
इत्यादि कामचारतो नुसर्तव्यम् । भयार्थैरिति किम् ? गुरोरर्थेता, गामाद्-
दृढं मुक्ताद्यैः पञ्चम्या इति सङ्घिसारसूत्रं तत्र मुक्ताद्या यथा मुक्त-
इतर, अपेत, अपोढ, पतित, अपचक्ष, भीति, भीत, भी, निर्गत, जुगुप्सा ?
इत्यादि, आदिपदैर्न अधर्मजुगुप्सुः, तदन्यः, वृत्तच्युतः, भास्वद्ग्रावोद्गत,
वेदवह्निष्कृत इत्यादयः समसनीया इति गोयीचन्द्रः । पञ्चमी भयेनेति
(२।१।३७) पाणिनीयसूत्रं भय, भीत, भीति, रिति वाच्यम् इति
वार्त्तिकम्, निर्गत जुगुप्सोपरतादीनामुपलक्षणं इति तट्टीका । अपेत
अल्पश् इति उक्तकर्मणः शस् एभिः सहाल्पविषया पञ्चमी समस्यते ।
तथा च वङ्गमानः अल्पश् इति समासस्याल्प विषयतामाचष्टे, तेन प्रासा-
दान् पतितः महावेगान् मुक्तः इत्यादिषु वाक्यमेव, 'क्वचिन्न स्यात्' महा-
प्रसादात् पतितः, महाभोजनादपचक्ष इति सङ्घिसारम् । अपेतापोढ-
मुक्तपतितापचक्षैरल्पश् इति पाणिनीयसूत्रं (२।१।३८) अल्पमिति कानि-
चिदेव पञ्चम्यन्तानि समस्यन्ते न सर्व्वाणीति तट्टीका । स्तोकेति । अर्थ-
शब्दस्य प्रत्येकसम्बन्धात् स्तोकार्थान्तिकार्थदूरार्थलक्ष्णशब्दाः पञ्चम्यन्ताः

३३। . क्रीडा, जीविकयोर्नित्यं ।

[क्रीडा, जीविकयोः ७॥, नित्यं ०२१]

समस्यते । दमनकपुष्पभञ्जिका नाम क्रीडा, उद्यानपुष्प-
भञ्जिका क्रीडा, जीविकायां—दन्तस्य लेखको दन्तलेखकः । (३४)

३४। न निर्द्धार्यं, पूरणं, गुणं, सुहितार्थाव्ययला-
देशः ।

[न ०११, निर्द्धार्यं, पूरणं, गुणं, सुहितार्थाव्ययलादेशैः । (सुहित-अर्थं, अव्यय-
न—आदेशः) ३॥॥]

निर्द्धार्यार्थेन पूरणादिभिश्च पठौ न समस्यते । गवां कृष्णा
सम्यन्ना वीरतमा, काचाणां पञ्चमः, गुणेन प्रतिषेधो बहुलं
पटस्य शुक्लत्वं, जलाकायाः शीतलं ; वाहुल्यात् तन्नामोप्यं ;

समस्यन्ते । पञ्चम्यास्तोकादिभ्यः तौ इत्यनेन पञ्चम्या अलुक् । यत्तु कृच्छ्रलब्ध-
मपि लब्धवर्णभागिति, अत्र तु तृतीया समासः । स्तोकात्तिकट्टरार्थ-
कृच्छ्राणि क्लेन (२।१।३६) इति पाणिनीयसूत्रं । अत्र स्तोकार्थः अल्प-
शब्द एव न तु लेशादय इति तट्टीका ।

(३३) षष्ठी तत्पुरुषोऽर्थं राजपुरुष इत्यत्र अन्तर्वर्तिनीं विभक्ति-
माश्रित्य पदत्वान्नलोपः । अकरंणादावश्चाद्यैः षष्ठाः इति सङ्क्षिप्त-
सारसूत्रं तदर्थं तु, श्चाद्यन्तेः (श्रुत् आदि अन्तेः) शब्दैः करणाद्यन्यस्मि-
न्नर्थे विहितयाः षष्ठास्तत्पुरुषोभवति । पूर्वानुभूतस्मरणं, गुरुचरण-
ध्यानमित्यादिषु तु सम्बन्धषष्ठाः समासः । एवमन्यत्रापि सम्बन्धविवक्षायां
षष्ठीसमासोभवत्येव ।

(३४) क्रीडायां जीविकायाञ्च षष्ठात्तं सुपां सह नित्यं समस्यते
नित्यसमासत्वात् स्वपदे वाक्यं नास्ति । क्रीडायां जीविकायाञ्च गम्यमानायां

आधिकरणैतावत्वे च । वस्त्रपीतिमा, उदरगौरवं ; द्रवकाठिणं,
 मुनिचापलं, चन्दनगन्धः, अङ्गुल्यर्गः, नान्दीघोषः, फलरसः,
 कन्यारूपमित्यादि ; फलानां सुहितः, फलानां टप्तः, फलाना-
 माशितः, अव्ययेन—कटस्य कृत्वा, लादेशेन—कटस्य कुर्वाणः
 कारकषष्ठी च न समस्यते । सर्पिषोञ्चानं, राशां मतं, इदमेषा-
 मासितं, आश्चर्य्या गवां दोहो ऽगोपालकेन, भवतः प्रायिका,
 भवत आसिका, तस्य कर्त्ता, ओदनस्य भोजकः । एषां सम्बन्धे
 षष्ठीसमासेन तु भवितव्यं सर्पिञ्चानं, राजसम्मतः, इदमेतदा-
 सितं, गोदोहः, भवदासिका, तत्कर्त्ता, ओदनभोजकः, याज-
 कादिभिः सह कारकषष्ठी च समस्यते । ब्राह्मणयाजकः,
 गुरुपूजकः, इहाऽपि भवति ब्राह्मणकर्त्तव्यं । इह कस्मान्न
 भवति राज्ञः श्रौतस्य धनं, सामानाधिकरण्ये, सम्बन्धाभावात् ।
 ब्राह्मणस्थोच्चैर्गृहमित्यत्र सापेक्षत्वान्न भवति । (३५)

शकान्तस्तृहन्तश्च याजकादिर्नित्यं भवति, यदि शत्रादित्वं प्रक्रान्तत्वा-
 द्विधेयं स्यात् तदा लक्षणमनर्थकं स्यात् पूर्वयोगेनैव सिद्धत्वात् । नित्य-
 ग्रहणं वानुवृत्त्या प्राप्तस्य वाक्यस्य निरासार्थम् । पुष्पभञ्जिका, शालभञ्जि-
 केति कर्त्तरि शकः, चित्रलेखक इत्यत्रापि पूर्ववत्सुकः । रमणीयकर्त्तरि
 नित्यं क्रीडा जीविकयोरिति समासः, इति वामनेनोक्तम् नित्यं क्रीडा
 जीविकयोरिति (२।२।१०) पाणिनीयसूत्रम् । तत्र क्रीडायां विकल्पे
 जीविकायां वृजकाभ्यां कर्त्तरीति च निषेधे च प्राप्ते वचनम् । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ।

(३५) समुदायादेकदेशस्य पृथक् करणं निर्द्धारणमित्यत्रधेयम् ।
 गवां क्षण्येति वाक्ये निर्द्धारणमिति । (६४।२।२) षष्ठी, सम्प्रत्यक्षीरतमेति

न समासप्रयोजकं ; ऋत्राणां पञ्चम इति पञ्चानां पूरणः पञ्चमः इत्यत्र पूरणपदं पूरणप्रत्ययान्तपरं गुणेन प्रतिषेधाबज्जलमिति गुणशब्दोऽत्र भावप्रत्ययपरः अतएव भावप्रत्ययान्तेनापि श्रौक्लादीनां प्रतिषेध इति वाच्यम् । पटस्य शुक्लत्वं बलाकायाः श्लौक्ला इति दर्शयता वृत्तिकृतापि तदेवाविष्कृतम् । तत्स्यैर्गुणैः षष्ठी समस्यते. न तु तद्विशेषणैरिति भट्टवार्त्तिकं, अस्यार्थः केवलगुणवाचकैः शब्दैरेव षष्ठी समस्यते न तु तद्विशेषणैः । यथा चन्दनगन्धः गन्धादयो हि केवले गुणे वृत्तन्ते न कदाचिद्गुणिनि । तथा च भट्टः न कदाचित् प्रयोगोऽस्ति चन्दनं गन्ध इत्ययं चन्दनस्यैव गन्धोऽस्ति, अग्रधानं प्रतीयते इति । ततः श्रौक्लादिशब्दोऽपि केवलगुणवृत्तित्वात् समस्यते । यदाह भट्टः—यदा गन्धादिभिरुल्ल्यातेषामपि गुणस्थता । पटश्रौक्लादिवृत्तेन समासोऽपि तदेष्ट्यते । तद्विशेषणैस्तु गुणिनि स्थितैः समासो न भवति । पटस्य शुक्लो गुण इत्यादौ यदाह भट्टः—कदाचित्तु प्रयोगोऽस्ति गोः शुक्लोगुण इत्ययम् । तन्नैवमादिषु प्राप्तः समासो न विहन्यते । इति तत्र स्पर्शादिसुपेक्षत्वात् समास इति वार्त्तिककारः, तत्र विशिष्यसापेक्षत्वे षष्ठी समासस्येष्टत्वात् यथा राजमन्त्रिणी ब्राह्मणाः, तपस्विशिश्यो भुनिर्गत्यादौ । वाञ्छल्यात् बुद्धिनैपुण्यं, बुद्धिवैशद्यं, पुरुषसामान्यं, अङ्गमार्दवं, शब्दलाघवं, कारणपाटवम्, अर्थगौरवं, उदाहरणभूयस्त्वं, गगनमलिनिमा, शङ्खपाण्डता, वदनसौरभं, शिलाश्यामलता, दन्तकटोरुणिमा, अन्यदपि शिष्टथवहारतोऽनुसरणीमम् । गुणविशेषणम् । अगन्धादिर्गुण इति संक्षिप्तसारसूत्रद्वयं, न गुणैर्गुणि-वृत्तैरसंख्येति श्रोपतिः अस्यार्थः गुणवृत्तैर्गुणै वृत्तैर्मानैः सङ्ख्यावर्जितैः समासो न भवति । पटस्य शुक्लः जलस्य शीतः अमङ्गलप्रेति किम् ? गो-विंशतिः । तथा निद्धार्येण गुणिनातिशये । अस्यार्थः अतिशये विवक्षिते निर्द्वारणीयेन गुणवचनेन सह निर्द्वारणविहिता षष्ठी समस्यते । सर्वेषामतिशयेन शुक्लं सर्वशुक्लं गवामतिशयेन कृष्णा 'गोकृष्णा', पुरुषाणामति-

प्रायेण उत्तमः पुरुषोत्तमः । किन्तु तद्धिताभिधेये अतिशये न स्यात् बह्व्योः
 श्वेततरं वस्त्राणां श्वेततरम् । न निर्द्धारणे, (२२।१०) पूरणगुण्यं सुहितार्थ-
 सद्व्यय तव्य समानाधिकरणेनेति च (२।२।११) पाणिनीयसूत्रम् । प्रति-
 पदविधाना घष्ठी न समस्यते इति सिद्धान्तकौमुदी पदं पदं प्रति
 पदं सर्व्वेषु पदविशेषेषु न तु क्तयोगमात्रे विधानं यस्यास्तादृशी घष्ठी न
 समस्यते । इति तदर्थः यथा सर्पिषो ज्ञानम् । यस्मान्निर्द्धार्यते, यश्च
 निर्द्धार्यते, यश्च निर्द्धारणहेतुरेतन्नितय सन्निधाने सत्वेव घष्ठी, तत्रैवाऽपि
 प्रतिषेधः । ततश्च पुरुषोत्तम इत्यादौ त्रितय सन्निधानाभावात् न निर्द्धार-
 णविभक्तिः किन्तु सम्बन्धसामान्ये घष्ठीति समासः । हलादिः शेष इति
 सूत्रे हलामादिरिति घष्ठी समास इति मध्ये उक्तम् । गुणशब्देनेह न
 केवलगुणवाची, यश्च गुणवाची सन् गुणोपसर्जनद्रव्यवाची, यश्च गुण-
 बोधकप्रकृतिकभावप्रत्ययान्तः तन् त्रितयमपि गृह्यते, व्याख्यानादिति
 सिद्धान्तकौमुदीटीका अधिकरणेतावत् इति एतत् परिमाणमस्य
 एतावान् एतावतो भावः एतावत्वं अधिकरणस्य एतावत्वं तस्मिन् ।
 सुहितकृतार्थः, ढतोयासमासः शब्दे च, खरे तु विशेषः । अव्ययेनेति
 अव्ययकृतेत्यर्थः । तथा च अव्ययकृदिति क्रमदीश्वरः सूत्रितवान् कटस्य
 कृत्वेति कर्मण्येव विवक्षायां घष्ठी, सा लक्ष्मीरूपकृते यया
 परिषामिति वत् सर्व्वपश्चात् प्रभृतिव्यत्ययेनेति सूत्रयतोनेदं मतं
 सर्व्वेषां पश्चात् सर्व्वपश्चात् सर्व्वं पश्चात् कृते, कृते इति निमित्त-
 भावाऽव्ययं, यत्कृते विन्ध्यं गृह्णीमः समुद्रमताराम च । इह न स्यात्
 व्रतेन तूष्णीं प्रजानां दिष्ट्या, यीशस्य नक्तं, यीशस्य दिवा, वृक्षस्याधः
 गिरिरूपपरिष्ठात् काञ्चस्य पुरः, काञ्चस्य पुरस्तात् काञ्चोपकुम्भमित्या-
 दिव्ययथीभावस्तानव्ययत्वात् व्यावृत्तभावः अव्ययविशेषणोत्वस्य सम
 मोहते न पूर्व्वःसरसाहचर्यात् कृदव्ययमेव गृह्यते तेन तदुपरीत्यादि
 सिद्धमिति रक्षित इति सिद्धान्तकौमुदी । कारकघष्ठी च न समस्यते

इति सर्पिषोऽज्ञानमित्यत्र कृतः कर्त्तृकर्मणोरिति कर्मणि षष्ठी (४६।२।२।)
 राज्ञां मतं इदमेधामासितमित्यादौ क्तस्य वर्त्तमानाधारयोरिति षष्ठी,
 आश्चर्यं गवां दीहोऽगोपालकेनेत्यत्र पूर्वेषु षष्ठी । कारकषष्ठीत्यस्याप-
 वादमाह याजकादिभिः सहेति आदिशब्दात् याजक, पूजक, परिचारक,
 परिवेषक, वेधक, स्थापक, अथापक, उत्साहक, उत्पादक, उदत्तक,
 होट, भर्त्तृ, रथगणक, पण्डितगणक इति याजकादयः । सङ्क्षिप्तसारे
 वाचक, प्रयोजक, हन्तृपरिवेष्टकशब्दा याजकादौ गणिताः । ननु कारक-
 मणीसमासे निषिद्धेऽपि यदि सम्बन्धश्रीसमासो भविष्यति ततः कोवि-
 शेषः । शिष्टप्रयोगा बहवो दृश्यन्ते । यथा पुण्येषु हारेषु यथेष्टं
 चेष्टतां जनः । वेदिकेषु च मार्गेषु विशेषोक्तः प्रवर्त्तताम् । इति
 पाणिनिमूत्राणामन्वेष्टयमसौ यतः । जनिकर्त्तुरिति ब्रूते तत्प्रयोजक-
 इत्यपि कथं तर्हि जनिकर्त्तुरिति समासः वेदाङ्ग वेदवत् मूत्रं कर्त्तृच्यमिति
 पाणिनिः । ननु परण गुणिति सूत्रे तथेन षष्ठी समासो निषिद्धो मुनिना
 तत्कथं पद्मनाभेन सूत्रे तव्यग्रहणं न कृतमिति न वाच्यम् वाक्यसमासयो-
 रिह स्वरविधेयाभावादिति इति कृटाक्षयनाह, इहापि भवतांति । अत्र
 निषेधवेयर्थ्यात् ननु पाणिनीय सूत्रे समानाधिकरणस्येति यन्निषिद्धं तत्
 कथं नीचत इत्यत आह इह कस्मान्न भवति राज्ञः श्रेष्ठस्य धनमिति
 सिद्धान्तयति सामानाधिकरण्ये सम्बन्धाभावादिति धनसम्बन्धे समानाधि-
 करणयोः परस्परमेकार्थत्वं नास्तीति निषेधवेयर्थ्यमिति भावः । याज-
 कादिभिश्चेति (१।२।६) इति पाणिनीय सूत्रं तदर्थस्त एभिः षष्ठांत्तं सम-
 स्यते । ढजकभ्यां कर्त्तरीत्यस्य (२।३।१५) इति निषेधसूत्रस्य प्रति प्रसवोऽयं,
 ब्राह्मणयाजकः, देवपूजकः, याजकादयः पूर्वमुक्ताः । गुणस्तरेण तरलोप-
 श्चेति वार्त्तिकं तरवत् यद्गुण वाचि तेन सह समासस्तरलोपश्च पूरणगुण-
 व्यस्य प्रतिप्रसवोऽयं सम्बन्धां श्वेततरः । कथोगा षष्ठी न समस्यते इति
 वाच्यमिति वार्त्तिकम् । त्तेन च पजार्थं (२।२।१२) गति वुद्धीति सूत्रेण

३५ । सप्तमौ शौण्डादिभिः ।

[सप्तमो ०११, शौण्डादिभिः (शौण्ड-आदि) ३॥]

शौण्डादिभिः सप्तम्यन्तं समस्यते । अक्षेषु शौण्डः अक्ष-
शौण्डः, अक्षधूर्त्तः, अक्षकितवः, रणपण्डितः, कार्यनिपुणः,
काम्पिल्यसिद्धः, कायाशुक्लः, कुम्भीपाकः, चारकवन्धः, संज्ञायां
वने किं शुलक । सप्तम्या अलक । (३६)

विहितो यः क्त-स्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राजपूजित रथादौ तु भूते
क्तान्तेन सह तृतीयान्तस्य समासः । अधिकरणवाचिना च (२।२।१३)
क्तेन षष्ठी न समस्यते । त्वजकाभ्यां कर्त्तरि (२।२।१५) कर्त्तर्यत्त्वजकाभ्यां
षष्ठ्या न समासः कर्त्तरि किम् ? इच्छूणां भक्षमिच्छुभक्षिका पत्यर्थ
भर्त्तृशब्दस्य याजकादित्वात् समासः भूभर्त्ता । कथन्तर्हि घटानां निर्मातु-
स्त्रिभुवनविधातुश्च कलह. इति श्लेष षष्ठ्या समास इति केयटः । कर्त्तरि
च (२।२।१६) कर्त्तरि षष्ठ्याश्च क्तेन समासः । एतानि पाणिनीय सूत्राणि ।

(३६) ननु कस्मिन्विहितायाः सप्तम्याः समासः उच्यते अधिकरण
इति । ननु अधिकरण संज्ञैव कथं । सा हि संज्ञा क्रियापेक्षा च भवति,
अत्र तु वाक्ये क्रिया न श्रूयते । उच्यते अस्तेषु प्रसक्तिक्रिया सातु
समासान्तभूतेति न प्रयुज्यते । तस्या यत् साधनं तदधिकरणं तत्र
सप्तमोति न दोषः । शौण्डादयो यथा सङ्क्षिप्तसामे शौण्ड, धूर्त्त, कितव,
व्याड, प्रवीण, संवीत, मध्वार्थान्तर, अग्नि, पटु, पण्डित, कुशल, चपल,
निपुण, सिद्ध, शुक्ल, पक्व, वन्ध इत्यादि । शौण्डशब्दः सुरापवाची,
उपचारादिहान्यत्रापि वर्त्तते । मध्वार्थान्तर इति मध्ववाचकान्तर इत्यर्थः ।
स च स्वभावादधिकरणार्थप्रधानः तत् सामान्याधिकरणमेव सप्तम्याः
कारणम् । वने व्यन्तर वनान्तर वनमध्ये वसतीत्यर्थः । पूर्वपदार्थ-

३६ । कृत्ययता नियमे । [कृत्य—यता ३, नियमे ७]

नियमार्थं कृत्ययता सह सप्तम्यन्तं समस्यते । मासदेयं
च्छणं, पूर्वाङ्गमेयं साम । (३७)

प्राधान्ये तु अय्ययीभावसमास एव अन्तर्वर्गं वनमध्यवर्ती वनव्यतिरिक्तो
मध्यभाग उच्यते । तनुपुरुषे तु वनमेव मध्यभूतमित्यर्थः । अधिशब्दोऽत्र
पठ्यते तस्याप्यधिकरणं प्राधान्येऽप्यय्ययीभावः अधिस्त्रि आधेयप्राधान्ये तु
तनुपुरुषः ब्राह्मणे अधि ब्राह्मणाधीन इति ब्राह्मणाधिशब्दः केवलो न
प्रयुज्यते । गोधीचन्द्रमते दक्ष, चतुर, साहसिका अपि शौण्डादिगणान्त-
भूताः शंखायां अन्येऽपि शब्दा शौण्डाद्यन्तभूताः यथा वने किंशुलुक
इति हस्तिकर्णं पलाशोऽत्र वने किंशुलुक द्वयोरिति शब्दार्थः । एवं
अरण्ये तिलकाः गविष्ठिरः, यधिष्ठिर इत्यादि । शौण्डादिभिरिति
किम् ? वने तिष्ठन्, रणे युध्यमानः । सप्तमी शौण्डैरिति (२।१।३०)
पाणिनीय सूत्रं ।

(३७) अवश्यं करणं नियमः । मास एव देय मिति विग्रहः मास
इत्यौपश्लेषिक मधिकरणं मासेऽतीते योऽनन्तर दिवसः समासं प्रत्युपसृष्टो
भवति । अथवा क्रियया तत्काल लक्षणादिति सप्तमी । मास समाप्ति
देय क्रिया कालोलक्ष्यते । कृत्येतिकिम् ? अश्विन्यां जागर्था, यनेतिकिम् ?
पर्वणि आद्यं, नियमः किं निश्चि ह्यर्थं वित्तं । क्वचिदन्यत्रापीति संचिप्र-
सार सूत्रं तदुहाहरणन्तु जन्मकृतं, मासकरणीयं दिवसकरणीयं । कृत्यै-
र्गुणे (२।१।४३) इति पाणिनीयसूत्रं * ।

कृत्यैरिति यत्प्रत्ययमानं गृह्यते बाष्पातत्वात् कृष्णपदञ्चावश्यकपरम् इति टीका ।

३७। तत्राहोरात्रावयवाः क्तेन ।

[तत्राहोरात्रावयवाः (तत्राहोरात्र अवयव) १॥, क्तेन १।]

एते सप्तम्यन्ताः समस्यन्ते । तत्रेति ग्रहणसामर्थ्यात् सप्तम्या
अलुक् । तत्रकृतं तस्येदं मित्यण् तात्रकृतं, अहोरात्रावयवाः
पूर्वाङ्गकृतं, मध्याङ्गकृतं, पररात्रकृतं, अवयव इति किम् ?
अङ्गकृतं । (३८)

३८। पात्रे समितादयः । [पात्रे समितः (आदि) १॥, क्षेपे ७।]

अग्नी यज्ञाः क्षेपे समस्यन्ते । पात्रे समितः, पिण्डीशूरः,
गेहे नदी, मातरि पुरुषः, तीर्थभाञ्जः, तीर्थकाकः, उडुम्बर
मशकः, प्रवाहे मूत्रितं, वने रुदित, भस्मनि हुतं । (३९)

(३८) अङ्गकृतं रात्रोकृत मिति नात्राहोरात्रावयवाः रात्रावयवाश्च
सन्ति किन्तर्हि क्तुस्त्वमहः क्तुस्त्वा रात्रिः । कथं तर्हि रात्रिकृतं रात्रिरुक्त
मित्यादि अत्र कृता कर्तृकरणयोर्वङ्गमिति तृतीयासमासः रात्र्या
(करणेन) कृतमिति वाक्यं न तु सप्तमी सदासः । दिनपक्षां दिनशुक्लं
रात्रिसिद्धमित्यादौ शोषोदित्वान् समासः । तत्रेत्यस्य सप्तम्यन्तस्य क्तेन
सह समासो भवति । तत्र भुक्तं । सङ्घिप्तसारे, पाणिनीये च तत्रेत्यस्य
एयक् सूत्रे निर्देशः ।

(३९) क्षेपे निन्दायां पात्रे समितादयः समुदाया निपात्यन्ते । पात्र
एव समिताः सङ्गता न पुनः * क्वचित् कार्यं, पात्रे वङ्गलाः उडुम्बरे
मशका इव एकस्था अदृष्टवित्तारा उडुम्बर क्षमिः, क्षुपे मशक इव

* यथा उडुम्बर मर्थे मपका एकस्था एव नान्यत् किञ्चित् पश्यन्ति तथा यः पुरुषो-
ऽदृष्टदेशान्तरः स उडुम्बर मशकादिपदैरुच्यते । प्रतिषिद्धसेवी यः प्रतिषिद्ध

३६ । कुप्रादयोऽनित्यं अलं भूषणे ।

[कुप्रादयः (कृ-प्र—आदि) १॥१, नित्यं ०२१, अलं ०२१, भूषणे ७ ।]

कुप्रशब्दः, प्रादयश्च नित्यं समस्यन्ते । भूषणे अलं शब्दश्च ;
नित्यसमासानां स्वपदवियहोनास्ति, पदान्तरेणार्थप्रदर्शनं ।
कुत्सितोऽपः कुत्सितः, कोष्णं, प्रणतः, प्रणायकः, प्रकृत्य,

कूपमण्डूकः, कूपकच्छपः, प्रतिघिद्धसेवी मातरि पुरुषः, पिण्डीशूर गेहेनर्ही
गेहेनर्ही, गेहेखेड़ी गेहेविजितो, गेहेव्यङ्गः, गेहेदपः, गर्भदपः, गोले
प्रशस्तः, गोले पटुः, गोलेपिण्डितः, गोलेशूरः, गोलेप्रवीणः, आखनिकवकः,
गेहेमेहि, गेहेदाहो, गेहेप्रशस्तः, कर्णेचिरचिराः, कर्णेचुरचुराः । पात्रे
समितादीनां समासान्तरं न भवति, परमाः पात्रे समिताः ; वज्रब्रीहिल्लु
भवत्येव वज्रपात्रेसमिताः । इति सङ्घितसारसूत्रं । ध्वाङ्क्षोण क्षेपे
(२।२। ४२) इति पाणिनीय सूत्रं ध्वाङ्क्षोणक्षेपेति सङ्घितसारसूत्रं पद्म-
नाभेन तु, पात्रे समितादिषु गणितमेतत् तदर्थस्तु यथा ध्वाङ्क्षोणक्षेपे चिर
मेकत्र न तिष्ठति तीर्थे कर्त्तव्ये तद्वदनवस्थितं इत्यर्थः । अन्ये तु तीर्थे
ध्वाङ्क्षा यथा परप्रत्याशयकालं हरन्ति तथेत्याहुः ।

(४०) ननु परस्पर सम्बन्धार्थः पदसमूहो वाक्यं तस्यैव समासश्चेत्तदा
न विकल्पापत्तिः अथ चेन्नास्ति वाक्यं परस्परसम्बद्धं तथापि न ह्ययत्
इत्याह नित्येति नित्यसमासे स्वपदवियहो नास्ति पदान्तरेणार्थकथनं

भाष्यवति स मातरि पुरुष उच्यते, मातरि पुरुषलं निषिद्धं तद्वदन्यस्य निषिद्धाचरणेण
क्षेपोऽगम्यते । पिण्ड्यां एव शूरः अन्यत् किञ्चित् कर्त्तुं मत्तमः । आखनिक वकः आख-
निके खान्ति वक्त्र इव यथा वकः खान्ति गतमेव भक्षयति नान्यत्र गच्छति तद्वदन्योऽपि
यो गृहान्तिकमेव भक्षयति नान्यत्र गच्छति स उच्यते । एवं सर्वैरेव क्षेपोऽगम्यते
गणपाठमामर्थ्यात् यथा पाठवशाद्भुग्न द्रष्टव्यः वज्रवचनान्मता च । तथा च
एतस्मिन् पात्रे समितैरिति भट्टो । निष्कलं या क्रियते तदेव प्रधाद्ये सुविन मुच्यते ।

विजित्य, दुष्कलं, सुकृतं, सुमानुषी, अभिष्णुतं, आपिञ्जलं, अलंकृतः कुमार्या अलं कुमारिः, अलंकृत्य । प्रादयोगताद्यर्थे प्रथमया । प्रगतः प्रकृष्टो वा आचार्यः, प्राचार्यः प्रान्ते वासी प्रवासी । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया । अतिक्रान्तः खटां

प्रादीनामथयानां साहचर्यात् कुशब्दोऽप्यव्ययं गृह्यते न तु पृथीवचनः । वाटधिकारप्राप्तस्य विकल्पस्य वाधनार्थं नित्यग्रहणम् । कुत्सित इत्यर्थ— प्रदर्शनं न तु नियमः तेनेषदर्थे कोष्णमित्यादावपि नित्यसमासो भवति । तेन कुः पापघदर्थयोः समस्यते इति भावः । कुदेश इति विद्वरदेश इति श्रीपतिः । प्रगत इत्यादौ क्रियापकर्षः । दुष्कलमिति दुर्निन्दायां कृच्छ्रे च । सुकृतमिति सुसुकृतं सुकृतं एवं सुराजा, अतिराजा, सुपत्या, अति-पत्याः, इति पजायां अभिष्णुत मिति समन्तादर्थे, आपिञ्जल इति आर्षव-दर्थे, आर्षदर्थेऽभिव्याप्ताविति वर्द्धमानः प्राह । तथा अपशब्दः, दुष्प-रुषः, दुर्जनः, विपथं, दुष्पथं विमतस्यः, विवर्ण इति कुत्सायां, विदि-गिति खट्टौ, अधिपतिः, अधीश्वरः, इत्याधिक्ये, उपमाता, उपवन्मुः, उपपतिरित्यसाक्षाद्भवे, उत्पथं, विहीनं, विप्रियं निराकुलं, निरतुसुक मिति नञर्थे, अभिनवं प्रतिनवं, व्याकुलं, समाकुलं विपाण्डु, विलीनं, समुत्सुकं, परिहृषं, परिपाण्डु, परिधूसरं, पथ्याकुलमित्यतिशये, एव मन्यदपि शिष्टप्रयोगतो ज्ञातव्यम् । अलं कुमारि इत्यत्र गोस्त्रियोऽन्य-पदार्थे इति ऋषः । कुगतिप्रादय इति पाणिनीयसूत्रम् (२।१।२८)

(४१) प्रादय इति—विरुद्धः पक्षः विपक्षः प्रतिपक्षं वचः प्रति-वचः, उपस्त्रिष्टः पतिः उपपतिः उपगतो नायकः उपनायकः, प्रतिवलो नायकः प्रतिनायकः, प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति वार्तिकम् प्रादिः कृष्टादौ प्रथमयेति संचित्तिसारसूत्रम् । प्रगतः, प्रपतितः, प्रकृष्टो वा पुरुषः प्रपुरुषः ।

अति खट्वः । अवादयः क्रुद्धाद्यर्थे तृतीयया । अवक्रुष्टं कौकिलया
अवकौकिलं, अवमयूरम् । पर्यादयोऽग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या । परि-
ग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ।
निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः निर्व्वाराणसिः । सुम्बिधि-
विषयाः प्रादयः प्रादौ नेष्यन्ते । (४०—४५)

(४२) अत्यादय इति अतिक्रान्तो नदी अतिनदिः अतिकमण्डलुः,
अतिभर्ता एष वज्रब्रीहिसित् कः स्यात्, अतिराजः अतिसमः, अतिगव
इत्यत्र टीन स्यात्, अतिधर्म, अतिजाय इत्यत्र धर्मादण् ज्ञायायाजानिः
स्यात् अद्विरुद्धं न्यां अधिज्यं, उद्गतोवेलं उद्देलः, प्रतिगतः, अर्द्धं
प्रत्यक्षः पटः अनुगतोलोमानि, अनुलोमः, अभिपन्नोमुखमभिमुखः ।
एषां क्रान्ताद्यर्थे वृत्तिः स्वाभाविकी । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति
वार्तिकम् । द्वितीयया अत्यादेः क्रान्तादौ इति सङ्ग्रहप्रसारसूत्रम् ।
ननु अतिवेलं इत्यादौ कथं ऋषः अप्रधानस्यैव ऋषोर्विहितः उत्तरपद-
प्रधानस्तत्पुरुष इति चेदुच्यते तस्य अभिचारोऽपि दृश्यते वस्तुतो योविला
मतिक्रान्तः स एवाऽत्र प्रधानम् । यद्येवं अतिवेल इत्यादौ वज्रब्रीहिसा-
दपि सिध्यति, अर्थभेदोऽपि नास्ति किमनेन लक्षण्येन मैवं यदि वज्रब्रीहिः
स्यात् तदतिनदिरित्यादौ कादयः स्थितिः सर्व्वं मषदातम् ।

(४३) अवादय इति आक्रुष्ट मिति सशब्दीकृतमित्यर्थः अवकौकिलं
अयूयते इति भावः सन्नद्धः वंर्म्भणा संवर्म्भा सन्नत मशनेन समशतं अन्ये
समशब्दस्य अशने परे अकारलोपं कृत्वा समशनेमिति साधयति ।
परिष्णताः सन्वत्सरेण ब्रीहयः, परिब्रीहि, अधिगतोऽक्षेण अध्यक्षोघटः,
प्रतीतोऽक्षेण प्रत्यक्ष पदार्थः अक्षशब्दोऽकारान्तोऽस्तीति गोथीचन्द्र
सुसङ्गतो वेल्यायां सुवेलः शैलः, अनुगत मर्थेन अन्यर्थः, सङ्गतमक्षेण
समक्षं, विष्णुमर्थेन अर्थमित्यादि एषा क्रुष्टाद्यर्थवृत्तिः स्वाभाविकी

४० । कृता तदर्थोपपदं ।

कृता ३।, तदर्थोपपदं (तत्-अथे-उपपद) ०१।]

कृदन्तेन तन्निमित्तोपपदं नित्यं समस्यते । इदं समाम

अवादेयः कुष्टादर्थे तृतीयया इति पाणिनीयम् अवादेः कुष्टादौ । इति सङ्घिनसारसूत्रम् ।

(४४) पर्यादय इति उद्युक्तः संचासाय उत्संचासः, परिग्लानो वचनाय परिवचनः, अलं कुमार्यै अलं कुमारिः अलं सुखः अलं गवे इत्यत्र नित्यत्वात् समासान्तो ऋसत्वं वाधते वज्जुदकवदिति श्रीपतिः एवर्थेषु तेषां स्वाभाविकोदत्तिः, । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या इति वार्तिकम् । चतुर्थ्या पर्यादेर्ग्लानादौ । इति सङ्घिनसारसूत्रम् । यद्यपि नित्यसमासोऽयं तथापि नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थ्या विधानं सूत्रे अलं पर्याप्तः, प्रभुरित्यलं शब्द पाठ सामर्थ्याच्चतुर्थ्यन्तवाक्यमपि पार्थिकं भवति अलं कुमार्यै इति । अन्ये तु चतुर्थीसमास एव पाठफलं वक्ष्यन्ति ।

(४५) निरादय इति अयं निर्वारणेऽपि उतक्रान्ता, कुलात् उत्कुला, उद्गतो—बिलाया उद्वेलः समुद्रः, उच्छ्रास्त्रं वचनं उन्सूत्रोन्थायः, उच-कृद्भूलः, अपगतमर्थादपार्थं वचः, अपगतं शाखाया अपशाखं कर्म, विच्युतो यूथात् वियूयः । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या । इति वार्तिकम् । पञ्चम्या निरादेः क्रान्तादौ इति सङ्घिनसारसूत्रम् । सर्वोऽयं वज्जलप्रपञ्चः । इवेन सह सुवन्तं नित्यं समस्यते विभक्त्यश्च न लुप्यते । इवेन समासे विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्रवत्त्वेति वार्तिकम् । समास-मध्यपाति सुपोऽनेन लोपनिषेधः, समासान्तसुपस्तु अस्याव्ययत्वादेव लुगिति बोध्यम् । अग्निरिव वायुरिव केचिद्भाषायामिमं मन्यन्ते । निरादय

वचनं प्राक् सुवृत्पत्तेः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः, ग्रामणीः
तदर्थेति किम् ? कटं कुर्वाणः । (४६)

इत्यादिपदान् उन्क्रान्ताकूलादुत्कूला उदादिक्रान्तादीत्यादिपदान् निर्गत-
मङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलमित्यादौ याच्छम् ।

(४६) कृतेति कृदन्तेन धातुनेत्यर्थः तदर्थोपपदमिति तच्छब्दोऽत्र
कृत् परामर्षकः । उपपदं समीपोच्चारित पदं । उपपदस्य पारिभाषिकं
सूत्रं यथा तथोपपदं मममीश्वरम् (३।१।६२) इति पाणिनीयसूत्रं समस्यन्ते
पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादितहाचकं पदसुपपद संघं
स्यात् । इति तदर्थः । तदर्थोपपदं तन्निमित्तोपपदमित्यर्थः । ननु माघकुम्भं
वपता, माघकुम्भवापिणेत्यादौ प्रातिपदिकान्तनुमविभक्तीनामिति कथं
शत्वं स्यात् अनाङ् पदव्यावाये चेति निषेधे प्राप्ते किञ्च प्रवापिणीत्यत्र
प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् कथं शत्वं स्यादित्यत आह — इदं समासवचनमिति
इदं समासवचनं प्राक् सुवृत्पत्तेः प्रागिति कृदन्तात् चरमपदात् सुवृत्-
पत्तेः पूर्व्वं समास इत्यर्थः । अत्रं चरम पदादित्युक्तेः पूर्व्वपदे सुवृत्पत्ति
रावश्यकीति ज्ञाप्यते, अन्यथा राजदर्शीत्यादौ नलोपाद्यनुपपत्तिः स्यादिति
द्रष्टव्यम् । ततश्च सुवृत्पत्तिसंज्ञेण समासे पदत्वाभावान्नास्ति शत्वस्य
निषेधः । परतस्तु सुपः प्राक् समासे प्रातिपदिकान्तत्वमस्येव, तथाहि
शब्दोहि स्वार्थमभिधाय द्रव्यमभिधत्ते, ततो लिङ्गं ततः कर्मादीनि
तदनु तद्गतां संख्यां, ततः सुवृत्तोऽसाविति अभिधानक्रमे सुवृत्तया
लिङ्गाश्रितस्य डी प्रत्ययस्यान्तरङ्गता, अविहिते तु सुपि कृते समासे
प्रातिपदिकान्तत्वमस्येवेति कुतोऽयत्वाभाव इति । इदमपि प्रायिकं वज्जल
प्रपञ्चत्वात् । उपपदमतिङ् इति पाणिनीयसूत्रम् (२।२।१६) अतिङ्-
ग्रहणं ज्ञापयति सुपेत्येतन्नैहानुवर्त्तत इति । तन्निमित्तोपपदस्य च । तन्नि-
मित्तोपपदस्यासुवृत्तस्य क्वचिदित्येके इति सङ्ग्रहसारसूत्रद्वयं । क्वचिदिति

४१ । अमैवाव्ययेन । [अमा ३, एव०१, अव्ययेन ३]

अव्ययकृता यदुपपदं समस्यते तदमैव । खादुं कारं नान्येन
अलंकृत्वा । (४७)

४२ । ततोयादीनि वा क्त्वा च ।

[ततोयादीनि १।।, वा ०१, क्त्वा १०३, च०१]

उपदंशसूतोयाया इत्यादीन्युपपदानि अमा क्त्वा च सम-
स्यते । मूलकोपदंशं मूलकेनोपदंशं वा । उच्चैःकृत्य उच्चैःकृत्वा
वा कथयति ततोयादीनीति किम् ? खलुकृत्वा । (४८)

वचनात् शिष्टप्रयोगदर्शनेन व्यवस्था । पुनाराज इति राजादेष्टादेरिति
टः समासविधानप्रयोजनम् । पुनर्गव इति गोरतद्धितशुक्तीति राजा-
दित्वाट्टः । एवं पुनःशिल्पी अविनाभूतं, अविनाभावः, सह भावः ।
अन्यथोत्पत्तिः, सकृद्रतः अध्वा गन्तव्योऽर्ध्वगन्तव्य इत्यपि समसनीयम् इति
गोयोचन्द्रः ।

(४७) अमैवेति पूर्व्वेण समासे सिद्धे पुनर्वचनं नियमाथं अमैवा-
व्ययेन कृता उपपदं समस्यते नान्येन, क्त्वामान्तकृदव्ययं खादुं कारमिति
खादु वचने चेति, यथा अलंकृत्वेति अलं खल्वोः प्रतिषेधयोरेति क्त्वा ।
अमैवाव्ययेनेति (१.२।२०) पाणिनीय सूत्रं तस्मिन्नुपपदे येन वाक्येन
अम् विहितस्तदेवोपपदमव्ययेन सह समस्यते नान्यदित्यर्थः भूषणेऽलम्
(१।४।६३) इति पाणिनीयसूत्रम् । भूषणेकिम् अलङ्कृतौ इदमङ्गतः पर्याप्त
मित्यर्थः ।

(४८) ततोयेति । उपदंशसूतोयायामित्यादीन्युपपदान्यनेनाव्ययेन
वा सह समस्यन्ते ।

४२ । चिडाजूर्यादीनि च ।

[चिडाजूर्यादीनि (चि-डाच्-करो-ष्वादि) ३।।।, च०१।]

अतदर्थोपदार्थमिदं नित्यं कृतेति चानुवर्त्तते चिडाक्षप्रत्य-
यान्त ऊर्थादीनि च कृदन्तेन सह समस्यन्ते । चि शुक्लीकृत्य,
डाच् पटपटाकृत्य, ऊर्थादि ऊरीकृत्य ऊररीकृत्य । ऊरी,
ऊररी चाङ्गीकारे विस्तारे च । गुलु गुधा पीडार्थे, फुल फुलो
विकारे च । मममसा हिंसार्थे । औषट्, वौषट्, स्वाहा,
स्वधा, प्रादुष्, आविष्, अत् पूजार्थे । सजुः सहार्थे कारिका
शब्दश्च । कारिका कृत्येत्यादि । अनुकरणञ्चानिति परं । खट्
कृत्य खटत्कृत्य अनिति परमिति किम् ? खडिति कृत्वा
निरष्टीयत् । सदसती आदरानादरयोः । सत्कृत्य गुरुं असत्
कृत्य खलान् गतः । अन्तर ग्रहणे । अन्वर्हृत्य स्थितश्चौरः ।
न ग्रहणे अन्वर्हत्वा वर्त्तिकां गतः श्येन गृहीत्वेत्यर्थः । कणे-
मनसी अङ्गान्ते । कणेहत्य, मनोहत्य पिवति दृष्टान्तं याव-
दित्यर्थः । अस्तं पुरोऽर्चयौ । अस्तंगत्य, पुरोभूयः । अदोऽनुप-
देशे । अदःकृत्य स्थितः, उपदेशे तु अदः कृत्वा गच्छतितिरोऽ-
न्तर्हौ । तिरोभूयः स्थितश्चौरः । अन्तर्हौ किम् ? तिरोभूत्वा स्थितं

(४६) चिडाजिति चि डाजिति नित्यं कृतेति चानुवर्त्तते । अधि-
कारस्येष्टविषयत्वात् पृथग्लक्षणकरणाद्वा चि डाचोः प्रथयत्वात् तदन्तौ
गृह्येते इत्याह चि डाच् प्रथयति । शुक्लीकृत्येत्थञ्च चि, पटपटाकृत्येञ्च
डाच् सर्व्वेञ्च एककर्त्तृकयोः पूर्व्वकाले इति क्त्वा, फुलफुली अस्ती विसी
एते चत्वारो विकारे इति त्रिलोचनः फुलफुलीकृत्य विकारं प्राप्येत्यर्थः ।

काण्डं । कृत्वा वा ति स्कृत्य तिरस्कृत्या वा साक्षादादीनि च ।
 कृत्वा इत्येव साक्षात्कृत्य, साक्षात्कृत्या वा । साक्षात्, मिथ्या,
 चिन्ता, भद्रा, लोचना, अमा, आस्या, नभम्, लवणं, उष्णं
 उदकं, आर्द्रं, लवणादेरमान्तोनिपातः । अग्नौवसे विकल्पने
 विहसने । एषां सप्तम्यन्तनिपातः । उपजेऽन्वाजे वलाधानार्थो ।
 उरसि मनसि मध्ये पदे चानतिश्लेषे । उरसि कृत्य मन्त्रं शिंते
 उरसि कृत्वा वा निवचने कृत्य निवचने कृत्वा वा तूष्णींकृत्वे-
 त्यर्थः । अनतिश्लेष इति किम् ? उरसि कृत्वा हस्तं शिंते ।
 नित्यंहस्ते पाणी विवाहे । कृत्वा इत्येव हस्तेकृत्य कन्यां, पाणी
 कृत्य । प्राध्वं वन्धे । वन्धार्थानुकूल्ये । प्राध्वंकृत्य कुटम् स्थितः,
 वन्ध इति किम् ? प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः । जीविकोपनिषद्
 वीपस्ये । जीविकाकृत्य, उपनिषत् कृत्य कथयति सदृशो कृत्वे-
 त्यर्थः । अकृगत्यर्थवदैः । अकृत्यव्ययं आभीक्षणवृत्ति । गत्यर्थः
 वद्धिः कृदन्तैर्नित्यं समस्यते ! अकृगत्य, अकृत्य । (४८)

मसमसाहिसार्थे इति मसमसा कृत्य हिंसिवित्यर्थः अत्र सकला, संस-
 कला, ध्वंसकला, खंसकला अलघ्नी, बैराली, पादाली, सेवली मसमसा,
 कण्ठेमनसो एते दशहिंसायां अपरे तु सकलादयश्चत्वारः परिभवे, अलघ्ना-
 दयोऽपि चत्वारः प्राकाश्ये अन्तौ च द्वौ चूर्णे इत्याहुरिति त्रिबोचनः ।
 अत्रैव पादाली स्थाने वादालीति क्रमदोश्वरः पठति । सजूः सहाय इति
 प्राह, आविस् प्राकाश्ये साक्षादादीनि गणे च पठ्यते कृत्वा सह विक-
 ल्यायं प्रादुष्कृत्य प्रादुष्कृत्या वा प्रादुर्भूय, आविर्भूयेति नित्यम् ।
 अनुकरणज्ञानिति परम् (१।४।६२) इति पाणिनीय सूत्रम् । आदरान-
 दरयोः सदसतो (१।६३) इति पाणिनीय सूत्रं आदरः प्रीतिः अनादरः

परिभव आदासीन्वम् अथादरे सदित्युक्तेऽपि तदनुरोधेनाऽसदित्यपि तद्वि-
 परीतार्थं क्षम्यते तत् किमनादरेऽसदित्यनेन कार्यं न च वक्तव्यं अत्राक्षय
 मानयेतिवत् प्रसक्तप्रतिषेधः स्यात् तदा असत्कृत्य गुरुमिति भवेन्नतु
 भूत्वमसत्कृत्येति योग्यतयाऽसम्भवात् । आदराऽनादरयोरेति ' किम् ?
 सत्कृत्वा, असत्कृत्वा अत्रेते शोभनाशोभनार्थौ, विद्यमानाऽविद्यमाना-
 र्थौ वा । अन्तरपरिग्रहे इति (१।६५) ग्रहणार्थं तु अन्तर्हत्वा गतः, हतं
 परिगृह्य गत इत्यर्थः । कणे मनसो अडाप्रतिघाते (१।४।६६) इति
 पाणिनीय सूत्रं कणे शब्दः सप्तमी प्रतिरूपकी निपातोऽभिलाषातिशये
 वर्तते । मनःशब्दोऽप्यत्रैव । कणे ह्यप्ययः पिवति, अतिशयेनाभिलष्ये
 तन्निरुक्तिपर्यन्तं पयः पिवतीत्यर्थः । आश्रयान्त इति किम् ? कणे ह्यत्वा
 मनो ह्यत्वा, अत्र कणे शब्दः सूत्र्य तदुल्लावयवे अधिकरणे वर्तते । मनसि
 चेतसि । पुरोऽन्तर (१।४।६७) इति पाणिनीयसूत्रम् अस्त्येति (१।४
 ६८) अपि पाणिनीय सूत्रं पुरस्कृत्येति पुरोभूयः, पुरोगत्वेत्याद्यप्युदाहरणं
 कृत्वाद्योग एवेति नियमे मानाभावात् इति शब्दोऽनुशेखरः । तुरासाहं
 पुरोधाय, पुरस्कृत्य शिखिखिनमिति च श्लेषं, अथयादिति किम् ?
 अस्तं कृत्वा, क्षिप्तं कृत्वा, पुरं कृत्वा, प्रवाणि कृत्वा । अदोऽनुपदेशे (१।४।
 ७०) इति पाणिनीय सूत्रम् । अदः कृत्येति यदा स्वयमेव कृत्वा पर्या-
 लोचयति तदेदमुदाहरणम् । परम्यत्युपदेशे अदः कृत्वाऽदःकुर इति
 सिद्धान्तकौमुदी । तिरोऽन्तर्द्धौ । (१।४।७१) इति पाणिनीयसूत्रं अन्त-
 र्द्धाविति किम् ? तिरोभूत्वा पार्श्वतोभूत्वेत्यर्थः । विभाषा क्वञि (१।४।७२)
 इति पाणिनीय सूत्रं । माघवक्तु पराभवे तिरस्कारशब्दप्रयोगाद्भूति
 ग्रहणानुवृत्तिं नास्तीत्यकारेति मनोरमा । साक्षादादीनि चेति । चार्थे
 एवाभिधानं असाक्षात् साक्षात् कृत्वा साक्षात्कृत्येति अर्थः । यदा तु
 साक्षाद्भूतस्य प्रत्यक्षगतस्य कश्चिदन्वीविशेषः क्रियते तदा न स्यात्, एवं
 मिथ्यादीनामपि । तथाच । साक्षादादिरभूत तद्भाव इति माघवतं सूत्रं,

साक्षादित्यादि साक्षादपरोक्ष सादृश्ययोः । मिथ्यान्तत्वे । चिन्ता
मानसव्यापारे । भद्रालोचनप्रशंसयोः । लोचनादीनां, रेफादिपाठे
प्रशंसायां, अमावहः समवायः, सहयोग, सामर्थ्येषु । आख्या आदर
प्रतिज्ञायाम् । अक्क्ष निम्नलोकरणे । केचिदघस्तेति पठन्ति । तन्मते घस्रु
अदने इत्यस्य निष्ठान्तस्य नञ्समासे सत्यकारान्तनिपातः । तथा
प्रजय्यां, प्राजवह्या, वीजय्यां, बीजवह्यानामपि तथाहि सङ्गतार्थस्थाजर्थ
शब्दस्य प्रादिसमासे प्राजय्यति तिपातः । नमसिति नत्यर्थ, अनन्तरं
प्रादुस् आविस् शब्दे पठ्यते लवणमित्यादि लवणं रुच्यर्थे लवणं कृत्य,
लवणं कृत्वा । उष्णमभिनवे उष्णं कृत्वा, उष्णं कृत्य ; श्रुतिमनादरे श्रुतिं
कृत्य, श्रुतिं कृत्वा, उदकं क्रीदे त्रवे च । उदकं कृत्य, उदकं कृत्वा । आर्द्रं
सोदकाभिनवयोः आर्द्रं कृत्य आर्द्रं कृत्वा अमौ तैह्यो वशे । खातन्त्रे ।
वशेकृत्य दशप्रोवमिति भट्टिः । विकल्पने प्रकल्पने च वैरूप्ये विहसने
प्रहसने च उत्साहे सामर्थ्ये च तेन वृत्तावेतौ न क्तः । साक्षात् प्रभृतीनि
चेति (१।४।७४) पाणिनीयसूत्रं । उपाजेऽन्वाजे (१।४।७४) इति पाणि-
नीय सूत्रं उपाजेकृत्य उपाजे कृत्वा, अन्वाजे कृत्य, अन्वाजे कृत्वा,
दुब्बलस्य वलमाधायेत्यर्थः । अतिश्लेषः संयोगः । उरसिकृत्य, उरसि-
कृत्वा अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य, मनसिकृत्वा, निश्चित्येत्यर्थः । संयोगे-
तु उरसिकृत्वा हस्तं श्रुते पदे कृत्वा शिरः श्रुते । अनव्याधाने उरसि
मनसि (१।४।७५) मध्ये पदे निवचने च (१।४।७६) पाणिनीयसूत्रद्वयम् ।
नित्यं हस्ते पाणावुपयमने (१।४।७७) स्त्रीकरणमुपलक्ष्यं तं तां हस्ते
कृत्य आश्रयीति भट्टिरिति विष्णुमिश्रः । प्राध्वम्बन्धने (१।४।७८) इति
पाणिनीय सूत्रं । प्राध्वं कृत्य बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थनादिना-
त्वानुकूल्यकरणे प्राध्वं कृत्वा । प्राध्वं कृत्वा शकटं गत इति प्रगतीऽध्वानं
प्राध्वं प्रादे रध्वन इति टः अध्वगमने गमनार्थमध्वाभिमुखं वा शकटं कृत्वा
गत इत्यर्थः । जीविकोपनिषदा वैपम्ये (१।४।७९) जीविका जीवनीपायः

४३ । विशेषणमेकार्थेन कर्मधारयो वज्रलं ।

[विशेषणं ०११, एकार्थेन (एक अर्थे) ३१, कर्मधारयः ११, वज्रलं ०११]

विशेषणवाचि सुवन्तं विशिष्येनैकाधिकरणेन सह सम-
स्यते । समासश्च कर्मधारयसंज्ञो भवति । नीलञ्च तत् उत्पल-
ञ्चेति नीलोत्पलं, लसद्विषक्वेदः, इदं पुरुषः, इदं स्त्री, चतुर्वर्णाः,
द्वीन्द्रिये, पूर्वाह्नः, अपराह्नः, प्रथमपुरुषः, चरम गिरिः, जघन्य-
नरः, समानदेशः, मध्यमपुरुषः, वीरपुरुषः, एकपत्नी, सर्वकालः,
जरद्गवः, पुराणतरुः, नवान्नं, केवलान्नं, महापुरुषः, पापपुरुषः,
अणकभार्था । विशेषणेन च । शीतोष्णं, उष्णशीतं । सन्नहत्
परमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । सत्पुरुषः, महापुरुषः, परमपुरुषः,
उत्कृष्टपुरुषः । पूज्यमानैरिति किम् ? उत्कृष्टा गौः पद्मात्
वाहुल्यात् कचित्रित्यं—कृष्णसर्पः, पञ्चाम्नाः, सप्तर्षयः, कचित्
वाक्यमेव—लोहितस्तत्रकः, विशेषण मिति किम् ? तत्रकः
सर्पः, तत्रः शिशपाः । शाकप्रधानभदेः पार्थिवादौ मध्यपद-
लापश्च । शाकप्रधानश्चासौ पार्थिवश्चेति शाकपार्थिवः, अजातौ-
बलिः, दध्युपसिक्तश्चासौ औदनश्चेति दध्योदनः गुडमिश्रधानाः
गुडधानाः, तिलतण्डुलाः, विन्ध्यनामां गिरिः विन्ध्यगिरिः
श्रीहर्षनृपतिः, करणकारकं, तर्कविद्या, व्याकरणशास्त्र-

उपनिषद्ग्रहस्यं अनयोः स्वार्थपरित्यागात् सादृश्यमेवाऽर्थः पर्यवस्यती-
त्याह । नौपम्य इति किम् ? जीविकां कृत्वा तीर्थं गतः अच्छगत्यर्थवदेषु
(१।४ ६६) इति पाणिनीय सूत्रम् । अदादेः कृत्वेति इति सङ्क्षिप्तसार
सूत्रम् ।

मित्यादि । उपमानावधारणे । उपमानं विशेषणं । शङ्ख इव पाण्डुरः शङ्खाण्डुरः, शङ्खीश्यामाः, स्त्रियाः पुम्बल्वे-मृगचपला, काकवन्ध्या अवधारणे गुणएव, धनं गुणधनं सुहृद्वन्धुः । कृतादीन्यकृतादिभिः । कृतञ्च किञ्चिदकृतञ्च किञ्चित् कृता कृतं, अश्रितानयितं, हृतापहृतं, गतप्रत्यागतं, क्रयाक्रयिका, फलाफलिका, मानोन्मानिका । पूर्वकालवृत्तयश्च । पूर्वं दग्धः पश्चात् प्ररूढः दग्ध प्ररूढः, स्नातानुलिप्तः, लिप्तवासितः । श्रेण्यादयः कृताद्यैश्चार्थे । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणीकृता, पूगकृताः, श्रेणि, पूग, भृत, कूट, पटु, मृदु, देव, अवण पण्डिताद्याः श्रेण्यादयः । कृत, भृत, मत, समाख्यात अवकल्पितादिः कृतादिः । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने । कतरकठः, कतमकालापः । किं संज्ञात्तेपयोः । किन्नरः, किंपुरुषः । आत्तेपे—किं राजा यो न रक्षति प्रजाः, किं पुत्रो दौः शौल्यात्, किं गौरदोहवाहात् । वर्णे वर्णेन । श्वेतरक्तः, कृष्णलोहितः, स्पष्टार्थं वाहुल्येन विशेषणं प्रदर्शितं अथास्य परनिपातार्थं प्रपञ्चमाह(५०) ।

(५०) द्विगु पथ्यन्तं कर्मधारयाधिकारः । तत्पुरुषस्य विशेषोऽयं विशेष्यसमासाधिकरणं, तेन कर्मधारय इति संज्ञा कर्मणां धारय इति व्युत्पत्तिरिति पद्मनाभपञ्जिका । विशेष्यं नाम सामान्याकारेण प्रवृत्तमनेकप्रकारवद्बस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकस्मिन्नर्थे व्यवस्थापकमिति, विशेष्यं (१) वक्तोति विशेषणवाचि सुवन्मं पदं विशेष्येण विशेष्ये

(१) नीलोत्पलमित्यत्र यन्नीलमित्येतत् काककीकिलोत्पलादिगतत्वात् सामान्याकारेण सामान्यरूपतया प्रथमं उत्पलमित्येतत् रक्तकषाय नीलाद्यनेकप्रकारवद्बस्तु नीलाग्निरक्त प्रकारेभ्यो व्यवच्छिद्य एकत्र प्रकारे नीले व्यवस्थापयति इति भेदकं

वाचिना सुवन्तेनेत्यर्थः विशेष्यव विशेषणभेदमिति परिशेषाक्षम् विशि-
 ष्यतेऽनेनेति विशेष्यं विशिष्यते यत् तद्विशेष्यमित्युभयोर्युत्पत्तिः ।
 सामानाधिकरण्याच्च भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः अतएव
 नीलोत्पलमित्यत्र द्वयोर्गुणजात्योर्त्पलरूपद्रव्याश्रयत्वात् सामानाधि-
 करणम् । ननु नीलोत्पलमित्यत्र उत्पलमपि सामान्याकारेण प्रवृत्तं
 नीलमेतदनेक प्रकारवद्भक्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकत्र प्रकारे व्यव-
 स्थापयतीति विशेष्यं स्यात् नीलन्तु विशेष्यं एवञ्च सति विशेष्यं विशिष्य-
 तानियमे नीलोत्पलमित्यत्र पूर्वनिपातानियमः स्यात् । अत्रोच्यते ।
 लोके अप्रधानं विशेष्यं प्रधानन्तु विशेष्यमिति व्यवहारः, नील शब्दो
 हि गुणवत्त्वा द्रव्ये वर्तमान इत्यप्रधानं उत्पल शब्दस्तु जातिवत्त्वा द्रव्ये
 वर्तमान इति प्रधानं यतो गुणः सत्येव द्रव्ये प्रवर्तते निवर्तते च अतो
 द्रव्यस्यानात्मभूतत्वादप्रधानं, जातिस्तु उत्पत्तेस्वाविनाशाद् द्रव्यं न त्यज-
 तीति द्रव्यस्यानात्मभूतत्वात् प्रधानम् । एतच्च श्वेतं कागमालभेत्यत्र एवं
 व्यवस्थापितं तथाहि श्वेतगुणस्य, कृ.गस्याभावे वर्णान्तरं युक्तोऽपि काग
 मालभते एव न तु श्वेतगुणयुक्तं द्रव्यान्तरं, वस्तुतस्तु अत्रेदं बोध्यं
 विशेष्यविशेषणभावे न यथेष्टता किन्तु शब्दस्वाभावात् नियमानियमौ
 तथाहि गुणक्रिया जातिशब्द-समभिव्याहारे जातेरेव विशेष्यता, यथा
 नीलोत्पलं, शुभ्रवस्त्रं, पाचकब्राह्मण, इत्यादि नियमः, गुणशब्दयोः
 क्रियाशब्दयो गुणक्रियाशब्दयोश्च समभिव्याहारे तु न नियमः यथा
 खल्ल कुल्लः, कुल्ल खल्लः, पाचकपाठकः, पाठकपाचकः, खल्लपाठकः, पाठ-
 कखल्ल इत्यादि । एवं कुल्लकुल्लः, कुल्लकुल्ल इत्यादि । विशेष्यं विशेष्ये

विशेष्यं इतरेभ्यो व्यवच्छेदकत्वात् भेदकं एकत्र व्यवस्थापकत्वादिशेषं । तेन विश-
 षणेन भेदं प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकत्र प्रकारे व्यवस्थापयतीति विशेष्यम् । सिद्धान्त-
 कौमुदीकारेण विशेष्यविशेष्ययोर्ध्याक्रमं भेदकभेदोति संज्ञा कृता ।

वज्रलमिति (२।१।५७) पाणिनीय सूत्रम् । विशेषणञ्च विशेष्यैः कर्मधारय इति सञ्चिप्रसारसूत्रम् ।

लसञ्चाश्चासौ विसञ्चेदञ्चेति, अथवा लसञ्च तत् विसञ्चेति तस्य ह्रिदः । अथञ्चासौ पुरुषञ्चेति इदं पुरुषः एवं इयञ्चासौ स्त्री-ञ्चेति इदं स्त्री । संख्या च विशेषणं तत् समासः संज्ञायामसंज्ञायाञ्च पञ्चान्नः सप्तर्षय इति संज्ञायां, चतुर्वर्णाः, हीन्द्रिये इत्यसंज्ञायां । एवं चतुर्द्दिगोशानवमन्येति । यत्तु चतुर्द्दिगिति समाहारे दिग्गुरिति केनचित् समर्थितं तत्र सुन्दरम् समाहारानुपपत्तेः (१) वाङ्मत्यात् क्वचित् समासो न भवति रामो जामदग्नः, उत्तरा शाला दक्षिणः ब्राह्मण इत्यादि । पूर्वापर प्रथम चरम जघन्य समान मध्यम वीराञ्चेति (२।१।५८) पाणिनीय सूत्रं । पूर्वनिपात नियमार्थं मिदं । अपरास्यार्द्धं पञ्चभावो वक्तव्यः अपरश्चासावर्द्धञ्चेति पञ्चार्द्धः कथमेकवीर इति वज्रल ग्रहणादिति सिद्धान्तकौमुदी ।

एकादीनाञ्चेति सञ्चिप्रसारसूत्रम् एकादयश्च—एक, सर्व्व, जयत्, पूर्व्व, पुराण, नर, केवलाः । मध्य, मंथम, वीराश्च समान, चरमापराः जघन्यः प्रथमश्चैकादयः पञ्चदश स्मृताः । पूर्व्वेनेव समासे सिद्धे वचनमेतत् एकशुक्लः, एकपण्डितः सर्व्वशुक्लः सर्व्वपण्डितः जयत्पाचक इत्यादौ पूर्व्वनिपातनियमार्थमिति गोयीचन्द्रः । सामान्यसूत्रेनेव सिद्धत्वात् पञ्चनाभेन न पृथक् सूत्रं कृतम् । किन्तु प्रथम पुरुष इत्यादुदाहरणेन सूचित इति । एकशब्दोऽत्र संख्याठन्यासहाया द्वितीयेषु सर्व्वशब्दोऽत्र त्रयावयव प्रकार गुणकार्य्येषु एकपुरुषः, एकर्षभः, एकचौरः, एकधनुर्द्धरः, सर्व्वशैलः, सर्व्वराजः, सर्व्वस्वः, सर्व्व श्वेत इति वर्द्धमानः ।

(१) दिक् संख्योर्नाञ्चोति सञ्चिप्रसारसूत्रे दिग्वाचकानां संख्यावाचकानां सुबन्नेन सह संज्ञायां कर्मधारयो भवति संज्ञाप्रतीतेरत्र वाक्याभावः । विशेषणस्य विशेष्यैरित्यादिना सिद्धेऽपि विद्यमाने वचने नियमश्च नास्ति एव समासे न तु

४४ । उपमेयं व्याघ्रादिभिः श्रेष्ठार्थं । (५१)

[उपमेयं १।, व्याघ्रादिभिः ३।।, श्रेष्ठार्थं (श्रेष्ठ-अर्थं) ७।]

श्रेष्ठार्थं व्याघ्रादिभिरुपमेयं समस्यते । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः, पुरुषसिंहः, वाहनता, करपद्मं, स्त्रीविन्दारिका, मुनिकुञ्जरः, पुरुषनागः, श्रेष्ठार्थं इति किम् ? पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः । सामान्यप्रयोगोऽयं ।

(५१) वन्दारक नागकुञ्जरैः पूज्यमानम् (२।१६२) इति पाणिनीय-सूत्रम् । वन्दारक शब्दो देवजाति वाचो, नागशब्दो गजसर्पाभयवाची, कुञ्जर प्रसिद्ध स्तेषा मपमानत्वेनैव पूर्ववाचित्वाद्गतार्थत्वं तत् कथं सूत्रमिदं पृथक् कृतं इत्याशङ्क्याह सिद्धान्तकौमुदी व्याघ्रादेराकृति गणत्वादेव सिद्धे सामान्य प्रयोगार्थं वचनमिति पाणिनीये उपमिति व्याघ्रादिभिः सामान्यप्रयोगे । (२।१।५६) इति सूत्रान्तरमस्ति : साधारणधर्मस्या प्रयोगे उपमेयं व्याघ्रादिभिः सध समस्यते इति तदर्थः राजपुरुषः सुन्दर इति वत् विशेषण योग सम्भवात् । सामान्याप्रयोग इत्युक्तम् । अथ च समास उपमानोपमेययोः समान लिङ्गत्व एव भवति । विभिन्न लिङ्गत्वे मयूरव्यंसकादित्वात् समासः स च रूपकरूप इति शब्देन्दु । व्याघ्रादयो यथा—व्याघ्र, सिंह, ऋक्ष, ऋषभ, चन्दन, वृक, वृष, वराह, हस्तिन्, तरु, कुञ्जर, सर्प, पृषत्, पुण्डरीक, पलाश, कितव । इत्येते व्याघ्रादयः । सामान्यप्रयोगे किम् ? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः । व्याघ्राद्यैस्तद्गुणस्तत्त्वस्य ।

अनाम्नि । पूर्वास्तु वर्षासुभवं पीबंशषिक मित्यादौ विशेषण समासो भवत्येव नहि पूर्वपदस्य दिग्वाचित्वं किन्तु कालवाचित्वमेव । अनाम्नि नाऽयं समासः चतुर्दिगो-शानवसन्धेत्यत्र चतुर्णां दिशां समाहारश्चतुर्दिश इति धृष्टीतत्पुरुषः । इति गीवोचन्द्रः तन्न सुन्दरं समाहारानुपपत्तेः किञ्च पञ्चपुरुष गाभिन्य इति सिद्धार्थं कापि अनाम्नि अपि समासो भवतीति स्वयमुक्तत्वाच्च ।

४५ । जातिः प्रशंसा वचनाद्यैः ।

[जातिः १।, प्रशंसावचनाद्यैः (प्रशंसा वचन-व्यादा) ३।।]

एभिः सह जाति शब्दाः समस्यन्ते । गोमतल्लिका, गोम-
चर्चिका, अश्वप्रकाण्डं, विप्रोहः । आदिशब्दात् पोटा, युवति,
स्तोक, कतिपय, गृष्टि, धेनु, वशा, वेहद्, वस्क्यनी, प्रवक्तृ,
श्रोत्रिय, अध्यापक, धूर्तः । गोपोटा, इभ्ययुवतिः, अग्निस्तोकः,
घृतकतिपयः, गोगृष्टिः, गोधेनु, गोवशा, गोवेहत्, गोवस्क-
यणी, कठप्रवक्ता, कठश्रोत्रियः, विप्राध्यापकः, वकधूर्तः, जाति-
रितिकिम् ? यज्ञदत्तोधूर्तः । (५२)

४६ । निन्द्यं कितवादिभिः ।

[निन्द्यं ०२।, कितवादिभिः (कितव-वादि) ३।।]

समस्यते । यान्त्रिक कितवः, क्रात्रंदुर्दुर्दः, वैयाकरणखसुचिः

सामान्यशुचिप्रयोगे न स्यात् । वन्दारक ।। गकुञ्जरेः पूज्यमानस्येति
सङ्घिनसारस्य सूत्रत्रयम् । पूज्यमानस्येति किम् मैत्रोनागो मूर्खत्वात् ।

(५२) पोटा युवति स्तोक कतिपय गृष्टि. धेनुवशा वेहद् वस्क्यनी प्रवक्तृ
श्रोत्रियाध्यापक धूर्तजातिः (२।१।६५) प्रशंसा वचनैश्चेति पाणिनीय
सूत्रत्रयम् प्रशंसावचनैश्चेति सूत्रे वचन ग्रहणं रुद्रिमात्रशब्दपरिग्रहार्थं
तेन ये यौगिकाः प्रशस्त शोभन रमणीयादयः ये च विशेषवचनाः शुचि
मृदादयः ये च गोण्या वृत्त्या प्रशंसां बोधयन्ति सिंहमाखवक इत्यादय
स्ते सर्व्वं बुदस्यन्ते । प्रशंसावचनारुद्रिशब्दास्तु मतल्लिका, मचर्चिका,
प्रकाण्डमुहुतल्लजौ प्रशस्तवाचकान्य मूनुदाहरन्ति पञ्च वै ।

मयूरव्यंशकः विगतावंशावस्थेति व्यंशकः, धूर्त्तौ वा । कम्बोज-
मुण्डः, यवनमुण्डः । ५३

४७ । चतुष्पादोगर्भिण्या । [चतुष्पादः १॥१, गर्भिण्या ३ ।

चतुष्पादवाचिन एव गर्भिण्या समस्यन्ते । गीगर्भिणी, अश्व-
गर्भिणी, जातिरित्येव—काणाची गर्भिणी । (५४)

४८ । युवा, खलति, पलित, वलिन, जरतीभिः ।

[युवा १, खलति—जरतीभिः ३॥१]

खलत्यादिभिर्युवा समस्यते । युवखलतिः, युवपलितः

(५३) कुम्भितानि कुम्भितैः (१।२।१।५३) इति पाणिनीय सूत्रम् ।
निन्दागर्भस्तथानिन्दस्य इति सङ्घिप्तसारसूत्रम् । पापाणके कुम्भितैः ।
(२।१।५४) इति पाणिनीयसूत्रान्तरम् । पापाणकयोः कुम्भितैरिति
मयूरव्यंसकादयश्चेति (२।२।७०) एते निपात्यन्ते । मयूरीव्यंसकः मयूर-
व्यंसकः । व्यंसको धूर्त्तः, उदक् च अवाङ् च उच्चावचम् । निश्चितश्च
प्रचितश्च निश्चप्रचम्, नास्ति किञ्चन यस्य स अकिञ्चनः । मयूरव्य-
शकादयश्चेति सङ्घिप्तसारसूत्रम् । समुदाया एव निपात्यन्ते । मयूरव्यंसक
इत्यादा व्यंसकादिपदानां पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपाताद्येपाठः
व्यंससमाघाते चुरादिः विपूर्वः, व्यंसयति क्लयतीति वा व्यंसकोधूर्त्तः
विगता वंसावस्थ व्यंसक इति कश्चित्, तत्राखरसो वृत्तिकृता सूचितः ।
इति गोपीचन्द्रः ।

(५४) चतुष्पादो गर्भिण्या (२।१।७१) इति पाणिनीयसूत्रम् ।
चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यमिति वार्त्तिकम् । तेन नेह-खलितमती गर्भिणी,
खलितमती, काणाची, (काणी) इत्यादयोऽगवादेः सञ्ज्ञाविशेषः ततश्च ते न
जातिवाचकाः किन्तु गुणवाचका एव । गर्भिण्या चतुष्पाज्जातेरिति

युववलिनः, इह सामानाधिकरण्यात् युवती जरती—पुम्बत्वे
युज्यती । (५३)

४९ । कुमारः अमणादिभिः ।

[कुमारः १।, अमणादिभिः (अमण-आदि) ३।।]

समस्यते । भिन्नलिङ्गत्वात्त्रिङ्गविपरिणामः । कुमारी अमणा
कुमारअमणा, कुमारभिक्षुको, कुमारपण्डितः, अमणा, कुलटा,
तापसी, भिक्षुकी, गर्भिणी, पण्डित, अध्यापक, पटु, मृदु,
निपुणादि । (५६)

सङ्क्षिप्तसारसूत्रम् । चतुष्पादिति किम् ? ब्राह्मणी गर्भिणी यद्येवं तर्हि
पशुपदं क्रियतां एवं सति शरभीगर्भिणीत्यत्रापि समासः स्यात् शरभी
जातिरष्टपदी ।

(५५) युवा खलति पलित वलिन जरतीभिः (२।। ६७) इति पाणि-
नीयसूत्रम् पूर्वं निपातनियमाद्यं सूत्रं लिङ्गविशिष्ट परिभाषया युवती
शब्देऽपि समस्यते इति तिद्धान्तकौमुदी । जरत् पलित खलति वलिन-
र्यूनः । इति सङ्क्षिप्तसारसूत्रम् । ननु जरशब्दः युवन् शब्दश्च सूत्रे
पठितः । तत् कथं युवजरतीत्यत्र समासः । इत्यत आह प्रायोनामग्रहणे
स्त्रीलिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् । नाम्नो ग्रहणे उपादाने सति तस्यैव
स्त्रीलिङ्गस्यापि ग्रहणं भवति । स्त्रीलिङ्गते सूच्यते ऽनेनेति स्त्रीलिङ्गं
स्त्रीप्रत्ययान्तं । प्रायो ग्रहणात् (क्वचित्) न भवत्यपि यथा अण्डह शब्दस्य
स्त्रियां सौ नृन् न भवति । एवं सम्बोधने भवतीशब्दस्य भोः इति रूपं
न भवति । तस्मान् प्रयोगदर्शनादर्शानाभ्यां प्रायिकत्वमूहनीयम् ।

(५६) अमणादिगणान्तर्भूतानां केषाञ्चित् स्त्रीत्वेन पाठः, केषाञ्चित्
पुंस्त्वेन । ततश्च भिन्नलिङ्गतया कुमार शब्दस्य अमणादिभिः स्त्रीलिङ्गः

५० । ह्यतुल्याया अजात्या ।

[ह्य, तुल्यायाः (तुल्य-अर्थ) १ III, अ (न) जात्या ३ ।]

ह्यतुल्यान्तासुल्यसमानार्थाश्च अजाति वाचिना सुवन्तेन सह समस्यन्ते । भोज्यत्ववर्णं, पाणीप्रीणां, तुल्यश्चेतुन्द्रेण, सट्टश महानिन्द्रेण अजात्येति किम् ? भोज्यओदनः विशेषण-समासोऽपि निश्चितः । (५७)

सह समाने लिङ्गविपरिवर्तनं कर्तव्यम् । इमेवार्थमाहं भिन्नलिङ्गत्वा लिङ्गविपरिणाम इति । कुमारः अमणादिभिः (२।१।७०) इति पाणिनीयसूत्रम् । सिद्धान्तकौमुदी टीकायां अमणादयो गणिता यथा अमणा, प्रव्रजिता, कुलटा, गर्भिणी, तापसी, दासी, वन्धकी, अध्यापक, अभिरूपक, पटु, मृदु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण इति । ततश्चात्रापि अमणादीनां भिन्नलिङ्गतया । कुमारस्य लिङ्गविपरिवर्तनस्यावश्यकत्व मस्ति । एतद्विपरिवर्तने क्लेश परिजिहीर्षयेव सङ्घिप्रसार कृता सूत्रद्वय-मवतारितम् । कुमार्याः अमणादिभिः । इत्येकं अमणादयश्च तन्मते अमणा, प्रव्रजिता, कुलटा, गर्भिणी, वन्धकी, दासी, तापसी । इति सप्त । द्वितीयश्च । कुमारस्य मृदाद्यैः । मृदाद्याश्च मृदु, पटु, पण्डित, कुलाला-ध्यापक, निपुण, चपलाश्च अभिरूपस्त्वैत्यै कथिता मृदादयोनियताः ।

(५७) ह्यतुल्याया अजात्या (२।१।६८) इति पाणिनीयसूत्रं ह्यतुल्यप्रत्ययान्तसुल्यवाचिनश्च जातिवाचकभिन्नेन समस्यन्ते इति तट्टिका । ह्यतु उणादयः शब्दाः सर्व्वं गुणवचनाः तत्राऽसत्यप्यस्मिन् सूत्रे विशेषण-त्वादिना समासे कृते तेषां पूर्व्वनिपातः स्यात् अतोऽपूर्व्वनिपातार्था-दयमारम्भः । अतएवाह शीतपानीय उष्णपानीयोदयोऽसाधव इति तुल्य महानित्यादौ सन्महदित्यादिना समासः प्राप्नोति, अपेक्षितविधित्वात्-

५१ । यट्कादयश्च । [यट्कादयः १॥१, च०१ ।]

निपात्यन्ते । या इका यट्का, उच्चावचं, परमकृत्वा, उत्तम कृत्वा प्रोथपापीयान् । एहीहादयोऽन्यपदार्थे । इह एहीति यत्रोच्यते तत् एहीहं कर्म । अव्ययं कृता । प्रातर्दीहः, प्रातराशः, अवश्यकर्त्तव्यं । जहिजोहादयोऽभीक्ष्णं तद्वाक्यवादिनि । जहि-जोहमित्यभीक्ष्णमाह जहिजोहः, जहिस्त्वम्बः । आख्यातमाख्यातेन क्रियासात्यते । अश्रीत पिवतेति यत्रोच्यते सा क्रिया अश्रीतपिवता, पचतमृज्जता, खादतमोदतेत्यादि । (५८)

५२ । द्विगुः संख्या तद्वितार्थं समाहारयोः ।

[द्विगुः ११, संख्या, तद्वितार्थं (तद्वित् अर्थ) समाहारयोः ७॥]

तद्वितार्थं विषये, समाहारे चाभिधेये एकार्थेन सुपा संख्यया सह समस्यते । समासश्च द्विगुसंज्ञो भवति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः सुपः । द्विगोरजादेलुगनपत्ये अणोलुक् । पञ्चानां पुलानां समाहारः पञ्चपुली, पञ्चगवं । (५९)

स्यानेन वाधः क्रियते इति सूचनार्थं तुल्यमहानित्युदाहृतम् । तस्य पुनरतुल्यार्थेन समासः महापुरुष इति गोयोचन्द्रः ।

(५८) एहि वाणिज्येति यस्यां क्रियायां सा एहि वाणिज्या, अपेदि वाणिज्या, एहि स्वागता, भिन्दिलवणा, पचलवणा आचितश्च पराचितश्च आचपरचं, आचितं उपचितश्च आचोपचं उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचम् । अहमेव पुरुषोऽत्रेति सम्भावना अहोपुरुषिका निपातनाद्बुद्धिः । एवं अहं पूर्वं यस्यां क्रियायां सा अहं पूर्वका एवं अहंप्रथमिका, अहमहमिका ।

(५९) अर्थशब्दोऽत्र प्रयोजनवाची समाहार इति तु वाच्ये सप्तमी ।

पू३ । अनेकमन्यार्थे वज्रब्रीहिः ।

[अनेकं १, अन्यार्थे (अन्य-अर्थे) ७, वज्रब्रीहिः १ ।]

अनेकं सुवन्तमन्यपदार्थं समस्यते । समासश्च बहुब्रीहि-
संज्ञः स्यात् । द्वितीयाद्यन्यपदार्थं इति विधानं आरूढी बानरी

एकाऽपीयं सममी अर्थवशाद्बिधा भिद्यते इति व्याचष्टे । तद्धितार्थविवधे
समाहारे चाभिधेये इति एकायने समानाधिकरणेन सामानाधिकरण्यं
च भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयो रेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः । पञ्चानां गवां समाहारः
पञ्चगुरित्यनेन भाव्यं न तु पञ्चगवं इत्यनेन भाव्यं उच्यते समाहारो वन्द
मेव तत्र तु तद्धितार्थ इत्यनेन सिद्धे यत् समाहार इति कृतं तद्वन्दे तद्धि-
तार्थं समासनिराकरणार्थं अतोनाऽयं दोषः पञ्चगुरित्यतो निरन्तरं
तद्धितप्रत्ययो न स्यात् । एवमन्यत्रापि समाहारे तद्धितप्राप्तिः । मत्वर्थ
तद्धितविषये द्विगुर्नैष्यते । भाष्यकारस्तु पञ्चानां राज्ञां समाहार इति
पञ्चराजमिति भवति न तु पञ्चराजी । अतएवं पात्रादौ पञ्चराजमिति
वृत्तिस्तदेव दर्शयिष्यति । ननु समाहारीऽनेकस्यैव भवति तत् कथं एका-
पूपी इति द्विगुः । अथैकस्यापि वज्रत्वरोपात् समाहारः । ननु
पञ्चपुलीमानयेत्यत्र कथं वाक्यसङ्गचः समाहारस्य धर्मस्य आनयना
भावादिति चेदाह अत्रोपाचारवशाद्धर्मण इवग्राह्येपः इति गोयीचन्द्रः ।

तद्धितार्थं समाहारे द्विगुः संख्यायाः इति सङ्ग्रहसारसूत्रम् । तत्र
उत्तरपदे चेति सूत्रान्तरमस्ति । तदर्थस्तु पृथग्योगकरणं पर सप्तमीय
मिति विशेषार्थम् । उत्तरपदे च परे संख्यायाः सामान्याधिकरण्ये द्विगु
भवति । समासे सर्वान्तपदमुत्तरपदमुच्यते यथा पञ्चगवो धनमस्येति
प्रथमं त्रिभिः पदैर्वज्रब्रीहिः पञ्चाङ्गन शब्दे उत्तर पदे परे पूर्वयोः
पदयोर्द्विगुः तस्मिन् सति गौरतद्धितास्तुकीति राजादित्वाद्दृः । अनेन

यं वृद्धं स आरुद्रवानरीवृद्धः, ऊढोरथो येनाखेन स ऊढोरथो-
ऽखः, दत्तवलिर्दानवः, द्यूतफलस्तारुः, सुसूक्ष्मजटकेशो ब्रती,
वहुमन्स्योदेशः । प्रथमार्थे तु न भवति । वृष्टे देवे गतीयः ।
समस्तस्याऽसमस्तेन नित्यापेक्षेण संहतिः । कमलेःसमकेशं ते
राज्ञा दत्तधनः स्वयं । (६०) अव्ययमस्तिनास्ति च समस्यते ।
अस्तिचीरा ब्राह्मणो, लेखको नास्ति, दीषकः । क्वचिदुक्ताथ-
त्वान्मध्यपदलोपश्चः । कण्ठे स्थितः कालीयस्य कण्ठकालः,
उरसिलोमा, उद्गमुखमिव मुखमस्य स उद्गमुखः, काकजङ्घः
केशसंघातश्चूडाऽस्येति केशचूडः, मूवणेविकारोऽलङ्कारोऽस्य
सुवणालङ्कारः । क्वचिद्वा । अपुत्रोऽविद्यमानपुत्रो वा, प्रपर्णः,
प्रपतितपर्णः ; क्वचित् समासो न स्यात् । पञ्चभिर्भुक्तमस्येति
प्रपञ्चोऽयं बहुलानुवृत्तेः ।

समासः अधिकारोऽपि नित्यस्य यतो वाक्यप्रतार्थमेव अधिकार उक्तः ।
तेन पद्मगोधन मिति न भवतीति गोयाचन्द्रः । संख्यापूर्वादिगुरिति
(२।१।५२) पाणिनीयसूत्रम् । अत्र संख्यापूर्वस्त्रिविधः तद्विधितार्थं विषयं
उत्तरपदे च परतः समाहारे चेति तट्टीका ।

(६०) अधिकृतत्वात् परस्परसम्बन्धार्थत्वे समासो भवत्येवति स्थिते
यदत्रानेकग्रहणं कृतं तेन खलु ज्ञायते यदन्यत्राऽविशेषाद्दिपदे एव
समास इह तु न तथानियमः । ननु चान्यार्थं पदे अन्यपदार्थं कथं
वर्त्ततां न तावत् लक्षणया तस्याः पदमात्रं दृष्टित्वात् इति चेत् सत्यं यानि
पदानि वाच्ये विशेषणो विशेष्यान्त्य पदार्थविषये वर्त्तन्ते तान्येव तथा च
दृष्टिः तत्तद्विशेषणान्यन्यपदार्थस्य वाचकानि भवन्ति स्वभावात् अत एवा-
यमर्थः सम्बन्धते सामर्थ्यात् समस्यमानाभ्यां समस्यमानेभ्यश्च पदेभ्योऽन्यस्य

५४ । अत्र्ययासन्नादूराधिक संख्याः संख्यया संख्यये ।

[अत्र्ययासन्नादूराधिक संख्याः (अत्र्ययासासन्न अदूर अधिक संख्या) १॥] संख्यया ३, संख्यये ७]

संख्येयवाचिन्या संख्यया सह अत्र्ययादयः समस्यन्ते अतः प्रथमार्थे । दशानां समीपे ये ते उपदशाः, आसन्नविंशाः, अधिक दशाः द्वौ वा त्रयो वा इमे द्विजाः, त्रिचवतुराः, पञ्चषाः, ।

५५ । दिग्दिशा दिश्यन्तरस्यां ।

[दिग् ०१, दिशा ३, दिशि ७, अन्तरस्यां ७]

सङ्ख्यायां दिशि वाच्यायां दिग्वाचिसुवन्तं दिग्वाचिना सुवन्तेन सह समस्यते । पूर्वस्याश्च दक्षिणस्याश्च दिशोमध्ये या दिक् सा पूर्वदक्षिणा, दक्षिणपश्चिमा ।

पदस्यार्थे यो वर्तते स वज्रब्रीहिरिति । ननु वज्रब्रीहिरत्यन्तरङ्गत्वात् कथं न कर्मधारयेऽन्तर्भावः विशेषणविशेष्यभावस्य सत्त्वात् इत्याशङ्क्याह विशेषण विशेष्य भावे सत्यन्य पदार्थं प्राधान्ये वज्रब्रीहिरुत्तरपदार्थप्राधान्ये कर्मधारय इति तथैकश्रीभयप्राप्ते वज्रब्रीहरेव स्यात् न कर्मधारयः यथा वीरपुरुषो ग्रामः वज्रपयः सरः । शेषो वज्रब्रीहिः । (२।२।२२) अनेकमन्यपदार्थे (२ २।२४) इति पाणिनीय सूत्रद्वयं । अर्थस्तु अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थं वर्तमानं वा समस्यते, स वज्रब्रीहिः । अथप्रथमा विभक्त्यर्थे वज्रब्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितं । अस्य टीका फलितमाहाप्रथमाविभक्त्यर्थे इति प्रथमाभिन्नाया द्वितीयादि विभक्त्ये रथं इत्यर्थः । पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनः क्रियाकारकभावादिरूपः सम्बन्धो विभक्त्यर्थे प्राधान्येन बोध्यतेऽतस्तस्यैव वज्रब्रीह्यर्थत्वे वज्रब्रीहिरिति पदेन देवदत्तादि पदानां सामानाधिकरणानुपपत्तिरतस्तद्व्याख्या

५६ । तेषु तैश्च युद्धमिति स्वरूपे ।

[तेषु ७, तैः ३॥, च०१, युद्धं ०१, इति ०१, स्वरूपे ७]

सप्तम्यन्ते ढतीयान्ते च समान रूपे द्वे पदे समस्यते । इति शब्दोलौकिकविवक्षार्थः । केशेषु केशेषु गृहीत्वा युद्धमिदं वृत्तं केशाकेशि, दण्डेषु दण्डेषु प्रहृत्य युद्धमिदं वृत्तं दण्डादण्डि, युद्धमुपलक्षणं तेन जल्पाजल्पि प्रवादिनां, कर्णाकर्णि भूतं ।

५७ । सह तेन वर्त्तते । [सह०१, तेन ३, वर्त्तते तिङ् ।

सहशब्दस्मृतीयान्तेन सह समस्यते । वर्त्तनञ्चेत् । पुत्रेण सह वर्त्तते सपुत्रः, सविद्यः, सदर्पः ।

तत्तद्विभक्त्यर्थाच्चिप्रसम्बन्धान्तर्भावोवैव शक्ति कल्पनमिति बोध्यम् । एवञ्च चिच्चा गात्रो यस्येति विग्रह वाक्येन चिच्चाभिन्नानां गवां प्राधान्येन बोधनेऽपि समासे विशेषण विशेष्य भावश्चाव्यासस्तस्यैव शिष्टानां व्यवहारात् यथोक्तं हरिणा समास तद्धित कृतां यत्किञ्चिदुपदर्शकम् । गुणप्रधानभावे च तत्र दृष्टविपर्यय इति समासे (प्रतिरक्तैव शक्तिरुत्पद्यते यथोक्तं हरिणा समासे खलुभिन्नैव शक्तिः पङ्कज शब्दवदिति समानाधिकरण प्रथमान्त पदघटितत्वे सति अन्यपदार्थबोधकत्वं वज्रब्राह्मिलमितिमिति फलितम् । अन्यपदार्था वज्रब्रीहिः । द्वितीयाद्यन्यपदार्था इत्याचर्याः । ननु, राज्ञादत्तं धनमस्मै इति दत्तधन इत्यत्र गुणीभूतास्यान्य पदार्थे वर्त्तमानस्य दत्तशब्दस्य कथं राज्ञित्यनेन सह सङ्गतिरिति-हृदि निधाय सिद्धान्तमाह समस्तस्येत्यादिनां निव्यापेक्षताच कारकाणां क्रियापेक्षया सम्बन्धिषब्दानाञ्च सम्बन्धान्तरापेक्षया । एवं सुदूरस्य प्रहारेण रथान् पतित सारथि रित्यादां सङ्गतिर्द्रष्टव्या ।

५८ । चार्थे द्वन्द्वः । [चार्थे (च-षर्थ) ७१, वन्द्वः ११]

अनेकमित्येव, चार्था वहवः तत्र समाहारेतररेतरयोगयोः
सामर्थ्यादनेकं सुवस्तं समस्यते । समासश्च द्वन्द्वसंज्ञकः स्यात् ।
संहतिप्रधान्योहि समाहारः । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचं
पीठकृत्प्रोपानहं । संहन्यमानप्राधान्य इतररेतरयोगः । कृष्णा-
ज्जुनी, धवखदिरपलाशाः । समुच्चयान्वाचययोरसामर्थ्यान्नास्ति
समासः । समुच्चये एकत्रानेकप्रचये—गामखं, पुरुषं, पशुम-
हरहर्नयमानो वैवस्वतस्तृप्तिं नोपयाति, यस्मिन् काले गामान-
यति तस्मिन् कालेऽखं न नयतीतिभिन्नकालत्वाद्सामर्थ्यं ।
अन्वाचये—मुख्यसिद्धावप्रधाननिष्पत्तौ—वटोभिच्चाभट, यदि
पश्यसि गाञ्चानयेति । (६३)

(६१) तेषु तैश्चेति द्वितीयासम्बन्धयोः सरूपयोर्युद्धे क्रिया-
व्यतिहारे । इति सङ्घिनसारसूत्रम् । असरूपयोस्तु हृक्षैश्च मुषलैश्च प्रहृष्य
इदं युद्धं दत्तमिति जूमरः । उक्तोतरक्रियाव्यतीहारे च न भवति
रथे च रथे च स्थित्वा इदं युद्धं दत्तम् । युद्ध इति किम् ? हस्ते च
हस्ते च गृहीत्वा इदं संख्यम् । इति गोयीचन्द्रः ।

(६२) सह तेनेति द्वितीयान्तेन सहश्च तुल्ययोगे । इति सङ्घिन-
सार सूत्रं । असुल्ययोगे सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी,
विद्यमानेषु दशसु पुत्रैश्चित्यर्थः, विद्यमानैः पक्षावस्य सपक्षः, सधर्मा,
सलोमकः, सदर्पः, सकर्मक इत्यादौ त्वन्यपदार्थो वज्रप्रीहिरिति समासः ।
इति जूमरः ।

(६३) चार्थे इति समुच्चयान्वाचयेतररेतरयोगसमाहाराच्चाार्थाः ।
परस्परनिरपेक्षानेकस्य एकस्मिन् अन्यतः समुच्चयः । अन्यतरस्याप्यानु-

५६ । प्रथमा पूर्व्वं समासे ।

[प्रथमा ०११, पूर्व्वं ०११, समासे ७ ।]

समाससूत्रे प्रथमानिर्दिष्टं यत् पदं, तत् पदं पूर्व्वं निप-
तति । अधिस्त्रि, राजपुरुषः । (६४)

६० । राजदन्नादिषु परं ।

[राजदन्नादिषु (राजदन्त-आदि) ७॥१, परं ०११ ।]

एषु प्रथमान्तं पदं परं निपतति । दन्तानां राजा—
राजदन्तः, अन्तर्वणं, अश्वेवणं, आदौ वासितं ततोत्थितं—
लित्तवासितं, नम्नमुषितं. सपत्नीमाता । इन्द्रे—पुष्यापुनर्वसू,
स्वातीषित्रे, भार्यापती ।

जायाया जम्भावीदम्भावस्य । जम्पती, दम्पती, जायापती ।

वङ्गिक्त्वे चान्वाचयः । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । समूहः
समाहारः । परस्पर निरपेक्षस्येति एकस्य क्रियान्वयितरमपरस्वारुत्तारा
तदन्वय इति न तयोः परस्परकाङ्क्षा । समुच्चयोदाहरणं यथा ईशं
भजस्य गुहस्य, अन्वाचयस्योदाहरणं भिक्षामट यदि पश्यसि गाञ्चानयेति
एतयोरसामर्थ्यात् एकार्थीभावात्भावान्न समासः । नचेतरान्वये परस्पर
निरपेक्षाणामेकार्थी भावसम्भाव्यते, येन समुच्चयान्वाचयावेकार्थीभावे-
त्तर्भवति ततश्चेतरयोगे समाहारे च साहित्यस्य सत्त्वादेकार्थीभावः ।
इयंस्तु विशेषः इतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं त्रयं विशेष्यं समा-
हारे तु साहित्यं प्रधानं त्रयं विशेष्यम् इति ।

(६४) उपसर्जनं पूर्व्वम् । (२।२।३०) इति पाणिनीयसूत्रं ।
समासे प्रथमानिर्दिष्टं उपसर्जनं, उपसर्जनं प्राक् प्रयोक्तव्यमिति तदर्थः ।

धर्मार्थादिषुभयम् । धर्मार्थौ, अर्थधर्मौ, शब्दार्थौ, अर्थशब्दौ, कामार्थौ, अर्थकामौ, चन्द्रार्कौ, अर्कचन्द्रौ, अन्तादी, आद्यन्तौ सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिणी, गुणवृद्धी, वृद्धिगुणी, इन्द्राणी, अग्नीन्द्रौ । (६५)

६१ । द्वन्द्वे घन्त मजाद्यजन्त मल्पाज्जघ्नुश्चरमभ्यर्हितं यथोत्तरं ।

[इन्द्रे ७, घन्त (घि घन्त) अजाद्यजन्तं (अच्-आदि, अच् घन्त) ०१, अल्पाच् (अल्प-अच्) ०१, लघुश्चरं (लघु-अचर) ०१, अभ्यर्हितं ०१, यथोत्तरं ०१]

द्वन्द्वे घन्तादि यथोत्तरं पूर्वं निपतति । हरिहरौ, सिन्धुशैली, बहुव्येकत्र नियमः पटुशुक्लमृदवः, अजाद्यजन्तं—इन्द्रवायु, अल्पाच्—धवाश्लकर्णं, कुशकाशं, अभ्यर्हितं—युधिष्ठिरार्जुनौ, मातापितरौ ।

६२ । चतु, नक्षत्र, वर्णा, संख्याः क्रमेण ।

[चतु, संख्याः १।।।, क्रमेण ३ ।]

चत्वाद्यः क्रमेण पूर्वं निपतन्ति । हेमन्तशिशिरवसन्ताः, भरणीकृत्तिकारोहिण्यः, ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः, पञ्चषट्, संख्याया अल्पीय—एकादश द्वादश ; प्रायिकं सर्वमेतत् व्यभि-

(६५) राजदन्तादिषु परिमिति पानिनीयसंक्षिप्तसार सूत्रे । यत्र शिष्टप्रयोगे पूर्वनिपातव्यभिचारो दृश्यते तत्राजदन्तादिषु द्रष्टव्यम् । तेन वनस्याये अष्टवर्णा, राज्ञीणां गणः गणराजं कच्छे श्रीर्यस्य स श्रीकच्छः, अशुकोलः जोलापः, वायस्य वारः वारवाणः, अन्तरं गृहं गृहान्तरं, अन्तर शब्दोऽन्यार्थः एवं तत्पुरुषान्तरं, श्रीभाषिदिनं तस्मात् परं परम्ब इत्यादि । गोपीचन्द्रः

चारदर्शनात्—उदखलसुषले, चित्ररथवाह्नीकौ, अक्षिभ्रुवं,
हारगवं, शरद्ग्रीष्यवसन्तेषु प्रायशोदधिगर्हितं, शूद्रविट्क्षत्रिय-
विप्रणां, काशकुशावलम्बनं, नरनारायणावित्यादिविपर्यय-
दर्शनं । (६६)

६३ । वज्रग्रीहौ सप्तमौ, निष्ठा, विशेषणान्यदण्ड-
हस्तादिषु ।

[वज्रग्रीहौ ७।, सप्तमौ, निष्ठा, विशेषणानि १॥, अदण्डहस्तादिषु (न-दण्डहस्त
आदि) ७॥]

वज्रग्रीहौ सप्तम्यन्तादि पूर्व्वं निपतति । कण्ठेकालः,
कण्ठेगडुः, गडुकण्ठः गडूपलक्षितः कण्ठोऽस्येति विग्रहे । निष्ठा—
कृतकटः, प्राप्नोदकः, विशेषणं—चित्रगुः ; सर्व्वनाम संख्या
च विशेषणे—सर्व्वश्वेतः, त्रिगभीरः, सप्तरक्तः, अदण्डहस्तादि-
ध्वितिकिम् ? दण्डहस्तः, दण्डपाणिः, गदापाणिः । जाति,
काल, सुखादिभ्यः, ज्ञाः परः । जातेः—शारङ्गजग्धी, पलाण्डु-
भक्षितः, नृजग्धः ; कालात्—माहीजातोऽस्य मासजातः,
वर्षप्रमितः, सुखादेः—सुखजातः, सुखहीनः, कर्कृजातः । (६७)

६४ । वाहिताग्नादिषु ।

[वा ०२।, आहिताग्न्यादिषु (आहित—अग्नि—आदि) ७॥]

एषु निष्ठादिकं पूर्व्वं वा स्यात् । आहिताग्निः, अग्न्याहितः,

(६६) ऋतूनां अनुपूर्व्वं प्रादुर्भावकृतं, नक्षत्राणामुदयकृतमिति
बोध्यम् ।

(६७) सप्तम्यन्तस्यात्र कर्त्वाद्यन्वयद्वारेण क्रियाग्न्यात् विशेषणमिति
प्रापयति ।

उद्यतासिः, अस्युद्यतः, जातपुत्रः, पुत्रजातः, जातदन्तः, दन्त-
जातः, जातश्मश्रुः, श्मश्रुजातः, पीतघृतः, घृतपीतः, ऊढभार्यः,
भार्योढः, गूढप्रियः, प्रियगूढः । (कचिन्न विवृतासिः)

६५ । कङारादीनि कर्मधारये ।

[कङारादीनि १॥, कर्मधारये ७॥]

कङारादीनि शब्दरूपानि कर्मधारये पूर्व्वं वा निपततन्ति ।
कङारजैमिनिः, जैमिनिकङारः, गङ्गुलकाणः, काणगङ्गुलः
खञ्जकुञ्जः, कुञ्जखञ्जः, खलतिखोङ्गः, खोङ्गखलतिः, गौरवृद्धः,
वृद्धगौरः, श्वेतक्षणः, क्षणाश्वेत इत्यादि । (६८)

६६ । स्वरूपाणामेकशेषो द्वन्द्वे ।

[स्वरूपाणां ६॥, एकशेषः १, द्वन्द्वे ७]

द्वन्द्वे तुल्यरूपाणामेकोऽवशिष्यते । घटश्च घटस्य घटी घटाः ।
सरूपग्रहणात् भिन्नार्थानाञ्च माषाः ब्रीहिमानमूर्खाः, पादा-
रश्मश्चित्तुर्यांशाः । एकार्थानां भिन्नरूपानां कचिदेकशेषो-
वक्तव्यः—घटश्च कुम्भाश्च घटी, द्वन्द्व इति किम् ? केशकेशि ।

६७ । वृद्धोयूना तल्लक्षणेषु स्त्रीपुम्बश्च ।

[वृद्धः १, यूना ३, तल्लक्षणे (तत्-लक्षण) ७, स्त्री ०१, पुम्बत् ०१ च १]

यूना सहोक्तौ वृद्धः शिष्यते । स्त्री च पुम्बद्भवति । वृद्ध-
युवतद्विप्रत्यये तल्लक्षणश्चेत् गार्ग्याश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यो
गार्गी च—गार्ग्यायणश्च गार्गी, नेह गार्गीवात्सायनी ।

(६८) कङार, गङ्गुल, खञ्ज, खोङ्ग, काण, कुण्ड, खलति, गौर, वृद्ध,
भिञ्जुक, पिङ्ग, पिङ्गल, तनु, जठर, बधिर, मठर, कञ्ज, वर्ध्वर कङारादयः ।

६८ । पुमान् स्त्रिया । [पुमान् १, स्त्रिया ३] ।

स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते । तल्लक्षणञ्चेत्—देवश्च देवी च देवी, ब्राह्मणी, कुक्कुटौ, गौः स्त्री, गौर्ना गावौ शिवश्च शिवां च शिवी ।

६९ । स्वसा भ्राता । पुत्रो दुहित्रा ।

[स्वसा ३, भ्राता १ ; पुत्रः १, दुहित्रा ३]

स्वसृदुहितभ्यां सहोक्तौ भ्रातृपुत्री शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरी, पुत्रश्च दुहिता च पुत्री ।

७० । तदादिः सर्व्वेस्तत्र च परं ।

[तदादिः (तद-आदि) १, सर्व्वैः ३, तत्र ७, च०१, परं ०१]

सर्व्वेस्तदादिभिरन्यैश्च सहोक्तौ तदादिः शिष्यते । तत्र तदादौ च परं ॥ स च विप्रश्च तौ, यश्च कश्च कौ, स च त्वश्च युवां, स च त्वश्च अहश्च-वयं ।

७१ । अनेक शफग्राम्य पशु संघेऽतरूपे स्त्री ।

[अनेक (न-एक) शफ-ग्राम्यपशु संघे ७, अतरूपे स्त्री, लो ०१]

अतरूपानामनेकशफग्राम्यपशूनां संघे सहोक्तौ स्त्री शिष्यते गाव इमाः, अजा इमा, अनेक शफ इति किम् ? अखा इमे, गर्भभा इमे अतरुण इति किम् ? वत्सा इमे, वर्करा इमे । ग्राम्येति किम् ? कुरङ्गा इमे ।

७२ । अक्तीवेन स्वरूपेण क्लीवमस्यैक वचनवच्च वा ।

[अ (न) क्लीवेन ३, स्वरूपेण ७, क्लीवं ०१, अद्य ६, एकवचनवत् ०१ च ०१ वा०१]

समानरूपेणाऽक्तीवेन सहोक्तौ क्लीवं शिष्यते । अस्यैक

वचन वच वा स्यात् । शुकः पटः, शुक्या शटी. शुकं वक्तं,
तानि इमानि शुकानि, तदिदं शुकं वा । १

७३ । मातृश्वश्रूभ्यां वा पितृश्वश्रुरौ ।

[मातृश्वश्रूभ्यां ३॥, वा ०११, पितृश्वश्रुरौ १॥]

मातृश्वश्रूभ्यां सहोक्तौ पितृश्वश्रुरौ वा शिष्यते । माता-
पितरौ, पितरौ । श्वश्रू श्वश्रुरौ, श्वश्रुरौ वा ।

७४ । परं लिङ्गं इन्द्र, तत्पुरुष, कर्मधारये ।

[परं ०११, लिङ्गं ०११, इन्द्र—धारये ७१]

इन्द्रादिषु परं लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूरौ, मयूरी
कुक्कुटी ।

७५ । पूर्वमश्ववङ्गवयोः ।

[पूर्व ०११, अश्व, वङ्गवयोः ६ ॥]

असमाहारे अश्ववङ्गवयोः पूर्वं लिङ्गं स्यात् । अश्ववङ्गवौ ।

७६ । अन्यवत् प्राप्तापन्नानां प्रादि पूर्वं तत्पुरुषे ।

[अन्यवत् ०११, प्राप्तापन्नाः (प्राप्ता-आपन्न-अलं) ११, प्रादि (प्र-आदि) पूर्वं ७१,
तत्पुरुषे ७१]

प्राप्तादिपूर्वं तत्पुरुषे वाच्यलिङ्गं स्यात् । प्राप्तजीविकः,
आपन्नसुखः, अलं कुमारिः, निष्कौशम्बिः, प्रतिगतोऽक्षि प्रत्यक्षः
पटः ।

७७ । पथः संख्याव्ययात् क्लीबे ।

[पथः ११, संख्याव्ययात् (संख्या-अवयवे) ५१, क्लीबे ७१]

कृतसमासान्तः पथः संख्याव्ययात् परं क्लीबे स्यात् ।

तत्र संख्यापूर्वकोऽहिगुः । त्रिपथं, अपथं, विपथं, कथं दुरध्वो
विपथः कदध्वा कापथ इति । व्यवस्थितविभाषानुवृत्तेः
नान्यपदार्थे अपथोदेशः ।

७८ । संज्ञायां षष्ठ्याः कन्थोऽशीनरेषु ।

[संज्ञायां ७, षष्ठ्याः ५, कन्था०१, अशीनरेषु (अशीनर) ७॥]

अशीनराभिधाने षष्ठ्यन्तात् परा कन्था क्लीवे स्यात् ।
सौश्रमिकन्थं ।

७९ । उपज्ञोपक्रमौ तदादित्वकथने ।

[उपज्ञोपक्रमौ (उपज्ञ उपक्रम) १॥, तदादित्व-(तत्-आदित्व)—कथने ७]

षष्ठीतत्पुरुषेऽमू क्लीवे स्यातां । तयोरादित्वकथनञ्चेत् ।
पाणिनोपज्ञमकालकं व्याकरणं, चान्द्रोपज्ञमसंज्ञकं नन्दोप-
क्रमाणि नामानि ।

८० । सभेश्वराऽमनुष्यार्थादराज्ञः ।

[सभेश्वरामनुष्यार्थात् (सभा-ईश्वर-न (न) मनुष्यार्थान् (मनुष्य-कथं) ५, अराज्ञः ५]

ईश्वरार्थादमनुष्यार्थाच्च षष्ठ्यन्तात् परा सभा क्लीवे स्यात् ।
ईश्वरसभं, इनसभं, राजससभं, पिशाचसभं अराज्ञ इति
किम् ? राजसभा कथं नृपतिसभामगमत् इति नृपत्युपलक्षित
सभेति शाकपार्थिवादित्वात् । अमनुष्यार्थादिति किम् ? नर-
सभा अमनुष्यरक्षः पिशाचादयः तेन देवसभेति ।

८१ । अशालाच्च । [च (न) शाला १, च०१]

अशालार्था च सभा क्लीवे स्यात् । स्त्रीसभं, गोपीसभं
तत्समृह इत्यर्थः अशाला किम् ? धर्मसभा धर्मशालेत्यर्थः ।

८२ । क्वाया वङ्गत्वे वाऽन्यत्र ।

[क्वाया० १।, वङ्गत्वे ०।, वा०१।, अन्यत्र ०।]

षष्ठीसमासे बहुत्वे क्वाया क्लीवं स्यात् । शलभानां क्वायाः
शलभक्वायं, बहुत्वादन्यत्र वा—दृक्क्वायं, दृक्क्वाया वा । (६९)

८३ । सेना, शाला, सुरा, निशाः ।

[सेना—निशाः १।।।]

एताः षष्ठ्यन्तात् पराः क्लीवे वा स्युः । शत्रुसेनं, शत्रुसेना
वा ; गो शालं, गोशाला वा ; यवसुरं, यवसुरा वा ; श्वनिशं
श्वनिशा वा ।

८४ । पुंस्यङ्गोरात्रश्चागणात् ।

[पुंसि ०।, अङ्गः १।, रात्रः १।, च०१।, अ (न) गणात् । ५।]

अङ्गः पुं सि स्यात् । पूर्वाङ्गः, पराङ्गः ; रात्रश्चागणात्—अहो
रात्राविमो पुण्यौ, पश्चिमरात्रः, गणात् क्लीवे—गणरात्रं । (७०)

(६९) क्वाया वाङ्गत्वे इति पाणिनीयसूत्रम् (२।१।२२) क्वायान्त
क्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वपदार्थवाङ्गत्वे । इक्षूणां क्वाया, इक्षु-
क्वायं । इक्षुकागानिषादिन्य इत्यत्र तु आसमन्तानिषादिन्य इति आङ्
प्रसङ्गो बोध्यः इति सिद्धान्तकौमुदी । मङ्गनाथस्तु इक्षुक्वायनिषादिन्य
इति पठति, तेन हि इक्षुक्वायनिषादिन्य इति पाठस्य तु इक्षोः क्वाया
इति विग्रहः, अन्यथा वङ्गत्वे नपुंसकत्वप्रसङ्गादिति स्त्रीत्वमेव समर्थि-
तम् । अन्तस्थित एव क्वायाशब्दः क्लीवं भवति । अन्तस्थितस्तु न,
क्वायातरव इति गोपीचन्द्रः ।

(७०) अङ्गरात्र इत्येवयोः कृतसमासान्तयोः ग्रन्थं, 'संख्यापूर्वं रात्रं
क्लोव' इति वार्तिकम् । द्विरात्रं, त्रिरात्रं । सङ्घनसारमते द्विर

८५ । अहोऽसुदिनपुण्यात् ।

[अहः १, अ (न) सुदिन, पुण्यात् ५ ।]

अहः पुंसि स्यात् । अहः, द्वाहः, एकाहः ; सुदिन पुण्यात्
स्त्रीवे—सुदिनाहं, पुण्याहं ।

८६ । अर्द्धर्चादयः स्त्रीवे च ।

[अर्द्धर्चादयः (अर्द्ध-ऋच्-आदि) १॥॥, स्त्रीवे ०१, च०११ ।]

स्त्रीवे, पुंसि च अर्द्धर्चादयः स्युः । अर्द्धर्चं, अर्द्धर्चः ; शत-
मानं, शतमानः ; अष्टापदं, अष्टापदः इत्यादि ; असमासे
च—यूयं, यूयः ; कर्म, कर्मा इत्यादयः । (७१)

चिरात्रः इति पुंस्त्वेव भवति । रात्रान्तादयः पुंसीति सङ्घुप्तसारसूत्रं ।
अहोरात्रः, द्विरात्रः, चिरात्रः इत्यादीन्नुदाहरणानि । द्वयोः रात्रोः
समाहार इति द्विगुः, ततोऽतसमासान्तः स्त्रीद्विगुरदन्त इत्यनेन स्त्रीत्वे
प्राप्ते विधानमिति गोयीचन्द्रः । एतत्त चार्त्तिकविरुद्धं । रात्रेः पूर्व-
भागः पूर्वरात्रः ।

(७१) अर्द्धर्चादीनां गणना यथा—अर्द्धर्चं, कार्मापण, गीमय, सरक,
चघक, सौधू, रुचक, शङ्खु, पद्म, गृह, दिवस, चक्रवाक, कर्म, धर्म,
मोदक, मान, विमान, नलिन, मलिन, अलीन, खलीन, चरण, सुवर्ण,
वर्ण, वक्र, वज्र, चीत्र, पवित्र, मार, घृत, सैन्धव, औषध, आढक, जोग,
वारवाण, कवच, वेणु दिङ्मात्रमिदं लिङ्गत्वं लोकोत्तरव ज्ञेयमिति जमरः ।
अर्द्धर्चाः पुंसि च (२।४।३१) इति पाणिनीयसूत्रं, गणपाठे अर्द्धर्चादिषु—
शूतप, कपाट, यूय, ध्वज, कवन्ध, कंस, यूप, अन्धकार, दण्ड, भुल,
दीप, द्यूत, प्रभृतयोऽन्वोऽपि वहवः शब्दाः सन्निवेशिताः । एषां
केवाह्निदर्घभेदेन लिङ्गत्ववस्था शास्त्रकारैरुदाहृता । यथा मधुशब्दस्य
मकरन्दादिवाचकत्वे द्विलिङ्गता, चैत्रवाचित्वे पुंस्त्वमेव इति ।

८७ । अव्ययीभावश्च । [अव्ययीभावः ११, ५०१ ।]

क्लीवे स्यात् । अधिस्त्रि । क्रियाविशेषणं कर्म च, नपुंसकञ्च । साधु भवानाम्नां ।

८८ । क्लीवमेकं समाहारे ।

[क्लीवं ०११, एकं ०११, समाहारे ० ।]

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च क्लीवमेकवचनं स्यात् । त्रिखट्टं, त्रिपात्रं, द्विपात्रं, द्विनदं, पञ्चगोदावरं, अश्ववडवं, काष्ठदण्डं, वाक्त्वचं ; कथं त्रिदिभिदिक्किदेरिति पुंस्त्वं सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रमिति । *

८९ । इन्द्रोऽनुवादे चरणानां स्थेणोर्लुङि ।

[इन्द्रः ११, अनुवादे ०, चरणानां ६१११, स्थेणोः (स्था-दण्) ६॥, लुङि ० ।]

चरणानामनुवादविषये स्थेणोर्लुङि प्रयोगे इन्द्रः क्लीवमेकं स्यात् । उदगात् कठकालापं ; प्रतगठात् कठकौथुमं ; चरणः शाखा तद्वान् विप्रश्च । अनुवाद इति किम् ? उदगुः कठकालापाः ।

* परबल्लिङ्गं इन्द्रतत्पुरुषयोः । २।४।२३ इति पाणिनीय सूत्रं एतयोः पर पदस्यैव लिङ्गं स्यात् इति सिद्धान्तकौमुदी । समाहारे नपुंसकविधानसूत्रे परत्वादितस्य बाधात् परिशेषात् इतरेतरद्वन्द्वविषयकमेतत् तत्र चोद्भूतावयवभेदकसमुदायस्य इतरेतरद्वन्द्वार्थतया पूर्वस्य परस्य वा लिङ्गानुसारेण प्रयोग इत्याशङ्क्यां नियमार्थमिदम् । इति तट्टीका ।

९० । यजुः क्रतूनामनपुंसकानां ।

[यजुः क्रतूनां ६॥॥, अ (न) नपुंसकानाम् ६॥॥]

यजुर्वेदविहितानां ससोमकयागानामक्लीवानां इन्द्रः क्लोवमेकं स्यात् । अर्काश्वमेधं अक्लीवानामिति किम् ? राजसूयवाजपेये ।

९१ । समीपाऽध्ययनानां । [समीपाऽध्ययनानाम् ६॥॥]

पाठे सन्निकृष्टानां इन्द्रं क्लोवमेकं स्यात् । पदकक्रमकं, क्रमकवार्त्तिकं, समीपेति किम् ? याज्ञिकवैयाकरणौ ।

९२ । अप्राणिद्रव्यजातीनां ।

[अ (न) प्राणि—द्रव्य, जातीनां ६॥॥]

प्राणिभ्योऽन्येषां द्रव्यजातीनां इन्द्रः क्लोवमेकं स्यात् । आराशस्त्रि, द्रुमशैलं, अप्राणोति किम् ? विट्शूद्री, द्रव्येति किम् ? रूप रस शब्द गन्ध स्वर्गः जातीनामितिकिम् ? विन्ध्यहिमालयी ।

९३ । नदी, देश, नगराणां भिन्नलिङ्गानां ।

[नदी, देश, नगराणां ६॥॥, भिन्नलिङ्गानां ६॥॥]

एषां इन्द्रः क्लोवमेकं स्यात् । गङ्गाशीर्षं, कुरुकुरुचेतं, मथुरापाटलिपुत्रं, एषां किम् ? ग्रामानां माभूत्—जाम्बवत् शालूकित्थौ ग्रामौ, भिन्न लिङ्गानामिति किम् ? गङ्गायमुने, मद्रकेकयी ।

९४ । नित्यवैरिणां । [नित्यवैरिणां ६॥॥]

नित्यविरोधिनां इन्द्रः क्लोवमेकं स्यात् । काकोलकं,

अहिनकुलं, अश्वमहिषं, नित्यतिक्रिम् ? नैमित्तिकविरोधिनां
माभूत्—देवासुराः, कोरवपाण्डवाः । (७२)

६५ । शूद्रानामनिरवसितानां ।

[शूद्रानां ६॥, अ (न) निरवसितानां ६॥]

शूद्रानां इन्द्रः क्लीवमेकं स्यात् । तच्चायस्कारं, रजक तन्तुवायं,
अनिरवसितानामतिक्रिम् ? चण्डालमृतपाः । (७३)

६६ । गवाश्चादीनां । [गवाश्चादीनां (गो-अश्व आदि) ६॥]

एषां इन्द्रः क्लीवमेकं स्यात् । गवाश्वं, अजैडकं, कुञ्जवामनं,
पुत्रपौत्रं, दर्भशरमित्यादि । (७४)

(७२) निरोधो विद्वेषो न तु सहाटनवस्थानं तेन क्लायतपाविति
सिद्धम् 'देवासुरैरमृत मन्वनिधिर्ममथे' इति भारविः ।

(७३) निरवसितः वद्विष्कृतः पात्रादद्विष्कृतः इति भावः अर्थात्
येन भुक्ते कांस्यादि पात्रं संस्कारेण न शुध्यति किन्तु पुनर्घटनेन, स निरव-
सितः । तद्विद्मः अनिरवसितः येन भुक्ते पात्रं संस्कारेण शुध्यतीत्यर्थः ।

(७४) गवाश्चादी यद्योच्चारिते एवाऽयं विधिः, तेन अदन्तादेशा-
भावपक्षे विकल्प एव भवति । गोश्वं गोश्वौ इति गोथीञ्चनः ।
गवाश्चादीनां गणना यथा सिद्धान्तकौमुदी टीकायां गवाश्वं, गवाविकं,
गवैडकं, अजाविकं, अजैडकं, कुञ्जवामनं कुञ्जकिरातम्, पुत्रपौत्रं,
अचण्डालं, स्त्रीकुमारं, दासीमाणवकं, शाटीपटीरं, शाटीप्रच्छदं, शाटी
पट्टिकं, उद्युखरं, उद्युशशम्, मूत्रशकृतं, मूत्रपुरीषं, यकन्मेदः, मांस-
शोणितं, दर्भशरं, दर्भपूतीकम्, अर्जुन शिरीषं, अर्जुन पुरषं, दण्डो-
त्पम्, दासीदासं, कुटीशूटम्, भागवतीभागवतम् ।

६७ । प्राणितूर्याङ्गानां ।

[प्राणि, तूर्याङ्गानां (तूर्य्य ऋङ्ग) ६॥१]

प्राण्यङ्गादीनां इन्द्रः क्लीवमेकं स्यात् । प्राणिपादं, मार्द्दङ्गिक—पाणविकं । (७५)

६८ ।। सेनाङ्गक्षुद्रजन्तु फलानां वङ्गत्वे ।

[सेनाङ्ग (सेना-ऋङ्ग), क्षुद्रजन्तु, फलानां ६॥१, वङ्गत्वे ७]

सेनाङ्गादेर्वङ्गत्वे इन्द्रः क्लीवमेकं स्यात् । हस्तिनश्च अश्वस हस्त्यश्वं, दंशमशकं, वदरामलकं बहुत्व इति किम् ? हस्त्यश्वी, दंशमशकौ, वदरामलके । (७६)

(७५) प्राणि च तत् ऋङ्गश्चेति अथवा प्राणिगोटङ्गं प्राण्यङ्गं उभयथाऽपि प्राणयोगात् ऋङ्गमपि प्राणि भवत्येव । ननु कथं सुसनासिकाभ्यां योवायुर्निष्क्रामतीति प्रयोगः । मुखसहिते नासिके मुख नासिके इति समासः, पुटद्वयभेदात्नासिके इत्यत्र द्विवचनम् । मुखनासिकाभ्यामिति दधिपयसादिषु पाठादिति रक्षितः । अनासहितश्चेति सङ्गुप्तसारसूत्रम् तदर्थंस्तु अप्राण्यङ्गसहितश्च प्राण्यङ्गे इन्दे क्लीवमेकं भवति । यथा वाक्त्वर्चं तथाच वाक्त्वर्चेनाति सर्व्वेणेति भट्टिः ।

तूर्याङ्गपदेन वाद्यकारा अपीष्यन्ते तदेवोदाहरणेन ज्ञापयति मार्द्दङ्गिकपाणविकमिति । अतएव तूर्याङ्गतत्प्रवीण्यै । इति सङ्गुप्तसारसूत्रं तदर्थंस्तु तूर्याङ्गं तत्प्रवीण्यश्च इन्दे क्लीवमेकं स्यात् । प्राण्यङ्गानाश्च प्राण्यङ्गेन, तूर्याङ्गानाश्च तूर्याङ्गेनेत्येव नियमः तेन शस्त्रिशङ्खौ, मार्द्दङ्गिक रथिकौ इत्यादि स्यादेव ।

(७६) हस्त्यश्वरथपादात् सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयमित्यमरवचनात्, षड्यन्ते षटनङ्गानि हस्त्यश्वरथशक्तय इति कात्यायनवचनाच्च । खट्वीशुभ्रादि

६६ । वृक्ष, मृग, शकुनि, वृण, धान्य विशेषाणाम्वा ।

[वृक्ष—विशेषाणां ६॥१, वा०१ ।]

वृक्षादीनां बहुत्वे इन्द्रः क्लीबमेकं वा स्यात् । वृक्षवटं, वृक्ष-
वटाः ; वृक्षपृषतं, वृक्षपृषताः ; मृगशब्दः कुरङ्गे, पशुमात्रे च
वर्तते, तेन—सिंहाजोरभ्रं, सिंहाजोरभ्राः ; हंसकारण्डवं,
हंसकारण्डवाः ; कुशकाशं, कुशकाशाः ; तिलमाषं, तिलमाषाः ;
न द्वित्वे—वृक्षवटी ; अथ समाहारे एवैकत्वे सिद्धे प्रकरणमिदं
नियमार्थं—चरणादीनां इन्द्रः समाहार एव, वृक्षमृगादीना-
मुभयत्रैव, दधिपय आदीनामितरेतरयोग एव । (७७)

१०० । व्यञ्जनानाञ्च । [व्यञ्जनानां ६॥१, च०१ ।]

अप्राणिद्रव्यजातित्वान्नित्ये प्राप्ते विकल्प आरभ्यते । दधि-
घृतं, दधिघृते, शाकसूपं, शाकसूपी ।

शिरस्त्राणानामत्राद्यहयम् । इति गौरीचन्द्रः । अ्यानकुलात् क्षुद्र जन्तव
इति सिद्धान्तकौमुदी । क्षुद्र जन्तूनां पारिभाषिकलक्षणं यथा—
क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्रयव यः । शतं वा प्रवृत्तौ घेषामथवा
नकुलावधीति इति सिद्धान्तकौमुदी टीका क्षुद्रजन्तुरनस्थिरशोणितो
यत् सहस्रमङ्गलिः (घेषां सहस्रेणाङ्गलिः पर्य्यते इत्यर्थः) यत् गोचर्म
प्रमाणादांश्च हननात् पातकं, नकुल पर्य्यन्तमिति पञ्च धेति सङ्क्षिप्तनारं ।

(७७) विभाषा वृक्ष मृग वृण धान्य व्यञ्जन पशु शकुन्यश्वशङ्ख
पूर्वापराधरीत्तराणाम् । (१।४।१२) इति पाणिनीय सूत्रम् व्यञ्जन वृक्ष
पक्षि मृग पशु धान्य वृणानि अश्वेनेव शङ्खा । पूर्वापराधरीत्तरं
च । इति सङ्क्षिप्तसारसूत्रत्रयम् एषा विभाषा तुल्यजातीयेष्वेवाऽव-
तिष्ठते नतु परस्परव्यतिकरे । पश्चाद्युपादानन्तु पूर्व्ववत् विकल्पे प्राप्ते

१०१ । विरोधिनामद्रव्यानां ।

[विरोधिनां ६॥१, अ (न) द्रव्यानां ६॥१]

विरुद्धानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्वः क्लीवमेकं वा स्यात् । सुख-
दुःखं, सुखदुःखे, शीतोष्णं, शीतीष्णे ; हिमातपं, हिमातपो,
अद्रव्य इति किम् ? सुखदुःखाविमौ ग्रामौ । (७८)

१०२ । नैकं दधिपयआदीनाम् ।

[न०११, एकं ०११, दधिपय आदीनाम् ६॥१]

एषां द्वन्द्वः एकं न स्यात् । दधिपयसी, सर्पिर्मधुनी, मधु-
सर्पिणी, शकृकृष्णे, अक्सामे, वाङ्मनसे, शिववैश्रवणावित्यादि ।

१०३ । संख्याप्रयोगे च ।

[संख्याप्रयोगे ७१, च०११]

इह द्वन्द्वो नैकवत् स्यात् । दशमार्द्धङ्गिकपाणविकाः ।

व्यतिकरनिरासाथं । तेन पशूनां ततोऽन्यैः सह न समाहारद्वन्द्वो
भवति नतु सर्व्वथा द्वन्द्वाभावः तथा च भर्तृः हनुमन् कीदृशं द्वन्द्वं नर
वानररक्षसामिति । ननु पशुग्रहयोगे ऋगग्रहयोगे सिद्धे किमर्थं पृथगु-
पादानम् अत आह ऋगोपादानान् पश्वन्तरे न स्यादिति यदा ऋगवाचकस्य
पश्वन्तरवाचिना द्वन्द्वो भवति तदा क्लीवमेकं न स्यादित्यर्थः । पूर्व्वं मश्व-
वडवयोः (१।४ ७) इत्यनेन अश्ववडवयोः पूर्व्वलिङ्गत्वे एव प्राप्ते प्राग्निनोय
सङ्गिप्रसारयोः पात्तिक नपुंसकार्थं मेतयोरत्र ग्रहणं । सुपस्रति इतरे-
तरयोगे अश्ववडवयोः पूर्व्वलिङ्गतैश्च, ससाहारे तु क्लीवत्वमिति रक्षस्यम् ।

(७८) कामक्रोधावित्यत्र न विरोधः, क्रुद्धोऽपि काममाचरतीति
दर्शनात् ।

१०४ । वा समीपे । [वा०१, समीपे ०]

समीपे संख्याप्रयोगे इन्द्र एकं वा न स्यात् । उपदशं
वैणिकवैणविकं, उपदश वैणिकवैणविकाः ।

१०५ । अदन्तोद्दिगः स्त्रीः समाहारेऽपात्रादिभिः ।

[अदन्तः १, दिगः १, स्त्रीः १, समाहारे ०, अ (न) पात्रादिभिः ३॥]

अदन्तोद्दिगः स्त्रीलिङ्गं स्यात् । पञ्चपुलो, दशशती अका-
रान्तप्रकृतेरेवाभिधानान्नेह—पञ्चगवं, (१) समाहार इति
किम् ? तद्धितार्थे—पञ्चकपालः सूपः ; अपात्रादिभिरिति
किम् ? त्रिपात्रं, चतुर्युगं, त्रिभुवनं । आवन्तः क्लीवञ्च, नञ्
लुक् । पञ्चखट्वं, पञ्चखट्वी, पञ्चतच्चं, पञ्चतच्ची ।

१०६ । ऋस्वो नपुंसके प्रातिपदिकान्तस्य ।

[ऋस्वः १, नपुंसके ०, प्रातिपदिकान्तस्य (प्रातिपदिक-अन्त) ६]

क्लीवे प्रातिपदिकान्तस्य ऋस्वः स्यात् । सोमपं, कुलं,
सह एनसं, बहुप्रथसि कुलं । एच इण् ऋस्वत्वे । अतिरि,
वहुतु, उपगु । (२)

१) समासान्तस्य समस्तप्रकृतावयवत्वमते तु स्त्रीत्वप्रसङ्गात् सम-
न्तावयवाभावत्वमतस्योदाहरणमिदं, सङ्घनसारे तु पद्मगवं, पद्मराजमिति
हे पात्रादौ पठिते ।

(२) ऋस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति पाणिनिस्त्वञ्चम् (२।२।४७)
क्लीवे प्रातिपदिकान्तस्य ऋस्वः स्यात् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

१०७ । गो स्त्रियोरन्याथऽअयादीयसः ।

[गो, स्त्रियोः ६४, अन्याथे (अन्य-अथे) ७१, अयादीयसः (न श्री—आदि, इयस्) ६१]

अन्य पदार्थे गोशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य ऋस्वः स्यात् । चित्रगुः, निष्कोशाम्बिः, अतिखट्वः, बहुवामोरुः ; अन्याथ इति किम् ? सुगौः, सुकुमारी, अयादीयस इति किम् ? सुयोः, सुतन्त्रीः, सुधीः, सुलक्ष्मीः, सुतरौः, सुभ्रूः, बहुप्रेयसी, राजा ; इयसस्तत्पुरुषे न प्रतिषेधः—अतिप्रेयसिर्दृपः । (१)

१०८ । तद्धित लुकि लुक् स्त्रियाः अगोण्यादेः ।

[तद्धित लुकि ७१, लुक् ०११, स्त्रियाः ६१, अगोण्यादेः (न-गौरी-आदि) ६१]

तद्धित लुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पञ्चशक्लः तेन क्रोत इत्यर्थे टिकण् द्विगोरध्वर्द्धपूर्वाच्च लुगसंज्ञायामिति (८५।३।५) टिकण् लुक् अगोण्यादेरिति किम् ? पञ्चगोणिः पटः, पञ्चसूचिः ।

इति श्रीपद्मनाभदत्तकृतौ सुपङ्गव्याकरणे

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

(१) गोस्त्रियोरपसर्जनस्येति (१।२। ७) पाणिनीयसूत्रं, उपसर्जनं यो गो शब्दः, स्त्रीप्रत्ययान्तश्च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ऋस्वः स्यादिति सिद्धान्तकौमुदी । उपसर्जनमत्र समासशास्त्रीयं ग्राह्यं, तेन कुमारीवाचरति विष इति वाक्ये आचारं क्तिवन्ते कुमारीशब्दे न ह्यस्य प्रसङ्गः । अत्र स्त्रीशब्दस्य स्त्राधिकारोक्तंटावादिप्रत्ययपरतया अतिलक्ष्मी-रित्यादौ न । इति तट्टीकाः अतः अपादीनां ऋस्वत्वप्रसङ्गाभावात्

तन्निषेधः न केवलं स्पष्टार्थमेव, किन्तु निषेधस्य पथ्युदासतया ह्यदधि-
कारविहितस्य आप् प्रत्ययस्यापि संग्रहार्थं ततश्च गतेह इति सिद्धं । भाष्ये
उत्तरपदभूतयोः गोस्त्रियोरित्यभिधानात् समासस्यान्त एवेदं वर्तते न
तु मध्ये । इयसोवज्जब्रीहेर्नवेति वाच्यमिति वार्तिकम् । वङ्गाः श्रेयस्तेऽस्य
वज्जश्रेयसी, वज्जब्रीहेः किम् ? अतिश्रेयसिरिति सिद्धान्तकौमुदी ।
संक्षिप्तसारे अर्द्धपिप्यल्यादिष्वपि स्त्रीप्रत्ययस्य ऋखोनिषिद्धः, अर्द्ध-
पिप्यली, अर्द्धनावी, अर्द्धनगरी, पूर्व^१नगरी, अर्द्धालावरित्यादि । अत्र
संक्षिप्तसारस्य—गोरप्रधानस्यान्तस्य, स्त्रीप्रत्ययस्य च न कृदीतः इयमो-
र्वज्जब्रीहौ—इत्येतानि सूत्राणि द्रष्टव्याणि ।



अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अलुक् समासादि प्रकरणम् ।

१ । अलुगविशिष्टादुत्तर पदे ।

[अ (न) लृक् १।, अविशिष्टात् ५।, उत्तरपदे ७।]

अधिकारोऽयं । उत्तरपदे परतोऽलुग् वाच्यः ।

२ । ओजः सहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः ।

[ओज (स). सह (स), अम्भ (स), तमसः ५।, तृतीयायाः ६।]

एभ्यः तृतीयायाः अलुक् स्यात् । ओजसाकृतं, सहसाकृतं, अम्भसाकृतं, तमसाकृतं, अविशिष्टादित्येव—महौजःकृतं, नैशतमोवृतं । (१)

(१) ओजः सहोऽम्भस्तमसस्तृतीयाया (६।१।२) इति पाणिनीय-सूत्रं । अङ्गस्य उपसंख्यानं इति वार्तिकम् । अङ्गसाकृतमिति । ओजः सहोऽम्भस्तमोऽङ्गसा मनस्युत्तरपदभूतानामलुक्कृततीयाया इति सङ्घिनसारसूत्रम् । अलुगविषयेष्वेकवचनस्यैव समास इति भाष्यम् । अन्ये पुनराचार्या वदन्ति अनभिधानात् द्विवचनबहुवचनयोः समास एव न भवति । वस्तुतस्तु प्रकरणादिभिरवगतयोस्तु द्विवचन बहुवचनयोरपि समासोभवत्येव, अलुकपुनरेकवचनस्यैव भवति । ततश्च द्विवचनबहुवचनयोस्तमोवृतमित्यादि भवत्येव ; ये तु बहुवचनस्यभिचारिणस्तेषां बहुवचनसामर्थ्यादपस्योनिरित्यादौ समासोऽलुक् । चान्द्रास्तु तमस इत्यत्र तपस इति पठन्ति तपसा कृतमिति तन्न सन्धिक भाष्ये—तमोवृत-

३ । मनसः संज्ञायामाज्ञायिनि च ।

[मनसः ५।, संज्ञायां ७।, आज्ञायिनि ७।, च० १।]

नाम्नि मनसस्तृतीयाया अलुक् स्यात् । मनसादेवी, आज्ञा-
यिनि च—मनसाज्ञायिनो योगिनः । (१)

४ । आत्मनः पूरणे ।

[आत्मनः ५।, पूरणे ७।]

तृतीयाया अलुक् स्यात् । आत्मना पञ्चमः । (२)

त्वादित्य आदर्शनान्, तपःकृषामभूपपत्तिमेच्छन्, तपःकृषतरेरङ्गैरित्यादि
महाकविप्रयोगाच्च । महौजः कृतमित्यत्रौजःशब्दः नैशतम इत्यत्र तमः
शब्दः उत्तरपदभूत इति लुग्भवत्येव । उदन्नदम्भःपरिपीत मूर्त्तिरिति
माघः । सततनैशतमोवृत्तमन्यत इति भारविः । अन्ये त्वेवं न समर्थयन्ते
यतो येन विधिस्तदन्त्येति अत्र भाष्ये उक्तं पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तर-
पदस्य चेति तन्मते महौजसाकृतमिति भवति । अस्मिन् मते सूत्रमन्यथा
व्याख्येयं यथा यस्मिन् समूहे अलुग् विधीयते तस्मिन्नेवानुत्तरपदभूताना-
मोजः प्रभृतीनां तृतीयाया अलुग् भवति । तस्मिन्मते सततनैशतमोवृत्त-
मिति सततनैशतमोवृत्तं वर्त्तमानं यस्मिन् इति बङ्गब्रीहिया साध्यमिति
रक्षितः अन्येतु तमोभिर्वृत्तं तमोवृत्तमिति सिद्धान्तयन्ति । इति गोयीचन्द्रः ।

(१) मनसः संज्ञायां (६।३।४) आज्ञायिनि चेति (६।३।५) पाणिनीय-
सूत्रद्वयं । मनसोनाम्नि आज्ञायिनि चेति सङ्घट्टसारसूत्रद्वयं नाम्नीति
किम् ? मनोदत्तकन्या ।

(२) आत्मनस्वेति (६।४।३) इति पाणिनीयसूत्रम् पूरणे इति वक्तव्य-
मिति वार्तिकम् । अनार्द्धनस्वात्मचतुर्थं एवेति बङ्गब्रीहिविर्वाधे इति

५ । पुंसाऽनुजे जनघोऽन्धे ।

[पुंसः ५, अनुजे ०।, अनुषः ५।, अन्धे ०।]

अलुक् स्यात् । पुंसाऽनुजः, अनुषाऽन्धः । (१)

६ । वैयाकरणाख्यायामात्मपराभ्यां चतुर्थ्याः ।

[वैयाकरणाख्यायां ०।, आत्म-पराभ्यां ५।, चतुर्थ्याः ६।]

आभ्यां चतुर्थ्या अलुक् स्यात् । वैयाकरणी आख्या चेत् ।
आत्मनेपदं, परस्मैभाषा । (२)

सिद्धान्तकौमुदी । नन्वन्यपदार्थो बज्जब्रीहिरित्युच्यते अन्यपदार्थश्च समस्य—
मानेभ्योतिरिक्तो भवति यथाचित्रगुरिति, नचात्र (आत्मा चतुर्थ्याऽस्येत्यत्र)
त्यतिरिक्तो कश्चिदर्थोऽस्ति इति तु नाशङ्कनीयं अत्यतिरिक्तार्थेष्वन्य
पदार्थत्वं भवति व्यपदेश्यव्यपदेशिवद्भावात् । यथा शिक्षापुत्र इति ।
आत्मनः पुरणे इति सङ्कितसरसूत्रं पूरणशब्देनात्र पूरणार्थप्रत्ययान्तं
ग्राह्यं । इति गोपीचन्द्रः ।

(१) पुंसानुजो अनुषान्ध इति च वार्तिकम् । यदा तु पुमांस मनु-
जातस्तदा पुमनुज इति गोपीचन्द्रः ।

(२) आख्या संज्ञा, व्याकरणे व्यवह्रियमाणा आख्या वैयाकरणाख्या
तस्यां ग्रन्थमानायां । आत्मनेभाषः परस्मैभाष इत्यादौ तु आत्मनेपदे
भाषा उक्तिर्यस्य इति पदशब्दलोपी निपातनात् । अतएव वचनबलात्
प्रकृतिविकृत्यभावेऽपि सकामः एतदचनं सामान्यज्ञापकं करणीयं तेन
रन्धनस्थानी, अन्धघास इत्यादावपि इति गोपीचन्द्रः । चतुर्थीति योग-
विभागात् समास इति सिद्धान्तकौमुदी । तथा च सामान्यतश्चतुर्थ्यन्तस्य
समासः तादर्थ्यादिभिश्च चतुर्थ्यन्तस्य समास इति ।

७ । पञ्चम्या स्तोकादिभ्यः क्ते ।

[पञ्चम्याः ६।, स्तोकादिभ्यः ५॥, क्ते ७ ।]

स्तोकार्थं, अन्तिकार्थं, दूरार्थं, कृक् भ्यः क्तान्ते परे पञ्चम्याः
अलुक् स्यात् । स्तोकात्मकः, अल्यात्मकः, कृक्त्वात्मकः । (१)

८ । सप्तम्या हलदन्तेभ्यो नान्नि ।

[सप्तम्याः ६।, हलदन्तेभ्यः ५॥, नान्नि ७ ।]

हलन्ताददन्ताच्च नान्नि सप्तम्या अलुक् स्यात् । त्वचिसारः,
वनेकिंशुलकाः । (२)

९ । मध्यान्ताद्गुरौ ।

[मध्यान्तात् (मध्य-अन्त) ५।, गुरौ ७ ।]

मध्ये गुरुः, अन्तेगुरुः । (३)

(१) कृक्कृत्व इति द्वितीया सिद्धं क्ते इति किं कृक्कृत्वमिति गोयी-
चन्द्रः । ब्राह्मणाच्छंसिन् उपसंख्यानं इति वार्त्तिकं, ब्राह्मणस्य शंसिन्
इति सङ्क्षिप्तसारसूत्रं ब्राह्मणाच्छंसो ऋत्विग्विधेयः ।

(२) गोहलन्तादन्तानां संज्ञायां सप्तम्या इति सङ्क्षिप्तसारसूत्रं तेन
गविष्टिरइति सिद्धं ।

(३) मध्याद्गुरौ (६।२।११) इति पाणिनीयं सूत्रं अन्ता चेति
वार्त्तिकं । मध्यान्तयोगुराविति संक्षिप्तसारसूत्रं । अस्मादेवाणुग्वि-
धानात् समासः । अथवा ष्टौष्ठादेराङ्गतिगणत्वात् तत्पुरुष एव षट्य-
मिष्यते । यदा तु मध्ये स्थितो गुरुरस्येति, अन्तेस्थितो गुरुरस्येति मध्यपद-

१० । अपोयोनिमतियेषु ।

[अपः ५।, योनि, मति, येषु ७॥]

गृष्वपः सप्तम्या अलुक् स्यात् । अपुयोनिरग्निः, अपुमतिः,
द्विगादेर्यः अपुभवो अपुव्यः (१)

११ । स्वाङ्गादमूर्द्धमस्तकादकामे, वन्धे वा ।

[स्वाङ्गात् (ख-अङ्ग) ५।, अ (न) मूर्द्ध, मस्तकात् ५।, अ (न) कामे ७।, वन्धे ७।,
वा० १।]

स्वाङ्गात्, हलन्तात्, सप्तम्या अलुक् स्यात् । कर्हकालः,
उरसिलोमाः, हस्तेवन्धो, हस्तवधो वा ; अमूर्द्धमस्तकादिति
कि-१ मूर्द्धशित्वा, मस्तकवृद्धः अकाम इति किम् ? मुखकामः,
हलन्तेभ्यः इत्येव—अङ्गलिमुद्रः । (२)

लोपो वज्रब्रह्मे द्विस्तदा मध्यगुरन्तगुरुदित्वेवं भवति यथा कापि न मध्यगुरु
गंश एकःसोऽन्तगुरदिति कन्दीलच्छां । इति गौयीचन्द्रः ।

(१) अपीयोनि यन्मतुषु । इति वार्त्तिकं अपुयोनिरुत् पत्ति-
र्यस्य सोपुयोनिः अपुभवोऽपुवः, अपुमन्ता वाज्यभागौ इति सिद्धान्त
कौमुदी । यद्योनि मतिव्यपाम् इति संक्षिप्तसार सूत्रम् अपु योनि रपु-
मति-रिति श्रोत्रादेराकृति गणत्वत्, अलुक् विधानसामर्थ्याद्वा तत्पुरुषः
वज्रब्रह्मै तु अपयीनि, रम्भति रितेऽव भवति । इति गौयीचन्द्रवचनं
सिद्धान्तकौमुदीविरुद्धं । हृद्गुभाश्चेति वार्त्तिकं हृदिस्यृक् ; दिवि-
स्यृक् इति नित्यत्वाभिप्रायेणैदं प्रतीयते ।

(२) अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे इति यथिनोयसूत्रं ।
अमूर्द्धमस्तकस्य हलन्तादन्ताङ्गस्याकामे । इति संक्षिप्तसारसूत्रम् ।

१२ । तर, तम, तनेषु कालनाम्नः ।

[तर—तनेषु ७।।, कालनाम्नः ५।]

वेत्येव—तरादौ कालनाम्नः, सप्तम्या अलुक् स्यात् । विधिवलात् सप्तम्यन्तात्तरतमौ । पूर्वाह्ने तरां गायति, एकारान्तादात्मपूर्वाह्णतरे वा ; पूर्वाह्णितमां, पूर्वाह्णितमे वा ; पूर्वाह्णिकालकृतं, पूर्वाह्णिकालकृतं ; पूर्वाह्णितनं, पूर्वाह्णितनं ; पूर्वाह्ण पराङ्गा इति (३६।३।५) तनट् ; हलदन्तेभ्य इत्येव—रात्रितमां जागर्ति ।

१३ । तत्पुरुषे कृति वञ्जलम् ।

[तत्पुरुषे ७।, कृति, ७।, वञ्जलं ०२।]

तत्पुरुषे कृदन्ते परतोवहुलं सप्तम्या अलुक् स्यात् । दिविषद्, वनेचरः, सखेरमः, हृदिस्थः, हृदिस्थूक् । प्राहट्-शरत्-काल-दिवां, जे । प्राहषिजः, शरदिजः, कालेजः, दिविजः । वर्षशर-वरमनसो वा । वर्षेजः, वर्षजः, शरेजः, शरजः, वरेजः, वरजः,

कायस्थेनोदरस्थेन, नोदरस्था हरीतकीत्यत्र उदरस्थेत्यसाधुः रक्षितेन पुनरस्य साधुत्वमभुपगतम् । हलन्तादन्ताङ्गस्य तु अङ्गलित्राणः, अङ्गावलिः । इति जूमरः नाहृदिव्सथस्य स्थे इत्यनेन, तत्पुरुषे कृति वञ्जलमित्यनेन प्राप्तस्यालुकोनिषेधः, ततश्च उदरस्था इत्यत्र अलुका भवितव्यमित्यभिप्रायः । रक्षितेन पुनः स्थे परे योनिषेधः कृतः स सामान्येनैवोक्तः । तेन उदरस्थेत्यत्र अलुक् निषेध एव । तथाहि कण्ठे कालः कपालेन करस्थेनेन्दुश्रेण्ड इति दृष्टीति गोयीचन्द्रः ।

मनसिजो, मनोजः । सरसीरुहे च । सरसिजं, सरोजं, सरसि-
रुहं, सरोरुहं । शयवासवासिध्वकालात् । खेशयः, खशयो वा ;
वनेशसः, वनवासो वा ; ग्रामेवासी, ग्रामवासी वा ; अकाला-
दिति किम् ? पूर्वार्द्धशयः । बाहुल्यात् क्वचिन्नैव स्थण्डिलशायी,
विषमस्थः, सांकाश्यसिद्धः । (११)

(११) तत्पुरुषे क्वति वज्जलं । ६।३।१४। इति पाणिनीयसूत्रं
तत्पुरुषे इति सूत्रे हलदन्तादित्यस्यानुवचनेऽपि नैतस्य सार्वभिकत्वं,
वज्जलप्रहणादेकाचोऽन्यत्र न भविष्यतीति ध्वनयन्नाह क्वचिन्नेति तेन गोघ,
घर इति वाक्ये गोघर इत्यादि सिद्धिः । अनेनैव सिद्धेः ह्युभ्याश्चेति
वार्तिकं निष्प्रयोजनम् इति ज्ञेयम् । तत्पुरुषे क्वति वज्जलं इति च
संक्षिप्तसार सूत्रम् । शरत् प्राट्काल दिवा मिति किम् ? मन्दरजः ।
प्रसङ्गेऽस्मिन् नेण् सिद्ध बभ्रातिषु च (६।३।१६) इति पाणिनीयसूत्रा-
न्तरम् । इस्मन्तादिषु सप्तम्या अलुक् । स्थण्डिलशायी, सांकाश्यसिद्धः,
चक्रवर्द्धः । शिनन्त सिद्धवन्धेषु इति संक्षिप्तसारसूत्रम् । एतन्मते
घणन्त वधधातौ परे विकल्प एव अलुक् भवति । स्थे च भाषायां ।
६।३।२० इति पाणिनीयसूत्रं अलुक् निषेधकम् । नाहृदिव्सवस्य स्थे ।
इति संक्षिप्तसार सूत्रञ्चालुक्प्रतिषेकं द्रष्टव्यम् । वज्जलवचनादेव सिद्धे
लक्षणमेतन्नियमार्थं, हृदिव्सवस्यतिरिक्तस्य सप्तम्यां स्थे परेऽलुक् भवत्येव ।
हृदिव्सवस्य तु तत्पुरुषे अलुक् । पर्थशाप्तीत् दिविष्ठाऽसौ सन्दर्श्यं
भयदं वपुरिति भट्टिः, रक्षन् वनेवासकृताद्भयान्तानिति च भट्टिः ।
कारनाभि च प्राचां हलादौ । ६।३।१० । इति पाणिनि सूत्रं, प्राचां
देशे यत् कारनाम तत्र हलादावनुत्तरपदे हलदन्तात् सप्तम्या अलुक् ।

१४ । षष्ठ्याः संज्ञाभर्त्सनयोः ।

[षष्ठ्याः ६।, संज्ञा, भर्त्सनयोः ७॥]

संज्ञायामाक्षेपे च षष्ठ्या अलुक् स्यात् । शुनःशेफोनाम
सुनिः, दिवोदासः, आक्षेपे—चौरस्यकुलं, दृषल्याःपतिः,
देवानांप्रियः ॥ पुत्रे वा । दास्याः पुत्रः, दासीपुत्रावा । (१२)

१५ । वाग्दिक्पश्यद्भ्योयुक्तिदण्डहरेषु ।

[वाग्दिक् पश्यद्भ्यः (वाच्—दिग्—पश्यन्) ५॥११, युक्ति, दण्ड, हरेषु ७॥]

युक्त्यादौ वागादेः षष्ठ्या अलुक् स्यात् । वाचोयुक्तिः,
दिग्दण्डः, पश्यतोहरः ।

मुकुटे कार्षापणं, दृषदि माषकः । पूर्व्वेण सिद्धे नियमाद्यं कारनाक्षिप्रव
प्राचामेव हलादावेवेति । इति सिद्धान्तकौमुदी । हलादौ कारनाक्षि
चेति संक्षिप्तसारसूत्रं । पूर्व्वेण नित्ये प्राप्ते विभाषा, वणिक् कर्षकपशु-
पालादौ रक्षार्थे राज्ञे देशे करः, कर एव कारः स्वार्थेण कारनाक्षि
वाच्ये हलादौ परे हलन्तादन्तस्य च सप्तम्या अलुग्वा भवति । हलादौ प्राच्य-
कारनाक्षि नित्यमिति वामनः । इति च संक्षिप्तसारसूत्रम् । तन्मते पूर्व्वेण
प्राप्ते नियमाद्यं वचनमिदं नियमस्तु उक्त एव सिद्धान्तकौमुद्याम् ।

(१२) षष्ठ्या आक्रोशे (६।३।२९) इति पाणिनीय सूत्रं । क्षेपे
षष्ठ्या इति संक्षिप्तसारसूत्रं । निन्दायां दास्याः पुत्र इति खरू-
पाख्यानात् दासीपुत्र इति । देवानां प्रिय इति च मूर्खे इति वार्त्तिकं
अन्यत्र देवप्रिय इति । नित्यमामोदेवस्य प्रिये । इति संक्षिप्तसार-
सूत्रम् ।

१६ । अदसष्टायन् कुलिकादिषु ।

[अदसः ६।, टायन् ०१।, कुलिकादिषु ७॥]

पृष्वदसः षष्ठ्या अलुक् स्यात् । अपत्ये—आमुष्यायनः ; कुलि-
केति भविष्यद्रूपग्रहणं—भावे-आमुष्यकुलिका, आमुष्यपुत्रिका,
अमुष्यपुत्रता ।

१७ । ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धे । वा च स्वसृपत्योः ।

[ऋतः ६।, विद्या, योनि, सम्बन्धे ७।, वा०१।, च०१।, स्वसृ, पत्योः ७॥]

ऋदन्तात् षष्ठ्या अलुक् स्यात् । विद्यायोनिसम्बन्धे—
हीतुरन्तेवासी, हीतुःपुत्रः । वा च स्वसृ, पत्योः । मातुः स्वसा,
मातृ-स्वसा ; दुहितुःपतिः, दुहितृपतिः ; उक्तोऽलुक् । (१३)

१८ । ऋदन्तपुत्रयोरादृतोदन्धे ।

[ऋदन्तपुत्रयोः ७॥, अत् ०१। ऋतः ६।, दन्धे ७।]

दन्धे ऋदन्तपुत्रयोः परयोऽदन्तस्य ऋत स्थाने आद्-
भवति । हीतापोतारी, पितापुत्री । (१४)

(१३) पूर्वोत्तरपदयोर्विद्यासम्बन्धवाचित्वं योनिसम्बन्धवाचित्वं वेति
तु न नियमः किन्तु पूर्वपदस्य विद्यासम्बन्धवाचित्वे उत्तरपदस्य योनि-
सम्बन्धवाचित्वे, पूर्वपदस्य योनिसम्बन्धवाचित्वे, उत्तरपदस्य विद्या-
सम्बन्धवाचित्वे चाक्षुग्भवतीति गोपीचन्द्रः तेन गेहृ हीटधनमिति ।

क्वचिदन्धत्राऽपि इति संक्षिप्तसारमूत्रं वाचस्पति, दिवस्पतिरित्यादि ।
अथ षिष्ठप्रयोग ऊचनीयः ।

(१४) आनदृतो दन्धे (६।३।२५) पाणिनीयसूत्रं । पुत्रेऽन्यतरस्या-

१६ । इन्द्रादेरतोदैवते ।

[इन्द्रादेः (इन्द्र-आदि) दा, अतः दा, दैवते ७ ।]

देवताइन्द्रे इन्द्रादेरत आङ्गवति । इन्द्राद्वहस्यती, मित्रा-

मित्यतो मण्डूकवृत्त्या पुत्र इत्यनुवृत्तेः पितापुत्राविति सिद्धान्तकौमुदी ।
 अत्र च यथाक्रमसमन्वयाद् विद्यासम्बन्धेन योनिसम्बन्धवतः समासे न
 चानु, सम्बन्धस्य द्विवृत्वात् एकस्य तथात्वे परस्य तथात्वाऽभावात्
 तेन होत्रपितरौ, पितृहोतारावित्यादौ न । इति तद्विका । अत आद-
 दन्तपुत्रयोः पूर्वोत्तरपदविद्यायोनिसम्बन्धवाचित्वे इति संक्षिप्तसार-
 सूत्रम् । अकारान्ते पुत्रशब्दे च परे इन्द्रे अतः स्थाने आङ्गवति ।
 पूर्वोत्तरपदयोर्विद्यायोनिसम्बन्धवाचित्वे सति । होत्रादय ऋत्विग्विशिष्या
 स्तेषां विद्यया सह सम्बन्धः, ते च कात्यायनसूत्रे दर्शिताः, तत्र ऋदन्ता
 उद्गात्र, होत्र, प्रस्तोत्र, श्रोत्र, प्रतिप्रस्थात्र, पोत्र, प्रतिच्छत्र, नेष्ट्रप्रभृतयः ।
 ननु सर्वान्तपदमुत्तरपदमिति व्यवस्थितं, तत्कथं होतापोतानेष्टोद्गातारः ?,
 इति चेत् होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च इति समस्तयोरेव पदयोः
 पुनर्इन्द्रे पूर्वोत्तरपदव्युत्था अविरुद्धैव । यत्र तु त्रिपदे इन्द्रः तत्र
 पूर्वोत्तरपदव्यवस्थाभावादाच्चाभावः होत्रपोत्रनेष्टार इति । ननु पूर्वं
 (१७) सूत्रे यथा होतुः पुत्र इत्युदाहृतं तथेहापि होतापुत्राविति भवि-
 तव्यमिति चेदुच्यते यत्र पूर्वोत्तरपदयोः, पुनर्इन्द्रे एकस्य विद्यासम्बन्ध
 वाचित्वं अपरस्य योनिसम्बन्धवाचित्वं तत्राप्यं नेष्यते । वेदित्रशब्दो
 ज्ञात्रवचनः, वक्तृशब्दोऽभिधात्रवचनः तेनाध्येत्रवेदित्रोरिति वक्तृ-
 श्रोत्रोरिति मीमांसयाश्च पाठोऽप्यविरुद्ध एवेति गीयीचन्द्रः । संक्षिप्तसारे
 'पुत्रार्थं इत्येके इति सूत्रान्तरमस्ति तन्मते पुत्रपदं तदर्थात्तद्वचं तस्य
 पुत्रौ च दुहित्वात्मजाविति सिद्धम् ।

वरुणी, सूर्याचन्द्रमसौ, लोके वेदे सहचरितयोरेवाभिधाना-
नेह—शिववैश्रणी । (१५)

२० । इतईदग्नेः सोमवरुणयोरवृद्धौ ।

[इतः ६१, इत् ०११, अग्नेः ६१, सोम, वरुणयोः ७१, अ (न) वृद्धौ ७१]

अनयोरग्नोरित ईद्भवति । अग्नीषोमौ, अग्नीवरुणी ;
अवृद्धाविति किम् ? आग्निसोमं, आग्निवारुणं कर्म ।

२१ । वृद्धावाद्द्विष्णौ ।

[वृद्धौ ७१, आत् ०११, विष्णौ ७१]

वृद्धिमति विष्णौ परे अग्नोरित आद्भवति । आग्नावैष्णवं ;
इन्द्रे च आग्नेन्द्रश्चरः । (१६)

(१५) देवता इन्द्रे चेति पानिणायसूत्रं (६।३।२६) वायुशब्दा-
प्रयोगे इति वार्तिकम् पृनर्हन्दग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिर्यहार्यं ।
तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ् एतद्भि नैकहविर्भागित्वेन अतन्नापि
लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् । इति सिद्धान्तकौमुदी । शिववैश्रवणावित्यत्रा-
प्येवं वराख्येयम् । एवं रविचन्द्रौ, स्कन्दविशाखावित्यत्रापि न,
साहचर्याभावात् ।

(१६) इन्द्रे चेति अष्टद्विमति इन्द्रे परे इत्यर्थः । संक्षिप्तसारमते
अष्टद्विमति विष्णुशब्दे परे अग्नोरित्त्वं भवति अग्नाविष्णु इति । अचेदं
रहस्यं पाणिनीयसंक्षिप्तसारयोः सामान्यतएव वायुभिन्न सहचरितदेवता
इन्द्र पूर्वपदस्य आत्त्वं विहितं अग्निशब्दस्य तु सोमवरुणयोरेतत्त्वं किञ्च
वैष्णवभिन्ने वृद्धिमत्युत्तरपदे परे अग्निशब्दात् इत्त्वं, आत्त्वं च
निषिद्धमिति ।

२२ । दिवोद्यावा । [दिवः ६१, द्यावा ०१ ।]

दैवते इह्ने दिवो द्यावा स्यात् । द्यावापृथिव्यौ, द्यावाभृमी,
द्यावाधरण्यौ ।

२३ । दिवस् च पृथिव्यां ।

[दिवसस् ०११, च०११, पृथिव्यां ७ ।]

पृथिव्यां दिवो दिवस्, द्यावा च स्यात् । दिवस्पृथिव्यौ,
द्यावापृथिव्यौ स् चेति निर्द्देशात् न विसर्गः । (१७)

२४ । उषासोषसः । [उषासा ०११, उषसः ६१ ।]

दैवते इह्ने उषस उषासा स्यात् । उषासानक्तं, उषासा-
सूर्यं ।

२५ । मातरपितरौ कुशीलवौ च ।

[मातरपितरौ १॥, कुशीलवौ १॥, च० १ ।]

द्वौ निपात्येते । चकारात्—मातापितरौ, कुशीलवौ च ।

२६ । स्त्रीपुम्बद्धभाषितपुंस्कानूङ् तुल्यार्थं स्त्रिया-
मपूरणीप्रियादिषु ।

[स्त्री० ११, पुम्बत् ११, भाषित पुंस्क ०११, अनूङ् (न-कङ्) ०११, तुल्यार्थं
७, स्त्रियां ७, च (न) पूरणी प्रियादिषु ७ ॥]

तुल्याधिकरणे वर्त्तमानायां स्त्रियां परतोभाषितपुंस्का-

(१७) वेदे “द्यावा च यस्मै पृथिवी” इत्यसमासे ‘द्यावा’ देशो
दृश्यते ।

नूड् वर्जितं स्त्रीलिङ्गं पुंस्वइवति । कर्मधारये—शोभनभार्या,
 पटुभार्या, बहुव्रीहौ—युवभार्यः, पटुभार्यः । भाषितपुंस्त्वमिति
 किम् ? खट्वाशयः अनूङिति किम् ? धौबन्धुभार्यः तुल्यार्थ इति
 किम् ? कल्याण्या माता—कल्याणीमाता, स्त्रियामिति किम् ?
 मानिनीजनः, कल्याणीप्रधानः अपूरणीप्रियादिव्विति किम् ?
 श्रेष्ठापञ्चमी, कल्याणी पञ्चमी रात्रिर्यासां ताः कल्याणी-
 पञ्चमा रात्रयः । इह प्रधानपूरण्या एव निषेधोऽत्ममासान्तस्य
 भवति, तेन संज्ञायां गौण्याः कप् कल्याणपञ्चमीकः पञ्चः ;
 प्रियादौ—कल्याणीप्रिया, मनोज्ञादुद्धिता, कल्याणीप्रियः,
 विदुषोकान्तः ; मानिनीदुहितकः ; प्रिया, कान्ता, सुभगा,
 दुर्भगा, वामना, दृढा, विदुषी, भक्ति, चमा, समा, दुद्धिता
 चपलेत्यादि । (१८)

(१८) भाषितं पमान् यथा सा भाषितपुंस्का, योहि शब्दएकार्थे
 एव विशेषणता प्राप्य स्त्रियां पुंसि च वर्तते यदा स्त्रीविशेषणतां
 प्राप्नोति तदा स्त्रीत्वं, यदा पुंविशेषणतां प्राप्नोति तदा पुंस्त्वं च
 भजते विश्लेष्यानुसारतो यस्य लिङ्गपरिवर्तनं भवति इति यावत् स
 शब्दो यदा स्त्रीलिङ्गे वर्तते तदा भाषितपुंस्का इति उच्यते अथेदमपि
 ज्ञातव्यं यत् यस्य भिन्नार्थे लिङ्गभेदस्तस्य न भाषितपुंस्काता, यथा द्रोण-
 शब्दस्य परिमाणार्थे पुंस्त्वे, गोविधन्यर्थे स्त्रीत्वेऽपि न भाषितपुंस्कात्वं
 समानाधिकरणे स्त्रियां विशेष्यभूतायां परतः ऊढन्तभिन्ना सा भाषित-
 पुंस्का स्त्री पुंस्वत् रूपं प्राप्नोतीत्यर्थः स्त्रियाः पुंस्वद्भाषितपुंस्कादनूड्-
 समानाधिकरणे स्त्रियामपरणोप्रियादिषु इति पाणिनीयसूत्रम् (६।३।३७) ।

२७। स्निष्टप्रियादिषु च ।

[स्निष्ट प्रियादिषु ७॥, च. १ ।]

पुरणीप्रियाद्यपवादोऽयं एषु स्त्री पुंस्वत् । स्निष्टप्रियः,
विमुक्तकान्तः, दृढभक्तिः, प्रियदुहिता, मृगचपला, महा-
पञ्चमो. पुण्यप्रठीत्यादि ।

तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कां ऊङन्तभिन्नस्य तथाभूतस्य शब्दस्य
पुंस्वत्प्रकारमेव रूपं स्यात्, समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे, न तु
पूरुषां प्रियादौ च परतः । चित्रा गावोयसा स चित्रगुः । चित्रा जरती
गौर्यस्य इति विग्रहे अर्नकोत्तेर्बहुनामपि बज्जब्रोहिः, अत्र केचित्
चित्राजरतीगुः, जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घातन्वीजङ्घः, तन्वीदीर्घा-
जङ्घः, चित्रदे बज्जब्रोहि—प्रथमज्ञ पुंस्वत् उत्तरपदस्य मध्यमेन वावधानात्,
द्वितीयमपि न पुंस्वत् पूर्वपदत्वाभावान्, उत्तरशब्दो हि समासस्य चरमा
वयवैरुद्गः पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयव इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह
पूर्वपदमात्तिप्यते आनङ्, ऋत इत्यत्र यथा । तेनोपान्तस्य पूर्वदेवचित्रा-
जरद्गुरित्यादि । चित्रा जरती गावौ यस्येति इन्द्रगर्भेऽपि चित्राजर-
द्गुरिति भाष्यम् । कर्मधारय पूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंस्वत् जरच्चित्रगः,
कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्गवीकः । इति सिद्धान्तकौमुदी । उक्त-
पुंस्काऽनूङ्स्त्रीपुंस्वत् स्त्रियां । इति संक्षिप्तसारसूत्रम् । कोऽपि शब्दः
क्वचित् प्रवृत्ति—निमित्ते पुंसमुक्त्वा प्रवृत्तिनिमित्तान्तरे स्त्रियमभि-
धत्ते, कोऽप्येकस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते पुंसं अभिधाय स्त्रियमभिधत्ते ।
भिन्नेप्रवृत्तिनिमित्ते उभयार्थाभिग्रहणं विप्रकृतं बुद्धिद्वयग्राह्यत्वात् ।
एकप्रवृत्तिनिमित्ते उभयाभिधानं सन्निकृष्टं एकबुद्धिग्राह्यत्वात् अतस्तद्-

२८। कल्पादि—तद्धिते च ।

[कल्पादि (कल्प आदि)—तद्धिते ७, च० १ ।]

कल्पादी स्त्रीपुम्बद्भवति । अत्र परिगणनं । कल्प, देश्य, देशीय, तर, तम, चरट् जातीय, रूप, पाश, यमु, था, दा, हिं, प्य, । वृद्धकल्पा, रम्यतरा, पटुचरी, वृषपाशा, कया आकृत्या कथं, तथा आकृत्या तथा, तस्यां वेलायां तदा, तर्हि, अजय्या । असि वङ्गल्यार्थस्य । वङ्गीभ्यो देहि वहुभ्योदेहि, अल्पयः । त्वतापोर्गुणवचनस्य । पञ्चाभावः पटुत्वं, पटुता ; मृदुत्वं, मृदुता, गुणवचनस्येति किम् ? कठीत्वं, दण्डनीत्वं, व्यभिचारित्वमित्यपीष्यते गुणे च तन्वीत्वमित्यपि । भस्याटेये तद्धिते । हस्तिनीनां संघः हास्तिकं, अटेय इति किम् ? रौहिणियः, ऐषेयः ।

२९। तसादौ च वक्षोः ।

[तसादौ (तस्-आदि) ७, च० १, वक्षोः ६ ।]

अत्र वक्षोः स्त्रीपुम्बत् । वङ्गीभ्यो—वहुतः, वङ्गीषु—वहुत । (क)

यद्ब्रह्मेव युज्यते ब्रह्मभार्थेति कर्मधारयः, ब्रह्मत्व नाम सामान्यविशेषो ब्रह्मशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं त्वमेकमर्थमुपादाय अतौ पुंसि, स्त्रियाश्च वर्त्तते । ब्रह्मः पुमान् ब्रह्मा स्त्रीति तस्माद्ब्रह्मपुंस्त्रोऽयं शब्दः ।

(क) तसिवादिभ्याकृतसुचः । ६।१।३५ इति पाणिनीयसूत्रं । तसिवादिषु कृतसुजन्मेषु पनेषु स्त्रियाः पुम्बन् स्यात् । तसिवादीनां वृत्तिगणनं कर्तव्यं अथात्यतिव्याप्तिपटीद्वाराय । अल् तसौ ; तरप,

३० । क्यङ् मानिनोः । [क्यङ् मानिनोः ०॥]

क्यङि मानिनि च परे स्त्रीपुम्बद्भवति । एषी—एतायते, दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानी भार्यायाः । (ख)

३१ । सर्व्वनाम्नोवृत्तिमात्रे तसादौ च ।

[सर्व्वनाम्नः ६१, वृत्तिमात्रे ०१, तसादौ (तस्-आदि) ०१, च ०११]

एकार्थे वृत्तिमात्रे सर्व्वनाम्नः स्त्री पुम्बत् । सर्व्वार्थां प्रियः, सर्व्वप्रियः, अन्यतमयः, तस्यामुखं तन्मुखं, एकक्षीरं; तद्धिते—एक-

तमपौ ; चरट्, जातीयवौ ; कल्पप्, देशीयवौ ; रूपप्, पाश्र्वावौ ; थाण, तिण, थ्यलौ । इत्येते तसिलादयः । वङ्गीषु—बङ्गच, बङ्गतः; दर्शनीयतरा, दर्शनीयसमा, पट्चरो, पट्जातीया, दर्शनीयकृष्णा, दर्शनीयदेशीया, दर्शनीयरूपा, दर्शनीयपाशा, बङ्गया, प्रशस्ता वृको, वृकतिः, अजाभो-
हिता अजण्या । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

(ख) क्यङ् मानिनोश्चेति । ६।३।६६ प्राणिनीयसूत्रं अनयोः परयोः पुम्बत् । श्वेतीवाचरति श्वेतायते, स्वभिन्नां काश्चिदर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । इति सिद्धान्तकौमुदी, या आत्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र स्त्रियाः पुम्बदित्येन (६।३।३४) सिद्धं ; एकस्या रूपभेदेन कर्मकर्तृत्वयोः सत्वेऽपि वाक्तवाभेदेन सामान्याधिकारण्यादिति भावः । इति तत्त्वबोधिनी । क्वचिदन्यत्रापीति सङ्गिप्रसारसूत्रम् । कर्मधारये बङ्गब्रीहौ च स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे परे पुम्बद्भाव उक्तः क्वचिदन्यत्रापि भवति, यथा प्राप्तोजीविकां प्राप्तजीविकाः, द्वितीया भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा, दर्शनीयां मन्यते भार्यां दर्शनीयमानीभार्यायाः, मानिन्वत्तरपदे परे सर्व्व-
चैव पुम्बद्भावो प्रकृत्यः । एवमुक्तानां श्वेते उत्तानंश्वः इति गोपीचन्द्रः ।

स्वागतं एकह्यं, एकमयं, एकत्वं, भवदीयं, तसादौ च—तस्या स्ततः, तस्यां तत्र, कस्यां क्त, भवतीप्रसादादित्यपीष्यते । (ग)

२२ । कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु ।

[कुक्कुट्यादीनां (कुक्कुटी आदि) ङा, अण्डादिषु ञा]

पुस्वत् । कुक्कुट्या अण्डं, कुक्कुटाण्डं, मृगपदं, मृगक्षीरं, काकशावः । (घ)

२३ । न नाम, पूरणीकोपधस्यापाकादेरकर्मधारय—जातीयदेशीये ।

[न ०१। नाम, पूरणी, कोपधस्य (क-उपध) ङा, अ (न) पाकादेः (पाक-आदि) ङा, अ (न) कर्मधारय, जातीय, देशीये ञा]

कर्मधारयादेरन्यत्र संज्ञादीनां भाषितपुंस्का स्त्री पुस्वन्न भवति । दत्ताभार्यः, दत्तामानिनी, दत्ताकल्या, पञ्चनीभार्यः, द्वितीयाकल्या, कोपधायाः—मद्रिकाभार्यः, पाचिकाभार्यः, पाचिकाकल्या, पाचिकायते, पाचिकामात्मनि मन्यते पाचिका—

(ग) सर्व्वनाम्नोवृत्तिमात्रे इति भाष्यं । भवतीठक् समासे पुस्वद्-भावो हेत्वर्थः सर्व्वखादिष्वेति । एकासद्वितोत्तरपदयोः । पुस्वन् प्रादा-विद्यादीनि च सङ्घिनसारसूत्राण्यनेनैव गतार्थानि ।

(घ) कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु । इति वार्त्तिकं, कुक्कुट्यादिरण्डादौ । इति सङ्घिनसारसूत्रं । कर्मधारयबन्धनीहिसमासादन्यत्वत्, अस्त्री-लिक्तोत्तरपदत्वाच्चाप्राप्ते विधानमिति गोपीचन्द्रः ।

मानिनी, अपाकादेरिति किम् ? पाकभार्यः, एकभार्यः, शुष्क-
शाखः ; कर्मधारयादौ तु—पुम्बदेव—दत्तवन्दारिका, पञ्चम-
वन्दारिका पाचकवन्दारिका कारकजातीया, दत्तदेशीया । (ङ)

३४ । वृद्धिहेतोस्तद्धितस्यारक्तविकारयोः ।

[वृद्धिहेतीः ६।, तद्धितस्य ६।, च (न) रक्त, विकारयोः ७।]

वृद्धिनिमित्तस्य तद्धितस्य स्त्री पुम्बन् भवति । औपगवीभार्यः,
ऋग्वे—माथुरिकल्या, माथुरोमानिनी, वृद्धिहेतोरिति किम् ?
मध्यमभार्यः अरक्त इति किम् ? कषायीकन्या यय स कषाय—

(ङ) न कोपधायाः (६।३।३७) संज्ञापुरण्योश्च इति (६।३।३८)
पाणिनीयसूत्रद्वयं । संज्ञापुरण्योः । तद्धितकोपान्तः । इति सङ्घिसार-
सूत्रद्वयञ्च द्रष्टव्यं । नन्वेकद्रव्याभिनिवेशित्वात् संज्ञाशब्दानां भाषित-
पुंस्त्वामावात् पुम्बद्वावात्प्रप्तौ कथं निषेधः । इति चेत् प्रोचते, न त्वयं
नियमः एकद्रव्याभिनिवेशिभिः संज्ञाशब्देर्भाषित्यमिति । तथाहि देव-
दत्तादिशब्दोऽनेकद्रव्यसंज्ञाभूतः प्रयुज्यमानो लोके उपपद्यते । यथा
शास्त्रेऽपि धात्रादिशब्दः । या त्वेकद्रव्याभिनिवेशिनी संज्ञा तां प्रति नैष-
निषेधः । भवन्तु संज्ञाशब्दा अनेकद्रव्यवृत्तयः उक्तपुंस्कास्वक्रिया-
माहृतौ कथं ? नहि तेषां किञ्चित् प्रवृत्तिनिमित्तमस्ति यदृच्छा शब्दत्वात्
एतद्व्यसारे यत्प्लेधामपि केषां किञ्चित् प्रवृत्तिनिमित्तमस्येव यदृच्छा-
शब्दत्वात् सप्तपर्णादिवत् किमत्रानुपपन्नं दत्तशब्देऽर्थं दानक्रियास्वरूप
एव प्रवृत्तिनिमित्ते उक्तपुंस्त्वः । अतएव दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां
पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्त्वमस्तीति सिद्धान्तकौमुदी ।

कन्यः विकारे—लौही ईषा अस्य लौहीषोरथः । अकर्मधारया
दावित्येव—मायुरवन्दारिका, मायुरजातीया । (घ)

३५ । जातिस्वाङ्गादौदमानिनि ।

[जाति, साङ्गात् ५१, रत् ०११, च (न) मानिनि ० ।]

जातेः, स्वाङ्गाच्च परा स्त्री ईत् पुष्यन्न भवति । कुम्भकारो-
भार्यः, कल्पे—ङीङ्गस्वः कठिकल्पा, सुकेशिभार्यः, सुकेशिकल्पा
अमानिनीति किम् ? कठमानिनी, सुकेशमानिनी, अकर्मधार-
यादावित्येव—कठवन्दारिका, सुकेशदेशीया । (छ)

(घ) वृद्धितोरिति किम् ? तावद्भार्यः, वैयाकरणभार्य, नाट्य
तद्धितोवृद्धिनिमित्तं । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितन्यासकविकारे
(६।३।३६) इति प्राग्निनीयसूत्रं । वृद्धार्थतद्धितान्तोऽपरञ्जनविकारयोः ।
इति सङ्घितसारसूत्रं ।

(छ) साङ्गाच्चेतः (६।३।४०) जातेच्च । (६।३।४१) इति प्राग्निनीय-
सूत्रद्वयं । अमानिनीति वक्तव्यमिति वार्तिकम् । अमानिनि स्वाङ्गदौ ।
जातिश्चेति सङ्घितसारसूत्रद्वयं । सङ्घितसारे न सपत्न्यादिबैङ्गमौहौ चेति
सूत्रेण वङ्गमौहौ कर्मधारये च सपत्न्यादीना पुष्यद्भावो निषिद्धः ।
सपत्नीवन्दारिका, सपत्नीभार्यः । सपत्नी, आयहायनी, अनडुषी,
अनडुषी, रोहिणी, देवती, पृथिवीत्यादयः । जातिलक्षणं यथा—
आहति ग्रहणा जातिलिङ्गानाञ्च च सर्वभाक्, सङ्घादाख्यातनिर्याद्या
मीपञ्च चरमेः सह । इति आहतिरथवसंख्यानं तथा ग्रहणं यस्या,
सा आहतिग्रहणा, मयूरी, कुङ्कुटी, मूकदीत्यादयः । या सर्व्याणि

३६ । तर, तम, कल्प, रूप, चेलङ्, ब्रुव, मत, हत, गोत्रे ङनेकाचोङ्गस्वः ।

[तर—गोत्रे ०, ङी ०१, चनेकाचः (न-रङ्-चच्) ६, ङस्वः १ ।]

तरादौ परे अनेकाचो ङान्तस्य ङीङ्गस्वः स्यात् । ब्राह्मणि-तरा, भुजङ्गिकल्पा, पट्टितमा, गौरिरूपा, वृषस्त्रिचेली, ब्राह्म-णिब्रुवा, तरुणिमता, गौरिहता, पट्टिगोत्रा, भाषितपुंस्त्रे—त्येव—वदरीतरा ।

३७ । उगितः शेषनदी च वा पुम्बच्चो गितः ।

[उगितः ६, शेषनदी १, च ०१, वा ०१, पुम्बत् ०१, च ०१, उगितः ६ ।]

उगितोङी, शेषनदी च तरादौ ङस्वी वा स्यात् । कासौ शेष-नदी—एकाचङी, ऊङन्ता च, ऊदन्ता च, उगितः पुम्बच्च वा स्यात्, पुम्बत्वं तद्धित एवेत्यते । श्रेयसितरा, श्रेयस्तरा, श्रेयसीतरा विदुषिकल्पा, विदुत्कल्पा, विदुषीकल्पा* । एकाचङी—स्त्रितरा, स्त्रीतरा ; ऊङ्—धीवन्भू तमा ; धीवन्भू.तमा ; ऊतः—लङ्गी-कल्पा. लङ्गिकल्पा ; स्त्रियामित्येव—स्त्रीकल्पः । ऊङ्गद्याः प्रतिषेध इत्येके । (ज)

त तु भजते सा जातिः । या च सङ्गत् एकवारं व्याख्याता सती निश्चयेन याह्या भवति । तथा चरयैः सह गोत्रश्च जातिः कठी, गार्गीत्यादयः ।

(ज) ऊङ्गद्या न इति वार्त्तिकम् । लङ्गीतरा ।

* श्रद्धाभावपक्षे तद्विषादिविति पुम्बत् इत्यादिषु विदुषीतरा इत्युदाहृतं तन्निर्णयम् इति सिद्धाण्णकौमुदी ।

३८ । वले दौर्घाऽणः ।

[वले ७, दीर्घः १, अणः ६]

वलप्रत्ययेऽणन्तस्य दीर्घः स्यात् । दन्तावलः, कृषीवलः । (भ)

३९ । नहि, वृति, वृषि, व्यधि, रुचि, तनिषु क्त्वन्तेषु ।

[नहि—तनिषु ७॥, क्त्वन्तेषु (क्वि-अन्त) ७॥]

एषु क्त्वन्तेषु पूर्वस्याणोदीर्घः स्यात् । उपानत्, नीवत्, परोतत्, प्रावृट्, मञ्जावित्, नीरुक् ; प्रादेः क्त्वन्तिमित्तोपपदस्य चाभिधानाच्चेह—तिग्मरुक् । (ज)

४० । कर्णे लक्षणस्याश्रवादेः ।

[कर्णे ७, लक्षणस्य ६, अ (न) श्रवादेः (सुव आदि) ६]

कर्णे परे लक्षणवाचिनो दीर्घः स्यात् । दात्राकर्णः, स्थूलाकर्णः ; अश्रुश्रवेरिति किम् ? श्रुवकर्णः । श्रुव, स्वस्तिक, क्तिन्न, भिन्न, मति, छिद्र, रिष्ट, अष्ट, पञ्च । लक्षणस्येति किम् ? शोभनकर्णः ।

(भ) अपेक्षितविषयत्वान्, बज्जलाधिक्ये राहा वलप्रत्ययस्यैव ग्रहणं न नाम्नः । इति गोपीचन्द्रः । वले (ई; १२८) इति पाणिनीयसूत्रं । वले प्रत्यये परे दीर्घः स्यात् संज्ञायामिति सिद्धान्तकौमुदी । ततश्च कृषीवल इत्यादयः । संज्ञाशब्दा एव गृह्यन्ते नतु भाट्टवल इत्यादय इति गोपीचन्द्रः । भ्राट्टवलः, उत्साहवलः, उत्सङ्ग वल इत्यादौ न असंज्ञत्वान् ।

(ज) मणूकगत्या विभ.षांनवर्तते, सा च वप्रवस्थिता । तेन गति-कारकयोरेव, नेत्र कट्,रुक् तिग्मरुक् इति सिद्धान्तकौमुदी न्त । क्त्वन्तेषु चादावुपसर्गाकारकपूर्वस्येति सङ्घिप्तसारसूत्रम् ।

४१ । इकोवहेऽपीलोः ।

[इकः ६।, वहे ७।, 'अ (न)-' पीलोः ६॥]

वहे इगन्तस्य दीर्घः स्यात् । ष्वोवहः, कपीवहः ;
पीलोस्तु—पीलुवहः । (ट)

४२ । प्रादघैणि वज्जलं ।

[प्रादेः ६।, घणि ७।, वज्जलं ०२।]

घणि प्रादेर्बहुलं दीर्घः स्यात् । वीमार्गः, अपामार्गः, बाहु-
ल्यात्—सादकारयोः क्वचिमे । प्रासादः, प्राकारः ; अन्यत्र—
प्रसादः, प्रकारः । निषादः, निकारः ; क्वचिद्वा—प्रतिवेशः,
प्रतीवेशः, प्रतिहारः, प्रतीहारः ; क्वचिन्न स्यात्—प्रहारः,
प्रवाहः, इहापि नियमः । इकः काशे । नीकाशोऽनूकाशः ।
नेह—प्रकाशः । (ठ)

(ट) इको वहेऽपीलोः (६।३।२२१) इति पाणिनीयसूत्रं । अपील्वा
दीर्घा वाच्यमिति वाचिकम् । अतएव अपील्वादेरिगन्तस्य वहे । इति
संक्षिप्तसारसूत्रम् । पीलुवहं, कचिवहं, दाहवहमित्यादि ।

(ठ) उपसर्गस्य घञाऽमनुष्ये वज्जलम् (६।३।२२२) इति पाणिनीय-
सूत्रं । अमनुष्ये किम् ? निषाद इति सिद्धान्तकौमुदी । प्रादघैणि
वज्जलम् । इति संक्षिप्तसारसूत्रम् । नीकोदः, वीमार्गः, अपामार्गः,
नीहारः, नीशारः, नीवारः, प्राकारोऽद्वैतौ, प्रासादोऽद्वैतभेदे इत्यादौ
नित्यम्, प्रतिवेशः प्रतीवेशः एवं प्रतिहार, निकार, प्रतिरोध, अभिसार,
परिहास, प्रतिहास इत्यादौ विकल्पः, प्रकार, प्रसार, विसार, प्रसाद,

४३ । विश्वस्य वसुराटोः ।

[विश्वस्य ६।, वसु, राटोः ७।]

अनयोर्विश्वस्य दीर्घः स्यात् । विश्वावसुः, विश्वाराटः
राडिति निर्देशात् नेह—विश्वराजो । (ड)

४४ । नरे च नाम्नि । मित्रे च ऋषौ ।

[नरे ७।, च ०१।, नाम्नि ७। । मित्रे ७।, च ०१।, ऋषौ ७।]

विश्वानरः, विश्वामित्रः ऋषिः । ऋषौ किम् ? विश्वमित्रो
मानवकः ।

४५ । यथारूढि संज्ञायां ।

[यथारूढि ०१।, संज्ञायां ७।]

नाम्नि दीर्घः स्यात् । संस्कृता, असंस्कृता वाऽपि (नाम्नः)
प्रायः संज्ञा यथान्यता । कीटरावणं, पोटरावणं, मिश्रकावणं,
किंशुलकागिरिः, लोहितागिरिः, मतौ च । उडुम्बरावती,
मशकावती, वारणावती, अगावती, अहीवती, पद्मावतीत्यादि ;

प्रसेव, विवाद, अवसाद, इत्यादौ निषेधः । इति जूमरः । पायेण मनु-
ष्याभिधानेऽपि स्यात् निषादश्चण्डाल इति च । इगन्तोपसर्गस्य काशे ।
इति सङ्ग्रहसारसूत्रम् । इकःकाशे इति पाणिनीयम् (६।३।१२३) अतः-
परं सङ्ग्रहसारे दादौ च तादेशे । इति सूत्रान्तरमस्ति मीतं, अतः ।

(ड) राडिति मदान्तोपलक्षणार्थं इति सिद्धान्तकौमुदी, तत्र
अन्तमादौ विश्वाराडभ्यामित्यादि रूपाणि भविष्यन्ति । राज्ञि टादेशे
इति सङ्ग्रहसारसूत्रम् । विश्वं वसु यस्य स विश्वावसुः ।

यथारुद्विवचनाच्चेह—अजिरवती, मलयवती । मुनीदंष्ट्रादौ ।
श्वदंष्ट्रः, श्वापुच्छः । अष्टनोवक्रादौ । अष्टावक्रः, अष्टापदम् ।
कपाले हविषि । अष्टाकपालं हविः । गवि तद्युक्ते । अष्टागवं
शकटं, द्विगुरयं । (ठ)

४६ । चित्तेः कपि । [चित्तः इति, कपि ७ ।]

चित्तः कपि दोषः स्यात् । एकाचित्तिकः, द्विचित्तिकः ।

४७ । अन्येषामपि दृश्यते ।

[अन्येषां इति, अपि २२ । दृश्यते तिङ् ।]

अन्येषामपि दीर्घः स्यात् । दण्डादण्डि, बाह्ववाह्ववि, यष्टी-
यष्टि, श्वापदं, श्वाकर्णः, श्वापुच्छः, श्वपुच्छो वा ; जनाषाट्, पूर्व्या-
मुखः, उत्तरामुखः । उक्ती दीर्घः । (ण)

(८) मतौ बह्वचो । नाजिरादीनां (६।३।११६) इति पाणिनीय-
सूत्रम् । अजिरादयो यथा सङ्क्षिप्तसारे अजिरं, खदिर, खपुर, पुलिन,
मलय, कलहंस, चक्रवाक, शारखव । अनासि तु मलयवती । शरादीनां
(६।३।१२०) पाणिनीयसूत्रम् । शरादेश्चेति सङ्क्षिप्तसारसूत्रं शर, वंश,
पद्म, धूम, अहि, मुनि, कपि, मणि, शुचि, हनु । इति शरादिगणः ।
दंष्ट्रादावित्यादिपदेन दन्त, कर्ण, कूर्द, वराह, पुच्छ पदानां ग्रहणम् ।
पदपुच्छयोर्वेति आन्ताः । कूर्द इत्यत्र कुन्द इति क्वचित् पाठः । अष्टनः
संज्ञायां (६।३।११५) इति पाणिनीयसूत्रम् । पदः वन्मु, इति वक्रादयः ।
असंज्ञायां अष्टवक्रः । अष्टवक्रादौ अष्टभार्थः ।

(९) क्वचिदन्यत्रापि सङ्क्षिप्तसारसूत्रम् ।

४८ । गोत्रे याप् ईः पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ।

[गोत्रे ०, याप् ०१, ईः १, पुत्र, पत्योः ०, तत्पुरुषे ०]

तत्पुरुषे पुत्र, पत्न्याः परधोः गोत्रे स्त्रियां याप् ईः स्यात् ।
कारोषगन्धीपुत्रः, जातुकर्णीपतिः, जातुकर्णीपुत्रः । तत्पुरुष
इति किम् ? कारोषगन्ध्यापतिर्ग्रामः । (त)

४९ । वन्धो वज्रब्रीहौ वा च मातृक मातृमातेषु ।

[वन्धो ०, वज्रब्रीहौ ०, वा ०१, च १, मातृक, मातृ, मातेषु ०]

वन्धो परे वज्रब्रीहौ याप् ईः स्यात् । कारोषगन्ध्यावन्धु-
रस्य कारोषगन्धीवन्धुः । वा च मातृकादिषु । हे कारोषगन्धी-
मातृक, हे कारोषगन्ध्यामातृक, कालेनीमाता, कालेन्या-
माता, हे वाराहीमातः, हे वाराह्यामातः । (१)

(त) व्यङ्ग्यः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे (६।१।२३) इति पाणि-
नीयसूत्रं व्यङ्ग्यस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात् पुत्रपत्योस्तत्पदयोस्तत्-
पुरुषे इति सिद्धान्तकौमुदी । सम्प्रसारणस्य (६।३।२३९) सम्प्रसारणस्य
देशः स्यादुत्तरपदे । कुमुदगन्धीपुत्रः । ब्रीहौ प्रत्यये चानुपसर्जनेनेति
तदादि नियमप्रतिषेधात् परमकारोषगन्धीपुत्रः । उपसर्जने तु तदादि-
नियमात् नेह । अतिकारोषगन्ध्यापुत्रः । इति सिद्धान्तकौमुदी । अति-
कारोषेति अत्यादय इति समासे पुनस्तत्पुरुषे व्यङ्ग्यं न पूर्वपदमित
भाव इति तत्पटोका ।

(१) वन्धुनि वज्रब्रीहौ (६।१।२४) इति पाणिनीय सूत्रं मातृक
मातृक मातृषु चेति वार्तिकं । नेह-कारोषगन्ध्याया माता, कारोष-
गन्ध्या माता

पू० । इदं किमोरीकौ इग् इश् इक्षेष् ।

[इदं किमोः (इदम्—किम्) ६॥, ईं, की ०१५, इक् इग्, इक्षेष् ७॥]

इगादिषु इदम् ईः, किम् कीः स्यात् । ईदृक्, ईदृग्, ईदृक्षः, ईदृक्षः ; कीदृक्, कीदृग्, कीदृक्षः । (२)

पू१ । अन्यतदादेष्टेरात् ।

[अन्य, तदादेः (तत्-यादि) ६॥, टेः ६॥, आत् ०१॥]

इग्, इग्, इक्षेष् अन्यतदादेष्टेराद्भवति । अन्यादृक्, अन्यादृग्, अन्यादृक्षः, तादृक्, तादृग्, तादृक्षः, वादृक्, अमूदृक्, एतादृग्, भवादृग् । (३)

पू२ । महत्तस्यैकाधिकरण, जातीययोः ।

[महत्तः ६॥, च० १॥, एकाधिकरण, जातीययोः ७॥]

अत्र महत्तष्टेराद्भवति । महापुरुषः, महान् भुजोऽस्य महाभुजः, महाभार्यः, महाजातीयः एकाधिकरण इति किम् ? महत्तः पुत्रः महत्पुत्रः । न चूर्थं महद्भूतः । घासकरविशिष्टेषु पुत्रेषु । महत्या घासः महाघासः, महाकरः, महाविशिष्टः । (६)

(२) इदं किमोरीकौ (ईं ३।६०) इति पाणिनीयसूत्रं । दृक्षे चेति वार्तिकं । क्वादिः किमादेः । इदम् ईः इति संचिप्तसार सूत्रद्वयम् ।

(३) आसर्व्वान्तः दृक्षे चेति वार्तिकम् । आत्तादादेरन्त इति संचिप्तसारसूत्रम् ।

(४) आनुमहतः समानाधिकरणजातीययोः (ईं ३।६६) इति पाणिनीयसूत्रम् । पदाधिकारे तदन्तस्यापि यद्व्यविधानात् महत्त्वान्तस्यापि,

५३ । द्वाष्टनोदशादौ वा तु चत्वारिंशदादिष्वानवतेर-
वज्जब्रोह्यशौत्योः । त्रैस्तयस्य ।

[द्वाष्टनः (दि-अष्टन्) ६।, दशादौ (दश-आदि) ७।, वा ०१।, च ०१।, चत्वारिं-
शत्-आदिषु ७।।, आनवतेः (आ-नवति) ५।, अ (न) वज्जब्रोह्यशौत्योः (वज्जब्रोह्य-
अशौति) ७।]। [त्रैः ६।, त्रयः १।, च० १।]

दशादौ द्वाष्टनष्टेराङ्गवति । त्रैस्तयस्य । द्वाधिका दश
द्वादश, द्वाविंशतिः, द्वात्रिंशत्, अष्टादश, अष्टाविंशतिः, अष्टाचिं-
शत्, त्रयोदशः, त्रयोविंशतिः, त्रयस्त्रिंशत् । वा तु चत्वारिंशदा-
दिषु । द्वाचत्वारिंशत्, द्विचत्वारिंशत्, अष्टाचत्वारिंशत्, अष्ट-
चत्वारिंशत्, त्रयश्चत्वारिंशत्, त्रिचत्वारिंशत् एवं यावन्नवतेः—

ग्रहणं, तेन परममहापुरुष इत्यादि सिद्धिः । तदन्तग्रहणेऽपि गौणस्य न
ग्रहणं भाष्ये महद्भूतस्वप्नमा इत्युदाहरणे च्युन्ते गौणत्वान्नात्वमित्युक्तत्वात्
तेन अतिमहद्वाङ्मरित्वेति शब्देन्दुशेखरः । महती शब्दस्य पुम्बन्
कर्मधारये इति पुम्बद्भावे कृते आत्वम् मूर्तिजातीया । महतीप्रिया
इत्यत्र पुम्बन् प्रियादाविति पुम्बद्भावेनिषेधः । अमहती महती भृता मह-
द्भूता ब्राह्मणी । महाभार्यः इत्युदाहरणं पाणिण्यादिविरुद्धम् । पुम्बन्
कर्मधारय जातीय देशीयेषु (६।३।४२) पाणिनीय सूत्रम् । कर्मधारय
एव पुम्बन्त्वं नानयत्र स च पुम्बद्भावेः पूरणी प्रियादिष्प्रप्राप्नो विधीयते रुहा-
नवमी, महाप्रिया इति सिद्धान्तकोमुदी । वज्जब्रोह्यो पुम्बद्भावाभावात् ।
महादिति रूपाभावान्नात्वं अतएव महती प्रिया अस्येति महतीप्रिय इति
संक्षिप्तसारम् ।

हानवतिः, दिनवतिः, अष्टानवतिः, अष्टनवतिः, त्रयोनवतिः,
त्रिनवतिः, आनवतेरिति किम् ? द्विशतं, अष्टसहस्रं, व्ययुतं
अवहुब्रीह्यशीत्योरिति किम् ? द्विदशाः, त्रिदशाः, द्वाशीति,
व्यशीतिः (५) ।

५४ । षोडशैकादश च ।

[षोडशैकादश (षोडश एकादश) १॥१॥, च० १ ।]

षषः षडत्वं, दस्य डत्वं, दौर्घत्वञ्च निपात्यते । षोडशः,
एकादशः । (६)

५५ । अन्नञोऽनखादेरचित्वन् ।

[अत १ । नञः ङा, अनखादेः (न-नख आदि) ङा, अचि ३, तु २१, अन् ०१ ।]

उत्तरपदे परे नञोऽङ्गवति । अब्राह्मणः, अशोचः; अचि तु-
अन्-अनुष्णं, अनुरुः, सर्वान्तमुत्तरपदं ततोनेह नाति शुक्लं;
अनखादेरिति किम् ? नास्ति खं शून्यं अस्मिन् नखः, न भ्राजते
नभ्राट्, न पातीति नपात् । पृषोदरादि । नवेत्ति नवेदाः
असन्तः, नास्त्यसत्यमस्मित् नासत्यः, संज्ञायामेवं नमुचि,
नकुल, नपुंसक, नक्र, नाकाः । नगो वा द्रुमलशैलयोः । पक्षे
अगः । (७)

(५) सिद्धान्तकौमुद्यां वज्रब्रीहौ द्विषा इत्यप्युदाहृतं ।

(६) षषडत्वं दृढदशधासूत्ररपदादेः, टुत्वञ्च धासुवेति वाच्यमिति
वार्तिकम् । षोडश, षोडश, षोडा, षड्धा इति सिद्धान्तकौमुदी ।

(७) नभ्राण् नपाङ्गवेदा नासत्याणमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु
प्रकृत्या (६।३।७५) इति पाणिनीयसूत्रम् । नमुचतीति नमुचिः, नकुलमस्य

पू६ । तिङि चाक्षेपे । [तिङि ७, व० ११, चाक्षेपे ७]

नञस्तथा स्यात् । अपचसि जाल्ः, अघटते नितरां, अन-
ग्रान त्वं ।

पू७ । एकादन्नः । [एकात् ५, चङ् ११]

एकान्नत्रोऽवः स्यात् । एकान्नविंशतिः, एकान्नशतं ।

पू८ । सहस्य सो वा वज्रग्रीहौ ।

[सहस्य ६, सः ११, वा० ११, वज्रग्रीहौ ७]

अत्र सहस्य सो वा स्यात् । सपुत्रः, सहपुत्रो वा; वज्रग्रीहो
किम् ? सहयोद्धा ।

पू९ । आशिषि गोवत्स हलेष्वेव ।

[आशिषि ७, गो, वत्स, हलेषु ७॥, एव ०११]

आशंसायां गवादिष्वेव सहस्य सो वा स्यात् । स्वस्ति ते
सगवे, सहगवे वा ; स्वस्ति ते सवत्साय सहवत्साय वा ; सह-
साय, सहहलाय वा, नान्यत्र स्वस्ति ते सहपुत्राय । (८)

नकुलः, नक्षीपुमान् नपुंसकं स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावीनिपातनात् ।
नक्रामतीति नक्रः क्रमेर्डः । नव्यकमस्मिन्निति नाकः । इति नैकधे-
त्यादेर न शब्देन सह सुपेति समासः । इति सिद्धान्तकोमदो । नगो-
ऽप्राणिव्यन्तरस्याम् । (६।३।७७) इति पाणिनीयसूत्रम् । नञ् इत्यत्र
नञ् प्रकृत्या वा नगः, अगः पर्वतः । इति सिद्धान्तकोमुदो ।

(८) अत्र चतुर्थी कारणाशीर्वादाद्यं शब्दप्रयोगे गवादिष्वेवेति
नियमो बीधस्तेन दाञ्ः शिवं सावरजस्य भूवात्, धेनं सवत्साय नपः

६० । नित्यं संज्ञा ग्रन्थान्ताधिकानुमेये ।

[नित्यं ०२१, संज्ञा, ग्रन्थान्ताधिकानुमेय (ग्रन्थान्त-च, चिक-च, अनुमेय) ७ ।]

एषु नित्यं सहस्य सः स्यात् । संज्ञायां साश्वत्यं स्थानं, ग्रन्थान्ते साङ्गान् वेदान् अधीते अङ्गान्तानित्यर्थः । अधिके—सद्रीणा खारी, अनुमेये साम्निः कपोतः गृहे कपोतपतनाद्-भाव्यग्निरनुमीयते, सपिशाचिका वात्या ।

६१ । अव्ययीभावे चाकाले ।

[अव्ययीभावे ७१, च० ११, अ (न) काले ७ ।]

अत्र सहस्य सः स्यात् । सचक्रं निदिहि वाणं । अकाल इति किम् ? सहमध्याह्नं ।

६२ । समानस्य च दृग्, दृश, दृक्ष, ज्योति, र्जनपद, रात्रि, नाभि, वन्धु, ब्रह्मचारि, पक्षेषु ।

[समानस्य ६१, च ०२१, दृग्, दृश, दृक्ष, ज्योतिः --- पक्षेषु ७१॥]

एषु समानस्य सः स्यात् । सदृक्, सदृशः, सदृक्षः, सज्योतिः, सजनपदः, समानं ब्रह्म चरतीति सब्रह्मचारोत्यादि ।

६३ । विभाषा. रूप, गोत्र, नाम, स्थान, वर्ण, धर्म-वयो, जातीयोदरेषु ।

[विभाषा ०२१, रूप—जातीयोदरेषु (रूप, गोत्र, नाम, स्थान, वर्ण, धर्म, वयस्-जातीय, उदर) ७१॥]

प्रतस्ये इति कालिदासोक्तीनां सङ्गतिः । सहयोद्धेत्यत्र सह पूर्व्यान् युध धातोः कानिप् ततश्चोपपदसमासः । एवं “सहकृत्वा प्रियो यस्य” इति वाक्ये सहकृत्वप्रिय इत्येव भवति सहस्वापाधान्यान् न सादेशः ।

रूपादौ समानस्य सेवा स्यात् । सरूपः, समानरूपः ; सगोत्रः, समानगोत्रो वा ; सनाम, समाननाम वा ; सधर्मा, समानधर्मा वा ; सवयाः ; समानवयाः, सजातीयः, समानजातीयः ; सोदरः, समानोदरः ; सोदर्यः, समानोदर्य इत्यादि । (९)

६४ । अन्यस्यान्यत् कारकेयोरपष्ठतृतीयास्यस्य त्वाशीराशास्यास्थितोत्सुकेति रागेषु ।

[अन्यस्य ६१, अन्यत् ०११, कारक ईयथीः ७११, आ(न) षठी च (न) तृतीयास्यस्य ६१, तु ०११, आशिप्, आस्था, आस्थित, उत्सुक, ऊत्सि, रागेषु ७११॥]

कारके, ईये च सामान्येऽन्यस्य अन्यद्भवति । अन्योऽन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः, अन्यस्मिन् भवोऽन्यस्तेदं वा अन्यदीयं ; आशीरादौ—पुनरपष्ठतृतीयास्यस्यान्यस्यान्यत् स्यात् । अन्या, अन्यस्मिन् वा आशीः अन्यदाशीः, एवं अन्यदाशा, अन्यदास्था, अन्यदास्थित, अन्यदुत्सुकः ; अन्यदूतिः, अन्यद्रागः ; अपष्ठ-

(९) पाणिनिमते अस्सूत्रं, प्रभृति, उदकेषु परतः समानस्य सादेशो न स्यात् । एवं ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयो वचनवन्धुषु निव्यं समानो दृगादौ इति सङ्क्षिप्तसारसूत्रं दृगादिषु दृक्, दृष्, दृक्ष, ज्योतिस्, जनपद, नाभि, रात्रि, नामन्, रूप, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन, सेतु, बन्धु ब्रह्मचास्मिन्, तीर्थपिण्ड, पत्नोति जूमरः । नामगोत्ररूपस्थानवर्णवयो ज.ती.ये चेति चान्द्राः तीर्थे ये (६३३३) इति पाणिनीयसूत्रं सतीर्थे एकगुरुकः ।

तृतीयास्यस्येति किम् ? अन्यस्याशीः, अन्यागोः अन्येनाम्यितः
अन्यास्थितः (१०) अर्थे वा । अर्थे तत्र चान्यस्यान्यदा स्यात् ।
अन्यदर्थाऽन्यार्था वा । (११)

६५ । कोः कत् तत् पुरुषेऽच् त्रिवदरथेषु ।

[कोः ६१, कत् ०२१, तत् पुरुषे ७, अच्, त्रि, वद, रथेषु ७॥]

अजादौ परे कोः कत् स्यात् । कदन्नं, कदुष्णं, कत्तयः ।
कृतगम्भो न योजिष्णुयैश्चाङ्घ्रियञ्जनिस्पृहः । कामी यश्च जर-
न्नेते क्षत्रवंशेषु कत्तयः । कद्वदः, कद्रयः, एष्वेति किम् ? कुत्रा-
ह्वणः तत्पुरुष इति किम् ? काशयोऽयं जनः ।

६६ । तृणे च जातौ । [तृणे ७, च ०२१, जातौ ७]

तृणे कोः कत् स्यात् । कत्तृणं, जाताविति किम् ? कुटृणं ।

६७ । कापथ्यक्षयोरौषदर्थे च ।

[का ०२१, पथ्यक्षयोः (पथि—अक्षि) ७॥, इषदर्थे (इषत् अर्थे) ७, च ०२१]

(१०) अघसङ्गीत्यादीतिकम् ? अन्यस्यान्येन वाशीः अन्याशीः ।
कारके, क्ते (ईये) च नायन्नघेधः अन्यस्य कारकः अन्यत् कारकः, अन्य-
स्यायं अन्यदीयः । इति सिद्धान्तकौमुदी (६।३।६६) पाणिनीय सूत्रम् ।
अन्यस्यान्यदाशादौ । घष्ठीः तृतीययोर्नेष्ट आशीरदिषु सप्तसु इति
संक्षिप्तसार सूत्रद्वयं । सप्तस्थिति नियमात् कारके ईये च परे षष्ठी
तृतीययोरपि भवति इति गोपीचन्द्रः । आशादयो यथा आशा,
आशिष्, आस्था, आस्थित, उत्सुक, ऊति, राग, कारक, ईय ।

(११) अर्थे इत्यत्रापि घष्ठीः, तृतीययोर्नेष्ट इति संक्षिप्तसारम् ।
अन्यस्यान्येन वार्थः अन्यार्थ इति ।

पश्चादौ का स्यात् । कापथः, काचः, ईषदर्थे च-कात्स्नं,
कामपुरः । वा पुरुषे । कापुरुषः, कुपुरुषः । (१२)

६८ । कवश्लोष्णे । [कवः ११, च ०११, उष्णे ७]

उष्णे कोः कवः, का च वा स्यात् । कवोष्णं, कोष्णं,
कदुष्णं च ।

६९ । हृदयस्य हृदयाण् लोखलासेषु ।

[हृदयस्य ६१, हृत् ०११, याण्लोखलासेषु (य, अण, लोख, लास) ७१॥]

यादौ हृदयस्य हृदयति । निरनुरन्वक य प्रत्यये । हृदयस्य
प्रियं हृयं, तस्त्रेहं अष् लाई, हृदयं लिखति हल्लेखः, हल्लासः
अन्यत्र हृच्छब्दोऽप्यस्ति तत्राभयं स्यात् । हृदयशोकः, हृच्छोकः ;
हृदयरोगः, हृद्रोगः ; सौहृदय्यं, सौहृदयं । (१३)

(१२) अविशेषादनन्ध्रियपर्याये कात्काचूलादिरिति वर्द्धमानः ।
वज्रग्रीहावपि कुत्सिते अक्षिणी यश्च स कात्तइत मतं भाष्यवार्तिकयो-
नसम्मतम् कुपथमित्यसाधु इति जूमरः । पथि शब्देन समासे निवृत्तं
कादेशः । इति गायोवज्रः । ईषदर्थं यत्तमानः कुशब्दः अलादौ,
अनन्तादौ च परे का भवति । वा पुरुष इति अप्राप्ते विभाषेयं ईष-
दर्थे हि पूर्व विप्रतिषेधान्नित्यमेव । ईषत् पुरुषः, कापुरुषः, इति सिद्धान्त-
कौमुदी । ईषदर्थं वेति भगवतिः कापुरुषः, कुपुरुष इति जूमरः ।

(१३) लोखल्यगन्तः य ग्रहणं घञि तु हृदयलोखः । लोख ग्रहणमेव
जापकं उत्तर पदाधिकारे तदन्त विधिर्नास्तीति सिद्धान्तकौमुदी । यञ्जे
लोख शब्दोऽग्रहीतः न तु घञना इति, हृदयसमानार्थात् हृत्शब्दात्

७० । नस् नासिकाया यतसि क्षुद्रेष्ववर्णनगरयोः ।

[नस् ०११, नासिकायाः दा. य. त, सि, क्षुद्रेषु ७११, अ (न) वर्णं नगरयोः ७११]

यादौ नासिकाया नस् भवति । नक्षं, नस्तः पतितं, नःक्षद्रं, अवर्णनगरयोरिति किम् ? नासिक्यो वर्णः, नासिक्यं नगरं ।

७१ । पादस्य पदो गोपहतात्याजिषु ।

[पादस्य दा, पदः ११, गोप-हतात्याजिषु (ग-उपहत-आति आजि) ७११]

गांदिषु पादस्य पदः स्यात् । पदगः, पदोपहतः, पदातिः, पदाजिः ।

७२ । पडिमकापिहतिगेषु ।

[पद ०११, हिम, कापि, (कापिन्) हति, गेषु ७११]

हिमादिषु पादस्य पडवति । पडिमं, पत्कापी, पडः, पडतिः ।

हृत्सादायः सिद्धमेव । हृदयशब्दात्, हृदयलासादि प्रयोगनिराकरणात् अत्रागामिदमिति च गोधीचन्द्रः । वा श्लोक ष्यञ् रोगेषु (६।३।५१) यञ् शल्यरोगेष्विति क्वचिन् पाठः इति पाणिनीयसूत्रान्तरमपि दृश्यते । हृदयशब्दपर्यायोहृच्छब्दोऽप्यस्ति तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदं इति सिद्धान्तकौमुदी, प्रपञ्चार्थमिति अत्र प्रयोगद्वयं अन्यत्र हृदयशब्दप्रयोग एवेति व्यवस्थार्थमिति भावः । इति तट्टीका । सुहृन्मित्रे । इति संक्षिप्तसारसूत्रं मित्रादन्यत्र सुहृदयः सज्जनः । दुर्हृच्छत्रे । इति च संक्षिप्तसारसूत्रं । अत्राविति किम् ? दुर्हृदयश्चैरः ।

७३ । येऽप्यतदर्थे ।

[ये ७, अपि ०१, अ (न) तदर्थे (तद्-अर्थे) ७]

ये पादस्य पङ्गवति । पादौ विधन्ति पद्याः कण्टकाः,
पादे भवः पद्यः शूद्रः, अतदर्थे किम् ? पाद्यं जलं । केवलस्य
ग्रहणान्नेह द्विपाद्यं ; अपिशब्दात् इके चरती—पदिकः । (१४)

७४ । ऋचः श्रे । [ऋचः १, श्रे ७]

ऋचः पादस्य पङ्गवति । पच्छो गायत्रीं शंसन्ति वीष्णार्यां
शस्, ऋच इति किम् ? पादशः कार्षापणं ददाति । पच्छब्दी-
ऽप्यस्ति तेनान्यत्रोभयं स्यात् । पद्घोषः, पादघोषः ; धन्मिश्रः,
पादमिश्रः ; पच्छब्दः, पादशब्दः ; पन्निस्कः, पादनिस्कः ।

७५ । उदकस्योदोधिपेषं वासवाहनेषु ।

[उदकस्य ६, उदः १, धि, पेषं, वास, वाहनेषु ७॥]

(१४) इके चरतावुपसंख्यानं । पादाभ्यां चरति पदिक इति
सिद्धान्तकोमुदी । इके चलनार्थे इति संक्षिप्तकार सूत्रम् पादस्य लोपोट
हस्त्यादिभ्यः (५।४ १३८) हस्त्यादिवर्जितादुपमानात् परस्य पाद शब्दस्य
लोपः स्याद् षड्ब्रीहौ । व्याघ्रस्येव पादावंस्य व्याघ्रपात्, शसादौ पादः
पत् व्याघ्रपादः, व्याघ्रपादा, अहस्त्यादिभ्यः किम् ? हस्तिपादः । कुम्भपदीषु
(५।४।१ : ६) इति पाणिनीय सूत्रं, कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङोप् च निपात्य-
ते स्त्रियां पादः पत् कुम्भपदी स्त्रियां किम् ? कुम्भपादः । कुम्भपदी, एकपदी,
द्विपदी, त्रिपदी, गुणपदी, षट्पदी, विष्णुपदी, आर्द्रपदी, श्रितपदी,
ऊष्णपदी द्रोणपदी, निष्पदी, मृत्पिपदी इत्यादि ।

एषूदकस्य उदः स्यात् । उदधिः, उपपेयं; उदवासः,
उदवाहनः ।

७६ । संज्ञायामन्तस्य च ।

[संज्ञायां ७, अन्तस्य ६, च ०१ ।]

नाम्नि समासे पूर्वपदस्थान्तस्य च उदकस्य उदः स्यात् ।
उदमेघोगिरिः, उदपेटः, क्षीरीदः, लोहितीदः ।

७७ । वा मन्यौदन शक्त् विन्दु, वज्र, भार, हार,
वैवध, गाह्येषु ।

[वा ०१, मन्यौदन (मन्य औदन) — गाह्येषु ७॥]

मन्याद्दौ परे उदकस्योदो वा स्यात् । उदमन्यः, उदक-
मन्यः ; उदौदनः, उदकौदनः ; उदशक्तः, उदकशक्तः ; उद-
विन्दुः, उदकविन्दुः, उदवज्रः, उदकवज्रः । भार, हार,
गाहाः कर्मणोऽणन्ता, घणन्ताश्च । उदहारः, उदकहारः ;
उदभारः, उदकभारः ; उदवैवधः, उदकवैवधः ; उदगाहः,
उदकगाहः ; अणि उदगाही स्त्री ।

७८ । तत्पूर्व्ये चैकहलादौ ।

[तत्पूर्व्ये ७, च ०१, एक हलादौ (एक—हल—आदि) ७ ।]

तत्पूर्व्ये परे उदकस्योदो वा स्यात् । उदकुम्भः, उदक-
कुम्भः ; उदपात्रं, उदकपात्रं ; एकहलादाविति किम् ? उदक-
स्थानं, तत्पूर्व्ये इति किम् ? उदकगिरिः । (१५)

(१४) एक असहाय इक् आदौ यस्य स एकहलादिः । असहाय-
ता च हलवर्णस्य तुल्यजातीयसाम्निध्याभवः ।

७९ । इकोऽहसोऽङ्गादेशसेयुवः ।

[इकः ६।, अहसः १।, अङ्गादेश सेयुवः अ (न) (ङी-आदेश-स इय्-उच्) १॥]

उत्तरपदे परे इगन्तानां ङ्खीवा स्यात् । ग्रामणिपुत्रः, ग्रामणीपुत्री वा, जम्बुलता ; जम्बूलता वा ; अङ्गादेरिति किम् ? गार्गीपुत्रः. आदेशस्य च—कारीषगन्धीपुत्रः, शुक्लीभूतं, सेयुवः—श्रीकुलं. सूकुलं ।

८० । भ्रुवः कुंस कुट्योरच्च ।

[भ्रुवः ६।, कुंस कुट्योः ७।, अत् ०१।, प०१।]

अनयोर्भ्रुवोऽहसोऽच्च वा स्यात् । भ्रुकुंसः, अक्रुंसः, भ्रुकुंसः ; भ्रुकुटिः, अक्रुटिः, भ्रुकुटिः भ्रुकुटिशैत्येके ।

८१ । ङ्गापोर्नास्त्रि बहुलं ।

[ङ्गापोः (ङी-आष्) ६।, नास्त्रि ७।, बहुलं ०१।]

संज्ञायां ङ्गापोर्नान्त्रि बहुलं ङ्ख्यः स्यात् । रेवतिपुत्रः, रोहिणिपुत्रः, वैदेहिपुत्रः, वैदेहिवन्धुः, शिलवहं, शिलप्रस्थं नाम नगरं ; क्वचिन्नेव नान्दोघोषः, क्वचिदसंज्ञायाञ्च । कलङ्गः, मन्दुरजः, सुसूक्ष्मजटकेशः ।

८२ । इष्टकेषीकामालानां चिततूल भारिषु ।

[इष्टकेषीकामालानां (इष्टका-इषीका-माला) ६॥, चित, तूल, भारिषु ७॥]

इष्टकादेशितादौ ङ्ख्यः स्यात् । इष्टकचितं, सविशेषणानाञ्चेथते । पक्केष्टकचितं, इषीकतुलं, मालभारिणी, उत्पल मालभारिणी ।

८३ । केऽणोऽकपि प्रत्यये । आपः कपि वा ।

[के ०, अणः ६, अ (न) कपि ०, प्रत्यये ०] । आपः ६, कपि ०, वा ०१ ।

के प्रत्ययेऽणोऽकस्वः स्यात् । अका, चण्डिका, वधुका, यामणिकः, नैषादकर्षुकः, अण इति किम् ? नौका, अकपीति किम् ? सस्वीकः, सवधूकः । आपः कपि वा । बहुखट्वाको बहुखट्वाकः ।*

८४ । इदस्य कात् पूर्वस्यापि स्वायऽक्षिपकादेः ।

[इत् ०१, अस्य ६, कात् ५, पूर्वस्य ६, आपि ०, स्वार्थे ०, अ (न) क्षिपकादेः (क्षिपक-आदि) ६ ।]

आपि परे प्रत्ययकारात् पूर्वस्यावर्णस्य इङ्गवति । कारिका, पाचिका ; प्रकारार्थे—जटिलिका, मुण्डिका । मामकनरकयोः । मामिका, नरिका । त्यत्यपीष । दाक्षिणा-
त्यिका, अमात्यिका । स्वार्थे इति किम् ? बहुपरिव्राजका पुरी, अक्षिपकादेरिति किम् ? क्षिपका, ध्रुवका, उपत्यका, अधि-
त्यका, देवदत्तका । उत्तरपदलोपे च । देवका । तारका
ज्योतिषि । अन्यत्र तारिका । अष्टका पितृदेवत्ये । रत्तदीष ।

* केऽणः । (३।४।७३), न कपि । (७।४।१४), आपोऽन्वतरस्यं (७।४।३५) पश्चिनीयसूत्रत्रयं केऽण इत्यत्र तद्धितक एव व्याख्यानादिति सिद्धान्तकौमुदीटीका । तेन राकेत्यत्र न इत् ।

यका, सका ; यकाभ्यां, तकाभ्यां । आशिषि च । जीवका
नन्दका ।*

८५ । सूतकादीनां वा ।

[सूतकादीनां ६॥१॥ वा ०१ ।]

एषामवर्णस्य इहा स्यात् । सूतका, सूतिका ; सहपुत्रिका-
सहपुत्रका, वन्दारिका, वन्दारका । आपोयकपूर्वस्य । इभ्यका,
इभ्यिका, क्षत्रियिका, क्षत्रियका, चटकका, चटकिका । आप
इति किम् ? शक्शकायतेः क्शिप् शकशकाः ततः शकशकिका
नित्यम् । द्वेषयोश्चानञ्जः । द्वके, द्विके ; एषका, एषिका । नञ्-
पूर्वयोस्तु नित्यं अद्विके, अनेषिका । भस्त्राजाज्ञापानां नञ्-
पूर्वाणामपि । भस्त्रका, भस्त्रिका, अभस्त्रका, अभस्त्रिका ;
अजका, अजिका ; जका, जिका ; स्वका, स्विका । †

† प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यान् इदाप्यसुपः (७।१।४४) इति पाणिनीय-
सूत्रम् । प्रत्ययस्थात् किम् ? शक्नोतीति शका असुपः किम् ? वज्रपरि-
ब्राजका नगरी ; कात् किम् ? नन्दना, अपि किम् ? मामकं, कारकः ।
न यासथोः (७।१।४५) इति पाणिनीयसूत्रं यत्तदोरस्येन्न स्यात् । यका,
सका । क्षिपकादेराकृतिगणो यथा—क्षिपका, ध्रुवका, चरका, सेवका,
करका, चटका, अक्षका, लक्षका, अलका, कन्यका, ध्रुवका, शङ्का ।
अष्टिकाठन्या । वर्णका तान्त्रे—अन्यत्र वर्णिका, वर्तिका शकुनौ
प्राचाम् । उदीचान्तु वर्तिका ।

‡ वा इत्यत्र वा अ इति व्यञ्जैः कात् पूर्वस्य वाठकारादेश
इत्यर्थः । तेन पृथिक्य शब्दे इवर्णस्य पठोकारः । उदिचामातः स्नाने

८६ । नित्यस्त्रीणां प्रकृत्या वाप् ।

[नित्यस्त्रीणां ६॥॥, प्रकृत्या.३।, वा ०१।, चाप् ०१।]

सर्वदा स्त्रीणामाप् प्रकृत्या वा स्यात् । मालका,
मालिका, मालाका वा ; खटुका, खट्टिका, खट्टाका ।

८७ । द्यन्तरूपसर्गादनतोऽप ईप् ।

[द्यन्तः (द्वि—अनर्), उपसर्गात् ५।, अनतः (न—अत्) ५।, अपः ६।, इप ०१।]

हादेः परस्याप शब्दस्य ईप् स्यात् । वीपं, अन्तरीपं, नीपं,
समीपः, अन्वीपः । अनत इति किम् ? प्रापः, कूपः ।

८८ । अनूपोदेशे

अनूपः १।, देशे ०।]

निपात्यते ।

यः क पूर्व्यायाः (७।३ ४६) इति पाणिनीयसूत्रम् यक पूर्वस्य स्त्रीप्रत्यया-
कारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात् पूर्वस्येदा स्यादापि परे । अतः किम् ?
साकांक्षे भवा सांकाशिकः यकेति किम् ? अश्विका स्त्री प्रत्ययेति किम् ?
शुभं यातीति शुभं या अज्ञाता शुभंया शुभंयिका । धात्वन्तयकोस्तु नित्यं
सुनयिका, सुपायिका । भस्त्रायहणमुपसर्जनार्थं (समस्तस्य ग्रहणार्थम्)
अन्यस्य (असमस्तस्य) तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा, हे एतयोस्तु स-
पूर्वयोर्नित्यं अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य सुप इति निषेधात् अनेषका,
परमेषका, अदके, परमदके । स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मोपवाचो अकजर्हः,
अर्थान्तरे तु न स्त्री संज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वाद्भवत्युदाहरणम् ।
एवञ्चात्मोपवाचो स्त्रिका परमस्त्रिकेति सिद्धान्तकौमुदी ।

८६ । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।

[पृषोदरादीनि (पृषोदर-आदि) १॥१, यथोपदिष्टम् (यथा-उपदिष्ट) ०१॥]

शिष्टै र्यथाप्रयुक्तानि पृषोदरप्रकाराणि तथैव साधूनि स्युः ।
 पृषदुदरमस्य पृषोदरः, मद्द्यां रीति मयूरः, भ्राम्यन् रीति
 भ्रमरः, व्रुवन्तः सीदन्त्यस्यां वृषी, वारिवाही बलाहकः, पूर्यन्ते
 गलन्ति च पुद्गलाः शरौराः, तथ्यस्यभावस्तथता ममेत्यव्ययस्य
 भावः ममत्वं, ममता ; रतेस्तननं रत्नं, वाहितं पापमनेन
 ब्राह्मणः, यश्चक्रीति यस्कः, जितमनेन जिनः, कौ जीर्यते कुञ्जरः,
 हिनस्ति सिंहः, केन उभ्यते कुम्भः आगच्छन्त्यनेति अङ्गणं । षषी-
 धादृभ्यां षीड़, षीड़ृ षीठन् वत्सः, षीठाच धा प्रत्यये, षतीयं
 पिष्टपं त्रिपिष्टपं इत्यादि । वर्णागमो वर्णं विपर्ययश्च ह्री चापरी
 वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं
 निरुक्तं । वर्णागमोगवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः, षीड़शादौ
 विकारः स्यात् वर्णनाशः पृषोदरे । वर्णविकार नाश्याभ्यां धातो
 रतिशयेन यः योगः स उच्यते प्राञ्चैर्मयूर भ्रमरादिषु ।*

इति श्रीपद्मनाभ दत्तकृता सुपन्ने व्याकरणे चतुर्थोऽध्यायः ।

* दिशश्चेत्यन्तस्य तीरस्य तारभःत्रो वा दक्षिणतारं, दक्षिणतीरं,
 उत्तरतारं उत्तरतीरम् । दुःखेन दास्यते, दुःखाशः, दुःखेन नास्यते दुःखाशं
 दुःखेन दभ्यते दुःखभः, दुष्टं ध्यायतीति दुष्टाः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

अथ

पञ्चमाध्यायस्य-

प्रथमः पादः ।

तद्धिते—वृद्धिप्रकरणम् ।

१ । तद्धिते । (तद्धिते ७।)

अधिकारोऽयं ।

२ । णिति वृद्धिरचामादेः ।

(णिति ७।, वृद्धिः १।, अच् ६॥, आदेः ६।)

णिति तद्धिते परे प्रकृतेरच्चां मध्ये आदेरचोवृद्धिः स्यात् ।
गार्ग्यः, दाक्षिः, समासे तु पूर्वपदस्यैव—औपगवः ।

३ । प्रलय क्लृपय मित्तयूनां यादेरियञ्च ।

[प्रलय, क्लृपय, मित्तयूनां ६॥, यादेः (य-आदि), ६।, इयः १।, च ०१।]

एषां यादेः परभागस्य वृद्धिसहचरित इयादेशः स्यात् । प्रल-
यादागतं प्रालीयं हिमं, क्लृपयास्यापतं क्लृपयः मित्तयोर्भाविन
शाघा मैत्रेयिका ।

४ । देविका शिंशपा दित्यवाङ् दीर्घसत्र श्रेय-
सामात् ।

[देविका, - शिंशपा, - दित्यवाङ् (दित्यवाङ्) दीर्घसत्र, श्रेयसां ६॥, आत् ०१।]

देविकादेरादेरच आङ्गवति । वृद्धेरपवादः । देविकायां भवं
दाविकं पयः, दाविकाकूलाः शालयः, शिंशपायाः विकारः
शांशपञ्चमसः, दातग्रीहः, दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रं, श्रेयसि भवं
श्रेयसं ।

५ । इणोयुंरस्वागतादेरैयौवौ ।

[इणः ६।, योः (य-वु) ६॥, अस्वागतत्पदिः (न-स्वागत-आदि) ६।, ऐ. यौवौ (ऐय-
यौवु) १०।]

अचामादेरिण आदेशयोर्यकारवकारयोः स्थाने ऐयौवौ
स्यातां । वैयाकरणः, स्वस्वस्थापत्रं सौवस्त्रिः, अस्वागतादेरिति-
किम् ? स्वागतमाह स्वागतिकः, व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः,
व्याङ्स्थापत्रं व्याङ्गिः, अत्र आदेशस्थानिवत् क्वचित् इति यणा-
देशस्थास्थानिवत्त्वादिणोवृद्धिर्न स्यात् । }

६ । प्रवादेरप्रवगणादेः ।

[त्रादेः (त्र-आदि) ६।, अत्रगणादेः (न-अत्रगण आदि) ६।]

अनिणादेशार्थं वचनं प्रवादेयोरैयौवौ स्याताम् । शुनइदं शीवं
मासं, प्रवादं द्वायां भवं शीवादं द्वा, द्वारे नियुक्ती दीवारिकः । प्रबोभ-
विता शीवस्त्रिकः, स्वस्तीतराह सौवस्त्रिकः, स्वरमधिकतमं क्तो
प्रत्यः सौवरः । न्यधीधस्यासमस्तस्य । नैयधोधः, समस्तस्य तु-
न्याधीधसूलाः शास्त्रयः, अस्त्रगणादेरिति किम् । प्रवमणेन चरति
प्रवामणिकः, प्रवादेरिकारादावेव निषेधः । प्रवादं द्विः आस्यः

स्वाजम्बुः, स्वापतेयं, स्वापथिकः, स्वार्थिकः, स्वाभाविकः । स्वापदस्य
षा । स्वापदं, शौचापदं ।

७ । गुरुलघ्वादेरुत्तरपदस्य ।

[गुरु. लघ्वादिः (लघु-आदि) ६।, उत्तरपदस्य ६।]

गुरुलघु पभृतेरुत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । गुरुलाघवं, एकपौरुषं,
पितृपैतामहं, गङ्गास्रोतन्यायेनात्र वृद्धिर्विवक्षिता ।

८ । ऋतोरङ्गे । [ऋतः ६।, ऋङ्गे ७।]

उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । पूर्व्ववार्षिकः, आवणः अपरहैमनं
अङ्ग इति किम् ? पूर्वासु वर्षासु भवं पौर्ब्ववार्षिकं अनुश्रुतादि ।
(१३।१।५)

९ । सुसर्व्वार्द्धाज्जनपदस्य ।

सु.सर्व्वार्द्धात् (सर्व्व-अर्द्ध) ५।, जनपदस्य ६।

उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । सुमाद्रः, सर्व्वपाञ्चालकः अर्द्धपाञ्चा-
लकः, षड्वचनविषयादित्यकण् (१२५।३।५) ।

१० । दिशः परसग्रामद्राणां ।

[दिशः ५।, परस्य ६।, नमद्राणां ६।॥]

जनपदस्येतिव—दिशः परस्य वृद्धिः स्यात् । पूर्व्वपाञ्चालकः अम-
द्राणामिति किम् ? पौर्ब्वमद्रः । आदिग्रामनगराणाञ्च—दिशइत्येव—
पूर्व्वेषुकामसमा गजा, इषुकामसमीग्रामः नगराणां पूर्व्वकान्य-
कुञ्जकोऽग्नः, पूर्व्वमाथुरः । संख्यायाः सम्बत्सरसंख्ययोः । हिसा-
म्बत्सरिकः, त्रिसाम्बत्सरिकः, तमधीष्टोत्तमीभूतीभावीवाः हिसा-

सतिकः, त्रिषाष्टिकः, क्रोताथे टिकण् । वर्षस्याभविष्यति । संख्याया इत्येव—हेवर्षे ऽधीष्टे—भृतोभृतो वा द्विवार्षिकः, त्रिवार्षिकः, अत्र विष्यतीकिम् ? हेवर्षे भावि द्वैवार्षिकं भक्तं, त्रैवार्षिकं धान्यं । परिमाणस्माशाणस्य । संख्याया इत्येव—क्रोताथे टिकण्, द्विनैष्किकं अशाणस्येतिकिम् ? द्वैशाणं, द्वित्रिपूर्वादण् च, प्रष्टपदाभद्रपद-योजार्जते, तत्र जातः प्रोष्ठपादी वालः, भद्रपादः । ऋतुभसन्ध्या-देरवर्षाभ्योऽण् । जातइतिकिम् ? भवार्थे प्रौष्ठपदोमेघः ।

११ । अनुशतादेरुभयोः ।

अनुशतादेः (अनुशत-आदि) ६१, उभयोः ६॥

अनुशतादीनामुभयोः पदयोर्वृद्धिः स्यात् । तत्रभवः आनुशतिकं अध्यात्मादिभ्यष्टिकण्, (४०।३।५) शातकौशं, सार्व्वपौरुष्यं, तत्र दीयते-आनुसास्वत्सरिकं, पाञ्चभौतिकं, सार्व्वभौमः, आधिभौतिकं, पौष्करसादिः, पौर्व्ववार्षिकं, आधिदैविकं, चातुर्व्वेदिकं, आनुहौडिकं, कौरुपाञ्चालकः । सिन्धुलोकभगान्तस्य । सौरसैन्धवः, ऐहलौकिकः, सार्व्वलौकिकः, कथं त्रैलोक्यं भाविवहुलवचनात् । सौभाग्यं, दौर्भागिण्यः । हृदन्तस्य वहुलं । सौहार्दं, सौहृदं, सौहार्द्यं, सौहृद्यं, । पुण्ड्रादेर्नगरे । पौण्ड्रनागरः, सौख्यनागरः । देवताहन्त्रे सूक्त-हविषोः । सौर्याचान्द्रमसोमन्त्रः, आग्निभारुतं हविः, सूक्तहविषो-रितिकिम् ? ब्राह्मविशाखं । नेन्द्रस्य परस्य । सौमेन्द्रश्चरुः परस्येति किम् ? ऐन्द्रोवार्हस्यत्युः । दीर्घाद्गुरुणस्य । नेत्येव—ऐन्द्रावरुणं, दीर्घादितिकिम् आग्निवारुणं ।

१२ । जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरं ।

[जङ्गल, धेनु, वलजान्तस्य ६१, विभाषितं, ०२१, उत्तरं ०२१]

जङ्गलायन्तस्य उत्तरपदस्य द्विर्वा स्यात् । कीदृजाङ्गलः कीदृ

जङ्गलोवा, समूहे—कार्णाधेनुकं, कार्णाधेनुकं वा दौग्धवालजः,
दौग्धवालजो वा ।

१३ । अर्द्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ।

[अर्द्धात् ५], परिमाणस्य ६], पूर्वस्य ६], तु ०२], वा ०२]

अर्द्धात् परस्य परिमाणस्य वृद्धिः स्यात् । पूर्वस्य तु वा । अर्द्ध-
द्वैणिकं अर्द्धद्वैणिकं वा क्रीतार्थं टिकण् ।

१४ । न परस्यातः । [न. १। परस्य ६], अतः ६]

अर्द्धात् परस्य परिमाणस्यातो वृद्धिर्नास्ति । पूर्वस्य तु वा, अर्द्ध-
प्रस्थिकं, अर्द्धप्रस्थिकं वा क्रीतार्थं टिकण् । न प्रवाहणस्य टेषि ।
प्रवाहणेषु, प्रावाहणेषु ।

१५ । नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञ कुशल निपुणानां ।

[नञः ५], शुचीश्वर (शुचि-ईश्वर) क्षेत्रज्ञ, कुशल, निपुणानां ६]]

नञः परेषामेषां वृद्धिः स्यात् । पूर्वस्य तु वा । अशीचं, आशीचं,
अनैश्वर्यं, अनैश्वर्यं, अक्षेत्रज्ञं, आक्षेत्रज्ञं, अकौशलं, आकौशलं,
अनिपुण्यं, अनिपुण्यम् ।

१६ । यथातथापूरयोः पर्यायेण ।

[यथा तथा पूरयोः ६]], पर्यायेण ३]

नञः परयोरनयोः पर्यायेण चिति वृद्धिः स्यात् । आयथातथ्यं,
अयथातथ्यं वा ; आयथापूर्वं, अयथापूर्वं वा । उक्तो वृद्धिविधिः ।

१७ । भस्य । [भस्य ६]

यादावजादौ च तद्धिते पूर्वस्य कार्यं वक्तव्यमित्यधिकृतम् ।

१८ । नष्टेलोपोऽङ्गणोः ।

[नः ६।, टः ६।, लोपः १।, ऋण्योः (न-ङौ ऋ) ६॥]

नान्तस्य भस्य टेलोपः स्यात् । आग्निशक्तिः, श्रीडुनोमिः,
अङ्गणोरितिकिम् ? सुप्रोन्नी, सौत्वनः, सामनः ।

१९ । अणि चापत्ये इणोगाधि, विदथि, कैशि, गणि,
पणि, संयोगादि वज्जं ।

[अणि ७।, च ०१।, अपत्ये ७।, इणः ६।, गाधि-संयोगादिवज्जं ०१।]

अपत्यार्थे ऽणि च परे इणन्तस्य टिलोपो भवति । मैधावः पुत्रः,
गाथ्यादिवज्जं मितिकिम् ? गाथिनः, पाणिनः, संयोगादेः—वान्दिनः,
स्नाग्विणः ।

२० । मनस्त्रावर्म्मणः ।

[मनः ६।, च, ०१।, अवर्म्मणः (न-वर्म्मण्) ६।]

मनन्तस्य चापत्ये अणि परे टिलोपो भवति । भाद्रसामः पुत्रः,
अवर्म्मण इति किम् ? चाक्रवर्म्मणः पुत्रः ।

२१ । सन्नञ्जचार्यादेः संघादौ च ।

[सन्नञ्जचार्यादेः ६।, संघादौ ७।, च ०१।]

एषां संघादौ चाणि टिलोपो भवति । सान्नाञ्जचाराः, पैठसर्पाः,
तस्येदमित्यण् ; सन्नञ्जचारि, पीठसर्पि, कलापि, कुशुमि, तैत्तिलि,
जाजलि, शिखण्डि, शिंलालि, सुधा-कर, सन्न, सुपर्ब्ब ।

२२ । अङ्गष्टेनयोः । [अङ्गः ६।, टेनयोः (ट-र-न) ७।]

पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते नियमार्थं वचनं । टेनयोरेवाङ्गोऽटिलोपो-
भवति । समाहारे द्वाहः, हे अहनी मृतीभावी वा द्वाहीनः, अङ्गी-
रात्रि सम्बत्सराञ्चेति (१२०।३।५) ईनः, टेनयोरितिकिम् ?
आङ्गिकं ।

२३ । आत्माध्वनोरनीने ।

(आत्माध्वनीः (आत्मन् अध्वन्) ६॥, अनीने (न-ईन) ७।)

अनयोरनीने टिलोपोभवति । प्रत्यात्मं, प्राध्वं, अनीन इति
किम् ? आत्मनीनं, अध्वनीनः ।

२४ । ये त्वनीभावकर्मणोः ।

(ये ७।, तु ०१। अतः ६।, भावकर्मणोः ७॥)

अनन्तस्य ये भावकर्मणोरेव टिलोपः स्यात् । राज्ञीभावः
कर्म वा राज्यं भावकर्मणोरितिकिम् ? तदलं गाभीति अध्वन्यः,
तत्र साधुः सामान्यः, सुखन्यः, ब्रह्मण्यः, तत्रभवः शीर्षण्यः ।

२५ । यूनोऽभावाणकयोः ।

(यूनः ६।, अ (न) भावाणकयोः (भावार्थे अण्-चक) ७॥)

यूनोभस्य टिलोपः स्यात् । योवः भावाणकयोस्तु-अणि यौवनं,
अके यौवनकं मनन्नादिः ।

२६ । शुनः संज्ञीचविकारयोः ।

(शुनः ६।, संज्ञीच, विकारयोः ७॥)

प्रत्नार्थे शुनद्विलोपः स्यात् । शीवः संज्ञीचः ; विकारे-शीव-
मासं ।

२७ । वा हितनाम्नोऽपत्ये ।

(वा ०१, हितनाम्नः ६।, अपत्ये ७।)

हितनाम्नष्टिलोपोवा स्यात् । हितनामः पुत्रः, हितनामनोवा ।

२८ । अश्मनोविकारे । (अश्मनः ६।, विकारे ७।)

टिलोपोवा स्यात् । आश्मः प्रासादः, आश्मनोवा, अस्वेदमित्यणि, आश्मनोनित्यं ।

२९ । ब्रह्मणोऽजातौ । (ब्रह्मणः ६।, अजातौ ७।)

टिलोपः । ब्राह्मोनारदः जातौ तु, ब्राह्मणः ।

३० । कार्मस्ताच्छील्ये । (कार्मः १।, ताच्छील्ये ७।)

स्यात् । अन्यत्र कार्मणः ।

३१ । चार्मः कोषे । (चार्मः १।, कोषे ७।)

स्यात् । अन्यत्र चार्मणः । औद्दामनपतेर । औद्दामं पदं, अपत्ये-तु औद्दामोवत्सः ।

३२ । आयर्ष्वणिक जैह्माग्निनेय दाण्डिनायन
हास्तिनायन वासिनायनि भीष्णहृत्य धैवत्यानि ।

(आयर्ष्वणिक - धैवत्यानि १॥)

इमानि निपातग्रन्थे । आयर्ष्वणं उक्तयादि, जिह्माग्निन शुभ्रादि ; दाण्डिन हस्तिनौ णडादी, वासिन तिकादि, भ्रूण हन्, धीवन् एतौ व्यसन्तौ ।

३३ । सायं प्रातरादेश्च ।

सायं, प्रातरादेश्चः (प्रातः आदि) ६१, च ०११)

भस्य टिलोपः स्यात् । सायंप्रातिकः, यौनःपुनिकः, नेह—
आरातीयः, शाश्वतः—शाश्वतिकः ।

३४ । यस्य । (यस्य ६१)

इवर्णसमावर्णस्य च भस्य तद्धिते लोपः स्यात् । वालीयास्तण्डुलाः,
वत्सप्रोः—वात्सप्रैयः, अस्यपत्रं इः, ओ देवता अस्य चः, मार्गी
कुमारी, तद्धित इतिव—काण्डे इ । विल्लीकीयादेरीयलुग्वक्तव्यः ।
वैल्लकः । (कचित् विल्लकीय इति पाठः)

३५ । ओरवधातीरस्त्रियां ।

(ओः ६१, अच् ०११, अधातीः (न धातु) ६१, अस्त्रियां (न-स्त्री) ७१)

उवर्णान्तस्य भस्य ओरवादेशो भवति । ओपगवः, वाभ्रथः
अधातीरितिकिम् ? स्वायम्भुवं, पौनर्भुं, खालपुं, अस्त्रियामिति-
किम् ? पट्टो कुरुः, कर्णं पौनर्भवं ? पुनर्भवशब्दाद्वा नञ्जा निचिष्ट
मनितं वा ।

३६ । एयणि लोपोऽकट्टाः ।

(एयणि ७१, लोपः ११, अकट्टाः ६१)

एयणि परे ओलीपो भवति । मार्कण्डेयः, कामण्डलीकः,
जाम्बेयः, अकट्टा इति किम् ? काट्टवेयः ।

३७ । पाण्डोर्ये जनपदस्य ।

(पाण्डोः ६१, ष् ७१, जनपदस्य ६१)

खे जनपदस्य पाण्डोरुलोपः स्यात् । पाण्डुरः ।

३८ । सारवैक्षाकहिरण्मयानि ।

(सारवैक्षाक, (सारवपेक्षाक), हिरण्मयानि १॥)

अमूनि निपात्यन्ते । सरया अणि यलोपः, सारवं जलं, इक्षाको-
रुलोपः तस्या पत्यं ऐक्षाकः बहुलेश्लुकि इक्षाकवः, इक्षाकूष्णां
दुरापेश्लुकि लदधीना हि सिद्धयः हिरण्यस्य मयटि यादिलोपः
हिरण्मयं ।

३९ । हलस्तद्धितयोऽनाति ।

(हलः ५।, तद्धितयः ६।, अनाति (न-आति) ७।)

हलः परस्य तद्धितयकारस्य भस्य तद्धिते लोपः स्यात् । गार्गी,
सीमी इष्टिः, आनुपूर्वो, औचितो, गार्गीयः, गार्गीणां समूहो
गार्गीकं हल इति किम्? कैकेयो, आग्नेयो, तद्धितय इति किम्?
वैद्यस्य भार्या वैद्यी अनातीति किम्? गार्गीयणः ईकारे अनाप-
त्यस्य यस्य लोपोनान्यस्मिन् तेन सांकाश्यकः ।

४० । तिष्यपुष्ययोर्नचत्राणि ।

(तिष्य, पुष्ययोः ६॥, नचत्राणि (नचत्र अण्) ७।)

अनयोर्नचत्रे अणि य-लोपः स्यात् । तैष, पौषः ।

४१ । सौर्यागस्तयोर्डागमीय च ।

(सौर्यागस्तयोः (सौर्य आगस्त्य) ६॥, डां ७।, इवे ७। च ०१।)

अलोपः स्यात् । सौरी, सौरीयास्त्युसाः, आगस्ती, आगस्तीयः
अगस्तादीयः ।

४२ । ड्यां मत्स्यस्य । [द्यां अ, मत्स्यस्य ६।]

यलोपः । मत्सी, ड्यामिति किम् ? मात्स्योन्वायः प्रवर्त्तते ।

४३ । क्यचौरापत्यस्य । [क्यचोः अ, आपत्यस्य ६।]

क्ये चौरौ च परे आपत्यस्यैव यकारस्य लोपः स्यात् । वात्सीयति,
वात्सायते, वात्सीभूतः, हलइत्येव आत्रेयीयति ।

४४ । नाके राजन्यस्य मनुष्यस्य ड्याञ्च ।

[न ०१।, अके अ, राजन्यस्य, ६।, मनुष्यस्य ६।, द्यां अ, च ०१।]

य-लोपोनास्ति । समूहे राजन्यकं, मानुष्यकं, अस्य ड्याञ्च मनुष्यी ।

४५ । टेडिँति । [टिः ६।, डिति अ,]

डिति भस्य टेलीपोभवति । इट्-एकादशः, डकः-त्रिंशकः ।
डित्यभस्यातद्धिते च कुमुदान्-भ्रवगः ।

४६ । विंशतेरतेः ।

[विंशतेः ६।, अतेः ६।]

डिति विंशतेरतेलीपः स्यात् । ऊणविंशकोऽक्षरः, ऊणविंशं शतं ।

४७ । इष्टे मेयसस्वनेकाचः ।

[इष्टे मेयसु (इष्ट इमन्-इयसु) अ, अनेकाचः (न-एक-अच) ६।]

इष्टादौ परेऽनेकाचष्टिलोपः स्यात् । पटिष्ठः, पटिष्ठा, पटीयान्-
अनेकाच इति किम् ? अष्टः, सजिष्ठः ।

४८ । स्थूल, दूर, युव, ऋस्व, क्षिप्र, क्षुद्राणां स्थव
द्व, यव, ऋस, क्षेप, क्षोदाः ।

[स्थूल—क्षुद्राणां ६॥, स्थव—क्षोदाः १॥]

इष्टादौ स्थूलादेः स्थवादयः स्युः । स्थविष्ठ, स्थवीयान्, दक्विष्ठः,
दक्षीयान्, ऋस्वक्षिप्रयोरिमन्नस्ति । ऋसिष्ठः, ऋमिमा, ऋसीयान्,
क्षेपिष्ठः, क्षेपिमा, क्षेपीयान्, क्षोदिष्ठः, क्षोदीयान् ।

४९ । प्रिय, स्थिर, स्फिरोरु, बहुल, गुरु, त्वप,
दीर्घ, वृन्दारकाणां प्र, स्थ, स्फ, वर, वंह, गर, त्रप,
द्राघ, वृन्दाः ।

[प्रिय, स्थिर, स्फिर उरु—वृन्दारकाणां ६॥, प्र—वृन्दा १॥]

इष्टादौ प्रियाद्रीनां प्रादयः स्युः । प्रियोरुवहुलगुरुदीर्घाणामेव
प्रियादित्वादिमन्नस्ति, इष्टेयसौ सर्व्वत्र । प्रेष्ठः, प्रेमा, प्रेयान्, स्थेष्ठः,
स्थेयान्, स्फेष्ठः, स्फेयान्, वरिष्ठो, वरिमा, वंहिष्ठो, वंहिमा, वंह्मेयान्
त्रपिष्ठः, त्रपिमा, द्राघिष्ठः, द्राघिमा, द्राघीयान् । वृन्दिष्ठो, वृन्दीयान् ।

५० । वहोभूर्यादिरिष्ठश्चादिलोप इमेयसोः ।

(वहोः ६१, भूः ११, यादिः (य आदि) ११, इष्ठः ११, व ०१ आदिषीपः ११, इमेयसोः
(इमन्इयसु) ६॥)

वहोरिष्ठादौ भूः स्यात् । इष्ठश्च यादिर्मवति । इमेयसोरादि-
लोपश्च । भूयिष्ठ, भूमा, भूयान् ।

५१ । दृढ, पृथु, मृदु, कृश, भृश, परिवृटानाम्-
तारः ।

(दृढ, —परिवृटानां ६॥, कृशः ६१, वः ०११) ।

एषामिष्ठादौ ऋतोरः स्यात् । द्रढिष्ठो, द्रढिष्ठा, द्रढीयान् ,
प्रथिष्ठः, प्रथिष्ठा, प्रथीयान् । ऋदिष्ठः, ऋदिष्ठा, ऋदीयान् । कशिष्ठः,
परिव्रदिष्ठः ।

५२ । विन्मत्तोलुङ्गिष्ठे यसोः ।

(विन्मत्तोः (विन्-मत्त) ६॥, लुक् ०२।, इष्ठे यसोः ०॥)

अनयोरिष्ठे यसोः परतोलुग्भवति । स्रग्विनः,—स्रजिष्ठः, स्रजी-
यान् ; ओजस्विनः—ओजिष्ठः, ओजीयान् ; त्रग्वतः—त्रचिष्ठः, त्रची-
यान् ; धर्मवतः—धर्मिष्ठः, पापवतः—पापिष्ठः ।

५३ । प्रशस्य हृदयोः श्रवषी ।

(प्रशस्य, हृदयोः ६॥, श्र, वषी १॥)

अनयोः श्र, वषी भवतः । श्रिष्ठः, श्रीयान्, वर्षिष्ठो, वर्षीयान् ।
ज्यश्चे यस ईदाच्च । इष्ठे यसोः परयोः प्रशस्य हृदयोर्ज्यादेशः स्यात् ।
ईयस ईकारश्चाद्भवति । ज्येष्ठः, जग्यायान् ।

५४ । अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ ।

(अन्तिकवाढयोः ६॥, नेद, साधौ १॥)

अनयोर्नेद, साधौ स्यातां । नेदिष्ठः, नेदीयान् । साधिष्ठः, साधी-
यान्, क्लियमविशेषणमिदमित्यर्थे साधीयः ।

५५ । युवाल्पयोः कम्वा ।

(युवाल्पयोः (युवन्-अल्प) ६॥, कन् ०२।, वा ०२।)

अनयोः कनादेशोवा स्यात् । कनिष्ठः, कनीयान् ; पञ्चे सविष्ठः,
पञ्चीयान् ; अल्पिष्ठः, अल्पीयान् ।

५६ । शिरसः शिर्षाऽणि ।

(शिरसः ६।, शिर्षः १।, षणि ७)

अणि शिरसः शिर्षो, भवति । स्थूलशिर्षः, ह्रस्तिशिर्षः । शीर्षन् ये वाच केशेषु । ये शिरसः शीर्षन् भवति । शिरसि भवः शीर्षस्थः स्वरः ; केशेषु वा—केशाः शिर्षस्थाः शिरस्याः वा ।

५७ । अन्तिकस्य तसिकादेर्लुग्वातादेश्च तमे ।

(अन्तिकस्य ६।, तसि ७।, कादि ६।, लुक् ०१।, वा ०२, तादे. ६।, च ०१।, तमे ७।)

तसि परेऽन्तिकस्य कादिपरभागस्य लुग्वा स्यात् । अन्तिकः, अन्तिकतो वा ; तमे परे तादेः, कादेश्च वा—अन्तमः, अन्तितमः, अन्तिकतमश्च ।

५८ । अमतदुपधेभ्योभयश्च मतोर्मोवोऽयवादेः ।

(अमतदुपधेभ्यः (अ-म-तत्-उपध) ५॥, भय. ५।, च ०१।, मतोः ६।, म ६।, वः १।, अयवादे (म यव चादि) ५।)

अकारमकारान्तेभ्योऽकारः मकारोपधेभ्यश्च भयन्ताश्च मतोर्मोवः स्यात् । गुणवान्, मालावान्, किम्बान्; अमोपधेभ्यः पयस्वान्, भास्वान्, लक्ष्मीवाम्, भयन्तात्—मरुत्वान् अमादेरितिकिम् ? बुद्धिमान्, धीमान्, आयुषान्, श्रीमान् अयवादेरितिकिम् ? यवमान्, जन्मिमान्, भूमिमान्, क्षमिमान्, वक्रुषान्, गरुत्वान्, हरित्वान् ।

५९ । नाम्नि बहुलं । [नाम्नि ७।, बहुलं ०१।]

संज्ञायां मतोर्मोवः स्यात् । अहीवती, सुनीवती नदी, वाहु-
स्यात् कार्यान्तरश्च निपात्यते । आसनश्च आसन्हीवान् आसः ।

श्रीष्ठीवत् प्राण्यङ्गे । कक्षिवान् ऋषिः, चक्रीवान् गर्हभः । लवणस्य
रुमन्नादेशः । रुमखान् देशः । नलीपाभावाऽपि चर्मादिः । चर्म-
खती नदी । उदन्वानुदधौ, उदकस्य उदन् । क्वचिन्न भवति—विन्दु-
मती काचित् ।

६० । उगिसुस्तान्तदोर्भ्यांऽशश्वदादेरिक् कः ।

(उगिसुस्तान्तदोर्भ्यांः (उक्-इस् उम-त-चन्, दोस्) ५॥ अ (न) शश्वदादिः (शश्वत
आदि) ६।, इकः ६।, कः १।)

उक्प्रत्याहार इस् उम् तान्तदोस् इत्येतेभ्यः परस्य टिकणादे-
रिक् कः स्यात् । नैषादकर्षुकः, पैलकः, पितुर्यञ्चेति टिकण्
सर्पिस्कः, धानुष्कः, औदस्वित्कः, दोर्भ्यां तरति दौष्कः, अशश्वदादे-
रितिकिम् ? शश्वतिकः, यावतिकः ।

६१ । ऋतोरियि । ऋतः ६।, रः १।, यि ७।

यादौ तद्धिते ऋतोरः स्यात् । यत् पितॄन्, ख्य—पैत्रः ।

६२ । बहुलं प्रातिपदिकात्तद्धिताः ।

(बहुलं ०२।, प्रातिपदिकात् ५।, तद्धिताः १॥)

अतः प्रातिपदिकात् तद्धितसंज्ञकाः प्रथया बहुलं वाच्याः ।
समासान्ताः । आपादपरिसमाप्तेः समासाश्चयप्रथया वाच्याः ।

६३ । न पूजने स्वतिभ्यां प्राग्बहुव्रीहिः ।

(न ०१।, पूजने ७।, स्वतिभ्यां (सु-चति) ५॥, प्राक् ०१।, बहुव्रीहिः ५।)

बहुव्रीहिः प्राक् पूजार्थे स्वतिभ्यां परात् समासान्तो न भवति ।
सुराजा, अतिराजा, सुगौः, अतिगौः, प्राग्बहुव्रीहिरितिकिम् ?
स्वामीभ्यः, अतिसकथः ।

६४ । किमः क्षेपे । किमः ५। क्षेपे ७।

क्षेपे किमः परात् समासान्तो न भवति । किंराजा योनरक्षति
पुजाः, स किंसखा साधु नशास्त्रयोऽधिपं किंगौरदोहवाह्वात्
क्षेप इति किम् ? कस्य राजा किंराजः, किंसखः, किंगवः ।

६५ । नञस्तत्पुरुषाद्वातु पथः ।

(नञः ५।, तत्पुरुषात् ५।, वा ०१।, तु ०१।, पथः ५।)

न पूर्वार्धे तत् पुरुषात् समासान्तो न भवति । अराजा, असखा,
अगौः, अधूः, पथोवा, अपथं, अपन्याः ; तत् पुरुषादिति किम् ? अरा-
जकं नगरं, अधुरं शकटं ।

६६ । ऋक् पथिपुरपोधुरश्चानच् ऽत् ।

(ऋक्-पथि-पुरपं: (पु-अप) ५।, धुरः ५।, च ०१।, अनच् न-अच्) ७।, अत् १।)

ऋगादिभ्यः सर्वसमासेऽङ्गवति । ऋचोऽर्चं, अर्चर्चः, अनृचो
मानवकः वह्चर्चश्चरणविषय एव । राजपथः, बहुपथोदेशः । पुरः
स्तोत्रे । नान्दीपुरं, त्रिपुरं । अपः परलिङ्गता नेष्यते । गङ्गापः, डीपः,
वह्मपानि तृडागानि, कथं वह्मि समासान्तविधिरनित्य इति धुरः-
द्विधुरं, राजधुरा, महाधुरः अनञ्चइति किं अचधूः दृढधूरश्चःस्य-
न्दनस्य ।

६७ । प्रत्यन्ववात् सामलोमः ।

(प्रत्यन्ववात् (प्रति-अनु-अव) ५।, सामलोमः (सामन् लोमन्) ५।)

प्रतगादि पूर्वार्धे साम्नीलोमश्चाङ्गवति । प्रतिसामं, अनुसामं,
अवसामं, प्रतिलोमं, अनुलोमं, अवलोमं ।

६८ । संख्यायाः नदी गोदावरीभ्यां । कृष्णापाण्डू
दकाच्च भूमिः ।

(संख्याया ५।, नदीगोदावरीभ्यां ५।, कृष्ण, पाण्डूदकात् (पाण्डु-उदक) ५।, न. ०१।, भूमिः ५।)

संख्यादिपूर्वाम्ब्यादेरत् स्यात् । द्विनदः, पञ्चगोदावरं,
दशभूमं सुतं, कृष्णभूमोदेयः, पाण्डुभूमा स्थली, उदकभूमं ।

६९ । अक्षाण्यः प्राण्यङ्गः ।

(अक्षः ५।, अत्राण्यङ्गे (न. प्राण्य-अङ्ग) ०।)

अत्राण्यङ्गे गम्येऽक्ष्योऽत् स्यात् । सवणाक्षः, गवाक्षः, पुस्कराक्षाः;
प्राण्यङ्गे—तु गोऽक्षि ।

७० । ब्रह्म, राज, हस्ति, पण्ये भग्नोवर्चसः ।

(ब्रह्म—पण्ये भग्नः (ब्रह्मन्, - राजन्, हस्तिन्, पण्य) ५।।, वर्चसः ५।)

एभ्योवर्चसोऽत् स्यात् ! ब्रह्मवर्चसं, राजवर्चसं, हस्तिवर्चसं,
पण्यवर्चसम् ।

७१ । तमसोऽवसमन्वेभाः ।

(तमसः ५।, अव, सम, अन्वेभ्यः ५।।)

अवादेस्तमसोऽत् स्यात् । अवतमसं, सन्तमसं, अन्वतमसं ।

७२ । निःश्वोभ्रां श्रेयसः ।

(निः श्वोभ्रां (निर्, श्व) ५।, श्रेयसः ५।)

अत् स्यात् । निःश्वेयसं, श्वःश्वेयसं ।

७३ । रहसीऽन्ववतप्तात् ।

(रहसः ५।, अन्ववतप्तात् (अनु, अन्व, तप) ५।)

अत् स्यात् । अनुरहसं, अवरहसं, तप्तरहसं ।

७४ । प्रादेरध्वनः ।

(प्रादिः (प्र-आदि) ५।, अध्वनः, ५।)

अत् स्यात् । प्राध्वी, दुरध्वः ।

द्विगुत् पुरुष कर्मधारये । आहन्वमयमधिकारः ।

७५ । संख्याव्ययादङ्गुलिः ।

(संख्याव्ययात् (संख्या, अवाय) ५।, अङ्गुलिः ५।)

आस्यामङ्गुलिरत् स्यात् । द्वेऽङ्गुलौ प्रमाणमस्य इति मात्र-
टालुक्-द्व्यङ्गुलं, निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलं, द्विगादौ किम्? पञ्चाङ्गु-
लिर्हस्तः ।

७६ । आयुसो द्वि, त्रि, पुरुषात् ।

[आयुसः ५।, द्वि, त्रि, पुरुषात् ५।]

अत् स्यात् । द्वायुषं, त्रयायुषं, समाहारेऽभिधानं नेह-द्वयीरायुः
द्वायुः, त्रयायुः पुरुषायुषं ।

७७ । उच्छोजातमहदृषात् ।

[उच्छोः ५, जात, महदृषात् (महत्, उच्छ) ५।]

अत् स्यात् । जातोच्चः, महीच्चः, उच्छोच्चः ।

७८ । रात्रेर्वर्षा, पुण्य, दीर्घकदेशसर्वाव्यय
संख्यासंख्यातात् ।

[रात्रेः ५।, वर्षा—संख्यातात् (वर्षा, पुण्य, दीर्घ, एकदेश, सर्व्व, अव्यय, संख्या, संख्यात) ५।]

एभ्योरात्रेरत स्यात् । वर्षारात्रः, पुण्यरात्रः, दीर्घरात्रः, एकदेशात्—पूर्व्वरात्रः, पररात्रः, सर्वादिः—सर्व्वरात्रः, नीरात्रः, अतिरात्रः, गणरात्रः, पञ्चरात्रः, संख्यातरात्रः ।

७९ । ट्क्लोक्क एकदेशादेरनेकादसमाहारे ।

[टि ७।, अद् ६।, अद् १।, एकादेशादे ५।, अनेकात् (न एक) ५।; असमाहारे (न समाहार) ७।]

एकदेश, सर्वाव्यय, संख्या, संख्यातात् अहन्-शब्दस्य वक्ष्यमाणं ट प्रत्यये अङ्गादेशो भवति । पूर्वाङ्कः, मध्याङ्कः, सर्वाङ्कः, निरङ्कः, प्रताङ्क, द्वयारङ्गाभवं द्विगौरजादेर्लुगनपत्ये, टिकणलुक (५५।२।५ ततष्ट. द्वाङ्क, त्र्यङ्क, संख्यातं अङ्कः संख्याताङ्क. एकदेशादितिकिम् पुण्याहं, अनेकादितिकिम् ? एकाहः, असमाहार—इतिकिम् द्वाहं, त्र्यहं ।

८० । संख्याविंशत्यादङ्कस्याहन् वा डौ ।

[संख्या, विंशत्यात् ५।, अहन् ६।, अहन् ०१।, वा ०१।, डौ ७।]

डौ परे संख्यादिपूर्व्वस्याङ्कस्य अहनादेशो भवति वा । द्वाङ्कं द्वाहनि, त्र्यङ्कं, त्र्यहनि, सायाङ्कं, सायाहनि ।

८१। निस्त्रिंशद्बस ।

[निष्ठा शब्दः १४, च ०२१]

टिलोपान्ता निपात्यन्ते । निष्ठांशानि वर्षाणि, निर्गतंशानि शतोऽ-
ङ्गुलिभ्यः निष्ठांशः खड्गः, निष्ठांशः ।

८२ । राजाहः सखिभ्यष्टः ।

[राजाहः सखिभ्यः (राजन, अहन, सखि) ५४, टः १।]

द्विगुतत् पुरुषकर्मधारये राजादेष्टः स्यात् । पञ्चराजी, देवराजः,
महाराजः, इन्द्रः, सोमाहः, उत्तमाहः, राजसखः न लिङ्गभेदे
महाराज्ञी ।

८३ । उरसः प्रधानार्थे ।

[उरसः ५, प्रधानार्थे (प्रधान-अर्थ) ७।]

टः स्यात् । इक्षिनासुरः प्रधानं—इक्षु रसं, अश्वोरसं ।

८४ । अनोऽश्मायः सरसीजातिसंज्ञयोः ।

[अनो—सरसः (अनस, अस्मन्, अयस, सरस्) ५।, जाति, संज्ञयोः ७।]

एभ्यष्टः स्यात् । जाती उपानसः, अमृताश्मः, कालायसं, मण्डू-
कसरसं, नान्नि-महानसः, पिण्डाश्मः, लोहितायसं, कालसरसं ।

८५ । ग्रामकौटात्तच्छाः ।

[ग्राम, कौटात् ५।, तच्छाः ५।]

टः स्यात् । ग्रामतच्छः, कुटीभवस्तच्छा कौटतच्छः सतन्त्रः ।

८६ । शुनोऽतिगोष्ठादुपमायाश्चाप्राणिनः ।

[शुनः ५।, अति, गोष्ठात् ५।, उपमायाः ५।, च ०२१, अप्राणिनः (अ—प्राणिन) ५।]

एभ्यः श्रुणष्टः स्यात् । अतिश्रुः अतिश्रीः शृगी, शीठश्रुः, उपमा-
याञ्च—फलकः श्रुव फलकश्रीव्याघ्रादिः । अप्राणिन इति किम् ?
वानरः श्रुव वानरश्चा ।

८७ । मृगपूर्वोत्तरोपमानात् सकथ्यः ।

[मृग, पूर्वोत्तरोपमानात् (मृग, पूर्व, उत्तर, उपमान) ५।, सकथ्यः ५।]

मृगादेः सकथ्यष्टः स्यात् । मृगसकथं, पूर्वसकथं, उत्तरसकथं,
उपमानात्—फलकसकथं ।

८८ । ब्रह्मणीजानपदाख्यायां ।

[ब्रह्मणः ५।, जानपदाख्यायां ७।]

ब्रह्मणष्टः स्यात् । जनपदाभिधानश्चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्र-
ब्रह्मः, काशीब्रह्मः, जानपदाख्यायोमितिकिम् ? देवब्रह्मा नारदः ।
कुमहृदभ्याम्वा । कुब्रह्मः, कुब्रह्मा, महाब्रह्मः, महाब्रह्मा ।

८९ । गोरतद्वितलुकि ।

[गोः ५।, अतद्वितलुकि (ग-तद्वित लुक्) ७।]

टः, स्यात् । पञ्चगवं, राजगवी, स्त्रोगवी, पुंगवः अतद्वितलुकी-
तिकिम् ? पञ्चगुः पटः क्रीतार्थे टिकण. द्विगोरध्यर्कपूर्वाच्च लुक्
संज्ञायां (६५।३।५) इति टिकणलुक् ।

९० । नावोद्विगौ । अर्द्धाच्च ।

[नावः ५।, द्विगौ ७।, अर्द्धात् ५।, च २१।]

द्विगुसमधि नावष्टः स्यात् । द्विगव, पञ्चनावः, अतद्वितलुकी-

त्येव—पञ्चनीर्गजः । अर्धश्च । अर्धनावी, अर्धनावं, लोकाश्रयत्वात्
परलिङ्गता व्यभिचरति ।

६१ । खार्या वा । [खार्याः ५।, वा ०१।]

द्विगौ अर्धश्च खार्याष्टौवा स्यात् । द्विखारं, द्विखारी, अर्धखारं,
अर्धखारी ।

६२ । द्विविभ्रामञ्जलिः ।

[द्वि, विभ्रामं ५।, चञ्जलिः ५।]

आभ्यामञ्जलेष्टः स्यात् । इयञ्जलं, वयञ्जलं, द्विगावितेयव—इयोर
ञ्जलिः, इयञ्जलिः, अतद्वितलुकीतेयव—क्रीतार्थे—इयञ्जलिः ।

६३ । षट्चुहोइन्द्वे समाहारे ।

[ष, द, च, इः ५।, इन्द्वे ०।, समाहारे ०।]

इन्द्वे ष, द, चवर्गं, हान्तात् टः स्यात् । ष-प्रोक्षप्राहृषं, द-मस्यदि-
पदं, चु—वाक्त्वचं, उपाध्यायशब्दप्राहृषं, श्रीस्त्रजं, इ, छत्र, पानहं,
पिकमधुलिहं, समाहार इति किम् ? प्रोक्षप्राहृषौ, इन्द्वे इति
किम् ? पञ्चवाक्, परमवाक् ।

६४ । धेन्वनडुहौ । [धेनु धनडुहौ १॥]

समाहारे निपातेरते ।

६५ । स्त्रीषुं सग्यं नुषर्कं सामवाङ्मनसाच्चि भ्रुव-
दारगवोष्ठीर्ष्वं पदष्टौव नक्तन्दिष रात्रिन्दिवाहर्हिवा-
न्नेप्राणाः ।

[स्त्रीपुं स—पञ्चाः—२५५]

(स्त्रीपुं स, ऋग्-यजुष ऋक्साम, वाङ्मनस, अग्निष्पुव, दारगव, ऊर्ध्वष्टोव, पदष्टोव, नक्तन्दिव, रात्रिन्दिव, अहर्हिव, अहो रात्राः) इन्दे षमी निपातयन्ते । स्त्रीपुंसौ, ऋग्यजुषे, ऋक्सामे, वाङ्मनसे, अग्निष्पुवं, दारगव गौष दारगवं ऊर्ध्व अष्टौ वांस ऊर्ध्व-ष्टोवं, पादौ च अष्टोवन्तौ च पादष्टोवं, नक्तन्दिवं, रात्रिन्दिवं, वोप्-सायां अहर्हिवं, अहोरात्रौ ।

६६ । अवययीभावे शरदादेः ।

[अवययीभावे ७१, शरदादेः ५१]

टः स्यात् । उपशरदं, उपविपाशं, उपदिवं, प्रतिदृशं, प्रतिदिशं, उपचतुरं, सरजसमभ्यवहरति । प्रतंररसः सप्तम्यर्थे । उरसि-प्रतिवर्त्तते प्रतुररसं, सप्तम्यर्थ इति किम् ? उरः प्रतिगतं प्रतुररः । अन्तः समनुप्रतः । समचं, अन्वचं, प्रतयचं ।

६७ । अनः क्लीवाद्वा ।

[अनः ५१, क्लीवात् ५१, वा ०२१]

अनन्ताद्वाः स्यात् । राज्ञः समोपि योवर्त्तते उपराजं, दशानां समोपि ये वर्त्तन्ते उपदशं, अध्यात्मं । क्लीवाद्वा । उपभस्त्रं, उप-भस्त्र, उपचर्मं उपचर्म, प्रतयहं, प्रतयह्याति । नदीगिरि पौर्णमास्याग्रहायणौभ्यः । वेतिव—उपनदं उपनदि, उपगिरि उप-गिरि, उपपौर्णमासं, उपपौर्णमासि, उपाग्रहायणं, उपाग्रहायणि ।

६८ । भयश्च । [भयः ५१, च ०२१]

भयन्ताद्वाः स्यात् । उपदृशदं, उपदृशत्, प्रतिसमिधं, प्रति-समित । उपशुनीपजरसे नितय । उपशुनः उपजरस । अनुगव-मायामि । अनुगवं, आयाम इति किम् ? नोः पञ्चाङ्ग, अनुगु ।

६६ । अच्चि, सकथिभ्यां बहुव्रीहौ स्वाङ्गार्थे ।

[अच्चि, सकथि भ्यां ५१, बहुव्रीहौ ७१, स्वाङ्गार्थे (सं-पत्र-अर्थे) ७१]

आभ्यां स्वाङ्गार्थे टः स्यात् । दीर्घाच्चः, मृगाच्ची, दीर्घसकथः, बहुव्रीह्यावितिकिम् ? मृगस्याच्चि मृगाच्चि, इतो बहुव्रीहौ समान्त विधिः ।

१०० । नञ् दुःसुभ्यो विभाषितोऽहलिसकथेः ।

नञ् दुः, सुभ्यः ५११, विभाषितः १५, अहलिसकथेः ५१]

नजादेर्हलि, सकथिभ्यां टोविकल्पितः । अहलोऽहलिष्वा, दुहलः, दुहलिः ; सहलोः, सहलिः ; असकथोऽसकथिः ; दुःसकथो, दुःसकथिः ; सुसकथः, सुसकथिः ।

१०१ । अङ्गुलिर्दारुणि ।

[अङ्गुलिः ५१, दारुणि ७१]

दारुणार्थेऽङ्गुलिष्टः स्यात् । अङ्गुलं दारु ।

१०२ । द्वित्रिभ्यां मूर्ध्निः ।

[त्रि, त्रि, भ्यां ५११, मूर्ध्निः ५१]

टः स्यात् । द्विमूर्ध्निः, त्रिमूर्ध्निः ।

१०३ । संख्येय्ये डोऽवहोः ।

[संख्येये ७१, डः ११, अवहोः ५१]

संख्येये बहुव्रीहौ डः स्यात् । उपदशाः, आसन्नविंशः, एकदाः सन्नकोटाः, अवहोरितिकिम् ? उपवहवः ।

१०४ । अत् पूरणीप्रमाणीभ्यां ।

[अत् ०१।, पूरणी, प्रमाणीभ्यां ५॥]

स्त्रीलिङ्गे पूरणीप्रत्यायान्तात् प्रमाणीशब्दाच्च अत् स्यात् ।
कल्याणीपञ्चमा रात्रयः, भार्याप्रमाणाः कुटम्बिनः ।

१०५ । नाभेः संज्ञायाम् ।

[नाभेः ५।, संज्ञायां ७।]

अत् स्यात् । पद्मनाभः, ऊर्णनाभः, रुद्रियहृणास्त्रेह-प्रजाइवा-
ङ्गादरविन्दनाभेः ।

१०६ । नेतुर्नञ्चपूर्वात् ।

[नेतुः ५।, नञ्च पूर्वात् ५।]

अत् स्यात् । मृगोनेता यासां ता मृगनेत्रा रात्रयः, पुष्यनेत्राः ।

१०७ । चतुरस्त्रिनञ्सुवुपात् ।

[चतुरः ५।, त्रि, नञ. सु, व्युपात् (वि-उप) ५।]

त्रयादेश्चतुरोऽत् स्यात् । त्रिचतुराः, अचतुराः, सुचतुराः, विच-
तुराः, उपचतुराः ।

१०८ । लोम्नोऽन्तर्वहिसः ।

[लोम्नः ५।, अन्तर्वहिसः (अन्तर्वहिस) ५।]

लोम्नोऽत् स्यात् । अन्तर्लोमो, वहिर्लोमः ।

१०९ । प्रादेर्नासिकाया नस् च ।

[प्रादेः (प्र-आदि) ५।, नासिकायाः ५।, नस् ०१।, च ०१।]

नासिकाया अत् स्यात् । नसादेशश्च । उन्नसं वक्तुं, सुनसा स्त्रीः
अनुनासिकस्तु तत्पुरुषः ।

११० । खरणः खुरणीविद्याश्च ।

[खरणः, खुरणः, विद्याः १॥, च ०१।]

खरादि पूर्वनासिकाया एते निपात्यन्ते । खरणाः, खुरणाः, विद्यः, चकारान्नसादेशश्च—खरणसः, खुरणसः, विनसः ।

१११ । संज्ञायामस्थूलात् ।

[संज्ञायां अ, अस्थूलात् (न-स्थूल) ५।]

नान्नि नासिकाया अद्भवति । नसादेशश्च । दुणसः, गोनसः, अस्थूलादितिकिम् ? स्थूलनासिकीवराहः, संज्ञायामितिकिम् ? तुङ्गनासिकः ।

११२ । सुप्रात, सुश्व, सुदिव, शारिकुक्ष, चतुर-
श्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ।

[सुप्रात—प्रोष्ठपदाः (सुप्रात, सुश्व, सुदिव, शारिकुक्ष, चतुरश्र, एणीपद, अजपद, प्रोष्ठपद) १॥]

अदन्ता एते निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरश्वा सुप्रातोऽयं जनः, सुश्वः सुदिवः, शारिरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः, चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः, एण्या इव पादावस्य एणीपदः, अजपदः, प्रोष्ठोगौः तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ।

११३ । नञ् सुदुरोऽसिः प्रजायाः अल्पाश्च
मेधायाः ।

[नञ्—दुरः ५।, असिः १।, प्रजायाः ५।, अल्पाश्च ५।, च ०१।, मेधायाः ५।]

नजादिः प्रजायाः असिः स्यात् । अल्पाश्च मेधायाः । अप्रजाः, सुप्रजाः, दुष्प्रजाः, अमेधाः, सुमेधाः, दुर्मेधाः, अल्पमेधाः ।

११४ । गन्धात् समवेतादित्सूत् पूति सुरभेः ।

[गन्धात् ५।, सनवेतात् ५।, इत् ०१।, सूत् पूति सुरभेः (स-उत्, पूति, सुरभि) ५।]

स्वाद्विर्गन्धादित् स्यात् । सुगन्धि कुसुमं, उत्कट उद्गतोवा गन्धो ऽस्येति उद्गन्धिः, पूतिगन्धिः, सुरभिगन्धिः, समवेतादितिकिम् ? सुगन्धोगन्धवहः ।

११५ । अल्पार्थे चोपमानाच्च ।

[अल्पार्थे (अल्प अर्थ) ७।, उपमानात् ५।, च ०१।]

गन्धादित् स्यात् । अल्पः सूपोऽस्यां सूपगन्धिः स्थली, घृतगन्धि भोजनं, प्रेमगन्धि वचनं उपमानात् पद्मस्येव गन्धोऽस्येति पद्मगन्धि, करीषगन्धिः ।

११६ । क्रियाविनिमयार्थादवायञ्च ।

[क्रियाविनिमयार्थात् ५।, अव्यय ०१।, च ०१।]

इत् स्यात् । समासान्तस्याव्ययं भवति । केशाकेशि, जल्पा-जल्पि, प्रवादिनां ।

११७ । द्विदण्डादयश्च ।

[द्विदण्डादयः (द्वि-दण्डि-आदि) १॥, च ०१।]

इमे क्वचिदर्थे निपात्यन्ते । द्विदण्डि प्रहरति, द्विसुषलि उभा-हस्ति, उभयाहस्ति, उभाञ्जलि, उभाखड्गि, उभाकर्णि, उभयाकर्णि, समासान्तरेऽपि, उभादन्ति, उभयादन्ति नेह-द्विदण्डा शालाः । गण-पाठात् निकुञ्चकर्णि धावति । कर्णी निकुञ्चे त्वर्थः । यदृच्छादयश्चेति समासः (४७।३।४) । प्रोक्षपादि हस्तिनं वाहयति पादं प्रोक्षे त्वर्थः ।

११८ । धर्मादन् केवलाद्वा च बहुपदे ।

[धर्मात् ५।, अन् ०१।, केवलात् ५।, वा ०१।, च ०१।, बहुपदे ७।]

• धर्मादन् स्यात् । प्रियधर्मा, वा च बहुपदे—साक्षात्कृतो धर्मोयिः ते साक्षात्कृतधर्माणीमुनयः, साक्षात्कृतधर्मा वा परमः स्त्री धर्मोऽस्येति परमस्वधर्मा, परमस्वधर्मो वा केवलादितिकिम् ? परमः कुलधर्मोऽस्येति परमकुलधर्मः ।

११९ । जम्भा सुहरित् तृणसीमात् ।

[जम्भा १।, सु, हरित्, तृण, सीमात् ५।]

• एभ्योऽनन्तो जम्भा स्यात् । जम्भोभोजनं दन्तभेदश्च, सुजम्भा, हरित्जम्भेत्यादि ।

१२० । दक्षिणेर्मा व्याध्रणितदक्षिणाङ्गे ।

[दक्षिणेर्मा १।, व्याध्रणित-दक्षिणाङ्गे (दक्षिण ऋद्ध) ७।]

अयमत्रार्थे निपात्यते । दक्षिणे इर्मं ब्रह्मं यस्य, स दक्षिणेर्मा ऋगः ।

११२ । जाया जानिः । [जाया १।, जानिः १।]

• जाया जानिः स्यात् । युवती जाया अस्येति युवजानिः ।

१२२ । धनुर्धन्वन् वा च नाम्नि ।

[धनुः ०१।, धन्वन् ०१।, वा ०१।, च ०१।, नाम्नि ७।]

धनुः शब्दोधन्वन् स्यात् । शाङ्गं धन्वा, गृहीतधन्वा, कथं धृत-धनुषमङ्गाय तृणवत् ? अनित्यत्वात् ; वा च नाम्नि पुष्यधन्वा, पुष्यधनुः ।

१२३ । जानु च्नुः प्रसमीवा चीर्द्धात् ।

[जानु ०१।, च्नुः १।, प्रसमी (प्र. सम्) ५।, वा ०१।, च ०१।, ऊर्द्धात् ५।]

प्रसंभ्यां जानु च्नुः स्यात् । प्रच्चुः, संच्चुः; ऊर्द्धाद्वा—ऊर्द्धच्चुः,
ऊर्द्धजानुः ।

१२४ । सु संख्याभ्यां वयसि दन्तोदटः ।

[सु, संख्याभ्यां ५।, वयसि ७।, दन्तः १।, दटः १।]

अभ्यां दन्तोदटः स्यात् । सुदन् कुमारः, सुदती बाला, द्विदन्
वत्सः, वयसीतिकिम् ? द्विदन्तो गजः । संज्ञायाच्च । सुदतो, फालदती
काचित् ।

१२५ । अग्रान्तशुद्ध, शुभ, श्यावाऽरोक वृषबराहा
हिगर्द्धभ शिखर मूषिकाद्वा ।

अग्रान्त-मूषिकात् (अग्र, अन्त, शुद्ध, शुभ, श्याव, अरोक, वृष, बराह, अहि, गर्द्धभ
शिखर, मूषिक) ३।, वा ०१।]

अग्रान्तादेर्दन्तो वा दटः स्यात् । कुन्दकोरकाग्रदन्, कुन्दकोर
काग्रदन्तोवा, शुद्धदन्तो वा शुद्धदन्, श्यावदन्, श्यावदन्तो वा अरोको
निर्दीप्तिः अरोकदन्, अरोकदन्तः, अहिदन्तः, अहिदन्, शिखरदती
शिरदन्तीतयादि ।

१२६ । अङ्गुक् पादस्य संख्या, सूपमानादहस्तादेः

[अङ्गुक् (अत्-लुक्) ०१।, पादस्य ६।, संख्या, सूपमानात् (सु, उपमान्) ५।, अहस्तादे
(न—इक्षिन् आदि) ५।]

संख्यादिपूर्वस्य पादस्य अङ्गुक् स्यात् । द्विपात्, त्रिपात्, सूपान्
उपमानात्, व्याघ्रपात्, सिंहपात्, अहस्तादेरितिकिम् ? इक्षिपादः
कण्डोलपादः ।

१२७ । कुम्भपद्यादिषु च ।

[कुम्भपद्यादिषु (कुम्भपदी चादि) ७॥, च ०१।]

अङ्गोपोनिपातगतेऽत्र । कुम्भपदी, शतपदी, एकोऽभिन्नः सर्वेषां पादोऽत्रेति एकपदी पत्न्याः, गोधापदीत्यादि ; निपातनात् ङी नितं ।

१२८ । ककुदस्य पूर्णादिरवस्थायां ।

[ककुदस्य ६।, पूर्णादेः (पूर्णः चादि) ५।, अवस्थायां ७।]

पूर्णादेः ककुदस्याङ्गुक् भवति । पूर्णककुत्, जातककुत्, स्थूलककुत् तरुणः । अवस्थायामिति किम् ? श्वेत ककुदः । त्रिककुच्छैलविशेषे—पर्वतभेदे त्रिककुत् स्यात् ।

१२९ । उद्विभ्यां काकुदस्य ।

[उत्. विभ्याम् ५॥, काकुदस्य ६।]

अङ्गुक् स्यात् । काकुदं तालुका—उत्काकुत्, विकाकुत् । पूर्णादा । पूर्णकाकुत्, पूर्णकाकुदोवा । सुहृन्मित्रे, दुहृच्छत्रौ । अन्यत्र सुहृदयः साधुः, दुहृदयश्चौरः ॥

१३० । ऋन्नदी सर्पिरादे. कप् ॥

[ऋत्-नदी सर्पिरादेः ५।, कप् ०१।]

ऋदन्तात्, सर्पिरादेश्च कप् स्यात् । वृषपितृकः, सस्त्रीकः, सवधूकः, ससर्पिष्कः, व्यूढोरष्कः, मुक्तोपानत्कः । अर्थानजः, अनर्थकः । इनः स्त्रियां । बहुदण्डिका शाला, बहुवाग्मिका सभा । इह गणे लक्ष्मीरनङ्गान् पयोनीः पुमान् इत्येकेवचनात्सा ष्टञ्जन्ते, सुलक्ष्मीकः, इहामङ्गुत्कः । द्विवचनान्तेभ्यो विभाषा, बहुलक्ष्मीः, बहुलक्ष्मीकः ।

प्राप्ते नावौ येन प्राप्तनीः, प्राप्तनीकः ; द्विपुमान्, द्विपुंस्कः । तद-
न्तात् कप् प्रतिषेधः - द्रतट्टोरभोराक्षसाः ।

१३१ । शेषाद्वा । [शेषात् ५१, था ०१।]

वहुब्रौह्मी यस्मात् समान्तो न विहितस्तस्मात् कप् वा स्यात् ।
वहुखट्टको, बहु खट्टः, बहुदण्डको, बहुदण्डी ; शेषादितिकिम् ?
प्रियपथः, वह्वपः कूपः ।

१३२ । नयसः । [न ०१, इयसः ५१]

इयसन्तात् कप् न स्यात् । बहुप्रेयान्, बहुप्रेयसी नृपः ।

१३३ । स्तुतौ भ्रातुः । [स्तुती ७१, भ्रातुः ५१]

भ्रातुरत्र कप् न स्यात् । सुभ्राता लक्षणः, स्तुतावितिकिम् ?
चौरस्त्राटकः । खाङ्ग-नाडी, तन्त्रोभ्याम् न कप् । बहुनाडिः,
कायः, बहुतन्त्रो घोवा, खाङ्ग इति किम् ? बहुतन्त्रोका वीणा ।
निष्पुवाणिः निपात्यते निर्गतां प्रवाणि यस्य स निष्पुवाणिः अप-
नीतशलाको नवपटः ॥ उक्ताः समासान्ताः ॥

इति श्रीपद्मनाभ दत्तकृतौ सुपद्मे व्योकरणे तद्विप्रकरणे

पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ पञ्चमाध्ययस्य ।

द्वितीयपादः ।

तद्विहिते—स्त्रीप्रत्ययादिप्रकरणम् ।

१ । स्त्रियामत् क्रुञ्चादेराप् ।

[स्त्रियां अत् क्रुञ्चादेः (क्रुञ्च आदि) ५।, आप् ०१।]

स्त्रिलिङ्गेऽदन्तात् क्रुञ्चादेर्हलन्ताच्च आप् प्रत्ययो भवति । खट्वा, वामा, कन्या, देवता; त-परग्रहणात् नेह-संस्थाः-स्त्री, शुभंयाः क्रुञ्चा, देवविशा । ऋट्टि पदान्तात् । द्विपदा, त्रिपदा, गायत्री । गिरा-देर्वा । गिरा, गोः; वाचा, वाक्; दिशा, दिक्; क्षुधा, क्षुत्; उष्णिहा, उष्णिक्; 'इह टिलोपेऽपि संखप्रहाणम्, पूर्वहाणा, अपरहाणेति च णत्वं निपातनात् । अतः स्त्रियामित्यधिकारः ।

२ । ऋदुगिन्नाञ्चैरमन्मात्पञ्चादेर्डी ।

[ऋदुगिन्नाञ्चैः (ऋत्—उक्—इत्, न—अञ्च) ५।, अमन्, मात्, पञ्चादेः ५।, डीः १।]

ऋदन्तादुगितो नान्तादञ्चैश्च स्त्रियां डीः स्यात् । कर्वी, भवती, वृद्धगुणवती, दण्डिनी, प्राची अश्विन्यहणाहातोरुगिन्नेत्यते । उखा-अदियं अमनादेरितिकिम्?—मनन्तात्, पामा, सीमा, मात्रादेः—माता, दुहिता, सुसा, ननान्दा, याता, त्रिस्रः, चतस्रः, पञ्चादेः-पञ्चसप्त, नव, स्त्रियः नान्तसंज्ञायास्तदन्ताच्च प्रियापञ्चानीवेश्याः ।

३ । वनोरश्चान्तोऽयुधः ।

[वनः (वन्) ५।, रः १।, चं ०२।, अन्तः १।, अयुधः (न-युध्) ५।]

वनन्तात् ङी स्यात् । नश्च रफादेशः । धीवरी, बहुदृष्टवरी, भुवरी, अर्थवदग्रहणान्नेह-अतिशुनी, अयुध इति किम् ? राजयुध्वा, सहयुध्वा ।

४ । वा बहुव्रीहौ ।

[वा ०२।, बहुव्रीहौ ७।]

वनन्ताद्बहुव्रीहौ ङी, रो वा स्यात् । बहुधीवरी, बहुधीवा वा ।

५ । पादोऽनृचि ।

[पादः ३।, अनृचि (न-चृच्) ७।]

पादन्तात् ङी वा स्यात् । द्विपदी, द्विपात्-भस्य पादः पत् ; अनृचोतिकिम् ? त्रिपदा ऋक् ।

६ । ऊधसोऽङीसोनश्च ।

[ऊधसः ५।, ङी १।, सः ३।, नः १।, च ०२।]

बहुव्रीहौ ऊधसन्तात् ङी स्यात् । सोनश्च । कुण्डोष्ठी, निरुष्ठी, चतुष्ठी ।

७ । दास्यः संख्यादेः । हायनाडयसि ।

[दास्यः ५।, संख्यादेः ५।, हायनात् ५।, वयसि ७।]

संख्यादेर्दानोहायनाच्च बहुव्रीहौ ङी स्यात् । द्विदानी, त्रिहाय-णीगौः, संख्यादेरितिकिम् ? उद्दामा वडवा ।

८ । अनोवीपान्तलोपिनो नैवान्यस्मात् ।

[अनः ५।, वा ०२।, उपान्तलोपिनः ५।, न-०१।, एव ०२।, अन्यस्मात् ५।]

अनन्तादुपधालोपिनो ङी वा स्यात् । बहुराज्ञी, बहुराज्ञा ; बहुतक्षी, बहुतक्षा ; सुधाम्नी, सुधामा वा ; उपान्तलोपिनोऽन्यस्माद नन्तात् नैव सुपर्व्वाणः, सुशर्माणः ; स्त्रियः नित्यं संज्ञायां सुराज्ञी नाम ग्रामः । बहुब्रीहिनियमात् अतिपर्व्वणी क्रिया ।

६ । डाव्वाऽनोमनोऽनाच्चापि ।

[डाप् ०११, वा ०२१, अनः ५१, मनः ५१, अन्यत्र ७१, अपि ०११]

पुनरन् ग्रहणात्-अनन्तमात्राद्बहुब्रीहौ डाववा स्यात् । सुराजे, सुराजानौ ; सुपर्व्वं, सुपर्व्वणी, बहुधोवे, बहुधीवानौ, बहुधीवर्थ्याः मनन्तादन्यत्रापि सुमीमे, सुसीमानौ, सुसोमनी; तत्पुरुषे च अतिपटिमे, अतिपटिमानौ ; स्वार्थे । सीमे, सीमानौ । स्वार्थे । अतः स्त्रियां स्वार्थे विधिः ।

१० । टिट्ण् गौरादेङी ।

[टिट्ण् गौरादेः (टिट्-अण्-गौर, आदि) ५१, ङी ११]

टितोऽणन्तात् गौरादेस्व स्वार्थे ङी स्यात् । टित-कुरुचरी, गायनी; अण्-वैनतेयो, कुम्भकारी, श्रीपगवी; गौरादेः-गौरी, -कुमारी; तरुणी, वर्करी, वधूटी, चिरिण्टी, कलभो, किशोरी, नदी, मन्वी, अशिखी, वर्षाभी, पिप्पली, पुटी, पुरी, कल्याणी, शवरी, पिशङ्गी शारङ्गी, निष्कली, विकली, पितामही, मातामही, ह्यी, गवयी, शुनी, द्रोणी, पृथिवी, मत्सी, मानुषी, हृषी, विम्बी, प्लवी, चीरो, अनडुही, कुण्डी, पात्रे, गोणी स्यादवपने । स्थली अकृत्रिमा भूषत्, भाजो पक्षायां; नागो स्थूला चेत, जातौ, नाग्येव, नागा अन्या । काली क्षणायां । नीलात् प्राण्यौषधोः । नीली, वडवा, नीली, औषधिः, नीला अन्यत्र । कुशो लोहविकारे । कामुको मैथुनेच्छायां । धामुका अन्यत्र । कवरी केशवेशे । केरलादेः संज्ञायां । केरली नाम प्योतिव, मामकी देवता, सामानी हन्तः, सुमङ्गली चापि, पृथ्वी

भूमौ, वाऽन्यत्र; स्वार्थं इतिकिम् ? बहुकुरुचरा नगरी, बहुकुम्भकारा इति पठितांश्चापठिताश्च गौरादौ ज्ञेयाः ।

११ । नणस्त्रण करपः ।

[नण, -स्त्रण, करपः ५।]

नणाद्यन्तात् ङी स्यात् । स्त्रे णी, पौञ्जी, इक्षरी ।

१२ । गार्गीदेष्टे रायणश्च बहुलं ।

[गार्गीदेः (गार्ग्यं-आदि) ५।, टेः ६।, आयनः १।, च ०१।, बहुलं ०२।]

गार्गीदेः स्त्रियां ङी स्यात् । टेरायनादेशश्च बहुलं । गार्गी, गार्गी-यनी, वात्सोः वात्सायणी, वाहुल्यान्नित्यं लौहित्यादेः-लौहित्यायनी, सांशिल्यायनी, कात्यायनी, शाकल्यायनी, माधव्यायनी, वाभ्रव्यायनी, आङ्गिरसे काप्यायनी; वतण्डादाङ्गिरसे यणोलुक्स्त्रिया-मायनश्च न-वतण्डो ; अन्यत् वातण्डायनी ।

१३ । कौरव्यासुरिमाण्डूकाञ्च ।

[कौरव्यासुरिमाण्डूकात् (कौरव्य, -आसुर, -माण्डूक) ५।, च ०१।]

ङी आयनी स्यातां । कौरवरायनी, आसुरायणी, माण्डूकायनी, तस्येदमित्यणन्तात्-कौरवी सेना, माण्डूकी भार्या । आवद्यादाप् च । आवद्या, आवद्यायनी ।

१४ । द्विगोः [द्विगोः ५।]

द्विगुसमासान्तात् स्त्रियां ङी स्यात् । त्रिशती, त्रिलोकी, त्रिखट्टी, त्रिफली; त्रिफला आमलक्यादित्रिके रुटिः ।

१५ । तद्वितलुकि परिमाणादसंख्याकालविस्तारा-
चितकम्बल्यात् ।

[द्वितलुकि ७, परिमाणात् ५।, असंख्या-कम्बध्यात् (न) संख्या, काल, -विस्व, -आचित, कम्बल्य) ५।]

परिमाणान्तद्विगोस्तद्वितलुकि ङी स्यात् । क्रीतार्थं द्वाद्दकी, द्विप्रस्ती, परिमाणादितिकिम् ? पञ्चाश्वा, लुकीतिकिम् ? द्विपण्या असंख्यादेरिकिम् ? द्विशता, द्विवर्षा, द्विविस्था, द्वाचिता, द्विकम्बल्या ।

१६ । काण्डादक्षेत्रे ।

[काण्डात् ५।, अ (न) क्षेत्रे ७।]

काण्डाद्विगोस्तद्वितलुकि ङी स्यात् । द्वे काण्डे परिमाणमस्याः द्विकाण्डी रज्जुः, अक्षेत्र इतिकिम् ? द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः ।

१७ । पुरुषात् प्रमाणे वा ।

[पुरुषात् ५।, प्रमाणे ७, वा ०१।]

प्रमाणे वर्तमानान् पुरुषान्ताद्विगोस्तद्वितलुकि ङी वा स्यात् । द्विपुरुषी दष्टिः, द्विपुरुषा वा ।

१८ । अन्तर्बन्धी गुर्विण्यां ।

[अन्तर्बन्धी ०१, गुर्विण्यां ७।]

मेत्वन्तो निपात्यते । पतिवन्ती भार्यायां, भार्यार्थेऽत्र मतोर्मो-
वत्वं, नकारश्च निपात्यते । पतुरिश्च न ऊढायां । पतुरडीं स्यादेश्च
नकारः । ऊढायां भार्यायां पत्नी, नान्यत्र ।

१९ । वाऽन्यपदार्थे नित्यं सपत्न्यादौ तु ।

[वा ०१, अन्यपदार्थे ७, नित्यं ०१, सपत्न्यादौ (सपत्नी-आदि) ७, तु ०१।]

अन्यपदार्थे स्त्रियां पतुरडीं वा स्यात् । एष नकारः, वृषपत्नी,

द्वपतिः, नितंत्र तु सपत्न्यादौ-समानः पतिरस्याः, सपत्नी, एकपत्नी
समान, एक, वीर, पिण्ड, भ्रातृ पुत्रादिः ।

शोणादेर्वा । शोणी, शोणा वा; चण्डी, चण्डा वा; उपाध्यायी,
उपाध्याया वा; शोण, चण्ड, उपाध्याय, अराल, विशाल, विकट,
विसङ्कट, क्लृपण, पुराण, कल्याण, साधारण, उदार ।

२० । श्ये तैतहरित लोहितात्तोनश्च ।

[श्ये तैतहरित लोहितात् (श्ये त, एत, हरित, लोहित) ५१, तः २१, नः २१ च ०२१]

एभ्यः स्वार्यं डी वा स्यात् । तो नश्च । श्येनी, श्येता; एनी, एता;
हरिणी, हरिता; लोहिनी, लोहिता ।

२१ । क्त्वाऽसितपलितात् ।

[क्तः २१, असित, पलितात् ५१]

आभ्यां डी वा स्यात् । तकारस्य क्त्वादेशश्च । असिक्ती असिता;
पलिक्ती पलिता ।

२२ । एरक्तिनर्थात् ।

[एः ५१, ए (न) क्तिनर्थात् (क्तिन् अर्थ) ५१]

इवर्णान्तात् डी वा स्यात् । रात्रो, रात्रिः धूली, धूलिः, भूमी,
भूमिः, युवनी, युवतिः, यष्टी, यष्टिः, पद्धती, पद्धतिः, अस्त्रे-शक्तिः
शक्ती, वस्ती, वस्तिरित्यादि; श्रीयं, लक्ष्मीय मिति दुर्घटरक्षितः ।
अक्तिनार्थादितिक्रिम् ? गतिः, शक्तिः, हानिः अकरणिः, काङ्कारि-
मकार्षीः स्त्रियामित्यव-अतिथिः ।

२३ । उतोगुणादखरुसंयोगोपधात् ।

[उतः ५१, गुणात् ५१, अ (न) खरु, संयोगोपधात् (संयोग उपध) ५१]

उदक्ताद्गुणवचनात् डी वा स्यात् । गुर्वी, गुरु, वङ्गी, वङ्गुः,

तन्वो, तनुः; गुणादितिकिम् ? आखुः, अखरुसंयोगादेरितिकिम् ?
खरु, कद्रुः, पाण्डुः ।

२४ । पुंयोगात्तन्नाम्नोनित्यमसूर्यादेः ।

[पुं योगात् ५।, तन्नाम्नः ५।, नित्यं ०२।, अ (न) मूर्यादेः (मूर्ये, -आदि) ५।]

पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तमानात् पुन्नाम्नोनित्यं डी स्यात् । गण-
कस्य भार्या गणकी, शूदी, वेद्यो, क्षत्रियो, प्रोष्ठो, असूर्यादेरिति-
किम् ? सूर्या, गोपालिका, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमेति वयवस्थावा-
चितात्, ईश्वरा, ईश्वरीति औणादिकोवरट् ॥

२५ । अग्नि, वृषाकपि, पृतक्रतु, कुसित, कुसी-
दानां टेरायः ।

[अग्नि—कुसीदानां ६॥, टेः ६।, आयः १।]

अग्नादेर्डी स्यात् । टेरायादेशश्च । अग्नायी, वृषाकपायी,
पृतक्रतायी, कुसितायी, कुसीदायी, कुसीदो, वृद्धिजीविका ।

२६ । मनोराब् च वा ।

[मनोः ५।, आव् ०२।, च ०२।, वा ०२।]

मनोस्त्रियां पुं योगात् डी वा स्यात् । टेरायः, आव् च । मनावी
मनायी, मनुः ।

२७ । आनिन्द्रवसुणभवसर्वरुद्रमृडाचार्य्य ब्रह्मणां
यीपधादणत्वञ्च ।

[आन् ०२।, इन्द्र—ब्रह्मणां (इन्द्र, वसुण, भव, सर्व, रुद्र, मृड, षाचार्य्य, ब्रह्मण) ६॥,
यीपधात् (य-उपध) ५।, अ (न) ण ल् १।, च ०२।]

इन्द्रादेः पुं योगात् स्त्रियां डी स्यात् । टेरायादेशश्च । इन्द्राणी,

वरुणानी, भवानी, सर्वाणी, रुद्राणी, आचार्यादणत्वञ्च, आचार्यानी, ब्रह्मानी ।

२८ । वोपाध्यायमातुलयोः ।

[वा ०२१, उपाध्याय, मातुलयोः १॥]

अनयोः पुंयोगात् टेरान् वा स्यात् । डी नित्यमेव; उपाध्यायो, मातुलानी, मातुलो ।

२९ । अर्थ्यक्षत्रियाच्चापुंयोगात् ।

[अर्थ्य, क्षत्रियात् ५१, च ०२१, अ (न) पुं योगात् ५१]

आभ्यामपुं योगात् डी वा स्यात् । आन् च टेः । चकारोवाऽभिसम्बद्धार्थः-अर्थ्याणी; अर्थ्या, क्षत्रियाणी. क्षत्रिया, पुंयोगात्, अर्थ्या, क्षत्रियो । हिमान्यरण्यानयो महत्त्वं । स्याताम् । महार्हमं हिमानो ; महारण्यं—अरण्यानी । यवनानो लिपी । यवनानी समाक्षिपिष्येत् । यवनो दोषे । दुष्टो यवो यवानी स्यात् ।

३० । क्रीतात् करणपूर्वात् ।

[क्रीतात् ५१, करणपूर्वात् ५१]

क्रीतात् स्त्रियां डी स्यात् । करणपूर्वञ्चेत् । धनक्रीती, वस्त्रक्रीती ।

३१ । क्तादल्पाख्यायां ।

[क्तात् ५१, अल्पाख्यायां (अल्प आख्या) ७१]

करणपूर्वात् क्तान्तादल्पाख्यायां डी स्यात् । अभ्रलिप्तो द्यौः, अल्पाऽभ्रा इत्यर्थः ; अक्षरलिप्तो जिह्वा ।

३२ । स्वाङ्गपूर्वाद्जातादेर्वहुब्रीहौ ।

[स्वाङ्ग (स्व-अङ्ग) पूर्वात् ५१, अ (न) जातादिः (जात आदि) ५१, बहुब्रीहौ ७१]

स्वाङ्गपूर्वात् बहुव्रीहौ क्तान्तात् ङी स्यात् । शङ्खभिन्नी, केशविलूनी, कर्णच्छिन्नी, पाणिगृहीती, पद्मयां पाणिगृहीता अन्यत्र, स्वाङ्गपूर्वादितिकिम् ? वृक्षभिन्ना वाटी, अजातादेरितिकिम् ? दन्तजाता, दन्तमिता, दन्तहृता, दन्तप्रतिपन्ना ।

३३ । जातेरनाक्षादनाद्या ।

[जातिः ५१, अ (न) आक्षादनात् ५१, वा ०२]

जातिशब्दपूर्वात् क्तान्ताद्बहुव्रीहौ ङी स्यात् । पलाण्डुभक्षिती, पलाण्डुभक्षिता वा ; सुरापीती, सुरापीता वा । अनाक्षादनादितिकिम् ? वस्त्रच्छन्ना, अजातादेरितिव-वृक्षजाता ।

३४ । स्वाङ्गादप्रधानादसंयोगोपधवह्वच्क्रोडादेरसहनञ्ज्विद्यमानपूर्वाच्च ।

[स्वाङ्गात् (स्व-अङ्ग) ५१, अ (न) प्रधानात् ५१, अ (न) संयोगोपधवह्वच् क्रोडादेः (न-संयोग उपध, वृद्ध-अच्, क्रोड-आदि) ५१, अ (न) सङ्घ, नञ् पूर्वात् ५१, च ०११]

अप्रधानात् स्वाङ्गात् संयोगोपधादिवर्जितादसहादिपूर्वात् ङी स्यात् । दीर्घकेशी, दीर्घकेशा; अतिकेशी, अतिकेशा वा । नखमुखादसंज्ञयां । सनखी, सुनखा, समुखी, समुखा असंज्ञायामितिकिम् ? सूर्पणखा, कालमुखा, असंयोगोपधादेरितिकिम् ? सुगुल्फा, वन्धुरस्कन्धा, वह्वचः—पृथुजवना, क्रोडादेः—सुक्रोडा, क्रोड़, गलभग, खुर, वाल, गुद, शफ, शिखा, अंस । असहादिपूर्वादितिकिम् ? स्रकेशा, अकेशा, विद्यमानकेशा । अद्रवं भूर्त्तमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजं अतत्स्थं तत्र दृष्टञ्च तेन चेतत्तथायुतं । अद्रवं किम् ? बहुकफा, मूर्त्तमत् किम् ? बहुज्ञाना, प्राणिस्थं किम् ? दीर्घसुखा शाखा, अविकारजं किम् ? बहुशीथा, अतत्स्थं तत्र दृष्टञ्च तदपि स्वाङ्गं दीर्घकेशा रथ्या, दीर्घकेशा वा, तेन चेतत्तथायुतं तदपि स्वाङ्गं पृथुस्तनी प्रतिमा, पृथुस्तना वा ।

३५ । नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गांगगात्रक-
रहाच्च ।

[नासिका—कण्ठात् (नासिका, उदर, शीष, जङ्घा, दन्त, कर्ण, शृङ्गा, अङ्ग, गा ५, कण्ठः) ५।, च ०१।]

एभ्योवह्वच् संयोगोपधेभ्योऽङी वा स्यात् । तुङ्गनामिको, तुङ्ग-
नामिका ; तनूदरी, तनूदरा; विम्बोष्ठी, विम्बोष्ठा; दीर्घजङ्घी, दीर्घ-
जङ्घा; ममदन्ती, ममदन्ता ; चारुकर्णी, चारुकर्णा; तीक्ष्णशृङ्गी,
तीक्ष्णशृङ्गा; शृङ्गोष्ठी, शृङ्गोष्ठा; सुगात्रो, सुगात्रा; कम्बुकण्ठी; कम्बु-
कण्ठा ॥

३६ । पुच्छाच्च । [पुच्छात् ५।, च ०१।]

ऽङी वा स्यात् । दीर्घपुच्छी, दीर्घपुच्छा वा । कवर, मणि, विष,
शरभ्यो नितम् । कवरपुच्छी, मणिपुच्छी, विषपुच्छी, शरपुच्छी ।
पञ्चाक्षोपमानादेः—उलूकपक्षी मेना । पुच्छाच्च—काकपुच्छी ।

३७ । जातेरस्त्रीविषयाद्वैश्यादेः ।

[जातेः ५।, अ (न) स्त्री विषयात् ५।, अ (न) वैश्यादेः (वैश्य आदि) ५।]

जातेः सामान्यवचनात् ऽङी स्यात् । कुक्कुटी, विहगो, मृगी,
दूती, पूतनी, अमरी, ब्राह्मणी, वृषली, नटी, कठी । नृनरयोर्द्विविधं ।
नारो; अस्त्रीविषयादितिकिम् ? मच्छिका, पिपीलिका, वलाका, एता
नितप्रस्त्रियः; अवैश्यादेरितिकिम् ? वैश्याः गवय, हय, मनुष्य ऋष्य-
मत्स्यान्योयोपधः (वैश्यादिः) क्षत्रियाः अर्थाः गवयादेस्तु, गवयोः
हयोः अजादयस्तु वैश्यादी-अजा, अश्वा, एङ्का, कोकिला । शूद्रा-
चामहतपूर्वा । महत्पूर्वाणु महाशूद्रो आभीरो; स्वार्थ इतेव-प्रिय
कुक्कुटा, मथुरा अत इतेव तित्तिरिः ।

३८ । पाक, कर्ण, पर्ण, वाल, मूलान्तात् ।

[पाक—मूलान्त ५।]

जातेरित्येव—पाकाद्यन्तात् डी स्यात् । स्त्रीविषयार्थं वचन-
ओदनपाकी, आखुकर्णी, पृश्निपर्णी, गोवाली, शतमूली अमूलेति
अजातिवचनत्वादाप् ।

३९ । पुष्पादसदादिपूर्वात् ।

[पुष्पात् ५।, अ. (न) सदादिपूर्वात् (सत् आदि पूर्व) ५।]

जातेरित्येव पुष्पान्तात् डी स्यात् । शङ्खपुष्पी, असदादिपूर्वा-
दितिकिम् ? सत्पुष्पा, सत्, प्राक्, कान्त, प्रान्त, शत, एक ।

४० । फलादसमाद्यादेः ।

[फलात् ५।, अ. (न) समाद्यादेः (सम्-आदि-आदि) ५।]

फलान्तात् डी स्यात् । दाडिमफली, असमाद्यादेरितिकिम् ?
सस्फला; सम्, भस्त्र, अजिन, शण, पिण्ड ।

४१ । वाहः । [वाहः ५।]

एतदन्तात् जी स्यात् । प्रष्टौही ।

४२ । प्रायेणाल्पविवक्षायां ।

[प्रायेण ३।, अल्पविवक्षायां ७।]

अल्पविवक्षायां डी स्यात् । अल्पं क्वत् क्वी, पत्नी, मृणाली-
दण्डी, घटीत्यादि ।

४३ । इतोऽनृजातेरिणस्त्वन्यतोऽपि ।

[इतः ५।, नृजातेः ५।, इणः ५।, अन्यतः ५।, अपि ०२।]

इदन्तानृजाति वाचिनः स्त्रियां डी स्यात् । अवन्ती, कुन्ती, इदन्तानृजातेष्वान्यतोऽपि-अौदपायी, दाची, तेन निर्वृत्ता सौतङ्गमी पुरी; इत इति किम् ? जरत्, नृजातेरितिकिम् ? तित्तिरिः ।

४४ । उडुतः [उडु ०१, उतः ५]

उदन्तानृजाते रूड् स्यात् । ब्रह्मवन्धूः, कुरूः, भोरूः, बहुलाधि-कारात् भोरुरित्यपि; न यीपधात् अध्वर्युं ब्राह्मणी, नृजातेरित्येव धेनुः, जातेरितिकिम् ? किमभोरुरार्यसे ।

४५ । अप्राणिनामरज्वादेः ।

[अ (न) प्राणिनां ६॥, अ (न) रज्वादेः (रज्जु, आदि) ५।]

अप्राणि जातेरुदन्तादूड् स्यात् । अलावूः, कर्कन्दूः, अप्राणिना-मितिकिम् । ककवाकुः, अरज्वादेरितिकिम् ? रज्जुः, धेनुः ।

४६ । वाहन्तकद्रुकमण्डलुभगोनाम्नि ।

[वाहन्त (वाह-अन्त) कद्रु, कमण्डलुभ्यः ५॥, नाम्नि ७।]

वाहन्तादेः संज्ञायामूड् स्यात् । मद्रवाहः, कद्रुः, कमण्डलुः नाम्नीतिकिम् ? वृत्तवाहुः स्त्री, कद्रुः, कमण्डलुः ।

४७ । ऊरोरुपमान सहितसहशफलक्षणवामादेः ।

[ऊरोः ५।, उपमान वामादेः (उपमान, सहित, संहित, सह, शफ, लक्षण, वाम-आदि) ५।]

उपमानादिपूर्वादूरीरूड् स्यात् । करभइव ऊरू यस्याः सा करभोरूः, सहितोरूः, संहितोरूः, सहोरूः, शफोरूः, लक्षणोरूः, वामोरूः, कथं रभोरूकेलिखलत् ? वाहुलाधिकारात् ।

४८ । यूनस्ति । [यूनः ५।, तिः १।]

यूनः स्त्रियां तिः स्यात् । युवतिः ।

४६ । अणियोऽनार्थाद्गोत्रे गुरुपोत्तमाद्याप् ।

[अणियो (अण् इण्) ३।, अनार्थात् (न-आर्थ)-५।, गोत्रे ७।, गुः ५।, उपोत्तमात् ५।, याप् ०२।]

गोत्रे विहितौ यावणियो, तदन्तात् स्त्रियां याप् स्यात् । अण्-कारोपगम्या, इण्-वाराद्या, अनार्थादितिकिम् ? वाशिष्ठी, गोत्र इति किम् ? आहिच्छतो, गुरुपोत्तमादितिकिम् ? औपगवो, उत्तमशब्दस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते तत्समीपमुपोत्तमं ।

पङ्कूः श्वश्रूः । एतो निपात्येते । श्वशुरस्य उकाराकारयोर्लोपः ।

५० । क्रीडादेश्च ।

[क्रीडादिः (क्रीडि-आदि) ५।, च ०२.]

क्रीडि प्रभृतेषु स्त्रियां याप् स्यात् । क्रीडा, नाद्या, क्रीडि, नाडि, व्याडि, आपिशलि, सौधातकि, भौरिकि, कापिष्ठ-लोत्यादि । भोजात् क्षत्रिय जातौ । भोज्या । कुलनाम्नश्च । पौलिक्या, मौखर्या ।

५१ । देवयज्ञादेश्च ।

[देवयज्ञादिः (दाञि आदि) ५।, वा ०२।]

एभ्योयाप् वा स्यात् । देवयज्ञा, देवयज्ञी वा, देवयज्ञि, शौचि, वृत्ति, सात्यमुग्धि, काण्डविद्धि । पूर्णस्त्रयधिकारः ।

५२ । प्राग्दीव्यतेरण् ।

[प्राक् ०२।, दीव्यतेः ५।, अण् ०२।]

तेन दीव्यतीत्यतः प्राग् येष्यां स्तोष्वण् भवति । उपगोरपत्य औपगवः, बहुलमित्येव-उपग्वपतम् ।

५३ । दिव्यदित्यादित्ययमास्यः ।

[दिति यमात् ५। अत्रः १।]

दित्यादेर्दीव्यतेः प्रागर्थेषु ण्यः स्यात् । दितेर्दित्यः, अदिते रादित्यः, आदित्यात् आदित्यः, याम्यः ।

५४ । पत्युरगणादिपूर्वात् ।

[पत्युः ५। अ (न) गणादि (गण-आदि) पूर्वात् ५।]

गणादेरन्यपूर्वात् प्राग्दीव्यतेः पत्युर्ण्यः स्यात् । वार्हस्पत्यः, सैनापत्यः । अगणादेरितिकिम् ? गाणपत्यं, आश्वपत्यं, गण, अश्व-राष्ट्र, कुल, गृह, पशु, धान्य, धन्वन्, प्राण, अधिनृमभा, क्षेत्र; प्राग्-दीव्यतेरित्यव-आधिपत्यं भावे । अः स्यान्नः । स्यात् । अश्वत्यामः सहास्थामः ।

५५ । लोम्नोऽपत्ये बहुषु ।

[लोमः ५।, अपत्ये ७।, बहुषु ७।]

लोमान्ताद्बहुष्वपत्ये अः स्यात् । उडुलोमः पुत्राः उडुलोमाः, शरलोमाः, बहुष्वितिकिम् ? औडुलोमिः । णाणौ पृथिव्याः । पार्थिवः, पार्थिवा, पार्थिवी । देवादण्यणौ । स्याताम् । देवो, देवः । वह्नि-षोड्यण डीकणौ । स्यातां । वाह्योवाह्योक्तः, जाते डी वाहीकी ।

५६ । द्विगोरजादेलुङ्गनपत्ये ।

[द्विगोः ६।, अजादेः (अच् आदि) ६।, लुक् ०१।, अनपत्ये (न-अपत्य) ७।]

द्विगोः सम्बन्धिनोऽजादेः प्रागदीव्यतीये तद्धितस्य लुक् स्यात् । पञ्चकपालः सूपः, तदधीते, वेद वा द्विवेदः, अनपत्य इति किम् ? द्वैमातुरः, अजादेरितिकिम् ? पञ्चगर्गरूपं ।

५७ । भवनादेग्निक्लिभ्यां ट्येण् ।

[भवनात् ५१, अग्नि, कलिभ्यां ५॥, ट्येण् ०११]

भवने चैत्र इतरतः प्रागर्थेष्वग्निकलिभ्यां ट्येण् स्यात् । तस्यापतंत्र, तेन कष्टं, सास्य देवता, तस्येदं, तस्य निमित्तं, संयोगउत्पातो वा तदर्थेति, तत्र साधुस्तस्येहितं वा आग्नेयं, कालियं ।

५८ । स्त्रीपुंसाभ्यां नणस्त्रणौ वा च भावे ।

[स्त्रीपुंसाभ्यां ५॥, नण्, स्त्रणौ १॥, वा ०११, च ०११ भावे ७]

आभ्यां प्राग्भवनात् नण्, स्त्रणौ भवतः । स्त्रीण्, पौस्त्रं; वा च भावे स्त्रेणं, स्त्रीत्रं, पौस्त्रं, पुंस्त्रं, भवनादितेऽव-स्त्रीवत्-पुम्बत् ।

५९ । गोरजादिप्रसङ्गे यत् ।

[गोः ५१, अजादि प्रसङ्गे ७, यत् ०११]

सर्व्वत्राजादिप्रसङ्गे गौर्यत् स्यात् । गवि भवं, गारिदं वा गवं; गौर्देवता अस्य गवः अजादीतिकिम् ? गौरागतं गोरूप्यं ।

६० । तस्यापत्यं । [तस्य दा; अपत्यं ११]

अत्रार्थं यथाविहितमणादयो भवन्ति । औपगवः पौत्रः, दैतः, वार्हस्यतरः, सैनापतरः, स्त्रीणः । अतोऽपतराधिकारः ।

६१ । आद्यादेको गोत्रे ।

[आद्यात् ५१, एकः ११, गोत्रे ७]

पौत्राद्यपतरं गोत्रं; अत्राद्यप्रकृतेरेक एव प्रतरयो भवति । असति युवप्रतरये उपगोः सर्व्वमेव गोत्रं औपगवः; दक्षस्य दाक्षिः, गर्गस्य गार्गस्य तदपतरञ्च तस्याप्यपतरञ्च, गोत्र इति किम् ? गर्गस्यानन्तरापतरं गार्गिः ।

६२ । गोत्राद्यून्यस्त्रियां ।

[गीवान् ५१, यूनि ७, अ (न) स्त्रियां ७।]

वंश्ये जीवति तदपत्यं युवोच्यते, तस्मिन्नपत्ये-यः स एकः गोत्राद्भवति । नाद्यप्रकृतेः । औपगवस्यापत्यं युवा औपगविः, दाक्षेर्दाक्षायणः, गार्गस्य, गार्गीयणः अस्त्रियामितिकिम् ? गार्गी युवसंज्ञैव प्रतिषिद्धा ।

६३ । अडाह्लादेरिण् ।

[अडाह्लादेः (अत्-वाङ् आदि) ५१, इण् ०२।]

अदन्ताडाह्लादेशापत्ये इण् स्यात् । दक्षस्यापत्यं दाक्षिः, गार्गीः तपरः किम् ? कैलालपः, वाह्लादेः, वाहोरपत्यं वाह्विः, वाहु उपवाहु, चूडा, वलाका, मूषिका, एडका, सुमित्रा, पक्करमद, अनडुह, स्वामिन्, देवशर्मन्, कुनामन्, अग्निशर्मन्, सुनामन्, पञ्चन, सप्तन्, अष्टन्, सोमन्, कृष्ण, युधिष्ठिर, अर्जुन, गद, शास्व, प्रद्युम्न, कृष्णादोनां शिवाद्यण् वाधकवाधनार्थं वचनमित्यादि । दशरथादेर्वी । दाशरथिः, प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ; सौमित्रिः सौमित्रश्च ।

६४ । सुधात्तदेर्ङ्किण् ।

[सुधात्तदेः (सुधात्-आदि) ५१, ङकिण् ०२।]

एभ्योऽपत्ये ङकिण् स्यात् । सौधातकिः, वैयासकिः, सुधात्, व्यास, वरूट, निषाद, चाण्डाल, विश्व ।

६५ । शिवादिभ्योऽण् ।

[शिवादिभ्यः (शिव-आदि) ५१॥, अण् ०२।]

एभ्योऽपतेरि इणाद्यपवादीऽण् स्यात् । शैबः, यास्कः, शिव, यस्क, विश्रवण, वरुण, गङ्गा, यमुना, इला, पीला, भूमि, सपत्नी, इरावती, ककुत्स्थ, वतण्ड, जेरत्कारु, तक्षण्, पूषण्, अयस्थूण, पुत्रादि ।

तथा वशिष्ठाद्या ऋषयः । श्वाफल्काद्या, अन्धकवंशाः, वसुदेवाद्या
वृष्णयः, नकुलाद्याः कुरवः । परस्त्रियाः परशु च । पारशंवः ।

६६ । मातुर्मातुरसंख्या संभद्रादेः ।

[मातुः ५१, मातुर् ०११, संख्या, सं. भद्रादेः ५१]

संख्यादि पूर्व्याया मातुरपतेरऽण्, मातुरादेशश्च भवति । हैमा-
तुरः, त्रैमातुरः, षान्मातुरः, साम्मातुरः, भाद्रमातुरः, संख्यादेरिति-
किम् ? सौमात्रः । कन्यायाः कनोन् च । अण, कनीनादेशश्च ।
कानोनौ व्रास, कर्णयोः ।

६७ । स्त्रीशुभ्रादेष्टेयण बहुलं ।

[स्त्री, शुभ्रादेः (स्त्री, शुभ्र-आदि) ५१ टेयण् ०११]

स्त्रीप्रतयान्तात् शुभ्रादेश्च टेयण् स्यात् । पुनर्वहुलग्रहणं
अष्टार्थं; सुपर्णाया अपतरं सौपर्ण्यः, सौभद्रेय, गौप्तयेयः, दात्तेयः,
चान्द्रभागीयः, वासवदत्तेयः, यौवनेयः, कौभकारियः, कामण्ड्लेयः ।
वडवाया वषे । वाडवेयो वषः, वाहुल्यान्नेह-पृथादेः पार्थः, यामुनः,
क्रीञ्चः, कौकिलः, गौतम्याः गौतमः, शुभ्रादेः खल्वपि शौभ्रेयः,
आत्रेयः । शुम्भ्र, अत्रि, वृष्णि, कद्रु, दिति, अदिति, लेखाः भ्रु, विधि-
विमात्र. सुरभिः अतिथि, प्रवाहण, भारत, मृकण्ड, इतर, अन्यतर ;
सुनामन्, जिह्वाशिन, गृष्टि, शुक, शुक, ग्रह, उग्र, जीव,
पाण्डवः विकर्ण, कुशीत, कातर, काश्यपेतरादि । भ्रु, वीभ्रुवः ।
भ्रौवेयः । गङ्गायाः शिवादितिकादिपाठाच्च । गाङ्गेयो गाङ्गी,
गाङ्गायनिः । मण्डूकाहा । माण्डूकेयः, माण्डूकिः माण्डूको वा ।
पोलायाः पैलेयः, शिवादित्वात् पैलः ।

६८ । टेनेयण् परस्त्रियां । [टेनेयण् ०११, परस्त्रियां ७१]

टेनेयण् स्यात् । पारस्त्रैषेयः ।

६६ । कल्याण्यादेष्टिनियण् ।

[कल्याण्यादिः (कल्याण्य आदि) प्रा, टिनियण् ०२१]

एभ्यष्टिनियण् स्यात् । कल्याण्यणिनेयः, सौभागिनेयः । कल्याणी-
मुभगा, दुर्भगा, वन्धकी, जरती, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा, कुलटा ।

७० । चटकाया एरण् लुक् च स्त्रियां ।

[चटकाया प्रा, एरण् ०२१, लुक् ०२१, च ०२१, स्त्रियां ७१]

अस्या अपतेर एरण् । लिङ्गविशिष्टग्रहणात् चटकादपि । चाट-
कैरः स्त्रापतेर-एरणो लुक् च चटका ।

७१ । गोधायाम् अपत्ये रण् एरण् च ।

[गोधायाम् प्रा, अपत्ये ७१, रण् ०२१, एरण् ०२१, च ०२१]

गोधायाम् अपतेर रण् एरणौ स्यातां । चकारात् ट्येण् च ।
गोधारः, गोधेरः, गोधेयः ।

७२ । क्षुद्राभ्याम् । [क्षुद्राभ्याः प्रा, वा ०२१]

अङ्गहीना अनियतपुंस्काश्च क्षुद्रास्ताभ्योऽपतेर एरण् वा
स्यात् । काणियः, काणेरः, दासैरः, दामेयः, कीलटैरः, कीलटैयः ।

७३ । स्वसृ, मातृभ्यामीयो भ्रातृश्च ।

[स्वसृ, मातृभ्यां प्रा, ईयः २१, भ्रातृः प्रा, च ०२१]

एभ्योऽपतेर ईयः स्यात् । स्वस्रीयः, मातृतीयः, भ्रातृतीयः, पितृः
कुर्वादिवासाः—पैत्रः ।

७४ । व्योरिपौ च । [नः २१, रिपौ ७१, च ०२१]

अपतेर शत्रौ च भ्रातृव्यः स्यात् । भ्रातृव्यो भ्रातृजद्विषी ।

७५ । पितृमातृ पूर्वायाः स्वसुरीयण् टेयण्यन्त-
लोपश्च ।

[पितृ, मातृ. पूर्व्यायाः ५१, स्वसुः ५१, ईयण् ०२१, टेयणि ७१, अन्तलोपः २१, च ०२१]

एतत् पूर्वायाः स्वसुरीयण् स्यात् । टेयण्यन्तलोपश्च, एतत्त्रिङ्गा-
द्वेयण् च । पैतृस्वस्त्रीयः, पैतृस्वसेयः, मातृस्वस्त्रीयः, मातृस्वसेयः ।

७६ । श्वशुरादयः । [श्वशुरात् ५१, यः २१]

स्यात् । श्वशुर्यः ।

७७ । कुलाद् यद्वेयकणी । ईनः स पूर्वाच्च ।

[कुलात् ५१, यत् एयकणी २॥, ईनः २१, सपूर्वात् ५१, च २१]

कुलादपतेर यत् एयकण् स्यातां । ईनस्तु केवलाच्च, सपूर्वाच्च ।
कुल्यः, कौलियकः, कुलीनः, आढ्यकुलीनः ।

७८ । महाकुलादणनीणौ च ।

[महाकुलान् ५१, अण्, नीणौ २॥]

अस्मादण, नीणौ, ईनश्च स्युः । माहाकुलः, माहाकुलीनः, महा-
कुलीनश्च ।

७९ । दुष्कुलाद्वेयण् वा ।

[दुष्कुलात् ५१, वेयण् ०२१, वा ०२१]

दुष्कुलाद्वेयण् वा स्यात् । पक्षे ईनश्च । दौष्कुलियः, दुष्कु-
लीनः ।

८० । रिवत्यादिभ्राष्टिकण् ।

[रिवत्यादिभ्यः ५॥, टिकण् ०२१]

एभ्यष्टेयणाद्याश्वाद्ष्टिकण् स्यात् । रैवतिकः, रैवतिः, अश्वपाली,
मणिपाली, इरपालि, दण्डग्राह, कर्णग्राह, फल्गुग्राह इत्यादि ।

८१ । गोवस्त्रियाः कुत्सितेऽण् च ।

[गोवस्त्रियाः ५।, कुत्सिते ७।, अण् ०१।, च ०१।]

गोवार्थप्रत्ययान्त स्त्रियाः कुत्सितेऽपतेऽण् स्यात् । टिकण् च
गार्ग्यस्य अपतंत्र, मार्गोजालम्. मार्गिकश्च, कुत्सित इतिकिम् ?
मार्गयः । गोवापतंत्र ये प्रतयदास्ते युवसंज्ञकाः ।

८२ । कुर्वादिभ्यः ण्यः ।

[कुर्वादिभ्यः (कुरु आदि) ५।।, ण्यः १।]

एभ्योऽपतेऽण्यः स्यात् । कौरवाः, मार्गार्थ्यः, कुरुरयं सुनिवचनः,
नेन बहुत्वे ऽपि कौरवाः । तक्षीया । ताक्ष्यः, ताक्षण्यः । कुरु गर्गर,
पिष्ट, कधि. इन्द्रजालि, कापिञ्जलि, शङ्ख, इन, तक्षण् ।

८३ । सेनान्तकारुलक्षणादिण् च ।

[सेनान्त. कारु, लक्षणात् ५। इण् ०१।, च १०।]

एभ्य इण्, ण्यश्च भवति । सेनान्तात्-हारिषेणिः, हारिषेण्यः,
वैश्वक्सेनिः, वैश्वक्सेन्यः । एवं- उग्रसेन, भीमसेन. महासेन; कारोः
तान्त्रवायिः, तान्त्रवाय्यः, लाक्षणिः, लाक्षण्यः ।

८४ । तिकादिभ्योऽणायनिः ।

[तिकादिभ्यः (तिक आदि) ५।।, णायनिः १।]

एभ्योऽपतेऽणायनिः स्यात् । तैकायनिः, कैतवायनिः, तिक,
कितत्र, कौरवा, लोहित, चन्द्रमस्, शुक, शुभ, गङ्गा, वरेण्य, उदण्य,
कौशल्या, काश्मार्य इत्यादि ।

८५ । अणोद्वाचः ।

[अणः ५, द्वाचः (दि-अच्) ५।]

द्वाचोऽणन्तादयूनि णायनिः स्यात् । ह्रीत्रायणिः, यास्कायनिः, अण इति किम् ? दाक्षायण ; द्वाच इति किम् ? औपगविः ।

८६ । फाण्टाकृति मिमताभ्यां ण च सौवीरे ।

[फाण्टाकृति, मिमताभ्यां ५॥, णा ०११, च ०११, सौवीरे ७।]

आभ्यां युनि णः स्यात्, णायनि च । फाण्टाकृतः, फाण्टाकृतायनिः, मिमतः, मिमतायनिः ।

८७ । तदादिभ्योवा ।

[तदादिभ्यः (दद-आदि) ५॥, वा ०११।]

णायनिव्या स्यात् । तादायनिः, पक्षे अण् तादः, यादायनिः, यादः ।

८८ । ब्रह्माद्यचोऽगोत्रात् ।

[ब्रह्माद्यचः (ब्रिदि-आदि-अच्) ५।, अ (न) गोत्रात् ५।]

ब्रह्मिन्त्रक आद्यच्यस्य तस्मात् णायनिर्वा स्यात् । शालगुप्तायनिः, पक्षे इण् शालगुप्तिः, कारोः-नापितायनिः, नापितिः, नापितरः, ब्रह्माद्यच इति किम् ? देवदत्तिः, अगोत्रादिति किम् ? औपगविः ।

८९ । वाकिलादेः कायनिण् ।

[वाकिलादेः (वाकिल आदि) ५।, कायनिण् ०११।]

एभ्यः कायनिण् वा स्यात् । वाकिलकायनिः, वाकिलायनिः, वाकिलिर्वा । पुत्रान्ताद्ब्रह्माद्यचश्च । गार्गीपुत्रकायणिः, गार्गीपुत्रायणिः, गार्गीपुत्रिर्वा ।

६० । ग्लुचुकादेरायनिः प्राचां ।

[ग्लुचुकादिः (ग्लुचुक-आदि) ५॥, आर्यानिः २॥, प्राचां ६॥]

स्यात् । ग्लौचकायनिः, अन्येषां ग्लौचकिः ।

६१ । जातौ राजक्षत्राभ्यां यदियौ ।

[जातौ ७, राज, क्षत्राभ्यां ५॥, यदियौ (इत् इय) २॥]

आभ्यां जातौ यदियौ स्यातां । राजन्यः, क्षत्रियः, जातौ किम् ? राजनः, क्षत्रिः ।

६२ । मनोः स्यमणौ ।

[मनोः ५॥, स्य, मणौ २॥]

मनोजातौ स्य, मणौ स्यातां । मनुष्यः, मानुषः, पुत्रे, जातौ च मानवः ।

६३ । विदादेरण् गोत्रे ।

[विदादेः (विद-आदि) २॥, अण् ०२॥, गोत्रे ७॥]

विदादेः पौत्राद्यपत्ये ऽण् स्यात् । वैदः, अर्यवः, गोत्रे किम् ? विदस्थानन्तरापत्यं वदिः, एषोऽत्र विशेषः । विद ऊर्ध्व, कश्यप, कुशिक, भरहाज, विश्वानर, हर्ष्यश्व, शुनक, गोपवनादिहरितादि । अतीगोत्रापत्ये विधिः ।

६४ । गर्गादिभ्यो यण् ।

[गर्गादिभ्यः (गर्गा-आदि) स्यः ५॥, यण् ०२॥]

गर्गादिगोत्रे यण् स्यात् । गार्ग्या, वात्स्यः, गोत्र इत्येव—गार्गिः ।

गर्ग, वत्स्य, संकृतिः पुलस्तिः विदभृत् व्याघ्रपात् शङ्खधुम, अवट्, दृक्ष, अनडुह, लोहित, शंसितः वभ्रू, मण्डु, मधु, मनु ध्रुव, वतण्ड, कपि, कत, शकल, अगस्थ, कुण्डिन, यज्ञवल्क, शण्डिल, मुद्गल, पराशुर, जतूकण्डर्ण, कृष्ण, उलूक, जमदग्नि इत्यादि । कथं रामो, जामदग्न्यः, पाराशर्योः व्यासः, पुत्रोपि पौत्रादिकार्यकारकत्वात् तथा व्यपदिश्यते, अन्यथा जामदग्नः एव । वभ्रुः कौशिके । वाभ्रुव्य, वाभ्रुवोऽन्यत्र । मधोर्ब्राह्मण । माधव्यो, ब्राह्मणगोत्रः । माधवोऽन्यः । कपिवीधाङ्गिरसं । आङ्गिरसगोत्रे काप्यो, वौध्यः, अन्यत्र कापेयो, वौधिः ।

कुञ्जादिष्टायन्यणपरयोलुक् च बहुषु । कौञ्जायण्यः, ब्राध्नायण्यः, गोत्र इत्येवकौञ्जिः । परयोलुक् च बहुषु । कौञ्जायनाः स्त्रियां कौञ्जायनी कुञ्ज, ब्रध्न, शङ्ख, शुग्डा, विपाश, स्कन्द, स्कन्ध, स्तम्भादि ।

६५ । नडादिभ्राष्टायणन् ।

[नडादिभ्यः (नड—आदि) षण्, टायणन् ०१।]

एभ्यो गोत्रे टायणन् स्यात् । नाडायनः, चारायणः, गोत्र इत्येव नाडिः, नड, चर, इडिक उपक, नमक, शलङ्कोः शलङ्क च हीप, कश्यप, अमुष्य, ब्राह्मण, अग्र, शकट, मिमत, अलम्ब, युगन्धर, दण्डिन, हस्तिन, अश्मन्, वदर, अध्वर, उडुम्बर, इत्याद्यपिच, अश्व, पिञ्जर, अविष्टा, श्याम, धौम्ब, विशम्प, राम, अर्जुन, आतप, शिव, कितव । आत्रे याज्ञारहाजे । भर्गात्त्रै गत्ते । शरदतोभार्गवे । शुनकाहातस्य । दर्भादग्रहायण । द्रौणपर्वतजीवान्ताहा । द्रौणायनो द्रौणिवर्षा ।

६६ । ड्रण् यण् हारितादिभ्यः ।

[इण् यण् हारितादिभ्यः (हारित-आदि) ५॥]

इणन्तादिर्गोत्रादयूनिं टायनण् स्यात् । इण्-दाक्षायाणिः, यण्-
गार्ग्यायणः, हारितादेः-हारितायनः, विटाद्यन्तर्गणः । उक्तं गोत्रे ।
पौत्राद्यपतं गोत्रं । पौत्रप्रभृतरपतं गोत्रमुच्यते । गर्गस्य पौत्रा-
द्यपतं गार्ग्यः, अनन्तरापतं गार्गिः । जीवति वंशे युवाग्रजेऽपि ।
पितृ पितामहादां वंशे जीवति मति पौत्रप्रभृतरपतं युवीच्यते ।
गर्गं जीवति, गार्गे वा, गार्गं वा, तदा तस्यापतं युवा गार्ग्यायणः,
मृते मति एको गार्ग्य एव । अग्रजे ज्येष्ठेऽपि भ्रातरि जीवति
कनीयान् युवा गार्ग्यायणः ।

६७ । पितृव्यादौ वा वयोधिके ।

[पितृव्यादौ (पितृव्य आदि) ७, वा ०१, वयोधिके (ययस अधिक) ७]

वयोधिके पितृव्ये, पितामहभ्रातरि वा जीवति तदा गोत्रापतं
युवा वा स्यात् । गार्ग्यायणो, गार्ग्यो, वा । वृद्धश्च पूजायां । गोत्रमेव
वृद्धमाहुः स च पूजायां युवीच्यते वा । स भवान् गार्ग्यायणः,
गार्ग्यो वा ।

६८ । युवा च निन्दायाम् ।

[युवा ०१, च ०१, निन्दायाम् ७]

निन्दायां युवा च युवसंज्ञो वा स्यात् । पितरि जीवति यः स्वतन्त्रः
स गार्ग्यायणो जालमः, गार्ग्यो, वा ।

६९ । कुरु पञ्चालयुगम्बरादिभ्यः क्षत्रियेभ्यो
ण्याणिणो राजनि च ।

[कुरु-पञ्चाल-युगम्बरादिभ्यः (कुरु पञ्चाल युगम्बर आदि) ५॥, क्षत्रियेभ्यः ५॥,
ण्याणि. षी (ण्य-अण-इण्,) १॥, राजनि ७, च ०१।]

कुर्वादि पञ्चालादि युगन्धरादिभ्यः क्षत्रियेभ्योजनपदरूपेभ्योऽ-
पत्ये, राजनि, च यथाक्रमं ख्य, अण् इण प्रतया भवन्ति । कुर्वा-
दैख्यः कोरव्यः, पुत्री, राजा च; कौन्ध्यः, आवन्त्यः, कुरु, कुन्ति, अवनति,
निषध, कौशल, अजातादि । वृद्धाद्यचः-आम्बष्ठः सौवोरादि ।
पञ्चालादेरण्-पाञ्चालः, पुत्रो राजा च; ऐच्छाकः, पाञ्चालः, इच्छाकु,
विदेह, अङ्ग, वङ्ग, कलिङ्ग, मगध, सुह्य, सुर, सम, सूरसेन, मद्रादि ।
शाल्लूयः गान्धारिभ्याञ्च । शाल्लूयः, गान्धारः, युगन्धरादेरिण्, यौग-
न्धारिः पुत्रो राजा च औडुम्बरीः, युगन्धर, उडुम्बर, प्रतय, ग्रथ, कल,
कूट, अश्मकादि ।

१०० । काम्बोजादिलुक् ।

[काम्बोजादिः (काम्बोज-आदि) ५। लुक् ०१।]

एभ्योऽपत्ये, राजनि च विहितस्य लुक् स्यात् । काम्बोजः पुत्री
राजा च, चीलः, शकः, कैरलः ।

१०१ । स्त्रियामवन्ति कुन्ति कुरु सूरसेनादिभ्यः ।

[स्त्रियां ०, अवनति, कुन्ति, कुरु, सूरसेनादिभ्यः (सूरसेन आदि) ५.३।]

एभ्यः स्त्रियामपत्ये विहितस्य लुक् स्यात् । अवनन्ती, कुन्ती, कुरुः
सूरसेनी, मद्रोदरत् । केकयाद्वा । केकेयो, केकयो, एभ्यः किम् ?
पाञ्चाली, वेदेही, मागधी, आङ्गी, वाङ्गी, भार्गी ।

१०२ । यास्कादिजनपदराजन्येभ्यो बहुष्वस्त्रियां ।

[यास्कादि (यास्क आदि) जनपद राजन्येभ्यः ३॥, बहुषु ३॥, अस्त्रियां (न स्त्री) ३।]

एभ्योऽपत्ये विहितस्य बहुषु लुक् स्यात् । यास्कः, यास्कौ,
यास्काः, अयस्थूणाः गर्गादिस्तु-गर्गाः, वत्साः, अगस्ति चागस्थस्य अग-

स्तयः, कौण्डिन्यस्य, कौण्डिनश्च-कुण्डिनाः । विदादेरगोपवनादेः ।
 विदाः, ऊर्वा, गोपवनादेस्तु, गौपवनाः, शैशवाः । अत्रि, भृगु, कुत्स,
 वशिष्ठ, गीतमाङ्गिरोभ्यः । अत्रयः, भृगवः । इणो वङ्गचः प्राच्यभर-
 तेषु । पद्मागाराः, पुस्करसदः, भरतगोत्रे—युधिष्ठिराः, अञ्जुनाः ।
 तिककितवादिभ्योइन्हे । तेकायनश्च, केतवायनश्च, तिककि-
 तवाः । उपकादिभ्योवा इन्हे च । उपकाः, औपकायनाः;
 उपकनमकाः औपकायननामकायनाः । जनपदनामत्रिविधेभ्यः
 खल्वापि । कुरवः, पञ्चालाः, युगन्धराः, कथं संरंध्यतां कारवा, ?
 तस्येदमित्यणत्तात् । कथं प्रियवाङ्गा जिप्रा ? नेदं वाङ्गस्य वहुत्वं
 प्रियोवाङ्गोयेषामित्येकवचनत्वात्, अन्यकृतवहुत्वे मा भूत् ; इह
 भवति आङ्गश्च, वाङ्गश्च, कालिङ्गश्च, अङ्गवङ्गकलिङ्गाः, अस्त्रिया-
 ऽमतिकिम् ? यास्काः स्त्रियः, गार्गाः, वैद्यः, पाञ्चाल्यः अपत्य इति
 किम् ? यास्काश्चात्राः । .

१०३ । न प्राग्दीव्यतीयेऽचिः ।

[न ०१, प्राक् ०१, दी० तीये ७, अचि ७।]

प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ कर्त्तव्ये बहुषु लुक् नास्ति । गर्गाणां
 कात्रा गार्गीयाः, आत्रेयीयाः, अचोतिकिम् ? गर्गभ्य आगतं
 गर्गरूप्यं ।

१०४ । यूनि लुक् । [यूनि ७, लुक् ०१।]

अजादौ प्राग्दीव्यतीये कर्त्तव्ये यूनि विहितस्य लुक् स्यात् ।
 फाण्ट् कृतेरपत्यं युवा फाण्टाकृतस्तस्य कात्राः षस्य लुक्, तत
 इणत्तात् इण काण्टादेरेण गोत्रात् फाण्टाकृताश्चात्रा ।

१०५ । टायणायर्न्यार्विभाषा ।

[टायण्य, णायनी. ६॥, विभाषा ०१।]

अनयो यूँ निविहितयोरजादौ प्राग्दीव्यतीयेकर्त्तवे लुग्वा स्यात् ।
गार्ग्ययणस्य छात्राः गार्गीयाः, गार्ग्ययणीया वा, यास्कायनेच्छात्राः
यास्कीयाः, यास्कायनीया वा, वावस्थितविभाषया नित्यं, आत्रे याय-
णस्य छात्राः आत्रेयीयाः, यूनीतिव-नेह अश्वदेः आश्वायनीयाः ।

१०६ । पैलादिभ्योयूनि ।

[पैलादिभ्यः (पैल-आदि) ५॥, यूनि ७]

पुनर्यूनोतिग्रहणं प्राग्दीव्यतीयेऽचीति निवृत्त्यर्थम् । एभ्योयुवप्र-
तयस्य लुक् स्यात् । पीलाया अण्, ततो यूनि णायनेर्लुक् पैलः पिता,
पैलः पुत्रः, वैदादेर्वैदः पिता, वैदः पुत्रः, पान्नागार्थ्यादेष्टायणस्य लुक् ।
पान्नागारिः पुत्रः, एवं साताकिः, भौरिकि, औदमेघि प्रभृतेः । दाच्या-
देर्न लुक् । दाक्षिः पिता, दाक्षायणः पुत्रः, आज्जुँनिः, आज्जुँनायनः ।
तौल्वलिः, तौल्वलायनः, आसुरिः, आसुरायणः । तैकायन्यादे रणी-
लुक् । तैकायनिः पिता, तैकायनिः पुत्रः, ष्यार्षच्चतुर्येभ्य इषीलुक् ।
कौरवः पिता पुत्रश्च, तिकादिपाठात्, कौरवायनिः, आर्षात्
वाशिष्ठः पिता पुत्रश्च, चतुर्यात् श्वाफल्कः पिता पुत्रश्च ।
पूर्णाऽपत्याधिकारः ।

१०७ । तेनरक्तं रागात् ।

[तेन ३, रक्तं ०१, रागात् ५।]

तेन रक्तमित्यर्थे रागवाचिशब्दादण् स्यात् । कषायेण रक्तं
काषायं वस्त्रं कौङ्कमं, हारिद्रं, माहारजनं, कथं हारिद्रौ कुक्कुटस्य
प्रादौ? इत्युपमानात् । लाक्षारोचनादिकण् । लाक्षया रक्तं लाक्षिकं
वस्त्रं रौचनिकी शाटी । शकलकर्ममाहा । शाकलिकं वस्त्रं

शाकलं वा; कार्दमिकः पटः कार्दमो वा । पीतात् कः । पीतकं
वस्त्रं । नील्यत् । नीलः पटः; तेनेति वर्त्तते प्राक्कौमारात् ।

१०८ । दृष्टं साम । [दृष्टं ०२१, साम ०२१]

अत्रार्थे यथाविहितमणादयः स्युः । वशिष्ठेन दृष्टं साम
वाशिष्ठं, वैश्वामित्रं, आग्नेयं, कालेयम्; उशनसष्टिलीपोवा ।
उशनसा दृष्टं औशनं साम. औशनसं वा । गोत्रादकण् ।
औपगवेन दृष्टं साम औपगवकं । वामदेवादयः । वामदेव्यं
साम ।

१०९ । परिवृतोरथः । [परिवृत. ११, रथः ११]

अत्रार्थेऽण् स्यात् । वस्त्रेण परिवृतोरथः वास्त्रः, चार्मणः,
काम्बलः, ह्येन चर्मणा परिवृतः अणि टिलोपोनिपात्यते ह्येपोरथः
वैयाघ्रः । पाण्डु, काम्बलादिन् । पाण्डु काम्बलीरथः ।

११० । युक्तः कालीनक्षत्रात् ।

[युक्तः ११, कालः २१, नञ्वादान् ५१]

तेन युक्त इत्यर्थे नक्षत्रादण् स्यात् । पुष्येण युक्तं पौषमहः
भाषी रात्रिः । लुबविशेषे । अद्य पुष्यः, अद्य मृधा । अविशेषे
किम् ? आयणी रात्रिः । नान्नि श्रवणाश्वत्याभ्यां । अणोलुप् स्यात् ।
श्रवणा, अश्वत्या मूहत्तः । इन्द्रादीयः राधानुराधीया रात्रिः ।
लुप्च बाध्यते, अद्य पुष्य पुनर्वसवीयम् ।

१११ । तद्युक्तास्मिन् पौर्णमासीति सञ्ज्ञायाम् ।

[तत्-युक्ता ०२१, अस्मिन् ७, पौर्णमासी ०२१, इति ०२१, सञ्ज्ञायाम् ७]

अत्रार्थे नक्षत्रादण् स्यात् । पुष्ययुक्ता पौर्णमासी अत्रेति पौषो
मासः, मार्गशीर्षः शिरसः श्लेषोऽणि ।

११२ । अश्वत्यायहायणीभ्यां टिकण् ।

[अश्वत्य-अश्वहायणीभ्यां ५॥ टिकण् ०१।]

पूर्वोक्तार्थे आभ्यां टिकण् स्यात् । अश्वत्ययुक्ता पौर्णमासी
अस्मिन्निति आश्वत्यिकः पक्षोमासी वा ; आश्वहायणिकः ।

११३ । चित्राश्रवण फल्गुनी कृत्तिकाभ्यां वा ।

[चित्राश्रवण, फल्गुनी, कृत्तिकाभ्यां ५॥। वा ०१।]

टिकण् स्यात् । चैत्रिकोमासः चैत्रीवा, आश्रवणिकः, आश्रवणः ;
फाल्गुनिकः, फाल्गुनः, कार्तिकिकः, कार्तिकीवा ।

११४ । कौमारः प्रथमपरिणये ।

[कौमारः २।, प्रथमपरिणये ७।]

प्रथमविवाहे सति अणन्तः कौमारः स्यात् । कौमारः पतिः,
प्रथमोदा कौमारी ।

११५ । तत्रोद्धृतं पात्रेभ्यः [तत्र ७।, उद्धृतं ०१।, पात्रेभ्यः ५॥]

तत्रोद्धृतमित्यर्थे पात्रेभ्योऽण् स्यात् । शराविषूद्धं शारावं दधि

११६ । शिंते स्थण्डिलाद्वाते ।

[शिंते तिङन्तपदं, स्थण्डिलात् ३।, व्रते ७।]

अण् स्यात् व्रतञ्चत् । स्थण्डिले शिंते स्थण्डिलः ।

११७ । संस्कृतं भक्षाः [संस्कृतं ०१।, भक्षाः १॥]

तत्र संस्कृतमित्यर्थेऽण् स्यात् । भक्षाश्चत् ; भ्राष्ट्रे संस्कृताः
भ्राष्ट्राः अपृपाः, पैठराः । शूलोखाभ्यां यः । शूले संस्कृतं शूल्यः

उख्यं । चीराद्विषण । चीरे संस्कृता चैरेयी यवाग्ः । दध्नष्टिकण
दाध्न संस्कृतं दाधिकं । उदश्वितो वा । उदश्विति संस्कृतं औदश्वि-
तिकिम् ? उदश्वितं वा ।

११८ । तैन संस्कृते टिकण् [तेन ३॥, संस्कृते ७। टिकण् ०१।]

तेन संस्कृतेऽर्थे टिकण् स्यात् । दध्ना संस्कृतं दाधिकं, गौडिकं-
मारीचिकं । कुलत्यकोपधादण् । कौलत्यं तन्तिडिकम् ।

११९ । साऽस्य देवता । [सा ०१।, अस्य ६।, देवता ०१।]

अत्रार्थं यथाविहितमणाटयः स्युः । इन्द्रोदेवताऽस्य ऐन्द्रं
हविः, वार्हस्यत्योमन्त्रः, आग्नेयः । कादायट् । कोदेवताऽस्य कायं
हविः । शुक्रादियः । शुक्रोदेवताऽस्य शुक्रियोऽध्यायः । अपोनस्रपां-
वसृभ्यामोयञ्च । अपानस्र्पायं, अपोनस्र्पायञ्च ; अपां न स्र्पायं, अपां
नस्र्पायञ्च । महेन्द्रादण् च । महेन्द्रोदेवता अस्य माहेन्द्रं, महे-
न्द्रियं, महेन्द्रोयं हविः । सोमादृणं (टी-अण्) । सौम्यं, सौमो
ऋक् । महाराजप्रौष्ठपदाष्टिकण् । माहाराजिकः, प्रौष्ठपदिकः ।
ऋतुवायूषः पितृभ्योयौ । ऋतुदेवताऽस्य ऋतव्यं वायव्यं, उग्रस्यं
पितृम् । द्यावा पृथिव्यादेरीयञ्च । यञ्च । द्यावापृथिव्यौ देवते
अस्य द्यावापृथिवीयं, द्यावापृथिव्यं, द्यावापृथिवी, सुनासीर
मरुत्वत्, अग्नीषोम, वास्तोस्यतिगृहमेध ।

१२० । सोऽत्र वर्त्तते पूर्णमासात् ।

[सः १।, अत्र ७।, वर्त्तते तिङन्तं पदं, पूर्णमासात् ५।]

अत्रार्थं पूर्णमासादण् स्यात् । पूर्णमासीऽत्र वर्त्तते पौर्णमासी
तिथिः । अन्यायादेष्टिकण् । अन्यायोऽत्र वर्त्तते अन्यायिकः, औत्पा-
तिकः, नारयञ्चिकः ॥

१२१ । पित्रवः, मातुलः, मातामहः, पितामहाः ।

[पित्रव्य—पितामहाः १॥]

चत्वारोनिपातन्ते । पितुर्भाता पित्रवः, मातुर्भाता मातुलः ।
मातुः पिता, मातामहः, पितुः पिता पितामहः ।

१२२ । अवेः सोढः, दूम, मरीसा दुग्धे ।

[अवेः ५१, सोढः, दूम, मरीसाः १॥, दुग्धे ७।]

अविशब्दादेर्न स्युः । अविशोढः, अविदूम, अविमरीसम् ।

१२३ । तिलात् पिञ्जपेजौ निष्फले ।

[तिलात् ५१, पिञ्जपेजौ १॥, निष्फल ७।]

तिलादेतौ स्याताम्, निष्फलञ्चेत् । तिलपिञ्जः, तिलपेजः ।

१२४ । तस्य समूहो नपुंसके ।

[तस्य ६१, समूहः ११, नपुंसके ७।]

अत्रार्थे क्लीबेऽण् स्यात् । मयूराणां समूहो मायूरः, कापोतः
काक्षः, शौकः, औलूकः, वाङ्गवः, भैक्षुकः, भैक्षः, गाम्भिणः, वार्मिणः,
योवतः, पुम्बद्वावाद्यौवनमितेयकः । पश्वोरोर्वश्च । पार्श्वः । अश्वः
दोयश्च । अश्वीयः, आश्वश्च । गोत्रोक्षीष्टीरभ्रराज राजन्य राज
पुत्र वत्स मनुष्याजवृद्धेभ्योऽकण् । गोत्रात्-दाक्षीणां समूहः
दाक्षकः, गार्गकः, उक्षादेः—अक्षकः, अक्षकः, औरभ्रकः, राजकः
राजपुत्रकः, वात्सकः, मानुषकः, आजकः, वार्धकः, केदारदिकण्यणी
च । केदारानां समूहः केदारिकः, केदार्यः, केदारकम् । ब्राह्मण,
मानव, पृष्ठवाङ्वादाः । ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यः, मानव्यः, पृष्ठः
वाङ्गव्यः । चरणेभ्यो धर्मवत् । धर्मार्थे विहित-प्रत्ययाः स्युः ।
कङ्गाणां समूहः काङ्गकः, कान्दोग्यः, आथर्वणः । अचित्त, हस्ति,

कञ्चि, धेनोष्टिकम् । टित्करणमूत्तरार्थं । अचित्तात्-अपूपानां
समूहः आपूपिकं शास्कुलिकं ह्रस्वादिः—हास्तिकं, कावचिकं,
धेनुकम् । केशादयण् च । केश्यं केशिकम् । गणिकायाश्च यण्
स्यात् गाणिकं । पुंस्यङ्ग ईनः क्रतो । अहीनः । जन, गज, वन्धु,
माहाय ग्रामेभ्यः स्त्रियां ताप् । जनानां समूहोजनता, गजता,
वन्धुता, सहायता, ग्रामता ।

१२५ । पाशादिभ्रीयाप् [पाशादिभ्यः ५॥, याप् ०१।]

स्त्रियां याप् स्यात् । पाश्या, धूम्या, ढग्या, वन्या, नद्या, वातया ।
गोरथात्त्राप कड्यापी च । याप् च । क्रमात् गव्या, गोत्रा, रथ्या,
रथकड्या । खलादिन् च ॥ यापच ॥ खलिनी, खल्या ॥ नलादिश्च ॥
इन् स्यात् नलानां समूहोनलिनी, पद्मिनी, उत्पलिनी, उलूकिनी ॥
उक्त्वं समूहं ॥

१२६ । विषयोदेशे ॥ [विषयः २।, देशे ७।]

‘तस्य’ इतिप्रव—तस्य विषय इतिप्रथे इन् स्यात् ॥ देशश्चेत्—
शिवीनां विषयो देशः, शैवः आङ्गैः । राजन्यादेरकण् । राजन्यानां
विषयोदेशः, राजन्यकः, माणवकः ।

१२७ । सोऽस्यादिरितिहृन्दोभ्रः प्रगाथे ।

[सः १।, अस्य ६।, आदिः १।, इति ०१। हृन्दोभ्रः ५॥, प्रगार्थे ७।]

अत्रार्थे हृन्दोभ्योऽण् स्यात् । पंक्तिरादिरस्य प्रगाथस्य पांक्तिः,
वैष्टुभः, जगती जागतः । स्वार्थे च क्लीवे । अनुष्टुवेव आनुष्टुभं
वैष्टुभं, जागतं ।

१२८ । युञ्जे प्रयोजनं यौद्धभ्रः ।

[युञ्जे ७।, प्रयोजनं ०१।, यौद्धभ्रः ५॥]

एभ्योऽणादयः स्युः । युञ्जते । सुभद्रा प्रयोजनस्य सुभद्रो रणः,
द्रौपदः, स्त्री णः भरता योद्धारोऽस्य भारतः संग्रामः, पादातः पाञ्चालः,
पौत्रः ।

१२९ । तदत्र क्रीडायां प्रहरणमिति स्त्रियां णः ।

अत्रार्थे स्त्रियां णः स्यात् । दण्डः प्रहरणमस्यां दाण्डा क्रीडा
मौष्टा, पाल्लवा ।

१३० । घणश्च सास्यां क्रियेति ।

[घणः ५१, च ०११, सा ०१, असां ७, क्रिया ०१ इति, ०११]

घणन्तादत्रार्थे स्त्रियां णः स्यात् । श्येनपातः क्रिया अस्यां
शेनपाता मृगया, तैलं पाता स्वधा, मौषलपाता भुः ।

१३१ । तद्धीते वेद् वा । [तद्धीते तिङ्, वेद् तिङ्, वा ०११]

अनयोरनर्थयोरण् स्यात् । व्याकरणमधीते, वेद वा वैयाकरणः,
ज्योतिषमधीते वेत्ति वा ज्योतिषः छान्दसः, तद्धीति नेमित्तः ।

१३२ । उक्थादिभ्राष्टिकण् ।

[उक्थादिभ्यः (उक्थ-आदि) ५११, टिकण् ०११]

टिकण् स्यात् । उक्थमधीते वेद वा औक्थिकः, याज्ञिकः,
नैयायिकः, लौकायतिकः, ऐतिहासिकः, पौराणिकः, ज्योतिषिकः,
वार्त्तिकः । क्रतोः । आग्निष्टीमिकः । कल्पलक्षणं सूत्रान्तादक
ल्पाष्टिः । प्राथमकल्पिकः, गौलाक्षाणकः, वार्त्तिकसूत्रिकः, अकल्पादेरि-
तिकिम् ? काल्पसूतः ।

१३३ । विद्यायाः क्षत्राङ्गविधर्मादन्यपूर्वायाः ।

[विद्यायाः ५१, क्षत्राङ्ग, क्षत्र-अङ्ग, वि, धर्मात् ५१, अनपूर्यायाः ५१]

टिकण् स्यात् वायसविद्यिकः, चातुर्विद्यिकः, तत्र कुशलार्थे-
ऽणि चतुर्वादन्यपूर्वाया इति किम् ? चानुविद्यः, आङ्गविद्यः, त्रैविद्यः,
धार्मविद्यः । आख्यानाख्यायिकाभ्याञ्च । यावद्वीतिकः, वासव-
दत्तिकः । क्रमादेरकः । क्रममधीते, वेद वा क्रमकः, शिक्तकः, मीमां-
सकः, उपनिषदकः । पदोत्तरपदादिकः । पदोत्तरपदिकः । शत-
षष्टेः पथष्टिकः । शतपथिकः षष्टिपथिकः । अनुब्राह्मणादिन् ।
अनुब्राह्मणी । सर्वसादेरणालुग्वक्तव्यः । सर्ववेदमधीते, वेद वा
सर्ववेदः, सवेदः, सवार्त्तिकः द्विगोर्लुगव पञ्चकल्पः ।

१२४ । प्रोक्तालुक् । [प्रोक्ताद् प्रा. लुक ०२।]

प्रोक्तात् प्रत्ययान्तात् तत् अधीते, वेद वेत्यर्थे विहितप्रत्ययस्य
लुक् स्यात् । पाणिना प्रोक्तो ग्रन्थः पाणिनीय, तदधीते वेद वा पाणि
नोयाऽणालुक्, आपिशलिना प्रोक्तं द्रणकाण्डादेरसगोत्रादापिशलं
सूत्रं तदधीते वेद वा इत्यणालुगापिशला ब्राह्मणीः पूर्वस्याणाऽन्यार्थ-
त्वात् डीर्न भवति । कठेन प्रोक्तं छन्दोऽपि कठः, तमधीते कठः ।

१२५ । सूत्राच्च संख्याप्रकृतिकोपधात् ।

[सूत्रात् प्रा. च ०२।, संख्या प्रकृतिकोपधात् प्रा.]

ईदृशः सूत्रात् अध्येतवेदित्रौ विहिताप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।
अष्टकं पाणिनीयसूत्रमधीते विदन्ति वा अष्टकाः पाणिनीयाः
दशका वाराणपदीयाः, द्वादशकाः मीमांसकाः, पञ्चकाः मौपञ्जा ।

१२६ । तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ।

[तत् ०२।, अस्मिन् ३।, अस्तिविड्, इति ०२।, देशे ७, तन्नाम्नि (तत् नाम) ७।]

अत्रार्थेऽण् स्यात् । देशस्तन्नामा चेत । पर्वताः अस्मिन् सन्ति
पार्वतीदेशः औडुम्बरः ।

१३७ । तेन निर्वृत्तः । [तेन ३१, निर्वृत्तः ११]

अत्रार्थेऽण् स्यात् । कुशाब्धेन निर्वृत्ता कौशाब्धी नगरी,
माकन्दी नगरी, साहस्री परिखा ।

१३८ । तस्य निवासः । [तस्य ६१, निवासः ११]

अत्रार्थेऽण् स्यात् । शिवीनां निवासः शैवः ।

१३९ । अदूरभवश्च । [अ (न) दूरभवः ११, च ०२१]

अत्रार्थेऽण् स्यात् । विदिशाया अदूरभवं वैदिशं नगरं, गाङ्गं,
दम्प्यानि वनानि, एते चलारोगार्थाः शैविकं यावदनुवर्तन्ते । संका-
श्यादेश्यः । सांकाश्यं, काम्पिल्यं प्रगदिनः प्रागद्यं । सुतङ्गमा-
देरिण् । सौतङ्गमिः । अरीहणादेरकण् । चारीहणकं । कृशा-
श्वादेरीयण् । कार्शाश्वीयं । ऋष्यादेः क्तः । ऋष्यकं । कुसुदादे-
रिकटिकणौ । कुसुदिकं, कौमुदिकं, प्रोमठिकं गौमठिकं । काशा-
देरिनः । काशिनः । ढणादेः सः । ढणसा, वरणसा, नडसा । प्रेक्षा-
देरिन् । प्रेक्षी, फलकी । अश्मादिभ्योरः । अश्मरं । संख्यादेश्च यण
सांश्र्येयं वलादेश्यः । वल्यं । पक्षादेरायनण् । पाक्षायणः । कर्णादि-
र्णायनिः । काणायनिः वराहादेः कण् । वाराहकं ।

१४० । जनपद, वरणादिभ्योलुप् ।

[जनपद, वरणादिभ्यः (वरण-आदि) ५॥, लुप् ०२१]

जनपदोदेशः वरणादयो ग्रामास्ते भ्रष्टात्तरर्थिकप्रत्ययस्य लुप्
स्योत् । पञ्चालानां निवासः पञ्चाली जनपदाः अङ्गाः, वङ्गाः, कुरवः
वरणा ग्रामः, गया उज्जयनी, खलतिकं वनानि, कथं वरणसा ?
विशेष विधानात् ।

१४१ । शर्करायाः वा । [शर्करायाः प्रा. वा २१।]

अणोलुप्वा स्यात् । शर्कराभिर्निर्घृत्तः शर्कराः अस्मिन् सन्ति-
वा शर्करा देशः, शर्करोवा । टिकणीयी च । शर्करिकः, शर्करसियः ।

१४२ । नद्यां मतुः ।

चातुरर्थिकोमतुः स्यात् । नदी चेत् । उदुम्बरावती नदी इत्यु-
मती ।

१४३ । कुमुद, नड, महिष वेतसाड् ड्मतुः ।

[कुमुद--मात् प्रा. ड्मतुः १।]

एभ्यश्चातुरर्थी ड्मतुः स्यात् । कुमुदान्, नडान्, महिषान्,
वेतसान् ।

१४४ । नडशादाड् डूलः ।

[नड शादान् प्रा. डूलः १।]

आभ्यां चातुरर्थिका । डूलः, स्यात् । नडूलः, शादूलः । उत्-
कगदेरीयः । उत्करीयः ।

१४५ । नडादिः कौयः ।

[नडादिः (नड-आदि) प्रा. कौयः १।]

एभ्यः कौयः स्यात् । नडकौयः, विल्वकौयः, प्लक्षकौयः ।
क्रुञ्जायाः क्रुञ्जकौयः । उक्ताश्चातुरर्थिकाः ।

इति श्रीपद्मनाभदत्तकृतौ सुपद्धे व्याकरणे पञ्चमाऽध्यायस्य

द्वितीयः पादः ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य ।

द्वितीयपादः ।

१ । प्राग्विकाराच्छेषे ।

[प्राक् ०२१, विकारात् ५१, शेषे ७]

शेषार्थे विधिः प्राग्विकारात् । चक्षुषा गृह्यते--चाक्षुषं रूपं, आवणः शब्दः, अश्वैरुह्यते आश्वोरथः, चातुरं शकटं, चतुर्दृश्यां दृश्यते चातुर्दृशीभूतः, दृशदि पिष्टा दार्शदा माषाः, औदूखलाः शकृवः, अथच वक्ष्यमानप्रत्ययाः शेषे तत्र जातस्तत्र भवः तत आगतः तस्येदमित्थाद्यर्थं ज्ञेयाः ।

२ । दिक् पूर्वपदारण्यासः । ।

[दिक्पूर्वपदारण्यात् (दिक्पूर्वपद-अरण्य) ५१, णः ११]

आभ्यां शेषे णः स्यात् । पौर्वशालः, औत्तरशाला वाला, आरण्याः सुमनसः । राष्ट्रादियः । राष्ट्रे भवो राष्ट्रादागता वा राष्ट्रियः । अवारपारादीनः । अवारीणः, पारीणः, संघाताच्च--अवार पारीणः पारावारीणश्च । ग्रामाद्यश्च ग्रामग्रीवामीणश्च । कत्रगादेरियकण् । कर्त्री-कार्त्रेयकः, ग्रामियकः नागरियकः, कौलियकः शुनि, कौल्येयकः कृपाणे । श्रैवेयको अलङ्कारे । नद्यादेष्टेयण् । नादेयं पयः वाराणसंयोजगः ।

३ । दक्षिण पश्चात् पुरसस्ताण् ।

[दक्षिण, पश्चात्, पुरसः प्रा; ल्यण् ०१।]

आजन्तोदक्षिणाशब्दः तेन सर्व्वनाम्नी न पुस्वत् । दाक्षिणातः, पाश्चातः, पौरस्यः ।-

अमाकी हतमित्थेभ्यस्यप् । अमातः, कतः, इहतः, तस्यन्तात् ततस्यो, यतस्योः त्रेति मत्तस्यास्तदन्यात् कुत्रतेषायत्रतः । निरो निरवसिते । निर्गतोदेशात् निर्ष्टयाण्डालः ऋस्वान्तसीति षत्वं (३७।३।१) । नेर्धुवे । नितं । ऐषमोह्यः श्वसो वा पक्षे तनट् वक्ष्यते, ऐषमस्यः, ऐषमस्तनं, ह्यस्यः, ह्यस्तनं, श्वस्यः, श्वस्तनं, वाहुभ्यात् प्रतिस्थोऽपि । दूरतः । दूरतः पथिकः उत्तरादाहण । औत्तराहः । कपिश्यादिष्टायनण् । कापिशायनं, मधुकापिशायनी द्राक्षा वङ्गर्वाह्यायनी तर्द्धिस्तार्द्धायनी । रङ्गारमनुष्ये ण् च । राङ्गवः, राङ्गवायणः, रङ्गुर्गभेदः । द्युप्रागवागुदक् प्रतीचोयत् । दिव् दिव्यं, प्राच्यं, अवाच्यं, उदीच्यं, प्रतीच्यं । कन्यायाष्टिकण् । कान्यिकः । ईयस्तदादिवृद्धाद्यजगहादेः । तदादेस्तदीयं, मदीयं, वृद्धाद्यचः शालीयः, गार्गीयः, आचार्यीयः ; गहादेः--गाहीयः, अन्तस्थीयः, मत्वर्थीयः । पृथ्वीमध्ये मध्यमात् । मध्यमीयः । नगराद्यन्तदेशाच्च । कठनगरीयं, दाक्षिकन्यीयः । नन्दिग्रामीयः । पार्वतान्मनुष्ये । पर्व्वतोयः, इति माऽवजीगणः । नान्यत्र पर्व्वतीयं फलं पार्व्वतं वा । एडाद्यचः प्राग्देशात् । एणी पचनीयोजनः, भोजकटीयः देशात् किम् ? गोमतरां भवाः गोमताः मत्स्याः । नृनाम्नी वा । देवदक्षीयाः देवदक्षाश्चात्राः । परजनराजदेवतात् कीयः । परकीयः, जनकीयः, राजकीयः, देवकीयः । स्वादीयश्च । स्व्रीयः, स्वकीयः । भवतष्टिकणीयौ तोदक्षेये । भावत्कं, तोदक्ष भवदीयः

४ । द्रुण् काण्प्रादेरणा गोत्रात् ।

[इण् काण्वादिः (इण् काण्वा-आदि) ५। अण् ०२।, गीचात् १।]

ईयस्यापवादः इणन्तात् काण्वादेश्च अण् स्यात् । दाक्षेरमी दाक्षाः, काण्वादिः-काण्वास्य छात्राः काण्वाः, शाकलस्य शाकलाः, युवप्रवृत्तत्वात् पाणिनेर्न भवति पाणिनीया श्छात्राः ।

५ । न द्वाचः प्राच्य भरतेषु ।

[न ०१।, द्वा चः (द्वि अच्) ५।, प्राच्यभरतेषु ०।]

द्वाच इण् अण्नास्ति । प्राच्यभरतगोत्रे । रैङ्गीयाः रैङ्गः क्वचित् । काश्यादिभ्यष्टिकर्णिकणौ । काशिकी, इकण् काशिका, वैदिकी, वैदिका ।

६ । ओर्द्विशाष्टिकण् ।

[ओः ५।, द्विशात् ५।, टिकण् ०२।]

उवर्णन्ताद्देशाष्टिकणं स्यात् । नैषादक्षर्षुकः, शारवजम्बुकः । सांकाश्यादेरकण् । ईयाणोरपवरदः । सांकाश्यकः, पारधन्वकः, सैन्धुवक्रकः, त्रैगर्तकः, धूमार्दः, धौमकः, वैदेहकः, राजगृहकः, श्रीज्जयनकः, दक्षिणापथकः । प्रस्थपुरवहान्तात् । मूलाप्रस्थकः, नान्दीपुरकः, पैलुवहकः । इन्द्रोपधाभ्यां प्राचां । अकण् इदन्तात् माकन्दकः, रोपधात् पाटलिपुत्रकः, ऐकचक्रकः, बहुवचनविषयात् । अकण् ईयाणोरपवादः आङ्गकः, पाञ्चालकः, आज़मीढकः, कालाञ्चरकः । न मद्रिभ्यः माद्रः, समुद्रान्नौमनुष्ययोः । सामुद्रिका नौका, सामुद्रकीमनुष्यः । नगरात् प्रावीण्यगर्हयोः । अकण् कुशलो नागरकः, खलोनागरकः अनयोः किम् ? नागराः विप्राः ।

७ । अरण्यादध्याय न्याय पथि हस्तिमनुष्य विहारेषु ।

[अरण्यात् ५।, अरण्याय, न्याय, पथि, हस्ति, (पथिन् हस्तिन्) मनथ, विहारिष ७॥]

एष्वर्थेष्वकण् स्यात् । आरण्यकोऽध्यायः, आरण्यकोन्यायः, पन्था-हस्ती, मनुष्योविहारश्च । वा गोमये । आरण्यकं गोमयं आरण्यं वा ।

८ । ककादिर्मनुष्य तत्स्ययोः ।

[ककादिः ५।, मनुष्य, तत्स्ययोः ७॥]

अकण् स्यात् । काककोमनुष्यः, सैन्धवकः, काककमस्य हसितं, सैन्धविकाचूडा ; अनयोः किम् ? काकः सैन्धवः । साल्वादपदाती । साल्वकः, नेह-साल्वः पदातिः । कुहयुगन्धरेभ्यो वा । कौरवको-हस्ती कौरवो वा योगन्धरको योगन्धरः । उक्तं देशात् ।

९ । युष्मदस्मदोर्वास्मीनच युष्माकास्माको चैकत्वे तावकममको ।

[युष्मद-स्मदीः १॥ वा ०२।, अर्वाण् (अण-इत्) १॥, च ०२।, युष्माकास्माको १॥, च ०२।, एकत्वे ७।, तावकममको १॥]

शेषार्थं युष्मदस्मदभ्यामण् ईनश्च वा स्यात् । अथथा संख्यार्थे पृथग्वचनं सन्निपातलक्षणस्यान्नित्यत्वात् तयोः परतयुष्मदस्मदो-स्थाने युष्माकास्माको, एकत्वे तावक, ममको । यौष्माको, यौष्माकीनः; आस्माकः, आस्माकीनः; एकत्वे तु-तावकं, तावकीनं, मामकं, मामकीनं, पक्षे तदादित्वादीयः, युष्मदीयं, अस्मदीयं, त्वदीयं, मदीयं ।

१० । अर्हादयत् परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ।

[अर्हात् ५।, यत् ०२।, परा-पूर्वात् (पर-अवर-अधम-उत्तमपूर्व्यं) ५।, च १।]

अर्हादयत् स्यात् । अर्हः; परादिपूर्वात्, परार्हः, अवरार्ह

अधमार्द्धं, उत्तमार्द्धं । दिक्पूर्वाट्टिकण् च । पौर्वाद्धिकं दक्षिणाद्धिकं पक्षे यत् । ग्रामजनपदांशेऽण्टिकणौ । दिक्पूर्वादेव ग्रामस्य जनपदस्य वा । पूर्वाद्धे भवाः पौर्वाद्धाः पौर्वाद्धिकाः औत्तराद्धाः, औत्तराद्धिकाः ।

११ । शेष पूर्वाट्टिकण् ।

[शेष पूर्वात् ५१, टिकण् ०२।]

उपयुक्तेतर पूर्वाद्धात् शेषार्थे टिकण् स्यात् । गौतमार्द्धे भवं गौतमार्द्धिकं, वालियार्द्धिकं ।

१२ । मध्याद्धेऽवोऽधसोः सलोपश्च ।

[मध्यादे. (मध्य-आदि) ५१, म. १।, अवोऽधसोः, (अनस्, अधस्) ६॥, सलोपः २।, च ०२।]

एभ्योमः स्यात् । मध्यमः, आदिमः, अवोऽधसोः सलोपश्च अवमः, अधमः ।

१३ । मध्यान्नाय्येऽत् ।

अत् स्यात् । युक्ते नात्युच्चैर्नातिनीचैर्मध्यस्तार्किकः । द्वीपादयण् । द्वैष्यः ।

१४ । कालाट्टिकण् [कालात् ५१, टिकण् १।]

कालवाचिनः शब्दाट्टिकण् स्यात् । शेषार्थे । दैवसिकः, आङ्गिकः, मासिकः, वार्षिकः, साम्बत्सरिकः । शरदः, आर्द्धे । शारदिकं, शारदं दधि । रोगातपयोर्द्धा । शारदिकोरोगः शारदो वा आतपश्च । निशां प्रदोषाभ्यां च । टिकण् वा स्यात् । नैशिकं नैशं वा तमः प्रादोषिकः प्रादोषो वा । श्वसः श्वस्तश्च ।

टिकण् वास्यात् शौवस्तिकः शौवस्तिको भूतिः पक्षे तनट् वा

खस्त्यः, खस्तनं । ऋतुभ—सन्ध्यादेरवर्षाभ्योऽण् । ऋतोः—ग्रैष्वां.
वासन्तं, नेह—वार्षिकं, पौर्व्ववार्षिकं वृक्षत्रात्—तैषः, पीषः, माघः,
रौहिणं सन्ध्यादेः—साम्भ्यः, मान्धिवेलं—अमावास्यां, पौर्णमासं,
त्रायोदशं प्रातिपदं । सम्बत्सरात् फलपर्व्वणोः । अण् साम्बत्सरं
फलं पर्व्वं वा ।

हैमन्तः षट्कण् वाऽणि-तलोपश्च । ह्रमन्तिकं, अणि—तलोपश्च
हैमन्तं, हैमनं वा । प्राहृष ण्यः । प्राहृषेभ्यः मेघः ।

मायं चिरं प्राह्णे प्रगेऽव्ययेभ्यस्तनट् ।

सायमादेर्निपातनाम्नान्तैदन्तत्वं—सायन्तनी, चिरन्तनं, प्राह्णे-
ननं, प्रगतनं ; अव्ययकालात्—प्रातस्तनं, टिवातनं, दीषातनं,
ह्यस्तनम् । पूर्वाह्णाऽपराह्णाद्वा । तनट् वा स्यात् । पूर्वाह्णेतनं
पौर्वाह्निकं वा; अपराह्णेतनं, अपराह्निकं वा, सप्तम्या अलुक् ।
चिरपरुत्परारिभ्यस्तुः । चिरत्नं, परुत्स्तलोपश्च—परुत्नं, परारिन् ।
उक्तं कालात् ।

१५ । अग्र, पश्चादन्तेभ्याडिमः ।

[अग्र. पश्चात् अन्तेभ्यः प्रा॥ डिम. १।]

एभ्यः शेषे डिमः स्यात् । अग्रिमः, पश्चिमः, अन्तिमः । शेष
प्रभृतेरुक्ताः प्रत्ययाः अविशेषोक्तौ वक्ष्यमाणजाताद्यर्थेषूक्तेषु यः ।

१६ । तत्र जातः । [तत्र ७, जातः १।]

अत्रार्थे विहितमणादयः स्युः । माथुरः, राष्ट्रियः, कार्त्तयकः,
मायन्तनः । इकः प्राहृषः । प्राहृषि जातः प्राहृषिकः । शरदोऽकण्
संज्ञायां । शारदका सुदगाः । मूलादेरकः । नान्नि मूलकः,
आर्द्रकः, प्रदीषकः, अपराङ्ककः, पूर्वाह्निकः अवस्करकः । पथः पन्थ
च । पथिजातः पन्थको वत्सः । अमावास्याया अञ्च वा । अका-

णौ च भवतः । अमावास्यः, अमावास्यकः, आर्भवास्थोवा । सिन्धुप-
कराभ्यां कः । सिन्धुकः, अपक्करकः ; वेत्येव—सैन्धवः, आपकरः ।

नक्षत्रेभ्यीलुग्वहुलं । जातार्थे ऽणोलुक् तद्धितलुकि लुक् स्त्रियां ।
रौहिण्यां जातो रौहिणः, रौहिणोवा ऋगशिरा, मार्गशीर्षो वा,
अभिजितः, आभिजितोवा ; अश्वयुक्, आश्वपुजोवा ; शतभिषगादे-
रणि टिलोपोवा शतभिषक्, शतभिषो वा, शतभिषजः वाहुल्या
न्वित्यं अविष्ठादेरणोलुक् अविष्ठः, फल्गुनोऽज्जुनः पुनर्वसुर्वररुचिः,
अविष्ठा, फल्गुनी, अनुराधा, स्वाती, तिष्य, पुनर्वसु, हस्ता,
विशाखा, आषाढा, कृत्तिका, बहुला ।

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च । अणोलुक् । गोस्थाने जातः
गोस्थानः, खरस्थानः गोशालः, खरशालः । वत्सशालाद्वा । वत्स-
शालः, वात्सशालो वा । अविष्ठाषाढाभ्यामीयण् च । आविष्ठीयः,
आषाढीयः; लुकि अविष्ठः उक्तं जातार्थे ; तत्रेति वर्त्तते ।

१७ । कृत, लब्ध, क्रीत, कुशलाः ।

[कृत-लब्ध-क्रीत-कुशलाः १॥]

तत्र कृताद्यर्थे यथाविहितमणादयः स्युः । शुभ्रे कृतः, लब्धः,
क्रीतः, कुशलः वा श्रौघ्नः, राष्ट्रियः ।

१८ । प्रायभवः । [प्रायभवः १।]

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । शुभ्रे प्रायेण भवः श्रौघ्नः, राष्ट्रियः ।
उपजानूपकर्णोपनीवेष्टिकण् । औपजानुकः पाणिः, औपकर्णिकं
वक्षुः, औपनोविकः करः ।

१९ । सम्भूतं । [सम्भूतं ०१।]

तत्र सम्भूतमित्यर्थे यथाविहितं स्यात् । श्रौघ्नो राजा । क्रीषा-

द्वेयण् । कोषे सञ्ज्ञतं कौषेयं वस्त्रं । कालात् साधुपुष्पत् पच्य-
मानेषु । ग्रीष्मे साधु ग्रीष्मं चन्दनं, हेमनं वासः, वसन्ते पुष्पति
वासन्ती लता, शरदि पच्यन्ते शारदा सुदगाः ।

२० । उमञ्च । [उमं ०१, च ०१।]

अत्रार्थे कालात् यथाविहितं स्यात् । हेमन्ते उमा हेमन्ता
यवाः । ग्रीष्माः शालयः । आश्वयुज्या अकण् । आश्वयुज्यां
पीर्णमास्यां उमा आश्वयुज्जका माषाः । ग्रीष्म वसन्ताद्वा । ग्रीष्मकं,
ग्रीष्मं वा; वासन्तकं; वासन्तं वा ।

२१ । देयं ऋणम् । [देयं ०१। ऋणं ०१।]

अत्रार्थे कालाद् यथाविहितं स्यात् । मासे देयं ऋणं मासिकं,
सांवत्सरिकं । कलाप्यश्वत्ययववुषादकः । यदा कलापिनोमयूराः
अश्वत्याः फलिनः, यववुषा उत्पद्यन्ते तदा देयं ऋणं कलापकं,
अश्वत्यकं, यववुषकं । ग्रीष्मावरसमादकण् । ग्रीष्मे देयं ऋणं ग्रीष्मकं
सम्बत्सराग्रहायणीभ्यां टिकण् च । सम्बत्सरिकं, सम्बत्
सरकं; आग्रहायणिकं, आग्रहायणकं ऋणं ।

२२ । मृगशकुनिव्याहरति । [मृगशकुनिव्याहरति तिङ् ।]

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । निशायां व्याहरति नैशोमृगः,
नैशिकोदात्तूहः । तदनेन सोढम् । निशा सोढाऽनेन तत्सहचारि-
ताध्ययनादिभिरिति नैशश्छात्रः, नैशिकः, कालादिति निवृत्तम् ।

२३ । तत्र भवः । [तत्र ७। भवः १।]

अत्रार्थे यथा विहितं स्यात् । शुभो भवः शौचीराद्रियः, वाह्यो,
देवसिकः, दिवाः, प्राहृषेण्यः । दिगादेर्योहिते च देहावयवात् । दिशि
भवं दिश्यं वंश्यं, रहस्यं, आद्यं, अन्यं, मुख्यं, यूथ्यं, गण्यं, अग्रं,

सन्नतात् सन्नत्यं । देहावयवाहिते च । दन्ते भवं दन्त्राय हितं वा दन्त्यं,
 औष्ठं, तालवं, मूर्धन्यं, मुख्यं, चक्षुष्यं, उरस्यं, नासिक्यं, नस्यं वा ।
 सादरादर्भवे । समानोदरे भवः सोदर्यः, समानोदर्यः । सगवर्भ्यं,
 सयूथी । समानस्य सीनिपात्यते । अहिकुक्षिकलसिटल्यस्थिवस्ते-
 ष्टे यण् । आह्वेयः, कुक्षौ भव, कौचेयोऽसिः कालसेयं दधिः दार्त्यं, आ-
 स्थेयं, वास्तेयं । ग्रीवाया अण् च तत्र भवं ग्रीवं, ग्रीवेयम्; गम्भीरा-
 देर्यः । गाम्भीर्यं, पाञ्चजन्यः । अव्ययीभावादनुपकूलादेः । पारि-
 मुखं पारिहनव्यं; नेह—औपकूलः, औपशालः ॥ चतुर्भासाद्यच्चे ॥
 चातुर्गास्यं व्रतं । संज्ञायामिण् च । चातुर्मासो पूर्णिमा । अध्यात्मा
 दिभ्रष्टिकण् । अध्यात्मे भवं आध्यात्मिकं, आधिभौतिकं, चातुर-
 र्थिकं, त्रैवर्णिकः साम्प्रतिकं, सामानिकं, सामानग्रामिकं, परिग्रा-
 मिकं, आनुग्रामिकं, और्ध्वदेहिकं, लकोत्तरपदात् । ऐहलौकिकं,
 बहुलाधिकारादलक्; पारलौकिकम् । अन्तपूर्वपदात् । अन्त-
 व्यंशिकः, अन्तर्देहिकः । अभ्रादेरियः । अभ्रियः । जिह्वामू-
 लादेरोयः । जिह्वामूलीयः, अङ्गुलीयः, अग्रीयं, मुखतःपार्श्वतसष्टि-
 लोपश्च । मुखतोयः, पार्श्वतोयः । वर्गान्ताच्च । कवर्गीयः, चवर्गीयः ।
 यदोनौ चाशब्दे । मित्रवर्ग्याः, मित्रवर्गीणः, मित्रवर्गीयश्च । शब्दे
 तु कवर्गीयः । मध्यान्मोयेयाः । माध्यमः, मध्यमीयः, मधीयः
 णोमध्यन्दिनश्च मध्यस्य । माधयन्दिनः । कर्णललाटादिकः स्त्रियां
 भूषण् । कर्णे भवं भूषणं कर्णिका, ललाटिका ।

२४ । तस्य व्याख्यानमिति च तिडादेः ।

[तस्य ६१, व्याख्यानं ०२१, इति ०२१, च ०२१, तिडादेः ५१]

• तत्र भवः, तस्य व्याख्यानञ्चेत्यर्थहये तिडादेरणादयः स्युः ।
 तिडिभ्रस्तिडो व्याख्यानं वा तैडो ग्रन्थः, सौपः कार्तः । इन्हात
 क्तद्धितादेष्टिकण् । भवव्याख्यानयोः कार्त द्वितिकः, घालणत्विकं ।

२५ । इजृद्वाङ्गादिभ्यश्च ।

[वा--भ्यः (दि, अच्, ऋत्-ब्राह्मण-आदि) ५॥, च ०२।]

द्वाचः नैष्ठिकः, ऋतः चातुर्हीनिकः, ब्राह्मणादेः-ब्राह्मणिकः, प्राथमिकः, आध्वरिकः, आग्निष्टोमिकः, पाञ्चीदनिकः, पौरश्चरणिकः, नामाख्यातिकः, विगृहीताच्च नामिकः, आख्यातिकः, ऋचः, आर्चिकः । ऋषेशाध्याये वाशिष्ठिकोऽध्यायः, वैश्वामित्रिकः । भवव्याख्यानयोः पौरडाशपुरोडाशाद्रिकः । प्रोरोडाशिकः पुरोडाशिकी । कन्दसीयदणौ । कन्दस्यः क्कान्दसः । ऋगयणादेरण् । आर्गयणः, नैरुक्तः, शैचः, यौगः, नैगमः, वैयाकरणः । उक्ते भवव्याख्याने ।

२६ । ततः आगतः । [ततः ५। आगतः २।]

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । शुभ्रादागतः औभ्रः । आयस्थानभ्यष्टिकण् । आपणादागतः आपणिकः, शौल्लिकः । शुण्डिकादेरण् । टिकणोऽपवादः, शौण्डिकः, कार्कशः । विद्यायोनि-सम्बन्धेभ्योऽकण् । विद्यायोनिक्ततः सम्बन्धोयेषां तेष्योऽकण् स्यात् । उपाध्यायादागतः औपाध्यायकः, आचार्यकः, पैतामहकः, मातुलकः ।

२७ । ऋतष्टिकण् । [ऋतः ५। टिकण् ०२।]

ऋदन्ताद्रिकण् स्यात् । ह्रीटकं, माटकं, स्वासृकं । पितुर्यञ्च । पित्राः पैटकं । गोत्रादङ्गवत् । तस्याङ्गमित्यर्थे वक्ष्यमाणप्रत्ययव-होवात् । औपगवांदागतः औपगवकं, अण् दाक्षं । रूप्योहेतुम-नुष्याहा मयट्च । समाहे तोरागतं समरूप्यं, मममयं, देवदत्तरूपगो, देवदत्तमयः, पक्षे गृहादित्वादीयः समीयः अण् देवदत्तः ।

२८ । प्रभवति । [प्रभवोत्, तिङन्तं पदं]

ततः इत्येव, ततः प्रभवतोत्यर्थे यथाविहितमणादयः स्युः । हैम-वतो, राष्ट्रियः । विदूरास्यः । दैदूर्योमणिः ।

२९ । तत्गच्छति पथि दूतयोः

[तत् ०२१, गच्छति तिङ्, पथिदूतयोः ७॥]

तत्गच्छतीत्यर्थे यथाविहितमणादयः स्युः । पथिदूतौ चेत् ।
श्रीघ्नः पन्थाः, माथुरोदूतः ।

३० । अभिनिष्क्रामति द्वारे ।

[अभिनिष्क्रामति तिङ्, द्वारे ७]

तदभिनिष्क्रामतीत्यर्थे यथाविहितमणादयः स्युः । द्वारञ्चेत् ।
श्रीघ्नं द्वारं कान्यकुब्जं ।

३१ । अधिकृत्य कृतोग्रन्थः ।

[अधिकृत्य कृत् अव्य, कृतः ११, ग्रन्थः ११]

तदधिकृत्य कृत इत्यर्थे यथाविहितं स्यात् । सुभद्रामधिकृत्य
कृतोग्रन्थः सौभद्रः भैरवः, आख्यायिका, कादम्बरी कथा, ज्योति-
रधिकृत्य कृत-ग्रन्थः ज्योतिष इति संज्ञापूर्यकोविधिरनित्य इति
वृद्धाभावः । इन्द्र—यमसभादेरीयोऽदेवासुरादिः । इन्द्रात् किरा-
तार्जुनीयः श्येमकपोतीयः यमसभादेः—यमसभीयः, शिशुकन्दीयः,
इन्द्रजालीयः, प्रद्युम्नागमनीयः, सीतान्वेषणीयं, काव्यं, शिष्योपनय-
नीयोऽध्यायः, अदेवासुरादेरि किम् ? देवासुरा, राक्षोगन्धर्वः ।

३२ । सोऽस्य निवासः । [स २१, अस्य ६१, निवासः २१]

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । शुभोनिवासोऽस्य श्रीघ्नः ।

३३ । अभिजनश्च । [अभिजनः २१, च ०२१]

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । शुभोऽभिजनीऽस्य श्रीघ्नः, सन्धवः

काश्मोरः ताक्षशीलः अभिजनः—कुलस्थानं । गिरिरीयोऽस्त्रजी-
विषु । रोहितगिरिं अभिजन एषां रौहितगिरौयाः अस्त्रजीविनः ।
शालातुरादोयण्—शालातुरीयः । तुदीवर्मतीभ्यां ट्यण् । तौदेयः
वार्मतेय । शण्डिकादिभ्योण्यः । शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शण्डिक्यः
चण्यः, शाक्यः, कूचवारात् कौचवार्यः ।

३४ । सेव्यः । [सेव्यः १।]

मोऽस्य सेव्य इत्यर्थे यथाविहितं स्यात् । बुद्धः सेव्योऽस्य
वीडः, श्रौघ्नः । अपूपदेष्टिकण् । आपूपिकः, मौदकिकः, माहारा-
जिकः । वासुदेवाज्जनाभ्यामकः । वासुदेवकः, अज्जुनकः । गोत्र-
क्षत्रियाख्येभ्योऽकण् बहुलं । गोत्राख्यात्—श्रीपगवः, सेव्योऽस्य
श्रीपगवकः, क्षत्रियाख्याद्बहुवचनविषयात् जनपदात् आङ्गकः
जनपदिनांऽपि बहुल्वे जनपदवत् ; वाहुल्याद्बहु पाणिनोयः,
प्रौरवीयः ।

३५ । तेन प्रोक्तं । [तेन ३, प्रोक्तं ११।]

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं सूत्रं
तदधीते पाणिनोयः, प्रोक्ताल्लुक्, माथुरीर्वात्तरिति तत्र भवार्थं ।
तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखादीयण् । भित्तिरिणा प्रोक्तं तैत्तिरीयः
तदधीते वेद वा तैत्तिरोयश्छात्रः, वारतन्तवीयं, खाण्डिकीयं,
श्रीखीयं । छागलिनोण्येयिन । छागलि छन्दः, बहुल्वे छागलेयिन-
श्छात्राः । कौशिकादिभ्य ऋषिभ्योणिन् । कौशिकेन प्रोक्तं
कौशिकिछन्दः तदधीयते विदुर्वा प्रोक्ताल्लुक् कौशिकिनश्छात्राः,
काश्यपिनः, शौनकिनः, कलापिशिष्येभ्यः श्रीलपिनः चारिद्र-
विणः । वैशम्पायनशिष्येभ्यः आल्लुक्, स्फौलिङ्गिन इत्यादि ।
पुषाणप्रोक्तब्राह्मणकल्पे च । तान्तवी मन्त्रः पैङ्गीकल्पः, कला

पिनोऽण् कालापं । कठचरकान्नुक् । कित्प्रत्ययस्यैव लुक्
कतेन प्रोक्तः कठः चरकः । तदधीयते कठाश्चरकाः । कर्मन्दिपारा-
शर्याभ्यामिन् भिच् सूत्रे । कर्मन्देन प्रोक्तं भिच्सूत्रं कर्मन्दि
तदधीते कर्मन्दीभिच् । पाराशरी । शिलालिकुशाश्वाभ्यां
णिनिनौ नट सूत्रे । शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रं णिन् शैलालि तद-
धीयते शैलालिनोनटाः कुशाश्चिनः ।

३६ । तेनैकदिक् । [तेन ३। एकदिक् ०२।]

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । सूर्येण एका समाना दिक् सौरी
वलाका, सौदामनी विद्यत्, शोचः पत्याः । उरसोयत् । उरमा-
एकदिक् उरस्योहारः ।

३७ । उपज्ञातं । [उपज्ञातं ०२।]

तेनोपज्ञातमित्यर्थे यथा विहितं स्यात् । पाणिनिना उप-
ज्ञातं प्रथमं कृतं पाणिनीयमकालकं व्याकरणं ; शूरेणीपज्ञातः
शौरः स्वयंग्राहः ।

३८ । कृतोग्रन्थः । [कृतः १। ग्रन्थः १।]

तेन कृतमित्यर्थे यथाविहितं स्यात् ग्रन्थश्चित् । वररुचिना
कृतोग्रन्थः वाररुचः । मच्चिकादेः संज्ञायां । अण्स्यात् मच्चिकया
कृतं माच्चिकं मधुक्षौद्रं, भ्रामरं, वाराटं, वातपं, गार्भुतं । कुला-
लादेरकण् । कौलालकोषटः ऐन्द्रियकं ज्ञानं । कुलाल, वरूट,
चण्डाल, निषाद, कर्भार, इन्द्रिय, देवराज, परिषद, वधू, अनडुच्चः
ऊरु, ब्राह्मण कुम्भकार, प्रवपाक । तेनकृतं शौवपाककं ।

३९ । तस्येदं । [तस्य ६। इदं ०२।]

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । उपगोरिदं श्रीपगवं, आध्वर्यवं

राष्ट्रियं पारिषदः, अन्वीर्यं न परित्यजेत् । वीढुरण् । वहितुश्च ।
 संवोदुरिदं सावहित्तं । अन्वीधः शरणे षोधीधश्च । यः स्यात्
 अन्वीधः । ऋचि समिधष्टेनण् । अन्वीर्यं समिधष्टेनण् स्यात्
 सामिधेनी ऋच् । रथादवाहनपूर्व्यादयः । रथस्येदं रथ्यं, परमरथ्यं
 अवाहनपूर्व्यादितिकिम् ? आश्वरथं चक्रं । हलसीराट्टिकण् ।
 हलस्येदं हलिकं, सौरिक । हन्दादिकः स्त्रियां वैरमेथुनिकयोरदे-
 वाऽसुरादेः । वीरे भवं वैरं विरोधः, मिथुनस्य कर्म मैथुनिकोविवाह
 स्तयोरर्थयोर्हन्दात् स्त्रियां इकः स्यात् । अश्वमहिषस्य, वैरं अश्वमहि
 षिका, काकोलूकिका ; मैथुनिके—अत्रिभरद्वाजयोः कुटुम्बकरणं
 अत्रिभरद्वाजिका ; अदेवासुरादेः—दैवासुरं राक्षोगन्धर्वम् । गोत्रा-
 दकण् । औपगवस्येदं औपगवकं, दाक्षकं, मार्गकं, न पाणिनेर्युव-
 तात् । पाणिनीयं । चरणाहर्मात्राययोः । कठस्य धर्म आन्नायो वा
 वा काठकं, कालापकं ।

४० । नान्तेवासिदण्डमानवेषु ।

[न ०११, अन्तं वासिन्, दण्डमानवेषु ०॥]

एषु गोत्रचरणादकण् नास्ति । दाक्षा अन्तं वासिनः, गौरक्षा
 दण्डमानवाः ।

४१ । संघाङ्कलक्षणघोषेष्विणयणवैदादि- भ्योऽण् ।

[संघाङ्क (सङ्घ, अङ्क) लक्षण, घोषेषु ०॥, इणयण् (इणस्त, अयणस्त) वैदादिभ्यः
 (वद, आदि) ३॥, अण् ०११]

संघादौ इणाद्यन्ताहैदादेश्च अण् स्यात् । अकणोऽपवादः ।
 दाक्षीणां संघोऽङ्किलक्षणं घोषोवा दाक्षः, मार्गः, वैदः, और्वः ।

कन्दोगादेर्यः । धर्मान्नाय संज्ञादौ—कान्दोः^१ औक्थिकानां औ
कथिकं, यान्त्रिकं, वाहृच्चं, नटानां नाट्यं । रेवतिकादेरीयः ।
रेवतिकीयः । कौपिञ्जलहास्तिपदादण् । धर्मान्नायसंज्ञादौ—कौपि-
ञ्जलः, हास्तिपादः । आर्थर्वनिकस्येकलोपश्च । आर्थर्वणः । घूर्णः
शेषाधिकारः ।

४२ । विकारे ।

तस्य विकार इत्यर्थं यथा विहितं स्यात् । अश्मनो विकारः
आश्मः, आपूपिकः, आग्नेयः, स्त्रैणः ।

४३ । अवयवे प्राण्योषधिवृत्तेभ्यः ।

[अवयवे ७१, प्राण्योषधिवृत्तेभ्य (प्राणिन् औषधि, वृत्त) ५॥]

एभ्योविकारे, अवयवे च यथाविहितमणादयःस्युः । मयूराणां
विकारोऽवयवो वा मायूरः, कापोतः, स्त्रैणः, पौञ्जः, (औषधेः
दौर्वं, सौर्वं-वृत्तात्—यैणवं, दैवदारवं, कापित्यं, वैम्बं, माधूकम् ।
श्याः शमीन्च । शामीनी शुक । त्रपुण्तुभ्यां सुश्च । आपुषं
जातुषं ।

४४ । मयड्वैतयोरभक्ष्याकादनयोः ।

[मयट् ०११, वा ०११, एतयो ७॥, अभक्ष्याकादनयो (न भक्ष्य आकादन) ७॥]

विकारावयवयोर्वा मयट् स्यात् । अश्वत्थमयं, वा आश्वत्थं ;
रजतमयं, राजतं वा ; लोहमयं, लौहं वा, काञ्चनमयी, काञ्चनी
वास-यष्टिः ; कपोतमयं कापोतं वा ; दूर्वमयं, दौर्वं ; विश्वमयं,
वैश्वं, मधूकमयं, माधूकं ; अपूपमयः आपूपः, स्रस्त्रिकः अभ-
क्ष्याकादनयोरितिकम् ? मौद्गः सूपः, कार्पासं वासः, नित्यमेकाच

शरादेः । सृष्टमयं, ~~सृष्टमयं~~, त्वष्टमयं शरादेः—शरमयं, दर्वर्ममयं । शर, दर्वर्म, सीम, वल्लज, कुश, टण । वृष्याद्यचः प्रायेण । आन्त्रमयं, शालमयं । तत्प्रभवे च तदादेः । तन्मयं, यन्मयं । गोः पुरीषे । गोमयं, गव्यमन्यत्र । ब्रीहिः पुरोडाशे । ब्रीहिमयः पुरोडाशः । ब्रीहमन्यत्र । तिलयवाभ्यामण् संज्ञायां । तैलं, यावं । पिष्टाच्च । पिष्टमयं । संज्ञायां कः । पिष्टकः, पिष्टिका ।

४५ । न देवदारवादेः ।

[न ०११, देवदारवादेः (देवदारव, आदि) ५१]

एभ्योविकारावयवप्रत्ययान्तेभ्यो मयट् न स्यात् । विकारे देवदारो यूपः, शामीनस्य शामीनः । तालाहतुषि । तालं धनुः । हाटकार्थीन्माने । हाटको निष्कः जातरूपः इह भवति विल्वमयः ।

४६ । क्रीतवत् संख्यापरिमाणात् ।

[क्रीतवत् ०११, संख्या, परिमाणात् ५१]

आभ्यां विकारे क्रीतवत् प्रतयाः स्युः । यथा क्रीतार्थे जृत्यः शक्तिकः, तथा विकारेऽपि ; एवं नैष्किकः । क्रीतवल्गुक् च द्विसंज्ञः जातरूपः । उष्ट्रादकण् । उष्ट्रस्य विकारोऽवयवो वा औष्ट्रकः । उमोर्णाहा । उमाया विकारोऽवयवो वा औमकः, औमो वा और्णकः, और्णो वा । एखाष्टेयण् ऐषेयं, ऐषेयी जङ्घा एणादणिव ऐणं चर्म । पयसो यः । पयस्यं । द्रोश्च । द्रव्यं । माने वयः । द्रवयं मानं ।

४७ । पुष्पफलं मूलेषु लुब्बहुलं ।

[पुष्प, फल, मूलेषु ७१, लुप् ०११, वङ्गलं ०११]

एषु विकारावयवयोरुक्तप्रत्ययस्य लुप् स्यात् । पुष्पे जात्या-

दिभ्यः जाती, मालती, मल्लिका, केतकी, शोफालिका, चम्पकी,
वकुलः पुष्पं । पाटलाया वा । पाटला पाटलं वा । फली फलपा-
कान्त हरीतक्यादिभ्यः । यवानां फलानि यवाः, तिलाः, सुदगाः
माषाः, ग्रीहयः, कदली, हरीतक्यादेः—हरीतकी, द्राक्षा, कीलिः,
क्रसुकः कण्टकारिका । विदार्यादेर्मूले । विदारी, वृहती ।

४८ । फले लुग्वदर्थ्यादिः ।

[फले ७, लुक् ०१ ; वदर्थ्यादिः (वदरी, आदि) ३।]

एभ्यो फले लुक् स्यात् । लिङ्गं फलस्यैव, वदर्थ्याः फलं, तद्धित
लुकि, लुक् स्त्रियाः (१०८।३।४) वदरं, आम्रं, पनसं, खजूरमि-
त्यादि । आमलक्यादेर्वा । आमलकं, आमलकी । कीलेरिदञ्च ।
कीलं । न प्लक्षादेः । एभ्योलुक् लुको न स्यातां । प्लाक्षं फलं, नैयग्रोधं,
वार्हतं, ऐङ्गुदं, आश्वत्थं, ककुभः, वैणवं । जम्बावा । जम्बा लुक् लुको
वा स्यातां । जम्बाः फलं जम्बु, जाम्बवं ध ।

विल्वादेर्वा लुक् पुष्पे च । एभ्योलुग्वा निषेधश्च । विल्वं, वैल्वं
वा फलं पुष्पश्च ; अशोकं, आशोकश्च ; कदम्बं, कादम्बश्च ; करवीरं,
कावीरश्च ।

४९ । कंसीय परशब्द्याद्यणौ लुक् चेतययोः ।

[कंसीय, परशब्द्यात् ३।, यणौ (यण्, अण्) १४, लुक् ०१, च ०१, चेतययोः (चेय-
अय, ६॥]

आभ्यां विकारे यण् अणौ स्यातां । चेतयोलुक् च । कंसीयस्य
विकारः कांस्यं, पारशवं ।

५० । तत्तदस्मिन् प्रस्तुतमिति मयट् ।

[तत् ०१, तत् ०१, अस्मिन् ७, प्रस्तुतं ०१, इति ०१, मयट् ०१।]

तदेव प्रस्तुतं अस्मिन् वा प्रस्तुतमित्यर्थे मयट् स्यात् । अमृत-
मेव प्रस्तुतं अमृतमयं, अन्नं प्रस्तुतमस्मिन् अन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं
पर्व । समूहवच्च बहुषु । अपूपाः प्रस्तुताः आपूपिकं, अपूपमयं च ।
वाटुक्कि, वटुकमयो, यात्रा । उक्ताः प्राहोव्यतीयाः ।

५१ । आत्रह्नचर्याद्विक्रम् । [आत्रह्नचर्यात् ५१, टिकण ११]

वह्नचर्यसंशब्दन पर्यन्तं टिकणधिकारः ।

५२ । तेन दीव्यति खनति जयति जितं ।

[तेन २१, दीव्यति तिङ्, खनति तिङ्, जयति तिङ्, जितं ०११]

एष्वर्थेषु टिकणं स्यात् । हलेन दीव्यति, खनति, जयति, जितो
वा ह्रासिकः अक्षैर्दीव्यति, जयति, जितो वा आक्षिकः ।

५३ । तरति । [तरतितिङ्]

तेन तरतीत्यर्थे टिकणं स्यात् । वैतनिकः, जास्रि
वार्त्तिकः । आयुधदीयश्च । आयुधीयः, आयुधिकः ।

५४ । वल्लक्रयविक्रयादिकः ।

[वल्लक्रय विक्रयात् ५१, इकः ११]

वल्लोमूल्यं तेन जीवति इत्यर्थे इकः स्यात् । वल्लेन जीवति
वल्लिकः, वल्लिका वणिग्बधुः क्रयिकः, संघाताच्च ; क्रयविक्रयिकः ।

५५ । बहत्प्रात्सङ्गादेः । [बहति तिङ्, उत्सङ्गादेः ५७]

एभ्यस्तेन बहतीत्यर्थे टिकणं स्यात् । औत्सङ्गिकः,
औड्गिकः । भस्त्रादिभ्यष्टिकः । भस्त्रया हरति भस्त्रिकी । विर-

धवीरधाहा । विरधेन हरति विरधिकः, वैरिः, पक्षे वैरधिकः ।
अण् कुटिलिकायाः । कुटिलिकया गत्या हरति कौटिलिकी
गणिका ।

५६ । निर्वृत्ते ऽचद्रूतादेः ।

[निर्वृत्ते ७, अचद्रूतादेः (द्रूत आदि, ५)]

पथ्यस्तेन निर्वृत्तार्थे टिकण् स्यात् । अचद्रूतेन निर्वृत्तं
आचद्रुतिकं वैरं, जायापहृतिकं । पाकादेरिमः । पाकेन निर्वृत्तं
पाकिसं फलं, सेकिमा लता, कुट्टिमा भूः, दानिमः, पुर्णः पुर्णिमा ।
याचितापमितराभ्यां ककणौ । याचितेन निर्वृत्तं याचितकं मण्डलं
अपमितराति यपि आपमित्यकं ।

५७ । संसृष्टे । [संसृष्ट ०१]

तेन संसृष्टमित्यर्थे टिकण् स्यात् । दन्ना संसृष्टे एकीभूतं
दाणिकं, गौडिकं । लवणासु क च । लवणेन संसृष्टो लवणः । सुद-
गावण् । सुदगेन संसृष्टा मोदगो यवागूः ।

५८ । सूपादेरुपसिक्ते । [सूपादेः (सूप आदि) ५, उपसिक्ते ७]

तेनोपसिक्ते इत्यर्थे टिकण् स्यात् । सौपिकः, सार्षिष्कः,
दाधिकः । अश्वदिभ्यष्टिकः । अश्वेन चरति अश्विकः
रथिकः । श्वगणाहा । श्वर्गाणकः, श्वागणो वा । तेनेति
निवृत्तं ।

५९ । तदाहेति माशब्दादेः ।

[तदाहेति माशब्दादेः ५]

एभ्यस्तदाहेत्यर्थे टिकण् स्यात् । माशब्दमाह माशब्दिकः, कार्कशब्दिकः, नेत्यशब्दिकः, पार्थ्यासिकः, प्राभूतिकः ।

६० । धर्मादिभ्यश्चरति । [धर्मादिभ्यः ५।, चरति तिङ्]

एभ्यस्तच्चरतीत्यर्थे टिकण् स्यात् । धार्मिकः साधुः, आधार्मिकश्चौरः, मद्दानास्त्रीव्रतं चरति मद्दानास्त्रिकः, आदित्यव्रतिकः, गौदानिकः । चातुर्मास्यादिण् च यलोपश्च । चातुर्मास्यं व्रतं चरति चातुर्मासी, चातुर्मासिकः । देवव्रतादेश्च । इन् स्यात् । देवव्रती, अवान्तरदीक्षी ।

६१ । प्रतीपादेर्वर्त्तते । [प्रतीपादेः ५।, वर्त्तते तिङ्]

एभ्यस्तद्वर्त्तते इत्यर्थे टिकण् स्यात् । प्रतीपं वर्त्तते क्रिया विशेषणं वा प्रातीपिकः, आन्वीपिकः, प्रातिकूलिकः, आनुकूलिकं, परिमुखं वर्त्तते पारिमुखिकः, सेवकः, पारिपाश्विकः ।

६२ । पृच्छति मुञ्जातादेः । [पृच्छति तिङ्, मुञ्जातादेः ५।]

एभ्यस्तत् पृच्छतेत्यर्थे टिकण् स्यात् । सौञ्जातिकः, सौख्यरात्रिकः ।

६३ । गृह्णाति द्विगुणादेः । [गृह्णाति तिङ्, द्विगुणादेः ५।]

एभ्यस्तद् गृह्णातीत्यर्थे टिकण् स्यात् । द्विगुणं गृह्णाति द्विगुणिकः । वृद्धेर्वर्षिषश्च । वाहुषिकः इण्चाऽत्र दृश्यते वाहुषिः प्रातिकण्ठको वल्लभः आर्थिकः, लालामिकः, पदान्तात् प्रातिपदिकं पौर्व्वपदिकं, औत्तरपदिकं । कुशीददशैकादशाष्टिकः । कुशीदिकः दशभिरैकादशं गृह्णाति दशैकादशिकः ।

६४ । उञ्चति रञ्चति । [उञ्चति तिङ्, रञ्चति तिङ्]

तदुच्छति, तद्रक्षतीत्यर्थयोष्टिकण् स्यात् । शाकानुच्छति
शाकिकः, वादरिकः, ममाजं रक्षति सामाजिकः, साब्रिवे-
शिक ।

६५ । पशु, पक्षि, मत्स्यार्थे भ्रोजन्ति ।

[पशु मत्स्यार्थेभ्यः ५॥११, हन्ति तिङ्]

एभ्यस्तद्वन्तीत्यर्थे टिकण् स्यात् । मृगं हन्ति मार्गिकः,
शौकरिकः, चारिणिकः, खाङ्गिकः, पक्षिमत्स्यार्थात् पार्श्विकः,
शाकुनिकः, मात्स्यिकः, मैनिकः । परिपान्यादुत्तिष्ठति च । परि
पन्थ इति निपातनात् तदुत्तिष्ठति हन्ति वा पारिपन्थिकश्चैव ।
परिपन्थीरिपौ निपातयते ।

६६ । पारायणादेर्वर्त्तते । [पारायणादेः ५॥१, वर्त्तते तिङ्]

एभ्यस्तद्वर्त्तयतीत्यर्थे टिकण् स्यात् । पारायणिकः, तीराय-
णिकः, चान्द्रायणिकः, तदन्ताच्च दैपारायणिकः ।

६७ । पदव्यादेर्धावति ।

[पदव्यादेः (पदवी अगदि) ५॥१, धावति तिङ्]

एभ्यस्तद्वधावतीत्यर्थे टिकण् स्यात् । पदवीं धावति पादविकः,
आनुपादिकः, आक्रन्दिकः, माथान्तात् शौक्ल माथिकः, दाण्डमा-
थिकः ।

६८ । शब्द, ददुरात् करोति ।

[शब्द ददुरात् ५॥१, करोति तिङ्]

अभ्यां तत्करोतीत्यर्थे टिकण् स्यात् । शाब्दिकः, ददुरिकः
कुलालः ।

६८ । समवेति समवायादेः ।

[समवेति तिङ्, समवायादेः ५।]

एभ्यस्तत् समवेतीत्यर्थे टिकण् स्यात् । सामवायिकः, सामू-
हिकः, सामाजिकः, सामुदायिकः । परिषदोप्यः । परिषदं सम-
वेति पारिषद्यः । सेनाया वा । सेनां समवेति सैन्यः, सैनिकः ।

७० । संज्ञायां ललाट कुक्कुटीभ्यां पश्यति ।

[संज्ञायां ७।, ललाट, कुक्कुटीभ्यां ३४, पश्यति तिङ्]

आभ्यां तत् पश्यतीत्यर्थे टिकण् स्यात् । योहि कार्याक्षमः
प्रभोर्ललाटमात्रं पश्यति स ललाटिकः, योहि कुक्कुटीं दम्भचर्यां,
कुक्कुटीपातयोग्यमदूरदेशं वा पश्यति स कौक्कुटीकः दाम्भिको,
भिक्षुकश्च ।

७१ । योजनादिभ्या गच्छति ।

[योजनादिभ्यः ५३।, गच्छति तिङ्]

एभ्यस्तद् गच्छतीत्यर्थे टिकण् स्यात् । योजनिकः, क्रौञ्चिकः,
पारदारिकः, गौरुताङ्गकः । प्रतिपथादिकः । प्रतिपथं गच्छति
प्रातिपथिकः, प्रतिपथिकश्च । पथष्टिकः । पथानं गच्छति पथिकः,
पथिकी ।

७२ । णः पन्थश्च । [णः १।, पन्थ ०१।, च ०१।]

पथोणः स्यात् । पन्थादेशश्च । पान्था स्त्री, पान्थः ।

उत्तरादि पूर्व्यात् पथस्तेनाहृतश्च । टिकण् स्यात् । उत्तरप-
थेनाहृतं, गच्छति वा अन्तरपथिकं, जाङ्गलपथिकं, शङ्खपथिकं,
आजपथिकं, स्थलपथिकं, वारिपथिकं । स्थल वारिभ्यां मधूक
मरोचयोरण् । स्थालपथं, वारिपथं ।

७३ । तस्य धर्मम् । [तस्य ६।, धर्मम् ०१।]

अत्रार्थे टिकण् स्यात् । शुल्कस्य धर्ममाचारः शौल्किकः, आपणिकः, सपत्न्या धर्मं सापत्निकः । होत्रादेरण । होतुर्धर्मं होत्रं, औद्गानं, महिष्या धर्मं माहिष्यं, पौरहितं, प्राजापतं विशसितुर्विशसृष्ट । वैशस्त्रं; विभाजयितुर्णिलोपश्च । वैभाजिवं

७४ । तदस्य पण्यं । [तत् ०२।, अस्य ६।, पण्य ०२।]

अत्रार्थे टिकण् स्यात् । मीदकः पण्यमस्य मीदकिकः, लावणिकः, आपूपिकः । किशरादेशिकः । किशरं गन्धद्रव्यं पण्यमस्य किशरिकः, उषीरिकः । शनालुकः, शनालुकः ।

७५ । शिल्पं । [शिल्पं ०१।]

तदस्य शिल्पमित्यर्थे टिकण् स्यात् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य माहङ्गिकः, वैखवात्—वैणविकः, वांशिकः ।

वाऽण् मड्डुक भर्भरात् । अण् वा स्यात् । मड्डुकवादनं शिलामस्य माड्डुको, माड्डुकीको वा; भार्भरो, भार्भरिको वा ।

७६ । प्रहरणं । [प्रहरणं ०२।]

तदस्य प्रहरणमित्यर्थे टिकण् स्यात् । असि प्रहरणमस्य आसिकः, प्रासिकः, चाक्रिकः, धानुष्कः पारश्वधिकः । शक्ति, यष्टिभ्यां टिकण् । शाक्तीकः, शाक्तीकी, याष्टीकः ।

७७ । अस्ति, नास्ति दिष्टान्मतिः ।

[अस्ति, नास्ति, तिङ् दिष्टान् ५।, मतिः २।]

एभ्यः सास्य मतिरित्यर्थे टिकण् स्यात् । अस्तीति मतिरस्य आस्तिकः, नास्तिकः, दैष्टिकः प्रामाणिक इत्यर्थः ।

७८ । शीलम् । [शीलं ०११]

तदस्य शीलमित्यर्थे टिकण् स्यात् । पारुषिकः, कारुणिकः, आक्रोशिकः, छत्रादिभ्योणः । गुरुदोषाह्लादनं छत्रं तच्छीलमस्य ह्लात्रं, ह्लात्रा स्त्री, भैचः, तापसः ।

७९ । कर्माध्ययने वृत्तं । [कर्म अध्ययने ७, वृत्तं ०११]

अत्रार्थे टिकण् स्यात् । एकमन्यदध्ययनेऽवरपाठलक्षणं कर्म वृत्तमस्य ऐकान्यिकः, द्वैयन्यिकः, ऐकरूपिकः, ऐकग्रन्थिकः । वङ्गचपूर्वपदादिकः । द्वादशान्यिकः, त्रयोदशग्रन्थिकः ।

८० । तदस्मै दीयते नियुक्तं ।

[तत् ०११, अस्मै ४१, दीयते तिङ्, नियुक्तं ०११]

अत्रार्थे टिकण् स्यात् । अग्रभोजनं नियुक्तमस्मै दीयते आग्रभोजनिकः, प्राथमकल्पिकः, श्रावणिकः, मांसिकः, मासौदनिकः । भक्तादण् । भक्तं, भाक्तिकः । औदनात्ष्टिकः । औदनं नियुक्तमस्मै दीयते औदनिकः ।

८१ । हितं भक्ष्णात् । [हितं ०११, भक्ष्णात् ३१]

तस्मै हितमित्यर्थे टिकण् स्यात् । आपूपाहितमस्मै आपूपिकः, मौदकिकः ।

८२ । तत्र नियुक्तः । [तत्र ७१, नियुक्तः ११]

अत्रार्थे टिकण् स्यात् । द्वारे नियुक्तो दौवारिकः, शौल्किकः, आगारिकः । आगारान्तादिकः । देवागारिकः, भाण्डागारिकः । ऐकागारिकश्चौरे । निपात्यते । ऐकागारिकश्चौरः ऐकागारिको ।

८३ । अधीते देशकालात् । [अधीतेतिङ्, देशकालात् ५।]

अत्रार्थे निषिद्ध देशकालादिकण् स्यात् । श्लाशानिकः, चातु-
ष्यधिकः, चातुर्ह्रशिकः, आष्टमिकः ।

८४ । व्यवहरति कठिनान्तादेः ।

[व्यवहरति तिङ्, कठिनान्तादेः ५।]

एभ्यस्तत्र व्यवहरतीत्यर्थे टिकण् स्यात् । वंश कठिने व्यवह-
रति, वांशकाठिनः, प्रास्ताविकः, सांस्थानिकः ।

८५ । वसत्यावसथादेः ।

[वसति तिङ्, आवसथादेः (आवसथ—थादि) ५।]

एभ्यस्तत्र वसतरथे टिकण् स्यात् । आवसथिकः, नैकटिकः,
सासनिकः, वार्धमूलिकः ।

८६ । लोक, सर्व्वलोक, वेदात् ख्याते ।

[लोक—वेदात् ५।, ख्याते ७।]

एभ्यस्तत्र ख्यात इतरथे टिकण् स्यात् । लौकिकः, सर्व्वलौ-
किकः, वैदिकः ।

८७ । तस्मै प्रभवति सन्तापादेः ।

[तस्मै ५।, प्रभवति तिङ्, सन्तापादेः (सन्ताप थादि) ५।]

एभ्योऽत्रार्थे टिकण् स्यात् । सन्तापाय प्रभवति, सान्तापिकः,
सांग्रामिकः, योगादृश्य । योगो, यौगिकः । कर्मण उक्त्वा ।
कर्मणे प्रभवति कर्मण् कं धनुः ।

८८ । समयात्तदस्य प्राप्तं ।

[संशयात् ५।, तत् ०२१, आपन्नं ०२।]

अत्रार्थे समयार्थिकण् स्यात् । समयः प्राप्नोऽस्य सामयिकः । ऋतोरण् । ऋतुः प्राप्नोऽस्य आत्तव पुष्पं । कालादयः । कालः प्राप्नोऽस्य कात्थः । विप्रकृतार्थे टिकण् । विप्रकृतः कालोऽस्य कालिकमृण् ।

८६ । संशयात्तमापन्न ।

[संशयात् ५।, तत् ०२१, आपन्नं ०।]

टिकण् स्यात् । संशयमापन्नः सांशयिकः ।

९० । अकालादनियतकालवचने ।

[अ (न) कालात् ५।, अ (न) नियतकाल-वचने ०।]

अनियतकालोऽस्य तस्मिन् वाच्येऽकालाट्टिकण् स्यात् । अकालिको मेघः अकालिकी वीच्य मधुप्रवृत्तिः । इकटिकी च । अकालिका, अकालिकी ।

९१ । तदस्य प्रयोजनं । [तत् ०२१, अस्य ६।, प्रयोजनं ०।]

अत्रार्थे टिकण् स्यात् । उत्सवः प्रयोजनमस्य औत्सविकः, ऐन्द्रमहिकः । अनुप्रवचनादेरीयः । अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयं, उत्थापनीयं । प्रवेशन, समापनारोहण, पूरण, प्रपतनेभ्यः संपूर्वपदेभ्यः । गेहे प्रवेशनीयं, कलहसमापनीयं, दानं, अश्वारोहणीयं, प्रपापूरणीयं, अश्वप्रपतनीयं । स्वर्गादिभ्योयः । स्वर्गः प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यः यशस्यं आयुष्यं, वष्यं, वृष्यं, वैशाखो-मन्ये । आषाढोन्नतिनां दण्डे । अणन्तौ द्वौ निपातिरते ।

९२ । आर्हात् । [आ ०२५, आर्हात् ५।]

तदहंतीति पठ्यन्तं येऽर्थास्तेषु इतस्योर्निर्वोदव्यः । टिकश्च-
नुवर्त्तत एव ।

६३ । संख्याया अतिशदन्तायाः कः डितेश्च ।

[संख्यायाः ५१, अतिशदन्तायाः (अति, शत अन्त) ५१, कूः ११, डितेः ५१, च ०२१]

आर्हीये क्रीताद्यर्थे संख्यायाः कः स्यात् । त्रिकः, पञ्चकः,
गजकः, कतेः प्रतिषेधोऽपवादः कतिकः अतिशदन्ताया इति किम् ?
वैशतिकः, पाञ्चशत्कः ।

६४ । डवतोरिकश्च । [डवतीः ५१, इकः ११, च ०२१]

डवलन्त संख्याया इकः स्यात् । कथ । भावतिकः, भावत्कः
विशेष विधानादिकः कोन स्यात् ।

विंशति त्रिंशद्भ्यां वा । आभ्यामार्हीये को वा स्यात् । घञे-
टिकण् । विंशतिकः, वैशतिको वा ; त्रिंशत्कः, वैशतकः ।
डकोऽसंज्ञायां । विंशकः, त्रिंशकः ।

६५ । शतादिक यतावशते ॥

[शतात् ५१, इक् यती ११, अशते ०१]

आर्हीयेऽर्थे शतादिक् यती स्यात् । कस्य बाधः; शतिकोऽश्वः
शतयः अशत इतिकिम् ? शतं परिमाणमस्य शतकं स्तोत्रं शतमेव ।
अर्द्धकं साभ्यां टिकः । अर्द्धिकः, अर्द्धिकी, कं सिकः पटः । कार्षाप-
णाद्वा प्रति चास्य । टिकोवा प्रत्यादेशश्च । प्रतिकः पञ्चेटिकण् कार्षा-
पणिकः ।

६६ । शतमान, विंशतिक, सहस्र, वसनादण् ।

[शतमान, वसनात् ५१, अण् ०२१]

एभ्य आर्हीये ~~स्य~~ स्यात् । शतमानं, वैशतिकं, वासनं ।
शूर्पाहा । शीर्षः, शीर्षिकी वा ।

६७ । द्विगोरध्यर्द्धं पूर्वाच्च लुगसंज्ञायां ।

[द्विगोः ५१, अर्ध्यर्द्धं पूर्वात् (अवि, अर्द्धं पूर्व) ५१, च ०२१? लुक् ०२१, अ(ना)संज्ञायां ७]

आभ्यामार्हीयस्य लुक् स्यात् । द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीतं द्विकं सं-
त्रिकं सं, अर्ध्यर्द्धकं सं, असंज्ञायां मितिकिम् ? पाञ्चलौहिकः
पटः ।

६८ । सहस्रकार्षापण, सुवर्णं, शतमानाद्वा ।

[सहस्र-शतमानात् ५१, वा ०१.]

लुक्वात् । द्विसहस्रं, द्रयं; द्विसहस्रं, द्विकार्षापणं, द्विका-
र्षापणिकं; द्विसुवर्णं, द्विसौवर्णिकं, द्विशतमानं, द्विशतमानं; परि-
माणस्याशाणस्येतुत्तरपदवृद्धिः एवं अर्ध्यर्द्धसहस्रं, अर्ध्यर्द्ध
साहस्रं, अर्ध्यर्द्धं सुवर्णं, अर्ध्यर्द्धं सौवर्णिकं ।

६९ । द्विवि, बहु, पूर्वाद्धिस्तं, निष्कात् ।

[द्वि, वि, बहु पूर्वात् ५१; विस्त, निष्कात् ५१]

लुक्वा स्यात् । द्वाभ्यां विस्ताभ्यां क्रीतं द्विविस्तं, द्विवैस्तिकं;
त्रिविस्तं, त्रिवैस्तिकं बहुविस्तं बहु वैस्तिकं; एवं द्विनिष्कं, द्विनै-
ष्किकं, त्रिनिष्कं, त्रिनैष्किकं, बहुनिष्कं बहुनैष्किकं ।

१०० । विंशतिकं दीनः । [विंशतिकात् ५१ ईनः २१]

अस्मादार्हीयस्य लुग्विषये ईनः स्यात् । द्विविंशतिकीनं, अर्ध्य-
र्द्धविंशतिकीनं । खारी काकिनौभ्यामीकः केवलाभ्याश्च । द्विखां-
रीकः, अर्ध्यर्द्धं खारीकः, खारीकश्च; द्विकाकिनौकः, अर्ध्यर्द्धकाकि-
नौकः काकिनौकश्च । पणपादमासाद्यः । द्विपण्यं, द्विपाद्यं

द्विमास्यं, अर्धपण्यं, अर्धपाव्यं, अर्धमास्यं; द्विगादेरित्येव-
पाणिकः, मासिकः टिकण् । शताहा । द्विशत्यं, लुक्चं द्विशतं; अर्ध-
र्दशत्यं, अर्धशतं वा । शणाच्च । द्विशाय्यं, टिकण् लुकि-द्विशायं
वा, अर्धशाय्यं, अर्धशायं वा । द्वित्रिपूर्वादिण् । द्वैशायं,
त्रैशायं

१०१ । तेन क्रीतं । [तेन २१, क्रीत ०११]

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । टिकणादि निष्केण क्रीतं नैष्किकं,
साप्तिकं, शतिकं, शत्यं, द्विपाव्यं, अर्धमास्यं ।

१०२ । तस्य निमित्तं संयोगोत्पातो ।

[तस्य ६१, निमित्तं ०२१, संयोग-उत्पातो १॥]

अत्रार्थे यथा विहितं टिकणादि स्यात् । शतस्य निमित्तमध-
मर्णेन संयोगः-शतिकः, शतरं; द्विशतिकः; सहस्रस्य, निमित्तमधि-
स्यन्दनमुत्पातः साहस्रं । गोद्वयचोऽसंख्या परिमाणाश्चादेर्यत् ।
टिकणादेर्विधः गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः, द्वयचः,
स्वर्गाः, धन्यः, यशस्यः, आयुष्यः; असंख्याः-रितिकिम् ? पञ्चानां
निमित्तं पञ्चकः, प्रास्थिकः, अष्टादेः, आश्विकः-हास्तिकः ।
ब्रह्मवर्चसाच्च । ब्रह्मवर्चस्यं । पुत्रादीयस्य यच्च । पुत्रस्य निमित्तं
संयोग उत्पातो वा पुत्रोयः, पुत्रः ।

१०३ । तदीश्वर, तत्र विदिती, चेत्यण् पृथिवी
सर्ब्वभूमिभ्यां ।

[तदी-विदिती २१, च ०११, इति ०२१, चण् ०२१, पृथिवी-भूमिभ्यां ५॥]

आभ्यां निमित्ताद्यर्थेऽण् स्यात् । पृथिव्यानिमित्तं संयोग उत्-

पातो वा पृथिव्याः ~~सन्निपातः~~ पृथिव्याः विदितो वा पार्थिवः, एवं सार्वभौमः ।

१०४ । तच्छमनकोपने वात, पित्त, क्लेश, सन्निपातैः ।

[तच्छमन कोपने (तत्-शमन, कोपन) १॥ वात—सन्निपात-व्य (पित्त, क्लेश, सन्निपात) ५॥]

अत्रार्थे वातादेष्टिकण् स्यात् । धातस्य शमनं कोपनं वा वातिकं, पैत्तिकं, श्लैष्मिकं, सान्निपातिकं । तस्यै वापः । अत्रार्थे यथा विहितं टिकणादयः स्युः । उप्यतेऽस्मिन्निति वापः-प्रस्थस्य वापः चित्रं प्रास्थिकं, द्रोणिकं चित्रं, पातिकी भूः, ग्वारोकः ।

१०५ । तदस्मिन्नस्मै च वृद्ध्याथोलाभोपदा शुल्कं दीयते ।

[तत् ०१, अस्मिन् ०१, अस्मै ०१, च ०१, वृद्धि आद्यलाभ उपदा शुल्कं ०२, दीयते तिङ्]

अत्रार्थे यथाविधितं स्यात् । पञ्चास्मिन्नस्मै वा वृद्धिर्वा आयो लाभ उपदा शुल्कं वा दीयते पञ्चकोविप्रः, शतिकः । पूरणार्थादिकः द्वितीयं वृद्ध्यादिकमस्मिन्नस्मै वा दीयते द्वितीयकः पञ्चमिकः, षोडशिकः अर्द्धिकः । भागादयश्च । इकश्च । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्नस्मै वा दीयते भाग्यं, भागिकश्च ।

१०६ । तद्वरति बहुल्युत्पादयति वंशादेस्तदादिभाराच्च ।

[तत् ०१, वरति, वदति, उत्पाद वति तिङ्लाभि, वंशादीः ५, तदादि-भारात् ५, च ०१]

एभ्यस्तद्धरतीत्यर्थे टिकण् स्यात् । वंशं हरति वहति उत्पाद-
यति वा वांशिकः, वाल्जिकः, कोटजिकः वंशादि पूर्वभाराच्च वांश-
भारिकः, वाल्जभारिकः । द्रव्यात् कः । द्रव्यं हरति द्रव्यकः ।
वत्खादिकः । वत्स्त्रिकः ।

१०७ । सम्भवति संहरति पचति प्रस्थादेः ।

[सम्भवति, संहरति, पचति तिङन्तानि, प्रस्थादेः ५।]

एभ्यः सम्भवत्याद्यर्थेषु टिकण् स्युः । प्रमाणादनतिरेकः सम्भवः
प्रस्थं सम्भवति, संहरति, संवहति, पचति वा प्रास्थिकः कटाक्षः ;
खारीकः, कौडविकः । पचतौ द्रोणादण् च । द्रोणं पचति द्रौणः,
द्रौणिकः । वाढकाचितपात्रादीनः । पचे टिकण् आढकं सम्भवति
संहरति पचति वा आढिकीना, आढिकी स्यात्की; आचितीनः,
आचितिकः, पात्रौणः, पात्रिकः । टिकश्च, द्विगौ । हे आढके सम्भ-
वति, संहरति, पचति वा द्वाढकिकी, द्वाढकीना पुनर्विधानसाम-
र्थ्याद्द्वुगोलुग्नभवति टिकणस्तु लुगेवं द्वाढकी ।

१०८ । अंश भूति मूल्यं तदस्य ।

[अंश भूतिमूल्यं ०१, तत् ०१, अस्य ६।]

इतरर्थे यथाविहितं स्यात् । शतमंशाभूतयो मूल्यं वाऽस्य
श्रतिकः, शतप्रः, पञ्चकः ।

१०९ । परिमाणं । [परिमाणं ०१।]

तदस्य परिमाणमित्यर्थे यथाविहितं स्यात् । प्रस्थः परिमाण-
शस्य प्रास्थिकोराशिः, द्रौणिकः, खारीकः, श्रतिकः, वर्षश्रतिकोरोगः,
षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य, षाष्टिकः, साम्तिकः, इह हे षष्ठी
परिमाणं जीवितस्य द्विषष्टिर्जीवितं द्विगोलुक् तदेव परिमाण

मस्य पुनष्टिकण् द्विष्टिकः अथवा द्वाधिका षष्टिर्द्विषष्टिः साऽस्य परिमाणं द्विषष्टिकः, द्विसप्ततिकः ।

११० । संख्यायाः संज्ञा, संघ, सूत्राध्ययनेषु ।

[संख्यायाः ३।, संज्ञा संघ, सूत्राध्ययनेषु (सूत्र, अध्ययन) ७॥]

संख्यावाचिनः शब्दात् संज्ञादौ परिमाणार्थे यथाविहितं स्यात् । नान्नि पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः, परिमाणमस्य पञ्चकः संघः, अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनीयसूत्रं, पञ्चा वृत्तयः परिमाणमस्य पञ्चकमध्ययनं । पञ्चदशतौ वर्गे वा । निपातिरते । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चदशकः, दशत्; पञ्चे पञ्चकोदशकः पङ्क्ति विंशत्प्रादयोः रूढाः सहस्रादिवत् तथाच वृत्तपत्तिः । द्वौः पञ्चतौ पङ्क्तिः, द्वौ दशतौ विंशतिः, त्रयोदशतस्त्रिंशत् एवं चत्वारिंशत्प्रभृतयः ।

१११ । तदर्हति । [तत् ०२।, अर्हति तिङ्]

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । क्वत्रमर्हति क्वात्रिकः, शतिकः शतः । क्केदादेर्नितम् । नितम्प्रमिति प्रकृतार्थे विशेषणं; नितम् क्केदमर्हति क्केदिकच्छागः, भैदिकः । शीर्षक्केदात्यञ्च । टिकण् । शीर्षक्केदः शीर्षक्केदिकोवा । दण्डादिभ्यश्च । दण्डमर्हति दण्डाः, क्केदः, कशामर्हति कश्यः, अर्घ्यः, स्वर्ग्यः, मधुपर्कः, वन्यः । पात्रादियश्च । पात्रमर्हति पात्रियः पात्राश्च । स्थालीविलादीयः । स्थालीविलीयास्तण्डुलाः, पाकयोग्या इत्यर्थः । कडङ्गरदक्षिणादयश्च । ईयश्च । कडङ्गरमर्हति कडङ्गर्योगीः, कडङ्गर्ययश्च, दक्षिण्यो दक्षिणीयः । ऋत्विज ईरण । ऋत्विजमर्हति आर्त्विजोऽनं द्राघ्ण्यं कुलं । यज्ञादियः । यज्ञमर्हति यज्ञियोन्मगः । तत्कर्मार्हं च । यज्ञियोदेशः । आर्ह्याः पूर्णाः ।

११२ । तेन शोभि । [तेन शोभि ०१।]

अत्रार्थे टिकण् स्यात् । चन्दनेन शोभि चान्दनिकं वपुः, कार्ण-
वेष्टकिकं मुखं वास्त्रयुगिकं शरीरं । कर्मवेशादयः । कर्मणाशोभि
कर्मण्यं, शरीरं, वेशेन शोभिनी वेष्ट्या स्त्री ।

११३ । अयः शूल दण्डाजिनाभ्यामन्विच्छति ।

[अयः-शूल, दण्डाजिनाभ्यां (दण्ड-अजिन,) ५॥, अ (वृ) इकृति तिङ्]

अभ्यां तेन अन्विच्छतीत्यर्थे टिकण् स्यात् । अयः शूलेन तैच्छे-
नान्विच्छति मृग्यति आयःशूलिकः साहसिकः, दाण्डाजिनिको दाम्भि-
कः । पाश्र्वात् कः । पाश्र्वेन अन्वजुपायेनान्विच्छति पाश्र्वकः
कठः ।

११४ । उदरादविजिगीषी ।

[उदरात् ५।, अ (न) विजिगीषी ७।]

टिकण् स्यात् । उदरेणाविजिगीषुः औदरिकः ।

११५ । तस्य दक्षिणा यज्ञनामः ।

[तस्य ६।, दक्षिणा ०१।, यज्ञनामः ५।]

अस्मात्तस्य दक्षिणेत्यर्थे टिकण् स्यात् । आग्निष्टोमिकी
दक्षिणा, राजसूयिकी ।

११६ । कालात् । [कालात् ५।]

अत्रार्थे कालवाचिनष्टिकण् स्यात् । अह्ना निर्वृत्तं आह्निकं,
मासिकं, सांख्यत्सरिकं, द्विसांख्यत्सरिकं ।

११७ । तमधीष्टोभृतीभूती भावी वा ।

[सं ११, अधीष्ट, अधिष्ट, भूतः ११, भूतः ११, भावी ०११, वा ०२१]

अत्रार्थे टिकण् स्यात् । अधीष्टं गुर्वादिः प्रार्थनया नियोजनं
मासमधीष्टोभूतोभूतो भावी वा मासिको गुरुर्भूतिग्राव्याधिरुत्सवः
एवं साम्बत्सरिकः । मासाद्वयसि त्रेनणौ । मासं भूतो भूतो भावी
वा मास्योदारकः मासीनश्च ; वयसीति किम् ? मासिको भूतकः ।
द्विगोर्यः । द्वौ मासौ भूतो, भावी वा द्विमास्योवान्तः । यण्मासाण्यश्च ।
यष्टिकन् च भवति । वयसि षाण्मास्यः, षण्मास्यः, षाण्मासिकः
शिशुः । इकद्यावथसि । एषश्च—षण्मासिको रोगः, षण्मास्यः ।

११८ । समाया ईनः । [समायाः प्रा, ईनः ११]

अस्यानिर्वृत्ताद्यर्थे ईनः स्यात् । समया वर्षेण निर्वृत्तः समामधीष्टः
भूतोभूतोभावी वा समीनः । द्विगोर्वा । द्विसमीनः । टिकण्
ईसामिकः ।

११९ । अहोरात्रिसम्बत्सराच्च ।

[अधी—सम्बत्सरान् (अहन, रात्रि, सम्बत्सर) प्रा, च ०११]

द्विगोरीनष्टिकण् निर्वृत्ताद्यर्थे स्यात् । हाहीनः, द्वैयङ्गिकः,
द्विरात्रीनः, द्वैरात्रिकः, द्विसम्बत्सरीणः, द्विसाम्बत्सरिकः, अत्रो-
त्तरपदद्वयः । वर्षालुक् च । द्विगोरीनष्टिकणी स्यातां लुक् च ।
द्विवर्षीणो रोगः द्विवर्षिको द्विवर्षश्च, नित्यं प्राणिषु । लुक्
द्विवर्षीवत्सः । षष्टिको ब्रौहो । षष्टिरात्रेण पथ्यते षष्टिको नाम
ब्रौहिः ।

१२० । तेन परिजय्य लभ्य कार्य्य सुकरम् ।

[तेन १, परिजय्य, लभ्य, कार्य्य, सुकरं ०११]

अत्रार्थे कालाष्टिकण् स्यात् । मासेन परिजय्यः लभ्यः कार्य्यः,
सुकरो वा मासिकः, साम्बत्सरिकः ।

१२१ । तदस्य ब्रह्मचर्यम् ।

[तत् ०१, अस्य ६।, ब्रह्मचर्ये ०१।]

• अत्रार्थे टिकण् स्यात् । मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिकी मान-
वकः, मासमतिसंयोगे द्वितीया, तदितिप्रथमान्तञ्च तेन मासोऽस्य
ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमिति । ० पूर्णैष्टिकणाधिकारः ।

१२२ । तत्र दीयते कार्यञ्च भववत् ।

[तत्र ७, दीयते तिङ्, कार्यं ०१।, च ०१।, भववत् ०१।]

अनयोरर्थयोः कालात्तत्र भववत् प्रतयाः स्युः । मासो दीयते कार्यं
वा मासिकं, प्राहृषेण्यं, हैमनं मायन्तनं । व्युष्टादेरण् । व्युष्टे
प्रभाते दीयते कार्यम्बा वैयुष्टं । तेन हस्तादयः । हस्तेन दीयते
कार्यम्बा हस्त्यं । यथा कथा चास्यः । अव्यय समुदायोऽमनाद-
रार्थः । यथा कथा च दीयते कार्यम्बा याथाकाथाचं । ०

इति श्रीपञ्चनाभदत्तकृतौ सुपञ्चे व्याकरणे

पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयःपादः ० ।

मध्वादिप्रकरणम् ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य--

चतुर्थपादप्रारम्भः ।

१ । यः प्राङ्मधोः । [यः १। प्राक् अव्य, मधो. ५।]

अधिकारोऽयं । मधीर्णालुक् च वेति सूत्रात् प्राग्यो वेदितव्यः ।

२ । देवतान्तपादाघातादर्थ्यः ।

[देवतान्तपादाघं घत् (देवता-अन्त-पाद अघं) ५।, तादर्थ्यं ७।]

एभ्यस्तादर्थ्ये यः स्यात् । अग्निदेवतायै इदं अग्निदैवत्यं, पादाय इदं पादायं जलं, अर्थ्यं पुष्यं । अतिथेर्ण्यः तादर्थ्ये अतिथ्यं ।

३ । तद्वहति रथयुगप्रासङ्गेभ्यः ।

[तत् ०१।, वहति तिङ्, रथयुग, प्रासङ्गेभ्यः ५॥]

अत्रार्थे रथादर्थ्यः स्यात् । रथं वहति रथ्ये, तदन्ताच्च द्विरथ्यः, युग्यः, प्रासङ्गः । धुरष्टेयण् च । धुरं वहति धौरियः, धुर्यः । ईनः सर्वधुरादेः । धुरश्च धुरीणः । सर्वधुरीणः, उत्तरधुरीणः, दक्षिणधुरीणः । एकधुराल्लुक् । एकधुरीणः, एकधुरः । शकटादण् । शकटं वहति शकट, द्वैशकटः । हलसीराट्टिकण् । हलं वहति हल्लिकः, द्वैहल्लिकः, सैरिकः, द्वैसीरिकः । जन्यो वरप्रियादौ । जनीं वधुं वहति जन्योवरप्रियादिः । जल्ये च । जनस्य जल्योजन्यः ।

धनगणाल्लब्धा । धनं लब्धा धन्यः, गण्यः । ~~धन्यः~~ । धनं लब्धा
आनं, आना स्त्री ।

४ । तद्धिध्यति कम्मणोऽनस्त्रेण ।

[सन् ०२, विध्यति तिङ्, कर्मणः ५।, अनस्त्रेण ३।]

तद्धिध्यति कम्मणोयः स्यात् । पादौ विध्यति पद्यः कण्टकः,
अनस्त्रेणेतिकिम् ? विध्यति चौरं धानुष्कः । वशंगतो वश्यः ।

५ । तद्दृश्य मस्मिन् पादात् ।

[सन् ०२।, दृश्यं ०२।, अस्मिन् ०।, पादात् ५।]

अत्रार्थे यः स्यात् । पद्यः पत्याः, पद्यः कर्हमः ।
धेनुष्या निपात्यते । दुग्धवन्धके स्थिता चेत् । धेनुष्या गौर्महिषी
वा । गार्हपत्याऽग्नी । गृहपतिना संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निभेदः ।

६ । नावादेस्ते नताय्यादी ।

[नावादेः (नौ आदि) ५।, तेभ ३।, नाय्यादी ०]

यः स्यात् । नाय्यं नावा नाय्यं पयः, केविदतरिषुर्भुजैः । वयस-
स्तुल्ये । वयस्यः । धर्मात् प्राप्ये । धर्मार्थभोगः । विषाहधेयः । विष्यः ।
सीताया समिते । सीत्यं सीतालाङ्गलपद्मतिः, बहुसीत्यं । तुलायाः
सम्मिते तुल्यं । छन्दसो निर्मिते । छन्दसा इच्छया निर्मितं छन्दस्यं
विश्वं । मूलादनभिभवनीयं समवर्हिषु । मूलेनाभिभवनीयं मूल्यं
मूलेन समोमूल्यः पटः, मूलेनावर्हिणी ग्रहणमात्रादुत्पत्स्तीति
मूल्याः सुदगाः वृहद्यमे । उरसो निर्मितेऽण् च । उरसि निर्मितः
शौरसः पुत्रः । शौरस्यं च ।

७ । न्यायधर्मार्थं पयोऽनपेते ।

[न्याय, धर्मार्थं (धर्म-अर्थ), पयः ५।, अ(न) अपेते ०।]

एभ्योऽनपेते यः स्यात् । न्यायादनपेतं न्याय्यं, धर्म्यं, अर्घ्यं, पथं
इषोलीपथ ।

८ । हृदयात्तत्प्रियवशीकरणयोः ।

[हृदयात् ५, तत्प्रिय, वशीकरणयोः ७]

यः स्यात् । हृदयस्य प्रियोवशीकरणमन्त्रो वा हृदयः पुत्रेऽनभि-
धानं । मतात् करणे । मतस्य करणं मत्वं, हलात्कर्षे । हलस्य-
कर्षोऽहल्यः । तदन्ताच्च द्विहल्यः ।

९ । तत्र साधु । [तत्र ७, साधु ०१।]

अत्रार्थे यः स्यात् । सभायां साधुः, सभ्यः, सामन्तः, कर्मण्यः,
प्रतिजनादेरीक्षणम् । प्रतिजनेषु साधुः प्रतिजनौनः, सार्व्वजनौनः ।
सांयुगीनः, ऐदं युगीनः । भक्ताणाम् । भक्ते साधुः भाक्तः शालिः ।
परिपदोणश्च । परिपदि, साधुः परिपद्यः, णश्च-परिपदः । कथादिभ्य-
ष्टिकणम् । कथायां साधुः काथिकः, वैकथिकः, वार्त्तिकः, गौड़िकः-इत्तुः,
कोल्मासिकोयवः, सांग्रामिकोभटः । पथ्यत्रियि वसति स्वपतेष्टेयुण् ।
पथि साधुः पाथियः, अतिथियः, वासतेयः, स्वापनेयं धनं समानतीर्थ-
वासो सतीर्थः । निपातयते । तीर्थं गुरुः, सतीर्थश्चैकगुरवः ।

१० । दूतात्तद्भागि । [दूतात् ३, तद्भागे ७]

यः स्यात् । तस्य भागश्चेत् । दूतयः ।

११ । तप आदिर्मासि मत्वर्थे ।

[तप आदिः ५, मासि ७, मत्वर्थे (मनु-अर्थ) ७]

यः स्यात् । तपोऽवास्तिं तपस्थोमासः, नभंस्यः; सङ्ख्यः । उक्तो यः
मधोर्षोऽलुक् च वा । मध्वस्मिन्नस्ति माधवोमासः । लुक् च वा मधु-
र्मासः ।

१२ । इषोर्ज् शुक्राश्च । [इष कर्ज् शुक्राः १०।, च ०१।]

एते मासि निपात्यन्ते । इषः, जर्ज्, शुक्रः । शिवश्म-
रिष्टात्ताति स्तत्करे । शिवं करोति शिवतातिः, श्मतातिः,
रिष्टतातिः ।

१३ । प्राग्धान्यादीयः । [प्राक् ऋष्य, धान्यात् ५।, ईयः १।]

अधिकारोऽयं । धान्य-संशब्दनात् प्रागीयोद्धितप्रकृतप्रादौ-
च्ययाः ।

१४ । उ गवादेर्यः । [उ, गवादेः (गौ-आदि) ५।, यः १।]

उकारान्तात्, गवादेश्च यः स्यात् । इयापवादः । वध्वै हितं वध्व्यं,
धेनव्यं, शङ्कुर्या प्रकृतिः शङ्कव्यं दारु, सक्तव्या धानाः, गवादेः-गव्यं,
सुगव्यं हविष्यं । नाभेरप्राण्यङ्गे नभश्च । नाभ्यर्था प्रकृतिर्नभ्यं काष्ठं ।
शुनः शून, शुनौ च । शून्यं, शुन्यं । ऊधसः भीनश्च । ऊधन्यं । नाञ्चि
कम्बलात् । कम्बल्यमूर्णां सूत्रपलशतं । आमिन्नादेर्वा । आमिन्ध्यं,
अर्मिन्दीयं, दधिः पुरोडांश्यं, पुरोडाशीयमौषधं, अपूप्यं, अपूपीयं,
तण्डुल्यं, तण्डुलीयं, सूर्याः, सुरीयाः ।

१५ । तस्मै हितं । [तस्मै ४।, हितं ०१।] .

. अत्रार्थे यथा विहितं स्यात् । वत्साय हितं, वत्सोयं नवदणं,
धेनव्यं, गव्यं, शून्यं । मर्व्वीर्णावा । सर्व्वस्मै हितं, सार्व्वीः, सर्व्वीयः, देहा-
वयत्रात् प्रागुक्तीयः-नाभ्यं तैलं । ब्रह्मखलयव वृषतिलमाषरथादयः ।
ब्रह्मणे हितो ब्रह्मण्यः, खल्यं, यव्यं, वृष्यं, तिल्यं, माष्यं, रथ्यं, रथ्या
प्रताली । अजाविभ्यां थः । अजाय हितं अजथ्यं, अविष्यं, विश्वजना
अपञ्चजन मानव भोगान्तादीनः । विश्वजनेभ्यो हितं विश्वजनीनं,
आत्मनीनं, गायन वादक नर्त्तक दासीभण्डकतभ्यो हितं पञ्चमीनः

मानवीनं, भोगान्दममीदृशभोगीनः, स्वभोगीनः, आचार्य्यादणत्वञ्च
 आचार्य्यभोगीनः । सर्वजनाट्टिकण् च । सर्वजनेभ्योऽहितः, सर्व-
 जनीनः, सार्वजनिकः । महाजनाच्च । टिकण् महाजनिकः ।
 चरकादीनण् । चारकीणः । पुरुषाट्टेयण् तद्दृन्दवधविकारकृतं च ।
 पुरुषस्य समूहादौ हिते च पौरुषेयः ।

१६ । विकृतेस्तदर्थप्रकृतौ । [विकृतेः ५।, तदर्थ प्रकृती १।]

विकृतेयथाविहितं स्यात् । तदर्था प्रकृतिश्चेत् । अङ्गाराय इदं,
 अङ्गारीयं काष्ठं, यूपीयं दारु, शङ्खव्यं । छदिरूपधिवलेष्टेयण् ।
 छदिषे इदं छादिषेयं टण्, उपधेः स्वार्थे औपधेयं, वालीयास्तण्डुलाः ।
 ऋषभोपानहोऽयः । ऋषभार्थोऽयं वत्सः, आर्षभ्यः औपानह्यं ।
 चर्मणोऽण् । तद्विकृतेस्तदर्थप्रकृतौ, वद्ध्वा इदं वाध्वा वरत्रायै इदं
 चर्म वारत्रं ।

१७ । तदिह स्यात्तदस्य च ।

[तत् ०१।, इह ७।, स्यात् तिङ्, तत् ०१।, अस्य ६।, च ०१।]

अत्रार्थे इये यथा विहितं स्यात् । प्रासादोऽस्यां भूमौ सम्भाव्ये त
 प्रासादीया भूमिः प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया
 इष्टकाः ।

परिखायाष्टेयण् ।

परिखा अस्यां भूमौ स्यात् । पारिखेयो भूः ।

१८ । मत्वर्थे सूक्तसाम्नोः । [मत्वर्थे ७।, सूक्त साम्नोः ७।]

ईय-स्यात् । अह्वावाकोऽत्रास्ति अह्वावाकीयं सूक्तं, वारतन्त-
 भीयं साम । अध्यायानुवाकयोर्लुक् च । गर्भभाष्णीवो गर्भभाष्णी

ऽध्यायः अनुवाकोवा । वियुक्तादेरण् । विद्युत्सोऽस्ति वैयुक्तोऽ-
ध्यायोऽनुवाकोवा, देवासुरः ।

१९ । जात्यन्ताद् व्ये । [जात्यन्तात् ५।, इव्ये ७]

ईयः स्यात् । ब्राह्मणजातीयः, ब्राह्मणएव; तज्जातीयः स एव
द्रव्य इति किम्? ब्राह्मणजातिरदुष्टा । स्थानान्ताद्वा तत सदृशे ।
पिढस्थानीयः, पिढस्थानी वा तत्तुल्य इत्यर्थः । ईयविधिः पूर्णः ।

२० । धान्यादेरीनण् भवने च्च्रे ।

[धान्यादेः ५।, ईनण् ०१।, भवने ७।, च्च्रे ७।]

एभ्य ईनण् स्यात् । तदन्त्यादि च्च्रेच्चेत् । भवन्यच्चेति भवनं,
धान्यानां भवनं च्च्रे धान्यानां, मौद्गोनां, कौद्रवाणां । ब्रीहिशा-
लिभ्यां टेयण् । ब्रीहियं, शालियं, च्च्रे । यवयवकषटिकाद्वयः ।
यव्यं, यवक्यं, षट्क्यं । तिलमाष भङ्गोमाणुभ्योवा । यईनण् च ।
तिल्यं, तैलीनं, माष्यं, माषीणं, भङ्गं, भाङ्गीनं, उम्यं, औमीनं,
अभ्यव्यं, आण्वीनं । मूलकादेः शाकिन्, शाकटौ । मूलकानां भवनं
च्च्रे मूलकशाकिनं, मूलकशाकटं, इत्तु शाकटं ।

२१ । आप्रपदादीनस्तदाप्नोति ।

[आप्रपदात् ५।, इनः २।, तन् ०२।, आप्नोति तिङ्]

तत् प्राप्नोतीत्यर्थे ऽस्मादीनः स्यात् । आप्रपदीनं वस्त्रं । अनुपदा-
दद्वा । अनुपदं वद्वा, अनुपदीना पादुका । सर्वात्राद्भक्षयति ।
सर्वात्रं भक्षयति सर्वात्रीनो भिक्षः । अयानयान्नये । अयप्रद-
क्षिणं, अमयः प्रमव्यं, अयानयं नेयोऽयानयीनः शार्थ्यादिः । यथा-
सुखसम्पत्खात्तद्दर्शने । दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनं यथासुखीनोदर्पणः
संसुखीनः ।

२२ । सर्वपथैः पथ्यङ्ग कर्मपत्र पात्रात्तद्व्याप्नोति ।

[सर्वादिः ५।, पथ्यङ्ग कर्मपत्रपात्रात् ५।, तत ०२। व्याप्नोति तिङ्]

ईनः- स्यात् । सर्वपथं व्याप्नोति सर्वपथीनारथः, सर्वाङ्गीणः पटः, सर्वकर्मोणः करः सर्वपत्रीणः सारथिः सर्वपात्रीणं भक्तं । परावरपरस्परपुत्रपौत्रादनुभवति । परांश्च अवरांश्चानुभवति परावरोणः परस्वरीणः पुत्रपौत्रीणः । अत्यन्तावारपारानुकामाद्-गच्छति । अतान्तं गच्छति अत्यन्तीनः, अवारीणः, मघाताञ्च—अवारः, पारीणः, पारावारोणः, अनुकामोणः । तस्मै शक्तोऽलं कर्म्मालं पुरुषात् । कर्मणोऽलं अलं कर्मोणः, अलं पुरुषणः । आद्यश्वो नमासन्नक्रिये । अद्यश्वोवा जायते अद्यश्वोना गोः, अद्याश्वोना विधोगः ।

२३ । समांसमीनाः प्रत्यब्दप्रसवां ।

[समांसमीनाः १॥, प्रत्यब्दप्रसवांः १॥]

आवन्ता निपातयते । समांसमांसं प्रसूयत इतरथः । आगोदानं कर्म कार्यागवीनः । आगवीनः स्यात् । गोदानकपर्यन्तं कर्म कारो चेत् ।

अनुगवीनो गवानुगामी । स्यात् ।

अषड्क्षीणोद्विगीचर ।

अषड्क्षीणोमन्थः द्विगीचर इतरथः ।

आश्रितङ्गवीनमासितागाधोऽत्रेति । आश्रितङ्गवीनमरथः ।

२४ । स्वार्थे वाच्चे रदिक् स्त्रियां ।

[स्वार्थे (स्व अर्थे) ७।, वा ०२।, अच्चेः ५॥ अ (न) दिक् स्त्रियां ७।]

अच्च रीनोवा स्यात् । स्वार्थे-प्राङ् प्राचोऽङ् उद्ङ्, उदीचीनः
अदिक् स्त्रियामितिकिम् ? प्राचो दिक् ।

२५ । तदलं गामीत्यध्वनोयदीनौ ।

[तदलं गामी ०१। इति ०१।, अध्वनः ५।; यदीनौ १॥]

स्यातां । अध्वानमलं गामी अध्वन्यः, अध्वनीनः ।

अभ्यमित्रादीयश्च । अभ्यमित्रमलं गामी अभ्यमित्रोऽभ्यमित्रो-
योऽभ्यमित्रौणश्च ।

२६ । गोष्ठादीनण् भूतपूर्व्वे ।

[गोष्ठात् ५।, इनण ०१।, भूत पूर्व्वे ७।]

स्यात् । गोष्ठं भूतपूर्व्वं गोष्ठीनो देशः । अश्वत्थादेकाङ्गम्ये ।
अश्वीनोऽयं पत्न्याः । शालीनमष्टष्टे । शालाप्रवेशमर्हति, शालीना
नवत्रधूः । कौपीनमकार्यगुह्ययोः । कूपप्रवेशमर्हति कौपीनं ।
ब्राह्मीनः कर्मापजोविनिः । स्यात् । साप्तपदोनं सख्ये । सप्तभिः
पदैरावाप्यते इतरथः । हैयङ्गवीनं, ह्योगीतोहोद्भववाज्ये । इदं
ष्टतं विशिषे स्यात् । सर्व्वं चर्मण ईनश्च क्तं । इनण्च । सर्व्व-
एव चर्मणा क्तं : सर्व्वं चर्मीणोरथः, सर्व्वं चर्मीणश्च ।

२७ । तस्य मूलं कर्णादिर्जाहः ।

[तस्य ६।, मूलं ०१।, कर्णा-आदिः ५।, जाहः १।]

तस्यमूलं इतरथे कर्णादिर्जाहः स्यात् । कर्णस्य मूलं कर्णजाहं,
कर्णजाहविलोचना इति भट्टिः । अक्षिजाहं, कर्ण, अक्षि, जह,
मुख, केश, पाद, अंग, भ्रू, दन्त, श्रोत्र, गुल्म, शृङ्ग, पृष्ठ ।
पक्षान्तः । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ।

२८ । पीलादिः कुणः पाके ।

[पीलादिः (पीलु-आदि) ५१, कुणः २१- पाके ७।]

एभ्यः पाके कुणः स्यात् । पीलुकुणः, कर्कन्धुकुणः, शमीकरव-
चकुल, वदर, खदिर, अश्वत्थ ।

२९ । तेन ख्याते चुञ्चुचनौ ।

[तेन ५१, ख्याते ७, चुञ्चु, चनौ २१।]

अत्रार्थं चुञ्चुचनौ स्यातां । केशेनख्यातः, केशञ्चुः, केशचनः,
अक्षरचुञ्चुः, अक्षरचनः ।

३० । तिलादेः स्नेहे तैलं ।

[तिलादेः ५१, स्नेहे ७, तैलं २१।]

स्यात् । तिलतैलं, कटुतैलं, इङ्गुदीतैलं ।

३१ । न्यादेः कटः । [न्यादिः ५१, कटः २१।]

स्यात् । निकटः, सङ्कटः, तत्कटः । तिलादिभगोरजसि । तिल-
कटः, उमाकटः, भङ्गाकटः, अलावुकटः । अद्यादेः समूहं ।
अविकटः । वैशाल, शसङ्कटौ । विशालः, विशसङ्कटः । स्थाने गोष्ठं
पशुभयः । गोगोष्ठं, मद्दिषो गोष्ठं, क्लौवनिर्हेशोलिङ्गापेक्षः । द्वित्वे
गोयुगं गोयोगयुगं, अश्वगोयुगं । षडे षड्गवं । हस्तिषड्गवं ।
विस्तारे षटः । अविषटः । अवात्कठ, कटु, कुटारौ वैरुष्ये । अ-
कटः, अवकुटारः । टीट, नाट भटानतनासिके । अवटीट, अवनाट
अवभटः । मेरिल पिटकाशिक चिचिकश्च ।

मेरिलादयः, स्युः । यथा संख्यं चिकादयश्च । चिकिलः, चिपिटः,
चिकः ।

३२ । निविड निविरीषी । [निविड निविरीषी २।]

निपात्येते ।

३३ । चुल्ल, चिल्ल, विल्लार्द्रं चक्षुषि तद्वति च ।

[चुल्ल, निव. पिब्ल ०२।, आर्द्रं ७।, चक्षुषि ७।, तद्वति ७।, च ०२।]

इमानि क्लिन्नं नेत्रे, क्लिन्नं नेत्रवति च निपातयन्ते । चुल्ले चक्षुषी
चुल्लोऽयं मैत्रः ।

३४ । अंध्यपाभ्यां त्यक् ऊर्द्धासन्नयोः ।

[अंध्यपाभ्यां (अंध उपा) ५५, त्यक् २।, ऊर्द्धासन्नयोः (ऊर्द्ध-आमन्न) ७॥]

आभ्यां तारकी भवति । अधितारका गिरिकूर्द्धभूमिः उपतारका
गिरिरामन्नभूमिः । तत्र घटते कर्मणोऽठः । कर्मणि घटते कर्मठः ।

३५ । तदस्य संजातं तारकादेरितः ।

[तत ०२।, अस्य ६।, संजातं २।, तारकादेः ५।, इतः २।]

एभ्योऽत्रार्थे इतः स्यात् । तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः
कोरकितं स्तारः तारकः कोरकः पुष्पः मलः पशवः मकुलः सुखः दुःखः
कुसुमः स्तवकः तन्त्राः तन्त्रि प्रताय बुभुक्षा पिपासा, भवः व्रणः,
रोगः व्याधिः उत्कण्ठा लज्जा इत्यादि । गव्भाद प्राणिनि ।
गर्विभतो व्रीहिः ।

३६ । माने भावट, दघ्नट, द्वयसटौः ।

[माने ७।, भावट,—सटौः १।॥]

एते तदस्य मानमित्यर्थे मांत्रटादयःस्युः । जानु प्रमाणमस्य
जगनुमात्रं जलं गिरिकूटदघ्नोगजः उरुद्वयसी नदी ऊर्द्धमाने दघ्नट
द्वय सटौ भावट पुनः सर्वत्र प्रस्यसात्रं इतभात्रं तन्मात्रं । द्वियत

डावन्तात् स्वार्थेऽर्द्धे, इयसटौ । कियन्मात्रं, कियद्द्वयसं, तावद्द्वयसं । हस्तिपुरुषाभ्यामण् च । हस्तिमानमस्य हास्तिनं, हस्तिदघ्नं । पौरुषी परिखा. पुरुषमात्री । मानार्थान्मात्रादेर्लुग्वा । समं मानमस्य समः, सममात्री वा. हस्ती, हस्तमात्री वा । विंत्स्तिर्विंत्स्तिमात्री वा शस्त्री ।

३६ । द्विगोर्नित्यम् । [द्विगोः ५१, नित्यं ०२१]

लुक् स्यात् । द्विममं, द्विवितस्ति, द्विहस्तिनी परिखा, द्विपुरुषी, शदशान्तविंशतेर्दिनो वा । त्रिंशत् प्रमाणमस्य 'विंशिनोभामः' विंशन्मात्री वा; पञ्चदशिनः पक्षः, विंशिनोऽङ्गिरसः । संख्यामानाभ्यां संगये मात्रट् । पञ्च स्यन्वेति पञ्चमात्रं, समं स्यान्नवेति सप्तमात्रं, हस्तमात्रं, प्रस्थमात्रं ।

३७ । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे डावतुः ।

[यत्तदेतेभ्यः (यद् तद्-एतद्) ५११, परिमाणे ७, डावतुः २१]

एभ्यः परिमाणार्थे डावतुः स्यात् । यत् परिमाणमस्य यावान्, तत् परिमाणमस्य तावान्, एतत् परिमाणमस्य एतावान् ।

३८ । किमिदंभ्यां डियतुरिदमोऽञ्च ।

[किमिदंभ्यां (किम्-इदम्) ५११, डियतुः २१, इदमः इा, चत् ०२१, च ०२१]

आभ्यां परिमाणे डियतुः स्यात् । इदमोऽञ्च । कियान्, इयान् ।

३९ । किमः संख्या परिक्र्दे डति च ।

[किमः ५१, संख्या परिक्र्दे ७, डति ०२१, च ०२१]

स्यात् । डियतुश्च । का संख्या एषा कति गुणिनः, कियन्तः सन्ति गुणिनः ।

४० । संख्याया अवयवे तयट्^{स्}

[संख्यायाः ५।, अवयवे ७।, तयट् ०१।]

अवयव वृत्ति संख्यायास्तयट् स्यात् । पञ्चावयवा अस्य पञ्च-
तयं षट्, चतुष्टयी शब्द प्रवृत्तिः ।

४१ । विभाषा द्वित्रयट् ।

[विभाषा ०१, द्वि, त्रैः ५।, त्रयट् ०१।]

आभ्यामयट् वा स्यात् । द्वितयं, द्वयं, त्रितयं, त्रयं । उभानित्यं ।
उभावयवौ अस्य उभयोभुनिः, उभये देवमनुष्याः ।

४२ । शते सहस्रेऽस्मिंस्तदधिकमिति शह- शान्तविंशतेडः ।

[शते ७।, सहस्रे ७।, अस्मिन् ७।, तदधिकं ०१।, इति ०१।, शहशान्तविंशतेः (शत्—
अन्त विंशति) ५।, डः १।]

शते सहस्रे च विषयेऽस्मिंस्तदधिकमित्यर्थे शदन्ताहशान्त-
न्ताञ्च विंशतेश्च डः स्यात् । त्रिंशदधिकमस्मिन् शते त्रिंशं शतं,
चत्वारिंशं सहस्रं, एकादशं शतं, चतुर्विंशं सहस्रं, इह संख्या पूर्व्या-
भिधानाच्चेह—शोत्रिशत् ।

४३ । संख्याया पूरणे डट् ।

[संख्यायाः ५।, पूरणे ७।, डट् ०१।]

तत् पूरणे डट् स्यात् । द्वादशानां पूरणः द्वादशः स्वर्गः,
विंशती कारिका ।

४४ । नान्तायाः असंख्यादेर्मट् ।

[नान्तायाः (न-अन्त) ५।, अ (न) संख्यादेः (संख्या आदि) ५।, मट् ०१।]

नान्त संख्यायाः पूरणे मट् स्यात् । डटोबाधः पञ्चानां पूरणः पञ्चमः, एवं दशमः; असंख्यादेरितिकिम् ? एकादशः ।

४५ । षट्, कति, कतिपय, चतुरस्यट् ।

[षट्—चतुरः ५।, षट् ०१।]

एभ्यः पूरणे षट् स्यात् । षष्ठां पूरणः षष्ठः । कतिथः, कतिपयथः, चतुर्थः, चतुर्थी । चतुरो येयी च लोपश्च । चतुर्णां पूरणः तुर्थः, तुरीयः ।

४६ । बहु, पूग, गण, संख्यान्तियट् ।

[बहु-संख्यात् ५।, तिथट् ०१।]

एभ्यः पूरणे तिथट् स्यात् । बहूनां पूरणः बहुतिथः, गणतिथः, संघतिथः ।

४७ । डावतोरियट् । [डावतीः ५।, इथट् ०१।]

डावत्वन्तात् पूरणे इथट् स्यात् । तावतां पूरणः तावतिथः । यावतां पूरणो यावतिथी ।

४८ । द्विभिभां तीयोरेचट्श्च ।

[द्वि, त्रिभ्यां ५।, तीयः १।, रेः ६।, चट् १।, च ०१।]

आभां पूरणे तीयः स्यात् । त्रैस्तुरिकारस्य ऋश्च । द्वितीयः, तृतीयः ।

४९ । विंशत्प्रादेस्तनट् वा ।

[विंशत्यादिः (विंशति-आदि) ५।, तनट् ०१।, वा ०१।]

एभ्यः पूरणे तनड्वा स्यात् । पक्षे डट् । विंशतेः पूरणः विंशतितमो विंशोवा, विंशत्तम, द्विंशोवा-एकविंशतितमः, एकविंशोवा, द्विपञ्चाशत्तमः, द्विपञ्चाशः ।

५० । नित्यं शतादिमासार्धमास सम्बत्-
सराच्च ।

[नित्यं, ०२१, शतादि (शतं आदि) मासार्धमास (मास, अर्द्धमास), सम्बत्सरात् ५,
च ०२१]

एभ्यः पूरणे तनट् स्यात् । शतस्य पूरणः शततमः, सहस्रतमः,
एकशततमः, द्विलक्षतमः, मासतमोदिवसः, अर्द्धमासतमः, सम्बत्-
सरतमः । षष्ट्यादेश्चाऽसंख्यादिः । षष्टेः पूरणः षष्टितमः, सप्ततितमः,
अशीतितमः, नवतितमः असंख्यादेरितिकिम् ? एकषष्टेः एकषष्टि-
तमः, द्विनवतितमः, द्विनवतः पूर्व्वेण विकल्पः ।

५१ । षोवा षष्ठाष्टमाङ्गागे ।

[ष. ११, वा ०२१, षष्ठाष्टमात् (षष्ठ, अष्टम) ५१, भागं ७.]

षोवा स्यात् । षष्ठीभागः षष्ठो वा, अष्टमीभागः, अष्टमी वा ।

५२ । तत्र कुशले पथोऽकः ।

[तत्र ७। कुशले ७१, पथः ५१, अकः २१]

पथि कुशलः पथकः ।

५३ । आकर्षादेः कः । [आकर्ष आदिः ५१, कः २१]

स्यात् । आकर्ष कुशलः आकर्षकः । धनहिरण्यात् कामे । धने
कामः धनकः, समुच्चोर्धनकः, कुतः हिरण्यकः । स्वाङ्गात् प्रसक्तः ।
तत्रेतेषु-केशेषु प्रसक्तः केशकः, दन्तकः, नखकः । शस्यात्ते न सम्पन्ने ।
शस्येन गुणेन सम्पन्नः शस्यको मणिः, शस्यको वत्सः, शस्यकः
शालिः । अशकोऽशहारी । स्यात् । अशं हरति अशको दायकः ।
तन्मादचि रापञ्चते ।

कः स्यात् । ~~श्रीतको~~ नव पटः । उष्णिका यवागूः । उष्णिका भवति यवागूश्चेत् । ब्राह्मणकोऽस्रजोविब्राह्मणदेशे । शीतकोष्णको शिथिल शीघ्र कारिणोः । शिथिल कारो, शीतकोऽलसः, उष्णकः शीघ्रकारो ।

अधिकं प्रमाणादतिरिक्ते । स्यात् । अनुकाभिकाभीकाः कामुके । स्युः । अनुकोऽभिकोऽभीकश्च ।

५४ । तावतियेन गृह्णातीति पूरणात् पूरणस्य लुक् च ।

[तावतियेन २१, गृह्णाति तिङ्, इति ०१, पूरणात् ५१, पूरणस्य ६१, लुक् ०१, च ०१।]

अत्रार्थे पूरणार्थात् कः स्यात् । पूरणार्थस्य लुक् च । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति, द्विको भेधावी, त्रिकः, षट्कः । ग्रहणे लुग्वा । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थग्रहणं द्विकं, द्वितीयकं; चतुष्कं, चतुर्थकं वा ।

५५ । स एषां ग्रामणीः । [सः ११, एषां ६०१, ग्रामणीः ११]

अत्रार्थं कः स्यात् । त्वं ग्रामणोरेषां त्वत्का इमे, मत्कं, देवदत्तकोजनः । शृङ्खलकः करभे । शृङ्खलं वन्धनमस्येति शृङ्खलकः । उत्क उन्मनाः । उत्कः स्यादुन्मनाश्चेत् ।

५६ । ज्वरे भवादी कालादेः ।

[ज्वरे ७१, भवादी ७१, कालादेः (काल, चादि) ५१]

ज्वरे वाच्ये भवादावर्थे कालवाचिनः शब्दादेः कः स्यात् । दिवसं भवति दिवसको ज्वरः, मासकं, द्वितीये भवः द्वितीयकः, चतुर्थकः । तेन प्रयुक्तः । विषपुष्येण प्रयुक्तो विषपुष्यकः, काशपुष्यकः । तदस्य कार्यं शीतादेः । शीतं कार्यमस्य शीतकोज्वरः, तापकः ।

अत्रात् कुत्सिताच्चेपेः । कः स्यात् । अनुजायते कस्यायं किं
स्वभावो वा अश्वकः, कुत्सितो विप्रः विप्रकः, समासे चोत्तरपदे
त्वत्कपिटकः, असर्व्वनामत्वादकन् स्यात् । आच्चेपे व्याकरण-
केन गर्व्वितः ।

५७ । संज्ञायां । [संज्ञायां ०]

कः स्यात् । शूद्रकः ।

५८ । नीती । [नीती ०]

कः स्यात् । धनकं गोप्यं ।

५९ । अनुकम्पायां । [अनुकम्पायां ०]

कः स्यात् । पुत्रकः वत्सकः ।

वह्वचो नृनाम् इयेकेलाशादिपदशेषश्च बहुलं । उपादेर्डश्च ।

उगन्तात्-इ-लुक्-चेयादेः । नृनाम्नेः पर इय इक इलाः स्युः । कश्च ।
उपादि नाम्नोडश्च, उगन्तादियादेरिकारस्य लुक् च तन्नाम्न आदि-
पदशेषश्च बाहुल्यात् के विकल्पिकः । अनुकम्पायां देवदत्तोऽनुक-
म्पितः देवदत्तको देवकः, देवियः देविकः, देवलः, उपेन्द्रदत्तकः,
उपकः, उपियः, उपिलः, उपडश्च, पिटनामकः, पिटकः, वासुदत्तको
वासुकः, वासुयः, वासुलः, षडङ्गुलिदत्तकः, षट्कः, षडियः कृष्णा-
जिनकः, कृष्णकः, कृष्णियः, कृष्णिकः, कृष्णिलः एवं शैवलदत्तादेः
बाहुल्यात् कचिदशेषश्च दत्तको, दत्तियः, दत्तिकः, दत्तिलः, वह्वच
इति किम् ? गुप्तको, व्याघ्रक, सिंहकः, कचिदककारश्च दत्तः ।

६० । स्वार्थे कः । [स्वार्थे ०, कः १५]

स्यात् । अविरिद्व अविकः, यावकः, मणिकः, अयस्कः । ज्ञाता-
श्चैव समाप्तौ । ज्ञातको मुनिः ।

६१ । काललोहितादेर्नित्यवर्णे रक्ते च ।

[काल-लोहितादेः ५।, नित्यवर्णे ७।, रक्ते ७।, च ०२।]

कः स्यात् । वैलक्ष्येण कालकं मुखं, कोपेन लोहितकं अक्षुः, रक्ते रागवाचिनः कालकः पटः लोहितकः । लोहितकोमणौ च । अयं मणौ च स्यात् । तूष्णीं शोले तूष्णीकमलोपोनिपात्यते ।

६२ । क्तान्तादनत्यन्तगतावनर्द्धार्थे ।

[क्तान्ता ५।, अनत्यन्तगतौ (न, अत्यन्त गति) ७॥ अनर्द्धार्थे न (अर्द्धः अर्थं) ७।]

क्तान्तात् कः स्यात् । नात्यन्तं भिन्नं भिन्नकं, छिन्नकं, अर्द्धार्थे इति किम् ? अर्द्धकतं, सामिभक्तं । वृहत्तया आश्चादने । वृहतिकं वस्त्रं

६३ । ङस्त्राल्पयोः । [ङस्त्राल्पयोः (ङस्त्र, अल्प) ७।]

अनयोरर्थयोः कः स्यात् । ङस्त्रोदण्डो दण्डकः । अल्पं घृतं घृतकं, संज्ञायाश्च ङस्त्रो वंशो वंशकः, वेणुकः । कुटी शमी, शुण्डा-भ्योरः । अल्पा कुटी कुटीरः, शमीरः, शुण्डारः । कुत्रा डुपः । अल्पा कुतू कुतुपः । कासूगोपीभ्यां तरट् । ङस्त्रा कासूः शक्तिः, कासू-तरी, गोपीतरी ।

६४ । वत्सतरोऽतिवाल्ये ।

[वत्सतरः १।, अतिवाल्ये ७।]

अतिक्रान्त वाल्ये तरङ्गन्तोनिपात्यते । वत्सतरः ।

६५ । उच्चतरोऽति यौवने ।

[उच्चतरः १।, अति-यौवने ७।]

अयमति क्रान्तयौवने स्यात् ।

६६ । अपवतरः खर जन्ये । [खरजन्ये ७]

स्यात् ।

६७ । ऋषभतरोमन्दे । [ऋषभतरोमन्दे ७]

अयं वाचनादि मन्दे स्यात् ।

६८ । पादशतमोदकाद्द्वीप्सार्थसंख्यापूर्वादिः
स्त्रियां पादस्य पदञ्च ।

[पाद, शत, मोदकान् ५। वीप्सार्थे, (वीप्सा अर्थे) संख्या पूर्वात् ५। इकः १। स्त्रियां
७, पादस्य ६। पद ०१। च ०१।]

एभ्यो वीप्सार्थ संख्या पूर्वैभ्यः स्त्रियामिकः स्यात् । पादस्य
पदञ्च । द्वौ द्वौ प्रादौ तद्धितार्थे द्विगुः द्विपदिकां ददाति गच्छति
वा; त्रिंशतिकां दण्डितः; द्विमोदकिकामश्नाति ददाति वा । दण्ड-
दानयोरवीप्सार्थे च । द्विपदिकां दण्डितः ददाति व्यवसृजति ।

६९ । तदत्र भक्ष्यं संज्ञायां ।

[तत् ०१। अत्र ७। भक्ष्यं १। संज्ञायां ७]

अत्रार्थे इकः स्यात् । संज्ञा चेत् । गुडापूपा भक्षा अस्यां
गुडापूपिकापौर्णमासी तिलापूपिका । वटकार्दिनः । वटकिनी
पौर्णमासी ।

७० । प्रकारे जातीयः । [प्रकारे ७। जातीयः ०१।]

स्यात् । पटुप्रकारः, पटुजातीयः, मृदुजातीयः, तज्जातीयः ।

७१ । स्थूलादेः कः । [स्थूलादेः ५। कः १।]

स्यात् । स्थूलप्रकारः स्थूलकः, यवकः, अनुकः, अश्वकः, अश्व-
त्कः, वृद्धकः जटिलकः ।

७२ । प्रतिरूपे च । [प्रति रूपे ७१, च ०११]

कः स्यात् । वासुदेवस्य प्रतिरूपं वासुदेवकः, अश्वकः, गर्हभकः ।

७३ । लुब्देवपथादेः । [लुब्. ०११, देव-पथादेः (पथ-चाद्दि) ५१]

एभ्यः कस्य लुप् स्यात् । देवपथस्य प्रतिरूपं देवपथः, हंसपथः, काश्यपथः, चञ्चा प्रतिरूपो मनुष्यः चञ्चालुपि युक्तवत् । (चञ्चा ढण प्रतिमा) ।

७४ । जीविकार्थे प्यविक्रये ।

[जीविका अर्थे ७१, च (न) विक्रये ७१]

लुप् स्यात् । वासुदेवक आजीवोऽस्य वासुदेवः, आदित्यः, यः प्रतिमां गृहीत्वा भ्रमति स उच्यते, अविक्रय इति किम् ? वासुदेवकान् विक्रिणीन् ।

७५ । इवे कुशायादीयः ।

[इवे ७१, कुशायात् (कुण-अय) ५१, इयः ११]

इवार्थे कुशायादीयः स्यात् । कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः । काकतालादेराकस्मिन् । काकगमने तालपतनं निपातनात् काक-तालं समासः तद्विव आकस्मिको देवदत्तस्य दस्युना संयोग इति काक-तालोयं अजाकृपाणीयं । वस्त्रे ष्टेयण् । वस्त्रिरिव वास्त्रेयः, वास्त्रेयी । शिलायाष्टेयश्च । शिलेव शिलेयं, शिलेयञ्च । शाखादिभ्योयः । शाखेव शाख्यं, मुख्यं, जघन्यं । द्रोर्भव्ये । दुरिव सर्वाश्रयं द्रव्यं । शर्करादेरण् । शर्करेव शर्करं, कापालं । अः सपत्न्या इति वक्तव्यं सपत्नीव सपत्नः प्रतिपच्च उच्यते । अङ्गुल्यादेष्टिकण् । अङ्गुलीव अङ्गुलिकः । इकश्चैकशालीयाः । एकशालेव एकशालिकः, ऐकशा-लिकः । कर्कलोहितादिकण् । कर्क इव कार्किकीवृषः लौहि-तिकः । गता इवार्थः ।

७६ । रूपः प्रशंसार्या । [सुपः १।, प्रशं. १। ७।]

रूपः स्यात् । प्रशंसा चेत् । प्रशस्तो याञ्चिकः याञ्चिकरूपः । तिङ्ः
क्लीवि । प्रशस्तं पचति—पचति रूपं ।

७७ । ईषदसमाप्ते कल्प, देश, देशीयाः ।

[ईषदसमाप्ते (ईषत्-अ (न) समाप्ते) ७।, कल्प, देश, देशीयाः १॥]

ईषदसमाप्ते वाच्ये कल्पादयः स्युः । ईषदिन्द्रो न समाप्तः
इन्द्रकल्पः, पण्डितदेश्यः, मुनिदेशीयः । तिङ्श्च । दीयते कल्पं ।
पचतिकल्पं ।

७८ । सुषोवहुर्व्या पूर्व्वे तु ।

[सुपः ५।, वङ्गः १।, वा ०१।, पूर्व्वे ७।, तु ०१।]

ईषदसमाप्तार्थात् सुबन्तात् पूर्व्वे एव बहुर्व्या स्यात् । बहुगुडा
द्राक्षा, गुडकल्पा लघुः, बहुवृणं नरः, वृणदेश्यः ।

७९ । किञ्चत्तदेकेभ्यो डतरोहयोरेकस्य निर्धारणे ।

[किञ्चत्तदेकेभ्यः (किं यत्, -तद्, -एक) ५॥, डतरः १।, /दयोः ६।, एकस्य ६।, निर्धारणे ७।]

नाम गुणादिभिर्हयोरेकस्य पृथक्करणे किमादेडतरः स्यात् ।
कतरोभवतोर्भेदः, यतरोभवतोः पटुः, ततरोभवतोः कारकः, एक-
तरोभवतो घंनी ।

८० । वा वहूनां डतमोजातिपरिप्रश्ने ।

[वा ०१।, वङ्गनां ६॥, डतमः १।, जाति—परि-प्रश्ने ७।]

जातिपरि प्रश्ने वहूनामेकस्य निर्धारणे किं यत्तदेकेभ्योडतमो
वा स्यात् । कतमोभवतां कठः, कोवाः यतमो, यो वा ततमः, स वा

सकोवा; एकतमः, सकोवा भवतां कठः, जाति परिप्रश्न इति किम् ?
कोभवतां मैत्रः ।

८१ । एकादसहाये काकिनौ ।

[एकात् ५१, च (न) सहाये ७१, क, आकिनौ ११]

स्यातां । एककः, एकाकी ; वेल्ये व—एकः एकलक्षेत्येके ।

८२ । भूतपूर्वे चरट् । [भूतपूर्वे ७१, चरट् ०११]

स्यात् । आढ्योभूतः पूर्वं आढ्यचरः, पटुचरी । षष्ठ्याः रूप्योवा ।
षष्ठान्तात् रूप्योवा स्यात् । ब्राह्मणस्य भूतः पूर्वं ब्राह्मणरूप्यो
देशः, पच्चे—चरट् ब्राह्मणचरः ।

८३ । पाशोहीने । [पाशः ११, हीने ७१]

हीने वाच्ये पाशः स्यात् । हीनी याञ्चिकः, याञ्चिकपाशः,
शाब्दिकपाशः ।

८४ । तमः सातिशयादिष्ठश्च गुणात् ।

[तमः ११, सातिशयात् (मिह-सतिशय) ५१, इष्ठः ११, च ०११, गुणात् ५१]

प्रकषयुक्तात्तमः स्यात् । अयमेषा मतिशयेन पाचकः पाचकतमः,
गुणादिष्ठश्च अयमेषामतिशयेन पटुः, पटिष्ठः, पटुतमश्च ।

८५ । द्विविभज्यस्य तरी गुणादीयसुश्च ।

[द्विविभज्यस्य ६१, तरः ११, गुणात् ५१, ईयसुः ११, च ०११]

द्वयोर्विभक्तस्य च सानिशयात्तरः स्यात् । अयमनयोरतिशयेन
पाचकः पाचकतरः, गुणादीयसुश्च अयमनयोरतिशयेन पटुः, पटी-
यान्, पटुतरश्च, विभज्यस्य सातिशयात्—पाद्याख्या गौडेभ्यः पटुतराः,

पटोयां सः । तिङश्च तर, तमौ सातिशयात्* सुगमनयोरतिशयेन
पचति पचतितरां, अयमेषामतिशयेन जल्पति जल्पतितमां ।

८६ । वैसारिणीमत्स्ये । [वैसारिणः ११, मत्स्ये ७]

निपात्यते । भेषजादेर्यण् स्वार्थे । भेषजमेव भेषज्यं, आनक्त्यं,
आवसथ्यं, औपस्यं, सामीप्यं, सामान्यं, चातुराश्रम्यं, चातुर्वर्ण्यं,
चातुर्व्ययं, योगपद्यं, मान्निध्यं, साहित्यं, त्रैलोक्यं, षाड्गुण्यं,
वैश्वं । इतिह पारम्यर्यापदेशेऽव्ययं-रेतिह्यं ।

८७ । आभिजितादेर्लुक् च बहुषु ।

[आभिजितादेः (आभि जित, आदि) ३, लुक् ०१, च ०१, बहुषु ७॥]

एभ्योऽणन्तेभ्योयण् स्यात् । आभिजित्वः बहुषु लुक् च आभि-
जिताः । वेदभृत्यः वेदभृताः, एवं शालावतः, शामीवतः, औषंवतः,
शिखावतः आश्रमतः । देवात्ताप् । स्वार्थे देवता ।

८८ । नव्य, नवीन, नूत्ना नवे । [नव्य-नूत्नाः १३, नवे ७]

चत्वारोऽसौ नवार्थे निपात्यन्ते ।

८९ । प्रवीण प्रतन, प्रत्नाः पुरातने ।

[प्रवीण—प्रत्नाः १३, पुरातने ७]

एते चत्वारः पुरातनार्थे स्युः । क्षेमादेर्यः । स्वार्थे क्षेम्यं, मर्त्यः,
यविष्ठः । भागरूपनान्नोधेयः । स्वार्थे । भागधेयः, रूपधेयः,
नामधेयः ।

९० । प्रज्ञादेरण् । [प्रज्ञादेः (प्रज्ञा आदि) ३, षण् ०१]

स्वार्थे प्रज्ञादेरण् स्यात् । प्रज्ञ एव प्राज्ञा, प्राज्ञी स्त्री देवता

दैवतं, वणिक् वाणिज्, मनोमानसं, मरुत् मारुतः रक्षो राक्षसः, चौर
 सौरः, शत्रुः शात्रवः, पिशाचः पैशाचः, वन्धुर्वान्धवः, विकृतं वैकृतं,
 दितं द्वैतं, प्रतिभा, प्रातिभं, चण्डालः चाण्डालः, चतुष्पथं चातुष्पथम्
 इत्यादि । औषधेरजातौ । औषधं व्याधिनाशनं । वयसः, काके ।
 वायसः । कर्मणोवाचिकयुक्तात् । वाचा प्रतिपादितं कर्म कर्मणम् ।

६१ । विनयादिभ्यष्टिकण् । [विनयादिभ्यः ५॥, टिकण ०११]

स्वार्थे विनय एव वैनयिकः, अनुभादो, आनुगादिकः, समयः
 सामयिकः, उपचारः औपचारिकः, उपायस्य ऋसथ औपयिकः,
 अत्ययः आत्ययिकः । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यातिवत्तन्ते
 च । मुक्ता मौक्तिकं, व्यवहारः व्यावहारिकः, समूहः सामूहिकः,
 त्रिंशेषोत्रैषिकः । अकस्मात्श्लोपश्च । आकस्मिकं । वाचा-
 व्याहृतार्थायाः । उक्तार्था वाक् वाचिकं सन्देशवाक् ।

६२ । तीयाद्वीकसुविद्यायां ।

[तीयात् ५, टीकण ०११, च (न विद्यायी ७)]

स्वार्थतीयान्ताद्वीकण् स्यात् । द्वैतीयिकः, तार्तीयिकः, अवि-
 द्यायामिति किम् ? द्वितीया विद्या । वर्णात्कारः स्वार्थे । आकारः,
 ककारः, औकारः, ओकारः । रादिफः, रिफः । मृदस्तिकः ।
 मृत्तिका । सस्त्री प्रशंसायां । प्रशस्ता मृत्—मृत्सा, मृत्सा, रूप-
 स्थापवादः ।

६३ । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गेन्द्र दृष्टादौ ।

[इन्द्रियं १, इन्द्रलिङ्ग इन्द्रदृष्ट आदौ ७]

निपात्यते । इन्द्र आत्मातस्य लिङ्गं, तेन दृष्टं, तेन सृष्टं, तेन
 जृष्टं दत्तं वा इन्द्रियं ।

६४ । कन्दोऽधीत इति श्रोत्रिकोऽङ् ।

[कन्दः ०२१, अधीते तिङ्, इति ०२१, श्रोत्रियः ११, वा ०२१]

अत्रार्थे श्रोत्रियो निपात्यते । पक्षे छान्दसः ।

६५ । क्षेत्रियं जन्मान्तरदेहचिकित्स्थे ।

[क्षेत्रियं ०२१, जन्मान्तरदेहचिकित्स्थे ७]

निपात्यते । क्षेत्रियः कुष्टव्याधिः ।

६६ । तद्भुक्तमनेन श्राद्धादिनिकौ ।

[तद् भुक्तम् ०२१, अनेन ३१, श्राद्धात् ५१, इतिकौ (इन्, इक्) १४]

अत्रार्थे श्राद्धादिनिकौ स्यातां । श्राद्धं भुक्तमनेन श्राद्धी, श्राद्धिकः ।

६७ । इष्टादिक्लृत् पूर्व्यादेरिन् ।

[इष्टादि क्लृत् पूर्व्यादेः ५१, इन् ०२१]

एभ्य इन् स्यात् । अनेनेत्येव—इष्टमनेन इष्टी यागे, अधीती वयाकरणे, कृती कटे, श्रुती शब्दे, निराकृतोत्यादि । कृतादि पूर्व्यात्, पूर्व्यादेव, क्लृत् पूर्व्व मनेन सुप्सुपेति समासः क्लृत्पूर्व्विकटान् अत्र षष्ठी निषिद्धा, न तद्धितप्रयोगे, भुक्तपूर्व्वित्यादि । पूर्व्वञ्च । पूर्व्वं भुक्तं, पीतं, आसितं अशितं वा अनेन पूर्व्वी, पूर्व्विणी ।

६८ । साक्षी साक्षाद्दृष्टरि । [साक्षी ०२१, साक्षात् दृष्टरि ७]

निपात्यते । अनुपद्यन्वेषा । अनुपदी स्यादन्वेषा चेत् ।

६९ । तदस्यास्त्वस्मिन् वा मतुः ।

[तत् ०२१, अस् ६१, अस्त्वितिङ्, अस्मिन् ७, वा ०२१, मतुः ०२१]

अत्रार्थे मतुः स्यात् । गुणोऽस्यास्ति अस्मिन् वा गुणवान् ।

भूम निन्दा प्रसङ्गः नित्ययोगेतिशायने ।

संसर्गेऽस्ति विवक्षायां मत्वर्था हि भवन्त्यमी । भृञ्जि बहुत्वे गो-
मान्, निन्दायां ककुदावर्त्ती ह्ययः, प्रशंसायां-रूपवान्, नित्ययोगे,
चीरी वृक्षः, अतिशये उदरो, संसर्गे क्वो, अस्ति विद्यमाने पुत्री ।

शुक्लादयः शब्दा गुणिनि गुणे, च वर्त्तन्ते ।

तेभ्योमत्वादयो नेष्यन्ते । तथा—

मत्वर्थाच्छै पिकात्तु ल्यो न मत्वर्थो न शैषिकः । न भावप्रतययो
भावान्न सन्निष्ठासनन्ततः ।”

तुल्यभावप्रतयनिषेधादिह भवति । दण्डिमान्, दालिणातरीयं,
पाकंलं, जगुष्मिषते ।

१०० । चूडादेर्लोवहुलं । [चूडा षादिः ५।, लः १।, वङ्गलं ०१।]

स्यात् । चूडा अस्यास्ति अस्मिन् वा चूडालः, चूडावान्, जङ्गालः,
जङ्गावान्, शिरालः, शिरावान्, शिभालः, शिभवान्, गडुलः, वहुलः,
श्लेशलः । पाणिर्धमन्योर्दीर्घश्च वाहुल्यात् । पाणिर्लः, धमनोलः,
श्लेशलः, युकालः, मूर्खालः, वत्सलः प्रकामवति, अंशलोवलवति ।
जटादेरत्कटे । जटालः, घाटालः, कीलालः, विचर्च्चिकालः, विपा-
दिकालः, कर्णिकालः ।

१०१ । अत्रीच्चादेरिनिकी ।

[अत्रीच्चादिः (अदन्त) त्रीचि षादि ५।, इनिकी (इन्-एक) १।]

अदन्ताद्द्रीच्चादेश सामान्येन इनिकी स्यातां । दण्डी, दण्डिकः,
कार्यी, कार्थिकः, धनादुत्तमर्णे धनो, धनिकः; बहुलानुवृत्त्या—एका-
चराक्षकाज्जातेः सप्तम्याश्च न ती स्मृतौ । खवान्, कारकवान्, हस्-
वान् दण्डाः सम्यसरां दण्डवती शाला; सुखादेरिन्नेव-सुखी, दुःखी,
पताकी, गृही । इन्नेऽतदङ्गात् प्राणिस्यात् । कटकवलयिनी,

शंख नूपुरिणी, न तदन्तात्-स्तन केशवती । गङ्गाभीष्वाच्च । ककुदा-
वर्त्ता, ज्वरी, पूली । धर्मशीलवर्णान्ताच्च । द्विजधर्मी, भिक्षुशीली,
द्विजवर्णी । वयसि पूरणान्तात् । पञ्चमोमासोवर्षोवाऽस्यास्ति
पञ्चमी हयः, दशमी वृद्धः । करहस्तदन्ताद्गजे । करी, हस्ती,
दन्तो । वर्णीब्रह्मचारिणि । अर्थी प्रार्थके । सर्व्वी वीजादेश्च । सर्व्व-
वीजी, सर्व्वधनी, सर्व्ववेशी । वाहुवली, उरुवली । पुष्करादेः सं-
ज्ञायां । पुष्करिणी, पद्मिनी, उत्पलिनी, हैमिनी । ह्योपी वाघ्रे ।
ब्राह्म्यादेः खल्वपि-ब्रीहो, ब्रीहिकः, ब्रीहिमान्, शालो, शालिकः,
मायी, मायिकः । शिखादेरिन् । शिखी, शिखावान्, मेखली, सङ्गी,
ब्रीणी जटो, पताकी, कर्मी, चर्मी । नावादेरिकः । नाविक
इत्यादि । पिच्छादेरिलः । फनाल्लथ । पिच्छिलः, मतुः सर्व्वत्र-पिच्छ-
वान्, फेनिलः, फेनलथ, जटिलः, तुन्दिलः, बहुलमितेय-तुन्दो,
तुन्दिकः, उदरिल, उदरी, उदरिकः, कर्णिलः, कर्णी ।

१०२ । स्वामीश्वरे । [स्वामी ०१, श्वरे ०१]

अयमोश्वरे निपातयते । वातादेः, किन् । स्यात् । वातकी-
अतिसारकी, पिशाचकी, पिशाचवान् । लोमादेः शः । लोमशः,
कमिशः । पामादेर्नः । पामनः, श्लेष्मणः, हेमनः, वलिनः, लक्ष्मण-
ईदञ्च । लक्ष्मणः । अङ्गात् प्रशंसायां । अङ्गना । दद्रुङ्गख्यो दद्रुणः ।
ज्योत्स्नादेरण् । ज्योत्स्नः पक्षः तापसः साहस्रः, तामिस्रः
कौण्डलः कीतपः वैपादिकः, सैकतोघटः शार्करः । सहस्रादिन् च ।
सहस्री । तपसोविन् वक्षते । तपस्वी ।

१०३ । सिकताशर्कराभ्यां देशे लुबिलौ च ।

[सिकता शर्कराभ्यां ५४, देशे ०१, लुबिलौ (लुप्, इत्) ०१, च ०१]

आभ्यां देशे वाच्ये इणोलुप्, इलथ चकाराद्यण् च स्यात् । सिक-

तादेशः सिकतिलः, सिकतावन्, शर्करा, शर्करिलः, शर्करः,
शर्करावान् ।

१०४ । प्रज्ञाश्चार्चा वृत्तिभ्याम् ।

[प्रज्ञा, अज्ञाचां (अज्ञा, अर्चा) वृत्तिभ्याः ३.३।, णः १।]

एभ्योणः स्यात् । प्राज्ञः, प्राज्ञा स्त्री, प्रज्ञावान्, आह्वः, अज्ञावान्
आर्चाः, अर्चावान्, वार्त्तः, वृत्तिमान् ।

१०५ । अम्, माया, मेधा, स्रजो विन् ।

[अम्—स्रजः ५।, विन् ०१।]

एभ्योविन् स्यात् । असन्तात्—उर्जस्वी, उर्जस्वान्, तपस्वी,
तपस्वान्, यशस्वी, यशस्वान्, मायावी, मायी, मेधावी, स्रज्यी ।
आमयादाविन् । आमयावी । दन्तादुरउन्नतात् । उन्नतोदन्तोऽ-
स्मास्ति दन्तुरः । ऊषादिभ्योरः । ऊषरः, ऊषावान्, शुषिरः, पुष्करः,
मधुरः, पांशुरः, पाण्डुरः, कुञ्जरः, नगरः । कच्छाद्भवश्च । कच्छुरः ।
सखादवद्धमुखे । मुखरः, हिरण्यादेर्यः । हिरण्यवः, मानवः, इष्टकावै,
केशवः, बहुलमितेवकेशिकः, केशी, केशावान् । राज्यादेः
संज्ञायां । राजीवं पञ्च राजीवो मत्स्यः, गाण्डीवः, ऋक्षश्च गाण्डिवः,
अजगवं पिनाकः । अजकवमित्येके । अर्णसः सलोपश्च । अर्णवः ।
मेधारथाभ्यामिरः । मेधिरः, रथिरः, रथी, रथिकश्च । अण्डका-
ण्डादोरः । अण्डीरः, काण्डीरः । कृष्यादिभ्योवलः । कृषीवलः । आय-
तीवलः, परिपङ्कलः, रजस्वलः, उर्जस्वलः, भाटवलः । दन्तावलो-
हस्तिनि । शिखावलः केकिनि । इनश्च वर्हादेः । वर्हिणः, फलिनः,
शृङ्गिणः, मलिनः, वर्हि, फलीत्यादि यथा दर्शनं ।

१०६ । गोमिन्मलीमसौ । [गोमिन् मलीमसौ १॥]

एतौ निपात्येते । गोमी, गोमान्, मलीमसः पटः ईमस् प्रतये ।

द्युद्भ्यां मः । द्रुमः, द्रुमः । एकगोपूर्वर्द्धिकम् । एकशतम-
स्यास्ति ऐकशतिकः, गौसहस्रिकः, ऐकदेशिकः, एकदेशी च ।

१०७ । शत, सहस्रान्निष्कादेः ।

[शत सहस्रात् ५], निष्कादेः (निष्का आदि) ३।]

टिकण् स्यात् । नैष्कशतिकः, नैष्कसहस्रिकः ।

१०८ । रूपान् प्रशंसाहतयोर्घः ।

[रूपान् ५], प्रशंसाहतयोः ७।, घः १।]

प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः, आहतं ताडननिष्पादितं
रूपमस्यास्ति रूप्योदीनारः ।

१०९ । पदादेश्च । [पदादेः ५।, च ०१।]

यः स्यात् । पदमस्यास्ति पद्यः, श्लोकः । हिंस्यः पर्वतः, गुण्य-
द्विजाः । शृङ्गवन्दाभ्यामारकः । शृङ्गारकः, वन्दारकः । ऊर्णायुः ।
निपात्यते । वाग्मी वावदूके । निपात्यते । वाचाट, वाचासो वहुभा-
षिणि । निपात्यते ।

११० । अर्श आदिरत् [अर्श आदेः ५।, र्त् ०१।]

अत् स्यात् । अर्शोऽस्यास्ति अर्शसः, ओन्दः, काणः, खञ्जः, पलितः,
शुक्लः, नीलः, गोधूल इत्यादि । पर्वमरुभ्यां तः । पर्वतः, मरुतः ।

१११ । शुभंयुहंयु, कंयु, शंयु, कंय, शंयाः ।

[शुभंयुहंयु (शुभंयु, अहंयु)—शंयाः ११।]

अमी निपातान्ते । निपातनादनुस्वारश्च । शुभमस्यास्ति शुभंयुः,
अहंयुः अहंकारवान्, कंयुर्जलवान्, शंयुः शुभान्वितः, एवं कंयः, शंय
इत्यादि ।

११२ । शं, भ्रां व, भ, ति, तु, ताश्च ।

[कं, शंभ्यां ५॥, व—ताः १॥, च ०१।]

आभ्यां वादयः स्युः । कंवः शंवः, कंभः शंभः कन्तिः, शन्तिः, कन्तुः शन्तुः कन्तः, शन्तः । तुण्डवलि, वटेर्भः । तुण्डिभः, वलिभः वलिनश्च, वटिभः । कृपादेरालु । कृपा अस्यास्ति कृपालुः, दयालुः सज्जालुः, यत्नालुः, गन्द्रालुः, निद्रालुः, हृदयालुः, हृदयी, हृदयिकी हृदयवांश्च ।

११३ । शीतादेस्तन्न सहते ।

तन्न सहते इत्यर्थे शीतादेरालुः स्यात् । शीतं न सहते शीतालुः, उष्णालुः, तप्तालुः । हिमादेर्लुश्च । हिमं न सहते हिमलुः, हिमालुश्च । वलादूलः । वलं न सहते वलूलः । वातात् समूहे च । वातं न सहते तस्य समूहो वा वातूलः । उक्ता मत्वर्थीयाः ।

११४ । तस्य भावे त्वतापौ । [तस्य ६, भावे ७, त्व, तापौ १॥]

भवतोऽस्मादभिधानप्रतयाविति भावः, शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं वस्तुधर्मोजातयादि तस्य भावे त्वतापौ स्याताम् । त्वं क्लीबे, ताप्-स्त्रियां । गोर्भावः गीत्वं, गोता, शुक्लत्वं; शुक्लता, रसत्वं, रसता, क्रियात्वं, समासादौ सुखन्धप्रवृत्तिनिमित्तं, राजपुरुषत्वं, गार्ग्यत्वं, पाचकत्वं, स्वरूपमात्रे च डित्यत्वं, चैत्रत्वं, ममेताव्ययात् स्वार्थे ममत्वं, ममता ।

११५ । न शेषा नञतत्पुरुषादचतुरसङ्गत

लवणवह्वुध कत रस लसात् ।

[न. ०१।, शेषाः १॥, नञतत्पुरुषात् ५।, च (न) चतुर् सकृत् (च) लवण, वह, वुध, कत, रस, लसात् ५।]

शेषा भावप्रताया नजतत्पुरुषान्न स्युः । श्लेषितत्वं, पतान्नात्र
यण, कथमपाटवं पाटवसिद्धौ पश्चात् नजसमासेन । चतुरादेस्तु—
भवति । आचतुर्थ्यं, आसङ्गतं, आलवण्यं, आवह्यं, आवुध्यं आकतं
आरस्यं, आलस्यं । प्रियादिभ्य इमन् वा । इमन् पुंसि. प्रियात् क्लीबे
च । प्रियस्य भावः प्रेमा, प्रेम वा, प्रियत्वं, प्रियता, पृथोः प्रथिमा,
पृथुत्वं, अण् वक्ष्यते पार्थदं, एवं तनिमा तनुत्वं, प्रियः पृथु, तन्,
गुरु, लघु, मृदु, महत्, क्षिप्र, दीर्घ, बहुल, ऊरु, अणु ।

११६ । वर्णं दृढादेष्टाण् च ।

[वर्णं, दृढादेः (दृढ, आदिः ५।, व्यण् ०१।, च ०१।]

एभ्यश्च्यण्, इमन् वा स्यात् । वर्णात् शौक्लं. शुक्तिमा. त्व-तापी
सर्वत्र शुक्लत्वं, शुक्लता, कार्णां, कृष्णिमा । दृढादेः, दार्ढ्यं, द्रुढिमा,
जाड्यं. जडिमा; कार्यं, कृशिमा, विमनस्यं, विमनिमा, माधुर्यं, सपु
रिमा, टिच्वात् डी माधुरी, औचित्यं, औचितो, आनुपूर्व्यं, आनु-
पूर्वी, वैदग्ध्यं वैदग्धी, वाग्धिर्यं, शैत्यं, औष्ण्य मित्यादि ।

११७ । गुणवचन ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।

[गुणवचन ब्राह्मणादिभ्यः ५।॥, कर्मणि ७।, च ०१।]

एभ्योभावे कर्मणि च व्यण् स्यात् । गुणवचनात् जडस्य भावः
कर्म वा जाड्यं, मौस्थ्यं, कार्यम् । ब्राह्मणादेर्ब्राह्मण्यं, आभिजातं,
मैत्रं. माध्यस्थ्यं, चौथ्यं, चापल्यं, कौशल्यं, नैपुण्यं, पैशुन्यं, काव्यं,
दायाद्यं, सामूह्यं । अर्हंतोनुम् च । आर्हन्यम् । अतोभावक-
र्मीणीर्विधिः प्राग्वतेः ।

११८ । दूत वणिक् स्तेनाद्गोनलोपश्च ।

[दूतवणिक् स्तेनात् ५।, यः १।, न लोपः १।, च ०१।]

एभ्योभ्यः स्यात् । ब्राह्मणादित्वात् व्यण् च । दूतस्य भावः कर्म

वा-दूतां, दौताण्यं वाणिज्या स्त्रियां वाणिज्यञ्च; स्त्री नस्य न-लोपश्च-
स्त्रीयं, स्त्रीन्यञ्च ।

११६ । पत्यन्तराजादेर्यण् ।

[पत्यन्तराजादेः (पात-अन्त, राजा-आदि) ५, यण् ०१.]

पत्यन्तात्, राजादेश्च यण् स्यात् । प्राजापतं, सेनापत्यं ।
राजादेः—राज्यं, सैन्यं, पीरोह्व्यं । मख्युर्यः । मख्यं । कपिञ्चाति-
ष्टेयण् । कपेर्भावः कर्म वा कापेष्टं, च्चातयं ।

१२० । अण् प्राणिवयोवचनोद्गाढादिभ्यः ।

[अण् ०१, प्राणिवयोवचनोद्गाढादिभ्यः ५॥]

अण्यः अण् स्यात् । अण्वस्य भावः कर्म वा आण्वं, औद्गं,
शौकं, काकं, मायूरम् ; वयोवचनात्—कौमारं, यौवनं, स्थाविरं ।
उद्गाढादेः—

औद्गाढं, औद्गं, पीरुषं । हायनान्तस्य—पौर्वहायणः,
सौहृदं, ब्राह्मणादिलात्—सौहृद्यं चापलं, दौर्हृदं, नैपुणं, कौशलं,
औत्रियस्य औत्रश्च औत्रं । इणन्ताच्च लघुपूर्वात् । शुचेर्भावः कर्म
वा शौचं, मौनं, पण्डवं, लाघवं, पार्थवं, हारोतकं, लघुपूर्वादिति
किम् ? पाण्डुत्वं ।

१२१ । गुरुपोत्तमाद्योपधान्मनोज्ञादेश्चाकण् ।

[गुरु-उपोत्तमात् ५, य उपधात् ५, मनोज्ञादेः ५, च ०१, अकण् ०१.]

गुरुपोत्तमात्, योपधात्, मनोज्ञादेश्च अकण् स्यात् । रामणी-
यस्य भावः कर्म वा रामणीयकं, कामनीयकं, आचार्यकं, औपा-
ध्यायकं, वैद्यकं (वैद्यशब्दस्य ऐकार उपोत्तमः), साहायकं, साहा-
य्यञ्चेथते. मानोज्ञं, प्रैषरूपकं, आभिरूपकं ।

१२२ । इन्द्राभ्युषाकुलादेरिक्वण् स्त्रियां ।

[बन्ध, अमुष्य कुल-आदेः ५।, इकण् ०१।, स्त्रियां ७।]—

एभ्यः स्त्रियामिकण् स्यात् । शैथीपांध्यायिका, पैतापुत्रिका,
अमुष्यकुलादेः, आमुष्यकुलिका, आमुष्य पुत्रिका ।

१२३ । गीत्रचरणाच्छ्लाघाधिक्षेपतद्वेतेषु ।

[गीत्रचरणात् ५।, श्लाघा, अधिक्षेप, तत अवेतेषु ७।।]

एषु प्रयुज्यमानेषु गीत्रचरणाभ्यां भावकर्मणोरिकण् स्यात् ।
गीत्रचरणान्त्रियमार्यो विधिरयम् । गीत्रात्-गार्गिकया श्लाघते,
दाक्षिकया अधिक्षेपति, वाक्षिकादचेतः । एवं चरणात् काठि-
कया श्लाघते, अधिक्षेपति वा, दाहृचिकादवेतः । अन्यत्र-गार्ग्यत् ।
अहं पूर्वार्देरिकण् स्त्रियामिति च वक्तव्यम् । अहंपूर्विका,
अहमहमिका, अहोपुरुषिका, ऋत्विजोमित्रावरुणादेरोयः । मित्रा-
वरुणीयं, अच्छावकीयं । उक्ताः भाव कर्मणोः प्रतयाः ।

१२४ । तदिवेत्यादौ वतिः ।

[तत् ०१।, इव ०१।, इत्यादौ ७, वतिः ०१।]

तदिव, तेन इव इतयाद्यर्थे वतिः स्यात् । 'वप्रइव विप्रवदधीते.
मित्रमित्र पुत्रं मित्रवदाचरेत्, देवेनेव देववत् कृतं, देवायेव देव-
वदत्तं, पूर्वस्मादिव पूर्ववत्सनः । सुनेरिव सुनिवच्चरितं, गुराविव,
गुरुवद्गुरु पुत्रेषु वत्तितव्यं, शिवार्थिनां मथुरायामिव मथुरावत्
श्रीघ्न प्राकाराः ।

१२५ । ए किमव्यय तिङ् स्तरतमादामद्रव्ये ।

[ए, किं अव्यय, तिङ् ५।, तरतमः त् ५।, आमं ०१।, च (न) द्रव्ये ७।]

एभ्य एकारान्तादिभ्यस्तरतमात् आमं भवति । पूर्वार्द्धे तरां
गायति, पूर्वार्द्धे तमां गायति, अत्राधारशक्तेः सातिशयत्वं, किन्तरां-

किन्तमां, अत्र कियन्त्या गुणस्य वा प्रकर्षः, प्रातस्तारां, सुतरां, नितरां, उच्चैस्तारां, पञ्चतितरां । अद्रव्य इति किम् ? उच्चैस्तारो गिरिः ।

१२६ । विना नाना । [विनागाना ०१।]

एतौ निपातेरते । वेर्नां विना, नञीऽना नाना ।

१२७ । सुब्वत् प्राग्धः । [सुब्वत् ०१. प्राक् अव्य, धः ५.]

धा प्रत्ययात् प्राक्प्रतयाः सुब्वत् वीडव्याः । सुपीव-सुब्वत्, तदद्देशे रदादि कार्यं ।

१२८ । प्राक् प्रकारात् काले सप्तम्याः ।

[प्राक् अव्य, प्रकारात् ५।, कालं ७।, सप्तम्याः ५।]

प्रकार शब्दात् प्राक् सप्तम्यन्तात् काले प्रतया वाच्याः ।

१२९ । सर्व्वकान्यकिं यत्तदोदां सर्व्वस्य सोवा च ।

[सर्व्व, एक, अन्य किं यत् तदः ५।, दा ०१।, सर्व्वस्य ६।, सः १।, वा ०१।, च ०१।]

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो काले दा स्यात् । सर्व्वस्य सोवा च । सर्व्व-
क्षिन् काले सर्व्वदा, सदा, एकदा, अन्यदा, कदा, यदा, तदा ।

१३० । किं यत्तदोदोर्हिः । [किं यत्तदोदः ५।, हिः १.]

किमादेः काले हिः स्यात् । कक्षिन् काले कर्हि, यर्हि, तर्हि, एतर्हि । अधुनेदानीं तदानोश्च । इदमः काले अधुना, इदानीश्च निपाताते, तदस्तदानोश्च ।

१३१ । परत् परार्थ्येषमः पूर्वं पूर्वंतर गच्छदब्देषु ।

[परत् परार्थ्येषमः १।, पूर्वं पूर्वंतर गच्छदब्देषु ७।]

निपातान्ते । पूर्वे वर्षे परत्, पूर्वतरे वर्षे रारि. गच्छदद्द
ऐषमः ।

१३२ । अहन्यन्यान्यतरितर पूर्वापराधरोत्तरेभा-
एदुस ।

[अहनि ७। अन्य-अन्यतर इतर पूर्व अपर अधर-उत्तरेभ्यः ५॥, एदु, सू. ०२१।]

एभ्योऽहनाभिधेये एदु, स्यात् । अन्यस्मिन् अहनि अन्येद्युः,
अन्यतरेद्युः, इतरेद्युः, पूर्वेद्युः, अपरेद्युः, अधरेद्युः, उत्तरेद्युः ।
द्य, शोभयात् । उभयेद्युः, उभयेद्युः । अद्य, सद्यः, परेद्यवि ।
अस्मिन्नहनि अद्य, समानेऽहनि सद्यः, परस्मिन्नहनि परेद्यवि ।
उक्तं काले ।

१३३ । उभयादेः प्रकारे थाः ।

[उभयादेः ५।, प्रकारे ७।, थाः २।]

स्यात् । उभयेन प्रकारेण उभयथा, सर्वथा, अन्यथा, अन्यत-
रथा, इतरथा, यथा, तथा, बहुथा । कथमित्यं । किमिदमोः
प्रकारे निपातगते । गताः प्रागाधीयाः ।

१३४ । संख्याया विधायि धा ।

[संख्यायाः ५।, विधायि ७।, धा ०२ ।]

प्रकारे वृत्तेः संख्याया धा स्यात् । पञ्चभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते, पञ्च
प्रकारान् करोति पञ्चधा, षोढा, विंशतिधा, कतिधा, बहुधा,
द्विभिर्भामेधा च । एधा च स्यात् । द्विधा, त्रिधा, द्वेधा, त्रेधा,
द्वैत्रं, त्रैधं, मैकधं वा । द्विभिर्भां धसुण् एकादृष्यसुण् च स्यात् । वा
शब्दात् द्विधा, त्रिधा, एकधाधं ध्यमन्तात् स्वार्थे उच्च । द्वैधीभावेन
वर्तते. ऋते द्वैधीनिः, संशयं वाहुल्यात्, अनव्ययम् । आकाराद्विभ्रं

शब्दभः प्रथमा सप्तमीभेदादिगदेशकालेषु । वारशब्दात्
प्राक् दिक् शब्दभः प्रथमाद्यन्तेभेदिगादिषु वर्त्तमानेभः
स्वार्थे—प्रतया वाचाः ।

१३५ । पूर्वाधरावरेभ्योऽसस्तातौ पुरधवश्च ।

[पूर्व अधर-अवरेभ्यः ५॥, अस् अस्तातौ १॥, पुर अध-अवः १॥, च० १॥]

एभ्योऽस् अस्ताश्च भवति । तेषां पुर् अध्, अवादेशाश्च । गिरेः
पूर्वा पुरः, पुरस्तात्, दिक् रमणीया देशोवा । वैशाख्याः पुरः
पुरस्तात्, कालोऽतिरम्यः, तत आगतस्तत्र वसति वा । एवं
अधः अधस्तात्, रम्यं, आगतोवसति वा; अवः अवस्तात्, रम्या
दिक् ।

१३६ । दक्षिणीत्तराभ्यामतम् ।

[दक्षिण उत्तराभ्यां ५॥, अतम् ०१॥]

स्यात् । दक्षिणतोरम्यं; आगतोवसति वा । उत्तरतः । पुरतः ।
पूर्वस्य निपातयते । पराऽवराभ्यामतम् । अतस् च । परतः
परस्तात्, अवरतः; अवरस्तात्; पुनर्विधानात् अवादेशो न
भवति ।

१३७ । अष्टैर्लुक्च । [अष्टैः ५१. लुक् ०११. च ०११]

अष्टतयन्तात् दिक् शब्दात् अस्ताद्भवति । तस्य लुक् च + प्राक्-
रम्यं, आगतो, वसति वा; उदक् प्रत्यक् । उपर्युपरिष्ठात् । ऊर्ध्व-
शब्दस्य द्वौ निपातयते । पश्चात् पश्च चाङ् । अवरस्य निपातयते ।
अर्धं शब्दे परे पश्चभावश्च । पश्चाद्रम्यं आगतो वसति वा; पश्चाङ् ।
दक्षिण पश्चाङ् ।

१३८ । उत्तराधरदक्षिणादात् ।

[उत्तर-अधर-दक्षिणात् ५१, आत् ०११]

एभ्य आत् स्यात् । उत्तरात् रम्यः आगतीवसति वा, अधरात् दक्षिणात् ।

१३९ । एनीऽन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः

[एनः ११, अन्यतरस्यां ७, अदूरे ७, अ (न) पञ्चम्याः ५१]

द्विक् शब्दाददूरे एनीवा स्यात् । उत्तरेण उत्तरात् रम्य वसति वा, एवं पूर्वेण अधरेण, दक्षिणेन । अपञ्चम्या इति किम् दक्षिणतोदेशादागतः । अतोऽपञ्चम्या एव—

१४० । दक्षिणादाजाही अदूरदूरयोः ।

[दक्षिणात् ५१, आच् आही १॥, अदूरदूरयोः ७॥]

आच्—अदूरे दक्षिणा रम्यं, वसति वा । आहि—दक्षिणाहि रम्यं वसति वा ।

१४१ । उत्तराद्दूरे । [उत्तरात् ५१, दूरे ७]

आजाही स्याताम् । उत्तरा, उत्तराहि रम्यं, वसति वा । उक्ता अतसार्थाः ।

१४२ । वारे संख्यायाः कृत्वस् ।

[वारे ७, संख्यायाः ५१, कृत्वस् ०११]

क्रियाया अवसरे गम्ये संख्याया कृत्वस् भवति । पञ्च वारान् पञ्चकृत्वोदिवसस्य भुङ्क्ते, शतकृत्वोरात्रेः स्मरति प्रियाम् । अदूर काले धा च वहीः । बहुकृत्वः, बहुधा अङ्गोभुङ्क्ते, नेह-बहुकृत्वो प्रासस्य भुङ्क्ते ।

१४३ । द्वित्रि. चतुर्भ्यःसु । [द्वित्रि, चतुर्भ्यः ५॥, सुः ११]

एभ्योवारे सुः स्यात् । द्विर्भुङ्क्ते, द्विःपचति, चतुरधीते; रासु-स-दिपोक्षोपः ।

